VILÁGTÖRTÉNELEM.

IRTA

CANTU CAESAR.

TIZENÖTÖDIK KÖTET.

XVIII. KORSZAK.

A VII. TURINI OLASZ KIADÁS UTÁN,

ÖSSZEEGYEZTETVE A VIII. KIADÁSSAL.

KIADJA A SZENT-ISTVÁN-TÁRSULAT.

EGERBEN.

NYOMATOTT AZ ÉRSEKI LYCEUM KÖNYV- ÉS KŐNYOMDÁJÁBAN.

1876.

XV. Kötet Tartalma.

XVIII. Könyv.

Lap.

A forradalom. — Napoleon. A liberalismus. — A socialismus.

ELSŐ FEJEZET. A nemzeti gyülés.

(Orleans Fülöp. La Fayette. Sieyes. Mirabeau. Jakobinus klub. Sajtó. A Bastille lerombolása. Az augusztus 4-ki éjjeli ülés. Emberi-jogok. Az alkotmány.) 1

MÁSODIK FEJEZET. Mirabeau és Barnave. — Első alkotmány.

(Mirabeau a király zsoldjában. Barnave. A testvérülés ünnepe. Nemesség és papság. Maury és Cazalés. Mirabeau halála. A király szökés-kisérlete. A párizsi községtanács és a kerületek. A bölcsészek. A menekültek. Az 1791-ki alkotmány.) 28

HARMADIK FEJEZET. Törvényhozó-gyülés. — Külpolitika. — A Convent.

(Girondisták. A klubok. A külföld. Robespierre. Danton. Marat. Augusztus 10-ke 1792. Pethion. Angolország magavisclete. A háboru kezdete. A szeptemberi napok. Nemzeti Convent. Marat a Conventben. Danton. Dumouriez és a szövetségesek. XVI. Lajos pere.) 52

NEGYEDIK FEJEZET. A Rémuralom. — A Vendée. A III. év alkotmánya.

(Pitt és a forradalom. Francziaország és a coalitio. Dumouriez. Éhség és anarchia Párizsban. Dumouriez elpártolása. A forradalmi törvényszék. Desmoulins és Marat izgató irataik. Közjóléti bizottmány. Az 1793-ki alkotmány. Marat vége. A gyanusak ellen hozott törvény. Népgazdászati állapotok. Vendée. Vendée és Bretagne fölkelése. A fölkelés déli Franczia-országban. A köztársaság harczi készületei. A köztársaság hadserege. Az uj hadászat. Az 1793-ki hadjárat. A rémuralom. Lyoni vérengzések. A girondisták bukása. A guillotine áldozatai. A párizsi nép és a guil-

Lap.

lotine. Maria Antonia vége. Bailly halála. Lavoisier és Barnave halála. Custine vége. A forradalmi törvényszék eljárása. Rémnapok Nantes-ben és a déli részeken. Gunyolódás. Forradalmi naptár. Az atheismus ünnepe. Clootz. Robespierre mint az atheismus roszalója. Robespierre mint a dantonisták ellenese. Robespierre erényes köztársasága. A Convent elismeri egy legfelsőbb lény létezését és a lélek halhatatlanságát. Robespierre hatalma tetőpontján. Robespierre bukása. A reactio kezdete. Anglia hóditásai. Francziaország harczban a coalitioval. Békealkudozások. Vendée ujabb fölkelése. Angolország folytatja a háborut. A köztársaság uj alkotmánya. A Convent munkáját befejezi.) 78

ÖTÖDIK FEJEZET. A directorium. — A communismus. — Buonaparte. — Olaszországi hadjárat.

(Baboeuf. Pénzügyi állapotok. Olaszország. Buonaparte. Olaszországi hadjárat. Pozsonyi országgyülés. Alvinczy. Velencze vége. Campoformiói béke.) . . 114

HATODIK FEJEZET. A campoformiói béke után. — Az egyiptomi hadjárat.

(Alpeseken-inneni köztársaság. Genua. Róma. Hollandia. Schweiz. Buonaparte Párizsban. Egyiptom. Malta. Buonaparte Egyiptomban.) 143

HETEDIK FEJEZET. Vereségek. — A directorium bukása.

(Oroszhoni I. Pál. Olaszország. Róma. Nápoly. Piemont. A szövetséges hatalmak. A háboru Felső-Olaszhonban. Nápolyi reactio. A franczia uralomnak Olaszhonban vége. Politikai állapotok Francziaországban. Buonaparte Syriában. Buonaparte visszatérése.) . 157

NYOLCZADIK FEJEZET. Consulatus. — Lunevillei béke.

(A VIII-ik év alkotmánya. Talleyrand. A második szövetség. Marengói csata. Lunevillei béke.) . 179

KILENCZEDIK FEJEZET. A consul mint szervező. — Törvénykönyv. — Concordatum. — Amiensi béke.

(Közoktatás. Törvénykönyv. Istentisztelet. VII. Pius. Concordatum. Irodalom. Chateaubriand. Fegyveres semlegesség. Pál czár halála. Irland. Egyiptom. Amiensi béke. San-Domingo. Louverture.) . . . 195

Lap.

TIZEDIK FEJEZET. Az amiensi békétől a pozsonyiig.
(Schweiz. Németország. Cadoudal. Napoleon császár. Italia. Lyoni tanácskozmány. Harmadik szövetség. Austerlitzi csata. Pozsonyi béke.) 221

TIZENEGYEDIK FEJEZET. A pozsonyi békétől a tilsitiig.
(Nápolyország. A német birodalom vége. Poroszország. Negyedik szövetség. Oroszország. Tilsiti béke.) 224

TIZENKETTEDIK FEJEZET. Császári kényuralom. — Spanyol háboru. — Wagrami csata.
(Szárazföldi zárlat. Spanyolország. Portugalia. Spanyol háboru. Erfurti értekezlet. Ötödik szövetség. 1809-ki osztrák-franczia háboru.) 255

TIZENHARMADIK FEJEZET. A közvélemény visszahatása. — Vallási küzdelmek.
(Vallási küzdelmek. Sinedrion. VII. Pius.) . . 281

TIZENNEGYEDIK FEJEZET. Oroszországi hadjárat. — A szövetségesek Franciaországban.
(Svéd IV. Gusztáv. XIII. Károly. Bernadotte. Oroszország. Sándor. Oroszországi hadjárat. Moszkva. Visszavonulás. Malet összeesküvése. Szászországi hadjárat. Hatodik szövetség. Dresdai és lipcsei csata. A szövetségesek Franciaországban. Napoleon lemondása.) 302

TIZENÖTÖDIK FEJEZET. Italia. — Napoleon visszatérése.
(Olasz királyság. Lucca és Toscana. Nápolyi királyság. Murat. Az olaszok vitézsége. Carbonárik. Az olasz királyság vége. Restauratio Olaszországban. XVIII. Lajos, Francziaország királya. A bécsi congressus. Napoleon visszatérése. Murat vége. Utolsó szövetség. Waterlooi csata. Napoleon vége.) 331

TIZENHATODIK FEJEZET. Bécsi szerződés.
(Szent-szövetség.) 368

TIZENHETEDIK FEJEZET. A négerek. — A berbérek.
(A négerek. A berbérek. Marocco.) 387

TIZENNYOLCZADIK FEJEZET. A pápák. — Vallási ügyek.
(Concordatumok. De Maistre. Lamennais. Vallásfelekezetek. Evangelikus egyház. Hermesianok. Rationalisták.) 401

Lap.

TIZENKILENCZEDIK FEJEZET. Liberalismus. — Carbonarik. — Alkotmányok.

(Titkos társulatok. Carbonarik. Aacheni congressus. Spanyolország. Spanyol alkotmány. VII. Ferdinand. Az 1820-ki fölkelés. Portugalia. Olaszország. Két-Sicilia Piemont. Lombardia. Spanyolországi polgárháboru. Veronai congressus.) 424

HUSZADIK FEJEZET. Török- és Görögország.

(III. Selim. II. Mahmud. Mehemet Ali. A vahabiták. Görögország. Albanok. Montenegro. Ali Tebelen. Joni szigetek. Parga. Görög fölkelés. Görögország ujjászületése. Bosaris halála. Byron. Mehemet Ali. Missolungi elfoglalása. A janicsárok megsemmisitése. Navarini ütközet. A drinápolyi béke.) 475

HUSZONEGYEDIK FEJEZET. Amerika. — Agyarmatok.

(Egyesült-Államok. Jackson. Canada. Haiti. Déli gyarmatok. Columbia. Bolivar. Buenos-Ayres. Chili. Paraguay. Peru. Mexico. Brasilia. Panamai congressus. Középamerikai köztársaság. Mexico. Texas. Oregon. Amerika állapota.) 517

HUSZONKETTEDIK FEJEZET. Franczia ország. — Restauratio.

(Doctrinairek. Constant Benjamin. Berry herczeg meggyilkoltatása. Vallás. Irodalom. X. Károly. Algir.) 558

HUSZONHARMADIK FEJEZET. Az 1830-ki forradalmak. — Franczia ország.

(Lajos Fülöp. Holland. Belgium. Lengyelország. Olaszország.) 581

HUSZONNEGYEDIK FEJEZET. Franczia ország belállapota. — Jegyzőkönyvek.

(Londoni conferentia. Olaszország. Giovane Italia. Lengyelország. Cholera. Varsó elfoglalása. Belgium. Holland. Francziaország. Vallásos liberalisok. Saint-Simonismus.) 602

HUSZONÖTÖDIK FEJEZET. Déli országok.

(Lombard-Velencze. A herczegségek. Toscana. Sardinia. Két-Sicilia. Romagna. Portugalia. II. Mária. Spanyolország. II. Izabella.) 623

HUSZONHATODIK FEJEZET. Oroszország.

(Sándor. Miklós. Perzsia. Cserkeszek. Katonai

Lap.

gyarmatok. Kozákok. Oroszország állapota. A katholikusok üldöztetése. A zsidók üldöztetése.) . . . 646

HUSZONHETEDIK FEJEZET. Németország.

(Németszövetség. Ausztria. Magyarország. Csehország. Poroszország. Vámegylet.) 665

HUSZONNYOLCZADIK FEJEZET. Schweiz. . . 687

HUSZONKILENCZEDIK FEJEZET. Scandinavia.

(Norvégország. Svédország. Dánia.) . . . 696

HARMINCZADIK FEJEZET. A britt birodalom.

(IV. György. Canning. Az angol bank. Irland. O' Connell. A katholikusok emancipatiója. IV. Vilmos. Parlamenti reform. Angol alkotmány. Jólét és szegénység. Gabonakérdés. Tarifa-reform. A pártok. Vallási dolgok.) 704

HARMINCZEGYEDIK FEJEZET. Angol gyarmatok. — India. — China.

(Hindostan. Az angol Társaság. Afgahanistan. A sikek. China.) 744

HARMINCZKETTEDIK FEJEZET. Keleti ügyek.

(Görögország. Duna-Fejedelemségek. Törökország. Egyiptom. Syria. Maroniták. Drusok.) . . . 764

HARMINCZHARMADIK FEJEZET. Irodalom.

(Staël asszony. Romantikusok és classicisták. Chateaubriand. Byron. Scott Walter. Monti. Manzoni. Tévedt irodalom. Lamartine. Hugo Victor. Franczia szinműirók. Franczia regényirók. Itészek. Angol irodalmárok. Amerikai irók. Német irodalmárok. Scandinav irók. Magyar irók. Orosz irók. Lengyel irók. Spanyol irók. Portugal irók.) 785

HARMINCZNEGYEDIK FEJEZET. Történelmi tudományok.

(Franczia történészek. Olasz történészek. Spanyol történetirók. Orosz és német történetirók. Régészek. Orientalisták. Földleirók.) 832

HARMINCZÖTÖDIK FEJEZET. Szépmüvészetek.

(Zene. Rossini.) 853

HARMINCZHATODIK FEJEZET. Természettudományok. — Alkalmazások.

(Eszközök. Mennyiségtan. Sulytalanok. Fény. Meleg. Villanyosság. Delejesség. Légtünettan. Vegytan. Egyenértékek. Kétalakuság. Növénytan. Ásványtan.

Lap.

Földtan. Állattan. Cuvier. Szerv-eredettan. Gyógytan. Broussais. Agytan. Gall. Állati delejesség. Gyógyszerek. Csillagászat. A tudományok gyakorlati alkalmazása. Göz. Utak.) 869

HARMINCZHETEDIK FEJEZET. Bölcsészet.

(Német bölcsészek. Schelling. Hegel. Angol bölcsészek. Franczia bölcsészek. Olasz bölcsészek.) . . 922

HARMINCZNYOLCZADIK FEJEZET. Társadalmi tudományok.

(Jogtudósok. Bentham. Törvénykönyvek. Statistica. Nemzetgazdászok. Say. Malthus. Sismondi. Szegényügy. Javitások. Nevelés. Börtönök. Socialisták. Saint-Simon. Fourier Károly. Owen. Communisták.) . 944

ZÁRSZÓ 987

Felvilágositó jegyzetek

a XVIII. könyvhez.

A) Képviselői utasitások 1021
B) Az emberi és polgári jogok kihirdetése 1028
C) A testvérülés ünnepe 1031
D) A papi javak elkobzása 1036
E) Raynal levele a nemzetgyüléshez 1038
F) Burke a forradalom ellen 1044
G) XVI. Lajos végrendelete 1046
H) Maria Antonia 1050
I) A rémuralom 1059
L) Napoleon mint szervező 1065
M) A török birodalom felosztása 1072
N) Az indiai társaság kivonatos története 1076
O) Észak-Amerika irodalma 1081
P) Carlisle a franczia forradalomról 1085

Vége a XVIII (utolsó) könyvnek.

TIZENNYOLCZADIK KÖNYV.

Tartalom.

A forradalom. — Napoleon. — A liberalismus. — A socialismus.

ELSŐ FEJEZET.

A nemzeti gyülés [1]).

1789-ik év május 5-én Versaillesban ünnepélyes Veni Sancte előzte meg a király, nép s rendek testvéri egyesülését; a nancy-i püspök egyházi beszédében igy szólt: „Fölség, fogadja ön a papság hódolatát, a nemesség tiszteletkifejezését s a harmadik rend alázatos esedezéseit;“ s a vallás magasztos szertartásai és a monarchia csillogó pompái egyaránt emelék ama gyülés fényét, melly a trónt és oltárt lerombolandó vala [2]). Párizs azaz Franczia ország

[1]) Egy kissé terjedelmesebben irjuk az első franczia forradalmat, mert feltaláljuk abban a következők minden változásait és jellemvonásait; amellyek olly arányban állanak amahhoz, mint egy tájfestő kis festménye valamelly nagyszerű alpesi jelenethez.

[2]) „A nemesek aranynyal hímzett ujju fekete öltönyt, selyem köpenyt, csipke-nyakkendőt s IV. Henrik modorában feltollazott kalapot viseltek; a papság papi ruhában és köpenyben, fejökön négyszegü föveggel, a püspökök violaszinü öltönyben és karingben; a harmadik rend végre fekete ruhában, selyem köpenyben vala öltözve s fejér batiszt nyakkendőt viselt. A király egy gazdagon ékitett mennyezet alatt ült; kissé lentebb Artois gróf, a herczegek, miniszterek s a korona fő tisztviselői; átellenben a királynő s háta megett Artois grófnő, a herczegnők, udvarhölgyek, kik mindannyian pompásan öltözve fényes kiséretet

nyugtalan kiváncsisággal látta elvonulni ama követeket, kik az ország különböző részein ötszáz választó kerületben összegyült négy

---

képeztek számára. Az utczák szőnyegekkel valának beteritve; a franczia és schweizi testőr-ezredek a Notre Dame-tól kezdve egészen a Szent-Lajos templomáig szakadatlan sorfalat képeztek; iszonyu néptömeg tiszteletteljes csendbe merülve szemlélte átvonulásunkat; az erkélyek drága szőnyegekkel valának felékitve s telve mindennemü és hirü nézőkkel, szép és izletesen öltözött hölgyekkel; a kalapok, tollak és öltönyök különfélesége, a mindenki arczán látható édes megelégedés, a mindenki szeméből sugárzó öröm, a tapsok, a kandi tekintetek, mellyek bennünket már távolról észrevenni igyekeztek s még akkor is követtek, midőn előlök eltüntünk .... olly gyönyörü látványt képeztek, mellynek élethü leirására nincsenek szavaink. A zenekarok időről időre zengzetes dallamokat hangoztatának; a katonai menetek, a dobok zavart pergése, a trombiták harsogása, a papok magasztos éneke, mellyek minden hangzavar nélkül váltak fel egymást, nagyban emelék az Örökkévaló eme diadalmenetét.

„E látvány által édes elragadtatásban ringatva, magasztos és egyszersmind hatékony gondolatok czikáztak lelkemben. Ezen Franczia-ország, ez az én kedves hazám, midőn a vallás alapján igy megrendült volna, ezeket látszott mondani: Fojtsátok el gyermekes viszálkodásaitokat; ime, itt a döntő pillanat, melly engem uj életre kelt, vagy örökre megsemmisit ... Hogyan! némelly nyugtalan, esztelen, dicsvágyó emberek s aljas lázitók görbe utakon egyenetlenséget fognak benned támasztani, oh hazám? csalékony igéretekre fogják romboló rendszeröket felépiteni? azt fogjak neked hirdetni, hogy két érdeked van, hogy a féltékeny szomszédok által annyira irigyelt dicsőséged és hatalmad ugy fog elenyészni mint a füst a déli szél előtt? Nem; esküszöm te neked; száradjon el nyelvem, ha valaha el tudnám felejteni nagyságodat és dicsőségedet!

„És a vallási szertartás milly fényt áraszta ezen teljesen földi pompára! Nélküled, oh tiszteletreméltó vallás, csak hiu kérkedés leendett az! de te megtisztitod és megszenteled, te nagygyá teszed magát a nagyságot is; a királyok, földi hatalmasságok is legalább szinlett hódolattal adóznak a királyok királyának! .... Igen, egyedül Istené a dicsőség és hatalom! .... Ama szent szertartások, amaz énekek, amaz egyháziasan öltözött papok, ama tömjénfüstök, ama mennyezetek, amaz aranytól és drágakövektől ragyogó szentségtartó mind a próféta ezen szavait juttatá eszembe: *Jeruzsálem leányai, királyotok közeleg; öltsétek fel menyegzői ruháitokat és fussatok eléje.* Örömkönyük hullottak szemeimből; Istenem, hazám, polgártársaim mind saját énembe olvadtak össze.

„A menet a Szent-Lajos templomába érkezvén a három rend az egyház hajójának közepén számukra készitett padokban foglalt helyet. A király és királynő egy violaszinü s arany liliomokkal ékitett mennyezet alá helyezkedtek el; a herczegek, herczegnők, az állam fő tisztviselői s az udvari hölgyek az ő felségök számára fentartott zárt helyet foglalták el. A szentség az *O salutaris hostia* kifejezésteljes énekecske zengése mellett a főoltárra vitetett. Ezen természetes de valódi és hangzatos ének, menten a hangszerek zajától, mellyek annak szépségét annyira csökkentik, ezen kidolgozott összhangzata az egekbe emelkedő hangoknak megerősitett ama véleményemben, hogy az egyszerü mindig

millio polgár által megválasztatva, utasitásaik értelmében a visszaéléseket felfedezendők s orvoslandók valának [1]). Ezen utasitásokban a nemesek, kiknek kebelét még a forradalmakban is a rend és uralom érzete dagasztá s vezetni akarták azokat, osztályuk számára biztositékokat követeltek a király, papság és harmadik rend ellenében. Az elsőtől kivánták, hogy a Bastille leromboltassék, az egyetemes rendek időközönként egybehivassanak és semmiféle adó ne vettessék ki a gyülés beleegyezése nélkül. A papságtól, hogy a tizedek megszüntessenek, jószágaik egy része az államadósság törlesztése végett eladassék, s a szerzetes rendek eltöröltessenek. A harmadik rend ellenében végre, hogy parasztok osztálya alkottassék, a gyülésekben bizonyos szertartások hozassanak be s a nemesség jogczimei igazolására egy, a czimertudományban jártas törvényszék alakittassék, s a kard hordása egyedül a nemeseknek engedtessék meg. A nemesség viszont hajlandó volt az adózásban résztvenni, de csak ideiglenesen, s a hübéri jogokat eltörleni, de csak méltányos kárpótlás mellett.

A papságban a legrégibb családok tagjai s az alsó néposztály gyermekei valának egyesülve, amiért is azok kivánatai határozatlanok s ellenkezők voltak, s a gyógyszerek összeütközésbe jöttek az előzményekkel; mindazáltal itt is a szabadelvü eszmék vergődtek tulsulyra, s készek voltak a kiváltságokról lemondani s az adózásban birtok-aránylag résztvenni; némellyek azt kivánták, hogy a szegény ember szerszámai vétessenek ki a zárlat alól s egyedül a napszámos legyen ment az adózástól. Egyszóval, azon utasitásokba be volt foglalva mindaz, mi későbben követeltetett [2]); és mit nem lehetett

---

szép, mindig nagy, mindig fönséges . . . Milly ostobák esztelen bölcseségökben azok, kik gyermekiesnek találják a mindenség Urának adott külső tiszteletet! Miként lehet közönyösen szemlélni ezen erkölcsi lánczot, melly az embert az Istennel egyesiti, melly az Istent a szemnek láthatóvá, a tapintásnak érzékelhetővé teszi? La Fare ur nancy-i püspök egyházi beszéde vezérmondatául e szavakat vevé fel: *A vallás teszi a birodalmakat erőssekké s a népeket boldogokká;* ezen igazság azonban, mellyről soha egy okos ember sem kétkedett, nem azon fontos kérdés vala, melly e nagyszerü gyülekezetben tárgyalandó volt volna; a hely s a körülmények tágasabb tért nyujtának, mellyet a nancy-i püspök nem mert vagy nem akart erinteni.“ *Memoires de Ferrières.*

[1]) Lásd e könyv végén a *Felvilágositó Jegyzeteket* A) alatt.

[2]) Még az emberi és polgári jogok meghatározásának csirája is az utasitásokban (cahiers) vala letéve. Igy pl. a párizsi a többek közt a következőket tartalmazá: „Az emberek egyenlő jogokkal birnak. Minden hatalom a néptől származik s avval a nép boldogságának elömozditására kell élni. — A nép egye-

volna reményleni az egyetértéstől, melly azokat toll alá mondotta, ugyszintén a nép kebeléből választott követek nagy többségétől? Ugyanis a papság háromszáz követe között csak negyvenkilencz püspök ült; a nemességből csak kétszáz nyolczvanöt vala jelen, a bretagne-iak vonakodván résztvenni; a közép osztály hatszáz követe közöl százötvenhárom alsórendü tisztviselő, százkilenczvenkettő ügyvéd, alig hetvenhat birtokos s néhány tudományos férfiu volt.

Orleans Fülöp. La Fayette. Sieyes.

A nagy tömegben a szem némelly jó vagy rosz hirben álló férfiakat igyekezett fellelni. Orleans Fülöp, az uralkodó családdal vetélkedő fejedelmi ág feje, ki kéjelgése által becsületét tönkre tevén, azáltal hivé azt visszaszerezhetni, ha az udvar irányában ellenzéki állást foglal el, az angol szokásokat és szabadságokat képviselte, mellyek akkor nagyon divatosak valának; nem a herczegek de a követek közé sorakozott; inkább Crespy-ben mint Párizsban választatá meg magát, miután amannak utasitásai szabadelvüebbek valának; de ingatag dicsvágyában, már csak azért is, mert fiatalkori kicsapongásai következtében testben és lélekben meg volt rongálva, nem merte elfoglalni azon helyet, mellyet a közvélemény számára kijelölt. Lafayette, finom és egyszerü modoru férfiu, méltóságteljes gög nélkül, leereszkedő önmaga elvetése nélkül, mint őrgróf az amerikai szabadságért harczolt, mint udvaroncz ellenkezésbe tevé magát az udvarral; az amerikai háboruból visszatérve köztársaságias egyenességgel vegyült a tömeg közé, melly által imádtatott; sem lángelmével, sem erős szenvedélyekkel nem birva, mindig egyenlő, önzetlen s nyugodt vala a dühös izgalmak közepett; a törvény uralmát ohajtva, az események vezetésére nem képesitve, ezenkivül a kétkedő mély belátását s a hivő melegét egyesité magában. Sieyes, ki a harmadik rendről (Tiers état) irt munkájával olly hiressé tevé magát, az angol alkotmány materialismusának hódolt; a szabadságot és igazságot mint elvont elméleteket bálványozta; a kérdéseket mesterileg tudta for-

---

temes akarata csinálja a törvényt s a közerő biztositja annak végrehajtását. — Az adó megszavazása az egész nemzetet illeti. — Itélet nélkül senki el nem fogathatik, sem hivatalától el nem mozdittathatik. — A hivatalokra minden polgár alkalmaztathatik. — Minden egyes természeti, polgári és vallási szabadsága, az ő személyes biztonsága s a törvényt kivéve minden más tekintélytől való föltétlen függetlensége kizár minden vizsgálatot az ő véleményét, beszédeit s iratait illetőleg mindaddig, mig azok a közrendet meg nem zavarják, vagy más jogait nem sértik.

mába önteni s miként Talleyrand mondá róla, már gondolkozott, mig mások legfölebb képzelősködtek.

Mirabeau.

Leginkább magára vonta az ember tekintetét egy, rendkivül nagy s a himlő által elrutitott fő, hosszu hajzattal és sürü szemöldökkel fedve, amelly utóbbiak alatt villámokat szóró szem csillogott: ez Mirabeau gróf volt (szül. 1749). Atyja Victor, telve a világot elméletekkel megujithatni hivő és szabadelvüségöknél fogva zsarnokokká levő oeconomisták tanaival, az Emberek barátja czimü öt kötetes munkát irta, melly nagyban olvastatott, más nyelvekre lefordittatott és magasztaltatott, telve levén az szabadelvü nézetekkel s földmüvelési és statistikai ismeretekkel. Egész életén át emberbaráti eszméinek elfogadására sarkalta a minisztereket; tányérnyalói a század legelső emberének nevezték őt, s ő elhitte azt, meggyőződve csalhatatlanságáról s büszke őseire és kora önhitt bölcseségére. Családja körében egy szörny volt ez, s házának tagjai iránt örjöngő gyülölettel viseltetve, ötvenhét elfogatási parancsot eszközlött ki azok ellenében, mindenkor meg levén győződve, hogy a szigoru igazság szerint cselekszik. Ötödik fia Gábriel Honoré iránt, ki igen szép gyermekei között felette rut vala, legyőzhetlen ellenszenv fogamzott meg lelkében; eltávolitá azt házától [1]), s minél inkább fejlödött a gyermek érzelme, annál durvább, ellenkezőbb s féltékenyebb lett az atya annak irányában.

Honoré mindjárt kezdetben a megvetés érzetét tanulván ismerni s legelőbb is bántalmazó szavakat sajátitván el, a dühösségig ingerlékeny természetüvé vált, annál inkább mert „érezé, hogy nem rabszolgának született;“ amiért is atyja, ki csufsága és elvetemültsége felett folytonosan panaszkodott, katonának adta őt, az ottani szigoru fegyelem által megjavithatni vélvén fia roszhajlamu természetét. Itt pénz nélkül magára hagyatva adósságokat csinál, azután Párizsba szökik, és atyja az indiai gyarmatokba akarja őt küldeni; azonban megelégszik bebörtönöztetésével, mig végre kitünő tehetségének nyilvánulása által kiengesztelődve visszaadja neki nevét. De az örgróf pedanteriája, nyakassága s gőgje örökös ellenmondásban állának a fiu lángelméjével, tevékenységével, féktelenségével s vonzó nyiltságával, aki egyébiránt egyenlő hévvel veté magát oda a tanulmányoknak és gyönyöröknek. Atyja megengedi neki, hogy Párizsba

[1]) Talleyrand is, mert sántitott, papnak adatott s collegiumból collegiumba küldetett anélkül, hogy csak egy éjet töltött volna is az atyai fedél alatt.

menjen s a versailles-i udvarnál magát bemutassa, meg levén győződve, hogy „a Mirabeau ház ötszázados jóhirnevét nem fogja bemocskolni;“ és valóban Honoré ottan megkülönböztetett és szerettetett. Látván, hogy atyja gazdászati ügyei perek és utopiák közepett mindinkább alászállanak, független állást biztositott magának nőül vevén a gazdag Marignan Emiliát, de ahelyett hogy eszére térne, különczségekre és kicsapongásokra adja magát és egy év alatt százhatvan ezer lirányi adósságot csinál. Ezt kifizetendő takarékoskodási terveket csinál, de atyja, kinek eszméivel azok össze nem férnek, minden kisegitő módokat ellenez, fia minden utjára akadályokat gördit s végre egy királyi levelet eszközöl ki, mellynél fogva ő bebörtönöztetik s a legszigorubb bánásmódban részesittetik.

Nagyon megérdemelte azt kicsapongó szerelmeskedései által; sőt a rágalom vagy atyai roszakarat még nővére iránti szeretetét is roszra magyarázta, mint akihez ő heves természete egész szenvedélyességével ragaszkodott. Neje ekkor elválasztatott férjétől, s Honoré egy erődben elzáratva, senki által sem látogatva és senkivel sem levelezve, elcsábitja az egyetlen nőt, kit ottan talált. Más börtönbe vitetvén, itt is sikerül megnyernie a kormányzót, ki bemutatja neki Demonier Zsófiát, egy hetvenéves őrgrófnak tizennyolczéves nejét; Mirabeau azonnal meghóditja annak szivét s együtt Hollandiába szöknek. Itten mint idegenek, vagyontalanok és üldözöttek kölcsönös szerelmöknek élnek; Mirabeau a könyvárusok számára ir, s reggeli hat órától esti kilenczig dolgozva, majd eredeti munkái, majd forditásai által naponkint egy Lajos-aranyat keres. Atyja, ki megszünt fösvény lenni, mihelyt fia megbüntetése forgott kérdésben, hatezer hatszáz frankot költött felkeresésére s végre sikerült neki azt Vincennés-be bezáratni. Börtönében, ő a szerelem, türelmetlenség s romlottság korának gyermeke és képviselője, egészen a magány és boszu ferde sugallatainak engedé át magát s olly ocsmányságokat irt és forditott, amellyeket ma már föl sem foghatunk, amiért is fogsága többet ártott a közerkölcsiségnek mint husz elvetemült egyén fajtalan élete.

Az oeconomisták elveit valló őrgrófnak egyik boszusága az volt, hogy fia a század bölcseleti eszméinek hódolt. „Ami ezen dühös bolondot illeti (ezt irja ő), ki Vincennes-ben fogva van, annak minden tudománya nem egyéb mint a nagy talán pletyka-álbölcselete, a semmirevalók zagyvanyelve és szemtelen visszaemlékezés. Három vagy négy bolond mint Diderot, D'Alembert, Rousseau s más őrült és aranyozott papirba öltözött emberek, kiknek Babel tornyának leltára

könyvtáruk s kiknek eredetiségök leginkább szemtelenségökben áll, ezek képezték a jelenkori eszelős álbölcselet raktárát, kik különben nem valók egyébre mint a bolondok házába."

Egyszerre azonban Honoré egyetlen törvényes fia öt éves korában elhal és pedig olly körülmények között, hogy hinni lehete, miként halálát egy oldalági rokon keze okozta. A Mirabeau név elenyésztének közel lehetősége felett megrémült az egész család s leginkább az őrgróf, ki most elhatározá fiát kiszabaditani, hogy igy a családot ujitaná meg. Honoré negyvenegy hónapi szenvedés után, melly egészségét nagyon megrongálta, szilaj s merész lelkülettel lépett ki börtönéből s nővérének igy irt: „Szabad vagyok, de mit ér nekem a szabadság? megtagadva atyámtól, elfeledve anyámtól, üldözve hitelezőimtől, megfosztva minden keresetmódtól, fenyegetve nőmtől, nem birva semmivel, jövedelemmel, pályával, hitellel, oh adná Isten, hogy ellenségeim ne volnának olly gyávák minő gonoszak!" Atyja évpénzt nem akarván neki adni, tolla után él; azután De Nehra kisasszonynyal Hollandiába szökik s ott ennek gazdag hozományát eltékozolván végső nyomorba jut, amikor nevezett ágyasát koldulni küldi, nem törődvén vele mi áron. Irnokától Hardi-tól gyakran kölcsön kéri megtakaritott keresményét sőt nadrágait és ingeit is, midőn azonban a tulajdonos ezeket visszakövetelí, nemcsak hogy eltagadja s hitelezőjét bántalmazza, de őt mint rágalmazót a törvényszék elé idézi.

Mindazáltal Mirabeau felemelt fővel hordja becstelen hirnevének sulyát s mint ollyan ember, ki ismeri vétkei erejét, lángelméje és munkája altal nevezetességre remélt vergődni. Lelkiismeretlen létére Considerations sur l'ordre de Cincinnatus czimü müvében hizelgésekkel tetézi és szitja Angolországnak az amerikaiak elleni gyülöletét, bonczkés alá vévén azon intézményt, melly a democraticus köztársaságban katonai aristocratiát látszott létesiteni. Doutes sur la liberté de l'Escaut czimü munkájában a franczia miniszteriumnak hizeleg, kigunyolván II. Józsefnek a hollandi kereskedelem elleni terveit. Ekként mások eszméi által kormányoztatva, még saját lángelméje iránt sem viseltetik tisztelettel. Visszatérvén hazájába és pedig olly időben, midőn csak a pénzügy, részvények s társulatok forogtak szóban, a váltó- s részvényuzsorások zsoldjába áll, Calonne pénzügyi rendszerét ostromlandó. Mint csalfa barát s veszélyes ellenség lévén ismeretes, vetéltársai félnek tőle s ugyanazért czirógatják őt. Calonne végre megveszi s mint kémet a németországi udvarokhoz, különösen pedig

a berlinihez küldi öt, ottan a leendő fejedelmet tanulmányozandó [1]); honnét visszatérvén, pénzt szerzendő és zajt ütendő botrányos adomákat bocsát közre. Mindig szegény és pazarló, élcz-, vád és rágalomharczot folytat a pénztőzsérek és Necker ellen, a váltó- és részvényuzsoráskodást a király és közvélemény előtt bevádolja s az egyetemes rendek összehivásának s az alkotmány megadásának szükségét vitatja.

Az elaljasult főnemesség ocsmány izlései közepett Mirabeau nem volt roszabb másoknál, de a többiek hallgattak, ő pedig kérkedve családi üldöztetéseivel és kiállott szenvedéseivel sérelmet ejtett az egyetemes képmutatáson. Vétkei mellett olly élénkség és tehetség volt benne egyesülve, mellyek a többieknél hiányoztak; ide járult az erős lelkek ama sajátsága, mellynél fogva rendkivüli szeretetet vagy engesztelhetetlen gyülöletet keltenek másokban magok iránt. Néhány munkája valamint az is, mellyet Poroszországról irt, a hóhér által égettetett meg; a király Saumur várába záratta a szerzőt, honnét mint erkölcstelen ember, de egyszersmind mint államférfiu lépett ki akkor, midőn az egyetemes rendek összehivása Franczia országnak olly sokat igért, neki pedig zavaros vizet szolgáltatott, mellyben halászhatna, s vásárt, mellyen magát pénzért vagy dicsőségért áruba bocsáthatná. A váltó és részvényuzsoráskodásról irt s Necker ellen intézett röpiratára az erényes Rulhière ekként felelt: „Ön a hazáról beszél, Mirabeau gróf? Ha háromszoros bőrkéreg nem fedné az ön arczát, pirulnia kellene önnek ezen nevet emliteni! Birni egy házzal, mellyet kötelékek füznek a közös házhoz, a hazához; birni rokonokkal, barátokkal, védenczekkel s ezek és a haza számára hasznositandó javakkal; betölteni a fiui, testvéri, férji és atyai kötelmeket; birni egy tisztes foglalkozással: ezek képezik a polgárt. De ön, Mirabeau gróf, bir-e csak egyikével is ezen jellegeknek? Önnek nincs hajléka, nincsenek hozzátartozói; önnek rendes lakhelye a börtön, hol atyja eszélyessége által fogva tartatva vagy letartóztatva mint bünös vagy

---

[1]) Mi sem undoritóbb, mint Mirabeau ötvenegy levele Calonne miniszterhez; egészen az őrültségig vitt hiuságon kivül iszonyuan aljas erkölcstelenséget tár fel ő ezekben s a személyekről és dolgokról egyenlő piszkossággal itél. Egyedül az uj király aljas vágyainak kifürkészésével foglalkozik s Calonne-nak azt tanácsolja, hogy kémül egy nőt küldjön oda, kijelelvén azon testi tulajdonságokat, mellyekkel annak birnia kell.

Mirabeaunak ezen utazása Poroszországba kellő világosságba van helyezve **Theodor Mundt** *Graf Mirabeau* (Berlin 1858) czimü munkájában.

esztelen kiadta lelkének mérgét, fogaival mardosta börtöne vasrácsozatát, ekként begyakorlandó magát abba, hogy minél teljesebben szétrombolhassa mindazt, mi becsülni és tisztelni való vagyon a földön."

Ekként a róla táplált iszonyatos vélemény s a kebelében forrongó boszu által lesujtva, Mirabeau szükségesnek látta a becsület utjára térni, evégből nemes érzelmeket fitogtatván. A házi és politikai önkény, amelly felett mások csak siránkozni tudtak, öbenne valóságos dühöt keltett, amellyből azután a nagyság és gyengeség rendkivüli vegyüléke jött létre. A nemesek testülete által mentegetőzései daczára eltaszitva, s talán nem annyira vétkeiért mint inkább szemtelensége és elvei miatt, igazságtalanságról vádolta azt s elkezde a népnek hizelegni, mondván: „Én hiszem, hogy a népnek mindig igaza van, ha panaszkodik; hiszem, miként nem képes olly erős ellenállást tanusitani, hogy a rajta ejtett sérelmek orvoslását megnyerje; hiszem, miként nagyon ki fogja mutatni, hogy nem tudja, miként arra, hogy félelmessé tegye magát, elég volna mozdulatlanul maradnia. A legártatlanabb de egyszersmind a leggyőzhetetlenebb erő a müködéstől való vonakodás." Tevékenysége s maga félelmessége előnyére van s megbélyegzett nevének daczára megválasztatik, mert a mozgalmakban a világ az erőseké. A diadal bizonyos neme kiséri mindenütt a grófot, kit a nemesek magok közöl számüztek, a nép pedig kebelébe fogadott, de midőn ki akarnák fogni lovait, kocsiját maguk vonandók, felkiáltott: „Most értem, hogyan lettek az emberek zsarnokokká; a zsarnokság a hála felett emelkedett." És hozzátevé: „Az emberek nem arra valók, hogy embert vonszoljanak, s ti már ugyis sokat vonszoltok."

A fellázadt marseille-i nép lecsendesitése végett a kenyér ára a valódi értéken alul leszállittatott, amiből bizonyára a gabona elrejtése és éhség vala bekövetkezendő. Irnak Mirabeunak s meghivják őt a baj orvoslására, „szükséges lévén az istenekhez folyamodni, midőn már az emberektől mit sem lehetne várni." Ő eljő, megnyugtatja a népet, s a kenyér árát a méltányos értékre felemeli. Más kormányzók és polgárok meghivják őt Toulouse-, Aix-,Manosque-,Toulonba, s ő mindenütt lecsendesiti az éhező népet, mellynek egy másik főnemes azt felelte, hogy nem méltó még lovai alomjára sem. Mindenütt csodálatot sőt szeretetet gerjesztve maga iránt, majd mind bámulat, majd ismét mint félelem tárgya, minden bünt és szép tulajdont egyesitve magában, kimélet nélkül rombolt min-

dent, meg lévén győződve, hogy bármennyi roszat okoz, kevesebb leszen ez annál, miről gyanusitani fogják. A közép osztály választottjai hozának ugyan magukkal észt de semmi politikai jártasságot. Ő igen; elsajátitá mások gondolatait kifejtvén azokat, magáévá tevé mások munkáit némelly szónoklati részleteket toldván azokhoz. Társalgása elbüvölő, ő maga valódi szónok a szónokok között; midőn haragra lobbant, ihlettsége a fönségességig sőt az erényig emelkedett; hallgatóit elragadá s ő maga gyakran mondá: „Ha ez nem, a mi századunk előtt ismeretlen, ékesszólás, akkor nem tudom, mi legyen az ég eme ritka és nagy ajándéka.“

Ezen férfiak és néhányan kivülök még nagyobbaknak látszottak a miniszterek s a gyülés többsége képtelenségének közepette, amelly akarta a jót a nélkül, hogy tudná miben áll az, ismerte a hibákat a nélkül, hogy azok orvoslásáról elmélkedett volna, s mégis remélte ezt.

De ha a két osztály védelemre szervezkedett, a harmadik rend győzelemre készült. A kereszténység már kimondá az emberek egyenlőségét Isten előtt, most az emberek előtti egyenlőség követeltetett; ki akarták irtani a föld szinéről az emberi faj barbár megkülönböztetésének nyomait; eltörölni a családnak a tulajdonon épült kiváltságait, a családokban az elsőszülötti vagy nemi előjogokat, az államban az osztályok közötti különbséget; az egész nemzetet egyenlő terhek és igazságszolgáltatás alá vetni, a tulajdont felosztani, a jólétet kiterjeszteni, a munkát megtiszteltetésben részesiteni; az egyesek jogának az egész nép jogán kivül más határt nem szabni; végre az ekként kivivott egyenlőségnek olly rendet biztositani, melly a szabadságot meg nem csonkitaná.

Illy eszmék forrongtak az oeconomisták és philantropok iskolája nevendékeinek fejében; minek következtében a követeknek, kik a pénzügy rendezésére valának egybehiva, sokkal magasabb czél lebegett szemeik előtt, t. i. az alkotmányt megujitani s a papság, nemesség, harmadik rend, parlament és a király között létező viszonyokat megváltoztatni. A forradalom sikerülését már azért is könnyünek gondolák, minthogy az az elmékben ugy is befejeztetett s csakis életbe léptetéséről vala szó; a király szerintök vezetheté azt, szentesitvén, amit mindnyájan követeltek, t. i. egy határozott alkotmányt, a miniszterek felelősségét s a rendek szabályszerü összehivását, amellyek azután a törvényhozás minden cselekvényében részt volnának veendők.

Igy gondolkoztak a fővárosban. Az udvarnál a királynő jól

tudván, hogy görbe szemmel nézik, tetteté magát, mintha egészen távol maradna a közügyektől; ellenben a király tudta, hogy szerettetik s hogy azt meg is érdemli; Necker azt gondolá, hogy a közvélemény a bölcseséggel és mérséklettel mindig karöltve jár s gőgjében azt hivé, hogy pénzügyéri szónoklataival óvatos haladásban tarthatja a népet, melly merészen előretört. Egyszóval, mindnyájan meg valának győződve a bölcselet mindenhatóságáról s az egész nemzetre ki akarák terjeszteni azt.

De a tisztán látó fők előtt milly aggasztó előjelek tárultak fel! Ez a hatszáz követ, mindannyian szenvedélyes okoskodók, nem ismeré egymást, nem a parlamentaris formákat. Sokan közölök főleg a polgári származásuak a szabad kőmüvesek társulatához tartoztak, mellynek Orleans herczeg volt a nagymestere. Mig a főpapok azt hivék, hogy a vallásellenes szellem ottan elfojtatik, egy sereg lelkész azt remélé, hogy elhárittatnak az akadályok, mellyek őket a magasabb egyházi méltóságok elérésében gátolták; az álbölcsészek pedig már a vallás lerombolásán dolgoztak. A középosztály bankárok és tőkepénzesek által kormányoztatott, kik a zavarban halászhatni reménltek, s ügyvédek által, kik a vagyon után áhitoztak, ez lévén képes nekik jogokat szerezni; némellyek ismét az egyenlőséget áhitozták, irigyelvén mások fensőbbségét, s a kik a gyüldékben s az encyclopaedistáktól amugy futtában bizonyos politikai mázt sajátitottak el, Helvetiust, Voltairet és a Port-royalt összevissza-zavarva záporként szórták azt, ama nagy nevekkel akarván személyes érdekeiket eltakarni. Egyik Mably után a régi köztársaságokat csodálta; a másik Raynal-ból minden intézmény ellen dühöngött; a harmadikból Diderot után a papok és vallás elleni gyülölet tajtékzott; a legnagyobb rész Rousseau Contract Social-ja által lelkesittetett, melly az lett a franczia forradalomnak, ami a biblia az angolnak. Nem az ész dé az érdekek és szenvedélyek forradalma volt tehát ez már most, s illy kezekben hová jutandott az?

A gyülésen kivül a polgárság, e jó de félénk, hiszékeny s az ujságon mint valamelly látványosságon kapkodó nép állott. Ide vegyült azután ama nyugtalan csöcselék is, mellyet az éhség s a rendkivül kemény tél Párizsba vonzott, ott valamelly zavarban kiönthetni remélvén gyülöletteljes mérgét, mellynek már eddig is rémletes jeleit adá. Az eszmék fanatismusa, annyi könyv és esemény által fokozva s azok által, kiknek mérsékelniök kell vala, pártolva, kitöröfélben s vérengzésre ragadandó vala még a különben jellemes és őszintén jóakaratu férfiakat is, azt hitetvén el velök, hogy ekként

a közjó érdekében cselekszenek. Határozatlan vágyak, tulhajtott remények, a változás és rombolás szükségének iszonyu érzete kapott most általában lábra; de senki sem gondolt arra, mi volna a romok fölé épitendő. Mindnyájoknál kevésbbé tudta azt az udvar, melly ezen gyülésben nem látott egyebet, mint az előtte tátongó mélység fölött pillanatra emelt hidat, s amelly a szertartás szabályainak megállapitásán s a követek ruházatának meghatározásán kivül mással épen nem törődött. A papság közől, ha némellyek állhatatosan a nemesek mellett maradtak is, mások csak az illő alkalomra vártak, hogy a harmadik rendhez csatlakozhassanak. De a nemesség iszonyuan féltékeny volt kiváltságaira s nem levén képes a közép osztályt másként lenyomni, a divathoz folyamodott, s köpenyekben, karingekben, tollakkal s paszományokkal pompázott, mig amaz határozottan fekete öltönyben s háromszögletü kalapokban járt. De mi haszna? a közvélemény hangosan nyilatkozott a tapsokban, mellyek akkor keletkeztek, midőn Dauphiné három rendbeli követei egyenlően öltözve jelentek meg.

A nemesség tehát a helyett hogy a legfontosabb esetekre tartotta volna föl erejét, jelentéktelen apróságokra pazarlá azt; s midőn arról volt szó, hogy a követek közös ülésben igazoltassanak, ő ellenszegült, makacsul az 1614-ki gyakorlathoz ragaszkodván, azaz megtagadván a két század óta létrejött haladást. Az igazat megvallva, a nép gyülölete inkább a nemesség mintsem a király ellen irányult; s valóban ama szerencsétlen kisérletek után a királyság visszaállittatott, de nem a nemesség. Ennek hibája abban állott, hogy nem csupán intézménynek vagy társadalmi tisztviselőségnek, de bizonyos fensőbb fajnak tekinté magát, s már azon vita, hogy a szavazás fejenként vagy rendenként történjék-e, egy egész forradalmat foglalt magában. A nemesek gőgje haragra lobbantja a nép embereit, az ellenállás tápot nyujt a dicsvágynak, s a harmadik rend választottai felingereltetvén azok gunyolódásai által, kik azt mondák rólok, hogy mire sem fognának menni, mindig fölebb és fölebb emelik követeléseiket, s a szokásos elvontságok értelmében s a történelem ellenére huszonöt millió munkás franczia képviselőinek tekinték magukat, mig a többiek alig képviselnek szerintök százötvenezer birtokost.

A vizsga szem mindjárt látta, hogy a döntő csapás az első gyülésben tétetett. A kormány, melly a kezdeményezést magához ragadhatta volna, mindent vita alá bocsátott; Lajos bizalmatlan önmaga iránt, akarva a jót de félve a fejetlenséget, azt hivé, hogy

gyenge kezeivel feltartandja az egyensulyt a meghasonlások között, mellyek a rendeket egymás iránt az első pillanattól kezdve ellenséges indulattal tölték el. Mirabeau Journal des états généraux czimü lapjában, rendkivüli hatalomra vergődvén anélkül, hogy valaki neki ellenállni mert volna, olly gőggel ad számot a gyülésről, melly eddig hallatlan vala; roszalja a tulságos tapsviharokat s igy szól: „Kivánatos volna, hogy Francziaország képviselői jobban átéreznék küldetésök és követi minőségök méltóságát, melylyel felruházvák; hogy minden áron s ok nélkül ne lelkesülnének s ne tüntetnék fel magukat Európa előtt iskolás gyermekeknek, kik rivalganak örömükben szünidejöknek egy héttel való meghosszabbittatása felett; de férfiaknak, a nemzet szinének, mellynek arra, hogy a világon első legyen, csak alkotmánya hiányzik.“ Ekként a gyülés szóvivője, oktatója és vezetője lett; ekként tényleg élt a sajtószabadsággal, mielőtt az követeltetett volna. Elnyomatik lapja? mást kezd, mellyet a miniszterek elleni kifakadással nyit meg, „kik a fejedelem tekintélyével takargatják saját szamárságukat.“ Igy elválasztá a minisztereket a királytól, az alkotmányos rendszer fő alapjai egyikét mással helyettesitvén.

Tárgyalás alá kerülvén a gyülés elnevezése, Mirabeau inditványozta, hogy a franczia nép képviseletének czimeztessék az; de a nép szó olly aljasnak tünt fel, hogy az ellen az egész gyülés morgott, amiért is Mirabeau kénytelen vala azt igazólni: „Mit törődöm én az előitélet nyelve szavainak érteményével; én itt a szabadság nyelvén szólottam s az angolok és amerikaiak példájára támaszkodtam, kik mindig tisztelettel emliték a nép nevét s nyilatkozványaikban, törvényeikben s politikájokban megszentelék azt. Midőn Chatam egyetlen egy szóban foglalá össze a nemzetek Chartáját, s azt mondá: A nép fönsége; midőn az amerikaiak a nép természetes jogaival feleltek a publiczisták lomtárából előszedett amaz egyezményekre, mellyek ellenökben felállittattak, egész értelmét, egész erejét felfogták azon kifejezésnek, mellynek a szabadság olly nagy értéket tulajdonit. Nagy szerencse nyelvünkre nézve, hogy a maga meddőségében olly szót kölcsönzött számunkra, melly ezen pillanatban, midőn az forog kérdésben, miként alakuljunk anélkül, hogy a közjót veszélyeztetnök, megnevez bennünket anélkül, hogy lealjasitana, s kijelöl anélkül, hogy félelmesekké tenne; olly szó ez, melly tőlünk el nem vitatható; olly szó, melly ma szerény ugyan, de annyira emelheti állásunkat, hogy a kiváltságos osztályok tévedésökben való makacs megmaradásukkal kényszeriteni fognak bennünket

a természetes jogok- s a nép szabadságának védelmét kezünkbe venni. Én megmaradok e kifejezésem mellett: franczia nép; elfogadom, védem s nyiltan hirdetem azt épen azon okból, mellynél fogva az ostromoltatik. Igenis, mert a nép nevezet nem eléggé tiszteltetik Franczia országban; mert el van homályositva és takarva az előitélet rozsdája által; mert olly eszmét tár elénk, melly félelemmel tölti el a gögöt s bántja a hiuságot; mert megvetéssel emlittetik a főurak kamrájában; épen ezért, oh urak, fel kell vennünk e nevet s nemcsak felvennünk de megnemesitenünk s tiszteltté tennünk a miniszterek előtt s kedvessé mindenki szivében. Ha ez a név nem volna a mienk, azt kellene választanunk minden más nevek közől s ugy tekintenünk mint a legkedvezőbb alkalmat arra, hogy szolgáljuk e népet, melly létezik, ezen népet, melly minden, ezen népet, mellyet mi képviselünk, mellynek jogait védjük, amellytől mi a mieinket birjuk s amellytől nem szégyen nevünket s czimeinket kölcsönözni."

És a követek nemzeti gyülésnek czimezik magukat (1789. jun. 17); a mult be van végezve s a forradalom gyökeresebb mint azt bárki sejthette volna.

A gyülés azonnal tényleges gyakorlatába lépett hatalmának, megszavazván az adót s elrendelvén annak behajtását, de csak azon ideig, mig föl nem oszlatnék; s elháritá a sokak által félt bukást azáltal, hogy az állam hitelezőit a franczia becsület védelme alá helyezé. E jól kiszámitott merészség megnyugtatja a népet, s elrémiti a nagyokat, kik most kibékülnek az udvarral, ekként a harmadik rend tulkapását mérséklendők. Necker látván e mozgalom növekedését, egy alkotmányt hoz javaslatba, melly körülbelül hasonló vala a huszonöt szenvedélyteljes év után engedélyezetthez; de Lajos a királyné s a herczegek által felizgatva módositani akarja azt s egy királyi gyülést hiv össze. Hogy pedig erre a szükséges előkészületek megtétethessenek, a gyülés-terem egy időre bezáratott, mialatt a harmadik rend követei a labdajáték házában gyültek össze (jun. 20). s ottan Bailly csillagász és a gyülés dékánja inditványára megesküdtek, hogy addig szét nem oszlanak, mig az ország politikai ujjászületését be nem végezték.

Lajos ekkor kezébe akarta venni a mozgalom vezetését nagyobb engedményeket tevén mint valaha király tett (jun. 23); de Mirabeau felkiált: „Megvallom, hogy ez biztosithatná a haza üdvét, ha a zsarnokság ajándékai mindig veszélyesek nem volnának." Ekként még az engedmények is zsarnokságnak tartattak; a gyülés hőssé leszen, a gyenge és habozó királylyal szemközt, ki a mozga-

lomból kizáratván teljes tétlenségre kárhoztatik; Necker, ki beadta lemondását, visszaveszi azt, mintha a királyt védendő maradni akarna, s a nép által diadalmenetben hordoztatott körül. Brézé őrgróf fő szertartómester megjelenvén, azt kérdi, ha értették-e a király parancsait, s a gyülés megrémülvén mint az az erőszakkal szemben történni szokott, habozott, amikor Mirabeau felkel s méltóságteljesen és nyugodtan igy felel: „Mondja meg ön urának, hogy mi a nép akaratából vagyunk itt s innét csak a szuronyok hatalmának engedve távozunk.“ Evvel szivén sebzé meg a régi monarchiát, Lajost a nemzet királyából az udvar királyává tévén le. A követek elragadtatván e vakmerőség által felkiáltásaikkal megerősitik azt, s Mirabeau azt inditványozza, hogy a követek személye sérthetetlennek nyilvánittassék.

Mostantól fogva az események olly gyorsasággal váltak fel egymást, hogy az irók legnagyobb része a Bourbon és Orleans házak közötti százados küzdelem következményét látta ebben. Jóllehet ez határozottan tagadtatik s törvényes nyomai nem léteznek, ugy látszik, hogy Orleans herczeg királyi helytartó vágyott lenni, s Mirabeau azon reményben, hogy első minisztere leend, őt támogatta. De a herczeg, ha népszerü volt is, nem becsültetett; ha asztaltársai s fizetett ügynökei által az egekig magasztaltatott is, az ország irtózott azon gondolattól, hogy egy másik nem kevésbbé romlott férfiu társaságában az állam fejévé leszen. Azonkivül hogy gyenge tehetség volt, hiányzott nála az erélyesség a bünre ugy mint a nagy tettekre. Sok nemest képes vala ő a gyülésbe vonni; sokan a papságból már ott valának; mig végre a király megparancsolta, hogy az egész nemesség oda menjen, mondván: „Nem akarom, hogy miattam csak egy ember is elveszszen.“ Bailly ekkor felkiált: „A család teljes;“ s ezen egyszerü polgár, ki csak erényeiről és tehetségéről ismertetik, az ország és egyház összes nagyjai felett elnököl. A gyülés most törvényhozói hatalommal ruházván fel magát, az alkotmány körvonalozását megkezdheté.

Jakobinus klub.

De ekközben a választók, kik a képviselők megválasztása végett gyültek egybe, nem oszlottak szét. Helytelen értelmezése volt ez a népfönségnek, melly által a képviseltnek a képviselő feletti állandó hatalma szentesittetett; a kerületek alsóbb rendü képviselők gyanánt tekinték a községi tanács tagjait, melly a hatvan kerület két-két küldötteiből szerveztetett. Folytonosan üléseztek

ezek a városházban s a Palais-Royal [1]) kertjében, amelly utóbbinak kávécsarnokai szószékekké levének. Itt az erény a bünnel, a lelkesedett jók a legnagyobb gonosztevőkkel, a tisztes nők a kéjhölgyekkel vegyülten vitatkoztak, határoztak s tomboltak, s már csak azért is nagyobb és nagyobb vakmerőséggel, minthogy törvényesitve s felelősek nem valának. Itt kezdett szerepelni Camille Desmoulins, a forradalom legnépszerübb neve, mert a nép fia. Önzetlen, családját szerető, finom és élénk ifju vala ez, de könnyelmü, izgékony s hajlandó minden tulságra mint a nép vagy a tömeg; nemes de féktelen szenvedélyek által tüzeltetett s Athén szép emlékei által lelkesitve a társadalmat átalakitani s IV. Henrik azon ohajtását valósitani iparkodott, hogy minden parasztnak tyuk főjjön fazékában, s ugyanakkor gyilkosságra ösztönzi s gunyoraival lázas ingerültségbe hozza a népet.

Midőn a törvényesség alásülyed, száz hatalom is lép annak helyére, különösen pedig e két uj: a klubok és hirlapok. Általános a vágy egyesiteni a lelkeket mielőtt a cselekedetek egyesittetnének; s midőn valamelly nemzet megrázkodik, az emberek közelednek egymáshoz a szenvedélyeket rendezendők vagy szitandók. Az első klub a gyülés tagjaiból alakult, melly a jakobinusok kolostorában ütvén fel tanyáját, erről neveztetett el, s amellybe később a forradalmi irók is befogadtattak, végre pedig mindenki, aki csak akart. Be valának ide hozva a tanácskozó gyülések minden formái; de nem a nép hanem a szenvedély alkotta annak tagjait, kik minden felelősségtől menten nem hoztak ugyan törvényeket, de ők alakiták a közvéleményt, s a tulzásnak annál nagyobb tere nyilt itten, minthogy semmi által sem volt korlátozva. Ezen klubnak az egész országban voltak fiókjai, azt akarván ezáltal elérni, hogy a benső forradalom ennek terjesztése által tartassék fön. Fejei Duport, Barnave és Lameth valának, akiknek ellenében La Fayette és Bailly a Feuillant-ok (mérsékelt pártiak) klubját álliták fel, amellynek tagjai csendes, tudós s ugyanazért tehetetlen férfiak valának.

A klubok csakhamar elszaporodtak s összeköttetésbe tevék magukat egészen Franciaországgal, ugy hogy a szikra Párizsból egészen a határokig a legnagyobb gyorsasággal terjedt szét, ottan

---

[1]) Megjegyzendő hogy Párizsban *Palais royal*-nak nem a királyi lak, hanem az Orleans-palota neveztetik. Rendkivüli nagy tért foglal el ez; udvarok, kertek, számtalan boltok, kávé- és szinházak vagynak abban, s ez volt tere az első forradalom nevezetesebb jeleneteinek s a második forradalom fondorkodásainak.

ugyanazon szenvedélyeket keltendők, a kormányt egy párttöredék hálóiba bonyolitandók s a néma és láthatlan törvényt hangzatos kiáltások és piaczi lármák által elfojtandók. Azért állittatván fel, hogy a nemzetgyülés irányában ellenzéket képeznének, azokban a napi kérdések rendes vitatás alá vétettek; roszalták azt, mit a nemzet képviselői elfogadtak; zajt igyekezett ottan ütni az, kinek ez a követek közepett nem sikerült; a nép tapsaitól várta annak szentesitését, mit a józan gondolkozástól meg nem nyerhetett. És minthogy a gyülölet volna azon szenvedély, mellynek legkönnyebb hizelegni, ezt czirógatták leginkább; hevesen kikeltek a követek ellen, kik felülkerekedtek; szavaikat keményen megrótták, szándékaikat gyanusitották; orditoztak a király, miniszterek, tisztviselők, a nemzet sőt az egész emberi nem ellen; mindenhol alattomos törekvéseket és összeesküvéseket láttak; az, ki legnagyobb aggodalmat tanusitott, a legjobb hazafinak, a legmegátalkodottabb vádaskodó a legbuzgóbb és legelmésebb polgárnak, s az, ki az eszközök megválasztásában minél kevesebbet töprenkedett, a legügyesebb férfiunak tekintetett; nem volt itt szükség ismeretekre, ezélyességre vagy óvatosságra, midőn csak a roszalásról, vádaskodásról, az aggály, habozás és bizalmatlanság terjesztéséről vala szó.

Nehogy a nép foglalkozásától elvonassék, az összejövetelek estve sötétben tartattak, kivévén ha valaki gyertyát hozott magával, mellynek gyenge fénye csak homályosan világitá meg az egyik vagy másik profanált templom tágas boltozatait. Az oltár helyén a szószék emelkedett, a padok minden osztályu polgárokkal valának megtelve, köztök a kiabálásra, sohajtozásra és sirásra olly hajlandó nők, ide hozva csecsemőiket is, hogy azok e lázas levegőt már mostan magukba szinák. Majd tapsok majd pedig piszegések követék a szónokokat, kik között az volt a legszerencsésebb, ki legjobban értett azon czifra szólamokhoz, mellyek a szónoklatokhoz nem szokott tömeget olly könnyen mámorba ejtik, vagy az, ki a legvakmerőbb és szélsőbb javaslatok elfogadását inditványozta, és ekként másokba is átönté ama lázas lelkesedettséget, mellyet ő maga érzett vagy szinlett. Mit bánta ő, ha vajjon a javaslatok helyesek s kivihetők-e, csak magasan hangzottak s tapsokat arattak legyen azok. És mindenhatóknak érezék magukat, mellettök levén a csőcselék s a lázadás.

Sajtó.

De a klubok csak azon kevesek számára valók voltak, kik azokba megjelenhetének; szükséges vala tehát, hogy a lázitó be-

szédek mindenütt szétterjednének s a polgárt házában, magányában s a távolban is fölkeresnék. E czélra szolgáltak a hirlapok, mellyeknek a világ csak akkor érezte rendkivüli hatalmát. Nem irtak most könyveket, midőn senkinek sem volt kedve és ideje azokat olvasni, nem más, elmélkedést kivánó müveket, midőn a tömeg csak a szenvedély nyelvét akarta hallani, melly minden nap, minden órában változik. Legelőször is Mirabeau a Vidéki Futárt (Courrier de Provence) alapitá, ezt csakhamar számos más lapok követék, s a legolvasottabbak azok valának, mellyek az ingerültséget leginkább szitották. Igy a többek közt kétszáz-ezer példányban nyomatott a ‚Párizsi forradalmak' (Revolutions de Paris) czimü lap, mellynek homlokzatán ezen jelmondat vala látható „A nagyok csak azért tünnek fel előttünk nagyoknak, mert térdelünk; keljünk föl.

Egy szóval, mindenhol mutatkoztak ama kihágások, mellyeket az erőszakos rázkodások mulhatlanul előidéznek, ama gyülöletek, mellyek még az idő mostohaságait is a kormány ellen vádakul használják föl, amaz elégedetlenségek, mellyek egyedül az ismeretlentől várnak valamit. A franczia testőrök szintén a néphez állanak s az első forradalmi csapattá lesznek. Csakhamar felfegyverzik a nemzetőrséget, ezen lényegében forradalmi erőt, miután mint a népből való osztozik azon szenvedélyekben, mellyeket nemzetőri állásánál fogva el kellene fojtania.

Mindazáltal a tekintély, melly a hadsereget, várakat és fegyvertárakat kezében tartá, elnyomhatá vala még a fellázadt tömeget; s azok, kiknek kötelességök volt volna tanácsukkal Lajost arra birni, hogy szavát tartsa meg s álljon határozottan a szabadság mellé, azon reménynyel táplálták öt, hogy fegyverrel visszaszerezheti azon hatalmat, mellyről önkényt lemondott. Ugyanazért az udvar sereget gyüjt, vagy hogy félelmet gerjeszszen, vagy hogy magát biztositsa. Mirabeau ennek következtében vádat emel ellene, s ezen fegyverkezés ellen a gyüléssel egy kérelemlevelet szavaztat meg a királyhoz, melly nem volt egyéb mint egy felhivás a fegyverre: „A veszély, oh felség, nagy és általános s tul esik az emberi bölcseség minden számitásain! Nagy a veszély a vidék lakosaira nézve, kik a mi szabadságunk miatt aggódván, nem tudjuk, mi által tartathatnak féken, miután a távolság mindent tuloz és nagyit, a nyughatatlanságokat megkettőzteti, elkeseriti s mérgesiti. Nagy a veszély a fővárosra nézve: milly szemmel fogja a fenálló drágaság és görcsös aggodalmai között nézni a nép, hogy a katonaság fel-

emészti elöle élelme csekély maradványait? Nagy veszély a franczia csapatokra nézve, mellyek a vitatkozások központjához közel, egyaránt osztva a nép szenvedélyeit és érdekeit, könnyen elfeledhetik, miszerint a kötelesség őket katonákká tette, s eszökbe juthat, hogy a természet emberekké alkotta. Nagy veszély fenyegeti, oh felség, a mi munkálkodásunkat, melly első kötelességünk s amelly csak akkor fog diadalmaskodni és állandósittatni, ha a nép azt látja, hogy határozataink teljesen szabadok. Ezenkivül bizonyos ragályosság vagyon a szenvedélyes mozgalmakban. Mi csak emberek vagyunk s ugyanazért a bizalmatlanság önmagunk iránt s az attól való félelem, hogy gyengéknek fogunk látszani, a kellő határokon tul ragadhatnak bennünket. Erőszakos és tulzó javaslatok által vétetve körül, a nyugodt ész és higgadt bölcseség nem hallathatják meg szavokat a zaj, rendetlenség és pártoskodási jelenetek közepett. A veszély, oh felség, még nagyobb . . . és terjedelmét megitélheti azon félelemből, melly bennünket ön elé vezet. Nagy forradalmak jelentéktelenebb okok által hozattak létre, s egynél több olly esemény, melly végzetes vala a nemzetekre és királyokra nézve, kevesbbé komor s rémletes módon jelentkezett.

A nemesek, tudván, hogy Lajos nem képes védeni a hübéri ügyet, a királyné és Artois gróf körül csoportosultak. Sok volt kivánni a gőgös és merész Antoniától, ki mint főherczegnő, királynő és szép nő annyira tömjéneztetett, hogy szeresse a forradalmat, melly őt annyira megalázta és marczangolta abban, mi előtte legdrágább és legszentebb volt, s hogy méltónak higyen az uralomra olly nemzetet, melly őt a szemtelenségig boszantotta s a legdurvább kegyetlenségig sértegette. Nem értvén a népet és szabadságot, makacsul a nemesekbe helyezé bizalmát, s valószinüleg egy iszonyu terven törte fejét; Necker, kiben a királyné tetteinek szigoru birálóját látta, felszólittatik, hogy vonuljon vissza. Erre nagy zaj keletkezik, a szinházak bezáratnak s a forradalom uj alakot ölt (jul. 13). Desmoulins a Palais-Royal kertjének egyik fájáról egy ágat szakit s tüstént mindenki utánozza őt, avval mint valamelly jelvénynyel magát felékesitendő. La Fayette a nemzetőrség élére állittatván, a főváros vörös és világoskék szineihez mintegy az egyetértés jelképeül a fejér szint csatolja, amelly egyszersmind a királyi tekintély jelképe is vala s azt mondá: „Ezen kokárda bejárja a világot.“ A választók kezeikbe veszik a hatalmat, mellyet a válságos helyzet rájok kényszerit s egy községi

tanácsot alakitanak, Baillyt állitván annak élére, ki elfogadja az állomást, „mellyet sem ohajtania, sem visszautasitania nem lehetett.“

A Bastille lerombolása.

Necker és Orleans herczeg mellképei diadalmenetben hordoztatnak körül, a katonák kővel dobáltatnak; puskalövések, gyujtogatások és fenyegetések növesztik a zavart; fegyverek készittetnek, azután megkezdődik a rablás, s a nép fegyvert találván a muzeumban, kezeibe ragadja azt s közakarattal a Bastille erősséget megrohanja (jul. 14.). A schweiziak és rokkantak, kik azt védelmezik, kényszeritvék a fegyvert letenni; a vezérek meggyilkoltatnak s a többiek csak nagy ügygyel-bajjal menekülnek meg; de a politikai foglyok százai helyett csak hetet találtak ott, kik egészen más bünökért valának bebörtönözve. A legnagyobb diadalok egyike gyanánt ünnepeltetett meg ezen esemény, melly az Orleans palotának a városház- s a tulzóknak a mérsékeltek feletti felülkerekedését jelentette [1]).

„Ez hát felkelés“ kiáltott fel XVI. Lajos; de Liancourt azt felelé neki „Mondja ön, Felség, hogy forradalom.“ Valóban a király és nemzetgyülés egy lázadás önkényének valának kitéve, melly ismeretlen fők által vezettetett; a leginkább gyülölt herczegek elfutnak; a király pedig, ki nem volt annyira gyülöletes s aki nem ismert félelmet, midőn csak saját személye forgott veszélyben, minden kiséret s testőr nélkül a nemzetgyülésbe megy, s jóllehet a megjelenése miatt mármár kitörendő tapsvihart megakadályozák Mirabeau e szavai: „A népek hallgatása leczke a királyok számára,“ mindazáltal ezen tett kibékité öt a nemzetgyüléssel. Lajos a nép kivánságának engedve Versailles-ból Párizsba jött (jul. 17.), de csak miután meggyónt, megáldozott s egy iratot készitett volna, amellyben mindaz ellen tiltakozott, amire netalán akaratja ellen kényszerittetnék. Bailly, átnyujtván neki a város kulcsait, emlékezetébe hozá, hogy azok IV. Henriknek is átnyujtattak, de azon különbséggel, „hogy ez népét nyerte vissza, most pedig a nép

[1]) Kevéssel később a téren, hol a Bastille állott, ezen szavak valának olvashatók. „Itt tánczolnak;“ a gránátosok annak márványaiból egy dominó-játékot készittettek s azt egy illy értelmü versezet kiséretében a koronaörökösnek ajándékoztak: „Azon falak kövei, mellyek az önkény ártatlan áldozatait zárták maguk közé, játékszerré alakitattak át, hogy az a nép szeretete jeléül önnek felajánltassék, s ezáltal értésére adassék, milly nagy legyen az ő hatalma.“ A rablánczokból La Fayette számára egy kard készittetett, a nagy kulcs pedig Washingtonnak küldetett.

nyerte királyát vissza.“ Iszonyu tömeg vidéki néptől kisérve százezer nemzetőr között haladt el, mindenütt e kiáltást hallva: „Éljen a nemzet;“ a városháznál a szabadkömüvesek szertartásai szerint fogadtatott, s az aczél-boltozat alatt feltüzte a háromszinü kokárdát; a követek megesküdtek, hogy védelmezni fogják őt, s „Eljen a király“ kiáltások között visszatért Versailles-ba.

Most a nemzet ura lett a törvényhozói hatalomnak s a hadseregnek. A nemzetgyülés, melly alkotmányozó gyülésnek nyilvánitá magát, vala a nemzet, melly maga kormányozta magát. Nem lévén megkötve annyi tekintetek által mint a királyi hatalom, biztos léptekkel haladt, mert kényuri vala, mindent vita alá vont s ott is segédforrásokat tudott felfedezni, hol előbb lehetetlenségnek tartatott.

Mirabeau távol volt, midőn a párizsi polgármester megválasztatott, azért a választás Bailly-ra esett, holott csak egyedül ő lett volna képes La Fayettét elhomályositani. De később cselszövések következtében a jakobinusok klubjának s azután az alkotmányozó gyülésnek elnöke lett. Kiváló tapintatosságot és ügyességet tanusitott ő ezen hivatalában: méltóságot kölcsönzött a tanácskozásoknak; tisztán körvonalozta a vita tárgyait, válaszai mindig talpraesettek valának, s azon férfiak között, kik Rousseau elméletei felől álmodoztak, a gyakorlat és józan politika terén járt. Alaposan tanulmányozta ő Angolország alkotmányát, „a nagyszerü példák kiapadhatatlan kutforrását s a szabadság barátainak klasszikus hazáját“ s erős tanulságokat vala képes vonni abból; s látván hogy a mult nem egyéb fictiónál, tüzesen, minden tekintet s félénk formulák nélkül mindent feláldozott.

Necker diadalmasan visszahivatott s fenhangon „kedves és szükséges miniszternek“ nyilvánittatott. Ünnep volt visszatérésének napja, amellyen avval hizelgett magának, hogy képes leend ezen felforgatási dühöt fékezni s legelőször is az amnestia kihirdetését hozta javaslatba (jul. 30.) [1]; de Mirabeau, ki nem türheté őt,

[1]) Necker ezen alkalommal igy szólt a községi tanácshoz: „Kitüntetve lévén önök, polgártársaik választása által, mindenekelőtt legyenek védői a törvénynek és igazságnak; ne engedjék, hogy egyetlen egy polgár elitéltessék vagy megbüntessék, mielőtt védelmét előadná vagy feddhetlen és részrehajlatlan birák által kihallgattatnék, ami legelső joga az embernek, legszentebb kötelessége a hatalmasoknak s legállandóbban tisztelt kötelezettség a nemzeteknél. . . . Az igazságszolgáltatásnak mindig a jóság érzetétől kell vezéreltetnie és lelkesittet-

mert uszályhordozójául meg nem nyerheté, mérséklé a községi tanács nemes lelkesedését, szónoki fogásokkal annak törvénytelenségét igyekezvén kimutatni. De a főnemesség követeléseinek s a nép bizalmatlanságának összeegyeztetése felette nehéz dolog vala; Necker szavai még inkább feltárták az udvar gyámoltalanságát, melly őt kérkedőnek ismervén fel, elhagyta, s roszabb tanácsosokhoz folyamodott.

A gyülés mind a régi, mind a jelen bajok gyökerét kiirtani remélte azáltal, ha a kiváltságokat és hűbéri zsarnokságokat eltörli s a nemeseket és népet egyenlősiti. Ekkor jöttek napfényre olly uri szolgálatok, mellyekről alig hiheté az ember, hogy még a tizennyolczadik században is léteznek, s amellyeknél fogva a paraszt tartozott ura kocsiját vonni, éjjelenkint a vizet csapdosni, nehogy az abban levő békák brekegéseikkel az ur álmát megzavarják, illyenek valának továbbá az első elhálási jog, valamint az is, mellynél fogva az ur jogositva volt két jobbágyának meztelen hasán a vadászat következtében kifáradt lábait pihentetni. A polgárosodás ugyan kiküszöbölte ezeket a szokásból, de eltörölve sohasem valának.

Az augusztus 4-ki éjjeli ülés.

Augusztus 4-ének éjjele egyike a legnevezetesebbeknek a történelemben. A nemesek már elhatározák maguk közt, hogy Aiguillon herczeg, Francziaország leggazdagabb férfia, inditványba fogja

---

nie. Ezen elvek, ezen érzelmek uralkodnak lelkemben annyira, hogy ha az ellenkezőről kellene meggyőződnöm, azon pilanatban, mellyben a közügyek élére visszahivattam, meghalnék amiatti fájdalmamban s elveszteném minden erőmet.

„Bizom tehát, urak, önökben, kik engem jó indulatukkal megtisztelnek. Önök szivesek voltak némi értéket tulajdonitani az én szolgálataimnak s a jelen pillanatban, mellyben azokért egy nagy jutalmat kérek először s utóljára, megengedem magamnak kijelenteni, hogy hivatali buzgalmam valóban nem volt haszonnélküli Francziaországra. És ezen nagy jutalom fejében nem kérek mást önöktől, mint figyelmet egy idegen tábornok (Besenval) iránt, ha neki csupán erre van szüksége, s elnézést és engedékenységet, ha annál többre van szüksége. Felette szerencsésnek érzeném magamat, ha ezen példa előjele volna egy amnestiának, melly visszaadná nyugalmát Francziaországnak és minden polgárának s az egész országnak megengedné, hogy egyedül a jövő felé forditsa figyelmét s élvezhesse mindazon javakat, mellyeket a nép és fejedelem egyetértése s mindazon erők összhangzatos működése igérhet számunkra, mellyek felette alkalmasak a jólétet a szabadság s ezen szabadság állandóságát az általános jólét felett megalapitani. Oh bár Francziaország minden lakosai kezet fognának a törvény védelmére; engedjetek, kérlek benneteket, ezen hő kivánataimnak s hála a ti jó indulatotoknak, legboldogabb napja leszen ez életemnek s egyike a ti legdicsőbb napjaitoknak, mellyek még számotokra fentartvák.“

hozni az uri kiváltságok eltörlését; Noailles algróf azonban megelőzte őt, követelvén, hogy a köz-jólét az igazságban kerestessék s az általános adózás behozassék, a népre terhes kiváltságok megszüntessenek, a hübéri jogok megváltathassanak, s a jobbágyi valamint minden más személyes szolgálatok és a holt kéz iránti kötelezettségek váltság nélkül eltöröltessenek. Azonnal lázas nagylelküség lepte meg a nemeseket, szerencséseknek tartván magukat kiváltságokkal birhatni, csakhogy azokról lemondhassanak, s ugyanazt teszi a papság is. Egymással vetélkedve ujabb és ujabb áldozatokat követelnek most a gyülés tagjai; egyik az udvari nyugdijakkal üzött visszaéléseket akarja orvosoltatni, a másik azt kivánja, hogy az udvari hivatalok ne csupán a főnemeseknek legyenek fentartva; ki a tizednek pénzben való megváltását, ki a gyarmatokban levő négerek felszabaditását, ki az uriszékeknek, ki a hivatalok áruba bocsátásának, ki a hatóságok kiváltságainak, ki a vadászati és galambház-tartási tilalomnak megszüntetését, ki a papok stola-jövedelmének, a tartományok közötti különbségnek, a városok és vidékek kiváltságainak, s a czimnélküli nyugdijaknak eltörlését inditványozza, ki végre több hivatalnak egy személyre való ruházását megszüntetni követeli. A nagy indulat okozta halványsággal arczán boldognak érzé magát, kinek eszébe juthatott valamelly előny, mellyről az általános egyenlőség nevében lemondana; még a községek és czéhek kiváltságai sem kiméltettek meg. Sieyes védte a papi tizedet azok ellenében, „kik szabadok akarnak lenni s igazságosak lenni nem tudnak“; de Mirabeau annak eltörlését sürgeti, s kivánja, hogy a papság fizetést kapjon, csak három keresetmódot ismervén a társadalomban, t. i. a lopást, koldulást és fizetéshuzást. És győzött, s el lehet mondani, hogy a forradalom e napon elérte czélját; s az Istennek hálaének, XVI. Lajosnak pedig a szabadság visszaállitója czim szavaztatott meg.

De ha ezen, örökre nevezetes éj feltüntette a francziák nagylelkü gerjedelmeit, a következő napok megmutatták, milly veszélyes vala ezen nemeskeblüség, melly a tömegben azon hiedelmet költé, hogy most már nem volna tulságos semmi követelés s hogy épen semmi különbség sincs aközött, ami eltöröltetett s ami megváltatott. Felszabadittatván a vadászat mindnyájan olly dühhel estek annak, hogy a vetések elpusztittattak; a tized eltörlésének következtében a tulajdonosok hetven millióval gazdagodtak, anélkül, hogy az államnak abból valami haszna lett volna. Ekként az önkénytes engedmények értelme egészen odáig bővittetett, hogy a tulajdonjog is megsértet-

nék; mert a felizgatott nép tetszés szerint le nem csillapitható, s igy az eddig okozott pusztitások ujabbakkal tetéztettek; az urilakok gyujtogatása tovább is folytattatott s azon gabona-szállitmányok, mellyek az éhséggel mindinkább küzködő Párizsba vitettek, felprédáltattak. Desmoulins előtt még az is kiváltságnak tünt fel, hogy a nemzetőrségnek fegyvere és jelvénye volt s igy szólt: „A fegyver- és szurony hordozási jog bárkit is megillet.“ A gyilkosságoknak a hadi törvény kihirdetése által akarnak gátot vetni; eközben a vádaskodás nagyban szittatott, a nemzetfelségsértési perek mindinkább szaporodtak s ha a fővárosban megszüntek is, a vidéken különösen délen még sokáig fenmaradtak.

Emberi jogok.

Az izgatók eszközül használták ezt fel a nép felbujtogatására, mások pedig tulságokra kényszeriték a gyülést, melly most egy nyilatkozványt bocsátott ki az ember és polgár jogaira vonatkozólag (auguszt. 23—24).

Ezen rohamos s mindemellett olly gyakran utánzó forradalom ebben az amerikai forradalmat akarta utánozni; de evégre nem kétségbe vonható vagy vita alá vehető általános elvek, hanem olly tényleges igazságok lettek volna szükségesek, mellyek csak egyféleképen értelmeztethetnek s meg nem czáfoltathatnak; s igen jól mondá Mirabeau, hogy „a szabadság nem valamelly elvont tan s bölcseleti következtetések gyümölcse s hogy a jó törvények a mindennapi tapasztalat s a tények észleletén alapuló okoskodások szüleménye.“ Ugyanazért ezen hires nyilatkozványban még azt sem tudták szabatosan meghatározni, mi legyen a jog; értelmezések, alapigazságok, elvek összevissza valának ebben keverve; a világos és szent igazságokhoz ollyanok vegyitettek, mellyeket a történelem és szokások már régen megczáfoltak, s olly határozatlan formulák, mellyeket a nép nem értett s amellyeknek a kevés számu bölcsészek mi hasznát sem vették [1]). Az angolok az 1688-ki forradalom után szintén benyujtottak III. Vilmoshoz egy illyféle nyilatkozványt, de először ez a forradalom bevégzése után történt, s másodszor csak néhány, olly világos, egyszerü és kétségbevonhatlan elveket foglalt magában, mellyek a tényleges jogokat biztositák. A franczia nyilatkozvány egy egyetemes alkotmány vala, mielőtt a nemzeti alkotmány létezett volna; az élő egyént feláldozta ez egy képzelt embernek, s az elvontan tekintett emberiséget nem pedig az e korban élő és bizonyos szokásokkal biró huszonkét millio franczia szabályozta. Ha valaha

[1]) Lásd e könyv végén a *Felvilágositó Jegyzeteket* B) alatt.

létesittethetett volna is egy illy állám, mindenkire nézve feltétlen rabszolgaság származandott abból s egyenlőség e rabszolgaságban, mellyben még a lényegökben magán gyönyörök is eltöröltetvék; azután e rabszolgaság létesitése végett felállitott büntetések és jutalmak csakhamar megszüntették volna az egyenlőséget.

Kiáltó példa ez arra, hogy milly nehéz annak felfognia a társadalmi szabadságot, ki azt nem onnét felülről származtatja! Milly féktelen vakmerőség az ember részéről hinnie, hogy mindenre képes s hogy őt illeti annak elhatározása, miként az embernek joga van dolgozni s hogy az Isten létezik!

Az alkotmány.

De alig hogy ki lőn kiáltva a természeti szabadság, nagy részét szükséges vala feláldozni a politikai szabadságnak, ezt követelvén az alkotmány, melly most vita alá vétetett. Mennyire felébredt legyen ekkor a közszellem, már az első kérdések tárgyalása mutatá. Az örökös monarchicus kormány, a végrehajtó hatalom a király kezében, a nemzet befolyása a törvények hozásába és az adó megszavazásába, mindezek olly pontok valának, mellyekben mindnyájan megegyeztek; de vajjon a törvényhozó testület egy vagy két kamrából álljon s állandóan vagy csak időszakonként üléseszék-e, továbbá feloszlatásának módját, ugyszinte a papság és a parlamentek politikai létét, a sajtószabadság határát s a király v e t o j á t illetőleg a kamrák határozatai ellenében, a vélemények egymástól nagyon eltértek.

Az alkotmányos monarchiai párt igen erős volt még most, s Franciaország már ekkor megnyerheté vala a nemzeti egységet, polgári egyenlőséget és politikai szabadságot, ha azokkal meg tudott volna elégedni. Mounier már nyiltan követelte egy választás utján alakitandó kamrát, egy élethossziglan nevezendő államtanácsot s egy alkotmányos királyt: de sem ő, sem Clermont-Tonnerre, sem pedig Lally-Tollendal, kinek eszméi később általánosan elfogadtattak, nem hallgattattak meg, sőt maguk a korona védői sem egyeztek meg egymás közt. Neckernek legalább határozott terve volt; ő ugyanis az angol alkotmányt akarta életbe léptetni két kamrával, mellyek határozatait a király szükségképen szentesitendette; minthogy azonban az egy egyezmény volt, Franciaországra csak hosszas küzdelem után volt alkalmazható. A fő nemesség az egy kamrát követelte, az alsóbb nemesség, melly tudta hogy abból kizáratnék, ellenezte, a nép pedig semmi befolyást sem akart meghagyni a nemességnél, mellyre olly féltékony volt,

s azt kivánta, hogy a nemzet határozzon, a király pedig hajtsa végre azt; ami nem volt volna egyéb mint egy köztársaság, élén egy elnökkel. Sieyes, a következetes logikus, semmi különbséget sem akart látni a nemzet és király között s igy kiáltott fel: Egy Isten, egy nemzet, egy király, egy kamra.

Mig az alkotmányozó gyülés a társadalmi kérdések vitatásával foglalkozott, a községi tanács a fegyverben álló és tétlen nép élelmezését s azok elitéltetését tüzte ki feladatául, kiket a népdüh még halomra nem gyilkolt. A főnemeseken nagyon meglátszott, hogy meg valának rémülve a szenvedett csapás következtében; ami a democratákat fellengző reményekkel töltötte el s ami még roszabb vala, azt eredményezte, hogy a város azaz a durva tömeg döntő befolyást kezde gyakorolni a gyülés határozataira, amellyek, ha eddig a nemzet jobb és józanabb része által hozattak, ezután azon rakonczátlanok által csikartattak ki, kik annak daczára, hogy el valának keseritve azon gondolat által, miként eddig csak engedelmeskedtek, képteleneknek érzék magukat parancsolni; továbbá azon szilaj és megvesztegethető nép vakmerő és ostoba követelései által, melly a szolgaság járma alól felmentett egyén minden büneit a szabad ember egyetlen erénye nélkül önmagában egyesité, s amelly nem meggyőződése de kedélyizgalmai szerint majd tapsolt, majd fütyölt s a követekben nem törvényhozókat de hizelgőket akart látni. Most a csőcselék elkezdé vétkes elméleteit gonosztettekbe önteni s a vérontás gyönyörét izlelni; a nemesek pedig, kik a forradalmat meg nem akadályozhaták, örömmel nézték, hogy az kicsapongásai által önmagát meggyalázza. A párt, melly Orleans herczeg nevével takarózott, számüzetési lajstromokat terjesztett elő, s az időnként véghezvitt gyilkosságok világosan mutaták, hogy a néppel a vérontást meg akarják szoktatni; a gonoszság tréfa tárgyává leszen; gunyiratok és torzképek hozzá szoktatják a népet, hogy kaczagjon az áldozatok felett; Desmoulins a lámpák államügyészének czimezteti magát; sőt még a jellemes Barnave szájából is kisiklott egy illy kérdés: „Tehát olly tiszta volt legyen a kiontott vér?“

Rendes és minden forradalomban előforduló cselfogásuk azoknak, kik a fenálló kormányt tulzó rendszabályokra akarják kényszeriteni, az, hogy rémületet gerjesztenek, összeesküvéseket és gyilkosságokat jelentenek fel, ezáltal egyszersmind az is sikerülvén nekik, hogy eltöltik a népet azon félelemmel, melly többé nem okoskodik, de bárkinek is hitelt ad, ki boszujának tárgyat s gyilkának czélpontot mutat ki. Felhasználni a nép keblében régóta összegyült

elégületlenséget és gyülöletet, ezt akarák most is a tulzók, amiért is nem tudni ki által azon hir terjesztetett a vidékeken, hogy mindenfelöl rablók jönek a termést elrabolandók, és megsemmisitendök. A rablók nem jelenkeztek, de Francziaország fegyverben állott és képes vala saját jogait megvédeni. A felkelés nagyobb és nagyobb mérvben terjed, a kerületek és testületek követik Párizst, mindenütt vitatkoznak, határoznak, gyilkolnak, a kastélyok felperzseltetnek, a nemesek agyonveretnek és pedig a gyanusak kikeresett kinok között. Még azok felette szerencsések valának, kik csupán a párizsi tömlöczökbe küldettek. A nép minden mérsékletre intő szózatnak ellenszegül, zsarnokságnak nyilvánitva azt és kiáltozva „Az akasztófára velök;“ s néha az alkotmányozó gyüléshez illy tartalmu irat menesztetett: „A honfiak Palais-royalbeli gyülekezetének szerencséje van tudatni, hogy ha az aristokratikus párt, melly részben a papságból, részben pedig a nemességből és százhusz ostoba vagy megromlott követből áll, tovább is makacskodik az egyetértést zavarni s a veto-t követelni, tizenöt ezer ember készen áll házaik és kastélyaik felgyujtására.“ Ekként az alkotmányozó gyülés törvényhozói tapasztalatlansága, bőbeszédűsége és metaphisikai elvontságai felett tulsulyra vergődött a fegyveres nép dühe s a gondolkozó fők forradalma néplázadássá fajult át. Lehetséges vala illy erőszakos rázkodások közepett jó alkotmányt készitени?

Minthogy pedig a nép ugy értelmezi a szabadságot, hogy semmit sem kell fizetni, a pénzügy mindinkább nagyobb zavarba sülyedt. Hogy a fegyverben álló népet élelmezni lehessen, szükséges vala a pénztárakat kiüriteni és a só árát leszállitani, holott a többi jövedelem-források egészen kiapadtak; ugyanazért nyolczvan milliónyi kölcsönre vala szükség, de senki sem találkozott, ki ezen összeg hitelezése által pénzét koczkáztatni hajlandó lett volna; s midőn Necker a jövedelemnegyed-adót inditványozá, mindenki összeesküvést akart látni abban, s csakis Mirabeau, noha ellensége a miniszternek, szavaztatta meg azt.

Természetes vala, hogy a közvélemény ki akarta ragadni az udvart egy kis városból, hol az csak udvaronczai és tisztviselői által környeztetett, áthelyezendő a nép közé a Tuileriák palotájába, melly már egy század óta lakatlan állott. Egy lázongó csoport nő, köztök nőruhába öltözött férfiak, megrohanta a városházat s ismét Versaillesnak tartott (okt. 5); La Fayette, ki legalkalmasabb egyén vala az udvar megmentésére, a nemzetőrség által szintén oda

vonatott; a királyi lak nem minden vérontás nélkül megrohantatik, s a király megigéri, hogy Párizsba teszi át lakását, amelly utjában véres főket hordozó csőcselék [1]) s kurjongó nőserég vonul előtte; s a városházba érkezvén reszketve kiáltá: „Bizalommal térek vissza párizsi népem közé.“

MÁSODIK FEJEZET.

Mirabeau és Barnave. — Első Alkotmány.

Látva, mivé fajultak ezen, kezdetben olly nemes irányu mozgalmak s tapasztalva, hogy a szabadság népe a rakonczátlanság népévé változott át, s hogy a polgári társadalom már nem a haladás felé, de a családi élet s az uri osztály biztonsága ellen tör, a követek közől sokan szabadságot kértek, a nemesek pedig számosan külföldre költöztek, ellenforradalmat tervezve, s igy a király általok elhagyatva csakis a birtokosok által támogattatott, kik őt saját biztonságukra nézve szükségesnek tartották.

Mirabeau a király zsoldjában.

Mirabeau, kiben az első gyülés ugy szólva személyesitve volt, ha előbb szitotta is a piaczi lázongásokat, sőt azt kivánta, hogy a gyülés határozatai, anélkül hogy az illem és jó rend követelte volna [2]), a nép tudomására hozassanak, most a lázongók ellenében a rendre kezdett hivatkozni s a kegyeletteljes tisztelet érzetével magasztalá XVI. Lajost, ki, mint mondá, csak akkor tévedett, midőn miniszterei által megcsalatott [3]). Megvetéssel viseltetve az emberek iránt, nem becsülést de rettegést vagy csodálatot kivánt költeni maga iránt; nem akarta a közvéleményt megnyerni, de heves kitörései, gunyorai és különczségei segélyével saját véleményét másokra erőszakolni; szónoki szólamokkal dicséri a királyt, utálja a népmozgalmakat s a nem általa támasztott zajongást; az állam élére kiván állani, de anélkül hogy magán erkölcs-

[1]) Louis Blanc keserüen kitör a jó nép rágalmazói ellen, kik e tényt ismételgetik, s azt mondja, hogy ezen véres fők még reggeltől fogva hurczoltattak.

[2]) Mirabeau gróf harmadik levele választóihoz.

[3]) Moniteur, 1789 junius 27-ki ülés.

telenségeit elhagyni akarná; megbuktatja a királyokat, de fél a köztársaságtól, mint amelly romlottságával ellenkezésben áll. Mindig gögös magatartásu, még aljasságainak is hősies tekintetet akar kölcsönözni, szünet nélkül a hirneves régiekhez hasonlitja s a nép képzelődésében azok magaslatára helyezi magát; van fanatismusa, de ez egészen emberi, öntudata, de ez egészen az észé, nagy törekvései, de ezek egészen anyagiak. Gög és önzés képezik tetteinek alapját; a nem-nemeseket képviseli, mindazáltal megtartja grófi czimét s egyetlen alkalmat sem szalaszt el, mellyben származását s rokoni összeköttetéseit felemlitheti; a szószéken az egyenlőséget sürgeti, de hogy azt szerethesse, sem erényekkel, sem az evégre szükséges erkölcsi erővel nem bir; minden párt között s minden párt fölé emelkedik; mindannyian utálják, mert uralkodik felettök; mindnyájan birni óhajtják, mert megbuktathatja vagy szolgálhatja azokat; ő egyiknek sem engedi át magát, de mindegyikkel alkudozik.

Hiuságát a titokban történt királyi fogadtatásokkal táplálja, s ugyanakkor vakmerő beszédeivel a népszerüséget szerzi meg; s azt szinlelve, mintha a hatalommal daczolna, ékesszólásától megmámorosodva azt hivé, hogy a szó csakugy képes a tömeget lecsendesiteni mint felizgatni, s avval hizelgett magának, hogy ujra fel fogja épiteni a monarchia épületét, mellyet ő maga rombolt le. A forradalmat személyesitendő egy trónkövetelőt keresett, de Orleans herczeg, ki annyi kicsapongásról vádoltatott, talán nagyon hazafias volt Mirabeau előtt, ki evégre egy összeesküvőt akart; talán a herczeg jobban szerette a köztársaság első polgára, mint a király czimét; amiért is Mirabeau, látván, hogy őt határozott lépésekre nem birhatja, felkiálta: „Nyomorult! Vágya van a bünre, de nincs ereje.“

Orleans herczeg a közgyülölettől kisérve Franczia-országból kiköltözött (1790); és Mirabeau, miként mindazok, kik a forradalom árjának engedik át magukat, azt hivé, hogy épen olly könnyü annak ellenében evezni, s nem vevé észre, hogy az erő, mellyre olly büszke volt, nem benne de az árban rejlett, melly őt magával ragadá. Alkudozni kezdett most ő La Fayette-tel, ekként a hatalmat kettejök kezébe ragadandó, s minthogy La Fayette a királynét megakará menteni, Mirabeau beleegyezett, mondván: „Nő jó, hadd éljen. Egy megalázott királynőnek hasznát lehet venni valamire, megfojtva legfölebb is csak egy szomorujáték tárgyául alkalmas.“ A kegyetlen tréfa tudomására jutott Mária Antoniának, ki kénytelen-

volt azt elhallgatni, de egyszersmind olvasni abban a számára már mostan kitüzött sorsot. Ugyanazért, midőn Mirabeau felajánlá magát a királynak, Maria Antonia nem szenvedheté öt; feláldozva mindent, mit szeretett, nem volt képes gyülöletét is áldozatul hozni; a megaláztatás legmagasabb fokának tartá szövetségesül birni azt, kit mint ellenséget félt; meg lévén győződve, hogy az illy fajta férfiak, midőn magukat eszközül látszanak felajánlani, tulajdonképen urakul tolják fel magukat. Mirabeau megesküdött, hogy meg fogja boszulni azt, ki elég eszélytelen volt öt megvetni, s ismét élére állott a népmozgalmaknak, mellyeket már előbb elfojtani igyekezett. XVI. Lajos tehát kénytelen volt öt megvenni, hatszáz ezer frankot adván neki, ezenkivül pedig ötvenezer franknyi havi dijt.

Mindazáltal Mirabeau nem árulta el a nemzet ügyét s állhatatos törekvése volt a monarchiát megmenteni. A királyt arról igyekezett meggyőzni, hogy más ut nincs a szabadulásra mint őszintén a haladáshoz szegődni, és azt mérséklendő, élére állani, s XVI. Lajos az ő tanácsára csakugyan ragaszkodását nyilvánitá az uj intézményekhez, mellyeket, mint mondá, már előbb óhajtott és meg is kisérlett, sőt fia szivét idomitani fogja a dolgok uj rendjéhez. Ezen nap még üdvkiáltásokkal halmozta el a nép XVI. Lajost; de egészen más foglalta el most az ő keblét, s alig hogy megesküdött az alkotmányra, termeibe lépvén zokogva veté magát egy székre, s a nem kevésbbé levert Maria Antoniához igy szólt: „Minden el van veszve! Ah asszonyom! és ön tanuja volt ezen iszonyu megaláztatásnak! tehát azért kelle önnek Franciaországba jönnie, hogy lássa....“

De ha Mirabeau uralkodott is a karzatok felett, a gyülésben nem voltak párthivei, mig ellenben mind a régi monarchia barátai, mind pedig a köztársaság előhirnökei határozott ellenei valának. Ellenségei előbb perekkel, azután párviadalokkal akarták öt tönkretenni, de a kihivásokat nem fogadta el, anélkül hogy azok visszautasitása a gyávaság bélyegét sütötte volna homlokára [1]).

---

[1]) Ezen mód a legfélelmesebb emberek láb alól való eltételére igen gyakran alkalmazásba vétetett a nemzetgyülés tartama alatt, annyira, hogy inditványoztatott, miként a kihivók gyilkosoknak tekintessenek. Barnave, ki kénytelen volt többször verekedni, a szószéken ezt mondá: „Egyedüli eszköz a személyes boszúk meggátlására kivenni a polgárok kezéből a fegyvereket, mellyeket polgártársaik ellen irányoznak, s felfegyverezni a törvényt ellenök. Büntessenek meg a sérelmek s azok nem fognak többé elkövettetni.“

„Semmi sincs a világon több — mondá ő — mint verekedő, de bizonyára nem fizetné ki magát, hogy az én jóravaló fejemet egy eszelős feje ellenében koczkáztassam.“ Az irigység, melly rendesen a legszebb oldalra irányozza fulánkjait, mint szónokot sebzé meg; azt mondták és irták felőle, hogy nem maga szerkeszti beszédeit, mintha bizony irodalmi tolvaj volna az, ki mástól veszi a tüzet, mellynek csak ő maga tudja alkalmazni szikráját; mintha az ő hatalma nem inkább szavaiban mint irataiban rejlett volna. Megtámadták multját s akkor lesütötte szemeit, mint aki tudja, hogy megérdemlé azt, s feljajdult, látva, hogy vétkei miatt a forradalom jellemesebb férfiai vele egyesülni vonakodnak. Már eleinte igy szólt: „Mennyi szerencsétlenség háramlik Franczia országra fiatalkori erkölcstelenségemből!“ utólja felé pedig: “Ah, minő sorsot biztosithattam volna hazámnak, ha a Malesherbes-éhez hasonló jó hirnévvel lépek a forradalomba!“

Jegyezzék meg ezt magoknak azon elméleti férfiak, kik mosolyognak, midőn az ember előttök erkölcsi eszmékről beszél, s azt hiszik, hogy egy államférfiunak egy kis ravaszság- és bátorságon kivül másra nincs szüksége.

Barnave.

Hibáiból ellenségei állványt emeltek a grenoble-i Pierre Barnave számára. Huszonhétéves ifju vala ez, telve kora bölcseleti eszméivel s a hatalom iránti gyülölettel s támogatva a nép kegye által, mellyet tulzott elveivel és beszédeivel kierőszakolnia sikerült, mint ezt tenni szokták, akik azon véleményben vannak, hogy az ész határain tullépve a felettök álló nagy férfiakkal majdan versenyezniök sikerül. Ihlettség és valódi nagyság nélkül, tanult de eszmeszegény, ékesenszóló de melegség nélkül, egyenes sziv de ingatag akarat és korlátolt tehetség, ezek valának fő jellemvonásai, s igy csak a pártirigység hasonlithatá öt össze Mirabeau-val, midőn legfölebb is azon józan mérsékletet képviselé, melly kikerüli ugyan az örvényeket, de egyszersmind semmi nagyot sem képes létrehozni. Versenytársa népszerüségét utólérendő, érzelmeivel s az általa védett ügygyel ellenkező beszédekre és tényekre vetemedik, s mint a szélsőségek tanácsadója, ő volt, ki a klubokat egész Franciaországban elterjesztette, a községtanács állandósitását, a nemzetőrség rendszeresitését, az emberi jogok kikiáltását, az egyházi javak elkobzását, a politikai vétségek felett biráskodó törvényszékek felállitását, a protestansok, zsidók és szinészek polgári egyenlőségét elhatároztatta; ő inditványozta továbbá, hogy a törvények jogere-

jére a királyi szentesitès ne legyen szükséges, s hogy a polgári esküben a király iránti hüségről emlités ne tétessék. Mirabeau boszankodott, tulszátnyaltatva látván magát ezen ifju szónok által, s a tapsokat, mellyekben részesittetett, saját gyalázatának tekintette.

A testvérülés ünnepe.

A Bastille bevételének évnapján 1790-ki julius 14-én tartatott a frigyesülési ünnepély a franciákat jellemző vigság és kedvesség közepett. A nemzetőrségek és a megyék küldöttei egész Franciaországból a rögtönzött Mars-mezőn gyülekeztek össze [1]), ott volt néhány idegen is, az emberi nem nevében kikérvén maguknak, hogy ők is résztvehessenek az ünnepélyben, „hogy igy honfitársaiknak a szabadság örömeit elbeszélhessék.“ A haza oltára felett az Üdvöziő képe emelkedett; XVI. Lajos a nemzettel együtt megesküdött az alkotmányra, s a nemzet örömrivalgásokban tört ki, sőt még Mária Antoniát is éltette, ki megindultan mutatá be a népnek a koronaörököst. Az örvendezés, mellyet e megható egyesülés támaszta, egész Franciaországot bejárta s mindenütt harsányan kiáltozák: „Éljen a haza! Éljen a király!“ Másnap azonban a gyanakodás, gyülölség s csakhamar a vérengzés váltá fel mindennek helyét.

Nemesség és papság.

Az udvar nem lévén képes a dolgok uj menetébe magát beletalálni, épen nem titkolá el neheztelését a szabadelvüek ellenében és szivesen megnyitá füleit a papság és nemesek biztatásainak; ezek már szövetkezvén az idegenekkel, amaz pedig remélvén, hogy Voltaire kortársaiban a vallásos érzelmet felköltenie sikerülend, s mindnyájan többet bizván a czelszövények mint a közvélemény hatalmában, a nagy események közepett kicsinyes segédeszközökre támaszkodtak, szóval, olly haszonvehetetlen ellenzéket képeztek, melly a szenvedélyeket méginkább elmérgesité s gátokat gördítének azok elé, kik a királynak őszintén kivántak volna szolgálni.

Az alkotmányozó gyülés Párizsban a Tuileriák közelében fekvő lovagló-iskola hosszu, éktelen termébe tette át üléseit (1790. okt. 12.). A népies származásu követek és főnemesek között az elnök és titkárok székei állottak; a padok pedig lépcsőzetesen emelkedtek s legmagasb része Montagne-nak (hegy) neveztetett, mellyet a legtulzóbbak foglaltak el. Talleyrand, ki nagy családból származott s esetleg megsántulván, a katonai pálya helyett, mellyre szánva volt, az

[1]) Lásd e könyv végén a *Felvilágosító Jegyzetek* C) alatt.

egyházira lépett s autun-i püspök lett (1779), inkább Voltaire-féle elménczségei mint férfias beszédei által tüntette ki magát, mindig azoknak akarván tetszeni, kik fölényben valának, s nézeteit a körülmények alakulása szerint modositván.

Maury és Cazalés.

A jobboldal legjelesebb szónokai Maury abbé és Cazalés valának. Az első paulai sz. Vincze fölött tartott dicsbeszéde által vergődött hirre, s noha erkölcstelen életünek tartatott, emelkedni akart; egyébként épen olly merész a tett mint a beszéd terén, kifogyhatatlan a történeti idézetekben, találékony a csipös megjegyzésekben; beszédét inkább fény mint meggyőződés s inkább erőteljesség mint ékesszólás jellemzé. Cazales, ki Montesquieu-t tanulmányozta, elmés ötletei által tünt ki a szószéken, hol bölcsnek és mérsékeltnek látszott, ő, kit a közvélemény könnyelmünek tartott. Ezek és más kitünő szónokok léptek most a sorompóba a gordiusi csomókat megoldandók, s a felbérelt nézők s a künn zajongó nép fütyei, tapsai, félbeszakitásai, kihivásai és ujongásai között rögtönzék beszédeiket, amellyekért a szónokok a tömeg által majd harsány éljenekkel, majd szidalmakkal jutalmaztattak. Iszonyu zürzavar volt ez, mellynek közepette egyébiránt annyi nagylelküség, finomság és elszánt részrehajlatlanság nyilvánult.

A nemzeti gyülés összeülésekor a hóditók ivadéka, a jogok állitólagos birtokosa, alkudozni akart a hóditottak ivadékával, amelly azt vitatta, hogy amazok ősei nekik is engedélyeztek bizonyos jogokat s most megszilárditani és növelni ohajtá azokat. De egyesülve látván magukat a leigázottak felismerték erejöket, ugy vélekedtek, hogy a választott tér hamis és szük vala, s ahellyett hogy a történelemben némelly egyes engedményeket keresgéltek volna, visszamentek egészen a hóditás idejeig s azt mondák az uralkodó ivadéknak, a papoknak, nemeseknek és királynak: „A ti őseitek legyőztek bennünket; jól van: elnyomtak és leigáztak; joguk volt hozzá! Most mi akarunk titeket meghóditani. Elég erősek vagytok? tartsatok meg bennünket a szolgaságban. Nem vagyok? vessétek magatokat alá az elgyengült hatalmasságok sorsának; legyetek viszont ti a legyőzöttek, nem azért, hogy nekünk engedelmeskedjetek, de hogy velünk egyenlők legyetek.“

Ama közép eszmék, mellyeket minden ember érez, s amelyekben mindnyájan megegyeznek, nem tetszettek többé; senki sem gondolt arra, hogy az erkölcsi törvények után semminek sem kell lenni szentebbnek a hazai szokásoknál, s hogy annak átalaki-

tása, ami erre nem szorult, igen sok ellenséget s felette kevés jó barátot szerez. Ennek következtében a legrendithetlenebb elvek vitatás alá vétettek; minden beszéd egy közjogi értekezés vala, visszamenve egészen Ádámig; az eddig uralkodó történelmi jog kénytelen vala engedni a bölcseleti jognak, melly most az előítéletek, elévülés és szokások minden bilincseit lerázta magáról. A nemzetgyülés erős lévén száma, tudománya s határozottsága által és egyesitve magában mindazt, ami kitünő az elmélet, gyakorlat, ész és nagylelküség terén fellelhető, minden kérdést tárgyalt, vita alá vonta az alkotmányt, de dogmaticus modorban, megvizsgálta a társadalmi állapotokat, de elvontan, nem pedig az ész által vezetett hagyományos gyakorlat nyomán; nem csupán tagadott de állitott és szervezett, azon óriási terve által vezetve, hogy az állam minden részét ujjáalkossa. A szigoru logika nyomán haladva, azt állitja, hogy a testületek törvényesen nem birtokolhatnak s hogy azok, örökségök megszerzése végett, eltöröltethetnek; hogy a föld birtoklása csak ideiglenes s a nemzet visszaveheti azt, midőn rá szüksége van, hogy a végrendelkezési és örökösödési jogok nem természetesek, de a törvény adja és veszi vissza azokat; hogy az elkobzás, politikai okoknál fogva, egész tömegeket sujthat.

A nemzetgyülés fő elve vala: Ex unitate libertas; s minthogy a mult iránt semmi tisztelet sem maradt fön, igen helyes inditvány volt Sieyes részéről (1790. jan. 15.), hogy Franciaország régi felosztása, tartományok s különböző kiváltságok és szokások szerint, megszüntessék s megyékre (departements) osztassék, minden tekintet nélkül a történelmi és jogi emlékekre. A községtanácsok hatásköre tágasbittatott; a parlamentek a nép által választott birákból álló törvényszékekkel helyettesittettek; a hivatalok áruba bocsátása eltöröltetett, a perrendtartás javittatott, egy egyenlő törvénykönyv szerkesztése terveztetett, az örökös nemesség megszüntetett s az emberi-nem szabadsága egy, idegenekből, négerekből, siamiakból s szolgákból álló tömeg követelésére kikiáltatott.

Egyöntetüvé tétetvén a közigazgatás és törvénykezés, ugyanazt akarták az egyházi ügyeket illetőleg is. A bölcselet, vallás, közjó, egyenlőség, szabadság mind egyesültek most a papság ellen; a jansenista követek, kik a rend szellemével, melly mindenütt visszaélést lát, nagyban élesztéк a forradalmat, legalább az oltárokat akarták megmenteni s fejök Camus a papság polgári szervezete (Constitution civile du clergé) által reménylé az államvallást az uj törvényekkel összhangzásba hozni. A plébánosoknak fejenként ezer

kétszáz frank utalványoztatott, a szerzetesek fogadalmuktól feloldoztattak, szabadságukban hagyatván bizonyos nyugdij élvezése mellett a kolostorban maradni; a papság javai államtulajdonnak nyilvánittattak s csakhamar négyszáz millio frankért eladattak [1]). Hogy pedig e jószágok nagy mennyisége árukat ne csökkentse, a községek kötelesek valának azokat pénz-értékü s egyelőre forgalomba hozott jegyeken megvenni, mellyek azonban később beváltandók valának.

Evvel elég volt téve a sürgős szükségeknek, s a vagyon felosztatott: de elég volt-e téve az igazságnak? vajjon a tulajdonsértés ezen rémletes példája nem vészthozó-e a jövőre nézve? [2]). A király lelkiismerete felszólal e tény ellen és Róma jóváhagyását ohajtá; az érdeklettek fondorkodnak; a papság különösen Vendee-ban ellenállást tanusit; minek következtében az egyházi személyek eskütételre köteleztetnek; annak, ki az uj törvényeket a vallásra nézve sérelmeseknek tartaná, szabadságában állott a kivánt esküt megtagadni, ezen esetben azonban hivatalát és fizetését elvesztené! Mindnyájan megtagadták, kivévén egy lelkészt, az orleans-i püspököt, a sens-i érseket, ki már miniszter volt, s az autuni püspököt, ki miniszter akart lenni. A vallás iránti vonzalom ismét feléledett, midőn az veszélylyel járt, amiből azután uj szakadás keletkezett. Montlosier igy szólt: „Én nem hiszem, hogy a püspököket kényszeriteni lehetne székeik elhagyására. Elüzetve palotájokból, azon szegények kunyhóiba mennek, kiket tápláltak; megfosztatva arany keresztjöktől, fa-keresztet fognak hordani, hiszen egy fakereszt váltotta meg a világot.“ Ekként a felsőbb osztályok és a papság, mellyek a multban az egyenetlenség botránykövei valának, az üldöztetés közepett ujjászületnek.

Eközben a szükség növekedik s az utalványok (assignats) veszteni kezdik értéköket; ugyanazért a bélyeg- és betáblázási adó behozatik, mindazáltal a jövedelmek távolról sem képesek a folyó

---

[1]) Erre czélzó jövendölésnek tekintettek Beauregard volt jezsuita következő szavai: „Igen, oh Uram, templomaid kiraboltatnak és lerontatnak, ünnepeid eltöröltetnek, neved káromoltatik s tiszteleted számüzetik. De mit hallok, nagy Isten! mit látok? a szent énekeket, mellyek ama szent boltozatok alatt a te tiszteletedre hangoztattak, fajtalan és szentségtelen dalok váltják fel. És te becstelen Venus, elvetemült istennője a pogányságnak, vakmerően bitorlod az élő Isten helyét s a szentek szentjének trónjára ülsz, ottan uj imádóid bünös tömjénzéseit fogadandó!“

[2]) Lásd e könyv végén a *Felvilágositó Jegyzeteket* D) alatt.

szükségeket fedezni [1]). Necker mindakét párt által szidalmaztatva, kilépett a miniszteriumból s áldozatja lett a közvéleménynek, mellynek mint ő hivé, előbb ura volt. S jóllehet azon véleményben volt, hogy „közönyösnek kellene lennie az iránt, mióta azt remegni látta azok előtt, kiket ez egykor törvényszéke elé idézhetett volna őket a közgyalázatnak átadandó", mindazáltal müködéséről egy nyilvános számadást bocsátott közre [2]).

---

[1]) „Mivé van ma téve (mondá Maury) Franczia-ország? Minden nemzet előtt a szánalom tárgyává. Mivé van téve királyaink elhagyott palotája, mivé a világ legszelidebb népe? . . . Megállok, hogy messziről szemléljem Franczia-ország védangyalát, midőn kitépi évkönyveinkből e verés lapokat, mellyeket utódaink szemei elől el kellene rejtenünk. Ma minden tulajdon fenyegetve van, vagy nincs elismerve; a rablás általános és büntetlen; polgáraink és kincseink egy egyetemes kiköltözés által szétszórvák; egyszerre minden tartományainkban a fájdalom fenyegető jelei emelkednek; a népek vonakodnak engedelmeskedni azon határozatoknak, mellyek szenvedélyeiket nem czirógatják. . . . Sőt többet mondok! a távolban határozatok gyártatnak, mellyek Franczia-ország képviselőinek nevében a bünt parancsolják; és a nép, melly szabad akar lenni, elfeledi, hogy szabadság sohasem létezhetik a törvény iránti engedelmesség nélkül, nem fegyelem, nem igazságszolgáltatás és katonaság. . . . Mit mondtam? Egy millió kétszázezer ember van fegyverben anélkül, hogy csak egyetlen egy ellensége volna. Azok, kiknek adót kell fizetni, fel vannak fegyverezve, azok ellenben, kiknek azt behajtaniok kellene, le vagynak fegyverezve. A felkelések kimeritik az adók forrásait; a közvagyon veszélyben van; a polgárok különbözö osztályai aggodalommal és féltékenységgel szemlélik egymást; a társadalom alsó osztályai a népgyülésekben nem akarják az egyenlőséget megengedni azon polgároknak, kiknek elsőbbségök soha sem volt kétségbe vonva. A vallás, melly egyedül lehetne képes az embereket amaz elv- és érdekegységhez visszaterelni, melly nélkül közszellem nem létezik, minden hatalmát vagy meggyengitve vagy épen lerontva látja. Meg vagynak semmisitve mindazon régi kapcsok, mellyek a hatalmast a gyengéhez, a gazdagot a szegényhez kötik, s nem látjuk többé . . . ama védnökséget . . . melly a védelem és szolgálatok folytonos kicserélése által a nagyokat az irigységtől s a szegényeket az elvetemedéstől megmenti.

„Végre mivé leszen téve e szétszaggatott és romokkal boritott Franczia-ország? Nagy és szomoru kérdés, mellyet egymáshoz intéznek a hon összes polgárai, kik még legbizalmasabb beszélgetéseikben is alig tárhatják ki egymásnak aggodalomteljes sejtelmeiket. Rettegve a jelentől, remegve a jövőtől, rémülettel keresnek egy mentőszert ennyi nyomoruság ellenében, s egyetlen egyet sem találnak; nem ismernek többé állapot- és vagyonbiztonságot, nem sérthetlen menhelyet; s midőn e forradalom kebeléből, melly legfölebb is áldozatokat csinált, szemeiket a trón felé emelik, három uj szerencsétlenség közé látják magukat helyezve, és ezek: a kormány zsarnoksága, az idegenek berontása s a tartományok feldarabolása."

[2]) *Sur l' administration de M. Necker*, 1791.

Most a királyi tekintély megnyirbálására került a sor (1791); a királyi háztartás költségei leszállittattak s a király békekötési és hadüzeneti joga vita alá vétetett. Angolország már megoldotta e feladványt, mert ha az adó megszavazása a kamrákat illeti, ezektől függ bizonyára a hadüzenet is. Barnave az egyetemes béke lehetőségének eszméjéből és azon föltevésből indulván ki, hogy a királyok czivakodók, a koronát ezen előjogától megfosztatni inditványozza; Maury a történelemre hivatkozva és Francziaország gyászos állapotára mutatva, támogatja őt, de Mirabeau sorompóba lép ellene. A jakobinusok ekkor a hatalmas bajnokot megbuktatni igyekeznek. Árulásról vádoltatva, Catilinának kiáltatva, a nép által szidalmaztatva, az Orleans herczeggel való bünrészességről gyanusittatva, ő mindezekre egy ékesszólási remekmüvel válaszol [1]), és megnyeri, hogy

---

[1]) Minden kor pártoskodóira alkalmazhatók magasztos beszéde előrészének eme szavai: „A barátságos vitatkozások biztosabban egyetértésre vezetnek, mintsem a rágalomteljes gyanusitások, az esztelen vádaskodások, a vetélkedés szülte gyülölségek s a fondorkodás és rosz akarat cselfogásai. . . . Pár nap óta némelly emberek esküszegést, elpártolást és megvesztegettetést emlegetnek, s véleményök zsarnokságának támogatására a nép boszuját hivják fel. . . . Azt hinné az ember, hogy a kényesebb kérdésekben bün nélkül nem létezhetik két különböző vélemény. . . . Megfoghatatlan elfogultság és sajnálatra méltó vakság ez, melly egymás ellen ingerli az embereket, kiket a legelkeseredettebb viták közepett is egy czélnak, egy érzelemnek kellene lelkesiteni; embereket, kiknél a hazaszeretetet a tulságig ingerlékeny önszeretet pótolja. Néhány nappal előbb engemet is diadalmenetben akartak körülhordozni, s most uton-utfélen azt kiabálják: *Mirabeau nagy árulása*!

„De nem volt nekem szükségem e leczkére, hogy megtudjam, miként a Capitolium nem messze van a tarpei sziklától; hanem azon férfiu, ki meggyőződése mellett s a hazáért küzd, nem egykönnyen adja meg magát. És akinek öntudata azt mondja, hogy hazája jólétének előmozditásában érdemeket szerze magának s különösen, hogy annak hasznára volt; kit hiu dicsvágy nem édesget; ki a valódi dicsőség kedveért megveti a pillanatig tartó diadalokat; ki meg akarja mondani az igazat s a közjót nem teszi függővé a nép véleményének változásaitól: az illy férfiu magában hordja szolgálatainak jutalmát, fáradalmainak méltánylását, s az általa kiállott veszélyek diját; ne is várja ez jutalmát mástól mint az időtől, e megvesztegethetlen birótól, ki végre mindenkinek igazságot szolgáltat. No de semmi, csak hadd vádoljanak engem azok, kik már nyolcz nappal előbb jövendölgeték véleményemet anélkül, hogy azt ismerték volna, kik e pillanatban is rágalmazzák beszédemet anélkül, hogy azt megértették volna, hadd vádoljanak, mondom, hogy tehetetlen bálványokat találtam fel épen akkor, midőn azok le vagynak rontva, vagy hogy nyomorult bérenczök vagyok azon embereknek, kiket szünet nélkül ostromoltam; hadd nyilvánitsák a forradalom ellenségének azt, aki annak alkalmasint nem volt kárára, s aki ha-

a békekötési és hadüzeneti jog a királynál maradjon a nemzeti gyüléssel együttesen gyakorlandó azt.

Mirabeau, e gyors és hajlékony szellem, az ész és szenvedély e különös vegyüléke, saját dicsvágya által indittatva s egyszersmind megvásároltatva a trón védelmére, jól tudta, hogy illy lázongó nép közepett mire sem lehet menni, azért az ellenzéket gyöngitendő többeket megvásárolt közölök, vagy pedig ellenmondó határozatokra kényszerité azt. Mig mások fecsegtek, ő maga olly helyesen itélte meg a dolgokat és körülményeket, miként mindenkiben azon hitet költé fel, hogy egyedül ő ismeri a helyzetet, s hangzatos szólamai csakhamar a forradalom közmondásaivá lesznek; fáradhatlan tevékenységet tanusit levelezéseiben ugy mint fondorkodásaiban, mindenhez hozzászól, minden bizottságban részt vesz, minden kérdésről értekezik s nem mint ábrándozó, de mint valódi politikus oldja meg azokat; lángelméje az eszményi és gyakorlati között inkább tapintatos mint vakmerő; gőgös lenézésével és maró gunyorával élessé teszi az igazságot; józan itélete szólamainak dagályossága alatt is hibátlan, fölfogása szive romlottsága mellett is tiszta, s lángelméje a hatalom által üzött vásár közepett is megvesztegethetlen; nála inkább a szónok hevessége mint a törvényhozó óvatossága mutatkozik; heve azonban mesterkélt; mindig czélszerü javaslatokkal áll elé s erejét a tulságos lelkesedés mérséklésére használja.

Ha a nemzeti gyülés kimerült vagy megrémült, felvillanyozására elegendő vala Mirabeau-nak egy éktelen de mindamellett magasztos mosolya vagy megrenditő szónoklatának egy szikrája, melyet szájából kell vala hallani, nem pedig a papirról olvasni. Némellykor ereje rövid mondatokban nyilatkozott, mellyek azután döntők valának. — „Lafayette-nek van hadserege (mondá ő) de nekem meg van fejem.“ Senki sem volt képes az emberek és dolgok értékét ugy megitélni mint ő. Majd igy szólt: „Sieyes egy metaphysicus, ki a térképen utazik;“ majd Robespierre-t illetőleg igy nyilatkozott: „Ez sokra fogja vinni, mert hiszi, amit mond.“

---

mindjárt nem is ezen forradalomnak köszönné dicsőségét, egyedül csak abban találhatná fel biztonságát; hadd dobják oda a megcsalatott nép dühének azt, ki husz év óta küzd az elnyomatás ellen, ki a franczíáknak szabadságról, alkotmányról s ellenállásról beszélt akkor, midőn az ő aljas rágalmazói az udvar kegyeivel s az akkor uralkodó előitéletekkel táplálkoztak. Mit bánom én? Ezen döfések, jöjjenek bár felülről vagy alulról, engem nem fognak feltartóztatni pályámon s azt mondom: Feleljetek, ha tudtok; rágalmazzatok, ameddig akartok.“ . . .

Más alkalommal pedig: „Az udvar éhezteti a népet! Árulás! A nép majd eladja neki az alkotmányt kenyérért.“ És „Sok Hannibál van, de szükség van egy Fábiusra.“ Egy felirat a királyhoz ezen szavakkal kezdetik: „A nemzeti gyülés Felséged lábai elé viszi...“ „A Felségnek nincsenek lábai,“ mondá ő, s elvetteti ezen alacsony formulát. Máskor ugyancsak a nemzeti gyülés ugy akarja magát kifejezni, hogy „meg van részegedve királya dicsőségétől“ amire Mirabeau felkiált: „Férfiak, kik törvényt hoznak s részegek.“ A király felajánlja ezüstjeit s edényeit az állam szükségeire s efelett a jobboldal örömrivalgásokban tör ki; de Mirabeau igy szól: „Én nem vagyok annyira érzékeny, hogy a nagyok fazekai iránt szánalommal viseltessek.“ Ellenben, midőn e kifejezést az Isten kegyelméből ki akarják törölni, Mirabeau hevesen felszólal: „Az hódolat az Istenség iránt s e hódolattal a világ minden népe tartozik neki.“ A menekültek elleni törvényjavaslatot mint zsarnokit és igazságtalant ostromolja s látván a köz-roszalást, felkiált: „A népszerüség, melly után vágyom, egy gyenge nádszál, de én szivembe akarom azt szurni“ s hozzá veti: „Esküszöm, hogy ha a menekültek elleni törvényjavaslat keresztül megy, én nem fogok annak engedelmeskedni.“

Egyszóval, ő erős volt, s a zavarok közepett a világ az erőseké. Egyiket nyájasságával csábitá el, a másikat gunyorával félemlité meg: sértegetett s mindamellett tetszéssel találkozott, mert a tömeg erősebbnek tekinti azt, ki vele daczol. Fensőbbsége érzetében bárki iránt bizalmas arczot mutatott, minek következtében azt hitték felőle, hogy ennek vagy amannak barátja vagy büntársa. Mint a nemzeti gyülés elnöke egyszerü és világos szavaival zavarba hozza a jakobinus triumvirátust: „Halljuk a harminczat,“ mondá ő, ami által kitüntetté, milly kevesen volnának azok, kik a nemzeti gyülést zavarták. Módokat tervezett a király megmentésére, megszöktetésére s a csupán fellengző szavakból álló, rakonczátlan s már is utált alkotmány megváltoztatására.

A királyt megmenteni Barnave is óhajtotta volna, de becsületességénél fogva nagyon utálta Mirabeau-t, s nem akart odáig menni, hogy eszméjét bármilly eszközök által is diadalra juttassa. Mirabeau ismerte a helyes utat, de szükségesnek érezvén magát tisztázni s az emberek véleményében emelkedni, szenvedélyességekre hagyta magát ragadtatni, mellyek e czéljától még inkább eltávolitják, legyőzetve ekként hatalmas s egyszersmind nyomorult természetének ellenmondásai által. Egyaránt büntetve jó és rosz

tettei miatt, épen ugy vádoltatva érdemeiért mint erkölcstelenségeiért s érezve, hogy a közbenjáró diszes polczára nem érdemes, demagog lett, s a mérsékeltek suttogásai arra birták, hogy elpártolna tőlök. Tervben volt, hogy a nemzeti gyülésből egy erös és ügyes miniszterium választassék; de a monarchia hivei a köztársaság-pártiakkal egyesülten kivitték, hogy a követeknek a miniszteri tárcza elfogadása megtiltatott. Mirabeau ekként elütve látta magát a hatalomtól, mellyet annyira áhita, s hasztalan leve a királyra nézve, kinek számára hiába igyekezett a kegyelmezési, hadüzeneti s a magasabb birói és közigazgatási hivatalokra való kinevezési jogot megtartani. Ezenkivül szenyfoltjai és az irigység nem engedték meg neki, hogy őszintén a királypártiakhoz csatlakozzék, jóllehet kimondotta volna: „Én küzdeni fogok mindenféle pártoskodók ellen, kik a monarchiát megtámadni akarnák“ és hozzáveté: „Már most minden franczia barátja a szabadságnak s nincs egyéb hátra, mint hogy mindnyájokat a szabadonczság ellenségeivé tegyük.“ A trónt a nemzettel egy vonalra sülyesztve, arról álmodozott, hogy azt ujjáalkossa s feltalálja az egyensulyt, melly a forradalom minden szakában hasztalan kerestetett. Ez most erősebb lévén nála nem a hatalmak egyensulyozására de azok felforgatására törekedett. A tanácsok, mellyeket a királynak adott, gyengék, ellenkezők, gyermekesek valának, mintha csak egy elcsüggedt főből származtak volna, s nem állottak a fenyegetözö veszélyekkel arányban. Ekként Mirabeau elhagyatott a közvéleménytől, mellynek előbb bálványa volt, most pedig áldozata lett.

Mirabeau halála.

A megsértett gög, annak tudata, hogy milly kevés magában az ékesszólás, ha az erényességgel nem párosul, a boszuvágy, a féltékenység azon jellemes férfiak iránt, kik a közvélemény tapsaival találkoztak, az iszonyu munka, a heves küzdelem, amelly alatt nem szakitá félbe kicsapongásait, aláásták egészségét s egy napi parlamenti fáradozás és egy éjszakai kéjelgés után halálos betegségbe esett. Bátran szemébe nézett ő a halálnak, mig egész Franciaország megrendült az öt fenyegető veszély láttára, nem mintha szerették volna, de mert szükségesnek tekintették. Párizsban csak egy kérdés hallatszott; az utcza, mellyben lakott, udvara, lépcsőzete s előszobája éjjel nappal zsufolva volt emberekkel; sokan ott éjszakáztak, mások vérőket ajánlották fel, hogy az ereibe öntessék át, s mindannyian tisztelet- és rémületteljes csend-

ben várták az állapota felöli tudósitásokat. XVI. Lajos nyilvánosan türhető, titokban pedig felette nagy érdekeltséget tanusitott iránta, s ha meglátogatja, még egy pillanatra megnyerheti vala a nép kegyét, de az udvari szertartások nem engedék azt meg. Mirabeau hamarabb halván el, mintsem a tények megmutathatták volna neki, hogy nincs többé erő a szenvedélyek ellenében, ha azok egyszer felzaklattattak, felkiálthatott: „Én magammal viszem a monarchia gyászát" s vigasztalást merithetett Barnave látogatásából, kit a jakobinusok küldének hozzá, s az egész nép zajongásából, melly állapotát érdeklő tudósitások után várakozott. Gyógyszerek és azon vigasztalások helyett, mellyek egyedül enyhithetik a halálos küzdelmeket, virágokat és zenét kivánt (april 2.) [1]). A férfiu, ki két hónappal később alkalmasint gyilok által esik el s a feldühödt nép által darabokra szaggattatik, egyetemesen gyászoltatott s a szent Genovéva templomába vitetett, melly akkor a nagy férfiak Pantheon-ává lőn átalakitva. Ide hozatott Voltaire s később Rousseau is, hogy az utált Marat mellett feküdnék.

A király szökés-kisérlete.

XVI. Lajos, e jó de gyenge király, most támasz nélkül maradt, nem birva népe szeretetét, nem a vallás vigasztalását, mely-

---

[1]) Cabanis Mirabeau halálából egy ókori jelenetet akar csinálni. La Márk gróf, kire e tekintetben hivatkozik, ekként nyilatkozik: „Én nem voltam ott, midőn az történt. Azonban nyolcz vagy kilencz hónappal Mirabeau halála előtt egy alkalommal egyről másról csevegvén, szóba jöttek a szép halálok is. Mirabeau egész ihlettséggel s némi nyomatékossággal kezdett beszélni e tárgyról, elősorolván a régi és ujabb időkben történt legszebb drámai halálozásokat. . . . . Én kisebbiteni törekedtem ezen ugynevezett szép halálok érdemét, azt állitván, hogy azok legtöbbnyire gőgös negélyezés következményei valának. . . . Ami engem illet (mondám én) legszebb haláloknak azokat találom, mellyeket a csatatéren és kórházakban szemléltem, hol egyszerü katonák és ismeretlen betegek, teljesen megtartva nyugalmokat, legkisebb kedvetlenséget sem tanusitottak e világból való elköltözés gondolatánál s minden kivánságuk arra szoritkozott, hogy ugy helyeztessenek el, miként kevesebbet szenvedjenek s kényelmesebben halhassanak meg. — Sok igazság van abban, mit ön mond, felelé Mirabeau, és evvel más tárgyra mentünk át. Már elfeledtem ezen beszélgetést, midőn Mirabeau-t haldoklása perczeiben meglátogattam és szobájában a kandalló mellé ültem. Ő magához hitt s kezét nyujtván s az enyémet megszoritván, igy szólt hozzám: Kedvesem, Ön, aki a szép halálokhoz annyira ért, meg van velem elégedve? — Ezen szavakra hideg természetem mellett sem birtam visszatartani könyüimet. Ő észrevevén azt, a legbarátságosabb szavakat intézte hozzám. Halálküzdelme igen sokáig tartott, iszonyu kinoktól gyötörtetett s 1791-ki april 2-án reggeli fél kilenczkor karjaim között kiadá lelkét."

lyet megsérteni hitt azáltal, hogy beleegyezését adta az egyházi eskühöz, mellynek ürügye alatt a papok mindenütt üldöztettek. A lázongók miatt palotájából sem mehetve ki, megfosztatva még a megkegyelmezési jogtól is, egy köriratot intézett a külhatalmasságokhoz, mellyben az alkotmányhoz való ragaszkodását nyilvánitotta; de ugyanakkor a szökésen törte fejét, egyetértve talán az idegenekkel, minden bizonnyal Bouillé tábornokkal, ki seregével eléje indult. Nagy nehézségek közepett sikerült neki családjával Varennes-ig eljutni, de ottan felismertetett és Párizsba visszavitetett (jun. 21.).

Ha akkor elhagyták volna őt utazni, mint sokan javasolták, a tróntól való megfosztatása kimondatik és feleslegessé tétetik egy per, melly annyi bünt és zavart okozott. De más határoztatott, s visszavitetni rendeltetett. Barnave, kit a nemzeti gyülés a király visszakisérésével megbizott, megindult, közelről látva a szerencsétlen királyi családot, s Lameth-el együtt a trón támasza lett, nem pénzért mint Mirabeau, de részvétből, később ő is azon népvezérek sorsára jutván, kik azon mértékben amint a hatalomhoz közelednek, avval szövetkeznek. Ő is magáévá tette tehát azon alkotmányos párt mérsékelt eszméit, mellyet La-Fayette, a fejetlenség ezen legrettenthetlenebb ellensége, alakitott s amelly egyedül leendett képes Francziaországot a rá várakozó iszonyoktól s a császárságtól megmenteni. Már Mirabeau halála intés volt rá nézve, hogy állapodjék meg s tekintsen vissza azon meredek lejtőre, mellyre magát a nép kegye utáni áhitozás által ragadtatni engedte; s most már nem vakittatva ama veszélyes vetélkedés által meg akart állapodni s lemondani a helytelenül felfogott diadalokról, miután tőle bünöket kivántak. Határozott és heves csendes külseje mellett is s mindig a jót akarva, még akkor is, midőn az oda vezető helyes utakat nem ismeré, egy mérsékelt pártot alakitott a baloldalon, a királynak elvesztett alkotmányos tekintélyét visszaállitani törekedvén. De a forradalmakban nincs helye a bánatnak, szükséges bünhödni; amiért is csak iszony és lelkiismeret-furdalás maradt fel számára, a királynak pedig olly tanácsokat adott, mellyeket nem lehetett többé követni.

Elhatároztatván, hogy az állomásaikat elhagyó tisztviselők hivatalukat elvesztik, sokaknál azon vélelem kapott lábra, hogy a szökés XVI. Lajost a tróntól megfosztá; minden tisztelet megszünt személye iránt, mióta rövid távolléte megmutatá, hogy nem vala szükséges; s a nemzeti gyülés Francziaország urának tekinté

magát. Condorcet és Brissot, kik a jakobinusok fejeivé levének, a király perbefogatását követelték; az orleanisták fényes reményeket tápláltak; a jobboldal eszélytelen ellenkezése által csak jobban elkeserité a kedélyeket; a menekültek, kijelentvén, hogy XVI. Lajos fogoly, fivérét, a provencei grófot, regensnek választották. Barnave szembe száll a viharral, a király sérthetlenségét vitatva s csupán Bouillé-t vádolva; és czélt ér, de a nép fellázad s vérontással kell azt lecsillapitani. Ha XVI. Lajos önbecsérzettel bir, le kell vala mondania inkább, mintsem bele nyugodni ama szánalomra méltó semmiségbe, mellyben kényszeritve leendett folytonosan saját lelkiismerete ellen cselekedni. Ha a girondisták határozott férfiak voltak volna, ki kellett vala kiáltaniok a köztársaságot, melly létesitve előbb mintsem a vérengzés dühe s némelly félénk irigyek uralma felülkerekedik, elhárithatta volna a rémuralmat. Minden a véletlenre hagyatott.

Kevéssel Mirabeau halála után Duport igy szólt a nemzeti gyüléshez: „A valódi veszély a köz-eszmék nagyitásában áll.... Az emberek nem akarnak többé engedelmeskedni a régi zsarnokoknak, de ha nem vigyázunk, készek maguknak ujakat csinálni, kiknek hatalma, ujabb és népszerübb lévén, az ezerszerte veszélyesebb volna. Három állapot vagyon az emberre nézve: a rakonczátlanság, szolgaság és szabadság. A szolgaságból kiszabadultunk, de visszaesünk abba, ha a szabadságon tul menve a rakonczátlanságba rohanunk... A szabadság azon nehezen tartható közép, melly folytonos erőmegfeszitést és erélyt követel, ami sokkal nehezebb, mint az erőnek hirtelen és rövid kitörése.“ De a mérsékeltek szava nem hallgattatott meg többé, különösen, mióta egy uj párt vergődött erőre, melly köztársaságinak nevezé magát s a mellynek élén Petion, Buzot és Robespierre állottak, melly utóbbi kegyetlen, gyáva s ép olly féltékeny volt Barnave-ra mint ez Mirabeau-ra.

A párizsi községtanács és a kerületek.

Azon mérvben, amellyben a király és nemzeti gyülés hatalma fogyott, növekedett a párizsi községtanácsé. Midőn a nemzeti gyülés állandónak nyilvánitotta magát, ugyanezt tevé az is, s csakhamar hatvan kerület mindegyike követé azt. A nemzeti gyülésnek bizottságai vagynak, a községtanácsnak sőt minden egyes kerületnek szintén. Innét azután egyenetlenség származott; a kerületek nem értenek egymással egyet, a községtanács ellen egymással ellenkező határozatokat hoznak; nincs többé igazságszolgáltatás,

nincs végrehajtó hatalom, a törvényhozói pedig még alig született meg; hanem a tömeg hoz törvényt, ez bíráskodik s gyakorolja a végrehajtó hatalmat. Sőt még a családokba is belehatolt a viszály, ott is jobb és baloldal alakult s a nők nagy részt vettek a vitatkozásokban.

A bölcsészek.

Az irodalmárok kevés befolyást gyakoroltak a forradalomra, mellyet irataikkal elémozditottak. Ha az esztelen Volney, Romok czimü munkáját a nemzeti gyülésnek ajánlva, dühösködik a zsarnokok ellen [1]), a számkivetésből visszatért Raynal tiltakozik a bölcseleti tanok tulzott alkalmazása ellen [2]); Delille sajnálja a fejedelmeket, kiknek szerencséjét köszöné; Fontanes és Bernardin de Saint-Pierre némán viselik fájdalmokat; Vicq-d'Azyr titkon küzd bánata ellen anélkül, hogy azt kifejezni merészkednék. Condorcet szolgálja a forradalmat, Rullière és Saint-Lambert átkozzák azt, anélkül azonban, hogy a materialismusnak hátat fordítanának; Marmontel jobb irányu munkák készitésében keresi a feledést; Morellet, ki a logika mindenhatóságáról meg vala győződve, elrémült ama logikától; La Harpe keveset tudott arról, mi körüle történt, s csakis az izlés megromlása és a nyelvhibák lábrakapása felett siránkozott. Az irodalomnak csak egyetlen neme, a hirlapok maradtak fen; s miként Londonban a gunyiratszerzők, megfizetteték magukat a hallgatásért vagy dicséretért; az aristocraták a gunyhoz folyamodtak, különösen az Apostolok Cselekedetei czimü folyóiratukban, s özönnel szórták az epigrammokat, csipös dalokat és élczeket; a népszármazásu irók ennek ellenében komoly és erös hangon irtak s főleg Marat mint egy dühös állat majd piszkolódásaival, majd ismét a vérengzésre való ösztönzéseivel iszonyuan felingerelte a nép szenvedélyeit. Egy szóval, az ékesszólás, melly a világot ujjáalkotandó vala, egészen uj jellemet öltött, vakmerőbb és ujitóbb volt mint müvelt nemzeteknél lenni szokott, rendszeresebb és magasabb czélokat tüzve ki, mig-

---

[1]) „Oh istentelen fejedelmek vagy miniszterek, kik a nép életével és vagyonával játékot üztök! Ej mit! tehát nem lesznek a földön emberek, kik megboszulják a népeket és megbüntessék a zsarnokokat? Egy kis számu gyilkoscsapat fölfalja a sokaságot és e sokaság föl hagyja magát falni. Oh elkorcsosult népek, ismerjétek meg jogaitokat, minden tekintély tőletek származik, minden hatalom a tietek.“ XII. fej.

[2]) Lásd e könyv végén a *Felvilágositó Jegyzeteket* E) alatt.

nem a tények ereje s a nép követeléseinek mindenhatósága előtt félre kellett vonulnia.

A menekültek.

Eközben a menekültek serege izgatott és reszketett; kivivén magával dicsvágyait, irigységeit és óhajait, avval kérkedett, hogy ő a nemzet, s avval hizelgett magának, hogy néhány menettel a hazát visszafoglalandja. Ezen erő nélküli kihivások mindinkább ingerlék az ellenséget, a királyt pedig azon ferde helyzetbe hozták, hogy kénytelen vala a nemzetet, mellytől félt, azon hadsereg ellen ingerelni, mellyben bizott. Az ő fondorkodásaik következtében s különösen annak láttára, hogy a fejedelmek a határokon fegyverkeznek, Franciaországban a belzavarok növekedtek; amiért is az alkotmányt nagy sietve s rendetlenségben bevégezték, minthogy a jobboldal nem akart szavazni. XVI. Lajos szabadságába visszahelyeztetvén (szept. 13) kijelenté, hogy elfogadja azt; La-Fayette bűnbocsánatot hirdettetett, s ime a nép még egyszer kibékült királyával.

Az 1791-ki alkotmány.

Ekként bevégezte feladatát az alkotmányozó gyülés, melly örökké nevezetes marad. Érett megfontolásra és tapasztalatra volt szüksége, ehelyett azonban fiatalnak tünt fel, s nem annyira az ész mint inkább ösztöne s ama határozatlan ujitási ssükségtől vezettetett, melly a XVIII. századnak jellemvonása és betegsége volt. Az eszmék mindenhatóságában bizva, valósithatni hitte az elvont tökélyt, nem véve tekintetbe a tényeket és előitéleteket; a köz- és természetjogi kérdések legnagyobb részét előzetesen (a priori) vitatta meg s háromezer kétszázötven czikkelyben és határozatban oldotta meg azokat. A természet-jogban Rousseau Contract Sociáljából és az encyclopaedisták elveiből indulván ki, kikiáltotta az általános egyenlőséget, eltörölvén a régi megkülönböztetéseket, a gonosztevők családjai ellen táplált előitéleteket, a szerzetesi fogadalmakat, a hübéri jogokat, az uriszékeket, a királyi elfogatási parancsokat, a vámot, a rendeket, a czimeket, a szolgai egyenruhákat, a vadászati tilalmat, a magvaszakadás esetében való örökösödést s a kegyetlen büntetéseket, dologházakat állitott, a nem-katholikusoknak visszaadta őseiktől elvett javaikat; a sorsjátékokat megszüntette; a levelek feltörését bünnek nyilvánitotta; minden ember, bármilly vallásu és szinü legyen, képes az alkotmány által biztositott jogok élvezetére. A munka szabad lett, s nem akadályoztatott többé azáltal, hogy a földmüves az általa mü-

volt föld termékeiből tizedet fizetne; a csere és adásvevés a tartományok között eddig fenállott vámsorompók által többé nem gátoltatott; a paraszt saját dolgától az uri munka által el nem vonatott, sem a czéhek és egyesületek által nem korlátoztatott.

A politikát illetőleg, a nemzeti gyülés a törvényhozást magának tartotta fen, megmaradván a király szentesitési joga; a törvényhozó testület egy kamrából áll, a korona feloszthatlan és örökös, a király sérthetetlen, vető-ja csak a következő nemzetgyülésig érvényes; a hadüzeneti jog a nemzetet illeti s nem a királyt; a miniszterek a törvény legkisebb áthágásáért is felelősek; az alkotmányozó gyülés tagjai miniszterek nem lehetnek; a községtanácsba megválasztható mindenki, ki egy napi munkával felérő adómennyiséget fizet. A nép gyüléseket tarthat; de a közigazgatásban a tánykedés a vitatkozással összezavartatott. A büntető jogra vonatkozólag esküdtszékek állittattak, a birák választás alá vettettek, a perek egyik kerülettől a másikhoz felebbeztettek; kereskedelmi és katonai törvényszékek s egy semmitő törvényszék állittatott; a tartományi szokások eltöröltettek; a fiuk ha az örökhagyó végrendelet nélkül halt el, egyenlően örököltek; egy mezei és egy bányai törvénykönyv hirdettetett ki. Egy szóval, a népfenség szentesittetett, ugyszintén a meghatalmazás átszállitása választás által; nem-felelős csak maga a király volt; a hatalmak, mellyek az előbbi rendszerben annyira összevalának zavarva, szétválasztattak. Franciaországnak megyékre (départements) lett felosztása gátolta a tartományi kiváltságok visszatérését, könnyité a törvényhozás egységét s az ügyek gyors kezelését, Párizsnak pedig tulsulyt biztositott az.

Ami a pénzügyet illeti, az adóban fenálló különbségek megszüntettek, a gabonának szabad forgalom engedtetett; egy földmüvelési és kereskedelmi bizottság s egy nemzeti bank állittatott; a számadások nyilvánosak valának, s az erdők a törvény védelme alá vétettek. A deficit s a köznyomor kényszeritőleg hatottak a személyes kereseti ugyszintén a betáblázási és szabadalmi adók behozatalára, továbbá az értéken aluli érczpénzek kibocsátására s ezerféle más segédforrások előteremtésére, mellyek a sürgős szükségeket fedezve a bukást elháritandók valának. Az utalványok (assignaták) kibocsátása igen czélszerü vala a hitel visszaállitására, azok forgalma ingatlan javak által lévén biztositva; de a könnyüség, melylyel előállittattak, azok mértéken-tuli szaporitását eredményezte. A nemzeti javak eladása azonkivül hogy a kormány-

nak segédforrásokat nyitott, növelte a tulajdonosok számát, kiknek érdekökben állott a forradalmat támogatni, s ezenfelül iszonyu birtokterületet adott vissza a müvelésnek. Evvel azután visszaéltek s a gyülöletes jószág-elkobzás, melly a nemzetgyülés által eltöröltetett, minden uj szükség alkalmával jövedelem-forrásnak tekintetett; s az utalványok ahelyett hogy elháritották volna a bukást, eléidézték azt.

Nagyobb ujitások kiséreltettek meg az egyházban. Mig előbb Franciaországban az egyedüli bevett vallás a katholika volt s a papság részét képezte az államnak, földbirtokkal, tizeddel, nagy jövedelmekkel és saját szervezettel birt; most a tized eltöröltetett, nemzeti vallás nem létezett, a papságnak készpénz-fizetés utalványoztatott, s jószágai teljesen az állam tulajdonának nyilvánittattak; az egyházak ezüst edényei mint honfiui ajándékok az államadósság törlesztésére fordittattak; a püspökök polgári hatásköre és öröksége puszta névvé változtatott; a javadalmak jövedelmei lefoglaltattak, a szerzetesi fogadalmak eltöröltettek s a szerzeteseknek szabadságukban állott a kolostort elhagyni; minden megye egy egyházmegyét képezett s ekként az ország politikai felosztása szabott határt az egyházmegyéknek; a papok minden birói hivatalból kizárattak; a plebánosok kötelesek valának a törvényeket s a nemzetgyülés határozatait a szószékből felolvasni; Róma minden ténye vagy bullája semmis, ha az a törvényhozó testület által jóvá nem hagyatik s a király által nem szentesittetik.

A népjogi általános viszonyok több izben vita alá kerültek, de csak mellékesen. Később Gregoire inditványozta, hogy azok szabatosan formuláztassanak s törvény erejére emeltessenek; azonban Európának törvényeket szabni vagy veszélyesnek, vagy feleslegesnek látszott [1]).

---

[1]) Ezen inditványa 1793-ban elejtetvén, 95-ben ismét eléállott avval, egy férfias beszédben felmutatván mindazon bajokat, mellyek a népekre egymásiránti jogaik zavarából származnak, s azon hasznokat, mellyek rájok háramlanak, ha közöttök ollyas kötelékek állapittatnak meg, minők ugyanazon társaság tagjait egymás között egyesitik. Egyszersmind egy javaslatot nyujtott be, melly habár magában tökéletlen, említést érdemel mint első kisérlet arra, hogy a népek között létesitessék azon tertvériség és rend, mellyek az egyének között már fenállanak. Fő pontjai a következők valának:

„A népek egymással szemközt természeti állapotban vagynak; a kapocs közöttök az egyetemes morál.

A népek egymással szemben függetlenek és főuri joggal birnak, bármilly számosak legyenek s bárminő nagy területen lakjanak.

Robespierre inditványára a nemzetgyülés elhatározta, hogy egy tagja sem választható meg ujolag. Tulzott önzetlenség vala ez, melly által a követek azon gyanut akarták maguktól elháritani, mintha magokat állandósitani akarnák, de ezáltal megfoszták egyszersmind a jövő gyülést azon előnytől, mellyet a három év alatt gyüjtött tapasztalat s ügyismeret nyujthatott, s egy uj nemzedéket hivtak oda be, melly csak azt látta, hogy még sokkal többet lehetne tenni, s amelly puszta elméleteknek engedvén át mágát, tulment az angol monarchia eszméin, mellyek az alkotmányozó gyülésben tulsulyra vergődtek. A király mindenkinél jobban óhajtotta a reformokat, de képtelen levén azok kezdeményezésére s ingatag azok támogatására, asszonynyá

Egyik nép ugyanazt tartozik tenni a másiknak, a mit ohajtana, hogy az tegyen neki. Egyik nép avval tartozik a másiknak, amivel egyik ember a másiknak.

A népek békében a lehető legnagyobb jót, háboruban pedig a lehető legkisebb roszat tartoznak egymásnak okozni.

Egyes nép magán érdeke alá van rendelve az emberi nem egyetemes érdekének.

Minden népnek joga van saját kormányformája felett rendelkezni s azt változtatni.

Egyik népnek nincs joga a másik kormányformájába avátkozni.

A népek jogaival egyező kormányok azok, mellyek a szabadságra és egyenlőségre alapitvák.

Mindegyik nép ur saját területén.

Az idegenek azon ország törvényének vagynak alávetve, mellyben tartózkodnak, s aszerint büntettetnek.

A merényletek, mellyek valamellyik nép szabadsága ellen követtetnek el, minden nép ellen intézetteknek tekintetnek.

Támadó háborura vonatkozó szövetségek, vagy olly szerződések és frigyek, mellyek valamellyik nép érdekének árthatnak, merényletek az egész emberi társadalom ellen.

Bármellyik nép saját függetlensége, szabadsága és birtoka védelmére háborut indithat.

A harczban levő népek tartoznak szabad folyást engedni azon alkudozásoknak, mellyek békére vezethetnek.

A népek közötti szerződések szentek és sérthetetlenek sat.“

Mindenki észre fogja ebben venni az akkor lábra kapott egyetemességi szellemet, valamint azt is, hogy ezen elvontságokból bajosan lehetne a politikában előforduló minden egyes esetek megoldását kihozni; nem is emlitvén, hogy egy olly felsőbb hatalom hiánya, melly mindegyik nép felett állana, eredménytelenekké tenné azokat. Merlin de Douai, akkori elnök, leghelyesebb itéletet mondott felette, midőn igy szólt: „Ezen javaslat nem a franczia nép gyülekezetéhez, de Európa (mondhatta volna, az egész világ) minden népének egyetemes értekezletéhez lett volna intézendő.“

lett nejével egyenlő lépést tartandó, holott egy hős elhatározottságára volt volna szüksége. A nemesek nagylelkü áldozatokat hoztak, de a forradalom vezetése nem bizathatik azokra, kik ellen intézve van. Még a papság sem ellenezte a reformokat mindaddig, mig nemcsak birtokaiban de szervezetében is megtámadva látta magát. A közép osztály nemeslelkünek mutatkozott; igazságos panaszokkal állott elé s ohajtá azok orvoslását; határozott elvei valának, jó akarattal viseltetve a nép s tisztelettel a király iránt; de midőn azt tapasztalta, hogy ez csak lesi az egyenetlenségeket, ekként a parlamentet feloszlatandó; amint látta, hogy a nemesek megvetéssel viseltetnek minden alkotmány iránt, melly szenvedett veszteségeiket előnyösebb nyereményekkel nem pótolná; midőn észrevette, hogy a papság a mozgalomtól visszavonult: a közép osztály elhatározta egyedül önmagára támaszkodni, s felismerve erejét egymaga fogott a társadalom ujjáalkotásához.

Mi sincs meghatóbb mint az első eskü, semmi nagyszerübb mint ezen nemzetgyülés kezdete, melly olly nagy, olly tiszta szándéku volt s amelly örökre nevezetes marad. Tagjainak legnagyobb része (kik jobbára a vérpadon vesztek el) becsületes és önzetlen volt; nagyok és rettenthetlenek a veszélyekkel szemközt, s csak azon félelem vezette őket tévutra, hogy érzelmeik tisztasága kétségbe talál vonatni; határozataik nemcsak Francziaország de az egész világ jövőjére befolyással valának. Egynehány dicsvágya s mások makacssága közepett a merész és mérsékelt nemzetgyülés megismertette hazájával a jogokat, mellyekről legfölebb csak határozatlan sejtelme volt, s királyával a kötelességeket, ugyanakkor oltalma alá vévén őt. Mindaz, ami az általa létrehozott reformokban jó volt, a követek utasitásaiban benfoglaltatott; de a nemzetgyülés tulment ezeken azáltal, hogy eltörölte a királyi hatalmat s egy alkotmányos királyt teremtett, aki iránt folytonosan bizalmatlansággal viseltetett. Kimondá, hogy a törvény előtt minden vallás egyenlő s ugyanazért bármelly vallásnak követése sem bün; azután erőszakot követett el a lelkiismereteken a papság szerencsétlen szervezetével s más igazságtalan és szükségtelen rendszabályokkal, mellyek a jövő üldözéseknek utat nyitottak. Mindennek oka tapasztalatlanságában rejlett, melly gyakran csak két egyenlően veszélyes határozat között hagyott neki szabad választást; a reformok utáni türelmetlen vágyával szitotta a piaczi lázongásokat; egy olly forradalomban, melly az önkény ellen volt irányozva, mindenhol ő maga hozta be az önkényt azon férfiak gyengesége által, kik azt kormányozni vélték;

neki dühödve az általa gyakran nagyitott akadályok lerontásának, nem veszi észre, hogy saját müvének lerombolására elegendő az ő példájának követése. Jól tudjuk, hogy az emberek a forradalom által tolatva nem mindig urai a körülményeknek, s hogy a mérséklet felette nehéz a vihar idején; de a nemzetgyülés nagyon sokszor engedett a pártoskodóknak s nem birván azon állandó bátorsággal, melly a törvényhozó és tisztviselő dicsőségét képezi, meghajlott a piaczi nép s gyüldék nyomorult véleménye előtt.

A szenvedélyek és tapasztalatlanság csakhamar tévutra vezeték őt, s ahelyett hogy mindenki iránt egyenlő mértéket használt volna, a gyülölet sugalta személyválogatásnak engedé át magát; a papság iránt a régi kormány minden féltékenységét megtartotta; a trónt gyanusitásaival lealacsonyitotta s a pártdüh által vezéreltetve olly alkotmányt hozott létre, melly boszu volt a monarchia ellen. Annyi állomás betöltése, adományozása és igérése felette hizelgett a hiúságnak, melly legerősebb érzelem szokott lenni a forradalomban, és elfeledtetett, miként a kormánynak a közérdek tekintetéből hatalomra van szüksége s hogy igen keveset hagy ennek kezében az, ki őt ügynökei választásától megfosztja. Épen olly szerencsétlen gondolat volt a királyi hatalom gyengitése azáltal, hogy a birák kinevezése a kerületek választóira bizatott, minden hat évben uj választás rendeltetvén el. A birák élethossziglan tartó hivataloskodása összeférhetlennek tetszett a népfőhségi joggal; s ekként az évek hosszu során át szerzett tapasztalat és ismeret, mellyek a bíráknak annyira szükségesek, értéktelenekké lettek. Az idő megmutatta, hogy a birák elmozdithatlansága nagyobb biztositékot nyujt mint a szabad választás; de akkor a nép szava csalhatatlannak tartatott mint egykor a királyoké. A nemzetgyülés, azáltal hogy saját tagjait a király tanácsából s a miniszteréket a törvényhozó testület vitatkozásaiból kizárta, széttépte a monarchiai hatalom s a nemzeti képviselet közötti egységet, melly a parlamentaris kormányok alapját képezi. Azáltal, hogy minden hivatal betöltését sőt a királyi tisztviselők választását is a népre bizta, a kormányzásban fennálló zavart a közigazgatási zavarral szaporitotta, s ugyanakkor, midőn a trónt aláásta, minden befolyástól megfosztván azt, arra fekteté az általa köztársasági szellemben alkotott törvénykönyvet, attól remegve, hogy lerombolván azt, alatta olly örvényt fedezhetne fel, melly az egész nemzetet elnyelné.

A nemzetgyülés megnyitásakor minden hatalom a király kezében volt, a néphél semmi; bezártakor a nép határozott, a király

csak végrehajtó lett; nem egyéb mint egy örökös tisztviselő, harmincz millio franknyi évi háztartási dijra s a legfelsőbb birói és közigazgatási hivatalok betöltésére szoritva. Nem volt elég, hogy csak egy kamra létezett (miután azon időben az aristocratiának még látszata sem türetett volna meg), de ami monarchiai kormányformában hallatlan, a végrehajtó hatalom törvényjavaslatokkal sem állhatott elő, nem volt joga a kamrát feloszlatni s az országra hivatkozni, nem az adóra vonatkozó határozatokat szentesiteni, nem a birákat, közhivatalnokokat és hadseregi tiszteket (néhány kivételével) kineveani, nem végre az ellenszegülő, törvényszegő vagy áruló tisztviselőt hivatalától felfüggeszteni [1]). A törvény végrehajtására választott egy millio háromszázezer tisztviselő mint a nép közvetlen meghatalmazottjai függetlenek valának a végrehajtó hatalomtól: valódi fejetlenség, amelly ellenhatásánál fogva előbb a közjóléti bizottmány, később a császárság központositó zsarnokságát vala Franczia országra hozandó.

A nemzetgyülés, ekként lerontva a régit s elvetve az ujat, melly később megtermé gyümölcsét, örökre áldott emlékü marad az emberiség előtt, ha fel tudta volna fogni, hogy nem elég elvont jogokat kikiáltani s nem valódi jogokat osztogatni, de szükséges azok élvezetét biztositó eszközökről gondoskodni s a társadalmi hatalmat erősbiteni; ő azonban ehelyett egy semmit nem érő nyilatkozványnyal kezdé meg müködését s egy hosszura nyuló fejetlenséget hagyott hátra maga után. Elkobozván a papság és menekültek jószágait, megrendité a tulajdonjogot; az utalványok kibocsátása által tönkre tette a hitelt; a házassági elválás behozatala ugyszintén az atyai tekintély és elsőszülött-jog eltörlése által megtámadta a családot; a czéhek megszüntetése által támasz nélkül hagyta az iparost. Látszólag olly eszélyes lépések valának ezek, de ma már látjuk, hova vezettek azok.

Barnave és az okosabbak azt ajánlák a királynak, hogy bü maradjon az alkotmányhoz, és ő, ugy látszik, el volt határozva ezen szenvedőleges magatartásra, melly az alkotmányos fejedelmek osz-

---

[1]) Ezen alkotmányról mondá Malouet: „Egyedül az a szabad alkotmány, melly a forradalmat bevégzi s amelly higgadt, szabad és igazságos formák között inditványoztatik, fogadtatik el s hajtatik végre. Mindaz, mit a szenvedély hoz létre, előbb mintsem az ember a higgadtság ezen pontjára jutna, akár parancsoljon a népnek, akár engedelmeskedjék annak, akár végre czirógatni, megcsalni vagy szolgálni akarja azt, csak mulékony mü, s a szél első fuvalma elsepri azt."

tályrésze, s evvel a nemzetgyülés bevégzettnek nyilvánitá a forradalmat, holott csak azon egyetlen testület oszlatott fel, melly azt kevesek dühe ellenében mérsékelheté.

HARMADIK FEJEZET.

Törvényhozó-gyülés. — Kül-politika. — A Convent.

A törvényhozó gyülés, melly a nemzeti gyülést felváltá (1791. okt. 1.), Condorcet metaphisicája által vezérelteté magát épen ugy mint a nemzeti gyülés a Sieyes-é által. A jobboldalon egy nemes sem ült többé, sem pedig a nemzeti gyülés bátor és kitünő tagjai; csupán néhány párthive maradt itt ennek, kik alkotmányosoknak nevezték magukat, élükön Lafayette-tel, ki letevé a nemzetőri főkapitányságot, valamint Bailly a párizsi polgármesteri hivatalt, s aki a királyt és népet egyensulyban tartani s a különböző pártok közepett a szabadságot megszilárditani törekedett.

Girondisták.

A baloldaliak lelkesittetve az ellenállás és a tapasztalat próbakövét még ki nem állott tények által, kevésnek és lassunak találták a haladást, s minthogy közöttök kiválóan Gironde megye követei szerepeltek, girondistáknak neveztettek. Élükön állott Condorcet, a köztársaság-párti progressista, és Brissot jogtudós, Helvetius materialismusának megvesztegethetlen tanitványa s az egyediség (individualismus) és Contract social hirdetője, aki ennek következtében azt hivé, hogy a törvény kevésbbé távol áll a jogtól, ha az a községek által szavaztatik meg, s ugyanazért a központositást megsemmisitendőnek véleményezte. Ebben állott a girondisták elmélete, akik egyébként müvelt férfiak s a kor materialisticus logikájában rettenthetlenek valának s akik a nép kegyének megnyerésében a jakobinusokkal vetélkedve görbe utakra, kétszinüségekre s végletekre tértek; ezenkivül az udvar iránt irigységgel viseltettek, a tömegtől féltek s jobban szerették önmagukat, hogysem a hazát igazán szerethették volna. E párt lelke Roland asszony, e regényes eszméiben hajthatlan fiatal és szép nő, vala, aki maga körében valódi köztársaságias egyenlőséggel olly finomságot tudott fenntartani, aminő most már sehol sem volt feltalálható.

Ezek ellenfele, a puritán iskola, telve ideologiával, ismerte a visszaéléseket s minden tekintet nélkül a társadalmi rendre ki akarta azokat irtani, azt tartván, hogy a forradalom nem egyéb mint a bölcseleti szabályok szigoru alkalmazása. Amazok a köztársaságot mindenkinek önmaga általi kormányzásában, ezek a dictaturában látták; amazok fel akarák magukat Párizs uralma alól szabaditani, ezek mindent a kérlelhetlen egységre szoritani.

Az elsők, mint képviselői a bölcsészek által nevelt polgári rendnek, tiszteletben tarták a tulajdont, mellynek segélyével valósittatik az egyéni jog, mig velök szemközt a proletariusok az egyenlősitést követelték, alig várhatva, hogy szenvedett elnyomatásukat megboszulhassák s a társadalomban az őket megillető helyet elfoglalhassák [1]). Vergniaud azt hirdeté, hogy a „tulajdon megtartása első tárgya a társadalmi egyesülésnek s anélkül nincs szabadság," ellenben Robespierre és a jakobinusok azt vitaták, hogy a tulajdon a fenségi hatalomtól veszi eredetét. A girondisták, Rousseau eme tudós tanitványai, majd irodalmárok majd metaphysikusok, majd meggondolatlan és szinpadi szónokok, kik sem ellenállani, sem pedig saját hibájokat bevallani és engedni nem tudtak, alásülyeszték a monarchiát az által, hogy a törvényhozó gyülésben a baloldalt képezték; később ben meg akarták buktatni a hegypártot, a conventben a jobb oldalra állván; nem fogadják el a társadalmi rend és igazság szigoru követelményeit; nem mernek azon kemény és erőszakos rendszabályokhoz nyulni, mellyek Franciaország megmentésére talán nélkülözhetetlenek valának; tiltakoznak az emberiségen ejtett sérelmek ellen, de voltaképen classikusok lévén, ők sem birnak tiszta fogalommal a vallási érzületről; szónoklatokat tartanak az erényről és tagadják az Isten létét, akitől ama szó jelentését nyeri; a szabadságról s tagadják az örök igazságot, melly egyedül képes azt megboszulni. A puritánok között a tény embere, hamindjárt egy Marat volna is ez, vitte a fő szerepet; a girondisták között egy olly szónok mint Vergniaud, ki épen olly ékesszólással de nemesebb jellemmel birt mint Mirabeau; kinek lantszerü hangja nem ernyedett a politikai gyanitgatásokban sőt inkább szenvedélyes lelke nagyobb és nagyobb meleget kölcsönzött annak; tagadta a természeti jogokat s azt állitá, hogy az egyéni jogok alárendelvék a társadalmi-

---

[1]) Mindazáltal Brissot-tól jött ki először ama hires, napjainkban is felelevenitett formula: „*A tulajdon lopás.*"

aknak; de ő csak a mérsékletben tünt ki ékesszólásával, mig ez másoknál a rágalom és vérszomj dühös kitörése volt.

A klubok.

Nagyban emelkedett most a klubok jelentősége, nem fékeztetvén többé semmiféle tekintetek által. Itt szavaltak a hirlapirók és más szellemi nyerészkedők, nem az észhez de a képzelődéshez szólván, ami által minden mérsékelt rendszeren felülkerekedtek. A jakobinusok gyüldéje szavazott s határozott, s miután ettől a két Lameth elszakadt, a mérsékelt köztársaságiakhoz (Feuillants) csatlakozandók, Robespierre maradt annak vezére; a vakmerő és szemtelen Danton pedig a legromlottabb és megvásárolható egyéneket a Ferenczrendüek kolostorába gyüjté maga köré, hová sok jakobinust sikerült bevonnia. A nép mint mindig itt is szivesen hallgatá azokat, kik szenvedélyeinek hizelegtek; s az emelt fővel járó s nemes jellemü girondisták kénytelenek valának meghajolni a meztelen karok előtt.

A külföld.

Az ellentörekvések szintén megkezdődtek. Angolhont kivéve Európa fejedelmei korlátlan uralkodók ugyan, de zsarnokok nem valának; ők is ohajták a javitást, de egyszersmind azt is, hogy ez csendes, fokozatos legyen s felülről lefelé. Féltékenyek levén Franczia országra, nem rosz szemmel nézték a forradalmat, melly a Bourbonokat gyengitve nekik utat és alkalmat nyitna uj hóditásokra. De csakhamar fölismerték, hogy az, mit átfutó és helyi mozgalomnak tekintettek, tartós és messze terjedő, s hogy az nem politikai vitatkozás többé, de társadalmi veszély, mert olly tanokat hirdetett, mellyek épen olly rémletesek valának a trónokra mint kecsegtetők a népekre nézve, a társadalomban egy eddig ismeretlen harmadik osztályt behozni, a nemesek, hatalmasok és gazdagok jogait mérlegelni s a hóditás feladványát megfejteni törekedett, különösen, mióta Sieyes kimondá, hogy „a gyengének az erős általi elnyomatásából okozat származik s nem kötelezettség;“ egy szóval, érezték, hogy minden állam sorsa felett Franczia országban vettetik el a koczka. Különben is a párthivek keresése jellemvonása volt e forradalomnak, s evégből küldönczök árasztá el Európát a forradalom elveit terjesztendők, összeköttetéseket létesitendők s titkos társulatokat alakitandók, jóllehet nyilvánosan az hangoztatott, hogy Franczia ország senkit sem akar háboritani s mindenkit tiszteletben tart, csak viszont ő is tiszteletben tartassék.

II. Fridrik Vilmos porosz király a hollandi zavarok miatt An-

golországgal szövetkezett azon szándékban, hogy megalázandja Ausztriát és Oroszhont, felingerelvén ellenök a megsértett Törökországot, a feldarabolt Lengyelországot és III. Gusztávot, Svédhon lovagias királyát. S valóban Lengyelországban összeszedi magát az orosz-ellenes párt, s az alkotmány a porosz biztosítása és szövetsége mellett módosittatik, de mi történik? Oroszország békét köt Törökországgal meghagyván eddigi birtokait, megszilárditja a Fekete-tenger feletti uralmát, hol Odessa és Cherson csakhamar virágzó jólétre vergődnek, s e háboruban kiképezi két vitéz tábornokát, Suwarowés Koburgot. III. Gusztávval, kitől remegett, szintén kiengesztelődvén Lengyelországba tör s Poroszország köpönyeget forditva kezet nyujt neki azon ország megsemmisitésére, mellynek vitéz menekültjei számára nem maradt föl más mint felajánlani karjokat Franciaországnak, itten küzdendők a szabadság mellett, mellyet hazájokban elvesztettek.

Franciaország Törökországgal szövetségben s Oroszországgal előnyös kereskedelmi szerződésben lévén, érdeke veszélyeztetése nélkül egyik fél mellett sem nyilatkozhatott s ugyanazért semleges maradt. Szövetségese, Hollandia, kénytelen vala a helytartó alá hajtani nyakát; Német-Alföld, melly most az osztrák uralom ellen fegyvert fogott s a franczia mozgalmakból bátorságot meritett, általa nem segittetett. II. Leopold császár, Mária Antonia fivére, megrémülve a forradalomtól, mindent elkövetett a fejedelmek közötti viszály elháritására, de ahelyett hogy előnyére felhasználta volna az elődje által neki hagyományozott angol szövetséget, Reichenbach-ban békét köt Poroszországgal (1790), ekként őt a franczia forradalmárok elleni föllépésre birandó.

Franciaország valóban kijelentette alkotmányában, hogy semmiféle kül hóditás sincs szándékában; s hogy Ausztriának gyanura alkalmat ne adjon, Német-Alföld követeit ki sem hallgatta. Mindazáltal saját területéhez csatolta Corsicát, mellyet Génuától zálogban birt, ugyszintén Venaissin és Avignon grófságokat, kárpótlást igérvén azokért a pápának. Ami a német földes-urakat illeti, kik azt követelték, hogy hübéri jogaik Elsassban és Lotharingiában tiszteletben tartatnának, habár máshol mindenütt eltöröltettek legyen is, elegendő vala, ha nekik kárpótlás igértetett. De a királyok ellenséges érzületét más okok idézték elő t. i. a forradalmi dogmák: az emberi jogok kihirdetése, az aristocratia eltörlése s a királyi korlátlan hatalom megszoritása, és pedig nem egy főuri tanács, de a nemzeti képviselet által.

A menekült franczia herczegek és nemesek, a bel és kül fondorlatok eme vezetői, Koblenczben ütötték fel főhadiszállásukat, ott várakozván az északi hatalmasságok segélyére; némellyek pedig saját kardjokban bizva Piemontban, Schweizban és Spanyolországban csoportosultak össze, délen harczolandók. Divat és becsületbeli dolog lett most a kiköltözködés s többé nem egyesek de az egész osztály ügye; s mig a menekültek kint egymásiránti féltékenységök és követeléseik által magukat gyengiték, azáltal hogy folytonosan fondorkodtak, nagyszerü ünnepélyeket rendeztek, feltünő fényüzést negélyeztek, s ujnál ujabb terveket főztek, bent csak a gyanut növelék s az áldozatok számát szaporiták. Azon ürügy alatt, hogy a király többé nem maga ura, minden engedelmességet megtagadtak. Hasztalan irta nekik sajátkezüleg a király, hogy oszoljanak szét, mert együttlétök által életét koczkáztatják, ők a fogoly királyra nem hallgattak s királypárti czimöket arra használták, hogy annak takarója alatt saját szeszélyeik szerint müködjenek. De az ő türelmetlenségöket nem osztották a külföldi udvarok, amellyek részint ki akarták kerülni a háborut, részint pedig nem az előbbi állapot teljes visszaállitását mint inkább az ország feldarabolását ohajtották. Condé herczegek, kik a menekültek élére állottak, tapasztalatlan lovagok valának; Artois gróf mit sem értett a hadviseléshez, s II. Katalin Szent-Pétervárott egy kardot ajándékozván számára, hogy az neki, miként egykor IV. Henriknek Francziaországot megnyitná, ő azt Londonban négy ezer font sterlingért eladta s ezt a menekültek segélyzésére fordította.

Gusztáv svéd király égett a vágytól Francziaország ellen egy hadjáratot vezetni, de nagyon messze volt tőle s különben is csakhamar egy gyilkos kéz véget vetett életének (XVII. könyv 316 lap). II. Katalinnak még mindig volt teendője Lengyelországban, s megelégedett avval, hogy sajátkezüleg megirja Mária Antoniának, miként viselje magát, s hogy „a királyok kötelesek saját utjokon haladni, anélkül hogy többet hajtanának a nép kiabálására, mint a hold a kutyák ugatására“ [1]). Poroszország, Francziaország érdekeinek állandó barátja, most ennek határozott ellenségével egyesült s Pilnitz-ben szövetséget kötött II. Leopolddal, kijelentvén, hogy a francziaországi állapotok minden fejedelmet közelről érdekelnek, s ugyanazért kötelességök ezeknek egyesülni, ottan a trón és nép érdekének megfelelő kormányt állitandók. Evégre rendbeszedték

[1]) **Campan** *Mémoires* II, 106.

seregeiket; azonban különböző elemekből álló egyesülés vala ez, amellyben a királyok ügye nem volt egyszersmind a népeké is s amellyben rendkivüli aránytalanság létezett a pénz- és hadierő között, annyira, hogy teljességgel nem müködhettek idegen segély nélkül, s Angolország érdeke, melly mindnyájokat fizeté, mindegyikök érdekétől elütött. Hozzátehetjük még, hogy a szövetségesek nem nagylelküség és az eszmék iránti tisztelet, de mellékes haszonvágy által lelkesitettek. Ausztria és Poroszország, jóllehet külsőleg azt fitogtatták, hogy a politikai és társadalmi dogmák védelmére fognak fegyvert, titokban megegyeztek, hogy Ausztria nem fogja akadályozni Poroszországnak Lengyelhonra való igényeit; s ugyanakkor mindketten uj tartományokat követeltek Franciaországtól, nem áldozatokra gondolván, de hóditásokról álmodozván [1]). A Provence-i gróf, ki nagy tevékenységet fejtett ki, hogy segélyt és fegyvert szerezzen s magát kormányzónak elismertesse, semmi áron sem akart beleegyezni, hogy Ausztria Franche-Comté-t, Lotharingiát, Elsasst és Burgundiát megkapja, s később midőn az osztrák ház menyasszonyi hozományképen akarta azt magának megszerezni, XVI-ik Lajos leányát Károly főherczegnek szándékozván eljegyezni, amaz vonakodott e frigytől s kezét egy más számüzöttnek, unokatestvérének Angoulême herczegnek adá.

Ez ideig a diplomaták csak a fondorkodásokban s a titkos fortélyok alkalmazásában valának jártasak, erő és ravaszság által nem pedig elvek és igazság szerint kormányozván a világot. Ugyanazért a forradalomban nem láttak egyebet mint alkalmat uj hóditásokra s Francziaország megalázására: vakok! nem vevék észre, miként most már a lét vagy nem-lét forgott kérdésben, nem pedig az, hogy nagyobb vagy kisebb terület felett uralkodjanak. Ugyanis többé nem kabinetekkel s miniszterekkel vala dolguk, de

---

[1]) La Mark gróf, arenbergi herczeg, jóllehet testestül-lelkestül Ausztria hive, boszusággal vala eltelve, midőn ez 1793-ban Lengyelország uj felosztásába beleegyezett. „Milly vérlázító s egyszersmind sajnálatra méltó következetlenség! Ugyanazon uralkodók mig egyrészt kezet fognak egy nem támadó fejedelem kifosztása és államainak maguk között feldarabolása végett, másrészt szövetkeznek, hogy jogai teljébe helyezzenek vissza egy másik királyt, mérsékletet hirdetve s a kötelezettséget nem növelni birtokaikat hóditás útján! Milly nyomorú gúny! A hóditások egy háború folytán, mellyet kikerülni lehetetlen volt, nem igazságosabbak-e mint a rablás és lopási tények, mellyekre sem ürügyet sem mentségeket nem lehet találni!"

egy forradalomban lévő néppel, melly kiveté őket a rendes kerékvágásból. Franczia-ország ellenségei jól tudták, hogy nincsenek annak hadi szerei; a katonatisztek, mindannyian nemesek levén, kimenekültek; ki hiheté tehát, hogy a francziák képesek lesznek hadsereget s hősöket rögtönözni? De a meggondolatlan fenyegetések felláziták Franczia-országot, mindenki fegyvert ragadt, s egyszersmind uj lelket öntöttek azok a belmozgalmakba; a nemzetgyülés uj határozatokkal s jószág-elkobzásokkal, a királyi jogok és czimek elvételével s a papság üldözésével felelt azokra. Avignon kiragadtatott a pápai járom alól, hogy visszaadassék a szabadságnak, annak Fej-vágó Jourdánnak, ki ottan minden elégületlent lenyakaztatott. Az emberi jogok kikiáltása visszhangra talált a san-domingói gyarmatokon is, s a négerek és a szinesek azonnal fellázadnak s Isten és a szabadság nevében a fejéreket halomra gyilkolják. Franczia-ország nyugati részében mindinkább szaporodtak a felkelések, mellyek okául a papság kiáltatott, s mintbogy a papok, kik az esküt megtagadták, a többieket szakadároknak tekintették s a lakosokat, nekik a távolban misét mondandók, magok után vonták, eltiltattak a magány isteni tisztelet tartásától is; tulzott elővigyázata vala ez egy fenyegetett kormánynak.

XVI. Lajos veto-jával lépett fel ezen tulkapások ellenében; de most egészen félretétetett a tisztelet és kimélet, mellyek eddig a hatalom irányában szokásban valának. Isnard azt mondá: „Önöknek mindig a király, egy olly ember hatalmának növeléséről beszélnek, kinek akarata egy egész nemzeté ellenében gátot vethet, s akinek harmincz milliónyi évi jövedelme van, midőn a polgárság ezrenkint nyomorban sinlődik. Önöknek a nemesség visszahivásáról beszélnek; de ha a világ minden nemesei támadnának is meg bennünket, a francziák aranynyal egyik s vassal a másik kezökben legyőzik ezen dölyfös nemzedéket s az egyenlőség kinjának elszenvedésére kényszeritik. Ugy beszéljenek önök a miniszterekhez, a királynak, Europának, mint Franczia-ország képviselőjihez illik. Mondják meg önök a miniszterekhez, hogy nincsenek velök megelégedve; hogy a felelősség alatt a halált értik. Mondják meg önök Europának, hogy tiszteletben tartanak minden kormányt; de hogy ha a királyok háborut inditanak Franczia-ország ellen, önök a népeket fogják felfegyverezni a királyok ellen.“

Tapsok és ölelkezések között elhatároztatott (1792), hogy a

király kéressék fel, miként a német fejedelmekkel a határokon levő seregeiket oszlattassa szét. XVI. Lajos kész volt erre, s a határokon Rochambeau, Luckner és La-Fayette vezérlete alatt három hadsereg alakittatott. De II. Leopold habozásai ingerlőleg hatnak a kedélyekre s a régi gyülölet Ausztria ellen még inkább erősödik; midőn pedig Leopold halálával utóda II. Ferencz azt követelte volna, hogy a 89-ki monarchia teljes épségében visszaállittassék, tetőpontját érte a boszankodás azon sértő követelés felett, hogy a király által esküvel megerősitett alkotmány megsemmisitessék; merényletnek tekintetett ez a nemzet- fönség ellen, és egyenes ingerlésnek a polgárháborura. Gaudet, fiatal de máris hirneves ügyvéd, inditványozza, hogy árulónak, becstelennek, az akasztófára méltónak nyilvánitassék mindaz, ki közvetlenül vagy közvetve részt vesz minden ollyan értekezletben, melly az alkotmány módositását célozná, vagy pedig Francziaország és a menekültek között közbenjáróként lépne föl. Hasztalan ellenzi Robespierre a háborut, mint amelly csak a főurak- és dicsvágyóknak kedvezne, a girondista miniszterium kénytelen azt Magyar- és Csehország királyának megüzenni. Francziaország tehát, mint kihivott, fegyvert ragad, a nemzetőrök követelik, hogy az ellenség ellen indittassanak, és sok tábornok felajánlja szolgálatát, a többek közt Dumouriez, egyetlen erős jellem a gyenge girondisták között, ki hadügy-miniszterré neveztetvén, avval hizelgett magának, hogy a fellázadt Német-Alföldet könnyüszerrel meghóditandja. De ime a forradalmi sereg az első összeütközésnél futásnak ered, a remény a királyok felé mosolyog; az osztrákokkal csakhamar egyesülnek a poroszok, Fridrik öreg katonái, kik kétségtelenül szétszórandják ezen kis számu, felszereletlen ujdonsült ujonczokat; minek következtében jó barát és ellenség azt hivé, hogy a szövetségesek rövid időn Párizsban lesznek.

A megaláztatás elkeseriti a kedélyeket s miként a szerencsétlenségek között történni szokott, mindegyik párt az ellenpártot tartotta azok okául; mondák, hogy a papok bujtogatják a lakosokat, amiért is elhatároztatott, hogy harmincz polgár vádjára minden pap az országból kiutasittathassék. A miniszterek, kik felváltva az uralkodó klubokból választattak, lesik a király minden lépését, minden iránta tanusitott kedvezést mint összeesküvést jelentenek be, s egy felvigyázó bizottság számolja a polgárok sohajait. A királyné folytonos kiáltozások között halálra kivántatik, s a király az összecsoportosulások közepett, mellyek egészen a

királyi palotába behatnak, nem mert többé élni a vetóval, alkalmasabb lévén szenvedni mint akarni; és csakis a menekültekben bizván, tétlenül maradt s azok bevárására szoritkozott.

Robespierre.

Hasznukra forditák ezt a népbujtogatók, különösen Robespierre és Danton. Az első, arras-i ügyvéd, mindig Rousseau-val kezében, egy pályadijt nyert Gresset felett mondott dicsbeszédeért, amelly egyébiránt telve vala a szerzetesek, XVI. Lajos s villámháritók dicséretével. Kora éveit fény nélkül bélyegzetlenül töltötte; vig kedélyü, jó erkölcsü s csupa szivélyesség, érzelem és udvariasság vala. Ezen tulajdonok, különösen pedig fiatalkori tanulmányai, néhány nyert per s őszinte hazaszeretete által kiérdemelte, hogy Arras képviselőjeül választassék; s az első nemzetgyülésben, mellyben igen keveset szerepelt, a halálbüntetés eltörlését inditványozta. Egyébiránt kellemetlen külsejü, rekedt hangu, sok beszédü vala, szeretett a népnek hizelegni s a harag és irigység aljas érzelmeit fölkorbácsolni; nem tartozott szorosan egy párthoz sem, de mindegyikhez, a melly eszményképét, a forradalmat, szolgálta. Félelem és boszu, különösen pedig mint középszerü tehetség minden fensőbbség iránti irigység által zaklattatva, semmit sem téve, mindent ócsárolva, a népnek szórt tömjényzések közé mindig saját dicséretét vegyitve, föllépése első napjától fogva az utólsóig nem tett egyebet mint vádaskodott; szünet nélkül árulókról, nemzetgyilkosokról s a közjóról szónokolva csak magát akarta tiszta jellemnek feltüntetni; a képmutatás hatályos szavaival igyekszik az erény utáni törekvést felkölteni, s igen találóan mondá: „Sohasem tetszik az ut olly hosszunak mint akkor, midőn nem tudjuk, hová megyünk.“

Danton.

Danton, Arcis sur Aube szülöttje, tudatlan de képzeletdus, athléta termetü s baromi szenvedélyü férfiu vala, egyébiránt senkire sem féltékeny, magát mindenre alkalmasnak tartva s elnyomott tehetségei kifejtésének szükségét érezve leginkább e szavaival jellemzé magát: „Legyen átkozott az én nevem, de a szabadság győzzön.“ Valamelly nagy czélt látva maga előtt nem aggályoskodott az eszközökre nézve, épen ellenkezőlég mint Robespierre, ki az erény mezébe szeretett burkolózni. Mig ez mardosta ellenfeleit, Danton a czél eléréseért dühöngött, de türelmes vala az egyének iránt. Ő volt az első, ki azt hirdette, hogy a főurakat *félelemmel* kell eltölteni, minek következtében nem mérlegeli s nem igazolja az áldozatokat, méllyeket szükségeseknek vél; olly lépésekre

kényszeriti a kedélyeket, honnét lehetetlen a visszatérés s amelylyek legyőzik a nép veszélyes közönyösségét. „Hogy győzzünk, vakmerőségre, ismét vakmerőségre s mindig vakmerőségre van szükség.“ Miként Mirabeau, ugy ő is okoskodásaival hatott a szenvedélyekre; képes volt magát áruba bocsátani, de nem elárulni az ügyet, mellyhez szegődött; mindazáltal teljesen hitetlen s a siron tul nem látott egyebet semminél. „Csendes időkben megkiméltetik a bünös, hogy ne sujtassék az ártatlan: épen ellenkezőleg van ez a forradalomben, amelly olly társaság, melly mindenben még az igazságszolgáltatásban is gyorsitja müködését.“ Igy gondolkozott ő s ugyanazért még a mészárlások közepett is kikelt „a mérsékeltség ellen, melly semmivé teszi a forradalmat.“

Ezen izgatók, kik rendkivüli erővel képviselék a szenvedélyeket, mig a nemzetgyülés csak gyengén képviselé az észt, emissariusokat küldenek a déli megyékbe; összebeszélnek Paoli-val, Corsica szabaditójával, s azt kiáltozzák, hogy a szabadság veszélyben van és szükséges azt megmenteni. Harminczezernyi néptömeg tódul a nemzetgyülés elé a Ça ira-t dalolva s szünet nélkül kiáltozva „Le a veto-val, éljenek a nadrágtalanok (sansculottes)! „és a mennydörgő hangu Santerre serfőző által vezetve betörnek a királyi lakba, XVI. Lajost körülveszik, egy asztalkára állitják s vörös sapkát tévén a fejére, szemébe mondogatják: „Nem kell veto, nem kellenek a papok, nem az aristokraták. Téged megcsalnak, megcsalnak!“ (jun. 20).

Marat.

A mérsékelt pártiak és La-Fayette hasztalan keresnek módot megmentésére; Vergniaud szokott ékesszólásával fejtegetvén e szerencsétlenségeket a gyülés előtt, inditványozza, miről már mindnyájan suttogtak, hogy a király méltóságától megfosztassék, nem levén képes a közbiztonság felett őrködni. Ama pogány felkiáltással hogy „a haza veszélyben van“ legfőbb törvénynyé leszen a köz-jólét; a gyülések állandósittatnak, minden ember felfegyvereztetik, egy forradalmi bizottság alakittatik, mellynek Marat, a Neufchatel közelében fekvő Boudry-ból származó orvos, volt a lelke, ki Népbarát czimü lapjában a szemtelen bizalmasság hangján uszitá olvasóit a vérengzésre, s aki a törvény üldözései elől menekülendő egy pinczébe bujt s az általa keltett köziszonyaton magát megboszulandó ezer és ezer fők leüttetését követelte. „Adjatok rendelkezésem alá — mondá ő — kétszáz, törrel felfegyverzett nápolyi embert, s keresztül járva velök Franciaországot majd csinálok én forradalmat.“

A marseille-iek, és Braunschweig herczeg kiáltványa.

Kitört ezen düh a marseille-iek, ama dühöngő köztársaságpártiak megérkeztével, kiktől nevét vette a híres harczi dal, mellyben a hang, lépés és taglejtés a hazafias lelkesedés, gyöngédség és bün bizonyos mámorát ébresztik, ennek segélyével az ellenséget a harczmezőn vagy a vesztőhelyen szétzuzandók. Olajat öntött még a tüzre Braunschweig herczegnek Francziaország ellen kibocsátott a szemtelenségig önhitt kiáltványa, ki II. Fridrik tanitványa, kéjencz és hős, szabad-kőmüves s mindazáltal a porosz-osztrák hadsereg fővezére vala. Ezáltal feltüzeltetvén a kedélyek, a jakobinusok Danton, Collot d'Herbois, Billaud-Varenne és Robespierre vezetése alatt egy felkelést szerveztek s Robespierre-t dictátorrá akarták tenni, ha ez olly erős dicsvágygyal minő gyülölettel birt volna.

Augusztus 10-ke 1792

Augusztus 10-kén a mozgalom, melly előreláttatott s mindazáltal elhárítására mi sem létetett, csakugyan kitört; a kevés schweiziak régi jelszavukhoz hiven erősen védik a Tuileriákat, de XVI. Lajosnak nem volt bátorsága lóra ülni s élőkre állani, hanem családjával együtt a gyülésbe futott, mondván: „Ide jöttem, hogy egy nagy gonoszság elkövetését meggátoljam. Mindig biztosnak hiszem magamat a nemzet képviselői közepett s itt maradok mindaddig, míg a csend helyre áll.“ Itt guny- és megvetéssel jól tartva [1]), övéivel együtt egy szobácskába záratott, honnét tizenhat órai rémletes várakozásban, az ágyuknak majd közelben majd távolban hallható bömbölések közepett, ellenségeivel szemben, kik minden pillantásából egy büntényt akartak kilesni, látta a monarchia bukását, s hallá a király felfüggesztését. Azalatt kint folytattatik a vérontás; dühödt nők vérben fürödnek s még inkább a marseille-iek, az ágyuk golyózáport szórnak a schweiziak ellen, kik hősökként védik magukat, mignem a király parancsára megszüntetvén a tüzelést, azonnal legyilkoltatnak s a királyi palota bevétetik. Bár kitörölhetné a szabadság évkönyveiből e nap embertelen eseményeit.

A jakobinusok mindezekért a királyt okozzák; Danton fegyvereket s olly köztársaságot követel, mellyben mindenki még a nők is szavazattal birnának; Marat mindenkit árulónak kiált; Robespi-

---

[1]) Dávid festészszel találkozván, azt kérdé tőle, mikor végzi be arczképét, s az igy felelt: Sohasem fogok többé zsarnokot lefesteni, kivévén ha elém teszi levágott fejét.“

erre felkiált: „Ime, megindítva a legszebb forradalom, melly valaha az emberiség becsületére vált, az egyetlen, melly az emberhez méltó czélt tüze ki magának, azt t. i. hogy a politikai társadalmat az egyenlőség, igazság és ész isteni élveire alapitsa. Költhete-e valamelly más ügy e népben olly magasztos és türelmes bátorságot, és szülhete-e illy csodás hősiességet, mellynek csak az ókor történelmében akadunk párjára? a lökés, melly egy trónt ledöntött, minden trónt megrenditett.“ A megyék viszhangozzák Párizs jelszavát, s ama rémletes triumviratus azon inditványnyal lép fel, hogy a polgárok a dobszóra házaikba vonulni tartozzanak, a klubok megszüntessenek, a házak mind megvizsgáltassanak, s a fegyverek beszedessenek; aki más házában találtatik elfogassék, az üres házak erőszakkal felnyittassanak azután lepecsételtessenek, Párizs körülzároltassék, hogy senki el ne szökhessék, s azután a nyomozások és perek megkezdessenek és a számüzendők végtelenre nyuló névsora közzététessék.

A királynak, ki most mint fogoly a Temple-be záratott, nem maradt egyéb hátra mint hidegvérrel fogadni a sértegetéseket és nyugodtan várni a halált. La-Fayette, az alkotmány és király utólsó védője, a hirlapok által üldöztetve [1]), osztrák területre menekült, s Ausztria őt egy vár tornyába záratá, hol öt évig senyvedett.

Pethion.

Most Péthion, egyike azoknak, kik ünnepélyes középszerüségök miatt a nép, gyengeségökért pedig a rakonczátlankodók tetszésével találkoznak; azon férfiu, ki nagyon szerette erényeit fitogtatni s igen jól tudta eltakargatni az erőszakosságokat s törvényes szinbe öltöztetni

---

[1]) Desmoulins igy irt La-Fayetteről: „Két világ szabaditója, janicsárok virága, a Capetek és két kamra don Quixotte-ja, szavam sokkal gyengébb, mint hogy harminczezer kémed s ugyanannyi poroszlód lármáit túlszárnyalhatná, négyszáz dobod és szőlőszemekkel töltött ágyuid robaját legyőzhetné. Eddig a te, több mint királyi nagyságodról, Barnave, Lameth és Duport szavai után beszéltem; és azok beszéde nyomán a nyolczvanhárom megyének ugy mutattalak be mint egy dicsvágyót, ki csupán fényleni akar; mint az udvar rabszolgáját, ki nagyon hasonlit a Ligue azon marshalljaihoz, kiknek a lázadás adta kezökbe a tábornagyi botot s akik korcs-szülötteknek tekintetvén törvényesiteni akarták magukat. De ime hirtelen összeölelkeztetek s egymást a haza atyjainak nyilvánitjátok; azt mondjátok a nemzetnek: Bizzatok mibennünk, mi ugyanannyi Cincinnat-ok, Washington-ok, Aristid-ek vagyunk. Együgyü nép! a parizsiak hasonlók amaz atheniekhez, kiknek Demosthenes ezt mondá: Ugy tesztek mint azon viaskodók, kik egy helyen megsértetvén, kezöket oda teszik; más helyen ismét megsebesittetvén másik kezöket teszik oda, és mindig el lévén foglalva az ütések által, sem vágni sem magukat megvédeni nem képesek sat.“

azon merényleteket, mellyeket büntetni nem me t, állittatott a községtanács elére, melly ekkor a törvényhozó gyülés fölé kerekedett. Ez a jakobinusok és girondisták, a király és nép között ingadozva egyszersmind azok rabszolgája és büntársa lett; a nép minden kihágására tudott mentséget találni, s még feddései is büntetés-mentességet igérő nyilatkozatok valának.

Angolország magaviselete.

Eközben a szövetséges hadak mindinkább közeledtek Franciaország felé. Spanyolország, melly a notka-i tengeröböl elfoglalása miatt Anglia ellen fegyverkezett, segitségül tizenhat hadi hajót kapott XVI. Lajostól; ezért, de azon okból is, hogy a fellázadt amerikaiakkal szövetségben állott, azon hiedelem kapott lábra, hogy Angolország szitotta volna a franczia forradalmat. Tényleges bizonyitékok erre nincsenek, annyi azonban bizonyos, hogy mindjárt kezdetben Angolország leginkább ellenezte azt. III. György esztelensége következtében mindenható volt e szigeten a főnemesség, minthogy a parlamentnek és Pitt-nek, ki annak lelke volt, a királyi akarattal küzdeniök nem kellett. A democratia felé hajlottak a számos klubok, mellyek leginkább az iparral foglalkozó városokban valának elterjedve. Ezek gyökeres változásokat óhajtottak s egy közölök, az ugynevezett *forradalmi társulat*, szerencsekivánatát fejezé ki a nemzetgyülés előtt, megnyervén tetszését annak tettei mint egy olly nemzetéi, melly szétzuzta a jármot, mellynek sulya ottan sok tulzással volt lefestve. A forradalom mind a kamrákban, mind a hirlapokban a legélénkebb vita tárgyát képezte, s ha a felső papság és az államegyház gyülölettel viseltetett iránta, az ettől különvált felekezetek melegen pártolák azt; tetszett az a politikusoknak, mert megbuktatja e hatalmas vetéltársat s megbünteti XVI. Lajost, ki az amerikaiakat segélyezé; a protestansoknak, mert romba dönti a katholicismust; a szabadelvüeknek, mert az ész felszabaditását irta zászlójára. Ezen izgatottság hatása alatt a régi kérdések az ember jogait meghatározó nyilatkozványokká levének; az erőszakosságok hősiességnek tüntek fel; az ország részére ugyanaz követeltetett, mit Franciaországnak megnyerni sikerült; és nem elégedve meg a békés haladással társulatok alakulnak, mellyek nyilt összeköttetésben állanak a francziákkal, ekként a klubok higgadt vitatkozásai lázongó összecsoportosulások által váltatván fel. A parlamentben a reformok mellett harczoltak Fox, Erskine, Sheridan a költő, és néhány lord, mint Holland, Bedfort, Grey; de ha győztek volna s ama zavar közepett keresztül viszik a parlamenti reformot,

Nagy-Britannia semmivé leendett. Az irlandi születésü Sheridan a Drury-Lane szinház igazgatója, e különben iszákos, fényüző, folytonosan pénzszükségben szenvedő férfiu s emellett a nők bolondja, hallgatott a parlamentben, de annál több ellenzéki iratokat bocsátott közre. Fox Károly, e tüzes de gyenge jellemü s hatalmas tehetségü férfiu, egyrészről rokoni összeköttetésben a főnemességgel, másrészről telve népies elvekkel, vétkei közepett mint nemes jellem akart föltünni s játék és dobzódás között ohajtá a nagy ügyeket eldönteni; ő igy kiáltott fel a szószéken: „Én csodálom Francziaország alkotmányát, mint a szabadság legdicsőbb emlékkövét, mellyet valaha s valahol az emberi ész emelt.“

De a büntények, mellyek a forradalom nyomában sarjaztak, vagy talán inkább az ottan kikiáltott democraticus elvek, mellyek az angol intézményekkel olly kirivó ellentétben állanak, megváltoztatták az érzelmeket; még a mérsékelt whig-ek is fázni kezdének azoktól s azon hiedelem kapott lábra, miként Oroszország fellázitani igyekszik a szigetet, hogy Kelet felé annál biztosabban terjeszkedhessék; továbbá a menekült s ottan befogadott francziák szánalmat s boszankodást gerjesztének, s a főnemesség iszonyu ellenszenvvel kezde nézni Francziaországra. Burke, buzgó párthive a whig-ek által védett régi szabadságoknak, de komoly gondolkozásu és a hübéres monarchiához hü férfiu, megindulva a királyné és vallás ellen elkövetett sérelmek láttára, egy hadi-kiáltvány-forma iratot bocsátott közre, melly az angolokban a szerencsétlen királyi család iránt nagy szánalmat ébresztett. Midőn később Fox a szószékről tetszését nyilvánitá a forradalom tettei és a katonáknak királyuk ellen tanusitott engedetlenségök felett, Burke illő kimélettel barátja iránt megfeddé öt, hogy az önkény apostolává szegődött. „Hogyan lehet összehasonlitani ezen rendkivüli dolgot, mellyet Francziaországban forradalomnak neveznek, az angol forradalom dicső tetteivel; és a mi katonáink viseletét egyik vagy másik franczia ezred fellázadásával? Akkor az angol királyi vérből származott oraniai herczeg az angol nemesség virága által azért hivatott meg, hogy védje meg a régi alkotmányt, nem pedig hogy minden állapotot egyenlősitsen; a főnemesség fejei az általok vezérelt csapatokkal ő hozzá állottak, mint az ország szabaditójához; a katonai engedelmesség csak tárgyat változtatott, de a fegyelem nem szünt meg, és ezen különbség áll az egész nemzetet illetőleg. Az angol forradalom egyenes ellentéte a francziának akár részleteiben, akár általános jellemében tekintve. Nálunk a törvényes monarchia önkényekre akart vetemedni; Francziaországban

a korlátlan fejedelem törvények közé akará szorittatni hatalmát, ugyanazért amannak ellenállással, ennek támogatással kell vala találkoznia. Mi nem töröltük el a monarchiát sőt inkább megszilárdult az; a nemzet megtartá előbbi rangfokozatait, kiváltságait, ssabadalmait, birtoklási módozatait, ugyanazok maradtak az államjövedelemre vonatkozó szabályzatok, a tiszviselőségek, a lordok és követek házai valamint a választók is; az egyház nem gyengittetett, sem kincseitől, fényétől s hierarchiájától nem fosztatott meg" [1]).

Erre Fox, barátját czirógatva, igy válaszolt: „Én csodálom a franczia nemzetgyülés általános szándokait s nemes magaviseletét és meg nem foghatom, miként lehessen őt arról vádolni, hogy a törvényeket, igazságszolgáltatást s az ország közvagyonát tönkretette. Miféle törvények valának ezek? a zsarnokság önkényes parancsai. Micsoda igazságszolgáltatás? egy megvásárolható tisztviselőség részrehajló itéletei. Mi volt a köz jövedelem? nem egyéb mint törvényesitett bukás. Téved az én barátom, midőn a nemzetgyülést arról vádolja, hogy ő hozta létre azon bajokat, mellyek már összehivatásakor egész iszonyatosságukban léteztek. És miként valának ezek orvosolhatók, ha nem az alkotmány gyökeres átalakitása által? S ez nem egyedül a nemzetgyülés ohajtása volt, de egész Francziaországé, melly miként egy ember ez egyedüli czél elérésére egyesült." És a whigpárt két feje, kiket kölcsönös becsülés és a szabadság szeretete egyesitett, ezentul elváltak egymástól a politika terén, nagy hátrányára a szabadelvü pártnak. Örült ennek Pitt, ki most már érezte, hogy Nagy-Britaniára előnyös leend Francziaország ellen fordulnia. De az Amerika elleni erőfeszitések meghiusultak, mert a közvélemény által nem támogattattak, ugyanazért Pitt jónak látta várakozni, mig az Francziaország ellen nyilatkozik, amiért Mirabeau őt az előkészületek miniszterének nevezte s hozzáveté: „Ha élnék, sok dolgot adnék neki."

A háboru kezdete.

Pitt az 1792-ki parlament megnyitásakor a kamrákban az ország virágzó állapotát fejtegetve azon biztositással állott elé, hogy „akár az ország belhelyzetét, akár annak a külhatalmakkal való viszonyait tekintve, a háborura való kilátás soha sem vala távolabb." Szegény emberi előrelátás! másnap már megkezdődött a rettenetes harcz Ausztria és Francziaország között. Angolország eleinte semleges maradt, ugyszintén Hollandia és Dánia is; Svédhon, miután

[1]) Lásd e könyv végén a *Felvilágositó Jegyzeteket* F) alatt.

Gusztáv meggyilkoltatott, örült, hogy a tervezett betöréstől visszaléphetett. Az olasz fejedelmek ingerültek de tehetetlenek valának; Spanyolország a különféle fondorlatok közepett ingadozott; Oroszország izgatott, de csak azért, hogy senki által se gátoltathassék Lengyelhon megszállásában. Poroszország és Ausztria az egyházi választó fejedelmekkel s más apró herczegekkel egyesülten százharmincznyolczezernyi sereggel készen állanak, hogy az Ardennes-hegységen át Francziaországba hatoljanak s Párizst ostromolják. Conde hatezer menekültet vezérel; a többiek fel valának osztva a seregekben, miután a szövetségesek nem jó szemmel nézték, hogy egy tömegben maradjanak. A francziáknak az egész határon alig volt százharminczezer emberök, emellett nem valának tisztjeik, nem bizalom a vezérekben, semmi rend, semmi fegyelem. De a szövetségesek elvesztegetik a drága időt s amilly önhittséggel épen olly gyengeséggel müködnek, azt hivén, hogy az egész csak ünnepélyes katonai menet, s elegendőnek tarták kérkedő és sértegető hadi kiáltványokra szoritkozni [1]).

A szeptemberi napok.

A párizsiak ezen vakmerőségért a még bent maradt főnemességet okolva, felkiáltanak, hogy szükséges azoktól megszabadulni s az árulókat meggyilkolni. Danton, most mindenható, mert az erőszak embere, kieszközli, hogy a hivatalnokok, papok, mérsékeltek, szóval mindenki, kinek akadt ellensége, hogy általa bevádoltassék, bebörtönöztessenek, és szükségesnek nyilvánitá példát adni. Maillard megbizatott, hogy a mészárláshoz szükséges előkészületeket megtegye. Szeptember másodikára eső vasárnapon a gyilkosok a börtönökbe rontva huszonnégy papot felkonczolnak, s Billaud-Varennes, a végrehajtó tanács tagja, személyesen jelen van, ezt kiáltozva: „Nép, te ellenségeidet áldozod fel, te most kötelességedet teljesited.“ A karmeliták egyházában kétszázan gyilkoltattak meg. Maillard „bort kért ezen derék munkások számára, kik a nemzetet ellenségeitől megszabaditják“ azután felkiálta „Az Apátságba;“ és vértől ázottan ama börtönökbe törnek; gyilkolnak és isznak; gyilkolnak s ha valami drágaságot találnak, hüségesen elviszik; gyilkolnak, és sirnak örömökben, ha valakinek megke-

[1]) Claude de Broglie tábornagy igy irt Condé herczeghez: „Egy ágyulövés, vagy egy sortüz azonnal szétugrasztja ezen okoskodókat s a korlátlan hatalmat, melly hanyatlóban van, visszaállitja a köztársasági szellem helyére, melly most alakulni kezd.“

gyelmeznek. Egy leánynak megengedik, hogy megmenthesse atyját, ha az aristocraták véréből iszik. Ugyanaz történt valamennyi börtönben s Billaud-Varennes végül igy kiálta fel: „Barátim, ti megmentettétek a hazát, meggyilkolván az árulókat: huszonnégy frank mindegyiketeknek.“

A kiontott vér növelé a vér utáni szomjat, s az e napokban megöletett minden nemü, koru és állásu egyének száma hat-tizenkétezer között ingadozik. Danton erősen állitá, hogy egy ártatlan sem veszett el, mert mindannyian aristocraták valának. A községtanács örvende, hogy az udvarnak egy iszonyu összeesküvését sikerült megelőznie s erről minden megyét tudósitott, a párizsi mészárlás utánzatára hiván fel azokat illy szavakkal: „Büszkék a nemzet teljes bizalmára, mellyet mindinkább kiérdemelni igyekezendünk; az összeesküvések központjára állitva s elhatározva a közjóért elveszni, csak akkor mondhatjuk, hogy kötelességünket megtettük, ha a megyék jóváhagyását megnyertük. A nemzet, melly hosszas árulások által az örvény szélére vezettetett, bizonyára sietni fog ezen olly üdvös és szükséges eszközt alkalmazásba venni, s a párizsiak példájára minden franczia azt fogja mondani: Az ellenség elé menvén nem fogunk hátrahagyni gyilkosokat, kik gyermekeinket és nejeinket leöldössék.“ Nem beszélt süketeknek, és a mindenható nép mindenütt vérrel fizette vissza az annyi százados szolgaságot, gyilkos csapatok járják be a tartományokat s a hazafiatlanság (inciviamus) gyanuja elegendő ok a halálra; a nemzetőrség majd elnézi majd segiti; a községtanácsok szitják.

Marat a dictatorság utáni törekvésről vádoltatván, elég vakmerő volt a szószékről panaszkodni, hogy mindjárt kezdetben nem üttetett le ötszáz-ezer fő, s lapjában a franciákat a szavak s nem a tettek embereinek nevezi; egy uj lázadást s kétszáz hatvan ezer polgár számüzését sürgeti, s midőn az általános gyülölet vád alá fogatását s halálát követeli, ő védi magát, nem elveinek megtagadása de igazolása által, s rémletes és kiszámitott szemtelenségével mindenkit bámulatra ragad: „Arról vádolnak, hogy a gyilkosságot hirdetem! engemet, ki soha nem kértem többet néhány csöpp tisztátalan vérnél és pedig azért, hogy ezáltal tengernyi ártatlan vért megkiméljek! egyedül az emberiség iránti szeretetem takartatta el velem néhány perczre érzékenységemet, hogy az emberi nem ezen ellenségeinek halálát követeljem. Érzékeny és igazságos szivek, hozzátok felebbezem ügyemet ezen jégkeblü emberek ellenében,

kik anélkül hogy megindulnának, az egész nemzetet fel akarnák áldozni egy maroknyi gonosztevőért."

Nemzeti Convent.

Illy előjelek közepett határoztatott el a nemzeti Convent egybehivása, melly hétszázötven tagból állana, kik az összes nagykoru polgárok által lennének választandók, minden tekintet nélkül más képességre, mint hogy sajátjokból éljenek, hamindjárt kezök munkája után is; és ezek fognának határozni a souverain nép nevében. A választásokat, mellyek fele részben a jakobinusokra, másik felében pedig a girondistákra estek, a triumvirek vezeték, s ekként a nép közvetlen és egyhangu szavazása hozta létre ama gyülekezetet, melly hatalmának és büntetteinek eredetiségét tekintve egyetlen a világon.

A nemzeti Convent elnökévé Péthion választatott; Condorcet, Barbaroux, Vergniaud girondisták erélyes rendszabályokat állittattak fel, ekként a gyilkosságokat meggátlandók s a bebörtönözetteket biztositandók. Ugyanazért gyülölték őket a jakobinusok, kik most felülkerekedtek, mert dühösebbek valának, s igy ama gyülés nem képviselte többé a harmadik osztályt, de egy csőcseléket, amellynek kebelében néhány vakmerő uralkodott, kik nem erényök- és érdemökért, de a klubokban tanusitott dühöngésökért választattak meg s akik nem ékesszólás- vagy alokoskodással de ellenéik megfélemlitésével s azáltal keltettek meggyőződést, hogy a szószékekről egy álnép s álközvélemény létezését tudták hallgatóikkal elhitetni.

Marát a Conventben.

Marat Roland asszonyt Circé-nek nevezte s minden utczai hirt felhasznált, hogy a girondistákat arról vádolhassa, miként ezek Párizstól a központiságot elvonni s a foederalismust behozni törekednek. Ezen férfiu mindig ama szenyes néposztályokat képviselte, mellyek az irigység által kinzatva s minden kormány iránt megvetéssel viseltetve, csak lármázni tudnak anélkül, hogy az egyetlen becsületes eszköz, a munka által magukat a nyomorból kiragadni képesek volnának s amellyek enyhiteni akarnak a szükölködőkön, de ugy, hogy a vagyonosokat inségbe taszitsák, s ezen felforgatásra tüzzel-vassal törekednek; gyujtogatnak, hogy maguknak valamelly helyet szerezhessenek, a társadalmi egyenlőtlenséget megboszulhassák s a gazdagokon és elégülteken kegyetlenkedhessenek. Marat, a gyilkosság elméletének eme hirdetője, a szószéken rongyos ruháira mutatva akar saját becsületességének hitelt

szerezni; pisztolyt vont ki zsebéből s homlokához illesztette, készznek nyilatkozván magát megölni, ha neki igazat adni vonakodnak; kúnyhójában a nép dühöngő orditozásait irja, s ismét követeli az árulók vérét [1]).

Danton.

Danton a forradalomban csak az izgalmat szerette keveset törődvén annak elveivel; neki lázas nyugtalanságra, viharra volt szüksége, bárhonnét kerekedjék is az, csakhogy az embereket, vagyont, szóval mindent felforgasson. Mint ollyan, ki az emberben semmi nemesebbet nem lát, egyedül saját hasznára akarta azt felhasználni s áruló volt a legkisebb lelkiismeret-furdalás nélkül. A királytól elfogadott százezer frankot s azt mondá: „Vagy megmentem, vagy meggyilkolom őt;“ az udvartól elfogadá a megbizást a nép fellázitására, s e kétszeresen erkölcstelen keritő nem pirult azokkal szemben, kiknek magát eladá, s hogy magát jól megfizettesse, daczolt Orleans herczeggel, Lafayette-tel s az udvarral. Amilly türelmetlen szolga olly féktelen uralkodó; a zsarnokságot csak azért akarja megdönteni, hogy annál még erősebbet állithasson fel; bölcseségnek hitte a kegyetlenséget, megvetett mindenkit, ki megállapodott, hamindjárt a büntett előtt is, s botrányai, erőszakosságai, de különösen amiatt, hogy lelkiismeret-furdalást nem érez, csodálta önmagát [2]).

---

[1]) Marat magát a *Nép Barátja* czimü lapjában igy rajzolta le: „Lelkületemet a természetnek, jellemem kifejlesztését anyámnak köszönöm; ő fakasztotta ki szivemben az igazság és emberek iránti szeretetet; az alamizsnákat, mellyeket a szegényeknek adott, én általam juttatá kezökbe; a részvét, melylyel a koldusokhoz szólott, már korán ugyanazon gyengédséget ébreszté keblemben iránt ok. E korban teljességgel nem nézhettem embertársaim bántalmaztatását; a kegyetlenség látása boszankodást kelte bennem s az igaztalanság láttára mint valamelly személyes sérelemre sebesebben vert szivem. . . A legnagyobb gyönyört az elmélkedésben találtam; ama nyugodt pillanatokban, mellyekben a lélek csodálattal telik el az ég szemléléséné!; vagy amidőn magába szállva csendesen hallgatni, a valódi boldogság mérlegén az emberi nagyság hiuságát mérlegelni, a jövőt kutatni, az embert a siron tul keresni s nyugtalan kiváncsiságát az örökkévalóságra irányozni látszik! Huszonöt évet töltöttem magányban, olvasásban, a legjobb erkölcsi irányu könyvek, ugyszintén a bölcselet s politika feletti elmélkedésben, hogy azokból a legjobb következtetéseket vonhassam.“

[2]) Marat egyike Lamartine hőseinek, de még inkább Danton és Robespierre, valamint Desmoulins a Thiers hőse. Lamartine azt mondja, hogy a franczia nemzet szive Danton mellében látszott lüktetni; s kidicsérvén Robespierre-t, hozzá teszi, hogy Dantont csodálták de nem tisztelték ugy. *Hist. des Girondins*. 45.

E kettőnek valának kénytelenek a mérsékeltek hizelegni, ugyszintén a visszatért Orleans herczegnek, ki most Egyenlőség (Egalité) Fülöpnek hivatá magát, továbbá Gregoire abbénak, ki az uralkodó családokat a nép vérén hizott falánk fajnak s a történelmet a nemzetek martyrologiumának nevezte, s végre Robespierre-nek, ki most a Hegypart feje lett, igy neveztetvén a tulzók, megkülönböztetésül a békeszerető és tisztességes követektől, kik a középet foglalák el. Ez utóbbinak sugallatára (szept. 21.) a köztársaság egynek és felosztathatlannak nyilvánittatik és egy uj évfolyam kezdetik; minden polgár választó és választható bármilly hivatalra; a menekültek jószágaira uj utalványok bocsáttatnak ki s egy uj alkotmány készitéséhez fognak [1]). A kö-

[1]) A nemzetnek ezen joga ellen, hogy t. i. az alkotmányt felülvizsgálhassa, igy szólott Mslouet: „Nagy veszély egy dühöngő forradalmat s egy szabad alkotmányt egymással szemközt vezetni. Az egyik a szenvedélyek és fegyverek zajában lélekzik; a másik csak a régi és uj érdekek barátságos összeegyeztetése által jöhet létre. A forradalom egy vihar, mellynek tartama alatt szükséges a vitorlákat behuzni, vagy el kell merülni. De a vihar után, az is, ki azt kiállotta, s az is, kit az nem ért, közösen élvezik a szép időt. Hasonló képen a forradalom után az alkotmány, ha jó, minden polgárt egyesit, s az országban egynek sem szabad találkozni, kit baj érhetne azért, hogy az alkotmányról őszintén nyilatkozik. Ha ezen biztonság nem létezik, akkor nincs biztos szavazat, nincs vélemény, nincs szabadság; de csupán egy uralkodó hatalom, egy nép-, vagy másféle zsarnokság, mindaddig, mig az alkotmány a forradalom mozgalmaitól el nem választatik. . . . Önök a politikai társadalom gépezetét illetőleg csalódásban lévén, annak ujjáalkotására törekednek, anélkül hogy feloszlására gondolnának; önök szándékaik elé gördített akadálynak tekintik az egyik elégedetlenségét s eszköznek a másik lelkesedését. Egyedül az akadályokat akarván önök lerontani, romba döntik az elveket s megtanitják a népet mindennel daczolni. Segitségül hivják a nép szenvedélyeit s ugyanakkor, midőn az épület emelésén dolgoznak, aláássák annak alapját. . . Kivévén a zsarnokságot, csak az a szabad és tartós alkotmány, melly bevégzi a forradalmat; melly csendesen, szabadon, szóval, a forradalmi formáktól egészen különböző módokon inditványoztatik, fogadtatik el s hajtatik végre. Mindaz, mit e nyugalom beállta előtt a szenvedély létrehoz, vagy óhajt, akár parancsolunk, engedelmeskedünk vagy hizelgünk a népnek, akár elámitani, vagy szolgálni akarjuk azt, mindaz merő agyrém. . . Én kivánom, hogy az alkotmány nyugodtan és szabadon fogadtassék el a nemzet többsége s a király által. Tudom, hogy mindezen tervezetek, kérelmezések, beegyezések, esküdözések, izgatások, fenyegetőzések, erőszakosságok a nemzet közóhajainak neveztetnek. . . Be kell végezni a forradalmat s avval kezdeni, hogy semmisittessenek meg mindazon intézkedések, mellyek azon erőszakot tesznek: a nyomozó bizottságok, a menekültekre vonatkozó törvények, a papok üldözése, az önkényes befogatások, a bizonyitékok

vetek siettek a jakobinusoknak mint ezen mozgalmak lelkének beleegyezésöket nyilvánitani s a sértett felek panaszukkal hozzájok járulni; ő tőlök jöttek az inditványok s elővigyázati rendszabályok, tőlök a divat szenyesen járni s egymást te-vel szólitani, ugyanakkor, midőn egymást dicsvágyról vádolták s nyaktilóval fenyegették.

Dumouriez és a szövetségesek.

A szövetségeseknél lovagias érzelem helyett csak hibák, önhittség s magán érdek szülte számitások valának láthatók. Dumouriez a francziákkal, kik a marseillei-i induló éneklése mellett önkénytelen ezrenként tódulnak zászlója alá, s a kiknek egyedüli fegyelmök a lelkesedés, egyetlen czéljok a győzelem vala, nyolczvanezer hadgyakorlott poroszt vert vissza, kik Sedan és Metz között Chalons felé tartának, elfoglalja az argonne-i erdőséget, Franczia ország Thermopylejét, vakmerőséggel határos gyorsaságot és bizalmat tanusit, amelly rendkivül hatott a kedélyek megnyugtatására. A valmy-i ütközet (szept. 20.) nem vala döntő, de a franczia sereg visszanyeri bizalmát, s a német hadtudomány annyira kidicsért fensőbbségének varázsa egyszerre elenyészik. A poroszok bátorságukat vesztve s éhség és betegség által megtizedelve visszavonulnak, s ha Dumouriez Német-Alföldre nyomul, kétségtelenül meghóditandja azt. És jóllehet visszahivatott s Kellermann tábornokkal való egyenetlensége nagyon kedvezett a visszavonulóknak, vagy talán ő maga jobbnak látta a legyőzötteknek arany hidat készíteni, mintsem velök kétes kimenetelü csatába ereszkedni, annyi bizonyos, hogy megmenté Franczia országot; kevés idő mulva a haza fiai (enfants de la patrie) az ellenséges határokat mind megszállották; Dumouriez Jemappes mellett daczolva az ágyuütegekkel megveri az osztrákokat (nov. 6.); s Europa ismét látja, hogy a francziák győzni is tudnak.

---

nélküli birói eljárások, a klubok uralma, a seregek engedetlensége, a vallási zavarok. . . Ha a forradalom meg nem állapodik, helyet adandó az alkotmánynak, ha a rend mindenütt helyre nem állittatik, az állam sok ideig a fejetlenség örvényében fog vonaglani. . . . Emlékeztetem önöket, hogy Europa őrszemmel kiséri az önök gyengeségét és izgalmait s csak akkor fog tisztelettel viseltetni irányokban, ha tudnak szabadok lenni a rendben, ellenben hasznára fogja forditani az önök zavarait, mihelyt látja, hogy nem tudnak egyebet mint önmagukat gyengiteni s rakonczátlanságukkal öt rémíteni.“

Belgiumban (XVII. Könyv 31. fej.) számosan a függetlenséget, sokan a régi kiváltságokat, mások ismét a franczia minta szerinti egyenlőséget ohajtották. Benyomulván most ide Dumouriez, elhatározta a vagyont és véleményeket kimélni, jóllehet pénz szükében volt s egy fegyelmezetlen hadsereg élén, az egyenlőség nevében mindenki parancsnokolni akarván ott. Ő igen bölcsen a szükségleteket magoktól a flamandoktól vásárolja be, kik ekként kénytelenek valának a hadsereg sorsa iránt érdekkel viseltetni s az utalványok értékét fentartani; de a miniszterium ezt betiltja neki, s a katonaság felszerelése és élelmezése egy forradalmi bevásárló bizottság kezében összpontosittatik. Ekként a verseny ki lévén zárva az árak hirtelen felszöknek, az élelmezési tisztek kényök-kedvök szerint lopnak s igy a hadsereg kenyér és ruha nélkül marad. De Dumouriez saját felelősségére gondoskodik ezekről; kimélytelen kifejezésekkel és kifakadásokkal teljes leveleket ir Párizsba s lemondással fenyegetőzik. Felébredt erre a köztársasági féltékenység, mintha ő dictatori hatalmat követelne magának; rágalmakat szórnak Dumouriez caesar ellen; felizgatják ellene a megyéket és katonákat, minek következtében nem müködhetik szabadon s nem folytathatja Belgium meghóditását egészen a Rajnáig, sem Kölnbe meg nem érkezhetik, ottan Custine kalandos hadjáratát támogatandó, ki Speierben a szövetségesek iszonyu mennyiségü készleteit s a mainzi erősséget egyedül fenyegetések által elfoglalván, most Frankfurtot készült meglepni de kénytelen volt visszavonulni. Montesquieu, ki Savoját megszállotta, meghallván vád alá helyeztetését, szinte kiköltözött. Noha a havonkénti kiadás száznyolczvan és kétszáz millio között változott, a hadseregek roszul valának ellátva; mindazáltal a vakmerőségig bátrak s ott és Schweizban szerencsésen harczoltak; a hajóhadak Nápolyban és Genuában elismertették a köztársaságot; a nemzeti Convent a franczia nép nevében „testvériségét és segélyét ajánlja mindazon népeknek, kik szabadságukat visszanyerni ohajtják,“ a hadvezéreknek megparancsolta, hogy a népeket segélyezzék s védjék mindazon polgárokat, kik a szabadságért bántalmaztatnának: azaz határt nem ismerő s egyedül a biztosok önkényétől függő háborut üzent.

De az ország bensejében a nyugati tartományok forrongtak; Francziaország éhséggel küzdött, a jövő elsötétült. A jakobinusok és girondisták már nem a szabadságért de a népszerüségért küzdöttek; egyaránt telve dicsvágygyal és félelemmel, e két szenve-

délylyel, mellyek sem nem okoskodnak, sem pedig nem alkudoznak, vetélkedtek egymással a Capet Lajos iránti gyülöletben s a vesztét előkészitő tanácsok adásában. A pogány és classikus műveltségü Roland asszony mindent elkövetett, hogy XVI. Lajost eláztassa s minden támasztól megfoszsza; ő maga vezette a lázongó csoportokat, mellyek őt meggyilkolni képesek voltak; és ő, a nő igy kiáltott fel: „Mennyire szeretném Mária Antoniát megalázva látni.“ Most már egyenesen a király meggyilkolására izgatott; nagyon igaz, hogy a pártok soha sem nemeslelkűek, mert nincs szivök, a hősiesség pedig a szivből jő. Éhség volt? azt mondák, hogy a gabonakereskedők mindaddig rejtve tartják készleteiket, mig Lajos ki nem végeztetik; az ellenség betörésétől féltek? azt mondák, hogy ennek meggátlására egyedüli mód Lajos meggyilkolása; szóval, minden bajoknak egyetlen gyógyszereül a zsarnoknak kivégeztetése s vele minden zavarok szitójának s az ellenséges visszahatás ürügyének eltávolitása nyilvánittatott.

XVI. Lajos pere.

A királyi foglyok a Temple-ben a legnyomorultabb bánásmódban részesitettek, megfosztva még a szükségesektől is, nem volt más szolgájok mint Clery, ki a szerencsétlenségben is hü maradt; és ami mindennél több, szemben kellett lenniök ellenségeikkel és bántalmazóikkal. Vita alá vétetvén, vajjon a király vád alá fogható-e, Saint Just egy beszédet mondott, telve az emberfaló logika, az encyclopaedisticus elméletek és elferditett történelem ama csodás kétértelmüségeivel, mellyek azon vitatkozásokat általában jellemezték. „A király nem polgár de ellenség, s irányában nem az ország törvénye de a nemzetközi jog értelmében szükséges eljárni,“ s hivatkozik a rómaiakra, kik Caesárt s Catilinát meggyilkolták, s a társadalmi szerződésre, melly a polgárokat kötelezi de a királyt nem. „Itélni nem egyéb mint a törvényt alkalmazni: a törvény viszonyitott igazság, már pedig miféle igazsági viszonyok léteznek az emberiség és királyok között?“

A classicismus, melly annyi kegyetlen eszméket kelte, nagylelküséget ébresztett Lanjuinais-ben, ki daczolva a fenyegetésekkel, a szószékről igy kiáltott fel: „Én nem vagyok az ő birája, mert ő az én vendégem; soha sem fogom feledni, hogy ő e terembe jött tőlünk menhelyet kérendő; ő az én szemeim előtt a jogok legszentebbikével, a könyörgők jogával bir.“ S valóban XVI. Lajos augusztus 10-ke után nem volt többé király, hanem egyszerü ember. Ha király vala, az alkotmány értelmében sérthetlen volt; de a sérthetlen-

ség most már a régi királyság képtelen maradványaként tünt fel; a nemzet, mellyet Imbert egyedüli Istennek nyilvánitott, nem csalatkozhatik, s képviselőit illeti a biráskodás. Robespierre még világosabban szólott, kinyilatkoztatván, hogy nem az igazságról van szó, de az állam megmentésére okvetlenül szükséges politikai rendszabályról; hogy a zsarnok, ki fegyverrel kezében fogatik el, már elitéltetett; s hogy a köztársaságban nem lehet megtartani azt, ki egyszer király volt. „Ha Lajos felmentetik, a köztársaság elitéltetik; s ha őt, miként ez a birói teremben szokás, ártatlannak kell tartani mindaddig, mig el nem itéltetik, mi mindnyájan bünösök vagyunk. Oh szégyen, gyalázat! a franczia nemzetgyülés szószéke XVI. Lajos feletti dicsbeszédtől visszhangzott! Igazságos Ég! a zsarnokság vad csordái ismét marczangolni készülnek hazánk kebelét XVI. Lajos nevében. Ez tömlöcze mélyéből harczol önök ellen s mégis kétkednek, ha bünös-e, ha lehet-e vele ugy bánni mint ellenséggel! azt kérdik, micsoda törvények itélik el őt! s érdekében az alkotmányra hivatkoznak! Az alkotmány tiltotta önöknek mindazt, mit eddig tettek. Ha Lajos nem büntettethetett meg másként mint a tróntól való megfosztatása által, önök ezt nem tehették anélkül, hogy őt perbe fognák; nem volt joguk őt fogságban tartani. Menjenek önök siessenek lábaihoz kegyelemért esedezni. Én részemről pirulnék ezen alkotmányos képzelgések felett tovább vitatkozni; hadd maradjanak azok az iskola és törvényszék padjain; én nem tudnék vitatkozni ott, hol meg vagyok győződve, hogy maga a tanácskozás is botrány.“

Mindazáltal nem akarák, hogy a gyilkosság rövid uton történjék; megadák annak a törvényes formákat, s igy XVI. Lajos a nemzeti Convent sorompói elé hivatott; még védőket is engedélyeztek neki s azon sokak közől, kik ezen megtiszteltetés után vágytak, Tronchet, De Séze és egykori minisztere Malesherbes (XVII. könyv 36-ik fej.) választattak, amelly utóbbi ez alkalommal igy szólt: „Kétszer levén szerencsés annak tanácsába meghivatni, ki uram volt, azon időben midőn ezen hivatal az egész világ dicsvágyát csiklandozta, ugyanazon szolgálattal tartozom neki most, midőn azt sokan veszedelmesnek találják.“ Védbeszédeikből kitörölte XVI. Lajos a megható részt. „Elég nekem — mondá ő — ártatlanságomat bebizonyitani, nem akarom őket meginditani.“ Mindazáltal De Séze megindítá a hallgatóságot; megmutatá, hogy a megigért sérthetlenség csak tőr vala; s hogy XVI. Lajosnak joga volt mindazon figyelemhez, mellyet bármelly polgár is követelhet, „Birákat keresek önök között — mondá ő — s csak vádlókat találok. Husz éves

korában lépett Lajos a trónra s husz éves korában mint az erény példányképe türdöklött a trónon; nem birt vétkes gyengeségekkel, nem erkölcsrontó szenvedélyekkel; ő takarékos, igazságos, szigoru s állandó barátja vala a népnek. A nép egy rá nézve sulyos adó eltörlését kivánta, és ő eltörölte; a nép az uri szolgálat eltörlését követelte, és ő saját jószágain kezdé meg azt; a nép a büntető törvényhozásban a vádlottak sorsának enyhitését szorgalmazta, és ő megtette; a nép akarta, hogy a francziák ezrei, kik szokásaink szigoránál fogva, mindeddig a polgári jogoktól meg valának fosztva, azokat megszerezhessék vagy visszanyerhessék, és ő törvény által részesité őket e jogokban; a nép szabadságot kivánt, és ő megadta azt, sőt mi több, e kivánatot saját jogainak feláldozásával megelőzte. És mégis ma ezen nép nevében követelik. . . Polgárok, még nem végeztem. . . Megállapodom a történelem előtt; gondolják meg, hogy az itélend egykor az önök itélete felett, s az ő itélete a századoké leend.“

Mind hasztalan; mindaz, mi másutt egy király védelmére lehetett: családjának hosszu uralkodása, ősei érdemei, a trón fönsége, vallásos fölavattatása, rokoni összeköttetései, itten neki hátrányára szolgált. Hasztalan indita meg XVI. Lajos derült kinézése és megaláztatása igen sokakat; Saint-Just és Robespierre azt felelék, hogy vannak szétrombolhatlan elvek, mellyek fentebb állanak mint a szokás és előitélet által szentesitett szabályok; s hogy a nép képviselőinek hazájok iránti legfőbb kötelességök feláldozni saját természetes szánalmukat egy nagy nemzet s a lábbal tapodott emberiség üdvének. Az érzékenység, melly az ártatlanságot a gonoszságnak feláldozza, kegyetlen; a kegyesség, melly a zsarnoksággal alkudozik, barbár.

Miként a római tanács Tiberius előtt, ugy remegett e gyülekezet a nép előtt, melly halállal fenyegetett mindenkit, ki a király érdekében felszólalna; minek következtében Salles felkiáltott: „Mellünknek gyilok van szegezve;“ néhány követ megfogatott és megesküdtetett, hogy a király halálára szavaz; egy csoport mészáros és orditozó nősereg mindnyájoknak azt látszott kiáltani: „Vagy az ő életét, vagy a tiedet“ [1]). A girondisták, e habozó férfiak, s ugyanazért képesek felfogni Lajos habozását, meg akarják őt menteni, de

[1]) Bizonyos Páris meggyilkol a Lepelletiert, ki a király halálára szavazott, miután az ellenkezőt megigérte; aztán megölte önmagát. Hullája meggyalázó temetésben részesittetett, Lepelletier pedig istenittetett.

érzik, hogy egy olly párt, mellyet csupán a nép kegye éltet, kénytelen bármilly aljasságot elkövetni, mintsem azt elveszteni. Minden más eszköz hathatósága felett kétségbe esve a népre hivatkoztak. „Nem polgári háborura való izgatás (mondá Vergniaud) a nép fönségi hatalmára hivatkozni. Önök azt mondják, miként bátorság kivántatik ahhoz, hogy saját itéletöket végrehajtsák, anélkül hogy a nép véleményére támaszkodnának. Bátorság igenis, arra, hogy XVI. Lajost hatalma teljében megtámadják; de vajjon kell-e arra, hogy Lajost a legyőzött s lefegyverzettet vérpadra küldjék?... Micsoda bátorságot látnak önök egy olly tényben, mellyre akármelly gyáva képes volna? Ma minden szerencsétlenség, minden nyomor okát a temple-i foglyokra háritják; ha ők majdan nem lesznek ott, mindezen vádak a nemzeti Convent fejére háramlanak... Nem történhetnék-e meg akkor, hogy a szeptemberi gyilkosok rejtekeikből előbujva s vérrel boritva, nekünk egy dictatort fognak felmutatni, mellynek szükségességét annyira ismételgetik? Mivé lenne akkor Párizs? Párizs, mellynek a királyok elleni hősies magatartását bámulandja az utókor s nem leszen képes felfogni e szolgai meghunyászkodást egy marok rabló, az emberi nem valódi töpredéke előtt, kik kebelében rakonczátlankodnak, s azt dicsvágyok és dühök szülte görcsös vonaglásaik közepett mindenféleképen marczangolják? Iparos polgárok, kik a szabadságnak annyi áldozatot hoztatok, meg lennétek akkor fosztva az élelemkereset minden eszközeitől; ha ezen emberektől kérnétek kenyeret, ők azt felelnék nektek: „Ime a vér és hullák; más táplálékunk nincs.“

Ezen ékesszólás megalázta Robespierre dühtől tajtékzó középszerüségét; és azok, kik féltek, most még szilárdabban el valának határozva a király elvesztésére. Hétszáz-husszonegy szavazó közöl hatszáz nyolczvanhárom Lajost bünösnek nyilvánitotta; aztán nyilvános szavazás alkalmával ketten vasban töltendő fogságra, kétszáznyolczvanhatan számüzetésre vagy elzáratásra, negyvenheten halálra, de elhalasztva, háromszáz hatvanegyen végre egyszerüen halálára szavaztak (1793. jan. 17).

Az itélet XVI. Lajosnak tudtára adatott; a kért három napi elhalasztás megtagadtatott, annyi azonban megengedtetett, hogy haláláig egy pap mellette maradhasson, kijelentetvén egyszersmind előtte, hogy „a mindig nagy és igazságos nemzet családja sorsáról gondoskodni fog.“ Fogságát mindvégig szelidséggel viselte, melly néha egészen a hősiességig emelkedett; nejétől, gyermekeitől és nővérétől különválasztatván felkiáltott: „I. Károlynak legalább meghagyák

barátait egészen a vérpadig;“ sajnálatát fejezvén ki, hogy védőinek mit sem adhat, Malesherbes azt mondá neki, hogy ölelje meg őket, s ő megtevé. Egészen végperczeig bántalmaztatván, midőn vigasztalója Edgeworth abbé azt mondá neki: „Szent Lajos unokája szállj föl az égbe,“ ő igy szólalt fel: „Francziák, én ártatlanul halok meg, megbocsátok ellenségeimnek, kivánom hogy halálom . . .“ Itt Santerre intett a dobosoknak; s azonnal kardok, lándzsák és zsebkendők mártattak a királyi vérbe; Párizs pedig orditozá: „Éljen a köztársaság, Éljen a nemzet“ (jan. 21.).

Meglepetve illy nagy forradalom által s nem birva lángelmével, hogy azt felfogja, sem erélylyel, hogy azt vezesse, vagy kérlelhetlen szigorral, hogy azt elfojtsa, olly hibákért esett áldozatul, mellyek nem az övéi valának. Végrendelete, mellyet leánya születésnapján irt, „mint a vakbuzgóság és gonoszság emlékoszlopa nyilvánossá tétetett [1]).

NEGYEDIK FEJEZET.

A Rémuralom. — A Vendée. — A III. év Alkotmánya.

Europa reszketett; a népek megszüntek csodálni, a fejedelmek megvetni a forradalmat, s látván hogy a XVI. Lajos megmentésére tett lépések csak siettették annak elitéltetését, melly egyszersmind a nemzeti függetlenség kikiáltása gyanánt vala vehető, nem mertek hivatalos gyász isteni-tiszteleteket tartani az elhunytért, sem a menekülteket nyiltan befogadni.

Pitt és a forradalom.

Oroszország felhasználta a rémületet, hogy Lengyelország elfoglalását bevégezhesse. Angolországban a per folyama alatt maga Fox is roszalta ama törvénytelenséget és barbárságokat, utána pedig Pitt reménylé, miként a kicsapongások annyira gyülöletessé teendik a szabadságot, hogy az angolok önkényt el fognak állani a sürgetett reformok követelésétől [2]), s hogy Európa annyira össze-vissza bo-

---

[1]) Lásd e könyv végén a *Felvilágositó jegyzeteket* G) alatt.

[2]) Pitt eleinte elöszeretettel viseltetett Tom Payne egyenlősitő eszméi iránt, de látván azok gyakorlati alkalmazását, igy szólt: „Payne-nek igaza

nyolódik, miként nem fogja gátolni Nagy-Britanniát mások gyarmatainak elfoglalásában s Indiák meghóditásában. S valóban Canadában megtelepedik, a francziákat kizárja az országból (alien-bill), egész Európát felizgatja s belátja szükségét a Francziaország elleni élethalál-harcznak. Hollandia és Spanyolország Nagy-Britanniával, Poroszország pedig a császársággal szövetkezik. Sardinia, rokoni kötelmeihez hiv maradandó, daczol a közelgő veszélylyel; s a szenvedély és emberiségi érzet mindenütt tulszárnyalják a politikai számitásokat.

Francziaország és a coalitio.

S Francziaország elfogadja a kihivást s azt mondja: „Aki nincs velem, ellenem van.“ Már az emberi jogokról kiadott nyilatkozatával, melylyel a népek olly igen rokonszenveztek, felhivta ezeket a forradalomra. Most huszonöt millió ember előtt mi sem látszott lehetetlennek; a menekültek javaiból pénz szereztetik, a többit fizetik a gazdagok s az országok, mellyek szabadokká lenni akarnak; mindenütt, hová Francziaország fegyvere behat, a hübériség s más visszaélések eltöröltetnek s a nép-fönség kikiáltatik. „Nem kell nekünk fél forradalom! (mondá Cambon). Mindegyik nép, melly nem akarja azt, mit mi neki ajánlunk, tekintessék ellenségnek; béke és testvériség a szabadság minden barátainak, harcz a zsarnokság gyáva pártosainak; háboru a kastélyoknak, béke a kunyhóknak.“

Dumouriez.

Eközben az ellenséges hatalmak megkezdik müködésöket. Ötvenhat ezer porosz, huszonnégy ezer osztrák, huszonöt ezer hesseni, szász és bajor fenyegeti a Rajnát Mainztól Koblenczig; hatvan ezer osztrák és tizezer porosz a francziáknak a Maas mellett fekvő tábora ellen huzódik; negyvenezer angol, hannoveri és hollandi Hollandiából nyomul előre. A francziák kénytelenek visszavonulni és sürgetik Dumouriez-t a visszatérésre, ki Párizsba rándult nem annyira azért, hogy a király megmentésében fáradozzék, mint inkább azért, hogy nem volt módjában terveit végrehajtani, s azonfelül arról vádoltatott, hogy Belgiumban fékezé a forradalmat s a végrehajtó hatalom önkényü ügynökeit. Megérkezvén, ezeket megdorgálja, a

---

van, de tanitványainak nincs józan eszök. Ha én az ő tanaikat támogatnám, mi következnék? Esztelen és erkölcstelen emberek rontanának be az országba, egy véres forradalmunk lenne s végre is ott volnánk ahol előbb voltunk. Másként állana a dolog, ha mindenki a kötelesség törvényének határain belül működnék.“

templomok dragaságait részben visszaadatja s minden kimélet nélkül nyilatkozik a csőcselékről, melly Párizs felett zsarnokoskodik. Ez még jobban feltüzeli a párizsiak dühét, uj hadsereget követelnek, a fekete zászló annak jeléül, hogy a haza veszélyben van, kitüzetik; a nemzeti Convent elhatározza, hogy a megyékbe kormánybiztosok küldessenek, az uj hadsereg felállitását könnyitendők, mielőtt azonban elindulnának „szükséges hogy összeesküvők ne hagyassanak hátra," azaz a gazdagok gyilkoltassanak meg, vagy zsebeltessenek ki.

Éhség és anarchia Párizsban.

A rémülethez járult még az éhség is. Minden megdrágulván, a községtanács, némelly gazdászati előitéletek által vezettetve, nagy vásárlásokat tett, hogy azután olcsón adja el, ami azt okozta, hogy a gabona a piaczról eltünt, az éhezők pedig Párizsba csődültek. A nép osztálya előitéleteit követve azt kivánta, hogy az élelmi szerek ára határoztassék meg; kenyeret kértek most a nemesség szolgái s mindazok, kik előbb utánok éltek s jelenleg foglalkozás nélkül maradtak; a gabonakereskedők, egyedárusok, volt nemesek s a nép hütlen követei pedig büntetlenség igéretével rablásra izgatnak, ami be is következett; s Marat, visszhangja mindenkinek, ki valamelly ocsmány piszkolódást tud mondani, kinyilatkoztatja, hogy a rablásra vetemedett népnek igaza van; s Robespierre, hogy a nép nem vétkezhetik.

Dumouriez elpártolása.

De Dumouriez Neerwinden mellett szétveretik (marcz. 18.). S kiesvén a kegyelemből s reményét vesztve kénytelen Belgiumot kiüriteni. A szerencsétlenség bünnek tekintetik, vérdij tüzetik ki fejére, minek következtében elkeseredvén a köztársaság iránt s azon gondolat támadt fel lelkében, hogy az alkotmányt visszaállitandja, trónra emelvén Lajos Fülöp orleans-i herczeget, ki vele Jemappes mellett győzött. Azt remélte, hogy terve sikerülend, ha Koburg herczeggel egyesülni fog; ugyanazért átment az osztrákokhoz de hadsereg nélkül, s nem akarván azok élére állani, azt mondá, hogy szivesen müködött vala francziákkal de idegenekkel soha. Nagy katona, nagy szervező tehetség, nagy diplomata; akkor is fen tudta tartani hazája becsületét, midőn ugy szólván semmi hadiszerekkel sem birt az.

A forradalmi törvénysség.

Elpártolása még inkább nevelte a jakobinusok dühét; azt mondják, hogy árulók által vannak környezve s követelik, hogy keblökből egy felvigyázó bizottmány alakittassék; rendelet bocsátta-

tik ki, hogy, miként Chinában, minden ház ajtajára jegyeztessenek fel az abban lakók nevei. Egy kilencz tagu forradalmi törvényszék (marcz. 29.) hozatik javaslatba, melly semmiféle formáknak sem lenne alávetve, itéletei nem felebbezhetők sem meg nem semmisithetők; törvénykönyve saját lelkiismerete; meggyőződést ugy szerez magának miként jónak látja; az ülés-teremben folytonosan jelen leszen egy tag, ki az összeesküvők és ellenforradalmárok elleni vádakat elfogadja. Hasztalan ellenzi ezt Vergniaud mint ollyas inquisitiót, melly a velenczeinél ezerszer roszabb volna [1]); Danton helybehagyatja azt. „Ezen törvényszéknek, mondja ő, pótolnia kell a népboszu legfőbb törvényszékét. Mi sem nehezebb, mint a politikai bün meghatározása; de nem szükséges-e, hogy a társadalmi intézményeken kivül eső rendkivüli törvények félelemmel töltsék el a bünösöket? Legyünk rettenetesek, ekként felmentendők a népet attól, hogy kegyetlen legyen.“ Általános rémület fogja most el mindazokat, kik másokat nem rémitének; a gyülésen kivül a nép iszonyatosan tombol, mindenki egy közelgő mészárlástól remeg, a követek mindig fegyveresen üléseznek, s nagy dolognak tekintetett, ha ama törvényszékhez az esküdtek beszólittattak.

Desmoulins és Marat izgató iratai.

Ezalatt a hirlapok gyilkolásra izgattak; Desmoulins, ki azt mondá, hogy „Mi az erény, ha nem Robespierre annak a képe?“ Voltaire szellemében a Dicours de la lanterne czimü folyóiratot szerkezté a párizsiak számára, kárörömét nyilvánitván abban a nyaktiló nyikorgása felett; Marat A nép barátja czimü lapjában megboszulta magát mindazon, mi nagy s kitünő volt, hirdeté az egyenlőséget, mert rá nézve minden fensőbbség valódi vértanuság, s őrültséggel határos dühöt ihletett a népizgatókba. A köznép, melly mindig fél, szenvedélyesen szerette ezen iratokat, mellyek neki folytonosan a papok fondorlatairól, az aristokraták titkos gyülésezéseiről, a gazdagok hazaárulásáról, a közelgő háboruról s a mestersé-

[1]) Szavai, mellyeket ez alkalommal mondott, nagyon alkalmazhatók az akkori forradalmárok jelenlegi nyomorult utánzóira: „Gonosztettről kegyelemre, kegyelemről gonosztettre, igy fejlődött ki a szabadság ama különcz rendszere, melly ekként beszél: Legyetek szabadok, de ugy gondolkozzatok mint mi, különben bevádolunk benneteket a népboszu előtt; legyetek szabadok, de hajtsatok fejet a bálvány előtt, mellynek mi tömjénezünk, különben bevádolunk benneteket a népboszu előtt; legyetek szabadok, de segitsetek nekünk üldözni azon embereket, kiknek erényességétől és tudományosságától félünk, különben bevádolunk benneteket a népbosszu előtt.“

gesen előkészitett éhségről beszéltek, s ezekből megtanulta a nép félelmét vérben fojtani el, miként a régiek áldozatokkal.

Közjóléti bizottmány.

Most az örvény megnyilt a girondisták lábai alatt. Dumouriez- és Egyenlőség-Fülöppel való czimboráskodásról vádoltatván, Robespierre és Marat büneik elősorolásával védik magukat. Ez utóbbira bebizonyulván, hogy a népet a nemzeti Convent ellen izgatja, vád alá helyeztetik, de egyhangulag felmentetik, s a nép karjaira veszi s tölgy-galylyal koszoruzottan diadalmenetben körülhordozza a nép ezen barátját. Ez most még dühösebb lévén a mérsékeltek ellen, szünet nélkül ismételgeti, hogy ideje már a szavakról tényekre menni át; javaslatára egy közjóléti bizottmány alakittatik (april 6) ugyszólván korlátlan hatalommal, kötelességéül tétetvén a végrehajtó hatalom tényeit gyorsitani. Innét kerültek azután ki a legvérengzőbb javaslatok; az elitéltetéseket vagy felmentéseket egy rabló s gyilkosokból álló csoport mondatolta, Robespierre pedig a girondisták ellen folytatá személyes piszkolódásait, különösen aristocratikus hajlamokról vádolván azokat. Ezek, kik több nagylelküséggel mint politikai eszélylyel mindig ellenezték a kicsapongásokat, csakugyan számüzettek a nemzeti Conventből. Midőn azután távollétökben tetteik felett tanakodtak, Robespierre felkiáltott: „Minek törődni a részletekkel? a köztársaság szeme előtt csak a szabadság lebeg. Teremtsétek ujjá a közvéleményt, javitsátok az erkölcsöket, de siessetek, ha örökiteni nem akarjátok a válságot, melly a köztársaságot fenyegeti.“ A Convent akaratja ellenére kénytelen volt a girondisták elfogatását megengedni (máj. 31.), igy ismételvén önmaga ellen azt, mit előbb a monarchia ellen tett.

Az 1793-ki alkotmány.

Ekkor a becsületes és mérsékelt férfiak egész Franciaországban visszahuzódnak a közügyektől, s igy a községtanácsok a tulzók kezeiben maradnak, most dictatori hatalommal ruháztatván fel a házak megmotozására és a gyanusak megbüntetésére. Párizsban Robespierre és Marat korlátlanul uralkodnak s az alkotmány megszavazását siettetik (jun. 24.). Eszerint minden huszonöt éves férfi mindenféle politikai jogokkal bir; minden ötvenezer lélek után egy követ választatik az évenkint tartandó nemzetgyülésre, melly azonnal végrehajtható határozatokat és törvényeket hoz minden közérdekü dolog felett; a végrehajtó hatalom egy huszonnégy tagból álló választmány kezébe adatik s ezek nevezik ki a tábornokokat és minisztereket, ezek igazgatják öket s felelősek érettök.

A nagy nemzet teendője ezen köztársasági határozványt három nap alatt elfogadni.

Marat vége.

Ezen diadalok közepett Charlotte Corday, armans-i születésü nemes leányzó, eltökélt szándékkal Párizsba megy, bevezetteti magát Marat-hoz s tőrével agyonszurja őt (jul. 13.). Elfogatván, tettét egyenesen bevallja, sőt erénynek tartja: „Megöltem egy embert (mondá), hogy százezret megmentsek, egy gonosztevőt, hogy megmentsem az ártatlanokat, egy vad állatot, hogy hazámnak nyugalmat szerezzek," s derült lélekkel meghalt. Azon, hogy emez elpogányosodott korban egy leányzó, ki egy, dicsőség- és erényben tündöklő köztársaságról álmodozott, a legjobb szándékkal gyilkossá leszen s magát hősnőnek hiszi, teljességgel nem lehet csodálkozni, de igenis azon, hogy baromi kegyetlenséggel a vérpadra hurczolák őt azok, kik az egekig emelék Cassiust és Brutust, kik semmivel sem nagyobbak ezen rajongó leányzónál és semmivel sem méltóbbak a csodálatra, mellyben egy erőteljes és önzéstelen elhatározás részesittetni szokott. Ezen gyilkosság, mellyet a politika is haszontalannak nyilvánitott, a girondistáknak rovatott fel vétkül. Marat egy szent azok előtt, kik a szenteket megveték, és Istent illető tiszteletben részesittetik; temetését a Caesaré mintájára Dávid rendezi s az egész nemzeti Convent jelen van azon; szive a c o r d e l i e' r s-e k termében, arczképe a szinházakban függesztetik fel, a téreket és utczákat róla nevezik el, számára a szabadság minden fái alatt sir készittetik, sőt tiszteletére egy oltár is emeltetik és bucsumenetek rendeztetnek ezen dühöncz sirhalmához, kinek most a Pantheonban hely adatik. Robespierre, ki saját nevét hangoztatandó azt minden dologba bevegyité, magának követeli ezen diadalok egy részét, felkiáltván, miként egyedül vakeset, hogy Marat s nem ő gyilkoltatott meg s hogy legékesebben szóló dicsbeszéd felette, őt megboszulni.

A gyanusak ellen hozott törvény.

Saint-Just, e különcz mondatairól ismeretes hóhér[1]), keresztülviszi,

---

[1]) Halljunk néhányat mondatai közől: Midőn a haza szerencsétlen, mindenki bűnös. — Buzot volt az első, ki itt az egyenetlenség magvát elhinté; az erénynek nincs annyi keménysége. — Midőn a girondisták Dumouriez-vel való czimboráskodásról vádoltattak, mosolyogtak; a tettetés mosolyog, az erény szomorkodik. — Aki forradalomban barátja az árulónak, igazságosan gyanusíttatik. — Valami rémletes van a haza szent szeretetében, annyira mindent kizáró az, hogy kegyelem, félelem és emberi tekintet nélkül mindent feláldoz a közérdeknek."

hogy a kormány forradalminak nyilvánitja magát, azaz az alkotmány felfüggesztetik, egy, saját hadsereggel biró dictatura állittatik; a gyanusak ellen hozott törvény kimélet nélkül sujt mindenkit, ki a zsarnokság érdekében ir, vagy aki hazafias érzületéről szóló bizonyitványnyal nem bir, vagy aki kereset-módját igazolni nem tudja, vagy aki a forradalom érdekét előmozditó tényeket nem müveli, vagy aki a gyülésekben nem beszél, vagy aki egyszerüen rosz érzelmünek tartatik; gyanusak a régi tisztviselők, nemesek, papok mindnyájan, gyanusak a visszatért menekültek vagy azok rokonai és elfogatásukra elegendő a bizottmányok egyszerü vádja. Ekként Franczia-ország megszokta büntetve látni a forradalmárokétól eltérő véleményeket, és bensejében felkelések által nem zaklattatván, a közjóléti bizottmány tetszése szerint a hadsereghez vagy a nyaktiló alá küldhette a polgárokat.

Népgazdászati állapotok.

Valóban bámulatos, hogy az ország bensejében semmiféle erőszakos ellenzék nem keletkezett s az elégületlenek reménye és félelme mindig Koblencz felé irányult. De minden város lázas mozgalomban volt, amelly most szükségessé leve, ez képezvén az egyedüli életmódot, miután a mesterségek és kereskedelem csaknem teljesen szüneteltek. Az első nemzetgyülés sokat tett a nép javára, a holt-kéz jószágainak elkobzása egy uj birtokos osztályt hozott létre, kik csekély áron s ugyszólván érték nélküli utalványokon szerezvén birtokukat, érdekökben állott az előbbi állapot visszaállitását akadályozni s következésképen a forradalmat teljes erejökből támogatni; a proletariusok a községtanácsokban és bizottságokban valának alkalmazva; az ő kezeikben voltak az utalványok; a kisebb birtokok a parasztok kezébe jutottak; sokan, kik hübéri szolgálatok fejében földeket birtak, azok eltöröltetése után, törvényes tulajdonosokká lettek; mások, elhalván az ur s megégettetvén a czimek, egyik vagy másik jószágát bitorolták; a forradalom pedig behunyta szemét vagy épen helyeselte azt, s igy az uj birtokok jövedelmezőkké tétettek. A munkás dolog nélkül maradt ugyan, de vörös sapkájával és szuronyával hathatósan támogatván a mozgalmat, ezért közsegélyt huzott; s minthogy egyedüli ipar a háboru volt, ebből szükségképen következtek a felkelések és csaták, mellyek reményt nyujtának az illetőknek tábornoki méltóságra vagy épen tábornagyságra. Kereskedelem nem volt, hiányozván a hitel és sürüen burjánozván az ál gazdászati rendszabályok; mindazáltal a szállitások és pénzüzérkedések a köznyomor rovására dusan jövedelmező kutforrások

valának. Mindezen uj nemzedékek, örökösen fenyegettetve gondolván magukat, szitották a mozgalmakat s minden lassudásban aristocratikus összeesküvést láttak. Vegyük ezekhez most azokat, kik azon véleményben valának, hogy a jog- és igazságnak nagy része van a forradalomban s hogy a véres de mulékony dühöngések nem hiusitandják meg annak becses és örök időkre kiható gyümölcseit.

Vendée.

Mindazáltal a vallásos és monarchikus érzelmek Bretagne, Poitou, Anjou, Orleans összes vidékein, ugyszinte Maine és Normandia egy részében különösen a falvakban még mindig éltek a nép keblében, s a városok is, noha forradalmi szellemüek valának, a mérsékeltekkel és girondistákkal tartottak. A bretagne-i nemesek, e nyakas aristocraták, Jersey és Guernesey szigetekre költöztek s onnét sziták az elégületlenséget és rendezék a felkelést. Az erdőségben (Bocage), e majdnem kizárólag legelő-vidéken, melly a Loire folyamtól az Olonne homok-sivatagig terjed s az Oceán közelében fekvő posványságnál (Marais) végződik, csendes békeségben él jószága közepett a tulajdonos, bérlője és papja társaságában. Ide a bölcseleti eszmék nem hatottak be, sem a forradalom czéljával nem voltak tisztában, amennyiben az jogokat vett el ahelyett, hogy adott volna. Itt a hübériség még fenállott mint régenten, kapcsolatban a személyes függetlenséggel, az urak épen nem valának királypártiaknak mondhatók s ha valaki közölök a Sz. Lélek rendszalagával diszittetett fel a király által, a többiek gunyolták, hogy kötőféket hagyott nyakába köttetni. A bizottmányok zsarnoksága annak tünt itt fel ami valóban volt, t. i. merényletnek a helyi és egyéni szabadalmak ellen; s különös sérelmet okozott a papoktól követelt eskü. E nép ellenségeinek vallomása szerint is jóhiszemü volt, most is fizette a jobbágyi tartozásokat és tizedeket, jóllehet el valának törölve, s mindössze annyit kért, hogy engedtessék meg neki vallási szertartásait békében s habár szegényesen de az esküt letevő papok egyházain kivül gyakorolni. A langres-i és lugon-i püspökök, továbbá a hitküldérek egyesülten az irgalmas nénékkel iratokat bocsátottak szét, ezekben hiveiket az alkotmányos papoktól elvonandók, s arra birandók, hogy a keresztséget és házasság szentségét a letett, nem pedig a rájok tolt lelkészek által szolgáltassák ki. Ekként szakadás támadt a családokban és vallási cselekvényekben s ezek háta megett a politikában is, a vallási szellem fellázadván a párizsi összpontosítás és istentelenség ellen.

Vendée és Bretagne fölkelése.

Már 1791-ik évi oktoberben zavargások mutatkoztak a Loire mindkét partján, de elnyomattak. Most, miután egy nagy katonaállitás lőn elhatározva, bünnek tünt fel a királygyilkos Conventet szolgálni: „Mert ha harczolnotok kell (mondák az anyák fiaiknak), harczoljatok közelünkben, hogy titeket segithessünk s megboszulhassunk.“ A polgári háboru tehát megkezdődött (marcz.). Cathelineau fuvaros, a nép kebeléből kivált hős, a felkelők élére áll, ugyszintén a nemesek közől Lescure és La Rochejaquelin, amelly utóbbi, ámbár még csak huszonkét éves, kimondhatlan veszélyeken keresztül az őt vezérökül óhajtó felkelőkhöz érkezik és igy szól hozzájok: „Én még csak ugyszólván gyermek vagyok, de bátorságommal méltónak fogom magamat mutatni arra, hogy vezéretek legyek. Ha előre megyek, kövessetek; ha hátrálok öljetek meg; ha elesem, boszuljatok meg.“ A monarchikus és vallási lelkesedés sok győzelmet szerez nekik a katonák felett, kik emez apró csatározásokban nem képesek lelkesedés szülte vitézségöket kifejteni és kifáradnak; a vendée-iak pedig férfiak, nők, gyermekek egyaránt dicsvágy nélkül küzdenek Isten és XVII. Lajos nevében, litániákat és Te Deum-ot énekelnek, s csak a rosz akarat hasonlithatja rablókhoz és gyilkosokhoz e felkelőket, kik olly hősiességgel és mély meggyőződéssel küzdöttek.

Vendée és Bretagne egyenesen polgári háboruk szinhelyeül látszanak alkotva lenni. Az egyenetlen és bozótos föld számtalan menhelyet nyujt a csapatoknak; a cserje-sövények közé rejtett utak árkokká lesznek; az alacsony falak, mellyek a mezőket környezik, ugyanannyi sánczot képeznek, mellyek igen alkalmas leshelyül szolgálnak; a keresztül-kasul menő gyalogutak és ösvények tömkelege tévutra vezeti a csapatokat; itt erdők, amott mocsárok és csatornák sürü bokrok által fedve, máshol iszonyu kiterjedésü sikság ember-magasságu rekettye-cserjével benőve. A parasztok megveretése mit sem használ az ellenségnek, boton és puskán kivül nem lévén más fegyverök, mig ellenben minden győzelem löszerekkel látja el a felkelőket. Egy ponton szétugrasztva, eltüntek s a Loire másik partján a bretagne-iak csapataihoz az ugynevezett chouan-okhoz csatlakoztak, s még La-Rochejaquelin halála után is tarták magukat, amelly Nouaillé mellett 1794-ki marczius 4-én következett be.

A felkelés déli-Franczia országban.

Lyon, e nyiltan foederalista város, szintén elismerte a Con-

ventet, de vonakodott a hazafiak ellen inditott pereket Párizsba küldeni s a községtanácsot letenni; és elnyomatva a jakobinusok által, nyilt felkelésben tört ki. Marseille közli elégületlenségét Toulon-nal, melly XVII. Lajost királynak kiáltja, behivja az angolokat, kik régóta áhitoztak a Földközi-tenger e kikötője után, hol egyetlen kardcsapás nélkül tizennyolcz sorhajó és öt fregát esett az ellenség birtokába. Ekként a polgárháboru lángot vetett Bretagne-ban, Normandiában, a Rajna mentén s a Pirénei hegyek és Alpesek egész lánczolatán; és jaj a forradalomnak, ha a szövetséges királyok egységgel és önzéstelenül müködtek volna. De ők mindannyian magán hóditásokra ásitoztak: Ausztria a belga erősségekre, Angolország Dünkirchen-re s Piemont Provence-ra. Mindazáltal Dumouriez elpártolása után az ellenséges hadak előnyomultak (augusztus); Mainz, Condé, Valenciennes elestek a porosz fegyverek előtt, s ha a helyett, hogy a határokon tétováznak, egyenesen Párizs felé nyomulnak s ugyanakkor az osztrákok és piemontiak dél felől előhaladnak és Spanyolország a vendée-iakkal egyesül, Angolország pedig mindnyájokat segélyzi, jaj a köztársaságnak! Szerencséjére ennek Ausztria rosz szemmel nézte Poroszországot, mert ez Lengyelország uj felosztása alkalmával mit sem hagyott neki; a vendée-iak véres győzelmeket vivtak, de az angolok által nem támogattattak; sem a menekült Bourbonok nem tudnak azok élére állani, kik érettök véröket ontják.

A köztársaság harczi készületei.

Evvel ellenkezőleg a nemzeti Convent nagy önzetlenséget tanusitott és csodás tevékenységet fejtett ki; s éjjel-nappal egyaránt dolgozva s nem alkudozva, a legkétségbeesettebb eszközökkel megmenté a hazát. A papir-pénz annyira elvesztette becsét, hogy egy ezüst frankért hat frankot lehetett kapni utalványokban; mindazáltal ügyes mesterfogásokkal sikerült annak értéket adni, s ugyanakkor az élelmi szerek ára is meghatároztatott. A tudomány szintén segélyére hivatik a forradalomnak, noha ez ellenséges indulatot tanusitott iránta, egyetemeket, akademiákat és tudományos karokat törölvén el. A salétrom csak nagy bajjal s illy nagy szükséghez képest csekély mennyiségben érkezvén Indiából, azonnal salétrom-gyárak emeltetnek magában az országban, s nemcsak előállitani de megtisztitani s belőle löport készitteni is képesek olly malmok segélyével, mellyek sok időt és költséget megkimélnek, s azután uj mesterséges eszközökkel megfinomitják s néhány nap alatt kiszáritják; csak kilencz hónap alatt tizenkét millio font ké-

szittetett, mig előbb egy éven át legfölebb egy millio font állittatott elő; minden ház lőporgyárrá alakittatik s valódi ünnepnek tekintetik, midőn az különféleképen felékesitve rendeltetése helyére szállittatik. Minden huszonöt ló után egy vásároltatik kilenczszáz frankért, azután arra a gondolatra jönek, hogy a jakobinusok által egy-egy teljesen felszerelt lovast ajánltatnak meg s azt mindnyájan követik. Gyors módszerek hozatnak be a vas, aczél és fegyverek előállitására; tizenöt ágyuöntöde évenkint hétezer érczágyut, harmincz más pedig tizenhárom ezer vaságyut állit ki; lőfegyverek készitésével husz gyár foglalkozott, holott előbb csupán egy létezett; csak Párizsban magában száznegyvenezer puska gyártatott évenkint, nem számitva azokat, mellyek a megyékben készittettek; a különféle ócska fegyverek javitásával pedig folytonosan száznyolczvannyolcz mühely foglalkozott. A lándzsák, mellyeket már csak a rokkantak használtak, most egész zászlóaljak felfegyverzésére fordittattak; a harangok ágyukká, a kolostorok fegyver- és salétrom-raktárakká alakittattak. A fenyőfából kátrány szereztetik a tengerészet számára; a közlekedés a távirat által nagy mérvben gyorsittatik; a bőr, mellynek kikészitése azelőtt évekbe került, most néhány nap alatt eléállittatik; a szappangyártási mesterség tökéletesittetik és készitési módja köztudomásra hozatik; egyik sodát gyárt, s az üveg- és papirgyárosokat megmenti a veszélytől, hogy az amerikai alkáli kimaradása miatt munkájokat felfüggeszteni kénytelenittessenek; a másik a kénfémből ként von ki, a harmadik timsót és kénsavat készit, vagy a katonakenyeret javitja. Egy szóval, ugy látszik, hogy Francziaországnak egy gondolata, egy ügye van, a háboru.

A forradalom, melly nem nagy tiszteletben tartá a tudományos kutatásokat, sürgette azok alkalmazását, Carnot pedig eröltette. Monge de Beaune, királygyülölő, a mathematikai tudományokat a tüzérségnél hozta alkalmazásba, miként mások karjokat, ő fejét bocsátván a forradalom szolgálatára, és a polytechnicum-ot alapitá. Fourcroy, Chaptal, Berthollet tudományos kutatásuk tárgyául azon anyagok pótlását tüzték ki, mellyek különben külföldről érkeztek de most kimaradtak [1]); Cabanis a kórházakat alakitja

[1]) Az uj felfedezések egyik különcz alkalmazása volt a két század léghajós legénység felállitása, melly a fleurus-i csatában működött (1794, junius 26). Egy a földhöz erősitett léghajó kémlelte az ellenséges seregek mozdulatait, s azokról Jourdan tábornok hiven értesittetett. Mondják, hogy ez ujság nagy rémülettel tölté el a császáriakat, de később nem alkalmaztatott.

át; Larrey első volt, ki a mozgó kórházakat behozta, mellyek módot nyujtának arra, hogy a sebesültek már a csata folyama alatt gyógyitás alá vétessenek; a hires festész Dávid a nagyszerü ünnepélyeket rendezé, mellyek számára Gossec zenét, Marie-Joseph Chenier, a század bölcseletének eme tanitványa, pedig költeményeket készit, örömét fejezvén ki azokban, hogy „a zsarnokság és vakbuzgóság kettős koronája porba hullt;“ merész röptü s következésképen élénk költő, versei olly szépek mint a régieké s telvék Róma és Görögország pogány eszméivel.

A köztársaság hadserege.

Egy millió kétszázezer polgár ragadt tehát fegyvert, részint a szabadság iránti lelkesedésből, részint a zsarnokok iránti gyülöletből, vagy pedig egyszerüen azért, hogy az éhség- és rémuralomtól megszabaduljanak. Aki a vérengzésekben részt venni nem akart, sietett a hadsereghez, melly erkölcsi érzetét mindig megtartá; aki félt, hogy áldozatul esik, itt keresett menedéket, elhatározva meghalni, de legalább dicsően s a haza védelmében, mellyet most sem szünt meg szeretni. Jókedvből vagy kényszeritve ezrenként tódultak a hadsereghez és sokan olly katonai tehetséget mutattak itt fel, mellyről még sejtelmök sem volt, s hirneves tábornokok váltak belőlök. A különféle nevü régi hadtestek az egyenlőség elvénél fogva eltöröltettek; sőt miután mindnyájan egyenlők, mindnyájan önkénytesek voltak, semmi különbség sem tétetett a hadsereg és nemzetőrség között; amaz ennek kék egyenruháját vette át, ez pedig két harmadában uj hadtestek képzésére fordittatott; és olly önkénytesek, kik csak rövid időre s a belnyugalom fentartása végett fogtak fegyvert, késztetve érzék magukat a hadi pályára lépni.

Az uj hadászat.

A hadászati mesterség más alakot vett most föl, nemcsak azáltal, hogy a rendszeres küzdések a vadászok rohamaival és szuronyszegezésekkel helyettesittettek, hanem különösen azáltal, hogy a háboru nagy tömegekkel hajtatott végre, igy kivánván azt a sokaság hatalmának érzete és a győzelem szükségessége, mielőtt a sereg megbontatnék. A katonák roszul lévén felfegyverezve s emellett a hadászatba be nem gyakorolva, hogyan köthették volna őket tábornokaik bizonyos szabályokhoz, mellyek lelkesedésöket lelohasztották volna? Azt gondolák tehát, hogy jobb őket vitézségök pillanatszülte sugallataikra bizni és hagyni, hogy az ágyu ütegek és nehány begyakorlott lovas század által védve az ellen-

séges hadsorok- és ágyukra rohanjanak a harcz azon nemével, melly sokkal alkalmasabb vetélkedést kelteni és azt föntartani. A francziák csakhamar megtanulták, miként kelljen a lovasság ellenében tömeget alakitani, a terület különféle minőségeit az ellenség meglepésére felhasználni s azt olly dühhel megtámadni, mellynek ellenében mit sem használt ama katonák taktikája, kiknek egyedüli szabályuk volt kötelességöket megtenni. Előbb azon hit vala elterjedve, hogy a hadsereg legelső eleme ama szenvedőleges engedelmesség, melly a lelket megbénitja, most a forradalom eltörölte azt; előbb szükségesnek volt elismerve a hosszu tapasztalat, most a forradalom az aristokrata tiszteket altisztekkel helyettesité s a nemzeti harczra polgár-hadsereget alkota. A seregek a szükséges hadi készletekkel nem birva, kénytelenek valának egészen uj harczmodort hozni be; nem lévén sátoraik, a szabad ég alatt táboroztak; nem levén társzekereik, raktáraik és élelmi készleteik, keveset törődtek a hadvonalak fedezésével s rendkivüli mozgékonysággal egészen váratlanul ütöttek az ellenségre, melly rendszeres menetekhez vala szokva.

A nemzeti Convent, mindent egyenlősiteni akarva, nem habozott eltörölni a táborkarokat, mellyek hosszu tanulmányozást kivántak s nélkülözhetetleneknek látszottak, s uj katonákkal helyettesité azokat. A régi rendszer tehát, melly szerint a seregekből hadsorok képeztettek, megdöntetett s nem vala többé czélszerü II. Fridrik taktikája, mellynél fogva örvonalak, s hadtestek ellenében hadtestek állíttattak s egy vonal körül sokáig forogtak épen ugy, mint az hadgyakorlatok alkalmával szokás, egyedül arra ügyelvén, hogy magukat fedezetlenül ne hagyják. Mig a szövetségesek makacsul megmaradtak e rendszer mellett, melly legfölebb egyes esetekben lehet előnyös, addig a francziák nagy tömegekben váratlanul meglepik az ellenséget s kikerülik a hosszas és rendszeres műveleteket; nem tervszerinti háboruk többé ezek, mellyekben az ellenséges felek, valamelly kis tartományt elfoglalandók, egymást kölcsönösen szemmel tartani, tévútra vezetni, biztos álláspontokat foglalni, egyik vagy másik részt megvédeni vagy meglepni igyekeznek, de a főváros elfoglalására vagy az ellenséges hadsereg megsemmisitésére czélzó nagyszerü megrohanások. A hadügyminiszter Carnot bölcsen kormányozza a harczias lelkesedést; s minthogy a forradalom lehetetlent követel, szabályozni igyekszik ama hevességet; megparancsolja, hogy a hadsereg inkább a legfontosabb hadászati pontok ellen intézendő döntő csapásokra, a közlekedések megsza-

kítására s az ellenség csataképtelenné tételére, mintsem egyes erősség vagy terület elfoglalására törekedjék. Vauban-nak az erősitett helyek megrohanására és védelmére vonatkozó elméleteit uj erődítési és védelmi rendszerrel helyettesiti, melly abban áll, hogy felváltva függőleges tüzet intéz a casamatte-ákból, ekként minden veszély nélkül pusztitandó az ellenséget, ha erős, vagy megrohanandó, ha gyenge.

Az 1793-ki hadjárat.

Az ujabbkori évkönyvek nem képesek felmutatni fényesebb hadjáratot annál, mellyet Franciaország 1793-ban egész Európa ellen vitt. Carnot tervei tökéletesen sikerültek: a hondschoote-i csata következtében Dünkirchen megszabadíttatik az angoloktól (szept. 8.); az osztrákok és poroszok ellenében, kik a Voges hegység két oldallejtőjén nyomulnak elé, a közjóléti bizottmány dictatori mindenhatósága számos védelmi eszközt állit; a Wattignies melletti csata következtében Maubeuge felmentetik az ostrom alól; Kellermann pedig visszaüzi a piemontiakat tul az Alpeseken. A közjóléti bizottmány Vendeé-ba küldött hadseregéhez igy szól: „Szabadság katonái, szükséges, hogy ezen rablók oktober vége előtt kivégeztessenek, a haza üdve követeli, a franczia nép türelmetlensége parancsolja, s vitézségteknek végre kell hajtani azt.“ S valóban Lechelle és Kleber elnyomják a vendée-i és bretagne-i felkelőket; a fiatal Hoche tábornok, ki az elvesztett weissenburgi vonalak visszafoglalására küldetett, visszanyomja az osztrákokat s a Pfalz-ban üti fel táborát, Toulon pedig ugyanakkor visszavétetik az angoloktól (decz. 19.).

A rémuralom.

Ezenkivül a nemzeti Convent egy más mentő-eszközbe helyezé bizalmát, s ez a rémület volt. Danton tevé a kezdeményezést a nép és az ugynevezett nadrágtalanok (sansculottes) kezébe azáltal, hogy mindenkinek, ki a sectiók gyüléseiben részt vesz, két frank napidijt szavaztatott meg; azután ugy vélekedvén, hogy a nemzet szegény, a magánosok pedig gazdagok, azt mindenki hitelezőjének nyilvánittatta és kivánta, hogy mindenféle élelmi szerek, kincsek és fegyverek ezektől szedessenek be, s egyszersmind egy általános katonaállitást határoztatott el. A számüzöttek jószágai kimerithetlen bánya volt; emellett a közjóléti bizottmánynál javaslatba hozatott, hogy a kastélyok, templomok, paloták és királyi lakok romboltassanak le; a koronai erdőségekben tágas utak nyittassanak s ezen anyagok a nadrágtalanoknak adassanak fejen-

kint hat hold földdel együtt, azon kötelezettség mellett, hogy magoknak házat épitsenek és megnősüljenek. Ekként számos köztársasági családok létesittettek volna, mellyek vérökkel is készek volnának a váratlanul nyert tulajdont megvédeni; s igy a forradalom, melly kezdetben egyéni volt, most társadalmivá lesz belformájában, kimondja a természeti szabadságot és nemzet-fönséget, s minden intézményei az ember méltóságáról és a társadalmi tömörülésről tanuskodnak. De később egyedárusággá válik: a köznép felülkerekedik és számüzi a polgárokat; a jakobinusok kivetköztetik természetéből a forradalom egyetemességét, midőn megtagadják az érzelmiséget azáltal, hogy a fönségi jogot a számba helyezik és ekként a néppel azt hitetik el, hogy az erő jog.

És innét származott az ellenséges érzületüek kivégéztetése s a dictatura. A forradalom elszakadt az európai müveltség elveitől s a philantrop Rousseau fiatal tanitványai kérelhetlen logikával megkeményitik szivöket az ész nevében, s tengernyi vért ontanak épen olly hidegvérüséggel mint a legelvetemültebb zsarnokok; igazságosaknak hiszik magukat, mert nem tagadják meg néhány fő leüttetését, megvesztegethetleneknek, mert legkisebb szánalmat sem engednek meg maguknak; s hogy népszerüségben és forradalmi tulbuzgóságban az előbbieket felülmulják, dühös vetélkedéssel müködnek; s hogy a hazafiuságot fokozzák, megrontják az emberi természetet. A nemzeti Convent elnöke maga igy szólt: „Kenyér, vas, salétrom és erény elegendők arra, hogy a népet szabaddá és boldoggá tegyék.“

Laplanche egyik jelentésében ezeket mondja: „A rémületet mindenütt napi renddé tevém, mindenütt megadóztattam a gazdagokat és aristokratákat, mindenütt összeolvasztattam a harangokat és számos plebániát egyesitettem. A foederalistákat hivatalukból letettem, a gyanusakat bebörtönöztettem, a hatalmat a nadrágtalanok kezébe tettem. A kolostorokban a papok teljes kényelmet élveztek, a nadrágtalanok ellenben szalmán háltak; de én ezeknek adtam amazok szőrderekaljait. Mindenütt megnősitettem a papokat, felvillanyoztam a sziveket és lelkeket, rendeztem a fegyvertárakat, meglátogattam a gyárakat, kórházakat, börtönöket, sok zászlóalj ujonczot rendeltetése helyökre szállittattam, nagyszámu nemzetőrség felett szemlét tartottam, öket köztársasági érzülettel eltöltendő, sok királypártit a nyaktiló alá küldöttem. Egy szóval, hiven követtem a kiadott parancsot s mindenben mint tüzes hegypárti és forradalmi képviselő müködtem.“

A kamra egyik tagja jelenti, hogy Hagenau-ban mintegy hetven nő ünnepiesen felöltözködve menekült rokonaik elé mentek, kiket az osztrák hadsereggel visszatérni hittek, de egy lesben álló lovas csapat észrevévén őket, mindnyájokat feláldozta a nemzeti boszunak, az ellenségnek csak hulláikat hagyván. A rochefort-i népképviselő előadja, hogy a forradalmi törvényszéket felállitotta; „de a legutolsó és legnélkülözhetlenebb tag hiányzott. Ekkor a hazafiak gyülésébe mentem és kérdém: Ki hajlandó a köztársaságnak hazafiusága jelét adni? hiányzik a hóhér; ki fogadja el annak teendőit? Én, felszólala egy polgár; evvel házamhoz vezettem őt reggelizni; ittunk a nadrágtalanok győzelmére, és a köztársaság legfőbb tisztviselőjét böséges lakmározás között beiktattuk hivatalába.“ Egy község egy láda szalonnát küldött a nyaktiló kenésére s a nemzeti Convent köszönetet szavazott meg annak.

Lyoni vérengzések.

Lyon, déli Franciaország központja, amelly az elégületlenek gyülhelyeül s az ellenség támpontjául szolgálhatott, iszonyuan bombáztatik s hosszu ellenállás után elesvén, kimondhatlan mészárlások vitetnek véghez ottan; s a városnak még neve is eltöröltetik. Couthon, a nemzeti Convent küldöttje, kiben a düh pótolja a képességet, huszonötezer házat romboltat le; Collot d'Herbois, ki mint szinész tiz évvel előbb a város szinpadán kifütyöltetett, ötvenet-hatvanat küld naponként nyaktiló alá, s ha az öt biró és hóhér azt mondják neki: „Meghalunk a nagy fáradság miatt“ azt feleli nekik: „Lángoljatok fel a haza szeretetétől miként én, és uj erőt fogtok nyerni.“ Azután felkiáltván: „Milly hallgatag a haza boszuja! szükséges hogy mennykő módjára sujtsa ellenségeit,“ kartácstüzet parancsol a vádlottakra [1]). Marseille és Bordeaux ha-

---

[1]) Midőn a lyoni küldöttség ezen bajok orvoslását kérendő Párizsba ment, De Fontanes annak számára egy beszédet készite, mellyben ezek olvashatók: „Az első kiküldöttek (Lyon bevétele után) olly eljárást követtek, melly szilárd és emberséges volt egyszersmind: meghagyták, hogy csupán az összeesküvők főbbjei lakoljanak életökkel, s hogy e végből két bizottság alakíttassék, mellyek szem előtt tartván a törvényes formákat, megtudnák különböztetni az összeesküvőt a szerencsétlentől, kit elvakúltság, tudatlanság, s főleg a szegénység sodortak be. E két bizottság itéletei folytán, egy havi időköz alatt négyszáz fő hullott porba. Majd új birák jelentek meg, s panaszkodtak, mikép a vér nem folyt elég böségben és kellő gyorsasággal. Ugyanazért egy forradalmi bizottságot alakítottak, hét tagból állót, kiknek kötelességökké tétetett személyesen a börtönökbe menni,

sonló sorsban részesülnek, s Collot illy jelentést tesz: „A rendes gyilkoló eszköz nem működött elég gyorsan; a kalapács lassan rombolt: a golyószóró megsemmisitette az embereket, a tüzakna az épületeket. Azok, kik kivégeztettek, mindnyájan beszenyezték kezöket a hazafiak vérével; a szem első tekintetre csalhatlanul felismeré azokat.“

A girondisták bukása.

Minden elővigyázati rendszabályt kegyetlenség követett, s azon ürügy alatt, hogy az angolok összeesküvések létrehozásán dolgoznak, a szigor még inkább növeltetett. Eleinte a gyanusak legalább éjjel kimehettek azon kalitkaszerü szobácskákból, mellyek nappali tartózkodási helyökül valának kijelölve; de most elhatároztatott, hogy a házak éjjel is kutatás alá vetetnek. Senki sem volt többé biztos a nyaktilótól. A girondisták, kik mérsékeltségökről voltak ismeretesek, most arról vádoltattak, hogy a háborut és a déli zavarokat szitják, s huszan közölök a nyaktiló alá küldettek. Piszkos csőcselék nép között, melly örömét lelte e tiszteletre méltó férfiak bántalmazásában, léptek ők fel a vérpadra, a szabadságnak és Franciaországnak dicsénekeket zengedezve (okt. 31.). Köztök volt a szép és bátor lelkü Roland asszony is, kit ellenségei, előbb barátai, egyaránt tiszteltek és féltek, s elveszett a nélkül, hogy férje rejtekhelyét felfedezte s a köztársaság jövője felett kétségbeesett volna, de végpercze előtt felkiáltott: „Oh szabadság, mennyi gonoszság követtetik el a te nevedben!“ Férje neje haláláról értesülvén, meggyilkolta magát. Condorcet rejtekében annyi gonoszsággal szemközt avval vigasztalá magát, hogy az embert tökéletesithetőnek

---

s egy percz alatt itélni el a nagyszámú foglyokat, kik azokat megtöltötték. Alig mondatott ki az itélet, a halálra szántak tömegesen kartácsra töltött ágyú elé állíttattak. Az ágyú-villám által sujtatva egymásra hullanak; s gyakran megcsonkítva, szerencsétlenségökre az első lövés által csak éltök felétől fosztattnak meg. Az áldozatok, kik még lélegzenek, miután kiállották a halál-büntetést, kardcsapásokkal és puskatussal végeztetnek ki. Még a gyenge és érzékeny nem könyörérzetét is vétségnek tekintették: két nőt pelengérre állítottak, mert kegyelemért könyörögtek atyjuk, férjeik és gyermekeik részére. Eltiltották a szánakozást és a könyeket. A természet halál-büntetés terhe alatt kényszerittetik elfojtani legjogosabb, legnemesebb indúlatait. A fájdalom nem túlozva rajzolja itt határtalan bajait, bizonyítvák ezek a kiáltványok által, mellyeket azok tettek közzé, kik minket sujtanak. Még négy ezer fő van ugyan olly büntetésre kiszemelve, melyleknek a frimaire hó végéig kell lebullaniok. Könyörgőkből nem leendnek ők vádlókká: kétségbeesésök tetőpontra hágott; de a félelem visszatartja annak nyilvánúlásait: ők e szentélybe csak sohajokat, nem zúgolódást hoznak.“

hirdette, s elfogatván méreggel végzé ki magát, melylyel Cabanis barátai közöl sokat ellátott. Valazé birái előtt szurta magát keresztül; Orleans herczeg egész egykedvüséggel vette a halált.

A guillotine áldozatai.

Olly szokásos volt most a halál szemébe nézni, hogy az nem is támasztott többé rémületet. A börtönökben baráti és szerelmi viszonyok köttettek; a foglyok foglalkoztak, mulattak s egész tréfát üzve a halállal gyakorolták magokat, miként kelljen az utólsó csapást méltóságteljesen fogadni. Reggelenként, midőn megjelent a tömlöczőr, ki nevökön szólitá azokat, kiknek a birák elé azaz a vérpadra kelle menniök, mindnyájan aggódó tekintettel fogták őt körül; a megnevezetteknek vég istenhozzád-ot mondtak; a többieknek pedig még maradt egy napjok, hogy sirhassanak, mulathassanak s a halálra elkészülhessenek. Lavoisier itten vegytani kutatásait folytatá, Descutt de Tracy ideologiá-ját tanulmányozá; Jollivet-nek itt fogamzott meg agyában a hires jelzálog-rendszer, melly később életbe léptetett; André Chenier költeményeket irt és szerelmi viszonyt kötött egy husz éves fiatal szép növel [1]). Később elitéltetvén fejére mutatva felkiáltott: „Meghalni illy fiatalon! pedig volt itt bent valami!" A vérpadon Roucher jeles költövel találkozván megölelte őt s Racine következő verseit szavalta:

Oui, puisque je retrouve un ami si fidéle,
Ma fortune reprendre une face nouvelle.

Fénelon abbé, ki a szegény elhagyatott savoyai gyermekeket maga köré gyüjtötte, ezek egy részétől kisérve ment a vesztőhelyre, hol a nyolczvanéves aggastyán, mielőtt meghalt volna, megáldá őket. Malesherbes, ki a király iránt börtönében olly ragaszkodást tanusi-

---

[1]) *Jeune captive* czimü költeményében igy énekelt:

Ainsi, triste et captif, mon esprit toutefois
S'éveillait ecoutant ces plaintes, cette voix,
Ces voeux d'une jeune captive;
Et secouant le faix de mes jours languissants
Aux douces lois des vers je pliais les accents
De sa bouche aimable et naive;
Ces vers de ma prison temoins harmonieux
Feront a chaque amant des loisirs studieux
Chercher quelle fut cette belle;
La grace décorait son front et ses discours;
Et, comme elle, craindront de voir finir leur jours
Ceux qui les passeront prés d'elle.

tott, amelly mindig gyanus egy királyi palotában, leányával, ennek leányával és vejével együtt vitetett a vesztőhelyre s ekként a hóhér egy csapása alatt három nemzedék veszett el. Ama d'Eprémesnil, ki, mint láttuk, a parlamenteket a király ellenében olly erélyesen támogatta, később gyülöletessé lett a nép előtt, amelly őt elfogván a legaljasabb bántalmakkal illette, s egy cloakába akarta vonszolni, de a nemzetőrség megszabaditá őt. Pethion-hoz, ki börtönében meglátogatta, igy szólt: „Én is a nép bálványa voltam egykor s lássa ön most mit csinál velem; adja Isten, hogy önt jobb sorsban részesitse!" A szeptemberi mészárlások alkalmával csak ugy menekült meg a haláltól, hogy az ő kezébe is kés adatott, mintha egyike volna a gyilkosoknak, s egészen bokáig gázolva a vérben szökhetett meg. Nyaktilóra itéltetvén, ő, a nemesség ügyésze, a gyászkocsin Lechapelier-vel, a polgárság erélyes képviselőjével találkozván, ez igy szólt hozzá: „E végperczek egy különös feladványt nyujtanak nekünk, tudniillik kettőnk közül kit illetnek a nép füttyei." — Mindkettőnket," válaszolá d'Eprémesnil.

A párisi nép és a guillotine.

Nem volt elég, hogy a kivégeztetéseket rendesen a hirlapokra parancsolt bántalmazásokkal előzték meg, ezenfelül látványosságot és mulatságot akartak szerezni a népnek, az áldozatok minden kigondolható csufolódások között kisértetvén a vérpadra. Egy részeg csoport mindennap várta a gyászkocsit, s Párizs népesebb utczáin hiven követve azt, átkozták, gunyolták, sárral dobálták és pökdösték az elitélteket. Mondjam-e, milly iszonyu részt vettek ebben a nők? Mirabeau már kezdetben megmondá. „Ha a nők bele nem vegyülnek, az egészből mi sem lesz," s evvel felizgatta őket, hogy szerepeljenek a felkelésekben, s valóban olly istentelenségekre vetemedtek, mellyek a férfiak vakmerőségét nagyban felülmulták. Ők tettek először erőszakot a királyi palotán; ők valának az elsők, kik az emberfőket diadalmenetben körülhordozták; ők gyalázták meg a királynéban a női szemérmet s az anyai gyöngédséget; ők izgattak gyilkosságokra, mellyek most már olly szükségesek levének mint a rómaiaknál a circus; oroszlánok valának ők a csatában s hienák a győzelem után, megcsonkiták a hullákat, felhasitották és megették. Valóban rémletes volt látni, midőn Théorigne de Mericourt ezen emberfaló nőcsőcselék élén a várost bejárta. Mások állandó hivatalos foglalkozásuknak tekinték a kivégeztetendőket bántalmazni, s ezek közül néhányan harisnyát kötve, várakoztak az áldozatokra (les tricoteuses de Robespierre). De sietünk egyszer-

smind kijelenteni, hogy a nőknek is voltak vértanuik és számosan közölök léleknagyságuk meglepő jeleit adták. Tizenkét verduni leányka, kiknek legidősbje tizennyolcz évet számlált, azért, hogy a poroszokkal tánczoltak, vérpadra küldettek; mindnyájan fehérbe öltözve jelentek meg itt, s velök együtt maga a hóhér is sirt. A montmartre-i apáczák növendékeikkel együtt mindnyájan a vérpadra hurczoltattak, s végperczök előtt zsolozsmákat énekeltek kilenczvenéves főnöknőjök körül. Sokan a nők közől nem menthetvén meg szülőiket vagy rokonaikat, velök együtt ők is meg akartak halni. Négy hónap alatt Párizsban tizenkétezer nő végeztetett ki, köztök Du-Barry grófnő is, kinek minden vétke abban állott, hogy a királyi családot börtönében segélyezé, s aki a vérpadon most már egészen szokatlan gyengeség jeleit adá sirva könyörögvén életeért; továbbá Grammont asszony Choiseul herczeg nővére s az előbbi vetéltársa azért, hogy Mária Antoniának fehérnemüeket küldött.

Mária Antonia vége.

Hebert, előbb belépti-jegyszedő a szinháznál, ki a váratlanul nyert hatalmat ugy gyakorlá mint az aljas állapotból kiemelkedett nyomorék lelkűek szokták s most a Peré Duchéne czimü lapot szerkeszté, melly még ocsmányabb vala a Marat-énál is, Mária Antoniát arról vádolta, hogy saját fiát bünre csábitotta. Ezen vádra még a jakobinusok is elundorodtak; a királyné pedig sirásra fakadt és felkiáltott: „Az itt jelenlévő anyák szivére hivatkozom;“ mindazáltal egyhangulag halálra itéltetett (okt. 16.), sőt két kéjhölgy között akarták a vesztőhelyre vitetni, de ezek tiltakoztak s kijelenték, hogy ezen esetben lábaihoz fognak borulni [1]). Fia bizonyos Simon nevü baromias természetü csizmadia őrizetére bizatott. A királyok Saint-Denis-ben nyugvó hamvai szélnek eresztettek. Erzsébet herczegnő, a király nővére, ki testvére és sógornője szemeit a börtönben a mennyei paradicsom felé irányzá, nemsokára elveszett mint ők s talán összevegyitve a becstelen nők hulláival. Igy létesittetett az egyenlőség.

Bailly halála.

Az alkotmányozó gyülésnek kétszáz tagja veszett el a vérpadon s a többek között Bailly (nov. 10), ez egyszerü és jó férfiu de amellett kitünő tudós, ki még Isten kezét látta a csillagokban, hol mások már nem akartak egyebet látni az anyag összetötödésénél, s aki mindnyájok szép reményeivel engedé át magát a forradalom-

[1]) Lásd e könyv végén a *Felvilágositó Jegyzeteket* H) alatt.

nak, később pedig sokat fáradozott abban, hogy egyik-másik fejét a nyaktiló alól megmentse. Ő is erre itéltetvén, hogy a kivégeztetés annál gyalázatosabb legyen, a vérpad egy ganajdombon állittatott fel. Egyike ama nyomorultaknak, kik pénzért vagy gonosz ösztönökből bántalmazták a kivégeztetendőket, azt mondá neki: „Mit! te reszketsz?“ — „Igen, felelé, de azért, mert fázom.“

Lavoisier és Barnave halála.

Lavoisier, ki Berthollet- és Fourcroy-val annyi eszközt állita elé a háboru folytatására, harminczkét bérlővel együtt elfogatott, arról vádoltatván, hogy a dohány közé vizet vegyitettek; és mindnyájan halálra itéltettek, hasztalan esedezvén ő, hogy az itélet végrehajtása halasztassék el addig, mig egy ujabb vegytani fölfedezését bevégezné. Elvesztek számos tábornokok; elveszett Barnave, ki áldozat lett anélkül hogy üldöző volt volna, az tudatván be neki bünül, hogy magányából XVI. Lajosnak tanácsokat osztogatott.

Custine vége.

Custine, Dumouriez utódja, Németország fellázitásáról álmodozván, e czélból elég meggondolatlanul messze benyomult oda, de okos visszavonulása által megmenté seregét. Bünnek tünt fel ez s még inkább az, hogy május 31-én szomoru volt s Robespierre-t és Marat-t felforgatóknak nevezte. Illy határozatlan vádakkal szemközt habozott a forradalmi törvényszék, melly ezért a nemzeti Convent előtt késedelmezésről és a szabályos formákhoz való ragaszkodásról vádoltatott, a tábornok pedig vérpadra küldetett.

A forradalmi törvényszék eljárása.

1793-ik évi november végeig kétszázezer gyanus börtönöztetett be, minek következtében fogházakká alakittattak a paloták, tanintézetek és kolostorok, amelly utóbbiakból a szerzetesek elutasittattak.

Most már a befogatások tömegekben, városrészenként, vallásonként, családonként, vidékenként eszközöltettek s egyaránt nyilt vagy csupán föltételezett véleményekért. A Saint-Germain külvárosban csak egy éjszaka háromszáz család fogatott el; egy alkalommal negyvenöt párizsi tisztviselő, más alkalommal a toulouse-i parlament harminczhárom tagja, máskor ismét huszonhét sedani kereskedő küldetik a nyaktiló alá. Nem is törődtek többé avval, hogy a kivégeztetésre ürügyül valamelly bünt találjanak, elegendő volt erre a rokonság, vagyonosság, rang, történelmi, parlamentaris, püspöki név; az egyenlőség féltékenysége által minden fensőbbség halállal sujtatott. A köznép, miután az aristocratákat és kastélyo-

kat káromolta és üldözte, most káromolja és fenyegeti a kalmárokat, mert megfizettetik portékáikat, a kereskedőket, mert nyerekednek, vásárlásokat tesznek s az élelmi szereket megdrágitják.

Soha nem látott az ember olly hidegvérü könnyüséget a halál elfogadásában vagy osztogatásában, akár a csatamezőn, akár a vérpadon, minden gondolat nélkül az áldozatra vagy veszélyre, csupán rendszerből, szokásból. Valaki könyörületességet tanusitott? azt mondák, hogy a kegyesség által a közvéleményt, a hatalmat akarja bitorolni. Nem tetszettek már a forradalmi törvényszék némelly formálitásainak maradványai sem, nem különösen, hogy a vádlott magát védve az igazat megmondhatá; ha anyagi vagy erkölcsi próbák valának, minek a tanuk? az összeesküvőknek nem volt más védőjök mint a birák lelkiismerete, nem más büntetésök mint a halál. Az élet tehát egészen a törvényszék önkényétől függött s találóan mondá valaki, hogy az üres börtönök ajtajára csakhamar fel lehet függeszteni Bérbe adandó. Fouquier közvádló annyira vitte a dühösséget, hogy collegája Collot d' Herbois azt mondá neki: „Mit? hát te demoralizálni akarod a vérpadot?"

A foglyok kocsikon vitettek a törvényszék elé és seregenkint itéltettek el s végeztettek ki; gyakran tévedések történtek; egynémellyik neve a lajstromban sincs: „Mit sem tesz?" mondá Fouquier, s a vérpadra küldé őt; sokszor már megöletett egyének szólittattak, vagy egyiket a másik helyett kivégezték: mit sem tesz? A nyomdában előre elkészitettek az itéletek és indokok; csak a nevet vala szükséges bele irni. Naponként ötvenével-hatvanával fejeztettek le a szerencsétlenek; s Fouquier igy szólt: „Jól megy, a fők hullanak mint a jégeső. A jövő tizedben (héten) jobban fogunk sietni, legalább négyszáz-ötvenig kell vinnünk." Billaud-Varennes pedig igy kiáltott fel: „A forradalmi törvényszék valami nagy dolognak tartja, ha egy nap hetven vagy nyolczvan főt leüttet. Mindig egyenlő szám nem támaszt rémületet; meg kell kétszerezni." És Vadier: „Emberfőkből egy falat kell emelni közöttünk s a nép között; s naponként csakugyan fölvitték százötvenig, ugy hogy csatornát kelle csinálni, amellyen a vér lefolyhasson.

Hogy pedig kivégeztethessék az ezrekre menő befogottakat, kik teljesen ismeretlenek voltak s a kiknek bünül csakis a mérsékeltséget lehetett betudni, azt tételezték fel, hogy miután börtönben vannak, onnét bizonyára szerettek volna megszökni, következésképen azt meg is kisérlették, tehát bünösök, s igy vérpadra küldettek mindazok, kik másról nem vádoltathattak. A börtönök kémekkel

árasztattak el, kik szándékosan létesiték a kivégzés ürügyeül szolgálandó bünt, a foglyokat ellenséges nyilatkozatokra ingerelvén, hogy azután őket mint aristocratákat bevádolhassák, s ekként a börtönökben a meglévő rémület még bizalmatlansággal szaporittatott. A nyaktiló tömeges pusztitásai helyet csináltak ott más százaknak s a köznépben folytonosan megtarták azon hiedelmet, hogy ezen eljárásával a köztársasági éber őrködés egy nagy veszélyt háritott el a hazáról. 1793-ik évi marcziustól juniusig kilenczvennégyezer ötszáz hetvenhétre, junius 10-étől julius 27-ig pedig ezer kétszáz nyolczvanötre rugott az áldozatok száma. Párizs most már szánalmat kezde érezni, de remegett.

Rémnapok Nantesben és a déli részeken.

Hasonló jelenetek ismételtettek egész Franczia országban. Carrier, kinek bölcselete a gyilkosságban, érzéki gyönyöre a vérben állott s gyilkolt anélkül, hogy tudta volna miért, százával kétszázával végeztette ki a védtelen vendeé-iakat, s a szerencsétlenek vagy a tisztviselők felszólalásaira csupán a nyaktilóval való fenyegetőzéseivel válaszolt. Mintegy tizezren voltak befogva a nantes-i börtönökben; s minthogy az agyonlövetés neki hosszúnak, a hullák eltemetése pedig nehézséggel járó feladatnak tetszett, százanként a Loire folyamba fulasztá őket. Megölette a vendée-i kisdedeket, kiket a nantes-iek könyörületességből összeszedtek; néhány nap alatt négy-öt ezren áldoztattak fel. Bordeaux-, Marseille és Toulonban a foglyok kartácsok által végeztettek ki; Lyonban ezer hatszáz nyolczvannégyen vesztek el; s ha e visszaélések ellen felszólaltak, a közjóléti bizottmány azt felelte: „A szabadság egy szüz, kinek nem szabad fátyolát fellebbenteni.“ Maignet, ki de Vaucluse és des Bouches-du-Rhone megyékbe küldetett biztosul, igy irt Couthon-nak: „Parancsolatom van, hogy az összeesküvőket Párizsba szállittassam. De tiz-tizenöt ezeren vannak s ekként az átszállitás költséges és veszélyes volna; különben szükséges rémületet gerjeszteni, s a halálos csapás csak ugy félemlitő, ha az a büntársak szemei előtt történik.“ Következésképen csak magában Orange-ban háromszáz nyolczvanan ölettek meg. Achard igy irt Gravier-nek: „Mindig fők és ismét fők. Milly gyönyört érzesz vala, ha láttad volna tepnapelőtt ezen nemzeti igazságszolgáltatást, melly kétszázkilencz gonosztevő életébe került! milly fönség! milly tisztelet-gerjesztő pillanat! minden olly épületes vala. Mennyi nagy gazember harapott e napon a porba! milly ragasz a köztársaságra nézve! Ime már eddig is vége van több mint ötszáznak,

még vagy kétszer annyi, s azután előre“ [1]). Collot pedig igy szólt: „Elfajult lakói az elpuhult fővárosnak! Féltek a haza ellenségeit legyilkolni: kartácsolni kell azokat százszor is megmondtam azt én már nektek.“

Gunyolódás.

Ide járult még a gunyolódás: tüzjátéknak nevezték ezen tömeges gyilkolást, köztársasági keresztségnek a vizbe fulasztásokat s köztársasági házasságnak azt, midőn férfi és nő meztelenül egymáshoz köttettek s vizbe vettettek. Coffinhal egy halálra itélt vivómesterhez igy szólt: „Parirozd ki ezt a vágást.“ Egy süket nőről Dumas az elnök azt mondá, hogy süketen esküdött össze; egy fiatal leánynak, ki mentségére azt hozá fel, hogy csak tizenhat éves, azt felelé, hogy büneit tekintve nyolczvan évesnek is beillik; egy aggastyánhoz pedig, ki szélhüdött lévén, nem vala képes beszélni, igy szólt: „Nem a nyelvedre van szükségünk, de fejedre.“ Ekként a félelem egyre szaporitá az áldozatokat; minden nem, állapot, rang, crény, bün egyaránt sujtatott; iszonyu egyenlőség! Ekként a tudatlan köznép végrehajtá azt, mit a tudósok előkészitének. Ekként eszközöltetett a társadalom ujjászületése vérben. Mondják, hogy a rémuralom megmenté a forradalmat és szabadságot: ah! az ügyek nem azáltal mentetnek meg, hogy meggyaláztatnak.

Forradalmi Naptár.

Most uj rendszer hozatott be a súlyokra és mértékekre nézve, továbbá uj naptár uj nevekkel, melly még az időt s a mult és hagyomány benyomásait is el vala törlendő; a hetek tizedekkel helyettesittettek, öt pót-nappal, mellyek sans-culottidesnek neveztettek s a lángelmének, munkának, szép tetteknek, jutalmaknak és a közvéleménynek valának szentelve; az utolsón mindenki szabadon kimondhatá mindazt mit gondolt; a napok végre tiz órára osztattak fel. Megváltoztattak a szokások, felemeltettek az adók, eltiltatott a gondolat nyilvánitása, meghatároztattak a különféle czikkek árai, sőt még a kenyér is egyféle és pedig silány minőségre szorittatott.

Az atheismus ünnepe.

Épen ugy mint a földi királyoknak, háboru üzentetett az egek királyának is; a Conventben kikiáltatott, hogy Isten nem létezik, s egyedüli vallás a nép akarata, minek következtében

---

[1]) *Rapports des vingt-un; pieces annexées*, Nro 49.

templomok, ereklyék, remekmüvek szétromboltattak; a házasság szentsége házasságtörés szentségének neveztetett; az utczákon lévő fülkékbe a szentek helyett Marat arczképe függesztetett. Minthogy a szinjátékokban minden czélzásnak tünt fel, azok most ünnepélyek által helyettesittettek s az Istentagadás (Atheismus) ünnepélyén egy meztelen énekesnő képviselte az észt, s a nemzeti Convent gyülésterméből, hol fátyolai lehullottak, diadalmenetben a Notre-Dame egyház oltárára vitetett, amelly ezen istennőnek szenteltetett. De a forradalmi bölcsészek boszankodtak, hogy a vallás árnyképe tulélte a vallást, s az egy Istennek külformák, hitágazatok és szertartások nélküli elvont imádását akarták behozni. A sokaság pedig, mióta az Istentől megszabadittatott, minden kötelességtől felmentve hitte magát.

Clootz.

Eközben vágó marhák nem érkeztek többé Vendée-ból s az éhség és szükség nevelte az elégületlenséget, ez pedig a kémkedést és kegyetlenkedést; az Istentagadás ünnepélyén a képviselők közől sokan elvesztek, a többek közt Clootz is. Ez egy igen gazdag porosz báró volt, ki magát az emberi nem szónokának és az Isten személyes ellenségének czimezte, s aki az egyetemes köztársaság apostolának adván ki magát, a forradalomban nem csupán a franczia egyediség kifejlődését de az egész világét, s a nemzeti Conventben a világ alkotmányos képviseletét látta. „A nemzeti vagy tartományi testületek ostorai az emberi nemnek, innét származnak a háboruk, mellyek különben perekbe szállanának alá. Le a nemzeti sorompókkal s az aranykor ismét felelevenedik s egy megzavarhatlan összhangzás örök békével fogja a földtekét beboritani.“ Ugyanazért ahelyett „Éljen a nemzet“ azt kell kiáltani „Éljen az emberi nem;“ a franczia, burgundi normandi nevezet helyett a germánt kell használni amelly a németeket is társitaná s a testvériséget is kifejezné; az alkotmány az egész emberi faj számára készitendő s a természet sugallataira szoritandó, olly módon közelitvén egymáshoz az embereket, amint azt a közös ösztön kimutatja. Ez tehát a foederalisták eszméivel épen az övékkel ellenkező czélhoz t. i. az egész világ általános összeolvasztásához jutott.

Robespierre mint az atheismus roszalója.

Az illy jelenetek nem voltak Danton és Robespierre inyére, kik a kegyetlenkedést komoly módon akarák gyakorolni, mig mások mosolyogva. Ugyanazért Robespierre roszalja „az istenitisz-

teletek szabadságának a szabadság nevében eszközlött megzavarását s a fanatismusnak uj fanatismus általi ostromlását. . . . Az istentagadás aristocratikus, ellenben a legfőbb Lény eszméje, melly az elnyomott ártatlanság felett őrködik s a diadalmaskodó gonoszságot megbünteti, igen népszerü. Ha nem léteznék Isten, szükséges volna azt kitalálni.“ Egy Rousseau vala ő dictatori hatalommal felruházva; valósitá azt, mit a genfi bölcselő csak gondolt; a nyaktilóval kezében kikiáltá az Istent, népet, igazságot, emberiséget; megzavarhatlan a gonoszságban, mert szükségesnek hivé azt az erény megszerzésére. Az ember jó de a társadalom meg van rontva néhány gonosztevő által; ölessenek meg tehát ezek s az aranykor ismét feléled. Ezáltal, miről az utókor maig sem tudja, őrjöngés, mély képmutatás, vagy epés irigység volt legyen-e, Robespierre nagy szolgálatot tett az emberiségnek, rosz hireket terjesztvén a közjóléti bizottmány felől; ez azonban megszilárditá állását a hadsereg diadalai következtében, önmagának róván fel azokat érdemül.

Robespierre mint a dantonisták ellenese.

Ennek tagjai gyülölték egymást, de a szükség összetartá őket, s jóllakván vérrel, iszonyu tivornyákra gyültek össze. Mindazáltal a diadalra jutott hegypártban már megkezdődtek a szakadások. Eleinte minden átok és gyülölet a király fejére hullott; ez kivégeztetvén, a girondisták lettek azok czéllapjává s azt mondogaták: „A derék emberek soha sem birtak erélylyel.“ Ezek is megbukván, Robespierre és Danton maradtak fön, s igy szükséges vala, hogy egyikök a gyülölet bünbakjává legyen. Mérsékeltségről vádolni Robespierret, öt, ki mindenkit gyülölt, nem lehetett; igazolnia sem kelle magát, mert megvesztegethetlennek tartatott s valóban mi hasznot sem huzott a forradalomból. Helyesen hasonlittatott ez egy kocsihoz, melly, mihelyt meglassudik, összezuzza saját kocsisát. Danton pedig meglassudott; megelégedvén avval, hogy egy ideig rémletes volt, szerettetni akart, és a szelíd gyönyörök közepett unni látszott a vad zavargásokat s kegyességet emlegetett. Támogatá öt Desmoulins, ki, szivesen hallgattatván, mert kedves vala, Öreg Cordelier (Vieux Cordelier) czimü lapjában ostromolni kezdé a vérengző fejetlenséget; s Tacitusból egy darabot forditván le, evvel némi hasonlatosságot tüntetett fel Tiberius uralkodása és a jelen állapot között s egy kegyelmi bizottságot hozott javaslatba.

Robespierre felhasználta ezt, hogy a községtanácsot s mind-

azt, ki a forradalmat fékezni akarná, megbuktassa, s a forradalmi törvényszék elé állitja Danton-t, Desmoulins-t, Westermann-t a vendée-iak kiirtóját és más tizenkettőt. Hatalmas fiatalok valának ezek, kik a büntársainak áldozatul esett ingerültségével védvén magukat, s minden áron meg akarván menteni fejöket a bárdtól, melly alá ők annyiakat küldének, perök félelmes kimenetelü lehetett régi társaikra és a miniszterekre nézve, amiért is Robespierre felkiáltott: „Nem akarunk kiváltságokat, nem bálványokat.“ S lázadóknak nyilvánittatá és tömegestül elitélteté őket. Danton koráról kérdeztetvén igy felelt: „Annyi évet számlálok, mint a nadrágtalan Krisztus, midőn meghalt;“ s Hebert elleni védbeszédét, melly ékesszólás, cynismus és határozottság tekintetében egyaránt nagyszerü, igy végezte be: „Lakásom azonnal a semmiség, nevemet pedig ott fogjátok találni a történelem pantheonjában.“ És hozzáveté: „Elégülten halok meg, mert érzem, hogy Robespierret magam után vonom. A gyávát csak én menthettem volna meg.“

A rémuralom tehát önmagát kezdé felfalni. Danton kikerülhetetlen szükségnek hitte azt, általa a kiegyezkedést lehetetlenitendő, Robespierre pedig szigoru igazságosságnak; amaz az opportunitás szempontjából indulván ki, azt hivé, hogy annak meg kellene szünni, a következetesebb Robespierre ellenben egészen a társadalom ujjászületéseig meg akará tartani azt.

Robespierre erényes köztársasága.

Saint-Just, kiben a társadalmi egyenlőség jakobinus fanatismusa világosabban vala látható mint Robespierre-ben, támogatá ennek vakmerőségét a kétszinü államcsinyben, amelly után Robespierre, most már vetélytárs nélkül, fejtegetni kezdé tanait: „A democraticus kormány alapelve az erény, s egyedüli eszköz ennek állandósitására a rémuralom. Helyettesíteni az önzést a morállal, a becsületet a jámborsággal, a szokásokat elvekkel, az udvariasságot kötelességekkel, a divat zsarnokságát az ész uralmával, a vagyon megvetését a bün megvetésével, a kihivó gőgöt büszkeséggel, a hiuságot nagylelküséggel, a pénz szeretetét a dicsőség szeretetével, a jó társaságokat jó egyénekkel, a fondorlatot érdemmel, a müvelt szellemet lángelmével, a tévelyt igazsággal, a kéjgyönyör unalmait a boldogság örömeivel, a nagyok kicsinységét az ember nagyságával, egy szeretetreméltó, hiú és nyomorult népet egy nagylelkü, hatalmas és boldog néppel; azaz a monarchia összes nevetségességeit és büneit a köztársaság összes erényeivel és csodatetteivel, ez a mi szándékunk.“ Erre olly kormány volt szük-

séges, melly minden nehézségen tul tenné magát; és Saint-Just hozzáveté: „Egyik párt a szabadságot Bachus papnőjévé, a másik kéjhölgygyé akarja tenni. Százezer foglyotok van s a forradalmi törvényszék már elitélt háromszázezer bünöst. De a monarchia idejében négyszázezer fogoly volt, évenkint felakasztatott tizenötezer dugárus, kerékben töretett harminczezer ember; mai nap is Európában négy millió fogoly van, kiknek nem halljátok panaszkiáltásait s ugyanakkor a ti atyagyilkos mérsékeltségtek diadalra juttatja a kormány ellenségeit. Mi szemrehányásokat tegyünk magunknak, midőn a nálunk százszorta kegyetlenebb királyok a gonoszság közepett nyugodtan alusznak.“

A nép mint minden esztelen tulzást ugy e beszédeket is tapsviharral fogadta, s ebből azt következtették, hogy a tulzó forradalmárok ellenében szigorral szükséges elbánni; ekként a dühöngő Hebert és Chaumette, az ész apostola, egy börtönbe jutottak a gyanúsakkal, kik tőlök remegtek. Mint rendesen mindnyájan halálra itéltettek s minthogy Hebert sohajtozott s elveszettnek mondá a szabadságot, Ronsin igy felelt neki: „Elveszett, talán azért, hogy mi néhány nyomorult elveszünk? A szabadság halhatatlan; ellenségeink egykor szinten elvesznek, s a szabadság mindegyikünket tuléli.“

A Convent elismeri egy legfelsőbb lény létezését, és a lélek halhatatlanságát.

Mindenfelől helyeslő feliratok özönlöttek; a közjóléti bizottmánynak mint valamelly királynak tömjéneztek. Saint-Just már erőszakosságokat inditványoz, hogy t. i. a nemesek és idegenek kiutasitassanak, a miniszteriumok eltöröltessenek s a közjóléti bizottmányba olvasztassanak. Ekként minden még a közvélemény is öszpontosíttatott, és Robespierre kimondja az ünnepek szükséges voltát s felkiáltás utján elfogadtatja (máj. 7.), hogy „a franczia nép elismer egy legfelsőbb lényt s hogy ez legméltóbban az emberi kötelességek teljesitése által tiszteltetik.“ Ennek következtében a különféle erényeknek ünnepek rendeltetnek s az isteni tiszteletek szabadsága kimondatik, és Franciaország tapsviharral fogadja e határozatot, mint néhány nappal előbb azt, melly az ész istennőt az oltárra emelte; s minden szájról Erény és Legfőbb Lény hangzik. Robespierre vérpadra küld mindenkit, ki az erény ellen ellenséges indulatot tanusit; minden iró, ki munkáival az erkölcsöket rontaná, komolyan fenyegettetik, s Rousseau földi maradványai a nyárfák szigetéről a Pantheonba Marat mellé he-

lyeztetnek, azon Rousseaué, ki drágának mondá a szabadságot, ha az egy polgár vérén vásároltatnék meg s akinek tanai nevében mégis tengernyi vér ontatott.

És a genfi bölcsész eszméivel s irályával Robespierre folytonosan az erényről beszél, kikel ennek ellenségei azaz a nyaktiló alatt elvérzettek ellen s politikája alapjául szükségesnek tartja a lélek halhatatlanságát. „Vajjon a megsemmisülés gondolata tisztább és emelkedettebb érzelmekkel fogja-e eltölteni az embert, mint halhatatlanságának tudata? nagyobb tiszteletet fog-e az sugallni neki embertársai és önmaga, több nemeslelküséget a haza, nagyobb bátorságot a zsarnokság s több megvetést a halál vagy kéjgyönyör iránt? Ti, kik egy erényes barátot sirattok, szeretitek hinni, hogy annak szebb része kikerülte a halált. Ti, kik gyermeketek vagy nőtök koporsója felett zokogtok, vajjon megvigasztalódtok-e, ha valaki azt mondja, hogy belőlök csupán hitvány por maradt fön? Ti szerencsétlenek, kik a gyilkos tőre alatt véreztek el, nemde utólsó sohajtástok is hivatkozás az örök igazságra. Az ártatlanság, melly a vérpadon elsáppasztja a diadal-kocsiján ülő zsarnokot, tehetné-e ezt, ha a sir az elnyomót és elnyomottat egyaránt örökre elnyelné?

Robespierre hatalma tetőpontján.

Ezen kiegyeztető eszmék még koraiak valának s Robespierre hanyatlását hirdeték, aki miután a közjóléti bizottmányban ellenkezésre talált, a sértett hiuság érzetével visszavonult s az uralmat Varennes-, Collot-, s Barrér-nak engedé át, amelly utóbbi minden pártot elárult s mindamellett Aristid- és Ciceróhoz hasonlitá magát, s különösen kegyetlen szólamairól nevezetes. Ő kiáltott igy fel: „Mi a forradalom terén verjük a pénzt;“ töle van e mondat is: „Vágjunk, csak a halottak nem térnek többé vissza.“ Szerinte a nemzeti Convent tagjai szemtelen, kegyetlen, zsarnok s baromias férfiak, kik erényt fitogtatva fajtalankodtak, a törvényekre hivatkozva üldözéseket támasztottak, s az igazságról szónokolva boszujoknak engedék át magukat.“

Robespierre mindazáltal szent gyanánt tiszteltetett; s folytonosan hizelgés- és szolgálatra egyaránt kész nők által környeztetett, kik némi fensőbb ihlettséget tulajdonitának neki. Feddhetetlen jellemünek lévén kikiáltva, ami okvetlenül szükséges arra, hogy valaki magát a tömeg által bálványoztassa, ment minden szánalomtól, melly a forradalmárokat megbuktatja, s azon kevélységgel birva, melly szünet nélkül saját érdemeiről és személyét

környező veszélyekről beszél, nagy pártot alakita ő magának s most magát fentartandó szükségesnek érzé társait kivégeztetni.

Robespierre bukása.

De ezek siettek őt megelőzni, s Tallien azon váddal lép fel ellene, hogy sokaknak megkegyelmezett s Marat-t nem szereté, amikor ellenei tele torokkal kiáltozák: „Le a zsarnokkal!“ Bebörtönöztetvén, onnét csakhamar kiszabadittátik s a polgárháboru kitöréfélben van; Barras a fegyveres erő élére áll s Robespierrenek nincs bátorsága támogatni a községtanácsot, melly felkelést hirdetvén ki, kész vala őt megvédeni. A hegypártiakban csak lágymeleg barátokat és dühös ellenfeleket látván, boszankodása által akar maga iránt részvétet kelteni s „a közép tiszta jellemü és erényes tagjaihoz“ intézi szavait, de ezek elforditják fejöket; a „gyilkosok elnökétől“ hasztalan kér szót; egy követ azt kiáltja neki: „Danton vére megfojt téged.“ Robespierre ekkor egy pisztolyt sütött el fejének, de ez csak állát zuzván szét, nem menté meg a kivégeztetéstől, legfölebb rémletesebbé tette azt. Saint-Just, miként Nero, egy barát után kiáltozik, ki őt meggyilkolná; Lebas, kihez fordul, azt mondja neki: „Gyáva! kövess engem“ s avval kivégzé magát. A többiek csak megsebzik magokat s élve fogatnak el; a forradalmi törvényszék pedig örül, hogy elitélésök által magáról a bün-részességet lemoshatja (thermidor 9-én).

Egyedül a jakobinusok fogták fel a forradalom valódi czélját, azt t. i. hogy bármilly utakon emeljék a proletariusokat; ők érték meg legjobban, hogy az egyenlőség legalkalmasabb eszköz a szabadság valósitására, de hogy azt elérjék, ezt elfeledték: veszszen a világ, de győzzön az elv. A nemzeti Convent megöletésök által önmagát ölte meg, s csakis a félelem, hogy megelőztetik, igazolja azt; a forradalom azonnal megszünt föltelé menni s a müveletlenebb tömeg uralma hanyatlani kezd.

A reactio kezdete.

Öröm-mámor árasztja el Francziaországot, mintha Robespierre halálával mindennek meg kellene változni; a börtönök ujjonganak s velök egész Francziaország. A kivégeztetés még folyamatban van, de kegyelem is osztogattatik; a foglyok tömegestül szabadon bocsáttatnak épen ugy amint befogattak [1]).

A thermidor-ianusok, igy neveztetvén a párt, melly ama nap felülkerekedett s amellynek élén Pichegrú, Hollandia meghóditója,

---

[1]) Lásd e könyv végén a *Felvilágositó Jegyzeteket* I) alatt.

állott, némi szabadságot engedtek a sajtónak, és sok hirlap és könyv ismét beszélni kezdének a rendről s az ősök vallásáról; a harcz még tart a mérsékeltek és tulzók között, de ezek elnyomattak, ugyszintén a nép-társulatok, mellyek a kormány ellenében kormányt képeztek; az eredményeiben olly szerencsétlen nemzetgazdászati törvények megszorittattak; s az aristocratákkal és papokkal való ijesztések nevetségeseknek tartattak. A rémuralom alatt negélyezett szegénységet és piszkosságot fényüzés, pompa, ünnepélyek, szinházak, tudományok váltják fel; a forradalmi csőcselék ellen iratok bocsáttatnak ki, s ugyanazokban az arany fiatalság (jeunesse dorée) hizelgésekkel tetéztetik; némi gond fordittatik a nevelésre, melly az embereket a müvészetekre és földmüvelésre képesitené s evégre buzditások nyujtatnak; Marat a nyilvános helyekről s a Pantheonból eltávolittatik, Sieyes ujra megszólal, a girondisták visszatérnek; Tallien asszony ugyanazon befolyást gyakorolja, mellyet előbb Roland asszony; a számüzöttek javai azok családjainak visszaadatnak, sőt javaslatba hozatik, hogy az isteni tiszteletek meg türessenek s a templomok a katholikusoknak visszaadassanak; Vendée megyének bünbocsánat adatik; az egész városok mint pl. Lyon, Marseille számüzetése megszüntetik; a forradalmi törvényszék eltöröltetik, sőt e melléknév minden intézményről elvétetik; a nemzetőrség a vagyonos osztály közől választatik; a nemzeti javak lehető legolcsóbban bocsáttatnak áruba, az 1793-ki alkotmány módosittatik. Mindazáltal irtózatos törvények maradtak még fön, s a pénzügyi törvények csakis kegyetlenségek által hajtathattak végre. Olly éhség vala Párizsban, hogy a kenyér fonton méretett mint valamelly ostrom alá vett városban, s fontja huszonkét frankkal is fizettetett; csikorgó hideg volt és hiányzott a fütő-szer; nyólczszáz millio franknyi utalványt kelle havonkint kibocsátani, de ez annyira sülyeszté annak értékét, hogy egy Lajos-arany utalványokban kétszáz franknyi értékkel birt.

A nép ismét fellázadt (1795 maj. 20.), kiáltozva „Éljenek a jakobinusok, kenyeret és a 93 ki alkotmányt;“ de nem lévén vezéreik, szétszóratott; Minden visszahatás azonban boszut követel, s a jakobinusok terme, a fiatal köztársaságiak emez iskolája, bezáratik, sokan azok közől törvényszék elé állittatnak s a régi hegypartiak: Barrére, Collot d' Herbois, Billaud-Varennes deportáltatnak, néhányan a forradalmi törvényszék tagjai közől kivegeztetnek, néhányan pedig egyesek által gyilkoltatnak meg; kegyetlen mészárlások boszulják meg a városokat, mellyek legtöbbet szen-

vedtek ; minek következtében szükségessé vált a hadi törvény kihirdetése s a visszahatás meggátlása végett uj szigor behozatala. A hegypárt iszonyu vérpatakban fojtatik el, a rémuralom alá való visszaeséstöli félelem ujra rémuralmat szül ; a fejetlenség felülkerekedik s a kormánynak nincs elegendő ereje azt elnyomni.

Eközben Francziaország künt fegyverrel terjeszté az elveket, mellyekkel a népek többé nem rokonszenveztek ; s egyre szaporitá a hóditásokat a lelkesedés, nagylelküség, birvágy és rémület ama vegyülékével, melly e forradalomnak egyik jellemvonása volt.

Anglia hóditásai.

Angolorszagnak sikerült a belzavarokat a Habeas-Corpus felfüggesztésével s az idegenek és gyüldék ellen foganatba vett rendszabályok által lecsendesiteni. Pitt ohajtotta volna a franczia királyi családot támogatni s a forradalmat elnyomni ; de noha e harcz sokak előtt eléggé indokoltnak látszék, Fox azt mint igazságtalant és szükségtelent ellenezte s azt mondá, hogy az csak a miniszterekre nézve volna hasznos, azáltal a szabadság ragályát eltávolitandók levén. Pitt azonban nem annyira a forradalmi tanok elnyomását mint inkább a zavarok felhasználásával nemzete hatalmának emelését tüzte ki czélul. S valóban a Földközi-tengeren ő volt az ur, Corsica szigetét körülzárolta, Vendéeban partra szállott, az Antillákat és Pondichery-t fenyegette, Francziaországot ostromzár alá vettnek nyilvánitotta, a semleges hajókat onnét kizárta s az aluszékony szövetségesekbe uj lelket öntött. San Domingo a francziáktól a négerek által elvétetett, kik ott irtó háborut folytattak ; Martinique az angolok által elfoglaltatott s mérsékelt törvények alá vettetett ; hasonlóképen Santa Lucia és Tabago is, annyira, hogy egyedül ők látnák el Európát gyarmat-czikkekkel. Egyuttal Indiában is meg akarák magukat szilárditani s evégből Mysore tartományt meghóditák. Régóta áhitoztak ők már a Jó Reménység foka és Ceylon szigete után, kiszálló helyül és eröditvényekül akarván azokat felhasználni ; most Hollandiának Francziaország általi elfoglaltatása ürügyet szolgáltatott erre. Az Isle de France és Bourbon szigetek önerejökből tarták fön magokat.

Francziaország harczban a coalitióval.

II. Fridrik Vilmos porosz király, kimerülvén s látván, hogy csak Ausztria hasznát mozditja elé, ellankadt ; de Angolország

tele marokkal szórván neki a pénzt, hatvankét ezer katona kiállítására kötelezte magát, de azok müködése a rosz egyetértés következtében, melly Braunschweig herczeg és Wurmser osztrák tábornok között kiütött, sikertelen maradt. Ausztria ég a boszuvágytól, de lassu és gyenge. Schweiz, Dánia, Svédhon semlegesek; Oroszország felhasználja ezt, hogy magának Lengyelországot biztositsa, ami ellen Angolország még csak nem is tiltakozik. A gyenge s az erősbek önkényétől függő olasz fejedelemségek közől csak Piemont folytatá a háborut s elveszté Savoját és Nizzát. Hollandia Angolország akaratától függött; Spanyolország mint monarchia kötelességérzetből harczolt.

De Francziaország egy millió kétszázezer katonába lelkesedést tudott önteni, amelly a szövetségeseknél teljesen hiányzott; a fiatalság gyorsan betanittatik a katonáskodásra és vezérletre, egy tengeri haderő rögtönöztetik, egészen uj tisztekkel, s felbátoritva Toulon visszavétele által, azt hivé, hogy a tengeren is versenyezhet vetélytársával s csakugyan szembe mert szállani Howe tengernagygyal és drágán fizetteté meg vele a győzelmet (jun. 1.). Ekközben franczia kalózok lepik el a tengert s egy év alatt négyszáztiz hajót vesznek el az angoloktól. A Tech vonalon csakhamar győzedelmeskednek s átlépik a Pyrenaei hegyeket; Massena beveszi Onegliá-t s a háromszinü zászló a Col di Tenda hegyszoroson és Cenis hegyen keresztül Olaszországba száll. Északon kezdetben sikertelenül müködnek, de Pichegru a Turcoing mellett nyert győzelemmel növeli a bizalmat, ostrom alá veszi Ypres-t s azt elfoglalja; Jourdan Fleurus mellett döntő csatát nyervén (jun. 26) Brüsselt és Belgiumot Francziaországnak megnyitja; Condé, Valenciennes, Landrecies és Le Quesnoy visszavétetnek. Alig mertek gondolni Hollandia meghóditására, amelly II. Fülöpnek és XIV. Lajosnak is ellen tudott állani; mindazáltal Pichegru a befagyott Maas jegén áttörve s a pártok által támogattatva Amsterdamba bevonult (1795). A batavi köztársaság Francziaország szövetségesének nyilvánittatott, ennek százezer forintot fizetvén, holland-Flandriát átengedvén és a flessing-i kikötőt vele közösnek nyilvánitván. Ekként a leggazdagabb tartomány Francziaország hive lett, ami a kiszállásokat felette megnehezité az angoloknak, kiknek a szárazföldön most már mi veszteni valójok sem maradt; Poroszország helyzete jelentékenyen megváltozott.

Békealkudozások.

II. Fridrik Vilmos Haugvitz és Luchesini, a czopfos politika eme hősei által rábiratva elvált régi szövetségeseitől; most azonban

oldalról fenyegettetve látván magát, alkudozni kivánt. A császár is óhajtotta volna ezt, jóllehet Ausztria nem nyugodhatott be Német-Alföld elveszitésébe; s igy az elmékbe egy általános béke utáni vágy fészkelé be magát. Francziaország csak azon feltétel alatt akart egyezkedni, hogy határa a Rajnáig terjedjen, mindazáltal Baselben békét köt a porosz királylyal (apr. 5), ki most az általános béke közvetitője gyanánt lép fel. De ennek megkötése a közjóléti bizottmánynyal, melly tárgyalásait nem titokban de nyilvánosan tartá s emellett negyedrészben minden hónapban uj tagokkal pótoltatott, lehetetlen vala; s igy a szövetségesek kénytelenek valának magukat Francziaország mérsékletére bizni. Ekként Francziaország ismét belépett az európai egységbe; s a harcz és politika terén kivivott ennyi siker erős támaszául szolgált a mérsékelt pártnak s elvevé egyszersmind az ürügyet az ujabbi kivégeztetésekre.

Vendée ujabb felkelése.

Vendée, látván a thermidor-pártiak uj irányát, lecsendesült, s igy megszünhete ama nagylelküség, megfontolás, dicsőség és eredmény nélküli szomoru harcz. A bretagne-i chouan-ok is letevék a fegyvert; de Anglia, midön látná, hogy Francziaország velök alkudozik, felismervén fontosságukat, ujra szitani kezdi közöttök a tüzet. A belnyomor, melly a mindenben szükséget szenvedő hadseregnél is nagyon észrevehető vala, bátoritásul szolgált a hatalmasságoknak és királypártiaknak, hogy uj kisérletet tegyenek. Ugyanazért felázitják Vendée-t, megnyerni igyekeznek Pichegru-t, tele marokkal szórják a pénzt, melly annál kapósabb vala, minél alább sülyedt a nemzeti papirpénz becse; emellett Charette és Stofflet is látván, hogy a régi királyi család vissza nem állittatik, mint az nekik talán kilátásba helyeztetett, ismét fegyvert készülnek ragadni. Angolország, melly örült, hogy ekként magának Europában harcztért szerezhete, egy hajócsapatot bocsát a királypártiak rendelkezésére, kik Quiberon-nál partra szállanak (jun. 27). Két mérsékelt egyén küldetett most a vendée-iak ellen t. i. Hoche és Canclaux, kik épen olly jól rendezkednek mint roszul a felkelők. Puisaye őrgróf, ki az utóbbiakat vezérlé s a ki a siker biztositására eget-földet megmozditott, rettenhetlennek mutatá magát a veszélyek közepett, de kénytelen vala a király öcscseinek engedelmeskedni. A legyőzött királypártiak részint a vizbe fúlnak, részint az angol hajóhadra menekülnek, részben pedig elfogatnak s agyonlövetnek! [1]) Hoche a győze-

[1]) Charette igy irt XVIII. Lajosnak: „Fölség, Öcscsének gyávasága min-

lemben is okos politikát tanusit, tiszteletben tartja a vallást, s bünbocsánatot hirdet; Charette pedig Canclaux tábornokkal értekezésbe bocsátkozik.

Jourdan és Pichegru a Rajnánál győzedelmeskednek s a folyamon átkelnek; a király-párt mindenütt megveretik; Moncey Spanyolországban szintén győz, s végre hosszas alkudozások után a béke létre jő. Az egyházi fejedelemségek világiasitását, melly Hardenberg és Barthelemy meghatalmazottak agyában fogamzott meg, saját hasznára fordità Poroszország, s Németország szerencsétlenségének rovására saját országát öregbitendő, elfoglalja még Nürnberget és más tartományokat s Franconia rendeit kényszeriti, hogy az örökösödési jogról lemondjanak. A pénz, mellyet Németország sarcz fejében fizetett, elég volt volna védelmére; de mindenki csak magára gondolt, a német nemzetet senki sem védte.

Angolország folytatja a háborut.

Angolország makacsul ragaszkodott a háboru folytatásához, tervei valósitására szükséges lévén az; ugyanazért Ausztriának száztizenöt-milliónyi kölcsönt biztosit s hajóhadán szolgáló tengerészeit nyolczvanezerről százezerre emeli. Az angolok az 1795-ki hadjárat végével szemére vetették a miniszteriumnak, hogy elveszni engedte Hollandiát és Németalföldet, feláldozta a vendée-iakat s elpazarolta a tömérdek kincset; Fox és Sheridán különösen arról vádolák Pitt-et, hogy sebet ejtett Nagy-Britannia becsületén; de ő azt felelé, hogy a köztársaság végvonaglásban van s mihelyt az uj kormány megszilárdul, alkudozásokba ereszkedik. Még jobban lármáztak a visszatorló törvények ellen, annyira, miként Fox nyilvánitá, hogy a népnek nem maradna más hátra mint a fölkelés; de Pitt uj segédforrásokat nyer s mindaddig, mig Német-Alföld Franczia-ország birtokában van, a békéről hallani sem akar.

Simon, XVII. Lajos őrzője, Robespierre-rel együtt elveszvén, e gyermek őrizete a kevésbbé kegyetlen creol születésü Laurentra bizatott; de az csakhamar elhalt (jun. 8), s igy nagybátyja, a provence-i gróf, felvette a XVIII. Lajos nevet. Az elhalt királyfi nővére a nemzeti Convent azon tagjaival cseréltetett ki, kiket Ausztria, Fox és Sheridan ékesszólástól ragyogó beszédei daczára fogva tartott. Egyedül La-Fayette kiváltásába nem akart Ausztria beegyezni;

---

dent elrontott. Csak azért kelle e partokon megjelennie, hogy mindent megmentsen vagy elveszitsen. Az ő visszatérése Angolországba döntött felettünk; nem marad egyéb hátra nekünk mint hasztalanul elvesznünk az ön szolgálatában.

elszöktetése, melly amerikai pénz segélyével volt volna valósitandó, felfedeztetett, s ekként neje és két leánya, fogságát megosztandók, fogsága helyére egy ausztriai várba költöztek.

A köztársaság uj alkotmánya.

Most a nemzeti Convent saját mindenhatóságának egy alkotmány általi megszoritását vette czélba. Többeknek az 1791-ben kikiáltott köztársaság és egységi dogma nem volt inyökre s jobban rokonszenveztek az angol szabadsággal; az elmult zsarnokság alatt némelly jogok szüksége mélyen éreztetett; s mindnyájokra sulyosan nehezedtek különösen a büntető törvények. Mások előtt ismét az Egyesült-Államok és Schweiz nem voltak eléggé köztársaságiak s igy Róma vétetett példányképül. Eszerint nem egy kamra, de egy ötszázas tanács alkottatott; mellynek tagjai harmincz évet meghaladó egyénekből választatnának s harmad részben minden évben megujittatnának, és ennek teendője vala törvényjavaslatokkal lépni föl; a másik tanács, mellynek kétszáz ötven tagja negyvenéven felüli nős vagy özvegy férfiakból állana s évenkint az emlitett módon újjitaná meg magát, ama törvényjavaslatokat szentesitené, segélyül vévén (igy mondák) az észt és képzelődést. A törvényeket egy öt tagból álló igazgató tanács (directorium) felelős miniszterek segélyével hajtja végre. Minden huszonegy éven felüli polgár egy gyülekezetben egyesülve nevezi ki a választó gyüléseket, mellyek választani fogják a két tanácsot; s ezek ismét a directoriumot; a birói hatalom választott birák kezében maradván. Minden törvényjavaslat csak háromszori felolvasás után vétethetik vitatkozás alá. A sajtó szabad, de a néptársulatok eltiltvák; a menekültek kiutasitvák, a nemzeti javak eladásai szentesitvék; a vallásgyakorlat szabad, de a kormány segélyezése nélkül.

A Convent munkáját befejezi.

A Convent tagjai mindent elkövettek, hogy magukat az uj törvényhozó gyülésben megtarthassák, de a lapok és párizsi kerületek egyhangulag kikeltek ezen zsarnokság ellen s követelték, hogy a választások az alkotmány értelmében eszközöltessenek. Lázadás ütött tehát ki, minek következtében a Convent magát biztositandó, a fegyveres erő vezérletét az ifju Buonaparte-ra biztá, ki olly kérlelhetlen határozottsággal kartácsoltatta a Saint-Honoré utczában összecsoportosult tömeget (okt. 5.), mintha csak osztrák zászlóaljak voltak volna, s három-négyszáz halottat és sebesültet hagy hátra. Ezen első rendes csata által, mellyet a lázadás ellené-

ben vivott, a Convent visszanyerte hatalmát s nem élt avval vissza. Egy királypárti ügynökség fölfedezése Párizsban felelevenité a gyanusakat; de a Convent kegyelemmel akarja befejezni pályáját s kimondja, hogy a halálbüntetés eltöröltetik, mihelyt az általános béke létre jő, és a multra fátyol vettetik; a forradalmi tért Egyesség terévé (Place de la Concorde) változtatja, s 1795 ik évi oktober 26-án magát feloszlottnak nyilvánítja.

Nem a nemzeti Convent alapitá meg ugyan a szabadságot, de a legveszélyesebb válságok közepett ő tartá fön azt; s három év, egy hó s négy nap alatt hozott tizenegyezer kétszáz tiz határozatot, s vagy az egész gyülés formalis nyilatkozata, vagy tagjai s bizottságai által felfedezett háromszázhatvan összeesküvést s hivatalosan kihirdetett százötven felkelést.

ÖTÖDIK FEJEZET.

A directorium. — A communismus. — Buonaparte. — Olaszországi hadjárat.

A forradalom két nagy müve, az alkotmányozó gyülés és nemzeti Convent, be vala fejezve s a harmadik a directorium közbejöttével előkészitve. Megszünt most már az elméletek kizárólagos és szenvedélyes uralma, ugyszintén a vallásellenes fanatismus is, kiegyezkedendők a gyakorlati szükséggel; a helyett hogy a társadalmi szerződés (Contract social) alkalmaztatnék, egy politikai rendszer készitése kiséreltetett meg, melly számba venné az időt és tényeket. Az uj alkotmány némi összeegyeztetése vala a népválasztásnak és egységnek; a római classicismus mindenütt ott pompázott abban; az egyházak a Nemtő, Egyesség, Földmüvelés, Elismerés, e programmszerü vallás templomaivá alakittattak. A kormány élén jogtudósok és vizsgálódó bölcsészek állottak, kiket a hadsereg félelemmel töltött el: Rewbell elsassi ügyvéd az irigy középszerüek szóvivője; Revellière-Lepaux anjoui ügyvéd, ki a természet-törvény nevében roszalta a politikai és vallási intézményeket; Barras provence-i algróf, a tett embere, ki a nemzeti Conventet több izben kisegité a hinárból; Carnot, a harcz nemtője, ki ekkor váratlan mérsékeltséget tanusitott; amiben támogatá öt Letourneur, köztiszteletben álló hazafi. Sieyes, e hirneves gondolkozó

fő, de a gyakorlati életre alkalmatlan férfiu, visszavonta magát. Különböző pártokból valának ezek választva de mindannyian olylyanok, kik a király halálára szavaztak, ekként a királyi család rettegett visszahelyezése ellenében biztosságot nyujtandók; mindnyájan gyülöletet esküdtek a monarchia ellen s XVI. Lajos halálának napját január 21-két megünnepelni rendelték.

A forradalom lerontotta a tetőket, s miként a földben, ha arról a felső réteg levétetik, csak kövek maradnak, a directorium tagjai közöl egy sem birt ama lángelmével, melly megkivántatott volna arra, hogy bent a rend helyreállittassék s künt a győzelem biztositassék; egy levén a kamra, minden véleménykülönbség ebben egyenetlenséggé fajult. Lassanként tetszéssel találkoztak a közrendet veszélylyel fenyegető vélemények, s a directorium önkényüleg nyomta el ezeket, zsarnok kisérletek és lágymeleg közönyösség között habozva s mindenütt összeesküvéseket látva, mellyek tulajdonképen a gyengeség és önkény eme vegyülékének természetes szüleményei valának. A directorium tagjai a miniszteréknél nagyobb mérvben ingadozván a többség fuvalma szerint, többet törődtek az általok képviselt tekintély s az általok védelmezett társadalom elleni fenyegetésekkel, mintsem a köztársaság kárával. Hetven hirlap helyettesité most a gyülésteremi szószéket, amellyek majd mind ellenséges indulattal viseltetének a kormány iránt s a mellyek hasábjain az irodalom régi bajnokai küzdöttek s ugyanazért hatalmasak valának. Eközben Pichegru árulóvá lett; Vendée ismét felkelt; a pártok visszatorláson törték fejöket; a megbukott nemességet a szánalom olly fénynyel vette körül, minővel szebb napjaiban sem birt. Egyébiránt nem volt ez egészen megsemmisitve, több tartományokban mint pl. Dordogne-, Bourbonnais-, Guyenne-, Poitou s Bretagne-ban a nép szerette a földesurakat s nem bántotta kastélyaikat, minek következtében megtarták birtokaikat; győzőkből legyőzöttek lettek s a nemzeti javak megvásárlói által szemmel tartattak. Kétféle birtokosok valának tehát, épen ugy mint kétféle papság. Az, melly Gregoire-ral az esküt letette, azt követelte, hogy ő képezi az igaz egyházat s tartja fön a vallást; de a nép nem hitt neki; s ha egynémelly el is ment az Ész oltárához, senki sem az esküt letett plébánosokhoz. Ugyanazért ezek gyülölték a vonakodó papokat, kik az üldözés által fénykörrel övezve rejtekhelyeken és magányban szolgáltak misét, hol a katonák őket meglepve, szétszaggaták misemondó ruháikat és széttörték kelyheiket, a directorium pedig még dühösebben üldözé őket.

A jakobinusok maradványai boszus szemmel látták, hogy egyszerü javitásokká fajul az, miröl ők azt hitték, hogy a társadalmi rendszer teljes ujjáalkotása leszen, minden tekintet nélkül az emberi cselekvényekre. Rousseau a társadalmat egy szerződésre fektette, amelly következésképen módositható vala. Mirabeau s az első törvényhozók ebből azt következtették, hogy a tulajdon csakis társadalmi intézmény levén s a természetben nem gyökerezvén, a társadalom afelett fönségi és korlátlan joggal bir. Robespierre pedig annyira ment, hogy a végrendelkezési jogot megsemmisité s a birtokjogot bizonytalannak, kegyelemtől függőnek nyilvánitá, kivonván azután ez uj elvekből a fokozatos adót, a szegények illetékét s a munkához való jogot. Illy társadalmi kérdések vétettek vita alá a rémuralom alatt, s Robespierre egyik biztosa 1793-ban Saint-Malo-ból igy ir neki: „Mindenütt felszólitottam a néptársulatokat, hogy ne bizzanak a kereskedők-, urias öltözetüek- és gazdagokban, akiknek aristocratiája kapott most uralomra, miután a nemeseké és papoké megszünt; mindenütt igyekszem a népet felemelni, megmutatván neki, hogy a forradalom érte jött létre, s hogy most már ideje, miként a nadrágtalanok uralkodjanak, mithogy ők vannak többségben a földön.“ Ugyanaz igy ir Saint-Just-nek: „Bourdeaux a kereskedés és önzés központja. Ahol sok nagy kereskedő volt, ott sok gazember találkozott s ott nem ütheté fel uralmát a szabadság, mellynek alapja az erény; ahol sok gazdag volt, ott a nép el vala nyomva általok, s az egyenlőség sokáig nem ismertetett; ahol a pénzszomj uralkodott, ott a hazaszeretet nem verhetett gyökeret a szivekben. Minden elnyeletett a humanitas szó által.“ Egy másik 1794 elején igy ir Robespierre-nek: „Szükséges legyilkolni a kereskedők aristocratiáját épen ugy, mint legyilkoltuk a papokét és nemesekét. A kereskedés csakis magoknak a községeknek engedhető meg egy evégre kinevezett élelmezési és kereskedelmi bizottság közbejöttével. Ezen eszme helyesen kifejtve valósitható. Akkor a kereskedelemből származó minden nyeremény a köztársaság azaz a vevő és eladó javára esnék.“

Baboeuf.

Ezen korba tartoznak tehát a tanok, mellyek ma Európát forrongásban tartják; s minthogy a jakobinusokkal együtt megbukni látszottak, most azok szövivőjeként Gracchus Baboeuf lépett fel, ki Bonarotti-val [1]) és több másokkal, kikkel a börtönökben jutott

[1]) Ezen florenczi származásu férfiutól, ki később a carbonari-k feje lett

ismeretségbe, a bünbocsánat kihirdetése után a Pantheon vagyis az Egyenlők társulatát alapitá, ostromolva az ellenforradalmat s felmutogatva a jót, mellyet ama vihar létrehozott. Általános jószág-közösséget hirdetett, „az egyenlőség első követelménye a természetnek, első szüksége az embernek, fő köteléke minden törvényes társulásnak. A franczia forradalom csak előhirnöke vala egy másik nagyobbnak és ünnepélyesebbnek, melly utólsó leszen... Félre már most a földek egyéni tulajdonjogával! azok termékei egyaránt mindenkié. Elég sokáig rendelkezett egy milliónál is kevesebb egyén arról, ami husz millió embertársoké. Félre a gazdagok és szegények, nagyok és kicsinyek, urak és szolgák, kormányzók és kormányzottsak undorító megkülönböztetéseivel! Ime, elérkezett a pillanat az Egyenlők köztársaságának azaz a mindenki előtt nyitva álló vendéglőnek megalapitására... Franczia nép, ismerd el és kiáltsd ki az Egyenlők köztársaságát. Nem leszen más különbség az emberek között, mint a nem- és korkülönbség. Minthogy mindenki ugyanazon tehetségekkel, ugyanazon szükségekkel bir, csak egyféle nevelés, egyféle táplálék leszen. Ha mindnyájan megelégszünk ugyanazonegy nappal és egy levegővel, miért nem volna elegendő mindnyájunknak ugyanazonegy mennyiségü és minöségü táplálék? ... Az egyetemes visszafizetés napjai elérkeztek. Szenvedő családok, jöjetek és üljetek a közös asztalhoz, mellyet a természet valamennyi gyermekének teritett“ [1]).

Következésképen egyszerü életmódot követeltek; nem kellett nekik város, nem fényüzés, nem a szószékről jövő hangzatos beszédek; tanulja meg a nép hazáját szolgálni és védeni, ennyi elegendő; semmiféle értelmi vagy erkölcsi fensőbbség; a sajtó egyedül a társadalom által kimondott elvek között mozogjon; ekként az emberi tevékenység minden egyéni rúgója, a család, a felebaráti szeretet, a müvészetek mind el fojtvák; e paradicsom letesitésének eszközei pedig az erőszak, zsarnokság s legyilkolása mindazoknak, kik ellenállanának. Ennek következtében elhatározták legyilkolni a directorokat, kikiáltani a szabadságot, egyenlőséget, a 93-ki alkotmányt, az egyetemes boldogságot, terveiket a táplalék bő igéreteivel támogatván, mellyek különösen hatnak az éhező népre. De felfedeztetvén s elfogatván (1797) kivégeztettek; és ezen erélyes

s igen öreg kort ért, állhatatosan megmaradva köztársasági eszméiben, kaptuk mi Baboeuf tanának egész elméletét.

[1]) *Manifeste de Egaux.*

tettével a directorium megszilárditá magát, korlátlan engedelmes séggel találkozott s bezáratá a hazafias köröket.

A többség élénken érezte a béke szükségét; a polgárok, kik a 89-ki forradalmat létrehozták, egy időre tulszárnyaltattak a proletariusok által, de most ők kerekedtek felül, remegtek a rémuralom visszatérésétől, a gazdászati, ipar és kereskedelmi eszmék teljes felforgatásától, s ugyanazért szemmel tarták a bukott pártot. Mindazok, kik váratlanul meggazdagodtak, vagy a veszélyek elől szerencsésen megmenekültek, élvezni akartak; az élelmezők, e kor valódi hatalmasságai, gyorsan meghiztak a hadsereg nyomorán; a börzei üzérkedés Law idejét látszott visszavarázsolni; s ami gyorsan nyeretett, épen olly gyorsan el is költetett. Megujultak tehát a párizsi élv- és gyönyör-hajhászások, megtoldva klasszikus utánzásokkal; a nők szobrászati egyszerüséggel és görög szerénytelenséggel öltözködtek és csábitottak, hogy az illetőket kegyelemre hajlandókká tegyék; megindultak a számnélküli társas estélyek s mindezekben kimondhatlan pompa és fényüzés. S minthogy a forradalom mindegyik átmeneti korszakában valamelly nőnek kelle szerepelni, most De Stael asszony Necker leánya és a svéd követ neje gyüjté maga köré a párizsi müvelt világot. Otthon be lőn ő avatva a politikai ügyekbe, számkivettetése alatt pedig a német regény-irodalomba, s kitüntetve a tudós világ által, termeiben maga körül egyesité a legjelesebb tehetségeket, politikai kérdéseket tett vita tárgyává s köztársaságot óhajtott, de ugy hogy annak élén barátai állanának. Nevelék körötte a fénykört Benjamin Constant, a fényes de roszul támogatott elméletek eme szónoka; Daunou, irodalmi férczelő, az előbbi és Sieyes árnyéka, ki egynapi alkotmányokat szerkesztgetett mint valamelly akademiai vitatkozó előadást, és diszbeszédeket szavalt el miként Chénier József költeményeket; Lebrun kérlelhetlen gunyköltő, ki elmés gunyoros ötleteivel mindenkit egyaránt sujtott.

A földmüvelés szintén lendületnek indult; a parasztok javiták helyzetöket; a birtokosok takarékosan éltek és szenvedett veszteségeiket lerombolt kastélyaik maradványainak s a nemzettől vásárolt földeken lévő fáknak eladása által helyreütéék.

Pénzügyi állapotok.

Még a pénzügyi állapotok is javulni kezdettek. Midőn a directorok a luxemburgi palotába behelyezkedtek, a kapus kénytelen volt számukra egy asztalt és egy koncz papirt kölcsönözni; egy fillér sem volt a pénztárban és a kétezer millio utalvány csakha-

mar négyezerötszáz millióra emelkedett; Párizs élelmezése nagyon bizonytalan vala; senki sem akarta szolgálni a kormányt; a postai közlekedés félbeszakadt. Az érczpénz annyira eltünt a forgalomból, hogy egy Lajos-aranyért huszonnyolczezer frank utalvány adatott s egy ebéd nyolcz személy számára papirpénzben hatvanezer frankba került; a vásárlások csere által eszközöltettek, fényes butorok, ékszerek, érmek és festmények hozattak forgalomba, ami uj tápot nyujtott a franczia vidorságnak. A kormány hatszáz milliónyi kényszer-kölcsönt rendel; helytelen s ugyanazért boszantó és sikertelen müveletek által akar segiteni magán; végre is kimondatik a nagyszerü bukás, melly az utalványokat azon értékre szállitja le, amelylyel ama napon birtak.

A két tanácsban az ellenzék, melly a köztársaságot csupán átmeneti állapotnak tekinté, mindinkább szaporodott s a vélemények a monarchia felé kezdének hajolni. Külföldről a menekültek majd befogadtattak, majd visszautasittattak, amint a félelem hozta magával. Orleans herczeg elsőszülött fia, ki a Jemappes melletti ütközetben magát kitünteté, Chur közelében a reichenaui collegiumban tanitott; Carron abbé Angolországban a menekültek gyermekeinek nevelésével foglalkozott, ezáltal is terjesztvén a szánalmat és a királypárti eszméket. Némi reményt nyujtott a vendee-i felkelés is, de Hoche százezer emberrel oda küldetvén, erélyesen folytatta a háborut, mignem Stofflet és Charette árulás következtében kézrekerittettek és agyonlövettek (1796).

Pichegru, ki a Rajna mellékén parancsnokolt, azon reményben ringatá magát, hogy, Monk szerepét ismételve, sikerülend neki a Bourbon királyi családot a trónra visszahelyezni. Mindig mérsékelt volt ő a győzelemben; Hollandiában a zsákmányolást szigoruan megtiltotta s a menekültek és angol foglyok vérét mindenütt kiméltе, később pedig egészen a királypártiakhoz csatlakozott, lehet hogy meggyőződésből, lehet hogy pénz vagy nők által nyeretett meg. Midőn ő visszavonult, Károly osztrák főherczeg győzelmeket aratott. Spanyolhon véd- és daczszövetséget kötött Franczіaországgal, háborut üzenvén az angoloknak, kik mindig saját hasznukat lesvén, elfoglalták tőle Trinidad szigetét s Portoriccot és Teneriffát is, ámbár sikertelenül, ostromolták. Mindent elkövettek ők, hogy az angoloktól Oroszországot elvonják, de Katalin czárnő sokat igérvén, legfölebb egy hajócsapatot küldött, a mi rájok nézve kevés jelentőséggel birt, s ugyanakkor Angolországgal erre nézve igen előnyös kereskedelmi szerződésre lépett s avval és Ausztriával

szövetséget kötött. A szárazföldön tehát Francziaországnak Sardinia és Ausztria ellen kelle sikra szállania; s itt a dolgok rendje azt kivánja, hogy Olaszországról szóljunk.

Olaszország.

A franczia forradalom első zaja élénken érezteté az olasz fejedelmekkel, hogy milly helytelenül cselekvének akkor, midőn a régi és hazafias eszméket megsemmisiték. Szükséges lévén ellenállaniok, mire támaszkodhatának másra mint az anyagi erőre? Megszoktatván a népeket arra, hogy az ujitásokat, mellyekre ugy sem valának megérve, minden birálgatás nélkül fogadják, azt kelle hinniök, hogy azokat örömmel vagy legalább akadályozás nélkül fogadják, különösen, midőn ugyszólván özönnel s tetsző alakban nyujtattak [1]). Mindegyik fejedelemnél tehát egyenlő rémület de nem egyenlő határozottság mutatkozott; s nem merték létrehozni azt, ami őket megmenthette volna, a védelmi szövetséget, mellyet VI. Pius a pilnitzi mintájára javaslatba hozott (1791). Nápoly a poroszka-adó miatt meghasonlásban volt a pápával; Velencze nem akarta saját kereskedelmét megrontani; Ausztria soha nem nézte jó szemmel, ha az olaszok között akarat-egység létezett. De legalább csendesen kellett volna maradniok, minthogy Piemont ugy is fenyegetve látta Savoyát; Nápolynak nagy előnyére válandott, ha ellátja Francziaországot olajjal és szappannal, amelly czikkekben a déli zavarok s pusztitások után nagy hiány volt, s gabonával, mellyet annak Keletről kelle szereznie. De az érzelmi politika kerekedvén felül, inkább a rokoni összeköttetések vétettek irányadókul s fegyverkeztek a köztársaság ellen; a modenai herczeg az Eszték utolsó ivadéka, ki a költők által annyira kidicsérteték s aki megtartá ősei nemes izléseit, temérdek kincset gyüjte magának, sejtvén a vihart. Toscana, melly a legszelidebb szolgaságban vala, a franczia eszmék mellett nyilatkozott, s a nagyherczeg, jóllehet az osztrák házból való, egyike volt az elsőknek, kik a köztársaságot elismerték; és minisztere Carletti tulságos hazafiasságával Párizsban még gyanussá tette magát.

[1]) Gyengeségök ezen érzete élénken nyilvánul azon munkában, mellyet *Az ember jogai*-ra vonatkozólag Spedalieri irt, gyengitendő ekként az idegen könyvek hatását. Átmenetet képezett e munka a divatos és ostromlott eszmék között, miután elvül állitja fel, hogy a társadalom társas szerződésen alapul anélkül, hogy Isten abban közvetlenül beavatkoznék; hogy a nemzet, melly azt kötötte, joggal bir trónvesztettnek nyilvánitani a fejedelmet, ki azt megszegi azaz zsarnokká leszen; végre, hogy az ember jogainak legfőbb védője s pártfogója a keresztény vallás.

Ami a népeket illeti, azok ugyan itt sem fürödtek tejben-vajban, de legalább nem valának olly zaklatásoknak kitéve mint Francziaországban. A fejedelmek a vagyoni állapotot egyenlösiték, a hübéri kötelékek és jobbágyi szolgálatok egyik helyen egészen megszüntettek, másutt pedig megkönnyittettek; a jansenisták hatalmas döfést ejtettek ugyan a pápai tekintélyen, de azért a nép szokás- és érzelemből ragaszkodott vallásához, s a hitetlenség itt inkább a vétek mint a megfontolás eredménye vala; épen ugy miként a független gondolkozásmód inkább az erkölcsök szabadosságában mint az okoskodásban találta alapját. A szabadkömüvesi páholyok inkább mulatságokkal és jótékonysággal mintsem politikai czélokkal foglalkoztak; a külföldről beküldött izgatók csak a reményvesztett embereknél találtak kihallgatást, és a csekély számu ujitók nem mertek mutatkozni szemben a conservativekkel, kiknek száma mindinkább növekedett, miután tapasztaltatott, minő szomoru következmények származtak ama szent elvekből.

A veszélyt szomszédságánál fogva legelsőben is Piemont érezte. III. Victor Amadé, ki ottan uralkodott, nem vala hös, még csak nem is katona, mindazáltal szerette a hadsereget annyira, miként azt mondaná, hogy többre becsül egy dobost mint egy tudóst, ösei politikáját követte, kedvelte a pompát, és százhusz millio adóssága volt. Mint buzgó katholikus s egy növére és két fivére által XVI. Lajossal rokon, keresztényi, királyi s rokoni kötelességének tartotta fegyverkezni; befogadta a franczia nemeseket, kik nem mint áldozatok de mint lázadók költöztek ki honukból, s akik Turinban ellenforradalom létesitésén müködtek; és a többi hatalmasságokkal megegyezett a módokra nézve, mellyek által e véleménye szerint pillanatnyi tüzvész elfojtandó s országában az ujitók reménye meghiusitandó volna, kik lázitó beszédekben s néhány tapintatlanul elnyomott mozgalomban kezdének mutatkozni. A király a menekültek és az uj császár által sürgetve támadólag lépett fel, és Savoyában s Nizzában a szükséges hadi készületeket megtette (1792). Francziaország követe, Semonville által szövetséget ajánlt neki, de ő még kihallgatni sem akará azt s az Isére és Var között a köztársaságba betörni készült. De a hadi készülődések csakhamar felette tökéletleneknek bizonyultak be, mert Montesquiou elfoglalta Savoyat, Lazari, a piemontiak fővezére, elhagyván erős állásait; a hajóhad meg Nizzát vette be, hol miután a lakosság ellenséges indulattal viseltetett a francziák iránt, ezek kicsapongásoknak és boszúnak engedék át magokat. A szárd hadsereg első

kiáltatott Európában gyávának, eddig még nem futamodván meg más ama rögtönzött hősök előtt.

Oneglia központja vala a Francziaországot nyugtalanító kalózhajóknak, s minthogy ezek egyike lövést tett az ajánlatokat hozó franczia hajóra, Truguet tengernagy a várost bombáztatta; a nép mind elfutott, kivéve a szerzeteseket, kik sérthetetleneknek hitték magukat, de legyilkoltattak s a város felgyujtatott (1793). A menekültek, kik Savoyában valának letelepedve, seregestül Turinba futnak s csak néhány hegyi lakó és a barbetti-k védték magukat. De midőn Montesquiou, mert a savoyaiak hazafias gyilkolásait fékezte, a köztársaság által letétetett, és Robespierre hajmeresztő kegyetlenségei a kedélyeket elkeseritették, a szövetségesek bátorságot nyerve Francziaországba betörni szándékoztak, azt hivén, hogy a népek felkelendnek a rémuralom zsarnoksága ellen; de Kellermann ötvenezer franczia élén megerősité magát a savoyai és tengeri Alpesek között, s az uj harczmodor meghiusitá a régi taktikát, melly szokott lassuságával működött.

A genuai köztársaságot kereskedőinek Francziaországban elhelyezett nagy tőkéi óvatosságra inték. De különben is nem akart Piemonttal egyesülni, ismervén annak régi vágyait; nem Ausztriával, mellynek csak imént rázta le bilincseit; s ekként a Párizsból és Londonból jövő s egymással ellenkező követelések között ingadozott. Ez utóbbi különösen visszaélt fensőbbségével; árulás segélyével megtámadja a genuai kikötőben horgonyzó Modeste nevü franczia fregatot, a genuaiaknak megparancsolja, hogy Francziaországgal minden összeköttetést megszakitsanak s annak hajóit befogadni ne merészkedjenek: hallatlan hatalmaskodás! Azután a corsicaiak angol zászló alatt szabad utat engednek régi gyülöletöknek, mint kalózok nyugtalanitván a tengerpartokat.

Az alkotmányozó gyülés visszahivta e szigetre Paoli-t, ki Párizsban és egész Francziaországban diadallal fogadtatván [1]),

---

[1]) Paoli igy ir: „Ohajtanám, hogy a nemzetgyülésben kevesebb szónokunk és bölcselőnk volna. Az angolok *Magna Charta*-ja nehány sorban van összefoglalva, s a *Bill of Rights* szintén igen rövid; s az angol szabadság emez emlékkövei és alapjai nem néhány órai elmélkedés után tétettek le. A legjobbat fürkészik s attól félek, hogy eltalálják veszteni a jót; szétrombolják ezen tartomány alkotmányát s az amerikaiaké után futnak; Bizanczczal szemközt Calcedoniát épitenek. Ha van is az angol alkotmánynak némi hiánya, könnyen orvosolható s napról-napra orvosoltatik is az; de a francziák mindent egy pillanat alatt akarnának létesiteni s eddig még mit sem hoztak létre, mi azonnal szétrombolható

visszatért hazájába, reménylvén, hogy szabadnak látandja épen azon francziák keze által, kik előbb bilincsekbe verték; s mérsékletet és egyetértést ajánlott [1]). De a forradalmárok felülkerekedtek, ő pedig a nép szokásos hálátlanságának martalékul dobva kétségbeesik a különcz szabadság felett [2]), s még nagyobb kétségbeesés fogja el, midőn látja, hogy Francziaország olly istentelen és vérengző volna s a népekkel kereskedést üzne, s igy félnie kelle, hogy Corsicát Genuának eladná, vagy Piacenzával elcserélné, s hogy végre a franczia izgatás tulsulyra emelné a fondorkodókat,

---

nem volna. . . . Minden oldalról az tünik ki, hogy a nép szabad akar lenni s talán mi is azok leszünk; legalább olly mérvben mint a francziák."

[1]) „Sokkal elönyösebbnek tartom, ha a többi franczia tartományokkal egy független szabadságra egyesülünk. Ha ettől megfosztatnánk, vagy valaki eladná azt, vagy annak romjai felett zsarnokká emelkednék. Most már megmondhatom: hányszor kináltak meg engem e sziget független fejedelemségével? talán hogy kisértetbe hozzanak. De mások kedvező körülmények között felhaszuálhatták volna e kisértést. Más tartományokkal egyesülten biztosabbak vagyunk szabadságunkat illetőleg. Ami engem vigasztal s lelkesedéssel tölt el, az, hogy képviselőket küldhetünk a nemzetgyülésbe, melly egykor kétségkivül egész Európának világosságot és szabályokat kölcsönöz. Ami honfitársaink lelke előtt egy nagy dolog lebeg: nem fogja magát többé aljasnak és megvetettnek tekinteni s boszus tekintettel utasitandja vissza egy genuai senator gőgös lenézését, mint amelly nála sokkal lentebb áll. És ki tudja, ha e sokat igérő időszakok nem fogják-e egykor a zsarnokok trónjait megdönteni? Milly kilátás a kereskedelemre!"

[2]) 1792-ki január 8-ról igy ir: „Soha nem hittem volna, hogy husz évi zsarnokság képes legyen lerontani annyi polgári erényt, mellyeket a szabadság országunkban keves idő alatt kifejtett. Oh bár meghaltam volna, midőn értesültem, hogy a francziák országunkat nagylelkűleg szabadsággal ajánkékozták meg! Kevesekről lehetne elmondani, hogy midőn szemeiket az örök álomra behunyták, szerencsésebbek voltak légyen mint én. Milly szomoru jövő áll lelkem elé! Már látom, hogy a törvények érvényesitése végett egy helyi tekintélyre leszen szükségünk, amelly egyensulyban tartsa a különféle közigazgatási testületeket s örködjék visszaéléseik és mulasztásaik felett. Igen távol vagyunk a mozgalom központjától; a távol eső hatalom nem látja a bajt. Vagy ha látja, ékesszólástól ragyogó leveleket ir, mellyek teljesen hatástalanok a tudatlanság és birvágy által megvakitott egyénekre, kiknek fejökben örökösen azon tárgy motoz, mellyet óhajtanak. Ismeretlenek lévén a világ sőt önmagok előtt is, nem lehet fogalmuk a valódi becsületről s még kevésbbé a valódi dicsőségről. Tegnapelőtt a bastiai csőcselék igy nyilatkozott: „A tábornok hiressé szeretné tenni nevét, megtartván számunkra a szabadságot még akkor, ha azt Francziaország elvesztené. Nem fog sikerülni e terve. Mi mindenesetre, még ha elvesztené is szabadságát a monarchia, alatta akarunk élni." — O gentem ad servitutem natam! Ah minő sulylyal nehezedik rám a vértanuk vére, melly rendeleteim következtében avégből ontatott, hogy szabadságot adjak a népnek, melly arra annyira méltatlan." . . .

rágalmazókat, rablókat, egy szóval mindazokat, kik a zavarosban kedvök szerint halászhatnak [1]). Honfitársai által bevádoltatván, Párizsba vitetett, ottan magát Marat és Danton előtt igazolandó. A sziget, boszusággal s undorral eltelve a rémuralom iránt, fellázadt, a szövetségesek mindent elkövettek, hogy azt a franczíák ellen felizgassák; és Paoli igéretet tőn, hogy támogatandja őket, mihelyt az angol és spanyol egyesült hajóhadak, mint reménylék, a Földközi-tengeren megjelennek. Itt azonban a francziák uralkodtak s Truguet Sardinia szigetének elfoglalására küldetett, amelly legalkalmasabb pont ama tenger feletti uralom biztositására s Corsica féken tartására. A szárdok rettenthetlenül védék magukat s a tengernagyot visszanyomták, ami által Paoli felbátoritva a felkelést végrehajtotta, a biztosokat elkergette s állását megszilárditandó magát az angoloknak felajánlotta.

Eközben a szövetségesek Colli és Dellera vezérlete alatt Nizzát megtámadják, bizván a megérkezett angolokban, kik a nápolyi királyt határozott nyilatkozatra kényszeriték, Toscanát, melly semlegesen viselte magát, fenyegették, Genuára ráütöttek, mintha csak készakarva oda működtek volna, hogy egy europai háborura teljes okot adjanak. XVIII. Lajos Veronából igazgatta a királypárti mozgalmakat, de Velencze Franczíaország felszólitására sietett neki a vendégszeretetet felmondani. Ausztria azonkivül hogy az ellenségeskedéseket megkezdette, a semleges graubündeni területre rontott, elfogatandó ottan Semonville-t és másokat, kiket Franczíaország Törökhonba és Velenczébe követekül küldött [2]).

---

[1]) 1793-ik évi január 28-ról igy ir: „Különféle hirlapi czikkeket olvastam; ugy látszik, czélzatosan irattak azok s egyenesen azért, hogy a szabadsághoz való ragaszkodásunkat kétségbe vonják. Szeretném ezen uraktól megkérdezni, hogy ha már ők bennünket gyanusitanak, noha anyánk tejével szivtuk magunkba a szabadság és egyenlőség iránti szeretetet s ennek olly fényes próbáit adtuk s érette annyi viszontagságot kiállottunk, vajjon nekünk nem volna-e szabad gyanus szemmel tekinteni bizonyos urak szándékait, kiknek hazafiasságuk legfölebb három évnyi időszakra vihető vissza s a kik a hazáért sem vért nem ontottak, sem számkivetést nem szenvedtek, sem jószágaikban kárt nem vallottak. A mi népünk kezdi szemeit felnyitni. Ugy látszik, hogy czéljok Corsicát pártszakadásban tartani; s aki a távolból határoz, legtöbbnyire a roszabbhoz ragaszkodik. Én egy kis nyugalmat ohajtok a franczia nemzetnek, mert nem vagyok képes ezen aljas és megromlott forrongás közepett élni. A távolból vagy nem fogom látni hazám viszontagságait, vagy kevéssé érzendem azokat. Az ember szeme előtt minden dolog kinosabb" . . . **Paoli** *levelei.*

[2]) *Storia della diocesi di Como* czimü munkám IX. könyvében egész terjedelmében elbeszélem e tényt.

Róma, a katholikus világ feje, amelly most VI. Piusban a Mediciek fénykorát megujulni látta, megrémült a forradalomtól, melly istentelen tanoktól nyerte származását; félbeszakitja nagyszerü müveit, nagylelküleg befogadja az áldozatokat, de erőszakos eljárással nem akará felingerelni a forradalmárok dühét. Mindazáltal látva a vallás eltöröltetését, a papok legyilkoltatását, a püspökök elüzetését, a király lefejeztetését, sőt hogy önmaga is fenyegettetik ama bonfidalokban, mellyek a papok Rómájában az uj gallusokat üdvözlék [1]), egyházi átok alá veté a köztársaságot, a felizgatott nép pedig meggyilkolja Hugues Basseville követségi titkárt, mint „aki a franczia köztársaság által az istentelen szikrák szitása végett a Tiber partjaira küldetett.“ Elképzelhető, milly zajt ütött ez Franciaországban s mennyire fogadták, hogy ezt boszulatlanul nem hagyják.

Nápoly egészen Karolina királynő befolyása alatt állott, ki osztrák főherczegnő és Mária Antonia testvére lévén gyülölte a franciákat, amit még inkább neveltek minisztere Acton és az angolok, kik ama felette fontos tartományt pártfogásuk alá hajtani reménylék. A félelem kegyetlenséget szül; egy állam-törvényszék iszonyu szigort gyakorol itéleleiben; próbái vagynak huszezer bünös ellen, gyanusaknak tart ötvenezret, hármat a vérpadra küld, kik közől a legidősebb huszonkét éves. Karolina le akará rontani „ama régi előitéletet, mellynél fogva a vádaskodó becstelennek tartatik“, országát kémekkel árasztja el s a börtönöket vagy jobban mondva Sant-Elmo és Messsina várak

---

Magának Semonville-nek nyilatkozataiból, ugyszintén Mounier-nek a pair-ek kamrájában 1840-ik évi február 7-én felette tartott dicsbeszédéből kitünik, miként görbe szemmel nézték őt a forradalmárok, midőn Corsicából visszahivatott. Hogy megmentsék, szinleg Konstantinápolyba küldék követül; de voltaképen a legnagyobb titokban Toscánába kelle mennie, evvel és Nápolylyal a királyi család megmaradt tagjai megmentése felől alkudozandó. Maga Danton, előérezve pártja bukását, menedéket akart magának készitteni a trón lépcsőjénél. Őt tehát Toscánába, Maret-t pedig Nápolyba küldé, hozzájok csatolva Montholont-t, Semonville fogadott fiát, ki katonai pályáját Napoleon alatt Corsicában kezdette meg s később Szent-Ilona szigetén annak végszavait felfogta. De az emlitett elfogatás elrontott mindent.

[1]) Chénier A. egyik bonfidala igy hangzott:

Disparaissez, prêtres impurs;
Fuyez, impuissantes cohortes:
Camille n'est plus dans vos murs,
Et les Gaulois sont a vos portes.

árkait vétkesekkel és gyanusakkal tölti meg. Ezalatt minden módon majd a templomok ezüstjeiből, majd a közbankok megrablásából pénzt csinál; igen erős hadsereget gyüjt, van harminczhatezer embere, százkét különböző nagyságu hajója ellátva hatszáztizennyolcz ágyuval és nyolczezerhatszáz emberrel; az éhség felette sokakat arra kényszeritvén, hogy magukat besoroztassák. Annak daczára, hogy semlegességet igért, Angolországgal szövetkezett (1793), s a nápolyi hajók Toulon kifosztására indultak, de kénytelenek valának eredménytelenül visszatérni.

A rémuralom kora volt, s igen sok déli tartomány felkelésben vala; ugyanazért ha Piemont a lyoniakkal, provence-iakkal, a girondistákkal és foederalistákkal egyesül, az első szerepet vihette volna ama kisérletekben, s talán megváltoztathatja vala Francziaország sorsát. De a köztársaságiakkal való egyesüléstől irtózott a király; különben is a jakobinusoknak sikerült e mozgalmakat elnyomni; Kellerman kiszoritja Savojából a piemontiakat; egy másik hadsereg pedig Rivierán át betör Ventimiglia- és Onegliá-ba s ekként meg vala az ut nyitva Piemont megtámadására, mellyet Cenis hegyről egy győzelmes hadsereg fenyeget, csak Brunetta által tartatván ez még fel. A saorgiói bevehetetlen erősség egy időre gátolta előnyomulásukat Liguriában, de kénytelen vala magát feladni, s ezáltal a Col di Tenda elfoglalását lehetővé tenni. A megrémült királyok most még inkább fenyegetőznek, szaporitják a befogatásokat és kivégeztetéseket, kettőztetett éberséggel őrködnek s mindenféle összejöveteleket, volnának bár azok tudományosak is, betiltanak. De a nápolyi királytól nem számithatnak segélyre, mert annak saját háza ég; Ausztria pedig megelégedve avval, hogy Lombardiát a betörés ellen biztositá, csak néhány ezredet küld, de a franczia k időveszt egetés nélkül megtámadják Dego mellett s visszavonulásra kényszeritik őket.

Ezalatt a rémuralom megbukván, ugy látszott, hogy Francziaország Európával kibékülni szándékozik; de Piemont és Ausztria makacsul megmaradtak az elvből inditott háboru folytatása mellett s az Alpesek között és Rivierá-ban tovább is csatáztak. A köztársaság Porosz- és Spanyolországgal kiegyezkedvén, Scherer nagy hadseregeket vezet Olaszország felé s Massená-val és Serrurier-vel egyesülten Loano mellett megveri Colli osztrák tábornokot, elfoglalván annak összes ágyuit és társzekereit (1795.

nov. 24). Ausztria ekkor hadserege vezényletét Beaulieu-re bizza, akinek ellenében Franczia-ország Buonaparte Napoleont állitja.

Buonaparte

Ez Corsicában egy nemes családból származott (1769 aug. 15) [1]), melly a Salicetikkel Franczia-országhoz szitott, amiért is midön a Paoli-k és Pozzodiborgo-k jutottak diadalra, onnét számüzetett. A Buonaparte-k ekkor Marseillebe költöztek, hol Letizia asszony özvegyen maradván, igen szük körülmények között élt s kedves külsejü leányai a házkörüli szolgálatokat végezték. Férfi gyermekei jövőjök biztositása után látták, köztök volt Napoleon is, ki pap nagybátyja által neveltetett fel, most pedig jakobinus érzelmü iratokat bocsátott közre Brutus Buonaparte aláirásával. A hadseregbe lépvén legelsőben mint tüzértiszt Toulon ostrománál tüntete ki magát, azután pedig Párizsban egy felkelés véres elnyomása által (113 lap). Ezidőben a directorium pénzhiányban szenvedvén, hogy hadserege ellenséges területen élelmeztetnék, Ausztriába egy betörést tervezett; némellyek ekkor Bécsnek egyenes megtámadását javaslák, és a következő hadjáratok felette valószinünek bizonyitják e merényletet, melly egy csapással véget vetendett a háborunak; de ez akkor többek előtt agyrémnek látszott s Buonaparte Olaszországon át remélt oda jutni, ekként uj harczmezöt és uj ellenségeket keresendő, s ugyanakkor valamelly tartományt meghóditandó, melly Német-Alfölddel kicserélhető volna. Az olasz határok már mindenütt át valának lépve, midőn ő Scherer helyett fővezérré neveztetvén, (1796. febr. 29), szükségesnek hitte a rendszeres csatázásokkal felhagyni s Ausztriát, az olasz fejedelmek lelkét, szivén megsebzeni, és az olasz nemzeties érzületet ellene felingerelni [2]), bizonyosnak gondolván, hogy ennek kiüzetésével a had-

---

[1]) Némellyek megjegyzésre méltónak találták hogy 1769-ben születtek Napoleon, Wellington, Walter-Scott, Canning, Chateaubriand, Soult, Mehemet-Ali.

[2]) „Terjeszteni a szabadság elveit Piemontban és Genuában, meggyujtani ott a polgárháboru fáklyáját, annyi volna mint a népet a nemesek és papok ellen lázitani; ezt téve felelősek lennénk a kihágásokért, mellyek rendesen kisérni szokják az illy küzdelmet. Ellenben az Etsch-hez érve azon helyzetben leszünk, hogy az idegen uralom ellen hirdethetjük ki a szabadság elveit, s izgathatjuk fel az olasz hazafiságot: nem lesz szükséges egyenetlenséget támasztani a különböző polgári osztályok között; nemesek, polgárok, parasztok, mindnyájan fel fognak hivatni az olasz haza helyreállitását czélzó közös cselekvésre. E szó *Italia*, kiáltva Majlandtól Bolognáig, lüvös hatást szülend; a Ticino mentén hirdettetvén, az olaszok azt mondanák: — Miért nem nyomúltok előre?"

Napoleon, *Campagne d' Italie.*

járat véget ér. Elutazott tehát s megigérte, hogy három hónap alatt vagy visszatér Párizsba, vagy mint győztes Milanóban leszen.

Olaszországi hadjárat.

Piemont ekkor Colli tábornok vezérlete alatt huszonkétezer emberrel zárta el az átjárásokat; Ausztria pedig harminczhatezerrel Beaulieu parancsnoksága alatt, kinél az öreg tapasztalata fiatal lélekkel párosult: de a féltékenység akadályozá, hogy egyetértőleg müködnének. Buonaparte Nizzában (marcz. 26) harminczhatezer francziát talált, de igen nyomorult állapotban; sem ruha, sem pénz, sem lovak és élelemszerek, de igenis volt bátorság, kitartás, köztársaságias tüz, voltak jeles hadvezérek, minők Massena, Augereau, ki saját vitézségét katonáiba tudta átönteni, a bátor és tanult Laharpe, a merész és rendszeres Serrurier, Berthier különösen kitünő a részletekben és a dolgok gyors felismerésében, továbbá Miollis, Lannes, Murat, Junot, Marmont, kik mindnyájan addig fognak élni a történelemben, mint Görögország és Róma hősei. Napoleon közöttök letévén a köztársaságias bizalmasságot, ámbár legfiatalabb, mint felebbvalójok viseli magát; a tábornokoknak egyenkint négy Lajos-aranyat ad, a katonákhoz pedig igy szól: „Ti rongyosak vagytok és éheztek s a kormány, melly mindent nektek köszön, semmit sem tehet érettetek. Én a földi paradicsomba foglak benneteket vezetni, hol termékeny síkságokat, nagyszerü városokat és bőségben uszó tartományokat fogtok találni s a hol tisztelet, dicsőség és kincsek várakoznak rátok.“ Montenotte mellett győzvén, Millesimo-nál az ellenség középhadát megrohanja, az osztrákokat a piemontiaktól elvágja (april 11—14) s ez utóbbiakra veti magát és Cherasco-ból ily tartalmu kiáltványt bocsát ki: „Olaszok, a franczia hadsereg jő, bilincseiteket széttörendő; a franczia nép barátja minden népnek, siessetek eléje: tulajdonaitok, szokásaitok és vallástok mind tiszletben fognak tartatni. Nagylelkü ellenségként harczolunk és egyedül a zsarnokok ellen, kik titeket szolgaságban tartanak.“

A sardiniai királynak, kit szilárdságában megingatott azon meggyőződés, hogy az osztrák és franczia szolgaság között ez utóbbi mint kevésbbé gyülölt többet ér, fegyverszünetet engedélyez (april. 28), Ceva, Cuneo, Alessandria és Tortona várai átadását kötvén ki azért, ami által a Franciaország és Lombardia közötti közlekedést biztositá. Buonaparte most kiégészitett hadseregével, az ellenségtől elfoglalt ágyukkal s a zászlója alá sereg-

lett önkénytesekkel miután „tizenöt nap alatt (mint mondá) hat csatában győzött, huszonhat hajót, százötven ágyut, több erősitett helyet elfoglalt, tizenötezer fegyveres embert fogolylyá tett, ágyuk nélkül ütközeteket nyert, folyókon hidak nélkül átment, a hadsereg bakkancs nélkül utazott, pálinka sőt gyakran kenyér nélkül táborozott", a Pó jobb partján termékeny völgyeken s a hadsereg erejével arányban álló vonalon Lombardiába nyomul. Franczia-ország visszhangzik a még kevéssel előbb ismeretlen hős dicséretétől; Olaszország aggodalom és csodálat között lebeg; s valóban egy fényes korszak vala az egész Európára, ránk nézve pedig a legérdekesebb történetek egyike valának ama hadjáratok, mellyek a franczia kedélyeket a fejetlenségtől elszoktaták s azon végződtek, hogy a szabadság nyomorait a dicsőség nyomoraival helyettesitsék.

Midőn Buonaparte Sz. Ilona szigetén bus emlékeinek sulya alatt meggörnyedt, gyönyörrel tekinte vissza azon hadjáratra s hasztalan titkolt lelkiismeret-furdalással látta, milly sok jót tehetett volna hazánknak; ő is olasz mint mi, karja egy szabad nemzetnek, képes az egység hatalmát s a rendezett szabadság hatályát érezni: mindazáltal miután mások megszüntek neki hizelegni, ő maga hizelgett magának, s mindig a katonai dicsőségen állapodtak meg szemei [1]).

Honfiaink közől azok, kik egész Olaszországnak egy hatalmas nemzetté való egyesülését ohajták, ezt a hóditástól reménylék, s annyival inkább egy olly hoditástól, melly nem dicsvágyó királyok, de egy szabad és szabaditó nemzet müve vala. Mások, kik az encyclopaedistákat s a franczia hirlapokat olvasták, a szabad kőmüvesek gyüléseiben résztvettek és saját fejedelmeik ujitásait mérlegelték, minden jót a köztársaság felállitásától reménylettek. A tömeg, melly az erő fénye által rendesen elvakittatik, csodálattal nézte a váratlan győzelmeket s Buonaparte személyében az olasz hőst szerette. De a papok, szerzetesek, nemesek, kik közöttünk még kiváltságaik elvesztése után is nagy befolyással birtak, irtóztak a kilátásba helyezett ujitásoktól s a királygyilkosok, a rémuralom párthivei, a trónok és hit felforgatói iránt mély gyülöletet és iszonyt keltettek a nép között.

Mindnyájan csalódásban voltak, mert a directorium csak azért

---

[1]) Igen fontosak a belluuói herczeg *Emlékiratai*, mellyekben az állittatik, hogy Thiers az olasz hadjáratot illetőleg folytonosan hazud s nem látta az adatokat, mellyekre hivatkozik.

akará Lombardiát meghóditani, hogy azután azt Német-Alföldért cserében Ausztriának adhassa s ekként a békét biztosithassa; de Buonaparte ovakodott ezen titok elárulásától, sőt inkább czirógatta a szabadság- és függetlenségnek mindig olly kedvencz eszméit s nyert utasitása értelmében a régi tisztviselőségeket helyhatósági kormányokkal helyettesité. A parmai és piacenzai területekre lépvén, mellyek a Bourbonok alatt a háboruk viszontagságait kipihenve földmüvelés, müvészet és kereskedelem tekintetében virágzó állapotnak örvendtek, két millió lira-, ezerhatszáz ló-, nagy menynyiségü gabna- és huszonnégy jelesebb festményért a herczegnek fegyverszünetet engedélyez. És mig őt a németek egyenesen Valenza-nál várják, ő egy rézsutos hadmenettel Piacenzánál átkel a Pó folyamon, megveri Beaulieu-t, ki későn érkezett meg, a Lodi mellett vivott véres csata után (1796 május 9) átmegy az Addán és Milanóba érkezik (máj. 15.) [1]).

Ezen szép tartomány, melly százados háboruk oka vala s amelly negyvennyolcz év ota csak akkor hallott ágyuszót, midőn ünnepélyeket rendeze az idegen fejedelmek számára, akik iránt hagyomágyos tisztelettel viseltetett, de akiktől most a legutóbbi háboruk következtében eszközlött adófelemelés miatt elidegenedett, felkelt, azon édes reményben ringatva magát, hogy az olasz egység feje leend. A személy és vagyon tiszteletben tartása által meg lévén nyugtatva a kedélyek, Buonaparte a közigazgatást a helyhatóságokra bizza, mellyek első elemét képezik az alakuló nemzeteknek s utólsó menhelyét a bukófélben lévő hatalmaknak; nemzetőrségeket állit; örömünnepélyeket rendeztet; tulsulyra emelteti a szabad kőmüves páholyok fejeit; politikai gyüldéket és szónoklatokat tartó birlapokat létesittet, s ugyanakkor husz milliónyi hadi adót vet ki, megfosztja az egyházakat ezüstjeiktől, a zálogházakat zálogaiktól s a lelkesedés mázával takarja el az önzés számitásait. A rongyos és sovány katonák felruházkodnak és meghiznak; élénkségök és kedves modoruk által megnyerik a férfiak s még inkább a nők kegyét s tele marokkal szórják vérengző s nagylelkü dalaikat és a katonai s épen azért nem igen okoskodó szabadság

---

[1]) „A Vendemiaire, sőt Montenotte sem keltették még fel bennem a hitet fensőbbségem iránt; nem előbb, csak Lodi után jöttem a gondolatra, hogy könnyen döntő szereplővé is válhatok politikai szinpadunkon. Akkor pattant ki a magas nagyravágyás legelső szikrája."

Mém. de Saint-Héléne.

eszméit. Pavia, melly mozogni kezdett, irgalom nélkül kifosztatott és elhamvasztatott.

Buonaparte tiz millióért, élelmi szerek- és festményekért fegyverszünetet enged a Velenczébe menekült modenai herczegnek is; s miután saját hadseregét élelmi szerekkel ellátta, a pénzszükében szenvedő directoriumnak harmincz millió frankot és száz paripát, a rajnai hadseregnek pedig szintén jelentékeny összeget küldhetett. Terve volt Tirolba becsapni s a Duna völgyén át a Moreau és Jourdan parancsnoksága alatt álló rajnai hadseregekkel egyesülni; de Carnot ábrándosnak és veszélyesnek tartá e tervet s megparancsolá neki, hogy hadserege felét Kellermann parancsnoksága alatt hagyja Lombardiában, a többivel pedig nyomuljon Róma és Nápoly ellen. Buonaparte mindjárt belátja, milly nagy hiba volna a hadsereget megosztani s VIII. Károly példájára Olaszországba annyira bemélyedni; s ugyanazért megtagadván az engedelmességet készületeket tesz Mantuának, az osztrák zászló emez utólsó menhelyének ostromlására, azután az Etsch folyón át előre nyomulandó. Fényes szavakkal elszámlálván a diadalokat, igy szólt a hadsereghez; „Még hátra van nekünk több erőltetett meneteket tenni, más ellenségeket leverni, borostyánokat szedni és sérelmeket megboszulni. Azok, kik Francziaországban a polgári haboru gyilkait élesitik, reszkessenek; a népek legyenek nyugodtak, mi a népeknek barátjai vagyunk. Helyreállitani a Capitoliumot, feltámasztani a római népet százados szolgaságából, ez leszen a mi győzelmeink gyümölcse. A szabad és mindenki által tisztelt franczia nép Európának egy dicsőséges békét fog adni, melly a hét évi áldozatokért gazdag kárpótlást nyujt. Ti akkor vissza fogtok térni tűzhelyeitekhez és polgártársaitok ujjal mutatva rátok azt fogják mondani: Ő is az olaszországi hadseregből való.“

Velencze most meghazudtolá régi eszélyessége hirét, biztosságot negélyezvén midőn a párizsi szószékekről nemessége, Tizei és inquisitorai ellen a legnagyobb kifakadások hangzottak. Egy részről ekként fenyegetve, más részről az osztrák kapzsiság iránt bizalmatlansággal telve, azáltal hivé a veszélyt elháritani, ha elpalástolja azt s az örvény szélén meghosszabbitja a kicsapongó ünnepélyeket; és az inquisitorok amilly esztelen épen olly alkotmányellenes rendelettel megparancsolják, hogy a dolgok valódi állása sem a kisebb, sem a nagy-tanácsnak be ne jelentessék, megakadályozván ekként, hogy czélszerü javaslatok tétethessenek. Feltartható volt-e akkor a vészthozó semlegesség, midőn a fran-

czia hadsereg már-már területére vala lépendő? A fiatal főurak a fegyverkezést és a határoknak bárki ellenében való megvédését javaslák; az öregebbek Ausztria karjaiba akarák magukat vetni, ámbár jól tudták, hogy az régen áhitozik országuk után; a merészebbek végre a győző és köztársaságias Franciaországhoz hajlottak, amellynek érdeke nem eme köztársaság megsemmisitését de egyedül azt kivánná, hogy annak elaggott alkotmánya az ő eszméi szerint megifjittassék.

A legroszabbat, a fegyvertelen semlegességet választák. És mi következett ebből? Buonaparte a bresciai területre lép kijelentvén, hogy ezáltal a fönséges köztársaságon sérelmet ejteni nem szándékozik; Beaulieu szintén megsérti területét s csel által Peschiera várát elfoglalja; de midőn Buonaparte Borghetto mellett győzedelmeskedett s a Minciót átlépte, kénytelen volt azt odahagyni s Tirolon át visszavonulni, amikor a franeziák vonultak be oda; később pedig Veronát és az egész Etsch vonalat elfoglalván, Mantua ostromához fognak (jun. 3.).

Eközben a köztársasági ragály egész Olaszországot meglepte. A főnemesek, az osztrákok és angolok, minden módon igyekeznek annak csiráit elfojtani; a pápa hadi készületeket tesz; Ferdinánd nápolyi király börtönözteti a hazafiakat s koronáját az égnek ajánlja fel; az angolok mindenütt szitják a tüzet és fizetnek. Ausztria nem gondolhatott többé arra, hogy Franeziaországba betörjön; sőt látván, hogy Mantua elvesztése által ezen oldalról fedezetlen maradna, Wurmser tábornagyot hatvanezer ember élén Tirolból Buonaparte ellen küldi (julius.). Ezek a mantuai várban elzárolt tizezer fegyverestől és a hű tiroliaktól támogatva az Etsch folyón több helyen átkelendők és Buonaparte-t közbeveendők valának; minek következtében aggodalom tölti el a hazafiak szivét s remény és bátorság ellenfeleikét. De Buonaparte oda merte hagyni Mantuát beszegezvén előbb ott ágyuit, s a Garda tó csucsánál összpontositá seregét; a lonato-i csata (aug. 3.) csakhamar visszaállitja szerencséjét, a Castiglione melletti csatával (aug. 5.) pedig, hol harminczezer emberével és saját határozottságával hatvan ezret győzött le, bevégzi a hadjáratot.

A csodálat most nem ismer határt, s Buonaparte magasabb hangon kezd beszélni az olasz fejedelmekkel; a népeket avval biztatja, hogy szabadok lesznek, ha tudnak egyetérteni, s megigéri, hogy sem franeziák, sem németek, de olaszok lesznek [1]).

[1]) Buonaparte igy szólt Antonmarchi-hoz: „Midőn első izben jöttem Olasz-

Eközben Carnot Jourdan és Moreau-nak megparancsolja, hogy egymástól elválva nyomuljanak Németországba. Daczára e hibás parancsnak Essling mellett győznek s egészen a Dunáig hatolnak; de a fiatal Károly főherczeg gyönyörü hadi műveletei által visszavonulásra kényszeriti Moreau-t, kinek épen olly szép hadvezéri tudománya által sikerül seregét sértetlenül visszavezetni. Azok, kik a másodrendü tehetségek iránt előszeretettel viseltetnek, Moreau ezen visszavonulását Buonaparte győzelmeivel helyezik párvonalba. Ez most ama hadi mozdulatokat támogatni akarva Németország felé tartott s már Trientig hatolt; de Wurmser harmadszor is meg akarván próbálni szerencséjét, Tirolból a Brenta völgyén lefelé sietett s őt visszavonulásra készteté. Ekkor ismét éledni kezdettek a remények, de Wurmser Bassano mellett megveretvén (szept. 13.), csak nagy bajjal veheté be magát Mantuába, hol miután a vár ostromlása ujból megkezdetett, seregével együtt iszonyu éhséggel kelle küzdenie.

Buonaparte kimerülve látván magát, a directoriumnak tanácsolá, hogy az erősebb olasz államokkal kössön békét, a többieket pedig függetleneknek nyilvánitsa. És csakugyan a nápolyi királynak, kiről tudá, hogy tekintélyes haderővel rendelkezik, tisztességes fegyvernyugvást engedélyezett, kikötvén ennek fejében, hogy az Angolországnak és Ausztriának küldött segélyt visszahivja, kikötőit a köztársaság hajóinak megnyissa és Franczia országnak hat milliót fizessen. A számtalan államfoglyokról csak egy szót sem tett.

III. Victor Amadé hirtelen elhalván (okt. 16.), utódja IV. Károly Emánuel, e jámbor életü, gyenge egészségü és zavart kedélyü fejedelem, Franczia ország barátságát Savoya és Nizza átengedésével vásárolta meg, ezenfelül a franczia hadseregnek or-

---

országba, fiatal voltam mint ön, bírva a fiatalság élénkségével, tüzével, ugyszintén erőim tudatával s a vággyal azokat próbára tenni. Az öreg katonák lenézéssel tekintettek a bajusztalan főveczérre, de fényes tetteim által csakhamar elnémittattak. A szigoru viselet és szilárd elvek szokatlanoknak tünek fel a forradalom gyermekében. Midőn kiléptem, tapsoktól és ujongásoktól visszhangzott a lég; minden tőlem függött: tudósok, tudatlanok, gazdagok, szegények, tisztviselők, papok, mind lábaim alá valának; nevem kedves volt az olaszok előtt. Ezen összhangzó hódolat annyira felmagasztalt, s annyira áthatotta egész valóma', hogy a dicsőséget kivéve minden iránt érzéketlen voltam; hasztalan tárták ki előttem az olasz szépségek kecseiket; . . . nekem csak az utókor, és történelem lebegett szemeim előtt. Milly idők! milly boldogság! milly dicsőség!'

ságán keresztül szabad átvonulást biztositván; s még a szerencsétlenségek közepett sem tudá feledni régi reményeit és mindent elkövetett, hogy Lombardiát megkaphassa; de a directorium azt mint alkalmas cseretárgyat magának tartá fön.

Genuával még mindig folyt az alkudozás a Modeste hajóért adandó kárpótlás iránt, s Buonaparte most kötelességévé tevé a gyilkos barbettik megfékezését s néhány, Ausztriához és Nápolyhoz szitó család elüzését; amidőn az angolok Nelson alatt ottan hirtelen megjelenvén, egy a kikötőben levő franczia hadihajót megtámadnak s azt elfogják, amelly hatalmaskodás egészen elidegenité a genuaiakat, kik most elfogadják a franczia barátságot s kikötőjökből kizárják az angol lobogót. Buonaparte ösztönzésére, kitől legalább azon érdemet nem lehet elvitatni, hogy egyenetlenségeink okát és kárait kimutatá, Alpeseken-inneni küldöttek járják be Olaszországot a népeket testvérülésre buzditandók; közép Olaszország telve vala lelkesedett szellemekkel, kik czirogaták az olasz függetlenséget; s Reggio volt az első, melly Paradisi és Re követeit Milanóba küldé, kik ottan az Alpeseken-inneni-ekkel alkudoznának s a hajnalló olasz egységet üdvözölnék. Modena ellenáll a hazafiaknak; de Buonaparte a fegyverszünetet megszegettnek mondván, a fejedelmet trónjától megfosztottnak s tartományát szabadnak nyilvánitja. Bologna és Ferrara szintén köztársasággá alakulnak az Alpeseken-innenihez csatlakozván. Toscana hasztalan mutatott barátságos érzelmet; Buonaparte kész a panaszokkal, s kifejtett zászlókkal vonul át a tartományon, egy hadosztályt pedig Livorno ellen küld s elüzvén onnét az ott állomásozó angol hajócsapatot, az angolok és nápolyiak vagyonát elkobozza, az erősségeket elfoglalja, váltságpénzt követel s a nagyherczeget, csupán azért mert osztrák, államától megfosztani szándékozik; eközben felizgatja Lunigiana-t, Massa es Carrarát, átültetvén oda a szabadságot és pénzt kutatván ott. Ekként felnyitá a kormányok szemeit, mellyek most már belátták, hogy hasztalan reménylettek békét a semlegességtől s hogy fegyverkezniök kell.

Az angolok viszont Porto Ferrajo-t foglalták el, de odahagyták azt, mihelyt Corsicát elvesztették. Ezen sziget megszerzése felette fontos volt volna Angliára nézve, de ez féltékenységgel viseltetett Paoli, az egyetlen férfiu iránt, ki annak függetlenségét Franczia országgal szemközt fentarthatta volna. Londonba rendelték tehát őt, hol a legnagyobb tiszteletben részesittetve beleegyezett szigetének Angolországgal való egyesitésébe, nem ugy azonban mint

gyarmat-tartomány, de megtartva nemzetiségét, vallását és törvényeit. Azonban a corsicaiak nem nyugodtak bele ebbe s a Buonaparték által támogatva az angol igát magukról lerázták (1796); és Saliceti visszament, ottan rendet csinálandó s honfitársait az uj szolgaságba beszoktatandó. Paoli a rágalom által üldöztetve, de lelkiismerete által megnyugtatva London mellett 1807 ben meghalt [1]).

Pozsonyi országgyülés. Alvinczy.

Rómának béke-feltételül a köztársaság ellen kibocsátott brevék visszahuzása tüzetett ki, s minthogy ezt nem tehette, Ausztriához segélyért folyamodott. II. Ferencz császár nem tudván bele nyugodni Lombardia elvesztésébe, Pozsonyba országgyülést hirdet s felhivja a magyarokat, hogy müködjenek közre „a monarchia, vallás és nemesség védelmében, a mellyek bármiféle barbár népnél kegyetlenebb, vadabb és istentelenebb franczia nemzet által fenyegettetnek:" és sereget gyüjtvén végső erőmegfeszitéssel Alvinczy tábornagy vezérlete alatt uj hadcsapatokat küld Olaszországba (nov. 1.).

Buonaparte, ki azonkivül hogy roszul volt felfegyverezve, Franciaországból segélyt nem nyerhetett, kénytelen vala e másik ellenséggel szembeszállani; és a harcz ezen megujulása elcsüggeszti katonáit. Mindazáltal Caldiero és Arcole mellett iszonyu tüzzel harczolnak (nov. 15—17), minek következtében Buonaparte ismét győz, az osztrákok pedig kénytelenek visszavonulni. Buonaparte ösztönzésére Milano felszereli a lombardiai csapatot, amellyben a különböző tartományokból származó olaszok feledve régi viszálkodásaikat testvérileg egyesülnek; ezek és a lengyel csapat Kosciusko harczтársaival s a német menekültekkel sietnek vé-

---

[1]) „Üdvözlöm a jókat mind. És azokat is, kik nevemet csak némi lelkiismeret-furdalással hallhatják, biztosithatja ön, hogy egyedül jó cselekedeteikről emlékezem. Forradalmaink czélja a szabadság volt s ezt jelenleg valósággal élvezi a sziget: az aztán mindegy bárki kezeiből származott. Minden jól fog menni, ha mindegyik lemondva a légvárak épitéséről használni igyekszik a körben, melly neki jutott; és nem fog mint az apró madárkák tátott szájjal állani, várván, hogy mások által tápláltassék. Elégülten és politikai viseletemet illetőleg minden lelkiismeret-furdalástól menten fogom szemeimet az örök álomra behunyni; a többit Isten bocsássa meg nekem. Elég sokáig éltem s ha meg volna nekem engedve az életet ujra kezdeni, nem fogadnám el ez ajándékot, ha nem volna az egybekötve lefolyt életem tapasztalatával és ismereteivel, hogy igy ezek segélyével annak hibáit és balgaságait kijavithatnám." *Lettere di Paoli.*

röket ontani eme hajnalló szabadságért; a reggióiak daczolva az osztrákokkal az olasz vitézség első zsengéjét mutatják be. Az Etsch folyó ismét piros lett az embervértől; [1]) de a Rivoli mellett vivott csata után (1797. jan.) Mantua kénytelen volt magát feladni, ekként tiz hónapi bámulatos csatázás után Ausztria makacs erőmegfeszitéseinek daczára felső Olaszország Francziaország birtokában hagyatván.

A politikában szintén olly ügyes Buonaparte Modenát, Bolognát, Ferrarát, Romagnát, az Anconai markát és Pármát Póninneni köztársasággá szándékozik átalakitani, amelly Francziaország birtokában maradna, ha Lombardiát vissza kellene is adnia; a pármai herczeg kárpótlásul Rómát nyerné; Piemont hasonlóan Francziaországgal egyesittethetnék, s királya Lombardiát kaphatná. Carnot, kinek Buonaparte 1815-ben azt vala kénytelen mondani.“ „Ah miért nem ösmertem meg önt hamarabb“ már ekkor sejtette az ő dicsvágyát, ki, miként az erősek a középszerüek között, saját akaratát követé, a fejedelmeknek békét és fegyverszünetet engedett, a biztosokat, kik nem tetszése szerint cselekedtek, megdorgálta, azokat pedig, kik, mint Clarke, az ő kifürkészésére küldettek, a maga részére hóditotta.

Mindazon roszakért, mellyekről a papság vádoltatott, a pápának kelle lennie engesztelő áldozatnak. A directorium azt irta Buonaparté-nak, hogy a katholika vallás összeférhetlen a szabadsággal s ürügy Francziaország ellenségeinek; ugyanazért menjen s rombolja szét annak központját, a papok kórmányát tegye gyülöletessé, a pápák és bibornokok pedig Olaszországon kivül keressenek magoknak menhelyet. Másként gondolkozott Buonaparte, ki szervezésre született; mindazáltal elhatározta a pápai államokba betörni, pénzt szerzendő, amelylyel azután Bécs ellen nyomulhasson. Annak daczára, hogy Colli tábornok a nápolyiak élén utját

---

[1]) Midőn 1797-ik évi január közepén Alvinczy az Etsch vonalat fenyegette, Napoleonnak összes tisztjei azt tanácsolták, hogy a Castagnaro töltését vágassa ki, amelly esetben ezen folyam ágyát elhagyva s vizét a Tartaro-éval s az ostigliai csatornakéival szaporitva elöntötte volna az egész vidéket, melly az Etsch, a tenger és a Pó között fekszik, Legnago-n alul. Ezen mütét biztositja vala a jobbszárnyat és megröviditi a hadi vonalat, de Napoleon nem akarta azt, iszonyu nagy kárt okozandván az e tartománynak. De az angolok Sidney Smith alatt kivágták Egyptomban a Mahadieh tó töltését, ami az egész országot semmivé tette sőt Alexandriát is fenyegette, Rostopchin szintén nem habozott Moszkvát felgyujtani.

állani igyekezett, a lorettói kápolnát kincseitől megfosztja, Tolentino ban pedig a pápa követeit fogadja, akivel békét köt azon feltételek alatt, hogy a Venaissin grófságot Franeziaországnak, Ferrarát és Romagnát a Pón-inneni köztársaságnak átengedje, harmincz milliót fizessen, Basseville meggyilkoltatását roszalja s családjának kárpótlást rendeljen, és ezenfelül értékes kéziratokat és festményeket adjon.

Annyi igaz, hogy a franeziák méltán kérkedhettek irányunkban tanusitott nagylelküségökkel, midőn vérökön nekünk (olaszoknak) a szabadságot megszerezték s azért cserében legfölebb hadi kárpótlást követeltek [1]); de ha Olaszország kijózanodott legyen is a nemesek, királyok és papok iránti bámulatából, megtartá lelkesedését a vallás és müvészetek iránt, és épen e kettős tiszteletében sértetett meg megbocsáthatlanul; és az elrablott festmények valóban a nemzetfönség, a politika és jó izlés ellen elkövetett sérelem vala [2]).

Buonaparte most visszatért az Etsch folyóhoz innét Bécs ellen nyomulandó, ami Moreau- és Jourdan-nak nem sikerült. Vakmerő vállalat vala ez, különösen ha meggondoljuk, hogy háta megett egy nem rég meghóditott tartományt és sok ellenséget hagyott, de ő bizott szerencsecsillagában, s meg vala győződve, hogy egyetlen hadsereg sem mérközhetik meg az olaszországival. A Tagliamento mellett győz (marcz. 16) és átkel a folyón, Károly főherczeget mindenütt nyomban üldözvén. Buonaparté-nak a gyorsaság, Károly főherczegnek a késedelmezés feküdt érdekében, amaz ugyanis ha hirtelen nem győz, elveszett, miután az idő mindinkább fogyasztá seregét, mig ellenben emezét növelé. Ekként az

---

[1]) Napoleon hadi sarcz fejében Lombardiától huszonöt milliót, Mantuától nyolczszázezer frankot, a császári hübértartományoktól kétszázezret, Modenától tiz milliót, Massa- és Carrarától hatszázezret, Parma- és Piacenzától husz milliót, a pápától harmincz milliót, Bologna- és Ferrarától három millió hatszázezret, az angol raktárakból nyolcz milliót s Velenczétől hat milliót kapott. „Én Franeziaországba legalább ötven milliót küldöttem az állam használatára. Az ujabb történelemben ez az első eset, hogy egy hadsereg segélylyel járult a haza szükségeinek födözéséhez, a helyett hogy terhére lett volna annak.“ *Mém. de St. Heléne.*

[2]) Az olaszok nagy összegeket költöttek azon biztosok megvesztegetésére, kiknek kötelességökben állott a festményeket Franeziaországba szállitani, hogy igy minél kevesebbet vinnének el. Gros visszautasitá a Perugini-aktól neki ajánlott összeget, megigérvén mindazáltal, hogy csak két vagy három festményt viszen el.

olaszországi háboru, melly kezdetben csak mellékes dolog volt, most fő fontossággá lett, s már nem Németországban de itt forgott szóban a császár erejének megtörése. A Nori-Alpesek Buonaparte hatalmában vagynak, de a directorium nem bir a kellő segédeszközökkel arra, hogy a rajnai hadseregnek az övével leendő egyesülését megparancsolhassa; minek következtében ő Károly főherczegnek békét ajánl, mellynek előzményei Leoben-ben alá is iratnak (april 18).

Velencze vége.

Franczia ország belátta, hogy egész Európát köztársaságokká alakítani lehetetlenség; mindazáltal a forradalmárok meggyőződésből, a kormány pedig számításból még mindig azt hirdették. Ennek következtében a fővezérek kiáltványai a miniszterek nyilatkozataitól, a népekhez intézett beszédek azoktól, mellyek a királyokkal tartattak, nagyon elütöttek; és a két fél egymást hiu reményekkel és igéretekkel csalogatta. Lombardiának még vala engedve, hogy szabadságfákat állitson, háromszinü lobogókat kitüzhessen s hogy szájhősei a szószékekről harsogó beszédeket tarthassanak, mindazáltal előre kijelölt áldozat vala Ausztria számára. De Buonaparte Lombardiát vagy mint saját teremtményét, vagy mint első fokát a lépcsőnek, mellyen most felfelé haladandó vala, különös szeretettel ölelé körül; s igy nem akarván azt elárulni, Ausztria kárpótlására mást szándékozott keresni. E végre javaslatba hozta Bajorországot; de amint Poroszország ennek neszét vette, iszonyu féltékenységgel telve el vetéltársának Németországban leendő eme nagyobbodása miatt, azonnal Buonapartehoz küldé Lucchesinit, ki őt arról lebeszélte, s megszorítván kezét igy szólt hozzá: „No jó, én az egészet Olaszország meghóditójára bizom.“ Ekkor állapittatott meg, hogy Velencze elárultassék.

Ez ellen most annyi vád emeltetett, amennyit annak ellenében szokás felhozni, kit megfosztani akarnak, s irányában megujitattak mindazon aljas fondorlatok, mellyek előbb Lengyelország iránt üzettek. A nemesek, kik nem valának az arany könyvbe bejegyezve, fondorkodtak az oligarchák ellen, a bergamo, brescia- és cremonaiak pedig összeköttetésbe léptek az Alpesekinneniekkel s a szabadságot kikiáltották. De a hegyi lakosok felkelnek ezen ujitások ellen; Salo, a lázadás központja, visszaveti a köztársaságiakat, Verona pedig legyilkolja azokat. Ezek segélyére elősietnek most a francziák, s ugyanakkor Velencze schiavonjait küldi a mozgalmak elnyomására; de a köztársaságiak felülkerekednek, Verona kegyet-

lenül bünhödik s a szárazföld el van veszve a fővárosra nézve, mellynek kebelében egy democrata párt alakul.

Mint nagy veszély idején szokás, kihirdettetett, hogy semmiféle idegen hajó ne merjen belépni a kikötőbe. Egy franczia kalóz hajó az osztrákok által üldöztetve a Lido ágyui oltalma alá menekült, de a felbőszült schiavonik által golyókkal fogadtatott és elfogatott. Nagy zajt ütött ezen esemény, s Buonaparte a követeknek, kiket Velencze saját igazolása végett hozzá küldött, igy felelt: „Én egy másik Attila leszek Velenczére nézve; el az inquisitorokkal, el az arany könyvvel, a barbárság eme maradványaival; az önök kormánya elaggott;“ s háborut üzen neki mit sem törődve avval, hogy ezen jog az Ötszázak tanácsának vala feltartva.

Velencze még a szárazföld elvesztése után is tarthatá magát, ha annyi szilárdsággal bir, mint a Cambrai-i szövetség idejében vagy később 1848-ban. Volt még huszonkét hadi hajója egyenkint hetven-ötvetöt ágyuval, tizenöt fregátja, huszonhárom gályája és számtalan kisebb hajója [1]); a hazai testvérületek semmi áldozattól nem riadtak vissza [2]); „a fővárost védték a lagunák, számos felfegyverzett hajók és tizenötezernyi schiavon őrség; az Adriai-tengerről uj seregeket kaphatott; keblében zárta azon fejedelmi házak erkölcsi erejét, mellyeknek politikából létökért küzdenie kelle. Ki tudhatta volna megmondani, mennyi időbe kerül a franczióknak a város bevétele? s hamindjárt rövid idő alatt sikerül is az, milly hatást szül az ellenállás Olaszország többi részére“ [3]) De legnagyobb ellenségei kebelében valának, és a tanácsosokban semmi erély; számosan elsők akartak lenni hazájok cserben hagyásában, ekként

---

[1]) **Tonello**, *Lezioni intorno alla marina*, 1829. I. köt.

[2]) Hat nagy testvérülete volt Velenczének, mellyek számos kiváltságokkal valának felruházva s a gazdagok által a szegényeknek részére hagyományozott alapitványok kezelésével megbizva. Fő gondnokuk, ki évenkint választatott, méltóságra nézve hasonló volt a Szent-Márk procuratoraihoz. Legkitünőbb vala közöttök a Szent-Rokus testvérülete, melly évenkint hatvanezer aranyat forditott jótékony czélokra, különösen pedig a rabokra és dögmirigyes betegekre. Háboru idején sok katonát tartott a köztársaság szolgálatára, s ugyancsak ezért hat millio arany kölcsön erejéig kezességet vállalt; a pénzverdénél nyolczszázezer aranya volt kamaton; s a legutóbbi szerencsétlenségek alkalmával tizennyolczezer unczia ezüstöt s ötvenezer arany ajándékot adott a köztársaságnak, kétszázezer arany kölcsönért pedig kezességet vállalt. Mindent elvesztett a forradalomban.

[3]) *Mém. de Sainte-Hélène.*

magoknak az uj rendszerben hivatalokat biztosit ndók; s magának Manin doge-nak egyetlen panasza ezen szavakban állott: „Még ezen az éjszakán sem vagyunk biztosak ágyunkban.“ Követeket küldöttek tehát Párizsba (maj. 12.), kik bármilly feltételek alatt békét eszközlendők valának tele marokkal szórván a pénzt, hogy azok minél kevésbbé nyomasztók volnának; a nagy-tanács megszünteti az örökös főnemességet, elismerve a népfönséget; franczia őrséget kér; hat milliót, husz festményt és ötszáz kéziratot ad.

De eközben az összeesküvések, mellyek feje Villetard, fenyegetőzőleg lépnek fel, és ezek által szorongattatva a nagy-tanács elhatározza, hogy a franczia seregek behivassanak; uj helyhatóság szerveztetik; az annyira kihiresztelt tömlöczök (pozzi) és ólomfedelek (piombi) felnyittatnak s mindössze egy fogoly találtatik ott. Buonaparte vonakodik a nagy-tanács által szabott feltételeket jóváhagyni, azt hozván fel okul, hogy ez már megszünt létezni; de jóknak találta mindazon kötelezettségeket, mellyeket magára vállalt; elrendeli, hogy a főnemesség eltöröltessék, az állam-inquisitorok megbüntessenek s három milliót készpénzben, ugyanannyit hajóhadi készletekben fizessenek és három hadi hajót s két fregátot adjanak [1]). Ezután következtek a szokásos pénztár-rablások, a többek közt a modenai herczegnek kétszázezer zecchinó-ra menő letéteménye; az egyházakban és muzeumokban levő remekművek; sőt a magán képtárakban találtató festmények, érmek, kömetszvények sem kiméltettek meg s végre a gyalázat betetőzésére elvitetett a piaczon levő oroszlán s a lovak, mellyek mint mondják Lysippus-tól valók valának. Ennyi bukás közepett, mellyeket elbeszélendők vagyunk, nem volna értelme egy elaggott köztársaság eleste felett időzni, ha nevezetessé nem teszik vala azt diesö emlékei és az ellenében felhasznált cselfogások. Sokaknak vissza-

---

[1]) Napoleonnak a directoriummal folytatott *Kiadatlan levelezéseit* olvasva minden becsületes embert irtózat fog el, midön látja amaz előre tervezett gonoszságokat, mellyekről alig képes az ember elhinni, hogy a harcz hevében főzethettek igy ki. Ezekben az ol sz nemzet mindig mint a legocsmányabb népsepredék ócsároltatik: „Velencze hanyatlóban van mióta a Jóremények fölfedeztetett s Triest és Ancona életre keltek; alig élheti az tul a csapások t, mellyeket mi reá készülünk mérni; gyáva, képtelen népesség, mellynek teljességgel nem való a szabadság. Sem földje sem vizei nem lévén, természetesnek látszik, hogy azoknak engedtessék át, kiknek a szárazföldi területet adományozzuk. Elveszszük majd hajóit, kifosztjuk tengertárát, elsajátitjuk ágyuit, megsemmisitjük a bankot, **s megtartjuk magunknak Corfut és Anconát.**“ — 1797 máj 26.

tetszett e tény érdekből, mindenkinek pedig a mód, melylyel az végrehajtatott. A schiavonik ennek következtében kirabolták a jakobinusok házait; a dalmaták pedig, kik gyülölettel viseltettek a franczia név s undorral azok tanai iránt s a kik a szárazföldön szolgáló honfitársaikban meggyaláztattak, fellázadtak s vérengzésben törtek ki.

Velencze elfoglalása már megsérté a leoben-i béke-előzményeket, de Ausztria nemcsak hogy fel nem szólalt az ellen, sőt inkább hasznot akart abból huzni, s elfoglalta Istriát és Dalmatiát, s azok lakosait hüségesküre kényszerité. Ezek nem valának képesek sorsukon megnyugodni és siránkozva adták az osztrák hadvezérnek sz. Márk zászlóját. A velenczeiek arra kérték Buonaparte-t, hogy üzze el onnét az osztrákokat, de ő másképen vélekedett s az alkut tartá szemei előtt; mindazáltal tettetvén magát, kieszközlé, hogy azok egy hajóhadat szerelnének fel a levante-i szigetek ellen, mintha ezeket meggyilkolt hazájoknak visszaadni szándékoznék. Ez egyedüli kárpótlásul csak annyit nyert, hogy szabadság-fát ültethetett, melly azonban ottan gyökereket nem verhete. Méltán hasonlitá Barzoni e tényt azon gunyhoz, mellyet a rómaiak Görögországban szenvedtek.

Campoformiói béke.

Eközben Buonaparte Compoformio-ban megkötè a békét. A directorium meghagyása szerint egész Olaszországot fel kell vala szabaditania, de ő nem engedelmeskedett s az elismert Alpesekinneni köztársaságnak az Etsch-et és Mantuát, Francziaországnak pedig a Rajnát, Mainz-ot s a Joniai szigeteket tüzte ki határokul, a császárt kötelezé, hogy Lafayette-et szabadon bocsássa, s kárpótlásul a modenai herczegnek Breisgau t, a hollandi helytartónak pedig valamellyik németországi tartományát adja. Az osztrák háznak odaengedte a régen ohajtott Velenczét Friaul-, Istria, Dalmatia- és a Cattaroi torkolatokkal egyetemben. Ennyi csatavesztés után Ausztria nem reménylhete illy kedvező békepontokat, sem illy bő kárpótlást elvesztett tartományaiért, de Kobentzel miniszter igen tudta czirógatni Buonaparte sejtett dicsvágyát. Ausztria elvesztvén Német-Alföldet, melly inkább kár mint haszon volt rá nézve, ehelyett tengerhez jutott s azonfelül a nyert olasz tartományok közvetlen szomszédságban valának szláv tartományaival, sőt még Törökországgal is határos lett, ami azon kilátással kecsegteté, hogy ennek korábban vagy később de kikerülhetetlenül bekövetkező feldarabolásakor neki is része leszen az osz-

tályban. Az Alpesek-inneni köztársaságot illetőleg jól tudta, hogy az rövid életű leszen s reménylé, hogy azt visszanyerendi. A párizsiak megunva a háborut olly örömet tanusitottak a béke megkötése felett, hogy a directorium nem merte kimondani, menynyire elégedetlen Buonaparte müködésével [1]).

Most arról volt szó, hogy bilincsekbe verjék Velenczét, melly azon ürügy alatt, hogy felszabadittatik, a forradalomra uszittatott. Serrurier kiürité a raktárakat, elsülyeszté a hajókat, mellyeket el nem vihetett, elvitt annyit, amennyi a császárnak egy hajóhad alakitására elegendő volt volna, sőt még azon hajót (bucintoro) is megégetteté, mellyen az uj doge a tengert eljegyezni szokta, ekként azt az aranyozástól megfosztandó. Villetard, az árulásnak ha nem bünös legalább vakbuzgó eszköze, volt megbizva, hogy az Adria urnőjének tudtul adja a számára kijelölt sorsot (1798 jan.), menhelyet és hazát igérvén Francziaországban vagy az Alpesekeninneni köztársaságban mindazoknak, kik ohajtanák. A tisztviselőknek jutalom gyanánt azt ajánlá, hogy tömjék meg zsebeiket hazájok zsákmányaiból, de kénytelen volt Buonaparte-nak igy válaszolni: „A tisztviselők sokkal kevélyebbek, mint sem közre akarnának müködni abban, mit ön nekem javasolt: Szabad földet keresünk, felelék ők, eléje tevén a szabadságot a gyalázatnak.“ Buonaparte sértőleg válaszolá, hogy a franczia köztársaság nem akarja vérét ontani más népekért; hogy a velenczeiek ostoba fecsegők és gyávák, kik egyebet sem tudnak mint futni. De midőn panaszaikra azt felelte „No jó, hát védjék önök magokat,“ egy szabad hang felkiáltott: „Áruló, add vissza fegyvereinket, mellyeket elraboltál.“

1798-ik évi január 19-én bevonultak oda az osztrákok, kik ha előbb alkudoztak is a velenczeiekre, később pedig zsarnokoskodtak felettök, legalább soha nem igértek szabadságot, és soha nem beszéltek a népek jogairól.

---

[1]) Ez a campoformioi értekezlet után igy irt a directoriumhoz: „Ugy hiszem, azt tettem, mit helyemen a directorium bármelly más tagja tett volna. . . . Részemről nem marad egyéb hátra, mint visszatérni a tömegbe, Cincinnatus módjára ismét megfogni az ekeszarvat s a tisztelet példáját adni a tisztviselők s az ellenszenvét a katonai kormány iránt, melly annyi köztársaságot pusztitott el és több államot végveszélybe döntött.“

HATODIK FEJEZET.

A campoformiói béke után. — Az egyiptomi hadjárat.

Buonaparte olaszországi sikerdus vállalatai növelék barátai számát a directoriumban. Francziaország most a dicsőség tetőpontján állott; a Pirenei hegyektől a Rajnáig, az Oceántól a Póig uralkodott, vitéz és még szeny nélküli hadvezérek által környeztetett; Spanyolországgal a régi családi szerződést megujitotta s minthogy tizenöt havi időtartam megszilárditá a kormányt, a szenvedett károk helyrehozásához fogott. Ha a directorium tagjai között vetélkedés vagy egyenetlenség támadt, el tudta azt simitani Revelliére, ezen vizsgálódó szellem, ki észrevevé, hogy az egység és vallási érzet szüksége ismét éledni kezd, de nevetségessé tevé magát, midőn hivé, hogy kielégitendi azt azáltal, ha a régi vallás helyére a teophilantropiát állitja olly gyülekezetekkel, mellyekben erkölcsi szónoklatok tartattak, s bizonyos ünnepélyekkel, mellyek felett a köznép mosolygott, a tudósok pedig szánakoztak.

A vendée-i hadsereg foglalkozás nélkül maradván, Hoche Irland fellázitása által Angolországban polgári háborut reménlt támaszthatni. S valóban Angolországnak nem volt más szövetségese, mint a legyőzött Ausztria, Olasz- és Spanyolország kikötői be valának zárva előtte, pénzügye pedig igen szegény állapotba süllyedve, ezenkivül küszöbön állottak az uj választások, mellyek az előjelekből itélve Pitt ellen valának kiütendők. Angolországnak leginkább az tetszett vissza, hogy Francziaország Német-Alföldet szerezte meg, melly, a termékeny és iparüző vidékeket nem is számitva, birtokába juttatta az északi kereskedelemre nézve legfontosabb folyamok torkolatát, továbbá kikötőket és tengerpartokat Angolország átellenében s a Hollandia feletti uralmat. Pitt tehát szinleg béke-alkudozásra lépett, de annak alapjául Német-Alföld visszaadását kötötte ki, bizonyos levén benne, hogy azt meg nem nyerendi. Csakugyan a tárgyalások megszakittattak; a francziák pedig kiszállást kisérlének meg Angolországban, de a vihar tönkre tette a hajóhadat nagy kárára Francziaország pénzügyének és hirnevének. De Angolország is annyit költött, hogy ennek következtében bankválság állott be nála, amiért is kis értékü és szabad forgalmu kis jegyeket bocsátott ki; s attól tartván, hogy

Irlandban, hol az elnyomott katholikusok lesték az alkalmat, mellyben a nyomasztó jármot nyakukról lerázhassák, Franciaország, Spanyolhon, Hollandia kiszállhatnának, ismét békeajánlatokat tett.

Eközben az uj választások a directorium ellen ütöttek ki; mindakét tanács roszalván annak minden tettét, leginkább pedig Velencze elárulását. A visszatért menekültek erősen mozogtak, s igy az ellenforradalom mindinkább nagyobb tért kezde elfoglalni, de a hadseregek egészen köztársaságiak maradtak, és Barras felhivta Hoche-t a két tanács megfékezésére. Az ujból megnyilt klubok nagy lármát ütöttek emiatt; a királypártiak egy merényleten törték fejöket s az alkotmánypártiak, kik között Stael asszony és Talleyrand vitték a fő szerepet, hasztalan igyekeztek a békét helyreállitani; és mindakét oldalon a viharos idők visszatérésétől tartottak. A békealkudozások miatt a directorium tagjai is meghasonlottak egymás között; de a leghatározottabb közöttök Barras (szept. 4) egy államcsinyt szervez, rajtaüt a Tuileries palotán s Le az aristokratákkal kiáltások között Pichegru-t, a directorium egyik tagját Barth lemy-t, s több követet elfogat; Carnot menekült; számosan deportáltattak, ezek között a negyvenkét hirlap kiadói; a pártoskodó tagok választása megsemmisittetett s a directorium jelentékeny hatalommal ruháztatott fel (V év 18 fructidor). Az ezen alkalommal kifejtett erélyesség elvette a nép kedvét a politikába való vegyüléstől; a királypártiak megdöbbentek s a polgárháborunak számos forradalmi törvény visszaállitása által eleje vétetett.

Az ekként hatalomra vergődött directorium visszahelyezi hivatalukba a hazafiakat, s magát kiegészitendő Merlint s Francois Neufchateau-t tagjai közé fölveszi. Hoche huszonkilencz éves korában, minden szenytől ment dicsőséggel tetézve elhalván, a németországi hadsereg vezénylete, melly neki volt szánva, Augereau-ra bizatott, ki Olaszországban buzgó hazafinak bizonyitá be magát s ezenkivül szerzője vala fructidor 18-dikának. Most Franciaország ismét fellépett Ausztria és Angolország elleni követeléseivel, de az utóbbival a lille i értekezlet mi eredményre sem vezetett. Egy másik értekezleten, melly az európai béke helyreállitása végett Rastadt-ba hivatott össze (decz. 9.), a szabadság a hübérséggel állott szemközt; és Németország rendjei keserü panaszokban törtek ki Ausztria ellen, melly megengedé, hogy némelly

területeiktől megfosztassanak, és saját terjeszkedése végett Mainz-ot feláldozta.

Alpeseken-inneni (Cis-alpinai) köztársaság.

Franczia ország gondját most az általa létesitett köztársaságok szervezésének nehéz feladata vette igénybe. Buonaparte akár mint saját teremtményét, akár mint emelkedése lépcsőjét, az Alpeseken-inneni köztársaságot ölelte körül szeretetével, melly negyedfél millió lakost számlált, védelmi eszközökül az Etsch folyót, Mantuát és Pizzighettone-t birta s a jólét számos elemeit egyesité magában. Veltlin völgye, melly a graubündeniek uralma alatt állott, arról panaszkodott, hogy ezek megszegték a régi szerződéseket s ellenök Buonaparte előtt vádát emelt, amiértis ez őket igazolásuk végett maga elé idézte s minthogy meg nem jelentek, ama völgyet az Alpeseken-inneni köztársasághoz csatolta [1]). Szintén ide kapcsoltattak Bologna, Imola, Ferrara, s ekként husz megyét foglalt magában, és Buonaparte kieszközlé, hogy a franczia köztársaság emez elsőszülöttje elismertessék. A milanoi kórházban ünnepelték meg frigyesülésöket az olasz népek, kik ide küldék követeiket és nemzetőreiket, hogy a haza, szabadság és egyenlőség oltárán a hűségi esküt letennék. Szép álmok valának ezek, de amellyek maguk után csak csalódást és fájdalmas visszaemlékezést valának hátrahagyandók.

Buonaparte, ki erősnek látszott, mert a directoriumtól függetlenül müködött, a törvényhozó dicsősége után is áhitozott, s egy tiz tagból álló bizottságot alkotott, melly az Alpeseken-inneni köztársaság számára alkotmányt készitene: de a directorium megparancsolta, hogy ottan a franczia alkotmány hozassék be, s első izben maga a fővezér nevezé ki a négy directort ugyszintén a négy testületet, mellyek az alkotmány-, igazság-, pénz- és hadügyet vezetnék. Szintén ő nevezé ki a törvényhozó testületeket is százhatvan taggal az egyetemes és nyolczvan taggal az idősbek tanácsába. És ekként mi ránk, kik már a helyhatósági szabadság bizonyos fokát élvezők, olly ország alkotmánya erőszakoltatott, melly avval nem birt. Mindazáltal ha egyebet nem is, nyertünk nevet, tulajdon zászlót, hadsereget és reményt ahhoz, hogy a katonai kormány véget ér és gyümölcsei számunkra megmaradnak. A régi szabadelvüek örültek a nyert habár tökéletlen kiváltsá-

[1]) *Jogon és igazságon alapult itélet*, mondja Thiers; de egészen más tünik ki a tényekből. Lásd „*Storia della diocesi di Como*" czimü munkám X. könyvét.

goknak; az ellenzékiek pedig azok szokásos simulékonyságával, kik hibáikat feledtetni akarják, a néphez szegődtek. A pénzsovár egyének felhasználták a kedvező alkalmat meggazdagodásukra, a néplázitók zavart okoztak a törvényekben és igazságszolgáltatásban; a firkászok egy nagy serege, kiket a szabad sajtó kezdete rendesen megront mintha szándékosan meg akarnák azt utáltatni, piszkokkal tölték meg a hirlapokat, mellyekben nem vala található semmi nemes vagy erőteljes, hanem igenis gyülöletes kifakadások, szemrehányások és izgatások azok ellen, kik örjöngéseiket nem osztották, vagy ha osztották is, nem fogadák el szolgailag minden véleményeiket [1]), sokan ellenben még a jobbak közől is a hóditást felszabaditásnak tekintve s a szabad kormányzás látszata és az olasz egységben vetett rendületlen hitök által elaltatva őszintén szép reményeknek engedék át magokat. Egyébiránt azt, mit kormányférfiaink ama három év alatt tettek, nem dicsérhetem, gyalázni pedig nem akarom, mert nem müködtek szabadon csakis idegen fők karjai lévén.

Buonaparte, ki most már nem titkolá dicsvágyát, a tudomány pártfogójának mutatá magát, s alig hogy Milanóba bevonult, igy irt Oriani csillagászhoz: „A tudományok és müvészetek minden köztársaságban tiszteletben tartandók, s a ki a tudományban kitünik, franczia, bárhol született legyen. Tudom, hogy a milanói tudósok nem részesülnek olly figyelemben, minöt érdemelnek; dolgozó szobájokba visszavonulva szerencséseknek érzik magokat, ha a fejedelmek és papok által nem zaklattatnak. Most minden megváltozott; a gondolat Olaszországban szabad; nincs többé inquisitio, sem türelmetlenség, sem hittani versengések. Felhivom a tudósokat, adják értésemre, miként éleszthetők a tudományok és szép müvészetek uj életre. Aki közölök Franczíaországba óhajt költözni, ottan kitüntetéssel fogadtatik; a franczia nép egy mathematikus, egy festész vagy egy tudós megnyerését többre becsüli a leggazdagabb város meghóditásánál. Oriani polgár, fejtse ki ön a franczia nép ezen érzelmeit a lombárdiai tudósok előtt.“

Honfiérzetünk rendesen örömujjongásokban szokott kitörni, mihelyt valamelly külföldi roszat szól felölünk, amelly vigasztalásban

---

[1]) *A Szabadság és Egyenlőség Barátja*, a *Czim nélküli Ujság*, a *Politikai Hévmérő*, a *Nép Szószólója* czimü hirlapok. . . . Továbbá Rasori, Melchior Gioja, Beccabini, Salfi, Custodi a legszemtelenebb támadásokat intézték a vallás és a legkiválóbb jellemek ellen.

nem igen szükölködünk. Az egyszerübb s ugyanazért őszintébb Oriani ekként válaszolt Buonaparte gögös szánakozására: „A milanói tudósok a kormány által sem nem mellőztettek, sem pedig le nem nézettek, sőt tisztes fizetésben s érdemökhöz mért becsülésben részesittettek; fizetéseik még a mostani háboru folyama alatt is pontosan utalványoztattak s csak néhány hét óta szüntettek be, nagy rémületére sok családnak; s ekként azok nyomorainak enyhitésére s a franczia köztársaságnak velök lecndő megkedveltetésére egyedüli mód volna fizetésök folyóvá tétele [1]).

A democraták nem méltaták figyelemre azok bátorságát, kik egyszerüen ellenállottak, hanem ehelyett megtapsolták a hőst, ki gögösen bánt a követekkel és főméltóságokkal, s a Montebello palotában, melly már királyi lakának neveztetett, látni lehete a köztársasági öv alól a császári köpeny méheit kikandikálni. Ismételten figyelmeztetett bennünket viszálkodásaink szomoru következményeire s hogy mennyire szükséges saját méltóságunk érzetét megszereznünk s a fegyverviseléshez szoknunk, minek következtében csakhamar megteltek csapataink. Már ekkor tervezé a Simplon-i utat, ezáltal a közlekedést Franciaországgal megkönnyitendő; midőn pedig távozna tőlünk, hátrahagyván Berthier-t harminczezer emberrel, igy szólt: „Ime, önök megajándékozvák a szabadsággal minden pártoskodás, vérontás és forradalom nélkül,

---

[1]) IV. év. messidor 5-éről kelt levél.

Midőn az összes tisztviselőktől azon eskü követeltetett, hogy a zsarnokokat gyülölik, ugyancsak az emlitett csillagász igy irt Baldironi-hoz, az Alpeseken-inneni köztársaság végrehajtó directoriumának Olona megyében működő biztosához: „Oriani Barnabás tisztel és becsül minden jól rendezett kormányt, és nem képes felfogni, hogy a csillagok és bolygók észleléséhez miért volna szükséges egyik vagy másik kormány irányában örökös gyülöletet esküdni. Ő a brerai csillagdánál huszonhárom éves korában egy monarchicus kormány által alkalmaztatott, és ezen minőségben meglehetős hirnévre tett szert azon eszközök segélyével, mellyek számára husz év lefolyta alatt ugyanazon kormány által engedélyeztettek. A leghálátlanabb ember volna tehát, ha gyülöletet esküdnék az ellen, ki vele csak jót tett. De emellett kijelenti, hogy nem esküdhetvén gyülöletet a fejedelmek kormánya irányában, aláveti magát azon törvénynek, melly őt a milanói csillagdában élvezett állomásától megfosztja, és ezen büntetés daczára soha nem szünik meg buzgó fohászokat bocsátani hazája jólétéért.“ Scarpa ugyanazon oknál fogva szintén elmozdittatott; de midőn Buonaparte az egyetemet meglátogatta, kérdezősködött felőle, és meghallván elmozdittatásának okát igy szólt: „Ej mit? a tudományok is valamelly párthoz tartoznak? A nagyemberek, bármelly párthoz tartozzanak, tiszteletben tartandók.“

csak tudják azt megőrizni. Önök, Francziaország után a leggazdagabb és legnépesebb köztársaság, nagy dolgokra vagynak hivatva. Alkossanak törvényeket bölcseség- és mérsékeltséggel s hajtsák azokat végre erélylyel; terjeszszék az üdvös tanokat, tartsák tiszteletben a vallást, töltsék meg zászlóaljaikat jó erzelmü polgárokkal, legyenek áthatva erejök és méltóságuk érzetétől, amint szabad emberektől megkivántatik. Annyi éves zsarnokság után saját erejökből nem lettek volna képesek szabadságukat visszanyerni, de rövid idő alatt képesek lesznek azt megvédeni. Én elmegyek, de megjelenek ismét önök közt, mihelyt azt a franczia kormány, vagy pedig az önöket fenyegető veszély követeli. Addig is bizonyossá teszem önöket, hogy köztársaságuk boldogsága és dicsősége iránt mindig szeretettel fogok viseltetni.“

Ezen beszéd nagyon különbözött a tulzó köztársaságiak dagályos és gyülöletet lehelő nyelvétől. Buonaparte ugyanis érezé a rend szükségét s ugyanazért Piemontban is, melly az ujitók által egészen a polgárháboru kitöréseig felizgattatott, az udvar részére állott, amelly ennek következtében felülkerekedett és többeket kivégeztetett.

Genua.

Genuában, melly miként a gyenge az erős viaskodók között össze-vissza marczangoltatott, folyt az élet-halálharcz az aristocraták és democraták között, amelly utóbbiak a hirlapok, a milanói emissariusok s Faypoult franczia biztos által izgattattak. Polcevera-ban kitört a felkelés és nem vérengzés nélkül (május.), Buonaparte által azonban elnyomatott, aki most a francziák megöletését felpanaszolva és az aristocratákat megdorgálva módositá az alkotmányt, de nem nagyon népies modorban. A régi tanács eltöröltetvén, a szokásos két törvényhozó tanács állittatott fel, továbbá egy végrehajtó tanács egy doge elnöklete alatt; a katholika vallás [1]), Szent-György bankja s az államadósságok biztositattak; a kiváltságok eltöröltettek s a közbivatalokra a különféle osztályokból mérsékelt szellemü férfiak alkalmaztattak. De a nép, melly

---

[1]) Buonaparte a liguriai köztársasághoz igy ir: „Nem elegendő vallásellenes dolgokat nem müvelni, hanem szükséges, hogy a gyöngédebb lelkiismeretüeknek az aggodalomra mi ok sem szolgáltassék s az elégületlen embereknek kezébe semmiféle fegyver ne adassék. . . . Világositsák fel önök a népet, hozzák egyetértésbe az érsekkel, hogy ez nekik jó lelkészeket adjon, s érdemeljék ki önök polgártársaik szeretetét.“ October 8 és november 11.

mértéket nem ismer, szokásos utánzási dühével megégeti az aranykönyvet, lerombolja az olygarchák elsejének, Doria Andrásnak emlékoszlopát; Morando fűszerkereskedő házát a liguriai ujjászületés emlékének szenteli, melly a köztársaságias szellemü gyüldék bölcsőjévé leve, s amaz arasznyi tartomány tizennégy megyére osztatik.

Róma.

A directorium ügynökei utasítva valának, hogy mérsékletet tanusitsanak, a felkeléseket ne szitsák s reményeket ne osztogassanak. De a szenvedélyek, ha egyszer felzaklattattak, többé nem kormányozhatók; a példa vonzott, a hadsereg lázas ingerültséget nyilvánitott a köztársaság mellett, s a franczia biztosok házai mindenütt a lázadások gyupontjai valának. Róma, azonkivül hogy megaláztatott, a tőle elvett tartományokból folytonosan izgattatott. VI. Pius kénytelen volt ugyanazt tenni, mit a forradalmárok: az egyházak drágaságait lefoglalni, az egyházi személyeket megadóztatni, a holtkéz birtokainak egy ötödét elidegeniteni s a fényüzést megszüntetni. Ezen tények miatt zugolódni kezdének az alattvalók, kik különben is megbotránkoztak már a pápa unokaöcscsének Braschi-nak meggazdagodásán; a jansenisták ismét felszólaltak s hitelre találtak; és mindenhol közbeszéd tárgya lőn, hogy a papi intézmény tulélte magát, a mennyek országa a földi országtól elszakadt s hogy az egyházat reformálni, világiasitani szükséges. A papirpénz kibocsátása tetőpontra emelte az elégületlenséget, s elérkezettnek látszott az idő arra, hogy a kormányzás a papok kezéből kivétessék; a franczia müvészek, kik itten tanulmányaikat folytaták, olajat öntének a tüzre s felkelést kisérlének meg (decz. 28), amellyben Duphot tábornok megöletik.

Ezen védelem gyilkosságnak és a nemzetközi jog megsértésének nyilvánittatik, Buonaparte József, ki ottan követ vala, behuzza lobogóját és eltávozik; a directorium pedig megparancsolja Berthier-nek, hogy seregét ezen Babilonia ellen vezesse. A fővezér, ki harczvágytól égő katonáit felszólitá, hogy ama kormányt megbüntessék, de az ártatlan népet és vallási szertartásokat kiméljék, ellenállás nélkül nyomult be oda, Róma csak a tisztelet varázsa s nem nyers erő által védetvén; és átveszi az Angyalvárat azon feltételek alatt, hogy a vallás, közintézmények, a személyek és tulajdon tiszteletben tartatnak (1798. febr. 15.). De alig hogy a háromszinü lobogó kitüzetett, a nép szabadnak kiáltja magát, Berthier egész diadallal a Quirinál palotában üti fel székét, a szadad-

ság fája a Capitoliummal szemközt felállitatik s Brutus és Scipio nevei hangzanak minden ajakról. VI. Pius a Vaticanba szoritva, vonakodik a világi fejedelemségről lemondani, minthogy ő annak csak letéteményese; minek következtében Toscanába vitetik (feb. 19.). Az állam s idegen bibornokok palotái valamint az egyházak kiraboltatnak; a Propaganda intézet mint egészen haszontalan eltöröltetik, könyvtára elpusztittatik sőt részben irattára is; a magán tulajdonok sem tartattak tiszteletben s a gazdagokra nyomasztó sarcz vettetett. Massena, Berthier utóda, rabolt s engedett rabolni, mignem a rendesen nem fizetett katonaság pana szára máshová helyeztetett át.

Bécs és Nápoly panaszt emelnek ezen foglalás ellen; a Tiberen-tuliak és a Campagna népe felkelnek ezen erőszakos foglalók ellen, és foly a vér. Lecsendesittetvén a szokásos alkotmány kihirdettetik, s ami feltünő, a katholikus világ központjában a vallásról még csak említés sem tétetik benne. Szokás szerint gyülöletet kelle esküdni a monarchia ellen; de VI. Pius egy körlevelet bocsát ki, mellyben kinyilatkoztatja, hogy a keresztény embernek semmiféle kormányt nem szabad gyülölnie; hanem igenis esküt lehet tenni arra nézve, hogy a köztársaságnak alá veti magát s ellene nem izgat. Ezen mérsékelt szavakat káromolták a tulzók, kik a Vaticán terén ülték meg a frigyesülés ünnepét.

Hollandia.

Európa többi részeiben is forrongtak a köztársaságok. Hollandiában az Orangisták visszaohajták a helytartót, a szövetségesek (foederalisták) a tartományok régi felosztását, a jakobinusok az egységet és a tiszta democratiát, a mérsékeltek végre az egységes de mérsékelt alkotmányt követelték, és ezek részén állott a directorium is. Ennek következtében a szövetségesek leszorittatván a tettek mezejéről, a democraták, kik a többi pártbelieket nem szenvedhették, tulsulyra vergődtek; de Daendels tábornok, a mérsékeltek egyik kitünő feje, a directoriummal egyetértve leveri őket (jan. 22.) s a törvényhozó testületből fegyveres erővel kizárja.

Schweiz.

Schweiz, e, szövetségnek gyenge kis állam, sok visszaélést megtartott a hübéri rendszerből. Bensejében az osztályok különböző foku szabadságot élveztek s a népesség nagy része a kiváltságosok előnyére le volt nyügözve; némelly vidékek más vidékektől, a faluk legtöbbnyire a városoktól függtek [1]), amelly egyed-

[1]) Lásd a XVII. könyv 27. fej.

áruskodás a mesterségek czéheinek kiváltságaik által még sulyosabbá tétetett. Több kormány olygarchicus vala, mint pl. Bernben a tisztviselők csak az aranykönyvből választattak. Mindenütt szigoru de nem részrehajlatlan igazságszolgáltatás volt behozva; a kivégeztetések és üldöztetések gyakoriak valának. Ezekhez járult az idegen pénz és kitüntetések által előidézett megvesztegetés, s a királyok érdekében folytatott embervásárlás. A cantonok vagy szövetségesek között semmi egyetértés, következésképen semmi erő; a testvéri viszálkodások közepett a szomszéd hatalmasságokhoz folyamodtak, s egyik rész Piemonttal, a másik Ausztriával, a harmadik végre Francziaországgal alkudozott, készek lévén egymással ellenséges táborokban szemközt állani és saját testvéreiket megölni.

Megszünvén a bizalom a kormány és alattvalók között, a kölcsönös gyülölet mindinkább növekedett s mint láttuk, belső lázongások törtek ki jóval a franczia forradalom előtt. Ez még jobban elmérgesité azokat; Bázel felkelt a herczeg-püspök ellen, Zürichben és Genfben mozgalom fejlödött ki, s mindenütt, hol a franczia nyelv divott, terjedt a democraticus szellem. Bern az ellenpárttal tartott s befogadván a franczia menekülteket megengedé, hogy fondorlataikat folytassák. Waadt canton, melly a savojai herczeg által Francziaország kezessége mellett 1565-ben engedtetett át, ez utóbbi pártfogását kérte ki a kormányzók zsarnokságának megfékezésére, s Francziaország, melly saját osztatlan s demokratikus köztársasági kormányformáját Schweizban is behozni óhajtotta, Waadt canton lakóit védelme alá vette s Menard tábornokot seregével Genf alá, Schawenburg-ot pedig Bázel környékére küldé. A Waadt cantonbeliek ekkor rögtön fellázadnak, kormányzóikat elüzik, szabadságfát ültetnek s a lemani köztársaságot kikiáltják; Francziaország pedig azt elfoglalja s függetlenségét biztositja. Ochs, e mozgalom szitója, franczia mintára egy alkotmányt szerkeszt, amelly a helvét hegységekben csakhamar elterjed.

Zürich vidéke most azon követeléssel állt elé, hogy a várossal egyenlő jogokban részesitsék; s ugyanez történt a többi cantonokban is. A berni kormány ezen követelések ellen akadályt görditendő, Aarau-ba egyetemes országgyülést hirdet s hadsereget gyüjt; a németek közt azon hir terjesztetik, hogy a franczia rész el akar szakadni a szövetségtől s a vallás helyére az atheismust állitani; minek következtében a berni felvidék fanatizáltatik; de

a nép magában Aarau-ban is fellázad, s Francziaország a lázadókat pártfogása alá veszi. Ekként a felszabaditások önkényt vagy erőszakkal mindinkább terjednek. Bern Francziaország küldöttét megbántván, ez most háborut üzen neki, s azon köztársaságiak, kik a királyok mellett küzdötték, legyőzetnek a királygyilkos köztársaságiak által, kik vérengzés közepett vonulnak be Bernbe, honnét a városi aristokratia fejének, Steiger ügyvédnek, csak nagy bajjal sikerült menekülnie. Igy a szabadság nevében a köztársaságok felforgattatnak s Bern negyvenkét millio hadi sarcz fizetésére köteleztetik.

Schweiz többi részében szintén nagy volt az izgatottság. A győztes Brune tábornok megbizatott a rhone-i köztársaság rendezésével; de a schweiziak inkább az egy és osztatlan köztársaság felé hajlottak. Sokan ismét ellenezték ezt, különösen az erdei cantonok, hol az a hir terjesztetett, hogy Francziaország maga számára akarja azokat megtartani, Angolország elleni háboruja alkalmával hadseregébe osztandó. Ennél fogva ellenezték az egyesülést, s Schawenburg-nak fegyveres erővel kelle őket megtörni. 1798-ik évi május hóban végre a helvét kormány Aarauban megalakult, mint Francziaországban, egy directorral és két tanácscsal; de itt is mindenütt ugyanaz történt, ami Francziaországban, ha egy párt leveretett, le kelle verni a másikat is, melly amaz után keletkezett. Eközben Francziaország birtokába kerit minden pénztárt, s kijelenti, hogy a kormány határozatai érvénytelenek, ha Francziaország tetszésével nem találkoznak. Elkedvetlenité ez még a szabadelvüeket is, s boszankodást kelte mindenütt. Végre az elégületlenség lecsillapodott s a két köztársaság szövetséget köt (aug. 19.); Genf Francziaországba kebeleztetik, az olasz kerületek pedig, mellyek előbb az Alpeseken-inneni köztársasághoz kapcsoltatni czéloztattak, egy uj helvét cantont képeznek.

Buonaparte Párizsban.

Ezalatt Buonaparte visszatért Francziaországba (1797. decz. 9.), hol utja folytonos diadalmenet volt. A lakás szerény külseje, mellyet Párizsban elfoglalt, még inkább emelé a szokatlan kitüntetéseket, mellyekben részesittetett; s a zászlón, mellyet a directorium az olasz hadseregnek ajándékozott, arany betükkel e szavak valának olvashatók: „Az olasz hadsereg fogolylyá tett százötvenezer embert, elfoglalt százhetven zászlót, ötszázötvenöt ostrom- s hatszáz tábori ágyut, öt hajóhidi készletet, kilencz hadihajót, tizenkét fregattot, tizenkét corvettet, tizennyolcz gályát.

Fegyverszünet a szardiniai és nápolyi királyokkal, a pápával, a pármai és modenai herczegekkel. Leobeni békeelőzmények. Montebellói egyezmény a genuai köztársasággal. Tolentinoi és campoformiói béke. Szabadsággal ajándékoztattak meg Bologna, Ferrara, Modena, Massa, Carrara, Romagna, Lombardia, Brescia, Bergamo, Mantua, Cremona, Verona egy része, Chiavenna, Bormio, Veltlin népei, továbbá Genua, a császári hübériségek, a corcirai, aegéi-tengeri és ithakai kerületek. Párizsba küldettek Michelangelo, Rafael és Leonardo remekművei. Győzedelmeskedett tizennyolcz rendes csatában u. m. Montenotte, Millesimo, Mondovi, Lodi, Borghetto, Lonato, Castiglione, Roveredo, Bassano, San Giorgio, Fontanaviva, Caldiero, Arcole, Rivoli, la Favorita, il Tagliamento, Tarvis és Newmarket mellett. Összesen hatvanhét ütközet vivatott.“ Vége-hossza nem volt a sok ünnepélynek, mellyek Buonaparte tiszteletére rendeztettek; Győzelem-utczának neveztetett el az, mellyben lakott; a lapok minden tettét és mozdulatát kürtölték, mint a királyokéit szokás. Ő pedig szerénységet mutatott, s csakis nejének Josephinának, a forradalmi vérpadon elhalt Beauharnais gróf özvegyének kedveért, kit szenvedélyesen s hálából szeretett, vett részt mulatságokban. Akademiai taggá választatván, annak üléseire a tudósok szokásos öltözékében jelent meg; mindig a nevezetes férfiakkal beszélgetett, s mindegyikkel szakmájába vágó tárgyakról. A nép saját emberének kezdé őt tekinteni, s csodálkozott, hogy annyi dicsőség közepett olly kevés dicsvágya van. Valóban nem birt ő ama kicsinyes dicsvágygyal, melly apró fondorlatokban találja kedvét, és sokkal magasabbra függeszté tekintetét, hogysem azt a köznapias tömeg fölfoghatta volna.

A directorium által az angolországi hadsereg vezényletével bizatott meg, de az angol partokon való kiszállás, mellynek más eredménye nem lehetett mint amaz országot pusztitani s lakóit Francziaország ellen felingerelni, neki nem igen tetszett, s tekintetét inkább Kelet felé irányzá, „honnét, mint mondá, minden nagyszerü dolgok származtak.“

Egyiptom.

Egyiptom az Európából Indiába vezető utba esett, s nélkülözhetetlen arra, hogy a Földközi-tenger franczia tóvá legyen. Buonaparte elfoglalván a velenczei hajóhadat és készleteit, Brueys tengernagyot keletre küldé, hogy a velenczei szigeteket birtokába keritse, jól tudván, milly fontosak legyenek azok avégre, hogy Francziaország azokon a vizeken uralkodhassék, Egyiptomban az

angol hatalmat megtörhesse s azon esetben, ha valaha ellenségei a Jó-Reménység fokát elfoglalnák, magának Kelet felé egyenes utat nyithasson. Régen ápolta ő már ezen eszmét s most erélyesen sürgette ezen hadjáratot, melly neki annál inkább tetszett minél váratlanabb és regényesebb vala az.

A directorium vonakodott egy tengeri ütközet esélyének kitenni negyvenezer embert s azon hadvezért, ki iránt a hadsereg legnagyobb bizalommal, az ellenség pedig legnagyobb rémülettel vala eltelve, annyival is inkább, hogy ezen vállalat Ausztriával és a Portával ellenségeskedésbe keverhete. De az olaszországi hős sürgette azt, minek következtében a berni kincstárból három milliót kapott, s nagy titokban az előkészületekhez fogott. Desaix és Kleber, e hirneves tábornokok, szintén követni akarják őt, s ezeken kivül többen, kik vezérlete alatt Olaszországban magukat kitüntették. Hadi készleteihez egy keleti nyomdát is csatol, mellyet Romában a Hitterjesztő-társulattól foglalt el, továbbá több tudóst és festőt toborzott magához, s ekként kiséretét egy csoport hős és tudós képezte. A nemzet aggályos kiváncsisággal fürkészte, hová készül, s a titok még nagyobb jelentőséget kölcsönze az ifju hősnek. Angolország gyanus szemmel nézi azt s Nelsonnak meghagyja, hogy figyelemmel kisérje; s ezalatt a hatalmasságokat a köztársasági szellem terjedésének rémképével Franciaország ellen ingerli.

Buonaparte olaszországi gyakorlott seregével Toulonban szállott tengerre (1798 maj. 19.). A hajóhad, mellyet Brueys tengernagy vezényelt, tizenöt sorhajóból, ezek közt kettő velenczei, mindegyik hatvannégy ágyuval, hat franczia és nyolcz olasz fregatt-ból, hetvenkét kisebb járműből és négyszáz szállitó hajóból állott, összesen negyvenezer fegyveressel és tizezer matrózzal.

Malta.

A maltai vitézrend, a keresztes hadak emez utólsó maradványa, már egy század óta megérdemlett feledékenységben élt, aprólékos belső viszálkodások és idétlen összeesküvések által emésztve magát. Zsiros javadalmak mindegyik országban kicsapongó és pazar lovagoknak, rendesen a nagy családok ifjabb gyermekeinek valának adományozva, kiknek szüzeségi és szegénységi fogadalmaik csak szentségtörésre és féktelen dobzódásokra szolgáltak alkalmul. Hajóhaduk, melylyel a Földközi-tengert a berberek ellenében biztositandók valának, csak nehány gályából állott, mellyek kéj-kirándulásokra is alig valának elegendők, s még csak nem is akadályozák az algiriakat Olaszország partjai pusztitásában. El

kelle tehát veszniök; s Buonaparte előrelátva, hogy Angolország, melly Franciaországgal folytatott háboruja alatt máris annyi erős állomás urává tevé magát, az első kedvező alkalommal elfoglalná e szigetet, meg akarta őt előzni, váratlanul kiszáll ott (jun. 12); rövid ellenállás után Hompesch nagymester feladja a szigetet, egy herczegséget Németországban vagy háromszáz-ezer frank életfogytiglan járó nyugdijt kötvén ki magának.

Buonaparte Egyiptomban.

Buonaparte itt őrséget hagyván hátra, folytatja utját, szerencséjére nem találkozván Nelsonnal, ki őt keresé, s látatlanul megérkezik Alexandria alá. Nagy kinnal partra szállván (jul. 1.), miután egy lovas katonája sem vala, gyalogságával a Ptolomaeusok fővárosát rohanja meg, s kijelenti, hogy jövetelének egyedüli czélja a városnak a mamelukok járma alóli felszabaditása, s csekély ellenállás után beveszi azt.

Egyiptom ős lakói, a koptusok, teljesen elaljasodva szolgaságban hevertek. Az arabok még mindig a hóditóknak akartak látszani, de állapotra és müveltségre nézve ezek is igen különbözők valának; némellyek tanultak s a nemzet hivatalos képviselői mint pl. a sheik-ok; mások legtöbbnyire kis birtokosok, némellyek ismét semmivel sem birva fellah név alatt mások földjeit müvelék, a beduinok pedig majd rabolva, majd kereskedést üzve a pusztában bolyongtak. Azonban egy későbbi hóditás ezeket a törökök alá veté, kik legnagyobbrészt a janicsárok hadtestébe valának sorozva s csak kevesen szolgáltak a basa csapatában, ki Konstantinápolyból küldetett ide. Hogy pedig illy távoleső tartományban a basa függetlenné ne tehesse magát, III. Selim ellenőrök gyanánt a mamelukokat rendelé mellé. A legszebb czirkassziai rabszolgák közől válogatott katonaság vala ez, mindnyájan közösen neveltetve, hon s rokonok nélkül, egyedül erejök érzetével birva huszonnégy bey parancsnoksága alatt állának, kik közől mindegyik öt-hatszáz mameluknak volt ura, a kiknek ismét fejenként két fellah állott szolgálatukra. A bey-ek a föld terményeiből és a sokféle adóból látták el őket, amellyeket a koptusok, az ő uraik urainak ügynökei, irnokai, kémjei szedtek be. A bey-ek egymástól csak erőre különböztek, amelylyel visszaélve egymás ellen küzdöttek s nemcsak hogy nem engedelmeskedtek a basának, hanem ezt szolgájukká s eszközükké tevék, sőt még a miri majorsági adót is megtagadták tőle, amelly a fényes Porta hóditói jogát képviselte. Egy hübériség vala tehát ez, melly benszülött rabszolgák-

ból s az ezeket legyőző népből állott, amelly ismét a fejedelme iránt lázongó katonaság által győzetett le.

Buonaparte belátta, hogy vállalatának sikere főleg a francziák iránt ellenséges indulattal viseltető mamelukok leverésétől függ, ugyanakkor figyelmet tanusitva a Porta mint Franczia-ország régi szövetségese iránt; továbbá ha a sheik-okat az arab név visszaállitásának reményével kecsegteti s a tulajdon, személy, nők és vallás iránt tisztelettel viseltetik, ami az itteni hóditóknál épen nem vala szokásban. Ugyanazért egészen keleti irmodorban egy kiáltványt bocsátott ki, mellyben kijelenté, hogy Franczia-országnak szándéka a bey-ek rablásainak gátot vetni s ugyanakkor tiszteletben tartandja Mahometet és a Koránt jobban mint a mamelukok: „Valódi muzulman-ok vagyunk mi francziák, kik levertük a pápát, ki a muzulmanok ellen háborut hirdetett, s megsemmisitettük a máltai lovagokat, kik azt hiszik, hogy Isten parancsolja a muzulmanok elleni háborut“ [1]).

Következésképen semmi változást nem tett Alexandriában, csak is uj helyhatóságot szervezett, adószedőket nevezett ottan s védelmi állapotba helyezé azt; s innét Cairó felé vonult. A véget nem érő futó homok közepett a nap égető heve alatt viz, árnyék és ligetek nélkül, zugolódni kezdének az olaszországi győzők, s még azon bizalom is, melylyel Buonaparte iránt viseltetének, alig vala elegendő arra, hogy e szokatlan fáradságoknak magokat békés szivvel alávessék. Murad bey e nagyszerü város előtt öszpontositá a mamelukokat s jóllehet ezek el valának tökélve a támadásra, nem voltak képesek ama gyakorlott harczosok kitartó tüzelésével szembe szállani, kiket egy, bizalmukat teljesen biró hadvezér lelkesité. „Négy ezer év néz le rátok e piramisok csucsairól“ mondá ő, s katonái mint soha eddig ugy most sem hagyák őt cserben, s a szétvert mamelukok nem tudták máskép magukat megboszulni, mint hogy kincseiket elégeték. Mindazáltal elegendő maradt arra, hogy minden katonát gazdaggá tegyen, kik Cairóban kényelmet, gyönyöröket, arab lovakat és tevéket találtak; megjelentek a muzulmán ünnepélyeken, hol Buonaparte a jelenlevők épülésére szolgáló áhitattal mondá elé az imákat. A magával hozott s Monge elnöksége alatt álló tudósokkal az egyptomi tudós társaságot alkotá, mellynek feladata vala a tartomány leirását elkésziteni, titkait kikutatni s mindazt, mi jólétének előmozditására szolgálna,

[1]) Lásd III. könyv. 255. lap.

javaslatba hozni. Peyre mérnök, Andréossi tábornok, Lefevre, Malus vizsgálat alá vevék a tavakat és csatornákat, Arnolet és Champy az Arab-tengeröböl partjainak ásványait, Delisle a Delta növényeit, Savigny a pusztaság rovarait; Regnault vegytanilag elemezte a Nilus vizét, Berthollet a cairói levegöt, Costaz a pusztaság fövényeit, Nouet és Mechain meghatározák a szélességi fokokat, Denon lerajzolá Felső-Egyptom müemlékeit; felfedeztettek a rosettei felirat s Denderah és Esneh állatkörei, mellyek később annyi tudományos és bölcseleti vitatkozások tárgyai levének.

Hátra volt még Felső-Egyiptom meghóditása, de a szerencse nem akart állandóan hü maradni ahhoz, ki benne annyira bizott. A hajóhad nem mehetvén be az alexandriai kikötőbe, Abukir révpartján horgonyt vetett vagy jobban szólva megfeneklett, hol Nelson azt utólérvén megtámadá (aug. 3.); Brueys az ütközetben megöletett, az Orient hajó felgyujtatott s a hajóhad megsemmisittetett. Pótolhatatlan veszteség vala ez, melly az egyiptomi hadsereget minden közlekedéstől elzárta, támasz nélkül hagyta s megfosztá azon reménytől, hogy a Portát megfélemlitheti, melly most az angolok unszólására Franciaországnak hadat üzent s Egyiptom visszafoglalása végett fegyverkezett. Nelson hajóhada az egyezmények daczára Nápolyban valódi diadallal fogadtatott; Buonapartét elveszettnek hirdeté mindenki; s igy a győzelem reménye Olaszország, sőt egész Európa fejedelmeinek keblében ujra feléledzté az engesztelhetetlen gyülölet lángjait.

HETEDIK FEJEZET.

Vereségek. — A directorium bukása.

Orosshoni I. Pál.

II. Katalin, kinek akarata és önkénye harmincznégy éven át szabott törvényt Északnak, meghalt; fia Petrovics Pál követé (1796). Ez ugy akará, hogy anyja temetése némi elégtételül szolgálna III. Péter iránt, kit kivétetvén sirjából nagy ünnepélylyel Katalin mellé helyeztetett, elválva az életben, egyesülve a sirban; s a hulla átvitelénél jelen kelle lennie Orlofnak, a gyilkosok egyikének. Az ellenkezések, mellyeket őt nem szerető anyja részéről szenvedett, annál makacsabbá tevé őt egy olly ha-

talom gyakorlására, melly határokat különben sem ismert s amelyet ő a tulságig hajtott. A legkisebb formaságok elhagyása büntett vala, melly kérlelhetetlenül büntettetett, eltiltá a kerek kalapokat és bő nadrágokat, ugyszintén hogy a boltok fölé raktár irassék, amelly név egyedül a császári szállitók áruhelyiségének vala fentartva; Tissot Tudósitások a nép számára czimü lapját betiltatta, mert a népnek nincs szüksége tudósitásokra. Nevetni való gyermekségek, ha ezek háta megett a hóhér, kancsuka és Sibéria rendesen ott nem állanak.

Telve gyanuval a francziák és minden irataik iránt, a menekülteket befogadja s évdijakkal segélyzi de egyszersmind megparancsolja, hogy páronként misére menjenek, husvétkor megáldozzanak s a papok fel ne oldozzák őket, hacsak kegyelmi állapotban nem volnának. Mindazáltal nem szivesen bünteté és tevé ártalmatlanokká azokat, kik visszatetszésével találkoztak, jobban szeretett jutalmazni; a városok jóllétéről gondoskodott s megsemisitette az ukázt, melly minden száz ember után egy katonát rendelt kiállitatni; tizennégyezer lengyelnek, kiket Katalin az ázsiai tartományokba számkivetett, visszaadá szabadságukat, a maltai vitézrendnek pedig lefoglalt javait; a hadsereg állapotát javitotta, számos ide becsuszott visszaéléseket megszüntetvén, a többek közt eltiltván a katonáknak a nagyszámu tisztek által házi szolgák gyanánt való alkalmazását.

Katalin kötelezé magát, hogy Ausztriának hatvanötezernyi sereget bocsát rendelkezésére; de ezen hatalom és Francziaország között függőben lévén a tárgyalások, Pál egyik részre sem akart hajolni, mignem Angolországnak és Bécsnek sikerült őt semlegességéből kivonni. A maltai vitézrend védnökévé választatván, a fenyegetett európai nemesség fejévé reménylt lenni; zsoldjába fogadja Condé herczeg menekültjeit s felteszi magában, hogy Európát régi állapotába visszaállitandja. De a német birodalom nagyon sokat szenvedett, s ha a birtokaiktól megfosztott fejedelmek óhajták a háborut, mások féltek attól, s jól tudták, hogy Ausztriában nem bizhatnak. Ez erősen készült a párbaj megujitására, de szokása szerint lassu, a rastadti értekezletekbe helyezé reményét. Ezalatt kémlelte a többi hatalmasságokat, s Berlin a fondorlatok központjává leve. Poroszország mindazáltal felette óvatosan viselte magát, egyedül arra ügyelvén, hogy a forradalmi ragály Hollandiából és Francziaországból államaiba ne törne.

Olaszország.

A meghóditott tartományokban a francziák tulzó igéreteinek épen nem feleltek meg a tények, s azok kormányzása nehezebbé vált, mióta a szabadság és egyenlőség elvei kihirdettettek, melyeket a nép a legvastagabb értelemben vett. Nagy vala különösen a zavar Olaszországban, hol mindenki jogában állónak hitte parancsolni és senki kötelességének engedelmeskedni; a népek elégedetlenek valának a helyhatósági kormányokkal, ezek a franczia hadsereggel és biztosokkal. A királyok magasabbra emelék követeléseiket, mióta látták, hogy a köztársaságok rabolnak; a köztársaságiak pedig fel akarák izgatni a még szolgaságban szunyadozó tartományokat.

Az Alpeseken-inneni köztársaságban Berthier fő hadparancsnokot Brune váltotta fel (1798), s a hadsereg, részéről szintén osztá a jakobinusok tulzásait, kik tulsulylyal birtak a tanácsokban s a lombárd csapatokban, mellyek Lahoz parancsnoksága alatt állának. A tisztek olly szigorral jártak el mint hóditott tartományokban szokás, minden indokolás nélkül követeléseket támasztva s adókat szedve; a hadbiztosokkal piszkos szerződések köttettek; az élelmezési társaságok a vezérkarnak négy százalékot biztositottak, az ezredek lajtstromaiban kétannyi katona szerepelt mint volt valóságban s az állam fizette azokat. A kerületek felaprózása nagyban szaporitá a tisztviselőket és költségeket, iszonyu a képviselők száma s telhetetlen a zsarolók kapzsisága. Francziaország szövetséget köt az Alpeseken-inneni köztársasággal (marcz. 23), amaz kötelezvén magát ollan egy védsereget tartani, ez pedig évenkint tizennyolcz milliót fizetni. Midőn pedig ezen követelések ellen panasz emeltetett, a felelet az volt, hogy Francziaország alkotván azt meg is semmisitheti; a szabadság nem adatik pusztán szép szemekért. De a függetlenség utáni vágy mindinkább növekedvén itt, a franczia köztársaság igaztalanságai ellen fenszóval tiltakoztak, kárhoztatva különösen a rájok felette terhes szövetséget; minek következtében Francziaország a dicsvágyók és boszut lihegők által támogatva, elhatározta az alkotmányt aristocratikai irányban szükebb korlátok közé szoritani.

Barras, egyike a directoroknak, szintén osztozott a hadi biztosok tilos nyereményeiben, és szivesen meghallgatá sőt biztatá a tulzókat; a többi directorok azonban becsületesek valának, s Revellière keresztülvitte, hogy Milanóba egy követ küldessék, ki

állandóan ott székelvén az alkotmányt módositaná. A választás egy eszes és lángkeblü fiatal emberre, Trouvé-ra esett. De a hazafiak észrevévén, hogy a hivatalok megkevesbitése által állomásaikat elvesztenék, felzudulnak s a tisztekre támaszkodnak, kik ellenzéket képeztek a követ ellenében. Ez azonban a mérsékeltek által támogatva s egész hatalmát kifejtve azok felé kerekedik s uj alkotmányt létesit, melly szerint a tanácsok kétszáznegyven tagról felére szállittatnak, kijelölvén kik levén meghagyandók, és szabályozván az adót. De csakhamar felváltatván Barras egyik büntársa s tulzó hazafi Fouché által, ez mindent zavarba hoz, Brunere s a szuronyokra bizván a rend helyreállitását; minek következtében visszahivatván a helyére kinevezett Joubert visszaállitá Trouvé alkotmányát. Mindezen változások ujabb és ujabb elkeseredéseket szültek s kézzelfoghatólag szolgaságunkat bizonyiták, amiért is egy párt keletkezett, melly az országnak idegen segély nélküli felszabaditását tüzte ki czélul; és Pino, Lahoz, Teullié, Birago s mások a sugarakról nevezett társulatot (Società de' Raggi) alakiták, mellynek központja Bologna s vágya a függetlenség vala.

Róma.

Rómában jobban volt szervezve az alkotmány, s a consulok, tanács és néptribunok a régi idők halhatlan emlékeivel táplálták a képzelődéseket. A nép azonban nem tudta magát az uj állapotba bele találni; a tisztviselők szünnapokat óhajtottak miként hajdan vala; szerették az állomásokat, de nem a terheket, mellyek azokkal jártak; a pénzügy jól kezeltetvén elzárta az utat a sikkasztások előtt; a katonaság egy bizottság által féken tartatott, mellynek tekintélye visszatetszést szült a tábornoki karban. Az elégületlenek magában a directoriumban támogatásra találtak, különösen pedig Buonaparte Luciánnál, ki hős testvérét szükségessé óhajtá tenni; amiből azután belső egyenetlenségek származtak, mellyek az első vereség alkalmával kitörendők valának.

Nápoly.

És valóban az ellenség fegyverkezett, s az angol diplomaczia bámulatos ügyességgel a legkülönczebb szövetséget hozá létre Angolország, Oroszhon, Ausztria, Portugália és Nápoly között. IV. Ferdinánd, ez utóbbi ország királya, már négy év óta rongálta tartományát, hasztalanul hatvanezernyi sereget tartván ottan hadi lábon; s hogy azt föntarthassa, uj adónemeket hozott be s özönnel bocsátá ki a papir pénzjegyeket; a földmüveléstől elvonta az embereket és igavonó marhákat, hogy azokat a kimerülés és járvány

áldozataivá tegye; folytonosan Malta és Róma elfoglalása ellen panaszkodott, s kijelenté, hogy az utóbbiban a régi állapotot ő maga akarja visszaállitani. Az általa számkivetésre kárhoztatottak hosszu lajstromát meglátván Gallo őrgróf, igy szóla: „Küldje őket Felséged Francziaországba, s ha most jakobinusok, mint királypártiak fognak visszatérni.“ De Ferdinandot szigorra sarkalta Nelson, kit itten Emma Leona kecsei lekötve tartának, amelly nő Angolországban kétes hirnevéről, Rómában pedig mint a festészek mintaképe vala ismeretes, mielőtt az angol követ Hamilton-ban egy engedékeny söt kicsapongásaiba beleegyező férjet nyert volna. Ferdinánd most arra sürgette Piemontot és Toscanát, hogy Francziaország legyőzése végett vele egyesüljenek; s különösen tábornoka Belmonte Pignatelli herczeg azon kérdést intézte Priocca piemonti miniszterhez, miért késik ura a rá erőszakolt egyezményeket megszegni? „Talán gyilkosság saját zsarnokainkat kivégezni? A francziák mi rosztól sem tartva s elszórva járnak az országban. Ingerelje fel ön a nép dühét; bizonyára minden piemonti kész leszen hazájának egy ellenségét láb alól eltenni. Apró mészárlások többet érnek a szerencsés ütközeteknél, s az igazságos utókor épen nem fogja gyilkosságoknak bélyegezni egy olly nép erélyes tetteit, amelly elnyomói hulláin keresztül siet szabadságát visszaszerezni.“

Ezen levél (ha szándékosan koholt nem vala) mint mondják a francziák kezébe jutott; és közzététetvén a directoriumnak ürügyet szolgáltat a turini váracs átadását követelni, mig a hazafiak minden erejöket megfeszitik, hogy az országot fellázitsák. A megállapodás szerint Ausztriának hatvanezer emberrel és az orosz segéd hadsereggel, Nápolynak negyvenezerrel kelle megindulnia; az angolok pénzt és fegyvereket valának szolgáltatandók s ugyanakkor a tengerpartokat nyugtalanitandók. Nápoly sietve minden ezer ember után nyolczat állit ki s igy összesen hetvenötezernyi sereget gyüjt egybe; de kénytelen azt egy idegen tábornok, Mack Károly vezérletére bizni. Ennek terve szerint három csapatban indulnak meg: az egyik feladata vala az ellenség visszavonulását Anconán keresztül az Alpesek-inneni köztársaság felé elzárni, a másiké Toscanát védeni, hol az angol és portugal hajóhadak Livornót hatalmukba keritenék, a harmadiké pedig Ferdinánddal Rómába vonulni. A római franczia hadsereg felett Championnet parancsnokolt, de az élelmezés könnyitése végett ez most szét vala szórva, minek következtében a nápolyiak azt véletlenül meglephe-

ték s ezáltal Ausztriát az ügyre annyira ártalmas habozásából kiragadhaták. S valóban, ha Mack előnyomul s Róma és Terni között állást foglal, a franczia jobb szárnyat elvágja a baltól, egyenkint mindkettőt legyőzi s fél Olaszországot hatalmába keriti; de ő a régi hadi taktika szerint több hadoszlopra osztja seregét és bevonul Rómába (nov. 29.). Itt a király, minden érdeme nélkül diadalmaskodván, visszahivja a pápát; de a katonák és népsepreje kicsapongásoknak engedik át magukat, rabolnak, sok zsidót a vizbe fojtanak, a Vaticán termeit kipusztitják s magukhoz ragadnak minden értékes tárgyat, mellyek a directorium ragadós kezeit kikerülheték. Pignatelli egy kiáltványt bocsát ki, mellyben a többek közt igy szól: „A nápolyiak elsők, kik a francziák halálharangját meghuzzák s a Capitolium magaslatáról tudatják Európával, hogy a királyok felébredtek. Fel! piemontiak, zuzzátok szét lánczaitokat s nyomjátok el elnyomóitokat;“ az angyalvári őrségnek pedig értésére adta, hogy minden ágyulövésre egy sebesült franczia vettetik a nép dühének áldozatul.

Championnet összehuzván seregét visszavonul, de csakhamar támadólag lép fel s visszamegy Rómába (decz. 14.), honnét a király álruhában menekül; azután az ellenség rémülését előnyére felhasználni s Nápolyt megtámadni szándékozik. Kitünő határa van ennek: balról Terracina-nál két állomásnyira Rómától a Földközi-tengerre támaszkodik; a középen Rieti és Civita Ducale között csak öt mérföldnyire (leghe) van Terni-től; jobbról pedig az Adriai-tenger áll, s mintegy ötven mérföldnyi (leghe) vonal ez, melly, miután a tengerrel érintkezik, meg nem kerülhető. Ha az ellenség Terracina és Róma felé nyomul, a nápolyiak Rietin és Ternin át háta megé kerülhetnek és hatalmukba kerithetik az utakat, mellyek Foligno felé vezetnek; ha az ország közepére vagy jobb szélére akarja intézni támadását, hegységekbe s veszélyes völgytorkolatokba téved; ha végre a Tronto folyamot és az adriai tengerpartokat figyelmen kivül hagyja, a nápolyiak két nap alatt Anconában lehetnek. Honnét van tehát, hogy illy szép állások mindig vagy haszontalanok valának, vagy elfoglaltattak?

Most sem tudta azokat Mack hasznára forditani, sőt gyáván egész Capuáig s a Volturno vonalig futott. A nápolyi nép árulást kiabálva fegyvert követel s megkapván azt a város urává teszi magát. A király, királyné s Acton azon hirt terjesztve, hogy nagyobb haderő gyüjtése végett távoznak, husz millió készpénzzel s

hatvan millió értékü drágaságokkal [1]) Sicilián keresztül Nelson hajóhadára menekülnek (decz. 31.), semmi rendeletet vagy védelmi készleteket sem hagyva hátra; felégettették a kikötőben levő hajókat ugyszintén az ágyu- és fegyvertári készleteket, Acton hosszu és költséges fáradozásának eme gyümölcseit, mintha csak attól tartottak volna, hogy a nép valami nagyszerü ellenállásra határozza el magát, amire ők nem érezék magokat képeseknek. De képeseknek érzék magokat erre a parasztok (1799), kik a vidéken mindenütt felkelvén, a francziákat gyilkolják, a hidakat lerontják, az ellenségtől az ágyukészleteket elrabolják és Championnet seregét feltartóztatják, amidőn Mack, ki a hadi taktikát a nép lelkesültségével összhangzásba hozni képtelen vala, fegyverszünetet köt (jan. 11.), Capuát átadva és nyolcz milliónyi sarczot fizetve. A magára hagyatott nép szent Januariusra esküszik, hogy kész meghalni, de a francziákat visszaveri, s ekként azok, kiket a király attól való félelmében, hogy általok elárultatik, elhagyott, egyedüli védelmezőivé lesznek; Nápolyban és a táborban lázadás üt ki, ugy hogy Mack kénytelen a francziákhoz menekülni, és Championnet a város ostromára vezeti jakobinusait. A roham (jan. 23.) felette véres volt; a nép még akkor is ellenállott, midőn Castel Sant-Elmo árulás következtében a francziák kezébe jutott; de a fővezér azáltal, hogy egy elfogott népvezérrel kiméletesen bánt és szent Januárius iránt tiszteletet tanusitott, a népet fegyverletételre birta.

Ez megtörténvén, a düh örömriadássá változott s ezer franczia és háromezer nápolyi halott között a parthenopei köztársaság kikiáltatott, örömzsivajjal nyomva el a nyögéseket s tapsokkal az ellenkezéseket; azok, kik előbb üldöztetének most diadalmaskodnak; azok, kik börtönben senyvedtek, a királyi lakban pompáznak; s a franczia hadsereg „nápolyi hadsereg“ nevet vesz fel s jutalmul azért „hogy velök és értök küzdött s őket védelmezte, egyedül szeretetöket kivánja.“ Ezek valának Championnet szavai. Mindenütt tánczvigalmak tartattak, éljen kiáltások hangzottak, szabadságfák ültettettek, maga szent Januarius is polgárrá neveztetett s fejére háromszinü sapka tétetett. De a szabadság szokatlan vala s még szokatlanabb az egyenlőség egy olly országban, hol korlátlan hatalmu király, makacs hübéri rendszer s fanatismussal párosult tudatlanság uralkodott, s amelly a jelen állapotot nem küz-

[1]) Nelson levele szerint csupán azon drágaságok, mellyeket a királyné Emma Leonára bizott, meghaladták a két és fél millió sterling értéket.

delem és vér árán szerezte, de ajándékban nyerte. A leghevesebb vitatkozások közepett a franczia alkotmány lőn elfogadva, egy olly öltözék Nápolyra erőltetve, melly tulajdonképen másra volt szabva. A hitbizományok s hübéri javak, ezen kutforrásai a véget nem érő pereknek a községekkel, azonnal eltöröltettek, ugyszintén a főuri törvényhatóságok s kiséreteik, az uri szolgálatok, tizedek, vadászati tilalmak és nemzeti czimek; a bankok visszaélései megszüntettek, sok papir pénz s a hal,- liszt- és fejadó eltöröltettek.

De a sietős eljárás elrontotta a jót, mellyet létrehozott; a pénzügy azáltal, hogy adók elengedtettek s másokkal nem pótoltattak, nagy zavarba jutott; a kormány huszonnégy tagja, köztök Mario Pagano bölcsész, gyáváknak tüntek fel, mert nem valának képesek egy forradalomban levő nép lelkesedési rohamával lépést tartani. Eközben Francziaország tizennyolcz millió aranyat vetett ki az országra, minek következtében erővel s önkényesen kelle azt beszedni; a családok ezüst- és aranyeszközei erőszakkal elvétettek s a panaszokra illy felelet adatott: „Mi a közvéleményt adóztatjuk;“ s minthogy a nép zugolódott, Championnet lefegyvereztetè azt. A drágaságon és szükségen, a zavarok eme rendes követőin, nem sokat segitettek a czifra szónoklatok s nem a Claudiusról, Messalináról, az ember jogairól s Olaszország fényes jövőjéről a lazzaronik előtt tartott beszédek. A democratizálók gyülöltettek a vidékeken, hol szabadságfákat ültettek és pénzt szedtek. A hadügyminiszter egy kibocsátványában kijelentette, hogy „azok, kik a zsarnokot szolgálták, a köztársasági kormánytól mit sem reménylhetnek:“ minek következtében a régi hadsereg, s a főurak fegyveresei, mellyek gyakorlott katonák valának, kenyér nélkül maradtak, rablásra vagy koldulásra kényszeritve s a régi kormányt visszaóhajtva.

A directoriumnak nem tetszett Championnet, mert törvényhozói szerepet vitt, minek következtében a gazdászati rész kezelésére Faypoult küldetett Nápolyba; de a fővezér, ki azt hivé, hogy az ország meghóditása jogot ad neki minden akarata érvényesitésére, megparancsolta a biztosoknak, hogy távozzanak. Ezért letétetett s Macdonald által, mellé Faypoult-lal, helyettesittetett, ki a korona, lovagrendek, kolostorok jószágait s a régiségeket Francziaország javainak nyilvánitotta; de ha ezeket a királytól és testületektől minden áron el akarták venni, nem kelle-e azoknak jogszerüleg a nemzetre szállniok?

A francziák mindinkább bátrabbakká levén előbb Serrurier,

utóbb Miollis parancsnoksága alatt a luccai területet megszállották, s ennek jelenléte által felbátoritva a democraták népies intézményt követeltek, amelly a franczia mintára megadatott. A franczíák, ugy látván, hogy VI. Pius tőle elvett államainak nagyon közeli szomszédságában tartózkodnék, Toscanát kérdőre vonták, hogy őt befogadta s a nápolyi hadseregnek a livornói kikötőbe való bevonulást megengedte; és ennek következtében ama tartományt elfoglalták. A nagyherczeg Bécsbe távozott, Gautier Toscanába, Miollis Livornóba vonult; a franczia menekültek elüzetnek; VI. Pius előbb Parmába azután Valencéba, a Dauphiné-ben, menekült, sokkal jobban felmagasztaltatva a nép részvét-nyilatkozata által, melly e számkivetése utjában kisérte, mint az udvaronczok hizelgő bókjai által, mellyekben fényes de rá nézve annyira lealázó bécsi utjában részesittetett.

Piemont.

Piemont (1798) folytonosan izgattatott az ujitók és menekültek által, akik azonban ezáltal csak az áldozatok számát szaporiták; de IV. Károly Emanuel, bármennyire ösztönöztetett is a szövetkezett fejedelmek által, hü maradt a Francziaországgal kötött egyezményekhez, jóllehet azt gyülölte. A franczia követ Turinban Ginguené de Rennes, irodalmár, heves és őszinte köztársaságpárti, volt, aki a fényes igéretekkel nem igen fukarkodott. Ez tudván, hogy a directorium a királyt el akarja veszteni, evvel kiváló durvasággal bánt; nejét egy udvari ünnepélyre meghivatta s azt egészen köznapias öltönyben (en pet en l'air) küldé el oda; az apró bántalmazások mesterségét egész tökélyre vitte, s az ujitókat összpontositotta. A felkelések nem sokáig késtek, Genua a tengeren s az Alpeseken-inneni köztársaság a Lago maggiore-n támogatta azokat. Ornavasso mellett csatára került a dolog (maj.), de a király seregei győztek, Domodossola és Casale-ban pedig haditörvényszékileg számosan kivégeztettek. Priocca miniszter felszólalt ezen alattomos izgatások ellen és az önvédelmi jogra hivatkozott; de Francziaország a sértett fél hangján kezd szólani, Ginguené pedig gyilkokról, angol aranyról, menekültekről, kémekről s egy siciliai vecsernye tervezéséről beszél; a királyt felszólitja, hogy szüntesse meg a hazafiak kivégeztetését s a liguriai felkelők elleni hadjáratot. A követelések mindennap növekednek, a királyt meg kelle alázni mielőtt megsemmisittetnék; végre a turini váracs átadása követeltetik, s a király kénytelen beleegyezni, csupán azt kötvén ki, hogy az Alpeseken-inneni köztársaság terü-

letén a hazafiak lecsendesittessenek. Ekként franczia ágyuk tátongtak palotájára s ő maga kényszeritve lőn lefegyverkezni, minek következtében a hazafiak vérszemet kapván Alessandriát megrohanják, s jóllehet hatszáz főnyi veszteséggel visszaveretnek, mindenütt szaporodnak s megkettőztetik a király elleni bántalmazásaikat.

De midőn a Francziaország ellen létrehozott szövetség hire megérkezett, a directorium attól tartott, hogy Károly Emánuel magát megboszulandó a kedvező alkalmat felhasználja; minek következtében Joubert-nek, a váracs paranosnokának meghagyá, hogy e kormányt megsemmisitse. Ez nem birhatván rá a királyt, hogy leköszönjön, a szokásos általános vádakat közzéteszi, az Alpeseken-inneni köztársaságból egy csapatot rendel ide, melly elővigyázati szempontból átlépi a Ticinót; és minthogy a kormány a hazafiakat csendes magatartásra inti, ezek minden erősségeket elfoglalnak s az őrségeket foglyokká teszik. Károly Emanuel kénytelen lévén legerősebb támaszát, Priocca minisztert, a franczíáknak átadni, a hasztalan ellenállás szomoru következményeit országáról elháritandó, eltávozik (1799. marcz. 3.); Sardinia szigetén kiszállván tiltakozik az irányában felhasznált erőszakosságok ellen, azután elvonult s ájtatos életre adja magát, s rövid időn meghalván neje Klotilda, testvére Victor Emanuel részére lemond (1802 junius 4) a koronáról és Rómában telepedik le. Turinban Eymar alatt népies vagy inkább katonai kormány létesittetik; a nemes családok fejei kezesek gyanánt Grenoble-be küldetnek; a korona drágaságai, mellyeket a király érintetlenül ott hagyott, elvétetnek; a muzeumok, a párizsit gazdagitandók, kizsákmányoltatnak; a nemesi czimek a királyi palota terén megégettetnek; s a Francziaországgal való egyesülés javaslatba hozatik.

De nem vala többé Francziaországban ama Carnot, ki „a győzelmet szervezé“, s minden részről nehéz idők állottak be. Az oroszok Morvaország határát átlépték s látható vala, hogy a szabadság és monarchia két elve egymással uj összeütközésbe jő. Jourdan inditványára elfogadtatott az ujonczállitási törvény, melynél fogva minden franczia huszadik évétől huszonöt éves koráig köteles volt katonáskodni, minden kivétel nélkül amint a szükség kivánta; háboru idején pedig kor különbség nélkül. Nehezebb vala ellátásukra pénzt szerezni; és e tekintetben alkalmazásba vétettek a rendes eszközök, mellyek a szokásos eredményeket

hozták létre t. i. meggazdagiták az ügyeseket s elszegényiték a nagy közönséget.

Francziaország kényes helyzetben találta magát. Legjobb hadserege és legjobb tábornokai Egyiptomban táboroztak; katonaságának valódi létszáma százötven-ezer főre rugott; kincstára tökéletesen ki volt meritve, mióta a közvetett adók eltöröltettek, az egyenes adók beszedése pedig a községekre bizatott; fegyelem igen kevés; a tulzók a hazafiakkal örökös harczban állottak, a közigazgatás hütlen kezekben volt, s a Francziaország védnöksége alatt álló tartományoknak csak a zsarolók vették hasznukat. A hirneves tábornokok elhaltak, vagy távol valának; Moreau gyanusittatott; Joubert és Bernadotte fővezérséget vállalni vonakodtak, mert a táborkar hatalmának korlátozása szándékoltatott. És igy az olaszországi fővezérségre Scherer hadügyminiszter, ki magát Belgiumban és az olaszországi első hadjáratokban kitüntette, mozdittatott elő, de már öreg volt s katonái nem igen szerették, mert rablási vágyukat fékezni igyekezett; továbbá Macdonald-ra a nápolyi, Massenára a schweizi, Jourdan-ra a dunai, Bernadotte-ra a rajnai, s Brune-re a hollandiai hadsereg feletti főparancsnokság bizatott. Ugyanis Texel-től egész Faro-ig terjedő vonalon kelle a hadmüveletet folytatni, csak a későbbi hosszas gyakorlat ismertetvén meg ama sok különböző ország természetét s mutatván ki, hogy a hadseregek összpontositandók s a döntő ütközet a Duna mentén vivandó.

Eközben feloszlott a rastadt-i értekezlet, hol Németország sorsa felett aljas alkudozások folytattattak. A franczia meghatalmazottak, midőn el akarának utazni, osztrák poroszlók által megtámadtattak s meggyilkoltattak, mit a közvélemény egyenesen Bécsnek tulajdonitott, amelly a franczia meghatalmazottak ellen, amiért ezek, kétszinü eljárását felfedezvén, öt Németország szine előtt megbecstelenitették, ingerült lévén, azokat megöletni s irományaiktól megfosztani elhatározta. Az egyenes jellemü németek siettek nyilvánitani, hogy e gyalázatos tett elkövetésében mi részök sincs, avval egyedül Ausztriát vádolván, és Károly főherczeg Massenának megigérte, hogy ama gyilkosság elkövetőit megbüntetendi.

A szövetséges hatalmak.

Az angolok rábirták az orosz czárt, hogy Spanyolországnak háborut üzenjen, melly egyedül nekik lehetett előnyös, csak nyerhetvén s mit sem veszthetvén, kereskedésök és birtokaik határait

mindinkább bövitek s Egyiptom, Sicilia és Hollandia vizein lesben állottak. Oroszország őszintén óhajtotta az államaiktól megfosztott fejedelmeket visszahelyezni, Ausztria nem, amelly szünet nélkül az általa birni kivánt tartományokra s különösen Piemontra függeszté sovár tekintetét s ezenkivül Schweizban és a Rajna mellett magának jobb határvonalat szerezni igyekezett. Ausztria rendkivüli erőmegfeszitéssel kétszázhuszonöt ezer embert állithatott sikra, az ujonczokat nem számitva; Oroszország öt hatvanezernyi sereggel támogatta, melly a fanatikus Suwarof főparancsnoksága alatt állott, kiben a lángészt a vakmerő bátorság, s a hadtudományt a folytonos előrenyomulás pótolta. Félelmes hadsereg vala ez, müvelt vezéreiben, barbár legénységében, minő országuk; tanultság és tüzérség nélkül kész vala magát halomra lövetni s nem mozdulni, s mindazon erővel birt, mellyet az ész szolgálatában levő barbárság nyujthat: egyszóval, erőteljes kar s tudományos fő. De az udvari tanács Bécsben a régi modorban készité a hadi tervet s leginkább Olaszországot tartá szem előtt; a Duna mentén csak kevesebb erőt fejtett ki, itt azonban Károly főherczeg parancsnokolt. Jourdan ennek ellenében felette csekély haderőt állithatott, mindazáltal átkelt a Rajnán (marcz. 1.). Massena Graubündenbe vonult, melly az osztrákokat hivta segitségül, s az első csatározások a köztársaságiaknak kedveztek. De a Stockach mellett vivott szerencsétlen ütközet következtében Jourdan kénytelen vala visszavonulni s csakis az udvari tanács hibái által mentetett meg.

A háboru Felső-Olaszhonban.

Ezalatt Olaszhonban a vitéz Kray báró seregét Scherer ellen vezeté, kinek tervei roszul sikerültek, s Magnano mellett megveretett, s ekként a köztársaságiak itt is visszavonulásban valának.

Ezen veszteségek bátorságot öntöttek az ellenzékbe, minek következtében Sieyes a directoriumba hivatott (máj. 16), ki épen olly hirnevet vivott ki magának a politika, mint Buonaparte a hadászat terén. Massena átvévén a Düsseldorf és Szent-Gothárd között álló hadseregek feletti főparancsnokságot, a Limmat mögött erős állást foglalt. De Olaszországba bevonult a félelmes Suwarof s az osztrák tiszteket, kiket asszonyoknak, piperőczöknek és gyávaknak nevezett, másokkal helyettesité. A köztársaságias érzelmü Moreau, ki Scherertől átvevé a főparancsnokságot az olaszországi hadsereg felett (april 27.), melly most az Adda folyam jobb partján táborozott, jó utra terelheté vala a dolgokat, birván katonái bizalmát, de hiányzott erre az idő, melly háboruban minden, és

igy az ellenség ama folyamot átlépte. Lecco, Verderio és Cassano mellett véres csaták vivattak s eközben az ország olly pusztitásnak vala kitéve, aminőt csak várni lehete a kozákoktól, kiknek alig van emberi kinézésök. Csak nagy bajjal sikerült Moreau-nak Milanót fedezni, mig onnét a hazafiak kivonultak, és Genua felé nyomult, honnét utat nyithatott magának Francziaországba és a Nápolyból jövő Macdonald-al egyesülhetett.

Suwarof ahelyett hogy őt üldözné, Milanóban diadalünnepet ült. Milano, a rögtönzött köztársaságok legjobbikának központja, e tűzhely, honnét a forradalom egész Olaszországba elterjedt, engedett a győztes hadseregnek, melly a szabadság elleni gyülöletet a hóditó boszúvágyával párositá. Megszüntek most az ünnepélyek, a diadalmenetek, szónoklatok, hirlapok, ki menekült, ki elrejtőzött, ki pedig gyávaságával sietett uj urai kegyelmét kiérdemelni; ismét feltüzettek a keresztek és régi czimerek s „Éljen a vallás, éljen II. Ferencz" kiáltások között a jakobinusok házai és birtokai kiraboltatnak; azok, kik mérsékeltségökben bizva helyben maradtak, mint foglyok Cattaroba és Szerémbe hurczoltattak, s megkezdődtek a nyilvános és házi üldözések, a három évi lealáztatás és a pillanatnyi diadal érzete által szült boszuvágyukat kielégitendők.

Macdonald, Capua-, Gaeta és Sant' Elmó-ban csekély őrséget hagyva, sietett Nápolyból, utközben felfrisitvén a szunyadozó köztársaságias szellemet Toscanában, hol még szokatlan lelkesedéssel kiáltozák: „Éljen Ferdinand," különösen pedig Arezzo és Cortonában, mellyek fegyvereinek ellenállani merészlettek. Ez megfosztá őt a drága időtől, melly szükséges vala arra, hogy Moreau-val egyesülhessen, ki a Bocchetta hegyszoroson át vala betörendő, s igy Suwarofnak elég ideje volt a piacenzai sikon serege zömét közéjök ékelni. Három napig tartott a vérengző csata a Trebbia folyam mellett (jun. 17—19.), honnét Macdonald Genua felé visszavonult s azután Francziaországba ment.

Moreau nem működhetett szabadon, mert kötve tarták a directorium parancsai, s be kelle várnia Joubert-t. Ez negyvenezer élet-halálra kész harczos élére áll; de Alessandria és Mantua megadják magukat, Kray és Suwarof egyesülnek és Joubert az Apenninek közé menekülni szándékozik, de Novi mellett (aug. 15) az eddig vivott legvéresebb csaták egyikében elesett; Moreau, ki helyére lép, megveretik. Ugyanakkor Championnet Cuneo-n át Piemontba nyomul s jobb szerencsével harczol, de végre csatát

vesztve elesik, s az osztrákok Cuneo-t és Tortoná-t beveszik, s valamennyi erősség az ellenség hatalmába esik olly gyorsasággal, hogy a parancsnokok megvesztegetésről vagy lanyhaságról vádoltatnak. A turini kormány Pinerolóba menekül, s az egész ország zürzavarban van; Suwarof kibocsátványaival rémületet támaszt; Brandalucioni csapataival, mellyeket Canava vidékén szedett össze s keresztény seregeknek nevezett, bejárja az országot, a szabadságfákat szétvagdalva, azok helyére kereszteket állitva s a jakobinusokat kirabolva és gyilkolva. A turini csekély számu őrség Wukassovics által megtámadtatván, kénytelen engedni; a kozákok és pandurok iszonyuan kegyetlenkednek ottan; a börtönök telve vannak kezesekkel, az ország pedig papir pénzzel, mig másrészről az éhség rendkivül növekedik; a szövetségesek végre minden másra gondolnak inkább mint arra, hogy az országot Károly Emánuelnek visszaadják.

Nápolyi reactio.

Nápolynak nem sok öröme volt rövid ideig tartó parthenopei köztársasági kormányformájában, mert a szükségessé vált ujitások elkedvetleniték azokat, kikre nézve terhesek valának. A Bourbonok csak kislelküségből, haderejök és kincstáruk legjobb állapotában távoztak az országból, számos hiveket hagyva ottan hátra, hikhez lassankint az elégületlenek is csatlakoztak. Papok és szerzetesek lelkesiték a népet a hazafiak ellen, s ujra borzasztó iszonyatosságok követtettek el. Pronio és Rodio, az abruzzói bandák fejei, szünet nélkül nyugtalaniták a franciákat; Michele Pezza, ki Fra Diavolo név alatt olly ismeretessé lőn, a Terrá di Lavoro vidéken s mások másutt raboltak és gyilkoltak, sőt annyira mentek, hogy vért ittak s emberhust ettek, s a király „barátainak és tábornokainak" nevezé őket. A Calabriák-ban a felkelést a nápolyi születésü Fabrizio Ruffo bibornok szervezé, ki nagy sereget gyüjtvén, avval ezen tartományokra ront, iszonyu pusztitást követve el itten a szent hit nevében (Sanfedisti). Ezalatt angol és siciliai hajók fellázitják a tengerpartokat s a török-orosz hajóhad, miután Corfu-t a franciáktól visszavette, Olaszország felé közeledett; Nelson majd Toscanát majd Romagnát támadta meg; Siciliából nagy csapatok várattak a Santa Fede hadsereg erősbitésére; más részről pedig Egyiptom és Francziaország között a közlekedés megakadályoztatott, s hajók és emberek lotartóztattak.

Nápoly köztársasági kormánya kénytelen volt kilépni a tétlenségből, mellyet eddig tanusitott, bizakodva a jóban, mit eszközölni

vélt, s nem akarván magát kegyetlenkedéssel beszennyezni. A polgárháború minden ponton dühöngött, s a hazafiaknak hátrányukra szolgáltak az igen rosz hirek, mellyek naponként mindenfelől érkeztek. Midőn a directorium levette róla kezét (május 15.), a parthenopei köztársaság azt hitte, megszerezte függetlenségét s Gabriele Manthoné kezében összpontositotta a hatalmat. De bent forrongtak a pártok, a felkelők pedig előnyomúltak, s legyőzvén az erős ellenállást, megrohanták a roszúl védett Nápolyt. Miként mindig, védeni akarták a fővárost, holott ha oda hagyják s hadoszlopban Capua felé vagy a hegyekbe vonulnak, mennyi gyilkosságtól megkiméltek volna a királypártiakat. Ruffo erőszakkal tört be (junius 13.), segittetve a lazzaronik által; s a köztársasági főnökök, kik az erődökben vonták meg magukat, jó alkut kötöttek, szabadságukra hagyatván elhajózni, vagy bántatlanul honn maradni.

Már hajóra szállottak: midőn ime, tiltakozás érkezik Karolina királynétól, ki készebbnek nyilvánitja magát meghalni, mintsem lázadó alattvalókkal egyezkedni; Emma Leona általa kiküldetve, csókokkal vért vásárol Nelsontól, ki megsemmisiti az alkut, mert nála, a tengernagy nélkül, köttetett, nyolczvannégy polgárt láncra veret, s a franczia Méjean erőd-parancsnoktól átveszi Castel Sant-Elmót a kezesekkel s az oda menekült hazafiakkal együtt. Igy bántak Olaszországgal az idegenek, kik szabadság-igéretekkel kecsegtették azt. Ruffo (e pap mentségére legyen mondva, kitől pedig minden hitet és erkölcsöt megtagadnak, s gyalázatára Nelsonnak) soha sem egyezett az aljas alku-szegésbe, s kinyilatkoztatta, hogy ha a fegyverszünet feltöretnék, részéről semmiféle segélyre ne számitsanak [1]). A példa kegyetlenkedésre ösztönzi a kevéssé fékezett sanfedistákat; gyilkolnak, rabolnak; az orgyilkosok kése vetélkedik a hóhérpallossal; s a hirhedt britt árboczokon látták függni az öreg Caracciolo tengernagyot.

A király mint valami hóditott országba érkezvén meg Siciliából [2]), törvényszékeket állitott fel, eltörölte a város, az ország, a nemesek kiváltságait, s minthogy minden tény, melly távolléte alatt hajtatott végre, lázadásnak nyilvánittatott, egész tömegekre ki-

---

[1]) A „Britt szemle" czikke Nelson fölött, *Letters and Dispatches*, 1846.

[2]) Sicilia bárói, kik embereket tartoztak adni katonai szolgálatra, de csak Nápoly országban, Ferdinandnak megajánlották, hogy saját költségökön kilencz ezer embert toborzanak, mit teljesitettek is.

terjesztetett az új számüzési itélet: csupán a városban harmincz ezeren ültek börtönben, mert beszéltek, irtak, harczoltak; ki boszszúvágyat táplált, kielégithette azt; a nép megsütötte és megette a hazafiakat. A törvényszékek, mozgásba hozván a kémeket, a kinzást, a gyanusitásokat, halálra itélik Manthoné és Massa tábornokokat, Eleonora Pimentel költönőt, Mario Paganót, Domenico Cirillót, Vincenzo Russot, kiknek neveit a vértanuság, nyomozójuk, Vincenzo Specialeéval együtt halhatatlanitotta. Midőn aztán a franczia lobogó visszatért szerencséje szelidebb eszméknek nyitott utat, Ferdinand bünbocsánatot hirdetett (1800 máj. 30.), igen sok fentartással, mellyeknél fogva hét ezren nyerték vissza szabadságukat, ezer maradván még továbbra is fogságban; háromezer menekült, négyezer számüzve volt; magában a fővárosban száztizen végeztettek ki [1]).

Ruffo bibornokot a király nagyszerüen megjutalmazta, Pál, orosz czár, rendjelekkel diszitette fel, a többiek czimeket és gazdagságokat kaptak, hamindjárt rablók és akasztófáravalók voltak is; mindenek fölött pedig Nelson és ágyasa halmoztattak el jutalmakkal, s a „Bronte herczege" czim meggyalázta az abukiri győzőt. A hadsereg mindenféle szemet-népségből egészittetik ki; s Ferdinand, ki partra sem szállott, hálát ad Istennek a győzelmekért és Palermóba tér vissza, hogy diadalmenetet tartson. Most az emberevő bandák Róma felé veszik útjokat, hogy visszaállitsák ott a vallást, vezetve Rodio, Frá Diavolo s más hasonlók által. Garnier, a csekély őrség parancsnoka, visszavetette őket: de németek, oroszok, angolok vették körül a várost, honnan a francziák alku mellett, s bünbocsánatot biztositva vonultak ki (1799 szept. 30.). Ekkor bevonulnak a nápolyiak, kevéssel azután hogy VI. Pius mint fogoly Valencéban jobb létre költözött (aug. 29.). Aragonia herczege, a főparancsnok, csakhamar szigoru rendeleteket kap Nápolyból, hogy semmisitse meg az istentelen köztársaság maradványait: a hazafiak üzőbe vétettek, kiutasittattak, elfogattak, a nápolyi giunta mintájára egy törvényszék állittatott fel, melly

---

[1]) A bourbon börtönökben sinlődők között volt a hires természettudós Dolomieu is, ki az egyiptomi expeditioból lévén visszatérőben, 1799 juniusban a nápolyi partokra vetteteti, hol elvétetvén tőle tárczája, egy torony alatti börtönbe záratott könyvek és iróeszközök nélkül; itt a lámpás füstjét használván tinta gyanánt, egy megmentett kötet szélére irta *Ásványtani bölcsészetét.* 1801 marcz. 15-én szabadult meg.

senkit sem végeztetett ki, de sokakat engedett a bántalmazások és a gyilkosság áldozatául esni, a nápolyi kormányformát hozzák ott be, elkobozzák a jószágokat, még a papi birtokokra is adókat vetnek.

A franczia uralomnak Olaszhonban vége.

A forradalmat Olaszországban csak a kereskedők, tudósok, irodalmárok ohajtották vagy fogadták el, s a legtöbben megundorodtak attól mihelyt látták, mennyire meg nem felelt az reményöknek; a nép csekély részt vett benne, mit nagyon is kitüntetett a vad visszahatás az egész félszigeten, hol fölkelvén a királypártiak tragoediákkal feleltek a jakobinus komoediákra; oroszok, törökök, osztrákok visszahelyezték a pápát és a szent hitet; s minden azt mutatta, hogy az egész küzdelem inkább lázadás, kevesek haragja volt, mintsem forradalom, egy korszak eszméje és kifejezése. A francziák Florenczből is kivonulnak legkevésbbé sem gondoskodván a közbiztonságról; úgy hogy a csőcselék bántalmazásokra, rablásra, végül vérontásra hagyja magát ragadtatni; Vittorio Alfierit a tömeg között lehetett látni amint tapsolt és bujtogatta azt; s egész Toscana visszatért Ferdinand engedelmességére. S Ferdinand, ki, a francziák első bevonulásakor, a hűség jele gyanánt követelte alattvalóitól jóakaratú fogadtatásukat, most egy bizottságot állitott fel azok megjutalmazása végett, kik a francziák ellen való fölkelés „nagy példáját“ adták, „s bátorságuk vagy okosságukkal segitették létre jöni, táplálni vagy lelkesiteni a fölkelést az ellenségek ellen“ [1]).

A köztársaságiak most már csupán Genua és Anconára voltak szoritva. Ez utóbbi, tengeren a török-orosz flotta, szárazon az osztrákok és romagnolok által vétetvén ostrom alá, Lahoz vezérlete alatt, ki az Alpesek-inneni köztársaság lobogója alól az osztrákokhoz, vagy miként ő monda Olaszországhoz csapott át s ki ott elesett, rettenthetlenül védelmeztetett Pino és Monnier által, ki aztán becsülettel adta meg magát (jul. 6.). Genuát, melly mint Francziaországba vezető út féltékenyen őriztetett, a francziák, daczára az ottani hatóságok ellenzésének, elfoglalták és védelmi állapotba helyezték. Francziaország menhelyet adott a sok olasz szökevénynek, kik tisztességes szegénységgel hagyták oda állomásaikat, mellyek másokat hizlaltak, s kik jóakaratulag fogadtatván egyesek által, csak hidegségre találtak a kormánynál, mellynek

[1]) Motuproprio, 1800 február 10-ről.

nem volt reájok szüksége. Belátták tehát, mikép a haza ujjászületésében nem lehet másokra számítaniok, s az olasz egység érzete erősbödött e sokféle szenvedések közepett.

Politikai állapotok Francziaországban.

Más részeken is hanyatlott Francziaország szerencséje: angolok és oroszok indulnak Holland ellen, s megkisérlik a kiszállást Heldernél, mit nem akadályozhatnak meg Brune és Daendels; a holland hajóhad elpártol, roppant előnyére Angliának. Francziaország, betöréstől félve, szokás szerint a kormányt vádolta. Revelliere és Merlin, a régi directorium egykori tagjai, kénytelenek voltak beadni lemondásukat (jun. 18); épitenek és rombolnak; a szerencsétlenség nehezebben kielégithetőkké teszi az embereket; vannak, kik mint az üdv egyedüli eszközét a rémuralmat kivánják vissza; a chouanok újra élednek, az ujonczok menekűlnek; minden módot megkisérlenek, hogy pénzhez jussanak; fényüzési törvények spartai egyszerüségre kényszeritik az uj atheneieket; a gazdagság arányában kivetett kényszerkölcsönök zúgolódást idéztek elő, és szükségessé vált ama fékező szigor, mellytől iszonyodtak. A directorium kényszerülve látja magát feloszlatni a két Tanácsot, úgy hogy most már nem volt egyéb hatalom a katonai erőn kivül; katonák klubjai, hadseregek utasitványai törvényhozási jogot gyakorolnak; vakmerően megtámadtatik a kormány, s a kormány, melly nem bátorkodik rémuralommal védeni magát, cselszövényekkel és rendőri eszközökkel pótolja azt. Lucián táplálja az elégületlenséget, hogy éreztesse Buonaparte szükségességét. Sieyes, ki mindig helytelenitette amaz alkotmányt, bezáratja a jakobinusok ujból szervezett klubjait, s azt mondja: „Nincs többé szükségünk fecsegésekre, hanem egy főre és egy kardra.“

S minden szem Buonapartera irányult, kinek dicsöségét emelték a jelenlegi vereségek; úgy tekintették öt, mint kit a roszakarat küldött Egyiptomba, s a távolság növelte érdemeit, és nagyszerüsitette terveit; azt hitték, Kelet meghóditóját fogják benne látni, s egyedül öt tartották képesnek ellenállni Suwarof hordáinak.

Buonaparte Syriában.

Valóságban pedig nem volt annyira hű ő hozzá a szerencse. Desaix Felső-Egyiptom meghóditására indult (1798 octob.), s igazságos Sultannak neveztetett. „Nem háború volt ez, hanem nehéz vadászat, csupán gyalogsággal kellvén rohamot intézni egy rettenthetlen lovasság ellen, melly minden hadászati szabályok nélkül

harczolt; meg lehetett lepni, de nem ütközetre kényszeriteni; párthiveik, vagy valamelly arab törzs minden perczben kiegészitették soraikat; a zsákmány s a veszély kikerülhetésének könnyüsége édesgetőleg hatottak reájok; a végtelen pusztaságok, hol legelő és forrás biztonságban vannak az ellenségtől, rejthelyet nyujtottak nekik. Döntő sikert lehetetlen volt aratni; csupán folytonos menetekkel, és dromedár csapatokat szervezve, voltunk képesek szétrobbantani az ellenséget, mellynek kitartása bámulatos. Gyakran megleptük, megvertük, kiüztük Egyiptom területéről, ámde az éhség által hajtatva ismét visszatértek harmincz negyven mérföldnyire (leghe) azon ponton alúl, hol vártunk reájok: soha sem kergettük őket kevesebb mint ötven mérföldnyire (leghe), és ez sokszor történt. Éjelenként gyakran megleptük Murad-beyt, elvettük fegyvereit, lovait, készleteit; s visszavonulva a végtelen sivatagba, mindig újra szervezte magát. Hadjáratunk leirása bámulatos türelmünknek, szenvedéseinknek, nem pedig hadmiveleteinknek lenne rajza" [1]).

Buonapartenak azalatt Syriában Ibrahim-beyt kellett visszaszoritani; a Porta, hadat üzenvén, Rhodusban egy hajóhadat szerelt fel, egy másikat pedig Syriában, mellyeknek egyetértve kellett Egyiptom ellen indulniok. Buonaparte meg akarván őket előzni, egy dromedár csapatot alakitott; elfoglalta Gazát és Jaffát; aztán, a libanoni druzókban bizakodva, Acret, Syria kúlcsát rohanta meg, de ott makacs védelemre talált, miközben az angolok elfoglalták ágyúit. Tábor hegyén szétveri a török hadsereget (1799); de két hónapot és becses életeket veszteget el hasztalanúl Acre előtt, mellyet folytonosan segitenek a Sidney Smith által vezényelt angolok; a dögvész kiüt csapatai között, s kényszeritve látja magát visszavonulni (majus 20). Jaffában mákonyt akar adatni a dögvészes betegeknek, nehogy kénytelen legyen az ellenségnek hagyni hátra őket, de Desgenettes orvos azt feleli: „Az én hivatalom gyógyitani, nem ölni." Visszatérvén, a Deltát lázadásban találja; Cairóban syriai diadalait ünnepli, de a törökök Abukir mellett tizennyolczezer lovast és janicsárt tesznek partra. Buonaparte megveri őket: de maga a hadsereg is elégedetlenkedik a sok fáradság és nélkülözés miatt, s mert hat hónap óta semmiféle hireket nem kapott otthonról, gondosan akadályoz-

[1]) **Desaix**, Levél Dumashoz, a *Precis des événemens milataires-ben*, IV. köt.

tatván azok oda jutása az ellenségek által, kik a Földközi-tengert szeldelték.

Buonaparte visszatérése.

Buonaparte, kinek kedvét az emlitett balesetek különben is elvették már e hadjárattól, most hireket kap Francziaországból, s értésére jutnak a közönség óhajai és barátainak mesterkedései; miért is elhatározza minden áron visszatérni; s csupán két fregáttal ő, Berthier, Lannes, Murat, Andreossi, Marmont, Berthollet, Monge útra kelnek, elhagyván a reájok bizott hadsereget (aug. 29.), hogy szerencsét keressenek.

Midőn a távirda Buonapartenak Frejusnál történt váratlan partraszállását Párizsban hirül adta (oct. 9.), a rajongás, a kiváncsiság, a meglepetés istenné tették őt. A nélkül hogy törődnék a vesztegzárral, Párizsba repül, hol vagy hadi törvényszék, vagy trón vár reá; mert a directorium elveszthette volna őt mint ollyat, ki odahagyta állomását s megsértette az egészségügyi rendszabályokat. Ő azonban mindenki által megváltó gyanánt üdvözöltetik; a szinpadokról jelentik visszatérését; harangzúgás, tüzjátékok, üdvlövések ünnepelték e visszatérést; ő kardját a directoriumnak ajánlja fel, megesküdvén, hogy soha sem fogja azt kihúzni, ha csak nem a köztársaság védelmére. A rend, az erő, az egység, a valamihez való ragaszkodás, a hit szükségérzete egy személy iránt, midőn az eszmék nem keltettek többé bizalmat, általános volt most Francziaországban, ugyanazért mindenki Buonaparte körül sorakozik; a szerencsétlenek támaszt, a mellőzöttek boszúállót keresnek benne; a gyengék, kik mindig megbámúlják az erő tényeit, megtapsolják a határozott férfiut, kinek elbeszélt vállalatai az arab mesék gyermekkori emlékeivel folytak össze. A Brutusok hatalomra reméltek általa juthatni, majd megölendők aztán a Caesart: a mérsékeltek reformot ohajtottak egy erőstől, ki képes legyen biztonságot nyújtani: a cselszövők szerencsét vártak egy uj zürzavartól: sőt a királypártiak is reményt füztek Buonapartéhoz mintha ő vissza akarta volna helyezni a régi királyokat.

A különböző érdekek és ingadozó pártok között, ő mélyen és határozottan önző jellemet őrzött meg, segittetve a szerencse és ügyessége által, mellynél fogva jól felismerte a cselekvésre alkalmas időt. Talleyrand, ki mindig első forditott hátat a hanyatló napnak, s a szemes Fouché felajánlják neki szolgálatukat; ugyanazt tette a diplomaczia és a rendőrség; Bernadotte, az elbocsátott hadügyér kivételével, ki hive levén a köztársaságnak, a

szabadságra nézve üdvöt csak a jakobinismusban látott, a tábornokok Buonapartéhoz, régi főnökük vagy pajtásukhoz csatlakoznak; névszerint Beauharnais, Berthier, Duroc, Marmont, Lannes, Murat, Bourrienne, kik mind marsallok és királyok valának leendők; még a tüzes köztársasági Augereau is hozzája szitott: Massena és Brune a hadseregnél voltak. A reformált tisztek, a régi katonák bizonyára szivesen elősegitendették a katonai rend diadalát a polgári ellenében. A lángész mindig magához vonzza a középszerüséget.

Buonaparte kormányzási képessége még kevéssé volt kipróbálva, de tudták, hogy szerencsés, és ez elég: olly emberre volt szükség, ki a sokféle mozgalomnak egységes irányt adjon, s ő illyennek látszott; mindent tőle vártak, mindenki az ő tanácsát kérte ki; s ő szükségesnek érezvén magát, tudott várni, s aközben kitervezte magában a módokat, miként kelljen a köztársaságot olly szilárdúl szervezni, hogy ne legyen oka a pártok összeütközésétől félni. Egyelőre a directoriumban keresett állást, kizárván onnan Sieyést, az egyedülit, ki képes lett volna őt egyensúlyozni, s ki ugyanazért gyülölt volt előtte. De Talleyrand össze tudta hozni e két kevély férfiut, a hanyatló század metaphysikusainak rendszeres maradványát, s a nagyravágyót, ki érezte, hogy a szülemlő dolgok szabályozására van hivatva. Megegyeztek tehát, s egy jakobinus összeesküvést költöttek, melly ürügyet szolgáltatna nekik Saint-Cloudba tenni át a törvényhozó testületet, s a csapatok parancsnokává neveztetni ki Buonapartet. Ugy történt; Buonaparte esküre szólittatván fel (nov. 9.), egész tiszti karától környezve jelent meg, mig kint a zászlóaljak sorakoztak. Kiséretével a terembe lépvén, dicséri a képviselőket s igy szól: „Mi a köztársaságot akarjuk; mi a valódi szabadságra, a képviseleti rendszerre fektetve akarjuk azt. És birni is fogjuk azt, esküszöm saját és fegyvertársaim nevében.“

Igy kerülte ki az esküt a jelenlegi alkotmányra; aztán elhagyván a termet, beszédet tart a katonákhoz s „éljen Buonaparte“ kiáltások között elfoglalja az állomásokat, s kezdetét veszi a lázadás. — „Mivé tették (harsogá ő) e Franciaországot, mellyet én olly fényben hagytam el? Békét hagytam nektek, és háborút találtam; győzelmeket hagytam, és vereségeket találtam; Olaszország millióit hagytam itt, s fosztogató törvényeket és nyomort találtam. Hol van a százezer franczia, kiket én ismertem, kik dicsőségemnek társai voltak? a sirban.“ — Illy módon lemon-

dásra kényszeriti vagy birja a directorokat, s egymaga marad a hatalom élén. De észrevévén, hogy dictatura fenyegeti őket, másnap a tanácsok Saint-Cloudban összegyülnek, s daczára a környező fegyvereknek, esküt tesznek a III-ik év alkotmányára. Buonaparte szükségesnek látja kihúzni félig hüvelyéből kardját; s táborkarával bemenvén a vének tanácsába, tiltakozik a Cromwell és Caesar nevek ellen, mellyek reá alkalmaztatnak: — „Csak a haza bajai gyúlasztották fel az én buzgalmamat és az önökét. Előzzük meg e bajokat; mentsük meg, mi annyi áldozatunkba került, a szabadságot és egyenlőséget. Az alkotmányt minden hazafi meg akarja sommisiteni. Gondoljanak önök Franczia-ország üdvére, s én, környezve fegyver-testvéreimtől fogok tudni önöknek segiteni; s ha valamelly szónok, megvesztegetve a külföldiek által, törvényen kivül helyeztetésem mellett szólana, én bajtársaimhoz felebbeznék. Gondolják meg önök, hogy én a szerencse, a hábórú istenétől kisértetve haladok utamon.“

Aztán az ötszázak előtt jelenik meg, de ezek mindnyájan felkelnek s „Le a dictatorral, le a zsarnokkal“ kiáltásokat hallatnak; körülveszik őt, kérdezik, szemére hányják az árulást; s testvére Lucián, az elnök, csak nagy nehezen tudja fékezni a gyülést, melly törvényen kivül akarja őt helyezni. Buonapartet megrendítették ama nap eseményei; de Lucián fentartja őt, kivonja kardját, s azt mondja, hogy testvére kebelébe fogja azt mártani, ha hűtelen lenne a szabadsághoz. A gránátosok tábornokuk segélyére sietnek s kiviszik őt a teremből: egy perczenyi habozás, s Buonaparte Robespierre sorsára jut. De ő azt állitja a csapatok előtt, hogy meg akarták gyilkolni; a gránátosok, meghagyásából a gyülés ellen mennek, s szuronyt szegezve szétkergetik azt; s ő a helyzet ura. Bernadotte és Moreau, meglepetve és előre megállapitott terv nélkül lévén, nem bátorkodtak egy katonai ellenzék élére állani.

Véget ért tehát Franczia-országban a fejetlenség, miként négy évvel előbb megszünt a kegyetlenkedés; és szükséges volt, hogy emez erőszakos és ama gyenge helyébe egy erőteljes és rendezett kormány lépjen, melly képes legyen védeni és terjeszteni a szabadságot.

NYOLCZADIK FEJEZET.

Consulatus. Lunevillei béke.

A franczia népnek tudtára adatott, hogy a directorium nem létezik többé (1799. nov.); hogy a törvényhozó testület, miután Sieyés, Roger-Ducos és Buonaparte dictatori hatalommal végrehajtó consulokká választattak s egy uj alkotmány készitése, bent a nyugalom helyreállitása, s kint tisztességes és szilárd béke létesitése iránt megbizatást nyertek, négy és fél hónapra elhalasztatott, s hogy nevezettek mellé, a törvényhozó testület helyettesitőiül, két bizottmány adatott, mellyek feladata volt a consulokkal egyetértve szabályozni a rendőrséget, a törvényhozást s a financziát érdeklő sürgős ügyeket, továbbá reformjavaslatokat és polgári törvénykönyvet készíteni elő. Lefestvén a szerencsétlen helyzetet s a bajokat, mellyeknek Francziaország zsákmányul esett, igy folytatták a consulok: — „Ideje lecsillapitani a vihárokat, biztositani a polgárok szabadságát, a nép fenségét, az alkotmányos hatalmak függetlenségét, a köztársaságot, mellynek neve minden elvsértésnél köpenyül használtatott. . . . Az egyeduralom nem emelendi fel fejét; el fognak töröltetni a forradalmi kormány iszonyu nyomai; uj korszak kezdődik, mellyben a köztársaság és szabadság megszünnek puszta nevek lenni.“

E fontos változás egész nyugodtan ment végbe: de rombolni könnyü, s már olly sokszor tették azt; fognak-e most tudni épiteni? Azonban jóllehet mindenki látta a tény törvénytelenségét, senki sem bátorkodott azt ellenezni, mert fáradtak voltak, vagy reméltek; s általános taps födözte a szabálytalanságot. Barras, a tapasztalatlan! bizott Buonaparte hálájában; Sieyes azt képzelte, hogy Buonaparte a hadügyeket karolandja át, reáhagyván a polgáriakat; de már az első összejövetel alkalmával észrevette, hogy az minden pontot illetőleg birt ismeretekkel és eszmékkel, vagy igen könnyen alkotta azokat magának, s hogy első adta elő véleményét mint határozatot: miért is azt mondá: — „Nekünk urunk van, ki mindent tud, tehet és akar tenni.“ Napfényre jöttek most az előbbi kormány rendetlenségei es hanyagsága: a hadsereg sem fizetve, sem ruházva, sem táplálva; a kincstár üres, a jegyek érték nélkül, hitel semmi, az állampapirokkal való üzérkedés (agiotage) szemérmetlen volt. A hős, ki dicsőséget adott Franczia-

országnak, ujra felélesztette a bizalmat: Gaudin, pénzügyminiszterré neveztetvén, megszünteti az önkényes adókat, s rendes kerékvágásba hozza a fizetéseket; eltöröltetnek a rémuralom törvényei; el a kezességi törvény, mellynél fogva a vandeebeliek rokonai mint felelősek azok kihágásaiért fogva tartattak; el a papok ellen hozott. Sok kiköltözött visszanyeri hazáját és javait; La Fayette, Lally-Tollendal, Carnot, Portalis ujra láthatják hazájokat; visszaállittatnak a vasárnapok és ünnepek, ujra megnyilnak falvakon a templomok, s megengedtetik a belső istenitisztelet; eltöröltetik a királygyilkolás ünnepe s az egyeduralom gyülöletét követelő eskü; megtiltattak az előadások, mellyekben gúnyt üztek a bukott pártokból; s Buonaparte igy szólt: — „Nincsenek többé jakobinusok, nincsenek rémuralmiak vagy mérsékeltek, hanem csak francziák.“ Igy rontotta ő le a pártok országát; nem folyamodtak többé erőszakhoz, mert a kormány nem ingadozott bizonytalan akaratok között, hanem egy erős kéz intézte azt, nem a mint a véletlen vagy szenvedély hozták magukkal, hanem rendszeresen.

De akár szenvedély, akár a szükség végdöfést adni a fejetleneknek lett légyen oka, Buonaparte minden törvényes vétség és birói itélet nélkül ötvenkilencz demokratát küldött a legtüzesebbek közől számkivetésbe. Tapasztalva, hogy önkényének szabad féket engedhet, mert semmi ellenzésre nem talált, Buonaparte szeliditette amaz itéletet.

A VIII-ik év alkotmánya.

Közepette az uj kormánytól elválaszthatlan roppant fáradalmaknak, mindinkább közeledett bevégeztetéséhez az alkotmány müve; Buonaparte folytonosan jelen volt a vitatkozásokon, s Sieyés átalában ugy tekintetett mint oraculum, ki az összesek üdvét hordja keblében, a köztársaság összhangját az egyeduralommal. A tény meghazudtolta a reményeket; mert ez ember, az által, hogy mindig levonta elvéből a végkövetkeztetéseket, képtelenné tette magát az alkalmazásokra, s előre látva és megbirálva az eseményeket, az egyszerü szemlélő szerepére lett kárhoztatva. Most is egy elvont alkotmányt készített, mellyben elkülönittetett a fentartó (conservativ) testület az ellenzékitől, a souverain hatalom a végrehajtótól. Ami a választási rendszer főfő kérdését illeti, mellynél fogva a nemzet valóban képviseltetnék, a nélkül hogy visszaélne, miként tette a közügyekben való részvétellel, annyira kiábrándúltak a szabadelvü eszmék, s annál inkább az

átalános, habár két fokozatú, szavazat iránt táplált illusioból, hogy minden választást elnyomtak, csupán három rendbeli névsort állapítván meg, mellyekből választatnának a község, a megye vagy az állam-hivatalokra kijelölt polgárok. A községi névsorba minden község férfiainak tized része jutott be a polgárok egyenes választása útján: az ekként megválasztottak egy tized részt szolgáltattak maguk közül a megyei névsor részére; s ennek tagjai ismét egy tized részöket választották be a nemzeti névsorba. Ebből voltak kiszemelendők a közhivatalnokok, vagyis a kormány, a miniszterek, a törvényhozó-testület, senatus, államtanács, semmitő törvényszék és követek; a megyei névsorból a főnökök, fölebbezési birák, administratorok; a községiből a helyhatóságok, az első folyamodási és béke-birák. Uj aristokraczia, kevésbbé hozzáférhető a réginél.

A tanácskozó hatalom háromszáz, legalább harmincz éves, törvényhozóból és száz tribunból állott, kiknek huszonöt éven felül kellett lenniök; e tagok évenként ötödrészben megujittattak. A kormány az állam-tanács utján javaslatba hozta a törvényeket; a tribunság, mint képviselője a népnek s az ujító és szabadelvű szellemnek, megvitatta azokat; a törvényhozó testület vitatkozás nélkül szavazott, s határozata törvény-erővel birt. Ide járúlt még egy fentartó senatus, élethossziglan nevezett nyolczvan tagból, kiknek legalább negyven éveseknek kellett lenniök; e senatusnak egyedüli kötelessége volt felügyelni, hogy az alkotmány épségben tartassék, s értelmezni azt.

A kormányt illetöleg, a végrehajtó hatalom élethossziglan egy nagyválasztóra ruháztatott, kit a fentartó senatus választott, hat millio jövedelemmel, testőrökkel és palotával; az fogadja és küldi a követeket; nevében hozatnak a törvények és szolgáltatik ki az igazság; tisztviselőket választ a névsorokból; két consult nevez, egyet béke, egyet háboru idejére; a senatus visszahivhatja őt keblébe, mi egyértelmű a letevéssel.

Nem volt egyéb látszatnál a nép választása, mellynél fogva az, ötezer jelöltet hozott javaslatba; ama tanács, melly tisztán tiltakozási joggal birt, ama néma törvényhozó testület, ama tétlen és névleges nagyválasztó, ellensulyozások utján bonyolúlttá tették a gépezetet, melly ha szabadon mozoghatott volna, tunya aristokraczia-vá fajúlandott; egy hatalmas lökerönek alávetve, zsarnokságra vezetett. A sajtó-szabadságról, a házi szentély sérthetlenségéről egy szó sem volt az alkotmányban. Mindazáltal a rendszabályok,

mellyek állandóságot biztositottak a szervezetlen mozgalom után, s nyugottá tették a tanácskozást a zajos fecsegések után, tetszésre találtak: csak Buonaparte látta koczkáztatva amaz erőt és szilárdságot, mellyet ő lényegesnek hitt; a nagyválasztó úgy tünt fel előtte mint egyike a régi semmittevő királyoknak, vagy, hogy kifejezésével éljünk, „mint egy sertés néhány millióval hizlalva Versaillesban.“ Sieyés sem bátorkodott védelmezni ez állást, mellyet a maga részére teremtett, s melly egyébiránt semmiben sem különbözött Anglia királyaiétól.

Egyetlen főnököt állítani az ügyek élére még igen korai lett volna; megtartották tehát a három consult, kiknek egyike valódi fő, a másik kettő szükséges tanácsosok lennének; illy módon kendőzték az egyeduralmi formát, mellyet Buonaparte már kikerülhetlennek érzett, miként kikerülhetlennek ebben az aristocratiát. S illyen volt a senatus; a valódi democratiának nem maradt egyebe a tribunságnál, e hiú névnél.

Sieyés, fényesen megjutalmazva, a senatusba vonult vissza: éles és helyes látású ember a politikai kérdés alapját, de képzelgős és pedans a formát illetőleg, miután szavát adta a forradalomnak, alkotmányos ábrándjaival remélte azt fékezhetni. Consulok maradnak: Buonaparte; Cambacerés, a királygyilkos és kitünő jogtudós, ki mindig pártolta a hatalmat, bármilyen lett legyen az, s félelemből a legkegyetlenebb rendszabályokat sugallotta, a törvények mély ismeretéből vonván le azokat; és Lebrun, jeles iró és jó közigazgató a régi monarchiában.

Az alkotmány elfogadtatik (decz. 25); „A forradalom — igy zárják be a consulok annak adressét — amaz elvekhez van kötve, mellyekből kiindúlt; be van az végezve.“ Valóságban pedig a mult le volt rombolva, s világos mert új elvek állittattak fel; egy tartós épületet emeltek a nemzeti egység s az egyenlőség alapján; s a nemzedék magára vállalta fentartani azt. De nem hogy be lett volna végezve a forradalom, söt inkább amaz időponttól fogva kezdettek gyümölcsei érlelődni és terjeszkedni.

A hivatalnokok Buonaparte által, vagy az ő befolyásával neveztettek, s ez által párthiveivé tette azokat. Államtitkárrá Maret Húgót választotta, az ügyes hirlapirót, kit középszerüsége alkalmassá tett egy nagy-ember szolgálatára. Lucián testvérére, tekintetbe véve számos összeköttetéseit és közigazgatási képességét, a belügyi tárczát bizta; Fouchéra a rendőrséget; Talleyrandra a külügyeket.

Talleyrand.

Ez ember, kinek nevével már többször találkoztunk, egy családnak lévén sarja, melly uralkodott, mielőtt Franeziaország egységesittetett volna, a királyok szolgálatára adta magát; s minthogy sántasága elzárta előle a katonai pályát, a papit választotta, nem hivatásból, hanem mint ollyat, melly püspökség és bibornokságra vezet. Valóban autuni püspök lett; vigadozó, szabadoncz, bölcselkedő püspök, barátja az encyclopaedistáknak; félelme s egyszersmind kedvencze a szép és magas köröknek, mellyeket mulattatta tréfáival, zavarba hozta elmeszikráival, megnyerte hizelgésével; mig bensejében gúnyt üzött a királyokból, a bölcsészekből, a nőkből, a népből, az erényből, az egész világból, minden érzelemből.

Kitörvén a forradalom, elfogadta annak tanait mint alkalmasakat arra, hogy általok fölemelkedhessék; eldobta a püspöksüveget, melly akadályul szolgált: s minthogy nélkülözte barátja Mirabeau erejét, melylyel a szószéken uralkodhatott volna, elmeélével és hitetlenségének hajlékonyságával a diplomacziához fordult. A gyülésben tudott hallgatni, hagyván hinni az embereket, hogy nagy dolgokat forral magában, s csak időnként nyilatkozott ama villámokban, mellyek megvakitják a sokaságot: de alig bizatott meg diplomacziai küldetéssel, rögtön kimutatta ügyességét, melly soha sem hagyta őt el rendkivül hosszu pályáján, s melylyel különbség nélkül szolgálta a köztársaságot, a császárságot, alkotmányos királyságot, a fejedelemség és forradalom minden kormányformáját; mindig kész kezet fogni a nap hősével, de másikát mindig annak nyujtva, ki holnap volt felemelkedendő; első erénynek a sikert, legnagyobb hibának a képtelenséget és szerencsétlenséget tekintette; hűséget bármely ügyhöz, őszinteséget a meggyőződésekben hasztalan keresünk nála, bizalgője volt a szerencsének. Meg lévén szokva a politikai dolgok mélyére látni, kis okoknak tulajdonitotta a nagy eseményeket; jóllehet nem volt eléggé komoly, hogy megértse a haladást, mindazáltal kezdettől fogva sejtette, hogy a forradalom első eszméjének a békének kellett lenni, s folytonosan erre irányozta erőködéseit.

Buonaparte tehát elég okos volt nem fogni kezet egyik vagy másik párttal, hanem mind összecsalvasztani azokat: — „Valamelly párttal kormányozni (mondá ő) annyi mint attól előbb utóbb függővé válni. Engem nem ejtenek meg. Én nemzeti vagyok, s felhasználok mindenkit, kinek képessége és akarata van velem ha-

ladni. A kormánynak a pártok központját kell elfoglalnia.“ Illy módon dictátorrá tette magát; s olly nagy volt a megelőző láz, s aztán a következő képtelenség által hátrahagyott kimerültség, hogy a francziák nem szegültek ellene, sőt nem is vették észre, mi történt. A nemzetet látták ő benne, s annak dicsőségét az ő dicsőségében; megszilárdultnak látszott a szabadság a pártok elnyomása, az egyenlőség a jó törvények, a rend az ábrándozók elméleteinek tényekkel való fölcserélése által; örökkétartónak képzelték a dolgok amaz állását, melly Buonapartera nézve csak átmenet volt. „Ő egységhez szoktatta a nemzetet, s ez első lépés volt. Az okosság folytonos de óvatos haladást követelt, szemmeltartását egy állandó pontnak, melly sarkcsillagul szolgált Napoleonnak, hogy az általa ohajtott czélhoz vezesse a forradalmat“ [1]).

A kormány által kijelölt tizenhármon kivül nem volt egyéb hirlap. A helyhatósági közigazgatás, melly hibásan annyi község között volt feldarabolva, kerületenként szerveztetett olly módon, hogy ismét a főnökök kezeiben egyesüljenek annak szálai, s hogy a főnökök müködése, a consulság vezetése alatt, megszüntesse az előbbi rendszertelenséget. Hatalmas és egységes közigazgatási szervezet volt ez, melly nem elvontságokon, hanem a létező renden alapult, s mellyben a consulok által kezelt távirda hozott mindent mozgásba. A forradalmárok teljes egyenlőséget akartak: most egy, kiváltságok által nem fékezett hierarchia lépett életbe, millyen soha sem létezett a régi egyeduralomban: demokratikus zsarnokság kerekedett felül, szüleménye a régi kormány emlékeinek, mellyek a jakobinusok tevékenységi hatályával egyesülve rendszeresen oda irányultak, hogy minden értelmiséget és tényt központositsanak a legfőbb hatalom javára, nem aprólékos és szenvedélyes törvényekkel, hanem erővel, jól értvén hozzá felhasználni az embereket s lerontani azok tanait.

Buonaparte, miután ünnepélyesen megtartatta volna (1800 febr. 19) Washington halotti tiszteletét, ki képes volt egy köztársaságot alapitani és azt tisztelni, harminczegy éves korában királyi és katonai fénynyel vonult be a királyok palotájába, s igy szólt titkárához: — „Bourrienne, most miután már a Tuileriákban vagyunk, fenn is kell itt tartanunk magunkat“; s udvart alkotott magának saját családjából, melly már lapot igényel a történelemben, mert csemeteiskolájává leend a képes vagy képtelen kirá-

[1]) *Mem. de Saint-Héléne.*

lyoknak. József testvérét családfő gyanánt tisztelte, s a béke-értekezlet vezetésére szemelte őt ki, mellyet adni remélt a köztársaságnak. Luciánban gyülölte a köztársasági nyiltszivüség emberét, ki szemébe mondhatta azt, mit senki más, s ki igen nagy igényt tarthatott hálájára, mi elviselhetlen teher a fölemelkedettnek. Lajosnak a hadsereget szánta, Jeromosnak a tengerészetet: s mindnyájan biztak a testvér jövő nagyságában, s előkészitették azt, már akkor hangoztatva, mit ő még nem merészelt kimondani. Marianna nővére, ki barátja volt az irodalmi férfiaknak, Pasquale Baciocchihoz, egy egyszerü tiszthez ment nőül, a költőibb hangzásu Eliza és Felixre változtatva neveiket; az igen szép és még hirbe nem hozott Paulina Leclerc tábornoknak volt eljegyezve; az ép olly szép mint élénk és nagyravágyó Carolina Murat-t, a kalandos harczost s az első consul hü emberét, ajándékozta meg kezével és harminczezer lira hozománynyal. Beauharnais Josephine, Buonaparte nejének hajlamait, ugy látszik, nem voltak képesek lekötni a borostyánok; tékozló, frivol, cselszövő, ép olly ellensége a jakobinusoknak a milly barátja a régi nemességnek, összeköttetéseinél fogva igen igen előmozditotta férjének nagyságát. Gyermekei közől Eugen jó katona és nagyon kedves volt Buonaparte előtt, ki magával vitte őt Egyiptomba; Hortensia, ugyanazon Campan asszony neveltje, ki bizalmasa volt Mária Antoniának, Buonaparte Lajossal lépett később házasságra.

Ez uj herczegek körül egész udvar fejlődött ki hadsegédekből, kik Buonaparte teremtményei voltak s szenvedélyesen ragaszkodtak hozzá. Ekkor megnyiltak a társalgási terem ajtai a tisztviselők, katonák és tudósok előtt, kik között tündökölt Buonaparte; ezek nejei vagy kedvesei a polgári rendből s gyakran a köznépből kerültek ki, némellyek még egészen neveletlenek lévén; a honnan bizar vegyülék keletkezett, s különös ellentétek voltak észlelhetők a csiszolatlan tények s a fényüző öltözékek és gyöngyök között „mellyeket a legyőzöttek nejeitől rabolt a férj vagy szerető.“

S az egész társadalom alkalmazkodott a dolgok uj rendéhez. Elmulván a küzdelem és halál ideje, ujra nevetni kezdenek s élvezni az életet. Az emberek, uj nemzedék, miután kiöletett a régi, felszabaditva találják magukat az atyai hatalom, az elsőszülöttség, a család kötelékei alól; igen könnyük az elválások, csupán egy nyilatkozatból állván a házasság; a nők kéjes tánczokban antique meztelenséget fitogtattak; ellentétben a Convent puritan cynismu-

sával, becsben állott a kaczérság; merész volt a játék; meggondolatlanok a költekezések mint olly embereké, kik fáradság nélkül jutottak vagyonhoz. A szinpad ismét vig lesz és visszaveszi római szokásait; az opera-comique és öröm-dalok bizonyitják, hogy az emberek megelégelték a szenvedést; s az arkádiai festmények ép úgy gyönyörködtetnek mint előbb a guillotine: szóval, az első köztársaságiaknak mind eszméi mind erkölcsei elenyésztek. A határozottabb jakobinusok nem voltak többé; a hátramaradtak közől egyik másik még fölkelések és törökről álmodozott, de a legtöbben készek voltak felajánlani ügyességöket egy dictatornak, kinek erélyessége jól megfelelt az ő eszméiknek. A királypártiak visszatérőben látták lenni a monarchiát, s a Bourbonoknak Buonaparte által megujitandó uralma iránt kecsegtették magukat reménynyel: mások látva mint sújtotta le a forradalmat, remélték, hogy ő is bukni fog, miként mindazok, kik meg akarták azt állitani.

E remény fentartotta a mozgalmat a vidéki nemesek között; Bretagne, Basse-Normandie, Anjou és Vendée ismét neki bátorodva újra felvették a keresztet, s titkos egyetértést hoztak létre Languedocban és Provenceban hogy ismét zavarba döntsék az országot: de Fouché ébren volt, tűrte, de tudta mi történik. Buonaparte mindenkit megengesztelödésre intett a hazaszeretet egyetlen érzelmében, s szivökre kötötte a papoknak, hogy békét és egyetértést hirdessenek a templomokban, mellyek újra megnyiltak előttök, s mellyekben áldozatot kellett bemutatniok kiengesztelésül a forradalom vétkeiért. Egyszersmind Brunere bizatott a hadsereg, hogy lecsillapitsa a mozgalmakat; de többet biztak a romlottságban és kegyességben, elkülönitvén a föket, ébren tartván a féltékenységeket, s tiszti rangokat osztogatván a megtért királypártiaknak. Ezek valóban egymásután letették a fegyvert, vagy kiragadtatni látták azt kezökből: maga Cadoudal György, a fékezhetlen rabló is megjelent a Tuileriákban, de nem hagyta magát, miként annyi más, elszédittetni a győzelmes és békéltető ifjú által, hanem Angliába vonult elhagyva lecsillapitott hazáját. Hogy azonban elenyésztessék a köztársaságiak gyanúját, kik Buonaparteban egy Monkot sejtettek, nehány királypártit agyonlövettek.

Az előbbi monarchiát visszaállitani valóban nehéz lett volna. A Bourbonoknak régi sérelmeik voltak megtorlandók; az Orleans ház mind a nemeseknek tetszhetett volna vérénél fogva, mind a népnek, mert felkarolta a forradalmat; de Lajos Fülöp, miután küzdött a köztársaságiakkal, oda hagyta öket, s értelmiségben gaz-

dag, nem érzett magában elég bátorságot kinyújtani kezét a korona után, melly csak hosszas keringés után volt fejére szállandó. Mert egy trónkövetelőnek vagy hallgatnia kell, vagy lóra ülnie, s a győzelmen kivül nem volt akkoriban egyéb fensőbbség lehetséges; minden párt az erőhöz és fölkeléshez folyamodott; a szuronyok voltak királyt adandók. Buonaparte jól látta ezt, s a csatatéreken keresztül vette utját a trónra.

A második szövetség (coalitio).

Bármit mondjanak Buonaparte hizelgői, a franczia fegyverek szerencséje már az ő visszatérte előtt javulásnak indult. Ausztria, mindig féltékenységgel viseltetvén az oroszok iránt, alig hogy visszaszerezték neki Lombardiát, szabadulni igyekezett tőlök; elvesztegette az időt, a helyett hogy határozott csapásokat mért volna; s az udvari tanács elhatározta (1799. aug.) Károly főherczeget Schweizból a Rajnához, az oroszokat pedig Lombardiából Schweizba helyezni át, jóllehet ezek a területtel ismeretlenek, s rosz vadászok voltak hegyi harczra. Mig Suwarof a nehezen megmászható Szent-Gothárdon keresztül a Reuss-völgybe igyekszik hatolni, hogy egyesüljön a többi oroszokkal, Massena felhasználja a meggondolatlan változtatást; megtámadja Korsakofot (szept. 25), s igen ügyes mozdulattal Zürichbe zárja őt. Suwarof, nyugtalanittatva Lecourbe által a Reuss-völgy hegynyilásaiban s az Ördöghidjánál, Altorfnál buk kan ki; s nem találván szállitó eszközöket a tavon, egy igen szük völgyön kénytelenittetik keresztül hatolni, nagy veszteséggel; s alig érte el a síkot, Massena már nyomában volt. Igy sértetett meg minden részről a semleges schweizi terület; a békés hegyvölgyek öldöklő fegyverektől visszhangzottak; tizenöt napi csatározásban huszezer orosz és ötezer osztráknál több veszett ott el; a hóditó sereg nyomorult maradványai sajnálatra méltó állapotban jutottak a Rajnához; s Suwarof azt állitván, hogy feláldoztatott Ausztria által, vonakodik többé harczolni, s visszatér Pétervárra, hogy panaszt emeljen a kevély és részeges németek ellen. Pál, ki, midőn e tábornoka győzedelmeskedett Olaszországban, megparancsolta, hogy saját személyét megillető tiszteletet tanusitsanak iránta, s minden kor és ország legnagyobb hadvezéreül vélte tekintendőnek, most becstelennek nyilvánitja őt, tömegesen fosztja meg a tiszteket rangjoktól, s mit sem törődik azokkal, kik fogságba jutottak; s összevesz Ausztriával, árulónak tartván azt, és azt vetvén szemére, hogy nincs egyéb czélja, mint meghóditani és megtartani magának Olaszországot.

Massena tehát megmentette Franeziaországot, s bebizonyitotta, hogy az oroszokat is meg lehet verni. Károly főherczeg, akadályoztatva terveiben a bécsi tanácsok által, leteszi a parancsnokságot. Hollandban az angol-oroszok, Brune által szorongatva, szintén megadásra kényszerittettek ; de a hajóhad nem adta meg magát.

A Franeziaország ellen létre jött második szövetség az elsőnél sokkal kiterjedtebb, de ép azért gyengébb volt; a győzelmek csak nehezteléseket szolgáltattak okot: Anglia és Oroszország a hollandi szerencsétlen hadjárat miatt haragudtak egymásra; Ausztria és Oroszország között pedig Ancona és Piemont okozott feszültséget, mert az osztrák ház mind a pápát, mind a szárd királyt bukottnak tekintvén, birtokaikat a maga részére akarta megtartani, mintha a franczia köztársaságtól hóditotta volna el azokat [1]).

„A szövetség Ausztria és Oroszország között (mondja Károly főherczeg) felbomlott, miként ez legtöbbnyire történni szokott olly szövetségekkel, mellyek erőben egyenlő hatalmak számitásain alapúlnak. A közös előny eszméje, az egyező véleményeken alapúló bizalom varázsa előkészitik az első közeledéseket ; a közös czél elérésére szükségelt eszközök iránt fölmerülő véleménykülönbség az egyenetlenségnek hinti el magvát, melly azon mérvben növekszik amint az események, megváltoztatván a nézpontot, összezavarják a tárgyakat s kijátszák a reményeket; végre kitör, midőn független hadseregeknek kell egyetértőleg müködniök. A természetes vágy elsőbbséget biztositani maguknak a szerencsében és dicsőségben, fölkelti a főnökök s a nemzetek vetélkedési szenvedélyeit. Fennhéjázás és irigység, makacsság és önhittség szülemlenek a nagyravágyás összeütközéséből s az ellentétes véleményekből. A folytonos ellenmondások mindinkább elmérgesitik a bajt, s még szerencse, ha illy szövetség felbomlik anélkül, hogy a két fél egymás ellen forditaná fegyvereit“ [2]).

---

[1]) Cobentzel gróf, 1799 nov. havában, igy felelt Panin grófnak: Hogyan lehetne követelni a három Legatio átengedését, mellyek a tolentinói szerződés erejénél fogva csatoltattak az általunk meghóditott Alpeseken-inneni köztársasághoz? Igazságos kárpótlásúl szolgálnak azok a hadi költségekért. Nem kétlem, hogy udvarom vissza fogja adni Piemontot a szárd királynak ; de Alessandria és Tortonának, mellyek fegyverrel szakittattak el a milanói területtől, ugyanazon fegyverjogon osztrák uralom alá kell visszaesniök.“

[2]) 1799-iki hadjárat, II. kötet 275. lap.

A külföldi hatalmaknak, mellyek nem akartak érintkezni egy, minden évnegyedben változó kormánynyal, tetszett a brumaire 18-iki forradalom, mint visszatérés a rendhez s az egységhez; s már sokan észrevették Buonaparteban a szervező szellemet. Midőn ő békefeltételeket küldött Angliának, a whigek támogatták azokat: de Pitt egy bámulatos beszédben kimutatta, mikép hitelt sem a forradalom nem érdemel, melly tiz év alatt (mondá) több vétket követett el, mint Franciaország a mióta csak fenáll, sem egy olly ember, ki soha sem tartotta meg igéretét, ki megsértette az idegen királyokkal és saját kormányával kötött szerződéseket. S daczára Sheridan czáfolgatásainak és Buonaparte egy igen mérsékelt levelének, Pitt győzedelmeskedik; harminczkilencz és fél millio sterling kölcsön fölvételre kap engedélyt (1800), hogy hadat üzenjen a consulságnak, mellynek kincstárában alig volt százhatvanezer frank készletben; s a világháború ki van mondva. A lovagias Oroszország s az elkapatott Ausztria Anglia mellé állanak, s egy nagyszerű hadi tervet főznek ki. Olaszországban az osztrákok és angoloknak Genuát kellett elfoglalniok, aztán Nizza ellen s onnan Provenceba nyomúlniok, hol a királypártiak fölkelésére számitottak: egy második hadtest Piemontot volt felláziandó; Melasnak, a hétéves háboru harczosának, ki jól értett a régi fogásokhoz, s használta is azokat mindaddig, mig az ujkori hadtan súlyos csapásai el nem vették azoktól kedvét, Dauphiné tartományba kellett betörnie; mig Anglia a polgárháborút fogta volna felgyújtani Vendéeban, Bretagneban és Normandiában. Az osztrákok nagyobb hadsereget állitottak lábra mint bármikor, s maga a császár és a főherczegek vették át annak vezényletét: százharminczezer embert vezényelt Ferdinand; nyolczvanezret Bellegarde Olaszországban; százhuszezret János főherczeg; Condé tizezer emberből álló hadtestét Anglia fogadta zsoldjába; Dumouriez, saját hazája ellen osztogatván tanácsait, arra ösztönözte Oroszországot, hogy egy független hadtestet küldjön a Rajnához, mellynek Mainztól Párizs ellen kellett volna nyomúlnia.

Buonaparte a béke kedvelője gyanánt tüntette fel magát Európával szemben, és siránkozott annak megtagadása fölött, mialatt uj olasz diadalokkal készült megszilárditani hatalmát. A brumaire 18-ika a hadsereg diadalát képezte, és határozott csapásokra volt szükség, hogy szilárdnak tünjék fel az uj kormány, s hogy megnyeressenek a tábornokok, kik még nem hajoltak a dictatorhoz. Buonaparte tehát sok diszfegyvert készittett az érde-

mesek kitűntetése végett, s a hadseregben a régi aristokratiát elegyiti a forradalom fiaival. Moreau, kire a németországi hadsereg bizatott, az olaszt Massenának engedvén át, százharminczezer jól felszerelt emberrel elégséges volt a Rajna mellett Kray ellen, ki Károly főherczeget váltotta fel a parancsnokságban, utóbbi elmozdittatván mert békét tanácsolt, melly az akkori helyzetet tekintve tisztességes lenndett. Mialatt Nápolyi Karolina Oroszországba utazott, hogy a czárt sürgesse, az osztrákok előnyös állást foglaltak az Inn mögött; de Moreau, az ellenség szeme láttára merészen átgázolván a Rajnán Elsass-ban (April 25), összeköttetésbe teszi magát a Tyrolban működő Augereauval, s Engen, Mosskirch és Biberachnál szerencsével küzd Kray ellen.

Olaszországban azonban a francziák, nyomortól elkinzott, negyvenezer emberre apadván létszámuk, az Alpesek felé nyomattak vissza, s Massena, pénz és hadiszerek szükében, a nyugati Rivierába vonult; ki, miután csekély seregével hősi tetteket vitt volna véghez, Genuába ment, s újra szervezte a Championnet halála után felbomlott hadsereget, de csakhamar ostrom alá fogatott az angolok és osztrákok által. Genua semmiféle fontossággal nem birt az osztrákokra nézve; mindazáltal makacsúl ragaszkodtak e vállalathoz, melly túlságosan kinyujtván Melas homlokvonalát, meggyengitette őt. A törhetlen Massena csak bátorságához hasonlitható szenvedések között tartotta ott magát, s ellenállása időt engedett Buonaparte müveleteinek.

A fenforgott körülmények között nem voltak elégségesek a kicsinyes és szokott hadmozgalmak; s Buonaparte egy, hatvanezernyi nagy tartalék-sereget szervezvén Dijonban ujonczokból, kiket részint a sorozási törvény, részint a határokat fenyegető veszély s a tábornokban valo bizalom szólitott fegyver alá, elhatározta a Szent-Gothárd, a Nagy- és Kis-Szent-Bernárd s a Cenis völgyein át törni be Olaszországba, s ketté vágni az ellenség vonalát, melly Lombardiától egész a Varóig nyulott. Moncey, elszakasztatván a rajnai hadseregtől, az első utat követi, s megkezdi müveleteit; Thureau az utólsót; Chabran a Kis-Szent-Bernárdit; az ekként elszórt hadtestek az Alpeseken innen valának egyesülendők. Tekintve a VIII-ik év alkotmányában megállapitott miniszteri felelősséget, az első consul nem vihette a seregek parancsnokságát; de ő mitsem törődik ezzel, s csupán alakiságból Berthiert neveztetvén fővezérré (maj.) harminczötezer embert vezet a Nagy-Szent-Bernárdon keresztül. Az Alpesek mindig félel-

meseknek tartattak télnek idején: Buonaparte nem hitt az ijesztéseknek, s szilárd havat és szép napokat talált. Az Alpesek jégmezői ép olly kalandosak voltak, mint Egyiptom homoksivatagai, képesek felizgatni az ifiú képzelmeket; s valóban az ecset és költészet kiszépitették ama hegyi utat, melly iszonyúvá leendett, ha csak egy maroknyi olasz védi is ott hazája függetlenségét. De Ausztria meggondolatlanúl védelem nélkül hagyta Schweiczot, s a franczia hadsereg minden akadály nélkül hatol keresztül a hegységen. Lannes, ki az előcsapatot vezényelte, május 19-én, Buonaparte 21-én Etroublesba érnek, s Aostán és Ivreán át az olasz sikságokra bocsátkoznak le, hatalmukba keritvén az Alpesek déli lejtőjét Susatól egész Bellinzonaig.

Marengói csata.

Az ellenség, tévutra vezettetvén Napoleon eljárása által, ki semmi titkot nem csinált tervéből, sőt fitogtatólag hirdette, cselfogásnak hitte azt, s nem gondolkozott védelmi rendszabályokról egy olly vállalat ellen, melly ha komoly, mint vakmerő kárhoztatásra leendett érdemes. Melas Ventimiglianál várta őt, s Buonaparte Milanóba vonúl (jun. 2), hol a boszúnak semmi jelét nem adva, kormányt alakit; visszaállitja a paviai egyetemet, jeles tanárokkal látván azt el; s birtokba veszi a meglepett osztrákok által elhagyott magtárakat és tüzérségi készleteket. Murat Piacenza elfoglalására sietett; s illy módon ketté vágatván a német hadsereg, a francziák nem haboznak védtelenül hagyni Lombardiát, hogy szembe szálljanak azzal Piemont sikságain. Alig hogy a Genuába zárt sereg, melly e nagy hadjáratnak áldozatául volt rendeltetve, becsülettel feladta az erődöt, hol már egy lat kenyér sem találtatott, Melas a francziák ellen siet, s a nevezetes marengói sikon, a Scrivia és Bormida között, szembeszállt velök (jun. 14). Buonaparte hadserege, melly nem várta e támadást és szét volt szórva, már már hátrálni kénytelenittetett az osztrák veteránok s a lovasság elől, mellyre nézve igen előnyösek voltak ama sikságok; midőn ime, megérzik Desaix egy hadosztálylyal, melly csak nem rég tért vissza Egyiptomból, s melly meggondolatlanul másfelé volt rendelve; ihletésnek látszó gyors számitással négyszöget képez csapatával, miként ezt a mamelukokkal való csatározásokban eltanulta, s győzelmet arat, de saját életével fizeti azt meg.

A marengói csata nem semmisitette meg az osztrákokat: mindazáltal olly nagy rémülést okozott közöttök, hogy tömegesen

adták át az erődöket, csakhogy megengedtessék nekik Mantuába vonulni vissza; mi általános boszankodást keltett, s növelte Buonaparte varázsát. A százhusz ezer osztrákból álló uj hadsereg, mellynek rendeltetése volt leigázva Olaszországot déli Franciaországba törni, tönkre téve vonult vissza. Alessandria megadja magát, a francziák visszatérnek Genuába, melly várost mindkét fél kegyetlenül megsarczolta: Olaszország ismét Buonaparteé, ki el nem kábittatva a győzelem által, a campoformiói föltételek mellett békét ajánl a császárnak, vagyis kivánja, hogy az osztrákok egész a Mincióig üritsék ki a félszigetet.

Moreau Németországban folytatta hadműveleteit; Ulm felé szoritván Krayt, bemegy Bajorországba, átlépi a Dunát, győz Hochstett mellett (jun. 19), s bámulatos de nem eléggé határozott mozdulatokat visz véghez, mint ki az olasz hadjárat kimenetelét várta, mellyet ő csapatainak egy oda küldött részével segitett. Értésére esvén, hogy Buonaparte fegyverszünetet kötött Olaszországban, ő is hasonlót tett Németországban, s Európa örvendett a béke reményében. De II. Ferencz, ugyanakkor, midőn a fegyverszünet iránt alkudozott, hatvankét milliónyi segélyösszeget fogadott el Angliától és szövetségre lépett vele, huzni- halasztani igérvén az értekezleteket, mellyekben csakugyan visszautasitotta az előleges föltételeket, s letartóztatta a franczia követet (nov.). Buonaparte tudtára adván a világnak e hütlenséget, ujra fegyvert fog, s megkezdi a téli hadjáratot. Augereau a Majnanál foglalt állást. Moreau az Innél; a Mincio mellett Brune, középszerü tábornok, ki a hös de hitelvesztett Massenát váltotta fel az olaszországi hadseregben; Murat tizezer gránátost vezet Olaszországba Amiensból; Macdonal, tizenöt ezer embert szakitván ki Moreau seregéből, nagy fáradsággal áthatol a Splügen alpesi vonalon, hogy az olaszországi hadsereg balszárnyát képezze; összesen háromszázezer ember jól felszerelve. János főherczeg és Moreau Hohenlinden mellett összetüznek (decz. 3), hóban, jégen harczolva; az osztrákok mintegy huszezer embert, majdnem összes tüzérségüket és pogyászukat elvesztik, s Moreaut egész Lintzig látják előnyomulni Bécs felé irányzott utjában. A főherczegek most szorgalmazzák a fegyverszünetet, mellyet visszautasitottak, s Moreau mérsékeltsége elfogadja azt, kikötve, hogy Lunevilleben Anglia közbejötte nélkül tartassanak a békeértekezletek.

Az olaszországi hadseregek, mindenfelé győzelmeket aratva, s Mantuán kivül mit sem hagyva Ausztriának, szintén megindul-

tak, hogy a Nori-Alpeseken át Bécsre törjenek, midőn Bellegarde tábornagy, ki az osztrákokat vezényelte, hirét vévén a németországi fegyverszünetnek, szintén megköti azt a győzelmes Brune-nel. Igy végeztetett be husz nap alatt a téli hadjárat, melly hadászat s a nagy eredmények tekintetéből egyike ama hős kor legbámulatosabbjainak.

Rómában, megüresedvén a pápai szék, osztrákok és nápolyiak fészkelték meg magukat, s nagyon kimutatták, hogy meg akarták maguknak tartani amaz államokat, ha meg nem változtatták volna szándékukat a franczia győzelmek. Ezek növekedtével, Nápolyország királya, folytonosan sarkaltatva engesztelhetlen és fáradságot nem ismerő neje által, elhatározza magát fegyvert fogni Romagna védelmére s visszaszerezni Toscanát: de Miollis és Pino ellene indulnak; beveszik a nápolyiak által elfoglalt Sienát, mialatt Murat Nápoly felé veszi utját.

Lunevillei béke.

A politika nem kevésbbé kedvezett Buonapartenak, mint tábornokainak győzelmei. Pál, orosz czár, megboszankodott Ausztriára, mert feláldozta nagyravágyásának az ő hadseregét, és mert vonakodott kicserélni a francziák fogságában maradt orosz katonákat; Anglia szintén neheztelését vonta magára, mert erőszakosan bánt a semlegesekkel, el akarta sajátitani a Balti-tengert, s fenhéjázólag gyakorolta a motozási jogot. A szenvedélyek embere lévén, Buonapartehoz közeledik; s minthogy ez tud neki hizelegni, s megajándékozza őt a foglyokkal és Malta szigettel, a czár követet küld hozzá. Aközben Németország békét követel, s tiltakozik a meggondolatlan osztrák politika ellen, ugy hogy a császár kénytelen feláldozni Thugut minisztert, s Cobentzelt állitani helyére. Ez, Lunevilleben Buonaparte Józseffel tartott hosszas értekezletek után, megköti a békét (1801. febr. 9). Alapul a campoformiói szerződés s a rastadti javaslatok szolgáltak; Belgium átengedése Franciaország részére megerősittetett, Ausztriának a velenczei államok, Modena herczegének Breisgau biztositattak. Buonaparte, vissza akarván szerezni a fellázadt San-Domingót, Spanyolország által átengedtette magának Louisianát, Franciaország régi birtokát, kárpótlásul azt igérvén, hogy a parmai infans államait egy millio vagy egy millió kétszázezer lakosig öregbitendi, királysággá emelvén azokat: s e terület-nagyobbitásul Toscana szolgált, melly illy módon a spanyol flotta által volt védendő Anglia ellenében, mig az osztrákok egész az Etsch-en innenre visszaszorittattak. E szer-

ződések most megerősittettek. A császár, meg nem kérdezve a birodalmi gyülést, átengedte a Rajna balpartját, a megkárositott fejedelmeknek kárpótlásokat igérvén, melly czélra látni való volt, hogy az egyházi fejedelmek birtokai szemeltettek ki; elismerte a bataviai, a helvet, az alpeseken-inneni (cisalpini) és liguriai köztársaságokat; szabadon bocsátotta az olasz államfoglyokat.

Ausztria idegen birtokok és fejedelemségek fölött alkudozott, feláldozván a német testet, hogy növelje saját örökös tartományait; nem hozta szóba sem a pápát, kinek Legatióira vágyott, sem a turini királyt, kit nem helyezett vissza az osztrák megszállás ideje alatt [1]), sem Nápolyt. S a pápa kevesebbet remélhetett kikiáltott védnökeitől, mint az egyezkedésektől, mellyekbe az első consullal bocsátkozott. Nápolyi Karolina, lesujtva a lunevillei béke hire által, a czár közbenjárásához folyamodott: minek következtében Murat fegyverszünetet, majd békét kötött Nápolylyal Florenczben (marcz. 28), mellynél fogva Nápoly kötelezte magát elzárni az angolok előtt kikötőit; a franczia köztársaságnak engedte át, mit Elba szigetén s a Praesidios-nak nevezett területen (Afrikában) és Piombinó-ban birt; fél millio frankot volt fizetendő a megkárositott franczia polgárok részére; minden vélemény-vétségre a feledés fátyolát vetette. Titkos záradékban kiköttetett, hogy amig tart a háboru Törökországgal és Nagy-Britanniával, az Abruzzókban és Otranto földén franczia helyőrségek állomásozandnak, mellyeket a király fog a szükségesekkel ellátni.

A campoformiói és lunevillei szerződések tehát ujra felelevenitették a régi közjogot, mellyet lerombolt a forradalom; s a radicalis tanok és fényes igéretek után, Francziaország maga áldozta fel a népeket és nemzetiségeket az egyensuly régi rendszerének. Ámde Francziaország a második szövetséget is megbüntette, melly őt háborura kényszeritette; békét kötött a szárazfölddel; sok szövetségest szerzett Anglia ellen, mellyet kizárt Nápoly, Spanyolország, Portugal kikötőiből: s remélte, mikép azt is ép ugy kényszeritheti tengeri békére, miként a szárazföldire kényszeritette a többi hatalmakat. Buonapartet egész Európa mint a rend, a józan ész s a béke mentőjét áldotta.

---

[1]) Bignon ur nem ért egyet azokkal, kik kárhoztatják Napoleont, amiért a lunevillei békekötés alkalmával vissza nem állitotta Piemontot, s azt adja okul, hogy „de tout temps il a eté regu que le plus fort, quand sa volonté peut faire loi, ne rend a la paix que ce qu' il n'a pas ún grand interêt à garder!“

KILENCZEDIK FEJEZET.

A consul mint szervező. — Törvénykönyv. Concordatum. — Amiensi béke.

Buonapartetól nagylelküség volt odahagyni az alig elfoglalt legmagasabb állást, hogy átvegye a hadseregek vezényletét. Nehogy az ő s a rend ellenségei művének lerontására használják fel távollétét, szükséges volt neki tulajdonitani legnagyobb fontosságot a jelentésekben, mellyek az olaszországi csatákról adtak értesitést; s alig hogy győzött Marengónál, sietett visszatérni, hogy fitogtassa köztársasági érzelmeit, s jutalmakat osztogasson [1]). De ugyanakkor Luciánt mint követet Spanyolországba küldötte, Carnot-t pedig elbocsátotta, s illy módon lerázta nyakáról e két férfiut, kik egyedül bátorkodtak még hozzá nyiltan szólani; s mindinkább szövetkezett Talleyranddal, ki bármelly hatalomnak kitünő szolgálatokat volt kész tenni, s Fouchéval, ki ismerte és megvetette az embereket a mennyire csak ez megkivántatik egy jó rendör-főnökben.

A közigazgatás aközben mindinkább szilárdult. A lefegyverzett Vendéeből menekült s a sorozás elől megugrott nagy számu szökevények, vagy kik, miután hosszu időn át dsidával kezökben s guillotinet kiabálva éltek volna, nem tudták magukat ismét beletalálni a családi életbe, rabló életmódra adták magukat, ugy hogy hosszas munkába került szétzavarni őket. Az elhagyott utak és hidak ismét jó karba helyeztetvén, könnyitették a közlekedéseket. Rendezték az államadósságot s a pénzügyeket, annyira, hogy helyreállott az egyensuly a bevétel és kiadások között. A nyugalom lendületet adott a kereskedelemnek s növelte

---

[1]) A Buonaparte által 1800-ban eszközölt kitüntetések közől említést érdemel az, mellyben La Tour d'Auvergne részesült. Mint a Bouillonok törvénytelen sarjadéka, rettenthetlenül harczolt Spanyolországban; s elfogatván az angolok által, vonakodott letenni a háromszinü rózsát. Franciaországba visszatérve csendes magányban tanúlmányoknak élt, midőn besoroztatván egy barátjának egyetlen fia, e helyett cserébe ő lépett a hadseregbe. Buonaparte jutalmúl a *hadsereg első grándtosa* czimmel diszitette őt fel, s midőn Oberhausen mellett megöle ett (1800 jun. 17), elrendelte, hogy századának felhivása mindig az ő nevével kezdessék, mire a legöregebb grándtosnak kellett felelnie, ki La Tour szivét ezüst szelenczében hordotta mellén.

a fogyasztást; a fekvő birtokok, felszabadittatván a szolgaság alól, s apróbb részletekre osztva munkás tulajdonosok kezébe kerülvén, sokkal többet jövedelmeztek; az erdőkre nagyobb gond fordittatott; Francziaország áldotta az ujjászülemlő rendet.

De az elvadult pártok nem engedték olly könnyen kitépetni kezeikből a fegyvert s szivökből a gyülöletet. Ceracchi, olasz szobrász, s Topino Lebrun, festő, klassikus haragtól égve az uj Caesar ellen, egy összeesküvést szőttek, mellyet a rendőrség nem csak figyelemmel kisért, hanem álnokul táplált is, mig végre megragadta és vérpadra küldötte őket, holott elég lett volna az őrültek háza. Ez utolsó római utánzat s egy pokolgép felrobbanása, melly kevésbe mult hogy véget nem vetett Buonaparte életének (1800 decz. 24), növelték irányában az érdekeltséget, mint ollyan irányában, kiről magok az ellenségek is azt hitték, hogy kezében van letéve az ország sorsa. Ő a jakobinusokat, a metaphysikusokat vádolta a merényletért, s az igazságügyi miniszter, segédkezet nyujtva a consul indulatos haragjának, százharmincz köztársasági és rémuralmi tömeges számkivetését hozta javaslatba (1802. jan. 1.). „Kik nem lepettek ugyan meg törrel kezökben, de mindnyájan ugy ismertettek, mint kik készek azt használatba venni.“ Pedig már akkor sejtették, később be is bizonyult, hogy a csapás nem a köztársaságiaktól, hanem a vendéei Cadoudal bérenczeitől származott. Az államtanács hasztalan szegezte magát ellene e törvénytelen eljárásnak: a senatus első ténye a consul önkényének föltétlen helyeslése, s a lázadások részére saját törvényszékek felállitása volt.

Most már Buonaparte nyiltabban halad a dictatorság felé, egymásután megsemmisitvén a 89-iki igazgatás alatt életbe léptetett szabadságokat; eltörli a tribunatust, melly menhelyül szolgált a vitatkozó ellenállásnak; s uszály-hordozójává teszi az államtanácsot, mellyben a gondolkozók tőle vesznek sugallatokat, megvilágitják és kifejtik azokat, de nincs erejök az ellenállásra, és semmit sem engednek kisziválogni a közönség közé. Kevés kivétellel, visszahivta a kiköltözötteket, s visszahelyezte őket még el nem adott birtokaikba.

Közoktatás.

Buonapartenak igen érdekében állott rendszerezni a közoktatást, nem többé democratikus irányban, hanem olly módon, hogy fensőséget adjon az a kormánynak az értelmiségek fölött, s fölényt biztositson a szabadelvü mozgalmak elfojtására olly alkalmas

katonai eszmének. Már az első mozgalmak óta világiasittatott s polgári alapokra lett az fektetve: Cabanis, Mirabeau megbizásából, egy oktatási tervet dolgozott ki, melly később tétetett közzé [1]); Talleyrand egy nagyszerü jelentésben vizsgálat alá vette az oktatás forrását, czélját, szervezetét, módszerét, s minden rangot és kort átölelő s az állapotokhoz arányitott nevelést ajánlott, melly az értelmiségen kivül, az érzelmeket s a testet is kifejleszsze; a legalsóbb iskolák annak elemeit közlik, mit tudni mindenkinek érdekében áll; a másod fokúakban a különböző életpályára készittetik el az ifiúság; aztán következnek a tudományos iskolák, s egy nemzeti intézet mint központja a közszellemnek. De az idők más utakra terelték az embereket; s 93-ban, midőn a kötelékeiből feloldott és féket vesztett népben minden egyenlő szinvonalra szállott alá, Gregoire javaslatára eltörölték a franczia akademiát s a tudományok és szépirodaloméit; hasonló sorsban részesültek a tartományiak, az egyetemek és collegiumok. A következő évben országos pályázatokat nyitottak a szép-müvészetek érdekében, s egy bizottságot állitottak fel azok megitélése végett; egy másikat, hogy összegyüjtse a templomok és lerombolt kolostorok festményeit és irományait; egy conservatoriumot a müvészetek és mesterségek részére; elemi és gyógyászati, hajózási, tengerész-tüzérségi iskolákat, és köztársasági lyceumot: aztán 95-ben a hosszúságok egy ügynökségét, egy zenedét, s a vakok intézetét. Buonaparte átdolgozta ez elemeket, s egy új akademiát teremtett, mellybe nem vette fel az erkölcstani és politikai tudományokat. E tetőponttól ágazott szét az egész oktatás, melly katonailag szervezett harminczkét lyceumban eszközöltetett, hol az első helyet a holt nyelvek foglalták el, a másodikat pedig a mennyiség- és természettani tudományok, mellyek külön iskolákban adattak elő. A müegyetem, tizenhat—husz éves háromszáz növendékkel, egyene-

[1]) Tantervében Cabanis szokás szerint megbámúlja a spartaiakat az egyforma nevelésért, mellyet gyermekeiknek adtak; de nem hiszi azt összeférőnek a mostani időkkel, az sem kerülvén el figyelmét, hogy a spartai iskolákból ki voltak zárva a rabszolgák gyermekei. Ő azt akarja, hogy a családok szabadságára hagyassék megválasztani a gyermekeknek adandó ismeretek minőségét és mennyiségét, anélkül hogy közbelépne a kormány. A családok különböző tehetségei igen különbözővé teendik a nevelést; de ő ezt jónak látja, tekintve, mikép a közjog nem a tanúltság egyenlőségében, hanem a jólét egyenlő kiterjedésében áll. S e czélt elérhetőnek hiszi egy erkölcstanitó testülettel, és nyilvános ünnepélyekkel.

sen a természet- és mennyiségtani tudományok s a graphikai művészetek oktatásának elterjesztésére volt rendeltetve.

Törvénykönyv.

A forradalom más gyümölcseit készült Buonaparte összegyüjteni a törvénykönyvben. Már többször megszülemlett Franczíaország királyaiban az eszme egységre vinni vissza a számtalan szokásokat, mellyek Francziaország törvényhozói souverainségét szétdarabolták; Dumoulin hangosan követelte azt; VII. Károly 1453-ban elrendelte; XIII. XIV. és XV. Lajos rendeletei részleges kisérletek voltak e tekintetben. De akadályul szolgáltak a villongások a parlament és papság között, a kiváltságok, az optimista bölcsészet; mindazáltal a munka már jó előre haladt, midőn kitört a forradalom. Ez a polgári törvényeket használta fel, hogy diadalra juttassa az egyenlőséget, melly úgy értve, minden kormányt lehetetlenné tett. Megszüntették akkor az atyai hatalmat; elősegitették az ágyasságot kedvezvén a törvénytelen gyermekeknek, mig a házasságot lealacsonyitották az elválás könnyitése által; megszorittatott a végrendelkezési szabadság; behozatott a képviselet, s azzal együtt lábrakapott az örökségek végtelenig való feldarabolása; végkég megsemmisittettek a helyettesitések, tekintet nélkül a létező jogokra; szabad tulajdonoknak nyilvánittattak az örök bérletek és hitbizományok; eltöröltettek az adósságok az által, hogy hitelt nélkülöző jegyeket hoztak forgalomba; egy harmadra szállittattak alá az államei; meg lett szüntetve a személyes fogság; a polgári és politikai törvények minden vallási törvénytől függetlenittettek, vagy inkább minden olly törvény kitöröltetett, melly vallási szinezetet viselt magán.

E romok fölött kisérlették meg összeállitani egy törvénykönyvet, s Cambacerés szerkesztette azt; de elenyészett a politikai szenvedélyekkel, mellyek sugallották. Szélcsend állván be, az első consul szükségesnek érezte egész Francziaországot egy központi hatalomnak vetni alá, megszüntetvén a szokásokat, mellyek azt feldarabolták. Fő dolog volt összhangba hozni az ismereteket, az igazságszolgáltatást s a társadalmat, mellyek ellentétességéből egy forradalom származott, melly túlmenvén a czélon, ellenkező értelemben zavarta meg az összhangot, s ugyanazért aljas szenvedélyekben és anyagi erőben kénytelenittetett támaszt keresni; szóval, szükséges volt visszaállítani az összhangot, anélkül, hogy a társadalom elszakittatnék múltjától: mert a forradalom csak akkor lehet bevégzett, ha mind a hátráló, mind az ujító szellem kény-

telenek tisztelni annak törvényes vivmányait. A törvénykönyvvel tehát nem szándékoztak más mintába önteni a népet, vagy feltartóztatni haladásában, hanem érvényesiteni a jobbat, felhasználni a mult vivmányait, megőrizvén a jelleget, a hagyományokat, a nemzeti eredeteket. Ismét visszatértek a római jog tiszteletére, elválasztván azt a cánonitól s a hübéritől; s Portalis, előszavában, lehetetlennek vallja kiirtani a szabályrendeleteket, mellyek mint kiváltságok s mint egy önkényes és változandó hatalommal szemben szükséges ellensúlyok gyanánt őriztettek; illy eljárás, szerinte, könnyen a tekintély és engedelmesség kötelékeinek erőszakos szétszaggatására vezetett volna. „A forradalom, folytatja ő, úgy tekintendő mint hóditás, s a régi rendtől az újhoz való átmenet közben a körülmények puszta kényszere szüli a törvényeket; szükségképen ellenséges, részleges, felforgató törvények ezek, mert czéljuk kiküszöbölni a szokásokat, széttörni a béklyókat, eltenni lábalól az elégületleneket. Senki sem fordit figyelmet az emberek egymás közötti magán viszonyaira, s csak az átalános és politikai tárgygyal foglalkoznak: inkább szövetségeseket mint polgártársakat keresnek; minden dolog közjogivá valik. . . . Meggyengül az atyák hatalma, mert a fiuk inkább kapnak az ujdonságon: nem tiszteltetik a férji tekintély, mert uj formák és új rendszer vitetnek be az élet-forgalomba: szükséges szétbontani a rendszert, mert a tulajdonosok uj rende a polgárok uj rendét segiti előkésziteni. Minden perczben változásokat szülnek a változások, s eseményeket az események; az intézmények gyorsan váltakoznak, anélkül, hogy valamellyikben megállapodás történhetnék; és mindenikbe belevegyül a forradalmi szellem, vagyis a rajongó vágy minden jogot feláldozni a politikai czélnak, s nem fogadni el más tekintetet, mint a titokzatos és forgandó állam-érdekét.“

Kimutatja aztán, miként volt szervezve a régi törvényhozás, s mennyiben tanácsos azon változtatni „akkor, midőn leghiányosabb ujitás lenne a nem ujitás; mert minden, ami régi, uj volt egykor“; s miként tartandó meg ellenben mindaz, mit nem szükséges lerombolni, a törvényeknek kiméletesen kellvén bánniok a szokásokkal, ha ezek nem hibásak. — „Igen gyakran ugy okoskodnak, mintha az emberi nem minden perczben véget érne és ujra kezdődnék, minden összeköttetés nélkül egy és a másik következő nemzedék között. De a törvényhozó elszigetelné saját intézményeit, ha szorgosan figyelembe nem venné a természetes viszonyokat a jelen, a mult s a jövő között, mellyeknél fogva egy

nép, ha csak ki nem irtatik, vagy a megsemmisülésnél is roszabb korcsosodásba nem esik, bizonyos pontig nem szünik meg önmagához hasonlitani. Igen szeretik a változtatásokat, s intézmények és törvények dolgában a tudatlanság századai a visszaélések, a bölcsészet s a felvilágosúltság századai igen gyakran a túlzások látványát nyujtották.“

Kellett, hogy a törvénykönyv a szabadság, egyenlőség, testvériség uj elvein alapuljon; hogy megfeleljen a kikiáltott humanismusnak s az ipar és kereskedelem haladásának; hogy világosan és szabatosan foglalja össze a forradalom becses vivmányait. Ügyviselt és a vitákban jártas férfiak fogtak a munkához: mindazáltal fényesek ugyan de üresek az e tárgyban megeresztett viták; s a közhelyek elcsépelt elméletekkel, visszaemlékezésekkel, szokásokkal támogattatnak azokban; csekély a jogi tudomány, gyakran megtagadtatik a forradalom. Némellyek a római, mások a szokás-joghoz hajoltak; igen sokat, sőt egész fejezeteket átvettek Pothiertől; s Buonaparte, ki ösztönszerülog helyesen látott ott, hol a többiek nemzeti vagy iskolai előitéletek által tévútra vezettettek, józan észszel oldotta meg a vitákat, mellyek kibonyolithatlanok voltak a törvényhozási pedánsságnak. Ő érdekében állónak találta simogatni az akkoriban éber demokratikus szenvedélyeket, mindazt megengedvén, mi közvetlenül nem árthatott hatalmának; nem bánta, ha népszerü törvények intézték a javak felosztását s a családi ügyeket, csak ne követelték légyen, hogy bevitessenek azok az állam kormányzásába; szabadságot engedett a polgári törvényekben, csak érintetlenül hagyják őt a politikaiak védelme alatt.

A család szervezésében Buonaparte kegyetlennek mutatta magát a nő irányában; az ellen léptette életbe az elválást [1]); azt mondotta, hogy a maire soha sem hangoztatja eléggé ama szavakat: A nő engedelmeskedni tartozik férjének, s ünnepélyesebb formákkal akarta volna kisértetni azokat; szóval, a családba is tábori fegyelmet ohajtott behozatni, s miként más téren, ugy itt is mindent az engdelmeskedjetek szóban foglalt össze.

---

[1]) „A nőknek fékre van szükségök, s csak az elválás tarthatja őket korlátok között. Járnak kelnek a mint kedvök hozza magával, teszik amit akarnak; ennek véget kell érnie: nem franciás, hatalmat engedni a nőknek.“ *Disc. au conseil d' Etat.* **Thibaudeau**, *Mém. sur le Consulat.*

Eltérőleg az előbbiektől, e törvénykönyv mind a polgári, mind a bünügyi pereket illetőleg minden dolgot és személyt azonos törvényeknek és bíróságoknak vetett alá: minek jellegzővé kellett válnia az új törvényhozásokban, s bizonyára legfontosabbika volt a forradalom vivmányainak. Ama törvényhozók hármas alapot vetettek munkájoknak, s ezek: teljesen világiasitani a politikai és polgári rendet; egyenlősiteni a polgárokat a törvény előtt, s a gyermekeket a családban; végkép felszabaditani a tulajdont, s rendelkezési jogot engedni arra nézve a közjó szempontjából törvényileg megszabott határok között. Nem lévén nemzeti vallás, az erkölcsi rendre kellett szoritkozni.

Illy módon, miután a társadalmi forradalom a kiváltságok eltörlésével befejeztetett, a törvényhozók most azon voltak, hogy a polgári egyenlőséget az élet minden tényeire alkalmazzák, s a nemzeti egységet a politikai rendszerben erőteljesen szervezzék. Ugyanazért a szerződésileg vagy hóditás utján kapcsolt tartományok mind Franciaországba kebeleztettek, s ama gombolyag vezérfonala az ország legfőbb törvényszékének kezébe tétetett le. Törvénykezési egység volt ez, melly alkalmasabb a kormányok mint a népekre nézve, mellyeknek sérti szokásait, s ollykor lábbal tapodja érdekeiket és érzelmeiket.

De ha a társadalmi forradalom be volt végezve, a nemzetgazdászati alig vette kezdetét, s még nem mutatkoztak a szabad munka s a tulajdon felosztásának következményei; Franciaország még mindig földmivelő ország maradt, s a területi tulajdonra irányozta főleg figyelmét a törvényhozó, midőn csekély volt az ipar, semmi a tengeri kereskedelem, majdnem ismeretlenek a hitel, a társulási szellem s a biztositások, pólyában a nemzetgazdászat, minél fogva e pontokra nézve hiányosnak mutatkozott a törvényhozás, midőn növekedett a kereskedelem. Buonaparte, ki ellensége volt a philanthropikus elvontságnak s a túlvitt szabadságnak, oda törekedett a tárgyalások alkalmával, hogy szabályoknak vettessék alá az ipar; miért is ujra életbe léptette a testületi syndicatusokat (jurandes) de csak a jegyzők, ügyvédek és váltó-ügynökökre nézve, a biztonság szempontjából, mellyet a közös felelősség nyujt; ugyanazon elvet nem merte a munkásokra is kiterjeszteni, kik most visszakövetelni látszanak azt, miután keresztül mentek az önzés minden bajain.

Egy törvénykönyvtől, melly különböző sugallatok utan készült, mellynek létrejötte alatt a forradalomtól egész a kényura-

lomig hátráltak, hogyan lehessen rendszeres egyformaságot várni? A forradalom gyümölcsei fölismerhetők a családi és polgári egyenlőségben: de ez egyenlőséget aztán Buonaparte, miután császár lett, nemességgel, elsőszülöttségekkel, hübérekkel, czimekkel, előjogokkal igyekezett lerontani. Az egész közigazgatási jog mellőztetett, úgy hogy ez a törvények, rendeletek, közlések, körlevelek halmaza lett, melly nélkülözte a biztos elveket, s gyakran ellentétben állott a polgári törvénynyel. Jóllehet a forradalom kimondotta a birtokok egyenjogúságát a törvény előtt, a törvénykönyv különböző tulajdonjogokat állapitott meg a férj és nő között, s különbséget tett az ingatlan és ingó javak között. Szentnek kiáltatott ki a tulajdon és senki sem fosztathatott meg attól közhasznossági szempontból, hacsak nem törvényes itélet utján és kárpótlással; de ugyanazon biztositék nem adatott meg más nem kevésbbé sérthetlen tulajdonoknak, az iparnak, kereskedelemnek, a gondolatnak, a cultusnak. A törvény nem ismer Istent, a házasság hideg, törvényes dolog és felbontható.

Buonaparte nagyon uj volt arra, hogy felfogja a szabadság előnyeit; s a kényuralom haladása érezhető a törvénykezési és büntető codexekben, mellyek később tétettek közzé. A törvénykezésit bonyolúlttá teszik a fölöslegesen sokféle birói cselekvények; a kereskedelmi, hasonlóan a megelőzőhöz, XIV. Lajos rendeletein alapszik, de megváltoztatta az alakszereket, s felhasználta a forradalom vivmányait. A forradalom minden módon azon volt, hogy kevesbitse és egyszerüsitse a pörlekedéseket; ugyanazért minden törvényt olly világosan akart kifejeztetni, hogy előleges ismeretek nélkül is lehessen azokat érteni és alkalmazni; minden közvetitőt megszüntetett a pörlekedő s a biró között, hogy elejét vegye a gazok visszaéléseinek; minden cantonban békebirákat helyezett el, kik a józan ész sugallatai szerint megkisérlenék a felek kibékültetését; ha törvényszékhez kellett az ügyet vinni, nyilvánosan tartattak a vitatkozások; egyik itéletétől egy másik törvényszékhez felebbeztek; mindez intézmények hosszabb vagy rövidebb ideig tartottak, de fenmaradt ama legfontosabb, melly itéletök indokolására kötelezte a birákat, hogy igy meggyőzzék a feleket s elháritsák maguktól a részrehajlás gyanúját. Mig előbb az itéletek felülvizsgálata csak kegyelemképen volt kieszközölhető a pörlekedő felek részére rendelt tanácstól, most jogosan megkivánhatták azt a semmitő törvényszéktől, melly azonfelül, hogy jobban kielégitheti a pörlekedőket, azért is alkalmas, mert, központositván a

fontosabb alkalmazásokat, felvilágosithatja a törvényhozót, a törvények felfogási módja iránt uj szabályokkal szolgálhat az alsóbb biráknak, s kiszorithatja az elévült helyi szokásokat. De hogy egész Franczia ország felebbezései által túlságosan ne legyen terhelve, megállapitották, mikép a semmitő törvényszék csak a törvények és formák megtartása fölött őrködjék, anélkül hogy részleges tényekkel bajlódnék, minden egyediségtől menten fogadva el az ügyeket: nem döntött tehát két perlekedő, hanem a törvényhozó hatalom s a birói tekintély között; s nem erősitette meg sem át nem alakitotta a döntvényeket és itéleteket, hanem megengedte, vagy megtagadta azok megsemmisitését vagy más törvényszékhez való áttételét. Anglia példájára Franczia országban behozatott az esküdtszék, s nem bátorkodtak fölemelni kezöket a személyes szabadság e palladiuma ellen; de ollyformán módositották, hogy kivetköztették azt természetéből. Azonkivül hogy állam-hivatalnok vitte a vadló szerepet, némelly vétségek kivétettek a szabályos törvénykezési eljárás alól, s külön törvényszékekhez utasittattak azok, mellyek gyors megtorlást igényeltek. Rettenetes fegyver egy kényúr kezében!

Daczára hiányainak, a codex, melly Napoleontól nyerte nevét, olly érdemekkel bir, hogy irigyelték és mintául fogadták a többi nemzetek [1]). Világossága és egyszerüsége, mellyek Pothier és Domat érdemei, növekedett az által, hogy meg lettek szüntetve a hübériség akadályai. Törvényei jóakaratuak és észszerüek, még akkor is ha nem nagylelkűek: nem ösztönzött haladásra, nem nyitott utat egy dicsteljes jövőhöz, nem szegült ellene a föltétlen hatalomnak, s hogy a kényuralmi államok is elfogadhatták, mutatja, mikép a forradalomtól nagyon különböző értelemben volt mondolva; de lehetett rajta javitani, könnyűnek mutatkozott alkalmazása a gyakorlatban, s rendet és szabályosságot biztositott, mellyek akkoriban közóhajjal találkoztak, ha nem feleltek is meg egészen a haladó emberiség reményének.

Buonaparte figyelme sok más egyéb dologra is kiterjedt; szabályozta a játékokat, a kéjhölgyeket, a müvészeteket: megalapitotta a Légion d' honneur-t, e személyes aristokracziát, mellyet dynastiajához kötött: — „Játékszerek (mondá ő), de játékszerekkel nyeretnek meg az emberek;" s a nagy köztársaságiak kaptak a nagykereszteken, miként csakhamar a királyok is óhajtották azokat.

---

[1]) Lásd e könyv végén a *Felvilágositó Jegyzeteket* L) alatt.

Istentisztelet.

De vannak érzelmek, mellyek az érdekeknél is közelebbről érintenek; s illyenek a vallásei; s Buonaparte szervező eszméivel jól megegyezett az isteni tisztelet visszaállitása. Az alkotmányozó gyülés nem pusztitotta el a katholicismust, hanem kötelezte a papokat, hogy esküt tegyenek az alkotmányra. Alkotmányos papság keletkezett tehát, mellynek élén Gregoire állott; némelyek megnősültek; a nép bizalmát egy sem vivta ki. Mások hűk maradtak Rómához, szegénységet, üldözéseket, vértanúságot szenvedtek; birták a nép bizalmát; a kormánynak hű alattvalói, nem szolgái voltak. De csakhamar tovább ment a dolog, s a forradalom, melly következetesen gyakorlatba vette az Encyclopaediát, dühösen fölkelve a bágyatt és fényelgő zsarnokság ellen, gyökerestül tépte ki az előitéleteket, a megkülönböztetéseket, a hatalmat s ezekkel együtt azt is, mit hinni és megtartani főlő szükség. Krisztus tanai tudatlan kori intézményeknek, legfelebb az emberi nem gyermekkorához mért nevelésnek látszottak; tovább menve magát az Istent is meg akarták semmisiteni, vagy legalább kizárni őt a világ kormányából s az emberi események gondozásából; s a gondviselést, a rendet, a jót, a halhatatlanságot félrevetendő kényállitmányoknak tartották, mellyeket a végzetszerűség, a rendetlenség, a rosz' a semmi kényállitmányaival helyettesitették. A forradalmi kormány igen hűnek mutatta magát amaz esztelen jelszóhoz „az utólsó pap bélével fojtani meg az utólsó királyt": igen sok pap gyilkoltatott meg a rémuralom alatt, mások még azután is bebörtönöztettek vagy számüzettek. Fosszd meg az embert egy fensőbb rendeltetés eszméjétől, mellyet a vallás és isteni tisztelet oltott bele, s többé nem fog különbözni a baromtól, hacsak nem szerencsétlensége által, melly felülmul minden földi előnyt, s melly nem egyéb mint a hazug tudomány kevélysége, az átalános bizonytalanságról való meggyőződés, a tehetetlen nagyravágyás kétségbeesése.

A directorium alatt a fonák theophilantropikus cultus hozatott be, mellynek papjai, az Erénynek szentelt bizonyos ünnepnapokon, virágokat tettek le az oltárokra, mellyekről számüzve volt az engesztelő áldozat legszentebb szertartása. Revellière-Lépaux, ez elvontság feltalálója, következőleg irt Buonapartehoz Olaszországba 1797 oktob. 21-ről: „Szükséges akadályozni, nehogy utódot kapjon VI. Pius, s felhasználni a körülményt, hogy Rómában képviseleti kormány állittassék fel, s megszabaditani Európát a pápai fensőségtől." De Buonaparte, ki az időtől fogva,

bátorkodván nem engedelmeskedni, mindinkább hozzá szokott a parancsoláshoz, a pápával mint győző ugyan, azonban tisztelettel, s kifejezése szerint ugy bánt „mintha százezer katonája volt volna.“ Consullá lévén, ünnepélyes gyásztiszteletet rendeztetett VI. Piusnak, ki nyolczvanegy éves korában mint fogoly halt meg Valenceban (1799 aug. 29); megjelent a Tedeum-okon, mellyek Olaszországban győzelmei alkalmából tartattak, s észrevette, hogy az olasz nép keresztény volt vagy az akart lenni. De Franczia-országban még tartott az istentelenség, a nép között tudatlanságból, a müveltebb osztályokban divatból, odaadásból Voltaire iránt, emberi tekintetből; Cabanis, Lalande, Volney, Parny, Pigault-Lebrun fitogtatták az istentagadást; Sylvain Maréchal az istentagadók szótárát tette közzé; Ginguené, közoktatási miniszter, egy körlevelében igy irt: „A tételes (positiv) vallások mind csak babonákból vehetvén táplálékukat, körülbelül egyenértékűek; s az emberek, megválván egyiktől, hogy a másikat kövessék, csak szolgaságot cseréltek. A franczia forradalom első, melly, menten minden papi és vallási befolyástól, valóban az emberi társadalmak felszabaditására törekszik. Elmés költelmekkel küzdeni e tételes vallások ellen, mellyek ellenkeznek az ember boldogságával, világ gúnyjává tenni azt, mi annyi vérontásnak volt okozója, érdemes dolog a forradalom, a haza s az emberiség előtt.“

VII. Pius.

Midőn VI. Pius meghalt, a bölcsészek azt mondák: — „Eltemettük az utólsó pápát;“ a katholikusok féltek, hogy legalább hosszú időre özvegyen marad az egyház: de az északi győzelmek védelme alatt összegyült Velenczében a conclave. Ausztria, melly, mint gazda saját városában, uralkodni akart a fölött, vető-t mondott a hires Gerdilre, de nem támogatván elég erélyel egy kedve szerint való jelöltet, a cesenai Barnaba Chiaramonti kiáltatott ki pápának (1800 marcz. 14). Ez mint imolai püspök egy pásztorlevelében azt mondá, hogy „a szabadság, melly Isten és embereknek kedves, a képességben áll tehetni és nem tenni, de mindig az isteni és emberi törvény alatt; a democratikus kormányforma nem ellenkezik az evangeliummal, sőt inkább ama magasztos erényeket igényli az, mellyek csak Krisztus iskolájában sajátithatók el; azok fognak képezni jó demokratákat, hiveit az igaz demokracziának, melly idegen az árúlástól s a nagyravágyástól, s melly a közjó munkálására irányúl; azok őrzendik meg a valódi egyenlőséget, melly, megtanitván, mikép a törvény

mindenkire kiterjed, egyszersmind azt is kimutatja, milly arányt kell tartania minden egyednek Isten, önmaga és mások irányában. Nem a bölcsészetek, hanem az evangelium, az apostoli hagyományok s szent egyháztudorok fogják megteremteni a köztársasági nagyságot, az okosság és alázatosság hőseivé tevén az embereket a kormányzásban s a szeretet hőseivé az önmagukkal és Istennel való barátkozásban. Kövessétek az evangeliumot, s disze lesztek a köztársaságnak; legyetek jó keresztények, s a legjobb demokraták lesztek.“ — E mérséklet jól meglátszott felelni az akkori időknek; s ő, VII. Pius nevet vévén fel, jóllehet Ausztria ráakarta birni, hogy Velenczében vagy Bécsben maradjon, Rómába ment (jul. 3.), hol a megunt idegen uralom kivánatossá tették jelenlétét; s ő maga, a legszelidebb ember, államtitkárnak az ép olly ügyes mint mérsékelt Consalvi bibornokot választá.

Concordatum.

Buonaparte egyrészt nem jó szemmel nézte a titkos egyetértést, mellyet az alkotmányos papok között az üldözés hozott létre, mig szellemével jól összhangzott a katholika egyház erős és egységes rendszere; melly fölött ha, miként remélte, uralkodandott, a lelkiismeretekre is befolyást nyert volna; s összefüzvén Franczia ország múltját a jelennel, a nemzeti egység leghatalmasabb elemeinek egyikét vala újból felelevenitendő. A vérpatakok szétették az istentelen ábrándokat, s kifáraszották a szellemeket; a vallás ellenségei úgy találták, hogy maga a győzelem törte meg erőiket; Isten nélkül a természet utálatosnak, a vallás gúnynak, a társadalom lehetetlennek látszott; unalmat okozott a válságok amaz állapota, mellyben semmiféle állandó hit nem vezérelte az embereket összhangzatosan a tények és vélemények között; föléledt a hit, a vallásos vigaszok szükségérzete; a temérdek gyermek, kik árván maradtak, a nők, kik özvegységre jutottak, szükségesnek érezték annak oltalmát, ki atya, jegyes és halhatatlan; a sivár lelkek visszaóhajtották a szertartásokat, hogy békére lépjenek Istennel, ki vigasztal; a szerelmesek Krisztus után epedtek, ki, megáldva hajlamaikat, megszentelje azokat; a szenvedők a keresztet keresték, melly türelemre tanitson, s vigaszt adjon amaz itélet reményében, mellynek alkalmával felül fognak vizsgáltatni a hatalmasok feljogositott igazságtalanságai. A kiábrándult politikus is belátta, hogy valódibb egyenlőség, szilárdabb és kevésbbé csalékony szabadság után kell kutatni; a gondolkodó mélabúsan elmélkedett a rombolás e három százada fölött, mellyek folyamá-

ban a vallás- és bölcsészi felekezetek mindent elkövettek a kereszténység aláásására, anélkül, hogy az ember s a világ egy általános törvényével helyettesitették volna azt, anélkül hogy találtak volna valamit, mi közvetitené a nagy egészet, mellytől megfosztották az emberiséget, s a semmit, mellybe azt meritették.

Másrészt, az üldözések ideje már véget ért; miként sok kiköltözött, ugy sok pap is visszahelyeztetett, az előbb követelt eskü egyszerü igérettel helyettesittetvén; s lassanként lehetségesnek látszott közelebb hozni egymáshoz a köztársaságot és Egyházat. Három nappal a marengói győzelem után, Buonaparte szóba hozta azt Martiniana bibornoknál; aztán Consalvi és Buonaparte József értekeztek a felől Párizsban (1801); de a kereszténység ez elsőszülött országának visszaszerzése nem volt remélhető nagy áldozatok nélkül. Ki akarták eszközölni a papok nősülését: de VII. Pius, bármennyire teljes volt szeretettel Franciaország s bámulattal az ember iránt, ki azt kormányozta, oda nyilatkozott, miszerint a megnősülteket föl lehet oldozni, de nem elvileg jóváhagyni a házasságot. A holtkéztől elvett birtokokat illetőleg nem tett nehézségeket, nem lévén a gazdagságok lényegesek a papságra nézve, s elismertetett a négyszázmilliónyi nemzeti javak elidegenitése. A pápai fennhatóságot illetőleg, már az 1516-ban I. Ferencz és X. Leo között létre jött egyezmény eltörölte az országos szerződést s meg lőn állapitva, miszerint a király nevezi s a pápa helyezi be a püspököket; nem akarván, hogy, tekintve az akkoriban általános romlottságot, a káptalanoknál maradjon a választási jog, sem, hogy a római udvarnak tartassék az fenn.

Most Pius kénytelen volt elismerni a tartományoknak megfelelőleg ujból körülirt egyházmegyéket, s az azok részére a consul által kinevezett püspököket; ő maga szorgalmazta a menekült püspökök elbocsáttatását, kik vonakodtak letenni az esküt, nehogy betöltetlenül maradjanak székeik; s mindnyájan siettek kifejezni hozzájárulásukat, ama nagylelküséggel, mellynélfogva a a forradalom kitörésével az aristokraták lemondottak czimeikről [1]).

---

[1]) Egyezmény VII. Pius s a franczia köztársaság között 1801-ben.

1-ső czikkely. A katholika, apostoli, római religio szabadon vallathatik Franczia országban. Isteni tisztelete nyilvános leend, alkalmazkodván a rendőrségi szabályzatokhoz, mellyeket a kormány a köznyugalom érdekében szükségeseknek fog itélni.

Az egyház tehát újra fölemelkedett, de nem vérrel fecskendve s a fa kereszttel kezében, hanem fényesen s egy hatalmas kard oltalma alatt. Jaj neki!

2-ik czikkely. A szentszék által, öszhangban a kormánynyal, a franczia egyházmegyék új körülirása fog megállapittatni.

3-ik czikkely. Ő szentsége tudtokra fogja adni a franczia püspökségek czimeseinek, miszerint erős bizalommal megvárják tőlök, hogy a béke és egység érdekében készek lesznek minden áldozatot meghozni, sőt székeikről is lemondani. Illyképen felszólittatván, ha visszautasitanák az egyház java által parancsolt ezen áldozatot (mit ő szentsége nem tesz fel rólok), uj czimesek segélyével következőleg fog az ujonan körülirt püspökségek kormánya iránt intézkedés tétetni.

4-ik czikkely. Az ő szentsége bullájának közzétevését követő három hónap alatt a köztársaság első consula nevezni fog az ujonan körülirt érsekségek és püspökségekre. Ő szentsége a kánoni beiktatást ama formák szerint eszközlendi, mellyek Franczia országra nézve a kormányváltozás előtt állapittattak meg.

5-ik czikkely. A később megürülendő püspökségekre szintén az első consul fog nevezni; s a kánoni jóváhagyást a szentszék adandja, egyezőleg a megelőző czikkelylyel.

6-ik czikkely. A püspökök, mielőtt joghatóságukat gyakorolnák, közvetlenül az első consul kezeibe teendik le ama hűségi esküt, melly a kormányváltozás előtt használatban volt, s melly következőleg hangzik: „Esküszöm és igérem Isten előtt, a szent evangeliumokra, hogy engedelmes és hű leszek a franczia köztársaság alkotmánya által megállapitott kormány iránt. Igérem, hogy sem benn sem künn nem táplálok egyetértést, nem támogatok tervet, nem lépek szövetségre, melly ellenkeznék a köz-nyugalommal; s ha tudomásomra jöne, hogy egyházmegyémben vagy másutt valamelly terv szövetik az állam megrontására, tudatni fogom azt a kormánynyal.“

7-ik czikkely. A másodrendű egyháziak ugyanazon esküt a kormány által e végre rendelt polgári hatóságok kezeibe teszik le.

8-ik czikkely. Az isteni tisztelet végén, Franczia ország minden kath. templomában, következő ima-minta fog használtatni: *Domine salvam fac Rempublicam* - *Domine salvos fac Consules*..

9-ik czikkely. A püspökök megyéikben a parochiák új körülirását eszközlendik, melly csak a kormány beleegyezésével lép érvénybe.

10-czikkely A lelkészeket a püspökök nevezik: választásuknak a kormány előtt kedves egyénekre kell esnie.

11-ik czikkely. A püspökök káptalant állithatnak székhelyeiken s papnöveldét megyéik részére, a nelkül hogy a kormány kötelezné magát javadalmazni azokat.

12-ik czikkely. Az összes érseki, püspöki, plébániai és más még el nem adott, s az isteni tiszteletre szükséges templomok a püspökök rendelkezése alá bocsáttatnak.

13-ik czikkely. Ő szentsége, az Egyház jóléte s a katholika vallás sze-

Az erős szellemek gunyt üztek az ujra feltünedező papokból s a szenteskedő consulból; de az államtanács nem mert többé nem-et mondani [1]); Buonaparte, részint a szerves czikkelyek megszoritásával, részint a börtönök és számkivetés segélyével, meg törte a belső ellenállást; az alkotmányos papság tanácsa feloszlott; az olasz hazafiak, s méginkább a királypártiak, kik a pápának a consullal való szakitására s ebből kifolyólag zavarra és visszahatásokra számitottak, megnyugodtak a renden, mellyet most már biztositva láttak.

Francziaországnak cultus-minisztere (Portalis), s a latere követe (Caprara) volt; az 1802-iki husvétkor ágyulövések üdvözölték az első keresztény ünnepet 89 után, s a nép elragadtatással hallotta a harangok ércz-összhangját, s tódult a szent szertartásokra élvezni az isteni ige kimondhatlan édességét.

Irodalom. — Chateaubriand.

Ez ujitó szellem életet öntött az irodalomba. Visszaadni az égnek és földnek a titokszerü összhangokat, mellyekben az emberi léttel állanak, kiragadni a költészetet ama mesterkélt pogány szellem befolyása alól, melly csak zavart és halvány képeket alkotott, ezt tüzte czélul Chateaubriand, a bretagnei vicomte, ki sokáig tartózkodott mint menekült hazáján kivül, s ki akkor tette közzé (1802) Génie du Christianisme czimü munkáját. Nem böl-

---

rencsés visszaállitása tekintetéből, kinyilvánitja, hogy sem ő sem utódai semmi módon nem fogják zavarni az eladott egyházi javak vásárlóit; s hogy következéskép e javak tulajdonjoga, jövedelmei s az azokkal együtt járó jogok változhatlanúl azok, vagy érdekelteik kezén fognak maradni.

14-ik czikkely. A kormány illő jövedelmet biztosit azon püspököknek és lelkészeknek, kiknek megyéik és parochiáik az uj körülirásba lesznek foglalva.

15-ik czikkely. A kormány hasonlóképen kellőleg gondoskodni fog, hogy a francsia katholikusok, ha akarnak, alapitványokat tehessenek az egyházak javára.

16-ik czikkely. Ő Szentsége a franczia köztársaság első consula részére ugyanazon jogokat és kiváltságokat ismeri el, mellyeket a régi kormány élvezett nála.

17-ik czikkely. A szerződő felek között megállapittatik, hogy azon esetben, ha a jelenlegi első consul utódainak valamellyike nem lenne katholikus, az előbbi czikkelyben emlitett jogok és kiváltságok, s a püspökségekre való nevezés új egyezmény által fognak szabályoztatni.

[1]) „Másfél óráig beszélt. . . . . Minthogy nem kérdezte, milly véleményben van Tanácsa, mindenki hallgatott.“ M. Spada levele Consalvihoz, augusztus 8-dikáról.

csészeknek szánt vita-irat volt ez, hanem költemény az érzelem emberei, az ifiuság, a nők részére: nem a hit igazságainak bebizonyitását tüzte czélul, hanem azt akarta kimutatni, milly sok szépet találnak bennök a müvészetek s az irodalom, milly jó a kereszténység erkölcstana, milly ünnepélyesek és szeretetreméltók dogmái és istentisztelete. A nagyok és gazdagok már kiheverték a forradalom bajait; de az alsó osztály, mellynek nem igen szoknak kijutni a kárpótlások, szükségesnek érezte az Istent és természetet, szükségesnek egy ollyannak szavát hallani, ki megértse és együtt szenvedjen vele, kiben ne csak gúnyor legyen csufolkodni, s keserüség hatalmasan föltárni az ember nyomorait, hanem ki fölemelje azt amaz eszközökkel, mellyek segélyével mások lenyomták. Voltaire gunynyal, Diderot szellemmel, Rousseau haragos álokoskodással küzdött a kereszténység ellen: most Chateaubriand a képzelem kecseivel, a vonzalmakkal sietett annak védelmére, oda irányulván igyekezete, hogy alaptalannak mutassa ki a felfogást, mellynél fogva szégyenletesnek tartották hinni és imádni ugy, miként annyi bölcsek és hősök hittek és imádtak; hogy a sziv utján vezessen a hithez.

Mondjanak bármit e modorról, melly illy részlegesen és emberi szempontból tekinti a vallást, ama könyv hatása, melly Krisztust állitotta Voltaire helyébe, a szellemek uj irányáról tett tanuságot. A bölcselkedők eszméi ellen keltek ki, a nyelvtudósok nyelvezetét támadták meg, melly (mondák) ép olly különcz mint a gondolatok; s a tulzók iskolás gyermekként bántak vele erőteljes fogyatkozásaiért: de védték őt Buonaparte Lucián és De Fontanes, az akkori mecenás és hivatalos hirlap-iró, ki az egyeduralmi restauratiónak az irodalmi segélyével készitette elő az utat. Egyidejüleg Delille, Pieté czimü költeményében, kárhoztatta a forradalmi saturnaliákat, s könyekkel áldozott Lajos és Mária Antónia emlékének; melly költemény annál mohóbban olvastatott, mert el volt tiltva. Michaud Printemps d'un proscrit, Portalis L'usage et l'abus de l'esprit philosophique czimü müveket tették közzé; La Harpe, a szárazan elemző és képzelem nélküli megtért bölcsész, Cours de litterature-jében olly módon ostorozta a forradalmat, hogy hallgatást kellett ráparancsolni. Volt, ki kétségbe vonta Voltaire mint költő érdemét; s a Mercure-ben Chateaubriand, De Fontanes, Bonald, madame de Genlis uj modorban vitatták az irodalmi kérdéseket. Ennek ellenébe a Débats hirlapot szegezték, mellynek melléklapjai félelmes hirnévre

tettek szert: Chenier egy gyúnyiratot bocsátott ki az uj szentek ellen, s ostorozta azokat, kik eléje tették a Pange linguát Horácznak, a Dies irae-t Ovidiusnak; s telve lévén voltairi eszmékkel és megvetéssel minden más kor intézményei iránt, magasztalta a szolgálatokat, mellyeket a XVIII. század tett a bölcsészetnek.

De az ügy vesztett, mihelyt kérdésessé tétetett.

Fegyveres semlegesség.

A Földközi-tenger még mindig csaták szinteréül szolgált, meg akarván ott vetni az angolok lábukat; s ostrom alá vévén Maltát, elfoglalták azt (1800 szept. 5) mint szintén Minorcát is; a franczia Antillák közöl sokat, a hollandoktól Surinamot, Curaçaot és más amerikai földeket, s Javát kivéve, minden indiai birtokot elfoglaltak, azonfelül hogy a Jóreményfokot is hatalmukba keritették, melly legjobb megálló hely ama vidékeken. Törökök és oroszok a Jóni szigeteket hóditották meg, mellyeket ők, a kényurak, köztársasággá emeltek (1081 marcz. 21). De az angol túlhatalom saját szövetségeseire is sulyosan nehezedett; s Pál, orosz czár, gyanuba vévén azt, midőn épen Francziaország megszünt rá nézve félelmes lenni, ujból előtérbe tolta Katalinnak a fegyveres semlegességre irányuló terveit, s e végből Svéd, Dán és Poroszországgal egyesült, kikiáltván a tengeri semlegességet ép ugy miként 1780-ban [1]), azon hozzáadással, hogy a födözet alatt járó hajó ment legyen a motozástól. S rögtön minden angol hajót lezároltat birodalmában, s a dánokat a Weser és Elbe partjainak s a poroszokat a hannoveri választófejedelemségnek elfoglalására birja. Anglia ellenben azt vitatta, miszerint igényei „kétségbevonhatlan jogok, mellyek mérsékelt gyakorlatát nélkülözhetlenül megkivánják a britt birodalom legdrágább érdekei;“ s ha Fox és Sheridan a szabad forgalom igazságosságáról akarták meggyőzni a parlamentet, Pitt válaszolá: „Ha mi a motozás-jogról lemondottunk, Francziaország helyreállitotta volna kereskedelmét és tengerészetét“; s kikelt „az ember jogainak jakobinus elve ellen, melly oda vezetne minket, hogy lemondjunk mindazon előnyökről, mellyekért olly régóta s annyi haszonnal fejtettük ki az egész angol erélyt.“

Pitt győzött, s egy nyilatkozatra, mellyet a tengeri jogok iránt a semleges hatalmak tettek, Anglia háboru-üzenettel válaszolt. Készen a támadásra, először is a legkevésbbé veszélyes, de

[1]) Lásd a XVII. Könyv 20. fejez.

leginkább kitett államot rohanja meg: Yarmouthból ötvenkét hajó érkezik a roszul védett Sundba Nelson vezérlete alatt, ki bombáztatja Kopenhagát (april 2), melly rettenthetlen védelem után kényszerül feladni magát, lemondani a semlegességről, megnyitni kikötőit, s megengedni, hogy az angol flotta élelemmel lássa el magát Dániában.

Pál czár halála.

Ez eredmény egy nagyfontosságu esemény következtében érettett el. Már előbb rajzoltuk Pál, orosz czár jellemét, ki lovagias volt és durva, gyenge és erőszakos, tulzó a gyülöletben és szeretetben. Eleintén a régi nemesség visszaállitását tévén fel magában, gyülölte a francziákat, s hogy ártson nekik, százezer katonát küldött Olaszországba nem háboruba, hanem mészárszékre. Csakhamar elidegenedvén Ausztriától és Angliától, főleg miután emez nem akarta neki visszaadni Maltát, mellyhez mint nagymester igényt tartott, a vallásos tisztelet egy nemével fordul Buonaparte-hoz, s minden kereskedést eltilt az angolokkal, mi annyit tett mint nyomorba dönteni saját birodalmát, mellynek egyedüli jövedelemforrását az angolok által vásárolt nyers anyagok képezik. Mi több, egy nagyszerü tervet főzött ki Buonaparteval: közös hadsereget gyüjteni össze Perzsiának Asdrabad városában, s onnan együttesen indulni India ellen. Az Alpesek győztes katonái, miután az oroszokkal egyesültek, s Német- és Törökországot támogatásukra kényszeritették, százhusz nap alatt a Dunától az Indushoz lettek volna érkezendők, hogy szivén találják Angliát.

Az angol kereskedelem megszakitása nem kevésbbé boszantotta az orosz nemeseket, mint Pál különczségei, ki akkoriban elbocsátotta előbbi miniztereit, méltatlankodott Suwaroffal, gyakran féktelen haragra engedte magát ragadtatni s könnyedén bánt a számüzetésekkel. A nagyok tehát elhatározták, hogy fiát Sándort fogják a trónra ültetni. Ez a genfi Laharpetól philanthropikus érzelmeket szivott magába az akkori divat szerint; s Pál gyanús szemmel nézte őt, mint mindazt, mi Katalinnak tetszett; s egy napon magához hivatván őt Konstantin testvérével, esküt kivánt tőlök a feszületre, hogy nem fognak élete ellen merényt elkövetni. Nem volt tehát nehéz a czár megbuktatására összeesküdt Pahlennek és Benigsennek elhitetni Sándorral, miszerint Pál Siberiába akarja őt számüzni, s kinyerték beleegyezését a lázadásba, azon föntartással, hogy nem fogják a czár személyét bántani. Az összeesküdtek, megrohanván Pált s ellenállásra találván, megfojt-

ják öt (marcz. 11.); az orvossok, fölvevén a látleletet, nem tudom miféle betegségnek tulajdonitják halálát. A huszonnégy éves Sándor elájul a gyilkosság hirére s felkiált: — „Ah, milly lap a történelemben!“ De Pahlen hozzáteszi: — „A következők el fogják feledtetni az elsőt“. — Sándor rögtön visszavonja atyja különcz intézkedéseit, megváltoztatja a minisztereket, felszabaditja a könyveket s a külföldi divatokat; a bünbocsánatba nem csak befoglalja atyja gyilkosait, hanem magas polczokra is emeli öket; s rendszert cserélvén, visszaállitja a régi viszonyokat, elhagyja az Oroszországban kevéssé népszerü franczia politikát, felszabaditja a zárlat alól az angol hajókat, s lemond az elvről, melly szerint a lobogó védi az árúkat.

Az északi szövetség tehát felbomlott, s Anglia olly nagy örömet nyilvánitott e fölött, hogy az ő fondorkodásának tulajdonitották Pál megfojtatását. Egy nagy s mint pénzügyér különösen bámulatos miniszter által kormányoztatva, ki daczára a sok akadályoknak öregbitette a hitelt s bizalmat öntött a népbe a kormány iránt, Anglia ezerhétszázhuszonhárom millióra számitotta évi kiadásait, mig Francziaországéi nem haladták felül a hatszáz milliót; államadósságát hétezerötszáz millióval növelte, minek oka a hétéves háboru volt, mellyet folytatott, de egyszersmind növekedtek az eszközök is; Tippu-Saib halálával egész Indiát biztositotta magának; az egész világ kereskedelmét egymaga gyakorolta, s igy megkettőztette a beviteli és adó-jövedelmeket; pompás hadsereget, s mindenféle nagyságu, nyolczszáztizennégy hajót szerelt fel, ugy hogy senki sem vitathatta el tőle az elsőséget. Azonban daczára e virágzó állapotnak, a forradalmi fenyegető jelenségek örvény szélére látszottak azt sodorni.

Irland.

A franczia kiáltványok főleg Irlandban találtak visszhangra; s mig előbb ott a szabadságot csak hübéri értelemben sürgették, most jog gyanánt követelik; s az irlandi reform bölcsészi jelleget ölt, a polgárok egyenlőségére, s következéskép az átalános szavazatra alapittatván. Innen a tervek özöne; Francziaország minden eseménye visszhangot kelt ott, minden intézmény utánoztatik. A szabadelvü de protestans irlandi önkénytesek, kik csak maguk részére követeltek jogokat, kezet fognak a katholikusokkal, egyesült irlandiaknak czimezvén magukat; pártolják Francziaországot, rokonszenveznek a vörös jakobinusokkal; gyülölik a whigeket, elégedetlenek a reform lassu menetével, s nem részle-

ges engedményeket akarnak, hanem az emancipatiót, a rosz törvények gyökerestül való felforgatását s jók alkalmazását követelik, s azt hiszik, hogy a czél szentesiti az eszközöket.

Anglia eltöröl néhány büntető törvényt, megszünteti a vegyes házasságok tilalmát, az anglikán szertartás kötelezettségét; szabadnak nyilvánitja a nevelést, szabadnak a szavazást a parlamenti tagok választásánál, szabadnak minden polgári és katonai tisztséget s az ügyvédséget. Ez a harmadik emancipatio, melly 93-ikinak neveztetik.

De midőn Francziaország mindenféle kihágásokra hagyta magát ragadtatni, a protestansok visszaijedvén a köztársaságtól oda hagyták a katholikusokat, s a katholikusok maguk sem rokonszenveztek többé a katholicismus lerombolóival; a whigek ujra kezet fogtak az egyesült irlandiakkal, s a szabadság szép álmai elenyésztek. Az angol kormány megragadja az alkalmat a visszahatásra; elnyomja az önkényteseket, lefegyverezi a polgárokat, megerősiti az őrségeket, betiltja a klubokat, s nem talál ellenállásra. De az egyesült irlandok tartják magukat titokban, összeesküvéseket szőnek, s ugyanazért nem érintkeznek a néppel s az idegenhez fordulnak segélyért. Wolfe Tone, az irlandi egyesület alapitója, kinek Emlékiratai érdekes világot vetnek amaz időre, rábirta a franczíákat, hogy fenyegetendők Angliát partraszállást kisértsenek meg Irlandban, melly belső fölkeléssel lett volna összekötendő (1798). Késett a betörés, de a lázadás kiütött, szitatva maga a kormány tulhajtásai által, melly ürügyet keresett, hogy bekebelezze ama szigetet, s melly most kivételes törvényszékeket állit fel, katonákat küld, kik iszonyu mészárlásokat visznek véghez, gyalázatos törvénykezési eljárásokat és kegyetlen kivégzéseket léptet életbe, annyira, hogy ismételteti az akasztást: állitólag a két részről hetvenezer öletett meg; a háboru dulásait két éven át iszonyu éhség követi. S már elvesztette hitelét és le volt csillapitva a forradalom, midőn Hoche megérkezett a kiszálló csapatokkal, és vereséget szenvedett, s Tone elfogatván kivégeztetett.

Ekkor Anglia, melly a sziget elnyomására ötszáz millió frankot költött, melly összeggel olly sok jót tehetett volna, féktelenül átengedi magát boszuszomjának, kikiáltja a kegyetlen hadi törvényt, melly 1825-ig érvényben maradt, s mindazt visszaveszi, mit husz évi küzdelem csikart ki tőle. Nehezebb volt a parlamentet is elvenni Irtandtól, s azzal együtt megfosztani azt a törvényhozási jogtól s az ellenállás lehetőségétől; s az ir aristokraczia, jóllehet

szolgailag hódolt az angol minisztoriumnak, ellenzi az összes kiváltságok elrablását. De Pitt harminczegy millió segélyével megnyeri azt, s keresztülviszi Irland egyesülését (1800), mintegy bizonyitékául annak, hogy Irland nem idegen ország. E szerint a sziget elvesztette saját parlamentjét, de nem képviseletét, mert lordjai a felső, s választottjai a grófságok részéről az alsó-házban ülnek: a Nagy-Britannia név alatt egyesült egész ország törvényeit egy közös országgyülés alkotja: mi nem jelent egyenlőséget olly országban, hol a törvényhozás legnagyobb részt szokásokon alapszik.

Hátra volt még Pittnek megnyugtatni a kiéhezett népet, melly Irlandban és Angliában mindenfelé lázadásokban tört ki, s uj eszközöket találni a háboru folytatásához, mellyet ő a végtelenig akart nyujtani. A lunevillei béke megzavarta számitásait, miért is az ellenzék szemére hányta, hogy eredmény nélkül pazarolta el a kincseket, s nem látta előre Francziaország uj fejének nagyságát. Azonban Kopenhága bombáztatása, Pál halála s az egyiptomi hadjárat helyreállitották a miniszterium tekintélyét.

Egyiptom.

Buonaparte, midőn elhagyta ez országot s a hadsereget, melly olly nagy bizalommal követte őt oda, s melly elhagyatva látta magát általa, miután veszélybe döntetett, Kleberre bizta a parancsnokságot, ki mindig ellenezte az ő terveit, s ki akkor az ő ügykezelése ellen kelt ki, panaszkodva az állapot fölött, mellyben e gyarmatot hagyta, lőszerek, fegyverek nélkül, és elvágva a hazától, mert az angolok járták keresztül-kasul a Földközi-tengert. Buonaparte felhatalmazta őt, hogy szükség esetén alkuba bocsátkozzék s visszaadja a Portának Egyiptomot; s Kleber, jóllehet még nem állott be a végszükség, csakugyan meginditotta azt; s a katonák, hazájuk után sohajtozva, nem érezték többé képeseknek magukat türni ama fáradalmakat és betegségeket. A Sidney Smith által álnokul vezetett egyezkedések alatt egy, törökök és beduinokból álló csapat megrohanja El-Arish erődöt s legyilkolja annak védőit (marcz.): gyalázatos megsértése a közjognak, melly egy sorban foglal helyet a rastadti gyilkolással s e kor igen sok más hasonló tényével. De Angolország, elfogván a leveleket, melylyekben maga Kleber és más franczia tiszték nagyitva adták elő szomorú helyzetöket s az átalános elégületlenséget, Francziaország szégyenére közzétette azokat; s bátorságot vevén, vonakodott egyezkedni, hacsak le nem teszik a fegyvert, s hadi foglyokként meg nem adják magukat. — „Illy szemtelenségre csak győzel-

mekkel lehet felelni: katonák, készüljetek a küzdelemre" mondá Kleber, kiben ujra föléledtek a nemes érzelmek; s a hadsereg egy remény nélkül való ellenállás hősiességére lett kárhoztatva. Egyik oldalról törökök, másikról angolok fogták közbe; sőt harminczezer sipahi, felszabadittatva Tippu-Saib halála által, a Vörös-tenger partján szállott ki, hogy hátulról támadják meg a franczia-ákat. Mindazáltal Kleber győzött Heliopolisnál; visszafoglalta Cairót, hol leölettek a franczia'k, mit ő a törökök mészárlásával boszult meg; ujból leigázta a fellázadt Egyiptomot, s igen alkalmas intézkedéseket tett, hogy megtarthassa azt. Személyesitve látszván benne lenni a franczia erő, egy rajongó musulman fölkerekedett Aleppoból, miként Charlotte Corday, s meggyilkolta őt (jun. 14). Ekkor a parancsnokság korelsőbbségnél fogva Menou-ra szállott át, ki musulman lett, hogy elvehessen egy alexandriai nőt. A legroszabb választás volt ez, melly irigységet és egyenetlenségeket okozott Reynier-rel és más főbbekkel.

Buonapartenak nagyon érdekében állott megtartani Egyiptomot, mind azért, hogy megmutassa mikép nem puszta vakmerőségből pazarolt el annyi nemes életet, mind pedig hogy kárpótlásul szolgáljon az a gyarmatokban szenvedett sok veszteségért: ugyanazért rendeleteket, utasitásokat, lőszereket, segély-csapatokat és hajókat küldött oda (1801). De az egyenetlenség mindent elrontott. Az angolok uj hajóhadat állitottak ki a francziák ellen, kik kényszeritve az éhség által megadták magukat, s angol hajókon Francziaországba szállittattak, Egyiptom pedig visszaadatott a Portának (octob. 9.).

Amiensi béke.

Ez által el lett háritva a legnagyobb akadály, melly utjában állott az annyira óhajtott békének Anglia és Francziaország között. Pitt, belátván tévesvoltát a makacs ragaszkodásnak egy elvesztett álláshoz, azon ürügy alatt, hogy a király megtagadta kérelmét a katholikusok felszabaditása iránt, tárczáját teremtményének Addingtonnak adta át (1802 febr. 9.), miután tizenhét éven tartotta kezében a hatalmat. Ekkor Buonaparte József és lord Cornwallis béke-értekezleteket kezdettek Amiensban. Francziaország tiszteletet parancsolólag jelent meg a zöldasztalnál: habár elvesztette Egyiptomot, Spanyolország partjain véghezvitt sok jeles tenger-ténye bebizonyitották tengerészetének fontosságát; és segittetve a spanyol szövetség által, akarata alá hajtotta Portugaliát. Létre jött tehát a béke (marcz. 27.) egy részt Anglia, más részt

Franczia, Spanyolország és a bataviai köztársaság között. Anglia visszaadja mindazt, mit ez államoktól elfoglalt, kivéve a Trinidad szigetet, mellyet Spanyolországtól, és Ceylont, mellyet a bataviai köztársaságtól vett el; Francziaország elismeri a joni köztársaságot; Malta visszaadatik a Rendnek, melly független marad, de nem a franczia sem az angol, hanem a maltai nyelv fog ott használtatni. A Porta épen megtartotta birtokait, s felszólíttatván a hozzájárulásra, békét kötött Francziaországgal, kölcsönösen visszaadván egymásnak a hóditmányokat, s megujitván a régi szerződéseket, mellyeknél fogva a francziák szabad hajózást nyertek a Fekete-tengeren.

Különös béke! Anglia a fenyegetett európai szabadság védelmére fogott fegyvert, s egy szót sem tesz arról, még csak Holland kiürítését sem követeli; szintugy nem beszélt Felső-Olaszországról, az ellenség kezében hagyván illy módon Piemontot, honnan a selymet szállitotta gyárai részére, s Genuát és Livornót, kereskedelmének vásárhelyeit a Földközi-tengeren, hol pedig Maltát is elvesztette; s mindezt annyi pénzpazarlás, és olly sok jól sikerült hadi vállalatok után: senki sem érte el a háboru czélját, s a politikusok előre látták annak mielőbb ujból való kitörését. Mindazáltal örvend a világ e nyugalomnak: az angolok Párizsba tódulnak, hogy bámulják e megujult népet s a győzelmek által ott felhalmozott nagyszerü gyüjteményeket; a nyerészkedők ismét neki bátorodnak; s Buonaparte versenyezni akar Angliával az Oceanon.

De a tengerek kormánypálczája nem volt Francziaországnak szánva, sőt ép akkor vesztette ez el gyarmatait.

San-Domingo.

Az elvesztettek között volt Hajti vagy San-Domingo is, az Antillák legszebb, czukorban és kávéban legtermékenyebb szigete. Iszonyuan bántak ott a négerekkel [1]: de ezek és a fehérek között a szines emberek egy szabad osztálya képződött, melly müvelt és virágzóbb volt mint bárhol másutt, s egy harmadát birta a sziget gazdagságainak, melly azonban nem vegyült el a

---

[1]) Lásd XIV. könyv, VI. fejezet. A franczia rész 30,826 fehéret, 27,846 szineset, 465,128 rabszolgát, összesen 523,800-at; a spanyol rész 122,600 szabadot, 30,000 rabszolgát, összesen 152,600-at foglalt magában. — 1802-ben Humboldt nem talált ott többet 375,000 lakosnál; annyira leapasztotta a háború. 1834-ben már ismét 935,000-re emelkedett számuk.

fehérekkel, kiktől határozottan megkülönböztette azt XV. Lajos rendelete.

Az alkotmányozó gyülés kárhoztatta a rabszolgaság visszaéléseit, de nem törölte azt el; sőt inkább nemzeti kereskedelemnek nyilvánitotta az emberekkel való üzérkedést (1790 marcz. 28.), s továbbra is fentartotta a jutalmat, melly minden bevitt fő után kijárt. Hanem igenis megszüntette a különbséget a fehér és szines emberek között, s csak szolgákat és szabadokat ismert. Tehát csak olly emberekről van szó, kik már birtokában vannak a szabadságnak: mindazáltal a fehérek sértve érzik magukat; attól félnek, hogy e lépést a rabszolgák felszabaditása fogja követni; ugyanakkor közvetlen részvételt követelnek a helyi kormányban, de kizárják a szineseket a választmányokból és helyhatóságokból, bebörtönözik a tiltakozókat, s azzal fenyegetőznek, hogy Angliához állanak, minek következtében a gyülés megsemmisiti saját határozatát. Ez eljárás felingerli a szines embereket: fegyvert fognak, részvételre szólitják a négereket, kegyetlen öldöklésekben engednek szadad folyást dühöknek, s a Convent biztosokat küld, hogy visszaállitsák a rendet s a szinesek egyenlőségét. Ezek, szorult helyzetbe jutván, szabadságot igértek a négereknek, kik hozzájok csatlakoznának, szabadságot, mellyre azok nem voltak előkészitve; s harminczezer fehér háromszázezer néger önkényének volt oda dobva, kik azzal kezdték, hogy, miként ez nagy igazságtalanságok után rendesen történni szokott, elpusztitották az ültetvényeket, fölégették Porto-al-Principet, és gyilkoltak (1791 aug.). Francziaország nem vallotta be hibáját, s két dühös jakobinust, Santonaxt és Polverelt küldötte oda hatezer emberrel és teljhatalommal, hogy elnyomják a lázadókat. De a fölkelők ösztönöztettek és segélyben részesittettek az angolok által, kik megkisérlették hatalmukba keriteni a szigetet; végre az égalj megsemmisitette a franczia csapatokat.

Guadeloupe szintén fellázadt a mulatt Pélage vezérlete alatt: a négerek iszonyú öldöklést vittek véghez, s a legszigorubb eljárásra volt szükség, hogy lecsillapittassanak. 94-ben a Convent eltöröltnek nyilvánitotta a gyarmati rabszolgaságot; két mulatt követ fogadta az elnöktől s az összes képviselőktől a testvériség csókját, s Danton felkiáltott: „A szabadságot dobjuk a gyarmatokba; az angol mostantól fogva meghalt.“

Louverture.

De az első károk magára Francziaországra háromlottak

vissza. A hajtiak élére Toussaint Louverture állott (1794), egy rabszolga, ki ismerte a hatalom mesterfogásait s a rend erejét. Hű szolga, buzgó katholikus, a háboru kitörtével ragaszkodást tanusitott Laveaux iránt, ki őt helytartójává tette a kormányban, s Santonaxhoz, ki által fővezérré neveztetett. Ekkor elég erősnek hitte magát, hogy önállólag működjék; a két francziát követekként a törvényhozó testülethez küldi, visszautasitja az angolok ajánlatait, megmenti a fehéreket, nem ok nélkül törzse Spartacusául üdvözöltetik, s virágzóvá teszi a szigetet. Midőn aztán Buonaparte consul lett (1800), ő is hasonló alkotmányt ad, a hajtii köztársaság élethosszíglani elnökének czimezi magát, s azt mondá: — Én San Domingo Buonaparteja vagyok." S Buonaparte azon reményben, hogy megnyerheti őt terveinek, egy kiáltványt intézett hozzá, Francziaország részéről San Domingo általános helytartójának czimével diszitette fel, s e szavakat iratta zászlójára: „Bátor négerek! emlékezzetek meg, hogy egyedül a franczia nép ismeri el szabadságtokat s jogaitok egyenlőségét." Toussaint most már biztosnak érezvén magát, kikiáltja a kereskedelem szabadságát, melly rendkivül virágzóvá teszi a szigetet; ösztönöz a munkára, fentartja a rendet, ügyel az igazságszolgáltatásra, hizeleg a fehéreknek még a négerek kárával is, megszerzi a sziget ama részét, mellyet Francziaország a baseli szerződésben Spanyolországnak engedett át, s tényleg függetlenitvén magát Francziaországtól, „A négerek elseje a fehérek elsejéhez" feliratot használ sürgönyei élén [1]).

Buonaparte idegen levén az alkotmányozó gyülés philanthropikus eszméitől, szükségesnek hitte s vissza akarta állitani a rabszolgaságot, mint sok más régi intézményt; az amiensi szerződés kimondotta annak fentartását, s a X. évi prairial 10-iki rendelet fölhatalmazta a négerkereskedést. Nagyravágyása gyarmatokat birni, ha nem egyébért, csakhogy Angliával versenyezzen, eléggé nyilvánult az egyiptomi hadjáratban; melly országot nem levén reménye megtarthatni, legalább Louisianát akarta magának Spanyolország által átengedtetni, kárpotlásúl egy Bourbonnak adván oda Hetruriát. Most miután békében állott Angliával, s foglal-

[1]) *Histoire des desastres de Saint-Domingue.* Párizs 1795: egy menekült ültetvényestől. — **Pamphile La Croix**, *Memoires pour servir àl' histoire de la revolution de Saint-Domingue.* Ugyanott 1820. — **Reinsfords**, *Account of the blak empire of Haity*, London 1805.

koztatni kivánta a katonákat és az elégedetleneket, ismét komolyan San-Domingo visszaszerzésére gondolt, s a helyett, hogy simogatta volna Toussain-t, ki gyülölte az angolokat s szabad és franczia akart lenni, s illy módon kiengesztelte volna a gyarmatot az anyaországgal, egy esküszegő hadjáratot tervez (1802 jan), s rokonára Leclercre bizza azt, húszezernél több embert adván parancsnoksága alá. Az ellenállás iszonyú volt: Toussaint, s még inkább helytartói, egészen átadják magukat természeti vadságuknak; s az európaiak vetélkednek velök. — „A forgók nem illenek majomfőkre“ mondá Leclerc, ki erőszakot és árulást használ, hogy ismét korbács alá görbeszszen ötszázezer embert, kik nyolcz év óta visszaszerezték természeti jogaikat; lakomára hivja meg Toussaint-t, s elragadtatván őt, családjával együtt Franciaországba küldi, hogy toronyalatti börtönben hidegtől elcsigázva adja ki lelkét. „Levágják — kiáltott ő fel — a négerek szabadságának fáját, de a gyökerek megmaradnak, s újra fognak hajtani.“ Az álnokság kikeseriti az ellenállást; a néger Dessalines Jakab egy feldühödött rabszolga egész iszonyatosságát kifejti, s miként állitják, tizezer ember életett le; Henri Christophe fölperzseli a szigetet, hogy kiéheztesse a francziákat. Majd beáll a sárga láz (nov.), mellynek tizenötezer ember s maga Leclerc is áldozatúl esik; a kórházak nem képesek befogadni a betegeket; az egyezkedés szava nem talál többé hitelre; mindenfelé tűzvész dühöng; az angolok fegyvert szolgáltatnak és szitják a négerek dühét. Rochambeau tábornok átvévén Leclerc után a parancsnokságot, néhány mulattot és sok négert, kik a hajókra menekültek, vizbe hányat; ez által a szineseket is ellenségeivé teszi, s kénytelenittetik az angoloknak adni át magát fogoly gyanánt: a hadjárat tönkre ment; harminczkétezer francziából alig maradt hétezer, s husz tábornoknál több veszett el [1]).

1803. nov. 29-én kikiáltják Hajti függetlenségét „esküvel erősitvén a világ szine előtt, miszerint készebbek meghalni mintsem Franciaország uralma alá visszaesni.“ Dessalines a szabaditó hadsereg tábornokából I. Jakab néven császárrá teszi magát (1804 okt. 8), s az egész szigetet hatalma alá hajtja, kivéve a hösök egy maroknyi csapatát, melly egész 1810-ig tartotta ma-

---

[1]) „Szemrehányást érdemlek a vállalatért e gyarmat ellen. Nagy hiba volt erőszakosan akarni azt alávetni; meg kellett volna vele elégednem, ha Toussaint által kormányozhatom“ *Mém. de Saint-Héléne.*

gát. Ügyes a hadviselésben, nem a politikában, tudott győzni, de nem szabályozni a győzelmet; s Pethion és Gerin meggyilkoltatják őt (1806 oct. 17). Ekkor Christophe neveztetik a kormány fejévé s alkotmányt léptetnek életbe; de ő visszautasitja azt, polgár háborút indit Pethion ellen, s királylyá teszi magát (1804). Később öngyilkossá lesz (1820), s egyetlen elnöknek Jean Pierre Boyer választatik, ki ismét egyesiti a szigetet, s százötven millió fizetés kötelezettség mellett elismertetik Francziaország által (1822).

Elveszvén e gyarmat, megmaradt még Francziaországnak Louisiana. De Buonaparte nem bizván hozzá, hogy megvédheti azt, ha egy ujabb háború tör ki Angliával, elhatározta annak átengedését (1803 apr. 20). Nem csak méltányosságból, hanem nyilt kötelezettségnél fogva is Spanyolországnak kellett volna azt visszaadnia, mellytől kapta volt; de előbbre helyezte az Egyesült-Államokat, mellyek örültek, hogy nyolczvan millióért megkaphattak egy államot [1]), melly megkettőztette területöket és hatalmukat. Önkényes tény volt ez a consul részéről, ki mig Indiában gyarmatokról álmodozott, feláldozta ezeket, s a szerződésben ajándékokat kötött ki a maga és családja részére.

TIZEDIK FEJEZET.

Az amiensi békétől a pozsonyiig.

Kik velünk együtt bámulták Buonaparteban a forradalom s a szabadság hálás fiát, a győzelmes tábornokot, a consult, ki helyreállitja a rendet s a józan észt, legyenek készek annak fájdalmára, ki látja, miként gyalázza meg kedvencze önmagát, s árulja el anyját. A hatalmasságok kibékültek vele, miután látták, hogy nem népfőnök, hanem csak király akart lenni. Egy kifáradt s dicsősége által elvakitott országban Buonapartenak most már csak kevés akadályt kellett elháritania, hogy egyenesen a dictatorság felé tartson, s visszaállitsa az egyeduralmat. Magát már is consulsági testőrséggel, polgári és katonai palota-tisztekkel, nőjét udvarhölgyekkel vette körül: a tisztesbek (honoratiorok) jelentéktelen

---

[1]) Bignon úr el van ragadtatva Buonapartenak ez ügyben tanusitott nagy- és nemes-lelkűsége által.

névsorait a választó collegiumokkal helyettesitette. Ujitásai elé semmi akadályt nem gördített a senatus, melly az alkotmányozó hatalom egy nemévé nőtte ki magát, s Buonaparte növelte annak tekintélyét, hogy szerves tanácsvégzésekkel módjában álljon értelmezni, befejezni az alkotmányt, s könnyiteni annak menetét. Mig a senatus iránt bőkezünek mutatta magát, biztos lévén felőle, mikép kénye szerint bánhatik e patriciatussal, mindinkább szük körre szoritotta a tribunokat, kik sejtvén czéljait, akadályozták azokat, különösen a törvénykönyv alkalmából; miért is kevesbittetvén számuk, csupán arra szorittattak, hogy itészelhessék a rendeleteket, de zárt ajtók mellett. Egy magántanács, melly a hatalmakkal való szerződések megvitatása czéljából alakittatott, e téren is megkimélte őt az ellenmondás kellemetlenségétől. Az ellenhatás és egyensuly minden alakja bántja már Buonapartet, csak parancs és engedelmesség az, mit ő akar; szaporitja az uj intézményeket, de szabadság nélkül; elmozditja azokat, kik lépcsőül szolgáltak neki emelkedésében; szigoru rendőrség által fenyitteti a jellemeseket, kik nem engedik magukat kitüntetésekkel megszéditetni. Aztán ugy intézte a dolgokat, hogy az országos testületek által valami nagyszerü jutalom ajánltassék fel neki; s miután a senatus a consulság tiz évre való meghosszabbitásának javaslatát tartotta ollyannak, ő, távol attól hogy megelégedett volna azzal, minden jog első forrásához, a néphez akart folyamodni, s lajtsromokat nyittatott, mellyekbe kiki beirná, helyesli-e vagy nem élethossziglan való consullá neveztetését. A válasz, melly illy csalóka módon nyeretett, csak kedvező lehetett; s csakhamar követte azt a jog utódot nevezhetni; s Buonaparte kardja lassan-lassan királyi pálcza alakot vett fel.

Buonaparte a hadseregnél vetette meg nagyságának alapját, s győzelemre vezetvén azt a kormány ellenére, később a kormány megdöntésére használta fel; az uj tisztek, kiket mint hadsegédeket maga köré gyüjtött, s kik a jövendő udvar magvát képezték, neki voltak hivei, nem a nemzetnek. De a rajnai szegény és szigoru katonák ellentétet képeztek az olaszországi fényelgőkkel; a tábornokokban táplálta az irigység a köztársasági szellemet; s a béke által akadályozva lévén, hogy babérokat arathassanak, ellenzéket kezdettek képezni a bajtárs irányában, ki urokká akarta magát feltolni. Legtöbb bajt okozott Buonapartenak Moreau, az egyedül méltó és becsült vetélytárs, ki nem türte, hogy kevesebbnek tartassék nálánál.

Buonaparte tehát nem szerethette a békét, s Anglia sem kedvelte azt, hol az ellenzék lármázott a szerződés ellen, melly csak Franciaországra nézve volt dicsőséges. Az ottani hirlapok szünetlenül marták a consult és felkapott szerencsefiakból álló udvarát: Buonaparte haragba jött, s a hirlapok fékezését követelte; de azt felelték neki, hogy az alkotmánynyal nem fér össze illy eljárás. Ott tartózkodtak továbbá a menekült király-pártiak vagy köztársaságiak, cselszövényeken törve fejöket, mig Buonaparte szintén küldött izgatókat oda, főleg Irlandba. Sem ő, sem az angolok nem tisztelték tehát őszintén a békét; Pitt, s az összes hatalmak nyugtalankodtak a támadás miatt, mellyet ő teljes béke idején a nemzetek diplomacziája ellen intézett; Hollandiában pedig eltöröltette a rendeket (Generalstaaten), s őrséget helyezett ott el és egy államtanácsot állitott fel, mellynek czélja volt központositani magában az erkölcsi dictaturát.

Schweiz.

Láttuk, miként keltek fel Schweizban, mindjárt a franczia forradalom első kitörésekor, a tartományok az uralkodó kantonok, az elnyomott polgárok az olygarchák, a vidékek a városok ellen. E fölkelés eredménye az összes schweiziak felszabaditása s a pártok ama küzdelme lett, melly minden változást rendesen követni szokott: de eltiltatott a halálbüntetés politikai vétségekért; s nem sokára bünbocsánatot hirdettek ki. 99-ben letartóztatások, számüzetések történtek, de alig engedett az idegen elnyomás, mindjárt megbocsátottak; Ausztria sem ragaszkodott makacsul a régi kormányok visszaállitásához, mert nem hozta magával érdeke, s a hadseregébe átvetteknek német kokárdát tüzött fel; Steiger, berni ügyvéd, ki a menekültek élén visszaszerezhetni remélte előbbi méltóságát, kijátszva látta magát, s meghalt szivfájdalmában. Nem bizván többé a külsegélyben, az aristokraczia bent keresett támaszt, s a brumaire 18-ika után nagyobb reményeket táplált. Feloszlattatván akkor a directorium, egy hét tagból álló végrehajtó bizottmány alakult; de azért a nyugalom nem állott helyre. A lunevillei békeszerződés jóváhagyta Schweiz függetlenségét s a jogot olly kormányt adni magának, a millyet akar; Bern kénytelen volt felszabaditani Aargaut és Waadt földét, mellyekből uj kantonok lettek; egy másik az olasz kerületekből alakult; Appenzellel St. Gallen, Tockenbourg, Rheinthal egyesittettek; Glarussal Sargans, Werdenberg, Gaster, Uznach, Rapperschwyl kerületek:

ravasz fogás, melly által lehetetleniteni reménlték a népies alkotmányt.

Sokan vágytak kilépni a szövetséges államok szokásos semmiségéből s a semlegességből, melly arra kényszeritette őket, hogy mindenkiért ontsák véröket; s ohajtották az egyesitést, mellyet Franciaországban szemléltek. Mások, ellentétben ez egységvallókkal, a szövetséget akarták, minden egyes állam tökéletes elszigetelésével; melly czélból szövetség jött létre a három erdei kanton s Bern, Zürich és Basel között, mellyek oligarcháknak neveztettek. E belkérdés még inkább elmérgesittetett az által, hogy mindenik kint keresett támaszt; s Buonaparte, habár nem bátorkodott törvényhozóul feltolni magát, miként az Alpesek-inneni köztársaságban, egy egységes alkotmánytervet készitett, a hübéri forbátolás megváltásával. Ez fegyveres visszahatást szült; Reding Lajos, határozott jellemü férfiu s jobb katona mint ügyember, nagy landmanná neveztetvén, a dolgok régi rendét akarta visszaállitani; Buonaparte ellenforradalomnak tekintette e föllépést, s nem nyugodott, mig meg nem buktatta azt. Most egymást váltogatják az alkotmányok; s alig hogy elvonulnak a franczia csapatok, kitör a forradalom (oktob.). Buonaparte közbelép, lefegyverzi a kantonokat, fogságra veti a főbbeket, egy tanácskozmányt hiv össze Párizsban, s közvetitő alkotmányt hoz javaslatba a tizenkilencz kanton között való egyenlőség alapján, ugy hogy a kantonok egy országgyülés által képviseltetnének, hol követeik, a népesség szerint, egy vagy két szavazattal birjanak; őszinte lemondás a patricius családok kiváltságairól, közös hadsereg, pénz és vám-egység, szövetségi rendszer, védfrigy Franciaországgal: melly Wallist követelte magának, hogy biztositsa a simploni utat.

E szerint az apró kantonok demokraták, a nagyok aristokraták maradtak, az ujak vegyes szervezetet tartottak meg, s egyik kanton sem vettetett alá a másiknak. A dolgok ez uj rende minden beavatkozási alkalomtól megfosztotta Ausztriát, melly Németországban is naponként vesztett befolyásából.

Németország.

Németországban igen bonyolult kérdések forogtak fen, melyeket a lunevillei béke megoldatlanul hagyott. A háboru, mellyet a császár támasztott, a legvégsőre juttatta Németországot, s oka volt, hogy elvesztette az birtokait a Rajna balpartján: mindazáltal a császár amaz ország részeivel akarta kárpótolni az Olaszországban birtokaiktól megfosztott főherczegeket, s növelni saját há-

zát; mint szintén a porosz király is onnan akart kárpótlást szerezni a helytartó részére, ki elüzetett Hollandból. De kárpótlásokul csak az egyházi államok használtathattak fel, mellyek, jóllehet a westpháliai szerződés következtében nagyon megfogytak, még mindig hatod részét tették Németországnak. Ez erőszak, melly kizárólag a nagy-hatalmak anyagi előnyére volt számitva, nem hajtathatott végre a kifosztottak elkeseritése s a nagyravágyó hatalmasok megsértése nélkül, mellyek mindenike a legjobb részt akarta sajátjává tenni. Az egyházi államok megsemmisittettek; a szabad városok közől csak nehány maradt meg, Francziaország akaratából, melly azt kivánta, hogy semlegeseknek nyilvánittassanak s hogy szüntessenek meg a vámok a Rajnán, a Weseren, az Elben.

Ausztria teljességgel nem volt megelégedve az osztálylyal, miután sokkal többet kivánt; megsemmisittetvén az egyházi államok, oda lettek a fejedelmi székek, családja ifjabb sarjadékai részére, oda a biztos szavazatok a választásnál, oda a tér, hol katonákat szedhetett; továbbá remélte, hogy az egész Innt elfoglalhatja, vagy legalább Münchenig terjeszkedhetik, s az Isart veheti határul, azonkivül, hogy előnyösen helyezi el a főherczegeket. Poroszország ellenben oda törekedett, hogy a protestansoknak biztositson fölényt, kiknek csakugyan sikerült a katholikusok ellenében kétszeres szavazat-számra tenni szert az országgyülésen. De minthogy Buonaparte kegye nyiltan e hatalom felé hajolt, némileg ellensulyozni akarta azt Sándor orosz czár, ki minden alkalmon mohón kapott, hogy beavatkozhassék az európai kérdésekbe. Buonaparte azonban kiméletesen bánt vele, s meg tudta őt nyerni akaratjának; Németország világiasitása az ő óhaja szerint lőn eldöntve (decz. 29.); Ausztria, mellynek a császári czimnél fogva, kötelessége lett volna védeni a gyenge egyházi fejedelmeket, hagyta menni a dolgot, csak arra lévén gondja, hogy bő osztályrész jusson neki és övéinek, s nagy összegeket sajátitván el, mellyeket a bécsi bankba tettek le az egyházi fejedelmek.

Súlyos csapás volt ez a német alkotmányra; s ugyanazért általános volt a zúgolódás a jogokat illy módon tipró béke ellen, mellyről azt mondották, hogy roszabb a háborúnál; főleg Angliában ujból felgyúltak a régi gyülölségek, táplálttatva a féltékeny szomszédság s az ellentétes érdekek által. Lord Grenville, egyike az ellenzék főbbjeinek, mellynek soraiban Pitt olly ügyesen tudott rejtőzni, igy szólt: — „Figyeljenek önök Francziaországra és Buonaparte nagyravágyására; a viasz, mellybe a britt czimert

nyomták az amiensi szerződés alkalmával, még alig hült ki, Piemont már is megtámadtatott; Parma eltünt a független államok sorából; Orange herczeg semmiféle kárpótlást nem kapott Hollandiaért, melly teljesen Buonaparte uralma alá került; Schweizban nincs többé szabadság; Ausztria annyira lealacsonyittatott, hogy nem tudom, fel fog-e ismét emelkedhetni. Miniszterein k úgy tettek Francziaországgal miként őseink, kik pénzt adtak a szászoknak és dánoknak, hogy kiméljék országunkat, melly pénzt azok hajók és lőszerek bevásárlására fordították, hogy annál könnyebben leigázhassák Angliát. Igy engedték át a miniszterek Martiniquet, s már Maltát is át voltak engedendők, midőn fölébredt Nagy-Britannia nemtője.“ Sheridan támogatta őt s felkiáltott: — „Csak nem régiben azt mondák, Európa térképén egy üres hely látható, ott hol előbb Francziaország volt. Most nézem e térképet, és mindenütt Francziaországot látok, és semmit mást csak Francziaországot: Olaszország szolgálatában áll annak; Poroszország fejének minden intésére és Spanyolország újjának minden mozditására engedelmeskednek; Portugalia lábainál hever, Hollandot kezében, Törökországot hálójában tartja.“

Nagy-Britannia, hogy legalább némi kárpótlást nyerjen mások növekedéseért, Holland kiüritését s azt kivánta, hogy tiz évre hagyják nála Maltát és Lampedusá-t. Ez képezte a kérdés valódi csomóját; s minthogy Anglia nem látszott hajlandónak átadni e szigeteket az amiensi szerződés pontjai szerint, elvettetett a fegyverek koczkája (május), s a sziv szorul, látva, milly nyomorult indokok idéztek elő egy háborút, melly tizenkét éven át a vas századok barbárságával folytattatott.

Kezdetben Angliának nem voltak politikai okai küzdeni a forradalom ellen, melly Francziaországban egy alkotmányos szomszédot volt neki adandó, mig másrészt helyzete megengedte, hogy távol tartsa magát az európai viszályoktól. De mióta Pitt az ellenforradalmi jelleget nyomta kormányára, nem volt többé lehetséges a kibékülés. Ha a népies fölkelés vagy a franczia betörés sikerül; Nagy-Britannia három országra szakad, vagyis elgyengül; s következésképen elzáratik a szárazföldtől a szomszédság által, mellybe két ellenséges kormánynyal jut, s megfosztatik Indiától. Létkérdés forgott tehát fen ránézve, s kénytelen volt támadni, hogy védje magát. Illy helyzetben Pittnek nem volt szüksége valami különös nagy tehetségekre, mert a napoleoni kihivások annyira boszantólag hatottak, hogy a nép bármilly tehernek önké-

nyesen alávetette magát. Másrészt, hol csak hajókkal folytatnak háborúkat, és pedig legtöbbnyire győzelmeseket; hol a hadsereget bérenczekből állitják össze; hol a tengerészekre nézve majdnem mindegy akár hadi, akár kereskedelmi hajókon szolgáljanak; hol az ország soha sem dúlatik fel, s gyakran meggazdagszik a nagyszerü fogásokból, ott a háború csak adó, s nem zavarja a rendes ügymeneteket, sem a kereskedelmet, sőt inkább tért nyit a merész és gyakran szerencsés nyerészkedéseknek. Egyébiránt Pitt ismételve mondogatta, miszerint fegyveres támadás Francziaország ellen soha sem fog sikerülni, mindazáltal a védelem egész Párizsig vitte az angolokat, kik a hosszas küzdelemben egész Európa szabadelvüinek rokonszenvét megnyerték, mint aféle szabad nép, melly a legzsarnokabibb úr ellen szállott sikra; de a ki jól megnézi a dolgot, be fogja látni, mikép az elavult kiváltságok küzdöttek a jövő ellen.

Fényes vala akkoriban Francziaország helyzete. Miután elérte a rajnai határokat, s bekebelezte Belgiumot, az antwerpeni kikötőből önkényesen uralkodott a bataviai köztársaság fölött; Piemont katonai állomása, Hetruria teremtménye, az olasz köztársaság drabantja vala; Nápoly-ország csak az ő engedélyéből létezett, miért kötelezve volt nem fogadni be az angolokat; Spanyolország az ő felhatalmazásából vette el Portugaliától Olivenzát.

A kitört háborúnak iszonyúnak kellett rá nézve lennie kezdetben, midőn annyi hajója volt tengeren részint a hajtii hadjárat, részint az ujra föléledt kereskedelem végett; s mert annyi másodrendü állam állott befolyása alatt. Anglia valóban gazdag zsákmányokat ejtett, mire Buonaparte a köztársaságban vagy a szövetséges országokban található összes britt alattvalók letartóztatásának elrendelésével válaszolt; megsértése a nemzetközi jognak, melly szigorúan végrehajtatott; mialatt dagályos kiáltványokat tett közzé a hitszegő Albion ellen. Ez lángra gyúl; s diadalmenethez hasonlit Nelson és Sidney Smith kiindulása, kik háborút visznek magukkal. Buonaparte roppant mérvben fegyverkezik, megszállatja Hannovert, elfoglalja Otranto, Taranto, Brindisi, Ancona, Livorno kikötőit, ráijeszt Nápolyra s a gyanus Spanyolországra, s betörést hiresztel az ellenséges szigetre. Valóban Buonaparte jól tudta, hogy Anglia ép úgy legyőzhetlen volt tengeren, mikép ő a szárazon; ugyanazért szárazra akarta áttenni a háborút s egy nagy hadsereget szándékozott a szigeten kiszállitani,

melly egyesülve az elégületlenekkel és irlandiakkal, megtörje az angol gőgöt. Ez eszme népszerüvé válik Francziaországban, annyira, hogy vetélkedve ajánlanak fel segélyt, hajókat, fregátokat, sajkákat; kétezerháromszáz mindenféle hajóból álló hadat rögtönöznek, melly képes leendett, miként normandiai Vilmossal történt, hat óra alatt százötvenezer embert s tiz vagy tizenötezer lovat és száz ágyút átszállitani. Az angol torzképek dióhéjakkal paródiázták ki e hajóhadat; Nelson föltette magában, hogy bombáztatja s fogva a Themsere viszi azt, de midőn megtámadta, váratlan ellenállásra talált; s a francziák, sikerülvén nekik egy ellenséges hajót elfogni, olly ünnepélyeket csaptak, mintha a legnagyobb győzelmet aratták volna.

Elmés tervek, hosszas gyakorlatok, makacs akarat, a leghatásosabb eszközök működtek össze amaz emlékezetes boulognei táborozásban; és sokáig mindent készen tartottak, várva hogy a netán beálló sürü köd, vagy kedvező szél, vagy valamelly barátságos hajóhad föltünése könnyiteni fogja a kisszállás végrehajtását, daczára a britt hajóknak, mellyek szüntelenül zavarták a munkálatokat és hajókat. Buonaparte törhetlen makacssággal ragaszkodott e tervhez, pedig hát nem sok oka volt sikerrel biztatni magát; Egyiptom és San Domingo megtanithatták volna őt, mi az a tengeri hadjárat; tudta, hogy bárkákkal nem lehet sorhajót fogni; s bármennyire nem látszott is semmi hihetlennek annyi csodák után, érezte, hogy ama hadseregre mielőbb a Dunánál vagy a Rajnánál lesz szükség. Miért is komolyabban veszi a dolgot s csapatokat helyez el Wallis szorosaiban, Hollandban, Rómában, Nápolyban, a Varo partjain, tekintet nélkül a szerződésekre vagy a semlegességre; mindenfelé pénzt keres és követel.

Cadoudal.

Ama mozgalmak uj életre keltik a jakobinusok és királypártiak reményeit, melly két szélső párt közeledett egymáshoz, miként ez történni szokott, midőn valamelly erős hatalom kap fel, melly mindkettőnek ellensége. A leghatározottabb vandéeiak Angliába menekültek, hol Cadoudal György, ki a számüzetést eléje tette az első consul bocsánatának, szüntelenül ármánykodott Artois gróffal s Berry és Orleans herczegekkel, s hol Dumouriez is tartózkodott, ki első adott a köztársaságnak példát, miként kell győzni, és Pichegru, Holland meghódoltatója, ki Cayenneből egy törékeny hajón menekült. Többek között elhatározták Párizsba

menni, s egyetértést hozván ott létre az elégületlen tábornokokkal, főleg pedig Moreauval, nyiltan megrohanni Buonapartet és consulsági testőrségét, s eltévén őt láb alól, egy Bourbont léptetni fel, ki visszaszerezné a trónt, nem idegen fegyverekkel, miként később, hanem saját kardjával. Igy kendőztetett az orgyilkosság, s Anglia fizetett, hogy fellázittassék a Vandée, mint szintén Buonaparte is, hogy fölkelést idézzen elő Irlandban.

Savary ezredes, egyike azoknak, kiknek erkölcsiségök az engedelmességben áll, s ki azt mondá: „Ha Napoleon megparancsolná, hogy saját atyámat öljem meg, azt is megtenném," volt akkoriban a rendőrség igazgatója, miután eltöröltetett a rendőrségi miniszterium; a Temple börtönben, hol a régi monarchia véget ért, tartotta ő fogva az uj ellenségeit, s felváltva királypártiakat és köztársaságiakat vezetett onnan hadi törvényszékek elé, hogy táplálja a réműletet. Ő neszét vette az összeesküvésnek, s jó alkalomnak találta azt, eltenni láb alól ura ellenségeit, főleg pedig Moreaut, a megvesztegethetlen köztársaságit, rablókkal és gyilkosokkal zavarván össze a hohenlindeni győzőt. A tábornok csakugyan elfogatott (1804 január), mint szintén Pichegru és Cadoudal is, kik hosszú időn át rejtőztek Párizsban, habár az első consul kegyetlenül mindenkire halálitéletet hozott, ki föl nem jelentené őket: összeesküvésöket a pokolgépféle régi merénylettel zavarják össze, melly az első consul élete ellen követtetett el; Anglia ellenében féktelen szidalmakban törnek ki.

Buonaparte, ki tudta, miféle krónikák forogtak Párizsban közszájon ez eseményről, s hogy nyilvánosan beszélték, mikép Moreaut féltékenységből fogatta el, kitört: — „Párizs mindig szerencsétlenségére szolgált Franciaországnak; lakosai könnyelmüek és hálátlanok. Megtörténhetik, hogy egy Bizancz keresésére határozom el magamat, miként Constantin a hálátlan Rómával szemben." Félvén a vitáktól, a tanács által felfüggesztette a juryt az államvétségekre nézve: Pichegru megfojtva találtatott börtönében; a többi foglyok meg voltak rémülve. Cadoudal vonakodik védeni magát: — „Mire való e sok czeremónia? Én egy bleu vagyok; nincs egyéb hátra mint hogy meglőjjenek;" s inti a bretagne-okat, meg ne tagadják hazájukat. Daczára a diadalok vakitó fényének még mindig talált kegyeletre a bukott ügy.

Moreau győzelmeket hozhatott fel maga mellett, mellyek kevésbbé döntöttek mint a napoleonfélék, de nehezebbek és dicsőségesebbek voltak azoknál; imádtatva a katonáktól, soha nem

gondolt a kormány felforgatására vagy lázadásra; s a forradalom hősének semmi köze sem volt a királypártiakkal, kikkel együtt hurczoltatott törvényszék elé. Gyakori tapsok szakitották félbe életének nemes elbeszélését; a katonák sirtak, látva gyermekét. De Moreaut feloldozni annyit tett mint kárhoztatni Buonapartet, holott ennek szüksége volt rá, hogy bocsánatával nyomja el őt. Nyomás gyakoroltatván a szavazatokra, végre elitéltettek: Moreau két évi börtönre mint valami zsebmetsző; tizenkét más, Cadoudallal, halálra (jun. 25). Az egész törvényszék általános kegyelemért esedezett, az elitéltek családjai Buonaparte lábaihoz vetették magukat, maga Murat és a katonák is könyörögtek, meg levén szokva tisztelni a hőst az ellenségben. Hasztalan! Csak néhány grófnak és marquisnak bocsátott meg; s a rémuralom óta mostanig sohsem láttak tizenkét főt esni le tizenhét percz alatt.

Amaz összeesküvésnek egy Bourbon kiszállása által Bretagneban kellett volna támogattatnia, miért is Buonaparte Savaryt küldötte oda, hogy törbe ejtse azt; de senki sem jelentkezett. Louis-Antoine de Bourbon, Enghien herczeg, Badenben tartózkodott a kiköltözöttekkel, vadászattal töltvén idejét; s Buonaparte, megsértvén a területet, meplepeti, Vincennesbe hurczoltatja, s még ugyanazon éjen elitéltetvén agyonlöveti (marcz. 21). Átalános volt az iszony, mit e gyilkosság keltett; Francziaország őszinte barátai elszomorodnak, látva, hogy a kül kabineteknek lesz majd mit válaszolniok a vádakra, mellyek aljas politikájuk ellen szórattak; még azok is, kik dicsekedtek a királygyilkolással s a szeptemberi mészárlásokkal, visszautasitották maguktól e gyalázatot. Buonaparte rokonai könyekkel igyekeztek elháritani ama csapást, mellyről Fouché mély erkölcstelenséggel azt mondá, hogy „a véteknél is több hiba volt.“ Buonaparte félelemből követte azt el, miként legnagyobb részt egyéb vétkeit is; félelemből, nehogy gyengének látszassék; s mialatt végrehajtatott, sakkot játszott, s ama verseket ismétlé, mellyeket Racine Augustusa és Voltaire Alzireja a kegyesség dicséretére mondanak; aztán igy irt végrendeletében: „Elfogattam és halálra itéltettem Enghien herczeget, mert megkivánta azt a franczia nép biztonsága, érdeke, becsülete, midőn Artois gróf hatvan orgyilkost tartott Párizsban. Hasonló körülmények között ismételve ugyanazt tenném.“

Napoleon császár.

A bitófát állitotta tehát maga és a köztársaság, maga és a régi dynastia közé; nem lehetvén többé sem Robespierre sem

Monk, nem maradt egyéb hátra minthogy király legyen, s végrehajtván csineit, megállapodjék és elveszszen. Az összeesküvési pör melegében kiküldöttei a hatalom örökössé tételének szükségességét hirdetgették; nem kell engedni — mondák — hogy egy ember fenyegetett életétől függjön Francziaország sorsa; s François de Neufchateau igy szólt hozzá a senatusban: — „Ön egy uj korszakot alapit, örökitenie is kell azt: a fény semmi, tartósság nélkül. Polgár, első consul, a senatus az összes polgárok nevében szól önhöz; mindnyájan bámúlják és szeretik önt; de mindenki aggálylyal gondol rá, mi történnék a köztársaság hajójával, ha elég szerencsétlen lenne elveszteni kormányosát, mielőtt kimozdithatlan horgonyokra támaszkodhatnék. Kérdezze meg ön a francziákat, s mindnyájan azt fogják mondani: Nagyember, végezze be müvét halhatatlanná tévén azt miként dicsőségét. Ön a mult zürzavarából kivezetett minket, ön áldatja velünk a jelen jótéteményeit, biztositsa nekünk a jövőt. A küludvaroknál sem nyilatkoznék máskép a józan politika. Francziaország nyugalma záloga Európa nyugalmának.“

A király név roszul hangzott azok fülében, kik örök gyülöletet esküdtek a királyoknak; miért is, Rómára és Nagy-Károlyra emlékezve vissza, elsőbbséget adnak a császári czimnek. A tribunatus, mint a nép képsiselője, javaslatba hozza azt; a senatus elhatározza; s egész Francziaország tapsol I. Napoleonnak, a franczia's császárának (máj. 18.). Francziaország kifárasztva a sok mindenféle kisérletek, a 93-ki elnyomás, a 95-ki alkotmány által, csak a multhoz való visszatérésben látott menedéket: megfosztatván bizalmától a 89 után létesitett intézmények, s a bölcsészek, ügyvédek, törvényhozók által igért szabadságok iránt, a kényuralmat ohajtotta, s csak egy katona által hitte azt valósithatónak: elvetemült és aljas zsarnokok alatt vérengző vagy rabló elnyomást szenvedvén át, kevésbbé rosznak látszott előtte a dicsőség s a lángész zsarnoksága: megszünvén hinni az eszmékben, egy emberben hitt, s a remények ép ugy miként a bámulat Buonaparte felé fordultak. Dicsőségének varázsával azt eszközölte, hogy még mindig hittek a lelkesültségben, melly pedig már megtagadtatott; viseletével Olaszországban bebizonyitotta, hogy képes megalkudni a multtal, s hogy nem idegenkedik a polgárosult népek között szokásos egyességektől: miért is egyedül ő látszott képesnek visz-

szahelyezni Francziaországot a nemzetek nagy közösségébe, a nélkül hogy feláldozná a szabadságot és a büszkeséget.

Illy módon engedelmességre téritette ő vissza a legfegyelmetlenebb korszakot, rábirta az észt, hogy bevallja saját elégtelenségét, s az ujból épités munkájához azokat alkalmazta, kik legtevékenyebbek voltak a rombolásban. A köztársaságot, melly esküdt ellensége a történelemnek, császárság váltja fel, melly csupa utánzás. Jelvül a sas fogadtatik el villámmal; a palotában katonai és polgári méltóságok állittatnak fel, millyenekről Hinemarban olvasunk; egy nagy-alamizsnás, mint mikor a Capetek szórtak pénzt a nép közé; a sali törvény szabályozza az örökösödést, minélfogva ha Napoleon gyermekek nélkül halna meg, József, aztán Lajos testvére fogják őt követni a trónon, nem pedig Lucián sem Jeromos, mert a nép közül vettek nőt maguknak.

A rajnai szövetség a rajnai ligára emlékeztet, mellynek eszméje Richelieu agyában szülemlett; családi szerződés köttetik ép ugy, miként XIV. Lajos alatt; a Becsületrend uj életre szólitja a lovagrendeket, s ő ünnepélyes bőkezüséggel küldözgeti azt a királyoknak és a fejedelmeknek, kik cserébe saját rendjeiket küldik meg neki; történelmi családok évpénzeket és czimeket kérnek a nép emberétől. Ama hirtelen ugrásban a köztársaságtól a császárséghoz, a tegnapi sans-culottes-ok azon vették észre magukat, hogy fenségek, monseigneurök, connétableok, nagy-választók, főcancellárok, tábornagyok lettek; herczegi koronák diszelegtek a királygyilkosok nevei fölött; a Convent emberei kamarás kulcsokat hordoztak: — a nép aggatta magára az aristokratiáról letépett diszitményeket.

Az uj hatalomnak mindazon formákra szüksége volt, mellyek tiszteletet szerezhettek neki. A minden községben nyitott lajstromok, mellyekbe a ki nevét be nem irta, beleegyezőnek vétetett, a nép-szentesités látszatát kölcsönözték neki. A vallását is akarta; s VII. Pius, kész megkoronázni a harczost, ki első hajolt meg Krisztus előtt, s gyakorolni illymódon a hajdan erkölcsi dictaturáját, melly most a legerőteljesebb szellem által ujból elismertetett, hatvankét éves korában utra kel, nem, miként előde, hogy viselje az elaggott dynastiák megalázásait, hanem hogy egy ujat szenteljen meg. Udvariassággal fogadtatván, melly nem volt ment a gőgtől [1]), az ország minden rendei tiszteletére mentek, miként

[1]) Feltünt, hogy Napoleon, midőn találkozandó vele eléje ment, első lépett kocsiba, ő, a tegnapi ember, az összes századok pápája előtt.

előbb mindnyájan megtagadták a pápát és Krisztust; s VII. Pius megnyerte őket szelidségével. Egy napon áldást osztván a térdelő népre, egy ifiút vett észre, ki fején kalappal állva maradt, s igy szólt hozzá: — „Ifiu ember, ha nem hisz ön a pápa áldásának hatályában, higye legalább, hogy egy öreg emberé nem okoz szerencsétlenséget.“

Egy müvész mind összevásárolta a bábokat, s két nap alatt olly öltönyökbe bujtatta azokat, millyenekben a hivatalnokoknak kellett megjelenniök a koronázási ünnepélyen, melly egyike volt a legcsillogóbbak s egyszersmind a legnevetségesebbeknek, ha ama nagyméltóságok vissza akartak volna emlékezni a tegnapra. Napoleon, utánzandó XII. Károlyt, kiveszi a koronát a pápa kezéből, s ő maga teszi azt fejére (decz. 2), azután Joséphinet koronázza meg, ki előtte való nap részesült a házassági áldásban. Az angol hirlapok dühbe hozták Napoleont, midőn megénekelték amaz álarczos ünnepélyt, s párhuzamba állitották őt a néger Dessalinessal, ki ugyanakkor koronáztatta magát császárrá. A pápának tett hizelgő igéretekről később egészen elfeledkezett.

Egyébiránt az eskü, mellyet Napoleon letett, megszentelte a forradalom halhatatlan vivmányait, a polgári egyenlőséget, a nemzet részvétét a törvényhozásban, a hivatalok és méltóságok mindenki által való elnyerhetését; és igen sokat lehetett remélni az uj uralkodótól, ha a fény és hatalom meg nem széditendették őt. Nem tudom, komolyan-e, vagy csak a Napoleon ellen szőtt összeesküvés paródiájául, azt beszélték, hogy ennek egyik kiküldötte mérgezést kisérlett meg XVIII. Lajoson Varsóban. Tény, hogy a Bourbonok tiltakoztak a koronázás ellen, s Calmarban gyülést tartottak, hol egy képviseleti rendszert terveztek, melylyel Napoleon bukása esetén Franczíaországot voltak megajándékozandók: — tehát a régi dynastia szabadságok életbeléptetésére gondolt, mialatt az új lerombolta azokat. De otthon mindinkább fogyott pártjuk; Vandée és Bretagne le voltak igázva vagy megoszolva vagy lekötelezve; a rendőrség tudomással birt a titkos tervekről, mellyeket a nemesek egy csekély része szőtt, s kezében tartá azok szálait, hogy felhasználhassa, ha szükségesnek mutatkoznék valamelly ijesztő példát adni.

Italia.

Nagy Károly Italia királya is volt, e czimet sem akarta tehát nélkülözni Napoleon, annál inkább, mert hazánkban kisérlette meg az első lépéseket a császárság felé. Mázodizben is meghódit-

ván azt, most rendezéséről volt szó: s ki kétkedhetett, hogy Napoleon, a vasakaratu, a hatalmas szervező, ne akarna egyesiteni egy országot, mellyet a természet egységesnek alkotott s a szerződések szétdaraboltak? De Piemont már ugy tekintetett, mint tényleg Francziaországhoz kapcsolt rész; Toscana Hetruria országgá emeltetett egy spanyol herczeg részére; a kiengesztelt pápának okvetlen világi uralmat kellett engedni; Nápoly-országnak Oroszország akarata szolgált védpaizsúl; Velencze birtoka Ausztriának itéltetett oda. Az olaszok tehát ismét megfosztva látták magukat ama reménytől, hogy egy honfiuk győzelmes kardja és vas akarata egységessé és szabaddá tegye a hazát. Tehát csak a Milano körüli részről lehetett még rendelkezni, melly azonban szép és erős volt, öt millió lakossal, hetven-nyolczvan millió jövedelemmel, és negyvenezer fegyveressel. Talleyrand azt akarta, hogy köztársaság helyett országot alakitsanak abból, melly valamelly osztrák herczegnek lett volna adandó, mint kárpótlás s a béke záloga. Buonaparte, ki vonzalmat táplált ez elsőszülötte iránt, s ki tudta, miszerint az olaszok ép olly kevéssé ohajtanak a francziákhoz mint a németekhez tartozni, elhatározta fentartani a köztársaságot; jó erődök megvédendik azt az Etcsh-en túlra visszaszoritott osztrákoktól, s mindig nyitva fogják azt tartani Francziaország részére, melly megtartotta annak védnökségét, s melly onnan rendelkezhetik a déli részszel, miglen az események egy olasz szövetség élére fogják őt majd állitani.

Lioni tanácskozmány.

Alkotmányozandó a köztársaságot, Buonaparte négyszázötvenkét képviselőt az Alpesek-inneni köztársaságból szólitott (1802). Lionba tanácskozásra, mellyen ő maga is megjelent, s mellynek méltóságát emelte a huszonkét ezer harczos megjelenése, kiket az angol flotta szállitott át Egyiptomból. Az alkotmány három állandó és élethossziglani választó testületre alapittatott, mellyek önmaguk egészitik ki magukat; állanak pedig háromszáz nagybirtokosból, kétszáz nagykereskedőből, ugyanannyi irodalmár, tudós és egyházi férfiakból. E testületek saját keblökből egy huszonegytagú vizsgáló bizottmányt szemelnek ki, melly az összes államtestületeket választja; továbbá nyolcz consultort, kik felügyelnek az alkotmányra, értekeznek a szerződések fölött, s egy köztársasági elnököt neveznek. Egy tiz tagú törvényhozó tanács készíti elő a törvényeket és szabályzatokat, s védi azokat egy hetvenöt tagból álló törvényhozó testület előtt; mellynek tagjai közül tizen-

öten szónokokká neveztetnek, hogy megvitassák a törvényeket mielőtt szavazásra kerülne a dolog.

Ime ez volt az alkotmány, mellyet a mieink nem készitettek, hanem csak kaptak; s aljasul szájukba hagyván adatni saját képtelenségök vallomását, kinyilatkoztatták, miszerint Buonaparte Napoleonon [1]) kivül nem ismernek más olaszt, ki méltó lenne a a köztársaság elnökségére (jan. 26). — „Az Alpeseken-inneni köztársaság — mondá ő — melly a campoformiói szerződésből születtetett, sok viszontagságon ment keresztül, s az annak alkotmányozása czéljából kifejtett erőködések sikeretlenek maradtak. Csak nem régiben megtámadtatván, elveszettnek látszott, midőn másod izben is segélyül jött a franczia nép, hogy visszaállitsa annak függetlenségét. Azóta mit nem kisérlettek meg, hogy szétdarabolják önök hazáját? de Francziaország védte azt, s ismét elismertetett Lunevilleben. A terület egy ötödrészszel növekedvén, önök léte is növekedett erőben és reményben. Tisztviselő testületeket szervezvén, nem voltam figyelemmel a helyekre vagy a pártokra, hanem csak az önök érdekeire. Az elnök kitünő hivatalára nem találtam önök között eléggé hirneves, előitéletektől ment, és szolgálati érdemekben gazdag egyéniséget. Hozzájárulok az irányomban kifejezett óhajhoz, s viselendem, a mig szükséges lesz, az önök ügyeinek terhes gondját.“

A köztársaság, melly, miként ő mondá, tiz különböző népből alakult [2]), olasz czimet kapott; s a legvirágzóbb és legnyugalmasabb korszakok egyike vette kezdetét ez országra nézve; távol az elnök, jó és szeretett Melzi, ki őt helyettesité; meg lettek szüntetve az aristokratikus kiváltságok, pártolásban részesült a tudomány, könnyen eszközöltettek a fizetések, élénk volt a kereskedelem, növekedett a hadsereg, emelkedtek a remények.

De a belátóbbak már akkor mondották, hogy az olasz köztársaság csak előkészület volt a királyságra; s valóban, midőn Napoleon császár lett, az alelnök és mások királyt kértek tőle (1805 marcz.), ki közvetlen Francziaországtól függetlenül, csupán olasz hivatalnokokkal és franczia hadsereg nélkül uralkodnék. A kijelölt

---

[1]) Ez az első eset, hogy e két név igy egyesitve fordul elő.

[2]) Ezek a milanóiak, mantuaiak, bolognaiak, novaraiak, valtellinóiak, romagnuolok, velenczeiek, kik bergamóiak, cremaiak, bresciaiakra alosztályoztattak.

Buonaparte József volt; de ez visszautasitván a királyságot, Napoleon azt hitte, kénye szerint rendelkezhetik egy állammal, mellyet ő teremtett, s elhatározta saját fejére tenni a vas koronát.

Ez ország alakitása sejtette, mi vár a többi, fegyver-által teremtett köztársaságokra, s amaz alkotmányokra, mellyek sem az erkölcsökön sem a történelmen nem alapúltak; és előre látták, hogy ő, ki nem szerette a gyenge államokat, egy nagy testté fogja egyesiteni Olaszországot. Megnyugtatta a fejedelmeket, biztositván őket, hogy csak czim cseréről van szó, egyebként nem fog terjeszkedni; azonban, hogy akadályozza az angolok kiszállását, szüksége volt neki Genuára, Luccára, Livornóra. — „Genua rendeltetése tengerészeket képezni; hatezer embernyi hajó-csapattal bir, s nekem szükségem van arra." És akarta azt, ő, ki a franczia senatusban megigérte, hogy egyetlen tartományt sem fog a birodalomhoz kapcsolni: a patriciusok, ösztönöztetve Saliceti által, felajánlották azt neki, s ő a szabadság elvesztését azzal szeliditette, hogy szervezőül a mérsékelt és okos főkincstárnokot Lebrunt küldötte oda [1]) (jun. 4).

Napoleon megigérte Pál orosz czárnak, hogy vissza fogja adni Piemontot királyainak; de elhalván a czár, nem igen törődött igéretével, s úgy tartotta amaz országot mint huszonhetedik katonai divisiót, melly Po, Tanaro, Marengo, Sesia, Dora, Stura megyékre osztva Jourdan igazgatása alá helyeztetett. Cselszövényeket és versengéseket táplált ott; pártolta a piemonti aristokratiát, úgy hogy egy császári párt képződött, melly különbözött a nemzetitől; s miután visszaadta Olaszországnak azon tartományokat, mellyek régente Lombardiához tartoztak, a többit a franczia birodalomhoz csatolta, az Alpeseken innen fekvő megyék főkormányzójául Camillo Borghese herczeget, az ő sógorát [2]), fő-

---

[1]) Boulogneból 1805 aug. 11-ről következőleg irt: — „Én Genuát csak azért kapcsoltam a birodalomhoz, hogy tengerészekre tegyek szert. Azt remélte ön, lehet népeket kormányozni a nélkül, hogy kezdetben elégedetlenekké ne tennők őket. Jól tudja ön, hogy kormányzás dolgában igazság alatt az erő, mint erény, értendő. — *Justice veut dire force comme vertu.* — Annyira hanyatlottam volna már, hogy meg hagynám magamat félemlittetni a genuai nép által? Az egyedüli válasz e sürgönyre: Tengerészeket, tengerészeket."

[2]) Mondják, hogy Borghése Pauline ült Canovának; s csodálkozva kérdvén egyik udvarhölgye: — Hogyan! illy meztelenül ült ön előtte?" azt felelte: — Meleg volt a szoba." Atyáink látták őt ollykor a mint bálba menvén igen drága prém karmantyút viselt, mellyet a földre dobott, hogy lábait nyugtassa

parancsnokul az egyiptomi Menou-t tévén. Túl vitte tehát Franczia országot természetes határain, s egy más idegen uralmat alapitott Olaszországban, mellynek pedig igéretet tett, hogy meg fogja váltani az idegenektől.

Parma és Piacenza herczege, nem akarván elfogadni az ajánlott cserét Hetruriával, haláláig ura maradt a herczegségnek (1803), azután Franczia ország kezeltette azt, határozott rendeltetés nélkül, hanem mint csalétket, melly igen alkalmas volt édesgetni akár a pápát, ki kárpótlást kért az elrablott Legatiókért, akár a sardiniai házat, akár Hetruriát, melly ha bekebelezi ama herczegségeket, Olaszország második hatalmasságává nőtte volna ki magát. Az Oroszországgal való szakitás aztán fölmentvén őt a tekintetektől, emlitett herczegségek Franczia ország huszonyolczadik katonai divisiójához csatoltattak (1805 jul. 21). Elba szigetet már előbb a franczia uralom alá került. 1803-ban meghalálozván Lajos Hetruria királya, ez ország Károly Lajos spanyol infansra szállott, az özvegy Maria Lujza kormányzósága alatt, kinek hüségére az alattvalók le is tették az esküt: de Murat elfoglaltatta Livornót, Piombinót s a toscanai partvidéket, várva az alkalmas perczre, hogy tovább menjen [1]).

Napoleon, a szabadság árán rendet és dicsőséget igért. Miért is szükségesnek érezte győzelmekkel tenni fénylővé az uj czimet s nyugtatni meg az elégületleneket: másrészt Nagy-Károly utódának vallván magát, ezzel tudtára adta a világnak, hogy számára nem volt hely Európa jelen politikai rendszerében, s hogy túlhatalomra vágyott. Valóban, minden közjogot lábbal tapodván, nem csak a badeni semleges területet sértette meg, hogy vérpadra hurczoltasson egy Bourbont, hanem kijelentette, miszerint az ellenségek diplomacziai ügynökeit nem hogy a birodalomban, de még a semleges országokban sem fogja kiméln: Hannoverben letartóztatta Anglia miniszterét; mások Münchenben és Stuttgardban csak futással menekülnek. Enghien herczeggel svéd Gusztáv Adolfot, a lovagias királyt is meglephetni hitte, ki tiltakozott a gyilkosság ellen; hasonlót cselekedett Sándor orosz czár, ki a német test védnökének szerepét szerette játszani, mig Ausztria és Poroszország szemet búnytak.

---

rajta. A gúnyversek közül, mellyeket a rómaiak irtak ellene, némellyek vérig sértők, millyen ama: *Dos ficta facies picta*, s. a. t; s a borghese villákon egy közlött ujitások alkalmából irott: *Paulus struxit, Paulina destruxit.*

[1]) Lásd tovább a XV. fejezetet.

Valóban, Ausztria, jóllehet császári czime a német jogok védnökévé tette őt, közönbös maradt a sok sérelemmel s mindazzal szemben, mi az ő részletes előnyét nem érdekelte. Békéről biztositván Francziaországot, háromszázezer embert fegyverzett fel, de ebben csak utánozta Napoleont; s átlátván, hogy minden befolyásának vége Németországban, s hogy könnyen választathatott egy császár az ő házán kivül, Napoleon elismertetésének föltételeül azt tüzte, hogy saját örökös tartományaihoz köthesse a császári czimet: minélfogva II. Ferencz Németország választott s Ausztria örökös császárának czimét vette fel (1804 aug. 11).

Harmadik szövetség.

Németország egyéb fejedelmeit félelem fogta el s reszketve üdvözölték az új császárt, mialatt szemeiket Angliára irányozták, melly ellenséges állást kezdett foglalni. Pitt, a háború embere, visszahivatik a miniszteriumba; s csakhamar öt millio font sterlinget kér az alsóháztól, hogy fentarthassa a biztonság politikáját, vagyis hogy Európában minden hatalmasság biztonságban legyen; a habozókat elhatározásra birja az által, hogy hadat üzen a semleges Hollandnak és Spanyolországnak. Oroszország és Anglia tehát Pétervárott szövetséget kötnek Európa békéje és függetlensége érdekében (1805 apr. 11); az első ötszázezer embert, a másik havonként egy millió kétszázezer sterlinget fog adni minden százezer harczos után, mellyeket Oroszország sikra állit: s követelik Hannover, Észak-Németország, Olaszország és Elba sziget odahagyását; Holland és Schweiz függetlenségét; a sardiniai király visszahelyezését, terület-nagyobbodással; Nápolyország függetlenségét; s hogy olly módon rendeztessék Európa, miszerint kikerültessenek jövőre a forradalmak, biztosittatván minden egyes ország nemzetisége és függetlensége. A Bourbonok visszahelyezéséről szót sem tettek; sőt kijelentették, miszerint Francziaország belügyeibe nem avatkoznak, sem hóditásokat nem fognak eszközölni a maguk részére.

A bőkezű igéretek által Ausztria is be hagyta magát vonatni (aug. 9); s még mindig folytatva az alakoskodást, háromszázhúszezer embert állitott ki, a miért három millio sterlinget kapott 1805-re, négyet a következő évre. A szövetségeseknek könnyű volt maguk után húzni a másodrendű hatalmakat. Hogy Spanyolországot elhatározásra birják, a lehető legnagyobb károkat okozták gyér hajóiban és számos birtokaiban, s tudták, mikép Napoleon első szerencsétlenségének hirére ez ország is ellene fog

fordulni, mi igen fontos diversio leendett. Portugalia Angliával tartott: Nápolyi Carolina titkon szövetkezett; Svédország nyiltan; még Törökország is a szövetségesekhez hajlott. Dánia semleges maradt, nem tudván magát szövetségre határozni a szenvedett sérelmek után; hasonlóan cselekedett Szászország. Bajorország hű maradt Napoleonhoz.

Poroszország, e szintén uj keletü királyság, bármennyire boszankodott is eleintén Enghien meggyilkoltatása miatt, nem vonakodott elismerni a császárt, s makacsúl ragaszkodott a semlegességhez, melly most már lehetetlenné vált, és megsértetett Napoleon által. Ez Hannovert, svéd Pomeraniát és a Hansa-városokat ajánlotta fel neki, ha vele tartana: mig Sándor fenyegetésekkel igyekezett azt az ellenpárt sorába terelni; fegyverkezik tehát, mindazáltal makacsul tétlenségben marad, melly hatálytalanná tesz minden erőködést Francziaország ellen.

Európa tehát újból Francziaország ellen indult, kincstárnokúl Angliát, hátvédül Oroszországot birván; s nem többé, hogy kioltsa a szabadságot egy országban, melly megszerezte azt magának, hanem, hogy visszaállitsa a függetlenséget, melly lábbal tapodtatott egy zsarnok által [1]). Tehát a forradalom volt, melly saját diadalait az ellene fegyverkezett hadsereg szája által hirdette: nem szeszélyből vagy részletes nagyravágyásokból, hanem a béke érdekében harczoltak, hangoztatván a népek függetlenségét és szükségét annak, hogy megtöressék a nagyravágyó, ki lerombolta azt.

A franczia kalózok gazdag zsákmányokat ejtettek az angolok rovására, s Napoleon egy időben azon gondolattal foglalkozott, hogy harminczhat ezer embert küld Indiába, kik támogatván az elégedetlen mahrattokat, kiragadják ama birodalmat Anglia kezéből. De Nelson és Sidney Smith parancsot kapnak átfúrni minden, száz tonnánál nagyobb teherképességü hajót, mellyet elfogniok sikerül, a többieket Maltába küldeni, Spanyolország kikötőit és réveit felgyújtani. Az angolok elfoglalják Surinamot a holland gyarmatot és Goreát Afrikában; nem tisztelik a lobogót, nem a semleges területet; melly megsértése a nemzetközi jognak igazoltnak

---

[1]) Bignon ur kérdi: „E háboru-elemek, mellyeket Pitt ur készen talál, nem Napoleon botlásainak tekintendök-e eredményei gyanánt? Én nehézség nélkül elismerem az ő hibáit. Igen; hiba, következményeiben vétkes hiba volt a badeni terület megsértése sat.“

látszott a Buonaparteé által. Uj találmányú lövetek lángba boritják a kikötöket. Hátra volt még a temérdek hajó, mellyeket Napoleon Boulogneban gyüjtött össze: de jóllehet sikeretlenek maradtak a tengeralatti tüzszóró készletek, mellyek azok lángbaboritása végett találtattak fel, a szigeten való partraszállás kisérletei meghiusittattak a britt fensőbbség által; hetven hajó, mellyek a flotta födözésére voltak rendeltetve, szétszóratott, minélfogva gondolni sem lehetett többé a csapásra, melylyel Napoleon Londonban hitte ketté vághatni csomóját ama hálónak, mellyet Európa szőtt ellene.

Napoleon a mérsékeltet játszotta, s el akarta hitetni a világgal, hogy ő a békét ohajtotta: de Francziaország dühös volt, europai háboruba látván magát bevonatva egy ember nagyravágyása által, kit azért emelt fel, hogy helyreállitsa a békét. A boulognei hasztalan erőködések által kiürittetvén a kincstár, Napoleon ötven millio kölcsönadásra kényszeriti a franczia bankot; előlegezi az 1806-iki ujonczozást; ismét föleleveniti az idegenek ellen való gyülöletet, s a harczi lelkesültséget. Ausztria, melly minden főherczegének szerepet juttatott, felhagy késedelmezési szokásaival, s a helyett hogy bevárná a fél millió orosz megérkezését, jobbnak találja átlépni az Innt, hogy megakadályozza Poroszország egyesülését Francziaországgal, s hatalmába keritse Ulmot; aztán a Dunánál foglalni állást, megkisérelvén pártjára vonni Würtemberg és Baden népeit. Ekkor Poroszország valószinüleg kilépne fegyveres semlegességéből s egy félelmes homlokvonal képződnék. Aközben egy másik vonal Csehországban működendett, támogatva egy orosz hadtest által; Mack Tirolon át Károly herczeg olaszországi hadseregére fogott támaszkodni, melly ország és Schweiz függetlenségök kivivására voltak felszólitandók; Galicziában és Morvában Ferencz és Sándor egy félelmes utócsapatot képezendettek; Angliának rendeltetése volt ostrom alá venni Corunat, támogatni egy ne tán kitörendett udvari forradalmat Spanyolországban, s felizgatni a nápolyiakat, hogy segélyjék Károly herczeget, közbekapván az olaszországi királyságot.

Napoleon, kihez igy szólott Fouché — „Önnek egy második Marengóra van szüksége, és pedig mindjárt az első hónapokban: minden késedelem halál," mozgásba hozza (szep. 24) Boulogneban fölszerelt hadseregét, s egyikére határozta magát ama merész hadi csineknek, mellyeket csak a siker igazol; terve volt ugyanis Mack hadseregének háta mögé kerülni, s elvágni azt minden közlekedéstől az oroszokkal.

Tudja, hogy megsértvén Poroszország területét (Anspach) ellenségévé teszi azt, mindazáltal nem haboz; s Mack csakhamar Ulmba zá ratik, és harminczháromezer osztrák adja meg magát (okt. 19) min den vérontás nélkül. Olly rendkivüli esemény volt ez, hogy nem tudván máskép megfejteni, árulásnak tulajdonitották, s Ausztria elitélte a tábornokokat, kik illy gyalázatos példát adtak. Az bizonyos, hogy Napoleon a háború vezetésében nem csupán fegyverekre támaszkodott, hanem cselfogásokkal, igéretekkel, ijesztgetésekkel is élt; elkedvetlenitette az osztrák tiszteket, gyülöletet és irigységet hintvén közöttök az oroszok ellen. Károly herczeg sem fejtette ki Olaszországban szokott ügyességét Massena ellen, sőt védeni is alig volt magát képes, és Bécs felé hátrált. Napoleon a legnagyobb hadtani eredményt érte el, győzelmeket aratott veszteség nélkül: negyvennégyezer osztrákot ejtett foglyúl; ötvenhárom főbb tisztet, miután előbb dicséretekkel és kitüntetésekkel megnyerte magának, becsületszavukra szabadon bocsátott.

De az oroszok már sietve közelegtek, olly nép, mellyet nem lehet megvásárolni: Sándor Berlinbe érkezik, hogy megszüntesse ama király habozását. Napoleonnak tehát igen érdekében állott békére kényszeriteni ellenségeit; miért is Bécs ellen siet (nov. 13), s a schönbrunni palotából bocsát ki rendeleteket. Meglepvén a Duna hidját, Morvába megy át, el lévén határozva egy nagy csatába ereszkedni. Szüksége volt neki arra, hogy megnyugtassa Párizst, hol a tőzsde bizalmatlansága, s a közönségben terjesztett hamis hirek eléggé kitüntették, mikép Napoleon ügye már különváltnak tekintetett a nemzeti ügytől. Azonkivül a tenger felől is folyton veszélytől kellett tartania; s Trafalgarnál a harminczhárom hajóból álló franczia flottát teljesen megverte az angol (oktob. 21), melly csak huszonhét hajót számitott; hasonló volt e vereség az abukirihoz, de Anglia Nelson életével vásárolta meg a diadalt.

Austerlitzi csata.

Napoleonra nézve tehát nélkülözhetlen volt egy győzelem. Az ellenségek központositották hadseregeiket; hátuk mögött más orosz hadtestek nyomúltak elő; Poroszország még mindig ingadozott: ugyanazért nem hihették, hogy Napoleon annyira eltávozva müveleteinek alapvonalától egy veszélyes országba merészkedjék vezetni hadseregét. Ő elég ügyes volt táplálni e bizalmukat, aztán Austerlitznél csatába bocsátkozott (decz. 2), melly megmutatta, mire képes a kisebb szám, támogatva a bátorság és ügyesség által. Iszonyú volt az öldöklés; negyvenezer orosz és osztrák esett

el vagy kapott sebet; kilencz tábornok és nyolczzáz tiszt jutott fogságba. — „Katonák — mondá Napoleon — ti a világ első harczosai vagytok; örökké fog élni e nap és vállalataink emléke. Futnak nyomorult maradványai a hadseregnek, mellybe egy megvetésre méltó nép kalmár szelleme utólsó reményét helyezte, futnak, hogy hirdessék Észak vadainak, mire képesek a francziák; hogy hirdessék, mikép ti, kik Bécsben azt mondottátok: Az osztrák hadsereg nincs többé, Pétervárott azt fogjátok mondani: Sándor császárnak nincs többé hadserege. Katonák! ti megérdemlitek a halhatatlanságot. Mit fog mondani Francziaország? mit tieitek? Katonák! Ti az én fiaim vagytok: e nap méltó hozzátok és a ti császártokhoz.“

De egyetlen csata nem döntötte el a háborút, mellyben olly roppant erő állott még a szövetségesek rendelkezésére: mindazáltal, ha az oroszok égtek a vágytól kiköszörülni a csorbát, az osztrákok annyira elvesztették bátorságukat, hogy felülkerekedett a béke-párt. Találkozást eszközöltek II-ik Ferencz és Napoleon között, ki szerette az illy összejöveteleket, biztos lévén fensőbbségéről; s csakugyan külön békére birta az osztrák császárt.

Sándor jó katonákkal, megvesztegetlen tisztekkel rendelkezett, fővárosa biztositva volt a betörések ellen; mindazáltal megboszankodva elhagyattatásán az osztrákok által, kikért sikra szállott, kiüriti területöket. Napoleon most kénye kedve szerint bánhatik az ellenségekkel és a habozókkal; új terület-átengedésre kényszeriti Poroszországot, s elfoglaltatja vele Hannovert, hazugságba hajtván öt ezzel Anglia irányában, melylyel akkor alkuban állott.

Pozsonyi béke.

Talleyrand Pozsonyba érkezett, hogy békeértekezleteket tartson (decz. 26) Lichtensteinnal és Gyulayval, kik mindketten Francziaország felé hajoltak; miért is Napoleon kedve szerint rendelkezhetett az országokkal, hogy biztositsa a békét. Talleyrand kimutatta neki, mennyire szükséges az egyensúly fentartása végett Európában életben hagyni Ausztriát; elvenni tőle a velenczei területet [1]), Tirolt, a Sváb-földet, hogy távolabb essék Schweiztól és déli Németországtól, s kiragadni kezéből üszkét az

[1]) Amaz értekezletekre vonatkozó leveleiben Talleyrand mindenképen rá akarja birni Napoleont, hogy különitse el Olaszországot Francziaországtól, Velenczét is átadván annak.

örökös háborúknak Olaszországban, kárpótolván őt a Duna, ez osztrák folyam völgyével, Moldvával, Oláhországgal, Bessarabiával, északi Bulgáriával; melly úton ama birodalom sokkal egyneműbb alkatrészeket nyerne, s alkalmassá válnék a polgárosító szerepre. Nagyszerü eszme, melly ha megvalósittatott, szilárd alapokra fektette volna a békét: de Napoleon sem megnyerni, sem tönkre tenni nem akarta a legyőzöttet, hiven rendszeréhez: gyengiteni a területeket; mi által csak elégületleneket szerzett, magát pedig örökös küzdelemre kárhoztatta azok ellen, kiket nem leendett képes mindig legyőzni. Ugyanazért az ő békéi csak nyugperczek, s mintegy sereg-megállapodások voltak. Ausztria tehát átengedte az olasz királyságnak Velenczét Dalmácziával és Albániát; Bajorországnak Tirolt, az eichstadti herczegségét, a passaui püspökséget, és Augsburg várost; Würtembergnek, Badennek, Bajorországnak örökös birtokait a Svábföldön, Breisgauban és Ortenauban; egészben százharmincznégy földrajzi négyszögmérföldet, egy millio hétszázezer lakossal és tizennégy millió jövedelemmel: elismerte a schweizi alkotmányt, el királyokúl a bajor és würtembergi választókat, azonkivül Ferencz hadi költség fejében száznegyven milliót fizetett, vagyis amennyit Pittől kapott segélyképen.

Félbéke volt ez, nem vévén abban részt Oroszország: várni lehetett, mikép Ausztria, melly elvesztette tiroli és velenczei védvonalait s a Francziaországhoz közelebb eső déli német államokat, nem fog bele nyugodni e megaláztatásba. Az illy uralomcserék továbbá felbontották a kötelékeket a népek és királyok között, s megsértvén a nemzetiségeket ingerültséget okoztak [1]).

---

[1]) „Legnagyobb gondolataim egyike vala: összpontositani, egyberagasztani a földrajzilag azonos népeket, mellyeket felbontottak, eldaraboltak a forradalmak és a politika. Igy Európában, bár elszórva, harmincz milliónál több francziát, 15 millió spanyolt, 15 millió olaszt, 30 millió németet számitanak. Én e népek mindegyikét egy és ugyanazon nemzettestté akartam tömöriteni. Illy kisérettel lett volna szép megjelenni az utókor előtt, s kiérdemelni a századok hálaját. Én méltónak éreztem magamat e dicsőségre.“ *Mém. de Saint-Hélène.*

TIZENEGYEDIK FEJEZET.

A pozsonyi békétől a tilsitiig.

A pozsonyi béke által Olaszország megtisztittatott az idegenektől (1805); s az olasz királyság, annyi földdel, huszonöt millió jövedelemmel s az Adriai-tengerrel növekedvén, nyolczvanhárom ezer négyszáznegyvenhét négyszög-mérföld (miglia) kiterjedést nyert, hat millió hétszázezer lakossal.

Nápolyország.

Nápolyi Ferdinánd visszatérvén, lelkesedéssel fogadtatott, mint a béke jelve; de nem tudott meghocsátani; s a veszélyek megszüntével sem szünvén meg félni, folytatta a vélemény-üldözést, a kivégeztetéseket, számüzéseket. A Santa-Fede katonái nem tették le a fegyvert, sőt nagy tömegekben járták az Abruzzókat, rabolva és harczolva. A mult háboruk kimerítették a kincstárt, minélfogva szerencsétlen segédeszközökhöz folyamodtak: ennek daczára az engesztelhetlen Karolina nem nyugodott, s alig hogy Anglia szakitott Francziaországgal, érintkezésbe tette magát Londonnal, megsértve a Napoleonnak igért semlegességet. Rögtön oroszok, angolok és montenegróiak kötnek ki Nápoly partjain, s az orosz Lacy veszi át a parancsnokságot (szept. 2) a nápolyi hadsereg fölött, melylyel felső Olaszországba szándékoztak előnyomulni, hogy kezet fogjanak az osztrákokkal, kik az Alpesekről bocsátkoztak le. De Olaszország sorsa Németországban döntetett el; s az austerlitzi csata rémülettel töltötte el a nápolyi udvart; az angolok és oroszok magára hagyják; Napoleon kijelenti, hogy a Bourbonok megszüntek ott uralkodni, s szabad féket enged dörgő haragjának Karolina ellen, kit ujkori Athaliának nevez.

Karolina rablókból csapatokat szervez; s Frá Diavolo, Nunziante, Rodio, Sciarpa ujra fegyvert fognak, barátnak és ellenségnek egyiránt félelmesek: azonban Massena közeledtére, ki jelenti, hogy a királyság megbódítása végett jő, Ferdinand Palermóba fut (1806 febr. 13), rendeletül hagyván a kormányzóságnak, semmi áron fel nem adni az erődöket. A futó hősiességet parancsolt! Megjelenvén a franczia lobogó, nem késnek a feladással: de az angolok elfoglalják Caprit; Gaeta ellenáll; Karolina által ösztönöztetve, a bandák folytatják apró csatározásaikat. Buonaparte József, ki jól rendezte a királyságot s erőteljesen fentartotta a fegyelmet, Napo-

leon által királylyá neveztetett (marcz. 10), olly kikötéssel, hogy ama korona mindig különvált maradjon Franczia-ország és az olasz királyságétól: — „Nápoly és Sicilia népei — mondá a beiktatás alkalmával — hóditás-jognál fogva s mint a nagy birodalom részét képezők estek hatalmunk alá.“ Egy részről tehát visszaveti az olasz egység régóta táplált reményét, más részt egy jogigénynyel lép elő, mellynek ezen állitásán kivül semmi egyéb alapja nincs.

Aközben József király franczia modorban szervezte az országot; miniszteriumokat és egy államtanácsot léptetett életbe; bérbe adatott a Tavoliere; eltörlötetvén a huszonhárom egyenes adó a telek-adóval helyettesittettek, kivételek és kataster nélkül; meg lettek szüntetve a nemesek hübéri joghatóságai és kiváltságai, de nem czimeik; megsemmisittettek a hitbizományok, sok zárda eltöröltetett, a közoktatás rendeztetett; a játékok és kéjházak szervezetet nyertek a kincstár előnyére; kivilágittattak az utczák, s egy ujat nyitottak Toledótól Capodimonteig. Bevitetett a Napoleon-codex, s habár esküdtek nélkül s külön bizottságokkal és kivételes törvényszékekkel, mindazáltal tökélyesbitette az a jogtudományt és igazságszolgáltatást, egyszerüséget és erőt kölcsönzött a közigazgatásnak.

De Nápoly koronája tövis korona volt; minden ponton fellobogott a háboru lángja; Gaeta megadta magát (jul. 18), de folytonosan összeesküvések szövetnek a kormány ellen; minden hegy, minden sövény rablóktól hemzseg; telve voltak a börtönök; egymást érték az agyonlövetések, akasztások, mindez önkényesen és pedig nem csupán a katonaság részéről; s Karolina diplomákat és tiszti kalapokat küldözött a gyilkosoknak. Saliceti, a jakobinus rendőr-miniszter, iszonyu szigorral járt el; s egy izben palotája alatt aknát robbantottak fel, de ő megmeneketedett. Egyébiránt a nápolyiak zöme alkalmazkodott az uj rendhez, s Józsefet szerették vagyinkább szánalommal viseltettek iránta, tudván, hogy nem volt hatalmában egyebet tenni mint végrehajtani a hajthatlan császári akaratokat, hübérséggel helyettesiteni a hübérséget, adókat kivetni, sorozni, szigort gyakorolni ura értelmében. Bayonneből alkotmányt is adott (1808 jun. 20), melly azonban minden biztositékot nélkülözött s csak fitogtatás volt a nyomorok közepett.

A német birodalom vége.

A luneville-i szerződés gyökerestül felforgatta a német alkotmányt. A birodalom területének egy kilenczedét elvesztette; tag-

jai közül felénél több megfosztatott az önkormányzattól ; sokan, kik megőrizték azt, kiterjesztették uralmokat a kártalanitások erejénél fogva, mellyek Regensburgban intéztettek el Franczia és Oroszország között. Ezek értelmében az egyházi fejedelemségek birtokai világi hatalmak között osztattak fel: gyülöletes és erőszakos művelet, mellynél fogva, amint Francziaország kegye hozta magával, birtokok és választó-fejedelemségek osztogattattak, melylyekről mindenki tudta, hogy csakhamar el fogják veszteni jelentőségöket. A négy világi választóhoz négy más adatott, úgymint: a würtembergi herczeg, ki királyi méltóságra emeltetett, Hessen-Cassel őrgrófja (Landgraf), a badeni őrgróf (Markgraf), s a toscanai nagy-herczeg mint a salzburgi érsekség birtokosa. Az egyháziak közül csupán a mainzi tartotta meg helyét a birodalmi gyülésen: harminczegy püspök vagy apát töröltetett ki a fejedelmek sorából; a szabad városok száma ötvenegyről hatra szállittatott alá. A tiz választó szavazatból nyolcz esett a protestansokra, mi megzavarta az egyensúlyt a két felekezet között, mint szintén a fejedelmek s a városok testületében is többséggel rendelkeztek a protestansok. A forradalomtól azt várták, hogy véget vet az apró örökletes uralmaknak s a polgárok hatalmának, s a helyett oda lettek a köztársaságok és megszilárdult a fejedelmek hatalma: a német függetlenség és egység semmivé lett, s legszerencsésebbek voltak, kik legelőbb szakadtak el attól; a püspökségek elnyomása ketté vágta az utat, mellyen a nép fiai az uralkodók közé juthattak. Az egyházi fejedelemségek megszüntetése igaztalanság volt, mert nem követelték azt a népek, mellyeket senki meg nem kérdezett: s az igazság azt hozta volna magával, hogy a győzelem által okozott veszteségeket mindnyájan egyenlő arányban viseljék; mig ez egy uj lengyelországi osztozkodás volt, eszközölve magok a birodalmi tagok által.

Napoleon nem állapodik meg; kiküszöböli a birodalom nevet, melly az ős hübéri hierarchiára emlékeztet, s Francziaország védnökségével helyettesiti Ausztria fenhatóságát (1806). A regensburgi gyülésen Francziaország megbizottja kijelenti, miszerint ura nem ismeri el többé a német birodalmat; a fejedelmek tudatják, hogy elválnak a birodalomtól, melylyel a kötelék tényleg már megszakittatott. Talleyrand vásárra vitte a népeket, s Napoleonnal, Mazarin példájára, egy Rajnai Szövetséget tervezett Bécs hátrányával s Napoleon védelme alatt (jul. 12). A harminczkilencz czikkely főbbjei értelmében a német urak kijelentik,

mikép a birodalomtól örökre elszakadnak, s egymás között szövetségre lépnek, melly a francziák császárának védelme alatt áll, s minden hatalomtól, melly a szövetséghez nem tartozik, függetlenitik magukat; a közös védelem czéljából hadjutalékot, s a franczia birodalommal szövetséget állapitanak meg olly módon, hogy egyik rész continentalis háboruja a másikkal is közös legyen. Napoleon tehát a Rajnán tul is uralkodott, mellyről pedig azt hangoztatta, hogy határul fogja tekinteni; s ismét ötvenhárom ezer harczost biztositott magának. II. Ferencz bevallja saját elégtelenségét, mondván: — „Miután meggyőződtünk, hogy nem tehetünk eleget a császári tisztség által reánk rótt kötelezettségeknek, lemondunk a koronáról, mellynek csak addig volt előttünk becse, mig a választók s az államok bizalmának megfelelhettünk, s kötelességeinket teljesithettük," s feloldja alattvalóit az eskü alól (aug. 6.).

Miként a lunevillei béke által világiasittattak, úgy a szövetségi okmány által sokan függösittettek (Mediatisirung) a fejedelmek és urak közül, mi azonban még nem a nép javára, hanem tisztán a souverainek előnyére történt, kiket Napoleon önmagán kivül senki más által nem hagyott fékeztetni; kik őt arra ösztönözték, hogy változtassa meg az alkotmányokat s léptesse életbe az önkény-uralmat; s kik szolgaság és ajándékok árán hajhásztak létet vagy növekedést. A fő-cancellár primás és altesse eminentissime czimet vett fel; a bádeni választó, a bergi herczeg, a hessen-darmstadti örgróf (Landgraf) nagy-herczegek lettek; a nassaui ház feje herczegi, a leyeni gróf fejedelmi méltóságra emeltettek. Ezek a terület-kérdést egymás között cserék utján vagy pedig független városok, németrendi javadalmak, s más kevésbbé tekintélyes területek uj egyesitése által intézték el. A szövetség tagjai megtartották a souverainség jogát. A bezárt vagy szomszédos területek, mellyek az okmányban meg nem neveztettek, elvesztették függetlenségöket. Napoleon rokonságokat köt a német fejedelmekkel; a bajor király egyik leányát Olaszország alkirályának jegyzi el, kit ő fiává fogadott; s uj embereit minden módon elegyiteni törekszik a régi családokkal. Hódolva környezik öt ez apró fejedelmek; s hallatlan tiszteletnyilvánitások között visszatérvén Párizsba, már nem embernek, hanem halhatatlan és isteni lénynek hiszi magát, miként a költők hirdették felőle, s hübéri nemességtől akart környeztetni, herczegségeket és uralmakat teremtvén.

Majd a Porta is közeledik hozzá, s követet küld, és elfogadja Sebastianit. Pétervár szintén ügynököt meneszt Párizsba, s egy szerződés köttetik, melly titokban maradt, de mellyben Oroszország a Cattarói kikötők odahagyására kötelezte magát; s Napoleon beleegyezését adta a ragusai köztársaság függetlenségéhez, a Porta védelme alatt, s elismerte a Hét sziget köztársaságát. Ez engedmények által elszakitotta Oroszországot Angliától. Poroszország kijelentette ez utóbbinak, miszerint Hannovert csak azért foglalja el, hogy visszaadja neki; a helyett azonban elfogadja és bekebelezettnek nyilvánitja, s kizárja onnan az angol hajókat és árúkat.

Ama növekedések és e jogsértések panaszokra fakasztják a whigeket ép ugy mint a torykat; kimondatik a hajózár (embargo), szabadalom-levelek adatnak a porosz lobogó ellen, mit Gusztáv, svéd király is utánzott. Pitt, miután látta volna ama diadalokat, meghalt (jun. 23); sulyos csapás Angliára, miként mindig az egy ollyannak bukása, ki még meg nem szilárdult rendszert teremtett, vagy a dictatoré a válság perczeiben. Helyét egy uj coalitionalis miniszterium foglalta el, mellybe Grenville, a szónok Erskine, és Fox léptek be, kinek fölemeltetése bizalommal töltötte el Napoleont, mert mindig ellenezte a háborut. Talleyrand mindig ohajtotta a benső szövetséget Franczia és Angolország között, mellynek alkotmánya magára vonta figyelmét a szabadabb időkben; s midőn Fox értesitette Napoleont az ajánlatról, melly neki a császár meggyilkolása iránt tétetett, Talleyrand ez alkalmat egyezkedések kezdésére használta fel. De Fox csakhamar meghalt (szept. 13), s utóda Grenville, ellenséges érzülettel viseltetvén Francziaország iránt, megszakitotta az érintkezéseket. Napoleon aközben mind leplezetlenebbül mutatta be a világnak uralmi rendszerét: Oroszország kárpótlást kérvén a siciliai király részére, ő e czélra a Baleari-szigeteket engedte át, a nélkül hogy megkérdezte volna Spanyolországot.

Poroszország. Negyedik szövetség.

III. Fridrik Vilmos, midőn a trónt elfoglalta (1797), Poroszországban a békét megszilárdulva, a védnökséget sok fejedelemre kiterjesztve, az átmeneti kereskedelmet, a be- és kiviteli szabadság következtében, virágzó állapotban találta; a pénzügyek, elütőleg a pétervári és bécsi gazdálkodási rendszerektől, hiven a kötelezettségekhez, tehát ügyesen kezeltettek ott; kilencz millióra ment a lakosok száma, harminczegy-harminczhat millió tallér kö-

zött váltakozott a jövedelem. Napoleonnak simogatni és erősítenie kellett volna e szövetséget Oroszország ellenében; a helyett, szenvedélyből álnok lévén, hizelegve kifosztotta azt, s ismételt rászedésekkel világossá tette Poroszország előtt, mennyire hamis a semlegességi rendszer. E hatalomnak nagyon is sok oka volt arra, hogy elégedetlen legyen Napoleonnal, ki Németországban a változtatásokat megkérdezése nélkül hajtotta végre, úgy bánván vele, mint másodrendü hatalommal, olly dolgokban, mellyek azt igen közelről érintették. Most ismét szövetségre szólitotta északi Németország fejedelmeit; Nagy-Britanniának ajánlatot tett Hannover visszaadása iránt; a franczia hadsereget porosz területeken élelmeztette, mintha amaz ország hóditott föld lett volna; s nem a sarczok és adók voltak azok, mellyek leginkább éreztették az elnyomást és a méltóság hiányát.

A népek s az irodalmárok, kik, elmerülve az elvontságokban, kevéssé törődtek az erő által eszközölt változásokkal, nem maradtak érzéketlenek az idegen bántalmazás iránt; s ama bölcsészeti áramlat ellenében, mellynek egy perczre mindenki meghódolt, ismét életre szólittatott a régi német szellem. Különösen az ifiuság teljes volt ott hévvel, s az irodalomban ujra fölmerült a német nemzetiség eszméje, honnan a vágy lemosni a gyalázatot, melly Ausztrián s az egész német testen elkövettetett. Ama fellobbant indulatoknak központ gyanánt a szép és hóditó szellemü Lujza Auguszta királyné szolgált, ki, imádtatva férje és az egész nemzet által, érzelmet és lelkesültséget öntött Poroszország anyagi politikájába. Szitották e nemzeti haragot a gúnyolódások, mellyeket Napoleon engedett magának hirlapjaiban a német fejedelmek, Ausztria, Oroszország ellen; s még inkább az, hogy szabad városokban egészen váratlanúl hat könyvárust fogatott el, mert hazafias iratokat terjesztettek, s katonai bizottságok által halálra itéltette őket, melly itélet egyikökön végre is hajtatott, a többiekre nézve pedig beesztelenitő büntetésekké változtattatott át. Egész Németországot a düh moraja futotta be, s Fridrik Vilmos nem tehette, hogy ne fegyverkezzék: ámde ha a katonák égtek a hazafiságtól s bizalmat meritettek a régi győzelmekből, a tábornokok mind öregek voltak, a classikai iskolából; csupán a hetvenes Braunschweig-OEls herczeg, ki már a sileziai háboruban is részt vett, birt még antique fő mellet erőteljes szervezettel.

Ismét kitört tehát a háboru: mindazáltal a kiraly csak azt kivánta, hogy a francziák vonuljanak vissza Németországból,

mellyet ok nélkül foglaltak el, s hogy a szerződéseknek megfelelőleg a Rajna tartassék határ gyanánt. De Napoleonnak győzelemszomjas hadserege volt; rokonai és tábornokai trónra vágytak; pénzügyei rosz lábon állottak ugyan, de mit sem tesz? hadseregeit majd eltartja Németország. Kiáltványt bocsát tehát közzé (okt.): — „Nem én hivtam ki a poroszokat; ők kényszeritenek, hogy ujból átlépjem a Rajnát: én vas fejü vagyok, s nem engedek olly könnyen. Francziák, ti segiteni fogjátok császártokat lerombolni a rosbachi emlékoszlopot.“

Oroszország császárja, ifiu tanácsosoktól környezve s keblében nemes érzelmekkel, zsarnokoknak tekintette Pált és Katalint, igaztalanságnak Lengyelország feldarabolását, politikátlannak a háborut Francziaországgal, s kötelességének akadályozni Franczia és Angolországot, nehogy átlépjék az igazságosság határait, s kényszeriteni őket a nemzetiségek tiszteletben tartására. Ez volt az ok, amiért első izben fegyvert fogott, s nem vallotta be leveretését, hanem csak, hogy elhagyatott az osztrákoktól. Most Poroszországgal egyesülten uj rohamra készült, remélve, mikép Ausztria is fel fog ocsudni áléltságából, annál inkább, mert ügyeit Metternich herczeg kezdette intézni, ki a mit egyszer magában föltett, ahhoz makacsul szokot ragaszkodni. Azonban a poroszok, anélkül hogy bevárnák az oroszokat, megkezdik a hadjáratot; Hessen és Szászország egyesülnek velök, de mind számra mind akarat-összhangra nézve sokkal alantabb állanak Napoleonnál. Több összecsapás után, a jenai sikság egy nagy csatának lett szinhelye (okt. 14), hol negyvennégyezer porosz győzetett le ötvennégyezer franczia által, s a rosbachi vereség meg lőn boszulva.

Nem volt döntő e csata, mindazáltal a monarchia, melly a hadseregen alapult, a hadsereggel együtt elveszett; páni félelem szállja meg a poroszokat, a főbbek és Braunschweig herczeg sebet kapnak vagy elesnek, s Napoleon bántalmazza őket napi parancsában, mig a hirlapok a királyné tisztelt nevét hurczolják sárban, ki „miként Armida, eszelősségében tüzet vetett saját palotájának.“ A szász foglyokkal beszédbe ereszkedve elidegeniti őket a szövetségtől; s herczegök, ki II. Fridrik óta Poroszország drabantjául szolgált, s ugy volt ismeretes, mint a ki gazdálkodott övéi vagyonával és vérével, Posenbe jő, és egy szerződést ir alá Napoleonnal; király czimmel a rajnai szövetségbe lép, huszezer katonát adand, a katholikus cultust egyenjoguvá fogja tenni a lutheranussal azon országban, hol ez született. A többi szász tartományok szintén hozzá járul-

nak a szövetséghez. Tiz nappal a jenai csata után Napoleon bevonul Berlinbe, s II. Fridrik Sans-soucijában vesz szállást; tábornokai üldözőbe veszik a hadsereg maradványait, sokasitva a fegyver-tényeket és öldökléseket; Lübeckben az utczákon is folyt a harcz, s a nők, kik olly hazafiasan élesztették a hősiességet, zsákmányul esnek a katonák baromiasságának. Blücher, Schill kapitány, Braunschweig herczeg megveretve mint sereg-vezérek, banda-főnökökké lesznek, s egy uj nemü hősiesség kap lábra, mi többé nem a királyok, hanem a népek müve.

Napoleon mint hóditó jár el; Berlinre százötvenkilencz millió sarczot vet; Poroszországot franczia modorban négy kerületre osztja; számüzi az ellenséges érzelmü családokat; hüség-esküt követel; lázadók gyanánt bánik azokkal, kik szeretik és szolgálják a királyt; világosan kimondja, hogy tiz év leforgása alatt a Napoleon család lesz legrégibb az Európában uralkodó házak között. Francziaország el van ragadtatva a babérok által; mindamellett igen elevenen érzi a béke szükségét: de mert a senatus kifejezést bátorkodik annak adni az üdvözlések közepett, Napoleon haragra gerjed, áruláshoz hasonlitja ezen, a fejedelem gondolata s a nép szükségei közé való tolakodást; csak ő fogja fel, mire van szüksége Francziaországnak; a senatus jegyezze meg magának, hogy semmi sem fogja őt megakadályozni ama nagy rendeltetések valósitásában, mellyeket a nemzetnek szánt.

A nagy rendeltetés uj háboru vala. Visszautasit minden egyezkedést Poroszországgal (nov. 21), s Berlinből tudatja a britt szigetek zárolását. Megörökitvén ekként a háborut, Francziaországban uj katona-állitást, s a nemzetőrség mozgósitását rendeli el: s az anyák és jegyesek siránkozásai kisérték most már a diadalokat, mellyek többé nem a nemzet és a szabadságéi, hanem csupán az övéi voltak.

Oroszország.

Hátra volt még a nagyban megnövekedett orosz hadsereg, melly most egyedül lévén, a maga módja szerint szabadon müködhetett, s melly vallásos buzgalomra hevittetett a nemzet és Sándor által, ki a vallást használta eszközül, hogy felizgassa a népeket megvédeni a függetlenséget. Napoleon, ki mindent elkövetett, hogy barátjává tegye őt, mint egyedül méltót hozzá az akkori uralkodók között, most makacsul vesztére törekszik, s felizgatja ellene Török és Lengyelországot. Törökország megsértette Oroszországot, mert a nélkül hogy beleegyezését kikérte volna, elmozdi-

tatta a moldva és oláhországi hospodárokat; Oroszország franczia bujtogatásnak tulajdonitván a dolgot, haragra gerjed s a Porta ellen indul, támogatva az angolok által, kik megtámadják Konstantinápolyt (1807 febr.). Sebastiani, tábornok és követ, védelmi állapotba helyezi a fővárost, minek következtében megmentetett; de a flottát elégették az angolok, kik mindig készek, ha a tengeri erők elpusztitásáról van szó.

Napoleon megérkezése Posenbe (1806 decz. 1) ujból életre keltette a lengyel reményeket: „E nép honszeretete (mondja napiparancsában) és nemzetiségi érzelme meg van edzve a szerencsétlenség által: első szenvedélye ujra nemzetté lenni. A gazdagok elhagyják kastélyaikat, hogy hozzám siessenek kérni azt, s felajánlani befolyásukat, gazdagságukat, fiaikat. Megható látvány! már egészben visszavették régi viseletöket és szokásaikat.“ Napoleon vissza nem állithatta volna Lengyelországot Ausztria megsértése nélkül; de egyéb erőszakoskodásai nem engedik, hogy mint mérsékletet dicsérjük tartózkodását ez ujabbtól. A lengyel nemzetiség megujitása nem olly eszme volt, melly hizelgehetett volna azon embernek, ki lábbal tapodta a nemzetiségeket, és nem tetszhettek neki amaz alkotmányos formák, mellyek egész a lázadásig feljogositottak ellenállani a királyi akaratoknak [1]). Hanem igen is tudta, hogy a lengyelek bátrak, s jó hadsereget remélt belőlök alkothatni saját dicsősége szolgálatára, vagy pedig egy hatalmas oldaltámadás eszközlésére Oroszország ellen. Kosciusko nevében egy kiáltványt költött tehát, s összejövetel helyéül Posent tüzte ki a lengyel tiszteknek, kik elömozditanák az ország fölkelését. Dabrowski, a forradalom régi katonája, kiáltványokat tesz közzé Napoleon dicséretére, ki háromszázezer emberrel közelgett, hogy megsemmisitse ellenségöket; s ki valóban hizelgett nekik, intve őket, harczoljanak és mutassák magukat méltóknak arra, hogy ujból nemzetté alakittassanak.

---

[1]) Meg a Monti is ajánlotta azt neki *Spada di Federico* czimü költeményében:

Ecco poscia un diadema in tre spezzato
(Se non inganna dello sguardo il volo)
Saldarsi, e ratto del gran Sire al fiato
Qué tre brani animarsi e farne un solo.
Rompe al nuovo prodigio il vendicato
Polono i ceppi, e dell artico polo
Alle barbare torme oppon piu sagggio
Saldi schermi di ferro e di coraggio.

Napoleon deczember közepén Franczia és Olaszországból a napot és utakat nélkülöző zord északi vidékekre vezeti katonáit, hol dicstelen és küzdelem nélkül való szenvedéseknek kitéve, megfogyatkoztak bátorságban és szeretetben. Napoleon lelket öntendő beléjök, Pantheont rendel Párizsban a nagy hadsereg tiszteletére, megkettőzteti a fizetéseket, pazarul bánik a kitüntetésekkel; de betegségek lepik meg a harczosokat, s elbátortalanitják őket a kozákokkal való apró csatározások. Napoleon Varsóban üti fel téli szállását; de mig ő semmiben, még a szerelmeskedésekben sem érzett hiányt, a többiek hideg és éhség által gyötörtettek, mit a nélkülözésekhez és égaljhoz szokott oroszok előnyükre használtak fel. A marshallokat táplálta a remény, hogy majd királyságra tesznek szert, más részt azonban nem kevéssé voltak elkedvetlenedve, látva, mikép Napoleon csak saját testvéreire gondol. A vállalatok sem igen sikerültek Lannesnek, Neynek, Muratnak; annál inkább, mert Napoleon alább hagyván erélyéből, hiányzott az egység a hadmozdulatokban. A Benningsen ellen vivott eylaui csatában (1807 febr. 7 és 8) harminczezer embernél több veszett el: hasztalan mészárlás a havon: aztán kifáradva mindkét fél szomorú nyugalomnak adja át magát; de az ellenségek tapasztalták, miszerint Napoleon is veszthet, s hogy egy vereség megingathatja őt. Ötszáz mérföldnyi (leghe) távolságban fővárosától, a császár uj katona-állitást kénytelen elrendelni; hogy biztositsa magát, Danzig ellen küldi Lefebvret, az elsőt, kit herczegségre emelt, jóllehet alacsony származásu volt.

A heilsbergi csata nem sikerült; de négy nappal utóbb (jun. 24) a roppant vérontással és nagy ágyutüzzel vivott friedlandi ütközetben az oroszok megverettek; Victor tábornok, kinek fő része volt a diadal kivivásában, tábornagygyá neveztetett. Azonban harminczezernél több sebesült nyögött a kórodákban, ugy hogy Napoleon belátta, mikép nem osztrákok és poroszokkal van dolga, s egyezkedést ohajtott.

Tilsiti béke.

Napoleon és Sándor, egyik harmincznyolcz, a másik huszonkilencz éves, halmozvák dicsőséggel és hatalommal, mindketten kényurak s azért hajlandók egymást becsülni, Tilsitben találkoztak értekezlet végett (jul. 7 és 9), s kedvök szerint bántak el a világgal. Napoleon nem törődött a Portával, mellyet felizgatott, s szabad kezet engedett Sándornak Moldva és Oláhországban. Ez viszonzásul feláldozta Svédországot, melly hüséggel viseltetett

iránta, s Napoleon rendelkezésére hagyta svéd Pomeraniát, csakhogy neki szabad legyen meghóditani Finnlandot. E szerint Sándor uralkodott a Fekete-, a Balti-tengereken, a Dunán; valódi vivmányok, mellyekért cserében elismerte Napoleon és az ő teremtményei czimeit, s beleegyezését adta a hóditó tervéhez egy nagy nyugati birodalom alakitása iránt, mig Sándor kelet fölött uralkodnék, választalul a hübéri Németország fogván szolgálni.

A porosz király is megérkezett, hogy könyörögjön, mit nagyobb hatással tett hősies neje, s a magas személyek e megaláztatásában Napoleon elég aljas volt gyönyörét találni, miért is Hardenberg felkiáltott: — „Engesztelhetlen a szerencsétlenekkel szemben; nem tudná méltósággal viselni a szerencsétlenséget.“ Hosszab ideig függőben tartván őket, végre kijelenti Napoleon, hogy visszaadja államai felét a porosz királynak, de csak Sándor iránt való tekintetből. Mintha, nem mondom a nemzet, hanem a porosz király nem létezett volna többé, s a hóditás elégséges jogot adna a birtoklásra.

Poroszország tehát elvesztette a Rajna és Elbe között fekvő tartományait, és egész Lengyelországot, azon kivül, hogy igen sulyos adóknak vettetett alá, s kötelezve lett elzárni kikötőit az angolok elől. Napoleonnak hatalmában állott volna kötelezni Oroszországot Lengyelország helyreállitására, s egyezkedni az iránt Ausztriával, melly hatalmásság csak nyert volna, ha Galliciát Sileziáért kicseréli; de megelégedett azon részszel, melly 1772-ben képezte Lengyelországot, s a varsói herczegséget alakitotta abból, a szász királyra és annak utódaira ruházván azt át öröködési joggal. Egy lengyel bizottság alkotmányt szerkesztett, melly senatust adott, hat püspök, hat palatinus és hat castellanusból állót; továbbá egy kamrát, mellybe a nemesek gyülekezetei hatvan, a városok negyven tagot neveztek; tehát az aristokratia uralkodott. A szolgaság meg lőn szüntetve, egyenlősittettek a jogok; a törvényszékek védelme alá helyeztettek a személyek. Poroszország s más német államok darabjaiból Napoleon Jeromos részére a westphaliai királyság alakul, hol eltöröltetett a szolgaság és kiváltságok, fentartattak a különböző nemességi fokozatok, a nélkül azonban, hogy előjogot adtak volna a hivatalokra és méltóságokra; az adó megszavazása a rendekre bizatott; a törvénykönyv, a sulyok és mértékek Franciaországtól kölcsönöztettek.

Szóval, minden közép hatalom áldozatul esik a két legfőbbnek, mellyek felosztják egymás között Európát, hogy elnyomják

Angliát. De Sándor ez osztoszkodás következtében növekedni fog Finnland megszerzésével; Napoleont pedig megdöntendi a spanyol háboru s az egyenetlenség Sándorral az ottoman birodalom megosztása iránt, melly akkor jött első alkalommal szóba [1]).

TIZENKETTEDIK FEJEZET.

Császári kényuralom. — Spanyol háboru. — Wagrami csata.

Elérve ama hatalmi magaslatot (1807), hol meg kellene állapodniok az ő magasztalóinak [2]), Napoleon nem ismer többé határt nagyravágyásában, melly hiusággá fajul; többé nem beszél a népekről; nem hallgatja az ész szavát, mert az engedelmesség megszünt okoskodni. Elbocsátja Talleyrandot, ki a tengeri béke felé hajlott, s ki, éles eszénél fogva belátván, hová törekszik Napoleon, ki merte mondani, mit mások elhallgattak. Megszünteti a tribunatust; eltávolitja a pénzekről s az iratokról a franczia köztársaság czimet; Saint-Denisben megujitja családja részére a királyi sirboltokat; nővérei szerelmeit az uj nagyság szerint akarná

[1]) Napoleon és az erő ama kérlelhetlen dicsbeszédében, mellyet Thiers ur *Histoire du Consulat et de l' Empire*, czimen most tesz közzé, olvasom a XXVII-ik könyv végén: „Elkapatva az 1805-iki bámulatos hadjárat által okozott mámortól, önkényesen megváltoztatni Európa arczulatát, s a helyett hogy a mult módositására szoritkozott volna, mi a legnagyobb diadal, mellyet az emberi kéznek elérni meg van engedve, meg akarni azt semmisiteni; a helyett hogy tovább szitotta volna előnyünkre egyiknek a másik ellenében engedett előnyök által a régi vetélkedést Poroszország és Ausztria között, kiragadni Ausztria kezéből a német jogart a nélkül, hogy Poroszországnak adta volna azt; közös gyülöletté változtatni át Francziaország ellen azok vetélkedését; a rajnai szövetség czimén egy követelt franczia Németországot teremteni, mellyet alattvalóiknál ellenszenves franczia fejedelmek, s jótéteményeinkért kevéssé elismerő német fejedelmek képeztek; s miután a rajnai határ ez igazságtalan odábbmozditása által kikerülhetlenné tette volna Poroszországgal az ép olly politikátlan a milly dicsőséges háborut, a győzelem árja által egész a Vistula partjáig hagyni magát ragadtatni; oda érve megkisérleni Lengyelország helyreállitását, holott háta mögött ott volt a legyőzött de dühtől reszkető Poroszország, ott Ausztria, titokban engesztelhetlen ellensége; mind ez, katonai ténynek bámulatos, mint politikai mű, oktalan, tulhajtott, agyrémszerű volt."

[2]) Bignon csakugyan megállapodott itt.

szabályozni; az erkölcsiséget mint szertartást, s a szertartásokat mint kötelmeket parancsolja meg. Azonban a rögtönzött altessek egész mást keltettek mint tiszteletet; az udvar, tulterhelve a csillogó egyenruhákkal, a merev szertartásokkal s az ujra felkapott reggeli fogadásokkal, nevetségessé vált a régi nemesek ép ugy mint a jó érzék előtt: Napoleon roszul adta XIV. Lajos szerepét, s csak tisztikarától környezve vette jól ki magát, hol kevesebb a hajlongás s nagyobb a nyiltság. A királyságot ohajthatta, de nem ama boszantó fényelgést, melly megtagadta a népies eredetet, az ő legfényesebb sugárkörét.

A 89-iki nagyszerü átalakitásokkal szemben, mellyek inkább az aristokratia mint a királyok ellen foganatositattak, legmerészebb guny volt a majoratusok és hübérek alkotása. Az Ausztria és Poroszország által átengedett földek eszközt, Fülöp Auguszt tizenkét pairje s a kerek asztal lovagjai példát szolgáltattak arra Napoleonnak. Tizenkét herczegséget állitott tehát fel a velenczei területen, tizenötöd részét szánván e czélra ama jövedelemnek, mellyet az olasz királyság onnan bevenne; Nápolyországban általa adományozandó hat nagy hübért tartott fen magának, másokat a győzelmekről czimezett, ismét másokat ujból alakitott Olasz és Németországban; s mindezt a nélkül hogy a népeket megkérdezte, vagy a kabinetek beleegyezését kikérte volna.

Az embert, ki tisztségeket, czimeket, évpénzeket, országokat osztogatott, olly hizelgéssel vették körül, melly az ur vágyait felülmulta [1]). Aki is, miután szétfoszlatta az ábrándokat, a jogérzetet is ki akarta tépni a keblekből; s elnémitván a gyülöleteket, tovább menve, a véleményeknek is hallgatást parancsolt, elnyomta a gondolatot és az oktatást, el a lelkiismereteket, s nem akarta, hogy az ő körén kivül bármelly más erő létezzék. A háboru következtében sulyosak voltak az adók, és szigorral hajtattak be. Az ujonczozási törvény nem kiméltе az érzelmeket, kényszermunkára rablók közé kárhoztatta a makacsokat, s a beszállásolt katonák zsarolásainak dobta áldozatul a rokonokat, kik föl nem jelentették az összeirás elől menekülteket. A kény-uralom elkedvetlenit, s növeli az önkény szükségét. Rendkivül szemes rendőrség őrködött a nagyok ugy mint a legkisebbek fölött: s a

[1]) „Milly éktelenség volt ez tőlök! milly felforgatása összes elveiknek! Milly rendkivüli dolgokat vittek miattam véghez! pedig hát mindebből semmi sem volt parancsolva, még csak észre sem vettem.“ *Mém de Saint-Hélène.*

rendőrségnek engedett szabad kézen s a külön törvényszékek intézményén kivül, egész kerületekben felfüggesztethetett az alkotmányos szabályzat.

Napoleon XIV. Lajost másolta, midőn igy szólt: — „Angliában a hatalom egyeduralmi, aristokratikus, töredékes; ugyanazért a nemzet különvált attól és szükség van az ellenzékre. De itt a nép reám ruházta hatalmát, a nép én vagyok; s nem lehet annak az enyémtől különböző érdeke: ki nekem ellenmond, bennem az egész közérdeket megtámadja.“ Illy nyilatkozatokat hallva tőle, azt hihették volna, hogy elveszett az ollyannyira nagyszerü mozgalmak gyümölcse: de az idő és szabadság müvei nem enyésznek el.

Napoleon maga is érezte, milly ingatag az ő uralma, megfosztatván a szabadság támaszától; s rokon királyokkal gondolta azt erősithetni [1]): de ép ugy csalódott a morálban mint a politikában. Józsefet Nápoly, Jeromost Westphália trónjára ülteté egy würtembergi herczegnőt vétetvén el vele; biztositandó magának Holland engedelmességét, melly ország, ki lévén téve az angolok támadásainak, igen fontos volt, Lajos testvérét tette oda királynak; ez huszonnyolcz, Jeromos huszonkét éves, mindketten ismeretlenek népeik természetével, és könnyelmüek. Napoleon nem sokat törődött ezzel, csak alattvalói hüséget őrizzenek meg iránta a trónon, s mintegy az ő basái legyenek [2]); miért is a nagy méltóságok által a birodalomhoz kötve tartotta őket, s József nagyválasztó, Lajos connetable volt; de nem akadályozhatta, hogy sajátjaikká ne tegyék a nemzet érdekeit, mellynek élére állitotta őket, s melly érdekek gyakran ellentétbe jöttek az övéivel, ki haszonélvezni akarta az általa teremtett királyok országait. Az olasz királyságban, a nagy hübéreken s a harmincz millió adón kivül, egy millió kétszázezer frank évi járadékot tartott fen magának kiérdemült tábornokok és tisztek részére; Nápolyra egy milliót vetett; a szárazföldi rendszerrel aztán tönkre tette ez országot s még inkább Hollandot, melly csak kereskedésből él, ugy hogy

[1]) „Éreztem elszigeteltségemet; mindenfelé mentő horgonyokat vetettem a tenger-fenékre. Kereshettem-e rám nézve természetesebb támaszokat rokonaimnál? Többet várhattam-e az idegenek részéről.“ Ugyanott.

[2]) Én nem voltam olly szerencsés minő Dsengiskan az ő négy fiával, kik nem ismertek egyéb vetélkedést mint jól szolgálni neki. Én ha egy királyt kineveztem, mindjárt Isten kegyelméből valónak hitte az magát; annyira ragályos e szó! Nem helytartó volt az többé, kiben megbizhattam volna, hanem egygyel több ellenség, kit szemmel kellett tartanom.“ Ugyanott.

Lajos ellenkezett, gátat akart vetni a franczia tábornokok önkényes fosztogatásainak, de belátva semmiségét, elvesztette bátorságát. Németország szintén rosz szemmel nézte az uj állam-alakulást, annál inkább, mert Napoleon a rajnai fejedelmekre olly feltételeket parancsolt, mellyek zsarnokiakká változtatták át az előbb atyai kormányokat.

Az austerlitzi és jenai nagy csapások után csupán Anglia állott még vele szemben. Politikájának főlő czélja e hatalom megalázása volt, s mindazáltal soha sem tanulmányozta azt; nem ismerte Anglia aristocratiáját, szabadságát, katonai és pénzügyi rendszerét, parlamentjeit; álnok Albion, kalmár nemzet, s más hasonló szidalmakat szórt ellene, s mint a hizelgés egy részét követelte azokat magasztalóitól; a parlamenti ellenzék panaszait, s a meetingek lármáját fölkelések előhirnökeül vette, ő, ki csak dicséretekhez volt szokva; nem lévén ismerős az angol teketóriákkal, őszintéknek hitte a béke érdekében történt kérvényezéseket; miként a kormányt, ugy az angol katonákat megvetette, kikkel csupán egyszer volt dolga, Toulonnál. Nem értvén a hitel-elmélethez, Angliát pénzügyileg elsülyedt államnak gondolta, mig a roppant kölcsönök, mellyeket az fölvett, a közbizalom mellett tanuskodtak; a segélyek, mellyeket a külhatalmaknak nyujtott, elevenitőleg hatottak iparára, s cserében gyártmányaiért visszafolyt oda a pénz, mig Franciaország mindenfelé kénytelen volt azt küldözgetni, és semmivel sem birt, amivel visszacserélhette volna [1]).

Anglia biztos lévén önmaga felől, alaposan tanulmányozza az ellenséget; nem kezd háborut, mielőtt jó szövetségesekre tenne szert, kik elháritsák tőle az első csapásokat; hadseregeit nem nagy számu de válogatott s önkénytes katonák képezik, kik bámulatos fegyelemhez vannak szokva. A tábornokok, kiknek a nemzet előtt számot kell adniok a katona szenvedéseiről, minden töprengés nélkül készek visszavonulni, ha ez által győzelem készittetik elő vagy hasztalan szerencsétlenségek kiméltetnek meg; ha sikert aratnak, tudják, hogy belépnek a büszke aristocratia soraiba: különös összhangja a hősiességnek s a kalmári szellemnek. Napoleon amaz elővigyázatot félelemnek, a visszavonulást futásnak veszi, minek következtében elbizakodik.

---

[1]) Még Sainte-Helene szigetén is azt mondotta: „A szegény angol alkotmány mostanában komolyan veszélyeztetve van.“

Az angol tengerészet ugy tünt fel a francziával összehasonlitva, miként Napoleon az osztrák hadseregekkel szemben. A franczia tengernagyok, hiven a régi had-tanhoz, nagy sorokban állitották fel hajóikat, czéljok lévén megcsáklyázni s megkerülve két tüz közé kapni az ellenséges hajókat. Nelson ellenben egyetlen ponton vonta össze fő erejét, ketté vágta az ellenséges vonalat, s elszakasztván egymástól a hajócsapatokat, külön-külön intézett rohamot ellenök: lehetséges hadfogások, mert gyermekségtől fogva gyakorlott emberekkel rendelkezett, s olly rend és engedelmesség uralkodott ott, hogy minden hajó magától is teljesithette saját kötelességét. Ugyanazért a milly szerencsés volt Napoleon a szárazon, ép olly sok veszteséget szenvedett a tengeren. Francziaországnak, midőn Napoleon azt hatalmába keritette, volt nyolczvan sor-hajója, hetvennyolcz fregatteja, negyvenhét naszádja (corvette); Spanyolország hetvennégy sor-hajót és harmincznyolcz fregatto-t; az Egyesült-tartományok negyven sor-hajót és harmincznyolcz fregattot bocsátottak rendelkezésére; s mindez tönkre ment Trafalgarnál; ugy hogy Anglia valóban a császárság háboruinak köszönhette supremátiáját. Minden expeditio, melly a franczia kikötöket elhagyta, egy egy diadalra szolgáltatott alkalmat Angliának, s a hajóhadnak Trafalgarnál megmaradt romjai részleges összeütközések alkalmával vesztek el. Linois tengernagy, kinek az Indiai-Oceánon Pondicheryt kellett volna visszafoglalnia, legyőzetett egy kereskedelmi hajócsapat által, melly másfél millió sterlinget szállitott; aztán utjában hazafelé, közbe kapatván Waren tengernagy hajócsapata által, kénytelen volt megadni magát. Egy másik hajóhad, melly Brestből indult ki, hogy ellássa a szükségesekkel a san-domingoi gyarmatot, vereséget szenvedett és elfogatott; mások szétszórattak.

Napoleon megvetette a nyerészkedéseket, mellyek pedig Anglia nagyságát képezték; s csak nehezen lehetett vele megértetni egy bank hasznát, melly Párizsban magánosok által alapittatott. Hogy a természetes eléje teendő az erőtetettnek, nem fért az ő fejébe; s miként Anglia szigort alkalmazott a semlegesek irányában, ugy ő egy nagy tiltó rendszert tervezett Anglia ellen.

Szárazföldi zárlat.

A szárazföldi zárlat eszméje és elve Amerikában már előbb fölmerült. A II. év vendemiaire 18-án a Convent a britt kormánynak alávetett tartományok minden árujá és gyártmányát eltiltatta, a legszigorubb büntetéseket sőt vasban töltendő egész

husz évi fogságot állapitván meg egynémelly ártatlan tények ellen, millyen például az angol piqué mellény viselése. Napoleon tehát két köztársaságtól tanulta e fonák zsarnokságot, mellynek mind inkább félelmes kiterjedést adott ugy az eszközöknél fogva, mellyeket alkalmazott, mind szándékát tekintve, melly leplezetlenül átalános uralomra irányult. Ő ugyanis, Hollandtól kezdve a Joni szigetekig, egész Európát saját tengerparttal szándékozik övezni, honnan kizárva maradjon Anglia, melly illy módon éhen veszne el, nem adhatván tul gyártmányain és gyarmatai terményein. Először Berlinből, aztán nagyobb kiterjedésben Milanóból bocsáttatik közre ez iszonyu rendelet, mellynél fogva minden angol, ki a megszállott tartományokban található, badi fogolynak tekintendő; minden angol hajó, áru, tulajdon, raktár szabad zsákmánynak nyilvánittatik; a britt kikötőkből érkező hajók vissza üzetni parancsoltatnak. Oriás gyermekség, melylyel annyi érdeket sértett meg; melylyel a háborut a királyoktól a népek ellen forditotta, kiket nehezebb legyőzni. E rendelet következménye egész Európában rablás, lefoglalás, kémkedés lett; megsértettek a raktárak és levelek; tönkre mentek a kereskedő városok; s olly zsarnokság vált szükségessé, millyen a rémuralom alatt sem tapasztaltatott. A melly semleges hajó aláveti magát az angol motozásnak, többé nem számithat kiméletre. Végdőfés volt ez a kereskedelemre, lehetetlen lévén a semlegeseknek folytatni a hajózást.

Az egész világ elnyomásával és eröltetésével akar tehát háboruskodni az angolok ellen; az emberek kénytelenek leendnek magukat elviselhetlen nélkülözésekre kárhoztatni, a földek szokatlan gyümölcsöket teremni, a királyok olly kényuralmat fejteni ki, millyennel nem mindnyájan birnak és akarnak élni; még olly országok is, mellyek semmit sem termelnek, s kikötőkön és partokon kivül nincs egyebök, minő Svédország, parancsot kapnak az angolok kizárására. E rendszer következménye okvetlen a szárazföld bukása leendett; s lehetetlen volt, hogy fentarthassa magát az erőszak, melly Európát az egész polgárosultsággal ellenmondásba hozta, helyi kereskedéssé akarván átváltoztatni a kereskedést, melly már az egész világot átölelte. Meggyujtattak az uj kereskedelmi inquisitió máglyái, hogy elégessék a szigetről jövő árukat; azután kapzsiságból megengedik azok bevitelét, de ötven százóli vámfizetés mellett; vagy pedig részleges engedélyek adatnak, mellyek növelik a csempészetet. Mindenfelé panaszok, erőszakoskodások, ellenállásokról lehet hallani; a czukor, kávé, gya-

pot-szükséglet fegyverré lesz Napoleon ellen, kinek többet árt egy gazdászati tévely, mint a királyok ellenségeskedései [1]). Emelkedett a nemzeti ipar: de mondható-e ez előnyösnek, ha nem szolgáltat jobb minőségü és olcsóbb tárgyakat? Ő azt hitte, Anglia előnyeit a kül kereskedelem szüli, s hogy, elzáratván előle az európai szárazföld, bukni fog: ámde e végből az egész világot szükséges lett volna elzárni, mit miután nem tehetett, csak azt eredményezte tilalma, hogy Anglia saját hatalmának öntudatára ébredt, látva, mikép Európa nélkül is megélhet. E perctől kezdve bizonyos jelleget öltött Napoleon és Anglia politikája; Napoleon a kereskedelem lenyügözését, Anglia annak szabadságát tüzte jelszóul; s e czimen vivattak ezután a háboruk és köttettek a szövetségek.

Canning és Castlereagh ujra elővették Pitt terveit, az egész nemzettel együtt meg lévén győződve, mikép élethalál-harczot kell vivni Napoleon tulhatalma ellen. Ez Angliát zároltnak nyilvánitotta, jóllehet egyetlen hajója sem hagyhatta el a kikötőt, a nélkül, hogy a britt czirkáló hajók el ne fogják: mig Anglia, kijelentvén, mikép a semleges lobogó nem védi az árúkat, s hogy minden hajó, melly Francziaország kikötőit érinti, elfogatik, valósággal megsemmisitette a franczia kereskedést. Tudomásra jutván aztán a tilsiti szerződés egy titkos pontja, melly szerint az orosz, portugal és dán flották egyesülendők voltak a francziával Nagy-Brítannia ellen, ez félelmes erővel Kopenhaga előtt terem (auguszt.), és bombáztatja a várost, követelve a flotta kiadatását a béke helyreálltáig; s a dánok csakugyan át is adtak neki husz hajót és kétezer ágyut. Sándor orosz czár haragra lobban a nemzetközi jog e megsértése miatt, jóllehet kimentette azt a közbiztonság törvénye; s hozzájárul a szárazföldi rendszerhez (okt. 28), minek azonban valódi indoka az volt, hogy nem akart zavartatni a hóditásokban, mellyeket tervezett; s a nemzet és családja ellenzése daczára szövetkezvén Napoleonnal, háborut indit Nagy Britannia ellen.

Spanyolország.

Láttuk, milly sok áldozatot hozott a franczia köztársaságnak

---

[1]) Tudomásomra Colletta az egyedüli, ki védi vagy mentegeti a szárazföldi rendszert (VI. könyv); s szemrehányást tesz az *elbizakodott* Olaszországnak (VII. könyv), melly nem vette jó néven, hogy reá erőszakoltattak a franczia formák.

IV. Károly spanyol király. Loyalis érzülete és a királyi közösségnél fogva, erőteljesen tiltakozott XVI. Lajos letartóztatása ellen, s költött, hogy megmentse őt, s a kivégeztetés után hadat üzent Francziaországnak, a leghazafiasabbat, mert a nép hetvenhárom milliót ajánlott neki a költségek fedezésére [1]). De az első vereségek megtörték bátorságát, s Károly békét kötött a köztársasággal. Elöregedve s beleunva az ügyekbe, az őszerű udvari szertartásokban, a családi életben, az ülő vadászatban keresett gyönyört, minden hatalmat a tüzlelkü pármai Lujzára, tevékeny és szellemes nejére hagyván. Bizonyos Godoy Emanuel, testőr, ki nagy képessége által az első helyekre küzdötte fel magát, hol Spanyolország sorsának javitására forditotta igyekezetét, az ország legderekabb embereit gyüjtvén maga köré [2]), kedvese és ura lett a királynénak, s örült, hogy fölényre tehetett szert a franciákkal való szerződés pártolása által, mellyben a Béke fejedelme czimet kapott [3]). Midőn azonban Napoleon, folytatván tulkapásait, kifosztotta a nápolyi Bourbonokat, s hogy kártalanitsa Siciliát, elvette Spanyolországtól a Baleari szigeteket, IV. Károly megboszankodva, a szövetségbe lépett (1806 okt. 5), s Dél visszhangozta Észak fegyverkiáltását. Poroszország leveretése födözetlenül hagyta Spanyolországot, melly minden föltétel elfogadására kész volt; s Napoleon, kinek a nagylelküség nem igen tartozott erényei közé, elvette tőle a tizenhatezer főből állott hadsereget, s De la Romana marquis vezénylete alatt Holsteinba küldötte azt harczolni.

Portugalia.

Portugalia koronáját a bárgyu Mária viselte; a kormányt fia VI. János vitte (1790). Klastromilag neveltetve és minden erély nélkül, a karban szokott énekelgetni. Daczára minisztere, Lafoens herczeg, ellenzésének, csatlakozott az első szövetséghez Francziaország ellen, s csapatokat küldött; miért is a franczia kalózok India és Brasilia szállitmányaiból mintegy kétszáz milliónyi zsák-

---

[1]) **De Pradt.** Ennek könyve jó felvilágositásokkal szolgál Spanyolország ügyeiről, de kellő óvatossággal használandó.

[2]) Elég legyen emliteni a hires gazdászt Jovellanost s a költő Melendezt.

[3]) Nincs olly rosz, mit nem mondanak felőle; de megjegyzendő, hogy Spanyolországban nem volt miniszter, ki magára nem vonta a nagyok gyülöletét és kárhoztatását, s ezek után, gyakran a népek átkait, mellyek kevésbbé önkénytiek mint a hogy látszanak. A Napoleon-imádók nem mulasztották el gyalázni őt és urát; s Thiers mind e rágalmakat kész-pénz gyanánt fogadta és tovább adta.

mányt ejtettek. A fegyverkezés költségeit növelte a rosz ügykezelés: 97-ben papir-pénzt kellett kibocsátani, s azóta a pénzügyek mindinkább sülyedtek. Azután Anglia elfoglalta a Lissabon körül fekvő erődöket, s őrséget helyezett el a fővárosban, azon ürügy alatt, hogy biztositsa azt. János Carlotta Joachinát, IV. Károly spanyol király leányát vette nőül, ki heves és fenhéjázó természeténél fogva nem türhette férje tunyaságát, s örökös czivódásban élt vele. Búkórba esve, János a mafrai kolostorba zárkozott (1805), s csak igen ritkán volt látható: de tudomására jutván, mikép azon ármánykodtak, hogy örültnek hitessék őt a világgal, gyanakodóvá lesz, gyűlölet kel benne neje iránt, minden tehetséges egyénben ellenséget képzel; a rendőrfőnök Ignazio di Pina Manique, kit teljes bizalmával ajándékozott meg, gyanukkal és szinleléssel töltötte őt meg.

Aközben Napoleon Spanyolországgal egyesült Portugalia ellen, melly magára hagyatván Anglia által, a béke létrejöttével (1801 szept. 29.) pénzt és államokat vesztett, s kénytelen volt elzálogositani Hollandnak Brasilia bányáit. Az amiensi szerződés ismét virágzó állapotba juttatta Portugalt, melly a világ piacza lett, hol csak ugy hemzsegtek a hosszu időn át akadályozott galeonok. Napoleon diplomatákul mindig tábornokokat alkalmazott, kik hősök voltak a csatatéren, de nem értettek az ügyvitelhez: s illyen volt Junot, ki látva, miként jut ismét fölényre Anglia, fenyegető hangot vett fel, mig az általános gyengeség akadályozta a kellő rendszabályok alkalmazását.

Napoleon ámitgatta IV. Károlyt, Portugalia felosztását hozván elötte javaslatba, mellynél fogva északi Lusitania a hetruriai királynak, Algarve a Béke-fejedelemnek, a főváros a franczia csapatoknak lett volna átadandó, mig Károly a két Amerika császárának czimét nyerendette. E hizelgéssel Junot és Murat vezénylete alatt egy franczia csapatot küld Spanyolországba (1807) Portugalia ellen: s minthogy kevésre nézte a délieket, seregét mindössze huszonnégyezer ujonczból állitotta össze, be nem gyakorolt lovakkal és tapasztalatlan tüzérséggel. Ekkor felszólitja Portugaliát (oktob), üzenjen háborut az angoloknak, adja át hajóhadát a francziáknak, zárja el a Tago kikötőit, irtsa ki a portói szőlőket, mellyek az ország gazdagságát képezték. A kormányzó kénytelennek látja magát beleegyezni Portugalia romlásába: de ép jókor érkezik Sidney Smith, hogy foganatositsa, mi Canning tanácsában meg lőn állapitva, hagy megakadályozza a csapást, s kényszeritse

Spanyolország és Portugalia királyait britt védelem alá menekülni Amerikában, mi által függetlenittetvén a gyarmatok, piaczokul szolgálnának az angol iparnak.

Napoleon, azt hivén, hogy elég csak rendeleteket kiadni, a Braganza házat trónvesztettnek nyilvánitotta; s remélte, hogy a melly napon kiáltványa napfényre jő, Junot akkorra már hatalmába keriti a királyi családot és Brasilia gyémántjait. De roszul számitotta a meneteket a hegységek között, mellyek nem engedelmeskednek a zsarnoknak. — „Egy huszonnégyezer emberből álló hadsereg — irá ő — a pusztában is fentarthatja magát;“ császári szavát beváltandó, a szükséges fölszerelés nélkül inditotta utnak hadseregét, melly Spanyolországon való keresztülvonultában iszonyuan szenvedett, és szenvedéseket okozott, a levéltárak irományai töltényekül használtattak, a kenyeret a földmüvesek szájától ragadták el, kik halálos gyülöletre gerjednek királyuk ellenségei iránt, s megkezdik a kés-harczot. Portugalia kormányzója, olly nyomorult módon kelve tengerre (nov. 25), hogy éhséget szenvedne, az angol hajókon keres menhelyet, mig Junot megfogyott és kimerült seregével bevonul Lissabonba. Csekély számu harczosaival lehetetlen egy országot megszállva tartani; de Napoleon parancsolja, s nem türi az ellenokoskodást; a portugalokhoz, kik Bayonneban eléje járultak, a nélkül, hogy bevárta volna beszédöket, igy szólt: — „Nem tudom, mikép rendelkezendem önök felől; az eseményektől fog függni. Talán olly helyzetben vannak önök, hogy egy külön népet képezhetnének? birnak-e az ahhoz megkivántató terjedelemmel? Fejedelmök elhagyta önöket, Brasiliába vitette magát az angolok által: nagy oktalanság, s megfogja azt bánni“ [1]). S mindjárt száz millió sarczot vetnek az országra, a hóditók gőgjével járnak el; sokan kivégeztetnek, mindnyájan elégedetlenek; biztositékul a katonákat s a tekintélyesebb egyéneket Francziaországba szándékoznak küldeni; a félelem e miatt növeli a vágyat lerázni az igát, mire jó alkalmat szolgáltatnak a szomszéd ország lázadásai.

Ferdinand, Spanyolország koronaörököse, heves jelleménél fogva boszusággal látta, miként szolgál hazája drabantul Francziaországnak s fonatott be a Béke-fejedelem cselszövényei által; miért is félig meddig titkolózva, Beauharnaisval, Francziaország madridi követével tervet főzött a kegyencz megbuktatására. — Hirét

[1]) De Pradt.

vévén ennek IV. Károly, fiát nyilvánosan élete ellen szött merényletről vádolta és fogságra vetette; Napoleon nevetett a dolgon, s azt mondá: — „Hagyjátok őket, hadd intézzék el maguk között a dolgot, s gyengitsék egymást.“ Valóban Ferdinand térdre esve kért bocsánatot, s az atya megadta azt neki „tekintetből Napoleon iránt.“

Spanyol háboru.

Aközben Napoleon, kifejtett politikájának megfelelőleg, Murat vezénylete alatt nyolczvanöt ezer, nagy részt ujoncz katonából álló hadsereggel elfoglaltatta Spanyolországot; állitólag szövetségesek, kiknek rendeltetésök volt védeni az országot az álnok Albion ellen, de kik minden kigondolható visszaéléseket elkövetnek, rabolják és megsértik a zárdákat és templomokat, meglepetés utján elfoglalják az erődöket. A nép morog; az udvar nyugtalankodik, daczára a nagyravágyását legyező hitegetéseknek; Napoleon rendelkezik, és süket az ellenvetésekre, s oroszlánból rokává változva, szinlel, cseleket sző, veszteget; ohajtása lévén, esnék földre ama korona, hogy felvegye azt kardja hegyével, a legaljasabb ijesztgetések és fenyegetésekkel él, hogy Amerikába való menekülésre birja az udvart, miután jó előre kifőzte a tervet elfogatására az utban. De a nép, melly már ellenségeket látott e nemtelenül hatalmaskodó vendégekben, zavargásban tör ki Aranjuezben, hol az udvar egybe volt gyülve, s kiáltozza: — „Éljen Asturiák fejedelme, halál Godoyra,“ ki fölfedeztetvén rejtekében, elfogatik (1808 marcz). E csapásra a szerelmes királyné minden illemet félre tesz; szolgai leveleket ir Murathoz [1]), hogy megmentse ama kedves főt; nincs egyéb vágya, mint hogy hárman együtt éljenek: hogy ezt megnyerhesse, mindenbe kész belecgyezni; Károly lemond fia Ferdinand részére, ki megmenti Godoyt, fogságra vetvén öt; s a nép lelkesülve kiáltja ki az uj királyt, mint képviselőjét a nemzetiségnek, mellyet Károly és Godoy elárultak [2]).

Murat azalatt előre nyomult, s bemenvén Madridba, minden cselszövény és remények központja lett. Napoleonnak

---

[1]) Toreno közzétette e leveleket.

[2]) Károly Bayonneban Napoleonnal ebédelvén, igy nyilatkozott; — Télen nyáron, minden nap vadászattal töltöttem az időt délig; akkor ebédeltem, azután ismét vadásztam estig. Emanuel (Godoy) értesitett a kormányügyekről, s lefeküdtem hogy ujra kezdjem ugyanazon életet, ha csak valami fontos szertartás nem akadályozott abban.“

nem tetszett, hogy a gyönge öreg királyt egy ifju váltotta fel, kinek erőt kölcsönzött a nép szeretete [1]); miért is közvetitőül tolta fel magát az atya és fiu között: s VII. Ferdinand, nem bizván eléggé a nép-kegyben, rá hagyta magát venni, hogy Bayonneba menjen hizelegni az erősnek (apr.). Törvetés volt ez, s maga Napoleon várt ott rá, hogy a spanyol trónnak a hetruriaival való felcserélésére, s egyik unoka-hugának eljegyzésére birja őt. Alig érkezik meg, Savary tábornok, ama cselszövény közvetitője, lemondásra szólitja fel; Ferdinand ellenáll; bizalmas embere, Escoiquiz kanonok, kifejti vonakodásának okait; De Pradt, poitiersi püspök, ki később annyi szigorral volt itélendő Napoleon fölött, megbizatik azok kiforgatásával: de az infansok ellenállnak a zsarnokságnak. Ekkor Napoleon más fogásokhoz folyamodik. Magához küldeti a megszabaditott Godoyt; előhivatja IV. Károlyt és a királynét, és Spanyolország egyedüli királyaiul ismeri el őket. Károly, a császár jelenlétében, még bottal is fenyegetőzve, akarja kényszeriteni Ferdinandot a jogar visszaadására; s ez késznek nyilatkozik, csak az országgyülés előtt történjék az.

Spanyolország egyszerre felforrott. A nép, mellynek józan esze helyesebben látott a tanácsosoknál, már a bayonnei utazást is megkisérlette akadályozni; s most vért kezd ontani Madridban; a kés hatásosabban müködik mint a kartács, s ötszáz katona vesz-

---

[1]) Thiers ur, ki hosszasan foglalkozik ez aljas cselszövénynyel, ugyanazon következtetésre jut velünk, hogy ti. *Napoleon imagina de ne pas reconnaitre Ferdinand VII, dont la royauté jeune, désirée des Espagnols, serait difficile á détruire; et de considérer Charles IV. comme étant toujours roi, parce que sa royauté vieille, usée, odieuse aux Espagnols, serait facile à renverser.* s bálványozása közepett bevallja, hogy *Napoleon, d'astuce en astuce, devenait à chaque instant plus coupable.* (Idézett munka. XXX. könyv). Amaz egész elbeszélésben semmit sem találtunk, a miért csak egy szót is kellett volna változtatni a miénken, melly más forrásokból eredett. De Pradton kivül, vannak szemtanuink is, p. o. **Pedro Cevallos**, *Espozitione dei mezzi adoprati da Napoleone per usurpare la corona di Spagna*, Madrid 1808; és **Giovanni Escoiquiz**, *Esposizione dei motivi che indussero nel 1808 Sua Maesta cattolica a rendersi a Bajona.* Párizs 1816. Foy tábornok e háborura vonatkozó könyvének (1824) csak azon része bir fontossággal, melly Franczia és Angolország katonai szervezetét tárgyazza. Suchet és Saint-Cyr tábornagyok emlékiratai részleges hadmüveletekre vonatkoznak. Legjobb értesitéssel szolgál a *History of the war in the Peninsula and in the South of France from the year 1807 to the year 1814 by W. F. N. Napier 1841.* Szép epizod a *Storia delle campagne degli Italiani*, **Vacani** tábornoktól. Lásd még **Toreno**, *Storia della guerra e rivoluzione di Spagna*

tette el életét a zavargásban. Murat rendeletet tesz közzé, melly szerint „ki kezében fegyverrel elfogatik, agyonlövetik: ki házában fegyvereket tart, agyonlövetik; minden gyülekezet, mellyben nyolcz személynél több vesz részt, puskatüzzel szóratik szét: minden hely, hol valamelly francziát megölnek, fölégettetik: ki lázadásra izgató iratokat készit vagy osztogat, agyonlövetik. Az urak felelősek szolgáikért; a kézmüves mesterek és műhely-fők munkásaikért; az atyák és anyák gyermekeikért; a zárdafőnökök szerzetes testvéreikért.“ S fenyegetéseit teljesiti; de az áldozatokat mint vértanukat tiszteli a nép.

Napoleon Ferdinandtól parancsolólag föltétlen lemondást követel; s a testi fenyegetések, az erkölcsi ijesztgetések, s a félelem, nehogy pert kezdjenek ellene a madridi lázadás miatt, megtörték lelkét ez ifiúnak (1808 maj. 5), ki egy aljas kegyencz, egy vak atya s egy tulhatalmas szomszéd által volt zaklatva. Károly, alig hogy ismét souverain lett, Spanyolországot és Indiákat Napoleonnak engedi át, ki Franczia országtól független királyt foghat majd oda kinevezni; Károly maga részére a compiègnei kastélyt és gazdag vadaskerteket eszközölte ki, harmincz millio reállal; a királyi herczegek négyszáz millio frankkal kárpótoltattak; Godoynak, ki a szerződést létrehozta, minden birtoka visszaadatott; Ferdinand fenség czimmel Navarrát kapta [1]). Napoleon tehát megfosztotta birtokától a spanyol királyi családot, s kiáltványában igy szólt: „Hosszas vonaglás után, nemzetiségtek már már kihalóban volt. Én láttam bajaitokat, s orvosolni jövök azokat. Fejedelmeitek átengedték nekem Spanyolország koronáját. Én nem akarok uralkodni tártományaitok fölött, hanem igen is örök czimeket szerezni utódaitok szeretete és elismerésére. Monarchiátok elaggott, megifjitani azt, ez az én küldetésem. Bizzatok a jelenben, mert én azt akarom, hogy unokáitok megőrizzék emlékemet s igy szóljanak egykor felőlem: Ő ujjá szülte hazánkat.“ A milly álnok ép olly hasztalan lépés, mert már előbb is azt tehette ott, a mit akart, mig most meggyalázta magát Európa szemében, nem többé egy herczeg rémületet keltő elraboltatása és

[1]) Napoleon őt a Talleyrand tulajdonát képező Valencay kastélyban helyezte el, s utóbbit felszólitotta, szerezzen a herczegnek kényelmet és szórakozásokat, ne szenvedjen az szükséget fehérneműekben és konyha-készletekben, vezessen hozzá urnőket, rajta levén, hogy valamellyik megnyerje vonzalmát; s igy végezte levelét: *Quant à vous, votre mission est assez honorable!* Bayonnei levél, 1808 máj. 9-ről.

agyonlövetésével, hanem az által, hogy elég aljas volt cselszövényhez folyamodni, ő, kinek rendelkezésére állott az erő.

V. Károly és XIV. Lajos elfajult utódainak trónja vágyat keltett a szerencsefiakban, s Murat biztosnak tartotta, hogy megnyeri azt: de Napoleon ügyesebb kézre vélte bizandónak a kormányt; s minthogy Luciánnal nem sikerült neki a kibékülés, Mantuában találkozott vele (jun), Józsefet vitte át oda Nápolyból, a nélkül hogy megkérdezte volna a népet, mellytől őt elvette, vagy mellynek adta, s egy, Bayonneban szinrehozott képviseleti gyülés alkotmányt készitett, mellyben a megtartott régi elnevezések csak alig álczázták a franczia formákat. Madridban Napoleon az Inquisitio minden vagyonát lefoglalja, s nem talál többet, hétszázötvenezer franknál, és egyetlen foglyot sem [1]). Józseffel mint alattvalójával bánik, s rendelkezik a nélkül, hogy megkérdezné őt; miért is ez panaszokban tör ki, és pénzszükséget szenved, mert a tartományok nem fizetnek.

Napoleon, ki nem vette számitásba a nemzeteket, azt hitte, hogy végezvén az udvarral, az országgal is végzett. Azonban kijátszván a királyt, egy néppel találta magát szemközt, melly miután félénk és körültekintő uralkodóitól megszabadult, egész hévvel vethette magát a küzdtérre nemzetiségének ügye mellett, nem levén hozzáférhető a csáboknak, cselszövényeknek és ijesztgetéseknek; s miként a nép szokott, csupán egyetlen czélt tartva szem előtt, s kerülő nélkül és tüzzel törve afelé.

Franciaország, melly soha sem volt beavatva a politikai dolgokba, vagy csalódásban tartatott azok iránt, a bayonnei cselszövényről csak akkor értesült, midőn kitört a spanyol ellenállás. Canning és Castlereagh örültek az eseménynek, meg lévén győződve, mikép a nép ellen fog állani a félszigeten: Napoleon ellenben igy szólt Escoiquiz kanonokhoz: — „Az országokat, mellyekben sok a szerzetes, könnyü leigázni; én ezt tapasztalásból tudom“ [2]); ugyanazért csak ujonczokat küld oda: de ez megvetésnek tekintetik, és sarkalja az ellenállást.

[1]) **De Pradt.**

[2]) De Pradt-hoz pedig igy szólt: — „Ha e vállalat nyolczvanezer embert venne igénybe, nem fognék hozzá: de elég lesz tizenkétezer; az egész csak gyermekjáték. A spanyolok nem tudják, mi egy franczia csapat. A poroszok ollyanok voltak mint ők, s láttuk, mi történt velök. Higyétek el nekem, röviden fog a dolog végződni. Én nem akarnék senkinek ártani; de midőn politikai szekerem futóban van, kell hogy akadályozatlannl haladjon: jaj azoknak, kik kerekei alá kerülnek.“

Spanyolország, jóllehet csekély gyakorlati előmenetelt tett, élénk nemzeti érzülettel bir, ohajtja a politikai ujjászületést s a jog uralmát, erősebben mint bármelly protestáns nép. A nép, melly vallásos, durva és Európától elszigetelt, megtartva józanságát a bőség közepett, ép olly hiu nélkülözéseire, mint mások az élvezetekre: a papság hozzá van ott szokva háborura tüzelni még azon idő óta, midőn a mórok ellen vezette az országot, s szeretetben részeszül mert polgár. Az elfrancziásodottak nem voltak ott, miként másutt, a franczia tudományokban és bölcsészetben jártas emberek, hanem cselszövők és közönséges egyének, kiket az uj kormány nem alkalmazhatott tisztviselőkül vagy eszközökül. Az elkülönzött és egymás iránt ellenséges tartományok készek kezet fogni, hogy leküzdjék az idegent; s egész Spanyolország fölkel az átkozott francziák ellen. Csakhamar minden egyes tartományban forradalmi junta alakul; legalkalmasabb mód a védelem támogatására, mert szaporitja a tevékenységet, növeli a vetélkedést, akadályozza az ellenség ármányait, s azt eszközli, hogy részleges vereség nem veszélyezteti a közügyet. Az országnak még hatvanezer katonája volt, a népen kivül, melly bandafőnökök alatt sorakozott, kik aztán hiresekké lettek, mint p. o. Mina, Empecinado, Mancho; a tanulók Cassius, Brutus, Scaevola sat. neveket vettek fel; rögtönzött katonák, tábornokok, hősök; másutt kormányok folytattak háborut, itt a nép; s a valóban köztársasági hadsereg csak annyiban engedelmeskedett vezéreinek, amennyiben az ő akaratját teljesitették; küzdött a királyért, de mindig nyilvánitva reményét a javitások, a cortes összehivása, s a bajok orvoslása iránt.

A mindenfelé emelkedő hegységek, mellyek akadályozták az ország egységét, védbástyái lőnek a függetlenségnek. Jók voltak a nagy országutak, de járhatlanok a mellékvonalak; ritkák a helységek, kevés a viz, az árnyék, ugy hogy egy nagy hadseregnek lehetetlen volt magát fentartania. A spanyolok nem szégyenlik a futást, miért is kevés veszteséget szenvednek a csatákban; aztán az erdőkből és kőhalmazok mögül biztosan czélba vehetik elleneiket; a győzelem csak azon tért szolgáltatja a francziák hatalmába, hol a csatát vivták; a roppant mennyiségü zsákmány és pogyász, mit magukkal czepeltek, nagy befolyással volt vereségeikre.

A boszuság olly ellenséggel állni szemben, melly kisiklik a kézből, elkeseriti a napoleoni katonákat, kik ép olly dühödtek

lesznek az engedelmességben, mint a spanyolok a haza védelmében. A kormány átkokat von magára a kényszerü kivégeztetések s a végletekig vitt háborui rendszabályok által: Ó-Castiliában lovakat szedet, s a nem szükségeseket egyik szemök kiszurásával hadmüveletre képtelenekké parancsolja tétetni. A tábornokok rabolnak, erőszakoskodnak, kéjhölgyeiket gyémántokkal ékitik, melyektől a Madonnákat fosztották meg. A katonák, folytonos hátrálásra lévén kényszeritve müveletlen és kevéssé ismert vidékeken, pusztitanak, hogy élhessenek. Aztán uruk viselete jogot látszott nekik adni, hogy mindenféle ravasz fogásokat felhasználjanak: de a miket ők hadi cseleknek neveztek, mélyen sértették azok a spanyol loyalitást: minélfogva nem csak hatalmaskodóknak hanem aljasaknak is tartattak.

Mindennek eredménye nem lehetett egyéb a legkeserübb visszahatásoknál: egyiknek testvére öletett meg miután letette a fegyvert, másiknak nején követtek el erőszakot, a harmadiktól leányait rabolták el; s a megsértettek szilaj útonállók lesznek; a nők reájok rohanva a sebesültekre darabokra tépik, tüzön sütögetik, kinozva végezik ki őket; megmérgezik a hordókat és kutakat; Oportóban, Coimbrában egész kórházak ölettek ki; hétszáz foglyot fojtottak a Minho vizébe. Igaz, hogy a hazafias juntáknak között nem igen volt meg a kellő egyetértés, és bőven sarjadoztak ott az ellenségeskedések: de Napoleon tábornokai, távol uruk szemétől, szintén szeszély szerint müködtek. Ezek közől Soult volt a legjobb, de seregében akadtak köztársaságiak és nagyravágyók, kik egyetértettek az angolokkal, s őt, miként a hir beszélte, Portugalia királyává szándékoztak kikiáltani; és nem támogattatván kellőleg az irigy Ney által, kevésben mult, hogy el nem veszett. Dupont Andalusiában huszonháromezer emberrel megadta magát Catannos tábornoknak, kikötvén az ejtett zsákmányt s a visszatérhetést Franciaországba: de a felkelők nem tisztelték azokat, kik megtartották a zsákmányt s nem a fegyvert, hogy megvédjék azt; mikor pedig hajóra szálltak, az angolok fogták el őket. Savary kijelenti, hogy nem tarthatja magát tovább Madridban, s csekély számu józsefpártiakkal az Ebro mögé vonul vissza.

E szerencsétlenségeket Junot is megérezte Portugaliában. Már roszul állottak dolgai, midőn hallja, hogy egy angol hadsereg kötött ki Portóban Wellesley Arthur vezénylete alatt: s a francziák első veresége Vimiero mellett felbátoritja a fölkelést, melly annyira növekszik, hogy Cintrában a francziák kénytelenek vol-

tak megadni magukat (aug. 22), s tengeren haza szállittattak. Ekkor a fölkelt Portugalia, az angolok védszárnyai alatt, szövetségre lépett Spanyolországgal. Massena, ki ujolag megjelent ott (1810), Wellesley és az éhség által üldöztetve, kénytelen volt visszavonulni.

Az angolok felfogták e birtok fontosságát, s ha előbb mindig legyőzettek a köztársasági francziák által, most iszonyuaknak mutatták magukat. Wellesley igen különbözött Napoleon tábornokaitól; nem a hősköltemény és regény, hanem a hideg és száraz ész, a számitások és mértékek embere, aggályosan kiméletes volt a népek irányában, mellyek között táborozott, s szigoruan fentartotta övéi fegyelmét; a félsziget háborujára vonatkozó tizenkét roppant kötetnyi levelezéseiben egyetlen egyszer sem fordul elő a dicsőség szó; buzditó beszédei a katonákhoz oda mentek ki, hogy azt mondotta: — „Jól vagytok ruházva, jól táplálva; ki kötelességét nem teljesiti, függni fog.“

Fölfegyverezni a népességeket, csak biztos és jól tanulmányozott hadállásokban fogadni el csatát, fölszaggatni az utakat és hidakat, lerombolni a malmokat, magtárakat, elpusztitani a mezőket és helységeket, ez a hadmesterség, mellyre a félszigetiek tanitották az oroszokat. Annyi mindenféle rendszerrel tettek kisérletet az ellenséges királyok, hasztalan; a népek ezt gondolták ki; s Napoleon, ki mindig csak a királyokat tartotta szem előtt, nem vette azt figyelembe, s makacsul megmaradt sajátja mellett a legtávolabbi pontokat keresni fel, hogy döntő csatát vivjon, Portugaliában vagy Moszkvában. Megparancsolta Lissabon bevételét, hol az elgyötrött hadsereg nyugalmat és gyönyöröket remélt: de egy bámulandó erőd-vonal, mellyet Torresvedrasnál Wellesley huzott eléje, hátrálásra kényszeritette azt, mi annál terhesebb volt, mert elhagyott vidékeken történt. La Romana spanyol hadteste, melly északra helyeztetvén át, Bernadotte-al a svédek ellen küzdött, hirt vévén hazája mozgalmairól, elhatározta segélyére sietni; s titkon angol hajóra szállva, mintegy tiz ezren a félszigetre érkeztek. Milly lelkesitő esemény a spanyolokra! milly boszantó Napoleonra! milly példa a csapatokra nézve, mellyeket ő hazájoktól elszakasztott! s Anglia szórja az aranyat, hogy minél több segédkart vonjon el tőle; és minden udvar segélyezte, vagy legalább jó szemmel nézte a fölkelést. Ez ott rendszeresittetett; szaporodtak a guerillák anélkül, hogy hiányt szenvedett volna a hadsereg, melly Catannos és Palafox vezérlete alatt állott, s a mi több,

negyvenezer angol támogatta őket: habár a vallási gyülölségek ezek ellen akadályozták amaz összhangot, melly szükséges lett volna József és a francziák kiüzésére, kik Vittoriában központositották erőiket. Ezek megtámadják Saragozzát, a nyilt várost (august), de a nők hősiesen viselik ott magukat, különösen Augustina és Burita grófnő; a béke-ajánlatokra Palafox: — „Háboru egész a késig" szavakkal válaszol; s valóban fegyver és dögvész által ötvennégy ezer egyén veszett ott el, mielőtt megadták volna magukat.

Napoleon minden lehetőt megtett, hogy feledtesse a spanyol és portugal fegyverlerakások által okozott rosz benyomást; de meg is kellett azokat boszulni. A Niementől a Tagohoz inditja tehát a hadsereget. — „Katonák! miután diadalmaskodtatok a Duna és Visztula mellett, pihenés nélkül erőtetett menetekben vonultatok keresztül Német és Francziaországon. Katonák, szükségem van reátok. A gyülölt leopárd megfertőzteti Spanyolország és Portugalia földeit. Titeket látva rémülten fut tova. Vigyük a diadalmas sasokat egész Hercules oszlopaiig, hol sérelmeket kell megboszulnunk. Mit a franczia nép boldogsága s az én dicsőségem érdekében tettetek és fogtok tenni, örökre szivembe lesz vésve."

Visszaélvén a sorozással, előlegezi az 1810 iki hadilletéket (deczemb.), gyenge ifiakból állót, kiknek rendeltetésök volt megtölteni a kórodákat; s ujakat szedet a már kimeritett osztályokból; de a forradalom által képzett legjobb tábornokok küzdenek vele. Győzedelmesen nyomul előre; s Madrid alatt, melly utczáról utczára vétetett be, eltörli a szerzeteseket, az Inquisitiót, a hübéri jogokat; megtámadja az angolokat élökön Moore-ral, ki a csatatéren vesztette el életét; s visszavetvén őket a szárazföldről, és azt hivén, hogy minden főváros olly fontossággal bir mint Párizs, bevégzettnek tartja a háborut, és siet visszatérni Francziaországba.

József, a testvéri győzelmek által ismét visszahelyeztetvén Madridba (1809), hogy megnyerje a kegyeket, a hit, a függetlenség, a területi épség és szabadság védnökének hirdeti magát; pártolja a müvészeteket, egyöntetüvé teszi az igazságszolgáltatást, terjeszti a szabadkömüves-páholyokat, mellyek hatalmas eszközül szolgáltak akkoriban a rendőrségnek; spanyolosan öltözködik, és misére jár: de olly kevéssé nyeri meg a sziveket, hogy csak nagy kiséretekkel utazhatik, mellyek egész hadseregek voltak. A tehetséges Jourdan tábornok folytatja a háborut, melly kioltbatlan, mert nem nagy hadseregek között vivatik, hanem minden sövény,

minden magaslat, minden árok erödül szolgál, mellyet be kell venni. Lannesnek nem sikerül Saragozza egy második ostroma, s hasztalan lövetnek a szerzetesek, és bánnak rablókként a hősökkel.

1808 május 2-tól 1814 apr. 10-ig hatszor ismétlödött a hadjárat Spanyolországban, a magán gyülölet vadságával s az egész félszigeten, nem tisztelve a békét sem a fegyverszüneteket, vagy téli szállásokat; s az évenként elveszettek számát százezerre lehet tenni. Sebastiani egy levelet intézvén Jovellanoshoz, mellyben intette öt: igyekezzék elömozditani a félsziget lecsendesitését, ne foglaljon pártállást, ne hallgasson az angolokra, hanem inkább szilárditsa az alkotmányt, mellyet Napoleon adott, amaz igy válaszolt: „Én nem a pártok valamellyikét, hanem igaz és szent ügyében a hazát szolgálom, melly mindnyájunk magasztos kötelességévé teszi védeni és támogatni azt életünk feláldozásával. Mi nem az Inquisitioért, nem az előitéletekért, nem Spanyolország nagyainak érdekeért, hanem a király jogaiért, a vallásért, az alkotmányért, a függetlenségért küzdünk. A vágy s a föltett szándék ujjászülni Spanyolországot s visszaadni annak hajdani fényét, miként ön mondja, legfőbb ohajaink és törekvéseink közé tartoznak; s talán nem sokára Francziaország és egész Európa be fogja ismerni, mikép a nemzetnél, melly férfiasan és kitartással védte a király ügyét egy igaztalan és álnok betörés ellen, nem hiányzik a buzgalom, szilárdság és értelem jóvá tenni a visszaéléseket, mellyek azt lealacsonyitották. Ki az, ki nem sir, látva e betörésből született bajait egy ártatlan népnek, mellytől, miután a lázadó czimmel befeketittetett, az emberies bánásmódot is megtagadják, mit a háboru-jog maguk a bárbár ellenségek irányában is megkövetel. De kinek rovandók fel azok? az igaztalan betörönek-e vagy azoknak, kik saját ügyöket védik? Rajta leszek, hogy tiszteltessenek az emberiség és bölcsészet elvei, mellyeket, miként ön mondja, József király vall, majd ha látni fogom, hogy távozásával beismeri, mikép egy ország, melly az ő nevében önök katonái által elpusztittatott, nem a legalkalmasabb hely amaz elvek ajánlgatására.“

Fölfedeztetvén a megsebezhető sark, Canning makacsul ragaszkodik a háboruhoz; ő, ki előre megmondá — „Ha Napoleon veszit Spanyolországban, bukása bizonyos.“ Aztán 1810-ben felkiáltott: — „A franczia hadsereg egymásután meghóditotta s meg fogja hódithatni a tartományokat, de nem tarthatja meg azokat ott, hol a hóditó semmit sem tehet katonai állomásain tul,

hol tekintélye az általa megszállt erődökre vagy elfoglalt tartományokra szoritkozik, s bármerre forduljon, mindenütt megátalkodott elégületlenséggel, kifözött boszuval, törhetlen ellenállással, halálos gyülölettel találkozik. Ha Spanyolország szenved, Francziaországnak többe kerül e háboru, mint bármellyike a megelözöleg Európa egyéb államai ellen folytatottaknak.“ Az ellenzék elhatározta támogatni a kormányt az erőfeszitésben, és Sheridan igy szólt: — „Buonaparte mindeddig diadallal futotta pályáját, mert csak méltóságot nem ismerő fejedelmekkel, oktalan miniszterekkel, s olly országokkal volt dolga, hol a nép nem helyezett érdeket a maga diadalaiba. Most megtanulja, mi egy nemzet, mellyet az ellenállás szelleme lelkesit.“ Canning késedelem nélkül ünnepélyes szövetséggel elismerte a juntákat, s fegyverrel és ruhával segélyezte azokat; Wellesley, kit vád alá helyeztek, mert elfogadta Junot föltétes magamegadását a helyett, hogy tönkre tette volna öt, fölmentetvén visszakapta a vezényletet, s a talaverai győzelemért (1809. jul. 27.) lord Wellington nevet nyert: a portugal bandákat a kalandor sir Robert Wilson igazgatta.

A hibák és szerencsétlenségek, mellyek egymást érték a spanyol háboruban, megfosztván a franczia hadsereget a győzhetlenség hirnevétől, s lerontván a császár hitelét, ki szemérmetlenül szórta világba a hivatalos hazugságokat, ismét felbátoritották Európát megujitani az ellenállást, miről már már elfeledkeztek. Ha akkoriban Spanyolországnak alkotmánya van, a király roszasága miatt nem szünt volna meg az uralom. Ha Francziaország bir vala ollyannal, nem nyomta volna el Spanyolországot olly módon, miként ott is csak alig történhetik, hol az egész politika egy kabinet kezébe van letéve. A népek megértették a leczkét, s hasznot akartak abból huzni. A vérgőz, melly Spanyolország földéről fölemelkedik, elhomályositja Napoleon csillagát; s a demokraczia uj reményt merit, hogy megcsonkithatja a sas karmait, s számot kér töle az ügyről, mellyet elárult. Dumouriez a guerilla harcz kézikönyvét irja meg; s a haza kiáltás, melly Spanyolországot felrázza, egész Europát végig zugja.

Legnagyobb visszhangot keltett az Németországban (1808.), hol Arndt általános fölkelést hoz javaslatba: a titkos társulatok összefüzik a különvált népeket; menten a nagyravágyástól, egyedüli törekvésök akadályozni, nehogy a haza szolga legyen, s hivatalokat és rangfokozatokat csak annak segélyzésével akarnak kiérdemelni: a Tugendbund, melly Poroszországban szülemlett,

elterjed a hadseregben s az ifiuságban, s a német népeknek annyira kedves titokzatosság és homály leple alatt sorakoznak a fegyverek: Blücher, Gneisenhau, Schill, Braunschweig-OEls fegyverrel, Stadion, Stein, Körner, Gentz, Kotzebue iratokkal és dalokkal terjesztik a testvérülést, s Németország és Teutonia nevében igyekeznek egyesiteni a poroszokat, osztrákokat, bajorokat, würtembergieket, szászokat, a népekhez fordulván, mialatt a királyok Napoleon előtt térdeltek.

Erfurti értekezlet.

Sietni kellett tehát elfojtani e szikrákat: de mielőtt megkezdené az uj háborut, Napoleon találkozást kér Sándortól, s annak helyéül Erfurt jelöltetik ki, jóllehet sokan a bayonneihez hasonló meglepetéssel ijesztgették Sándort. Valódi teljes udvart alakitottak az alattvaló fejedelmek, kik Napoleon tiszteletére oda siettek (szept.): négy király, huszonhét fejedelem, két nagyherczeg, hét herczeg, családostul, s számtalan gróf, báró, tábornagy képezték a fénykoronát e nap körül. Fényes ünnepélyek és szini előadások rendeztettek: Napoleon, ki a Comédie française-t parancsolta oda, igy szólt Talmához, a hires szinészhez: — „Én önt királyokból álló földszint előtt fogom játszatni": gunyos mondás ép ugy mint mikor, amaz évszazados fölségek közepett, azt mondá: — „Midőn én hadnagy valék." Bemutattatta magának Wielandot, s a becsület-renddel diszitette őt fel, miként Göthét; mert e két költő idegen maradt a nemzeti mozgalomtól. Napoleon és Sándor itt csak azt erősitették meg, mit Tilsitben elhatároztak, a világ felosztását keletre és nyugatra; Sándor beleegyezett Spanyolország és Portugalia elfoglalásába, de ugyanazt kivánta Napoleontól Finnland, Moldva és Oláhországra nézve, melly tartományokat Svédországtól és a Portatól akarta elfoglalni. Szintén megállapodás jött létre Poroszország kiüritése iránt, mellynek hadserege negyvenezer emberre szorittatott. Ausztriát emlékeztették, mikép csupán Napoleon jóságának köszönheti, hogy föl nem daraboltatott; legyen eszén, ne adjon okot a gyanura; a császárnak föltett szándéka kiüriteni Németországot, s egészen a tengeri háborunak adni át magát. A két császár egy közös levele javaslatokat vitt Angliának: de ha ezzel Napoleon a vetélytárs előtt Sándorral való jó egyetértését akarta fitogtatni, Sándor titokban megnyugtatta Angliát, hogy nincs mit félnie e szövetség eredményeitől.

Az elégületlenség mindinkább növekedett a császár körül.

Murat csalatkozott a spanyol korona iránt táplált reményében; Josephinet és Eugent nyugtalanitották a válásról terjesztett hirek; a roppant adók zugolódást keltettek a nép között, mig a tulhajtott ujonczozás borzalmat okozó név lett. Miniszterek és hirlapok nagy hangon hirdették a császár béke-szeretetét, nagyravágyástól ment voltát, a katona-állitásnak a népesség szaporodására kedvező befolyását; mindebben azonban ép ugy nem volt igazuk, mint midőn azt mondották, hogy Anglia elvesztette hitelét, melly ország pedig ép akkor négy száztólira felvett tiz millió font sterlinggel töltötte meg kincstárát. Mig ez az aranynyal, Napoleon a vérrel bánt pazarul, s minden igyekezete a hadsereg szaporitására irányult; fegyverforgatásra neveltette az ifiuságot; minden figyermeköktől megfosztotta az anyákat, mintegy méhökben turkálva, hogy katonákat keressen ott; sorhadi lábra állitja a nemzetőrséget, s teljesen katonai szinezetet ad a társadalomnak. Aközben a növekedő zsarnokság mindinkább féltékenynyé lesz s a mult idők minden emlékét kitörülni igyekszik. Midőn a törvényhozó testület szerencsekivánatokkal járul a spanyol győzelmek alkalmából Josephinehez, ez válaszában azt mondá, szivesen fogadja ama kivánatokat, annál inkább „mert a törvényhozó test képviseli a franczia nemzetet.“ E szólam bántotta Napoleont, ki Spanyolországból egy czikket küldött a Moniteur-nek, mellyben egyebek közt ez volt olvasható: „A császárné nem mondotta igy, mert ő igen jól ismeri alkotmányainkat, s tudja, hogy a nemzet első képviselője a császár, mert minden hatalom Istentől és a nemzettől jö . . .“; s igy folytatja tovább, fejtegetve és érvekkel erősitve e tételt. Lehetett-e többé várni ama mindenre kész odaadást, mellyet előbb a szabadság szült? A Németország ellen szánt hadsereg élére három elégedetlen tábornokot állitott, Bernadotteot, Massenát, Macdonaldot, Davoustval és Berthierrel együtt, kik törhetlen hűséggel viseltettek iránta és kérlelhetlen végrehajtók voltak.

Ötödik szövetség. 1809-ki osztrák-franczia háboru.

Anglia, ritka s valóban nemzeti egyetértésben, óriási erőfeszitéseket fejt ki (1809); elfoglalja Martinique-et, Franciaország utólsó gyarmatát; lángba boritja ennek hajócsapatait, akadályozza a semlegesek kereskedelmét, kiszállásokat tervez Portugalban és Siciliában, pénzt készit Ausztria részére. Canning, ki tisztába jött a fölkelés ereje iránt, északra is ki akarja azt terjeszteni, Hollandban Orange herczeggel kezdvén, s a szárazföldi rendszer által tönkretett kereskedő városokba ültetvén azt át: aztán Németor-

ságban szórja el szikráit és Tirolban, hol Hofer András veszi kézbe a szabadság zászlaját; Calabriában is mozgásba hozza a carbonarikat, s egész a horvátokig és ragusaiakig elér izgató keze. A megalázott Poroszország csak alkalmas perczre vár, hogy ujra fölemelje fejét. Ha Sándor bámulta Napoleont, bojárjai gyülölték. II. Ferencz, miután letette Nagy-Károly koronáját, házának lassanként összehalmozódott birtokaiba közigazgatási egységet akart bevinni, mert nélkülözték azok a nemzetit; s Ausztria császárának czimezte magát. Most az ujra föléledt német szellemben módot lát előbbi tekintélye visszaszerzésére az által, hogy a népek élére áll; s azon hiresztelt ürügy alatt mintha kelet ellen készülne, négyszázezer embert fegyverez fel, s Károly főherczegre bizza a vezényletet, az akadályozó udvari tanácsoktól független hatalommal. A királyok megtanulták a forradalomtól igénybe venni a tömegeket; Stadion, külügyminiszter, egyetértésben állott a németországi hazafiakkal; az osztrák hirlapok jegét megtörte a lelkesültség; s Ausztria az által támadó szerepre ragadtatott Európa szabadságáért, melly (miként mondá) lobogója alá menekült; Németország népeit a nemzetiség védelmére, az olaszokat lázadásra szólitja fel, Ferencz szent szavára alkotmányt igérvén nekik.

Jóllehet csak Tirol felelt a fölhivásra, látni lehetett, milly gyuladás volt kitöröben. Különös változás! Ausztria a népek élén találta magát anélkül hogy szövetkeztek volna a királyok, s meg volt győződve a sokaságok hatalmáról; mig Napoleon a szövetkezett királyok egész seregét vonszolja maga után, de a nép-szellem ellene van, s ő vádolja az ellenségeket, amiért a forradalomhoz folyamodnak. Napoleon érzi a veszélyt, s egész lángeszét ellene szegezi: hamis czédulákkal pénzt szerez; halálra itéli a franczia-kat, kik idegenek szolgálatába állanak; legjobb tábornagyait a Rajna mellé és Olaszországba küldi; s egyikéhez fog a legbámulatosabb hadjáratoknak, mellyekről a történelem emlékezik. Serege nem nagy s az egész majdnem csupa idegenek és szövetségesekből áll: de a magasabb hadászat segélyével igyekszik kijátszani a védelemben mindig bámulatos Károly főherczeg megfontolt mozdulatait. A szerencse sokszor változónak mutatja magát. Az eckmühli csata vagy inkább az egymást követő öt csata után (szept· 18—22), Károly, miután Regensburgot megerősitette volna, a Dunán tulra nyomatik vissza, födözetlenül hagyván János főherczeget, ki Tirolban nyomult elő. Napoleon, szükségesnek találván döntő csapásokat mérni, Bécs ellen indul: s habár védelmére föl-

fegyverezik a landwehrt, és Spanyolország példáival s teuton visszaemlékezésekkel élesztetik a bátorság, ő néhány nap elteltével beveszi azt (május 13.).

Csekély fontosságu fegyvertény, mindaddig mig az osztrák hadsereg erős maradt a Dunán tul; Sándor háborut üzent Ausztriának, de ki nem mozdult. Ferdinand főherczeg győzött Lengyelországban; a fölkelés terjedt Németországban. János főherczeg a Piave mellett megverte az Eugén által vezényelt olasz hadsereget, s fenyegette Olaszország szivét; azonban értesülve a napoleoni győzelmekről visszafordult. Napoleon Schönbrunnból elrendeli a pápai államok bekeblezését a birodalomba, s az osztrák monarchia feldarabolására gondol; villámokat szór a landwehr ellen, s halált mond a rablókra, melly névvel rendes és köteles háborut folytató tábornokokat is illet.

Akkor átmegy a Dunán, de Károly meglepi őt Esslingnél (maj. 22), hol Lannes majdnem az összes nehéz lovassággal elveszett, s hol a francziáknak nem maradt egyéb dicsőségök, mint hogy jól védték magukat. Károly, ha elég bátorsággal bir vala, Napoleont a Dunán átkelt egész seregrészével megadásra kényszerithette volna: de mig ő késlekedik, Napoleon a Duna Lobau nevü szigetére vonul vissza harminczötezer emberrel, kik közül hat ezer sebet kapott; lő és élelmi szerekben is szükséget szenvedtek, és nem voltak hidjaik. Massena azonban támogatta öket, s azt mondá: — „Ha én a főherczeg vagyok, egyetlen franczia sem menekült volna hirt vinni a szerencsétlenségről.“ Németország örvendve látta Napoleont „megfogva mint egy dunai egeret Lobau csapdájában;“ mindenfelé csapat-erösitések és egyezkedések folytattatnak; az elégületlenek kitörnek Francziaországban [1]); a napi jelentések embertelen és bántalmazó hazugságaival szemben tulzott hireket terjesztenek a Dunába hányt sebesültekről, s hogy Lannes haldokolva igy szólt volna Napoleonhoz: — „Ön oka halá-

[1]) „Közvetlen az esslingi ütközet után, egy kém érkezett a csatatérről Fouchehoz, hogy megismertesse vele az ügyek kétségbeesett állapotát, mellyekről azt hitték, hogy igen kedvezők lehetnek bizonyos tervek kivitelére. E kém meg volt bizva kikérni az ő tanácsát, s megtudni, mit várhatnak belölről. Mire Fouché komolyan boszus hangon válaszolá: — De hogyan jöhetnek hozzánk kérni valamit, midőn önöknek már az egész dolgot saját szakállukra véghez kellett volna vinniök? Önök ott gyáva lelkek, kik semmit sem értenek a dologhoz: dugják öt zsákba, fojtsák öt a Dunába, s aztán minden könnyen és mindenütt rendbe jö.“ **Pelet** tábornok jegyzete a *Memoires sur la guerre de* 1809. czimü munkához.

lomnak; ön telhetetlen nagyravágyásból egymás után mindnyájunkat meg fog öletni.“

Napoleonnak azonban sikerült a folyó jobb partjára vergődni, helyre hozni a hidakat, ujra bizalmat önteni katonáiba, s egy nagyszerü csatával akarja visszaszerezni hirnevét. Károly tétlenül vesztegelt, mert nem bizott eléggé katonáiba: s János nem akadályozhatta az olaszországi hadseregnek egyesülését a napoleonival, mit a győri csata után (jun. 14), Beauharnais és Macdonald eszközöltek. A császár, figyelmesen tanulmányozván a Dunát, mialatt négyszáz osztrák ágyu vár rá, egy zivataros éjen keresztül megy azon, Wagram mellett csatarendbe állitja hadseregét, s iszonyu mészárlás után győztes marad (jul. 5. 6. 7.). Azzal dicsekedett, hogy csak másfélezer embert vesztett, de valójában harminczhárom ezer lett harczképtelenné; az osztrákok közül huszonhétezer ember és igen sok tábornok esett el. Berthier wagrami herczeggé kiáltatott ki; Massena, ki inkább megérdemelte volna azt, és Davoust előbbi czimeikhez esslingi és eckmühli herczeg czimet kaptak; Macdonald, Oudinot, Marmont tábornagyokká neveztettek; Bernadottenak semmi sem jutott, mert gyanut keltett népszerüség-hajhászása Németországban.

A wagrami nem volt valami nagy győzelem s Rovigo herczeg, Napoleon állandó bámulója, igy irt arról: — „A főherczeg minden ponton visszavonult, nekünk engedvén át a csatatért, de sem foglyokat sem ágyukat nem hagyott hátra, s ugy harczolt, hogy minden vakmerő vállalat inditója okulhat az általa adott leczkéből. Üldöztetett, de nem nagy tüzzel, mert hátrálása nem volt rendetlen s mi nem éreztünk kedvet ujból csatára kényszeriteni öt.“ Károly főherczeg Csehország felé vonult vissza, abban bizva, hogy Poroszország is majd meg fog mozdulni: az angolok Stralsundban egy hadsereg partra-szállását igérték, melylyel ketté lehetett volna vágni Napoleon közlekedését az Elben és Rajnán. De ez gyorsasággal megelőzi ellenségeit, s minden áron egy második csatát akar vivni: Károly nem bizik eléggé magában, tanácsosai közől némellyek Francziaország felé hajolnak, miért is Znaymban fegyverszünetet kér (juli. 11.), mellyre semmi szüksége nem volt: s Ausztria, melly mindenfelé felizgatta a népek szellemét, most cserben hagyja öket.

Braunschweig, fekete egyenruhát és jelvényül halálfőt viselő huszár-csapatot alakitván, saját szakálára hősies háborut folytat, melly a költők és a nép énekeinek szolgáltatott tárgyat: a fegy-

verszünet által sem hagyja magát fékeztetni, hanem küzd, rémit, mig végre hajóra száll Angliába evezendő, honnan ismét előjövend, hogy meghaljon Waterloonál. Schill, az idősebb, egy, a titkos társulatokban szövetkezett eleven ifiakból összeállitott könnyü lovascsapattal kiindulván Berlinből, hol a királyné sajátkezüleg kötötte lobogójukra nyakkendőjét, leveri a mulékony westphaliai királyság czimereit; üldözőbe vétetvén, Stralsundba fut; nem találván hajót, mellyen tengerre szálljon, tizezer dán és holland ellen védi magát, s harczolva öletik meg. Más helyeken elő volt készitve a fölkelés s Napoleon tábornokai és miniszterei közől többen egyetértettek azzal; a Schelde által képzett Walchern szigeten egy angol hadsereg köt ki harminczhét sorhajóval, huszonnyolcz fregáttal, és harmincznyolcz ezer emberrel, s elfoglalja Vliessingent; de aztán tétlen marad, várva Németország és Holland fölkeléseit, mellyek nem következtek be.

Hofer András, tiroli gazdag vendéglős, igen derék vadász, bajnoki testalkattal, a szent Szüz és Ausztria császárának nevében a fölkelés és hazája élére áll: két ezred volt kénytelen letenni a fegyvert a r a b l ó k karabinjai előtt, kik elüzvén a bajorokat Tirolból, folytatják győzelmeiket, valamig a znaymi fegyverszünet meg nem szakitja azokat. Ekkor Hofer, bizván a bünbocsánatban, s átalom-levéllel lévén ellátva, előjő a hegyekből, s perbe fogatván agyonlövetik (1810 febr.). Németországban igen sok hazafi kivégeztetett, s csak egyetlen alkalommal tizenegy porosz tiszt; mások bagnokba vagy gályákra hurczoltattak.

Lichtenstein, ki Károly főherczeg után átvette a hadsereg vezényletét, határozottan Francziaország felé hajolt, s rá birta Ferenczet a békére (1809 oct. 14.); mellynél fogva Ausztria, jóllehet még mindig virágzó helyzetben volt, kétezer négyszög mértöldnyi (miglia) területet vesztett negyedfél millió lakossal, átengedte a salzburgi gazdag bányákat, fizetett hetvenöt millió forintot, és hozzájárult a szárazföldi rendszerhez; Bécs falai lerontattak.

Illy erőszakos béke lehetett-e tartós?

TIZENHARMADIK FEJEZET.

A közvélemény visszahatása. — Vallási küzdelmek.

Napoleon, utjában az Alpeseken keresztül, igy szólt egyik hadsegédéhez: — „Ön előtt nagy dolognak látszik a franczziák császárának és Olaszország királyának lenni. Én nem ringatom magamat csalódásban: én eszköze vagyok a Gondviselésnek, melly fentart engemet, mig szüksége lesz reám; azután széttör mint üveget.“ [1]) Vajha ezt folytonosan eszében tartotta s a szerint müködött volna! de a nagyság elvakitotta őt; s nem is csoda, hiszen maga Francziaország is elvakittatott az által, jóllehet olly igen igen sokba került az neki, s még akkor sem nyilt meg szeme, miután bálványa maga ásta meg előtte a nyaktörő mélységet. S valóban nincs menthetőbb rajongás annál, mellyet Napoleon keltett, ki, saját szerencséjének fia, a népnek képviselője lévén, a nép és szabadság kinyomatait még akkor is magán viselte, miután már mindkettőt megtagadta volna. Az őszinte s a szabadságot vallásosan tisztelő történész nem bámulhatja, nem szeretheti őt tovább; de igaztalan lenne, ha elnézéssel nem viseltetnék olly érzelmek iránt, mellyektől őt magát is csak az ész védi meg.

Napoleontól nem lehet egy átalános had-rendszert levezetni, mert az ő mestersége abban állott, hogy a helyzethez alkalmazta a mozdulatokat. Az ellenség elérhetni hiszi őt, mialatt Mantuát ostromolja; s ő nem haboz ott hagyni azt s összpontositani erőit, hogy Castiglionenál találkozzék szemben ellenségével. Arcolenál egy mocsároktól környezett ösvényre vakmerősködik, s illy módon meghiusitja az ellenség számbeli fensőbbségét. Rivoli mellett a német gyalogság a magaslatokon foglalt állást, mig a tüzérség és lovasság a sikot tartották; s ő közéjök vetve magát megakadályozza egyesülésöket, s külön-külön megveri őket. Marengónál és Ulmnál hátba kapja az ellenséget; Austerlitz mellett keresztül töri az ellenséges hadsereg közepét. Egyedüli czélja a győzelem; eszközei a legkülönfélébbek.

---

[1]) *Baudus ezredes emlékiratai.*

A köztársaság, egyenlőségi tekintetekből, nagy hatalmat tulajdonitott az osztály-tábornokoknak, majd nem függetlenitvén azokat a fő vezértől, ki e szerint nagyon korlátoztatott müködésében a bizottság rendeletei s az alattasok igényei által; ugyanazért ritkák voltak az átalános csaták, és gyakoriak az apróbb ütközetek. Napoleon ellenkezőleg mindent magában összpontositott; legfelebb ha Berthierrel tudatta terveit a kivitel perczében. A II. Fridrik által megállapitott taktikába ő semmi lényeges változást nem vitt be; csupán nagyobb kiterjedésben alkalmazta azt az uj körülményekhez: növekedett az oszlop-rendezés hitele; a négyszeg, mellynek fontossága Egyiptomban öttlött szembe, szabályszerü alakulás lett ugy a támadásban mint a védelemben; a lovasság ellen az egymásutáni sortüz fogadtatott el; a csapatok gyakoroltattak a talaj-egyengetésben, sánczásásban, erödítmények emelésében; s főleg a boulognei mezö, melly egyébiránt olly haszontalan volt, nagy és folytonos gyakorlatul szolgált, hol a császár szemei előtt, begyakorolták a tábornokok magukat a nagy hadfejlesztésekbe.

Midőn, mind kiveszvén a veteránok, csupa ujonczokból állott már akkor a hadsereg, Napoleon roppant anyagkészlettel akarta a hiányt pótolni; s háromszázezer emberét ezernégyszáz ágyuval szerelte fel; ugy hogy majdnem minden ezerre öt jutott, a miért hibáztatták őt a tapasztalt tisztek, kik látták, mikép a többi fegyver csupán az ágyuk őrzésére is alig lesz elég, melly előrelátásukat mindjárt az első szerencsétlenség igazolta. Mindazáltal, a száz meg száz tátongó ércz száj, mellyeket bámulatos mozgékonyságba tudott hozni, csak ugy falta a csatákban azt a hust, mellyet ő embertelenül á g y u-h u s n a k nevezett.

Legnagyobb érdeme személyes felügyeletében állott. Fáradhatlan és vas egészsége levén, mindenütt ott termett, figyelt, bátoritott; nem kimélve a költségeket, kémeket vásárolt és megszerezte az ellenség terveit; ő maga vette szemre a terűt, s apró csatározásokat indittatott, mialatt valamelly magaslatról minden mozdulatot figyelemmel kisért; soha sem számolgatta, milly áldozatokba kerül valamelly döntő pont elfoglalása; s az egész csata alatt folytonosan figyelt, szenvtelenül miként kabinetjében, sem örömet sem zavart nem árulva el arczán, s nem hallgatva mások véleményeire. Nagyszavu kiáltványai, mellyeket a csata előtt és után közzé szokott tenni, részét képezték taktikájának. Megnyervén a csatát, a pihent vagy még kevésbbé kifáradt csapatokat gyorsan

az ellenség nyomába küldötte, hogy teljessé tegye annak vereségét, s a mint az értesitéseket kapta, rögtön jutalmakat és dicséreteket osztogatott.

S miként Fridrik háboruiból a taktika, ugy az övéiből a nagyban vett strategia szülemlett; s elmélkedvén nagyszerü tervei fölött, az irók lerakták első elemeit ez uj tudománynak. Bámulatosan tudja ő előteremteni, összegyüjteni, hatályositani a vállalathoz arányitott eszközöket; tevékeny, ha arról van szó, hogy biztositsa magának a kezdeményezést, hirtelen átlátja az ellenség terveit, s meghiusitja azokat, mielőtt ellenfele időt nyerne az eszmélésre vagy menekvésre; jól ért hozzá felhasználni a tömegeket, csekély előnynyel nagyobbak kivivására élni, átönteni másokba saját szivósságát és bizalmát; makacs arra, hogy hátráljon, mert nem akarja elvesztegetni a vért, melly az összecsapás kezdetén ontatott: a győzelem, kocsijához látszott kötve lenni. Jártas levén annak kabineti cselszövényekkel való előkészitésében, belátta, mikép ezekre ugy szükség volt Németországban miként a csatákra. Különösen értett hozzá fölkelteni övéiben a vetélkedést, mi pótolja a gyakorlatot; meggyőződést csepegtetni a katonákba saját fensőbbségök iránt minden más nemzetbeli harczos fölött, hogy igy mintegy hitczikk gyanánt tartsák a győzelmet: s a hit bámulatos rugója a tevékenységnek.

Ellenségeinek természete is segélyül szolgált neki. Az osztrákok bátrak, de nincs meg közöttök a vetélkedés és kabinetstrategiához vannak kötve, mellyet ő annyi izben szerzett tapasztalatai után már igen jól ismert, s azért tudja, hogy illyen vagy amollyan módon csalhatlanul le fogja őket győzni. A poroszok II. Fridriknek nem csak rendszerét tartották meg, hanem elaggott embereit is, kik nem állhatják meg helyöket ama katonák hősies fürgesége ellenében, kiket a forradalom képezett ki rögtönözni a győzelmet. Az engedelmesség lelkesültsége félelmesebbekké teszi az oroszokat, kik nagyban gyakoroltattak az ázsiai háboruk által; s azért Napoleon hizelgett Sándornak. Az ellenséges tábornokok vagy szolgák vagy kényurak voltak, vagy távoli kabinetek rendeleteitől függtek, vagy akadályoztattak a fejedelmek jelenléte által; a legjobbak az ellenállásban vagy a hátrálásban értek valamit. Napoleon részére bámulandó hadsereget készitettek elő a forradalom háborui, a midőn minden katona egy ember volt, s mint illyen érvényesitette magát, mint illyen gondolkodott és működött; és igen jeles tábornokokat szültek, kiknek mindegyike ké-

pes volt egy hadsereget vezényelni, annál inkább kivinni főnökük nagyszerü terveit, sőt a kivitelben javitani is azokon. Illy eszközökkel mit nem hajthatott volna ő véghez? A forradalom, megállapitván bent az egyenlőséget, érezte, mennyire érdekében áll tiszteltté tenni magát a külföld előtt az által, hogy természetes határai között marad, s elvül állitja fel a benemavatkozást más országok belügyeibe. E határokon csakhamar tulragadtatott ugyan, de bevallotta a visszavonulás szükségességét, s a Convent és Directorium észszerü politikát üztek, békét kötöttek midőn az előnyös volt, democratikus magvakat hintettek el, hol azoknak kedvező talajt találtak, nem hagyták magukat elcsüggesztetni a 99-iki szerencsétlenségek által, legyőzték Oroszországot és Angliát, és saját országuk természetes határaiig terjesztették ki a hóditásokat. Mindazáltal annyira érezték a béke szükségét, hogy annak megnyerése volt indok, mellynél fogva Napoleont előbb consullá, aztán császárrá tették.

De ez szerencsétlen vállalatokba sodorta Franciaországot, nem többé a haza érdekében, hanem szenvedélyből és harczvágyból. Ha hogy Tilsitig nem tett egyebet, mint gyengiteni igyekezett másokat, magát megerősitendő, azontul támadó állást foglalt el, s olly hatalmakkal tüzött össze, mellyeket a hazafiság vagy a helyzet legyőzhetlenekké tettek; s ezzel a népies háborut idézte fel maga ellen. Foy tábornok szerint, ő azt mondotta, hogy „nem csupán kormányozni Franciaországot, hanem a világot is alávetni annak, volt hivatása; más különben a világ megsemmisitette volna Franciaországot. Illy önkényes föltevésből indulván ki, háborura és pedig örök háborura való tekintettel szervezte a császárságot. Nem azért küzdött ő minden szélesség alatt, hogy absolut fejedelem lehessen: ki akadályozta, hogy kevesebb költséggel legyen azzá? Ellenkezőleg, azért alapitotta a kényuralmat, hogy előteremtse, éleszsze és mindig megujitsa a csaták elemeit.“

Akkor egy roppant birodalom alakult, mellynek kötelékét csak a kormány nem az érdekek közössége képezte, s a legkülönösebb nép-elegyüléseket lehetett látni; sipahik küzdenek Egyiptomban; egy angol hajóhad indul el Malabar és Coromandel partjairól, hogy csapatokat tegyen ki Ile de Franceon; spanyolok táboroznak Danzigban, olaszok Varsóban, lengyelek San-Domingóban. Amit Róma háromszázadon át annyi kitartással eszközölt, Napoleon néhány hónap alatt akarja véghez vinni; de az ő propagandája csak családi: mi a népeket illeti, elkeseriti őket azáltal,

hogy rabolja, sarczolja, megváltoztatja törvényeiket, szokásaikat, meg még nyelvöket is; kegyelméből lett királyokat tol nyakukra, aztán bántalmazza azokat; s ép olly kevéssé belátónak mutatja magát a politikában, a milly lángész a hadvezetésben.

Ő olly időben tünt fel, midőn a kormányok bomlásnak indultak, miért is csekély nehézséggel járt leverni azokat: azonban nem véve figyelembe, hogy mögöttök a népek állottak, széttépi a nemzetiségeket, lábbal tapodja a hagyományokat; a köztársaságból királyságot vagy alkirályságot csinál; síkokat és hegységeket, uj és régi népeket, szeszély szerint zavar össze; nem törődik a nyelvekkel, erkölcsökkel, vallási rokonszenvekkel; hódit de fogalma sincs, hogyan kell a hóditmányokat megtartani, és nélkülözi az ügyes diplomacziát, melly a jövőt a mult ismeretére tudná alapitani; Ausztriától elszakasztja Tirolt, s Velenczét egyesiti vele; Olaszországtól elszakasztja Rómát és Flórenczet, melly városok szivét képezik amaz országnak; a hollandi köztársaságban királyi trónt állit fel; kivonja a fejedelmeket Németország császára alól; idegeneket tukmál a nemzetiségéhez ragaszkodó Spanyolországra: erőszakoskodások, mellyek még csak hasznossági szempontból sem igazolhatók. S minden államra rá akarja erőszakolni saját törvénykönyvét és közigazgatását; aztán mindenik érdekeit megsérti a szárazföldi rendszer által. Odahaza, sajat akaratát állitja az intézmények helyébe. A forradalom kikiáltotta a központositás dogmáját, megszüntetvén a központi hatalom előnyére a részleges kiváltságokat. Ez kivihető volt Francziaországban és a nyaktiló által; de Napoleon ama dogmát a hóditott tartományokban is érvényre akarta emelni, mellyekre nézve pedig az tiszta veszteség volt, Francziaország előnyére. Miért is ama tartományok nem hasonultak, hanem csak csatolva voltak, és gyengitették a birodalom véderejét, nem szeretvén a Caesart, ki pedig annyit tett érettök. Illy módon elkedvetlenitvén a népeket, s tudván, hogy könnyebb fölöttök izgalmas mint nyugodt körülmények között uralkodni, ama kényszerüségbe hozta magát, hogy mindig harczolnia és mindig győznie kellett; miért is rá nézve minden csata egy játék volt, mellyben mindenét koczkára tette [1]).

---

[1]) „Ha nem győztem volna Austerlitz mellett, egész Poroszország rám fogott támadni. Ha nem diadalmaskodom Jenanál, Ausztria és Spanyolország sorompóba lépnek ellenem hátam mögött. Ha nem vivom a wagrami csatát (melly nem volt olly döntő győzelem mint az előbbiek), attól kellett félnem, hogy

S mert a szerencse mosolygott reá, az erő tisztelete lépett a szabadság komoly vallásának helyébe. És ő jutalmakkal, kitüntetésekkel táplálta azt; két kézzel szórta a grófi, herczegi, lovagi czimeket; jövedelmekkel, apátságokkal, elkobzott javakkal, egész százmegyven millióra rugó évpénzekkel halmozta el a tábornokokat: bőkezűnek mutatta magát a tudósok iránt is, nem a tudomány amaz őszinte szeretetéből, melly mocsoktalannak akarja azt, hanem hogy vagy kormányeszközül vagy szemkápráztató czafrangul szolgáljanak neki. Egyébiránt ő megvetette az elméleti tudósokat eszménykedőknek (ideolog) czimezvén őket, s ép olly kevés becsületben állottak előtte Necker és Say, mint Constant és Tracy.

Smith és a többi nemzetgazdászok elméleteit figyelmen kivül hagyta, mert nem nyujtottak azok közvetlen gyakorlati eredményt; mig ő a tiltón kivül nem ismert egyéb rendszert. Angliát óriássá növelte a hitel, s Napoleon palotája pinczéiben halmozta össze a kincseket, miként a régi tudatlan királyok, senkinek nem tartozván számot adni azokról [1]). Anglia kimondotta a kereskedelem szabadságát, s ő a tilalmat hirdeti ki mint politikai ellenségeskedést, s akarja, hogy minden nemzet elfogadja azt, nem keresve, van-e szükségök vagy nincs az angol árukra, birnak-e vagy nem erővel fentartani e kizárást, s képes-e pótolni azt, mi el lett tiltva. Az angolok elzárják az utat a tengeren: ám jól! segitsen magán Európa a hogy tud, gyarmatok és hajózás nélkül; erőtetni kell éghajlatainkat, hogy teremjék a kávét, czukrot, theát, szegfüt, borsot. Kitüntetések, jutalmak igértetnek a pótszerek feltalálóinak, a gyapotfonóknak, az angol gyártmányok utánzóinak; addig azonban, mig illyenek akadnának, fizesse Európa méregdrágán a füszereket és szöveteket; veszitse el a kormány, mit a beviteli vámokból nyerhetne, veszitsen a gyártmányok jutalmazásával, szünjék meg a hajózás, és növekedjék a csempészet édesgetve a kiszámithatlan nyeremények által; hadd legyen kitéve a birodalom a vámosok alkalmatlankodásainak, hadd háborgattassanak motozásokkal és elkobzásokkal a kereskedők és mágánosak, hadd nehezittessék minden módon az utlevélhez való juthatás. Milly

---

Oroszország elhagy, Poroszország fölkel, s az angolok már Antwerpen előtt voltak.“ Mém. de Saint-Heléne.

[1]) „A császár azt mondá, a Tuileriák pinczéiben 400 millio volt letéve aranyban, melly összeg annyira sajátját képezte, hogy semmi egyéb nyoma nem létezett annak egy könyvecskén kivül magán kincstárnoka kezei között.“

roppant összegekbe került neki a szárazföldi zárlat! s miután szerencsétlenekké tette azzal alattvalóit, őt magát is megbuktatta ez uj merénylet a szabadság ellen, miként más hasonlók megbuktatták a régi uralkodóházakat.

A bevételek elégtelenek lettek a roppant költségek fedezésére. Igaz, hogy háboruit majdnem mindig a legyőzöttek fizették meg, de a spanyolországi betölthetlen örvény vala; aztán végtelen sokba kerültek a fényüzés, az egymást érő ünnepélyek, a temérdek udvaroncz, kik közől sok király volt. Ugyanazért emeltetett az adó mint soha máskor, tulságosan sulyosbittattak a közvetett taksák, s csupán a vámoknál harminczötezer hivatalnoknál több volt alkalmazva; ismét feleleveníttettek a sors és szerencse-játékok, mellyeket a forradalom bölcsen eltörölt. Aztán ha Napoleon megtudta, hogy valami üzletben az állammal ez vagy amaz sokat nyert, az illyenre nagy összegről szóló váltót intézvényezett; csupán egy társulat fél év alatt három milliót volt kénytelen fizetni egy levelkéjének rendeletére. Nem is emlitjük a kölcsönházaknak uralkodása utólsó éveiben ő általa történt megkárositásait, mellyek kikerülhetlen következmények egy tulhajtottan költséges rendszerben [1]). Mindazáltal gyakran függőben maradtak a fizetések, s nehezen juthattak a hivatalnokok dijukhoz.

A posta igen tevékeny lett, de hatalmas eszközül szolgált a rendőrségnek, s Napoleon nem szégyelte azt bevallani, s a büntetéseket az elfogott levelekkel indokolni [2]). A dicsőség állittatván az emberség, a vallás, a jog helyébe, eredménykép a szolgaság minden romlottságai fölszinre kerültek.

A kényuralom nagy dolgokat müvel, és sietve hajtja végre, mit a szabadság lassanként eszközöl; de a kényuralom csupán egyetlen embert tesz nagygyá, emez az egész nemzetet. Napoleon neve halhatatlan vállalatokkal marad összefüzve, s főleg azokkal, mellyek a belső forgalom siettetését czélozták. Mindenfelé utak;

---

[1]) A pénzügy-miniszter által Francziaországban 1802 től 1813-ig jóvá hagyott kiadások 4,793,000,000 frankot tettek.

1814 és 15-ben 267,000,000 frankra rugtak.

Franczia ország tehát 5,000,000,000 frankot költött a napoleoni háborukra.

Az ellenséges országokra sarczképen körülbelül ugyanannyit vetettek; minélfogva Napoleon 10,000,000,000 frankba került.

[2]) *Les quinze années de la plus écrasante tyrannie, dont les temps modernes offrent l' exemple*, mondja Lamartine, egy 1846 jul. 15-ről kelt czikkben.

a Simplon-,Cenis-, Monginevra- és Col di Tendá-n keresztül nyitott négy nagyszerü vonal által Olaszország Francziaországgal köttetett össze; a Rajna, Maas, Szajna, Loire folyamok között, s a Comoi tótól az Adriai-tengerig, a Rhonetól az Oceánig csatornák húzattak. Nem emlitem a fegyver, hajó, salétrom-gyárakat. A tudományok öregbedtek, és Chaptal közzétette a mesterségekre alkalmazott vegytant, pótolni akarván a czukrot, az indigót, a cochenillet (biborbogár). Berthollet, Biot, De Morveau elemezték a tengeri sót, a kéneket, a gáznemü összetételeket, a gyémántot. Cuvier, Humboldt, Geoffroy Saint-Hilaire ujjászülték a természet-történelmet; De Candolle, Jussieu, Jaume Saint-Hilaire a füvészetet. Tudományos munkálatokat folytattak Ennio Quirino Visconti a muzeumok, Larcher Herodot, Gail Xenofon, Saint-Croix Sándor történetirói fölött; Quatremére de Quincy a szép müvészetek elméletét adta; Millin az érmeket, Denon az egyiptomi régiségeket, Sacy a keleti nyelveket, Walkenaer és Malte-Brun a földirati tudományt tanulmányozták. Az akkoriban létezett történelmek szegények és érzelgősek voltak; s hogy megirassa Francziaországét, Napoleon kénytelen volt a hetvenéves Anquetilhez fordulni, ki szintelen, egyhangu, kevély itéletekkel s a kor előitéleteivel teljes müvet adott. Michaud, Lacretelle, Sismondi munkái nyegle és akademikus koruk kinyomatát viselik magukon: Daunou és Ginguené feláldozták Voltaire oltárán a jót és igazat. Elrendeltetvén a benczések munkáinak folytatása, Dom Brial a franczia történészek, Pastoret a királyi rendeletek, az akademia (Institut) a levelek és diplomák Brequingny által megkezdett gyüjteményét folytatta; Daunou az irodalmi történetet. Mások erkölcstani munkákat irtak vallás nélkül: Cottin asszony érzelgős regényeket készitett, mellyekben minden csupa tisztaság volt, akár Siberia iszonyu jégvidékein, akár Syria gyönyörei közepett szerepeltette személyeit: De Genlis asszony XIV. Lajos udvara felé vitte vissza a szellemeket, magasztaltatva az aristokraták által gunyoráért, az uj emberek által utánzásból.

Midőn a legyőzöttek elé szabott föltételek egyikét képezte a legjobb mestermüvek átadása, nem volt nehéz Párizsban muzeumot rendezni be, mellyhez nagyságra foghatót soha sem látott a világ; olasz, német, holland zsákmányok töltötték azt meg, a festményeken kivül, mellyek a templomokból s a lerombolt kolostorokból vándoroltak oda. A szemlélő elbámult e hasonlithatlan kincsek láttára: de azért nem éledt fel a lángész szikrája, s a

császárság korát a művészetek történetében bizonyos akademiai szabatos de hideg és kidomborodás nélküli styl különbözteti meg, melly a vésőművészetből eredett. Feje amaz iskolának David volt, ki miután a köztársasági ünnepélyeket intézte volna, classikus alakokkal halhatlanitotta a napoleoni fénykort: Girodet a vizözönt festette, Gros az abukiri csatát, Gerard az austerlitzit és a három kort; s a csaták sok ecsetet foglalkoztattak, miként sok muzsát azok megéneklése: de maradandó semmi sem jött létre. Szenvedélyesen szerették a szinházakat, a zenét, tánczokat; azonban a temérdek drámai termékből mellyik tartotta fen magát? Az évtizedi jutalommal kitüntetett művek sem érték túl korukat.

Mert a hivatalos pártfogás nem nemesitette és nem emelte a szellemet, hanem elnyelte és saját előnyére hozta azt mozgásba; fizette, megparancsolta a magasztalásokat; és nem tartatott beszéd, nem látott napvilágot gyüjtemény, melly nem tartalmazott volna egy tömjénszemet a császár részére; s a hajlékonyak jutalmul dicséretet nyertek a kormány hirlapjaiban, az alkalmazkodni nem tudók dühödt és engesztelhetlen itészet által üldöztettek. A művészek Napoleont majd mint hőst majd mint félistent ábrázolták; az érmek ujra divatba hozták az ércz-hizelgést, mellynek XIV. Lajos volt tárgya. De Fontanes nagyhangzásu szavakkal rendelkezett az ur hivatalos dicséreteinek kifejezésére. De a dicséretek nem voltak ennek elégségesek, ha az ellenségekre szórt gyalázásokkal nem füszereztettek. Miért is a Moniteur-nek kellett szolgálnia az ő szenvedélyeit, majd a szerzőket ostorozva, kik nem hajoltak meg akarata előtt, majd Rómát, Angliát, a királyokat sértegetve, s a bántalmakkal előkészitve a fegyveres támadást. Párizs, melly előbb egész világra szórta az eszme-szikrákat, most néma lett; munkák nyomattak el, mellyek engedélylyel már közzé voltak téve; megfosztattak szabadalom-leveleiktől a nyomdászok, kik nem-tetszést vontak magukra; a pap kénytelen volt háborura izgatni, győzelmi énekeket zengeni, ha nem akart az őrültek házába jutni; a hizelgés még a kátét is megfertőztette, melly ép olly kötelességül szabta Napoleon szeretetét mint az Istenét és a szülőkét. Az értelmiség bizalmatlanságot keltett, miért is kérdeztetvén Sieyés valaki által — „Mit gondol ön?“ azt válaszolta? — „Én semmit sem gondolok.“ S igy állott a dolog mindenkivel.

De a tapsok közepett a jobbak ellen tudtak állani, ha egyébként nem, hallgatással. Chateaubriand római követté neveztetvén, midőn meghallotta volna Enghien herczeg kivégeztetését,

visszaküldötte a kinevezési okmányt. Chenier, ki megénekelte Buonaparte első diadalait, hallgatással mellőzte a későbbieket, miért is Napoleon minden alkalmat felhasznált, hogy zavarja őt nyugalmában. Ducis igy válaszolt a hizelgő Napoleonnak: — „Én vad récze vagyok, azok közül való, mellyek távolról megérzik a lőpor-szagot. Ne vesztegesse ön idejét. Inkább akarok rongyokat viselni mint lánczokat.“ Beethowen midőn meghallotta, hogy királylyá tette magát, felkiáltott: — „Tehát ez sem volt egyéb közönséges embernél.“ Cherubinit mindig üldözte, mert nem hizelgett neki. Bernardin de Saint-Pierre, ki Napoleon pártfogása folytán jutott az akademiába, s a legvonzóbb hizelgéssel, dicsérettel édesgettetett általa, vonakodott megirni az ő hadjáratait; pedig nem volt valami hőslelkületü ember [1]). Lemercier visszaküldötte Napoleonnak a becsület-rend csillagát, kijelentvén, menynyire fáj az neki, hogy a császár, ki iránt addig őszinte hajlammal párosult bámulatot érzett, megelégszik az utánzó szerepével, holott az alapitók között foglalhatott volna helyet a történelemben. Bonald Legislation primitive czimü munkáján kivül, mellyben rosz hirbe hozott eszméknek adja vissza hitelöket, védelmébe vette a házasság felbonthatlanságát a polgári törvénykönyv ellenében. Renouard Les Templiers czimü sok tapsot nyert szomoru-játéka egy király s egy pápa elnyomását birálgatta, miért is Napoleon kiadta a parancsot itészeinek, hogy ócsárolják azt. La Fayette barátja volt Buonapartenak, ki benne Washington fegyvertársát szerette; de midőn az élethossziglani consulságra folyt a szavazás, a tábornok ezt irta a lajstromra: „Nem, mig

---

[1]) Később a császár panegyrisét tartotta, de abban is folytonosan magasztalja a békét, s dicsérve a hőst értésére adta neki: — „Nem leszesz az emberek szerelme, ha csak boldogságukba nem helyezed dicsőségedet.“ E szólamot s beszédének egy hosszu passusát kitörölték Mauri bibornok és Regnault de Saint-Jean d'Angely, azt mondván, hogy a császár nem szereti a leczkézést és tanácsadásokat. Nem kevésbbé voltak türelmetlenek a bölcsészek, s Saint-Pierre folytonosan összeütközésbe jött társaival, mert jelentéseiben az Isten nevét emlitette. Midőn egy illy jelentést készitett volna az 1798-ban kitüzött kérdés fölött: *Milly intézmények szolgálnak egy nép erkölcsiségének legalkalmasabb alapjául*, melly körül az értekezések mind a birák istentagadó szellemében tartattak, ő egy vallásos nyilatkozattal végezte jelentését. Társai felháborodtak a miatt, egyátalán nem akarták, hogy valaki Istenről beszéljen az akademiában, Cabanis végzésileg ki akarta mondatni, miszerint az Isten név soha ne emlittessék ama testületben, s Saint-Pierre bármennyire védte, nem volt képes keresztül vinni szónoklatát.

eléggé nem lesz biztositva a szabadság; akkor Buonapartera fogom adni szavazatomat.“ S levélben egyebek között igy szólt hozzá: „Lehetetlen, hogy ön, elsője azon embereknek, kiknek, hogy hasonmásukra akadjanak, az összes lefolyt századokat át kell kutatniok, azt akarhatná, miszerint olly nagy forradalomnak, annyi győzelemnek, vérnek, fájdalomnak és csodáknak ne legyen a világra és önre nézve egyéb eredményök, mint egy önkényes kormány.“ S midőn látta, hogy Napoleon csakugyan kényur lett, végkép visszavonult.

Az eszménykedők (ideologok), kik teljesen anyagelvi tanok mellett nemes érzelmeket tápláltak, ijedve látták, miként száll sikra Napoleon a vallástalanság és szabadság ellen; ugyanazért az auteuili társaságban Tracy, Cabanis, Daunou, Thurot, Ginguené, Chenier, Garat, Volney és mások, fájlalva az elvesztett forradalmat, ellenzéket képeztek a hóditóval szemben, s őrizkedtek az ő megvesztegető ölelgetéseitől. Innen Napoleon gyülölete az eszménykedők irányában, melly név alatt ő mindazokat összefoglalta, kik nem elégedtek meg a tényekkel, hanem az átalánosságokat, az okszerüséget is keresték azokban; s olly irodalmat akart volna, melly érintetlenül hagyva a metaphysikát, a történelmet és közjogot, tisztán irodalommal foglalkozzék.

Egyszersmind a nőket is ellenségeivé tette oktalan bántalmazásaival, egyiknek azt mondva, hogy öreg, másiknak, hogy roszul vagy ugy van öltözve miként a megelőző ünnepély alkalmával volt; s midőn ismételve legbecsülendőbb nőnek azt nyilvánitotta, ki legtöbb gyermeket szült, s kérdezte őket, hány figyermekök van, méhökben látszott ujoncokat keresni [1]).

Stael asszony Napoleont „lovas Robespierrenek“ nevezte el s iromákkal és élczszavakkal szurkálta őt, mellyek szájról szájra jártak a társaságokban. Bántotta ez a császárt, ki miután hasztalan sürgetett a maga részére egy dicsérő szólamot a Corinnában, gyermekes üldözést kezdett Necker leánya ellen, előbb hirlapjai által csipdeltetvén, aztán Parizstól hatvan mérföldre (miglia) számüzvén őt. Az igy üldözőbe vett irónő, miután Német és Olaszországot meglátogatta volna, a genfi tó mellett telepedett le, hol kitünő tehetségü férfiakat egyesitett maga körül, kik nem

[1]) Napoleon felszólitotta Chevreuse asszonyt, vállalna szolgálatot a letett spanyol királyné mellett; mire Chevreuse asszony azt felelte, nem akar börtönőr lenni. Napoleon három évi számüzetésbe küldötte.

voltak idegenek egy bourbon restauratio eszméjétől; megismertette Németországot, midőn Napoleon ócsárolta azt; magasztalta az angolokat; az emberiség lovagjainak nevezte a kozákokat. Napoleon haragra gerjedt, s igy szólt az irónő fiához: — „Ön anyjában sok a szellem, de semmiféle alárendeltséghez nincs szokva; a forradalom vagy a hanyatló monarchia zavarai között növekedvén fel, ha egy hónapot töltene Párizsban, kénytelen lennék őt a Bicêtrebe küldeni; s a dolog zajt ütne és ellenem fordulna a közvélemény. Mondja meg tehát ön neki, hogy mig én élek, vissza nem fog térni Párizsba. A cselszövők uralma véget ért: engedelmeskedni kell és tisztelni a tekintélyt, mert a tekintély Istentől jö.“

Napoleon saját teremtményeit is elkeseritette udvariatlan sőt durva élczszavaival és tényeivel. Jaj volt a miniszternek, ki a szigoru szertartás korlátairól megfeledkezve talált előtte megjelenni. Talleyrand, engesztelhetlen diplomata és megvesztegethető ember, minélfogva megrongált vagyoni állapotát több izben sikerült neki ujból rendezni, s ki midőn megszünt utmutató lenni, akadály lett, elbocsáttatott; ő pedig ugy sejtette az emberekkel mintha azért vonult volna vissza, mert nem akarta helyeselni a bayonnei árulást, s elméncz ellenzéket képezett a termekben, fenhangon adva kifejezést a roszalásnak, mit szivében mindenki érzett. A jakobinus Fouché nem szerette Napoleont, s meg lévén győződve, hogy előbb utóbb buknia kell, mindig azt leste, ki helyettesithetné őt, hamindjárt a szabadság lenne is az. A németországi szerencsétlenségek idején egyetértésben állott az elégületlenekkel, s kiküldöttöket fogadott a hadsereg részéről, hogy forradalmat eszközöljön, mit annyi özvegy siránkozó szava, annyi lábbal tapodott nemzetiség boszuja hivott segélyül. Napoleon sem őt, sem Talleyrandt nem merte ártalmatlanná tenni; miért is hizelegve kellett volna velök bánnia: de azáltal, hogy Fouchét szám üzte, egygyel több ellenséget szerzett magának, és pedig ollyat, ki be volt avatva a titkokba.

A senatusban sok volt a gondolkozó fő, de hallgattak. A hadseregben nem kevesen siratták a köztársasági eszméket, melyekért egyenértéktelen csere volt a dicsőség: Massena, Brune, Bernadotte és sok más elégedetlenkedtek, látva, mint adatnak napoleonidáknak a koronák, mellyek az ő vérökkel szereztettek; s ha össze nem esküdtek, a jövőre irányozták tekintetöket. S midőn Napoleon elhatározta Bernadotte számüzetését, ez azzal felelt:

— „Ő parancsolhat a királyoknak Bécsben, engem nem számüzhet Párizsban.“

Még az általa teremtett királyok sem voltak mindig hajlandók feláldozni népeiket az ő szeszélyének. József kijelentette neki, hogy ha spanyol tartományokat egyesit a birodalommal, mit tenni hajlandónak mutatkozott, ő lemond a trónról. A hollandok Lajos, az uj király ellen nem a forradalmat, hanem a tétlenség erejét szegezték; mit sem akartak tudni az uj adókról, a kamatok leszállitásáról, a jövedelmekre vetett hadi sarczokról; mindenekfölött pedig a tengeri békét sürgették, melly forrását képezte gazdagságaiknak. S Lajos, ki nemeslelküségének és bátorságának több izben adta bizonyságát, például a lőporrobbanás alkalmával, melly Leydenben történt, s az angolok betörésekor Walchern szigeten, nem egyeztethette össze egy nép jólétét, melly kereskedésből élt s a szárazföldi zárlat által tönkre tétetett, a testvér követeléseivel, ki panaszkodott, hogy onnan hatol be a csempészet Németországba. S midőn ez elfoglaltatta Amsterdamot, Lajos leköszönt (1810 jul. 1.): a második testvér, ki menekült a koronától, melly tövisekből volt.

Napoleon a rendőrség által értesittetett az elégületlenségről, melly már leplezetlenül lépett fel: de ha udvaronczainál annak okai után tudakozódott, ezek azt válaszolták, onnét van, mert nincs örököse; s igy az ő halála végzetessé válhatnék a dolgok rendére. S Napoleon hitelt ad az udvari meséknek, hogy ne hallja a nép szavát, s fölteszi magában eltaszitani Josephinet, ki első lépcsőjét képezte szerencséjének. Tultette magát neje fájdalmán, tul a senatus ellenzésén, tul az egyházon, törvénytelennek nyilvánittatván Párizs papsága által a házasságot, mellyet maga a pápa áldott meg, de kihirdetések nélkül; s ráadásul azon illetlen fogással élt, hogy az eltaszitott fia, Eugen által tudatta az államtestületekkel házasságuk megsemmisittetését (1809).

Elkedvetlenitvén népét, kül szövetségekre kénytelen támaszkodni, s a királyok között, és amaz osztrák házban keres nőt, mellyből Mária Antonia származott. Uj dolog volt látni Napoleont egészen elfoglalva a czimerek, szertartások, kiséretek, ajándékok iránt való gondoskodással: de a jó bécsiek majdnem fellázadtak, midőn elutazni látták a herczegnőt, ki áldozatul vettetett oda egy ellenség megengesztelése végett. Napoleon most már a régi uralkodó családok közé helyezhette magát. Megérkezvén Mária Lujza (1810), az udvarnál ismét megjelent a régi nemesség, melly addig

távol tartotta magát; ismét életbe lettek léptetve a nagy méltóságok, s a katonai egyenruhákat udvari öltönyök váltották fel. Figyermeke születvén (1811 marcz. 20), kit római királynak czimezett, azt hitte, ez által megszilárdult dynastiája, s uj elégületlenséget keltett azon rokonaiban, kik a császári örökségre vágytak.

Az ellenállást az által hitte megtörhetni, ha növeli az elnyomást s keményebbé teszi a közigazgatási kényuralmat. Azon időben rendezte a büntető törvénykönyvet, de csak mint rendőrségi ügyet, mint eszközt a nemesek, papok, irók, csalók fékentartására; az indokolás mindig az emberiség megvetését, s azon meggyőződést leheli, miszerint a társadalmat csak csendőrökkel lehet fékentartani; s mindenről gondoskodva van a fejedelem biztonsága, de nincs a polgár védelmezése iránt. A rémuralom megbarátkoztatta a vérrel a franczíákat, s innét van, hogy Napoleon törvénykönyve pazarul bánik a halál-büntetéssel, a megbélyegzéssel és elkobzással, melly az utódokat sujtja; tulságos hatalmat ad a rendőrségnek; sok mindenféle vétséget ruház fel a közbiztonság elleni merénylet jellegével; szervezi az árulkodást; nem enged esküdtszékeket, csak a személyek ellen elkövetett vétségekben; sok külön törvényszéket állit fel, könnyiti, önkényesekké teszi a letartóztatásokat; állam-börtönöket rendez, mellyekben itélet nélkül s a császár magán tanácsának egyszerü véleményére bármelly veszélyesnek hitt egyént fogva lehet tartani; sokan puszta miniszteri rendelet által számüzettek, s e sors még nőket is ért, mire elég volt egy szó, egy ohaj kifejezése. A senatus egy izben megsemmisitette a brüsseli esküdtek határozatát (1812), s ujra vád alá helyezte az antwerpeni polgármestert, ki már törvényesen fel volt mentve.

Vallási küzdelmek. Sinedrion.

Napoleon a hitvallásokat s az isteni tiszteletet is közigazgatási kényuralma alá szándékozott hajtani. S legelőször is a héberek ősi elkülönzöttségének akart véget vetni, miért is Párizsba nagy zsidó gyülést (sinedrion) hivott össze (1806), hogy megegyeztesse az izraelita gyakorlatokat az országéival. E gyülés megállapitása szerint a héber törvényben vallási és politikai rendelkezések foglaltatnak: az elsők föltétlenek: utóbbiak, az levén rendeltetésök, hogy szabályozzák Izraelt Palaestinában, nem alkalmazhatók többé, miután a nemzet feloszlott. Következésképen tilos a nyugaton szokásban nem levő soknejüség; a házasság polgári tényének meg kell előznie a vallásit; mi a házasság felbontását,

az elválást és vérnászt illeti, a héberek alkalmazkodni tartoznak a polgári törvényekhez; szabadságukban áll keresztényekkel házasságra lépni; testvér gyanánt kell tekinteniök mindazt, ki egy teremtő Istenben hisz; minden izraelitának, kit a törvény polgár gyanánt elismer, a polgári törvénykönyvhöz kell alkalmazkodnia a szerződések és kölcsön kötések körül; katonai szolgálatra szólittatván, felmentetik a szolgálattal meg nem egyeztethető vallási kötelmektől: az izraeliták főleg a gépészettel és szépmüvészetekkel foglalkozzanak, de szerezzenek földbirtokokat is, mellyek a hazához kössék őket s kieszközöljék részökre a köz-becsülést.

VII. Pius.

Buonaparte, a forradalom fia, tiszteletet mutatott az izlam iránt Egyiptomban, aztán visszaállitotta nem csak a katholicismust a concordatummal, hanem a pápa fensőségét is az által, hogy annak kezéből fogadta el a koronát. Ez eljárásában őt a vágy vezérelte: törvényességet szegezni a vendéei lázongások ellenébe, egyesiteni magában a forradalom s a fölkenettség jogait, s uj erőre tenni szert az eretnek királyok ellen, kiket le akart verni. De a mit ő egyszerü formaságnak vett, másnak tekintette azt a józan közérzék, melly nem hagyja magát a főbbek tetszése által korlátoztatni a következményeknek valamelly előzményből való levezetésében. A hóditóéival ellentétes vélemények merültek tehát fel, s bitorlást látszott a császár gyakorolni, midőn egy hatalom elnyomására törekedett, mellyet ő maga emelt fel előbbi magaslatára. Kevéssel a concordatum megkötése után, Napoleon néhány szerves czikkelyt tett közzé, mellyeket a corcordatummal együtt terjesztett a törvényhozó testület elé: de a pápa nem ismerte el azokat, sőt consistoriumilag emelt panaszt ez álnokság miatt, azután pedig tiltakozott az önkény ellen, melylyel ama czikkelyek egyebek között arra is kötelezték a pápát, hogy felszenteltetése alkalmával esküvel erősitse, miszerint semmit nem fog merészelni a gallikán szabadságok ellen [1]). VII. Piussal azt reméltették, hogy ha Buonaparte megkoronázása végett Franeziaországba megy, ama czikkelyek eltöröltetnek, de semmi sem lett belőle; sőt csakhamar felforgattatott a katholikus épület Németországban, midőn megsemmisittettek az egyházi fejedelemségek s tekintet nélkül a vallásra osztattak fel a népek.

---

[1]) E tiltakozás, mellyet 1803. aug. 18-kán Caprara bibornok mutatott be, található **Artaud** *XII. Leo élete* czimü munkájában 39. fej.

Pius nem viselhette el a sulyos ujitásokat panasz és tiltakozások nélkül; de Napolcon azt hitte, csak azért nem semmisitette meg a pápát, hogy eszközül használja őt, s hogy rendelkezésére álljanak Róma villámai, mellyekkel az ellenségeket sujthassa. A tilsiti értekezletek alkalmával látta, mikép a vallás semmi akadályt nem görditett Sándor elé; miért akadályozná tehát az őt? Igy gondolkozva, az angolok elleni biztonság szokott ürügye alatt, elfoglalja Anconát és a Marcákat (1807); Talleyrand-t beneventói, Bernadotte-ot pontecorvoi herczeggé teszi; megparancsolja a pápának, zárja el Civita- vecchiát az angol áruk elől, adja ki a területére menekült Luciánt, semmisitse meg Jeromos házasságát. A pápák védték a házasság szentségét a hübér-urak ellen; hogy ne tették volna ugyanazt most ez uj emberek ellenében, kik fejedelmekké lévén a népből származott nőt herczegnőkkel akarták felcserélni? Azonkivül kivánta Napoleon, hogy a bibornokok egy harmada franczia legyen, s a conclaveban szavazattal birjanak, talán nagybátyját, Fesch bibornokot szándékozván pápává emelni. Egyértelmü lett volna ez a fejedelmiségről való lemondással, miért is Pius visszautasitotta, s nem helyeselte, akkori szokás szerint, az államaiban elkövetett erőszakoskodásokat. Napoleon hálátlanságnak nevezte az ellenkezést, s haragra gyult az erkölcsi hatalom ellen, melly elérhetlen volt a szuronyoknak: — „No lám! e dölyfös papok a hatalom-osztálynál maguknak tartják fen a befolyást az értelmiségre, az ember e legnemesebb részére, s engem arra akarnak szoritani, hogy csupán a test fölött gyakoroljak hatalmat; ők a lelket választják, nekem a hullát hagyják."

De e hullával is egész kiméletlenül bánt ő, kényszeritni akarván a pápát, mint világi fejedelmet, belépni a véd és dacz szövetségbe, s ellenségekül tekinteni az ő ellenségeit (1808). S mivel Pius azt felelte, hogy ő mindenkinek atyja, és senki irányában nem nyilvánithatja magát ellenségnek, Napoleon magára nézve kerülhetlenül szükségesnek állitja, hogy ne legyen, ki akadályozza a közlekedést az ő olasz és az ő nápolyi királysága között. Miollis tábornok Italián át lefelé nyomult, egyedüli czéljául a Nápoly felé való vonulást hirdetvén: de azon ürügy alatt, hogy megakadályozza a Tiberen tuliak lázadását, elfoglalván a Szentangyal várat (febr. 1), a Qurinalnak szegezi ágyuit; az olasz és nápolyi királyságok bibornokainak megparancsolja, térjenek viszsza hazájokba; elfoglalja a postát, és megsérti annak titkait; letartóztatja a neki nem tetsző egyéneket; szétüzi a pápai katoná-

kat; és saját palotájában sem hagyván nyugton a pápát, csellel és erőszakkal hatol be oda. A pápa panaszt emel, s Napoleon válaszul az olasz királysághoz csatoltaknak nyilvánitja Urbino, Ancona, Macerata, Camerino tartományokat; az e tartományokban születtek rögtön hagyják el Rómát s hazájokba térjenek vissza; a püspökök esküdjenek hüséget az uj uralkodónak. Aztán mint Bécs legyőzője, Schönbrunnban kimondja a pápai államok egyesitését a franczia birodalommal (1809 május 17), melly államokat, igy szólt ő, Nagy Károly, a mi felséges elődünk, mint hübért adományozta a pápai széknek, a nélkül, hogy Róma megszünt volna birodalmának részét képezni; most amaz ajándék visszavétetik, s a kereszt ismét elkülönittetik a kardtól.

A végrehajtás Muratra bizatott, ki az erő elbizakodottságában, már egész Olaszország, vagy legalább a déli rész uralmáról ábrándozik. Éjnek idején (jul. 6) csendőrök nyomulnak a Quirinálba Radet tábornokkal: Pius nem bukik, miként a többi fejedelmek, némán és hizelegve; hanem tiltakozást szegeztet ki Rómában, szemére hányja Napoleonnak az erőszakoskodást s hogy megfeledkezett a neki tett szolgálatokról, kiátkozza a bitorlókat, s fogolyként hagyja magát hurczoltatni Florenczbe, Turinba, Savonába, hol letétetett.

A pápai államból Tevere és Trasimeno néven két franczia megyét alakitanak: Róma a birodalom második városának nyilvánittatik, s királyi czimet ad a trónörökös herczegnek. Mi az egyházi dolgokat illeti, a pápák felemeltetésökkor esküdjenek meg, hogy semmit sem kezdenek a gallikán egyház négy tétele ellen, mellyek a birodalom minden katholika egyházával közöseknek nyilvánittattak; szabad birtokokban (in bonis immunibus) két milliónyi jövedelmet fognak élvezni; birodalmiak lesznek a szent collegium s a Propaganda költségei: de e testületek s a Dataria, a hitküldérségek levéltárai, s minden egyéb Párizsba tétetik át, hol milliókra menő költségen uj Vatican készül. Napoleon franczia patriarchaságot emelhetett volna birodalmában, melly öt-hatodát tette a keresztény Európának; de belátta, mikép a Párizsban székelő pápa befolyást adna neki Spanyol, Olaszország, a rajnai szövetség és Lengyelország ügyeire; Amerikában és Ázsiában hitküldérségek terjesztenék Franczia ország dicsőségét és hatalmát; a párizsi egyház-gyülekezetek a kereszténységet fognák képviselni: szóval, miként Porosz, Oroszország, Anglia királyai, Napoleon,

mennyire a katholicismus megengedte, szintén feje akart lenni a vallásnak, s a politika szolgálójává szándékozott azt aljasitani.

Midőn XIV. Lajos maga elé akart idézni két püspököt, kik követeléseivel ellenkeztek, Bossuet igy szólt hozzá: — „Isten őrizze önt attól. Féljen ön, nehogy az utat, hol elhaladnak, térdelő nép lepje el áldásukat kérve.“ Ez történt VII. Piussal, ki zord utjában vigaszt merithetett a nép által mindenfelé tanusitott hódolatokból. Az erőszakoskodásoknak az a gonosz természetök van, hogy ha egyszer megkezdettek, végletekig kell vitetniök: Piussal Savonában úgy bántak mint közönséges fogolylyal, naponként három frankot rendeltek számára, elkülönitették tanácsosaitól, s folytonosan kémekkel és őrökkel környezték azon ürügy alatt, mintha az angolok el akarták volna őt rabolni.

Pius, szenvedőleges ellenállásra határozván magát, megtagadja az üldöző által kinevezett püspököktől a beiktatást, minélfogva az egyházak özvegyen maradnak; nem ismeri el Napoleon házasságának megsemmisitését, ugy hogy második neje nem egyéb ágyasnál; végre kiközösitettnek nyilvánitja őt. Megüresedvén a párizsi érsekség, Fesch kijelenti, hogy csak a pápától fogadja azt el; Maury, montefiasconei püspök és kész szolgája a császárnak, pápai jóváhagyás nélkül elvállalja azt, s a káptalan összeül megvitatandó, rá lehet-e bizni az egyházmegye kormanyát. Legtöbben igent mondanak; némellyek nélkülözhetlennek tartják a pápai meghatalmazást, s a brevék illy értelemben forognak, daczára a rendőrség tilalmainak és üldözéseinek. Hogy segitsen a dolgon s megtörje a pápai ellenállást, Napoleon kieszközli a birodalom összes püspökei és káptalanainak hozzájárulását a párizsi káptalan nyilatkozatához; s Olaszország püspökei, az alkirály által sugaltatva, még tovább mennek az aljasságban, állitván, mikép a tevékenységben levő püspökök testülete képviseli az Egyházat; az egyházi hierachiának semmiféle római beiktatásra sincs szüksége az Egyház kormányában; a kánoni beiktatás s a hüségi eskü megszoritások, mellyeket a pápák csak későbbi időkben érvényesitettek az isteni eredetü püspöki hatalom ellenében.

Felbátorittatva a hajlékonyság által, Napoleon a birodalom s a rajnai szövetség összes püspökeit gyülésbe hivja össze, hogy megoldassanak az Egyház kebelében támadt nehézségek. Ez uj nemü parádéban ő Constantint és Nagy-Károlyt utánozta; mindenhez értvén, az előkészitő bizottságban a pápa világi hatalma felől vitatkozott a főpapokkal; s ha a nyolczvanéves apát Emery, a d

hominem érvet használva, kimutatta neki, hogy maga Bossuet is szükségesnek nyilvánitotta ama hatalmat, ő azt válaszolta: — „Ez igaz lehetett, midőn Európa több urat ismervén, nem volt illő, hogy a pápa valamellyiknek különösen alá lett legyen vetve. De most midőn egész Európa nem ismer kivülem más urat?.“

A gyülés elé következő pontok terjesztettek: „A pápa világi okokból visszavonhatja-e magát a lelki ügyekben való intézkedéstől? — Nem lenne-e helyes a pápa consistoriumát minden nemzetbeli főpapokból állitani összse? — Ha a franczia kormány nem sértette meg a concordatumot, a pápa megtagadhatja-e önkényesen a beiktatást a kinevezett püspöktől, s jogában áll-e tönkre tenni a vallást Francziaországban, miként tönkre tette Németországban, hol tiz év óta nincs püspök? — Egy kiközösitési bulla szegeztetett ki és terjesztetett el titkos módon: mi a teendő, hogy megakadályoztassanak a pápák jövőre a keresztény szeretettel s a trónok függetlenségével annyira ellenkező tulkapásokban?“ Ámde a püspökök között, e kérdések előtt, egy másik merült fel: volt-e nekik joguk összegyülni a pápa engedélye nélkül? Bár egyénileg hozzájárulásukat nyilvánitották a párizsi káptalan véleményéhez, s engedékenyeknek mutatták magukat Cirus irányában, ki ujra felépitette Jeruzsálemet, nem bátorkodtak magukat vallási gyülekezetnek tekinteni, miután hiányzott közülök Péter; kijátszották a kérdéseket, titkos érintkezésbe léptek Savonával, biztositották a pápát hódolatukról: miért is a császár sietett feloszlatni a gyülekezetet.

A császárnak mind durva fenyegetőzései, mind álnok javaslatai hajótörést szenvedtek Pius szilárd ellenállásán, ki felkiáltott: — „Engedjétek, hogy méltó halállal végezzem be a bajokat, melyeket szenvedtem.“ Napoleon haragra gyul, méltatlankodik vele, rendőri kutatásokkal zaklatja a hozzá hű egyéneket, s elbocsáttatni parancsolja vagy fogságra veti őket [1]), hol, ha breviariumot kérnek, Voltaire egy kötetét nyomják kezökbe; aztán meghagyatik a pápának „semmiféle egyházzal vagy birodalmi alattvalóval ne merészeljen közlekedni, különben mind ő, mind azok az engedetlenség büntetését vonandják magukra; szünjék meg az Egyház

[1]) A Saint-helénei kézirat szerint „a Rómával való viszályok következtében ötszáz pap lett letartóztatva.“ Napoleon által mondolt más emlékiratok tagadják amannak hitelességét, ötvenháromra szállitják le a befogottak számát, s hozzáteszik: *Ils l'ont été legitimement.* (*Notes sur le livre des quatre Concordats*).

organuma lenni az, ki lázadást hirdet, s kinek lelke teljes epével; s minthogy semmiképen sem lehet őt észre téríteni, meg fogja látni, hogy a császár eléggé hatalmas végbez vinni, mit más elődei végbezvittek, s letenni a pápát."

Egy napon Piust, ruhát cseréltetvén vele, titkon kocsiba zárják, és sem éjjel sem nappal nem engedvén meg neki azt elhagyni, a Mont-Cenis-n túlra szállitják, mialatt Savonában tovább is jelenlétével hitegetik az embereket. Betegnek érezvén magát s bizonytalanságban a jövő iránt, az utólsó szentségeket kivánta, s mindenről mint halni készülő rendelkezett, megbocsátva üldözőinek; mindazáltal Fontainebleauba vitetett, s az ottani palotában lett letartóztatva mindaddig, mig a mindenható császár meg nem szünt mindent tehetni.

Szomoru az erő szerepe, midőn valamelly erkölcsi eszmével keveredik küzdelembe! Napoleon igy szólt Fontaineshez: — Sándor ellenmondás nélkül Jupiter fiának mondhatta magát. Én egy papra találtam, ki hatalmasabb nálamnál, mert az a szellemeken uralkodik, én csak az anyag fölött."

Bent tehát zsarnokság, kint hóditás: annyira eltávolodtak a nemzetgyülés elméleteitől! Napoleon, a szabadság fia, saját anyját tépte szét, amiért vesznie kellett. A diplomaczia nem számithatott többé az ő mérsékletére, sem szavára. A rom romot szült; egyedüli czélja volt népeket hóditani, mellyekkel ismét másokat hóditson meg; a fejedelmek nem mondhatták többé, igy vagy amugy kellene müködni, mert a legkülönbözőbb utak is ugyanazon czélra vezettek. Megszegte a spanyol királyi családdal kötött szerződést, s bár mint foglyokkal bánt annak tagjaival, mindazáltal hálás elismerést követelt tőlök; Ausztria csak azáltal menekedett meg, hogy egy leányt dobott kocsija elé: Poroszország égett a haragtól elviselhetlen lealacsonyittatása miatt: az apró német államok belátták a semlegesség lehetetlenségét és vészthozó voltát: Schweiz, Holland, Olaszország a kényur akaratja szerint voltak összetákolva, s nem tudták, nem kapnak-e holnap ismét más rendeltetést. A világ romokkal volt behintve, s mindenki óhajtotta a közös elnyomó bukását. Elvesztvén fejöket a királyok, a népek kezdették magukat érvényesiteni, s nagyobb kiterjedést vettek a titkos társulatok, hirdetvén a nemzetiséget. Spanyolországban a szabadelvü elnevezés kap lábra, hogy aztán az egész világot megkerülje: a cortes-ek a legdemokratikusabb alkotmányt

adják, s Mina a francziák vérével pecsételi azt meg. Olaszországban a carbonarik elhatározzák visszaállitani a régi dynastiákat mérsékelt kormányokkal. A titkos társulatok főleg Németországban terjedtek el, némelyek a német egység visszaállitását tűzvén czélul Ausztria alatt; mások a megosztást Észak és Dél, Ausztria és Poroszország között; mindnyájan a szabadságot: s a kormányok arra használták őket, hogy visszahatást idézzenek elő a franczia elnyomás ellen s a hazát, szabadságot, függetlenséget kiáltották ki jelszókul, miként a forradalmárok husz évvel előbb.

Bent, ha nem szolgáltatott eleget az összeirás, tizennégy éves fiúk ragadtattak ki családjuk köréből, hogy hajó-szolgálatra alkalmaztassanak; s az egykor annyira harczvágyó francziák kivonták magukat a fegyver alól, s hősiesség lett menekülni az ütközetek elől. Szeszély szerint ajándékoztattak és vétettek el a paloták és birtokok, azonkivül hogy igen alászállott becsök az önkényesen kivetett adók következtében. A kereskedelem tönkre ment, de Napoleon egyedáruskodást kezdett, vagy igen drága áron szabadalmakat osztogatott gyarmati termékek behozatalára. Tengerbe dobták az elkobzott czukrot és kávét, melly czikkek után pedig csak ugy sovárgott Európa; megégették a ruhaanyagokat, s a nép meztelen vala; növekedett a nyomor, mert minden ipar megszünt. A szükségen mesterkélten kellett segíteni, miért is nagyszerü épitkezések eszközöltettek, millyenek például a bastillei raktárak, hogy munkát kapjanak, kik be nem soroztattak. Az uj császárság sorsa hasonló volt a régi rómaihoz; kellett hogy, miként az, kenyeret és látványokat nyujtson. De 1811-ben rémesebb alakban jelentkezett az éhség, mire lázadások következtek; s a lázadásokra bitófa, pelengér, kényszer-munka lett a válasz; melly eszközökkel, monda a Moniteur, helyreállittatott a nyugalom.

Franciaország az emberi nem jótevőjének kiáltatott ki az eszmék miatt, mellyeket könyvek utján vagy forradalmával elterjesztett, s a rokonszenvnél fogva, mellyet mindenütt keltett. Most a kevély uralom haraggá változtatja át ama jóindulatot, s az uralom neve hatalmaskodás és rablás. Előbb a királyoknak kellett háborura sarkalniok a kedvetlen hadseregeket; most a népek fogják magukkal háboruba vonszolni a megrémült királyokat. Napoleon nem ismert többé egyebet a győzelem logikájánál, s ellenségei csak azt várják, hogy ugyanazon logikát szegezhessék ellene. A betörés Spanyolországba, mig egy részt félelmesen tüntette fel

a császár semmitől vissza nem riadó nagyravágyását, más részt megmutatta, hogy lehetséges volt neki ellenállni: a nép között furcsa hirek terjesztettek bizonyos vértébolyról, melly őt megszállotta volna; a kiközösités megfosztotta őt a vallás visszaállitójának jellegétől: az istenfélő lelkek aggódva lesik a pápára vonatkozó ujdonságokat: egy kiköltözött nemes, két elmozditott tribun, egy, Pétervárra utazó chamberyi nemes, egy kiutasitott nő szavai hatályra tesznek szert a rémület csendében: növekedik a közvélemény, e hatalom, mellyet semmiféle kényuralom, még a dicsőségé sem képes leigázni. Egy üstökös, melly akkoriban jelent meg (1811), a többé nem babonás népek által rendkivüli elöjeléül vétetett a rendkivüli ember bukásának, kiben nagyobb félelmet kellett kelteniök a hazát és függetlenséget hirdető szózatoknak, mellyek mindenfelöl hangzottak.

TIZENNEGYEDIK FEJEZET.

Oroszországi hadjárat. — A szövetségesek Franciaországban.

Napoleon, miután Rómát s a rajnabalparti tartományokat, Hollandot és a Hansa-városokat, s Hetruriát, Parmát és Piacenzát is államaihoz kapcsolta, most még inkább átadja magát a nyugati birodalomról való ábrándozásnak.

A sikertelen betörés Walchern szigetre megbuktatta (1810) Angliában a Castlereagh és Canning miniszteriumot, minek következtében a külügyek élére Wellington testvére, a mérsékelt lord Wellesley Richard állittatott; s teljesen megháborodván a király elméjében, a kormányzósági törvény szerint a Walesi herczegnek adatott át a pecsét. Mindez a békére nyujtott kilátást; de mialatt Napoleon ismételten Anglia közeli bukását jósolgatá, ez ország nagy virágzásra jutott; egész Európa részére ő készitette a fegyvereket; kiterjesztette gyarmatait, s ezek és a független Amerika uj piaczokat nyitottak gyártmányainak; a fogások gazdagitották a kalózokat és tengerészeket; a csempészet a legjobban őrzött kikötőkbe is befurakodott, édesgetve a kövér nyereségek által, minél fogva csak a fogyasztók szenvedtek. A kölcsönös bántalmak mindinkább nehezitették a közeledést; s minthogy tenge-

ren Franczia-ország nem mérközhetett vetélytársával, az iberi félszigeten találkoztak, melly folytonos öldöklések és gyümölcstelen győzelmek szinhelye lett. Maga József király, elkedvetlenittetve a testvér büszke uralma s az által, hogy ez néhany tartományt Franczia-országhoz akart csatolni, készséggel fogadta a függetlenségi javaslatokat, mellyeket Anglia tett neki..

Megtöretvén délen, Napoleon észak felé fordult messzeható terveivel, s egy hatalmas skandináv souverainséget szándékozott létrehozni. Dania, mellyet olly keményen megbántott Angolország, hű maradt hozzá: az ellenséges Svédországban különös átalakulások voltak készülőben, de mellyek csak egy perczre nyujtottak neki vigaszt.

Svéd IV. Gusztáv.

III. Gusztávot, ki olly dühös ellensége volt a forradalomnak, a tizennégy éves és kétes törvényességü IV. Gusztáv Adolf váltotta fel a trónon (1792 marcz. 29.), ki pedáns és titokzatos nevelésben részesülvén, gyermekségétől gyülölni tanulta a franczia nemzetet mint istentagadót, s bizalmatlansággal töltetett el nagybátyja, a södermanlandi herczeg ellen, ki nem helyeselte atyja keresztes hadjáratát a forradalom ellen. De a franczia eszmék behatoltak amaz országba, s különösen a hadsereg szövetséges köztársaság mellett fondorkodott; ugy hogy a kormányzóság nem csatlakozhatott a 94-iki északi szövetséghez. Ugyanazért orosz Katalin gyülölte a kormányzót, gyanúval viseltetett irányában, háboruval fenyegetőzött, s azt akarta, hogy a király vegye nőül Alexandra nagyherczegnőt.

Már minden kész volt az ünnepélyre Péterváratt, jelen a meghivottak; midőn Gusztáv megtagadta az engedményeket, mellyek a görög szertartás előnyére követeltettek, s a szerződés Katalin kimondhatlan boszuságára felbomlott. Nagyobb kort érve, Gusztáv nevetséges és különcz emberré vált; király, főpap és propheta akart lenni; zsarnokoskodott neje, a badeni herczegnő fölött, s állandóan az angolokhoz csatlakozott; a napoleoni birlapok bántalmazásaira [1]) hasonlókkal felelt; Napoleont az Apocalypsis fenevadjának tartotta; s makacsul megmaradva föltett szándéka mellett visszahelyezni a Bourbonokat, a tilsiti béke után sem hajolt meg a királyok legyőzője előtt.

---

[1]) A *Moniteurben* ez volt olvasható: „Keze igen gyenge arra, hogy fölemelje XII. Károly kardját, kitől csak az eszelősséget és a czizmákat örökölte."

Sándor, ki magára vállalta kieszközölni hozzájárulását a szárazföldi rendszerhez, nem érhetvén czélt, koczkáztatott jóhirnevét az olly régóta ohajtott Finnland elvételével akarta megboszulni. Váratlanul meglepvén (1808), elfoglalta azt, a nélkül, hogy Gusztáv képes lett volna fentartani a benszülöttek bátorságát. Gusztáv Dánia ellenében is kihivólag viselte magát, s hadat üzent annak; betört Norvegiába, támogatva az angol arany által: de ezeket is ellenségeivé tette ép akkor, midőn támadásra készültek a francziák. Bernadotte valóban egy franczia és spanyol hadtestet vitt oda, melly jó szerencsével egyensulyt tartott az angolok ellenében, mialatt az oroszok, birodalmukkal egyesitvén Finnlandot, a fővárost fenyegették.

XIII. Károly.

Ekkor a hadsereg, talán régóta szött ármány következtében, fellázad, s a letett Gusztáv helyébe nem fia, ki igen ifiu volt az akkori sulyos körülményekhez, hanem a södermanlandi herczeg kiáltatik ki (1809 marcz. 13). Ez, XIII. Károly néven, az országgyüléstől egy uj képviseleti alkotmányt fogadott el, ép akkor, midőn legnagyobb szükség volt a központositott erőre, hogy viszszaverjék a két ellenséges hadsereget; s békét kötvén Oroszországgal (szept. 17) átengedve annak Finnlandot és az Aland szigeteket, vagyis a terület és népesség egy harmadát, Svédország, a Balti-tenger és Norvégia közé szorittatva vissza, hozzájárult a szárazföldi rendszerhez.

Bernadotte.

Öreg és beteges lévén, XIII. Károly játékszer volt a fondorkodók s az erősek kezében; aztán meghalván fogadott fia (1810), összehivatott az országgyülés, hogy utódot jelöljön ki. Sokan a dán királyt pártolták, hogy valósitsák a skandináv egységet; mások Francziaországra vetették szemeiket, s a tábornagyok között, kik elenyésztek a napoleoni dicsőség fényében, Bernadotte Károly János, pontecorvoi herczeget nézték ki (aug. 20), az egyetlent, ki még megörizte egyediségét, s népszerü volt Németországban a mérséklet miatt, melylyel a háborut enyhitette. Nem igen tetszett Napoleonnak e választás; s midőn Bernadotte megtagadta a kikötők elzárását az angolok előtt, mi végromlását okozta volna az országnak, a császár komolyan megharagudott és boszut forralt ellene, nem bocsáthatván meg neki, hogy az ő közremüködése nélkül, s a nélkül hogy rokona lett volna, emelkedett

trónra. A hatalmak ellenben hizelegtek Bernadotte nagyravágyásának, ki egész Francziaország koronájáig emelte szemeit.

A Porta szintén ellensége lett Napoleonnak, miután ez elárulta azt, Sándornak engedvén át Moldvát és Oláhországot; miért is nem hallgatva az ő javaslataira, britt közvetités utján felfüggesztette az ellenségeskedéseket Oroszország ellen.

Oroszország. Sándor.

S már érezni lehetett a zivatar közelgését (1811). Sándornak Napoleon iránt táplált jó indulatát soha sem osztották a bojárok, kik irányában a czár sokkal több tekintettel tartozik lenni, mintsem az idegenek képzelik; s általok egy uj vám-jegyzék közzétételére kényszerittetett, melly terhelte a franczia árukat, s megengedte a gyarmati termények szállitását semleges lobogó alatt. A köznép, pártolva a papságot, iszonynyal tekintette a franczia-ákat, kik ellen átkoktól visszhangzottak az egyházak; az anyacsászárnő nagy ellensége volt Napoleonnak; sérelmek történtek, mellyeket meg kellett torolni; s nem lehet tartós a barátság, melly szolgaságot követel. Sándorban gyanut keltett Danzig és Oldenburg herczegség elfoglalása, a varsói herczegség növekedése, s Francziaország folytonos terjeszkedése a semlegesek hátrányára. Aztán nemes és szabadelvü jelleme látta, miként tapodtatott lábbal Európa szabadsága, s kötelességének hitte védőjeül lépni fel annak. És az akart lenni. Egy titkos ügynököt menesztett ajánlatokkal Moreauhoz, ki Amerikába menekülve, soha sem szünt meg figyelemmel kisérni vetélytársa mozdulatait, meg lévén győződve előbb vagy utóbb bekövetkezendő botlásáról annak, ki saját vakmerőségében s mások értelmetlenségében bizakodva, a folytonos előretörést fogadta el rendszerül. Az elégedetlen tábornok nem állott ellen a kisértésnek, s Francziaország ura ellen Oroszországnak ajánlotta fel (1813) eszét és karját, mellyekkel máskor Francziaországot mentette meg. Dumouriez, ki engesztelhetlen ellensége lévén a császárnak, Wellington kezére jatszotta az iberi háboru tervét, Sándornak szintén utmutatásokat adott, miként kelljen vezetni e másikat; s kedvencz eszméje volt tágkörü alkotmánynyal visszaállitani a franczia trónt, s növendékét, orleansi Lajos Fülöpöt ültetni abba.

A királyok tehát ismét szereplésre szólitották a régi köztársaságiakat mint az egyedül képeseket leverni Francziaország urát, ki a köztársaság minden gyümölcsét saját előnyére akarta kizsákmányolni. Castlereagh és Liverpool miniszterek Pitt rendszerét

követték. Egy londoni hirlap Napoleon meggyilkolását ajánlván, a kamrától kárhoztató nyilatkozatot kivántak, nehogy beleegyezni látszassék a nemzet; s Wellesley marquis igy szólt: — „Nevezett iró azt állitja, hogy Francziaország uralkodója a törvények fölé helyezte magát: én remélem, mikép e világban is van még törvényszék, melly elé jogosan állitathatik: s Európa nemzetei megtehetik azt, nem törrel, hanem egyesitve erőiket, s a csatatéren büntetve őt meg az álnok támadásokért, mellyek őt örökre gyülöletessé teszik.“

Nagyszerü egyetértés volt tehát Európában, melly felrázatva kábultságából, belátta, mikép Napoleon csak ugy esetlegesen müködött, s hogy az erőszakoskodások nem maradandók, miért is elég volt kitartani. Napoleon mindent látott, de bizott a kardban, csupán a kardban: jaj neki a melly napon az ketté törik! volt bámulatos magatartásu és összhangzatos hadserege; százhatvan osztálytábornoka, háromszáznegyven dandárnoka, száztiz hadsegéde; katonákat fél Európa szolgáltatott neki, s azt tehette velök a mit akart; csalhatta a közvéleményt hirlapjaival; tetszés szerint rendelkezhetett négyszáz millió franknyi saját összeggel, melly a Tuileriákban volt letéve, és hetvenkét millió alattvalóval, kik között árnyéka sem volt többé a szabadság védintézményeinek.

De hogy gyakorlott csapatokkal rendelkezhessék, Spanyolországból kellett azokat visszahivnia, minek gyászos következményei lettek. Anglia nem kimélte a pénzt, hogy táplálja a háborut itt és mindenütt; elfogdosta a semleges hajókat, és sajátjaivá tette azok tengerészeit. Napoleon által sarkaltatva csupán Észak-Amerika üzent Nagy-Britanniának háborut (1812), melly veszélyes kimenetelü lehetett volna Angliára, midőn egész Európa ellen kelle küzdenie. Ámde nyolczszázezer embert tartott fegyverben, kiknek egy negyede a tengeren alkalmaztatott, a többiek mindenfelé el voltak szórva; a parlament nem idegenkedett a roppant kiadásoktól Francziaország ellen [1]), mellynek irányában a közszellem

---

[1]) Az angol tengerészet, a napoleoni háboruk alatt, évenként 400—600 millió frankba került; ugyanis:

1803-ban	kiadás	volt	10,211,378	font sterl.
1804 „	„	„	12,350,606	„
1805 „	„	„	15,035,630	„
1806 „	„	„	18,864,341	„
1807 „	„	„	17,400,337	„
1808 „	„	„	18,087,547	„

igen ellenségesnek mutatta magát, ugy a hirlapi szidalmakban, mint a torzképekben, mellyekkel el volt árasztva London.

Poroszország megalázva hevert, főleg miután Lujza királyné is meghalt. Hardenberg gróf, a külügyek élére állván, némi szellemet öntött a közönségbe, és pénzt igyekezett gyüjteni, tudván, hogy ha pénz van, katonák sem fognak hiányozni. A harmincz ezer harczos, mennyit, a szerződés szerint, II. Fridrik monarchiája tarthatott, csak egy évig állott tettleges szolgálatban: igen ügyes eljárás, minélfogva begyakorlott tartalékra tettek szert, mellyet minden perczben be lehetett hivni. Azonkivül a titkos társulatok is sokat segithettek. Most Napoleon, háborura készülvén Oroszország ellen, kényszeriti Poroszországot, hogy vele szövetkezzék (febr. 24), s huszezer harczost szolgáltasson a császári hadseregbe.

Ausztria, bármennyire el volt is nyomva, első rangu hatalomnak érezte magát, legalább kiterjedésre nézve, s egy politikai házasság nem tartotta őt vissza, hogy meg ne feleljen az általános óhajnak s ne keresse saját hasznát: Metternich a közvetitő hatalom jellegét nyomta reá, mellyet aztán mindig megőrzött; e jellegnél fogva soha sem inditott háborut, hanem mindig a közbenjáró szerepét játszotta saját előnyére. Illy alkalmazkodó politikát követve megujitotta Napoleonnal a szövetséget (marcz. 14), melly szerint kölcsönösen biztositották egymás területeit, Ausztria elfogadta a szárazföldi rendszert, harmincz vagy negyven ezer katonát igért, de osztrák tábornok alatt, ki Schwarzenberg volt.

Egész hadseregét mozgósitani készülvén, Napoleon a birodalomban nemzetőrséget szervez azokból, kik a besoroztatástól megmenekültek, saját tisztekkel és zsolddal, úgy hogy e nemzetőrség egy roppant tartalék-sereget képezett. Illy czélból Franczia és Olaszország korszerint három beszólitandó osztályra különittettek, mint aféle eleve elrendelt áldozatok. A közben hazug üzeneteket meneszt a senatushoz; s még csak azt a fáradságot sem vévén, hogy magasabb indokokkal köpenyezze az uj áldozatokat, mellyeket követel, határozatlan és légből kapott szavakkal rendelkezik

---

1809-ben	kiadás	volt	19,578,467	font sterl.
1810	„	„	„	18,975,120	„
1812	„	„	„	19,395,759	„
1813	„	„	„	20,096,709	„
1814	„	„	„	19,312,070	„

Boucher számitása szerint az 1773—1802 és 1803—1814-iki két hadjárat Angliának 40,500,000,000 ba került.

a vérpatakokról. A benső biztonság szempontjából Fontainebleauba hurczoltatja a haldokló VII. Piust: a spanyol herczegek számára rosz lovakat rendel, hogy elvegye kedvöket a lovaglástól, attól félvén, hogy menekülésre fogják azt felhasználni; egy növéröket, ki szilárdnak mutatta magát, Rómában kolostorba záratja, ugyanazon városban tartván IV. Károlyt is. Párizsban a külügyeket legodaadóbb emberére, Maretra bizza, hogy a legkisebb akadály se álljon utjában; de főleg Savaryban, a rendőrminiszterben bizik. S igy szólt: — „Megyek, hogy megtörjem Sándort; két győzelem, s Moskvában és Pétervárott vagyok. Ott békét fogok mondolni; buzgalom, sok buzgalom, s három hó alatt békével térek vissza.“

Oroszországi hadjárat.

S Oroszország ellen indul (april), elégedetlen népességeket hagyva háta mögött; mig balja födözetlen volt Svédország habozása miatt, s kitéve az angoloknak. Egy hadoszlop Németországba tör, hivatalnokokat és katonákat tartóztat le, sarczokat vet ki; miért is a németek elfojtott haragja dühben tör ki; a legbátrabb porosz tisztek inkább ketté törik kardjukat mintsem meggyaláztatni hagyják magukat az idegen Macdonaldnak engedelmeskedve. Svédország királya nyiltan Anglia mellé áll. Dresdában Napoleon légyottot adott a vasall királyoknak; s megjelentek ott II. Ferencz osztrák császár harmadik nejével, a megalázott Fridrik Vilmos, a bajor és würtembergi királyok, Jeromos Westphalia királya, a szövetség nagy herczegei: ragyogó plejád az uj nap körül, ki ugy tekintette őket mint teremtményeit, s ki midőn királyok jelentettek be nála, azt mondá — „Várakozzanak.“

Hadserege ötszázezer főből állott; de ezeknek csak fele volt franczia, a többit különböző érdekek és szenvedélyek által vezérelt népség képezte; lengyelek Poniatowski vezérlete alatt, kik a nemzetiséget remélték kiérdemelhetni; szászok, osztrákok, bajorok, poroszok, westphaliaiak, würtembergiek, badeniek és más fejedelemségbeliek; spanyolok, portugalok, schweiziak, olaszok Eugennal, Lechivel és Pinóval; hatvanezer lovas engedelmeskedik a szinpadias Muratnak; Berthier, a törzskar főnöke, bámulatosan tudja kivinni az ur terveit, legyőzve az akadályokat, gondoskodva minden eshetőségről [1]). Ez óriási mérvü hadjárat hizelgett Na-

[1]) A Napoleon által Oroszországba vezetett hadsereg valódi létszáma:
Lengyel . . . . . 60,000.

poleon hiuságának: — „Fenyitsük meg (mondá) e czárt, ki már barátunk volt, s ki nem akar ellensége lenni Angliának; menjünk, adassunk magunknak számot eljárásáról;“ s átlépi a Niement (jun. 23), bámulva, hogy nem talál ellenállásra.

Sándor belátta, hogy egy illy betörésnek a nemzeti háborut s a vallásos szellemet volt szükséges ellenszegezni, ugyanazért titokzatosan és látnokilag beszél: — „Őszinteségünkre álnoksággal felelt e telhetetlen nagyravágyó; elzárva fülét a legmérsékeltebb ajánlatok előtt, váratlanul tör házunkba. Népem védelmezendi családjait, hazáját, az orosz függetlenséget; s a gondviselés támogatni fogja ügyünket;“ s többé nem adva a lökést, hanem követve azt, egy dicsmámoros hadsereg ellenébe egy vak engedelmességü népet állit; s éleszti a lelkesültséget, midőn hadvezérekül a litván Barclay de Tollyt, a franczia előtt is félelmes fáradhatlan Bagrationt, s főleg, a törökökön nyert győzelmeiért, népszerü hős Kutusofot nevezi. El lévén határozva megsemmisiteni a betörőt, bármibe kerüljön a küzdelem, keresztes harczra hivástól viszhangzanak a szent városok; körmenetileg hordoztatnak az ereklyék; a százegy éves archimandrita, Platon, átkokat szór a Goliátra, ki megtámadja Izrael sátrait; a nemesség, melly vesztett erélyéből a Nagy-Péter által megállapitott rend következtében, most ujra éled a rendetlenségben, s versenyezve fegyverkezik; a moszkvai harang hivására tatárok, baskirok, kozákok jőnek elő, szent Sergius képe körül gyülekezve. Papiroson egy millió száztiz ezer harczos sze-

---

Szász	20,000.
Osztrák	30,000.
Bajor	30,000.
Porosz	22,000.
Westphálok	20,000.
Würtembergiek	8,000.
Badeniek	8,000.
Darmstadtiak	4,000.
Gotha és weimariak	2,000.
Würzburg és Frankoniaból	5,000.
Mecklenburgból és más apró fejedelemségekből	5,000.
Olaszok és nápolyiak	20,000
Spanyolok és portugalok	4,000.
Schweiziak	10,000.
Franczia	250,000.
Összesen:	498,000.

Némellyek 530,000-re teszik.

repelt, a valóságban jóval kevesebben voltak, de bátrak és kitartók; sok volt a lovasság, iszonyu a tüzérség, félelmesek a könnyü kozákok. Aztán az uj háboru szinhelye csak itt ott mutatott fel városokat, s azok között sivatag terült el. Sándornak mindenki azt tanácsolja, ne ereszkedjék csatába, hanem helyzeti háborut folytasson, ngugtalanitsa a francziákat kozákjaival, mindig biztositsa magának a visszavonulást, s mindig csak ellenállásra szoritkozzék; Napoleon tüzes, s a rövidebbet fogja itt huzni, ép ugy miként Egyiptomban és Spanyolországban. Aközben Sándor alkudozásokba bocsátkozik a hatalmakkal; szövetséget köt Angliával, s béke-közvetitőül használván azt a Portánál, más nyolczvanezerrel szaporitja hadseregét; elismeri a spanyol corteseket; a Napoleon által elfoglalt Pomerania helyett Norvegiát ajánlván fel Svédországnak, szövetségesévé teszi e királyságot.

Midőn a királyok a szabadságot hivták szövetségesökül, Napoleon császár is megemlékezett a népies eszmékről, mellyeknek első diadalait köszönhette, s Lengyelországra gondolt. Ennek segélyével egész az orosz határokig utat nyitott magának, s hatalmas segély-csapatokra tett szert; s mivel esztelenség nélkül nem hizeleghetett magának azzal, hogy Ázsiába fogja üzni az oroszokat, ezek és maga közé az ujból nemzetté alakitott Lengyelországot kellett volna állitania, áldásra tévén magát méltóvá a három hatalom bünének eltörlésével. Ámde ő rokona volt Ausztriának, melly vesztett volna a visszaállitással, miért is nem bátorkodott megtenni e nagylelkü lépést: s miután övéi meggyülöltették magukat a varsói nagyherczegségben rablásaikkal és katonai hatalmaskodásukkal, ő nem tud többé egyebet mint katonákat követelni onnan, katonákat, kik őt szolgálják; országuk visszaállitásáról beszélnek neki, rájuk sem hallgat; egy szót, egy legyen szót kérnek tőle, s ő semmit mondó szólamokkal, üres igéretekkel felel, s rohan, hogy keresse az oroszokat és egy csatát.

De csata helyett rendkivül állhatatlan égalj, betegségek, élelem-hiány várnak reá. Mitsem tesz! Előre mindig. XII. Károly huszonnégy ezer katonával nem volt képes ott megélni: hogyan élhetett volna Napoleon fél millióval? Halnak tehát; s ő csak azt hajtja: — „Lehetetlen; jól parancsnokolt katonák soha sem halnak éhen.“ Nagyszerü hadászatának elvei szerint szabja ki a meneteket, de a mocsárok és homokmezők késedelmet okoznak; a király-tábornokok nem mindig akarnak engedelmeskedni; ő

maga is erőtlen lassuságot tanusit, mellyet magasztalói csak betegséggel tudnak megfejteni.

S az oroszok tova tűnnek az előre nyomuló hadsereg elől; örökös magányban vezet a francziák utja; hallatlan fáradalmakat állanak ki, mielőtt Vitepskbe juthatnak (jul. 28); de ez is el van hagyatva! a tábornagyok azt tanácsolják Napoleonnak, teleljen ki ott; de nem, ő Moszkvában akar lenni; Moszkva is egyike ama mesés neveknek, mellyek megragadták az ő képzelmét, miként a pyramisok s a Szent-Bernard. De Napoleon sokat vesztett előbbi gyorsaságából. Maga a háboru is egész más modoru volt; ritkák a nagy országutak, távoliak a fontos pontok, nehéz a kémkedés és szemrevétel a mindenfelé szállongó kozákok miatt, feltünően tökéletlenek a háboru szinterére vonatkozó abroszok és ismertetések [1]); gyakran száz mérföldet (leghe) is kellett menni ugyanazon irányban, mert nem voltak más utak, s az ellenséget csak szemben közelithették meg, nem pedig többféle utakon, miként Német- és Olaszországban; alig terveztek valamelly mozdulatot, az ellenség mindjárt megsejtette azt; miért is lehetetlenek voltak a nagy hadászati tervek. A gyakori összecsapások kölcsönös veszteségeket és győzelmeket szülnek. A hadsereg Smolensknél ellenállást tapasztal (aug. 17), de bemenvén a városba üresen és lángban találja azt. Tehát mégis előre, kitéve az augusztusi nap hevének, maró porfellegben, folytonos csatározások és folytonos veszteségek között, mellyek kifárasztják a hadsereget minden eredmény s a nélkül, hogy egy csata vad öröme fölfrissitené bátorságát. Már százezren vesztek el, a többiek éhséget szenvednek; s Moszkva még nyolczvan mérföldre (leghe) van; Moszkva, a szent város, hol nyugalmat, böséget s békét reméltek találhatni.

Moszkva.

Azonban maguk az oroszok is óhajtottak egy csatát, s Kutusof a szentek és a haza nevében határozta el magát arra. Borodino mellett a Moszkowa folyó partján százharminczkét ezer orosz százharminczhárom ezer franczival csapott össze (szept. 7), ama-

[1]) Az oroszországi hadjáratnak Boutourlin által megirt történetében, ki az orosz okmányokon kivül a francziáktól elvetteket is felhasználta, legszembeötlőbb tény a rendkivül tökéletlen ismeret, melylyel a leküzdendő ellenségekről birtak a francziák. II. Fridrik, midőn XII. Károly hadjáratát vizsgálja, leirja a károkat és előrelátja a szerencsétlenségeket, mellyek Napoleont érték. A XIV. Lajos által folytatott háborura vonatkozó ismertetések, mellyek Párizs levéltárában őriztetnek, szintén megkimélhették volna a spanyol hadjárat iszonyait.

zok hatszáz negyven, emezek ötszáz nyolczvanhét ágyuval lévén ellátva; s hetvenezer sebesült vagy halott maradt a csatatéren; huszonhét franczia tábornok veszett el; az oroszok közül is sokan, többek között Bagration. Nem hangzottak tehát sátorról sátorra a győzelem után megszokott katonai énekek; Napoleon már csak fél hadsereggel rendelkezett; és Sándor Moszkvába vonult vissza, azt mondva, még több áldozatra van szükség, hogy megtöressék az Antikrisztus. E város kormányzója Rostopchin Fedor volt, valódi orosz jellem, vegyüléke a polgárosultnak és vadnak, éleselmü gunyolódó, ép olly hü a hazai ügyhöz mint Kutusof, s ugyanazon eszközök és elhatározottság birtokában. E két ember azt javasolta, gyujtassék fel minden helység és kastély, hol a francziák nyugalmat találhatnának; s nem haboztak ugyanazt tenni Moszkvával [1]). Háromszázezer polgárból alig maradt ott huszezer; a többi kiköltözött, miként a nomádok, midön ellenség közeleg. A francziák nagy pompával vonultak be oda (szept. 14), mintha hazájukat látták volna ujra, örvendve, hogy végre városban, kényelem, bőség és emberek között találják magukat. De mi ez? senki nem jő eléjök; sehol egy őr; mindenfelé üresség, némaság, mintha Pompejin hatolnának keresztül. Este esznek isznak az éhes katonák; haláluk előestéjén. A kórság, bevonulni az ellenséges fővárosokba, egy hiu diadalra vitte Napoleont, melly hadseregébe és uralmába került.

Mig ő a Kremlben büszkélkedik, melly erődnek falai egész hegyek, s onnan mondol szabályzatokat a párizsi szinházak részére, az oroszok azt mondják róla: — „Kelepczében van.“ Ő itt bevégzettnek gondolja a hadjáratot; Kutusof ugy hiszi, most kezdő-

---

[1]) Rostopchin kiáltványa: „Ő magassága Kutusof herczeg, mielőbb egyesülendő a csapatokkal, mellyeknek hozzá kellett csatlakozniok, elhagyta Mosaiskot, hogy erős állást foglaljon, hol nem egyhamar fog megjelenni az ellenség. Negyvennyolcz ágyu és lőszerek küldettek hozzá; s azt mondja, védeni fogja Moszkvát az utólsó csep vérig, s az utczákon is folytatandja a harczot. Bezárattak a törvénytermek: mitsem tesz, barátaim; ügyeiteket végezzétek el egymás között, s hogy a gonosztevőt perbe fogjuk, nincs szükségünk törvényszékekre. Ha szükségem lesz reájok, magamhoz veendem a város és vidék ifjait. Két vagy három nap alatt meg fogom adni a jelt. Fegyverkezzetek fel fejszékkel és kópjákkal, vagy ami még jobb, három águ villákkal; a franczia nem nehezebb egy buza kévénél. Holnap a sz. Katalin-kórházba megyek meglátogatni a sebesülteket, misét fogok ott szolgáltatni s megáldatom a vizet, mielőbbi felüdülésök végett. Mi engem illet, én jól vagyok; egyik szememre roszul voltam, de most már mindkettővel tökéletesen látok.“

dik az, s a miniszter igy szól Sándorhoz: — „Sire, adjon hálát a Gondviselésnek; Oroszország meg van mentve.“ El levén határozva akadályozni visszavonulásában a franczia hadsereget, hogy a tél tegye azt tönkre, Smolensknél békét ajánlottak az oroszok, Moszkvában nem. Sándor kiáltványt tesz közzé, mellyben igy szól: — „Az ellenség bevonult Moszkvába; de a birodalom dicsősége nem homályosittatott el: az ellenség csak falakat tart birtokában, mellyek között sem lakosok, sem élelmi szerek. Azt képzelte a kevély, hogy kénybirájává leend a szent Oroszországnak, s vészhozó békét fog reá erőszakolni. Bukott remények! A csapatok, mellyek naponkint gyülekeznek a szomszéd tartományokból, minden kijárót őrizni fognak, s elpusztitandják a zászlóaljakat, mellyek takarmány-szerzés végett ki mereszkednek jöni. Az ellenség, midőn Oroszországba lépett, ötszázezer embert számlált: e tömeg fele elesett vagy elhagyta a zászlót; a megmaradt részszel elfoglalta Moszkvát: de ha gőgjét ez kielégitette, az eredmények nem fognak elmaradni; Oroszország nem hajol járomba, s utólsó csepp vérét ki fogja ontani, hogy védje törvényeit, vallását, szabadságát. Mindenható Isten, tekints irgalommal az orosz egyházra! tartsd fen a bátorságot és türelmet a népben, melly egy igaz és hatalmas ügyért harczol! hadd diadalmaskodjék segélyeddel a kevélyen, ki megtámadta; s diadalt aratva, hadd szabaditsa meg a királyokat s az elnyomott nemzeteket!.“

Alig vonultak be a francziák, megkezdődnek Moszkvában az égések; eloltatván egy helyen, tiz helyen törnek ki; a kórházak lángba borulnak s a sebesültek csak nagy nehezen menekülhetnek az égő tetők alól, hogy kivül haljanak meg. A katonák, belefáradva az oltásba, szállásaikra térnek vissza, s csak szenet találnak. Három napon át az orosz Sion égő kemencze, mellyből csak a Kreml emelkedik ki. A győző hadsereg egy láng város körül táboroz, nyilt mezőn, mellyet elmocsárositottak az esőzések; a tábor-tüzeket festményekkel s drága butorokkal táplálják, s azok körül rongyos és összeégett tisztek és katonák nyujtózkodnak kaschemiri shawlokon, siberiai prémbőrökön, perzsa szőnyegeken; szétszórva hevernek az ezüst készletek; a könnyüfegyverzetü talán kozáknak, a vadász baskirnak van öltözve; a piemonti perzsa föveget visel, a romagnuol hosszu chinai kaputot; s cimbalmokon és nagy értékü hangszereken játszva, csekély kárpótlást találnak az éhségért és kétségbeesésért.

A szerencsétlenségek lelket öntenek a titkos társulatokba, mialatt oldalról ketté vágatnak a hadtestek, mellyek visszavonulás födözése végett hátrahagyattak. Napoleon hasztalan ajánl békét; hasztalan sürgeti, hogy legalább a nép-háboru dühe szüntessék meg: — „Mióta lett fölösleges (válaszolá neki Kutusof) a buzgalom, mellyet egy nép fejt ki, hogy védje saját házát az idegenek ellen?.“

Visszavonulás.

Látva a fenyegető veszélyt, Napoleon arra a gondolatra jött, hogy megrohanja Pétervárt s ott huzza ki a telet, összeköttetésbe tévén magát vizen Franciaországgal. Érezte ekkor, milly hasznos lett volna rá nézve Bernadotte barátsága, kinek hatalmában állott visszaszerezni Finnlandot s megtámadni Pétervárt, de ez már ellenségeivel szövetkezett. A nagy hadsereg tábornokai, kik szolgailag hódoltak a győzönek, a hanyatlóval szemben visszanyervén bátorságukat, kijelentik, hogy fáradtak, mert nem növelhetvén tovább dicsöségöket, élvezni akarták azt Párizsban. Megkezdödött (okt. 19) tehát a visszavonulás Smolensk felé kocsikkal, szánokkal, mellyeket kincsek, ezüst készletek, prémbőrök terheltek; selyemmel, ékszerekkel, becses apróságokkal telt tarisznyákat emeltek a katonák megvigasztalva mint ki ismét hazájához közeleg; s Napoleon irgalom nélkül elpusztittatni parancsolja, a mi még fenmaradt Moszkvából, ugyanazt rendelvén a fegyverek, lőpor és élelmi szerekre nézve. Igy harapja a komondor dühében a követ, melly öt megsebezte.

Még mindig többen voltak százezernél, ötszázhatvankilencz ágyuval és kétezerhetven társzekérrel, gazdagok, erősek, jóllehet szükében a lovasságnak. Azonban az oroszok megkettőztetik erőiket, midőn kezdetét veszi az Isten boszuja; Kutusof utját állja (okt. 24.) Malojaroslavetznél a nagy hadseregnek, de főleg az olaszok erélye födözi az átmenetet. A francziák most a Beresina vidékre térnek, melly már az első átvonulás alkalmával elpusztittatott; keresztülhaladnak a moskowai csatatéren, hol még ötven nap mulva is segélyért vagy halálért könyörög egynémelly sebesült. És mindenütt megelőztetve találják magukat az oroszoktól, kik nagyobb jártassággal birtak, jobban el voltak látva, segédkezet nyertek a föld népétől, lelkesittettek Kutusof által, ki Buonaparteról ugy beszél mint a világ zsarnokáról, és Sándor által, ki arra inti őket, hogy Moszkva lángjait franczia vérben fojtsák el. A kozákok, e „nyomorult lovasság“ miként Napoleon nevezte

őket, rémévé lesznek a hadseregnek, sem éjjel sem nappal nem hagyván annak nyugtot. A zavar, melly már oda-menet mutatkozott e rögtönzött és sok nyelvü hadseregben, tetőpontra hág; odahagyják zászlóikat, elbányják a fegyvert, összekeverednek, s pusztit a halál. Nyolczvanezer lóból alig volt tizenkétezer novemberben; százezer gyalog közül, kik Moszkvából kiindultak, alig érkezett ötvennyolczezer Wiasmába.

Ekkor csikorgó hideg állott be, melly nem volt szülő oka ama szerencsétlenségnek, hanem sanyurubbá tette azt. November 6-án hó kezdett esni, eltörölve minden utnyomot; a hó által akadályoztatva a látásban, csak ugy találomra lépdelnek, bukdácsolva a mocsárokban; elfojtott lélegzettel a szél miatt, megdermedten, egy ködarabba vagy fatörzsbe botolva elbuknak, s nem képesek többé fölemelkedni s a hó rögtön eltemeti őket: az összezsugorodott kezekből kihullanak a fegyverek; megfagynak és elrákosodnak a végtagok; ki álomba merül, nem ébred fel többé. Némellyek itt ott ösvényt födöznek fel, s reménykedve követik azt; de lesben állanak a parasztok és kozákok, kik elgyötrik, s aztán ott hagyják a havon, hogy a lassu halál kinjaival muljanak ki. A lovak, nem lévén jégre patkolva, sikamlanak, lábukkal vágják a jeget, hogy egy korty vizhez jussanak, lerágják a fák megfagyott kérgét; aztán ha kimerülve lerogynak, a katonák czivódva sietnek azokat megnyuzni, hogy egy darab hushoz jussanak, s felmelegithessék beleikben kezöket és lábukat. Tüz hiányában minden fektanya egy egy temető lett; hátukon a tarisznyával, karjukon a ló kantárszárával feküdtek ott; vagy hogy fölmelegedjenek átölelve tartották egymást: reggel hulla mellett találták magukat, s ott hagyták azt megsiratatlanul. Ha ollykor egy kevés fát találtak, tüzhöz tették a féltékenyen őrzött bográcsot, és só helyett lőporral füszerezték a maroknyi rozs lisztet vagy a lóhus darabot. Vad önzés lépett a katonáknak annyira sajátos nagylelküség helyébe, és senki sem törődött többé magán kivül mással; annyira ment a dolog, hogy kardot rántottak az utólsó darab kenyérért vagy egy maroknyi szalmáért: ha elbukott a bajtárs, senki sem nyujtotta neki kezét; másikról már, mielőtt megfagyott volna, lehuzták a ködmönt, hogy még melegen magukra vegyék. Az elesettek vagy sebesültek hasztalan fogták át pajtásaik térdét s esengtek nekik az atyák, a haza, a kedves nevében, ne hagynák őket; s midőn jel adatott az indulásra, a földön vonszolták magukat kétségbeesett kiáltozások között, a közelgő kozákokra mutatva, egy ital vizet, vagy

ha egyebet nem, kegyelem-lövést kérve, hogy ne essenek amaz iszonyu emberek kezei közé. Sokakat örültség száll meg, vagy bizonyos vad komolyság a nevetséges rongyok között.

Hogy olly szigoru tél lesz, nem láthatta előre a hadvezér; de igen is előreláthatta a rendetlenséget, előre az éhséget, melly hullákkal boritotta az utat, és százharminczötezer foglyot juttatott az oroszok kezébe. A szökevények kirabolják és elpusztitják a magtárakat, s igy nincs mivel segiteni a szükségen. Csupán Napoleon testőrsége maradt együtt, s ez mentette őt meg.

A dunai és finnlandi orosz csapatok a Beresina folyó mellett összpontositttatak, hogy szembeszálljanak a francziákkal, kiket Kutusof üldözött, Miloradowic es Platof pedig szüntelen nyugtalanitottak; s a csata, mit annyira ohajtottak a francziák, akkor következett be (nov. 28), midőn képtelenek voltak többé küzdeni. Oudinot és Victor két hadtesttel érkeztek oda, mellyek Litvániában maradtak hátra, s mellyek födözhették Wittgenstein és Titchakow támadásai ellen ama nyomorú maradvány csapatok átkelését: de mig a hazug értesitések folytán azzal hizelegtek maguknak, hogy egy győzelemittas hadsereget találnak, csak undok és ijesztő, vadul komoly árnyakat találtak pogyász, fegyverek, lábbeli nélkül, rákfenés orral és fülekkel, megkékült, felpuffadt testtel, mozdulatlan vagy fénytvesztett szemekkel; elbutult, megtébolyodott szegény teremtményeket, kik lábaikhoz estek, hogy kenyérért könyörögjenek. Roppant zavarral ment végbe a folyón való átkelés: Ney fedezi a visszavonulást; az olasz királyi testőrség hősiesen pazarolja életét, hogy védje a dicsőséget, melly nem övé; ötezer katona maradt a tulsó parton; a felhivásra csak nyolczezernyolczszáz felelt. Az uton, semmiről sem gondoskodtak előre a biztosok, megcsalatva a folytonos győzelmekről szóló napijelentések által. Olasz, Franczia, Németországban is enyhitették a sok gyászoló család néma fájdalmát az ismételt diadal-jelentések, midőn egyszerre csak mindent meghazudtol a XXIX-ik bulletin, mellyben Napoleon tudatja a szerencsétlenséget; s hogy az emberek ne kérkedhessenek vele, a hidégnek tulajdonitja azt, s mintegy gunyolódva a szenvedések fölött hozzá teszi: — „Azok, kiket a természet nem áldott meg elég erős véralkattal, hogy felülkerekedjenek a sors viszontagságain, elvesztették vidám kedélyöket, s csak szerencsétlenségekre és katastrophákra gondoltak; kik a természettől ugy alkotvák, hogy minden eseményen felül állanak, megtartották az élénkséget és szokott modort, s uj dicső-

séget láttak a nehézségekben, mellyek le voltak győzendők," s azzal végezte: „Ő felsége egészsége soha sem volt jobb."

Vigasztalódjék egy millio özvegy és kedves! ő egészséges; s nincs egy részvevő szava a megholtak, nincs vigasztalása a szerencsétlenséget tuléltek részére! [1]).

Malet összeesküvése.

Amaz utólsó embertelen szólamot annak érzete mondatta vele, hogy nagysága csupán egymagán alapult, s hogy családja számításba sem jöhetett. Megmutatták ezt ama napok eseményei. Nyolczévi fényes uralma sem a köztársaságiakat, sem a Bourbonok hiveit nem volt képes megsemmisiteni; s az elégületleneket szaporitotta a vallási üldözés. Mindezek az állambörtönökben voltak összezsufolva, s megérthették egymást az elnyomó elleni gyülölet közös érzelmében, és beláthatták, mikép a szolgaság, melylyel Napoleon körülvette magát, nem adott neki erőt, s hogy az első csapás bukását fogja okozni. E gyengeség nem kerülte ki Malet tábornok figyelmét, ki magában a fővárosban szőtt egy összeesküvést. Ő a magukat philadelphoknak nevezett ifjakhoz tartozott, kik már 1804 óta Napoleon meggyilkolására esküdtek össze, s ólálkodtak utána palotájában ugy mint a háboruban, lesve az alkalmas perczet tervök kivitelére. Ez ifjakkal, kiknek száma igen csekély volt, Malet abban állapodott meg, hogy Napoleont holtnak fogják hiresztelni; a senatus trónvesztettnek nyilvánitandja őt és családját; aztán a Marseillaise éneklésével ujéletre keltik a hazafiságot. Olly jól intézte dolgát a Napoleon legyőzhetlenségében hinni már megszünt szellemek között, hogy egy éjen át (okt. 24) Párizs kezében, a rendőr-miniszter börtönben volt, honnét kibocsáttattak a régi foglyok: az őrség egy része hisz neki: a forradalom megtörténendett, ha Hulin tábornok kétségbe nem vonja állitását, s le nem tartóztatja őt. Ezzel az egész fondorlat a milly váratlanul keletkezett, ép olly váratlanul dugába dült; a rendőrség szégyenli magát, hogy semmit sem tudott, a többiek, hogy elfogadták a kimondott letételt, miért is kegyetle-

---

[1]) Ha lehetséges, még hidegebben embertelen volt a *Moniteur* megjegyzése, mellyet e négyszázezer ember haláláról szóló jelentéshez tett: „E hadi jelentés kell hogy növelje a bámulatot, mellyet Ő felsége stoikus szilárdsága és hatalmas szelleme keltenek. A régi és ujabb történelemben kevés lap hasonlitható össze ez emlékezetes jelentéssel nemeslelküség, emelkedettség és érdekesség tekintetében: ez egy első rangu történelmi okmány. Xenophon és Caesar igy irták meg egyik a *Tizezer visszavonulását*, a másik *Commentárait*."

neknek mutatják magukat a büntetésben. Malet kérdeztetvén, vannak-e büntársai — „Egész Francziaország s ön maga is tábornok, ha sikert arattam volna.“ Azon felszólításra, védje magát, — „Egy olly embernek, ki hazája jogait védeni kelt fel, nincs szüksége védelemre; diadalmaskodik, vagy meghal“, s meghalt tizenkét társával, azt mondva: — „Polgárok, én nem vagyok a rómaiak utolsója.“ Mialatt mint felségsértőt agyonlőtték (okt. 29), mindenfelé tébolyodottnak hiresztelték őt, s kisérletét a téboly bizonyitékául adták ki.

S valóban eszelősség volt az, de ez eszelősség fölfedte a császárság gyengeségét, s szétfoszlatta annak varázsát. Hogyan? egyetlen éj alatt elvették a császártól fővárosát; annyi hive közül, egyetlen egy sem tanusitott ellenállást. Mi több: a császárnéra és fiára nem is gondoltak az összeesküvők vagy a senatorok, s midőn Cambacérès értesitette arról Mária Lujzát, ennek egyedüli észrevétele az volt: — „Tehát vissza hagytak volna térni Bécsbe?“ Láthatni ebből, hogy senki sem hitt a dynastia állandóságában; olly időben, midőn egy rendelet mindent tehetett, egy másik rendelet mindent megsemmisithetett. E kórjelek méltán nyugtalanithatták Napoleont. Azonkivül Francziaországban is visszhangra találtak Német és Spanyolország nemzetiségi kiáltásai; az angolok táplálták a szabadelvű eszméket, s délen sok köztársasági agyonlövetett.

Napoleon tehát szükségesnek találja visszatérni a gépezet központjába, mellynek ő egyedüli mozgatója, elnyomni a reményeket, mellyeket szerencsétlensége kelthetne, s uj hadsereget készíteni elő. A parancsnokságot Muratnak adja át (decz. 5), nem mert jobb, hanem mert király, s gyorsan Párizsban terem (decz. 18). Nem többet, csak négyszázezer éltet hagyott hátra [1])! Itt dicsér, szemrehányásokat tesz, fölmelegiti a monarchiai eszméket: de a bűbáj meg van törve; a francziák megvetik a hazug császárt,

---

[1]) Napoleon tagadja a hadsereg nagy veszteségeit Oroszországban, s azt mondja, ötvenezer embernél kevesebbe került a *tényleges* Francziaországnak: „Az orosz hadsereg négyszerte többet vesztett mint a franczia: Moszkva felégetése százezer orosz életébe került, kik hidegtől és nyomortól elcsigázva vesztek el az erdőkben: az orosz hadsereg, midőn Moszkvától az Oder felé huzódott zivatarok által lepetett meg. Mindent összevéve, Oroszország vesztesége hatszor nagyobb volt mint a mostani Francziaországé.“ Még ha megengednők is e képtelenséget, kitől kérandő számon háromszázezer orosz vére, kik saját hazájuk védelmében vesztek el?

ki rászedi őket jelentéseiben, 's ki a szép időről beszél a kimondhatlan szenvedések közepett. Mindazáltal nem gyógyul ki kényuri eszelősködéseiből; a bajokért a szabadelvü eszméket, vagy miként ő mondá, az eszménykedést okolja [1]); uj áldozatokat követel a nelkül, hogy hajlandó volna engedni valamit a népeknek, mellyek között a királyok ujra fölelevenitették a szabadság nevét. Fontainebleauba siet, hogy értekezzék a pápával (1813); s a hetvenéves beteg öregtől, ki csak a kormánynak szolgailag hódoló bibornokoktól volt környezve, csábigéretekkel s talán bántalmazással is kicsikarja egy concordatum megerősitését, mellyben lemondott a világi uralomról, s ha hat hónap alatt a püspököknek nem adná meg az investiturát, a metropolitát vagy a legidősebb püspököt hatalmazta fel annak megadására. Napoleon ujjongott örömében mint valódi diadal fölött, s megnyitotta a bibornokok börtöneit; de VII. Pius csakhamar észrevette magát, s tiltakozást bocsátott közre gyengeségének e ténye ellen.

Ki irhatná le az örömet, mellyet az oroszországi szerencsétlenségek hire keltett az ellenségek és nemzetek között, mellyek Napoleon részéről nem tapasztaltak egyebet zsarnokságnál? Németország a régi hősökben az ujakat énekli, s isteniti a hősies Lujza porosz királynét s a meggyilkolt Palm könyvárust. Olaszországban egy független országot terveznek Murat vagy Eugen alatt. A spanyol hősiességet uj lángra lobbantotta a muszka vitézi példa. Anglia erőködéseinek jó kimeneteléből ujabbakhoz merit bátorságot, nem többé, hogy a központban idézzen elő polgárháborut, hanem segélyezve a végrészek kisérleteit, hogy megnyerje magának az elkedvetlenitett országokat. A régi és uj elégületlenek hatványozott tevékenységet fejtenek ki a fondorlatokban, boszut remélve és előkészitve azt. XVIII. Lajos ir Sándornak, kegyébe ajánlva a foglyokul ott maradt számtalan francziákat; s Francziaországban egy nyilatkozatot terjesztet el, mellyben bünbocsánatot, a sorozás eltörlését, mérsékelt kormányt igér: csalétek, mellyet minden király felhasznált akkoriban, meg lévén győződve, mikép csak a szabadság segélyével lehet leverni azt, kit a szabadság tett nagygyá.

---

[1]) 1812 decz 20-án igy szól az államtanácshoz: — „Mindazon bajok, mellyeket szép Francziaországunk tapasztalt, az eszménykedésnek, e sötét metaphysikának tulajdonitandók, melly szőrszálhasogatólag az első okokat kutatva, illy alapokra akarja fektetni a népek törvényhozását, a helyett hogy az emberi sziv ismeretéhez s a történelem tanuságaihoz szabnák a törvényeket."

A közvélemény tehát ellentétesnek s a népesség fáradtnak nyilvánitotta magát: de akkor tünt ki a császári közigazgatás hathatóssága, mert képes volt megujitani a convent csodáit. Mig a nép czélzatokban és gunyolódásokban adja ki mérgét, mindenfelől szerencsekivánatok és ajánlatok érkeznek a megyefönököktől s az összes államtestületektől. Nincs többé tüzérség, nincs lovasság, nincs pénz, nincs ifiuság: de Napoleon, kérlelhetlen tevékenységgel, szolgálatra szólitja a tengeri tüzéreket; előlegez egy másik sorozást, s mozgositja a nemzetőrség első korosztályát: jó családok fiaiból egy tizezernyi tiszteletbeli testőrséget szervez, melly egyszersmind a benső nyugalom zálogául szolgál neki; mindent tehet, mert semmi sem tartja vissza, még a szánalom sem. Nyelvezete ép ollyan mint volt a dicsőség napjaiban [1]); a szokottnál

---

[1]) A törvényhozó testülethez igy szólt: — „A lángra gyult északi háboru jó alkalmul kinálkozott az angoloknak terveik kivitelére a félszigeten. Reményeik meghiusultak; hadseregök vereséget szenvedett Burgos előtt, és sulyos veszteségek után kénytelen volt oda hagyni Spanyolországot.

„Én magam bementem Oroszországba, s a franczia hadseregek folytonosan győztek; az oroszok soha sem állhattak meg a sasaink előtt, s Moszkva hatalmunkba került.

„Áttörvén Oroszország határait, s felismervén hadseregeinek tehetetlenségét, egy tatár csorda atyagyilkos kezeit ama nagy birodalom legszebb vidékei ellen fordította, mellyeket védeni volt hivatva; s néhány hét alatt, daczára a szegény moszkoviták kétségbeesésének, négy ezernél többet égettek fel legszebb városaik közül, régi boszuból, azon ürügy alatt, hogy akadályozzák menetünket pusztasággal vévén körül bennünket. Azonban mindez akadályokon diadalmaskodtunk! Szerencsés helyzetemen még Moszkva égése sem változtatott, hol négy nap alatt negyven nemzedék fáradalmainak és takarékosságának gyümölcse tétetett semmivé. De a korai és tulszigoru tél iszonyu sanyaruságba döntötte hadseregemet; néhány éj alatt mindent megváltozni láttam; a sulyos veszteségek megtörendették lelkemet, ha ama terhes körülmények között népeim érdekén, dicsőségén, jövőjén kivül egyéb érzelmeknek helyt kellett volna adnom.

„Látva a ránk nehezedett bajokat Anglia ujjongott örömében, s határtalan reményeknek adta át magát; legjobb tartományainkat jutalmul ajánlotta fel az árulásnak, a béke föltételéül e szép birodalom szétdarabolását tüzte; szóval az örök háborut kiáltotta ki.

„Népeim erélye, ragaszkodásuk a birodalom épségéhez, a szeretet, mellyet iránt am mutattak, szétfoszlatták ez ábrándképeket, s a dolgok helyesebb felfogására vezették vissza ellenségeinket. Élénk megelégedéssel láttuk olasz királyságunk, a régi Holland, az egyesitett tartományok népeit versenyezni az ősi francziákkal, s érezni, mikép reájok nézve nincs remény, jövő, üdv, hanem csak a nagy birodalom diadalában

„Anglia szomszédaink között a forradalmi szellemet terjeszti az uralkodók

is hazugabban beszél a franczia jólétről, a virágzó hadseregről, az élénk kereskedelemről, a közmunkákról [1]); de a dolog vége 1150 millióra számitott elöleges költségvetés volt, mig a tulterhelt rendes bevételek alig tettek 960 milliót. Hitel nem volt; elvétettek a községek s az alapitványok javai; s a nép hidegtől és éhen halt. Napoleon, Mária Lujzára bizván a kormányzóságot, egy uj félelmes hadjáratra készül; kiknek hon nincs kenyerök, megtalálják majd ott legalább a halált.

Murat, ügyes a merész csinekben, nem értett a visszavonuláshoz; s féltvén országát, elhagyja parancsnoki állomását, anélkül hogy bevárná Párizsból a rendeleteket (jan. 17), s Posenből Nápolyba röpül, miként a császár tett. A parancsnokság Ney helyett, ki valódi hőse volt ama visszavonulásnak, még most Eugennak adatott, mert királyi vala: de mit lehetett tenni? hadsereg nem volt többé, hanem szervezetlen és folytonosan nyugtalanitott nyomorult csapatok, mellyeken megesett a lengyelek és poroszok szive, kik siettek kenyérrel ellátni és ápolni őket. Oroszország átkozta a „pokoli szellemet, ki pusztán irigységből egy virágzó állam iránt, eljött gyujtogatni, gyötörni, a vallást lábbal tapodni, a félelemből vagy szolgalelküségből engedelmeskedő nemzetek tarka seregét vonszolva maga után; hasonlóan ama viharokhoz, mellyek méhéből a dögvész és halál áradnak ki:“ s kétszáz negyvenezer

---

ellen; egész Európát polgár-háboruban s a fejetlenség karjai között szeretné látni; de a Gondviselés amaz országot tüzte ki a fejetlenség és polgár-háboru első zsákmányaul.

„Egyenesen a pápával kötöttem meg a concordatumot, melly véget vet az Egyházban támadt szerencsétlen viszályoknak. Spanyolországban a franczia dynastia uralkodik és fog uralkodni. Minden szövetségesemmel meg vagyok elégedve; egyik sem fog elhagyni; fentartandom államaik épségét; az oroszok vissza fognak térni borzasztó éghajlatuk alá.

Én ohajtom a békét, mellyre szüksége van a világnak. Az amiensi szerződés felbomlása után négy izben hoztam azt ünnepélyesen javaslatba; de csak tisztességesen, s birodalmam érdekeinek és nagyságának megfelelőleg fogom azt megkötni. Az én politikám nem titokzatos; megismertettem az áldozatokat, mellyeket hozhattam. A mig e tengeri háboru tart, népeimnek minden áldozatra készen kell lenniök, mert egy rosz béke mindent elvesztetne velök, el magát a reményt, el még unokáink jólétét is . . . .“

[1]) A közmunkák 1804-től 1812 végéig 117,328,710 millio frankba kerültek. A rendőrség lajstromaiból kitünik, mikép Párizs népessége hatszázötvenezerről ötszázharminczezer lélekre szállott alá; a házak egy harmadára nem akadt bérlő; a beirott hatvanhatezer munkás fele munka nélkül volt.

hullát égetvén el otthon, lándzsával kezében egész az Oderig üldözte azt, ki a Neva partjain is zavarni akarta őt. Az oroszok bemenvén Vilnába bünbocsánatot hirdetnek; Sándor odaérkezve harminczötezer francziát talál a kórházakban; Varsóban a kozákok minden ellenállás nélkül fogadtattak: a Niemen mellett a poroszokkal egyesülnek, s nyugtalanitják Eugent, ki az Elbének vette utját, mindenütt fenyegettetve a felkelő népek által, és sürgölve Napoleont, siessen segélyére, különben egész Németország el van veszve. Napoleon, ki Austerlitznél bámulta az orosz hadsereget mert legyőzetett, most hogy győzőnek látja, mint barbárt jellegzi azt, s vezéröket együgyünek mondogatja.

A hatalmak tapasztalásból tudták, hogy Napoleonnal valódi békét hozni létre lehetetlen vala. A hir azt beszélte, mintha ő el akarta volna raboltatni Bernadotte-ot és Poroszország királyát, s szomoru volt, hogy megelőző tények valószinüséget kölcsönöztek egy illy föltevésnek. Annyi bizonyos, hogy ő semmit nem enged előbbi fenhéjázása és követeléseiből: még most sem akar tágitani Poroszország lealacsonyitó kötelékein; mig Sándor a legelőnyösebb ajánlatokat teszi e hatalomnak, s a népek ellenállhatlanul sarkalják azt; ugy hogy véd és dacz szövetséget köt (febr. 28) Oroszországgal, megigérve, mikép addig le nem teszi a fegyvert, mig a tartományok vissza nem lesznek szerezve, ugy miként 1806-ban voltak.

Szászországi hadjárat.

A porosz hadtest, melly Macdonald alatt háboruskodott, már elpártolt: fegyver alá szólittatik a hadsereg, s a hadsereg mögött a még félelmesebb landwehr készül a szent, a függetlenségi háborura, az irodalom hazafias lesz és lelkesitő; és sok század után első alkalommal küzdenek most a németek, kezet fogva idegenek ellen, a szabadságért. Stein báró, Napoleon haragjától sujtatva, a számkivetésben igen hathatós eszköze lett a visszahatásnak Francziaország uralma ellen. A mecklenburgi Blücher, ki II. Fridrik alatt tüntette ki magát, aztán tizenhárom éven át mezei gazdálkodásnak élt, már mint aggastyán letett a nehezteléseksről s ujra fegyvert fogott, a Tugendbund által Poroszország megboszulójának kiáltatván ki. Átvévén a hadsereg parancsnokságát, nem vágyik hadászati dicsőségre; a katonákkal küzd, harapja miként ők a töltényeket, a tüzérek kanóczánál gyujt pipára; s ha a szembaj előveszi, női kalapot tesz fel fátyollal, s En avant: megszokott parancsszava, melly melléknevévé lett. Ő volt tevé-

keny eleme a Francziaország ellen létre jött uj szövetségnek, melly az összetartó erőt Schwarzenbergnek, a politikai befolyást Sándornak köszönhette. Kutusof bemenvén Németországba, feloszlottnak nyilvánitja a rajnai szövetséget: a fölkelés terjed, és Sándor körül a szász, bajor, würtembergi és hannover törzsek egy képviselete alakul a német nemzetiség visszaállitása végett. Szászország és Dánia, mellyek haboztak elhagyni Napoleont, feláldoztattak.

Ha Napoleonnak nem nemzetek, hanem csupán hadseregek ellen kell vala küzdenie, még mindig győzött volna. Ki nem bámul, látva őt, olly mély bukás után, egyszerre ujból fölemelkedni egész Európa ellen, betörni Németországba, támadó szerepre vállalkozni ujonczokkal, s kifejteni az ő nagyszerü hadászatát? Még megtarthatta volna a határt a Rajnánál, mellyet a forradalom szerzett; de ő még mindig az Odert és Elbet akarta ollyanul, s oda helyezte át a tüzérséget, mellyet a haza védelmére kellett volna tartogatni. Lützennél, Wurschennél, Bautzennél (1813 máj.) még mosolyg rá a győzelem istennője; de igen sok tisztet veszit és régi tábornokokat, minők Bessières és Duroc.

Hatodik szövetség.

Ausztria visszaijedt a Németországban fölszinre került nemzeti mozgalomtól, mert belátta, mikép az egész mozgalom Poroszország előnyére volt válandó, s hogy neki a béke volt hasznos, mit a többiek nem akartak. Közvetitőül ajánlkozik tehát, kétszázezer szuronyra támaszkodva; s Napoleon mérgeskedik, dúl-fúl, mindazáltal elfogadja; s congressust hiv össze Prágába (jul. 10). De Napoleon nem akarja magát vesztes félnek vallani, s a birodalom területi épségét követeli Illiriától Hamburgig: nem vezetvén tehát czélhoz az egyezkedések, Ausztria csatlakozik a coalitióhoz. Anglia évi 1,200,000 font sterlinget igér neki; Poroszországnak nyolczvanezer fegyveres fentartására 666,666-ot az 1813-ik év hat utolsó hónapjában, azonkivül terület-növekedést a netán ejtendő hóditmányokból; Oroszországnak 1,533,304 font sterlinget, továbbá fél milliót flottája részére, melly a britt kikötőkben horgonyoz; egyszersmind öt milliót bocsát ki bankjegyekben, szövetségi pénz név alatt, mellyek a három hatalom által biztositttatnak, s mellyek egy harmada Porosz, a többi Oroszország rendelkezésére álland; a visszafizetés fele részben Anglia, két hatodban Orosz, egy hatodban Poroszország által fog eszközöltetni; ha a báboru 1814-re is kiterjeszkedik, uj segélyösszegek fognak megállapittatni. An-

golok lepik el a Szárazföldet mint ügynökök, követek, hadvezérek; udvarról udvarra futkosva ösztönöznek, igérnek, fizetnek, összhangba hozzák némileg a szövetségesek széthuzó mozdulatait: Castlereagh az egész ország francziaellenes haragját központositja magában, élénkiti Európa ellenséges mozdulatait a felszabadulás büvös nevével, s kitartó egységet hoz a szövetségbe; s minthogy az angol kabinet az, melly fizet, a többieket akaratára kényszeriti, a fizetések felfüggesztésével s kölcsöneik biztositásának megtagadásával fenyegetvén őket.

Bernadotte és Moreau a szövetségesek táborába állottak, készek szembeszállni régi bajtársaikkal; Napoleon tanitványai a mester ellen, a forradalom fiai a háromszinü zászló ellen, melly császári lett. Szintén ott voltak találhatók a legjobb diplomaták, a költők és Németország gondolkozói: Körner és Rückert énekei szolgálnak indulókul a hadseregeknek: Humboldt Poroszország követe: Pozzodiborgo, ki honfi létére is gyülölettel viseltetett Napoleon iránt, s ki elmondhatta később — „Nem én öltem őt meg, de az utolsó kapa földet én vetettem reá," szövetkezve Steinnal, Stadionnal s más német hazafiakkal, sugalmazta Sándort és Castlereaghet, s rábeszélte Bernadotte-ot, kinek nyilatkozatai Schlegel tollából folytak; mig Ausztriaéit Gentz irta. A schweizi hadász Jomini a szövetségesekhez pártol, ugyanazt teszik egyes westphal, szász és bádeni zászlóaljak; minden tábornok feljogositva hiszi mágát okoskodni az engedelmesség fölött, minden rögtönzött király menekülni akarna az alárendeltségből. Napoleon megtámadta Európa függetlenségét, le kell tehát őt verni: Napoleon kioltotta a szabadságot Francziaországban, el kell tehát őt tenni láb alól, hogy uj életre keljen a szabadság; ha ő bukott, Spanyolország vagy Sicilia vagy Angliaéhoz hasonló kormány fog ott szerveztetni. Ugyanaz fog történni azon országokban, mellyek segédkezet nyujtanak a felszabaditáshoz: s szerepet cserélve, a királyok kiáltványai a haza, szabadság, függetlenség nevektől visszhangzottak.

Dresdai és lipcsei csata.

Hálából Ausztria iránt a miért elárulta saját vejét, Schwarzenberg herczegre bizatott a fővezérség az ötszázhuszezer ember fölött, kiket Európa a közös szabadság érdekében fölfegyverzett. A napoleoni ügykezelés alkalmas voltát a nemzeti erők kifejtésére fényesen bizonyitá a gyorsaság és könnyüség, melylyel, csupán a másodrendü államokban, olly hadseregek állittattak lábra,

minőket az egész régi birodalom legszebb napjaiban sem szolgáltatott. Ujra megkezdetnek az ellenségeskedések (aug. 26 és 27), s Dresda mellett egy ágyugolyó megöli Moreaut, a szövetségesek visszanyomatnak; Körner harczolva esik el Rosenberg mellett. Több rendbeli csaták, hadművészeti szempontból nem kevésbbé bámulatosak az olaszországi első ütközeteknél, dicsőitik Napoleont, kinek terve volt Berlin ellen menni, s felszabaditva az erődökbe zárt franczia őrségeket, növelni azokkal a hadsereget. De övéi elvesztették türelmöket s az előbbi vak bizalmat, és nem volt egyéb vágyuk, mint Franczia országba térni vissza, azon ürügy alatt, hogy védjék azt. Lipcsének fordul tehát vissza, s ott egy döntő ütközetbe bocsátkozik (okt. 16—18).

Kik első győzelmeit az ő lángeszének tulajdonitották, vereségeiért a tábornokokat, a vakesetet, az árulást okozzák. Az első napon roszul sikerült ütközet arra birja Napoleont, hogy visszavonuljon az egyetlen hidon, melly az Elster partjait összeköti; de alig hogy ő átment, fölvetteti a hidat, s igy kettévágja saját hadseregét! Huszonötezer ember esik foglyul, kétszázkilenczven ágyuval; igen sokan, megkisérelve az átgázolást, vizbefulnak, közöttök Poniatowski is, ki még nem csett kétségbe hazája függetlensége iránt. Ismétlődik itt az első visszavonulás rendetlensége [1]),

[1]) Carrion Nisas leirja a visszavonulást a dresdai győzelem s a lipcsei vereség után(II. 495): „Képzelhetlen az éji látvány, mellyet, mielőtt Hanauba érkezett, ez összehalmozott sokaság nyujtott, midőn nem keresve az utat s a rend minden látszatát nélkülözve nyomúlt előre, a nélkül, hogy ugyanazon testből csak négy ember is lett volna együtt. Nem összekeveredés volt az, nem a futás első perczeinek erőszakos tolongása, hanem nyugodt zürzavar, a chaos ama diadala, midőn az elemek különcz összehalmozódása maga elégséges rémületet szülni: emberek, lovak, katonák, főtisztek, pogyász, kocsik, ágyuk, lassan és rendetlenül haladtak.

„E tömeg közepett önkénytelen borzadálylyal ismerte fel az ember Napoleont, ki szorosan körülfogva, vitetve inkább mint követve, nem látszott többé ura lenni saját mozdulatainak, s kinek halvány arcza, megvilágitva ollykor ollykor a markotányosok fáklyafényétől, ugy tünt fel e sötét keretben, mintha e feledhetlen látvány emlékében fogalmat akart volna hagyni a képzelemnek mindazon botlásokról, mellyeket a lángész elkövethet, mindazon sorscsapások és fájdalmas viszontagságokról, mellyeknek az emberi szerencse és nagyság ki van téve... Mennyire megváltoztak az idők! Nincs többé azaz önkénytes katona, kit 92-ben, fegyvereink olly hoszszas szünetelése után, háboruba menni láttunk; ki husz, harmincz évvel vállain, örömmel hagyta el az atyai tüzhelyet, unva a nyugalmat s a házi foglalkozások csendes ártatlanságát; ki szilárd és biztos léptekkel, nyalkán, emelt fővel lépdelt, szemében a merészség és remény csillámaival, taglejtéseiben erélyt és értelmiséget

mert Napoleon csupán az előrenyomulást ismeri; dögvész üt ki az elkinzott katonák között; a bajorok utját állják Hanau mellett, de Napoleon legyőzi őket; visszatérvén Francziaországba (okt. 30), ismét vért kér, hogy pótolja a tönkre tett második hadsereget.

Igen: de a szabadság ujjong örömében a királyok zászlaja alatt; kik egyszerre kiheverve egy évtized kárait, most már ismét uj hóditmányok után vágyakoznak. Még ha győz is Napoleon Lipcsénél, bukását csak nehány nappal halasztotta volna. A vereség hire maga elégséges az ő egész épületének rombadöntésére: Buonaparte Jeromos Casselbe fut; Dalbert frankfurti nagyherczeg regensburgi püspökségébe; Porosz- Angol, Szászország, Oldenburg, Braunschweig visszaveszik, a mit elvesztettek; Würtemberg, Baden, Hessen-Darmstadt Ausztriával kötött külön szerződések utján biztositják létöket. Aközben Wellington Spanyolországban megveri (jun. 21) a franczíákat Vittoria mellett, József Biscayaba nyomatik vissza, s most már a franczia terület védelmére kell gondolni a Pyraenek felé is. Felbomolván a rajnai szövetség, fölkelnek a hansa-városok. Hollandban Orange herczeg egy kiáltványban „elérkezettnek — hirdeti — az időt visszaszerezni a nemzeti létet" s hogy minden oldalról a királyi czim fölvételére ösztönöztetve, nem teendi azt, csak „bölcs alkotmány mellett, melly minden lehető visszaélés ellen védje a szabadságot." — Őseim vetették meg — tevé hozzá — függetlenségtek alapját; én és utó-

---

kifejező, mindig éber, mindig figyelmes, ki mindent tud, mindenre felel, ki alkalmilag üdvös tanácsot, hasznos ujjmutatást tud adni kapitányának, tábornokának; ki szembe néz a veszélyekkel ugy mint a fáradalmakkal, vidáman viselve a kényszerü nélkülözéseket, s megelégedve a szükségessel közepette a bőségnek. Husz háborus év folyt le: az 1813-iki ujoncz gyenge báb, fél-fejlődésben testileg s még annyira sem erkölcsileg; szánandó gyermek, kire kábitólag hat a pórház békéjének és durva bőségének hirtelen felcserélése a zajos és kalandos élettel, a csatatérek fáradalmai és nélkülözéseivel; ki akaratnélküli önmegadással fogadja a háborut s az azzal járó fáradalmakat; ki szivében a honvágy férgétől emésztve, elveszti bátorságát, mihelyt nem láthatja többé faluja templomtornyát; kinek puskát adtak a kezébe, de nem tanitották meg bánni azzal; ki tova dobja a haszontalan fegyvert; vagy csak ugy vonszolja azt maga után botorkáló léptekkel, elsoványodott arczczal, meredt szemekkel; kérdezetve, nem tud felelni . . . .

„Szomoru látvány, melly meg meg ujittatott a folytonosan érkező tizennyolcz éves ujoncz-szállitmányok által. S midőn a császár e nyomorultak fölött az első és utolsó szemlét tartotta, a nézőknek ugy rémlett, mintha gyenge keblökből a római gladiatorok ama szomoru kiáltását hallották volna előtörni: *A halni készülök üdvözölnek téged.*"

daim folytonosan annak fentartására fogjuk irányozni gondunkat.“ Illiria és Tirol mozognak. Murat, megkisértetvén a szövetségesek által, nem vonakodik, beleunva a napoleoni bántalmakba, Ausztriával egyetértésben elfoglalja Rómát; s Anglia huszonöt milliót és huszonötezer embert ajánl fel neki, hogy biztositsa magának Olaszországot, melly rajong a függetlenségért. Elisa az ellenségekkel egyezkedik; végre Schweiz az osztrákokkal egyesül.

A hatalmak eddig még mindig csak arra gondoltak, hogy a rajnai határok közé szoritják vissza Francziaországot, s miként Prágában ugy Frankfurtban is uj ajánlatokat tettek Napoleonnak a szövetségesek, még mindig tágkörü uralommal kinálva őt: „fentartani Francziaország tulsulyát a Rajna, az Alpesek, a Pyraenek között, s megállapitani a szárazföldi és tengeri nemzetek függetlenségét.“ De ő huzza vonja a dolgot, miért is a szövetségesek, belefáradva a mérsékletbe, elhatározzák megnyirbálni a franczia területet; az oroszok égtek a vágytól megboszulni Párizson Moszkvát, a poroszok Németországgal kivánták egyesiteni Elsasst és Lotharingiát, Anglia a 89-iki határok közé akarta visszaszoritani Francziaországot, s elvenni tőle Antwerpent. 1812 óta már egy millió százezer ember soroztatott be; Napoleon ujból háromszázezret kér; a törvényhozó testülethez mélabus hangon beszél [1]): de midőn ez s a senatus azt javasolják neki, biztositsa a francziáknak a személy és vagyonbátorságot, hogy annál szorosabban füzze őket a trónhoz, ő ezt sértésnek veszi, feloszlatja a törvényhozó testületet, kihirdeti a nemzeti háborut. Mig a többi királyok a szabadságot irva zászlójukra reméltek győzelmet, ő egyedüli mentőeszköznek a kényuralmat hiszi; egész Európa fegyvert fog egymaga ellen? ez csak azon hitét növeli, mikép egymagában kell

---

[1]) „Fényes győzelmek dicsőitették a franczia hadsereget e hadjáratban; példa nélküli védelmek hasztalanokká tették azokat; minden ellenünk fordult; maga Francziaország is veszélyben forogna a francziák erélye és egyetértése nélkül. . . Nem kapatva el a szerencse által, a szerencsétlenség alatt sem fogok legörnyedni. Több izben ajándékoztam meg békével nemzeteket, mellyek mindent elvesztettek; hóditmányaim egy részéből trónokat emeltem királyok részére, kik elhagytak engem. Nagy terveket fogantam és vittem ki a világ jóléte érdekében. Mint uralkodó és atya érzem, mennyire szükséges a béke a trónok és családok biztonságához. . . . A béke helyreállitásának részemről semmi sem áll utjában: ismerem a francziák érzelmeit: a francziákét mondom, mert senki sem ohajtja a békét a becsület árán. . . Népeim nem félhetnek, hogy császárjuk politikája elárulja valaha a nemzeti dicsőséget: mikép én is bizom a francziákban, hogy mindig méltók fognak lenni önmagukhoz és hozzám.“

összpontositania a hatalmat; s ugy cselekszik, és dictatorrá teszi magát; fölemel minden adót; harmincz milliót ajánl fel a roppant kincsből, mellyet a Tuileriákban halmozott össze; s elszigetelvén magát a nemzettől, csak a hadseregben bizakodik.

Valóban még mindig háromszázhatvanezer emberből állott hadserege, de Spanyolországtól Dalmatiáig voltak azok elszórva. Mióta hitelöket vesztették az erődök, s nem biznak többé hanem csak a földrajzi védelemben, vagy a hegységeket vagy a folyók torkolatát szükség kiszemelni. Napoleonnak egyiket vagy másikat kellett volna tennie; s egyszersmind erejének egy részét Hamburg vidékére, másikát Schweizba áttennie, hol kezet fogva Eugennal megrémithette volna a hatalmakat, mellyeket onnan megtámadni tetszésétől függendett. De ő soha sem értett a védelmi háboruhoz: elrendeli az átalános fölkelést; a megyefőnökök és polgármesterek minden embert fegyverezzenek fel; ki ez eljárást ellenzi, hazaárulónak tekintessék.

A kényuralom által elaljasitott Francziaországtól várhatta-e a 93-iki szabadság hősies hevét? Mindenki égő vágyat érzett a béke után, s Napoleon elvesztette uralkodási jogszerüségét, elvesztve nagyságát. A senatus fondorkodik, Talleyrand és Sieyés egyetértenek: mindenki magára gondol, a királyok hogy megtöltsék erszényöket, az ügyemberek, hogy jövőt nyissanak maguknak összeesküdve a jelen ellen: a szövetségesek értésére adják a senatusnak, hogy ha uj kormányt alakit, bármillyen legyen az, ők tiszteletben fogják tartani.

A szövetségesek Francziaországban.

Négyszázezer ember lépte át a Rajnát 1813 végén résztveendő a nemzetek háborujában; s ama folyót, mellynek védelmében más alkalmakkor olly heves harczok vivattak, most egyetlen ágyulövés nélkül lépték át az ellenségek; Schwarzenberg Schweizon, Blücher Coblenzen, Bernadotte Belgiumon keresztül törnek a franczia területre; a szövetségesek megsértik a 93-iki határokat, mindazáltal kijelentik, hogy nem Francziaország ellen viselnek háborut, sőt inkább erősnek akarják azt a régi határok között; szándékaik „igazságosak a tárgyat illetőleg, nagylelkűek és szabadelvüek az alkalmazásban, átalában megnyugtatók, mindenkire nézve tisztességesek.“ A chatilloni (a Szajna mellett) Congressus (1814 febr. 4) a forradalom előtti határokat hozza javaslatba; de Napoleon visszautasitja az egyezkedést, nem csupán az Alpesek és a Rajna között fekvő területet követelve a maga, ha-

nem kárpótlásokat is trónvesztett testvérei részére, s egyéb családi érdekek biztositását. A három északi souverain tehát Chaumontban húsz évi szövetségre lép (marcz. 1), mindenik százötvenezer katona kiállitására kötelezvén magát az ellenségeskedések folytatása végett, mig Anglia öt millió font sterling segélyt igért; minden részleges szerződés eltiltatott. Pozzodiborgo, rábirván a szövetségeseket, hogy Párizs ellen menjenek, „eldöntötte a világ sorsát.“ [1]).

Napoleon tehát elvesztette a forradalom minden szerzeményét, el a nagyszerü Francziaországot, s ama jót roszat tapasztalt hadsereget, mellyet az rábizott, hogy biztositsa a békét, s azonkivül két millió százhetvenháromezer ujonczot: tizennyolcz hónap alatt hétszáz mérföldet (legat) hátrálva, ki előbb Moszkvát ostromolta, most nem képes védeni Párizst; ki Cadixot bevette, most az angol lobogót látja Toulouseban és Bordeauxban: a moszkowai hadsereg a tagóival fog kezet; közép Ázsia baskirjai a Szajna mellett táboroznak miként Attila idejében: s Párizs első izben hallja az idegen ágyut. A császárné, Napoleon rendeletéből, elhagyja a fővárost (marcz. 20): de Párizs, a forradalom után, maga Francziaország; mindenki reszket a gondolatra, hogy ezen fogják megboszulni Moszkva feldulását: miért is Marmont csakhamar megadásra kényszerittetik a közohaj által (marcz. 31), s a szövetségesek bevonulnak minden rendetlenség s a nélkül, hogy sarczokat vetnének ki. Összegyülvén a senatus Napoleon és családja trónvesztetteknek nyilvánittatnak (april 2); s a szövetségesek kijelentik, hogy nem fognak többé azzal érintkezésbe lépni.

Napoleon lemondása.

Napoleon még miután az ellenség Francziaországban volt s Párizs elfoglaltatott, is védhette volna magát a népies háboru segélyével; ámde az áldozatok, mellyeket illy háboru követel, csak engedmények árán nyerhetők meg; s Napoleon készebb volt odahagyni trónját a királyoknak, mint egyezkedni a néppel. Soult, ki még mindig védte a Pyreneket, Toulouse mellett csatába bocsátkozott (april 10) Wellingtonnal, melly utólsó és szerencsétlen tiltakozása volt a háromszinü zászlónak; s ama részről is betör az ellenség, és pártolókra talál. Mindenki siet követ dobni a bukottra, szemére hányni az elfojtott gondolatot, a megölt kereskedelmet, az elvesztett szabadságot, Francziaország sorsát, melly a

[1]) O' Meara.

legvirágzóbb állapotban bizatott rá, s most a magyarok és kozákok lovai által tapodtatott. A béke egyedüli akadályául a császárt kiáltván a szövetségesek, alattvalói lemondásra sürgötik őt ugyanazon palotában, mellyben még csak nem rég VII. Piust tartotta fogva. Kinyilatkoztatván, hogy „nincs személyes áldozat, még az életé sem, mellyre kész nem lenne Francziaország jóléte s a világbéke érdekében," Napoleon lemond Francziaország és Italia trónjairól (april 14), fentartván magának Elba sziget souverainségét; Mária Lujzának Parma és Piacenza herczegségét; magának kétmillió évjáradékot; Josephinenek egyet; Eugen részére valamelly alapitványt Francziaország határain tul: a népekről szót sem tesz.

Búcsúszavával nem a nemzethez, hanem a hadsereghez fordul: — „Katonák! Husz évi együtt katonáskodásunk alatt meg voltam veletek elégedve; mindig a becsület utján találtalak titeket. Egész Európa fölfegyverkezett ellenem; elárult engem, kinek legkevésbbé kellett volna azt tennie. Francziaország változást ohajt. Ti hűk lévén hozzám, ismét győzhettem volna, de iszonyodom a polgárháborutól: engedjen az én érdekem Francziaországénak. Én eltávozom; ti legyetek hűk az uj fejedelemhez. Ne sirassatok engem; boldog leszek ha boldognak fogom tudni Francziaországot: megirandom a nagy dolgokat, mellyeket együtt vittünk véghez." S mindnyájukat megölelte tábornokukban, s megcsókolta a sast, és — „Isten veletek, bajtársak; szivem örökre veletek marad, ne feledjetek el." Mindnyájan sirtak körülte; de a béke-eszmék annyira hizelegtek az elméknek, hogy ő, visszavonultában Elba szigetre, kikerülendő a nép boszuját kénytelen volt átöltözni. Akadtak, kik panaszra fakadtak ama hálátlanság ellen, mellynek ő maga hintette el magvait; de senki sem siratta bukását, jóllehet nem kevesen fájlalták, hogy idegen betörésnek kellett azt előidéznie.

Az ideiglenes kormány haboz a pártok között, mellyek az uralkodó bukásával ismét fölemelték fejöket: a köztársaságiak ujra élednek: de Talleyrand, ki, értésére esvén az oroszországi hadjárat, azt mondá: — „Ez a vég kezdete", kész volt kezet nyujtani az érkezendőknek; s ő és Pozzodiborgo a Bourbonok nevét hozzák forgalomba, kikre a királyok kevéssé, a nép még kevésbbé gondolt. A senatusban egy rögtönzött alkotmány fölött vitatkoznak a szuronyok nyomása alatt, de melly biztositsa az akkoriban megtagadott szabadságokat; s a régi jakobinusok segélyével Francziaország ismét a Bourbonokra száll vissza, kik kiáltványokkal

előztetik meg magukat, mellyek az igérés szüksége s a sokat igérés félelme között haboznak.

TIZENÖTÖDIK FEJEZET.

Italia. — Napoleon visszatérése.

Olasz királyság.

Napoleon legnemesebb alkotása az olasz királyság volt, bármennyire nélkülözte is az amaz egységet és nagyságot, mellyet az ő, minden nagy vállalatnak megfelelni képes akaratától várni lehetett, s bármennyire nem kérdezte ő a népet, s napról napra szolgaibbá tette azt Francziaország irányában. A lyoni tanácskozmányban szerkesztett köztársasági alkotmányt (234. lap) nem volt szükséges módositani; s a nélkül hogy névcserén kivül egyéb változás történt volna benne, monarchiainak találtatott. A Lyonban kieszközölt egynémely biztositékok továbbra is érvényben maradtak, azon hozzáadással, hogy Olaszország koronája önálló lesz Francziaországétól, csupán addig fogván azt Napoleon együtt viselni, mig minden veszély megszünik; örökösödés utján a figyermekekre vagy fogadott fiura szálland, kinek azonban franczia vagy olasz polgárnak kell lennie. A Consulta egy szabályrendeletet sürgetett, melly biztositaná a kath. vallást, a terület-épséget, a politikai és polgári szabadságot, a nemzeti javak elárusitásának visszavonhatlanságát; adók csak a törvény értelmében vettessenek ki; hivatalokra csak honfiak alkalmaztassanak: de Napoleon mit sem akart tudni ez obajokról.

Az olaszok, ama lelkesültséggel, melly gyakran nem egyéb mint a remény kifejezése, s melly ezzel együtt elenyészik, siettek diadaliveket emelni ama fákból, mellyek előbb szabadság-fák valának. Napoleon mindent szabályozott, még a szinpadi jelképeket is, midőn eljött ide megujitani a koronázási ünnepélyeket (1805 maj. 28); s önkezüleg föltevén a milanói dómban fejére a vaskoronát, „hogy ujból megedzze és megerősitse azt, s hogy Olaszország ne szakadozzék többé darabokra a zivatarok között, mellyek azt fenyegetendik," igy szólt: „— Isten adta azt nekem, jaj annak, ki érinteni meri." Melly mondatot egy uj lovagrend keresztjén örökitette. Személyesen nyitotta meg a törvényhozó testületet (jun. 7), s al-

királyul Beauharnais Eugént, fogadott fiát, szemelte ki, kiről tudta, hogy engedelmes és középszerü lesz, s ki nem igen értett a mesterséghez megszerettetni magát. Behozta a franczia polgári törvénykönyvet; egy büntető és egy kereskedelmi codex készitését parancsolta meg, aztán ketté vágta a vitákat és tanácskozásokat a franczia törvénykönyveket fordittatván át; nyilvános törvénykezést engedett de esküdtek nélkül; a szabad vélemény végkép ki volt onnan zárva. A Napoleon-bankban állósittatott a közadósság. A senatusba kitünő férfiak hivattak meg, de inkább csak fényüzésül: nem gyakoroltak befolyást a kormányra, még csak tanácsukat sem kérték ki. A tribunatus s az alkotmány-censorok puszta czimek voltak. Az ifiabbak és idősek törvényhozó testületének némán kellett szavaznia: s egy izben némi ellenmondást merészelvén, Napoleon megharagudott, s azt mondá, hátrálásra akarni őt birni annyi lenne mint vissza tolni akarni a holdat utjában, s feloszlatta a törvényhozó gyülést [1]), miből megértették az olaszok, mennyit ér az alkotmány. De a Simplónon, Cenis-n, Monginevren, s a col di Tendán keresztül nyitott négy ut kötötte össze az uj királyságot a birodalommal; a pompás udvar, fényelgő ministerek, követek, egy tudományos és szépirodalmi akademia, különleges iskolák, gyakori ünnepélyek, nagyszerü épületek fénynyel övezték Milanót, melly feledtette a szabadságot.

A mi Napoleont leginkább érdekelte az uj királyságban ép ugy miként egyéb tartományaiban, az a katonaállitás volt; tisztán katonai czélból utazott ő oda, s tartalék hadtesteket helyezett el a Po és Etsch mellett, s filottilákat a tengeren. 1807-ben ismét látogatást tett ott; s utazás közben kérdezősködött, s kétségbeejtő rövidségével halmozta a kérdéseket; zavarba hozta, ki gondolkozott mielőtt válaszolt volna;

---

[1]) Taverna gróf elnökhöz Boulogneból, 1805 aug. hóban következőleg irt: — „A törvényhozó testület tisztelelteljes biztositásait annál szivesebben fogadom, mert viselete azt mutatta nekem, hogy nem ugyanazon irányban haladt velem, s az enyéimtől eltérő tervei és szándékai voltak. Én elvül tartom figyelemmel lenni minden, akár törvényhozási, akár collegialis testület véleményére, ha velem ugyanazon czél felé törnek; de ha tanácskozásaikba a pártoskodás és zavargás szellemét viszik be, vagy ellentétbe helyezik magukat a tervekkel, mellyeket népeim jóléte és boldogsága érdekében üdvösnek találok, erőködéseikkel semmire sem fognak menni; osztályrészök csak a szégyen lesz, mert, daczára ellenzésöknek, én mindazon terveket és müveleteket végrehajtandom, mellyeket kormányom akadálytalan menetére s az olasz királyság ujjáalkotása és dicsővé tétele érdekében szükségeseknek fogok találni.“

minden tartományban és városban értesittette magát a szükségekről, s rendeleteket adott ki, nem törődve aztán a végrehajtással.

„A pozsonyi béke-szerződésben (mondá ő) jóvá tettem a roszat, mit a szegény velenczeiek ellen kénytelen voltam elkövetni Campoformióban és Lunevilleben, felszabaditván őket a német iga alól: s ama kedves és szelid nép jól fogja magát érezni, egyesittetvén honfiaival.“ Egyszersmind Francziaországra kelle visszaszállaniok a Cattarói öblöknek, de a bolognai Ghislieri marchese, ki azokat Ausztria nevében őrizte, Napoleon ellenségeinek cselszövényei folytán az oroszoknak adta át. Ekkor Napoleon vonakodott visszaadni az Inn mellett fekvő Brunaut, miért is Bécs kérelemmel fordult Oroszországhoz az átengedés iránt, s fogságra vetette Ghislierit: azonban Dalmáczia és Illiria elszakasztatván később az olasz királyságtól a franczia birodalomhoz csatoltattak.

A velenczei tartományokra a lyoni alkotmány terjesztetett ki a királyság minden formáival; s ott is szaporodtak az utak és hidak, szabályoztattak a vizek. De ha szabályosan haladt a közigazgatás a régi Lombardiában, melly már megszokta az engedelmességet és fizetést, máskép ment az uj tartományokban, mellyek lassu kormányhoz és igen csekély adóhoz voltak szokva. Midőn Napoleon Velenczébe ment, egy nagy tengeri haderő látványával lepték őt meg, mi után leginkább ohajtozott; s ő sok rendeletet adott ki e város üdve és felvirágoztatása érdekében. Ámde Velencze, melly némi jólétre tett szert Ausztria alatt, akkor, bár a királyság második városának czimével diszittetett fel s szabad kikötővel ruháztatott fel, minden kereskedelemtől megfosztva látta magát a szárazföldi zárlat által; még az üvegkereskedés is megszünt, melly pedig fő jövedelmi ágát képezte; a nemzeti javak csak az államnak, vagy idegeneknek árusittattak el; az adók olly terheseknek látszottak, hogy sok kis birtokos odahagyta a fundusokat, mellyeket aztán a helyhatóságok kezelésére kellett bizni.

1808-ban Napoleon a romagnai legatiókat csatolta a királysághoz, a Metauro, Musone és Tronto megyéket alakitván azokból, s követeikhez igy szólt Párizsban: — „Én láttam az önök papjainak közigazgatási vétkeit: az egyháziak tanitsák a hittant, szabályozzák az isteni tiszteletet s a lelket, és elég. Olaszország elbukott a mióta papok ragadták magukhoz annak kormányát. Én meg vagyok elégedve olasz és franciaországi papságommal; de ha az önök tartományaiban valamelly rajongó vagy nagyravágyó a népek zavarására akarná felhasználni a szellemi befolyást, meg

fogom azt tudni fékezni.“ A legatiókban is elviselhetleneknek találtattak a szokatlan terhek; a besorozottak szökdöstek; Eugén kiáltványt tett közzé: — „Panaszkodtok, hogy minden rendelet, melly megyéitekben közzététetik, egyegy ujabb teher. Mit? hát nem tudtok olvasni? látnátok, hogy ellenkezőleg egy sincs e rendeletek között, melly nem a ti javatokat czélozná.“ Déli Tirol szintén hozzá csatoltatott a szép olasz királysághoz, melly e szerint huszonnégy kerületben [1]) hetvenkilencz várost és hetedfél millió lakost foglalt magában nyolczvanháromezer négyszáznegyvenhét négyszög mérföldnyi (miglia) területen, az egész királyság franczia modorban lévén szervezve.

Az egyesülés reménye volt-e valaha okszerübb az olaszokra nézve? De mindezt kapták, nem szerezték; Napoleon ugy tekintette országunkat mint a mellynek Franciaország jobblétére szolgálni volt rendeltetése, tetszés szerint darabolta azt, uralmakat alkotott és szüntetett meg, ép akkor midőn remélni engedé, hogy, egy második fiú születésével biztositani fogja az olasz függetlenséget [2]).

Alig alapitotta meg a királyságot, Napoleon sok zárdát elnyomott, aztán valamennyit, s alapjokból előlegezi a milanói dóm homlokzatának bevégzésére szükséges összeget; a városokban kevesbiti a parochiákat; meghatározza a papnövendékek számát; ka-

---

[1]) Adda Sondrio fővárossal, Adige Veronával, Adriatico Velenczével, Agogna Novarával, Alto Adige Trienttel, Alto Po Cremonával, Bacchiglione Vicenzával, Basso Po Ferrarával, Brenta Paduával, Crostolo Reggióval, Lario Comóval, Mella Bresciával, Metauro Anconával, Mincio Mantuával, Musone Macerratával, Olona Milanóval, Panaro Modenával, Passeriano Udinevel, Piave Bellunóval, Reno Bolognával, Rubicone Forlival, Serio Bergamóval, Tagliamento Trevisóval, Tronto Fermóval.

Botta gunyolódása és Colletta befeketitései, Pecchio bámulata és Coraccini (álneve a franczia La Folie-nak) itészelgetései között nehéz dolog igazságosnak látszania az olasz királyság történetirójának.

[2]) „Napoleon föltette magában ujjászülni az olasz hazát: egyetlen független nemzetben egyesiteni az olaszokat . . . ez volt a halhatatlan emlék, mellyet ő dicsőségének emelt. . . Minden kész volt a nagy olasz haza megalkotásához. . . A császár türelmetlenül várt egy második fiura, hogy Rómába vivén Olaszország királyává koronázza azt, s kikiáltja a szép félsziget függetlenségét Eugén herczeg kormányzósága alatt.“ *Mém. dictés à Montholon.* — De Napoleon a számkivetésben máskép gondolkozott mint a trónon, vagy övéi mást mondattak vele.

tonailag szervezi a lyceumokat és egyetemeket; a suly, mérték és pénzegység elrendeltetett.

A préfet-k nagy hatalma s a katonai önkény zavarólag hatottak ama szép közigazgatási rendre; s az igazságszolgáltatást, melly a viták és itéletek nyilvánosságával gyakoroltatott, megrontották a különleges törvényszékek s a hadi törvények. 1805-ben Terra di Crespino, Basso Po kerületben, föllázadván, törvényen kivül helyeztetett, s egy zsandár ezredes kényére hagyatott, miglen a császár hajlandónak nyilatkozott megengedni, ha négyet a főbb lázadók közül átadnának neki; a mi csakugyan meg is történt, s ő kettőt közülök kivégeztetett. 1809-ben János főherczeg a fellázadt Tirolban hadakozván, egy kiáltványt intézett hozzánk, mellyben igy szólott: — „Olaszok, ti Francziaország rabszolgái vagytok, annak érdekében pazaroljátok pénzeteket és véreteket; az olasz királyság agyrém; ellenben valóság az ujonczozás, a terhek, a mindennemü elnyomás, létetek semmisége. Ha Isten segiti Ferencz császárt, Olaszország ismét boldog és tisztelt lesz Európában. Egy, a természeten s a valódi politikán alapuló alkotmány szerencséssé s bármilly kül erőnek hozzáférhetlenné teendi az olasz földet. Európa tudja, hogy Ferencz szava szent, változhatlan, tiszta. Ébredjetek. Olaszok, emlékezzetek vissza hajdani létetekre! Csak akarnotok kell, s ép olly dicsőek lesztek mint voltak őseitek.“ — Némellyek hallgattak a hivó szóra Valtellinában, s fegyvert fogtak. Bizonyos Passerini, vallintelvii lelkész, szintén azt hitte, hogy, miután Napoleon megigérte a függetlenséget s be nem váltotta igéretét, elég lesz egy szó fellázitani a népeket jogaik visszakövetelése végett; s rozsdás puskákkal és tűzben megkeményitett botokkal fölfegyverzett néhány papot és parasztot gyüjtvén maga körül, kikiáltotta a függetlenséget. Egy maroknyi katonaság elég volt e mozgalmak elfojtására, mellyek részesei aztán akasztófán lakoltak merészségökért.

Az ország előleges költségvetése folyton növekedett, ugy hogy az utolsó években százhusz millióra rugott; melly összeg nagy részét a franczia hadseregnek itten való fentartása vette igénybe. Prina, pénzügyminiszter, igen leleményes volt a kisegitő eszközökben, hogy eleget tegyen a czászár növekedő követeléseinek, mig a számokat olly müvészileg tudta összeállitani, hogy hihetlen virágzó állapotot mutattak azok. Azonban az ország s főleg Milano nagy haladást tüntettek fel; de e haladás csak fitogtatott volt, melly hogy nem lesz maradandó, előreláthatta, a ki

tudta, mennyibe került az, s hogy a féktelen uralom- és feltünésvágyra volt alapitva. A forradalom, ámbár nem hosszas küzdelmek által fejlesztetett ki és érleltetett meg nálunk, s nem léptenként és önkénytileg haladt elő miként Francziaországban, hanem csak átültettetett hozzánk, mindazáltal sok igazat, méltányosat, nagylelkût, korszerût terjesztett el, s gyökeret vert, jóllehet gyümölcsei késleltettek a hatalom által, melly nem ismert határokat s a háboru által, mellynek nem volt vége. Iskolák, müvészetek, ipar olly pártolásra találtak, melly szokatlan volt a régi urak alatt: kik előbb udvarlással és más léha foglalkozásokkal töltötték az időt, most hasznos dolgokra, hivatalokra, katonai ügyekre, a szellem müvelésére forditották figyelmöket; az állam-tanácsokban s a nyilvános gyülekezetekben megujul a politikai ékesszólás; s Napoleon, ha a dicsőség széditő magaslatán ollykor bántalmazott, a számkivetésben felkiáltott: — „Az olaszok nem ingatagok, nem metaphysikusok; egyenes és előitéletnélküli logikával ismerik fel saját érdekeiket. Szegény olaszok, ime ujból fel vannak osztva, s meghiusultak reményeik.“

Velenczében nagyobbittatta a kikötőt, képessé akarván azt tenni nagy hajók befogadására, s vizépitményeket emeltetett az ár ellen; Ragusában, Polában, Anconában, különösen pedig Speziában hajógyárakat tervezett; Genuában épittetett egy ollyat; kényelmesebbeké tette az Alpesek, s az Apenninek átjárásait, javittatta a benső közlekedési utakat; elhatározta az Adriai-tenger összekötését a Földközivel egy csatorna által Alessandriától Savonáig; a bolognai csatorna megröviditette a Reno folyását, a páviai a Como tavát az Adriai-tengerrel kötötte össze. Milanóban bevégeztetett a dóm homlokzata, s hozzáfogtak a Sempione ivhez; egy mozaik-iskola alakult, hogy megörökitse Lionardo veszésnek indult Urvacsoráját; Canova a királyi tér diszéül szánt Theseus vésésével [1]), Amici Pavia öntödéiben egy öt láb átmérőjü, sugárverő távcső készitésével bizattak meg. Rómában sok régi épületet kiástak a romok közül, nevezetesen a Trajan forumot, s tervbe vették a pontini mocsárok kiszáritását. Alessandria, Genua erőditményeket nyertek, a velenczei lagunák a Malghera és Brondolo nevü váracsokkal biztosittattak; Anconát bevehetlenné tették;

[1]) Mind ez, mind az Urvacsora később, a bekövetkezett osztrák uralom alatt, Bécsbe vitettek át, s mostanáig ott csodáltatnak.

s mindez és más egyebek zavargós időben, folytonos és telhetetlen hóditási düh közepette hajtattak végre.

Igaz azonban, hogy ifiaink inkább katonáknak neveltettek mint polgároknak: a szónokok kényszeritve voltak reszketve hizelegni a győzőnek, még csak a hallgatás szabadsága sem engedtetvén meg: ki választottairól roszul talált beszélni, ugy lakolt mintha ő maga ellen követett volna el sértést. A Giornale italianó-t bizonyos lyoni származásu Guillon szerkesztette, ki megvetette az olaszokat, képteleneknek hirdetvén őket a bölcsészetre, hadászatra, költészetre, zenére, s intve, irnának inkább francziául; miért is ugy hitték, a császár legmagasabb szándékának adott kifejezést a francziát emelni hivatalos nyelvvé: volt államilag fizetett franczia vigjáték; francziául folyt a társalgás, mert igy volt szokásban az udvarnál. Monti, Giordani és mások amaz iskolából pazarul tömjéneztek a halhatatlannak, az istennek, s az isteneknek, kik őt környezték: Lattanzio hirlapiró, ki vágást mért a napoleoni dicsőségre, őrültek házában lakolt merészségeért: Giambattista Giovio fogságra vettetett, mert gyalázónak hitték a fettuccia kifejezést, mellyet ő a vaskorona rend diszitményére alkalmazott. Foscolo Ajax czimü szomorujátéka, mert néhány vers siránkozott „a halálnak szánt és idegen töldben fekvő“ ifiuság fölött, eltiltatott, a birálóra büntetést szabtak, a szerzőt pedig Toscanába belebbezték [1]).

Lucca és Toscana.

Mi Olaszország egyéb részeit illeti, Parma és Piacenza Taro kerület néven a birodalomhoz csatoltatott. Lucca, felforgattatván 1800-ban, a váltakozó hóditók által kifosztatott pénzéből és fegyvereiből, mignem 1801-ben Salice-ti demokratikus köztársasággá szervezte [2]), bűnbocsánatot és telekkönyv készitését rendelvén el. Midőn Buonaparte császár lett, a luccaiak uj alkotmányt kénytelenittettek kérni tőle, megnyittatván részökre a szokásos szavazási lajstromok, eme hazug bizonyitékai a közhajnak; s ugyanolly szabadsággal urokul Baciocchi piombinói herczeget és nejét Elisát Napoleon növérét kivánták, egyedül az ujonczozástól való mentes-

[1]) A mentegető levél, mellyet e különben olly erőslelkü férfiu irt az alkirályhoz, ollyan, minőt ma bizonyára senki sem irna; annyira ment akkoriban az elaljasodás.

[2]) Tudva van, mikép Saliceti Lucca kincstárából több részletben *brevi manu* 618,750 frankot fizettetett ki magának. Igy fizettetett meg a szabadság. Lásd **Mazzaroá**-t.

séget kötvén ki maguknak (1805 jun. 23). Igy ért véget egy másik hatszázharminczkilencz éves köztársaság.

Massa és Carrara közigazgatásilag hozzácsatoltattak, mint szintén Lunigiana is, melly egyesités két millió lirával terhelte a birodalom herczegi hübérségévé emelt luccai fejedelemséget. Napoleon rendeletéből eltörölvén a zárdákat, az ajtatos helyeket, sőt az egyszerü laikus javadalmakat is, a kis fejedelemség husz milliónyi vagyonra tett szert. E jövedelem-forrást az élénk és szellemes Elisa, Lucca Semiramisa, igen jól fel tudta használni a maga részére, s amellett kórházakat javadalmazott, szegényeket és tehetetleneket segélyzett, utakat nyittatott, pártolta a szépmüvészeteket és tudományokat: uj collegiumok alapittattak, s egy akademia, melly a hazai történet Okmányainak fontos közzétételével kezdette működését; vizvezetékkel gondoskodtak a város szükségeiről; átalakittattak a büntető törvények s a törvénykezés.

A lunevillei szerződésnél fogva Parma infansa hetruriai király lett. Halálával (1803 máj. 27) egy négy éves gyermeket hagyván az anyai gyámság alatt, Napoleon értésére adta a madridi kabinetnek, mikép elfoglalni szándékozik Toscanát, hogy ne szolgálhasson támaszul az angoloknak. IV. Károly spanyol király magára vállalta a herczegség őrzését, s öt ezer embert küldött oda: de midőn Spanyolország maga is megtámadtatott, Toscanát franczia módon szervezte Menou, s nagyherczegnőül Elisa lett oda szánva, ki akkoriban hagyta el Luccát négy évi kormányzás után [1]) (1809).

Nápolyi királyság.

Mig testvére József Nápoly trónján ült, a császár urként bánt vele, s gyengeséget, tétlenséget, hiuságot, határozatlanságot hányt szemére, kárhoztatván őt, mert nem akart adót szedni, s mégis hadsereget kivánt tartani, mert nem vette be Gaetát, nem inditott hadjáratot Sicilia ellen. — „Nápolyországnak — mondá ő — száz milliót kell jövedelmeznie, a mennyit az olasz királyság jövedelmez, s harmincz millió elég negyvenezer ember fizetésére. Hizelgőid azzal ámitanak, hogy szerettetel szelidségedért. Bohóság! ha holnap egy csatát vesztenék az Isonzo mellett, meg-

[1]) A franczia Olaszország (oda nem értve az olasz királyságot) negyven milliót jövedelmezett Franczia országnak; melly összegből tizennyolcz millió közigazgatásra, rendőrségre, utakra; huszonkettő erődökre, s az ország védelme végett ott elhelyezett százhuszezer ember fentartására fordittatott (1807). Lásd **Thiers** *Hist. du Consulat et de l' Empire.* vol. VIII.

látnád, mennyit épithetsz népszerüségedre s Carolina népszerüségére: táboromba kénytelenittetnél menekülni, s szomoru a látvány, mit egy futó és kóbor király nyujt. Egy nápolyi hadsereg alakitására ne is gondolj; a legelső veszély alkalmával elhagyna s elárulna az téged egy mas urért. Állits ki három vagy négy ezredet, s küldd azokat hozzám, én majd a háboruban fegyelmet, bátorságot, becsületérzetet, hüséget öntök belójök, s ugy fogom azokat neked visszaküldeni, hogy magvául szolgálhassanak egy nápolyi hadseregnek. Aközben schweiziakat fogadj szolgálatodba, mert én nem hagyhatok nálad ötvenezer francziát, még ha fizetni képes volnál is öket. A két Calabriában néhány korsikai mozgó csapatot tarts fegyverben." S itt előadta a módokat, miként kelljen védeni az országot gyér csapatokkal, Nápolytól Calabriák végbatáraiig osztva fel azokat; tanácsolta neki, vegye be Gaetát, s épitsen egy nagy erősséget az ország központján, hol menhelyet találjon a kincs- és levéltárakkal s a hadsereg maradványaival, s ellenállhasson hat hónapon át hatvanezer angolnak és orosznak. Nápoly nem igen látszott neki erre alkalmasnak; azonkivül hogy egy idegen király soha sem ment a veszélytől egy szükségképen ellenséges érzelmü számos népesség között. Castellamaret megfelelő helynek találta, s akarta, mikép e czélra tiz éven át évenként öt-hat millió fordittassék [1]).

Murat.

Aztán Napoleon leszállitotta Józsefet ama trónról (1808 jul. 15), s Murat Joachimot, a szerencsekatonát ültette abba, ki kitünőbb volt a roham-intézésben s a katonai ünnepélyeken, mint a kormányzásban. Ő esküt tett az alkotmányra, mellyet előde Bayonneban adott (szept. 6), de soha sem léptette azt életbe: mindazáltal, alig foglalta el a kormányt, sokat engedett a szigorból, mit a háborus állapot vont maga után; érvényre emelte a franczia Codexeket s a hübériséget eltörlő törvényeket; a kolduló szerzetekkel együtt a birtokosokat is feloszlatta; megtiltatott a püspököknek királyi jóváhagyás nélkül kinyomatni a pásztorleveleket; minden tartományban földmüvelési társulat alapittatott, területtel kisérletek végett, Nápolyban pedig füvészkert; a dohány-müvelés a kormány részére tartatott fen.

Utánozva a császár nagyravágyását, sok katonát akart, nem

[1]) Napoleon levelei 1806. marcz. 6, april. 22, aug. 9, sept. 2-ról, idézvék Thiers által a XXV. könyvben.

nagyon törödve vele, ha jók-e? s szokásba hozván az ujonczozást, hatvanezer rendes, huszezer nemzetőrségi katonát állitott ki; sokasitotta a rangfokozatokat, pompásan egyenruházta katonáit, folytonosan szemléket tartott, várnoki (genie) és tüzérségi iskolákat alapitott. Nem nyugodva be a disztelen szomszédságba miként József, megtámadja Caprit, mellyet angolokkal Hudson Lowe, Napoleon jövendőbeli börtönőre, védett, s föltétes megadásra kényszeriti azt (1809).

Kitörvén az 1809-iki háboru, Stewart és Carolina, folytonos törekvésök lévén visszaszerezni vagy legalább zavarni a Szárazföldet, Siciliában hadkészületeket tesznek, s egy angol-siciliai expeditio intéztetik Calabria ellen hatvan hadi, kétszáz szállitó hajóval, és tizennégyezer emberrel, a brigantikon kivül, kik több ponton felütötték fejöket. Nápoly dühös csatát látott öblében (jul. 25), de emlékezve Nelsonra, végerőfeszitéssel visszaverte az engesztelhetlen Bourbonokat. Az angolok Procidánál szállnak partra; Ischia mellett ellenállásra találnak; Scillánál a tengerre nyomattak vissza: most ismét cselszövényekhez, fenyegetésekhez folyamodnak, kiszállási kisérleteket tesznek az adriai partokon, gonosztevőkből álló csapatokat tolnak előre egész Rómáig, hol Miollis nagyon meg fogott szorulni, ha Joachim segélycsapatokat nem küldött volna neki. A wagrami győzelem megfosztotta a támadókat a siker reményétől; de a brigantik ezrével maradtak vissza Apuliában, Basilicatában, Calabriában; s Carolina nem szünt meg sarkalni a felkelőket bent s az ellenségeket kivül.

Joachim, utánzandó Napoleont Boulogneban, betörésre határozza magát Siciliába; az angolok résen állanak a másik parton, s a tengeren is rablóháboru foly, nagy vérontással, nagy költséggel, és minden eredmény nélkül. E háboru felbátoritotta Calabriában a brigantikat, kik ellen barbár vadsággal üzetett a hajtó-vadászat, nem lévén tekintet semmiféle természeti kötelékre. Jaj volt annak, ki segélyezte vagy elrejtette vagy föl nem jelentette őket! Egy atya megöletett, mert kenyeret adott brigante fiának: egy másik neje, miután szült volna, ujszülöttét egy nicastrói nőre bizta, amiért ez följelentetvén kivégeztetett. Manhes tábornok kegyetlen szigorral hajtotta végre a rendeleteket; s a zsarnoki kivégeztetések kényszeritették a felkelőket hallgatni és várni.

Ugy látszik, Napoleont Joachim ösztönözte VII. Piusnak Franciaországba hurczolására, azon reményben, hogy növelni fogja néhány tartománynyal országát: de a megvetett tiara csak annál

tiszteltebb lett; Olaszország térdre borult a fogoly előtt, s a vallási viszály uj tápanyagot szolgáltatott az elégületlenségnek s a vágynak menekülni az idegenektől. S Joachimban is olasz függetlenségi hajlamok szülemlettek, midőn Napoleon, mindinkább elkevélyedve, szolgákká akarta alacsonyitani az általa teremtett királyokat; miért is elkezdette kizárni a francziákat a hivatalokból és katonaságból, s ellenállani a császári követeléseknek. Keményen megdorgáltatván e miatt Napoleon által, titkos neheztelések kezdődtek közöttök, mellyek aztán mindkettőjök és Olaszország kárára nyilt kitörésre kerültek a nehéz időkben.

Az olaszok vitézsége.

A sok viszontagság fölélesztette közöttünk a katonai szellemet. Piemont a franczia fegyverekkel egyesitette övéit, főleg miután a birodalomhoz csatoltatott: Genua, nem különben mint Alessandria, megerősittetvén, kötelezve volt hárommilliót áldozni a tengerészetre, hajógyárat épiteni, s legalább két hetvennégy ágyús nagy hajót, két fregátot, négy corvettet tartani. A cisalpini köztársaság, alig hogy megalakult, nemzetőröket és rendes csapatokat fegyverzett fel ifjakból, kik karjaikon a Köztársaság vagy halál szavakat viselték bevésve; mindjárt kezdettől bátor tiszteket mutatott fel, millyenek Lahoz, Fantuzzi, Pino, Teulié, Balabio, Fontanelli, Rossignoli, Porro, Pittoni és mások, kik hősiesen viselték magukat az arcolei és bassanói csatákban, Mantua, Faenza, Ancona bevételénél, s több más alkalmakkal. 1801-ben a cisalpini hadsereg huszonkétezer emberből állott; az olasz köztársaság hatvanezernyi tartalékot adott hozzá, négymillióért megvette a franczia köztársaságtól saját erődeinek ágyuit, s két fél dandárt s egy lengyel könnyü lovas ezredet fogadott zsoldba; volt két hidász-csapata, voltak fegyvergyárai Mantuában és Pizzighettoneben, ezerhatszáz csendőre, egy gránátos ezrede a kormány testőrségeül, azonkivül nemzetőrsége a polgárokból tizennyolcz évtől hatvanig.

1803-ban egy seregosztály élén Lechi Theodórral, részt vett a francziák hadjáratában Genuából Nápolyba; egy másik Pino vezérlete alatt Boulogneba volt szánva, Angliába törendő: melly vállalatra mi négymillió milanói lirat ajánlottunk fel két fregát s a tizenkét olasz kerület nevét viselő tizenkét ágyu-sajka épitészi költségeinek födözése végett. Megalakittatván a királyság, a hadsereg szépen mutatta be magát a császárnak Montechiaro sikján; s mozgalmat idézvén elő a nápolyi Bourbonok, Eugen egy nem-

zetőrségi tábort gyüjtött össze Modena és Bologna között, minden kerületet részesitvén a megtiszteltetésben, hogy ötszáztól ezer emberig küldhessen oda, melly népség erőszakkal elvonatva házi tüzhelyétől alkalmatlan volt a szolgálatra. Nagyobb mérveket öltött az ujonczozás, melly mindig visszatetszéssel találkozik egy, ahhoz nem szokott népnél; s hogy a magas osztályok ki ne vonják magukat alóla, helyetteseket állitván, Napoleon testőrségül a velites-ek csapatát szervezte, mellynek tagjai évenként kétszáz lirát kaptak családjaiktól; továbbá egy dragonyos testőr-ezredet, két gyalog, egy könnyü tüzérségi századot, s egy tengerész-csapatot alakitott, továbbra is fentartván a régi gránátos ezredet; végül a becsület-testőrséget hozta létre, mellynek tagjait évi ezerkétszáz lirával kellett dijazniok családjaiknak. Az olaszok azonban hozzászoktak a fegyverhez: csakhamar voltak várnok és tengerész csapataink, fegyvergyáraink a Marcákban és Legatiókban, öntödéink Bresciában és Paviában, árvaházaink, collegiumaink, kórházaink, menhelyeink a kiszolgált katonák részére; s a régi hősiességet uj életre keltették az iskolák, a hadjáratok, a megi gért vagy remélt jutalmak.

A német és olaszországi hadjáratokban kitünően viselték magukat katonáink; s midőn a győri véres csata után Beauharnais és Macdonald az olasz hadsereget Napoleonhoz vezették, ez következőleg üdvözölte azt: — „Ti dicsőségesen elértétek a czélt, mellyet elétek tüztem, s a Semmering látta egyesüléstöket a nagy hadsereggel. Isten hozott! meg vagyok veletek elégedve. Meglepetve egy hitszegő ellenség által, mielőtt oszlopaitok egyesültek volna, az Etschig kényszerültetek visszavonulni! De midőn parancsot kaptatok az előnyomulásra, ott valátok az emlékezetes arcolei csatatéren, s hőseink szellemeire esküdtetek diadalt. És megtartottátok eskütöket a piavei, a saint-denisi, tarvisi, görczi csatákban; rohammal vettétek be Malborghetto és Predill erődöket, s megadásra kényszeritettétek az osztályt, melly Laibachban vonta meg magát. Még át nem léptétek a Piavet, s már is huszonötezer fogoly, hatvan ágyu, tiz zászló hirdették bátorságtokat. A Dráva, Száva, Mura egy perczig sem tartóztathattak fel előnyomulástokban. Az osztrák hadoszlop, melly első vonult be Münchenbe, s jelt adott az öldöklésekre Tirolban, körülvétetvén San Michele mellett, elbukott szuronyaitok alatt. Gyorsan boszut állitatok a nagy hadsereg haragja elől menekült maradványokon. Katonák! az osztrák hadsereg, melly egy perczre megfertőztette

jelenlétével tartományaimat, melly össze akarta törni vaskoronámat, leveretve, szétszóratva, megsemmisitve, hála nektek, példájául fog szolgálni ama jelmondat igazságának: Isten adta azt nekem, jaj annak, ki érinteni meri.“

Katonáink a végzetes spanyol háboruban is kitüntették magukat, s több mint harminczezerből alig tért vissza kilenczezer: de mindig csak idegen tábornagyok vezérlete alatt küzdöttek. A nápolyiak, kik jó szolgálatot tettek Ausztriának, nem kevesebb hősiességet fejtettek ki később Murat alatt, ki 1812-ben ötvenezer fölött parancsnokolt. Amaz időben az olasz királyságnak hetvenöt ezer embere volt fegyverben, két hadosztálya Spanyolországban, négy Dalmátiában és Olaszországban. Igen sokan menekültek is a kemény törvény elől, fegyveresen az erdőkbe és hegységekbe vevén magukat: s az olasz vitézség még jobban kitünt, mert függetlenül nyilvánult az idegen uralom elleni kisérletekben, Veronánál, Salonál, Valsabbiában, Nápoly, Arezzo, Bisagno, Civitavecchia, Orvieto védelmében, Piemontban, az Abruzzókban, a két Calabriában.

S miként nem tartanók teljesnek a történelmet, melly nem beszélné el Cambises hadjáratát Libyában, Dariusét a scythák ellen, Xerxesét Görögországban, a tizezer görögét Perzsiában s más görögökét Siciliában, Varusét Németországban, XII. Károlyét Oroszországban: ugy hiányosaknak itéljük az olaszországi történeteket, mellyek ellhallgatják az olasz vállalatokat Spanyol és Oroszországban. Midőn előkészittetett a háboru ez utóbbival, az összes polgárok három katona-kötelezettségi korosztályra különittettek, mellyek a husz-huszonhat, huszonhat-negyven és negyven-hatvan éves férfiakat foglalták magukban. 1812 febr. 18-án igen vig farsangolás után a különböző városokban, negyvenezer olasz indult ki örömmel, reménytelten, fegyelmezve bizalommal vezérök és önmaguk iránt; aztán a nagy hadsereg negyedik testének nevét kapták; s már a lengyelországi Kalwaryban voltak, midőn értésökre esett a hadüzenet Oroszország ellen. A lengyel kormány buzditotta őket, szabaditsák fel az övékéhez annyira hasonló Lengyelországot, emlékökbe idézve, mikép „a szép Olaszország rémülettel látta az oroszokat mosolygó mezőin, hasztalan hiva segélyül egy uj Mariust; a vad scytha üvöltései a mantuai hattyu sirja fölött hangzottak:“ Ugyanazon időben az oroszok visszavonulván kiáltványokat hagytak hátra, mellyekben elpártolásra ösztönözték az olaszokat zsarnokuktól. Az olaszok hüsége és bátorsága azonban meg nem in-

gott, mindamellett hogy Eugén, ki öket vezényelte, bizalmatlanságot árult el irányukban, s elég kiméletlen volt emlékökbe hozni, hogy ő nem olasz [1]); daczára továbbá annak, hogy Napoleon nem erősitette öket jelenlétével, s ugy szólván említést sem tett rólok napijelentéseiben, csak akkor kezdvén ismét hizelegni, midőn a szerencsétlenségek kezdetöket vették.

Minek ecsetelnök ujra azokat? Katonáink bátraknak mutatták magukat menet Moszkovánál, még bátrabbaknak visszatérőben Malojaroslavetznél, hol saját testökkel fedezték a visszavonulást, ugy hogy Rapp azt irta rólok „ama napot az olaszországi hadsereg saját évkönyveibe van jogositva bejegyezni;“ Buturlin jelentésében a nap egész becsületét az alkirály testőrségének tulajdonitja; s Wilson Robert csodákat beszélt az olasz hősökről, kik nem többen tizenhatezernél, nyolczvanezer oroszszal szemben állták meg helyöket. Mire a Beresinán megtörtént a keresztülvonulás, az olasz hadsereg kétezerötszáz főre apadt le; a többiek mind elvesztek, s nem saját hazájuk üdveért, még csak nem is saját dicsöségökért! Joachim is kitünö szolgálatokat tett Napoleonnak az oroszországi hadjáratban; a kozákok bámulattal vegyes félelmet éreztek irányában, s ez érzetnek üvöltéseikkel adtak kifejezést, midőn látták öt fényes öltözékében előre rohanni, mint egy ősi lovagot, hogy a bátorság csodáit vigye véghez.

Bukásában a mélység felé, Olaszországtól is mindig ujabb áldozatokat követelt Napoleon; de ez áldozatokért nem tanusitotta ama hálát, melly imádóivá tette volna azokat, kik szolgái voltak. Eugén, miután odahagyta volna az oroszországi hadsereget, Dresdába érkezvén, Napoleon által Milanóba küldetett (1813 maj. 8), hogy mindenkit fegyverre szólitson. Augusztus elejére ötvenezer olaszt és franciát gyüjtött össze, kiket Illyriába és Friaulba küldött, alávetettségben tartandó Ausztriát, melly a Száva mellett Hiller parancsnoksága alatt újabb erőket gyüjtött össze. Aug. 21-én megkezdődtek az ellenségeskedések, mellyek folyamában sok becses élet pazaroltatott el; de a nagy csaták szerencsétlen kimenetele után, látva, mikép Olaszország ki volt téve Tirol felől, Eugén az Isonzotól az Etsch-hez vonult vissza, s megerősitette magát Veronában, honnan kitörve meglepte Caldieronál az ellenséget (nov. 15), s az Alponeig vetette azt vissza; de nem használhatta

[1]) Egy czivódás alkalmával ama meggondolatlan szavakra hagyta magát ragadtatni: — „Nem félek sem kardjaitok, sem töreitektől.“

fel kellőleg a győzelmet, attól tartva, nehogy a németek betörvén Tirolból, felláziták a népességeket, mellyek nem titkolták ellenséges érzületöket az idegen uralom irányában.

Aközben Murat és Beauharnais között féltékenységek keletkeztek, táplálatva Napoleon által, ki mind magán leveleiben, mind hirlapjában kisebbitette az elsőt, magasztalta a másikat [1]). Muratra boszantólag hatott a császár kemény fensősége. — „Igen sokszor visszaohajtom azon időket — igy irt hozzá — midőn mint egyszerű tisztnek felebbvalóim voltak, nem egy uram. Mint király, ön kényhatalma és családi uralom alatt állva, éreztem a függetlenség szükségét, főleg miután ön feláldoz engem Beauharnaisnak, ki kedvesebb, mert némán szolgál, s mert vidáman jelentette Francziaország senatusának saját édes anyja eltaszittatását. Nem tehetem, hogy a kereskedelemmel némi kárpótlást ne nyujtsak népemnek a tengeri háboru által okozott igen sulyos károkért.“

Carbonari-k.

Tágultak tehát a szolgaság kötelékei, mellyek már megerősitették az olaszokban az egység és függetlenség kiolthatlan vágyát [2]). Hallva az olasz királyság nevét, remény kelt szi-

---

[1]) Napoleon igy szólt: — „Egy hadvezérben ész, ismeretek, bátorság kivántatnak. Muratban több a bátorság mint a tehetség; nem aratott sikert Spanyol,- nem Oroszországban, nem Nápolyban; nem hiányoztak nála a csatatéreken szerzett ismeretek, bátorsága pedig rendkivüli, ugy hogy senki sem állhatott ellen az ő lovassági rohamainak. Massenában nagy a bátorság, kevés a tehetség; de a csatatéren mintegy csodásan szülemlettek nála a szerencsés ötletek. Eugenben egyensulyt tartanak ama minőségek; tehetsége nem nagy, de arányositott bátorságához, s ismeretekre nézve felülmulja a kéttőt; Napoleon által neveltetvén Olaszországban és Egyiptomban, egyikévé váland a legjobb tábornokoknak, ha alkalma lesz rá.“ Mikénti mindig, itt is elárulja magát a szenvedély. Más alkalmakkor következőleg nyilatkozott: — Muratban sem ész sem jellem nem volt: igen jó sziv, de hiu és könnyelmü; utolsó évei hasonlitanak egy őrültéihez, ki egyik eszelősségi rohamból a másikba esik.“

[2]) Fouché 1813 novemberben következőleg irt Napoleonhoz: — Megérkeztem Rómába. Itt, valamint egész Olaszországban, a függetlenség szó büverőre tett szert. E zászló alatt kétségkivül különböző érdekek sorakoznak, de minden tartomány helyi kormányt akar, mindenki panaszkodik, hogy a legcsekélyebb fontosságu ügy miatt is Párizsba kell menni. A francziaországi kormány, olly tetemesen távol lévén a fővárostól, csak sulyos tehernek látszik előttök, minden kárpótlás nélkül. Ujonczozás, adók, boszantások, nélkülözések, áldozatok, ime, mondják a rómaiak, ez az, mit mi a francziaországi kormányzatból ismerünk. Adjuk még hozzá, hogy nincs semminemü, sem belső sem külső kereskedelmünk; hogy termékeink előtt zárva vannak a kiviteli utak; s hogy a keveset, mi kivülről jut hozzánk, tulságos áron kell megvásárolnunk.“

veikben az első megvalósulása iránt, de csakhamar látták, miként egyesiti Napoleon a félsziget részeit a birodalommal, s szentesiti a különválást Nápolyországtól. Nem várván többé tőle az egységet, mellynek érzete még élénkebb lett a küzdelmek és veszélyek közösségében, titkos társulatokkal készitették azt elő, millyenek voltak a Raggiké Bolognában, s a Carbonarikéi a két Calabriában. Ez utóbbiak a szabadkőmivesektől eredtek, kiket Napoleon pártolt s rendőri felügyelet alatt tartott: de ha elfogadták azok egynémelly szertartásait és hierarchiáját, nem szoritkoztak, miként azok, csupán a jótékonyságra és élvezetekre, hanem czélul a nemzeti függetlenséget s a képviseleti kormányt tüzték; sőt Calabriában, hol központjuk volt, valódi köztársaságot alakitottak. A kijátszott rendőrség pártolta a felekezetet, daczára annak, hogy Dandolo gróf az olasz királyságból mint a trónokra nézve veszélyest festette azt le Murat előtt; miért is a felekezet tért foglalt, részint a terjeszkedés szempontjából bámulatosan alkalmas szervezete, részint a nápolyiak azon bámulatos mestersége által, mellynél fogva a titkot megőrizni tudják: s a félsziget egyéb részeit is átkarolván, jövő átalakulások eszközévé vált.

A hazafiak igyekeztek felhasználni Murat roszul palástolt nagyravágyását, ki nem zárta el fülét a sugalmazások elől, de titkolózott, a mig Napoleon hatalmas volt. Midőn aztán az északi fagy megcsipte ama dicsőséget, mellyet a mi napsugaraink fejlesztettek ki, nagyobb határozottsággal kezdették őt sürgetni; most vagy soha — biztaták őt — ment Olaszország a hadseregektől, bizonytalanságban van sorsa iránt, a népek mind a régi uralmaktól, mind az ujtól idegenkednek; maguk a szövetségesek is kezet fognának azzal, ki Napoleon ellen nyilatkoznék, miként Svédország királyával tettek. Murat érintkezésbe tette magát Bentinkkel, az angol csapatok fővezérével Siciliában, de tulhajtottaknak találván követeléseit, még mindig Napoleon felé hajolt, s Németországba ment küzdeni érette, nejére bizván a kormánypálczát, ki kész volt őt feláldozni a testvérnek.

Anglia pénzt és csapatokat küldözött Siciliába, s évi négyszázezer lirával segélyezte az udvart: mindazáltal Carolina nem tudott megbarátkozni a tekintetekkel, mellyeket szem előtt kell tartania annak, ki segélyt fogad el, s maga ellen haragitotta ama nemzetet. Ez már előbb kárhoztatta a rabló garázdálkodást, melly Calabriában Ferdinand és Anglia nevében üzetett, minden védelmet megtagadván azoktól, kik kihágásaikkal büntetésre méltókká

tették magukat; aztán egy száztóli adóval sujtván Carolina a szerződéseket, maga ellen ingerelte az angol kereskedőket; miért is a britt parlamentben éles birálat alá került kormánya, mellyet a lehető legroszabbnak és elnyomónak mondogattak. Bentink meggyőződött Carolina ellenséges érzületéről, s fölfedezvén fondorkodását Napoleonnal az angolok ellen, eltávolitotta őt, s egy, angol mintáról másolt alkotmányt léptetett életbe (1812), jobb választási módozatokkal, esküdtszékekkel, szabad sajtóval, fentartva azonban a birtok-hübérséget s a holtkezek tulajdonjogát, csakhogy a bárók maguk javasolták a hübéri rendszerből származó kiváltságok eltörlését. Sicilia tehát szabad kormánynak örvendett, mellynek értékéből azonban sokat levont az idegen beavatkozás.

A nápolyi carbonarik, hasonló alkotmány után epedve, egyetértésbe léptek a siciliaiakkal és Bentinkkel, ki megigérte azt nekik, ha visszahelyeztetnének a Bourbonok. Neszét vette ennek Murat, s napoleon-módon, minden alkotmánytól még a bayonneitól is iszonyodva, számüzte akkor a carbonarikat s megkettőztette az éberséget. Manhes, a félelmes tábornok, Calabriába küldetvén, Campobianco, a carbonarik feje Cosenzában, aljas árulás utján elfogatott és megöletett; s olly erőszakoskodások gyakoroltattak, mintha most is rablókról lett volna szó. Miért is napról napra utáltabb lett az uj kormány, és sokan Siciliába menekültek. Joachim aközben igen kedvező ajánlatokkal lett megkisértve Ausztria részéről, melly hatalommal, aztán Angliával is szövetséget kötött (1814 jan. 11) a háborunak Franczia ország ellen harminczezer emberrel folytatása végett; ő csak velök együtt léphet egyességre; ők viszont megtartani igérték őt a nápolyi királyságban, Rómától elszakasztott részekkel növelve azt. Rögtön uj életre kel a kereskedelem, s foly a gazdagság az országba: de az angolok biztositékul Ischiát, Procidát, Caprit s az egész nápolyi tengerészetet akarták. E követelésnek meg kellett volna nyitnia Murat szemeit, ki elfeledte, mikép háta mögött a siciliai család állott, mellyet senki más nem fékezhetett Napoleonon kivül. Ha nem saját nagyravágyására hallgat, hanem a császár üdvét tartja szeme előtt, kinek felemeltetését köszönhette, egyesülve Eugennal az Etsh mellett, Illyriába üzheti vala vissza az osztrákokat, s a Rajnánál hátba vehette volna Franczia ország ellenségeit. Eugen csak ő rá várt, hogy talán Bécs ellen menjen; s midőn megtudta, hogy ellenség lett, nem csak az Etschtől kellett a Mincióhoz visszavonulnia, hanem a Po jobb partjára is csapatokat kényszerült vetni,

hogy védje Parmát s a folyam átjáratát Piacenza mellett. Murat elfoglalja Rómát és Anconát, nápolyi őrségekkel rakja meg Civitavecchiát és a Szent-Angyal várat, ugyanazt teszi Florenczben, Livornóban, Ferrarában; s Bolognából kiáltványt tesz közzé (febr. 10): „A mig azt hittem, hogy Napoleon Franczia ország békéje és jóléteért küzd, akaratát sajátommá tettem; örökös háboruban látva őt, szeretetből népeim iránt megválok tőle. Két zászló leng Európában: az egyiken Vallás, erkölcsiség, igazság, mérséklet, törvény, béke, boldogság szavak olvashatók; a másikon Üldözés, ármányok, erőszak, zsarnokság, könyek, rémület a családokban. Válaszszatok."

Napoleon tombolt, de nem büntethette őt meg; a pápát is akkor bocsátotta szabadon fogságából. S Pius diadallal tér viszsza, de a Legatiókat Ausztria, egyéb birtokait Murat által elfoglalva találja: s megállapodván Cesenában, ugy egyezett ki a hatalmakkal, hogy Murat tartsa meg a szövetségesek által neki igért Marcákat, ellenben adja vissza Rómát, Umbriát, Campagnát, Pesarót, Fanót, Urbinót.

Az olasz királyság vége.

Olaszország most rohamos sorsváltozatoknak megy eléje. Verdier és Palombini Peschierában és a Monzambano hidnál állottak; Grenier és Zucchi Mantuában Eugennel, a királyi testőrséggel s a Rougier osztálylyal: Quesnel a Goito hidat őrizte; Freyssinet Borghettót és Voltát: Mermet lovassága Cereto és Guidozzolo között feküdt. Az ellenség közelg: Mayer bezárja Mantuát, Sommarivát, Peschierát; Bellegarde hetvenezer osztrákkal bemenvén Veronába (febr. 4), miután előőrseit Pozzuolonál állitotta volna fel, s a betöréstől Lombardiába csak politikai tekintetekből tartózkodott, Bolognába sietett, hogy egyezkedjék Murattal. Eugén, katonai tényekkel ohajtván visszaszerezni a katonák jó indulatát, mellyet elvesztett, több fegyver-kisérletet tett; de bár jól sikerültek azok, annyira gyengének érezte magát, hogy a Mincio mögé vonult vissza.

Kevésbbé könnyünek találván a győzelmet fegyverekkel, a szövetségesek csábitásokhoz folyamodtak: Pino hallgatott rájok; Nugent a Legatiókban fondorkodott, s Ravennából kiáltványt intézett az olaszokhoz: — „Elég ideig türtétek az elviselhetlen igát: fegyverrel állitsátok vissza a hazát, s függetlenitsétek magatokat" [1]). Bentink, tizenötezer emberrel partra szállván Livornó-

[1]) Ime ama kiáltvány szövege:

ban, Genua ellen indul kibontva a zászlót, mellyre „Olasz szabadság és függetlenség“ szavak voltak irva: s németek és angolok, Murat és Beauharnais a legellentétesebb s az olaszok részéről legkevésbbé várható dolgokat igérték, kik ugyanazért gyötrelmes bizonytalanságban voltak, reményekben ringatva, s, elég roszul rájok nézve, a fegyverek döntésére hagyva magukat [1]).

S a becses perczet elhagyták szaladni. Napoleon értesülvén

„Olasz népek, elég ideig nyögtetek az elnyomatás vas igája alatt. Hadseregeink eljöttek, hogy teljesen felszabaditsanak titeket az alól. Rátok nézve a dolgok uj rende nyilik most meg, oda irányulva, hogy helyreállittassék és állandó legyen boldogságtok. A jótékony rendelkezések alatt, mellyek mostanság előnyötökre történnek, kezdjétek izlelni felszabadittatástok édességét. E rendelkezések teljes eredményre jutottak mindenütt, hová már elhatottak a szabaditó erők; a hová pedig még el nem értek, érdeketekben áll, bátor és derék olaszok, fegyverrel nyitni ott utat feltámadástokhoz és jólétetekhez. Védelemben és segélyben fogtok részesülni, hogy visszaverhessétek azok makacs ellenállását, kik előnyötöket akadályozni akarják. Mindnyájatok rendeltetése független nemzetté lenni; buzgalmatokat mindnyájan a közjó érdekében tüntessétek ki; szerencsések lesztek, ha hiven ragaszkodtok ahhoz, ki titeket szeret és véd. Rövid idő alatt irigyelt leend sorsotok, bámult helyzetetek.

Jelen kiáltvány keltétől tehát következő rendeletek fognak teljes érvénybe lépni:

I. Eltöröltetik az ujonczozás.

II. Eltöröltetik az okmányok és szerződések beiktatási taksája.

III. Eltöröltetik a fejadó.

IV. A fogyasztási adó egy harmadára szállittatik le az utóljára érvényben volt tarifának.

V. A só ára felényire vétetik alá.

VI. Megszüntettetnek a tengeri be és kivitel-vámok.

VII. Használaton kivül helyeztetik a bélyeges papir. Mindenki, a menynyiben illeti, hozzájáruland e rendelkezések végrehajtásához, különben mint ellenszegülő tekintetvén.

Kelt Ravennában. 1813 decz. 10-én.

[1]) 1804-ben, midőn Franczia ország ellenségei között a harmadik szövetség alakult, a győzelem esetére Oroszország által előkészitett combinatiókba egy subalpini királyság is felvétetett, melly Piemontból lett volna alakitandó de Savoya nélkül, hanem Genuával, Lombardiával s a velenczei területtel, s a savoyai háznak volt szánva, mintegy magváúl szolgálandó a független Olaszországnak. Aközben szövetség fogta volna azt egyesiteni a két siciliai királysággal, a pápával, mint a szövetség nagy cancellarával, a hetruriai királysággal, Lucca, Ragusa, Malta kis államokkal, a jóni szigetekkel. Fők felváltva Piemont és a Két-Sicilia királyai leendettek. Savoya Valtellinával és Graubündennel egy schweizi kantont fogtak volna képezni.

Az Oroszország és Ausztria között folyt (1805 aug. 9) egyezkedések alapját szintén Olaszország függetlensége képezte.

a mozgalmakról, megparancsolja Eugennek, vessen csapatokat Mantuába, Alessandriába, Genuába, s a Cenis-n keresztül csatlakozzék Augereauval Savoyában: Lyonban vegye át a csapatok parancsnokságát, intézzen támadást Bubna ellen, mentse meg Franczia országot. Jobb lett volna ránézve, ha engedelmeskedik vala: de néhány ütközet jó sikere kevésbbé kétségbe esett szinben tüntette fel előtte a dolgokat, s nagyon nehezére esett neki elhagyni egy országot, mellybe annyira szerelmes volt. Mialatt Murat mindent elront habozásai és szakadkozásaival, a carbonarik kikiáltják a Bourbonokat s az alkotmányt, s már birják Calabriát és Abruzzót. Azonban erőszakosan elnyomatnak; s Murat, csalogatva a francziák némi győzelmei által, újból ajánlatokat tesz Eugennek. Ez megveti őt, s fölfedi himezéseit, miért is ő, hogy eloszlassa a gyanut, gyorsabban és hatályosan müködik.

Jóllehet a szövetségesek bevonultak Párizsba (1814 marcz. 31), Napoleon nem tekinti magát legyőzöttnek, míg a háromszinü zászló lobog Velenczében, Genuában, Mantuában, Alessandriában. Terve volt százötvenezer emberrel lebocsátkozva az Alpeseken, ujra kezdeni a küzdelmet ama csatatéreken, mellyeken első babérait aratta, s mellyek akkor tisztességes föltételeket biztositottak volna neki. S bizonyára még most megőrizhette volna Olaszországot: de az uj események és szemérmessége oda vitték őt, hogy le kellett mondania (april. 14).

E végszorultságban Eugén, Schiarino-Rizzinóban Mantua mellett, egyezkedést kezdett Bellagarde-dal s abban állápodtak meg (april. 16), hogy a franczia csapatok — huszonötezer ember és negyven ágyu—Grenierrel Franczia országba térjenek vissza; az olaszok tartsák meg a Mincio és Po vonalat, mig eldől a haza ügye; Velencze, Palmanova, Osopo, Legnago az osztrákoknak adassanak át. Eugen, támogatva a bajor király és Josephine által, azon mesterkedett, hogy független királyul kérje őt az olasz senatus. Ez eszme soknak tetszett, mert megalapittatván a mindenki által ohajtott függetlenség, nagy részben kikerültettek volna ama változások, mellyek mindig visszatetszéssel találkoznak: de ő sok ellenszenvet keltett maga ellen, s utóbbi időkben még a hadseregnél is. Mások Muratra vetették szemeiket, ki jobb katona, már király, s a győzők szövetségese volt: mások ismét Ausztriára gondoltak, visszaohajtva a régi uralmat, szokott dolog lévén a köznépnél nem feledni a bukott kormányokat.

Lehető legroszabb állapota egy országnak, ha nem bir meg-

állapodásra jutni, s nincsenek emberei, kik tudnának határozottan akarni! A viszálkodások közepett felülkerekednek a cselszövők; Milanóban lázadás üt ki a senatus kérvénye ellen; egy csőcselék tömeg, felbérelve azok által, kiknek érdekökben állott a rendetlenség, meggyilkolja Prina ministert (apr. 20); a nép gunykaczaja között tépik le a régi hatalom jelvényeit; ujongnak, tombolnak a romok fölött, a helyett hogy az ujraépités felől gondolkoznának: egy ideiglenes kormányzóság lecsillapitja a szellemeket, igérve, hogy azt fogja kérni „mi első kelléke és fő forrása egy állam boldogságának“ [1]). Ámde ama kormányzóság nem hozta létre a

---

[1]) Az ideiglenes kormányzóság;

A szövetséges nagyhatalmak hadseregei bevonulóban vannak az olasz területre, melly általok még eddig el nem foglaltatott. A nagyhatalmak a rendet s a nemzet boldogságát akarják. Olaszok, ti kifejtettétek nemes jellemeteket, s a hazaszeretet átalános érzete kizárta az ellentétes pártok lehetőségét. A magán érdek mindegyiteknél teljesen háttérbe szorult; a béke, nyugalom s egy bölcs független kormány után való vágy minden szivben mély gyökereket vert; s nincs olasz, ki nem érezné a dolgok egy uj rendének szükségét.

A szövetséges nagyhatalmak nem más czélból, hanem csupán a népek jóléteért ragadtak fegyvert, és sohasem vivatott harcz erényesebb elvekkel; elvekkel, mellyeket a történelem az utókornak adand át, s halhatatlanokká fogja tenni az uralkodók neveit . . .

Mozditsátok elő, oh olaszok, e jótékony fejedelmi szándéklatokat; fogadjátok valódi szabaditók gyanánt a katonákat, kik saját életöket veszélyeztették a ti jólétetekért; fogadjátok ama szivélyes vendégszeretettel, melly őket megilleti. A köz-öröm nyilatkozása legyen élénk, de nyugodt és méltóságos . . .

Az ideiglenes kormányzóság, biztos ismeretében az olasz jellemnek, s tudatában szabaditóink szándékainak, értésetekre adja, mikép csapataik holnap be fognak vonulni a fővárosba . . . . .; s meg van győződve, hogy a főváros kellően elismerő fogadása az egész országnak nemes például fog szolgálni. Milano 1814 apr. 27.

Verri *elnök* — Giulini Giorgio — Borromeo Giberto — Mellerio Giacomo — Pino tábornok Mazzetta Giovanni.

Strigelli *titkár.*

Az ideiglenes kormányzóság;

A nemzeti képviselet kifejezte ohaját az olasz királyság függetlensége s egy alkotmány iránt, mellynek szabadelvü alapjai bölcsen ellensulyoznák az illető hatalmakat.

Az olasz nép vágyai nem jöhettek ellenkezésbe azon elvvel, melly szerint a függetlenség egy állam jólétének első kelléke és főfő forrása.

A követség, mellynek hazafias buzgalmára bizta a kormányzóság a nemzet ohajainak szent letétét, bizonyosan eléjök terjesztette már azokat a szövetséges hatalmaknak.

forradalmat, nem is értette azt meg; s elégtelen lévén megfelelni a helyzetnek egy olly kétes jövő előtt, nem hitte magát egyébre kötelezettnek, mint hogy felforgatások nélkül szállitsa át egyik urról másikra az országot; Pino tábornok, ki magához ragadta a csapatok fölötti parancsnokságot, a követeknek, kiket a mantuai hadsereg küldött, felajánlva magát a haza szolgálatára, azt válaszolá, igaztalanságot követtek el a nagyhatalmak ellen, midőn kétségbe vonták azok jóakaratát az olasz függetlenség iránt; teljesen meg kell bizni becsületességökben. — Mindig ugyanazon ámitások, ugyanazon hizelgés, ugyanazok még a szavak is! S a szövetségesek, a zavar lecsillapitásának ürügye alatt, átlépik a Minciót, melly szerződésileg határul volt kijelölve, s elfoglalják Milanót (apr. 23). Beauharnais, látva, hogy elveszett pártja a nép között, s még mindig remélve a királyoktól, boszuból Bellegardenak adja át Mantuát és a hadsereget, melly nem az övé, hanem Olaszországé volt [1]), s roppant kincsekkel Párizsba megy. Ott Sándor kedvezőleg fogadta az ajánlatokat, mellyek érdekében tétettek, hogy egy független állam élére állittassék: karjai között mult ki anyja Josephine; s mert ugyanaz nap ő is hirtelen roszul lett, mér-

---

Spanyol, Francziaország, Holland elismerésök áradozó nyilvánulásaival bizonyitják, mikép a szövetséges nagy-hatalmak nagylelküsége, ujnemű diadalt aratva, a hóditások véres dicsősége helyett a népek boldogságának bölcs és szabadelvű intézmények segélyével visszaállitásában keres sokkal inkább valódi és tartósabb dicsőséget.

Olaszok! látva a nemeslelküség e fénylő példáit, van-e okotok félni, hogy a szövetséges magas hatalmak csak egyedül irányotokban tagadva meg nagylelküségöket, vonakodni fognak visszaállitani nemzeti függetlenségtöket.?

Az egyezkedéseket, mellyek már bizonyosan folyamatban vannak, olly polgártársak vezetik, kiket közbizalom környez, kiknek értelmök és buzgalmuk egyenlő szinvonalon állanak küldetésök fontos tárgyával. Az ő egyhangu érdekök azonos a tietekkel, melly a kormányzóságé is.

Mialatt tehát a magas hatalmak nagy munkáikat véghez viszik, tanusitsatok méltóságos nyugodt magatartást, illőt egy néphez, melly sorsát várja a nemzetektől, mellyeket egész Európa szabaditóiként tisztel és csodál. Milano 1814 május 4.

Verri *elnök* sat. sat.

[1]) Méjean, az alkirály titkára, egyike ama szolgalelkeknek, kik csak csodálni és helyeselni tudnak, 1814 marcz. 30-án levelet ir Villához, a rendőrfőnökhöz Milanóban, panaszkodva a terjesztett hir fölött, mintha Eugen és az ellenségek között fegyverszünet köttetett volna; az alkirálynak — mondá — nincs arra hatalma, ha akarata volna is. Mindazáltal april. 6-án csakugyan megkötteteti az Bellegarde-dal; 23-án pedig megtörtént az ország átengedése.

gezésről fecsegtek, mit Ausztria intézett volna félelemből, nehogy királya legyen egy országnak, mellyre már ő vetette szemeit.

Restauratio Olaszországban.

A külföldi követek táplálták a szabadelvü vágyakat a népekben; s a kormányzóság küldötteihez [1]) Angliaé, feltünöen barátságos modorban, igy szólt: — „Szabadelvü eszmékre és érzelmekre van szükség; nyilvánitsák önök azokat, s nagy nemzetem pártolni fogja.“ De midőn ugyanazon küldöttek I. Ferencznél bemutatták magukat, ez azt felelte nekik, mikép az ország a chatilloni szerződés által reászállott; nincs tehát többé szó az olasz függetlenségről, sem alkotmányról; Milanónak alá kell szállnia, megszünvén főváros lenni; egyébiránt, tudja, hogy Olaszországnak nem felelnek meg az osztrák törvények; minden osztályból kiszemelve a legfelvilágosultabb olaszokat, Bécsbe fogja majd őket hivni az ország törvénykönyvének megállapitása végett: — mi annyit jelentett, hogy többé a győző kegyességén kivül semmi egyébbe nem helyezhették reményöket [2]).

Bentink, miután föltétes megadás utján Genuát hatalmába keritette (april 18), tapasztalván, mikép „a genuai nép átalános óhaja a régi kormányformára irányul, melly alatt szabadságot, jólétet, függetlenséget élvezett; s e vágy összhangban látszván lenni a szövetséges hatalmak által vallott elvekkel: mindenkinek visszaadni régi jogait és kiváltságait“, az 1797-iki állapotot léptette ismét életbe „az átalános akarat, a közjó, s a régi alkotmány szelleme által netán szükségeseknek kijelölendő módositásokkal.“ S

---

[1]) Ezek voltak: Marcantonio Fe, Federico Confalonieri, Alberto Litta, Giangiacomo Trivulzio, Giacomo Ciani, Somaglia, Sommi, Ballabio; titkár Giacomo Beccaria. A kérvénypontok következők voltak: I. Az ország föltétlen függetlensége, lehető legnagyobb területtel. II. Szabadelvü alkotmány, a végrehajtó, törvényhozó, birói hatalom megosztására, s az utóbbi teljes függetlenségére alapitva; nemzeti képviselet alkossa a törvényeket, s szabályozza az adókat; legyen biztositva az egyéni, kereskedelmi és sajtó-szabadság, a közhivatalnokok számolni tartozzanak. III. Ez alkotmányt az alkotmányozó gyüléssé emelendő választó collegiumok készitsék. IV. Az örökletes egyeduralmi kormánynak előny adassék. A nagyobb biztositékokat illetőleg, nem hitték „illőnek megkötni a szövetkezett hatalmak kezeit“

[2]) Bellegarde, az ország helytartója, kihirdetvén a lombard-velenczei terület egyesitésére vonatkozó királyi rendeletet, 1815 apr. 16-ról kelt kiáltványában igy szólt: — „E rendelet minden városnak meghagyja előbb élvezett kiváltságaikat, s biztositja Ő felsége alattvalóinak ama *nemzetiséget*, mellyet méltán olly nagyra becsülnek.“

a kormány régi módra szerveztetett, élén Girolamo Serra dogéval. De az angol, midőn ismételte itt, mit Olaszország és Európa minden részében hangoztatott, talán nem volt beavatva kormánya szándékaiba, s nem tudta, mikép Pittnek már 1805 óta föltett czélja volt Genuát Piemonttal egyesiteni, hogy erős korlátot állitson abban Francziaország ellen. A mint tudomásra jutott most a szándék e terv valósitása iránt, az ideiglenes kormány tiltakozott, hivatkozva a függetlenségre, melly Genuának 1745-ben Aachenben biztosittatott: Mackintosh a londoni parlamentben előadta, miszerint Anglia nem rendelkezhetik amaz állammal, mert ellenség által elfoglalt barátságos terület lévén, miután az ellenség onnan kiüzetett, ismét visszanyerte önrendelkezési jogát. De a politika más érveket ismert el döntőkül, s Genua a sardiniai királynak adatott. Ennek akarták alávetni az országot egész a Mincióig; de különböző igények elleneszegültek a tervnek, minek következtében Lombardia felől a Ticino maradt határa, melly nem biztositott kellő védelmet az országnak. Viktor Emanuel visszahelyeztetvén őseinek olly nagy részszel öregbedett birtokába, Cerruti gróf s az 1793-iki királyi naptár segélyével megujitja a hivatalokat s a dolgokat ugy miként a forradalom előtt voltak, mellyről ő semmit sem akart tudni.

Estei Ferencz, unokatestvér és sógor az osztrák császárral, Olaszország koronáját, vagy legalább Piemontot remélte, mi végből rokona Viktor Emanuel idősb leányát is eljegyezte; de csak a modenai államokat kapta meg, mint anyai örökséget. III. Ferdinand tizenöt évi számüzetésből visszatér Toscanába, s a Péter Leopold korbeli állapotot lépteti ott ismét életbe. VII. Pius szintén föleleveniti a lomtárba dobott törvényeket, s a hatalmak ösztönzése folytán visszaállitja a jezsuitákat, kiket a hatalmak ösztönzésére egyik előde feloszlatott. Szóval, minden visszahelyezett fejedelem a nép érdekében állónak hiszi visszahozni a régi rendet: de ezzel inkább gyülöletöket tanusitják a mult, mint szeretetöket a jelen iránt; s könnyitvén a forradalom a parancsolást az által, hogy elháritotta az akadályokat, mellyeket előbb a politikai testületek s a hagyományos kiváltságok gördítettek a közigazgatási önkény elé, ők ezt a korlátlan uralom életbeléptetésére használják fel.

A királyok congressusában, melly Európa ujból rendezése végett gyült össze, arról volt szó, hogy visszaadassék Nápoly trónja a siciliai Bourbonoknak; s mondják, Sándor azt felelte

volna, most midőn a népek jóléte forog kérdésben, nem lehet visszaadni a kormánypálczát egy hóhér királynak, mit meghallván Carolina, annyira zokon vette, hogy hirtelen meghalt. De Talleyrand Murat megbuktatásán dolgozott; Castlereagh, miután nem volt rá többé szüksége, szintén ellenségeihez állott; Bentink, támogatván őt, tévutra vezette s elhitette vele, mikép Orosz, Poroszország és Anglia akarják az olasz függetlenséget. De a hályog leesett Murat szemeiről, midőn meghagyatott neki kiüriteni a Marcákat; miért is hadkészületeket tett, s ismét Napoleonnal kezdett fondorkodni.

Mert Napoleon csakhamar mintegy nyugpercz gyanánt tekinthette visszavonulását Elba szigetére, hová Letizia és Paulina, ötszáz testőr, s tábornagyok és tábornokok kiséretében érkezett. A királyok nem látszottak többé félni tőle, daczára annak, hogy majdnem zászlóaljainak láttávolában s mintegy a Tuileriákkal szemközt helyezték őt el. Csakhamar elégedetlenné tette őt a kötött szerződések megsértése, s reményt keltettek benne a Bourbonok és a szövetségesek botlásai, ugy hogy a kis sziget a legtevékenyebb alkudozások központja lett.

XVIII. Lajos, Franczia ország királya.

Viszontagságteljes husz év leforgása után, senki sem emlékezett többé Francziaországban személyesen a királyi családra; melly dicsőség nélkül tért vissza (máj.), mert ujra-behelyeztetését nem veszélyek árán érdemelte ki. Mindazáltal a szövetségesek a Bourbonokat nem az isteni jog erejénél fogva ültették ismét Francziaország trónjára, hanem kinyilatkoztatták, mikép visszahelyezésök a nemzeti óhajtól fog függni. Az ideiglenes kormány tehát egy Chartát rögtönzött, melly egyességi szerződés gyanánt volt szolgálandó a régi uralkodóház s az uj ország között; a Senatus sietett azt elfogadni; de XVIII. Lajos nem ismerte el, s mint király akart egyet adni az államtestületek meghallgatása nélkül (jun. 4). Figyelmen kivül hagyatván a lényeg, boszankodást szült az engedmény-alak; s midőn ugy nyilatkozott, hogy ez alkotmányt XVI. Lajos sugallta neki, azt látszott vallani, mintha a lefolyt évek, a sok viszontagság, a sok tapasztalat egy lépéssel sem vitték volna előbbre a dolgokat. Ám Francziaország ki volt fáradva, de ugy miként egy bajnok, ki egész nap küzdött, s ki, bár szünetet kér, mindazáltal érzi, hogy erői még épségben vannak. Nagy kimélettel kellett volna tehát vele bánni, s tisztelni a dicső multat, a mint ezt a szövetségesek határozottan meg is igérték.

De még mielőtt XVIII. Lajos megérkezett volna, Talleyrand és Artois gróf sebtében ötvenkét erődöt és ezerkétszáz ágyut engedtek át, nemkülönben a hadi szertárakat és hajókat. Azonkivül Francziaország elvesztette tengerészetét, melly Antwerpen, Velencze, Genua kikötőiben találtatott, és sok tengerészt, ugy hogy kevesebb erő hagyatott birtokában, mint a mennyit most Nápoly vagy Sardinia magukra nézve szükségesnek hisznek. . . . Francziaország IV. Henrik óta nem engedett át területet; még az öreg békeszerető Fleury is növelte Lotharingiával; a tunya XV. Lajos pedig Corsicát csatolta hozzá: s most, annyi hóditás, a vetélkedő hatalmak olly növekedései után, ő az 1792-iki állapotban találja magát, csupán Venaissin grófság és Avignon csatoltatván hozzá, mellyeket a pápától raboltak el, ki emiatt tiltakozott. Mi több, elvesztette befolyását; miért is a hazafiság, melly egy népnél sem élénkebb mint a francziákban, elkeseredett, s a visszahelyezésben (restauratio) lealacsonyitást látott.

Nem volt elég, hogy az idegenek mint győzők taposták Párizs utczáit, a mellett még emlékek romboltattak le, mellyeket lehetetlen kitörölni a történelemből; ismét érvényre emeltetett a Concordatum, ujból visszaállittattak a régi nemesség czimei; megsemmisitették a senatust, melly Napoleon letételének eszköze volt, visszaadták javaikat a kiköltözötteknek, harminczkét milliót szavaztak meg a király udvartartására, s meg akarták szoritani a sajtó-szabadságot.

A szinek, mellyek alatt győzelmeket arattak, a megtagadott fehérrel lettek felcserélve; előnyt adnak a régi nemeseknek; elbocsátják a hősöket, hogy testőröket állitsanak helyökbe; ismét aristokratikus szokások kapnak lábra, mellyek a papságban és nemesekben kimélytelen reményeket táplálnak a kiváltságok, tizedek ujból életbe léptetése, a nemzeti javak visszatéritése iránt. Napoleon elvesztette a népszerüséget, mert ujból szervezte a kényuralmat és az aristokracziát: mi adhatta volna azt neki ismét visszainkább, mint egy kormány, melly kiméletlenül járt el amaz apró formákkal szemben, mellyekhez a nép leginkább szokott ragaszkodni? Közgyászt, halotti szertartásokat, engesztelő áldozatokat rendezvén Lajos és Maria Antonia hamvainak, a Bourbonok gyötrelmes és bántó módon ujitották meg a forradalom emlékét, mellyet saját jól felfogott érdekökben a feledés fátyolával kellett volna fedniök. Ők mindenért az idegeneknek akartak adósok lenni, a nemzetnek semmiért; ők köszönetet szavaztak ama katonáknak,

kikkel a franczia bizarság minden lépten nyomon verekedést kezdett. A nemzeti szellem tehát ellenségessé vált a Bourbonok iránt; a fitogtatott ajtatosság ismét fölelevenitette az elfeledett vallási viszályokat; s Napoleon, ki előbb gyülölt volt, ismét visszanyerte a dicsőség fénykörét s a szabaditói küldetést.

A bécsi congressus.

Aközben összegyült Bécsben a congressus (okt. 3), mellyben Ausztria, Porosz, Orosz, Bajorország, Würtemberg uralkodói személyesen vettek részt; Angliát Castlereagh képviselte, Franczia-országot, melly csak nagynehezen s csupán a határait érdeklő tárgyalásokra fogadtatott el, Talleyrand személyesitette. Ünnepélyek, lovagjátékok, szerelmi kalandok szórakoztatták a gyülekezetet, mellytől Európa sorsa függött [1]). Oroszország melly akkoriban uralkodott a közvéleményen, s Poroszország, melly első rangu szerepet igényelt magának a népek felszabaditásában, növekedni akarnak; s az első megnyeri Lengyelországot, igérve, hogy sértetlenül hagyja annak önállóságát; a másik Szászországot kapja; olly engedmények, mellyek sok mást vontak maguk után. Gyengiteni akarván Franczia-országot mint veszélyest, s erős szomszédokkal venni azt körül, Piemontnak Genuát, Hollandnak Belgiumot, Schweiznak Wallis, Genf és Neufchatel uj kantonokat adják, mellyek katonai vonalat biztositanak neki. Kizárván a szavazásból a kis hatalmakat, látszott, hogy a nagyok kénye szerint akartak velök elbánni; de Talleyrand, meg lévén szokva mulandó formák gyanánt tekinteni a kormányokat, s csak annyiban fogadni el azokat, amennyiben fen tudják magukat tartani, a mint látta, hogy a királyok mindent maguktól és saját előnyükre akarnak rendezni, féltékenységet igyekezett közöttök kelteni, a mi sikerült is neki. A német fejedelmecskék feljajdulnak kizáratásuk miatt; Murat, látva, hogy meg akarják őt fosztani, fegyverkezik s kéri Ausztriát, engedje meg neki az átvonulást nyolczvanezer emberrel, hogy megtámadja a Bourbonokat Franczia-országban; miért is ezek nagy hadsereget gyüjtenek össze Dauphineben.

Mindez általános elégületlenséget szült: a királyok, mialatt szivélyesen szoritgattak kezet, titkos szövetségeket szőttek egymás ellen, különösen pedig Ausztria, Franczia-ország és Anglia, hogy alábbszállitsák a tulsulyt, mellyet személyes tulajdonai s az események szereztek Sándornak; Metternich és Talleyrand megegyeznek

[1]) Ligne herczeg azt mondá: „A congressus tánczol, nem halad.“

a hadi állapot fentartása iránt, előre látva, hogy uj szakadások fognak bekövetkezni; Anglia táplálja Murat nagyravágyását, hogy előnyt biztositson magának a megujult viszályok közepett.

Buonaparte mindent lát, nevet, remél és megkettőzteti a fondorkodásokat. Az olaszok, ismét eldarabolva és semmiségre kárhoztatva látván magukat, összeesküsznek, főleg a katonák; és ösztönzik őket egy részről Ausztria és a nápolyi Bourbonok, ürügyet remélvén innen vehetni Murat megbuktatására; más részről Franczia, Orosz és Poroszország, hogy nyugtalanitsák Ausztriát Olaszország birtokában Ausztria már ugy tekintette Olaszországot mint sajátját: Murat ellenben annak meghódítására vágyott; s Milano, Bologna, Alessandria, melly helyeken igen el volt terjedve a carboneria, azon fondorkodtak, hogy független királylyá emeljék öt. De hogyan szoritsák vissza az osztrákokat? az olasz hadsereg fel volt oszlatva, vagy Magyarországba áthelyezve; a Muraté nem volt elégséges; a Legatiók, Modena, Piemont tisztjeit Ausztria szétszórta és őrszemmel kisérte; az erődök ennek kezében voltak. Ki kellett tehát terjeszteni a hálót: elhatározták fogolyokul ejteni a királypártiakat és Bubna osztrák tábornokot Turinban, Bellegarde-ot és Sommarivát Milanóban, mialatt Murat a Legatiókat és Rómát lett volna elfoglalandó. Talleyrand, két kézre játszva, azt remélte, fel fogja itt éleszthetni a franczia pártot, s eltávolithatja Ausztriát Franczia ország határaitól; Berry herczeget Lyonba küldötte a Grenier-osztály elé, melly akkor tért vissza Olaszországból, értésére adatván annak a lehetőséget, hogy nem fog eredménytelenül kárba menni a vér, melly az Alpeseken innen ontatott; egyszersmind az összeesküvők közé [1]) egy kémet csempészett, kitől megtudván, hogy nem Franczia hanem Olaszországról volt szó, jelentést tett Bellegarde-nak, Lombardia helytartójának, ki ugyanaznap fogatta el a főket, mellyen az összeesküvésnek ki kellett volna törnie.

Napoleon visszatérése.

Ugyanakkor Napoleon elhagyja Elbát s Provenceban köt ki (marcz. 1.); a zászlóaljak, mellyek kiküldettek, hogy öt visszaüzzék, hozzáállanak, hozzá a Dauphinében gyüjtött hadsereg; a háromszinü zászló ujra fölkelti az egykori lelkesedést; „a sas toronyról toronyra repül“ egész Párizsig. Constant Benjamin a Debats ha-

[1]) Teodoro Lechi tábornok, Gasparinetti alezredes, Demaistre fő inspector, Regani lovas századparancsnok, Rasori, Romagnosi, Gioja tanárok, és mások.

sábjain felkiáltott: „Én nem fogok, mint nyomorult szökevény, egyik hatalomtól a másikhoz csuszni, nem födözendem álokoskodással a becstelenséget, nem fogok szentségtelen szavakat hebegni, hogy szégyenletes létet vásároljak magamnak;“ s csakhamar államtanácsosa lett Napoleonnak. Ney megcsókolva XVIII. Lajos kezét igy szólt hozzá: — „Sire, kalitkába zárva fogom idehozni Buonapartet“ s megy, hogy leverje őt, de másnap hozzá pártol. Marcz. 8-án Soult tábornagy a hadsereghez egy napi parancsot intézett, mellyben Napoleon esztelen bitorló czimekkel emlittetett; 26-án már udvarlására sietett, s csakhamar vezérőrnagygyá lett. XVIII. Lajos nem tehetett egyebet mint hogy uj számüzetésbe vonult.

Buonaparte alig hogy partra lépett igy szólt: — „Cambrone, ime az én legszebb hadjáratom: önre bizom előcsapatom parancsnokságát. Ne tegyen ön egy puskalövést sem; mindenütt barátokra fog találni: gondolja meg, hogy koronámnak egy csepp franczia vér ontása nélkül kell visszaadatnia.“ S valóban védtelenül jelent meg a katonák között; kiméletet ajánlott a királyi család iránt; feldiszitette az egyetlen nemzeti testőrt, ki követni akarta Artois grófot. Szép lap az ő évkönyveiben! Bevonul Párizsba (marcz. 20), Franczia ország függetlenségének és jólétének védőjeül adva ki magát; s rögtön feloszlatja a kamrákat, eltörli a nemességet, egy nemzeti gyülekezetet hi össze a hatalom korlátainak megállapitása végett: de a demokratikus álarcz nem illett az ő császári arczához.

Murat vége.

Murat rögtön irt neki hogy „bánva bünét jóvá akarja tenni hibáit,“ mire válaszolván Napoleon inti őt, gondoskodjék fegyverekről, de várja be a parancsokat, és semmit ne kezdjen Ausztria ellen, melylyel alkudozásban állott. Valóban, ha Murat fenyegetőleg állást foglal az Abruzzókban, képes lett volna függésben tartani az osztrákokat: de meggondolatlan s talán álnok tanácsokra hallgatva, egy hadoszlopot Lechi parancsnoksága alatt Róma ellen küld, honnan menekül a pápa; ő a másikkal a Marcákba tör, s még mindig hitegetve a szövetségeseket, Pesaránál összetüz az osztrákokkal, s Riminiből kiáltványt intéz az olaszokhoz, hirdetve, hogy függetleniteni jött őket [1]). Kölcsönösen ámitották

[1]) „Olaszok, a Gondviselés végre felhiv titeket, hogy független nemzetté legyetek; az Alpesektől a siciliai szorosig egyetlen kiáltás hangozzék, *Olaszor-*

egymást: ő nagyitva a katonák számát, az izgatók roppant segélyt igérve neki. A valóságban hadserege harmincznégyezer háromszáz emberből, ötezer lóból, öt ágyuból állott, nagy részt franczia tisztekkel; s az osztrákok ötvenezer gyalogot, háromezer lovast és hatvannégy ágyut szegeztek ellene: ha hogy Bologna s némelly más városok

---

szág függetlensége! S milly czimen akarnak titeket idegen népek megfosztani e függetlenségtől, melly minden népnek első joga és első java? milly czimen uralkodnak ők a legszebb vidékek fölött? milly czimen sajátitják el gazdagságaitokat, hogy olly vidékekre vigyék át, hol azok nem szülemlettek? végre milly czimen ragadják el tőletek gyermekeiteket, arra kárhoztatva őket, hogy távol őseik sirjától szolgáljanak, epedjenek és haljanak meg?

„Hasztalan emelte-e hát a természet részetekre az Alpesek korlátait? hasztalan övezett-e még azoknál is áthághatlanabb védbástyákkal, millyenek a nyelv és erkölcsök különbsége, a jellemek legyőzhetlen ellentéte? Nem, nem; pusztuljon az olasz földről minden idegen uralom! Urai egykor a világnak, husz százados elnyomással és pusztulással lakoltatok e veszélyes dicsőségért: most dicsőségteket abban helyezzétek, hogy ne legyenek többé uraitok. Minden nemzetnek azon határok között kell maradnia, mellyeket a természet adott neki. Áthághatlan tengerek és hegyek ime a ti határaitok. Ne kivánjátok azokat soha átlépni, hanem szoritsátok vissza az idegent, ki megsértette azokat, ha nem siet sajátjai mögé vonulni.

„A nápolyi államokból nyolczvanezer olasz áll fegyverben királyuk vezérlete alatt, s megesküdtek, hogy nem nyugosznak, mig fel nem szabaditják Olaszországot. Az már bebizonyult, hogy meg is tudják tartani, amit fogadtak. Más vidéki olaszok, támogassátok a nagylelkü tervet! Öltse fel ismét a letett fegyvereket, ki gyakorolta azokat közületek, s tanittassék meg a tapasztalatlan ifiuság azok használására. Kinek szivében nemes vér lüktet, keljen fel, s támogatva a szabadság szózatát, igyekezzék megindítani a haza nevében minden valódi olasz kebelt; szóval, egészen és minden alakban ki kell fejteni a nemzeti erélyt: annak eldöntéséről van szó, szabad legyen-e Olaszország, vagy még századokra hajtsa megalázott homlokát a szolgaság igájába.

„A küzdelem legyen döntő; s hosszu időre biztositva fogjuk látni a jólétet egy szép hazának, melly, bár meg van szakgatva és bevérezve, annyi idegen versengésnek tárgya. Az egész világ felvilágosult emberei, az egységes nemzetek, mellyek méltók rá, hogy szabadelvü kormányt élvezzenek, a fejedelmek, kik jellem-nagyság által tüntetik ki magukat, örvendeni fognak vállalatotoknak, és megtapsolandják diadaltokat. Egyesüljetek szilárdan, és önmagatok által választott kormány, valódi nemzeti képviselet, a századhoz és hozzátok méltó alkotmány biztositsák benső szabadságtokat és tulajdonjogotokat, mihelyt bátorságtok biztositani fogja függetlenségteket.

„Minden bátor férfit felhivok, álljon mellém és kövessen a küzdelembe. Hasonlóképen felszólitom azokat, kik mélyen elmélkedtek hazájuk érdekei fölött, gyüljenek körém, hogy előkészitsék és szervezzék az alkotmányt és törvényeket, mellyek mostantól a boldog és független Olaszországban uralkodjanak." Rimini, 1815 marcz. 30.

mozogtak, Romagna és a Marcák egyéb részei figyelő állást foglaltak el, s nem szivesen szolgáltattak neki élelmi szereket. Mindazáltal az osztrákok, Frimont által vezéreltetve, a Po és Panaro mögé vonultak vissza: s ha Murat átmegy Occhiobellonál, talán pártolásra talált volna a lombardoknál és velenczeieknél, kik már el voltak készitve; de ime, neje levelei királyságába szólitják őt vissza, melly fenyegetve volt az angolok által.

Ekkor belátta rászedetését, s elvesztvén bátorságát, övéit is elbátortalanitotta. Hevesen üldöztetvén, Macerata mellett törzskarával együtt fogságba esett volna (máj. 2), ha a Legatiók egy ujoncz zászlóalja régi tisztek vezérlete alatt utat nem nyit neki. Bianchi megveri őt Tolentinonál: Nugent Toscanán és Terracinán keresztül Nápoly ellen megy. Hogy födözze a visszavonulást, Murat még egy csatát kisérel meg Ceprano mellett (máj. 19), de ismét vereséget szenved, s pogyász és ágyúk nélkül érkezik Nápolyba. Itt alkotmányt ad, de már későn van: az angol hajóvezér, Campbell, bombázással fenyegeti a fővárost: Murat késznek nyilatkozik lemondani, de legalább biztositja az államadósságot, az országos javak elárusitását tárgyazó szerződések visszavonhatlanságát, az uj nemességet, a rangfokozatokat, kitüntetéseket és évdijakat a katonák részére, kik az uj királyhoz mennének át, s a bünbocsánatot mindenkinek. A Nápolyban támadt zavarok siettetik az angolok és osztrákok behivatását, kik nagy vérontással csillapitják le a népet. Idegen hadsereg által visszavitetvén a meg nem hóditott országba (máj. 23), Ferdinand, a Két-Sicilia királyának czimeztetve, szelidséget és alaptörvényeket igért, érintetlenül hagyva a codexeket és hivatalokat. Annyi felforgatások közepett husz éven át, mellyek alatt egymást váltogatták ott a győzők és legyőzöttek, szánandó módon felhalmozódott e szerencsétlen országban a gyülölet és boszu anyaga; mindazáltal sok jót megőrzött a tizéves franczia uralom idejéből, és nemzeti kormányra tett szert.

Joachim, hosszas buddogás és bolyongás után, Corsicában kötött ki, s egy maroknyi csapatot gyüjtött, hogy utánozza Napoleon partraszállását, s fölelevenitse Calabriában a Bourbonok ellen a guerilla-harczot, mellyet előbb azok ő ellenében táplálták. A zivatar szétszórja embereit, s ő csupán huszonnyolczczal partra lépvén Pizzo mellett, kitüzi a zászlót (okt. 8); de elfogatik, s Nápolyból, hol egyidőben jutott tudomásra a veszély és menekvés,

agyonlövetése rendeltetik el (okt. 13) [1]). Alig volt negyvennyolcz éves; s kevéssel halála előtt igy irt: „Carolinám, az utolsó óra ütött számomra; néhány percz mulva nem lesz többé férjed. Ne feledj el. Életemet semmiféle igaztalanság be nem szennyezte. Isten veled, Achillesem! Isten veled, Letiziam! Isten veled, Lucianom! Isten veled, Lujzám! mutassátok meg a világnak, hogy felülálltok a szerencsétlenségen s méltók vagytok hozzám. Ország, javak nélkül, számos ellenségtől környezve hagylak titeket; legyetek mindig egyek. Gondoljátok meg, mik voltatok, s Isten meg fog áldani titeket. Ne átkozzátok emlékemet. A mi engem leginkább bánt, az, hogy távol gyermekeimtől kell meghalnom. Fogadjátok atyai aldásomat, ölelésemet, könyeimet; és soha ne feledjétek szegény atyátokat.“

Az ember feljajdulása ez, melly sohasem hangzik Napoleon emlékeiben: s ő valóban a leghősiesebbnek tünt fel Napoleon katonái között, egyedül ő mutatta magát lovagiasnak. Ingadozott, de a sziv embere volt; s midőn a gyülevésznép féktelenkedett ellene, benne a napoleoni bűnöket sujtotta [2]). Ferdinand diadalt ül, s fölemelve a San Francesco di Paola egyházat beváltja fogadását.

---

[1]) „Murat tábornok katonai bizottság elé állittassék. Az elitéltnek csak fél óra fog engedtetni, hogy fogadja a vallás vigaszait.“

[2]) Buonaparte Carolina gyermekeivel Triestbe ment, aztán 1829-ben Florenczben halt meg. Lucian, ki Rómából sietett felajánlani szolgálatait visszatérő testvérének, ennek bukása után ismét Rómába ment, s Caninói herczegségében tölfedezte a sirokat és edényeket, mellyek megujitották a hetrusk szépmüvészetek történetét, s egy igen szép régiség-gyüjteményt állitott össze, mellyet aztán a britt régiségtárnak adott el: meghalt 1840-ben, s fia Károly (— 1857) a természettudósok, Lajos a vegyészek között vivták ki maguknak nevet. József, a waterlooi vereség után, New-Yorkba vonult, aztán Survilliers gróf név alatt Florenczbe költözött, s ott halt meg 1844-ben. Ugyanott halt meg Lajos király 1846-ban; fia Lajos, regényes viszontagságok után, arra volt rendeltetve, hogy ismét fölelevenitse a franczia császárságot. Letizia asszony, öt uralkodó anyja, 1836 febr. 2-án halt meg Rómában. Beauharnais hat millió évi jövedelmet hozott, s a bajor király az eichstadti herczegséget adta neki, hol igen sok javitást eszközölt; 1824-ig élt; s neje Amália kedves emlékben maradt az olaszoknál, kiket Münchenben is mindig szivélyesen fogadott. Egyik leányuk a svéd királyi herczeghez ment nőül, és Svédország trónjára jutott; a másik Braganza herczeg neje lett; egyik fiuk a portugal királynő férje lett; a másik Miklós orosz czár elsőszülött leányát jegyezte el.

Utolsó szövetség.

Napoleon nem remélhetett tehát többé semmit Olaszország részéről, és saját erőire lévén utalva, mindent fegyverré tesz; nyolcz hadsereget rögtönzött: két millió nemzetőr megujithatta volna a Convent csodáit; de ő félt ama nemzeti rohamtól. Neki, ki Fontainebleauban felkiáltott: -- „Nem a fejedelmek szövetsége, a szabadelvü eszmék vernek le engem," ezekhez kellett volna bizalmával fordulnia. S valóban igy szólt a néphez: — „Én világuralmat akartam, s hogy biztositsam azt, határtalan hatalomra volt szükségem. Csupán Francziaország kormányzására talán alkalmasabb lesz egy alkotmány. Akartok szabad választásokat? nyilvános vitatkozásokat? felelős minisztereket? szóval, akarjátok a szabadságot? én is akarom . . . Különösen fonák dolog lenne tiltani vagy elfojtani a sajtó-szabadságot." Ezek voltak a szavak, de a tények az előbbi irányt követték. Kiszállásakor megszólitása Polgárok volt; féluton Francziák; Párizsban Alattvalók. Semmit sem tanult tehát a szerencsétlenség iskolájában.

Alkotmány-levelet fog adni, de hozzászólás nélkül, s mintegy toldalékul a császárság törvényeihez: összeférhetlen keveréke a kényúri szellemnek a népiessel. Hasztalan ad neki Carnot tanácsokat, szokatlanokat a kevélynek, hogy alattvalói érdekét tartsa szem előtt a kormányzásban, tisztelje a közóhajt, mintha hadsereg volna az; egyetlen szabadelvü engedményt sem tett önkénytesen; néhányat az államtanács csikart ki töle, melly eltöröltette vele a censurát; s kikiáltotta a népfenséget [1]). De a májusmezőre összehivni az országos rendeket, a hadsereget, a megyék képviselőit, meggondolatlan tény volt, melly lehetségessé tette megszámlálni barátait és ellenségeit: de nem is volt értelme, mert az alkotmány érvénye már előbb a polgárok egyedi elfogadásától tétetett függővé, mi hogy be fog következni, Napoleon tapasztalásból tudta. A két kamra megtanult beszélni; miért is ő szidja az ügyvédeket, és szükségesnek látja ismét a csatatéreket keresni fel, hogy visszaszerezze a jogot mindent kénye szerint tehetni.

Elba sziget független ura lévén, joga volt, mint bármelly más uralkodónak, háborut kezdeni, mellyre ürügyet szolgáltatott neki a vele kötött szerződések megsértése. A szövetségesek azonban, kik Bécsben voltak egybegyülve, s kölcsönös féltékenységből még mindig fegyverben állottak, rögtön megfeledkeznek magán

[1]) *Moniteur*, 1815 marcz. 26.

viszályaikról, hogy szövetkezzenek a közös ellenség ellen, kijelentvén (marcz. 12), mikép ő „a polgári és társadalmi viszonyokon kivül helyezte magát, s mint a világ megzavarója a közboszunak dobatik oda.“ Miután illy szokatlan módon az emberiség törvényein kivül helyezték, s fejére a barbár idők gyakorlata szerint kétmilliónyi vérdijt tüztek volna, közösen készülődnek leverésére, hogy elfojtsák Francziaországban az Európát fenyegető romlás és zavar csiráját, s minden egyezkedést visszautasitanak vele, mert szavában nem lehet bizni. Az angol parlamenti ellenzék azt vitatja, tisztelni kell a francziák ohaját, s nem lépni közbe ott, hol most már csak védelemről van szó; de nem hallgatnak rája. Három hadsereg állittatik tehát ellene sikra; osztrákok Schwarzenberg, angolok Wellington, poroszok Blücher vezérlete alatt: s hogy ne terheljék a népeket, mellyek iránt akkoriban olly nagy figyelmet fitogtattak, abban állapodtak meg, miszerint az élelmiszerek és szállitások költségeit azon összegekkel fedezendik, mellyekre mindenikök igényt formált Francziaország részéről.

Waterlooi csata.

Napoleonnak felednie kellett volna, hogy császár volt, s egy nemzeti háboru élére állania, uj életre keltve és felhasználva a lelkesedést; csak épen megmutatni magát Párizsban, aztán rögtön bejárni az egész Francziaországot, szabálytalan de feltüzelt csapatokat rögtönözni, saját őrvényébe ragadni a közönbösöket ugy mint az ellenszegülőket s kettévágni a munkás cselszövény fonalát, ez volt teendője. Nem tette, s az által, hogy a franczia terület határain tulra helyezte át a háborut, még mindig elkülönitette magát a nemzettől; miért is buknia kellett. Száznyolczvanöt ezer emberrel megtámadja külön-külön az angolokat és poroszokat; levervén őket, Brüsselben van; Belgium fölkel mellette; a szászok között, Bajorországban, Würtembergben visszhangra talál felhivása: még mindig a csatatérek költője, s Ligny mellett a régiekhez méltó győzelmet viv ki a poroszok fölött (jun. 16). De nem hittek többé benne olly szilárdul a katonák; helytartói birálgatják rendeleteit, s akaratának mindenhatósága nem nemz többé annyi csodákat: a pihenések, mellyeket katonái kérnek tőle, s mellyeket más időben megtagadott volna, lehetővé teszik a poroszoknak egyesülni az angolokkal Waterloo mellett. Napoleon itt az austerlitzi és wagrami csatákra emlékeztető merészséget fejt ki: de Wellington a kedvező helyzetekben való ellenállás rendszerét szegezi ellene, melly győzelemre segitette öt Torresvedrasnál; s igy

szilárdul tarthatja magát, amig megérkezik Blücher, hogy segélyt hozzon neki (jun. 18). A szövetségesek győznek; a franczia hadsereg szétszóratik, Napoleon fut, s holtak és haldoklókon keresztül viszi meg Párizsba leveretésének hirét [1]). Hasztalan győzött Lamarque a Vendéeban, Suchet az Alpeseknél; Napoleon felkiáltott: — „Nem állhatok többé helyre; elkedvetlenitettem a népeket.“

Becses vallomás! Mindazáltal, hogy szervezze a nemzeti ellenállást, még most sem ismer egyéb kisegitő eszközt mint a dictatorságot, és kéri azt. De a képviselők ellene szegülnek: La Fayette azt mondja: — „Eleget tettünk Napoleonért, a mi kötelességünk megmenteni a hazát“; s felszólitják őt, mondjon le és távozzék el (jun. 22). Most ismét alkudozást kezdenek a szövetségesekkel, kik elfoglalják Párizst; szabadelvübb kormányról beszélgetnek; ki II. Napoleont akarja, ki az Orleans családdal cserélni fel a Bourbont, melly rosz bizonyitványt adott magáról; de Fouché annyira fondorkodik, hogy mellőzhetlennek tünik fel a Bourbonok régi ága; s XVIII. Lajos visszatér.

Napoleon vége.

Napoleon Rochefortba megy, hogy az Egyesült-Államokba evezzen át, s nem találván másfélét, egy angol hajóra ül, értesitve a kormányzó herczeget érkezése felől: — „Megyek, miként Themistokles, igénybe venni a britt nép vendégszeretetét.“ A szövetségesek, hadi fogoly gyanánt tekintvén őt, elhatározzák (aug. 2) Saint-Helénába, a végtelen Oceán egy csekély szigetére szállitani át, hol 1821 máj. 5 ig élt. Haldokolva igy szólt: — „Hirdessétek, hogy szándékaim tiszták voltak: én a jót, a rendet, az igazságot akartam; fel akartam frissiteni a társadalmat megfékezve a tulhatalmat, leálczázva az álnokságot, sujtva a gonoszságot. Nehéz körülményekkel kellett küzdenem: nagy ellenségeim voltak: akaratom ellen szigorunak kellett lennem, de soh sem voltam igazságtalan vagy kegyetlen; a kardot nem dughattam hüvelyébe, s igy a népek megfosztva maradtak a szabadelvü intézményektől,

---

[1]) Igen ismeretesek egynémelly adomák, mellyek utólag készültek ugyan, de megfelelők a körülményeknek, ha nem is igazak. Cambrone tábornok, megadásra szólittatván fel azt felelte: — „A régi gárda meghal, de nem adja fel magát.“ Wellington a katonáknak, kik pihenési időt kértek tőle, válaszul adá: — „Lehetetlen: Nekem, nektek, mindnyájunknak győznünk vagy halnunk kell helyünkön.“

mellyeket részökre szántam, mert ellenségeim hasznot huztak volna azokból."

A népek itélete átalában sulyosan ütött ki ellene; Franczia-országét szeliditette a dicsőség, melylyel ő azt körülvette: de Francziaország kérdhette tőle, hová lett az erő, mellyet reá mint Consulra bizott. A köztársasági hadseregek, Európa legyőzői, kalandos háborukban lettek elvesztegetve; évenként százezer ifiu áldoztatott fel, s nem a hazai jogok védelmében. A gyönyörü tengerészetből tizenöt év alatt negyvenhárom nagy hajót, nyolczvankét fregátot, huszonhat corvettet, ötven bricket vesztett el, mellyek értéke kétezer millióra becsültetett: az ő feltüntekor, Francziaország diadalmaskodva járt kelt Európában hintve a szabadság magvait; most ellenben két izben kellett türnie az idegenek betörését, s a szabadság egész Európában elfojtatott, ürügyül a franczia szabadosság hozatván fel.

A regényes partraszállás Francziaországnak uj veszteségeket, hosszas megszállást okozott, s ürügyet szolgáltatott szabadsága megnyirbálására. A kérlelhetlen győzők azon állapotot akarták ott visszahozni, mellyben IV. Henrik uralkodása alatt volt az ország; a német hazafiság visszakövetelte Elsasst és Lotharingiát mint a birodalom elszakasztott részeit; Ausztria, Poroszország, Anglia kivánták tőle, engedje át a régi erődök területét Német-alföld felé, s rontsa le a hüningeni erődítményeket. Csupán Sándor mutatta magát önzetlennek, s az ő eszközlése folytán történt, hogy csak hétszáz millió vettetett ki az országra, melly összeg öt év alatt volt lefizetendő a szövetségeseknek hadi költség fejében; öt éven át százötven ezer idegen katonának kellett az erődökben és a határokon maradnia; s ha Francziaország mozogna, a szövetségesek egyenként hatvanezer ember kiállitására kötelezték magukat, hogy elnyomják azt.

Dél fölkel a Buonapartisták ellen; Brune tábornagy meggyilkoltatik Avignonban, Ramel tábornok Toulouseban és sokan más helyeken; feloszlattatik a hadsereg, elnémittatnak a hirlapok; az angolok Párizsban szállásoltatnak el, melly városnak egy porosz tábornok a kormányzója; a többi hadseregek a vidéken táboroznak. XVIII. Lajos, daczára az alkotmánylevélnek, rendkivüli adót vet ki; huszonkilencz pairt megfoszt méltóságától; tizenkilencz tábornokot, élökön Neyvel és Labedoyére-al, hadi törvényszék elé állittat; Neyt a pairek halálra itélik, daczára a julius 3-iki párizsi capitulatiónak, mellyet a tábornokok kötöttek, nem a király;

Labedoyére szintén agyonlövetett; Lavalette tábornok neje segélyével menekült a börtönből. A Bourbonok ép ugy kezdették az uralkodást miként Napoleon, pörökkel, szigoru törvényekkel a gyanusak és lázadók ellen, s más elővigyázati rendszabályokkal és rendkivüli törvényszékekkel [1]); a kamra szigorra ösztönöz de Lajosnak megvan az az érdeme, hogy kegyesebbnek mutatja magát, s csak a Napoleonidák és a királygyilkosok örökös számüzetését rendeli el.

A külügyek élére, Talleyrand helyett, Richelieu Emmanuel állittatott, ki Sándor alatt katonáskodott, s az angolnál inkább ohajtotta az orosz szövetséget: s ő és Lajos mindenben engednek a szövetségeseknek, csakhogy mielőbb eltávolitsák öket Párizsból (nov. 20), be nem látva, mikép a szövetséges hatalmaknak maguknak is érdekökben állott menni onnan, mert a táborkar kéjelgésnek adta magát s mindenféle romlottság veszélyének ki volt téve: az egymást érő látványosságok, a forradalmi és szabadság-példák annál veszélyesebbek voltak, mert akkoriban a királyok maguk is kedveztek azoknak, s mert az angolok terjesztették az alkotmányos eszméket. Richelieu méltóságosan szomoru beszéd kiséretében mutatta be a kamráknak a nov. 20-iki szerződést, mellyet ő eltörülhetlen folt gyanánt tekintett volna nevén, ha nem vigasztalja vala e gondolat, hogy az elnyomott Francziaország nagy hangon sürgette megszabadittatását az idegenektől [2]).

A szabadelvü eszmék iránt tanusitott hódolat volt a müremekek visszatérítése, mellyeket a győzelem gyüjtött össze a napoleoni muzeumban: valamint az is, hogy nem az uj uraknak adattak, hanem maguknak az országoknak térittettek vissza: Belgiumnak az antwerpeni festmények, jóllehet ez ország más urnak vettetett alá; a szolga

---

[1]) Napoleon egy fiókrendeletében olvassuk: „Tizezer frank Cantillon altisztnek, ki perbe fogatott, azzal gyanusittatva, mintha meg akarta volna gyilkolni lord Wellingtont, de ártatlannak nyilvánittatott."

[2]) Richelieu, 1815 nov. 21-ről következőleg irt: — „Megtörtént: tegnap, inkább holtan mint élve, aláirtam e végzetes szerződést. Megesküdtem, hogy nem fogom tenni, s ki valék azt jelentendő a királynak; e szerencsétlen fejedelem könyekre fakadva kért, ne hagyjam el öt, s e percztől fogva nem haboztam. Bátor vagyok hinni, hogy ez ügyben senki sem járt volna el jobban nálamnál, s Francziaország, roskadozva a teher alatt, melly reá nehezedik, parancsolólag gyors megszabaditást követelt: a kivonulás, legalább amint engem biztositanak, holnapután veendi kezdetét, s egymásután és gyorsan fog eszközöltetni.

Velenczének azok, mellyek a szabad Velenczétől raboltattak el. Midőn egykor Denon VII. Piust a louvrei muzeumban körülvezette s azt mondotta volna, fájdalmat fog okozni Ő szentségének látni ott a hazájától elvett müveket, a pápa válaszul adá: — „A győzelem juttatta azokat Olaszországba; a győzelem tette itt le; ki tudja, egykor hová fogja ismét visszavinni?“ S ime beteljesült a jövendölés: de annál elégedetlenebbek voltak e miatt a francziák, mert csupán ők fosztattak meg a zsákmánytól; s gunyszavakat szórtak Canova ellen [1]), ki Parizsba küldetett, hogy felügyeljen az olasz szobrok és festmények visszaszállitásánál.

Igy aláztatott porig Napoleon vétkeiért Francziaország; s mig kint oda lett minden tekintélye, bent elvesztette a biztonságot; s azon ürügy alatt, hogy őt megfékezzék, Európa egyéb nemzeteit is elnyomták, mellyeket egykor magával ragadott az ő példája.

TIZENHATODIK FEJEZET.

Bécsi szerződés [2]).

A Napoleon visszatérése által okozott háboru félbeszakitotta a királyok munkáját, kik Bécsben gyültek össze (1815), hogy ujból rendezzék a közjogot. Ez a forradalom által kérdésessé tétetett. A nemzetgyülés határozatokat hozott, s az elsassi nemesek

---

[1]) Azt mondották róla, hogy nem követ, hanem csomagoló, *non imbasciatore, ma imballatore.*

[2]) Schoell, *Szerződések története* czimü munkájának XI-ik kötete egészen a bécsi szerződésnek van szánva, s adja, a mi csak érdekesebb található G. L. **Kluber** következő fontos munkáiban: *Acten des Wiener Congress* 1815, 7 köt. s *Uibersicht der diplomatischen Verhandlungen des Wiener Congresses, überhaupt, und insonderheit über wichtige Angelegenheiten des Deutschen Bundes*, 1816, két rész.

De Pradt, *Congres de Vienne* (Páris 1815 2 köt.) czimü művében, midőn még élénkek voltak a szenvedélyek, s érintetlen még a jövő, szigorral birálta meg ama gyülekezet tényeit, kimutatta botlásait s megjósolta majdnem minden következményét. Azt kell-e mondanunk, hogy az ő magán értelme tultett amaz archimandriták eszén? Nem: hanem ő higgadtan irt asztal mellett, s ugy rendezte Európát, a mint legigazságosabbnak s az általános érdekkel legmegegyezőbbnek találta, a nélkül, hogy akadályozva lett volna a magán érdekek ellentéte által.

ellene szegezték magukat, ámbár ott tartották követeiket. A hatalmak jogot igényeltek maguknak beavatkozhatni más országok belügyeibe, s a mantuai és pilnitzi szövetségekkel polgár-háborut idéztek fel. 97-ben Francziaország bitorolja Velenczében és Genuában az alkotmányozó hatalmat; Regensburgban eltöröltetik a német alkotmány; Rastadtban meggyilkoltatnak a követek; aztán az egymásra következett szerződéseket tekintve, ugy látszott, mintha kénybirószágra akarták volna bizni az államok saját létöket, eltörölvén Lengyelországot, az olasz köztársaságokat, a birodalom egyházi fejedelemségeit, Németország majdnem minden szabad városát, egyéb másod rendü fejedelemségeket, lovagrendeket, uralkodóházakat. Szóval, szövetségesek és forradalmárok egyaránt nyers erőt állitottak a nemzetek jogának s a népies hatalomnak helyébe. Az utolsó években érezhető lett a nép hatalma, miért is fölkelésre sarkaltatott ép azok által, kik leginkább iszonyodtak attól, és pazar igéreteket tettek a népnek, kik legkevésbbé szándékoztak azokat beváltani. Husz éven át látszatos engedékenységekkel, ellenmondó szerződésekkel, keresett kétértelmüségekkel becstelenitette magát a politika és diplomaczia.

Illy szomoru példák, illy kedvezőtlen előzmények kiséretében készült a bécsi congressus helyreállitani a régi politikai épületet; igy készült egyensulyba hozni, miként egykor a westpháli szerződéssel, egész Európa érdekeit, a sarktól Görögországig. Mig Napoleon uralkodása alatt a szerződések inkább csak szünetek és előkészülődések gyanánt szolgáltak uj ellenségeskedésekhez, jelenleg szabad volt a tér; semmi ellenség; semmi parancsszó az igazságén kivül; a királyok, kik, elvesztvén trónjukat, fáradság nélkül visszanyerték azt, megköszönhették, ha mérsékelve kapták is vissza a hatalmat; a népek, mellyek eszméi jóval előbb jártak a politikánál, kiábrándultak a sokféle tapasztalat következtében. S mig Napoleon csupán saját eszméit és terveit tartotta szem előtt, szemléletibb lévén maguknál az eszménykedőknél (ideologok) is, kiket gúnyolt, a királyok figyelmeseknek mutatták magukat a népek irányában, mellyek fölkeltek érettök, s mellyek szivökbe vésték az ő bizalmas igéreteiket. A kardtól reszkettek, s szét akarták azt törni; de senki sem félt az eszméktől és a szabadságtól: sőt inkább nem azért fogtak-e fegyvert, hogy véget vessenek az önkény uralmának? Általános volt a vágy a restauratio után: de illy névre nem leendett érdemes a béke, melly csupán anyagilag fogta volna megszabni az országok határait s az uralkodó csalá-

dok visszahelyezését; de igen is, ha a jövőt a társadalom természetében fekvő s nem önkényes alapokon szilárditja meg. Fogja-e ezt tenni a congressus? ha igen, Európa békéje hosszu időre biztositva van: ha nem, maguk a szerződések válandnak elégületlenség magvaivá, mellyek csak uj háborukkal megoldható uj forradalmakat fognak gyümölcsözni.

A királyok személyesen, saját alattvalóik közé vegyülve s kerek asztal körül értekezvén, kikerülték az elsőségi kérdéseket, mellyekkel Utrechtben végtelen sok időt vesztegettek el. Ők ugy mint miniszteriek a legszabadabbelvü eszméket vallották: fejedelmek és népek csak kikerülhetlen szükség esetén kezdjenek háborut; a szolgaság, bármilly alakban találtassék az, eltörlendő; a vallás, politika, erkölcs karöltve járjanak; a kard nem ad jogokat; kölcsönösen tiszteljék a hatalmak egymás függetlenségét; a kormányoknak tüzetes és kijelentett szabályokon kell alapulniok; a népeknek joguk van részt venni a törvényhozásban, meghatározni az adókat, s szabadon nyilvánitani a gondolatot ugy élő szóval mint sajtó utján [1]).

A királyok, kiknek koronája tövis koronává változott át, észrevették, milly ingatag alapon fekszik hatalmuk, ha elkülönzik magukat a népektől. A népek, annyi szerencsétlen kisérletek után, megtanulták óhajtani a nyugalmat, s feláldozni annak nem csak a meggondolatlan heveskedést, hanem részben még a méltóságot is. Aztán, a szerencsétlenségek bizonyos nyomást gyakorolnak, mellynél fogva az emberek egymáshoz közelednek, s a testvériesedéssel együtt az alárendeltség is lábra kap közöttök, melly szükséges a szabadsághoz. Szerencsétlenségre, senki sem volt elkészülve a munkához, miután olly gyorsan váltogatták egymást az események; és nem engedték a körülmények gyümölcsözőkké tenni e nemes szándékokat, sőt még csak az őszinte ön-elhatáro-

---

[1]) Hannover teljhatalmu követe az octob. 21-iki jegyzékben következőleg nyilatkozott: „A képviseleti kormány igen régi idők óta közjogilag állott fen Németországban. Sok államban annak legfőbb intézkedési jogai a fejedelem s az alattvalók között létrejött szerződéseken alapultak; s még olly országokban is, hol az állam-alkotmányok meg nem öriztettek, voltak az alattvalóknak egynémelly fontos jogaik, mellyeket elismertek és védtek a birodalmi törvények. A fejedelmiség eszméjében semmiféle önkény-eszme nem foglaltatik; Nagy-Britannia királya ép olly souverain mint bármelly más európai uralkodó, s népének szabadságai erősitik trónját a helyett hogy gyengitenék."

zást sem a történeti és észelvi iskola, a német és a szabadelvű szellem között.

Miként jeleztük, az összegyült uralkodók igen lényeges pontokban nem tudtak megegyezni: de midőn Napoleon odahagyja Elba szigetét, ismét kezet fognak s bizonyitványát adják erejöknek a gyorsaságban és határozottságban, melylyel amaz uj zavart elfojtják. Diadalmasan végezve a háborut, nagyobb sietséggel de kevesebb körültekintéssel dolgoznak.

Ama kor höse Sándor volt: ifiu, szeretetreméltó, s egy olly népnek lévén ura, melly annyira hozzá volt szokva az engedelmességhez, hogy félelem nélkül beszélhetett ö a szabadságról, az egyedülinek látszott, kin megtörött a napoleoni hatalom; s igy tőle függött a világ sorsa [1]). Hajlama a titokzatosság (misticismus)

---

[1]) „A nemes és egyszerü modor, mellyet Sándor tanusitott, midön Stael asszony választékos társaságát fölkereste, nagyon megnyerte tetszésünket. Az átalános ugy mint a magán társalgásban finom, szeretetreméltó, s föleg szabadelvü volt. Vita keletkezvén a rabszolga-kereskedés rögtöni eltörlése fölött egy portugal miniszter ellen Sándor hévvel támogatta azt; a gyarmatosok nyerészkedéseire vonatkozólag ejtett néhány szavam, s a fokozatos felszabaditást pártoló nézeteim által találva érezte magát. — Tudom mit gondolnak (mondá reám tekintve). Egy olly állam fejének, hol a szolgaság el van fogadva, nincs joga igy beszélni; de sok ur igyekszik azt megszüntetni, s nem érkezik hozzám futár, ki e tekintetben kielégitő tudósitást nem hozna. . . . S midön Stael asszony bókot mondott neki a példáért, mellyet a szolgaság megszüntetése körül saját uradalmaiban adott, ö szerényen fogadta a dicséretet. A társaság tagjai kimélet nélkül beszéltek VII. Ferdinand magaviseletéről, én boszusan és megvetéssel fejeztem ki magamat, s ö mindenben egyetértett velünk, s kijelentette, miszerint *visszatérése óta csak balgaságokat cselekedett.* Panaszkodott hirlapjaink szolgaisága ellen, s azt mondá: — Mi majd jobban fogunk eljárni Oroszországban. . . . . Én biztositottam öt, hogy roszul itélné meg a nemzetet a paragrafusok és feliratokból s az udvari emberek állitásaiból; hogy a nemzet akarja a szabadságot s meg is fogja azt nyerni. Erre jelt adott, hogy kövessem öt egy másik szobába, s többen lévén ott, név szerint Talleyrand is, egy ablak-mélyedésbe húzott meghalkitva szavát s előre irányozva fülét, mert egy kissé nagyot hallott. Eleintén arról panaszkodott, hogy a mi szabadságunkat és saját dicsöségét czélzó jó szándékai olly balul értelmeztettek; hogy Franciaországban sem hazafiságra sem támogatásra nem talált; hogy a Bourbonok még most is csak a régi uralom előitéleteivel vannak eltelve: s midön erre csupán azt válaszolám: a szerencsétlenségnek pedig meg kellett volna öket javitania. — Megjavitani öket! (kiáltott fel) meg nem javultak, és javithatlanok. Egyedül az Orleansi herczegnek vannak szabadelvü eszméi; de a többiektől semmit ne reméljenek önök. — Ha igy gondolkozik ön, Felség, mire való öket visszahozni? — Nem az én hibám; kezeim egészen meg vannak kötve: én legalább fel akartam öket tartóztatni, hogy a nem-

iránt, mellyet folytonosan táplált ő benne egy szomoru emlék kitörlésének szükség-érzete, még inkább erősbödött ekkor a rigai Krüdner Julia bárónővel kötött ismeretsége következtében. E nő lemondott az anyagi jólét édességeiről, hogy az Isten igéjének lépjen fel hirdetőjéül, s hogy a kezdetlegi Egyház mintájára *keresztényitse* a világot, kiválogatva a különböző hitvallásokból az átalánosan elfogadott igazságokat. Bejárta Németországot és Schweizot kisértetve mintegy negyven személytől, kik azt mondák: — „Senkit sem hivunk, de az Isten választottai követnek minket"; szegényes étkeket osztogatott a proselyták között, kik térden állva fogadták azokat, mint mennyei ajándékot. A mint történni szokott, követőkre inkább az alsó néposztályban talált, mig végre a királyok congressusa Isten által nyujtott alkalomnak látszott előtte nagy apostolságának foganatositására a hatalmasok szent szövetségének segélyével. E végből titokzatos (misticus) értekezéseket tartott, mellyeken a fejedelmek is megjelentek; de a sugalmazott főleg Sándort simogatta mint aféle Isten karját „a világ fehér angyalát, mig Napoleon a fekete vala."

Szentszövetség.

Illy módon behizelegte magát az eleven s ugyanazért lengeteg képzelmü Sándornál, ki naponként fölkereste őt titokban, hogy meghallgassa tanácsait s együtt imádkozzék vele; s uj európai közjogot szándékozott teremteni kiengesztelve egymással a különböző hitü egyházakat, a honnan kezdetét venné a béke s az átalános jólét országa. Illy czélt tartva szem előtt szerkesztette ő a Szentszövetség okmányát — titokzatos irályban, mint minden

---

zetnek ideje legyen alkotmányt fogadtatni el velök, de megelőztek engem mint valami áradat. Látták önök, hogy Compiégnebe mentem a király elé; rá akartam venni, mondjon le a tizenkilencz évi uralom igényéről, s más hasonló követelésekről: de a törvényhozó testület küldöttsége szintolly hirtelen ott termett, hogy föntartás nélkül elismerje öt. Mit tehettem én, midőn a küldöttek és a király egyetértésben voltak? Az ügy elbukott, s én nagy elégedetlenséggel távozom. . . . Én vitattam, hogy még mindig lehetséges volna tenni valamit; hogy neki a szabadság s maga a király érdekében is meg kell maradnia jó tanácsai mellett; s ugy voltam meggyőződve, miszerint egy némileg hazafias érzelmü ideiglenes kormány sokat eszközölhetett volna ki ő általa. . . . De nem gondoltam volna, hogy egy évvel később, ugyanazon császár fogja XVIII. Lajost visszahelyezni föltétlenül, vagy azon föltételek mellett, mellyek ellen előttem panaszkodott: sat." *Memoires, Correspondance et mss. du general* **Lafayette**, *publiés par sa famille*, tom. v. pag. 314. Paris 1838.

kiáltványát — mellyben a négy nagyobb hatalom diplomacziailag az evangeliumi erényekre kötelezte magát: különös kifejezése a politikának bibliai alakban, melly mutatja, milly átalánosan érzett volt az egység szüksége. Megigérték tehát (szept. 26) „egyezőleg a felebarátot testvérként szeretni kötelező evangeliumi parancscsal, felbonthatlan testvéri barátságban élni egymás között, a szükségben kölcsönösen segélyt nyujtani, a népeket atyákként kormányozni, a vallást, békét, igazságszolgáltatást őszintén fentartani; ők, a királyok, ugy tekintik magukat mint az egyedüli uralkodó, Jézus Krisztus, a legmagasabb ige, kormánya alatt élő, egy ugyanazon keresztény nemzet tagjait, kiket a Gondviselés arra rendelt, hogy ugyanazon család egyes ágait igazgassák; s minden hatalmasságot felhivnak ez elvek elfogadására, s a Szentszövetségbe lépésre.“

Az Isten nevében s az emberiség javára kötött egyezmény hizelgett az elméknek. De mit jelentettek e szólamok? azt, hogy ők atyák voltak, kik egyesültek, önkényesen intézendők el, mit gyermekeik érdekében jobbnak hittek, a nélkül hogy megkérdeznék ezeket: miért is IV. György, Anglia királya, megtagadta a csatlakozást, összeegyeztethetlennek tartván a szerződést a népek szabadságával.

Ama congressus tárgyát terület-szabályozás és elvek szentesitése képezték. Az elsőnek czélja volt korlátokat emelni, nyiltan Francziaország, leplezve Oroszország ellen. Az elv liberalis volt, meg akarván fékezni a kényuralmat; de aztán megijedtek a szabadságtól. S a nagyobb hatalmak már fegyverrel vették ki az oroszlánrészt, elfoglalván a poroszok Szászországot, az oroszok Lengyelországot, az osztrákok Felső-Olaszországot, az angolok Maltát, Helgolandot s a Fokot, és senki sem mutatott kedvet visszaadni a zsákmányt: továbbá magán szerződések köttettek Murattal, Daniával, Eugennel, a függősitett (mediatisirt) fejedelmekkel. Következésképp, a sokféle kérdések, mellyek fölmerültek, s mellyek a lábbal tapodott nemzetközi jog szigoru szabályait látszottak visszakivánni, személyes tekintetek szerint oldattak meg; ki akarták elégiteni a nagyhatalmakat, biztositva nekik a szerzeményeket, s megalázni Francziaországot, Ausztria és Poroszország közé szoritván azt, és erősitvén szomszédait. A népek nem jöttek szóba.

XVIII. Lajos, bár félnie kellett, hogy hálátlansággal fog vádoltatni azok által, kiknek visszahelyeztetését köszönhette, sajátkezüleg irott utasitásokat küldött Talleyrandnak, ki őt ott képvi-

selte, különösen kiemelvén, miszerint „a hóditás s az erőszakos birtoklás nem adnak valódi jogot, hacsak lemondás vagy szerződés által önkénytesen nem szentesittettnek.“

Az egyensuly még azon esetben sem lett volna meg, ha Francziaország visszakapja régi határait, mert a többi hatalmak növekedtek: most pedig másfél millió alattvalót vesztett el a gyarmatokban, és tizenhét négyszög mérföldet (legha) Európában, abból mit 89-ben birt; nem volt többé egy talpalatnyi földje Olasz,- és Németországban; visszaszorittatott a Rajnától és Savoyától; mindenfelől hatalmak környezték, mellyek véd és dacz szövetségben állottak egymással; lefegyvereztetett, mig a többiek megtartották a hadsereget; el volt szigetelve, mig a többieket szoros szövetség füzte egymáshoz; s biztositék nélkül bent annyi felforgatás után, s egy uj uralkodó házzal, melly féltékenykedett a bukottal szemben s nem volt szokva az alkotmányos formákhoz. Kevésben mult hogy még roszabbra nem fordult dolga; az angolok és németek Elsass és Lotharingia elvételét is sürgették, s meg is történt volna az, ha a kevéssé várt diadaltól megrészegült két hatalom gőgjének ellene nem szegezi magát Sándor mérséklete vagy féltékeny előrelátása, ki, Capodistria tanácsait követve, nem szünt meg ellenezni amaz oktalan lealázásokat, mellyek Francziaországot előbb utóbb visszahatásra s arra kényszeritendették, hogy a népies rokonszenvekben keressen támaszt.

Talleyrand, ki főeszközlője volt Napoleon bukásának s a Bourbonok visszahelyeztetésének, az uj legitimitas szót találta fel ekkor; de csak a királyokra alkalmaztatott az, s ezek területi nagyság, jövedelem-mennyiség, lélekszám szerint jutalmaztattak. Az erőt bálványozó positiv jakobinus tehát felülkerekedett a szentség s az evangelium kikiáltott elvein.

Norvegiát a nagyhatalmak Svédország királyának igérték, s Anglia fölkészült, hogy erővel és éhséggel vesse azt alá; de kétségbeesetten védte magát, s alkotmányt léptetett életbe, mellyet szerződésileg megőrzött, midön engedni volt kénytelen (1814 máj. 14). Birtokba vétele igen kedvező helyzetet biztositott Svédországnak, melly maga és Dánia közé ékelte azt, mig odahagyva Finlandot megszabadult Oroszország fenyegető szomszédságától, minélfogva kevesbedtek költségei, mert kevesebb oka volt bent félni, és elég erős maradt Oroszország és Anglia között védeni a Baltitengert; Dánia cserében svéd-Pomeraniát és Rügen szigetet kapta, mellyet Poroszországnak engedett át Lauenburgért az Elbeig; lát-

szólag csekély, de a helyzetet tekintve fontos kárpótlás. Schweiz semlegesnek nyilvánittatott, s igy védi Francziaország gyenge oldalát; s az akkori tényeket jellegző sietséggel szövetségi alkotmányt léptettek ott életbe. Spanyolország iránt nem volt szükséges rendelkezni, miután már előbb visszanyerte azt a régi király. Portugalia királya Brasiliába költözvén át, az ország gyarmat lett, s rendezni kellett volna azt; de vártak vele, mig bekövetkeztek az előre nem látott események, mellyeket már késő volt orvosolni.

Oroszország északon Finlandot, délen Bessarabiát és Moldva egy részét szerezte meg; keleten a Perzsiával akkoriban kötött béke-szerződés folytán sok tartományt kapcsolt magához. Sándor helyre akarta állitani Lengyelországot testvére Constantin, vagy az Oldenburgi herczeg részére; de Poroszország csak azon esetben lett volna hajlandó erre, ha átengedik neki Szászországot; mig Talleyrand azt vitatta, nem lehet birtokaitól megfosztani egy uralkodóházat, s a hóditás nem semmisiti meg a jogokat [1]). Csak kevés hija volt, hogy fegyverre nem került a dolog; Francziaország, Anglia, Ausztria szövetkeztek, mig Constantin tömörülésre szólitotta fel a lengyeleket saját létök oltalmazása végett, s Nesselrode gróf kijelentette, mikép nyolcz millió fogott fegyvert a függetlenség mellett. De ha Castlereagh, Sándor tulsulyra jutásától tartva, szitotta e mozgalmakat, egy más még nagyobb és közös félelem a visszatért Napoleontól háttérbe szoritotta a féltékenységeket; s Lengyelország az orosz birodalommal egyesitett külön országot

---

[1]) Kérem figyelembe venni Talleyrandnak 1814 decz. 19-röl kelt s Metternichhez intézett jegyzékét, mellyben egy olly embertől s illy okmányban egészen váratlan hévvel és érveléssel mondja: „A szász kérdés főfontosságu lett, mert a törvényszerüség (legitimitas) s az egyensuly két elve semmiféle más kérdésben nincs együttesen s olly magas fokban veszélyeztetve. Hogy törvényesnek ismerjük el a rendelkezést ez ország fölött, igaznak kellene tartanunk, mikép a királyok feleletre vonhatók; hogy mindaz itélhet fölöttük, akinek csak akarata és tehetsége van elfoglalni birtokaikat; hogy minden kihallgatás és védelem nélkül elitéltethetnek; hogy a rájok kimondott kárhoztató itélet családjaikat és népeiket is sujtja; hogy az elkobzásnak, melly számüzetett a polgárosult népek törvénykönyveiből, a XIX. században szentesittetnie kell az európai közjog által, mintha kevésbbé volna gyülöletes egy ország elkobzása egy kunyhó lefoglalásánál; hogy a népeknek az uralkodókéitól külön semmi joguk nincs, s ugy tekintethetnek mint a hatalom csordái; hogy a souverainség csupán hóditás utján elveszthető és megszerezhető; szóval, hogy minden törvényes annak, aki erősebb. . . ."

képezett. Krakó szabadnak és örökre függetlennek nyilvánittatott [1]).

Lengyelország tehát most is szétdarabolva maradt; Százorszag lakolt engedékenységeért Napoleon irányában, olly módon, hogy életben hagyatott ugyan, de területének felére szorittatott, a másik fele Poroszországnak adatván át, melly, hozzávéve a lunevillei szerződés által reáruházottakat, kétszerte nagyobb lett mint volt II. Fridrik alatt. Legnagyobb érdeme volt ebben Hardenberg grófnak, Poroszország képviselőjének, ki általános eszmékkel köpenyezte az ország nagyobbitására irányult állandó és tervszerü törekvést.

Ami Németország egyéb részeit illeti, legelőször is a megürült területek voltak felosztandók, illyenekül tekintetvén a világiak és függősitettek (mediatisirt), mellyek nem tartoztak elismert fejedelmekhez, s mellyeket nem szándékoztak visszaadni a bukottaknak; aztán a belrendezést kellett eszközölni, megfelelőleg a nagy igéreteknek s a még nagyobb reményeknek. A párizsi szerződésben ki volt mondva, hogy „Németország államai függetlenek leendnek, s szövetségi kötelék fogja azokat egyesiteni.“ De mit akartak ezzel mondani? látott-e a világ valaha olly szövetséget, melly senkinek alá nem rendelt királyok és fejedelmekből állott volna? mennyire fog terjedni a függetlenség? milly természetü lesz a kötelék? E kérdések megvitatása végett értekezletek tartattak Ausztria és Poroszország s a királyságokká emelt Bajorország, Würtemberg és Hannover között, kizáratván Százorszag, mellynek sorsa függőben maradt. A többi államok és városok elégedetlenséggel látván kizáratásukat, szintén tanácsba gyültek, de mit sem adtak rájok, miként nem voltak tekintettel a történelemre vagy a népek ohajaira. De bár beismerték szükségét az államok szorosabbra füzésének, nem akarták annak eszközeit; megtagadták a császári méltóság visszaállitását, ép olly kevéssé tetszvén az Ausztriának mint az uj királyoknak; s elégségesnek látszott azt eszközölni, hogy Ausztria és Poroszország egyenlő befolyást nyerjenek a szövetségben. A mi a népeknek igért szabadságot illeti, a szükség percze nagyon különböző attól, midőn egész nyugalommal lehet a zöld asztal körül intézkedni. Mindazáltal közönségesen beismerték szükségét a tartományi gyülések életbe léptetésének vagy visszaállitásának; s még Ausztriának sem volt ez

[1]) Ausztria elfoglalta azt 1847-ben.

ellen kifogása. Poroszország, Stein és Hardenberg intézkedései folytán, a legelőbbhaladt német állam, melly érettnek mutatta magát a nemzeti képviselet megnyerésére, s kedves volt Németország előtt a szerepért, mellyet 1813-ban játszott, maga részére vonzotta a rokonszenveket s az értelmiséget. Hannover, melly angol eszmékkel táplálkozott, figyelmeztette a hatalmakat, miszerint a hóditás által okozott változásoknak nem kell vala kényuralmat szülniök, sem megszüntetniök a részleges alkotmányokat s ama képviseleti kormányt, melly a legrégibb idők óta közjogilag létezett Németországban. Valóban Anglia akkoriban minden államtudós által mintául tekintetett, s folytonosan alkotmányokról beszéltek, mellyek a belső békét is biztositanák, akadályozván, nehogy a pártok küzdelme a királyt magát is érintse, csupán a felelős miniszterek tétetvén ki annak. De Bajorország és Würtemberg ellenszegültek, mintha a megszerzett souverainségnek rövidségére szolgált volna egy szövetségi tanácshoz fordulnia; a népek jogai — mondák — szemben a fejedelmekkel házi kérdés, melly nem tartozik a congressushoz.

Buonaparte partraszállása e tekintetben is csillapitotta a részleges egyenetlenkedéseket; ugy vélték, a belső rendezés egyedi szent jog, s hagyták, hadd végezze azt kiki magától; s az ellenzők meghajoltak, inkább akarván tökéletlen alkotmányt mint semminőt. Ausztria visszaszerezte Tirolt és Salzburgot, megürült területekkel kárpótolván Bajorországot; a würzburgi nagyherczegnek visszaadták Toscanát: a primás lemondott a frankfurti herczegségről: a rajnai szövetség egyéb tagjai a Napoleon által teremtett állapotban hagyattak: a westphali királyság az eredeti birtokosok között osztatott fel: Oldenburg, Mecklenburg, Szász-Weimar nagyherczegségi czimet nyertek, ugyszintén Luxemburg is, melly Német-Alföldhöz csatoltatott: Frankfurt, Brema, Lübeck, Hamburg szabad városok maradtak. Ezek s Németország souverain fejedelmei, oda értve az osztrák császárt, a porosz, dán, németalföldi királyokat, örök szövetségre lépnek [1]) a bel és kül biztonság, s a

[1]) Szerződők voltak: 1. Ausztria és 2. Poroszország a német birodalomhoz tartozó tartományokra nézve, oda értve Szileziát, 3. Bajorország, 4. Szászország, 5. Hannover, 6. Würtemberg, 7. Baden, 8. Hessen választó-fejedelemség, 9. Hessen nagyherczegség, 10. Dania mint Holstein birtokosa, 11. Német-Alföld Luxemburg birtoklása folytán, 12. Braunschweig, 13. Mecklenburg-Schwerin, 14. Nassau, 15. Szász-Weimar, 16. Szász-Gotha, 17. Szász-Coburg, 18. Szász-

kölcsönös függetlenség és sérthetlenség végett; jógokban mindnyájan egyenlők; a gyülésen, melly Ausztria tiszteletbeli elnöklete' alatt Frankfurtban ülésez, a tizenhét szavazat a harmincznyolcz tag között osztatik meg; midőn alaptörvényekről van szó, teljes gyülésben minden egyes állam terület-arányban szavaz, melly uton hatvankilencz szavazat fog kikerülni. Vitás kérdéseiket fegyver nélkül döntendik el; a szövetkezésben szabadok, de mindig fentartással a Szövetség vagy az azt alkotó államok iránt. Minden államban területi rendek fognak alakittatni, de nem határozták meg, miként és mikor: ugyanazért nem voltak kénytelenek beváltani igéretöket.

A függősitett államok, mellyek visszakövetelték elvesztett birtokaikat, a gyüléshez utasittattak; és soha sem nyertek itt szavazatot, hanem csak némi kiváltságokat és megkülönböztetéseket azon államokban, mellyekhez kapcsoltattak. Az egyházi fejedelmek semmit sem kaptak, mindenöket a királyok ragadván magukhoz; még csak kellő jövedelmet sem biztositottak a főpapoknak. Sok egyéb dolog a gyülésnek tartatott fen, még a sajtószabadság is.

Németország régi szervezetében tehát nagy változás történt. Oda lett a római szent birodalom eszméje; nincs többé császár, nincsenek választók, nincs hierarchia a fejedelmek között, nincs közös törvényszék; a birodalmi gyülés megváltoztatta természetét, nem lévén abban képviselve sem az egyház, sem a nemesek, sem a városok, és nem kivántatván többé a császár beleegyezése; az arany Bulla s a választási föltételek elvesztették érvényöket, s elfogadtatnak a czimek és az absolut hatalom ugy amint egy idegen hóditó keze adta azokat. A felsőbbség tényleg Poroszországnál marad, mig Ausztria inkább Olaszországban s a szlávok között keresi a hatalmi sulyt; a katholicismus, csupán Ausztria és Bajorország szavazatára szorittatva, alárendelt helyzetbe jut azon birodalomban, melly a középkorban a kereszténység élén állott [1]).

Meiningen, 19. Szász-Hildburghausen, 20. Mecklenburg-Strelitz, 21. Holstein-Oldenburg, 22. Anhalt-Dessau, 23. Anhalt-Bernburg, 24. Anhalt-Köthen, 25. Schwartzburg-Sondershausen, 26. Schwartzburg-Rudolstadt, 27. Hohenzollern-Hechingen, 28. Lichtenstein 29. Hohenzollern-Sigmaringen, 30. Waldeck, 31. és 32 Reuss, idősb és ifiabb ág, 33. Schaumburg-Lippe, 34. Lippe-Detmold, 35. Lübeck szabadváros, ugyszintén 36. Frankfurt, 37 Brema, 38. Hamburg.

[1]) Szászország királya katholikus, de tulsulylyal birván ott a protestansok, ezek értelmében kénytelen müködni. Hohenzollern-Sigmaringen és Hechingen,

Megőrizvén a fajegységet, nem voltak figyelemmel amaz egységre, melly a törvényekből, intézményekből, közös biztositékokból származik; nincs ott központositás; a régi birodalom összes fogyatkozásai megmaradtak a tisztelet nélkül, mellyet annak az idő kölcsönzött; s Németország megfosztva látta magát a szabadságoktól, mellyek keblében szülemlettek, s mellyek nevében fölkelt.

A vérmes remények kijátszását vagy késleltetését megbocsátották a népek, mert kielégittetett a nemzetiség átalános óhaja; az, hogy fölszabaditattak az idegen járom alól, szemet hunyatott velök a módok fölött; s jóllehet az apró trónok ama nagy száma növelte a költségeket, a hadseregeket, az udvarokat, mellyek mindegyike igen gyenge arra, hogy önálló eljárást kövessen, mindazáltal Németország visszaszerezte a függetlenséget s a régi határokat; kevésbbé kellett félnie Ausztria vagy Poroszország nagyravágyásától, mert Franczia és Oroszország megfékezendették azokat; tetszett a szerződés, melly az összes államokat küzdelemre kötelezte bármily fölmerülhető ellenséggel szemben, s örömmel látták magukat német fejedelmek alá vetve, bárha az erkölcsi illemek megsértésével történt is az.

Német-Alföld „terület-nagyobbitás czimen“ Hollandhoz csatoltatott, azon hitben, hogy amaz hadseregével, emez tengeri erejével szilárd korlátot képezendnek Franeziaország és Észak között, annál inkább, mert könnyen kezet foghatnának Poroszországgal. Az oraniai ház királyi czimet vett fel, alkotmányt adván, mellyben eredet, nyelv és vallásra nézve különböző két népet igyekezett összeolvasztani. Anglia, kárpótlásul a Holland által neki átengedett Essequebo, Demerary és Berbiceért egy várvonallal erősitette meg annak határait; a gyarmat-birtokok: Surinam, Curassao, Saint-Eustache, Saint-Martin, Batavia, Banka és a Molukkák visz szaadatván, csupán a királynak vettettek alá.

A huszonkét éven át majdnem szakadatlanul folyt küzdelemben legmakacsabbnak mutatta magát Ausztria, nem kiméive az áldozatokat, költségeket, érzelmeket, méltóságot; mindig utólsó vonult vissza a csatatérről, mindig háborura készült a béke alatt, s szövetkezve az ellenséggel leste az alkalmat, hogy csapást mérhessen arra. Méltányosnak látszott tehát, ha nayyobbodva hagyta

---

s Lichtenstein katholikus fejedelemségeknek egy szavazatuk van öt protestanssal megosztva. — Pedig hát a katholikusok száma tizenöt millió, a protestansoké tizenhárom.

el a küzdtért. Poroszországot, a régi vetélytárst, szövetségesévé tette [1]); a császári köpenyt, melly teherré vált, eldobta magától; tartományait, mellyek esetlegesen halmozódtak össze, pompás czim alatt egyesitette. Belgiumot, e távol fekvő birtokot, mellynek gyümölcse csekély, védelme nehéz vala, melly egyetlen háboru év alatt többe került neki, mint amennyit tiz évi béke alatt jövedelmezett, már 79-ben Bajorországért akarta volna cserébe adni: miért is nem vallott kárt annak elvesztésével. Látván, hogy növekedése akadályoztatni fogna Németországban, s nem nagy kedvet érezvén magában Kelet felé kerekiteni ki birodalmát, hol patriarchalis rendszere könnyitette volna kiragadni a népeket barbár állapotukból, Ausztria Olaszország felé fordult, s egy terjedelmes, virágzó, hatalmas országot nyert ott.

A forradalomban Olaszország, akarva nem akarva, mind politikailag, mind az eszméket illetőleg, ujból öntetett. Napoleon elég meggondolatlanul hazára és nyelvre nézve egységes népeket darabolt szét, s egy országot alkotott, melly, el levén szigetelve Francziaországtól, csak álnok módon kormányoztathatott; s melly minden jövőt nélkülözött, mert, vagy gyenge marad, és akkor elnyeli azt Francziaország, vagy erőssé növi ki magát, és akkor beolvasztja a tőle elszakasztott részeket. Mindazáltal, ha nem erőszakoskodik a pápával, Napoleonnak sikerülhetett volna a félszigetet három, egymással szövetkezett állammá tömöriteni, mellyeknek semmi érdekök nem leendett másokat sérteni, mig a féltékenység Ausztria és Francziaország között elégséges lett volna azok biztositására. E nagy lépéshez az egység felé hiányzott nála a bátorság. Később az olaszok, biztatva a hatalmasak által füg-

[1]) A szövetség Ausztria, Porosz és Oroszország között, melly aztán alapjává lett a harminez évi békének 1815 után, ugy tekintetett a nagy politikusok által mint szörnyeteg és lehetetlen tény. A sileziai Gentz, egyike a legjobban értesült embereknek, ki 1814-ben Ausztria jegyzőkönyveit vezette, s ki 1832-ben halt meg, kétségbeesve saját hazájának ügye fölött, 1801-ben következőleg irt az 1772-iki szövetség tárgyában: E mulékony szövetség Ausztria, Porosz és Oroszország között sajátságos tünemény volt, melly a legnagyobb emberek egyikének szellemi segédkezése mellett rendkivüli körülmények találkozása által született, s minden rendes politikai számitás határain tul ment. Ki illy jelenségeket számitásba akarna venni, átlépné a tudomány körét, s elárulná saját elégtelenségét: hasonló combinatio sok századon keresztül sem fordulhatna ismét elő; s tartóssága mind a dolgok természetével, mind az összes politikai viszonyok szükséges rendével ellenmondásban állana." *État de la France à la fin de l'an VIII.*

getlenségi törekvésökben, ennek lehetöségét az átalános szövetkezésben s az erő és ipar növelésében látták. De midőn a cselekvés szüksége beállott, inkább biztak mások igéreteiben, mint saját karjukban, és elvesztek [1]).

Amaz uj alakitás következtében egynémelly államok eltüntek, mások kikerekittettek, a köztársaságok véget értek, s legroszabb bánásmódban részesültek, mellyek legkevésbbé érdemelték azt. Ha a kikiáltott jogszerüség nem csupán a királyokra hanem a népekre is tekintettel van, Velenczének, melly nem tette magát vétkessé Napoleon pártolása által, vissza kellett volna kapnia függetlenségét: a helyett azonban elfoglalta azt Ausztria az ő régi Lombardiajával, mellyet Valtellina is növelt. Minélfogva Ausztria, melly a megelőző században az ő örökös tartományaitól elkülönzött milanói területen kivül mit sem birt Olaszországban, most öt millió lakost és nyolczvannégy milliónyi évi jövedelmet számitó országot keritett hatalmába, Velenczével és háromszáz mérföldnyi (miglia) tengerparttal, s erdőkkel és emberekkel, igen alkalmasakkal arra, hogy tengeri erőre tegyen szert: egy részről megnyiltak elötte Schweiz s a Ticino által gyengén védett Piemont; más részről ferrarai, piacenzai, comachioi őrségei biztositották neki a Pó átjárását; Friaul és Valtellina által egyesitvén tartományait az alpeseken-tuliakkal, az Addától az Isónzoig minden völgy szabad utat engedett neki; az egyedüli Mantua helyett, melly kevéssé megbizható erőd, a Mincio s az Etsch igen erős vonalaival födözte magát; Legnago, melly előbb elenyészett a mély sikságon, igen fontos lanczszemmé vált Mantua és Verona között; melly utóbbi első rendü elsánczolt táborhelylyé alakittatott át, mögötte az állam összes tartalék és pótcsapataival. Rokonait ültetvén Toscana, Modena, Párma trón-

---

[1]) 1815 marcz. 20-án, Castlereagh lord, Anglia teljhatalmu követe a bécsi congressuson, kérdőre vonatván a parlamentben a királyok által rendezett népvásár iránt, válaszul adá, mikép czéljuk volt: „egy rendszert állapitani meg, melly alatt a népek békében élhessenek egymás között; ugyanazért nem helyezni vissza azon bukottakat, kiknek visszahelyezése uj veszélyekbe dönthetné Európát. Olaszország semmit sem tett, hogy lerázza a franczia igát; miért is csak hóditott ország gyanánt tekinthető: szükséges volt azt átengedni Ausztriának, hogy igy e hatalom szoros szövetségben maradjon velünk. . . A népek előitéletei csak akkor érdemesek a figyelembe vételre, ha nem ellenkeznek valamelly kitüzött czéllal. Ámde a szövetséges hatalmak kezességet vállalván a párizsi szerződéssel Európa biztonságáért, ez átalános biztonság arra kötelezett minket, hogy erőszakot kövessünk el az olaszok érzelmein."

aijba, Ausztria fél Olaszországot kezében tartotta. Csakhogy az olasz tartományokban Franczia ország uralma alatt olly eszmék terjedtek el, mellyek nem igen hangzottak össze Ausztria rendszerével, miert is törekednie kellett, hogy kielégitse vagy elfojtsa azokat.

A toscanai uralkodóház, mert osztrák volt, jóllehet már előbb dus kárpótlásokat nyert Németországban, visszaszerezte a régi herczegséget, nem csak, hanem Piombino herczegségen s a császári hübéreken kívül, még amaz erődített helyeket és Elba sziget egy részét is kapcsolta, mellyek annyiba kerültek Nápolynak. Az élő Napoleon özvegyének székhelyet akartak adni: s Parmát, Piacenzát és Guastallát jelölték ki neki élethossziglan, miáltal a spanyol Bourbonok igényeit sertették, s a népeket egy életjáradéki kormány hátrányainak tették ki. Ez igaztalanság több mást vont maga után, mert Lucca, melly hasztalan követelte vissza a régi szabadságot s egy ideig a németek által tartatott elfoglalva, mint ideiglenes birtok szintén Hetruria régi királyának lett alávetve, kinek Maria Lujza halála esetén vissza kellendett azt adnia, hogy Parmát és Piacenzát foglalja el helyette [1]).

A savoyai ház, melly, daczára saját érdekének, idegenséggel viseltetett a forradalom iránt, nem csak megtartotta minden birtokát az Alpeseken innen és tul, csupán egy határerődöt engedvén át Schweiznak, hanem, bármennyire zokon vette azt a helyhatósági

---

[1]) Egy 1815 máj. 20-iki különleges pótczikkely szerint azon esetben, ha Parma herczegség Ausztriára szállna vissza, Piacenza város és az erőd meghatározott környékkel a sardiniai királyt fogja illetni. 1844 nov. 28-án Florenczben Lucca és Modena herczegei, a toscanai nagyherczeg, Sardinia királya s az osztrák császár között több államrészekre nézve csereszerződés köttetett, hogy jobban kikerekithessék birtokaikat, ha bekövetkezik az idő, midőn majd Lucca herczegségnek Toscanára, s Parmának és Piacenzának a spanyol infansra kellend átszállaniok. Toscana megtartandja Barga és Pietrasanta vicariatusokat s Parma jövendőbeli herczegének fogja átengedni Pontremolit, Bagnonet s a lunigianai kapcsolt területeket. Parma herczege a modenainak adja át Guastalla herczegséget s a parmai földnyelvet az Enza jobb partján; A császár elismeri a guastallai herczegség átengedését, s a háramlási jogot, melly Guastallára s az Enzán tuli területre nézve őt illette, a pontremolii kerületre s Lunigiana hátra levő részére szállitja át, mellyek a parmai herczegnek adattak. Ha a parmai herczegség valamikor Ausztriára esnék vissza, a császár Sardinia királyának fogja oda engedni Lunigiana emlitett részét s Treschietto, Villafranca, Castevoli, Mulazzo kerületeket; s mindezt a szerződésileg kikötött Piacenza város és erőd helyett.

hazafiság [1]), Genuát is birtokaihoz csatolta, kötelezettséggel szabad kikötőt s nem tudom miféle jogokat tartani ott fen. Talán előre látták a hatalmak, hogy az elárult köztársaság kelletlenül fogja viselni a subalpini igát, és sohasem olvad össze a piemontiakkal, akadályokat és zavarokat okozva a kormánynak. Igy akarták az Alpesek őrét erősiteni a két szomszéd oriás ellen, de még sem annyira, a mennyire azt ez egyetlen olasz uralkodóház biztonsága megkivánta volna. A monacoi herczegség a Matignonik birtokában hagyatott, de Savoya védnöksége alatt. Modenát Maria Beatricenek, az Estek utólsó ivadékának adták, ki egy osztrák herczegre szállitotta azt át.

A pápai államok körül sokat vitáztak, mig végre megegyeztek a hatalmak ugy tekinteni a pápát mintha soha sem állott volna háboruban, s következésképp mintha a tolentinói szerződés nem is köttetett volna; s elhatározták teljesen visszaadni államait, nem zárva ki az idegen államok közé beékelt Pontecorvót és Beneventót sem. Azonban Francziaország megtartotta Avignont, Ausztria pedig (daczára a pápa tiltakozásának, ki ugyanazért nem irta alá a bécsi szerződést) jogot tulajdonitott magának őrséget helyezni el Ferrarában és Comachióban, vagyis megvetette lábát a Po folyamon tul. Talán bizony a pápa uralma fegyverekre támaszkodik? ezek napról napra megfoszthatják őt birtokaitól; mindazáltal léténck kérdése érintetlenül maradna.

A nápolyi Bourbonok husz éven át küzdöttek fegyverrel és szolgálataikkal a forradalmi eszmék és személyek ellen; mindamellett még csak Nápoly-országot sem kapták vissza, mig Murat bukott kisérlete ismét kezökre nem játszotta azt. Akkor a szárazföld Siciliával egyesittetett, de uj területek nélkül, mikből pe-

---

[1]) A genuaiak rámutattak a hátrányokra, mellyek származnának „egymás iránt olly idegenséggel viseltető és egyenetlen népek egyesitéséből, millyenek a ligurok és a subalpinok voltak mindig.“ (*Pareto levele Castlereagh lordhoz* 1814 máj. 11-ről); s inkább „az Európában uralkodó feleséges családok valamelly rokonát ohajtották fejedelmül“ csakhogy megtarthassák függetlenségöket — „nagyon is eleven emlékben levén még a bajok, mellyek az *idegen* uralommal együtt járnak.“ (*Serra jegyzéke a bécsi congressushoz*).

A vita, melly akkoriban e tárgy körül az angol parlamentben kifejlett, hol az ellenzék a jogok, a kormány a tények s az illemek mellett szállott sikra egyike a legfontosabbaknak a politika s a nemzetközi jog fölött. Kivonatilag olvasható az **Sclopis**-nál, *Delle relazioni politiche tra la dinastia di Savoja e il governo britannico*. Turin 1853.

dig minden más fejedelemnek kijutott a maga része. Annyi bizonyosnak látszik, hogy a Marcák oda igértettek Siciliának, mig Ausztria a romagnai négy legatiót tartandotta meg. Nem akarván azonban zavarni a pápa végnapjait, a szerződést titokban tartották annak halálaig. A mint ez bekövetkezett, ki tudták játszani a siciliai reményeket. Nápolytól elvétetvén a toscanai erődök, Piombino és Elba sziget egy része, mellyeket három századon át birt, a toscanai osztrákoknak adattak: mindazáltal a Két-Sicilia-ország nagy test maradt, melly (ha véget érnek a tartományi versenygések) nem csak Olaszország, hanem Európa mérlegében is sulyt vethet.

A joni szigetekre Oroszország tarthatott némi igényt: de Sándor önzetlensége vagy barátainak féltékenysége köztársasággá ismertették azokat el Anglia védnöksége alatt, melly hatalom helyőrséget és egy lord biztost tart ott, s nevezi a Senatus elnökét. E szerint a nép, melly tisztán kereskedésből él, a kiválólag iparos nemzetnek adatott.

A hűbérjog tehát megszünt európai közjog lenni; Németország fejedelmei s a schweizi kantonok egyenlők lettek egymás között, a középkor köztársaságai eltüntek, néhányat kivéve, mellyek módosittattak; elismerték a bevégzett tényeket, biztositván a forradalomban szerzett jogokat. A maltai rend elveszett s bár a királyok által később ujra fölelevenittetett, el lévén szórva, képtelen többé a jóra, mit egykor, alkalmazkodva az időkhöz, szikla-szigetén mivelt, s most már csak a nemesi nagyravágyás kielégitésére szolgál. Nemzetek idegen népeknek, köztársaságok királyságoknak vettettek alá; a papság s a pápai hatalom gyakorlata iránt semmi intézkedés nem történt; a katholikus Belgium a kalvinista Hollandiának, a régi egyházi választó-fejedelemségek a reformált Poroszországnak, a katholikus Lengyelország a görög Oroszországnak vettettek alá. Az angol parlament menydörgött a népek ez önkényes felosztása ellen, mellyek elvétettek az uralkodóktól, kiket szerettek, s ujaknak rendeltettek alá, ép ugy, miként Napoleon tett volna; s nem valami nagy köz-haszon végett tették ezt, hanem hogy egyiket másikat kielégitsenek, kártalanitsanak, s tették a tiltakozások ellenére; ugy hogy az európai béke megállapitásában nem annyira a rokonszenvekre és illemekre mint inkább a számra voltak tekintettel. Belátó politikusok már akkor fölvetették a kérdéseket, miért nem tartják a hatalmak magukat a kikiáltott elvhez, s miért választják el az uralkodó házak jog-

szerüségét (legitimitas) a nemzetekétől? Mire való egyesiteni Svédországot Norvegiával, Belgiumot Hollandiával? miért nem adják vissza Genuának és Velenczének a függetlenséget, miután minden hóditmány visszavétetvén Franciaországtól megszünt az ürügy, melly alatt elfoglaltattak? miért meghagyni Szászországnak a királyság nevet, s mindamellett feldarabolni azt? miért nem állitják vissza Lengyelországot? Tehát a gyülölet és boszu a dicsőség ellen politikai óvatosságnak vétettek; amaz indulatok által sugaltatva a fejedelmek félénken viselték magukat a mult veszélyekkel szemben, de nem gondoltak a jövendőbeliekre: vagy pedig haboztak, ki akarván egyeztetni a mult félelmet a jelenlegi nagyravágyással, az akaratot: beváltani a tett igéreteket, a hajlammal: megtartani az önkényuralmat.

Mit sem határoztak Törökországra nézve, melly zsákmányul van kiszemelve, s hagyták azt tovább is kegyetlenkedni a most már uj sorsra megért Görögország ellen. Nem gondoskodtak Dél-Amerika gyarmatairól, jóllehet valamennyi forrongásban volt. Pedig tehetségökben állott volna jó kereskedelmi szerződéseket kötni, megakadályozni a sok vérontást, menhelyet nyitni a számtalanoknak, kiket a béke foglalkozás nélkül hagyott, kereskedelmi szellemmel helyettesitvén a katonait; s virágzásra juttatni Spanyolországot azon eszközzel, melly a helyett romlását vala előidézendő.

Tehát a forradalom, melly demokracziával kezdődött, a népies kormányok s a választó államok megsemmisitésével s a monarchiák szilárditásával végződött: a császárság, melly mindenkit levert, utóvégre minden ellenségét magasabbra emelte. Napoleon által Ausztria urnője lett az Ádriai-tengernek; Piemont a Liguritengernek jutott birtokába; Poroszország, mellynek ő a Hansavárosokat ajánlotta fel, miként oda adta annak Hannovert gyülöletből Anglia iránt, a Rajnát szerezte meg; Oroszország Finlandot vagyis a Balti-tengert kapta tőle; s Angliának alkalmat vagy ürügyet szolgáltatott minden vetélytársán felülkerekedni.

A forradalmat megelőzőleg, Európa államai egyensulyban voltak egymás között: Franciaország versenyzett Angliával, s kivivott előnyeik lépést tartottak ugy Európában mint a gyarmatokban. Ausztria, belgiumi birtokánál fogva függésben állott Franciaországtól, Németországban Poroszországtól, kelet felé Török és Oroszországtól. E két utóbbi kölcsönösen ellenőrizte egymást, mint szintén Svéd és Dánország is. Oroszországot annyira

függésben tartotta Finland, hogy a büszke Katalinnak félnie lehetett III. Gusztávtól. Kifosztatván a gyengék, csak az oriások maradnak; Francziaország, melly legtöbbet hoditott, a semmiségre vitetett vissza, s növekedtek, kik legtöbbet vesztettek.

De ha nem lehetett többé félni a megnyirbált, lealázott, elerőtlenedett, megszállott Francziaországtól, mások léptek helyébe veszélylyel fenyegetve Európát. Mig Ausztria és Poroszország önvédelemmel vannak elfoglalva a földrajzi helyzet s a népek hajlamai ellen, Oroszország és Anglia oriásilag növekednek. Amaz, átlépvén a Vistulát, Németországot érinti, mellyet gyengén véd a megtört Szászország; alig néhány napi távolság választja el Dresdától, Berlintől, Bécstől; ellenségeit Ázsiában vagy Európában szemelheti ki. Anglia, helyzeténél fogva nem nagyobbithatván területét, olly pontokat foglalt el, mellyek biztositják neki a tengerek jogarát.

Napoleon mulandó hatalmát tehát két halhatatlan váltotta fel: egyik, melly a tengeri felsőbbséget igényli, a másik, melly fegyver-uralom alá akarja vetni Európát; s majd szövetkeznek, majd háborut viselnek egymással, egész más eszmékért mint az igazságéiért, különnemü két szolgasággal fenyegetve Európát.

Pedig hát e munkának az volt czélja, hogy visszaállittassék a mult s az egyensuly; s e czélnak feláldoztak régi jogokat, történeti souverainségeket, erkölcsi illemeket, vallásos érdekeket. De a fejedelmek vagy minisztereik nem meghányandó elvekkel, hanem bevégzett tényekkel álltak szemközt, s két oldalról sürgettettek, egyrészt az akarat által beváltani a tett igéreteket, másrészt a szükség által bárminemü rendet hozni a dolgokba. A háboru idején vállalt kötelezettségek nagy nehézségei; a szükség biztositani a békét, melly akkoriban a világ legfőbb ohaja volt; a félelem Francziaországtól; végül a reménylettnél sokkal nagyobb győzelem által szült elkapatottság azt okozták, hogy az eredmény, daczára a kitünő szándékoknak, mindössze is csak körülményi kitatarozás lett, melly ellen fejedelmek és népek, tények és talok tiltakozandók valának [1]).

---

[1]) A congressus költségeit, mellyek 40 millió frankra rugtak, Ausztria viselte. A császári asztal naponként 300,000 frankba került.

TIZENHETEDIK FEJEZET.

A négerek. — A berbérek.

Ki akarta e szövetség érdemelni a szent czimet? tehette volna azt, ha megszünteti akár a négerek rabszolgaságát a gyarmatokban, akár a fehérekét a berbér partokon. Nemesebb czél egyesithetné-e az összes európai fegyvereket, mint a boszuállás a meggyalázott emberiségért?

Láttuk már (XIV. könyv, VI. fej.), hogy a szükség: gyümölcsözőkké tenni a forró földövek között elterülő vidékeket, miként hozta össze szerencsétlenségökre a négereket a fehérekkel. A quakerok voltak elsők, kik Angliában kikiáltották a négerek felszabaditását a vallás nevében, s valositották is azt gyarmataikban. Wilberforce methodista, a gyöngéd lelkek és elmélkedő szellemek közegévé tevén magát, egész életének czéljául tüzte a rabszolga-kereskedés megszüntetését, és pedig vallásos eszmék utján, függetlenül a politikaiaktól; s az egész világ összes kitünőségeivel érintkezésbe lépett, hogy megtéritse San-Domingót és Australasiát. Parizsban a *néger-barátok* egy társulata alakult, mellyben Mirabeau, La Fayette, Condorcet, Brissot, Gregoire tevékeny szerepet vittek.

De nem elég meginditani a sziveket, elhatározásra van szükség; s Fox segélyökre ment ez apostoloknak, világiasabb és valósithatóbb eszmékkel, mellyek az ember igazság és méltóság érzetéhez szólottak. Pitt, akkoriban miniszter, habozott, s évről évre halogatta a javaslatot: mert igen jövedelmező kereskedésről volt szó, mellyet most már Anglia kiváltságosan üzött, tekintve tulsulyát a tengereken. De midőn a franczia forradalomra a san-domingói négerek fölkeléssel feleltek, Pitt az emberszeretet hirdetőjeként kezdette magát viselni. Felróják neki, hogy az angol politikát és érdeket tartotta szem előtt, s azért kiáltotta ki a fajok egyenlőségét, hogy annál határozottabbá és iszonyubbá tegye ama gyarmat elszakadását Franczia országtól; s még most is önző érdekekből származtatják Anglia erőfeszitéseit a rabszolga-kereskedés megszüntetése körül: legyen bármiként, szerencsés a nemzet, mellynek érdeke azonos az emberiségével.

Pitt tehát két órai bámulatos beszédben rajzolta a parlament előtt (1793) a rabszolga-kereskedés iszonyait, a gyarmati szerve-

zetet, a népesség állapotát, a szabadok munkáját szembesitve a rabszolgákéval, s előadta, miként lehet emezt pótolni, s szaporitani a népességet és a termékeket a szabad müvelés segélyével. — „Miért kell eltörölni a néger-kereskedést? (mondá ő); mert az gyógyithatlan igazságtalanság. Az érv tehát százszorta inkább szól a rögtöni mint a fokozatos eltörlés mellett. Ha, mert igazságtalan, el kell egykor töröltetnie e kerekedésnek, miért nem töröltetik el rögtön? mire való csak egy órával is tovább élni hagyni az igazságtalanságot? Mindenki meg van győződve e kereskedés igazságtalanságáról; de némellyek azon meggyőződésben is vannak, hogy nem vehette volna az kezdetét ellenálhatlan szükség nélkül, s azzal csititják a lelkiismeretet, hogy a Gondviselésnek róják fel e bajt. Nem; nincs szükséges rosz, hacsak nem az, mellyet nagyobb baj nélkül nem lehetne akadályozni. Már pedig én képzelni sem tudok nagyobb roszat, mint évenként hatvannyolczvan ezer egyént rabolni el szülőföldéről, és pedig egyesült erővel a legmüveltebb nemzetek részéről, s azon ország törvényes szentesitése mellett, melly minden más országok között a legszabadabbnak és legvirágzóbbnak tartja magát. Még ha valami nagy vétség bizonyulna is e szerencsétlenekre, minket illetne-e a hóhéri tiszt? . . . De mi roszabbat teszünk: rábirjuk őket, hogy adják el testvéreiket; hogy ellenséges betörések, indokolatlan háboruk, igaztalan itéletek utján az áldozatok bizonyos számára tegyenek szert, melly a mi keresletünkkel arányban növekedik. Az afrikai háboruk az afrikaiakért vivatnak-e, vagy miérettünk? Az afrikaiak kezébe adott angol fegyverek azok, mellyek terjesztik ama földön a pusztulást.“

S miután rendre megczáfolta volna a jól ismert álokoskodásokat: — „Volt idő, midőn emberi áldozatok mutattattak be szigetünkön, s körülbelül ugy üzérkedtek rabszolgákkal, miként most az afrikaiakkal tesznek. A házasságtörés, a boszorkányság, az adósságok rabszolgákkal látták el Róma piaczát; azokhoz járultak a hadi foglyok, s némelly szerencsétlenek, kik, miután mindenöket elpazarolták volna a játékon, önmagukat s nőjük és gyermekeik testét tették koczkára. Mindez okok a régi szólamokba öltöztetve hozatnak fel most is, mint forrásai a rabszolgaságnak Afrikában; s ezek és némi ember-áldozat képezik a követelt bizonyitékot, hogy Afrika természetszerüleg képtelen a müveltségre; hogy a Gondviselés visszavonhatlanul arra kárhoztatta azt, miszerint rabszolga-iskolául szolgáljon a szabad és müvelt európaiak

részére. Miért nem lehetett volna ugyanazt mondani a régi brittekről? valamelly római senator, ugy okoskodva, miként e gyülekezet egynémelly tagjai okoskodnak, miért nem mondhatta volna felölök: olly nép ez, melly soha sem fog müveltségre jutni; melly nincs rendeltetve szabaddá lenni; melly nélkülözi az értelmiséget a hasznos müvészetekhez; melly a Gondviselés által alább sülyesztetett az emberinem szinvonalánál, s arra van teremtve, hogy rabszolgákat szolgáltasson a világ többi részének? És mégis olly rég óta kiléptünk már a barbárságból, hogy elfeledtük, mikép egykor barbárok voltunk; a társadalomban igen ellentétes állapotra jutottunk azzal, mellyet egy római jelölhetett volna ki nekünk, s mellyet mi most Afrikának jelölünk ki. Csak egy dolog van még hátra, hogy bevégzett legyen ez ellentét, s hogy ne érhessen bennünket a vád, miszerint még mindig barbár módon cselekszünk. Mi manapig is folytatjuk a rabszolga-kereskedést, daczára annak, hogy kétségbevonhatlan előmeneteleket tettünk a polgárosodás utján.

„Egykor ismeretlenek voltunk a nemzetek között, vad szokásokkal, romlott erkölcsökkel, az értelmiség alacsony fokán, ép ugy miként most a szegény afrikaiak: de évek hosszu során át, léptenként haladva, gazdagok lettünk különféle javakban, a Gondviselés minden ajándékából bőven kijutott részünk, hasonlithatlanok vagyunk a kereskedelemben, kitünők a müvészetekben, minden más népnél előbbre haladtunk bölcsészeti és tudományos fürkészetek terén, elhalmoztattunk a polgárosultság áldásaival. Békének, jólétnek, szabadságnak örvendünk; szelid és jótékony vallás vezérel utunkban; olly kormány-rendszerrel birunk, mellyről, a tapasztalás által felhatalmazva, elmondhatjuk, hogy a legjobb és legbölcsebb mindazok között, mellyek valaha érvényben voltak. Mind e javaktól örökre elzárva maradhattunk volna, ha találtatnék valami igaz az elvekben, mellyeket Afrikával szemben e gyülekezet számos tagjai felállitottak; mai napig ama baromi és aljas állapotban kellett volna sinlődnünk, mellybe a történet tanusága szerint öseink sülyesztettek; s mind erkölcsiség, mind ismeretek tekintetében kevésbbé volnánk felebbvalók a guineai partok durva lakoinál. De ha az észre és kötelességre hallgatunk, némelylyek közülünk még megérhetik, hogy Afrika benszülötteit békés iparral és kereskedéssel foglalkozva fogják látni; látni fogják feltünni a tudomány és bölcsészet sugarait ama földön, melly később

teljesebb fényben fog ragyoghatni. Akkor remélhetjük majd, hogy Afrika este felé szintén eljut azon jótéteményekhez, mellyek mireánk reggeli órában szállottak bőségesen; akkor Európa, előnyére forditva e jólétet és tökélyesedést, méltó jutalmat veend nagylelküségeért, ha nagylelküségnek lehet mondani nem tartani tovább ama szárazföldet a sötétségben, mellyből már kibontakoztak a szerencsésebb vidékek."

A rabszolgakereskedés megszüntetése egyelőre csak fokozatosan fogadtatott el; de már az is nagy vivmány volt keresztül vinni ez elvet egy törvényhozásban, melly annyira ragaszkodik a multhoz. Miként láttuk, Napoleon, San-Domingóra nézve, szentesitette a rabszolgaságot; aztán zivataros kormánya alatt nélkülözte a szükséges higgadtságot egy illy baj orvoslásához. Dánia azonban 1792 máj. 16-iki rendeletével már minden rabszolgakereskedést eltörölt gyarmataiban; az európai congressuson, megfelelőleg az evangeliumi eszméknek, mellyek ott fölmerültek, eltiltatott a rabszolgakereskedés; de a valósitás csak lassan haladhatott előre, s a legnagyobb erőfeszitések érdeme Angliát és az Egyesült-Államok néhányát illeti.

A szárazföldi congressus, melly 1774-ben Philadelphiában tartatott, már kárhoztatta a rabszolgákkal való üzérkedést, s kimondotta, hogy többé ollyanok be ne vitessenek [1]). Kevéssel előbb Virginia követei s Észak-Amerika tartományi congressusa ugyanazt határozták [2]). 1780 ban Pensylvania szabadoknak nyilvánitotta a négereket, kik a függetlenség kimondása után születtek; s kevéssel később az északi és közép államok megtiltották ujakat vinni be. De ha csempészet utján mégis vitetnének be, mit kell velök tenni? Legigazságosabbnak látszott vissza adni őket Afrikának és a szabadságnak; s ugyanazért, sok kisérlet után, 1816 deczemberben az afrikai partokon Liberia gyarmatot alapitották, hogy elhelyezzék ott az Egyesült-Államok felszabaditott rabszolgáit.

Mindazáltal a rabszolga-kereskedés mérték nélkül növekedett a tilalom után, s ugy számitják, hogy még mostanában is nem kevesebb mint százötvenezer afrikai raboltatik el évenként, kiknek kétharmada elvesz, mielőtt hasznosittathatnának a gyarmatokban, hol igen szaporitanak, de mindig nagy a halandóság. Sok nemzet a

---

[1]) *Journal of Congress.* I. köt. 32. lap.

[2]) **Pitkins**, *Hist.* vol. I. app. Nr. 16; — **Jones**, *Defens of the revol.* p. 145.

rabszolgakereskedést egysorba helyezte a tengeri rablósággal; s hosszas halogatás után foganatositni akarván, mit a bécsi congressuson elhatároztak, Britannia, Ausztria, Franczia, Oroszország 1841 decz. 20-án egy szerződést irtak alá annak akadályozása végett. Anglia, melly 1817-ben halálbüntetést mondott a rabszolga-kereskedésre, egy hajó-csapatot állitott fel az afrikai partokon, melly elfogná a negerszállitó hajókat, bármilly lobogó alatt evezzenek, s törvény elé állitaná azokat. Innen kikerülhetlenül a motozási jog keletkezett: de a nemzetek, ama hatalom által bitorolt felsőbbséget látván abban, minden erejökből ellene szegezik magukat. Az Egyesült-Államok, féltékenyek levén függetlenségökre, mindig kivonták magukat az elővigyázati rendszabályok s a motozás alól; s a törvénykezési formák azt okozzák, hogy ama kereskedés még mindig folytattatik ott, jóllehet ott is egysorba van az állitva a tengeri rablósággal. Spanyolország szintén türi a rabszolga-kereskedést, amennyire megengedik azt neki a tulsulyu tengeri hatalmak; ezek által kényszeritve Portugalia eltörölte ama kereskedést, s igy megsemmisitette saját fioktözsdéit Congóban, mellyek abból éltek.

Egyedüli gyökeres orvoslat a rabszolgaság eltörlése lenne; s az emberiség e tekintetben is elismeréssel fog tartozni Angliának. 1823-ban Fowel Buxton, Wilberforce barátja, a parlament elé vitte e kérdést, előadva, mi módon eszközöltetett az Egyesült-Államok némellyeiben a fokozatos felszabaditás; de csak némi javitásokat eszközölhetett ki, mellyeknél fogva a rabszolgák nevelésben és vallásos oktatásban részesitendők, polgári és bünügyekben tanuskodhatnak, illő áron megválthatják magukat, birhatnak tulajdonnal és átszármaztathatják azt, törvényesittetnek házasságaik, áruba bocsáttatván nem szakittatnak el egymástól a családtagok, korlátoltatik az urak hatalma és jobban szabályoztatik az igazságszolgáltatás. Egy lépés volt ez, melly senkit sem elégitett ki; de 1831-ben a kormány a korona összes rabszolgáinak rögtöni felszabaditását mondotta ki, védnök-tisztviselőket rendelvén számukra. A gyarmatosok feljajdultak, de az egyedül méltó válasz az lett, hogy a nyugati gyarmatokban a rabszolgaság megszüntetése 1834 aug. 1-sejére határoztatott el, négy évi ujonczság köttetvén ki a házi, és hat évi a munkás rabszolgákra nézve, kik aközben tovább is az urak részére fognak dolgozni, de hetenként negyvenöt órai munkánál nem lehet tölök többet követelni. Husz millió font sterlin-

get szántak a gyarmatosok kárpótlására, harminczöt lirát számitva fejenként; s a rabszolgák hétszázezren voltak.

Régi igazságtalanságokat csak nagy nehezen lehet kiirtani, s nem szüntethető meg valamelly baj a nélkül, hogy ujak ne lépnének helyébe, mellyek elviselésére készeknek kell lennünk. Valóban, a mellett hogy roppant költségeket kellett viselnie a kincstárnak, még a közföldek is müveletlenül maradtak, sok birtokos végkép megbukott; a négerek nem méltányolják a jótéteményt, vagy visszaélnek azzal, s a szabadság kiváltságának hiszik uraik példájára henyélésnek adni át magukat. A kereskedés annyira hanyatlott, hogy a britt kormány évenként hat millió frankot kénytelen fizetni gőzöseinek, mellyek az Antillákba járnak [1]), és számos csapatokkkal kell védenie az európai gyarmatosokat a felszabaditott négerek ellen.

Ezt állitják a felszabaditás ellenzői, mig a pártolók tulozva adják elő az előnyöket. A sürgető kar-hiányon, mig a müvelésmódszer át nem alakul, Afrikából önkénytes munkások szállitásával, s az irlandiak és skótok kivándorlásának előmozditásával igyekeztek segiteni. A gyakorlati kivitelben sulyos nehézségekkel találkozott a parlamenti határozat, s a helyi törvényhozások eléje tették a rögtöni és átalános felszabaditást a részlegesnek és fokozatosnak. 1838 aug. 4-én vallásos ünnepélyek kiséretében kiáltatott az ki; és hétszázezer lény nyerte vissza az emberi méltóságot, anélkül, hogy a gyarmatok felforgattattak volna. Házasságok lépnek az ágyasság helyébe; felülkerekednek a jó érzelmek; s a felszabaditottak, kik földmüvelésre és kis kereskedésre adják magukat, keresik az élet apró kényelmeit, sőt a fényüzéstől sem idegenek. Követni e nagy tény változatait s az ellenvetéseket, mellyek azzal szemben felhozatnak, érdekében áll a történetnek, már csak azért is, hogy felfoghassuk, mikép jött létre, a XIII. század után, ama forradalom, melly a középkor szolgáit szabad polgárokká alakitotta át.

Peel Robert, bár nem pártolta a rabszolgaság eltörlését, mindazáltal ugy nyilatkozott nem régiben, hogy „az a legszerencsésebb reform, mellyet a polgárosult világ felmutathat. Stanley lord pedig igy szólt a parlamentben (1842 marcz. 22): „E nagy

---

[1]) Az angol Antillák tizenöt nagyobb szigetből állanak, kilenczszázezer lakossal: első helyet foglál el Jamaika, melly a felszabaditás előtt különféle tárgyakban évenként százhuszonöt milliót is jövedelmezett.

kisérlet eredménye a gyarmatok jóléte mellett buzgólkodók legvérmesebb reményeit is felülmulta: nem csupán anyagilag növekedett nagyszerüen minden egyes sziget, hanem haladás történt ott az iparos szokásokban, tökélyesedés a társadalmi és vallási rendszerben, s az egyedekben kifejlődtek a sziv és szellem-minőségek, mellyek sokkal inkább szükségesek a boldogsághoz, mint az élet anyagi tárgyai.“ Más részről bebizonyult, hogy a czukor, mellynek termelése fő sérelmöket képezi az antillai négereknek, olcsóbban kapható Kelet-Indiában; ugy hogy az angolok terhes vámmal kénytelenittettek egyensulyozni annak versenyét az Antillákéval.

Az észak-amerikaiak alkotmányai semmiféle politikai jogokat nem engednek a rabszolgáknak; még a polgáriak is megtagadtattak tőlök; igy például nem köthetnek érvényes szerződést, sőt ollykor meg is büntettetnek a miatt. A természeti jogokat illetőleg, különböző a felfogás: Carolinában tárgynak és ingó jószágnak tekintetnek, Louisianában ingatlannak [1]) s ugyanazért akadályoztatik oktatásuk, annyira, hogy némelly helyen büntetés alá esik az ur, ki csak a legelemibb ismereteket közli is velök. Menekülniök lehetetlen, mert a szökevényeket feltartóztatják és ismét kézhez adják még olly államokban is, hol a rabszolgaság el van törölve [2]); s Carolinában meg van engedve elfogni és megkorbácsolni őket, Louisianában rájok löni. Különböző büntetések vannak szabva az urra és a rabszolgára; a fehér, ki egy négert megsebesit, negyven shillinget fizet; a rabszolga, ki szabad embert sebez meg, halállal lakol. Nem birván tulajdonnal, a négerre nem lehet pénzbüntetést szabni; bebörtönöztetése csak az urra nézve lenne büntetés; nem marad tehát egyéb hátra mint a halál,

---

[1]) Az amerikai törvénykönyvek között legujabb a Louisianaé, melly 1825-ben szerkesztetett. A 226-ik czikkely jogot ad a törvénytelen gyermekeknek keresni az atyát, föltéve hogy szabadok és fehérek: ha szinesek, csak szines emberek között kereshetik atyjukat. A 35-ik czikkely megkülönbözteti a szabadokat, a felszabaditottakat, a rabszolgákat; s „rabszolga az, ki valamelly ur hatalma alatt áll, ki eladhatja azt s rendelkezhetik személye, ipara, munkái felől, a nélkül hogy készithetne, birhatna, szerezhetne az valamelly dolgot, mi nem az uré volna. . . Bár természetöknél fogva ingó tárgyak, mindazáltal a törvény rendelkezése folytán ingatlanok (461 czikk). A rabszolgák gyermekei s az állatok szülöttei az anya birtokosát illetik a járuléki jognál fogva.“ (492 czikkely).

[2]) 1850-ben ez ujból megerősittetett.

kifizetve árát az urnak, ki azonban kikerülendő a költség és időveszteget közönségesen maga eszközli a fenyitést, rögtönösen és baromi durvasággal. Tehát ellentétben minden jó törvényhozással, a rabszolgák nem hasonlók által, nem világos törvények szerint itéltetnek el és nem meghatározott büntetésekkel fenyittetnek, hanem magának a sértett félnek önkényére hagyatnak.

Mindazáltal, hála a vallásos eszméknek, egynémelly, magukat egészen e czélra szentelt felekezetek müködésének, a haladó polgárosultságnak, melly szemrehányást tesz a szabad népeknek e vétségért, s a meggyöződésnek, melly szerint hol a rabszolgaság eltöröltetett, a jólét növekedett, mert megszüntek henyélni az értelmesebbek, vagyis a fehérek, kevesbedik ott a rabszolgaság. Voltak, kik azt javasolták, közköltségen kell őket visszavásárolni: de az 1830-iki népszámlálás alkalmával, az Unio egész területén kétmillió kilenczezret számitottak meg; s igy, ha csak száz dollárra becsültetnek is fejenként, ezermillió frankba kerülnének. Azonkivül mennyi veszélylyel járna rögtönösen a régi elnyomók mellé helyezni e népességet, mellyet kikeseritettek a hosszas szenvedések? Jefferson tanácsa: külön területen helyezni el őket, egy ellenséges társadalmat teremtendett, s az Egyesült-Államokat ellenségekkel hozta volna szomszédságba, melly bajtól megkimélte azokat a természet. Visszaállitani őket Afrikába temérdekbe kerülne. Továbbá mostanában minden anyagi jólét a rabszolgák munkáján alapszik, és semmiféle kárpótlás sem egyensulyozná ezek elvesztését. Nem marad egyéb hátra mint a szülötteket nyilvánitani szabadoknak: de ha e rendszabály kevesbiti is a nehézségeket, nem szünteti meg egészen, mert az atyák annál sulyosabbaknak fognák találni a lánczokat, s annál szembeszökőbb lenne fonáksága a rabszolgaságnak, melly az atyákra nehezednék, mig a fiúk fel volnának mentve alóla.

Aztán bármennyire dicsérjék is őket az emberbarátok és hitküldérek, a négerek mogorvák, henyék, ragadozók; ahol felszabadittattak, a fogyasztási tárgyak értéke kétszeresre emelkedett, s szaporodtak a vétségek és rendetlenségek: miért is sokan, jóhiszemben és minden önérdek nélkül, elleneszegültek a rabszolgaság megszüntetésének, ugy tekintvén azt mint „a társadalmi tökélyesedés eszközét, mint beavatást a polgárosultság jótéteményeibe“ [1]).

---

[1]) **De La Charrière**, *De l' affranchissemens des colonies*, 1836; **De Cools**, *De l' emancipation des esclaves*. Lásd a jegyzetet XIV. könyvünk 150. lapján.

Nem azért hozzuk ezt fel, mintha fékezni akarnók a nemes törekvéseket, hanem hogy mindinkább elismertessük, mennyire szükséges tekintetbe venni az időt, ha maradandó javitásokat akarunk eszközölni. San Domingóban, ezen, a francziák alatt egykor olly virágzó s gyarmatosokban igen bővelkedő szigeten, most boltokban vásárolják a czukrot, mellyet kivülről visznek be. Mióta felszabadittatott, a két faj ellenségkép áll egymással szemközt: mindazáltal az ügyesség, mellyet a négerek kifejtenek, meghazudtolja ezek állitólagos képtelenségét. A vérkülönbséghez hozzájárulnak a vallás-különbségek; s midőn 1843-ban kikiáltatott a vallásegyenlőség, az ott meghonosult spanyolok fegyvert fogtak, csupán a kath. vallást akarván, s a sziget keleti részén Dominica köztársaságot alapitottak; s ott, ép ugy mint nálunk, azt kiáltozzák: — Éljen a szabadság, a függetlenség s az atkotmány!

A spanyol gyarmatokban soha sem volt annyira sulyos a rabszolgaság, mert a papság befolyása szeliditőleg hatott az urakra s javitott a szolgákon. A függetlenség visszaszerzése után minden módot megkisérlettek a dél-amerikaiak, hogy megszüntessék e pestist, s addig is kevésbbé terhessé tegyék azt. Columbiában szabadoknak nyilvánittattak a rabszolga nők szülöttei, kiket a rabszolgatulajdonosok ruházattal és élelemmel tartoznak ellátni, miért viszonzásul amazok tizennyolcz éves korukig kötelesek nekik szolgálni: eltiltatott a rabszolgákkal való üzérkedés vagy ujak bevitele; alapot tettek le megváltásuk végett; s a nemzeti felszabadulás évfordulóin egy egy bizottság minden kerületben annyit fog megváltani, amennyit csak lehetséges. Mexikóban szintén elkoboztatnak a néger-szállitó hajók, s tiz évi börtönnel büntettetnek a főbb bünösök. Guatimala eltörölte a rabszolgaságot, s az urak lemondottak az elrendelt kárpótlásról.

A rabszolgaság még mindig tart a spanyol és portugal gyarmatokban, de szeliditi azt a katholicismus s a buzgalom, mellyet a lelkészek a négerek nevelése s a rendes házas élet előmozditása körül kifejtettek [1]). Havannában, hol egy társulat alakult e vég-

---

[1]) A rabszolgák felszabadittása körül forgó viták alkalmával, a franczia kamrában egy részlet olvastatott fel (1841 marcz. 6) a fort-royali (Guadeloupe) lelkész által tartott szónoklatból, melly szerintem mintájául vehető ama tiltakozások modorának, mellyeket a papok a vallás nevében időről időre a törvényesség (legalitas) ellen intéztek: „Ha a polgári törvények, mellyeket nem akarok itt jellemezni, minden jogot megtagadnak a rabszolgától, Isten ad neki, a vallás

ből, eltöröltetett a rabszolga-kereskedés; a birtok, mellyen uj négerek találtatnának, elkoboztatni, s a szolgák négy évi nevelés után felszabadittatni rendeltettek: mindazáltal itt üzetik még legélénkebben e kereskedés. A franczia gyarmatokban 1853-ra tüzetett ki a rabszolgaság megszüntetése, s a közben nevelni igyekeznek a jövendőbeli szabadokat, kik már fel vannak hatalmazva birtokot szerezni, s megváltani magukat. A jelentés, mellyet egy, 1840-ben választott bizottság e tárgyban tett, következőleg végződött: — „Födolog a gyarmati papság ujjászervezése, ez a valódi eszköz, melylyel a néger fajra hatni lehet. A kath. vallás ki fogja tüntetni, milly hatalom rejlik egységében, az alárendeltségben, a fegyelemben; millyen a tekintély elvében. A katholicismus mindenkire nézve a polgárosultság, a kibékités, a közeledés nagy eszköze; attól függ gyarmataink üdve.“ A néger-kereskedés eltörlése már annyit legalább eszközöl, hogy az ur nagyobb kiméllettel bánik a rabszolgával, mert nem egykönnyen helyettesithetné azt mással. Azonban a kérdés egész átalánosságában csak akkor fog megoldathatni, ha az összes gyarmatok felszabaditása elismertetik, mi előbb utóbb be fog következni.

De még a hol a felszabaditás előrehalad is, megmarad az előitélet a szin ellen, s a fehér nem türné a régi afrikai egyenlőségét: a két faj el van egymástól különitve, nem csak a törvényszék előtt, hanem a szinházakban, a börtönökben, sőt még a templomban és temetőkben is; s csak az idő leend majd képes, nem eltörölni ez aristocratiát, melly a testre van nyomva, hanem el-

---

föltételez részére ollyanokat, a természetes érzet fenhangon hirdeti azokat. Fiaim, hallgassatok a vallás szavára, s viseltessetek határtalan szeretettel mindenki, főleg pedig a gyenge irányában. Ne verjétek azt: az ember nem azért kelt ki Éva méhéből, hogy korbácsoltassék; legkisebb csapástok is egy halhatatlan léleknek okoz gyötrelmet, s kimondom, Isten boszut áll azért rajtatok. Ne hagyjátok őt meztelenül; nem dolgozott-e eleget, hogy igy kelljen meztelenségével lépten nyomon sértenie a szemérmet? Ne terheljétek azt békókkal; hol lánczokat viselnek, a gazdag hasonlóan a szegényhez szolgává teszi magát; mert ha az alattvaló lábán viseli a lánczot, a felebbvaló kezében kénytelen azt hordozni; a honnan közös bilincs, erőszakoskodás, s következésképp átalános szerencsétlenség származik. Oktassátok a rabszolgát, engedjétek őt akadálytalanul látogatni a templomot, hogy megtanuljon itt szeretni, segiteni, támogatni titeket; mi jogon vonnátok meg tőle a vallásos oktatást? talán az Isten adta őt el nektek? Ne, ne vessétek meg őt: kitől függött, hogy ti nem az ő, s ő nem a ti helyeteken született?“

tüntetni az idegen fajt a különböző vér elegyitése által [1]). Szintén az időnek van fentartva legyőzni a fehérek gőgjét, és makacs ragaszkodásukat a régi módszerekhez, mellyek inkább erőt igénylelnek mint értelmiséget: s a tisztelet az emberi természet iránt el fogja velök hitetni, mikép a Gondviselés valamelly földet nem azért áldott meg kiváltságos módon némelly termékekkel, hogy ezek ember-vérbe kerüljenek; és hogy nem csupán anyagi élvezetekre teremtette az embert, ez értelmes lényt, kinek legfőbb java a méltóság.

A néger-kereskedésnek hatalmas gátat fog vetni Afrika polgárositása. Az ott alapitott Liberia nevü gyarmat virágzó állapotban van; s mostanában egy néger mintagazdaságot vezet a Niger és a Tschadda összefolyásánál; az amerikai felszabaditottak pénzösszegeket küldöznek a hitküldérségek fentartására belső Afrikában; maguk az ottani fejedelmek is kezdik belátni, hogy több hasznot huzhatnak, ha a legyőzötteket munkára alkalmazzák, mintsem ha eladják, s hogy előnyösebb gabonával mint emberekkel kereskedni: minél fogva egy neme a rögszolgaságnak lép ott életbe, mi a szabad munkához fog vezetni. Sőt ugy számitanak, mikép egyedül a pálma-olaj több hasznot fog hajtani Afrikának mint a néger-kereskedés. A keresztény hitküldérekhez most már musulmánok is csatlakoznak, kik Egyiptom fővárosából indulva ki, egész Tombuktuig hatolnak keresztül Afrikán, s lemenvén a Nigeren, mosheákat alapitanak a templomok mellett, kevésbbé vad vallás részére készitve elő az utat.

Perzsia, Törökország, Egyiptom s a többi musulmán tartományok még mindig üzik az ember-kereskedést. Miként már Carthagó fekete rabszolgákat szedett a garamanták közül, az arabok még most is folytatják e vadászatot a Sahara azon részén, melly Tripolis és Ceuta között terül el, s a Darfurt látogató egyiptomi karavánok sót, dohányt, fügét, posztót, karniolt adnak nekik cserébe a rabszolgákért. Az ottoman birodalom közelgő bukása vagy átalakulása itt is elő fogja mozditani a felszabaditást; s a megváltott Görögország már igen szigoru büntetéseket szabott a rabszolga-kereskedésre; habár igaz, hogy török lobogó alatt folytattatik az ott. Igen fontos tény gyanánt megemlitjük, hogy

---

[1]) Macaulay, 1844 marcziusban a követek kamrájában azt mondá, hogy Brasiliában a vallás legyőzi ez előitéletet; s gyakran lehet látni fehéret térdelve a néger gyóntató előtt, s együtt áldozni a fehéret a mórral.

a tunisi bey eltörölte a rabszolga-vásárt, és felszabaditotta saját rabszolgáit. Mascate imamja, midőn az egyiptomiakkal háborúskodván, az angolokhoz fordult segélyért, kénytelen volt eltörölni a rabszolga-kereskedést: de igen élénken üzetik még ez Madagascarban és Malesiában.

Anglia nem csak a rabszolgaságot hanem a rabszolga-kereskedést is fentartja keleti gyarmataiban; miért szemrehányást tesznek neki vetélytársai, annak bizonyitékául hozván ezt fel ellene, mintha Amerikában csak azért sürgetné a felszabaditást, mert ő gépekkel segithet magán, mig a többi nemzetek csak karerőre támaszkodhatnak, mert továbbá szüksége van rá a gyarmatokban keresni lefolyást tulnépességének, s mert végre, megbuktatván Amerikában a vetélkedő gyarmatokat, annál nagyobb lendületet adhat övéinek Ázsiában. De mig az Antillákban a rabszolgaság polgári intézmény, keleten vallásos jelleggel bir, s össze van forrva a társadalommal; s annak eltörlése nem néhány gyarmatost, hanem százötven millió benszülöttet érint.

Berbérek.

A bécsi congressuson szóba jött a Földközi-tenger megtisztitása is a berbérektől, kik akadályozták annak kis-kereskedelmét, s háborgatták a partokat. Északi Afrika, a Földközi- s Atlanti-tengerek s a Sivatag közé helyezve, mintegy függeléket képez Európához; nyugaton majdnem érinti Spanyolországot; Keleten a Bon-foktól látja Siciliát, a Vörös-fok Sardinia felé nyulik be. Kevéssel Mahomed után, musulmanok árasztották el, kik végkép tönkretették müveltségét, melly igen virágzó volt már a rómaiak alatt, később azonban a vandalok által feldulatott: 1520-ban törökök foglalták el, a hires Barbarossa Ariadeno segélyével (XV. könyv 255 l.); s onnan aztán szüntelen támadásokat intéztek a Földközi-tenger hajói és partjai ellen, ugy hogy az ő megfékezésök képezte czélját a spanyolok, velenczeiek, a maltai és Szent-István-lovagok hadivállalatainak. Olasz-, Spanyolországból, a Baleari szigetekről folytonosan tódultak oda az emberek, édesgetve a kedvező éghajlat, a müvelésre alkalmas talaj, s a nyereséges iparüzés reménye által. A korall-halászat Bona és Calle vidékén siciliaiak és nápolyiak által gyakoroltatott ott; s még ez utóbbi években is százötvenhárom olasz és huszonegy franczia sajka foglalkozott azzal.

Cramage Africa illustratá-ja szerint, 1662-ben Algirban harmínczötezer keresztény, Spanyolországból kiüzött kétezer mór

család és hatezer hitehagyott család volt; mindezek összevéve a város három negyedét képezték. Tengeri ereje 1588-ban harminczöt gályából állott, mellyek közül tizennégy algiriak, husz hitehagyott európaiak, egy bizonyos héber birtokában volt [1]). Most amaz állam hatvan-nyolczvan mérföldnyi (lega) szélesség mellett kétszázötven mérföldnyi hosszuságban nyulik el Maroccotól Tunisig, kevés várossal. Lakossága igen bizar keverék: henye életet vivő mórok, hitehagyott keresztények, elfajult héberek, s a hegységekben arabok és kabylok, a régi numidák ivadékai. Nem törődve az ország természeti kincseivel, a szükségesekkel csak lopás utján igyekeznek magukat ellátni; kevesen vannak közöttök a kereskedők s ezek korallt, strucz-tollat, viaszt, bőrt, lent, datolyát, arany-port adnak cserébe a mi anyagainkért, millyenek: a kötelek, vitorlák, vas, réz, ólom, rizs, czukor, mákony, aszalt gyümölcsök. A marabutok vagy kegyeskedők, kik igen nagy tiszteletben állanak, különféleképen fejtegetik a Koránt; de a nép saját inye szerint értelmezi azt, megsértve minden parancsot, mellyeket alkalmatlanoknak talál. Az uralmat néhány ezer török gyakorolja ott, kik Konstantinápolyban és Smyrnában ujonczoztatnak, s az ország három beységre van osztva, mellyek: keleten Constantina, nyugaton Oran, délen Titery; ott van továbbá északon Algir, melly egy dey közvetlen igazgatása alatt áll. A deyt a katonák kiáltják ki, s általok le is tétetik, mihelyt más vágyakozik e veszélyes tisztesség után és megfizeti azt: az szolgáltatja ki az igazságot saját jelenlétében, a kadi által; a törvénykezés gyors és szigoru, a büntetések kegyetlenek, s egyformán sujtják a legalacsonyabb rabszolgát s a legfőbb hivatalnokot. A porta néhány tisztet küld oda, de hatalmat csak ugy gyakorolhat, ha pártot szerez magának. Előbb a porta választotta Tunisban az alkirályt, később a lakosok: bővében van ott a gabona, mit mattamoreknak nevezett tágas földalatti üregekben tartanak el. A portának több becsülete van Tripolisban, melly független és erőteljes birodalom, miért is nagyobb tekintélyt tud tartani a hatalmakkal szemben.

Ez ugynevezett berber államok lábbal tapodják a polgárosultság törvényeit, sértegetik a hatalmak lobogóit, s üzőbe veszik a Földközi-tengert szeldelő hajókat, hogy elrabolják azokról a férfiakat és nőket, kiket aztán nagy váltságdijért adnak ki, vagy szolgaságra kárhoztatják őket. Európa hosszu időn át adót fizetett

[1]) Baude, *L' Algérie en* 1841.

nekik, hogy tiszteltesse velök e vagy ama lobogót; ollykor ollykor egyik másik hatalom háborut inditott ellenök, de soha sem azon elhatározással, hogy véget vessen nekik.

1806-ban az angolok rá akarták venni az algiri deyt, hogy tizenegyezer font sterling évdijért engedje át nekik ama kormányzóságot, Maltát szándékozván azzal támogatni: de meg nem hallgattattak. A szárazföldi zárlat növelte a berberek vakmerőségét: de létrejövén a béke, Anglia a bécsi congressustól megbizást kapott: kieszközölni a keresztények rabszolgaságának megszüntetését. Eleintén, az akkori idők szokása szerint, habozva lépett fel, s csupán a foglyok megváltása iránt alkudozott Sardinia és Nápoly nevében; aztán megszégyelvén magát, lord Exmouthot inditotta utnak, hogy kierőszakolja a keresztények váltságdij nélkül szabadon bocsáttatását, s rabszolgaságuk eltörlését. A megrémült Tunis és Tripolis kötelezték magukat tisztelni a keresztény lobogót. El-Hussein, algiri dey, késlekedett, azon ürügy alatt, hogy a sultán elhatározására bizza az ügyet; aztán alig bocsátkoztak az angolok tengerre, kegyetlenkedni kezdett a foglyok ellen. Exmouth ekkor boszuból bombáztatta a várost, melly lángba borulni látván a hajóhadat, egyezkedett (1816 aug. 27), eltörölte a keresztények rabszolgaságát, visszaadta az elfogott európaiakat. Ezer keresztény rabszolga találtatott ott, s negyvenkilenczezer az összes berber államokban.

Európa a szent szövetségnek tulajdonitotta e diadal érdemét; de az egész diadal csupa látszat és mulékony orvoslás volt, mert a szövetség határozatai nem akadályozták a tengeri rablás tovább folytatását, s csak akkor lett az megszüntetve, midőn nem türhetvén tovább a végletekig vitt sértegetéseket a francziák Algir falaira tüzték lobogójukat (1830).

Marocco.

Egy karaván közel Medinához elfogta Hassan Ahmet Ali Sherif-et, Mahomed ivadékát, s 1516-ban Marocco trónjára emelte. Ez uralkodóházzal (Sherif) uj erőre kapott az izlam, melly ismét fölemelte a Spanyolországgal és Portugaliával átellenben fekvő birodalmat, s ama vallásnak mai napig is buzgó követői vannak a malekiták, ezen, ottan tulsulyban levő szigoru szakadárok között, kik Mekkába szoktak zarándokolni, de a sivatagon keresztül, hogy kikerüljék Algirt. Beduin- és berber- arabok két ellenséges népséget képeznek, mellyek között vajmi keveset tehet a császár, ugy hogy sok tartomány függetlennek mondható, azon váro-

sokon kivül, mellyekben a vallásos tekintély a marabutoknak biztositja az uralmat. Mindazáltal a császár egész Magreb sultánjának tartja magát, s névleges hatalmát mindazon tartományokra kiterjeszti, a hol csak az igaz hit uralkodik, tehát nyugati Berberiára, Afrika délnyugati részére s a Sivatag széleire; sőt még ezen tul és Tombuktu fölött is uralmat igényel magának, s birodalmának hivatalos határait észak-nyugaton egy, a Melilla öböltől a Horn fokig húzott s az Atlas hegységen tul minden tartományt bezáró vonal, keleten Topilak, délen a Vaderun sivatagok jelölik.

Marocco, igen kiterjedt tengerpart birtokában s könnyen érintkezhetve a belfölddel, nem fél a hatalmak fenyegetéseitől: ugyanazért vakmerően sértegetőleg bánik velök, s a szerződések, mellyek ezek és ama császár között létrejöttek, mind meg annyi megaláztatások. Velencze évenként százezer lirát fizetett neki; Ausztria nem akarván tovább folytatni amaz adózást, a marroccóiak elfogták egy hajóját, s a hajócsapat, mellyet emlitett hatalom ama partokra küldött, addig bolyongott ide oda, mig végre elvesztvén legénységét, s gyalázatnál nem aratva egyebet, sietett kiegyezni, s ajándék segélyével visszakapta a hajót. Svédország még most is fizeti az adót.

Azonban az algiri kérdés a maraccóit is maga után vonja, s Európa most feszülten várja, hogy fog megoldatni a pör, melly nem csak a politikát, hanem az emberiséget is nagyban érdekli.

TIZENNYOLCZADIK FEJEZET.

A pápák. — Vallási ügyek.

Minden visszahatásnak sajátsága, hogy reményeivel tul megy a határon, a meddig a tények érhetnek. Bár a forradalom hatalma annyira el lőn ismerve, miszerint annak dogmáit és eszközeit használták fel, hogy leverjék a hatalmast, ki azt megfékezte, mindamellett azt hitték, a világot ismét a régi kerékvágásba zökkenthetik vissza. De vannak romok, mellyeket az idő okoz, s mellyeket senki sem képes megujitani: szerencsétlen, ki makacsul csak foltozgatni akarja, a helyett hogy uj épület emelésére használná fel azokat.

A pápa, Avignont kivéve, minden birtokát visszakapta: de

bár a fogság véget vetett VII. Pius gyengeségeinek, a vallás mind alapjában, mind külső létviszonyaiban olly rázkódásokat szenvedett, miszerint idő, kitartás és okosság kivántatott, hogy ismét elfoglalja az helyét a szivekben nem kevésbbé mint a társadalmi rendben. Azonközben, mintegy tiltakozásul a mult ellen, Pius, engedve a fejedelmek sürgetésének, visszaállitja a Jézus-társaságot (1814), s illy módon az összes régi gyülölségeket felidézi egy társulat ellen, melly a hajdaninak sem értelmiségével, sem erejével nem birt. Rómában ismét életre szólitja a kath. vallás, szent Lukács, a régészet akademiáit; uj bibornokokat nevez; négyszázezer scudóval szállitja alább a földadót; eltörli a szolgalmakat és mentességeket; s daczára a királyok eloszlathatlan félelmeinek, szállást ad a Buonaparte családnak.

Jóllehet 1814-ben kimondatott, miszerint „a szellemi hatalom minden jogát visszanyerendi s ismét azon állapotba helyeztetik, mellyből azt a franczia hóditás kimozditotta“ semmi sem lett a dologból: bár a pápa által szenvedett üldözések sok ellenfelet kiengeszteltek vele, különösen pedig az angolokat, kiket egy ideig közös ügy fűzött hozzá. Ugyanazért támogatták is ők a pápát, midőn ez a müremekek visszaadatását sürgette (1818 marcz.), s kétszázezer frankot költöttek azok átszállitására és isméti elhelyezésökre Rómában; még becsesebb ajándék volt részökről a sok pápai alattvaló, kiket az algiri rabszolgabörtönökből szabaditottak ki; arról is beszéltek, hogy minisztert fognak alkalmazni a római udvarnál. Később György király igen udvarias levelet irt Consalvi államtitkárhoz. A levél halva találta az államtitkárt: de XII. Leo alkalmul használta azt, kifejteni Anglia szemei előtt a római egyház és udvar érzelmeit és előadni önvédelmét, mit az angolországi katholikus püspökök, apostoli helyettesek és ezek segédei részéről egy nyilatkozat követett (1826), melly az igaz hit alapjai s a pápát megillető engedelmesség határai fölött értekezik, visszautasitván a terjesztett rágalmakat. E nyilatkozatot az angol katholikusok egy jegyzékirata honfiaikhoz kisérte, mellyben panaszkodnak, hogy olly nagy szabadságnak örvendő országban egyedül ők sujtatnak szigoru kivételekkel; a legterhesebb büntetéseknek vettetnek alá hitök vallásaért; mint pairek vagy polgárok ki vannak zárva a kamrából, a magán tanácsból, a miniszteriumból, a hivatalokból, az egyetemi tanszékekből s az egyetemi javadalmakból, mellyeket pedig katholikusok alapitottak; hogy semmiféle alapot vagy évjáradékot nem jelölhetnek ki saját

templomaik vagy a kath. iskolák fentartására; szóval, hogy a bölcsőtől a sirig az alsóbbság gyötrő érzetének, a rágalomnak és sértegetéseknek vannak áldozatul oda dobva.

Concordatumok.

A bécsi congressus politikátlan eljárása következtében, melly összekeverte a különböző nemzeteket, a pápa más nem-katholikus országokkal is érintkezésbe jött, mi kedvező eredménynyel volt a türelemre nézve. Az Oroszország és Róma között történt megállapodásnál fogva Lengyelország csekély beiktatási dijak fizetésére kötelezett egy érsek és nyolcz püspök lelki kormánya alá helyeztetett, érseki székhelyül Varsó tüzetvén ki. Német-Alföldet illetőleg sokáig folytak a viták, s bár végre concordatum köttetett (1827), a király, mint kálvinista, tovább is zaklatta a katholikusokat, soha sem nevezte ki az amsterdami és bois-le-duci püspököket, a mire pedig kötelezte magát, s protestans bölcsészeti lyceumban kényszeritette tanulni az ifiuságot: melly eljárásnak látni fogjuk következményeit.

Az egyház elvesztette Németországban uralmait; de országa nem e földről való lévén, könnyen vigasztalandotta magát, ha egyszersmind a szellem is meg nem gyengült volna. Az ottani protestans fejedelmek kormánya alatt mintegy másfél millió katholikus élt, kikre nézve ők concordatumot javasoltak a pápának, kijelentvén, mikép visszautasittatás esetén maguk fogják katholikus alattvalóikhoz való viszonyaikat szabályozni (1819). Az ajánlatok s a modor ollyanok voltak, hogy Róma nem fogadhatta el azokat; később azonban részleges egyezkedésekre került a dolog. Würtemberg, Baden nagyherczegség, Hessen választó-fejedelemség, Hessen-Darmstadt nagyherczegség, Nassau herczegség, Frankfurt szabad város részére az 1817-ről kelt Provida solersque bullában tétettek le az 1822 febr. 9-iki szerződés alapjai; aztán az 1827 april 11-ről keltezett Ad dominici gregis custodiam bulla e hat államot Felső-rajnai czimen egyetlen egyházi tartománynyá összesitette, egy érsekkel és négy püspökkel. Hardenberg poroez miniszter személyesen egyezkedett Consalvival, minek az lett eredménye (1821), hogy elnyomattak az aacheni és corbiai püspökségek, s a neuenzelli és olivai apátságok; Kölnnek visszaadatott, Posennek Gnesennel pedig megadatott az érseki méltóság; a káptalanok továbbra is megtartották püspök-választási jogukat, Rómának tartatván fen a megerősités. Volt tehát ott két érsek, két káptalan, hat püspök, kétszázezer tallér fizetéssel, laká-

son kivül. E járadékoknak az államjavakra kellett volna kebeleztetniök; de a porosz kormány soha sem biztositotta azokat. [1]).

Nem kevesebb nehézséggel jártak a kath. hatalmakkal való egyezkedések, s Consalvinak minden okosságát és ügyességét össze kellett szednie, s olly engedményeket is tennie, mellyeket a buzgólkodók nem tudtak neki megbocsátani. Piemontnak első rangu nunciust engedett (1826), ki amaz udvart csak biborral diszitve hagyhassa el. Később behivattak oda a jezsuiták az ifiuság nevelése végett; visszaállitatott a Savoyai egyházmegye; Pinerolóban Oblati della Beata Vergine néven világi papok társulata szerveztetett, a pápa iránti engedelmesség külön fogadalmával; másutt Rosmini-Szeretet-papjai alkalmaztattak, nem is emlitve a régi rendeket.

Midőn Ferdinand a Két-Sicilia királyának czimét fölvette, a pápa régi jogainál fogva tiltakozott ellene, de a király más fensőbbséget nem ismert el részére az egyház-főén kivül. Több izben fölmerülvén a régi poroszka-ügy, heves vitairatok jelentek meg, mellyek egészen elmérgesedtek, midőn a pápa vonakodott pénzért átengedni Benevento és Pontecorvo herczegségeket. Végre Consalvi és De Medici nápolyi miniszter személyes értekezletek utján megegyeztek, hogy a király nevezzen országának püspöki székeire, mellyek száznegyvenhétről kilenczvenkettőre szállittattak alá; ne háborgattassanak az egyházi javak birtokosai; az el nem adottak az ujból visszaállitott zárdák között osztassanak fel, tekintet nélkül arra, kinek birtokában voltak előbb; a szerzetes testületek saját generalisoktól fognak függni; a püspökök összhangzólag a kánonokkal szabadon gyakorolják pásztori hivatalukat; jogukban álland zsinatokat összehívni, meglátogatni Rómában az apostolok sirját, utasitásokat tenni közzé egyházi ügyekben, köz imákat vagy más ajtatos gyakorlatokat rendelni el; őket illeti az egyházi bráskodás s a tan-vizsgálat a bevitt könyvekre nézve. A felebbezés mindenkinek megengedtetik a Szent-székhez, melly a püspökségek jövedelmeiből évi tizenkétezer ducatot tartott fen magának.

A concordatum, melly 1818-ban köttetett Bajorországgal s 21-ben mint államtörvény lett kihirdetve, leginkább megközeliti a tisztán egyházi elveket, s kedvez a vallásos testületeknek. Schweizban a constanczi püspökség eltöröltetett; St. Gallen a három he-

[1]) **Munch**, *Sammlung aller ältern und neuern Concordate.* Lipcse 1831.

gyi kantonnal együtt a churi egyházmegyéhez csatoltatott; Zürich, Zug, Appenzel, Turgau, Aargau katholikusai 1830-ban a baseli püspöknek vettettek alá. Aztán 45-ben a st. galleni püspökség ismét visszaállittatott, a kantonra szoritott joghatósággal: volt tehát ott öt püspökség, a baseli, churi, st. galleni, lausannei, sioni; tizenhét társas káptalan, százhusz kolostor. Freiburgban, a lausannei püspök székhelyén, jezsuiták telepittettek meg; s a létező szerzetes rendek fentartása alkotmányilag ki volt kötve: de az 1846-i fegyveres határozatok mind a régieket, mind az ujakat elüzték.

Külön szerződések köttettek a magyarországi egyházzal, az észak-amerikaival, s más katholikus és nem-katholikus országokkal. Következésképp hiányzik a fegyelem-egység, s a különböző országokban különböznek az ünnepek száma, a méltóságviselők kinevezését vagy fölterjesztését, a tizedek szedését, a házassági ügyeket érdeklő szabályok. Egynémelly államban, még ha katholikus is, vétségnek tartatik az egyházi méltóságviselők közvetlen érintkezése Rómával; sehol sem állanak fen teljes épségökben a tárgyi, személyi és helyi mentesség-jogok; és nem korlátlan az egyház joga a birtokszerzésben; a főpapi székek legnagyobb részt kormányi nevezés vagy legalább fölterjesztés utján töltetnek be; kormányi felügyelet alatt állanak az egyházi javak, tetszvény-jog gyakoroltatik a római határozatokkal szemben, habár a királyok mérsékelten élnek e joggal, miként Róma is az egyháztilalmakkal és intő levelekkel. Az egyház elvesztette továbbá a lovagrendeket, s ama hübéreket, mellyek az egyházi hatalomnak erősitésére szolgáltak, mig a polgárit gyöngitik a világi hübérek.

A concordatum, mellyet Róma, megsemmisitvén az 1801-ikit, Franciaországgal 1817-ben kötött, ismét a X. Leoét juttatta érvényre, visszaállitván az egyházmegyéket és azok javadalmazását, s kitörölvén a törvénykönyvből a házassági kötelékek felbonthatóságát. De az uj szabadság s a régi kiváltságok, a jansenisták és a gallikánok támadást intéztek az ellen. De Pradt gunyt üzött a három Concordatumból, s azt vitatta, legjobb lenne teljesen elszigetelni a vallást a polgári rendtől: végre a miniszterium visszavonta a concordatumhoz adott beleegyezést. Illy módon, eltörőltetvén a régi, s nem fogadtatván el az uj, azon mesterkedtek, hogy az 1682-iki négy tételt hit-döntvény gyanánt ismerjék el a püspökök; de ezek visszautasitották azokat.

A pápák.

Ime, mennyit kellett a pápáknak küzdeniök magukkal a

katholikus fejedelmekkel is, hogy öszhangba hozzák a fejedelemség uj követelményeit az Egyház régi fegyelmével! S mert Consalvi bibornok, ki ismerte az udvarokat s a szerencsétlenséget, engedékenynek mutatta magát, a mennyire az a méltósággal megegyeztethető volt, nem tetszett a tulbuzgóknak, kik, meghalálozván VII. Pius (1823 aug. 20), a fegyelemhez inkább ragaszkodó s az udvarok iránt kevésbbé engedékeny pápát akartak volna választani: de a koronák pártja, melly nagy figyelemmel viseltetett a fejedelmek irányában, élénk mozgalmat fejtett ki mind a Conclave idejében, mind az uj pápa, XII. Leo, kormánya alatt. Consalvi, elmozdittatván az ügyektől, nem sokára meghalt, s végrendeletében meghagyta, hogy a sok királyi ajándékból, melyeket kapni mint diplomatának annyi alkalma volt, a Vatikánban emlék emeltessék a pápának, kinek ő támasza vala.

XII. Leo (Annibale della Genga, Spoletoból) folytatta elődeinek pásztori gondoskodásait az eláradó istentelenség, s ama gyáva politika ellen, melly meghunyászkodik az erősek előtt, s fennhéjáz a gyengékkel szemben. Midőn ő a rég óta akadályozott jubileumot kihirdette, a bulla több fejedelemnek nem tetszett. Francziaországban nem engedtetett meg annak közzététele; Ausztria csak annyiban fogadta el annak intézkedéseit, mennyiben az állam törvényeivel és érdekeivel megegyeztethetőknek találtatnának [1]).

VIII. Pius (Francesco Saverio Castiglioni, Cingoliból) elfoglalván a pápai széket (1829 febr. 10), köriratában panaszt emelt a biblia-társulatok, a vallástalan bölcsészet, a titkos társulatok, a rosz könyvek, a házasság iránt tanusitott csekély tisztelet ellen: de csakhamar elhalt (1830 nov. 30), XVI. Gergelynek (Mauro Capellari, Bellunoból) engedvén helyet, kire igen nehéz szerep várakozott.

Mert egy ideig ugy látszot ugyan, hogy a vallást csak mint jótékonyt veszik figyelembe, s hogy tiszteletből a mennyei vigaszok szent sáfársága iránt, nem akarják azt zavarni, azonban csakhamar fölismerték annak szoros összefüggését az összes kérdésekkel, s mind a politikai, mind a bölcsészi szenvedélyek által vita tárgyává tétetett.

---

[1]) **Artaud**, *XII. Leo élete.* — *Contra haec repugnabant acerrime recens impietas et ipsa meticulosa saeculi deciminoni politica.* **Nodari**, *Vita Pii VII* etc.

De Maistre.

A gallikán szabadságok ellen Francziaországban igen ékesszóló férfiak szállottak sikra. De Maistre József, Chambéryból (1753—1821), a sardiniai király követe Pétervárott, aztán államminiszter, ki az által, hogy más egyébről beszélt mint szenvedélyekről, földi dolgokról, előnyről, visszaadta a kellemétől megfosztott franczia nyelvnek erőteljét, merész elmével, lelkesült meggyőződéssel, szilárd érveléssel, festői s haragtól élénkitett irálylyal fejtett ki és alkalmazott egy saját theosophiai rendszert Les Soirées de Saint-Pétersbourg; Le Pape és L'Eglise gallicane czimü müveiben. Mig a forradalomban hizelegtek az embernek s mindazáltal öldökölték azt, ő gunyolja, hogy megmentse. Ama bámulatos eseményekben, mellyekben olly csekély rész jutott az embernek, ő a gondviselés időleges kormányát látja, melly ez életben is hatályosul; kérlelhetlenül ostorozza a mostani társadalmat: egy örök boszu kinyomatát ismeri fel az emberiség bajaiban. A rosz kikerülhetlen következménye az első véteknek; gyógyszere az ima és bünhödés, melly szintén visszaszálló, ép ugy miként a gyermekekben sujtatnak az atyák vétségei. Innen a régi áldozatok, a büntetések, az isteni megváltás. E magaslatról rámutat ő az elbaromiasodásra a vadak, s az örökös öldöklésre a polgárosultak között: a társadalmakban, mellyek csak a büntetés által tartatnak féken, a hóhér a főpap, ki eszközli a bünhödést, ép ugy miként a dögvészek, a háboru, a pusztitásból élő állatok. Az igaz is áldozatul esik a bünhödésnek, mert csoda kivántatnék hozzá, hogy kivételt képezzen, s e földön nyerné el jutalmát; s mert, a megállapitott visszaszállásnál fogva, ő a bünösért lakol. Ez olly annyira megromlott emberi fajt tehát erővel kell megfékezni; miért is demokratikus hévvel száll sikra a hatalom elméleti igazolása mellett; s a kérlelhetlen logika egész az inquisitio istenitéséig, a rendszeres kegyetlenségig viszi őt: elméletek, mellyeket meg lehet neki bocsátani, miután a Comité de salut public (Közjóléti bizottmány) már gyakorlatba vette azokat.

A fellegeket, mellyeket a megelőző század bölcsészei tornyositottak össze, ezer meg ezer villámmal szeldeli ő keresztül kasul; viszonvádaskodva czáfol, tulozva sujt; igen tágkörü de részleges tanultsággal birván, az állitást rettenthetlen állitással veri vissza. A franczia forradalomról szólva gunyolja az embereket, kik elhitették magukkal, hogy vezetik azt, holott Isten volt annak intézője, hogy kiengeszteltessenek Francziaország, a királyok, s maga

a forradalom vétségei: bár előre látta, hogy gyülöletet fog aratni, tagadta egy nagy köztársaság lehetőségét, különösen Franciaországban, mert nem önkénytileg fejlett az ki a nemzetből. S minthogy maguk a királyok is botolhatnak, ki fogja őket fékezni és a jó utra visszatériteni? A szuronyok, a szószékek, a népfenség paródiái mire sem mennek; ugyanazért ő azt, kivánja, hogy a hatalom ellensulya fent legyen, ne alant. A pápa, ki a középkorban védnöke vala a népeknek és réme a királyoknak, vegye most is oltalmába az igazságot és szabadságot: előtte hajoljanak meg az értelmiség és a kardok, a szabadság és a zsarnokok. Milly siralmas következményeket szült a keleti szakadás, milly nyomorult annak folytán mostanában Oroszország! milly megvetésre méltók a gallikán szabadságok! valódi rabszolgaság ép abban, miben az embernek legszabadabbnak kellene lennie; mert a lelkiismeretet a királyok döntvényének, az Egyház érdekét egy koronás fő szeszélyének vetik alá.

Bonald kevesebb költészettel s nagyobb tudományos készlettel védett hasonló tanokat.

Lamennais.

Lamennais Robert abbé Saint Maloból (1782—1854), apostola a pápa mindenhatóságát demokratikus hévvel védő emez isiskolának, mind előszedi az érveket, mellyek valaha a bizonyosság ellen felhozattak, s azon következtetésre jut, miszerint az elvek rendében lehetetlen a bizonyosság, ha nem létezik egy csalhatatlan tekintély; a tények rendében pedig mindig létezett illy tekintély, s a katholika Egyház az, az isteni ige háromszoros nyilvánulásában a patriarchalis hagyomány, Moyses és Krisztus által. Essai sur l'indifférence en matière de religion czimü munkájában, melly bámulatra méltó a meggyőző okoskodás s az erőteljes ékesszólás miatt, megengedi a bölcsészeknek, mikép az értelem hozzájárulása megkülönböztető jellege az igaznak (verum), de csak ugy, ha a hozzájárulás az egyetemesség s az örökkévalóság kettős jellegét viseli magán; s ez is csak a katholika Egyházban található fel, mellynek hitvallása megfelel a köz értelemnek; ugy hogy az Egyház hagyományos viszhangja az isteni igének minden helyen és időben. Aztán az alkalmazásokra térvén át [1]), harczra kel a politika vallástalan szelleme ellen. A

[1]) *De la religion considérée dans ses rapports avec l'ordre politique et civil.* Páris, 1825.

középkorban a katholicismus megszabta a hitczikkeket s a kötelmeket, s a felbomlott társadalom romjain egy istenit és elpusztithatlant állitott fel, törekvésének czélja lévén mindent egységre vinni vissza, s mint egyetlen család tagjait rendezni a nemzeteket. Megingattatván ama hiszemek „a politika nem egyéb mint önérdek által vezetett erő; a népek között, s a hatalom és az alattvalók között nem marad egyéb jog a barom i és a vak erőn kivül.“ Európában három rendszer uralkodik: a katholikus, melly az alattvalók és a fejedelem közé az Egyház szellemi hatalmát állitja; a gallikán, melly elmozdithatlanokká tévén a királyokat, minden valódilag kötelező törvény alól feloldja őket, s a zsarnokság ellenében nem hagy egyéb gyógyszert a zsarnokságnál; végre a bölcsészi rendszer, melly a fejedelmiség minden kérdésében birává teszi a népet. Következésképen visszakövetelte a sajtó, a társulás, az oktatás-szabadságot, s már ekkor a népbe helyezte a souverainitást, jogot tulajdonitván annak letenni a királyt, ha megsérti a törvényt.

A rövidlátó szabadelvüek nem vették észre ez eszmék horderejét, s kifütyülték a papot, ki VII. Gergely lábaihoz vonszolta vissza a világot; de észrevették a királyok, s fenyitő bíróság elé idézték őt: sokan a főpapok közül, megrémitve e határozott hang által, Párizsban egy iratot tettek közzé, mellyben kifejtették érzelmeiket vonatkozással a királyok függetlenségére a világi rendben, támogatásául az 1682-iki nyilatkozatnak. Lamennais egy mérges válaszban keményen elbánt mind a szabadelvüekkel, mind a gallikánokkal, kik, minden vallásos függéstől fölmentvén a hatalmat, az önkény veszélyeinek teszik azt ki: szánakodott a papság fölött, melly udvaronczává és urává teszi magát a kormányoknak, mellyek védik őt, hogy támaszt leljenek benne; mig az erőszakos kormányoktól, mellyek megfosztják őt gyémántjaitól és bibarától, a vértanuság dicsősége ered, melly megszenteli a földet.

Voltaire hazájában, hol az istenség rendelet utján töröltetett el, és állittatott vissza, különös volt látni, hogyan igyekeztek a mult ezen és más prófétái, annyi erőt és észt fejtve ki, ujból fölállitani VII. Gergely trónját, mint a világ által szerzett összes szabadságok védőrét. S bármillyenek voltak legyen a végeredmények egy olly országban, melly minden igazságba (veritas) tulságosan belekeveri a politikát, bizonyára a gondolkozók egy uj kor-

szakát jelezték azok, s a katholicismus jövendő társulását a szabadsággal.

A szeretet-társulatok, mellyek ekkoriban részint ujból, részint a már előbb létezettek alapján az egész kereszténység, különösen pedig Francziaország által nagyszámmal alakittattak, vigasztalására szolgálhattak a vallásnak. Némellyek az apró savoyárdokat, mások a bünbánó vagy veszélyben forgó nőket, a szemérmes szegényeket, az ujonan megtérteket, a börtönökből kiszabadultakat veszik gondozásuk alá; a keresztény iskolatestvérek az elhagyatott szegény gyermekek oktatásával foglalkoznak. A szeretet-nénék a könyörület hősiességének adják ismét példáit. Azok részére, kik a világban magányt keresnek, ujból felállittattak a trappista és a karthausi zárdák. A hitszónokok, nem beszélvén többé az alap-hitágazatokról meggyőződött néphez, uj hangot vettek fel; s monseigneur Frayssinous, Vallásos értekező beszédeiben (1801—22), visszaállitotta a szövetséget a bölcsészet és hit között. A Saint-Sulpice társulat ujra felvirágzott; a franczia hitküldérségek papjainak egy társulata a gyér lelkészi karnak nyujtott segédkezet, mig a lazzaristák távoli földrészeket kerestek fel, hogy hirdessék az evangeliumot. A Hitterjesztő társulat, melly 1822 május havában a katholikus Lyonban alakult, imákon kivül, hetenként egy sou fizetésre kötelezi tagjait, melly uton (nagyon el lévén terjedve a társulat) roppant tőkék gyüjtettek a hitetlenek téritése végett [1]).

A kath. igazságoknak és gyakorlatoknak, s a pápai felsőbbségnek másutt is akadtak védelmezői. Stolberg Fridrik Lipót, görög szerzők forditója és költő, kedvvel olvasgatván a szent atyák müveit, katholikus lett, s hozzá fogott a keresztény vallás történetének megirásához, melly teljes titokzatos lelkesültséggel.“ Sándor Lipót, Hohenlohe herczeg tizennyolczadik gyermeke, a jezsuiták növendéke, megismerkedvén bizonyos Martin Michel nevü badeni paraszttal, ki Jézus nevében csodás gyógyitásokat eszközölt, ugy érezte, ő is teheti azt, s hozzá fogván csak ugyan sikerült is neki számos csodát müvelni, mellyek némellyeknek épülésökre,

---

[1]) A hitterjerztő társulat 1855-ben 3.778,180 frankot vett be, melly összeghez Francziaország 2.323,000, Sardinia 196,000, Poroszország 173,000 Nagy-Britannia és gyarmatai 169,000 frankkal járultak. Az *Évkönyvekből* 178,000 példány nyomatik, és pedig 110,000 franczia, 24,200 olasz, 16 500 német, 16,000 angol, 4,800 flamand, 2,500 portugal, 2,000 holland, 1,200 spanyol, 500 lengyel nyelven.

másoknak botrányul szolgáltak. Haller Károly Lajos, szerzője a Restauration de la science politique czimü munkának, a politikai tudományban szintugy mint a vallásban szükségét érezte a látható tekintélynek s egy társulatnak, melly őrködnék az igazság fölött, miért is katholikussá lett. Bern, hol a tanács tagja volt, kizárta őt a közhivatalokból, s azon határozatot hozta, hogy, ki hitét megváltoztatja, veszitse el polgári jogát a községben, hol tartózkodik; melly türelmetlenség ellen sok felszólalás történt.

De nem kevésbbé gyakoriak az indokok, mellyek fájdalmat szülhettek a pápákban. VII. Pius mindjárt visszatérése után mennydörgött a biblia-társulatok ellen, mellyek Angliában keletkeztek a végből, hogy igen olcsó áron terjeszszék a nem-katholikus értelemben forditott szentirást; s a terjesztés olly nagyban történt, hogy 1803-tól 43-ig tizenkét millióra ment a negyvennyolcz nyelven kiadott és elszórt példányok száma.

Vallás-felekezetek.

A vallás az érzékeknek mint hatalom, az értelemnek mint szükségesség, a szivnek mint szeretet tünik fel. A protestantismus meg akarta azt törni mint hatalmat: de megzavartatván az egyensuly, mellyet csupán a katholicismus tarthat fen a szellem független és előretörő tevékenysége és annak szokásszerü simulékonysága között, ez által egy részről az ész, más részről a szeretet növekedése eredményeztetett; s nem hozatván többé összhangba a szeretet által mint midőn az mindkettőt az Egyház anyai keblén melengette, az értelem elvont formulákra vetette magát, a megsértett érzelem pedig az ajtatosságban keresett menedéket. Eleintén a rend és mérséklet szelleme által bizonyos határok között tartatván, nem késtek külön válni: s az egyik minden érzelmet aláás [1]), és erőszakoskodik; a másik, fanyarrá és nehézkessé vál-

---

[1]) Érdekes hallani az észelviség (rationalismus) kárhoztatását Constant Benjamin szájából: „Némellyek megrezzenve az érzelem veszélyeitől, melly felleng és távutra jut, s mellynek nevében számtalan vétségek követtettek el, gyanuval viseltetnek a vallásos hevületek irányában, s a jól felfogott önérdek kimért, szenvtelen, változatlan számitásaival akarnák azokat helyettesiteni, melly önérdekről azt hiszik, hogy elégséges az megalapitani a rendet, s képviselni az erkölcsiség törvényeit. . . . De mi kénytelenek vagyunk kérdeni, vajjon, elfojtatván a *vallásos érzelem* (jól megkülönböztetendő a *vallásos formáktól*), s csupán a jólfelfogott önérdek tartatván szem előtt, az emberinem nem fog-e kivetközni mindabból, mi felsőbbségét képezi, midőn illy módon lemond legszebb czimeiről,

ván, megernyed. Vallásos rajongások szállják meg a kath. egyházakat, de még inkább a protestansokat; Angliában a methodisták, Schweizban és Németországban a herrnhutterek [1]) és pietisták a régi szigorhoz térnek vissza, uj kinyilatkoztatásokról, uj fénykiömlésekről álmodoznak, s elszakadván a történeti kereszténységtől érzelgő és üres vallásosság ábrándjainak adják át magukat. Az anabaptisták, kiknek előhaladásától Luther annyira félt, szaporodnak Európában s még inkább az Egyesült-Államokban, hol ötmillió veti vissza a gyermek-keresztséget, mert nem jeleztetik az az evangeliumban sem az ős Egyházban.

A methodisták felekezetét, melly szigorun ragaszkodik a kalvinismus dogmáihoz, Whitefield György anglikan theologus alapitotta a XVIII. század közepén. Csakhamar szakadást idézett elő abban Wesley János, ki megtámadta az elővégzet tanát, s ki megszerettette magát, mert segélyezte a szegény osztályokat. A methodisták nagyon elterjedtek, de teljesen szervezve csak az Egyesült-Államokban vannak, hol nem létezik kiváltságos uralkodó Egyház. A világiak csapatokra vannak felosztva, mellyek, legalább egyszer hetenként, összegyülnek egy főnök elnöklete alatt, ki intést ad nekik s fogadja bizalmas közléseiket. A lelkészek évi synodusokat tartanak, s négy évenként egy gyülés hat püspököt választ, kik körüljárnak feladni a rendeket, s minden predikatornak kijelölik foglalkozási helyét három évre, vagy amig máskép rendelkeznek velök; kiosztják az ajándékokat és évpénzeket az özvegyeknek és gyermekeknek; végitéletileg döntenek az egyházi és pénzügyi kérdésekben a társulat tagjai között. Az Egyesült-Államokban három millióra teszik a methodisták számát. Sokan vannak Angliában is, hol templomokat épitenek, és java-

---

eltávozik valódi rendeltetésétől, olly körre szoritkozik, melly neki nem sajátos, és olly lealacsonyodásra kárhoztatja magát, melly természetével ellenkezik. . . . Ha nem akarjátok lerombolni a természet müvét, tiszteljétek ez érzelmet minden fellengésében. A fa egy ágát nem vághatjátok le a nélkül, hogy halálosan ne sértenétek a törzset. Ha agyrémnek veszitek a meghatározhatlan indulatot, melly egy végtelen lényt, lelket, teremtőt, világlényeget látszik nekünk kinyilatkoztatni (nem fektetendő suly a tökéletlen kifejezésekre, mellyekkel élünk), dialektikátok, akaratotok ellenére is, tovább fog menni. . . . Ha a vallásos érzelem eszelősség, mert nem támogattatik bizonyitékokkal, ugy a szerelem hóbort, a lelkesültség örjöngés, a rokonszenv gyöngeség, az áldozat oktalanság."

[1]) A morvatestvérek legnevezetesebb gyarmata Sarepta a Volga mellett, hol a kozákok téritteinek.

dalmakat szereznek, mert a harminczkilencz hitczikket, mellyekre a javadalmasoknak esküt kell tenniök, sajátos módon értelmezik, s ép ugy tudnak alkalmazkodni az aristokratia fentartó, mint a nép haladó szellemèhez. Tanjuk alapja tulzott szigor, melly minden fényüzést, minden értelmi munkát, minden képzelmi gyönyört kárhoztat: lángoló és türelmetlen proselytismus, különös szellemi gög. A legcsekélyebb dolgokban is a Gondviselés külön közbelépését fogadván el hitczikkül, semmiseknek nyilvánitják a cselekedeteket; a hit felülről jövő rögtöni megvilágitások és elragadtatásokban nyilatkozik; s az ajtatosság vagy a jó cselekedetek nem biztositják a lelkiismeretet, ha az ember nem tudja az orát, mellyben, könyek és töredelem utján, kiválaeztatása iránt meggyőződésre jutott. Miért is a legnagyobb bünös ollykor, illy bizonyosságot igényelve, az előizlelt paradicsom elragadtatásainak adja át magát, mig a jó keresztény reszket mocsoktalan ágyán. Mindazáltal az anglikán egyház sokat köszönhet nekik, mert szélesbitik nézlet-körét, gondoskodnak a nép oktatásáról, jó elveket is terjesztenek a fonákságokkal együtt, védik a rabszolgákat, téritgetik a vadakat. Ellentétben e rajongókkal, másutt az észistenlet (deismus) fejlik ki, vagy pedig közönynyé fajul a türelem.

Evangelikus egyház.

A westphali béke óta Nemetország két vallási pártra van szakadva, mellyek megbékültek de nem testvéresültek, s mellyek féltékenysége mindig akadályozta azok egyikének vagy másikának felülkerekedését. A protestans párt élén a szász uralkodóház állott, melly alatt szülemlett, mig végre ez katholikussá levén, hogy megszerezze Lengyelországot, ama primatust Svédországra hagyta, mellytől Poroszország ragadta magához. A katholikus párt feje mindig Ausztria volt; aztán Bajorországra látszott hagyni annak képviseletét, melly ország sokkal kisebb, hogysem elsőségi szerepet vihetne. 1805 után politikailag a protestansok jutottak fölényre; s megsemmisittetvén az egyházi uralmak, ezek tartományai az egyházi dolgokat illetőleg annál rendetlenebb állapotba jutottak, minél szorosabb volt az Egyház előbbi egysége a világi elemmel. A bécsi congressuson Róma kisérleteket tett a mult visszaállitása iránt; Hardenberg ellenben egy átalános egyházi alkotmány, s a teljes függetlenség mellett szállott sikra; s a vita, miként már láttuk, részleges concordatumok kötésével végződött. Ama királyok és miniszterek azt hitték, a világ annyira haladt, vagyis olly közönyös lett, hogy különböző vallásoknak ugyanazon király alatt

összekeverése nem fogna zavarokat okozni. Gyászos csalódás! A német szövetségi szerződés XVI-ik czikkelye szerint „a keresztény hitfelekezetek egyenlő polgári és politikai jogokban részesitendők.“ Illy értelemben köttettek a concordatumok Rómával, de a protestans szellem felülemelkedett; a kormányok ugy értelmezgették a concordatumokat, miként a tudorok a szent-könyveket, s illy módon megsemmisitették azokat, s ismét visszavették, mit szerződésileg engedtek az egyházaknak. Az indok erre inkább politikai volt mint vallási, ama közigazgatási egység és erő szeretete tudniillik, mellynek példáját Napoleon adta a fejedelmeknek. Elszakasztatván a birodalomtól, ugy hogy felülkerekedett a területi rendszer, az egyházakat is el akarták szakasztani Rómától. Péter azonban nem mondott le olly könnyedén miként a Caesar; s minthogy a katholikusok nem akarták megtagadni hitöket, legalább a kormányok kegyurasága alá eső részét az egyházi ügyeknek igyekeztek kivonni Róma befolyása alól. Közigazgatási és cancellariai szakadárság az, mellyet a függetlenség czimével szépitenek.

Az alattvalók között aközben a vallás dogmáiban, a hit-gyakorlatokban, az egyház-szolgákban ostromoltatott, főleg a hirlapok hasábjain. Minden közös hitvallás, még az egyes felekezeteknél is, eltöröltetett a személyes értelmezés teljes joga által; a symbolikus könyvek elnyomattak; a vitás kérdéseket nem igyekeztek megoldani, hanem haszontalanoknak nyilvánitották azokat; a hitvallások (symbolumok), mondák, szeszélyes kötelék, s az egyház szolgák nem esküdtek többé, hogy tanitani fogják azok tartalmát: minthogy azonban e föltétlen szabadság magát a lelkészséget is fölöslegessé tette volna, azt találták ki, hogy különbséget tettek a hivés-szabadság s a kötelezettség között: bizonyos hitágazatok szerint tanitani. De egy prédikátor azt mondá, a hüvelyk-ujj körmére mind rá lehet irni a tanokat, mellyekben a protestansok egyeznek; s egy másik nyilatkozata szerint az ujitás és tiltakozás utján a protestantismus zerusok sorozatává vált.

Ha igy áll a dolog, miért nem egyesülhetnének az összes nem-katholikusok egy ész-hitvallásban?

E czélból Nassau herczegségben összegyülvén a lelkészek (1817 aug. 9), elhatározták, miszerint a protestansok és kalvinisták két felekezete Keresztény evangelikus egyház czimet veend fel, s egy alapban tömegesitik javaikat; mindenkinek szabadságában áll értelmezni az evangeliumot: a különböző felekezetek lelkészei ugyanazon oltárnál fogják kiszolgáltatni az

urvacsorát, ha mégis az öregek elkülönitve nem akarnák azt fogadni; s közösen járultak az urvacsorához.

Nagyobb buzgalommal járt el e tekintetben Poroszország királya. A neki jutott alattvalók öt tizenkettede katholikus volt, s III. Fridrik Vilmos egyenlő polgári és politikai jogokat igért minden vallásu alattvalójának: de nehéz volt igéretét megtartania, neki, a buzgó protestansnak, ki miként a közigazgatásban ugy a a hit dolgában is egységet ohajtott. Bámulván a megdönthetlen egységet, melly a kath. Egyháznak utánozhatlan jellege, s állandóságának kutfeje, ugyanazon előnyöket a protestantismus részére is biztositani igyekezett. Első lépés volt a lutheranusok és kalvinisták egyesitése az általa ugynevezett Evangelikus egyházban. 1817-ben a Reformatio harmadszázados ünnepélye alkalmából egy levelet intézett a consistoriumokhoz és synodusokhoz, fejtegetvén abban „ez üdvös egységet, melly olly régtől fogva ohaj tárgya, s melly annyiszor kisérteltetett meg eredménytelenül; e közeledést, mellynélfogva, a nélkül hogy a lutheran egyház a kalvinistába lépne be, szent alapitójuk szellemének megfelelőleg, egy uj keresztény evang. egyházat fognak képezni, melly nem találand akadályra a dolgok természetében, mert mindkét párt, valóban keresztény szándékkal, őszintén és komolyan akarja azt. Ugyanazért (tevé hozzá) én magam ugy fogom megtartani a százados ünnepélyt, hogy az udvar s a potsdami őrség reformált és lutheran felekezeteit egyetlen keresztény evangelikus felekezetté összesitendem, s azzal együtt veendek részt az urvacsorában.“ De ő azt akarta, hogy az egyesülés ne vallási közöny, hanem a szabad meggyőződés gyümölcse, s ne csupán külső, hanem szivbeli legyen. Könnyü rendelkezni!

Az őrség kiszabott órákban és meghatározott számmal pontosan jelentkezett fegyelemből az urasztalánál; Berlinben az uj isteni tiszteletnek egy templomot szenteltek, melly minden felekezet tagjai által látogattatott; egy lutheranus lelkész szolgáltatta ki a kenyeret, egy reformált a kelyhet; maga a király, mint aféle világi pápa, egy szertartás-könyvet tett közzé, különbözőt az előbbeniektől; s azzal hizelgett magának, hogy a kath. egységgel szemben, a protestans egységet fogja felállitani. De Gans azt mondotta: — „Egyesültek a semmiben.“

Ez egyesülés kevéssé érdekelte a népet, melly már megszokta nem törődni az eltérő tanokkal: tetszett azoknak, kik a lutheranismust és kalvinismust két részleges kifejezéseül tekintik

a protestans elvnek, melly azok hitágazati és egyházi egyesülése által nyerne tökélyben. Mások azonban erőszakot láttak a dologban, mellynek czélja volt egy uj egyházba terelni őket; s az ó lutheranusok Kuschke tanár elnöklete alatt gyülést tartván Boroszlóban, megkisérlették a lutherán egyház visszaállitását. De mi történt? e gyülés határozatai lutheran-elleneseknek nyilvánittattak két más felekezet által, mellyek ez ujból szülemlettek. E szerint tehát az által, hogy csekély számu kevésbbé vitatott szabályokra vitetett vissza a hit, nem lettek megszüntetve az egyenetlenségek; sok üldözés történt a lelkiismeret-szabadság köpenye alatt; s a lutheranusok nagyszámmal költöztek ki Amerikába és Angliába.

Mennyivel nehezebben kellett mennie a katholikusok alávetetésének! Fridrik Vilmos dolgozott azon kéz alatt, akár a közigazgatási egység kedvéért, akár mert ugy tekintette a protestantismust mint uj korlátot Francziaország ellen. A katholikusok kizárattak a legfontosabb hivatalokból, nem alkalmaztattak tisztségekre a hadseregben vagy az udvarnál; az alsóbb oktatás teljesen a miniszteriumtól függött; a felsőbb részére tisztán protestansok voltak a berlini, königsbergi, halle-i, greifswaldi egyetemek, s vegyesek a bonni és boroszlói. Mindezek ellen panaszokat emeltek a katholikusok, a mennyire az egy képviseletet nélkülöző országban lehetséges; volt azonban egy pont, melly folytonos alkalmazásokkal járván, nem csak a lelkiismereteket nyugtalanitotta, hanem a gyakorlatban is zavarokat okozott. A kath. Egyház csak nagy nehezen s óvatos megszoritások mellett adja áldását a protestansokkal kötött házasságokra. A majdnem kivétel nélkül protestans hivatalnokok, kiket Poroszország az ő katholikus tartományaiba küldött, kathol. leányokkal léptek ott házasságra, s el volt rendelve, hogy a gyermekek az atya hitében neveltessenek. 1828-ban a király a vegyes házasságok megáldására kötelezte a papokat, s VIII. Pius, kérdés intéztetvén hozzá az ottani papság által, „a lehető legvégső határig ment az alkalmazkodásban“ megengedvén a papnak jelen lenni az esküvésen; ha azonban nem igérnék a gyermekek katholikus neveltetését, ne mondjon imákat, sem más szertartásokat ne teljesitsen.

Nem volt ez elég a kormánynak, s 1835-ben a nyugati tartományokra is ki akarta terjesztetni rendeleteit. Drost, kölni püspök, megtiltotta a vegyes házasságok megáldását; a kormány, nem boldogulhatván vele, erődbe záratta őt, amaz általános vá-

dakat hozván fel ellene, mellyek mindig kéznél vannak, hol a ténylegesek hiányzanak.

Hermesianok.

Ugyanakkor egy részleges ügy hozta mozgalomba a kölni egyházat. Hermes György, bonni kanonok, kutatván, vajjon tisztán az ész és elemzés segélyével „lehetséges-e a kereszténységnek mint kinyilatkoztatott vallásnak igazságát biztosan kimutatni“ egy hit-rendszert alkotott, melly nagyon elterjedt. 1835-ben kárhoztattatván, a kormány által támogattatott; de Drost letészi a bonni theologia-tanárokat, kik ama rendszerhez ragaszkodtak; ezek megmaradnak véleményök mellett, a hatalomra támaszkodnak, s szakadás áll be a nyáj és a pásztor között. A kormány ez által még inkább felbátorittatott a püspök üldözésére; de ha a Hermesianok vagy nyiltan helyeselték, vagy hallgatva fogadták ennek elzáratását, a többi papság tiltakozott s Rómában keresett támogatást, melly félretévén a politikai tekinteteket, segélyökre sietett a katholikusoknak. E szilárdság nagy hatást szül; a papság, mellyről azt hitték, szolgailag hódol a kormánynak, erőteljesen kel fel főpásztora szavára; s ámbár a poseni érsek is börtönre vettetett, minden püspök hozzájárul az ellenzékhez.

Fridrik Vilmos, egy váratlan s mind a század, mind az ő hajlamával ellenkező üldözésbe sodortatván, sajtó utján kénytelen magát igazolni; a pápa rosz hiszeműeknek bizonyitja a hivatkozatokat; katholikusok és protestansok, theologiai szempontokból ugy mint jogilag, egész Németország foglalkozik az ügygyel, különösen pedig München, mellynek királya fontosságra tesz szert az által, hogy nemesen ellenáll, mig a többi fejedelmek meghajolnak; s az öreg Görres közzéteszi Athanasiusát, mintha csak párhuzamba akarná állitani az első századok üldözéseit a jelenlegiekkel, s hatalmas ékesszólással és meleg igazsággal tárja fel káros következményeit a cancelláriai politikának, melly a kiczirkalmazott közigazgatás vagy a rendetlen szabadelvüség kedveért bilincsekbe akarja verni a legszentebb szabadságot. Az uj király, IV. Fridrik Vilmos (1840), figyelembe véve a rajnai népségek fenhangon nyilvánitott ohajait, fölmentette az üldözötteket, s a püspöki hatalmat ismét visszahelyezte a jogokba, mellyek azt a szentségek kiszolgáltatásában megilletik.

Miként látni fogjuk, uj forradalmak még olly országokban is félszabaditották a katholika Egyházat, hol az a legnagyobb

szolgaságban tartatott, mint p. o. Ausztriában, és egész Németországban akkor, midőn egész másféle szabadságok sürgettettek.

De a protestans egyházban mindinkább mutatkoznak a bomlás jelei; naponként szaporodnak a separatisták; s a német protestansok általános gyülésén, melly 1846-ban Berlinben tartatott, a bizottság azon javaslatot tette, miszerint a symbolikus könyvek csak annyi érvénynyel birjanak a különböző nemzeti egyházakra nézve, mennyit ezek ama könyveknek tulajdonitani jónak látandják. Hatályos erőfeszitéseket a protestantismus csak a katholika Egyház ellen fejt ki, s a gyülölet, mellyet ez ellenében táplálnak, az egyedüli általános érzelem a protestansoknál. E gyülölet vezérelte őket, midőn, hogy megünnepeljék Gusztáv Adolf halálának másod százados évfordulóját (1843), Németországban a Gusztáv-Adolf-egyletet alakitották, mint szinten egy másikat Philadelphiában (1844), hol a különböző felekezetek egyetlen propagandává tömörülnek, melly gyülölséget terjeszt a papismus ellen, s bántalmakat szór, mellyek itt ott már lázadásban törtek ki.

Rationalisták

Az észhitü iskolák nem e vagy amaz egyház ellen harczolnak többé, hanem minden egyháznak alapjait támadják meg. Kant tanai a tényszerü (positiv) vallás ellen irányultak, mert ő valódi hitnek csak azt tartja, melly minden egyes ember eszében szülemlik és fejlik ki, s a kinyilatkoztatott vallás szerinte csupán segédszere és emeltyüje a bölcsészinek. Jacobi egy lépéssel tovább ment, az igaz és érzékfölötti közvetlen észlelésére alapitván a hitet, kizárva a bizonyitás szükségét. Az azonosság tana, melly a személyiség megsemmisitésére vezet, szintén ellenkezett a kereszténységgel; s a Hegel-követők, kik istenitik az államot, mindenistenlésbe (pantheismus) estek, melly végkövetkezményében az erkölcsiség tagadását vonta maga után. Hegel emberimádását (antropolatria) övéi önimádássá (autolatria) változtatták át; s tagadhatták a csodákat, sőt Krisztus létét s a lélek halhatatlanságát is, a nélkül hogy kiléptek volna a protestantismusból, mert a protestantismus nem egyéb merő tagadásnál.

Az egyetemeken sokan leplezetlenül megtámadták a szentiratok mennyei ihlettségét, mint haszontalant és lehetetlent; az Isten nem nyilvánithatja hatalmát csodák, előtudását jövendölések, szentségét parancsok által. Az emberre nézve nem szükséges (mondják) közvetlen kinyilatkoztatásban hinni, s a vallási igazságok tisztán az észből fakadnak. A kereszténység kitünő szemé-

lyiségü szerzője általános, ugyanazért nem tételes (positiv) vallást akart alapitani, s nem rendelt külső gyakorlatokat és szentségeket. Isteni küldetésének bizonyitéka az összhang, mellyben hitágazatai az észszel állanak. Mint ember azonban nem volt ment a személyes tévedésektől; s az apostolok, nem vetközhetvén le a zsidó előitéleteket, saját felfogásuk szerint beszéltetik őt, s gyakran félreértik. Illy eszmékkel telve fogtak hozzá elemezni a Fiut (miként Hégel mondá) olly nyugalommal, melly bámulatosnak tünik fel az előtt, ki tekintetbe veszi a végtelen ürt, mellyet a történelemben ugy mint a lelkiismeretekben hagyna hátra Krisztus eltünése, kiből ők eszményi jellemet igyekeznek csinálni.

A tudomány nagy vivmányai a hit ellen használtattak fel fegyverül; Indiából és Perzsiából származtatták ama hitágazatokat és erkölcstant, mellyeket hitünk szerint Isten nyilatkoztatott ki s a héber nép őrzött meg [1]). Az egyházi történet és exegesis a szent könyveknek részben vagy átalában megtámadására szolgáltattak fegyvereket. A mult század müvei anyagokat készitettek elő az itészetnek. Michaelis David, harmincz évi munkálkodás után, uj kiadást rendezett a Bibliából Németországban; ugyanazt tette Angliában Kennicott Benjamin, a leghiresebb könyvtárak héber kéziratai nyomán (1780); Wetstein kiadása (1750 és 52) az Európában létező evangelium-kéziratok legnagyobb részét rövidletezte. Bernardo De Rossi Pármában igen sok héber szöveget gyüjtött össze (1784—88), s hatszáznyolczvan példány szövegeltéréseit vette lajstromba. Majd az idegen forditások is felkerestettek; s Griesbach János Jakab, támogatandó a mienket, hozzálátott azok összehasonlitásához, három osztályra különböztetvén a szövegeket, a szerint a mint Egyiptomban, Konstantinápolyban vagy Nyugaton javitott kiadás után forditattak. Scholz, Európában és Keleten tett hosszas kutatásai eredményeül, az Uj-szövetségből rendezett egy itészi kiadást.

Miután, hála Gesenius (1817), Ewald (1827), Glaire müveinek, a szöveg tökélyesbült s a nyelvtan egyszerüsittetett volna,

---

[1]) Első volt **Leyser** *De origine eruditionis non ad Judaeos sed ad Indos referenda*, 1716. Napjainkban hasonló vélemény mellett szállottak sikra **Lichtenstein**, *Über Indien als Quelle der Mythologie*; *Fr.* **Winzer**, *De demonologia in sacris Novi Testamenti libris proposita*; **Creuzer** és értelmezője **Guignault**; **Rhode**, *Die heilige Sage und das gesamte Religionssysten der alten Bactren, Meder, und Perser*; **Bohlen**' India viszonyban Egyiptommal; **Pauthier** és mások.

nagyobb kiterjedést vett az értelmezéstan (hermeneutica), mellynek századunkat megelőző fejlődési léptei Rosenmüller „A szent könyvek értelmezésének története a keresztény Egyházban“ czimü munkájában szemlélhetők; s mellyet aztán Jahn, Ackermann, Ewald, Umbreit, Hengstenberg vittek előbbre.

Az értelmezéstanból fegyvert csináltak maguknak a rationalisták, kik nem elevenitették fel többé, miként Voltaire, a gúnyszavakat és élczeskedéseket, mellyek tizenöt századdal előbb Celsus, Porphyrius, Julian által használtattak, s mellyek mindenütt csalást, álnokságot akarnak kimutatni, hanem a jelképes (allegorikus) értelmezéshez folyamodtak, melly igen jól megfelel a német gondolkozó szellemnek. E tanulmánynyal eleintén az ó-szövetségi könyveken tettek kisérletet; s Eichhorn Gottfried a teremtés könyvének (Genesis) első fejezetét már 1790-ben jelképesnek nyilvánitotta, és töredékekből állónak, mellyek részint a Jehovára, részint az Eloimokra vonatkoznak [1]). Némellyek elfogadják a szent könyveket, de kényök-kedvökre csürik csavarják a szövegek értelmét, főleg a Semler által felállitott (1760) alkalmazkodástannál (accomodatio) fogva, melly szerint Krisztus és az apostolok azért beszéltek volna igy, hogy alkalmazkodjanak hallgatóikhoz. A hitágazatok történetében, mellynek külön tanszékek rendeltettek, a csalás és tudatlanság müvét akarták fölkutatni [2]). Különösen a Szent-Háromságot választották czéltáblául, ugy tekintvén azt, mint az Isten és világ között létező hármas viszony, vagy pedig az istenség ábrázolására szolgáló három különböző mód symbolumát; Istenfia annyit jelent mint Isten kedvencze, s annak halála nem egyéb mint az isteni irgalomra vonatkozó példázat.

Bauer Bruno már 1803 ban kinyomatta a Biblia mythologiáját, s a Synoptikusok evangeliumainak birálatá-ban hadat üzent a kereszténység védiratainak. Feuerbach az első reformatorok cynismusával értekezett a kereszténység

---

[1]) Rosenmüller, Eichhorn, Ewald, Sack . . . védik mostanában a Pentateuchust De Wette, Gramberg, Sthaelin, Hartmann . . . ellenében, kik annak benső szakadozottságát vitatják.

[2]) Midőn Németországban a tanszékekről hirdettettek a protestans hitágazatok, Möhler ugyanazt akarta tenni a katholikus dogmákkal, s *Symbolikájában* kifejtette a katholikusok és más hitüek között fenforgó hitágazati eltéréseket, tudományos és időrend szerint osztván be a XVI. század ujitásait, s azok ellenmondásainak feltüntetése által ama kételyhez vezetvén olvasóit, melly ösztönül szolgál az igazság kutatására.

lényegéről, a bölcsészetről és a kereszténységről, a halálról és a halhatatlanságról hirdetve a pantheistikus megsemmisülést. Schleiermacher bölcsész megfosztotta az Ó-szövetséget a jövendölésektől, az Újat a csodáktól, s azt, mi még fenmaradt, a bölcsészettel s az emberiségre vonatkozólag felállított saját elméleteivel igyekezett összhangba hozni; észrevévén akkor hová jut, attól fél, hogy jöhet idő, midőn egy oldalon a kereszténység fog állani a barbársággal, másikon a tudomány az istentelenséggel. Aztán a semmiségnek általa ásott feneketlen mélysége fölé hajolva felkiált: „Boldogok atyáink, kik járatlanok lévén még az értelmezés mesterségében, egyszerű és őszinte hittel fogadták mindazt, mire oktattattak! A történet vesztett az által, a vallás nyert. Az itészetet nem én találtam fel; de miután megkezdette munkáját, be kell azt végeznie. Az emberiség nemtője őrködik az emberiség fölött, s nem fogja azt megfosztani legbecsesebb kincsétől; munkálkodjék tehát mindenki saját kötelességének megfelelőleg.“ Kant végszava ez; de itt csak mint iszonyu guny hangzik.

Amit Wolf Homérral, aztán Niebuhr a római történettel tett, ugyanazt akarta tenni doctor Strauss Fridrik az evangeliumi elbeszéléssel, különböző koru és czélu eszmék, találmányok, szabályok halmazának bizonyitgatván azt. „Krisztus nem egyed, hanem eszme, vagy inkább nem, t. i. az emberiség. Az emberi-nem az Isten, ki emberré lett; az fia a látható szüznek és a láthatlan atyának, vagyis az anyagnak és a szellemnek; az az üdvözitő, a megváltó, a vétkezhetlen, ki meghal, feltámad, égbe megy. Hivén e Krisztusban, annak halálában, feltámadásában, az ember megigazul Isten előtt [1]). A németországi évkönyvek terjesztik e tanvitát, s ostromolják az öntudatos s a mindenségtől különböző Isten s a történeti Krisztus eszméjét, kinek személyét az egykor gyermekkorukat élt emberi gondolatok és öntudat puszta termékévé szállitják alá: tagadják a halál után való személyes lé-

[1]) *Jézus Krisztus élete:* Tübingen 1835. — Igen szép és erőteljes czáfolatokkal léptek fel az ellen a protestansok. Salvador ugyanazon érveket használta, mellyeket Strauss, de kevesebb erővel, mert mint héber, meg akarta menteni az ó-szövetségi szent könyveket. Ugyancsak Salvador már előbb egy munkát tett közzé Moyses fölött, az ész világánál vizsgálván őt, s Jézus Krisztus pörére vonatkozólag, ki akarván mutatni, hogy szabályos volt az a hazai törvények szerint: bohó vállalat, mellyet azonban Dupin komoly czáfolatra méltatott (*Jesus devant Caïphe et Pilate*, Párizs 1828).

tezést is, ugyanazért azt mondják, kell hogy az istentan az embertanban, a hit a vizsgálódásban olvadjon fel, s hogy minden hasonság (analogia) megszünjék a hit és tudomány között.

Mig tehát egyik vallási párt a hagyományhoz ragaszkodik, s ugy harczol a katholicismus ellen, hogy csupán azt vitatja jónak, mi kezdettől fogva megvolt, mások szerint az ős kereszténység fogamzata és külalakja ollyanok voltak, minőket az idő igényelt, mellyben szülemlettek, de nem voltak föltétlen igazság, mi a szentség és szeretet szellemében áll, melly örökké mozgatja az emberiséget, s melly, miként egykor a szent iratok szerzői által nyilatkoztatta ki magát a világnak, ugy most mi bennünk közvetlen értelmezőjévé és birájává teszi magát amaz iratoknak. Az ős kereszténység a multhoz szólott; az uj vallásnak a jelenhez és jövőhöz kell szólania, támaszkodva a társadalmi életre s a jelenlegi müveltségre. A kereszténység alakjai és szelleme nem azonosak: s az edények, mellyek az igazságot tartalmazzák, széttörettethetnek a nélkül hogy a tartalom változnék.

Az uj eszmék ellen támadt visszahatás központja a müncheni egyetem volt, hol Baader tanárkodott, ki titokzatos eszméknek s a keresztény demokracziának volt terjesztője. Ő a Szent-szövetségnek Lengyelország visszaállitását ajánlotta, hogy megszentelje az illy módon saját müveit; a franczia forradalomban szerinte az evangeliumi elvek társadalmi valósitásának szükségérzete nyilvánult; 1830 után nagyban foglalkozott a szegény osztályokkal. Ugyanott Philipps egy kanonjogi munkát adott ki, melly, ép ugy mint a Walteré, pápai értelemben van irva. Később, midön amaz ország hagyományai és müvészetei egy kéjhölgy kecseinek áldoztattak fel, emlitett Philipps s Görres, Döllinger és több más rokonérzelmüek elhagyták az egyetemet.

Szükséges volt igy rámutatni a vallási villongásokra, hogy megérthessük, mit később azokról részletesebben kellend mondanunk. Mert Németország, az egyenetlenség e régi szintere, ujból szellőzteti a főfő kérdéseket; a naponként sarjadzó felekezetek nem engedik remélni a közeledést, s midőn, mintegy vezeklendők a halálhozó tudomány eszelősködéseiért, melly regévé (mythos) szállitja alá a kereszténységet, egy milliónál több hivő s tizenegy püspök zarándokolt Trierbe a közszemlére kitett köntöst tisztelni, egy ismeretlen férfiu emelte fel ellenök szavát szemrehányólag, ki csakhamar a német katholikusok felekezetét teremtette meg (1844), melly rövid idő alatt a Ronge és Czerski nevek alatt két pártra

szakadt, s már vérrel is megfertőztette magát. Valóban, a czél nem egyéb mint átalánossá tenni a hitszabadságot, mellyet a westphali béke országonként egy, s a bécsi szerződés három uralkodó vallásra szoritott. Az ó lutheranusok most elismertettek; de mind a pietisták, mind az illuminatusok visszautasitják őket; akad, ki mind a három felekezetet egyformán képmutatónak és fonáknak tartja.

De azok, kiknek nincs idejök vizsgálódni, millyen az összes nép, hová forduljanak hitökkel?

Poroszország királya, miután a két törvényes felekezet összesitését czélzó kisérlete megbukott, államának egyházát az anglikánnal igyekezett egyesiteni; mintha csak némi tényleges elemet akart volna önteni a protestantismusba, mig az angolok eltéríthetni remélték illy uton barátaikat a protestantismustól: e kisérlet is sikeretlen maradt. S magában Angliában nagy áramlat észlelhető a katholicismus felé; a történelemben a valóság kibontakozik az előitéletek ködéből; a vitatkozás komolyabbá válván jobban megközeliti az igazságot; a szellemek, szükségét érezvén a hitnek, miután nem találják azt fel az egyéni vélemények zürzavarában, a tekintélyhez térnek vissza.

Millyen lesz a jövő? csak az Isten tudja; de hogy az Úr harczaira derék bajnokok készittessenek elő, emelkedett egyházi oktatásra van szükség, melly, az istentani források s az Egyház benső történetének ismertetésén kivül, kimutassa, milly hatással volt a kereszténység a multban a világ erkölcsi és társadalmi állapotára; melly visszaverje a nyilákat, mik a szent fejtegetéstan ellen a mythologiából vétettek; melly helyes exegesissel megállapitsa a szent szöveg valódi értelmét, s a pontokat, mellyekben az a világi történetirókkal megegyez vagy ellenkezik; fölkutassa a classikusokból huzható valódi előnyöket; melly gyógyszereket jelöljön ki az Egyházat háromszázad óta gyötrő sulyos bajok ellen; melly magáévá tevén a tudomány törvényes vivmányait, s mindazt, mi jó és igaz van az emberi bölcsészetben, a történelmi és természet-tudományokban, ezek előmenetelét a kinyilatkoztatott igazság bizonyitására érvényesitse, s egygyé olvaszsza a hitet, a tapasztalást, az okoskodást; főkép pedig, melly erénynyel párositsa a tant. Igy majd „fel fog ismertetni az igazság, s az igazság üdvözitend minket.“

Bizonyára, egy olly században, melly a Voltairét váltja fel, bámulatos látni, miként a társadalmat legbensőbben mozgásba hozó

nagy kérdések vallásiak. A népek, mellyek közönyösöknek bitték magukat, most azt látják, hogy ügyök és a szabadság ügye szorosan össze van forrva a vallásával: Anglia, megtöretvén haragos elnyomásában elfogulatlanabbul és komolyabban kezdi magát tanulmányozni; a socialista felekezetek közül az, mellynek emléke legtovább fenmaradand, vallásba ment által; Francziaország, midőn fölébred egy gyötrelmes káprázatból, szemeit kizárólag csak a vallási megujulásra képes szegezni, annyira hogy vissza akarja adni a trónt és kényuralmat a pápának, kinek országa nem e világból való. Számtalanszor ismételtetett, hogy a pápa többé semmi: és mégis midőn, menten a világi érdekektől s a nyomoru félelemtől, fölemeli szavát, Poroszország királya megrémül, a czár haragra gyul inkább mint ezer liberalis szónoklat miatt, s barátaik mindent elkövetnek, hogy megvakitsák, vagy tétovában tartsák az alattvalókat, nehogy megkapja őket ama legfelsőbb és eleven egység varázsa. Midőn aztán egy pápa, ajkán az engesztelődés szavával s a testvériségre hivatkozva fordul a világhoz, szava mindenütt visszhangot kelt, s az aprólékos politikai változásokra irányuló remények háttérbe szorulnak amaz előnyök törvényes vivmánya előtt, mellyek a virágzó nemzeteknek erőt, a holtaknak uj életet adnak.

TIZENKILENCZEDIK FEJEZET.

Liberalismus. — Carbonarik. — Alkotmányok.

A fegyver-csatákat tehát az eszmék harczai, a királyokat a népek, a hóditási nagyravágyásokat a nemes remények váltották fel; s a forradalom kocsija, mellyet egy időre Napoleon erőteljes karja feltartóztatott, ismét megindul, hogy szilárditsa és terjeszsze a szabadságot.

De, ha jól felveszszük a dolgot, minden szabadság-kérdés birtok-kérdésre vihető vissza; s valamelly nemzet politikai jellemét a birtok-alkotmány képviseli vagy határozza meg. Mióta az emberek állandóan megtelepedtek, a földbirtoknak fölényt igyekeztek szerezni a munka és tőkék fölött; az uralkodó törzs magához ragadta azt, és saját előnyére kényszeritette szolgálni a munkásokat; a törvényhozók kiváltságokkal és mentességekkel vették körül a birtokosokat, kik egymaguk örvendettek teljes

jognak, s a birtok átszállításában bizonyos szabályokhoz voltak kötve. Ez vala alapja a spartai és athenei törvényhozásoknak. Rómában a plebejusok visszakövetelik a földbirtoklási jogot; Carthago, az ő iparos és kereskedelmi gazdagságával, hasztalan intéz támadást ama területi aristokraczia ellen; a rabszolgák Eunus vezérlete alatt részt követelnek abból, mit saját verejtékökkel állítottak elő; Sylla az által szilárditja meg hatalmát, hogy kiosztja a számüzöttek földeit; Augustus katonai gyarmatokat telepit a vidékeken; végre a birtokok tulságos összehalmozása tönkreteszi Olaszországot.

A betörő barbárok a talaj supremátiájára fektetik az uralmat, s elnyomják a munkát és az ingó tőkét, a parasztot és a hébert. De a keresztes háborukkal enyészni érzi a hűbérnök a rögnek tulajdonitott mindenhatóságot; hogy a Szentföldre mehessen, pénzre és kereskedelemre van szüksége, s ő maga is belép a polgárrendbe; mig a munka társulást keres, mi támasza a gyengéknek, s czéheket és testületeket alkot. Itt ott a kereskedők biztositják maguknak a tulsulyt, s uralomra emelkednek az olaszországi köztársaságokban és a Medicikkel; másutt a forradalom kevésbbé láthatólag halad; a tőkepénzes a váltókkal függetleniti magát, a jelzálogos kölcsön által egyik kezét a földbirtokra teszi, a bérletek segélyével befolyást nyer a kormányra; s még inkább, midőn Amerika fölfedeztetése rendkivüli lökést ad a gyarmati rendszernek, melynek következményei a bankok, a közkölcsönök, a hitel, a kereskedelmi társaságok, végre a kereskedelmi rendszer általánossága.

Szóval, minden forradalomban a tulajdon kérdése forog fen. A vallási reformatio megfosztja a papságot birtokaitól, hogy világi fejedelmeket gazdagitson azokkal. Angliában a normandok hóditása erőszakos kisajátitás volt az uj jövevények javára; aztán a szakadás más kezekre játszotta a kolostorok elrabolt javait, minélfogva az uj birtokosok érdeklett védői lettek a nemzeti egyháznak; s mostanig is védbástyául szolgálnak az aristokracziának és kizárásnak a radikalisok erőfeszitései s a türelem haladása ellen. A forradalom Franczia országban kikiáltotta a termékek egyenlő felosztását a birtokos, a tőkepénzes és a munkás között; a kiváltságok s a föld használatához kötött szolgalmak eltöröltettek; feldaraboltatott a földbirtok, melly, az által hogy utalványok segélyével történt a fizetés, függetlenittetett a tőkepénzestől; felosztattak a czéhek, mellyek, megszünvén a védelem szüksége,

bilincsekké váltak; a kormány nem ragadhatta többé magához szeszélye szerint a gyümölcsök ama részét, melly adónak neveztetik, s mellynek a termelők hozzájárulásával kellett megszabatnia.

De midőn az államtanácsban figyelmeztették Napoleont, hogy tulságos befolyást engedett a választó-testületeknek, mellyeket királyi érzelmü nagybirtokosok fogtak képezni, ő azt válaszolá: „A nagybirtokosok a földhöz vannak kötve, s következésképen érdekökben áll akadályozni a lázadást; s ez az én érdekem is.“ Ezzel kimutatta, hogy érezte, mennyire gyengitette a forradalom a kormányokat, midőn aláásta azok állandóságának legfőbb alapját, az által, hogy megsemmisitette egy részről a függés, más részről a védnökség ama hagyományait, mellyek biztositották a conservatiót, s helyökbe az emberek és dolgok folytonos váltakozását állitotta, melly nem engedi előre látni a holnapot, mert nem volt tegnapja.

Azonban, jóllehet Napoleon a plebejusok győzelmének a tulajdonosok fölött volt képviselője, s törvényeiben az alkotmányozó gyülés müvét folytatta, félt plebejusnak ismertetni; ő, ki saját fényében ragyogott s egy demokratikus forradalomnak volt örököse, megtagadta küldetését, hogy ősrégi uralkodóházakkal kössön rokonságokat, történeti nagyságokkal övezte trónját, s a nép fia részére olly házat rendezett be, millyenek a királyfiakéi valának. Ugyanakkor figyelmen kivül hagyta a közóhajokat, s megtagadta a békét és szabadságot, mellyek a polgárság vágyát képezik. Mi lett a következmény? Az iparosok és bankárok, kiknek nagy hátrányukra szolgált az ő párviadala Nagy-Britanniával, ellenségeivé lettek; s az angol kereskedők által zsoldozott hadseregek ellen egyetlen franczia kereskedő sem emelte fel karját Párizs védelmére; s a vak engedelmesség, mellyhez alattvalóit szoktatta, azt eredményezte, hogy minden vonakodás nélkül elfogadtattak a cselszövények és a tulhatalom szüleményei. Mert, kivivatván a győzelem, hol a hatalom mindent tehetett, továbbra is az önkényuralom maradt meg; hol a földbirtok volt tulsulyban, az aristokracziák képződtek; hol a másik két elem, a demokracziák. Ezek összeolvasztása vagy egyensulyba hozása képezi a mostani alkotmány-barátok törekvésének tárgyát.

Igy Oroszország, melly a telek-uralmat képviseli, lassanként a szolgákat munkásokká változtatja át, vagyis gyáros országgá válik; Poroszország a vám-egyesületekben keresi az ipar előnyeit; s a kényuri kormányok kevésbbé félnek most a szónoklatok és

tanoktól, mint a gőzgépek által terjesztett szükségek és eszmék-től, mert a növekedett ingó és kereskedelmi gazdagságok nem nélkülözhetik ama biztositékokat, mellyek nélkül az ingatlanok el-lehetnek. A Francziaországban visszahelyezett kormány a területi befolyást akarta ismét érvényre juttatni; de a nép ujra megin-dult a haladás utján, mellyen egyideig a rémuralom, aztán a csá-szárság által fel lett tartóztatva. Francziaország eleintén kárpó-tolva érezte magát az elvesztett méltóságért; mert visszaszerezte az ipart és kereskedelmet; s az anyagi érdekek és verseny országa az, hová a szabadelvüség tartozik, melly az egyeduralmat nem lerombolni hanem saját előnyének alávetni czélozza. A bankárok, eme személyesitői az ingó gazdagságnak, növekedvén fontosság-ban, egy uj forradalmat idéztek elő, melly azonban nem volt az utolsó; s a socialisták és communisták ujra felburjánzó felekeze-tei az anyagi munkának ohajtják megszerezni a felsőbbséget, s jóval előbbre akarnak törtetni mint a beteges liberalismus.

E szerint, ha jól fölveszszük a dolgot, a politikai nemzetgaz-dászat fő fontossággal bir, s irányt ad a jövőnek, lehetőleg méltá-nyosan akarván felosztani a termékeket a termelésben összemüködők között, a közterheket az állam által előnyösittettek között, a politikai befolyást, mint ollyat, melly biztositékul szolgál a két előbbinek, s melly jó választási és helyhatósági törvény által érhető el: melly elvekből kifolyólag sürgetik az adó méltányos kivetését, a szabad versenyt, minden egyedáruság megszüntetését. Ez eszmékkel, mi-ként történni szokott, még azok sem voltak egészen tisztában, kik megtestesitésökre törekedtek: de nyilvánulni fogjuk azokat látni többé kevésbbé valamennyi tényben s azok nemes tévedéseiben, kik ugy hiszik, hogy minden jó eszmének rögtön alkalma-zásra is kell találnia.

A forradalom tehát, melly kioltatott a kormányokkan, fedve bár, de fenyegetőleg tovább élt a népben avvagy a nemzet azon részében, melly olvas, ir, vitatkozik a közérdekek fölött, s képvi-seli, vagy képviselni igényli a nép életét; s igy különváltak egy-mástól a felszinen működő kormányok, s az alant izgó nemzetek. A franczia forradalom nem-tetszést kelthetett modorával, de olly igazságokat hirdetett ki, mellyek nem mehetnek feledésbe, mert az ember természetén és méltóságán alapulnak. Ama nagyszerü, jótékony-e vagy káros? ne vitassuk, de az egyetemes és könnyü fény-kiáradás folytán az emberek megváltoztatták nézletmódjukat, s magasabb reményekhez emelkedtek; miért is esztelenség, a

Gondviselés megtagadása volt ollyanná akarni tenni ismét a világot, millyen annyi könyvet, annyi vitatást, annyi vért megelőzőleg volt. Napoleon, ki sohasem látott nemzeteket csak katona-rendeket, ki a fölkelő görögöket meg nem hallgatta, s a magukat alkotmányozó szerbeket még csak figyelmére sem méltatta, erőteljes karjai alatt elfojtva tartotta a forradalmat; ugyanazért minden ellenzés vele szemben a szabadságnak vált akkor javára; a királyok, kik kezdetben a népek fensége ellen fegyverkeztek, elismerték azt, midőn a tizenöt évvel előbbi forradalmárok nyelvén hívták fel a népeket ama zsarnok ellen a jogok, a nemzetiség, a függetlenség nevében; ők maguk párolták a titkos társulatokat: azon eszmék nevében arattak diadalt, mellyekkel a Convent győzött; s a Szent-szövetség megkötésénél amaz általános testvériség szolgált jelszóul, mellyet a forradalom hangoztatott először.

A forradalom gyeplőit kezelők annak minden uj változatánál siettek kijelenteni, hogy a forradalom véget ért, minden eredmény meg van nyerve, minden remény teljesült; aztán egyszerre csak azon vették észre magukat, hogy amaz örvénybe sodortattak, mellyet már betömöttnek tartottak. A párizsi béke alkalmával is bevégzettnek hirdették a forradalmat, holott ellenkezőleg csak a kéz lön megcsonkítva, melly azt egy ideig összeszoritva tartotta; miért is ujból diadalmasan kelt az fel. Mig Napoleon alatt folytonosan cselekedtek és nem gondolkoztak, beállittatván a müködés, gondolkozni kezdettek; megszünvén a hősiesség által okozott elvakultság, jogokat követeltek, és ama szabadságot, mellynek eltünését, szétfoszolván az ágyufüst, mindenki észrevette. Az istenostora által észretéritett királyok letevén a hódítás és megtorlás köznapi eszméitől fensőbb érdekekre forditották figyelmöket, s kezdetben egyedül népeik javát látszottak akarni: csakhogy elkábittatván a reményen felül korán bekövetkezett győzelem által, s ugyanazért nem levén előkészülve Európa rendezéséhez, a mint lehetett s teljesen önkényök szerint intézték el annak ügyeit. Már szövetségök elemei is sejtethették velök az összeütközéseket, mellyeknek mielőbb be kellett következniök; a kisebbség szabott törvényt a többségnek; erőszakot követtek el a szellemeken; összezagyválták a nemzeteket, erkölcsöket, polgárosultságokat, vallásokat; diadalmaskodván, önkényesen bántak el a népekkel, mellyekhez a szorultság idején segélyért fordultak; visszahelyezték a régi uralkodókat, minden egyéb föltétel nélkül azon kivül, hogy szervezeti rendszabályokat igértettek velök: szinre tett és minden

biztositékot nélkülöző igéret, mellyet a legtöbben csakugyan ki is játszottak.

Vannak szükségek, mellyek csak akkor lesznek érezhetökké, midőn a valódiak és természetszerüek megszüntek. A szellem, melly ez utóbbiak által teljesen igénybe vétetett vagy elvesztette rugékonyságát a megelőző fényes szerencsétlenségekben, midőn nem volt többé kénytelen a gyermekek fentartására gondolni s félteni azok életét, saját helyzetére fordította figyelmét; s mert már türhető volt, lehetségesnek érezte javitani azon, s legyőzni az akadályokat, mellyek vágyainak utját állották. Olly egyének, kik hallgattak volna a kenyér-szükség idején, vagy a fegyverek rémuralma alatt, a növekedő jólétben valami jobb után sóvárogtak, melly nem volt ugyan még szabatosan meghatározva, de mellynek fénye homályos szinben tüntette fel a jelen helyzetet.

A restauratio idejében Angliáé volt az egyetlen ismert alkotmány, melly általános bámulatot keltett, a miért olly végtelen erőfeszitésekre képesitette a nemzetet. Látták, hogy a megőrült czár ellenébe nem lehetett egyebet szegezni az orgyilkosságnál, mig György eszelőssége hajszálnyira sem változtatta meg a viszonyokat Anglia népe és királya között. Az ottani szószékekről hangzottak az egyedüli szavak, mellyek folytatták a nemzetgyüléséit, védvén a népek jogait s az emberiség ügyét, s tiltakozván a népek önkényes felosztása ellen. A győztes angolok terjeszteni igyekeztek alkotmányukat, s a szövetségesek nem idegenkedtek akkoriban attól. Német, Spanyol, Franczia országban mindazáltal uj minták alkottattak. Aztán maguk az angolok is kiszélesbiteni ohajtották egészen aristokratikus alkotmányformájukat; s már 1817-ben száz meg száz ezren csoportosultak ott radicalis társulatokban, mellyek ismertető jelül papirszeletet használtak ezen felirással: készen légy, szilárd légy, s megesküdtek mindent elkövetni, hogy kivivják az általános választási jogot, szabad és egyenlő képviselettel, s közös parlamentekkel; és fegyverkeztek. Hogy elnyomják őket, fel kellett függeszteni a Habeas corpus-t; de Anglia alkotmánya önmagában hordja a szükséges gyógyszereket, tért nyit a reformoknak, s a kérvények és szabad sajtó utján hangosan engedi nyilvánulni a véleményeket és elégületlenségeket, mellyek másutt, hallgatásra kényszerittetvén, pártokat és összeesküvéseket szülnek.

Alig hogy lecsillapult Németországban a hazafias tüz, feltüntek az utolsó szerződések nagy hibái és fogyatkozásai; nem volt

biztositva az egyéni szabadság s a gondolat nyilvánitása; nem kevesbittettek a hadseregek; nem állapittattak meg a kereskedelmi viszonyok; nem volt tekintet a vallásokra; nem biztosittattak az egyházak javadalmazásai s az igazságszolgáltatás: nem szorittatott meg a burokratikus kényuralom, mellyet az idegen vitt be oda. A birodalmi gyülés haszontalan szörszálhasogatásokkal és végtelen szószátyársággal vesztegette az időt. A fejedelmek alkotmányokat igértek: de némellyek azzal állottak elő, hogy nem tüztek ki határozott időt igéretök beváltására; mások adtak alkotmányt, de tisztán a trón kifolyása vala az, nem pedig szerződés a fejedelem és alattvalói között. Azon tartományokban, mellyek husz éven át egyesülve voltak Francziaországgal, a régiektől nagyon elütő eszmék kerültek fölszinre, bevitetett a napoleoni törvénykönyv, ki lett kiáltva a haladás jelszava; miért is nem igen tudtak megbarátkozni a tiszta monarchiával, melly még korlátlanabbá vált, mióta a közigazgatási kényuralom elnémitotta a hajdani képviseleteket.

Mindazáltal a déli országok, Ausztriát kivéve, alkotmányhoz jutottak; s a fejedelmek, kik a bécsi congressuson leginkább idegenkedtek az ujitásoktól, mert előrelátták, hogy az által csak Ausztria és Poroszország fognának nyerni befolyásban, most ugyanazon okból legbőkezübbeknek mutatták magukat az engedményekben. A szász-weimári nagy-herczeg csak tartományi gyüléseket engedélyezett 1816-ban; ugyanaz történt Szászországban, Mecklenburgban, és másutt. Miksa József bajor király engedményezett alkotmánya (1818 máj. 26.) szabadnak nyilvánitja a tulajdont, a személyt, a gondolatot, a sajtót, s két kamrát rendel, a senatorokét és a kerületekét; az elsőt képezik a korona nagytisztviselői, a régi birodalmi nemesség tizenhat főbbjei, két érsek s egy püspök, kit a király nevez ki, a protestans consistorium elnöke, tizenöt örökös és tizenkét élethossziglani senator, kik mindnyájan a király által neveztetnek; a második kamrát hat évre valasztott követek alkotják, kiknek egy nyolczada nemes, egy nyolczada egyházi; a többiek a városok és mezővárosok küldöttei és kettő joghatóság nélküli földbirtokosokéi. Csupán az választható, kinek nyolczezer forint évi jövedelme van, miért is egész kerületek képviselő nélkül maradnak. Szabadabbelvü volt a badeni alkotmány (aug. 22), felelős miniszterekkel, szabad sajtóval és két kamrával. Würtembergi Fridrik ollyat adott, hogy alattvalói el nem fogadták, visszakövetelvén az ősi kiváltságokat,

mellyeket ő önkényesen szüntetett meg. De utóda Vilmos igen szabadelvüt adott (1819 szept. 26), melly valódi szerződés volt a nemzet és fejedelem között, megőrizvén a germán szabadságok némelly becses maradványait, s egyenlő és független jogokat ismervén el; szabad a vallás és vélemény; elmozdithatlanok a birák. Az urak kamrájának tagjait harmadrészben a király nevezi; a nemesek tizenhárom, a papság vagy az egyetemek kilencz követet küldenek bele. A községek szintén képviselve vannak. S a községek erkölcsileg társulvák egymás között; a jég s más hasonló károk közadózás utján térittetnek meg; a szegényeknek államsegélyhez van joguk.

Hessen választó-fejedelemségben a nemesség visszautasitotta az alkotmányt; mert vele s a néppel közös képviseletet állapitott az meg. Hessen, Nassau nagyherczegség, Szász-Coburg-Hildburghausen, Schwartzburg-Rudolstadt, Lippe-Detmold, Lichtenstein és Waldeck fejedelemségek szintén kaptak alkotmányokat, mellyeket azonban az aristokratia mindig ellenzett. Ausztria nem a szabadság s a bölcsészet nevében fogott fegyvert, hanem az uralkodóház védelmére; miért is ennek nem nagy nehézségébe került ismét visszaállitani patriarchalis rendszerét, anyagi jóléttel elégitvén ki alattvalóit.

Poroszországban, melly jóval előbbre haladt az eszmékben s megvált a régi hagyományoktól, a király már 1799 óta utat tört az egyenlőség felé, felszabaditván saját parasztjait [1]); 1807-től 1812-ig Stein és Hardenberg miniszterek a föld-birtok-viszonyokat illetőleg módositásokat eszközöltek, felhatalmazván parasztot és nemest egyaránt az eladásra és vásárlásra; aztán a nemzetek háborujának idején szabadelvü dogmák kiáltattak ott ki. Következésképp a király egyenlőségen alapuló képviseleti rendszert igért (1815 máj. 22). De miként hozzák azt összhangba a nemesség előjogaival? A titkos társulatok s a népies irók, élökön Blücherrel s a nemzeti

---

[1]) A porosz király egy minisztere következőleg nyilatkozott Otto, a francziai köztársaság követe előtt: — „Önök ellen csak a nemesek vannak: a király és nép egész szivvel Franczia ország pártján állanak. A forradalom, mellyet önök alulról fölfelé eszközöltek, Poroszországban léptenként felülről lefelé fog léttesittetni. A király, saját módja szerint, demokrata; folytonosan kevesbiteni igyekszik a nemesek kiváltságait, de lassan haladva: néhány év alatt nem lesznek többé hübéri kiváltságok Poroszországban." Otto levele 1799 aug. 13-ról. — Lefebvre *Histoire des Cabinets de l' Europe.*

mozgalom egyéb hőseivel, mit sem akartak tudni egy kamaráról; miért is Hardenberg, ki addig szitója volt a nemzeti párt mozgalmának, elvált attól, mert veszélyeztetve látta általa a rendet, s vitatta, mikép a tartományi rendek jogköre a közigazgatásra s az adó megszavazásában való részvételre terjed ki, csupán a királyt illetvén meg a törvényhozás. Eltiltattak tehát a titkos társulatok, tisztán oktatásra szoritva az egyetemek, teljes szabadság engedtetvén azoknak a vallási és bölcsészi eszmék nyilvánitásában, csak a politikaiakat ne érintsék; a közigazgatás tökéletesen el van különitve a politikától, bámulatra méltólag szabályos, rendek által támogatott felügyelőségek alatt áll, melly rendek az adózókkal részt vétetnek a törvény alkalmazásában; s mindezek fölött hatalmas katonai erő őrködik, melly minden mozgalom elnyomására készen áll.

A meg nem hallgatott népek elégületlensége gyülöletbe ment át. Alkotmányos országokban a szó szabad volt, vagy azzá igyekezett lenni; a nyilvánosság, melly elfojtatott egy helyütt, máshutt kitört; szükségesnek hitték az ellenzékeskedést, mert gyakoroltatott az Angliában; féltek az erős kormányoktól, s ugyanazért ama tehetetlenségre akarták kárhoztatni azokat, melly a jó kezdeményezését is lehetetleniti, s tekintély nélküli királyokat szerettek volna helyezni mérsékletet nem ismerő népek fölé.

Franciaország, kilépvén egy igen gyötrelmes korszakból, szedte a forradalom gyümölcseit, s közlötte azokat. A régi rendszer visszaélései megszüntek; nem voltak többé megvásárolható és örökölhető hivatalok, nem királyi pecsétes levelek (lettres de cachet), nem fejedelmi törvényszékek, nem titkos biráskodások; a köz-tisztviselőség független a hatalomtól; a consul-birák kereskedelmi törvényszékekké változnak át; a törvényhozás és törvénykezés minden része egyforma az egész országban, s egyetlen hatalom kezében foly összze, melly nevezi a tisztviselőket, s végrehajtatja a törvényeket s gondoskodik az igazság kiszolgáltatása iránt, melly nincs többé alosztályozva. De e tekintély a törvényhozói hatalmat egy nemzeti képviselettel osztja meg, melly nem arra van utalva, hogy utólagos fölterjesztésekkel akadályozza a végrehajtást, hanem előleges tárgyalásban fontolja meg a törvényrendelkezéseket, felvilágositja a közönséget s a király vállairól leveszi az erkölcsi felelősség terhét a rendeletekért, mellyek ha egyszer kiadattak, érvé-

nyőkre nézve nem találnak többé akadályra a szokásokban, a szertartásban, az előitéletekben.

E nyilvánosság visszaadta Francziaországnak Európa fölött a befolyást, mellyet elvesztett a csatatéren. Eleintén Anglia is közzétette tárgyalásait; de azonkivül hogy ama nyelv kevésbbé van elterjedve, különleges érdekek, s az Európában ismeretesektől nagyon elütő szokások és praecedensek körül forogtak. Ellenben a nagyszerüen rokonszenves Francziaország az egész világhoz szólott; a censura eltörlése, a választások természete, a királyi hatalom korlátai, a papság s az oktatás szabadsága az összes népeket, az egész emberiséget érdekelték; s nem volt ország, melly ama tárgyalásokban saját panaszait kifejezve nem érezte, s közvetlen alkalmazásokat nem talált volna; s a párizsi kamrák ugy tekintettek, mint az általános szabadság küzdtérei. Maga Francziaország, felpattanva a királyok leszoritó kezei alól, a népekhez fordult; s a külföldre is átszármaztatta benső forrongását.

A népek ezen hajlamai félelembe ejtették a kormányokat, mellyek, a fentartó politikát vallván magukénak, a jogszerüség (legitimitas) egyhangu állhatatosságával akarták megszilárditani az ingadozó választási kormány-rendszert. Miként minden válságból kilépéskor történni szokott, eleintén csak a helyreállitott béke jó eredményeit érezték; de csakhamar jelentkeztek a forradalomból származott bajok.

S az első káros következmény az volt, hogy béke idején is több katonát tartottak, mint a megelőző században háboru alatt. Ausztria három, Poroszország kétszázezret tartott; csupán Anglia szállitotta alá hadseregét háromszázhuszonötezerről kilenczvenezerre, mert a kamráktól volt kénytelen kérni a fentartási költségeket; mig a többi hatalmakat a katonák felbátoritották fenhéjázólag követelni, a mit akartak. Hogy nagy hadseregeket tartsanak a királyok, arra a békeszerződés alkalmával foganatositott szerencsétlen területi osztozkodások által is kényszerittettek, mellyek alájuk ellenséges érzelmü népeket, föléjök pedig egy, mindnyájokat fenyegető, nagy hatalmasságot helyeztek. Egész Európa katonailag szervezkedik tehát; a katonákban van az erő, mellyet az alkotmányok a közvéleménynek akarnának tulajdonitani; s hogy kedvezzenek a katonáknak, kénytelenek keresni a háborut ugy miként a békét szokás. Meghiusittatnak tehát az előnyökre számitó hő remények; az alattvalók izzadva kénytelenek dolgozni, hogy fentartsák a hadsereget; a pénzügyi zavarokon ideiglenes eszkö-

zökkel kell segiteni, s uj kölcsönöket venni fel a helyett hogy visszafizettetnének a régiek.

A dolgok ezen állása a bankárok önkényétől tette függőkké a kormányokat, kedvezett a tőzsdeuzsorások nyereséges koczkáztatásainak, kisebbitette a népek függetlenségét és erkölcsiségét, s felforgatta a hitel eszméit az által, hogy kényszerittettek a népek pénz gyanánt fogadni el a papirt, melly hitelét vesztette, mert nem volt állam, Angliát kivéve, melly tönköt nem mondott volna.

Napoleon hozzászoktatta a világot a nagy költekezésekhez, mellyek részint halhatatlan hasznosságu müveknek adtak létet, részint hiuságból és vakitás végett tétettek. Keresztül utaztában az országokon hidak, csatornák, diadalivek, oszlopok, paloták épitését parancsolta meg; 1813-ban azok tiszteletére, kik a wurscheni csatában részt vettek, a Mont-Cenis-n egy emlék felállitását rendelte el, mellynek huszonöt millióba kell vala kerülnie. Igaz, hogy e tervek nagy részben papiroson maradtak, de a népek visszaemlékeztek reájok; s a kormányok ebben is kénytelenek voltak vagy akarták őt utánozni: egész országok terheltettek, hogy ékesittessék a fejedelem székhelye; rosz karban hagyták az utakat s szabályozatlanul a folyókat, hogy megaranyozzák a királyi palotákat; s fejedelmek, kik előbb kényelmes lakokkal beérték, most romlásra vezető hiuságnak áldozták fel népeik anyagi jólétét.

A forradalom roppant erőt kölcsönzött a kormányoknak, központositván bennök a hatalmakat, mellyek előbb számos védnöki testületek között voltak megosztva. A háboru alatt parancsoló hangot vettek azok fel, s a népek mindennemü terhek viselésébe belenyugottak mint a féle kivételes időkben, midőn az állam minden, az egyed semmi. Elmulván a veszély, megszilárdulva találták a kormányok hatalmuk eszközeit, a rendőrséget, a közigazgatást, a rémuralmat; mindenfelé utlevelek kivántatnak, tilos a fegyverhasználat, nyitva a rendőrség szeme, katonai engedelmesség állittatik fel utánzandó például; illy módon oda lett ama személyes szabadság az ártatlan tényekben, mellyet a forradalom előtt élveztek anélkül, hogy méltányolták volna; a társadalom ugy tekintetett mint kormány-had, hol minden alattas hatalom a központból ered; kioltatott a családi, testületi, hazafias, vallási, szóval ama köz szellem, melly lelke a társadalomnak, kútfeje életének, erejének, előmenetelének.

A közigazgatás ezen betörése a polgári és magán élet szen-

tályébe végtelen sok hivatalnokot tett szükségessé, kik kezelnék a központositott hatalmakat, mellyeket egykor az urak, a helyhatósági és állami vagy a vallásos testületek ingyen kezeltek. Szokatlan fontosságra tett tehát szert ez élősdi osztály, mellynek minden gondja csupán a rendeletek alkalmazására irányul; s innen kifolyólag amaz anyagiasság jutott uralomra, mellyet burocratiának neveztek el. A kormány változtával e hivatalnokok vagy kimaradtak, s akkor boszut forraltak, vagy magasabb állás után törték magukat; s hozzá lévén szokva a számokhoz, lajstromokhoz, rendeletekhez, azt képzelték, elégségesek ezek a világ szabályozására, s hogy ha egy ország részére alkotmány-adásról van szó, nem kivántatik egyéb, mint megirni azt.

Bent kitört vagy lappangott a kormányok boszuszomja, gyülöletet tápláltak egymás irányában a magánosok; ki szenvedett, megtorlást ohajtott; ki előbb uralkodott, nem tudott beletörödni az engedelmességbe; a gyenge államokat bántotta a tudat, hogy az erősek kegyétől függnek; azok, mellyek nemzetisége lábbal tapodtatott, reszkedtek a dühtől: és tomboltak azok, mellyek annyit szenvedtek és működtek egykor, midőn a királyok sokat igértek, s a népek sokat teljesitettek.

Napoleon, a multba fordulva vissza a helyett hogy a jövő felé irányozná lépteit, egész másféle példákat adott, mint a szabadelvüségéit: ugy hogy midőn egy igen élénk népet hozzá akartak szoktatni meghajtani nyakát, tiszteletét ismét az erő iránt gyulasztották fel, mellyet halotti ünnepélyekkel, szobrokkal, történelmi munkákkal, költeményekkel istenitettek [1]). De Napoleon ellensége volt azoknak, kik most uralkodának, s kik növelték az ő dicsőségét az által, hogy félelmet mutattak s hogy megtagadták tőle az igazságot, mig a szerencsétlenség fensége fátyolt boritott az ő hibáira, és rokonszenvet keltett. Napoleon kormánya, melly a forradalomnak volt gyümölcse, sok jó oldallal birt, s még többet tulajdonitottak annak, miként minden bukott kormány irányában történni szokott: a csalódott nagyravágyások, a ki nem elégitett hiuságok, a képzelődések megsirattatták az elveszettet, melly mint meglevő

[1]) Glais-Bizoin a követek kamrájának 1840 maj. 26-iki ülésében azt mondá a buonapartista eszmékről, hogy ugy tekinti azokat mint „une des plaies, la plus vive de notre ordre social, comme ce qu'il y a encore de plus funeste pour l'emancipation des peuples, et comme ce qu'il y'a encore aujourd'hui de plus contraire à l'indépendance de l'esprit humain."

talán gyülöletes volt; a katonák utálták a békét, melly megfosztotta őket az előléptetés és dicsőség alkalmaitól; a közigazgatási hivatalnokok, hozzá lévén szokva a kényuri rendeletekhez, mellyek egyszerre ketté vágták a nehézségeket, nem tudtak megbarátkozni a lassusággal, melly szükséges ott, hol minden jogot védeni akarnak, s biztositani ha nem is az igazságot, legalább a törvényességet.

Mig ezek vontatni akarták a századot, mások taszigálták azt előre. A háboru alatt nagyban müködött az időszaki sajtó; Párizsból becsmérelte a fejedelmeket, mielőtt leverettek volna, Londonból gunyolta a császár körül udvarló szolga királyokat, gunyolta Napoleon udvarát, mellyet felkapott souverainek és nevelés nélküli herczegek képeztek; Németországban az idegen ellen szitotta a nemzeti tüzet. Igy kiélesittetvén, a béke idején sem tompult meg; s miként a királyok megtartották a hadseregeket, ugy a népek is megtartották a sajtót és szabad vizsgálatot. Egész nemzetek ellen gunyiratok terjesztetnek, mellyek ócsárolják az angolt, francziát, németet; holott sajnálkozniok kellett volna fölöttök, hogy olly kormányoknak kénytelenittettek engedelmeskedni, mellyek okozói voltak ama bajoknak: s mert a végletek végletekre visz, aljasságból gyalázzák a bukottat, gyülöletből az uj urak iránt istenitik azt; ugy látszik, a fájdalmakra gyógyszerül hat azok feltárása; a szájaskodás uralg azon országokban, a hol uralghat; a többiekben a megparancsolt hallgatás elmérgesiti a sebeket, s a lázadás nyomoru párbajára kényszeriti a népeket; az irók szabadelvüeknek látszottak, mert tomboltak, s mert vonakodtak a féktől, mellyet szükségessé tettek a tulhajtások [1])

Az oktatás minden osztályra kiterjesztetett, de hiányoztak az eszközök, mellyek lehetségessé teendették annak közvetlen hasznositását, miként ezt a növekedő sovárgás az anyagi élvek után megkivánta volna: sokaknál a vágy nem állott arányban a nehéz-

[1]) A forradalom előtt szabad volt a sajtó nem csak Angliában és Hollandban, hanem Schweizban, Dániában, Poroszországban s Németország egyéb protestans államaiban is. Svédország csak 1810 után fékezte némileg a hirlapokat, nehogy maga ellen ingerelje Napoleont. Dániában is megszoritttatott a sajtó-szabadság az ő kérelmére. Braunschweig herczegségben némellyek censurát sürgettek, hogy mérsékeltessék, mit a francziaországi forradalomra vonatkozólag irhatnának a lapok; de a herczeg visszautasitotta azt mint ellenkezőt a közvéleménynyel, s mig ő küzdött a francziák ellen, államában védelmezték azok ügyét.

ségekkel; még többekben az önhittség, eme leánya a csekély műveltségnek, vérmesebbekké tette a reményeket, kikeseritette az irigységet: miért is minden áron vissza akarván állitani az egyensulyt a szerencse és a tehetségek között, mellyekkel birni véltek, kiabáltak a kormány ellen, melly nem használta fel az ő képességöket, melly nem alkalmazkodott a tanácsokhoz, mellyeket ők szerettek volna neki adni.

Annyira kiterjedt lévén az osztály, melly olvas, ir, fecseg, okoskodik, vagy handabandáz az átalános érdekek fölött, s melly azt hiszi magáról, hogy képviselője a nemzeti életnek, a mozgalmak nem szoritkozhattak többé egyetlen népre, miként 89-ben; s minthogy a polgárosultság terjedve egyneművé vált, megszüntek részlegesek lenni az eszme-, az elv-, a hit-harczok. E forrongásban, melly egész Európára kiterjedt, mindenki felhivatott mérlegelni a bukott és az uj király jogait, a diadalmaskodókéit, kik hősöknek neveztettek, s a legyőzöttekéit, kiket kötelességszerüleg bitorlóknak neveztek; az isteni jog mellett buzgólkodók lázadásra, vagyis arra ösztönözték a népeket, hogy jogot igényeljenek maguknak itélni az uralkodó törvényessége fölött. A figyelem tehát egész halmaz olly tárgyakra fordul, mellyek előbb észrevétlenül maradtak; a dolgok nagyobb mérveket öltenek, az emberek eltörpülnek; a tény-vitát a jog-vita váltja fel; nem csak azt akarják tudni, melly törvényeknek engedelmeskedjenek, hanem azt is, miért engedelmeskedjenek, mi légyen azok czélja; nem elégesznek meg vele, hogy igazságot és emberhez illő bánásmódot találnak, hanem biztositani is akarják azokat. Régente a királyok, egymaguknak tulajdonitván a jogot szabályozni azok boldogságát, kiket gyermekeiknek neveztek, szabadságot adtak, de ugy adták azt mind engedményt és haszon-élvet, nem mint tulajdont és jogot; s a népek ugy áldottak egy jó fejedelmet mint egy jó aratást, bár nem voltak biztosak a tartósság felől. De a ravaszságok, az erővel történt visszaélések, a szószegés aljas ürügyeinek hosszu sorozata felforgatta az erkölcsi eszméket, s bizalmatlanságot keltett.

Napoleon megfosztotta trónjaiktól a régi királyokat, s ujakat emelt fel: nagyszerü guny, melly kitüntette, mikép a koronák a szeszély és erő játékszerei inkább mint Isten kegyelme. Európa majdnem minden fejedelme változott, s az aprók közül igen sokan kisemmiztettek a nagyok előnyére, és pedig nem csak a fegyverek erőszakoskodásai közepett, hanem a liggadt szerződések utján is;

ugyanazért kihalt a dynastiákban való régi hit. A trónjaikra visszahelyezett királyok saját előnyükre zsákmányolták ki a forradalom és hóditás eredményeit; s önkényesen és Isten kegyelméből akartak uralkodni még akkor is, midőn méltóságukat nem szentesitette többé a koronázás, melly mindig esküvel szokott járni, s ugyanazért szerződéshez hasonlitott.

Midőn e szerint a királyok maguk is a forradalmárok szerepére vállalkoztak, megsemmisitvén a kiváltságokat, mellyek egyetlen népnél sem hiányoztak a forradalom előtt, s közigazgatási önkényuralmat igényelvén maguknak, a népek azon véleményre jutottak, hogy a történelem semmi, s hogy az alkotmányokat változtatgatni lehet, nem csak az idők természetes haladásának megfelelőleg és törvényes eszközökkel, hanem tetszés szerint. A királyok haragudtak, hogy nem találtak többé a tizennyolczadik század engedelmes alattvalóira; az alattvalók panaszkodtak, hogy a királyok be nem váltották az igéreteket, mellyeket a küzdelem idején tettek; jó intézményeket követeltek, mellyek előzetesen és változhatlanul szabályoznák az összesek és minden egyes jogait és részét az államban; s kizáratván a valóság és tényiség teréről, a képzelmek országába tévedtek.

A kormányok és kormányzottak utjai tehát elváltak egymástól. Önkényes kormányok alatt elégületlenség és remény között hánykódtak az emberek, és saját panaszaikat a szabad népekéiben találták kifejezve; hol alkotmányos volt a kormány, mindig szükségesnek hitték az ellenzékeskedést, mert megvan az Angliában, miért is rendszeresen üzték, akár volt rá ok, akár nem. Igy növekedett ama, ha nem is számosabb, de izgékonyabb és gyakran félelmesebb rész, melly szenvedélyesen kap az ujitásokon. Minden elmét megszéditett az elméletek amaz örvénye, melly támadni szokott, valahányszor az önkényuralomtól szabadsághoz történik átmenet, s mellyet csak a tapasztalat és csalódások szüntethetnek meg. Erőteljes gondolkozók léptek e küzdtérre, de egyszersmind egész serege is az ügyekben tapasztalatlan firkászoknak, kik az elemzés terén tettek ugyan valamit s nagyon is büszkék voltak arra, de minden összetésre (synthesis) képteleneknek mutatták magukat, s kik betü szerint vették Brougham mondatát: — „A világ itélőbirája nem az ágyu többé, hanem az iskolamester.“

Szóval, valaki tarthatja rosznak, de nem tagadhatja a szabadság ez átalános szükségérzetét; melly nem valamelly elv erőhatása, hanem bizonyos szükség kényszere; nem eszme,- hanem

tény-hatalom. S a különböző országokban különböző szint ölt: Lengyel és Olaszországban a nemzetiség a czél, Németországban erőteljes birodalmi egység, Francziaországban a hazai méltóság visszaszerzése, Angliában a választási rendszer javitása: de ezerféle fokazataikban mind e törekvések megegyeznek az iránt, hogy a gondolat és akarat függetlenségét tűzik maguk elé mint egyetlen és főfő szabályt; s a szellemek e szabadsága, többé vagy kevésbbé nyiltan, a föltétlen egyenlőséghez, s innen a népfenség politikai dogmájához vezet, melly aztán a felényit egygyel felülmuló többség szavazatára vitetik át; vagyis a végeredmény elméletben a szám tulsulya, gyakorlatban a formák és intézmények örökös ingatagsága. Miután illy módon az elenyészett hit és alárendeltség a véleménynyel és egyediséggel helyettesitetett, s a szabadság álarcza alatt a többség anyagi ereje s a cselszövő és erőszakos tulhatalma foglalták el a tért, a fejetlenség szükséges következmény; s ennek fékezésére nincs más eszköz mint az erő. Tiszta egyeduralom nem lehetséges többé; hanem igenis az önkény, igenis a kard dictatorsága, mig a kard szét nem törik. Ehhez folyamodnak tehát mindnyájan, egyik hogy fentartsa magát, a másik, hogy változtasson.

Titkos társulatok.

A titkos társulatok, Napoleon császársága alatt, ujra megedzették a nemzeti érzelmet, ellenállásra bátoritottak az idegen elnyomással szemben, föntartották émlékét ama szabadságnak, melyet a Harczos a babérok alá temetett, s táplálták annak vágyát a szivekben. Helyreállván a béke, ha nem nyomattak is el rögtön a fejedelmek által, de üldözőbe vétettek, mihelyt, változtatván nem az irányt hanem a tárgyat, az uj elnyomások ellen fordultak, összeköttetésbe hozván a különböző országok elégületleneit.

Carbonari-k

Murat uralkodásának idejében (345 lap) az idegen eszmék és uralom betörése ellen Calabriában a carbonarik társulata alakult. Nagyrészt szabadkőmüvesi szertartásokat fogadott el; csakhogy mig a szabadkömüvesek Hiram megboszulását tüzték czélul, s ünnepélyeket rendezgettek és a mult század bölcsészetével összhangzó deismust vallották, a carbonarik, mélabus erélytől lelkesitve, Krisztus halálát akarták megboszulni, s visszaállitani az ő országát. A nápolyi rendőrség, nem levén képes akadályozni a társulat nagymérvü terjeszkedését, elhatározta megrontani azt, miként a szabadkömüvességgel történt, kémeket, hivatalnokokat,

s magát a királyt is beléptetvén abba, főleg miután ez függetlenségi tervekkel kezdett foglalkozni. Murat hadserege, melly egészben a társulat tagjai közé iratott, utólsó betörése alkalmával sok vendität (páholy) hagyott hátra a Legatiókban, honnan aztán Lombardiába is behatoltak, legnagyobb elterjedést vévén Milanóban, ugy szintén Bolognában és Alessandriában. Egynémelly olasz számüzöttek Francziaországba is bevitték a carbonariságot (1818), hol még mindig számosan voltak a szabad-kömüvesek, kik uj, régi vagy skót, s Misraim vagy Templarius szertartásu páholyokra osztályoztattak [1]); s kik a szabadság, egyenlőség, testvériség jelszavak közül, mellyekkel a forradalom alatt üzetett az aczél három szeg mindennapi játéka, az utólsót emberiség jelszóval cserélték fel. E törzsbe oltották a carbonariságot, főleg Bazard Armand, ki aztán az első saint-simonisták egyike lett, a florenczi Bonarroti, ki már Baboeuf tanainak is apostola volt, továbbá Flotard és Buchez.

Hogy szóljunk valamit szervezetökről, egy vendita csak husz jó testvért (buoni cugini) foglalhat magában, kik egymás között érintkezésben állanak; de a többi venditáktól elszigetelvék: husz részleges vendita küldöttei képeznek egy központi vendität, melly egy követ által közlekedik a magas venditával: s ez egy kiküldött közvetitésével kapja a legfőbb vendita s egy intéző bizottság rendeleteit. E szervezet könnyiti a titoktartást, a terjeszkedést s a gyüléseczéseket, a nélkül hogy hátrányára volna az egységnek. Semmit sem irtak, hanem élőszóval közlekedtek; kártyaszeletekről s a remény és hit szavakról ismerték fel egymást: váltogatva tagolták e szót sze-re-tet: kezet fogván, hüvelykökkel **c** és **n** betüket alakitottak. Az esküszegés vagy a jegyek titkának, a szabályzatnak s a czélnak fölfedezése a pogányok előtt halál-büntetést vont maga után. Puskát, szuronyt s huszönöt töltényt kellett szerezniök: a köz pénztárba havonként egy frankot, a felvételkor ötöt fizettek.

Igen elszaporodván Francziaországban, megnyerték maguknak az iskolákat, a kereskedő osztályt, a hadsereget; azon is gondolkoztak, hogy az összes iskolákat a párizsi müegyetemmel hozzák összeköttetésbe, hol igen sok beavatottat számitottak, s nem kevesebbet a jegyzők és ügyvédek között: minélfogva nagy befolyást

[1]) Most a szabadkömüvesek egész Francziaországban a Nagy-Orienstől függnek, melly testületet az egyes páholyok követei képezik.

gyakoroltak a választásokra. De hiányzott nálok egy közös és világos elv; s ha egyetértettek is a szándékban, melly a meglévő lerontására irányul, nem határozták meg kellőleg, mit fognak annak helyébe állitani. Eleintén radicalisok és köztársaságiak voltak; miután azonban magas állásu és gazdag embereket is fölvettek maguk közé, megváltoztatták természetöket; s ki II. Napoleonra vetette szemeit remélvén, mikép Ausztria segiteni fogja őket egy főherczegnő fiának trónra emelésében, ha nem egyébért csak azért is, hogy zavarokat okozzon a mindig félt szomszédoknak; ki meg orleansi Lajos Fülöpre, az uj és szabadelvüleg nevelt emberre gondolt, ki mindent a forradalomnak fogandott köszönni. Több rendbeli lázadások, s főleg a rochellei fölkelés (1822), mellyben egy nagymérvü gyuladás szikrája fojtatott el, figyelmessé tették a kormányt reájuk, s a vádakból kitünt, mennyire el voltak terjedve [1]).

De sem ők nem biztak eléggé a népben, sem ez nem pár-

---

[1]) Marchangy ur, megkereső-levelében a rochellei összeesküvők ellen, hol minden akkori mozgalmat egyformán kárhoztat, még a görögöket is, „kik a hosszas szolgaság alatt elnyütték a lánczokat“ s kik azáltal, hogy le akarták rázni azokat, boszura ingerelték az urat, igy szól: A titkos társulatok összeesküvések mühelyei. Eredetök régi, de 1815 óta, hogy ugy mondjuk, folytonosakká lettek. Ama korszakban a bitorlás segélyül hivta — s ez volt leggyülöletesebb vétke — a demagogiát, melly sietett jelen lenni utólsó perczein, hogy örököljé annak hagyatékát. Feldühödve a miért nem ragadhatta azt magához, az egyenetlenség üszkeit szórta szét, s felhivást intézett a jelenlegi és jövő nemzedékekhez. A rendőrség akkoriban egymásután, nem emlitve sok mást, mellyekről nem szerzett magának tudomást, Fekete gömböstü (Épingle noire), 1816-os Hazafiak (Patriotes de 1816), Buonaparte-sasok (Vautours de Buonaparte), Naplovagok (Chevaliers du Soleil), Reformált európai Hazafiak (Patriotes européens reformés), Általános ujjászületés (Régénération universelle) czimü társulatokat fedezett fel. E felekezetek mind egyet értettek intézményök czélja iránt, melly nem vala egyéb mint a népek szövetségét hozni létre a jogszerü és törvényes tekintély ellen, s fegyveres kézzel vivni ki a szabadságot, hogy a trón s az oltárok romjai fölé ültessék azt. Röpiratok, értekezések, kérvények, feliratok, könyomatok, aláirások, ujra nyomott rosz könyveknek csekély áron vagy ingyen még a kunyhókban is elhintett példányai; bizonyos tömör kiadásoktól kezdve egynémelly teljesekig, a lázitó felhivásoktól a pohár köszöntésekig, minden közremüködhetett többé vagy kevésbbé ama czél elérésére. Azonban a zavargók még nem gondoltak ki könnyü érintkezési módokat; még nem fegyelmezték a forradalmi szellemet és nem szervezték a rendetlenséget; szóval, nem tudták, miként lehet a lázitást kezelni s mintegy tárczaszerü szakmát csinálni abból. Ezt 1820-ban tanulták el a carbonariktól, kiknek felekezetével fiókségi viszonyba léptek.“

tolta őket, mert a nép egységes egész, s nem tartozhatik egy párthoz; de még önző is azaz szereti saját javát, az egyetlent, mellyet megért, s nem tud megbarátkozni az alkotmány-szeszélyekkel, mellyek felállitanak egy dogmát, s csak félig vonják le abból a következéseket. Aztán a vonakodás engedelmeskedni a főknek, a pénz-kezelés körül fölmerült gyanuk, a czél elérésére vezető utak iránt való nézetkülönbségek csakhamar az egyenetlenség magvait hintették el közöttök. Azonban barátságos viszonyt folytattak a németországi illuminatusokkal, a schweizi szabadkömüvesekkel, a nápolyi, piemonti, lombardiai, spanyolországi carbonarikkal, kiknek jutott a feladat megtenni az első kisérleteket, mellyek támogattatván a többiek által, aláásnák a gyenge lábon álló kormányokat. Francziaország rendeleteket szegezett ellenökbe, mellyek korlátolták a sajtó-szabadságot, „s a rendőrség joghatósága alá helyezték az emberi értelmiséget.“

Aacheni congressus.

Az Aachenben összegyült szövetségesek (1818 nov. 9) megujitották frigyöket, kevésbbé határozatlan föltételek mellett, de még most is mint keresztény testvériséget, melly a fentartásra irányul, tanácskozások tartását határozván el a világ ügyeinek szabályozása végett. S igy szóltak: — „Amilly szent és üdvös ép olly egyszerü a tárgya e szövetségnek, melly nem czéloz uj politikai combinatiókat, nem akar változtatni az előző szerződések által megállapitott viszonyokon; hanem nyugodt és állhatatos lévén, fen akarja tartani a békét és szerződéseket, mellyek azt alapitották és megszilárditották. A fejedelmek, midőn e dicső frigyet kötötték, annak alapjául ama változhatlan elhatározásukat tették, melly szerint soha sem fognak sem maguk között, sem a többi államokkal szemben eltérni a nemzetközi jog legszigorubb elveitől, mellyek egy állandó béke-állapotra alkalmazva egyedül képesek hatályosan biztositani minden egyes kormány függetlenségét s az általános szövetség maradandóságát. Hiven ez elvekhez, a fejedelmek nem tévesztendik azokat szem elöl a gyülésekben, mellyeket személyesen, vagy minisztereik által fognak tartani, akár saját érdekeik vitattassanak ott közösen, akár olly kérdésekkel foglalkozzanak, mellyekre nézve más kormányok által határozottan beavatkozásra szólittatnának fel. S ugyanazon szellem, melly tanácsaikat s diplomacziai közléseiket vezérlendi, fog uralkodni e congressusokban is, mellyek czélja a világ nyugalmának megőrzése. Illy érzelmektől lelkesitve hajtották végre a fejedelmek a müvet,

mellyre hivatva voltak, s mellynek szilárditásán és tökélyesitésén lankadás nélkül fognak működni; s forma szerint elismerik, mikép Isten és a kormányzott népek iránti tartozásaik arra kötelezik őket, hogy a világnak, mennyire tőlök telik, az igazság, egyetértés és mérséklet példáit adják; szerencséseknek fogván magukat tartani, ha minden erejöket arra fordithatnák, hogy védjék a béke műveit, növeljék országaik belső jólétét, s ujra föléleszszék a vallási és erkölcsi érzelmeket, mellyeket nagyon meggyengitettek a szerencsétlen idők."

Az orosz Stourdza az aacheni congressus elé egy iratot terjesztett, mellyben feltüntette az ujra éledő liberalis szellem s a titkos társulatok veszélyeit; miért is az ifjuság gyülölete Oroszország ellen összpontosult, mintha ez tartóztatta volna a fejedelmeket vissza az engedményektől, mellyekre azok hajlandóknak tartattak. A vigjátékiró Kotzebue, ki miután előbb a hazafiságot támogatta volna, a manheimi hirlapban nevetség tárgyává tette a szabadelvüeket, Sand tanuló gyilkának lett áldozata (1819 marcz. 23), ki aztán dicsekedve vallván be vétkét, rettenthetlenül viselte el a halálbüntetést. Sand mint a titkos társulatok vértanuja magasztaltatott, főleg a Tugendbund s a Burschenschaft [1]) által, mellyek nem a függetlenséget sürgették többé, hanem az igért de meg nem adott szabadságokat. E társulatokat fiatal emberek képezték, kik ó-németesen öltözködve nyakukban fehér és fekete óra-zsinórt viseltek, s mindig törrel voltak fölfegyverezve, mellyen koponyát s ezen felirást Ultima ratio populorum lehetett látni. A királyok megijedtek e mozgalomtól; s Ausztria ét Poroszország, összejövén Carlsbadban, elhatároztatják a német fejedelmekkel, miszerint a czikkelynek, melly minden állam részére gyüléseket igér, egyedül hiteles értelmezője a birodalmi gyülés leend, mellynek hatalmában fog állani fegyverrel kényszeriteni engedelmességre bárhol a fölkelőket, s számüzni a szabadelvü tanárokat és tanulókat; minden német kormány censurának fogja alávetni a könyveket, s felelős lesz azokért; Mainzban egy rendkivüli bizottság ülésezend, mellynek czélja végett vetni a forradalmi üzelmeknek, maga elé idézve és letartóztatva a gyanusakat.

---

[1]) A *Tugendbund* vagy Erény-szövetség alapitóinak egyike a hires bölcsész Fichte volt, ki sokat segitett a Napoleon ellen folytatott függetlenségi háboruban. A *Burschenschaftot* Gagern Henrik alapitotta, ki aztán 1848-ban az alkotmányozó gyülés elnöke lett.

A titkos bujtogatások tehát mind Franczia mint Németországban ürügyet szolgáltattak a törvényes szabadságok lábbal tapodására. A mellett az erkölcsi fék-eszközöket is segélyül hivják; s Ausztria, nem elégedve meg a támadással, mellyet összes hirlapjai intéztek a titkos társulatok ellen, VII. Piust is fellépésre birja, ki kárhoztató bullájában (Ecclesiam a J. C.) szemökre hányja a titkolózást, s a közönyösség terjesztését az által, hogy mindenkinek szabadságára hagyják saját izlése szerinti vallást alkotni magának, jóllehet szinre különös tiszteletben és előnyözésben részesitik a katholika vallást s Jézus Krisztus személyét és tanát, kit „kormányzójuk- és nagymesteröknek“ neveznek.

Spanyolország.

Spanyolországban, miután az osztrákok megsemmisitették a testületek ősi kiváltságait, semmiféle közvetitő képviselet nem létezett többé a király és nép között. Azonban mélyen gyökereztek s kedvesek voltak ott a régi alkotmányok emlékei; miért is a helyett, hogy gyülölték volna a multat, visszaohajtották. A nemesség nem volt hübéri, s a királynak tisztelnie kellett azt, mint ollyat, melly együtt emelkedett fel a különböző királyságokkal, roppant birtokoknak volt ura, s gazdagságuk és kiváltságaiknál fogva hatalmas tizenhárom egyházi lovagrendre támaszkodott. A mórok ellen folytatott háboru hozzászoktatta a spanyolokat fegyvert forgatni a hitetlenek ellen inkább, mintsem theologiai kérdésekben éleselmüsködni. E körülmény s a régi intézmények szülték jellemöket, melly ellentétes szokások és érdekek vegyüléke; a jog erőteljes érzete mellett föltétlen önmegadást tanusitanak a törvény által megállapitott kiváltságokkal szemben; a köztársaságokban otthonos egyenlőségi szokásokkal s a hegylakók büszke függetlenségével rajongó tiszteletet párositanak az egyeduralom, s keleties hódolatot a fejedelem iránt, ki azonosittatik a hazával. Midőn másutt az ember tekintetbe sem vétetett, hacsak nemes nem volt, Spanyolországban, mert mindenki hozzájárult a haza felszabaditásához, átalános és emelkedett volt a személyes méltóság öntudata: honnan a vallásos tisztelet a legvalódibb érzelmek iránt, millyenek a családot, a hazát, a rendes mezei életet átölelők, s egyszersmind a kalandok, portyázások, fegyverek szeretete, s a gondtalan élet. Ez érzelmek kevéssé módosittattak a franczia bölcsészek, kevéssé a forradalom által; s az ország önállólag fejlesztgette saját szellem-csiráit, midőn Buonaparte megérkezett, hogy erőszakosan fölkavarja azt. A spanyolok a vallás, a függetlenség,

a király nevében ragadtak fegyvert a betörő ellen: de olly országban, hol a király eltüntével semmiféle más közbelső hatalom nem létezett többé, a nép magára maradt. Tehát egy kitünőleg monarchicus nemzet egyszerre demokrata lett; de e demokraczia különbözött a forradalmitól; köztársaságok szövetsége volt az, mellyek a királyért küzdöttek.

De jóllehet a király nevében működtek, nyilvánvaló volt, hogy a hatóságok nem a királytól kapták hatalmukat; azonkivül az ellenállás kifejlesztette ott a nyilvánosságot, a vitatkozást, a bölcsészi szellemet. Miért is a hazafiak oldala mellett, kik a városi és vidéki népből állottak, s politikai és vallási hit által lelkesittettek, a forradalmi eszmékkel táplált, inkább szemlélődő szabadelvűek emelkedtek fel, kik kevésbbé sarkaltattak az erény és előitéletek által, s makacsul el akarták különiteni az uj észszerü alkotmányokat a régiektől, mellyek kedvesek voltak a népnek, mert vele együtt születtek. Belátták ezek ama mozgalom előnyösségét az ohajtott reformokra nézve, s központositás után törekedtek, melly az elszórt junták és önálló guerilla csapatok működéseinek egységes irányt adna. Ugyanazért a felsőbb osztályok harminczöt követet választottak, kik Aranjuezben központi juntává alakultak, mellyben Floridabianca, már előbb tengerészeti miniszter, és Melchior da Jovellanos vitték a fő szerepet. Mindkettő értelmes és idős ember volt, de az első, miként már minisztersége alatt is a királyi tekintélyt akarta emelni; a másik, nagy ellensége Godoynak s az udvari romlottságnak, két kamrát sürgetett: melly egyenetlenség lassúságot és megoszlást eredményezett. Megtörténvén a betörés Andalusiába, a központi junta tagjai a cadixi öbölben fekvő Leon szigetre vonultak vissza; s igy a függetlenség, melly egykor Asturia hegységeiben huzta meg magát, most az átellenes végrészen kénytelenittetett menhelyet keresni.

Ez utolsó szorultság a szabadelvüeket juttatta fölényre, kik egy idő óta a cortesek összehivását sürgették mint eszközt, mellynek segélyével alkotmányos kormányhoz juthatnak, s mellyet a kormánytanács állhatatosan ellenzett, nem mintha előre látta volna az eredményeket, hanem mert érezte, hogy az által saját hatalma fog megsemmisittetni. Akkor tehát a junták befolyása alatt s a souverain nép nevében összegyültek a cortesek, hol nemesek és papság különbség nélkül foglaltak helyet, fejlesztvén mint szabadok az egyenlőséget, mellyet a szolgaság erőltetett rájok. E sze-

rint azon nép, melly leghátramaradottabbnak látszott, minden más népnél szabadabbnak bizonyult, mert minden tekintély alapját a nemzetbe helyezte, s souverain hatalommá tette magát, mig visszatérne VII Ferdinand.

Spanyol alkotmány.

Aztán 1812-ben kihirdettetett az alkotmány, melly az ősi hazai rendszeren alapult s a szükségen védeni a nemzeti függetlenséget király hiányában; ugyanazért igen szabadelvü volt. A szerint a souverainség a népnél van; a vallások közül „minden más kizárásával, az egyedül igaz“ apostoli katholika ismertetik el; a kormány egyeduralmi, a három hatalom elkülönittetik; a király sérthetlen, de elvétetik tőle a korlátlan szentesitési jog; kamra egyetlen lesz.

A corteseket az egyesült összes képviselők alkotják, kiket a tartományi gyülések választanak, mellyek a kerületi gyülések által nevezett választókból alakulnak, melly kerületi gyülések választóit a parochialis gyülések nevezik. Ez utolsókban minden polgárnak szavazata van; a parochialis választóknak legalább huszonöt éveseknek kell lenniök, mint szintén a kerületi választóknak is; a cortes-követekre nézve azonkivül még elégséges évi jövedelem is megkivántatik. Minden hetvenezer lélek egy követet küld két évre a cortesekbe, mellyek évenként legalább három hónapon át üléseznek, megszavazzák az adókat, törvényeket hoznak javaslatba, mellyeket a király szentesit és végrehajtat; de ha két éven át vonakodnék azt tenni, harmad izben köteleztetik arra. A királyt illeti a jog hadat üzenni és békét kötni, a tisztviselőket, püspököket, javadalmasokat, tábornokokat és katonai parancsnokokat kinevezni; de nem áll jogában akadályozni, felfüggeszteni vagy szétoszlatni a corteseket, nem elhagyni az országot, nem leköszönni, nem szövetséget vagy szerződéseket kötni idegen hatalommal, nem adókat vetni ki a cortesek beleegyezése nélkül; ezek nevezik a közhivatalnokokat; a katonai szabályrendeletek és szervezet megvizsgálása magukat a katonákat illeti. Az alkotmányon csak három egymásra következő törvényhozás hozzájárulásával s királyi szentesitésnek alá nem vetett határozat utján lehet változtatni.

Könnyü fölismerni az idegen elemeket, mellyeket a szabadelvüek a hazai szokásokkal elegyitettek: de a nemzet ragaszkodott ezekhez, nem értette meg amazokat; az alkotmányt nem politikai, hanem társadalmi ténynek tekintette. A bayonnei árulás ugy

rendelkezett egy néppel mint valami tulajdonnal; s ama nép tiltakozott, a diplomacziai önkény ellenébe az összesek akaratát szegezvén, kik fölkeltek a vallás, a függetlenség, a király mellett. A sokaság csak ennyit értett a dologból, s ezért küzdött ez alkotmány mellett; s bár a külföld igen szabadelvűnek hitte azt, mindazáltal elismertetett Anglia és Oroszország által, már csak azért is, hogy ellene szegezzék Franczianországnak.

VII. Ferdinand.

Midőn Napoleon végszorultságba jutva, hogy visszahivhassa a félszigeten foglalkoztatott csapatokat, szabad lábra helyezte VII. Ferdinandot (1813 decz. 3), ez az ország határán találkozott a cortesekkel, mellyek visszaadták neki „a részére és nélküle kivivott" koronát. — „Ön (tevék hozzá) népei nagylelkűségének köszönheti azt. A nemzet felséged tekintélyének nem szab egyéb korlátokat ez alkotmányon kivül, melly elfogadtatott az ön képviselői által. A melly napon felséged megszegendi azt, fel lesz bontva az ünnepélyes szerződés, melly önt királylyá tette." Daczára az átalános lelkesedésnek, mellyel mint a nemzetiség képviselője fogadtatott, Ferdinand idegenkedett amaz alkotmánytól, s a valenciai edictumban (1814 máj. 4) ugy nyilatkozott arról mint „merényletről a trón előjogai ellen, melly a nemzet nevével vétkesen visszaélve követtetett el." Mindazáltal hozzátette: — „Esküszöm, hogy nem fogtok csalódni várakozásaitokban, oh igazi és hüséges spanyolok, kiknek szenvedései elérzékenyitenek engem. Fejedelmetek a ti érdeketekben akar az lenni; dicsőségének tartja, hogy feje egy hősi nemzetnek, melly halhatatlan vállalataival minden más nép bámulatát kivivta magának, s becsületével együtt megőrizte a szabadságot. Én gyülölöm a kényuralmat, melly összeegyeztethetlen az európai felvilágosodással és polgárosultsággal. A királyok soha sem voltak kényurak Spanyolországban, sem a törvények vagy alkotmány fel nem hatalmazták őket arra. Mindazáltal, hogy akadályoztassanak a visszaélések, Spanyolország és Indiák követeinek törvényesen összegyüjtendő corteseiben szilárdul és törvényesen fog megállapittatni, mit országaim jóléte igényel. A szabadság és személyes biztonság fölött törvények fognak őrködni, mellyek biztositván a rendet és köznyugalmat, észszerü szabadságot engedendnek alattvalóimnak: sajtó utján, a józan ész határai között, mindenki könnyen közzé foghatja tenni az eszméket és saját nézeteket."

A nép a vallásért, a függetlenségért, a királyért harczolt;

megnyervén, a miért küzdött, nem találta többé szükségesnek az alkotmányt, miért is a király rendelete elégséges volt annak eltörlésére, s Ferdinand önkényesen és áldva uralkodhatott volna, ha a milly gyalázatos ép olly hálátlan visszahatást nem indit. Távol attól, hogy beváltaná a javitások iránt tett igéreteket, halálra itéli azokat, kik szóval vagy irásban sürgetni merik az alkotmány megtartását; s támogatva a külföldi kényurak által, börtönre hányja, kitiltja, számkivetésbe szállittatja alattvalóit; megsemmisiti a sok jót, mi a franczia közigazgatásból fenmaradt; üldöz a mult tényekért; megtagadja az adósság tisztába hozatalát ollyanoktól, kik azt a betolakodott kormánynál sürgették; a névszerinti érték egyharmadára szállitja alá az Inquisitio javait; felfüggeszti a főpapok kinevezését, hogy az adósság tisztázására forditsa az üresedés alatt befolyt jövedelmeket.

Az amerikai gyarmatok, mellyek az alkotmányos kormány alatt virágzásra jutottak, mert el lettek háritva a kereskedelem akadályai, ellenállnak az ujra behozott kényuralomnak, továbbra is megtartják a közügyek intézésének jogát, s utban vannak a függetlenség felé. Ferdinand csapatokat küld ellenök, mellyek azonban csekély eredménynyel müködnek; mignem döntő erőfeszitésre határozván magát, Cadixban egy hadsereget gyüjt össze, mellyet hogy átszállithasson, Cortez és Pizarro hazája Oroszországtól kénytelenittetett hajókat vásárolni.

Az 1820-iki fölkelés.

Mialatt ezek történtek, az elégületlenség mindinkább növekedett azok között, kik a helyett hogy jutalmat kaptak volna, a miért a király érdekében küzdöttek, börtönnel és halállal lakoltak; s a szabadelvüek ismét titkos terveket kezdettek szőni, azonban különválva a néptől, most már csak polgárok, katonák, hivatalnokokból álló összeesküvő pártot képeztek. Valenciában lázadás tör ki (1819 január); de az ottani parancsnok, Elio tábornok, vérbe fojtja azt. Csakhogy a cadixi hadseregből sokan elszöknek, mert nem juthatnak fizetésökhöz, s guerilla csapatokká alakulnak; mig Andalusiában a dögvész dühöng. Egy összegyüjtött hadsereg olly országban, melly nem fizeti azt, vagy nem ad annak alkalmat a győzelemre, mindig veszélyes. A cadixi hadsereg fondorkodik; a fontolgató Quiroga s a heves Riego között egyetértés jő létre: de O Donell, abisbali gróf, az expeditio vezére és részese a titoknak, elárulja őket (jul), s letartóztatja Quirogát. Ez menekül; Riego megérleli a lázadást a hadseregben, s 1820 jan. 1. kikiáltja az 1812-iki

alkotmányt. Mig kiáltásuk távolabbi vidékekre is elhatna, az emlékezetes Leon szigeten erősitik meg magukat. A királypártiak ellenök indulnak, de Quiroga megelőzi őket, ostrom alá vévén Cadixot; Riego eléjök siet, s bámulatos gyorsaságot fejt ki a menetekben, mindenfelé kiáltványokat terjesztve; de a nemzetnél nem talál viszhangra, minélfogva feloszlatni kénytelen a csapatokat. Azonban Mina tábornok, ki Napoleon ellen küzdött, Franciaországból, hol számkivetésben volt, haza siet, északon egy nemzeti hadsereget gyüjt a szabadelvü ügy védelmére, s lángba boritja Galiciát. Ferdinand igéreteket tesz, és szabadelvü tanácsokat kér, mi a növekedö veszélynek és félelemnek volt jele; de késik az engedményekkel, mig végre, egészen Madrid kapujáig terjedvén a fölkelés, Balestreros tábornok rábeszélése folytán kijelenti, miszerint „nyilatkozván a nép akarata, elhatározta magát megesküdni a 12-iki alkotmányra.“ (1820 marcz. 7).

Madridba hivatik össze a gyülekezet, mellynek feladata „életet önteni egy haldokló nemzetbe, megtölteni a kimeritett kincstárt, ujra teremteni a tengerészetet, melly semmivé lett; gondoskodni a kézmüvesről, ki tétlenségre volt kárhoztatva; a harczosról, ki, szégyenére a polgártársaknak, alamizsnáért nyujtva kezét, mutatja a sebeket, mellyeket érettök kapott; a földmüvesről, ki a közlekedési eszközök hiányában éhen hal a bő termés közepett [1]).“ A követek legnagyobb részt a papság, a hadsereg, az ügyvédek soraiból választatnak; grand egy sem; s ezek között a fő szerepet Mártinez de la Roza, a költö, s Toreno, a tudós és tapasztalt politikus, viszik; mig a conventszerü eszmékért rajongó tulzók táborában Alpuento és Moreno a vezérek. Akkor elnyomattak a szerzetes rendek, s az Inquisitio, mellyet Ferdinand ujra behozott; meg lettek szüntetve az elsőszülöttségi jogok, a helyettesitések, a bitó-büntetés, a censura és sok visszaélés; ujra visszaállittattak némelly adók, mellyeket József király hozott be; polgári taksává változtatták át az egyházi tizedet. E szerint alapját tekintve az alkotmány eredeti maradt, de az alkalmazásokban Franciaország utánoztatott; s a mi még roszabb, minden a hadsereg kezdeményezéséből, vagy befolyása alatt történt.

Csakhamar mutatkozik tehát a visszahatás mind az egyháziak, mind az ellenségek részéről; Riego, ki, az alkotmányos hadsereg s a tulzók élén, urként viselte magát, letétetett; Quiroga

[1]) A legfőbb junta kiáltványa.

a király mellé áll; bezáratnak az ellenséges érzelmü klubok, feloszlattattik a leoni hadsereg, földek és évpénzek utalványoztatván az elbocsátott katonáknak, hogy megnyerjék őket a forradalmi ügynek. Lekötelezteteven illymódon a demagogok, üldözőbe vétetnek az absolutisták, a papság, a nemesek, kiket a kiváltságok megszüntetése s az egyházi javak eladása ellenségekké tett. E közben kiüt a sárga láz; s kik annak hősei? a kolduló barátok.

VII. Ferdinand sem természete, sem megszokásnál fogva nem viseltetvén hajlammal a mérsékelt kormány iránt, alkotmányellenes tényekre ragadtatja magát. Csökken tehát irányában a bizalom; Riego a durva Tragala perro zengedezése között hivatik vissza; a comunerok társulata kötelezi magát nem hagyni büntetlenül a hatalommal való visszaélést, ha maga a király követné is azt el. Spanyolország példája ragadós, s miként nem rég mindenütt Napoleonok, ugy most mindenfelé Quirogák és Riegók emelkedtek fel.

Portugalia.

Portugaliában nem uralkodott proletár gyülölet a nemesség ellen, mert a nemesség nem hóditásnak köszönte létét, hanem a haza szabadságával együtt szülemlett, s ugyanazért igen kedves volt ott az első királyok emléke. De hadsereg nem létezett ez országban II. Fülöp hóditása óta; a Braganza-ház trónra jutásával a nemeség udvari hierarchiává változott át, melly nem érdemes tevékenységnek, hanem cselszövényeknek volt eredménye; s oldala mellett nem gyarapodott a középosztály, mert az ipar nem fejlődhetett egy olly nép között, melly inkább kedvelte a kalandokat mint a munkát. Pombal, az ujitások mértékletlen kedvelője, semmi állandót nem teremtett, s az ajtatos Mária lerombolta a bölcsész müvét: s mig másutt a nép felemelkedett, itt a nemesi kormány szilárdult meg s tespedésben maradt a társadalom. A királyok mindent tehetnek, mert a portugalok kezdettől fogva hozzá vannak szokva bizni bennök, mint a nemzetiség személyesitőiben. Ha tehát a fő gyenge, reménynek nincs helye. Igy történt. Dom Joâo 1807-ben Brasiliába fut, s midőn a nemzet régi erélyével fölkel, ő Anglia vezetésére bizza azt. Megbukván Napoleon, Dom Joâo vonakodik visszatérni, s Brasiliát királysággá emeli; Mária halála után pedig VI. János néven az egyesitett Portugalia-, Brasilia és Algarve-ország királyának nyilvánitja magát (1816 marcz. 20). Két leányát VII. Ferdinandhoz és spanyolországi Don Carloshoz adja nőkül; s fiának, Dom Pedrónak

ausztriai Mária Leopoldinát jegyzi el; de az udvar kedvencze Dom Miguel (Mihály), a másik fiu volt.

A bécsi congressus figyelme, mellyet olly sok egyéb dolog kikerült, nem terjedt annyira, hogy előrelátta volna e különcz unio bekövetkezését egy picziny s egy félvilágnyi távolban fekvő, roppant nagy és gazdag ország között. Mialatt Brasilia mint a kormány székhelye szilárdult államiságában, Portugaliában a szabadelvü eszmék terjedtek el, mire nem kis befolyással volt az elégületlenség, a szomszédság Spanyolországgal s az angolok jelenléte; s a hadsereg fegyelemhez szokott a hajthatlan Beresford alatt. De ennek kegyetlensége elkeseritette a portugalokat, kik már különben is fájdalmasan érezték függésöket Brasiliától, s boszankodva látták, miként emészti fel pénzöket egy távoli és mivelsem törödő udvar féktelen fényüzése; mig itt az ő kikötőik üresen állottak, Brasiliaéi csupán a francziáknak hajtottak hasznot.

Miként már ez akkoriban divat volt, az összeesküvés a hadseregnél vette kezdetét, s Sepulveda Bernard ezredes ösztönzi a katonákat, keljenek fel „a nyomor elleni küzdelem jogánál fogva, melly megilleti az embereket.“ Egyetlen nap alatt kész a forradalom (1820 aug. 24); a constitutionalisták csakhamar diadalmasan vonulnak be Lissabonba. Népies és egyhangu volt e mozgalom s ugyanazért nem találkozott visszahatással: a kormányzóság, melly a távollevő királyt helyettesitette, beleegyezését adta a cortesek összehivásához (oktob. 1), mellyek épen semmi ellentétben nem állottak a monarchiával. De csakhamar megállapittatván az általános szavazati jog, a kamrába határozott és izgató emberek jutottak, kik az alkotmányt több mint népies forradalommá változtatták át, minélfogva a cortesek elszakadva maradtak a néptől. E hirekre Brasilia is megmozdult, s Bahiában kikiáltotta az alkotmányt (1821 febr. 10). Dom Pedro rábeszélni igyekszik a királyt, fogadná el az alkotmányt, s ő, a jó ember, felkiált: — „De hát miért nem tudatták azt előbb velem?“ s a négerek által diadalban hordoztatik körül. Azonban mindjárt akadtak, kik kételyeket és gyanukat ébresztettek benne, minek következtében Európa felé veszi utját, Dom Pedróra hagyván a nehéz kormányt, ki csakhamar kényszeritve látta magát független birodalomnak nyilvánitani Brasiliát (1822). VI. János kikötvén Portugaliában, esküt tesz az alkotmányra (jul.), melly különbözik a spanyoltól, a mennyiben két választási fokozatot állapit meg, negyvennapra szoritja a király felfüggesztő szavazatának tartamát, s nem veti királyi szente-

sitésnek alá a cortesek első alkotmányozó gyülésében hozott határozatokat.

Olaszország.

Most Olaszországra kerül a sor. Itt Lombardia és Velencze az osztrák császárságnak vettettek alá, melly két kormányra osztott egyetlen királyságot alakitott azokból, s ugy kezelte mint az örökös tartományokat s mint hóditott országot, sem uj alkotmányt nem adva, sem vissza nem állitva a régi kiváltságokat, mellyeket a franczia forradalom és császárság eltöröltek. Minden egyéb kötelezettség nélkül, azon egyen kivül, hogy meg kellett magát koronáztatnia, a királyt illette a jog nevezni a hivatalokra, kivetni az adót, kezelni az államkincset, a közoktatás-ügyet, a censurát; hazai hadseregről szó sem volt, az olasz ujonczok osztrák ezredekbe osztattak be; az egyetlen képviseletet egy központi gyülekezet képezte, mellynek tagjait azonban a kormány nevezte, fizette s hivta össze, csupán tanácsadó szavazatot engedvén nekik; a papság hatalma zerusra szállott alá a szemes felügyelet következtében, melly alatt II. József ideje óta állott. Mindamellett hogy egy alkirály székelt ott, ki inkább képtelen volt mint tehetetlen, minden ügyet Bécsbe kellett vinni, honnan igen késedelmesen érkeztek a határozatok, s a körülmények nem ismerése folytán gyakran helytelenek voltak. A közigazgatás, bár tisztán burokratikus gyakorlatból állott, szabályos és erőteljes volt; ha hogy állam-dolgok nem forogtak fen, az igazságszolgáltatás gyorsan és kifogásolhatlanul eszközöltetett az osztrák törvénykönyv szerint, melylyel a franczia felcseréltetett: de mindenekfölött állott és mindent megrontott a rendőrség, melly nélkül semmi sem történhetett, s mellynek mesterségét a különösen arra rendelt hivatalon kivül maga az alkirály, a kormány, a miniszterium és községek is üzték. Azonban még mindig tartotta magát ama bámulatos községi rendszer, melly a régi helyhatóságoktól származva tulélte a forradalmi romokat, s melly elégséges volt fentartani az életet s megőrizni a jólétet ama rendkivül dus országban.

Ez idegen uralmat kivéve, a félsziget egyéb államaiban saját fejedelmek ültek a trónon, részint a régiek, részint ujak, részint ideiglenesek is, és mindnyájan patriarchális módon kormányoztak; s miután a közbeesett kormányok megsemmisitették a régi gyám-képviseleteket, nem maradt egyéb hátra az absolutismusnál, melly uj dolog volt Olaszországban. A temérdek vámvonal egy olly annyira feldarabolt országban akadályozta a kereske-

delmet és cserét, mi nélkül nincs kényelem és gazdagság; az előnyök, mellyekben az idegen verseny részesittetett, ellankasztották a hazai gyáripart. Megvitatott törvények, nyilvánosság és kiszabott fokozatok a biráskodás terén, mérséklet az adókban, a közadósság biztossága, gondolat-szabadság, ügykezelési nyilvánosság, nagylelküség a censurában ..... mindmegannyi szükségek voltak, mellyeket a haladás annál érezhetőbbekké tett, mert már egyszer tapasztalás alá estek.

A Két-Sicilia.

IV. Ferdinand, Ausztriának tett azon igéret mellett, hogy nem fog ujitást vinni be a kormány-formába, visszahelyeztetvén Nápoly trónjára, magát a Két-Sicilia ország első királyának, a trónörökösi pedig calabriai herczegnek czimezi, Siciliába küldvén azt helytartóul. Belépvén a Szent-szövetségbe, melly visszaadta neki trónját, a király nem vért szomjazva tért meg országába, miként az engesztelhetlen Carolina; sőt inkább feledtetni akarta volna a multat, irtózva mindentől, mi a tiz évre emlékeztetett, annyira hogy még az utczákat is kikerülte, mellyeket a francziák nyitottak. Az uj törvénykönyvek csekély változást eszközöltek a kereskedelem és törvénykezési eljárás körül: a polgári felbonthatlanná tette a házasságot, s nagyobbá az atyai hatalmat; a büntetőbe az isteni felség-sértés vétségei is felvétettek, s négy fokozat állapittatott meg a halálbüntetésben, a szerint a mint a vétkes sárgába vagy feketébe öltözve, csizmában vagy mezitláb küldetett a bitófára; meg lettek szüntetve az elkobzások és az esküdtszékek; a vád-birák per-birák is egyszersmind. A nemesség bővelkedik czimekben, mellyek azonban nem járnak kiváltságokkal; s a régi karok és rendeknek (bracci e seggi) most már csak emléke van fen: miért is a király teljesen függetlenül kormányoz minisztereivel.

Miként tudva van, Tavoliere di Puglia néven egy igen nagy kiterjedésü mezőség hagyatik müveletlenül, hogy szabadon legelészszenek ott a gulyák, nomád és majdnem vad pásztorok őrizete alatt, kiket semmiféle házi vagy családi kötelékek nem füznek össze, s kik saját főnököknek engedelmeskednek inkább mint a kormánynak. A 99-iki forradalomban e pásztorokból alakittattak ama vad bandák, mellyek gyilkolva akarták visszaállitani a hitet. A franczia uralom felszabaditotta a Tavolieret, s apró birtokosok között osztotta szét, kik érdekből pártolói lettek ama kormánynak. Megbukván a franczia uralom, Ferdinand ismét közös bir-

tokká tette a Tavolieret, mi által ellenségeket szerzett magának a megfosztott birtokosokban, kik készek zavart okozni, mert nincs veszteni valójuk.

Midőn a király, Siciliában keresve menhelyet, hogy visszaszerezze szárazföldi birtokait, tetemes segélyt kivánt az ottani ősrégi parlamenttől, ez szük markunak és követelőnek mutatta magát; miért is a király, daczára a parlament ellenzésének, áruba bocsátotta a községi javakat, és sulyosan taksálta a szerződéseket. A parlament tiltakozott, s a főbbek fogságra vettettek: de midőn a királyi ház szorult helyzetbe jutott, Anglia támogatása mellett szerződések kényszerittettek rá, mellyekből aztán a 12-iki alkotmány szülemlett. E szerint: felelősek a miniszterek, teljes a polgári, a sajtó és vélemény-szabadság, elmozdithatlanok a birák; sérthetetlen a király s feloszlathatja a parlamentet, mellynek végzései érvénytelenek királyi szentesités nélkül; a nemzeti képviselet két kamrára oszlott, mellyek felkérhették a királyt a szükségeseknek tartott törvényjavaslatok előterjesztésére, de ezek megvitatásán tulra nem terjeszkedett ki joguk. A választási törvény kedvezett a kis földbirtokosoknak: a képviseletből kizárattak a köz-hivatalnokok, kivéve a minisztereket. A községi szervezet szabadelvü volt.

De a bárók, kik a terület legnagyobb részét birták, befolyásuknál fogva a tisztviselőkre majdnem kényurai lettek a birói hatalomnak; s könnyiteni akarván saját terheiken, sokáig vonakodtak segélyt nyujtani a királynak szorult helyzetében. Erőhöz jutván 15-ben, a király ismét féktelen ur ohajtana lenni. Siciliát most már nem védték az angolok, mert nem állott többé érdekökben pártfogolni a szabadságot; az idegen kormányok lassankónt visszaszedegették az engedélyezett szabadságokat; Ausztria, félve a példa ragadósságától, nem szivesen látott alkotmányt Olaszországban. 1816 augusztus havában tehát, midőn már vége felé járt az utolsó parlament által kiszabott határidő az adók behajtására, bujtogatni kezdettek a nép között az adó-fizetés ellen; s kieszközöltetvén Castlereagh miniszter beleegyezése, a siciliai alkotmány megsemmisittetett, azon ürügy alatt, hogy a király nem tette le reá az esküt. S ugy is volt; de fiát, az ország helytartóját, bizta meg nevében az eskü letételével. Kérvények és tiltakozások mit sem használtak az esküszegő király ellenében; börtönnel és számkivetéssel büntettettek az ellenszegülők. Csupán az mondatott ki,

miszerint közadókat szedni a parlament beleegyezése nélkül nem lehet; a parlament tehát jogilag továbbra is fenmaradt.

Következésképp, a nép elveszti bizalmát a kormány irányában; ez gyanuba veszi a népet; a hadseregben mindinkább elmérgesedik a versengés Murat párthivei és a siciliaiak között; az ujból elrendelt ujonczozás szaporitja a brigantikat, kik nem szüntek meg háborgatni az országot, főleg a pápai állam határait, jóllehet kiirtásukra erő és ravaszság felhasználtattak. A számüzött és buddogó carboneria rabló társasággá fajul, s magán szenvedélyek szolgálatába lép. Ellenébe, különös mesterfogásképen, a calderarik társulatát szegezik, kik az önkényes hatalom fentartása végett esküdtek össze, s fejökül Canosa herczeget, a rendőrminisztert tisztelték: de tulhajtásukban egész az orgyilkosságig mennek; miért is a herczeg letétetett.

Mindazáltal e felekezet, a legkülönbözőbb álarczok alatt, egész Olaszországban elterjedt; s miként a pártoskodások idejében történni szokott, azon hir terjesztetett, mintha De Maistre gróf (a hires publicista) vezetése alatt a Sanfedisták egy társulata alakult volna, mellybe Modena, Genua herczegei, más fejedelmek és főpapok is beléptek azon czélból, hogy egész Olaszországot egyetlen alkotmánynyal a pápa fensőbbsége alatt szövetkeztessék. S ekkor merült fel első izben ez uj-Guelf eszme, mellyet a szabadelvüek kárhoztattak, mint esztelen visszatérést az elavult nézetekhez, melly azonban husz évvel később mint Olaszország egyetlen reménye élesztetett fel ujra józan gondolkodók és melegkeblü szónokok által, kiknek az események egy időben igazat látszottak adni.

Bár mi lett légyen a dologban, az üldözések megkezdődtek a carbonarik ellen, de a fogházak venditákká változtak át. A spanyolországi mozgalmak hozzánk is elhatnak: a miniszterek látják azt, de nem bátorkodnak pártolni a bécsi szerződéssel ellenkező vágyakat, sem elfojtani azokat, segélyül hiva a németeket. Nolában és Avellinóban egynémelly katonák és carbonarik „Éljen a király és az alkotmány" kiáltásokat kezdenek hallatni (1820 jul. 2); a kormány gyanuval viseltetik a jó katonák irányában, s képteleneknek találja azokat, kikben bizik; s e habozás közepett a forradalom mindinkább terjed, erőszak és elhamarkodás nélkül; az egész hadsereg oda hagyja a királyi zászlót, alkotmányt követel az ország, s a király megigéri azt, nyolcznapi határidőt kötvén ki magának. Miként Spanyolország előnyt adott az 1812 iki

alkotmánynak csak azért, mert elismertetett az a hatalmak által, ugy a nápolyiak is jobban teszik, ha a siciliai alkotmánylevélhez tartják vala magukat, melly szentesittetett Anglia által, s melly a testvér szigettel való minden egyenetlenségnek elejét vette volna. De a francziás szabadelvüek tele kiabálták az emberek füleit az aristokraczia ellen; miért is visszautasittatott amaz alkotmány, s nem lévén rá idő mást készitteni, a spanyolországi fogadtatott el. Tapsok és ünnepélyek kisérték az eseményt; Pepe Vilmos az alkotmányos hadsereg élén diadalmasan vonul a fővárosba; diszelegnek a carbonari vörös, fekete, kék szinek; s Ferdinand ünnepélyesen esküt tesz az alkotmányra (jul. 13), az ég haragját hiva fel maga ellen, ha szavát meg nem tartaná.

Olaszországban forradalmat hozni létre ép olly könnyü, a milly nehéz azt szervezni. Csakhamar lángra gyulnak a gonosz szenvedélyek; némellyek a szabadságot egyedül jakobinus értelemben képesek felfogni; mások szövetségre akarják az országot szétdarabolni annyi kormánynyal, a hány a tartomány; ki meg a telek-törvényt sürgeti ugy miként az iskolában hallott arról valamit; a hadseregben ismét fellobbantak a régi versengések, mert uj igények támasztattak, s mert mindenki azon rangfokozatot akarta volna ott megtartani, melylyel a venditában birt, azaz mindenki parancsolni akart, engedelmeskedni senki. Sicilia szintén fölkel, de nem hogy kezet fogjon a testvér országgal; sőt Palermóban a függetlenséget kiáltják ki (jul. 15); a mikor is a dühöngő tömeg sokakat megöl, többek között Catolica, Paterno, Aci herczegeket: másutt meg a nápolyi alkotmányt akarják; miért is a palermói és girgentii völgyek ellen harczra kelnek a többiek. Még meg sem volt a szabadság, már is visszaéltek vele, hogy egymást öldököljék! rendes következmény, valahányszor a piacz a palota fölé kerekedik.

Aközben hire jön, hogy az alkotmányos követet nem akarta elfogadni a bécsi udvar, melly a német birodalmi gyülésen s Olaszország fejedelmeinek kijelenti, miszerint el van határozva fegyverrel lépni közbe, s biztositani ez utóbbiaknak államaik épségét és függetlenségét. Ferdinand egy jegyzéket intéz az udvarokhoz, mellyben védelmezve eljárását azt mondja, hogy ő „minden erőszaktól menten, saját palotájában, régi miniszteriből alakitott tanács közepett határozta el magát teljesiteni népei közóhajtását; a kabinetekhez nem illik kérdésessé tenni, vajjon az önkény vagy alkotmányos rendszer által biztosittatnak-e inkább a trónok;

a restauratio idejében Ausztriával kötött szerződés titkos czikkelyének mindeddig elegett tett; most ő és a nemzet a legvégsőre el vannak határozva, hogy védjék az ország függetlenségét és az alkotmányt“ [1]).

Senki sem hitte, hogy Ausztria valósitani fogná fenyegetéseit, mellyek az ő fejére szállhattak volna vissza: de a baj magában az országban fészkelt, hol a diadalmaskodó párt minden jónak utjában áll, becstelenit vagy magasztal, mult tények és vélemények ellen kezd üldözést, saját akaratját tolja fel egyedüli törvényül, nem türi, hogy valaki máskép gondolkozzék és beszéljen mint ő. Siciliában a követek három negyed-részben a nemesek, egy negyed-részben a papság soraiból kerültek ki: mig Nápolyban hat nemes, tizenkilencz pap, tizenhárom birtokos, tizenkét tisztviselő, ugyanannyi jogtudós, nyolcz katona, hat orvos, négy tényleges szolgálatban lévő és két nyugalmazott hivatalnok, két kereskedő és egy bibornok jutott a parlamentbe, mellyet megnyitván a király kijelenti, hogy „ugy tekinti a nemzetet mint családját, mellynek ismeri szükségeit s eleget kiván tenni ohajainak.“ De a parlament oktalan ujitásokat kezd; s a carboneria átalános gyülekezete, melly magánál a kormánynál is erősebb, szembe száll vele, ép ugy miként a franczia klubok szembeszálltak a nemzetgyüléssel, s miként történni fog mindazon forradalmakban, mellyek magán kezdeményezéseknek köszönik eredetöket. Florestano Pepe egy hadsereggel Siciliába küldetik, hogy lecsillapitsa a két völgyet, mellyek régi gyülölségből az elszakadás mellett vannak: a palermóiak, városuk falai közé szorittatván általa, egyességre lépnek (okt. 3); de a nápolyi kormány visszautasitja a szerződést, s Pietro Collettát, a történészt, küldi oda, hogy szigorral fékezzen, vagyis hogy elmérgesitse a sebet.

A külföldi szabadelvüek mindnyájan a reményteljes Olaszországra függesztették szemeiket; ki pénzt ajánlott fel, ki saját személyét és katonákat; szónoklatok és költeményekben magasztalták a forradalmat, melly vér és zavarok nélkül, a nép és király egyetértésével hajtatott végre, s melly által utóbbi csak saját családját terjesztette ki. Annál inkább féltek annak ragályától a tiszta kormányok s Metternich, belátva, mikép Európa békéje teljességgel nem vala fenyegetve, de igenis az idegen uralom Olaszor-

[1]) A külügyminiszter jegyzéke, melly a Két-Sicilia királyának nevében Európa összes udvaraihoz megküldetett 1820 szept. 1.

ságban, kijelentette a követnek, miszerint a királyságra nézve nincs egyéb menekvési mód, mint visszaállitani a régi állapotot; a józanabbul gondolkozók járuljanak a király elé, s kérjék tőle az alkotmány megsemmisitését; ha szükségök lenne rá, százezer osztrák fogná támogatni őket a lázadás elnyomásában. De Anglia irigy szemmel nézte az osztrák beavatkozást; Francziaország érezte, hogy megszünnék befolyása, mellyet a rokonság biztositott neki, miért is közbevetette magát, megigérvén a szövetségesek elnézését a forradalom iránt, ha a spanyol helyett a franczia alkotmányt fogadnák el [1]). De makacsul ragaszkodtak az egyetlen kamrához, az állandó küldöttséghez s a királyi kényszerü szentesitéshez.

A négy hatalom örök szövetsége a legfőbb tekintély egy nemét képezte Európa nemzetközi ügyeire nézve; s czélja az látszott lenni, hogy minden olly, még belügyi változtatást is akadályozzon az államokban, melly veszélylyel fenyegethetné az egyeduralmi intézményeket. Ama fejedelmek, biztositva lévén a külveszély ellen, esztelenségnek tartották lemondani részben a hatalomról, mellynek jó használására hajlamot éreztek magukban: de aztán, megfélemlittetve a belső elégedetlenség nyilvánulásai s a sok alkotmányos mozgalom által, el akarták magukkal hitetni, hogy veszélyeztetve van Európa békéje; s a franczia király, hogy némi befolyásra tegyen ismét szert, congressust hozott javaslatba. A Troppauban egybegyült szövetségesekkel (octob. 13) nápolyi Ferdinand levelezésbe bocsátkozott, s meghivásukra engedélyt kért a parlamenttől oda mehetni, mint béke-közvetitő azok és az uj kormány között. A nép, józan esze által sugaltatva, ellenezte ez utazást: de az alkotmányra ismételve áradozó őszinteséggel letett eskük azt eredményezték, hogy csakugyan utra kelhetett (decz. 14), kisérve népei áldása és reményeitől.

Sándor császár, ki mindig vonzalmat tanusitott a szabadság iránt, ki annak nevében küzdött 14-ben, ki a békekötés alkalmával ellenezte a rideg és önző számitásokat, mellyek később felül-

---

[1]) Történelmünk párizsi kiadásában tagadják Francziaország ezen közbelépését, s azzal vádolnak, hogy Colletta rágalmai és álmai által hagytuk magunkat tévutra vezettetni. Biztosithajuk vádlóinkat, hogy mi az igazság kutatásában jobb források után néztünk, s azt adtuk elő, mi leginkább bebizonyitottnak mutatkozott az ellenmondások ama zürzavarában, melly az egykoru tények elbeszélése körül rendesen észlelhető.

kerekedendők valának, ki Franciaországnak alkotmányt adatott; most, Capodistria által is sugalltatva, ugy találta, hogy a nápolyiak jogos téren állanak, s nem érzett magában kedvet erőszakot használni ellenök. De összejövén szövetséges társaival, ezek az ő érzelmi politikájának tényszerü politikát szegeztek ellenébe: Metternich, ki mindama gyülések lelke vala, annyira tele beszélte Sándort, hogy elhitette vele, miként Európa békéje veszélyben forog: minélfogva ellenséges érzület keletkezvén benne az alkotmányok iránt, elhitette magával, mikép a Gondviselés által arra van hivatva, hogy védje a szabadságot a fejetlenség ellen, miként egykor a zsarnokság ellen védte azt.

Ama congressuson tehát megállapittatott a jog fegyveresen avatkozhatni bármelly állam belügyeibe, minden forradalom ugy tekintetvén mint merénylet a törvényes kormányok ellen: mit a népek jól eszökben tartsanak. Az Egyesült-Államok fölemelték szavukat a congressus határozata ellen, visszautasitva minden beavatkozást a viszályokba, mellyek Spanyolország és annak gyarmatai között fenforogtak; ugyanazt tette Anglia Nápoly és Spanyolország érdekében, mert a nagy hatalmak uj és a többi államok jogaival össze nem egyeztethető fensőbbséget látszottak maguknak tulajdonitani, mintha valami visszatorló szövetség lettek volna. De mig e nagylelküségből érdemet csinált magának Anglia a népek szemében, lord Castlereagh, akkoriban miniszter, megbizta Ausztriát, nyomná el Nápolyt, csak azt kivánva tőle, hogy saját szakállára és minden önérdek nélkül müködjék. Ausztria diadalt ült, s egyetértésben Porosz és Oroszországgal egy körlevelet bocsátott ki, mellyben jelenti, miszerint hadsereget fog utnak inditani, hogy támogassa a jó nápolyiak óhaját, melly a régi rendre irányul; ha a szükség ugy hozná magával, Oroszország nem fog késni szintén megjelenni.

Mig e szerint a congressuson el lett határozva minden lehető forradalomnak nyakára hágni, a fölkelők töprengőleg ragaszkodtak az ellenkező elvhez: nem elegyedni más országok belügyeibe, s higgattsággal és mérséklettel akarni magukat igazolni Európa szemeiben; miért is megtagadták a segélyt Olaszország egyéb tartományaitól: s még csak Beneventót és Pontecorvót sem akarták elfogadni, mellyek fölkeltek a pápai uralom ellen. Azonban Laibachból, hová a troppaui congressus áttétetett, fenyegető levelek érkeztek a három szövetségestől és Ferdinandtól (1821 febr. 9), ki azt mondja, el van határozva megsemmisiteni a kormányformát, melly vétkes eszközökkel tukmáltatott reá, állandó intézményeket

adni az országnak, de az ő tetszése és belátása szerint, s ismét visszavévén jogainak teljét, jövőre kormányának erejét és állandóságát az egy jogar alatt egyesült két nép érdekeinek megfelelőleg fejleszteni ki.

A parlament visszautasitja ez okmányt, mint nem-szabad királytól származót, s elfogadja a harczi kihivást. Maguk a király rokonai, barátai, s fia, a salernói herczeg is hévvel fegyverkeznek; a kiszolgált katonák mint önkénytesek térnek vissza a zászlók alá, mellyekhez friss diadalemlékek voltak kötve; ugyanazt teszik az ifjak, sarkaltatva a nők, az anyák, a példa altal; ötvenkétezerre emelkedik a fegyveresek száma; helyreállitják az erödöket, guerilla csapatokat alakitanak, védelmi állapotba helyezik a tengerpartokat; mindazáltal megtiltatik a kalózás s tulmenni az ország határain, nehogy támadóknak látszassanak. Carascosa egy jólszervezett és virágzó hadsereggel szállja meg a római utat Gaeta és az Apenninek között, azon részről várván az osztrákok betörését; Pepe, rendezetlen és roszul ellátott ujonczcsapatokkal, az Abruzzókat őrzi, s épen erre közelednek az ellenségek, s utánok Ferdinand. Az alkotmányos hadsereg, miként forradalmakban történni szokott, uj, a fegyelem gyenge, a fegyver és élelmi készlet gyér volt; a hadmüveleteket akadályozta a kimélet az idegen határ iránt. Pepe mindazáltal, támogatást remélve a pápaiak részéről, Rieti mellett csatározást kezd (febr. 20): de egy osztrák lovassági test hirtelen megjelen, s elfoglalja az ő hadállását; midőn vissza akarja azt venni, megveretik (marcz. 6), s a németek elfoglalják Antrodocót és Aquilát, az ország kapuit.

A parlament, végszorultságba jutva, az öreg királyhoz fordul, kérve öt „jelennék meg népe között, s idegen beavatkozás nélkül közölné atyai szándékait, nehogy ellenség- vagy honfi-vér tapadjon a hazai törvényekhez.“ De az ellenség meg nem állapodik, s bevonul Nápolyba (marcz 21.).

Amaz élénk, lármás, kevés szükséget ismerő nép, melly kedvtelve mereng el a szép ég s a hullámzó tenger szemlélésében; s melly szabadságnak az édes semmit-tevést tartja, hogyan érthette volna meg a metaphysikus szabadelvüeket, kik hazugsággal kezdették a dolgot, s csak félig vonták le a következéseket? Aztán, forradalmak alkalmával rendesen a salak egy része szokott felszinre kerülni, s e rész a legtevékenyebb; azonkivül vannak, kik a szabadság nevét csak büvszerül használják, hogy uralomra jussanak. Rövid tartama alatt, a parlament sok szónokto

és néhány gondolkozó főt tüntetett fel; a köz-vagyon nem pazaroltatott, sőt többen a kormány tagjai közül szegényül hagyták oda helyöket, s kénytelenek voltak Ausztria segélyét venni igénybe, hogy eljuthassanak azon helyekre, hová ez őket belebbezte. Gyáváknak nevezni a nápolyi csapatokat, alaptalan rágalom. Bátran küzdöttek azok vizen ugy mint szárazon Toulon-nál és Lombardiában a forradalom kezdetén; hogy 98-ban szétszórattak, ennek oka a német és képtelen Mack tábornok volt, ki tulságosan bizott az ujonczokban, daczára Colli és Parisi óvó figyelmeztetéseinek. Miután a hadsereg futva visszavonult, s az erődök átadattak, a nép, a lazzaronik készek voltak szembeszállni Championnet-val, ha főnökeik le nem csillapitják vala őket. Gaeta és Civitella del Tronto ostroma 1806-ban, a calabriai brigantik, a siciliai királypártiak kisérletei igen drágává tették a francziáknak a királyság meghóditását; egyesülvén aztán velök, a nápolyiak jó érzülettel küzdöttek Spanyol és Oroszországban. Miért lettek volna tehát gyávák csupán csak Antrodocónál? Nem kell feledni, hogy a királypártiak féltékenysége sok régi tisztet elmozditott a hadseregből; s hogy a folytonosan változó kormányok minden lépten nyomon uj változtatásokat eszközöltek a fegyelmen és a hadtanban: 1780-ig a nápolyi hadsereg spanyol minta szerint volt szervezve; akkor átalakittatván a porosz és franczia taktika között ingadozott; Murat alatt franczia, miután a siciliaival egyesittetett, részben angol lett: folytonosan ujonczság, melly lehetlenitette az erőkifejtést.

Aztán itt azt hitték, hogy egy egészen belső és egyhangu forradalomnak nincs szüksége fegyverekre; mint legszebb dicséretet hangoztatták, hogy egyetlen csepp vérbe sem került az [1]); a hadkészülődések mellőzésével egyrészt bizalmat akartak mutatni saját ügyük iránt, másrészt meg a beavatkozás minden ürügyétől megfosztani egyéb hatalmakat, nem szolgáltatván okot a félelemre mintha mások országába akarnának törni. Miért is a sebtiben történt fegyverkezés, midőn a veszély előállott, a gyér készletek, a féltékenységek, a tapasztalatlanság egy uj kormánynál szemben egy másikkal, melly hátban födözve kicsinált terv szerint járt el, elégségesek megfejteni a vereségeket, a nélkül hogy áruláshoz és gyávasághoz kellene folyamodni.

---

[1]) „E su tante migliaja di spade
Una stilla di sangue non v'é"

Hasonló sors érte Siciliát; utóljára Messina esett el (marcz), s hosszu időn át tartott az osztrák megszállás. Ekkor megkezdődnek a zaklatások; s Canosa, ismét rendőrminiszterré lévén, kérlelhetlen szigorral jár el; nyilvánosan vesszőztet, megtömi a börtönöket, szaporitja a kémeket; sokan bandákban egyesülnek, s az év ép olly véresen folyt le, a milly vértelen volt a forradalom. A katonák közül számosan rangjoktól fosztattak meg, mások osztrák erődökbe zárattak; s a király tizezer schweizit fogadott zsoldjába bőkezü föltételek mellett s azon engedélylyel, hogy saját törvény-könyvet használhassanak. A gondolatot vesztegzár alá helyezték a külföldi nyomtatványokra vetett igen sulyos adó által, mi tönkre tette az ottani igen virágzó könyv-kereskedést.

Ferdinand megállapitása szerint Sicilia és Nápoly, egyetlen király alatt, külön közigazgatást nyertek, saját adókkal, igazságszolgáltatással, pénzügygyel és hivatalnokokkal; a törvények és rendeletek átvizsgálása végett Nápolyban és Palermóban külön consulták állittattak fel. Ferdinand hatvanöt évi uralkodás után 1825 elején halt meg.

Piemont.

A nápolyi forradalom nem veretett volna le olly hirtelen, ha egyenlépést tart azzal a piemonti. Az ide is behatolt kor-eszméket elmérgesitette a király makacssága, ki a multat akarta visszaállittani [1]), még azután is, hogy megszünt a kölcsönös biza-

---

[1]) Az 1814 május 21-iki rendelet a franczióktól származott összes intézkedéseket megsemmisitette, kivéve az adókra vonatkozókat, s azok helyébe az 1770-iki alkotmányos intézkedések, s az 1800 jun. 23-ig kibocsátott királyi rendeletek állittattak vissza.

1821-ben a piemontiak titkon a következő előterjesztést juttatták a király kezeihez:

— „Felség, ön udvaronczai bekötötték ön szemeit; a nemzet kötelessége felnyitni azokat. Hallja ön.

„A köz-kincstár ki van meritve. Az egyenes adók tulterhelik a föld-jövedelmeket; a közvetettek nyomók és elviselhetlenek; nincs semmi mód a menekülésre. Az intézkedések, mellyeket ön tett, gyümölcsteleneknek bizonyulnak; s miért? mert a pénz, mellyet Felséged népe arczának verejtékével keres, az állam legmagasabb és leghasznosabb egyéneinek hizlalására pazaroltatik; mert az emberek, kikre ön az állam-gazdászat legfőbb intézését bizta, személyes önzésnek áldoznak fel a haza érdekeit. Minden hatalmat egyetlen osztályban akarván összpontositani, Felséged egy bárgyuból nemzetgazdászt, egy szentes-kedőből had-fit, egy tudatlanból tisztviselőt, egy ostobából közigazgatási hivatalnokot csinált. Az ország pénztára nem birja meg a nagy hadsereg költségeit,

lom s az egykori gazdálkodás; titkárok által ujra szerveztette a hűbériséget, s a fölösleges tisztviselők és csak zavart okozó hiva-

---

mellyet a fondorkodó Ausztria szükségesnek hitet el önnel: hiányozván a rendszer és kellő kötelék a közigazgatási hivatalnokok között, nincs egyöntetüség működéseikben, nincs egyetértés a fők között. Felség! ha a helyett, hogy minden hatalmat egyetlen osztályban halmozott össze, az egész nemzet véleményét kikéri vala, az egyetemes jó tanácsok segitettek volna a bajokon, s önnek lelkiismerete nem tenné azon szemrehányást, hogy tönkre juttatta az államot.

„A közoktatás fejlődik, az igaz, de ez nem az egyetemes igazgatás érdeme. Ön kormánya, melly sötétségben él, mindig ellensége volt a világosságnak, melly el akarta azt oszlatni. Az elemi oktatás, melly a tudatlan és tehetetlen községek vezetése alatt áll, egy nyelv elemeire szorittatik, mellynek mi hasznát sem veszi a munkás osztály; a nevelés terén a jesuitismus zsarnokoskodik; a bölcsészeti tanulmányokat még mindig a szerzetesség rosdája lepi: a jogi tanulmányok rendezetlenek, mert nincs törvényhozás; az egyetem, mellyet képtelen, buta vagy roszakaratu emberek vezetnek, nem gondoskodván az idők temészetének megfelelő tan-rendszer felől, fenyitő és fegyelmi törvényszékké változott át. Olasz testvéreink kinevetnek minket, látva, milly megvetésben részesülnek nálunk a tudományok; a legjelesebb elmék kiköltöznek, hogy másutt keressenek kenyeret; a legkitünőbb emberek vagy számkivetésben tengődnek, vagy megvetve mellőztetnek ide haza: mit feleljünk az idegeneknek, ha kérdik tőlünk, vajjon egy Carlo Botta tagja-e az akademiának?

„Egy kegyencz osztály ragadta magához a jogok és kiváltságok egyedáruságát, és sulyosan érezteti vas kezét a társadalom iparos osztályával. A tartományok panaszkodnak, hogy gyötörtetnek a kerületi kormányzók által, kik mindnyájan képtelenek, s legnagyobb részt esztelenek, zsarnokokként viselik magukat, s ugy kormányozzák a városokat mint ellenséges földön. A városi és községi ügykezelésekben zavar, rendetlenség uralkodik, minek oka a főnökök tunyaságában, képtelenségében és egyenetlenségében keresendő. A vallás, mióta a jezsuiták kezére jutott, nem a béke őrei által hirdetett evangelium parancsa többé; nagyravágyó czélok és sötét fondorlatok eszközévé vált az.

„És mit mondjunk a törvényhozásról? Az idegen, ki törvényeinkről akarna következtetni müveltségünkre, kénytelen lenne azt mondani felölünk: *Ez barbár nép.* A polgári törvényhozásnak önkény az alapja, a büntetőnek hóhér a támasza. Római törvények, helyi szabályrendeletek, hazai alkotmányok, királyi kibocsátványok, tanács-itéletek, helyhatósági szokás-törvények különcz és alaktalan halmaza az, melly megzavarta az egyensulyt igazságszolgáltatásunkban, s a kardot a zsarnok-törvényszékek kezében hagyta! Mit használ templomokat és szinházakat emelni, s nem gondolni a törvényhozással, melly minden polgári társadalomnak alapja.

„A hadseregben nincs erkölcsi erő, mert ellentétes elemekből, kiváltságolt testületekből, tanok, nyelv, jogok tekintetében egymástól elütő brigádákból áll, mellyeket nemes tisztek vezényelnek, kik nem érdem szerint, hanem kegy utján mozdittattak elő. A katonák egy része elaljasult, mert zárva latják maguk előtt

talok egész rajával árasztatta el az országot. Tehát a franczia szokások mellett megmaradt az ujitásoktól való idegenkedés; nem eszközöltek javitásokat a közigazgatásban, nem alkottak szabályos törvényszéki hierarchiát, nem léptették életbe a jelzálog-intézményt; a birák roszul fizettettek s kénytelenek voltak törvényes dijat szedni a perlekedő felektől, mi visszaélésekre, megvesztegetésekre vezetett: a magán ügyekbe királyi levelek avatkoztak, mellyek halasztást és egyezkedést kényszeritéttek a hitelezőkre, felfüggesztették a tönköt mondók ellen kezdett törvényes eljárást, megsemmisitették vagy megváltoztatták a szerződéseket, ujra felvették a már megitélt peroket. E bajokhoz járult még a rendőrség önkényhatalma, egy kiváltságolt udvaroncz nemesi osztályt, s a hadsereg, melly ép olly költséges volt, amilly képtelen arra, mi fő dolog, hogy t. i. gyorsan hadi lábra lehetett volna állitani. A királyi rendeletek ideiglenes felfüggesztésének jogától is megfosztatván a senatus, többé semmi korlátot nem ismert az absolut hatalom; miért is egy miniszter azt mondhatta: — „Itt csak király van, ki parancsol, nemesség, melly azt környezi, nép, melly engedelmeskedik.“

Victor Emmanuel király, bár megátalkodva mit sem akart tudni a közbeesett husz évi franczia uralom felől, mindazáltal nemes szándéklatokat tanusitott, s tudták, mikép miniszterei egy nemes szellemü alkotmány kidolgozásán fáradoztak; s hogy életbe nem lett az léptetve, Ausztriának rótták fel bünül, mellynek szomszédsága által sértve látszott lenni az ország függetlensége. S valóban, mióta Ausztria Lombardiával egyesitette a velenczei területet, s rokonait ültette Parma, Modena és Toscana trónjaira, Piemont megszünt első hatalom lenni Olaszországban, daczára Genua kapcsoltatásának. Sőt ez csak erőtlenitette, mert az elégületlen nemesség a régi uralom után sohajtozott, a müvelt egyének türelmetlenül viselték ez absolutismust, a nép visszaemlékezett a köz-

---

az utat a magasabb rangfokozatokhoz, s mindnyájan boszusággal vannak eltelve ön kormányának alattomos eljárása miatt, melly az osztrák kabinettel alkuba szándékozik bocsátkozni életök fölött. Mivé lettek azon emberek, kik Assiettánál, Guastallánál, Cosseriánál védelmére keltek önnek? az osztrák machiavellismus rabszolgáivá tétettek; élökön Észak egy kémje áll, ki azon szin alatt, hogy ujra szervezi a hadsereget, a csapatokban támaszt keres, hogy a közös elnyomónak eladja önt és a nemzetet. De mit remél amaz ember a piemonti katonáktól? az ő nevök soha sem fog összevegyülni a német névvel: ők olaszok s azok maradnak mind halálig.“

társasági időkre, midőn semmit sem fizetett; s a városnak védelmi állapotban tartása, nem annyira az idegenek mint inkább a polgárok ellen, több katonát igényelt, mint a mennyit Genua területe szolgáltatni képes volt. Felszabaditani Ausztria gyámsága alól s a megváltott Olaszország élere állitani Piemontot, ez volt a nemes elmék vágya, mellyet hogy éleszszenek, azt mondogatták, a gyanakodó Ausztria kényszeriteni akarja a királyt német őrséget fogadni az országba, s részt venni a háboruban Nápoly ellen; sőt hogy házasság utján saját családjának szándékoznék megszerezni Piemontot, sérelmével Carlo Alberto carignanói herczegnek, a praesumtiv trónörökösnek, ki szabadelvü érzelmek gyanujában állott.

Felbátoritva a példa által hangosabban kezdettek beszélni a fenyegetett függetlenségről, az alkotmányról, olasz egységről; s a titkos társulatok egyetértésbe léptek a milanóiakkal. A terv kivitelére elérkezettnek látszott a kedvező alkalom, midőn az osztrákok, kik felkészülve lesték az első szikrát, hogy elfojtsák azt, Nápoly ellen indultak. Bizonyára (mondák) a nép hősök hosszasan fogják magukat tartani; a hegyek védgátjai a szabadságnak, s a brigantik még soha sem voltak leigázhatók; azalatt a fölkelés minden akadály nélkül létrejő Piemontban, Milano követendi a példát, Romagna s a kis államok nem fognak késni ugyanazt tenni, s egész felső Olaszország alkotmányozva lesz, mielőtt az osztrákok visszafordulhatnának, hogy elnyomják azt; Franciaország pártoland, legalább kéz alatt, és semmi esetre sem fogja megengedni, hogy Ausztria fegyveresen törjön be egy, vele szomszédos országba.

De mellyik alkotmányt fogadják el? a franciát, a spanyolt, vagy az angolt? mert mindig utánozni akartak, a helyett hogy történeti és nemzeti alapokra épitettek volna. E kérdés megoldása végett három követet küldenek a párizsi venditához, mellyet Spanyolország szabadelvüi, Anglia radicalisai és Olaszország carbonariai központtá tettek; s ez a spanyol alkotmánynak ad előnyt. A franczia kormány neszét vette a dolognak, s értesitette arról a piemontit, melly letartóztatta a visszatérő La Cisterna herczeget, s kezébe kapta a forradalmi cselszövény szálait. De nem lépett fel elég határozottan, s mások ismét kerékvágásba hozták az ügyet. E megszakitás azonban lassuságot és megoszlást szült.

Mialatt Turinban az előkészületek késleltettek a carignanói

herczeg habozása által, ki majd csatlakozott a forradalmárokhoz, majd ismét visszavonult tőlök, a forradalom kitör a katonák között Fossanóban és Alessandriában (1821 marcz). „Italia, Italia; fel kell szabaditani a királyt Ausztria alól," hangoztatja a hadsereg, s „Éljen az alkotmány, halál a németekre" kiáltások között vonul be Turinba. Santorre Santarosa kiáltványa tiszteletteljesen szól a királyról: lehetségessé akarják (ugymond) neki tenni követni olasz szivének hajlamait, s megadni a népnek a tisztes szabadságot nyilvánitani vágyait a trón előtt, miként gyermekek atyjokkal szemben. A király, ki ismerte a troppaui nyilatkozatot, s tudta, hogy a szövetségesek szilárdul el vannak határozva minden ujitás ellen, kijelentette, miszerint semmi olyast nem fog szentesiteni, mi ürügyet szolgáltathatna az idegeneknek betörni kedves országába: s tántorithatlanul ragaszkodva elhatározásához, loyalis módon lelép a trónról (marcz. 13), mellyet nem akart megfertőztetni esküszegésekkel.

A genuai herczeg, kinek őt az uralkodásban követnie kelle, Modenában tartózkodott, s rögtön helyteleniti az alkotmányt, s a királyi teljhatalom minden csorbitását lázadásnak nyilvánitja. Carlo Alberto, kit Victor Emanuel az ország kormányzójává nevezett, hosszas habozás után letette az esküt a spanyol alkotmányra, de soha sem határozta el magát hadat üzenni Ausztriának, összehivni a választó testületeket, elfogadni Lombardia ajánlatait, s igy tünni hagyja a döntő mozzanatokat. Hallván az uj király nyilatkozatát, azt hiszi, nem maradhat tovább régi társai között, s képtelennek érezvén magát uralkodni a forradalom fölött, oda hagyva a forradalmárokat a királyi hadsereghez fut (marcz. 23), mellyet Sallier de Latour gróf gyüjtött össze Novaránál. Milanóban az osztrák tábornok gunyosan Olaszország királyának üdvözli őt: Modenában mint hóbortossal bánnak vele, s levelét fegyvernöke arczába vágják: igy meggyalázva Florenczbe kénytelen visszavonulni, megvallani hibáit, s mentegetni magát [1]).

---

[1]) La Maisonfort marquis, franczia miniszter Florenczben, élénk érdekeltséggel igyekezett tisztázni Carlalbertót, s ajánlani őt Pasquier külügyér előtt: „A carignanói herczeg ellen szemrehányólag felhozott vétségek majdnem kivétel nélkül annak az utólsó martiusi forradalmat megelőző összeköttetéseiben keresendők. Ő nem tagadja azokat, de azt állitja, hogy tuloztatnak. . . . Feje levén egy ellenzék-félének, melly szerinte, tisztán katonai vala, a herczeg, szerencsétlenségére, nyilvánosan meghasonlott a genuai herczeggel. Az ifiu herczeg tehát

Lombardia, akár a fők habozása, akár az egyetértés-hiány lett légyen oka, nem csatlakozott a szomszédok mozgalmához; Savoya a király mellett nyilatkozik; maguk a szabadelvüek között is meghasonlás támad, némellyek egyetlen, mások két kamrát ohajtván, némellyek az egységnek, mások a szövetségnek lévén hivei. Bár fő czélul a nemzeti függetlenséget kiáltották ki, külföldi alkotmányt fogadnak el, hogy legalább egy symbolumot adjanak az országnak; Allessandriában az Olasz szövetség Giuntáját Piemont királyát a félsziget királyává akarja tenni s háborut sürget Ausztria ellen, s zászlóira Olasz királyság, olasz függetlenség jelszavakat ir. Santarosa hadügyminiszterré neveztetvén, reményekkel kecsegtetve igyekszik fölébleszteni a bátorságot; de leverőleg hat arra Carlo Alberto elpártolása, az abruzzói vereség hire, s a tudat, miszerint száz ezer orosz van indulóban Volhynia határairól, hogy visszahelyezzék a nápolyi és sardiniai királyokat. S a szabadelvüeknek már hátukon voltak a királypártiak és osztrákok, Bubna tábornok vezérlete alatt, ki Lombardiában talán részese volt a fondorlatoknak, s bizonyosan a carbonarik reményeinek; Novara mellett csatára kerül a dolog (apr. 8), s a piemonti forradalom ezzel véget ér.

Lombardia.

Lombardiában az olasz szövetség pártja fészkelte meg magát, mellynek a fölkelt népességek kötelékeül kell vala szolgálnia; s már nemzet-őrség és egy kormány-junta volt ott előkészitve „hogy Milanóból, a hatalom központjából, erőteljesebben és közvetlenebbül adathassék meg a lökés a többi tartományok forradalmainak.“ Mihelyt a piemonti hadsereg átlépendette a Ticinót,

kényes helyzetben volt, melylyel környezete visszaélt, midőn a forradalom kitört. Igen fiatal lévén arra, hogy észrevegye, mikép e forradalom nélkülözte az alapot, ő sokkal hatalmasabbnak tartotta azt, hogysem kötelességeül ne tekintette volna közé vegyülni, megnyerendő illy módon a bizalmat és hatalmat, mellyek egyedül voltak képesek azt elfojtani.“ (*Correspondance du 19 juin 1821*).“ S alább: „Novarába érkezve, hol parancsot kapott minden hatalmat letenni s Toscanába vonulni, milly nagy volt, mondá nekem, bámulata és kétségbeesése, hogy nem nyerhetett fogadtatást Modenában, hol Károly Félix király Costa grofnak, az ő fegyvernökének arczába vágta az alavetési nyilatkozatot, mellynek átadásával meg volt bizva!“ S deczember 22-ről: „Még folyvást rágalmazzák és távol tartják a Carignanói herczeget Turintol. Bizonyára tovább is mentek volna, ha Franciaország nem látszik vala őt fedezni ama paizszsal, mellyet az mindig kész leend fölemelni a jogszerüség védelmére. A herczeg türelmet és kifogásolhatlan magaviseletet igért nekem.“ — A védelmezők által közzétett eme levelezések többet mondanak, mint bármilly ellenséges declamatiók.

Milanónak, Bresciának, a völgyek és vidékeknek fel kellett volna kelniök s elfoglalniok a pénztárakat és erödöket, többek között Peschierát és Rocca d' Anfót [1]). Az alkirály annyira félt, hogy nem átalotta nyilvánosan csomagoltatni butorait, áruba bocsátani edénykészleteit: de az események rohamossága, az egyetértés megfoghatlan hiánya, talán a főbbek ingadozása, vagy a félelmek, melylyek az ország fővárosának elveszthetése miatt kezdettől fogva fölmerültek a turiniaknál, azt eredményezték, hogy Lombardia nem mozdult; miért is nem maradt egyéb hátra mint kiállania a gyötrelmeket, mellyek fölött Silvio Pellico az erényes harag könyeit fakasztotta. Megkezdödvén akkor a vizsgálatok, a vádlott egyenesen e czélra nevezett biró önkényének dobatott oda, védök és anélkül, hogy megtekinthette volna saját és mások vallomásait; egész hónapokat töltött a börtön magányában egyik és a másik kihallgatás között. S ollykor a biró (fő volt a tiroli Salvotti) nyájas arczot öltve igy szólt a vádlotthoz: — Lássa, ön teljesen kezeim között van. Itt nem olly országban élünk, hol a nyilvánosság mindent dobra üt. Ha bevallja ön, mit mi már különben is tudunk, a császártól kegyelmet nyer, s tisztességgel tér vissza családjához. Megmarad ön a tagadás mellett? csak tőlem függ rosz nevét költeni, s elbiresztelni, hogy mindent kivallott, hogy elárulta társait, s megfosztani önt attól, mire legtöbbet látszik adni, a közbecsüléstől."

Az illynemü ostromoknak nem mindnyájan állottak ellen; s nagylelküségből, hogy kimentsék barátaikat, hogy elháritsanak valamelly vádat, egy és más apróbb vallomásokat tettek, mellyek ismét másokat vontak maguk után; illymódon annyi bizonyiték került ki, hogy sokakat Spielberg jól ismert börtönkinjaira lehetett itélni.

Egyetlen egy nyilvánittatott ártatlannak; mások bizonyitékok hiánya folytán szabadon bocsáttattak; ezek helyzete aztán a legszomorubb volt, mert mig a kormány tovább is folytatta az üldö-

---

[1]) *Semplice verità, opposta alle menzogne di E. Misley nel suo libello „L' Italie sous la domination autrichiene"*, pag. 30. E könyv, mellynek szerzője a hirhedt ügyész Zajotti, azt állitja, hogy az elfogottak nem nyolczezren, hanem hetvennégyen voltak. Az 1824 január 21-iki itélet fő szereplő gyanánt Federico Confalonieri grófot tünteti fel, ki 37-ig Spielbergben lévén elzárva I. Ferencz halálával megszabadult, s 46 decemberig élt. E tényekkel, Pellicón kivül, Maroncelli, Friguani, Adayne di Parravicini, s több mások könyvei foglalkoznak.

zést ellenök, hogy igazolja magát, a miért üldözte őket, a közönség (igen gyakran bünrészese a hatalmasaknak) gyanakodott rájok, mert el nem itéltettek, hitelt adott a rendőrség által terjesztett befeketitő mendemondáknak, s utóvégre félte és gyülölte azokat, kiket félt és gyülölt a kormány.

A pápai államok szintén felizgattattak a titkos társulatok által, s esdekelve sürgették a szárd csapatok közeledését határaikhoz, a mikor aztán ők is fölkeltek volna: de a szardiniaiak mit sem tettek, s a pápai kormány, ismét erőhöz jutván, igen sokakat letartóztatott; mintegy négyszázan lettek perbe fogva, sokan halál-büntetésre itéltettek, mellyet a pápa börtönre változtatott. Modenában is történtek kivégzések, de nem nagy számmal: a nagyherczeg nem tartotta azokat szükségeseknek, mert nem félt. Azonkivül, hogy számos drága élet elvesztésének, igen sokak kiköltözésének, hosszas gyanusitások és egymásra következett visszatorlásoknak voltak okozói, a szabadelvüek akaratjuk ellenére csak Ausztria érdekeinek szolgáltak, melly hatalom akkor teljesedésbe látta menni ohaját, kiterjesztvén fő felügyeletét s majnem uralmat nyerve az egész félsziget fölött, hol egy megszálló hadsereg segélyével véget vetett a zavargásoknak, de egyszersmind a haladásnak is utját állotta [1]).

A szövetségesek, értesülvén a váratlan sikerről, felkiáltának „nem annyira annak kell azt tulajdonitani mintha a fölkelők roszul viselték volna magukat a csata napján, mint inkább a rémületnek, melylyel a Gondviselés sujtotta a vétkes lelkiismereteket"; s hangsulyozva igazság-szeretetöket és önzetlenségöket, jelentik Európának, hogy elfoglalták Piemontot és Nápolyt, s hogy szövetségök „biztos kezesség a zavargók kisérletei ellen". Egyszersmind az udvaroknál lévő minisztereikkel is tudatják, miszerint „politikájok vezérelve és czélja föntartani azt, mi törvényesen megállapittatott, ellenében egy felekezetnek, melly mindenben agyrémszerü egyenlőséget törekszik létesiteni," fenhangon hirdetik, hogy „az államok közigazgatásában s a törvényhozásban szükséges vagy hasznos változtatásoknak egyedül azok szabad akaratából kell kifolyniok, kiket Isten a hatalomért felelősekké tett [2])." Tehát

---

[1]) Az osztrák megszállás 72 millio ducatba került Nápolynak.

[2]) Nyilatkozat az osztrák, porosz és orosz udvarok nevében a laibachi congressus bezártával. Kisérő körlevél a három udvar minisztereihez.

A hivatalos okmányokra nézve lásd Lesur *Annuair*-jét, minden egy-s év-

az igazság (veritas), a jogszolgáltatás, a szabadságok egyedüli őrei és kezelőiül vetik fel magukat. Francziaországot nem engedték beleszólni a dologba, mert habozott, s igy elvesztette Oroszország bizalmát. Anglia önként távol tartotta magát.

A forradalmak e szerte harapózása mutatta, hogy valamenynyi nép elő volt arra készitve, mert terjedvén, egynemüvé válik a müveltség. Innen az erkölcsi egység öntudata a politikai eltérések közepett; minélfogva a jog alatt most már a társadalmaknak közakaratból folyó kormányzását értették, s azt hitték, hogy a hazának más egyébnek kell lennie mint puszta talajnak. De nem találtatván emberek, kik képesek lettek volna tisztelettel a mult iránt nyitni fel a jövő kapuit, mindenfelé az érzéktuliba és utánzásba estek, s könnyü volt a tulsulyu és szervezett erő diadala. Minden ponton leveretvén, a szabadelvüek Spanyolországba menekültek, hogy véröket ontsák az alkotmányért, mellyet hazájok részére óhajtottak. Mennyi eseménynek kellett közbe jönie, hogy francziák, németek, lengyelek, nápolyiak, piemontiak, lombardok által olly különböző nyelveken zengedezett honfi-daloktól visszhangozzanak a Bidassoa és Manzanares partjai! hogy annyi forradalom maradványai gyülekezzenek ugyanazon lobogó alatt össze támogatni egy ügyet, mellyről tudták, hogy bukni fog, de melly mindnyájuk közös ügye vala!

Spanyolországi polgárháboru.

Spanyolországban, melly most egész Európa figyelmét magára vonta, megujulnak a bátorság és kitartás csodái, mellyek második természetét képezik ama népnek; de ujra éledtek egyszersmind a szenvedélyek, s következésképp az egyenetlenségek is. A szabadság ügyének nem kevésbbé ártottak az ingetlenek (descamisados) mint a szolgaiak (servil); s kézben a kereszttel s egyházi énekekkel az ajkon, ép olly kihágások követtettek el mint a Tragala perro zengedése mellett. A király megnyitván a cor-

---

ről. — **Capefigue**-ből (*Diplomates européens.* Milano 1844, 41. 42. lap) kitünik, mikép Francziaország Piemont megszállásához csak azon föltétel alatt adta beleegyezését, ha minél rövidebb ideig fog az tartani, *car la France ne pourrait souffrir les Autrichiens sur les Alpes. Tous ces actes de cabinet, tout ces proclamations qui suivent la tenue d'un congrès, etaient spécialment l'oeuvre de Metternich. Le chancellier d'Autriche possède . . . un goût pur . . .* etc. — Chateaubriand, *Congres de Véróne* czimü munkájában, dicséri Spina bibornokot, a pápai követség fejét, a miért ellenezte az osztrák betörést Olaszországba.

teseket, a miniszterekkel megállapitottól különböző beszédet olvas fel, elszámlálja a rajta elkövetett sérelmeket, be nem várva a feleletet odahagyja a gyülést, elbocsátja a minisztereket, s más tanácsot alakit. E viszály ujra felbátoritja az alkotmány s a király ellenségeit; amazokat hogy megkiséreljék az absolutismus visszaállitását, emezeket a szabadosságra. Az absolutisták uralkodnak Andalusia és Estremadura fölött; s Merino lelkész Castiliában, a martellik társulata Madridban, önkényes biráskodást gyakorolnak; a titkos társulatok főleg a comuneroké, aláássák a köztekintélyt; s a képviseleti hatalom helyébe a nép-fenség közvetlen gyakorlata lép.

Az amerikai háboruból visszatért Morillo alig képes védeni a tekintélyt: Catalonia, Andalusia és Aragoniában a dögvész dühöng. Ez utóbbi tartomány parancsnoksága elvétetett Riegotól, anélkül hogy közzététtettek volna az összeesküvés bizonyitékai, mellynek fejeül mondaték; miért is Cadix és Sevilla népessége megharagudván felmondja az engedelmességet a királynak; ez kénytelen ismét összehivni a corteseket, mellyek valóban szabályozzák a magán gyülekezéseket és a sajtót, s megfékezik a demagogiát. A külügyek vezetésével a király által Martinez de la Rosa bizatik meg [1]) (1822 febr.); mérsékelt miniszter, ki késlelteti a bukást de nem háritja el, megállitja a rohamot az örvény szélén anélkül, hogy betömné azt. A kormány gyengesége uj erőt ad az exaldadoknak, kiknek feje Riego, hősük Mina. Ama forradalmi mozgalom a régi nemzeti eszmék s a conventutánzások sajátságos vegyülékét tünteti elénk: akár csak Torquemada kora tért volna vissza, a kath. vallás ellen intézett támadások egy sorba állittatnak az alkotmány-ellenes törekvésekkel: épen mint a Rémuralom napjaiban, végzést hoznak, melly szerint a vádlottak katonai törvényszék elé állittatván, hat nap alatt elitélendők, negyvennyolcz óra alatt kivégzendők, minden felebbezés és kegyelem nélkül; Mina egy egész helységet kiirt s int: „Népek, tanuljátok meg, nem fogadni be a haza ellenségeit.“ A zsarnokságból tehát fejetlenségbe rohannak; gyilkos a nép, gyáva a király, ki meghajolva türi egy féktelen demokraczia bántalmazásait, boszut forralva magában. Végre kitör a polgárháboru; s a kormány a kiralypártiakkal fog kezet, kiknek egyik bandájában

[1]) Tehát három köl'ö, az ő, Chateaubriand és Canning kezeibe voltak letéve a külügyek.

Quesada, egy másikban a trappista parancsnokolt, ki feszülettel kezében vezeti azt Seu d' Urgel ostromára (jun. 22), s az „Éljen az absolut király" kiáltások megvigasztalják Ferdinandot. De neki sem győzni nincs bátorsága, sem a vereséget elszenvedni szilárdsága. Magában Madridban is összecsap a két párt (jul. 6); Morillo a rendet védi, Riego a hazafiak élén áll, s Ferdinand nem király többé; ez alatt a királypárti kormány Seu d' Urgelből a nép által kedvezőleg fogadott ellenforradalmat indit meg, s felségi jogokat igényel magának „VII. Ferdinand fogságának tartamára;" aztán kizavartatván onnan Mina tábornok által, franczia területen keres menhelyet.

Veronai congressus.

Közepette e sok forradalomnak, a szövetségesek elhatározzák egy másik congressust tartani Veronában (szept.), hol egész Európa királyai, s a leghiresebb diplomaták jöttek össze. Öt fő tárgy forgott szőnyegen: a néger-kereskedés, a tengeri rablóság Amerika vizein, a viszály Oroszország és a Porta között, Olaszország rendezése, a spanyol forradalom. Ezekhez járult három részleges kérdés, ugymint: a rajnai hajózás, a görögországi forradalom, s az urgeli kormány érdekei, melly mint kérelmező jelent ott meg.

Anglia a néger-kereskedés eltörlését sürgette; de ugy látszván mintha csak az lett volna czélja, hogy minden más termékeket India és Nagy-Britanniáéival helyettesitsen, a hatalmak ellene szegültek. Hogy miként dőltek el Olaszország ügyei, már láttuk: e congressus kötelességévé tette Ausztriának kiüriteni Piemontot, s megröviditeni a nápolyi megszállást. Görögország követei ki sem hallgattattak. Törökországot érdekökben állott fentartani, nehogy tulnövekedjék az orosz hatalom. Az összegyültek meghatározták az eseteket, mellyekben kölcsönösen segélyt fognának egymásnak nyujtani. Sándor, jóllehet 12-ben elismerte a corteseket, szövetséges társai rábeszélésére most megtagadta azokat: a franczia kormány, félelmében, nehogy a spanyol lázadás az ő nagyon elkészitett népei között is elharapózék, felhatalmaztatni kérte magát annak leverésére; de Ausztria ellenszegült, mert attól tartott, hogy ez által Franciaország visszanyeri elvesztett befolyását: Anglia, mellyet Wellington képviselt, azt tanácsolja, őrizzék de ne lépjék át a határokat, s legyenek némi engedékenységgel egy, forradalomban lévő nép iránt; de senki által sem támogattatott.

A congressus tehát értésére adja Spanyolországnak, hogy ha fen akarja tartani a jó viszonyokat, helyezze szabad lábra a királyt,

s „változtassa meg a kormányt, melly ellenkezik erkölcseivel, lakói ismeretes igaz-elmüségével, s teljesen egyeduralmi hagyományaival.“ Mi eredménye sem lévén e felszólitásnak, a nagyhatalmak visszabivják követeiket (1823 jan.).

Daczára a franczia szabadelvüek lármájának, kik ellenezték, hogy kormányuk vállalkozzék a szabadságölő határozatok végrehajtásának szerepére, Chateaubriand nem akarta elszalasztani a kinálkozó jó alkalmat megszerezni a fehér lobogónak a katonai babért, mit nélkülözött; s XVIII. Lajos, megnyitván a kamrákat igy szól: — „Egy herczeg vezérlete alatt, kit fiamul nevezni jól esik szivemnek, százezer franczia áll készen indulásra, szent Lajos Istenét hiva segélyül, hogy megőrizze a spanyol trónt IV. Henrik egy unokájának, hogy megóvja e szép országot a végromlástól, kibékitse azt Európával . . . s képesitse Ferdinandot szabadon adni meg népeinek az intézményeket, mellyeket egyedül csak tőle birhatnak.“

A beavatkozás dogmáját nem helyeselhette az angol kabinet, s az ottani kamrák erőteljesen tiltakoztak az ellen; de nem hitték kötelességöknek fegyveres kézzel akadályozni azt meg, jóllehet az ellenzék, melly az északi zsarnoksággal szemben a szabadelvü eszméknek volt pártolója, a nemzet méltóságával egyezőbb fellépést sürgetett. Angoulême herczeg bemegy Spanyolországba (april 28) kiáltványt tévén közzé, mellyben az ország felszabaditását hangoztatja, s rögtön körülte gyülekeznek az elégületlenek, a szerzetesek, papok és a nép. Azok, kik előbb rettenthetlenül kiüzték a francziákat Spanyolhon szent földéről, most tárt karokkal fogadták őket: olly kevéssé gyökerezett meg az uj rend; olly kevéssé bizonyultak népszerüknek ama metaphysikai tanok, mellyek nem tudták tisztelni a multat, sem a néphez nem voltak képesek fölemelkedni. Sőt a sokaság szemében a szabadelvüek ugyanazon szerepet látszottak játszani, mellyet a francziák 1810-ben, mert ellenséges érzületet mutattak a vallás és a király iránt; s igy Angoulême herczeg ellenállás nélkül vonul be Madridba, honnan a kormány Cadixba költözködik át a királylyal. Csakhamar megkezdődik a visszahatás; az ujonan alakitott királyi kormány árulónak nyilvánitja a cadixit, megtömi a börtönöket, ismét szokásba hozza a régi visszaéléseket, s felbátoritja a boszuállást.

Miután a fők ellenállás nélkül oda hagyták a küzdtért, mert nem támogattattak a nép által, Balestreros és Morillo pedig letették a fegyvert, Riego veszi át a cataloniai hadsereg parancsnok-

ságát, melly egyedül állott ellen; hadi sarczokat szed, lefoglalja a szent edényeket, s kétségbeesetten küzd; de kifogyván az erőből, visszavonul; Cadix, tizenöt ezer ember és kétezer ágyu által védetve, az ostromlók kezére kerül (oktob.). A király, megszabadulván a törvényektől, mellyekre esküt tett, semmiseknek nyilvánitja a történteket; nem hallgat sem a francziákra, kik bünbocsánatot sürgetnek, sem a hatalmakra, mellyek jó intézményeket tanácsolnak; mindenfelé katonai bizottságok állittatnak fel; nem, kor, nem szolgálnak mentségül. A compromittáltak közül sokaknak sikerült menekülniök; Riego, elfogatván futása közben, szamár farkon vonszoltatott a bitófa alá; Torrijos társai közül, kik árulásról voltak vádolva, csak egyetlen helyen ötvenketten ölettek le.

Az európai szabadelvüek, kik balgaságukban megszokták ugy tekinteni Franczia országot mint a szabadelvü eszmék pártolóját, nem tudtak magukhoz jöni bámulatukból, látva, hogyan vállalkozik az a zsarnoki határozatok végrehajtására, miként helyez viszsza egy absolut királyt, s nyujt segédkezet a hazafiak kivégeztetéséhez. A királyok ellenben csodálattal mutogatnak e százezer emberre, kik ott, hol Napoleon áthághatlan szirtre talált, büntetlenül vonulnak keresztül Spanyolországon, hogy annak véghatárain egy megvihatlan szigetbe menjenek kiszabaditani a királyt, s kik egy hónap alatt visszatérnek semmi egyebet nem hozva magukkal fegyvereiken kivül. E dicstelen győzelem, mellyért azok sem mutatták magukat hálásaknak, kiknek előnyére vivatott, ugyanazon megtiszteltetésben részesitette Angoulême herczeget, melylyel don Juan d'Austria, Sobieski, savojai Eugen lettek kitüntetve a törökökön nyert győzelmeik miatt; a pápa ugyanis megáldott föveget és kardot küldött neki. Carlo Alberto di Carignano, részt vévén a csatában Trocadero mellett, a királyok szemében jóvá tette azon hibáját, hogy Olaszország királyául hagyta magát üdvözöltetni.

Portugalia a szomszéd ország sorsára jutott. A nép nem volt még ott előkészitve az uj alkotmányos formákhoz, mellyek szerint huszonöt éven felül minden polgár szavazat-joggal ruháztatott fel. Közepette a szabadság lázas rohamainak, Brasiliára ismét a gyarmati rendszert akarták ráerőszakolni, s a cortesek elé idézték Dom Pedrót, ki a helyett császárrá kiáltatott ott ki (1822 decz. 11); háboru keletkezett tehát, melly nagy örömére szolgált a Szent-szövetségnek. Lissabonban a királyné állott az absolutista párt élén, mellynek javára Amaranto gróf fölkel, s kezet fog a

spanyolországi francziákkal és Dom Miguellel, a király másod szülöttével, s kikiáltatik az absolut kormány [1]).

A szabadelvü párt tehát mindenütt bukni látszott; de nem bukott el azzal végkép egyszersmind a szabadság is, e bolygó zsidó, melly mindig uton van és soha czélt nem ér, de kétségbe sem esik soha.

HUSZADIK FEJEZET.

Török és Görögország.

Az imént jelzett forradalmakkal akarták összezavarni Görögország fölkelését, mellyet egész más szükségek és érzelmek idéztek elő.

Mi ismételve kijelentettük, hogy ugy tekintjük a török birodalmat mint az európai közjogon kivül állót, semmivel sem különbnek egy fegyveres csordánál, melly Európa és Ázsia legszebb részeiben ütötte fel sátorait, s évszázadok óta a tudatlanság és müveletlenség nyomoru állapotában tartja a valódi nemzeteket, mellyek esdeklő szavát inkább illenék meghallgatni, mint a rabló török süketitő dob-lármáját. Mindaz, mit mi barbárságul tekintünk, s mellyből hogy kiléptünk, dicsőségünknek tartjuk, fenáll

---

[1]) VI. János király 1824 jun. 4-ről kelt rendeletében feltüntetni igyekezett az ősi alkotmány érdemét: „Tudja meg, ki jelen sorainkat olvassa, miszerint, komolyan fontolóra vévén az ősi portugal alkotmány elveit s ezekben ama bámulatos összhangot és okos combinatiot, mellyet annyi századok tapasztalata kiszámithatlan haszonnal járónak bizonyit a portugal nemzetre nézve; olly haszonnal, mellynél nagyobbat, vagy csak ahhoz hasonlót is semmi uj és különböző intézményektől nem lehetne várni; tekintetbe véve továbbá, mikép, a legbölcsebb politikusok szerint, egy nemzet semmiféle előnyt nem huzhat olly kormányformából, melly természetével, nevelésével, régi szokásaival tökéletesen nem egyez; s hogy a tett kisérletek: egy általános mintába erőszakolni a nemzetek részleges szokásait, veszélyeseknek s majd mindig kivihetleneknek bizonyultak; azon meggyőződésre jutottunk, hogy nem lenne jó lerontani nemes épületét a mi ősi politikai alkotmányunknak, melly irott vagy hagyományos bölcs törvények összege, annál inkább, mert átláttuk, mikép az ősi portugal alkotmány mindazon szükséges elemeket magában foglalja, mellyeket a vallásnak, a trón fölségének, az egyéni jogok biztonságának, az összes alattvalóknak, s a közigazgatás jó rendének védelme megkiván."

Törökországban: bizonytalanok a birtokok, mert a sultán az egyedüli ur; erre szállnak át egészen, ha a megholt nem hagy örökösöket, s részben, ha maradnak ollyanok; a tiszteségeket azoknak adják, kik fizetnek; pénzen vásároltatnak a tanuk; elraboltatnak a nők, hogy a háremeket népesitsék velök, a fiuk, hogy herélteket vagy kéjeszközöket csináljanak belölök. Nem kötve a talajhoz, és soha fel nem emelkedve a nemzeti méltóságra, a törökök taksálják az országot, hol a tulélő helyhatósági szervezet táplálja a függetlenség vágyát és szükségérzetét: s hogy fentarthatják magukat, csak annak köszönhetik, hogy az ő központi hatalmuk fölényben van a szenvedélyek által elszigetelt és gyengitett elnyomottak és fölkelők fejetlen szövetségeivel szemközt. A keresztény társadalmakban minden a politikai egyenlőségre s az egyesek tehetségeinek fejlesztésére irányul, hogy igy eléressék a jog és kötelesség összhangja által biztositott köz-jólét. Az európai nagy államok soha sem veszélyeztetnek a fők hibái által; s ha a vak erő kormányokat és határokat változtathat is, de le nem győzetve megmarad a nemzeti testvérület, hogy haladjon az uton, melly rendeltetésének végczéljához vezet. Európai Törökországban ellenkezőleg egy maroknyi török körül [1]) tizenhat millio alattvaló van összehalmozva, kik vallásuk és érdekeiknél fogva versenyfelek és ellenségek egymás között. Valamennyi musulmannak egyenlő joga van a kormányhoz, a méltóságokhoz, a templomi, igazságszolgáltatási, közigazgatási hivatalokhoz: a hóditó törzsben semmiféle megkülönböztetés nincs hacsak nem a zöld turbán, melly a Próféta maradékait illeti: egyébiránt örökleti semmi sem található ott. A legalacsonyabb helyzetből a legmagasabb polczokra emelkedve, megtartják előbbi állapotuk czimét.

A legyőzöttek ivadékai alattvalók, védenczek, munkások, de

---

[1]) 1841-ben a török birodalom népességét 30,760,000-re tették; levonván e számból a 11,900,000 keresztényt és hébert, marad 18,860,000 török, kik 234,000 négyszegmérföldnyi (miglia) területet tartanak elfoglalva: vannak tartományok, hol egy négyszeg mérföldre alig jut 76 lakos. De az illy jelentések önkényesek s Európában a birodalom lakóinak számát 15—16 millióra lehet tenni, kik közül egy millio török, másfél millio hitehagyott bolgár, albaniai és bosnyák; a többi szerb, moldva, oláh, hellen, albaniai, bolgár, mindnyájan keresztények.

Nyilvánitott itéleteink szigorából keveset engedünk az utóbbi időben adott alkotmányok és kötött szerződések, s amaz alaptalan lelkesedés után is, mellyet Európa 1854-ben a török birodalom iránt tanusitott.

különben testi, lelkiismereti, s fej- és telek-adó fizetése mellett, közigazgatási és birtok-szabadságot élveznek. Ha a raja musulmanná lesz, fölmentetik a fej-adó alól, de továbbra is megmarad alattas helyzetében; kivéve, ha a császár külön rendelet utján máskép intézkedik, vagy magas hivatalokra emeli az áttértet. A törökök történetében tehát találtathatnak egyes fényes lapok, midőn egy II. Mahomed vagy Soliman tolják előre ama csordákat, fölizgatva bennök a zsákmányolás baromi ösztönét; de összeolvadni a meghóditottakkal, azon egységben, melly egyedül adhatja meg az erőt, soha sem sikerült nekik.

A rabszolga-népeket meggondolatlanság jellegzi, minek az az oka, hogy akadályozva vannak felismerni, kifejteni saját szükségeiket, s gyógyszereket keresni azokra; s ellennyilatkozni csak a janicsárok szuronyaival lehet. A nép, ha nem türheti már tovább a méltatlanságokat, leöli hóhér urait; de megelégedve e pillanatnyi boszuval, nem tesz lépéseket, hogy biztositsa a jövőt az utókor javára. A belső közigazgatás egyszerü, mert kényuri. Ki ma hordár vagy lovász, holnap vizir lehet, ha az ur ugy akarja; s habár vizir, megtörténhetik vele, hogy egy sérelmet szenvedett koldus panaszára rendeletet kap megfojtani magát. Ez iszonyu egyenlőséget állapit meg a hivők között; s mindenki fel van jogositva a nap bármelly órájában megjelenni a basa előtt, ugyanazon diványra ülni vele, előadni sérelmeit, s minden formaság nélkül igazságot szolgáltattatni magának általa. Irni, olvasni igen kevesen tudnak; a sultán tintába mártott kézzel, a basák pecsétnyomóval teszik az alájegyzést. Minden szövevényességtől ment lévén a törvénykezés, gyorsan elintéztethetnének az ügyek, ha kiknek érdekökben áll, pénzért meg nem vásárolnák a halogatást. A határozatok a józan ész sugallata szerint hozatnak és patriarchálisak; aztán a csekély számu okmányok elégettetnek, s az ügy megmásithatlanul be van végezve.

A sultan, kiről azt hiszszük, hogy egy roppant birodalom kényura, tényleg csak saját fővárosában az, hol számos csapatokkal és tüzérséggel rendelkezik. Azon tul, a hübéri rendszer eleven képe tárul elénk. A basák egyértékűek a bárókkal, kivéve hogy méltóságuk nem örökös; a községek a helyhatóságoknak felelnek meg, saját jövedelmekkel; a polgári és katonai közigazgatás a basák, az igazságszolgáltatás a kadik, a vallás-ügyek intézése a muftik jogköréhez tartozik: jelentőség nélküli elkülönitések, hol mindent az önkény tesz. A hivatalok majdnem kivétel nélkül évenként árverésre bocsáttatnak, s ki megvásárolja azokat, minden

igaztalan eszközt felhasznál, hogy ismét pénzéhez jusson. A helyhatóságok a családok között osztják meg a hivatalokat; s az összeköttetés igen laza a központtal. Konstantinápolyban a müveletlenebb népnél nincs szokásban az irás; ha a nagyur rendeletet akar valahová küldeni, postásul tatárt kell használnia.

A népesség szemlátomást fogy, s roppant sivatagok terülnek el a városok között; az orvoslást empirikusok üzik, ezek is kevesen vannak; nem fordittatik gond a köz egészség-ügyre, nincsenek kórodák, utak, hidak, tanintézetek; a börtönökben együvé vannak keverve a vádlott és az elitélt, a gyilkos és a fizetésképtelen adós. A polgárokra személyes szolgálmányok, beszállásolások, adóvégrehajtások terhe nehezedik; ugyanazért a gazdagság, mint költség és veszély-alkalom, eltitkoltatik, s nem lévén bátorságos vállalatokhoz fogni, mellyek azt feltüntetnék, az összehalmozott pénz gyümölcstelenül hever, akár a császári kincstárban, akár az egyesek szekrényében; ha megsejtik, mindjárt kész a sulyos adó, mellynek behajtása végett katonák lepik meg a polgár házát s urként parancsolgatnak ott; ha az adó nagyon terhes, az egész helység tova költözködik.

S az adók nem azért sulyosak mintha tulságosak volnának, hanem mert igaztalanul vannak kivetve, s kiméletlenül hajtatnak be a bérlők által, kik albérlőkre bizzák azokat, minélfogva a pénzsarolás hosszu lánczolata áll elő. A kormány nem ismeri saját pénzügyeit, s a pénz meghamisitásán kivül nem tud egyéb kisegitő eszközt. A földek nagyrészt a mosheákhoz tartoznak, mellyek fel vannak mentve az adók alól s annyira szentek, hogy bármilly szükség esetén sem bátorkodnék a kormány birtokukhoz nyulni. A többi földektől a basák szedetik az adókat, minden ellenőrzés nélkül az adószedők irányában; minélfogva a birtokosok terheltetnek, anélkül, hogy haszna volna abból a kincstárnak.

Mindez a musulmanokra áll: de maga ez egyenlőség is gőgös megvetést lehel a keresztények irányában, kik ki vannak abból zárva; s ki Konstantinápoly utczáin sétálgatva még az urnők szájából is illyféle szidalmakat hall: — „A dögvész ragadjon el. A madarak piszkolják be szakálltalan ajakodat" következtetheti, millyennek kell lennie a legyőzöttek állapotának. Az elkülönitő vonal a két nép között mostanában is ép olly kimért mint a hóditás napján volt; együtt élnek, a nélkül hogy összevegyülnének, hogy üdvözölnék egymást; a kormány nem szed katonát a keresztények közül, legnagyobb szükség esetén sem; nem

kötelezte őket, hogy nyelvét beszéljék, de nem tanulta meg az övéket, minélfogva a kormányzók nem értik a kormányzottakat, tolmácsok segélyével beszélnek velök, kik többnyire hitehagyottak, s következésképp kevéssé megbizhatók. A keresztények és törökök között az a viszony van, mi a szolga és ur között; az igazságszolgáltatás különböző a kettő irányában; a vétség, melly a keresztényt bitófára viszi, a török által pénzbirsággal váltható meg; csupán a keresztényekre nehezedik a személy-adó; a török ép olly megvetést érez a keresztény mint az ültetvényes az ő rabszolgája iránt, feljogositottnak hiszi magát igénybe venni szolgálatát, használni házát, konyhaeszközeit; s ollykor a basa igen távoli vidékre küldi dolgozni a nélkül, hogy csak élelméről is gondoskodnék. Mihelyt valamelly községben elégséges számmal vannak már a keresztények, megengedik nekik egy főt (kodia bashi) választani, ki képviseli őket a török hatóságnál, kiveti az adót, közli velök a basa rendeleteit, s ez elé juttatja a raja panaszait.

Összeolvadniok a törökökkel ép olly lehetetlen, a milly lehetetlen kiegyeztetni a soknejüséget a házassággal, a szabadságot a szolgasággal, az evangeliumot a koránnal. Ha most Görögországban, Algirban, Moldvában, Szerbiában felülkerekedni látjuk a keresztényeket, az onnan van, mert a törökök eltávoztak, csak kevesen maradván hátra, mintegy foglyokul. De szerencsétlenségre a keresztények sem birnak olly elemekkel, mellyek szövetkeztetnék őket egymás között és Európa egyéb népeivel; nincs nemzetiségök, sem hazájok, nincs közös eredetök, vagy nyelvök; nincsenek általános érdekeik a valláson kivül; midőn fölkeltek, a keresztet tüzték ki. A község az ő ősi hazájuk; de egyik és másik község között roppant távolságok vannak és semmi közlekedés. Legnagyobb részt szakadárok, tehát ellentétben vannak Rómával, melly központja az europai egységnek: mi által nagyban könnyittetett a hosszas ottoman uralom. S most midőn a Koránból nincs már fen egyéb mint a soknejüség, a hivatalnokok romlottsága, a hatalmak fejetlensége, az általános elszegényedés, a talaj terméketlensége, a török faj sülyedtsége, ki képes előre látni, mi fog a jövőben ezekre következni?

Az anyagi erő s a vallásdüh, mellyeknek köszönhette kezdetben a birodalom hatalmát, most egyedüli elemei lennének ott az ujjászületésnek; de mert nagyon ellenkeznek a polgári társadalommal, mindinkább nyilvánvaló lesz a hanyatlás. Igen nehéz

ott ujitásokat eszközölni, hol a törvény vallás, s hol a janicsárok katonai hatalma szegül ellen, támogatva az ulemák vallási tekintélye által. Már a mult század óta a janicsárok sorai nem rabolt keresztény ifjakkal, hanem janicsárok gyermekei és rokonaival egészittettek ki, mi egységesebbek- és tömörebbekké tette azokat. Háboru idején, miként minden hadsereg, az ország rovására éltek: békében, tizenkét ezren csekély fizetést kaptak; a többiek sajátjokból ruházkodtak és élelmezték magukat; miért is kénytelenek voltak dolgozni, leginkább sütésre, csizmafoltozásra, hajós szolgálatra adván magukat. Illy módon szoros összeköttetésbe léptek a köznéppel, s rettenetesek lettek a lázadásokban, mellyek öt sultánt életöktől és sokakat trónjuktól fosztottak meg. Azonban a köznépnek is zsarnokaivá lőnek, s ollykor Konstantinápoly valamennyi ácsát és kömivesét felhajtották, hogy egy laktanyát, vagy diszes raktárt épittessenek velök maguknak; s egyéb kiváltságok között azt is igényelték, hogy csupán nekik legyen szabad pörkölni és őrölni a kávét, mit az egész városnak egyetlen helyen kellett vásárolnia.

Midőn a lepantói győzelem ketté metszette a birodalom idegeit, a sultánok, megszünvén harczosok lenni, ajtatosságra adták magukat; ekkor tehát fölényre jutottak az ulemák, kik a janicsárokkal szövetkeztek, hizelegve ezek szabadossága és kapzsiságának, s hosszu időn át ügyesen készitve elő a csapásokat, mellyeket azok mérendők valának. Századunk kezdetén, csupán Konstantinápolyban négyszáz nyolczvanöt moshea volt, mellyekben a pénteki ima végeztetett, s öt ezer rendes; egész sereget képeztek tehát a vallási szolgák, kik makacsul ragaszkodtak az ősi szokásokhoz.

III. Selim

A haldokló Abdul-Hamid sultán III. Selimre, III. Mustafa fiára hagyta a kormányt (1789 april. 7), mellynek gyengeségét gyakori lázadások nyilvánitották. Legveszedelmesebb volt ezek között Passwan-Oglu Osmané, ki az összes török erővel daczolt (1793), s végre is bocsánatot nyert s widdini basává neveztetett. Ama sultan alatt, francziák, angolok, oroszok, felváltva vagy együtt harczoltak a gyenge birodalom ellen, melly folytonosan habozott a szövetségesek között. Napoleon rajta volt, hogy felrázza azt s ujra beleöntse a harczias szellemet [1]), nem törődve

[1]) Szent-Helenában azt mondá, igy irt Selimhez: Sultan, lépj ki serailodból; állj csapataid élére, s kezd ujra monarchiád szép napjait!

vele, ha lángba boritaná is Európát, s veszélyeztetné a polgárisultságot, csak hogy kellemetlenséget okozzon ellenségeinek. De czélra nem vezető utat választott, a sajtót és csatáinak leirását használván fel, mellyek megdöbbenést szültek és semmi egyebet; és nem vetett gátat az oroszoknak, kik háborut inditottak a Porta, mint a francziák szövetségese ellen, bóditva egész Ismailig nyomultak, s a jassyi előnyös béke-szerződést csikarták ki (1792 jan. 5) (XVII. könyv. 302. lap.) S midőn Sándort elnézővé akarta tenni bitorlásai iránt, Tilsitben titkosan megegyezett vele, hogy „fel fogják szabaditani a Porta boszantó uralma alól az európai tartományokat, kivéve Konstantinápolyt és Rumeliát [1]).“

E folytonos hanyatlás beláttatta Selimmel a reform szükségességét; s minthogy a kényuralom és a török nem biztositották elődeit, egy hadsereg s a pénzügyek szervezésére gondolt. Adót vetett tehát a borra, s a janicsárok mellett egy uj sereget szervezett, melly Acre ostrománál jól viselte magát a francziák ellenében. De az ulemák zugolódnak, támogatva a janicsárok által, kik a miatti boszuságukban, hogy a sultán polgárositani vagy helyesebben mondva gyengiteni akarta a törököket, felforgatják iszonyu husos fazekaikat (marmite), s gyujtogatva és öldökölve dulnak Konstantinápolyban (1807) [2]). A sultán kiközösiti őket, s negyven basa csapatait küldi ellenök: de a janicsárok győznek s megfosztják őt a tróntól, kiküszöböl-

---

[1]) Lásd e könyv végén a *Felvilágositó jegyzeteket* M) alatt.

[2]) Zugolódás támadván az uj katonaság behozatala (*Nizam y Gedid*) ellen, egy irat tétetett közzé, mellyet Selim művének tartanak. „Ugy akarván a magasságbeli (mondá előszavában), hogy az emberi nem, Ádámtól kezdve az itéletnapig, szenvedésre legyen kárhoztatva, a gondviselés egy császárt adott a világnak, ki összes szolgáinak ügyeit kezelje.“ Aztán azok ellen panaszkodék, kik ragaszkodtak a régi szokásokhoz: „Akarjátok-e, hogy emléketekbe hozzam a zavargásokat, mellyek a földön előfordultak, mielőtt a Nizam y Gedid létezett volna? Vegyétek figyelembe a rendetlenségeket, mellyeket a kurd-Gellalik okoztak Örményországban, Sary bey Oglu garázdálkodását, a vahabiták pusztitásait, s. a. t.; vajjon a Nizam y Gedid okozta e ezeket? S még is egy ringy-rongy csoport, a nép söpredéke, összegyülvén a borbély-mühelyekben és kávéházakban, megfeledkezik mivoltáról, szabadságot vesz magának sértegetni a magas Portát, s nem éretvén utól a büntetés által, neki bátorodik mindent kimondani, mi szájára jő. De emlékezzetek vissza Soliman, a Canonicus, idejére; akkor miként most, szintén okoskodott a nép: miért is a császár megcsonkitotta a rágalmazók nyelvét, s levágatta a rágalmazókra figyelők füleit, példaadás okáért egy kapura szegeztetvén azokat olly helyen, hol nagy volt a járás-kelés.“

vén a bölcsész sultán intézményeit s lefejezvén kedvenczeit. Mustafa zászlótartó (beiraktar), rustshuki basa, egy sereg élén Konstantinápolyba siet, s megbuktatván a lázadás főnökeit, vissza akarta helyezni Selimet; de meggyilkolva találván őt (máj. 29), unokáját, II. Mahmudot ültette a trónra, s szigorral és erőteljesen kezdett kormányozni. Az ellenfelek neki dühödve föllázadnak, IV. Mustafát, Mahmud idősb testvérét, kiáltozva: de a beiraktar megfojtatja azt: s tüzet vetve egy lőpor-raktárba, a romok alá temeti magát és a lázadás vezéreit (1808 jul. 28).

II. Mahmud.

Mahmud egész huszonkét éves koráig nők és ulemák társaságában töltötte az időt, igy lévén szokás nevelni a jövendő sultánokat: s ő, ki némellyek által ujitó gyanánt magasztaltatik, szintén nem utazott soha idegenek között, és nem ismerte azok nyelvét: de Selim, ki vele egy börtönben ült fogva, tapasztalati leczkéket adott neki, gyülöletet csepegtetett belé a janicsárok ellen, s kedvet az ujitásokhoz, habár csak törökös felfogással. Hasonló tehetségekkel s nagyobb jellemszilárdsággal birva jó miniszereket választott, boszut állott és fenyitett, s föltette magában, hogy megszabaditja a hatalmat bilincseitől. Mindent a legroszabb állapotban talált. Az ellenséges Perzsia fellázitotta ellene a bagdadi basát; a vahabiták elszakitották a birodalomtól Syriát és Arabiát; orosz hadseregek lepték meg a Duna és Kuban partjait; Bosnyákország és Szerbia fellázadtak. Ali, janinai basa, Anglia által pártoltatva, Albania és a Jóni szigetek birtokára vágyott s megkisérlette elfoglalni azokat. Bent, üres a kincstár, nincsenek katonák, nincs bizalom; a janicsárok makacsok, az ulemák ellenzéket képeznek. Eleintén kedvezett neki a szerencse; vissza-szerezte az arabiai szent városok kulcsait; megfékezte a widdini és bagdadi lázongó basákat; lecsendesitette az afghánokat, fegyelemhez szoktatta a mamelukokat; uj életet öntött a hadseregbe; a bukaresti békével (1812) véget vetett a hosszas moldvai háboru nak; Oroszországgal, mellyet hatalmasabb ellenség fenyegetett, békét kötött, lemondván a Pruth balpartján fekvő városok és kerületekről; s felhasználva az időt, midőn Oroszország és Ausztria Napoleon által levén elfoglalva nem akadályozhatták terve kivitelében, belső reformok életbeléptetéséhez fogott.

A vallási buzgalmat meglankasztották a forradalmi eszmék s az angolok győzelmei Indiában s a vahabitákéi Arabiában. Csupán egy zsarnoknak lenni alávetve, már ez is nyeremény volt az

alattvalókra nézve, miért is a nép megszerette őt, s a népszerüség bátorságot adott neki többet merni: s minthogy egyetlen sarja vala törzsének, s vele oda lett volna a kalifaság, daczára a janicsárok és ulemák ellenséges érzületének, sértetlen maradt. Tanácsadóul Halet effendit használta, ki követ lévén Napoleon udvaránál, felismerhette, miféle reformok lehetségesek, s kijelölte azokat urának, ki teljesen megbizott benne, s tanácsára a főváros környékén karókat állittatott be, mellyeken száz számra szenvedtek kinos halált a rablók, kik nyugtalanitgatták a várost. A janicsárok haragja a miniszter ellen fordul, s Mahmud engedve nekik, számkivetésbe küldi őt, egy firmant adva a sirva könyörgőnek, melly biztositsa életét. De alig utazik el, megfojtatni parancsolja; s elkobozott vagyona tiz millio piastert szolgáltatott a kincstárba.

Midőn a rövid franczia megszállás után Anglia oda hagyta Egyiptomot, ennek ismét a Portára kellett volna visszaszállania; de a mamelukok, kik mindig uralkodtak ott, megint kezökhöz ragadták a hatalmat, hogy folytassák előbbi garázdálkodásaikat; hübéres zsarnokok voltak ők, kik a Konstantinápolyból küldött basának csak annyiban engedelmeskedtek, mennyiben nekik tetszett. A porta, el levén határozva megsemmisiteni e féktelen népet, nem csak a gyermekek bevitelét Circassiából és Georgiából tiltotta meg, hanem szokott eszközeit, a ravaszságot és árulást is felhasználta. A török tengernagy, lakomára hivatván őket, rájok tüzeltetett; de főbbjeik, az öreg Ibrahim s az ifju Bardissi elmenekültek. Kosrew, a Cairóba küldött uj basa, ki az egész birodalomból szedett katonákra támaszkodva tarthatta csak magát, irtó harczot folytatott a mamelukok ellen: végre mégis felülkerekedtek a beyek, ösztönöztetve Mehemet Ali által.

Mehemet Ali. A vahabiták.

Ez alacsony származásu dohány-kereskedő a rumeliai Cavalából, mint az arnauták [1]) vezére jutott Egyiptomba, hol majd egyik majd másik párttal szövetkezve s nem válogatva az eszközökben, mindinkább emelkedett, oroszlán levén, ki nem vetette meg a róka-bőrt; s legyőzvén Kosrewet (1803), kormányzó lett, s a nép, vagyis a katonák és ulemák üdvkiáltásai között öltötte fel a méltóság jelvényeül szolgáló prémbőrt, s mindenfelé diadallal fogadtatva lóháton járta be az országot. A porta kénytelen elis-

[1]) Skipetar katonák és rumeliai görögök.

merni az uj uralmat azon jogokkal, mellyek a franczia betörés előtt voltak érvényben; s a ravasz és nagyravágyó Ali azt mondá: — „Egyiptom árverés alatt áll; azé lesz, ki többet fizeti s az utólsó szablya-vágást teszi.“

Igy vala kénytelen a Porta erőre nézve gyengébbnek vallani magát, mialatt létének másik elemében, a vallási rajongásban is fenyegettetett. A vahabiták, kiknek eredetökről már szólottunk (XVII. könyv. 290. lap) elhatározták a kezdetlegi szigort hozn vissza az izlamba, s kiküszöbölni a visszaéléseket, a pipát, a selyem-öltönyöket, s minden más imádást az Istent illetőn kivül. Erősek a fegyver és lelkesedés által, midőn valamelly városba érkeztek, első dolguk volt szétrombolni a véd-sheikek siremlékeit és a bazárokat; de a helyett hogy egyetlen uralmat állitottak volna fel, minden törzsnek meghagyták függetlenségét; azonban megszüntették a polgár-háborukat s szabályos törvényszékek által eszközöltették az igazság kiszolgáltatását. A Porta, későn bánva meg, hogy növekedni hagyta őket, Suleiman, bagdadi basának parancsot adott kiirtásukra (1801). Ali Kiaga, Suleiman tábornoka, nagy nehézséggel behatolt a Lohza kerületbe, aztán talán megvesztegettetvén visszafordult; s a felbátorodott vahabiták Mekkát is elfoglalták, hol egy halmaz pipát gyüjtöttek össze, néhányat igen drágát, s felégették. Midőn fejök Abd-el-Aziz boszuból egy perzsa által meggyilkoltatott (1803), utóda Dreichben a Perzsa-öböl mellett Ibn Seod lett, ki ismét feltüzelte a hóditási kedvet, fosztogatta a szent karavánokat, lerombolta a mosheákat; a Kaabát nem dulhatta fel, mert igen szilárdan volt épitve, de betömvén a kutakat, elidegenitette onnan a zarándokokat. Pedig hát nem volt több hat ezer embernél azon hadjáratban, melly rémülettel töltötte el Yement, Syriát, s az Euphratesen tuli sikságokat (1804).

Mehemet-Ali elfoglalván Egyiptom alkirályi székét, föltette magában, hogy leigázza őket: de előbb hátát kellett biztositania a mamelukok törzsének kiirtásával. A szertartás alkalmával, melly a végből rendeztetett, hogy ünnepélyesen átadassék a prémruha Tosun Ismailnak, másod szülöttének, ki ama keresztes hadjárat vezéréül volt kiszemelve, a kegyetlen alkirály mind megöleti a mamelukokat, fel nem hagyva a vérengzéssel, mig négyszázhetven főt le nem vágatott (1811. marcz. 1). — Mérsékelje az olvasó felháborodását; a törökökről beszélve, ugy kell magunknak képzelnünk, mintha ötszáz év előtti történetet olvasnánk.

Most már siettette a vahabiták elleni hadjáratot; de a To-

sun által vezérelt háromezer főnyi sereg, melly azt hitte magáról, hogy sok is bolygó bandák ellenébe, vereséget szenvedett (1812). S ámbár Tosun ujra összeszedve magát visszavette Medinát és Mekkát, s hosszas hadjárat s több rendbeli egyezkedés és árulások után, legyőzte a rajongókat, ezek nem sokára ismét fölkeltek (1814). De Ibrahim, Mehemet elsőszülötte s csakhamar kedvencze és büszkesége, ujra kezdvén a háborut, elfogja Abdalláht, az ő bátor de képtelen főnöküket (1818), s kiirtva a rajongókat helyreállitja a nyugalmat. Ugyanigy bánt el Mehemet Dongola, Berber, Shendi, Alfai, Cordofan államokkal és Sennaár királysággal (1820), hol a Fundsik uralkodó háza a hedsira 890-ik évétől (1484) tartotta magát, melly idő alatt huszonkilencz király ült a trónon.

Alexandria és Konstantinápoly ünnepelték a „szent városok ifiu basáját“: de nem a Porta, hanem Mehemet Ali diadala volt az. Nagy kedve lévén a hóditásokhoz a nélkül, hogy tudta volna azokat szabályozni, Mehemet zsarnokoskodott Arabiában, minek következtében ama szerzemény kárára vált neki; Tosun Nubiába küldetvén általa (1822), hogy Egyiptomhoz csatolja azt, megöletett, a miért aztán harmincz ezernél több élet esett a boszu áldozatául. Mehemet, a ravasz kényur, önző ujitó, fensőbb értelmiségü ember, azalatt megtanul olvasni, megismerkedik a keresztények müvészeteivel, s lazitani iparkodva a kötelékeket, mellyek őt a Portához füzték, ugy kormányozta és szervezte az országot mint sajátját; miért is általános volt a vélemény, mikép csak alkalomra vár, hogy kikiáltsa a függetlenséget, mellynek tényleg már élvezetében volt.

Törökország egyéb részeiben is lázadások ütöttek ki, mert a zsarnokok alatt nem szólalnak fel hanem összeesküsznek; gyakori gyujtogatások jelezték az elégületlenséget, s a Porta kénytelen volt megadni a győzedelmes lázadásnak, mit megtagadott a felszólaló hüségtől.

Görögország.

Törökország szembetünő hanyatlása az ujjászületés reményét nyujtotta a hellen-sláv törzsnek, e *kétszer legyőzött népnek*, melly mindazáltal soha sem alkudott meg a zsarnoksággal, s nem vesztette el reményét a legmostohább perczekben sem. E nép a keleti Alpesektől délre fekvő félszigetet foglalja el, mellyen a Porta négy basaságot állitott fel: a salonikait, melly a régi Macedoniának felel meg; a janinait, melly ugyanegy az arnautai Albaniával; a livadiait, melly a régi tulajdonképi Hellas; a tripolizzait,

melly Moreát, vagyis a régi Peloponnesust foglalja magában. Candia, Negroponte, a Cycladok és Sporadok a kapudan-basa közvetlen parancsnoksága alá helyeztettek. Görögország kevéssel Konstantinápoly bevétele után hódittatott meg: de egy nép nincs elveszve, mig megvannak a nemzetiség elemei. Ugyanazon vallás füzte össze a görögöket a mahomedan csorda ellen; még mindig ugyanegy nyelvet beszéltek, s azon ismételték a nemzeti dalokat, folytonos tiltakozásul a rabiga ellen; ugyanazon remények által valának lelkesitve.

II. Mahomed capitulatiója érintetlenül hagyta a görög egyház jogait, hol továbbra is szabályszerüleg választattak a méltóságviselők, kik bizonyos taksa lefizetése mellett a nagyur beratja által erősittettek meg. A konstantinápolyi egyetemes patriarcha elnöke volt az állandó szent zsinatnak, melly a legközelebbi városok tiz vagy tizenkét püspökéből alakittatott; fogadta a püspöki törvényszékek felebbezéseit, nevezett az egyházi méltóságokra, kivetette az adókat. A patriarcha, azonkivül, hogy védte a Portánál a görögöket, döntött a görögök és örmények egyházi vagy vegyes bünfenyitő pereiben, s joga volt fogságra és gályára itélni a nélkül, hogy itéletét a sultan megsemmisithette vagy kegyelmet adhatott volna, kivéve, ha a vétkes áttért az izlamra.

A tudatlan törökök hóditásuk első perczétől kezdve a görögök szolgálatára szorultak a birodalom közigazgatásában; s a konstantinápolyi ugynevezett Fanale városnegyed néhány kiváltságolt családja kezelte a diplomacziát s a pénzügyeket (fanarioták); melly nép érdekből ragaszkodott az uralkodókhoz, de egyszersmind hatalmában állott, rábeszéltetve a testvérek által, elárulni a titkokat s megmetszeni a birodalom idegeit. De midőn a thessaliai sikság alávettetett, a nemzet zöme és java a hegyek közé menekült, megőrizve az ellenállási tulajdonokat, s szokás-törvényekhez tartva magát; s az Olympról, a Pelionról, a Pindus és az Agraphák thessaliai meredekségeiről le-leszállottak kirabolván a törököket és alávetett görögöket; honnan a klephta név. A törökök, belefáradva a háboruskodásba egy szegény és megtörhetlen népség ellen, megengedték nekik saját törvényeik szerint élni, s csekély adó fizetés mellett fegyvert viselni; de a magasabb helyeken tartózkodók minden alkut visszautasitottak.

A klephta kis korától megszokja a nélkülözést, szenvedést, bátorságot; kész szembeszállni a halállal hogy rabeljon, ép ugy mintha arról van szó, hogy védje földjét, vagy meg ne tagadja

vallását, bántalmakkal illetve utolsó óráiban a törököt keresett kegyetlenségeért. Kevéssel becrve, nem tartva meggyalázónak a rablást, fegyveresen őrzik nyájaikat; fegyverrel döntik el a pereket, mellyek egyezkedés utján meg nem oldathattak; a fogoly nők iránt kimélettel viseltetnek. Harczaikban nem tartják magukat az európai szabályokhoz, hanem elszórtan foglalnak állást, biztosra lőnek, hátrálnak, meglepik az ellent; s mindenkire nézve kötelességnek tekintvén a bátor magaviseletet, nem emlegetik azt, ki hősiesen meghalt, hanem azt, ki gyáván megfutott. A nők tüzelik a bátorságot, megosztják a fáradalmakat; a pópák ollykor vezérek vagy harczosok. Néha ősi módra ketten vagy többen fegyver-testvériséget esküsznek (ἀδελφόπλιτοι) az oltár előtt, s az illy szövetséget a halál sem bontja fel [1]); öröklik a szövetségeket, ép ugy miként az ellenségeskedést és a boszut. Az atya halálával, az anya veszi át a házi parancsnokságot: a házasságtörő nő megöletik a férj vagy a rokonok által. Ama kalandos élet ép olly vonzerővel bir rájok, millyennel reánk elpuhultakra a kényelmek: nyájaik egyszerü táplálékot szolgáltatnak nekik; a harczosok megsütik a hust, miként hajdan Homer hősei, s bor, tréfa és vidám dalok közt költik azt el; s közepette kirabolt és bántalmazott testvéreiknek erőt és zord vigaszt meritenek az áldozatokból, mellyeket magukra vállaltak.

Azok, kik csekélyebb magasságban lévén megtelepedve inkább ki voltak téve a veszélyeknek, védelmökre tisztán görögökből, kik armatoloknak neveztetnek, egy hadsereget szerveztek, melly az Axiustól az Isthmusig kiterjeszkedik, s annyi független csapatra oszlik a hány a kerület, egy örökös kapitány alatt, ki a főhelyen székel. A törökök sok szabadságot kénytelenittettek engedni e pallikároknak, hogy függésben tartsák őket a basától; de minthogy a basák folytonosan nyirbálni igyekeztek kiváltságaikat, mindig megujuló háboru folyt azok és az armatolok között, kik, ha a szükség ugy hozta magával, hegyesebb vidékekre menekültek, s klephtákká lettek. A költészet, soha ki nem halva a hegyek körül, mellyeket a régiek a múzsák lakhelyévé avattak, táplálta a függetlenségi szellemet, s megénekelte annak vértanuit; s a klephta dalok tárgyát a hősök vállalatai a törökök és nyájak ellen, a bátorság, az éhség, szomj, kinzások elviselése, a tisztelet

[1]) Milose, az 1815-iki fölkelés előtt, biztonságba helyezett egy törököt, kivel testvéri frigyben állott.

pópáik és az ereklyék iránt, képezik [1]). Ismeretlen költők művei azok, kiket nem a szereplési vágy ösztönzött, hanem szivérzelmeik kiöntésének szükségérzete; s a vakok emlékből tudják azokat, s dallamokat alkalmazván rájok, mint aféle uj Homerok, koldulva éneklik:

— „Puska, szablya, vagy ha más nincs, parittya, ime a mi fegyvereink.

„A puska, szablya, parittya, legelőt, búzát, bort ad nekem.

„Láttam az agákat leborulva lábaim előtt: urok és pártfogójuknak neveztek engem.

„Elragadtam tőlök a puskát, szablyát és pisztolyokat.

„Oh görögök, emeljétek fel megalázott homlokaitokat! fogjátok a puskát, szablyát, parittyát; s elnyomóink csakhamar uraik és pártfogóiknak nevezendnek minket.“

Ő nálok a községi rendszer tartotta fen magát képviseleti formákkal; ők választják a birákat és adószedőket, s maguk vetik ki az adó- és ujoncz-illetéket. Tisztelik az öregeket, ugy hogy egész helységek egyedül az idősb által kormányoztatnak; igen élénk a házi tüzhely tisztelete; s család, törzs, haza, vallás képezik az ő eszméiket, nem igen birván a nemzet és állam fogalmával. De mit a polgári alkotmány nem adott, megadta azt a vallási. Hozzáférhetlen szikláikon alig található pap és templom, miért is rájok nézve valódi ünnepély, ha ollykor egy pópa érkezik közéjök misét mondani valamelly szegényes imaházban, vagy az üregekben, hol csodatévő ereklyéket helyeztek el. Mindamellett az egyház nagy befolyást őrzött meg a népre, s a patriarcha, környezve a zsinattól, a hat exarchával állott összeköttetésben; ezek pedig a püspökökkel és lelkészekkel, kik vezérelték a közigazgatás élére állitott idősbeket: patriarchalis kormány, független a hóditókétól, s melly mindinkább elkülönitette őket ez utóbbiaktól. Még a honfiui remény is szent hymnusokban nyert kifejezést, mellyek Krisztus országát, a szent Sion helyreállitását, a vitézkedő Egyház diadalát énekelték. Mert, mig a törökök a végzetesség tanához ragaszkodnak, a görög-szlávok a Gondviselésben biznak; s bár engedelmeskednek, mindazáltal visszaemlékeznek a régi napokra, s reménynyel táplálják magukat.

---

[1]) Lásd **Fauriel**, *Chansons populaires de la Gréce*, 1824. – 1837-ben a *Piesmák* vagyis a *Fekete Ivon*-ra s a törökökkel vivott csatákra vonatkozó montenegrói hagyományok egy gyüjteménye tétetett közzé.

Illy érzelmektől áthatott nemzetet el lehet nyomni, de nem lehet megrontani; s annak, ki nincs megromolva, előbb utóbb felvirad az Isten napja. Csakhogy a vallási egyenetlenség, melly szakadárok és katholikusokra különitette őket, meglazitotta közöttök a testvéri köteléket; s a patriarcha pártfogolván saját hiveit rosz hirbe igyekezett hozni a pápaiakat. Különösen 1817-ben Gerasimus patriarcha egy hattisherifet eszközölt ki a nagyurtól, melly szerint a katholikusok a szakadárok templomát köteleztettek látogatni Aleppóban; honnan zavargások keletkeztek, mellyek folytán néhányan megölettek, s többen bebörtönöztettek.

Az orosz czárok, miként láttuk, forradalmi eszméket táplálták a görögök között, valahányszor diversióra volt szükségök; mikor pedig megszünt az illyféle érdek, magukra hagyták őket. Anna, Anglia királynéja is küldött oda megbizottakat, kik vallásról, hazáról, megváltásról beszélnének a görögöknek, hogy segélynyujtásra birja őket Törökország ellen a háboruban, mellyet VI. Károlylyal kezet fogva szándékozott kezdeni a Porta ellen, s melly soha sem jött létre. Annyi tapasztalás után, a görögöknek tisztába kellett volna jönniök az idegen igéretek megbizhatlansága iránt, ha ez ábránd nem volna az utólsó, mellyről a szenvedő nemzetek letesznek. Mindazáltal az első szikra ott pattant ki, honnan legkevésbbé lehetett volna várni.

Albánok.

Az albánok, mintegy másfél millió főből álló harczias nép, a legjobb katonákat szolgáltatják a török birodalomnak; s a horda-élet akadályozza őket a polgárisodásban, jóllehet olly közel esnek Olaszországhoz. A nemes törzsbeliek mirditik azaz hősöknek neveztetnek, s akinek közülök kedve van kapitánynyá lenni (buluk-bashi), bandát gyüjt, s szolgálatot vállal, vagy rablásra adja magát: jó katonák, igen ügyes rablók. Skipetarok vagy hegyieknek neveztetik a köznép, melly a régi görögök vad erélyével őrizte meg a keresztény vallást egész Skanderbeg halála utánig, a mikor II. Bajazet sultán az izlam elfogadására kényszeritette őket. Legnagyobb részök a szigetekre vagy hozzáférhetlen hegységek közé menekült, s némellyek közülök csoportosulván községben élnek mint favágók, aratók, kőmivesek, szabók, mások pedig elszigetelten álló, megerősitett és szegényes házakban laknak; erőteljesek, babonásak; ha keresztények, hatholikusok és szakadárokra, ha musulmanok, siiták és sunnitákra oszolnak. Siciliai Roger s a keresztesek örökösödési beységeket és aga-

ságokat, módositott hübérséget vittek be közéjök; s mai napig is a közép korra emlékeztető hübéri fejetlenség, rabló portyázások, háboru és törvénykezési jog, boszuállás, tengeri rablóság, fare- vagy clan-osztályozás, vannak ott szokásban. A Porta némileg szabályozott kormányt igyekezett életbe léptetni közöttök, kiirtva a főnököket; de az erős helyekből kiszoritott beyek a hegyekre menekülnek, hol független életet visznek s elfogadják a hozzájok menekülőket; nem képesek tovább ellenállni? Montenegróba mennek át.

Montenegro.

Montenegro, melly Olaszországgal átellenben uralg Dalmáczia, Herzegovina s északi Albania fölött, egy század óta bevehetlen fészke a fellázadt görög-slávoknak. A XVII. században husz-harmincz ezerre ment számuk; most százhusz ezren vannak, mindmegannyi fölkelők, kik különböző helyekről menekülvén ide, minden nemzeti kötelék nélkül csak mint családok vannak egyesülve egy főnök alatt. A nők is harczolnak, és sértő azt mondani valakinek közülök: — „Tieid ágyukban haltak meg!“ nincsenek városaik, erődeik, utaik. Már Nagy-Péter szitotta őket a Porta ellen, s a mult század végén hiresekké tették magukat kegyetlen harczot folytatván azzal; miután Napoleon békét kötött a törökökkel, nem szüntek meg háborgatni az őrségeket, mellyeket ő határaikon hagyott hátra, s bizalmatlansággal viseltetvén a polgárisultság irányában, mit sem akartak tudni az utakról, mellyeket nyittatni ajánlkozott. Albania azon része, melly a Portának van alávetve, a delvinói, paramatiai és janinai kormányzóságokra vala felosztva, melly utóbbi a görögök és skipetárok legnagyobb részét foglalta magában. Albaniában nem volt egy absolut vizir, hanem minden város vagy kanton köztársaság-félét képezett, melly fare-kra alosztályoztatott, nagy hübéresekkel, kik vasalljai a Portának, ellenzéket képeztek az ottoman hatóságokkal szemben, mellyeknek fékezték visszaéléseit.

Ali Tebelen.

Ez ököl-uralom közepett növekedett a telebeni (Albaniában) származásu Ali, ki miként a régi hősök, juh-hodályok és mezők megrabolásával kezdette, s illymódon szaporitotta saját bandáját és fokozta nagyravágyását, a bitófa és uralom között lebegve. Egy olly államban, hol bátorsággal mindent el lehet érni, Ali az övéivel bárkinek szolgálatára állott, ha ez iránt megkerestetett; sikerült neki megnyerni a Porta ellen fellázadt delvinói basa leá-

nyának, Eminának kezét; aztán elárulta ipáját, ki lefejeztetett; s nem foglalhatván el helyét, miként remélte, föltette magában születése helyén ragadni magához a hatalmat eltévén láb alól a vetélytársakat. Megöli sógorát, az argirocastrói basát, s bár ennek sem lehetett utóda, a vétség hiressé és félelmessé tette őt; s látva a birodalom gyenge állapotát, a diván megvesztegethetőségét, a görögök türelmetlen voltát, s érezvén saját elhatározottságát, azon gondolkozik, hogy Albania, s talán egész Görögország urává tegye magát.

Selim, epirusi basa, némileg mérsékelte a szigort a lázadó keresztények ellenében, miért is a Porta, egyetértésről gyanusitván őt az oroszokkal és velenczeiekkel, parancsot adott Ali Tebelennek a basa meggyilkolására; s ő a vendég-jog gyalázatos megsértésével hajtotta azt végre. Akkor történt ez, midőn Orlof kiküldöttei lázadásra ösztönözték a görögöket, segélyt igérvén Katalin és II. József részéről: de a csekély fegyveres erő s a hitvány orosz hajók csak roszabbá teszik az elnyomottak állapotát, kik magukra hagyatva, tömegestül végeztetnek ki. A legyőzöttek részint a Jóni szigetekre menekülnek, részint sulyosbitott lánczok alatt nyögnek: kik nem birják azokat tovább viselni, fegyveres bandákká tömörülnek Moreában s ott, hol egykor Sparta feküdt. Ali, kiküldetvén ellenök (1780), fegyver-erő és álnokság segélyével a Thermopiléktől a Tempe völgyig megtisztitja a tért a keresztény bandáktól; s birnévre és kincsekre tévén szert, megvásárolja a janinai sandzsaságot, melly kezére juttatta Epirust s képessé tette őt megboszulni ellenségeit. Pénz, cselszövény, erőszak, mind megengedhető eszközök az ő szemében; a dögvész összehalmozza birtokában az örökségeket; a kéjelgések közepett nem feledkezik meg nagyravágyó terveiről és a vétkekről; leiszsza magát a boldogságos szüz egészségére; minden pártnak hizeleg; megvásárolja a diván befolyásosabb tagjait; a görögöknek szabadságról beszél, mialatt irgalom nélkül végrehajtja Törökország véres itéletét minden főn, melly a görögök között fölemelkedik; s öröklött és magán boszuit mindig rablással kezdi. Megerősittetvén a sultán által (1788), szabályozza a közigazgatást, felhasználva a görögök képességét; s árulás utján nyert győzelmek terjesztik uralmát.

De igen erős ellenállásra talált Suli lakosainál, melly független község, tizenkét mérföldnyire (leghe) Janinától, az Acheron partján fekszik, s a Cassiopea hegységen terül el. Veszély közeledtével, a lakosok egy hegységbe vették magukat nyájaikkal

és élelmi szerekkel; s jaj volt annak, ki meg merte őket támadni. Felbőszitve az öldöklések által, mellyeket Ali a sikon véghezvitt, megrohanják és visszaüzik őt (1790); pusztitva járják be Thesprozíát és a Pindust, s megszakitják a közlekedést. De nem tudják felhasználni győzelmöket, hogy biztositanák maguknak a függetlenséget. Ali a vereségből erélyt merit, s mialatt más vállalatokkal van elfoglalva, szemmel tartja az ellenségeket, kik elaluszékonyodnak. Midőn megbukván a velenczei köztársaság, a szabadság büvös jelszavával ékeskedő háromszinü zászló lobogott Corfuban, Ali feltüzte a kokárdát, mert az elismertette őt Európa által (1797); Buonaparte előtt a „jakobinusok vallása hü tanitványának" adta ki magát, s azt mondá „be akar avattatni a carmagnole cultusba" mit ő valami uj hitvallásnak tartott: de ugyanazon időben a husvéti szertartások közepett meglepte az acroceraunokat, s hat ezret gyilkolt le közülök. Kitörvén aztán a háboru Francziaország és a Porta között, áruló módon emezt segiti; kirabolja és felégeti Prevesát, leöldösi vagy rabszolgákul hurczolja az ott tartózkodó franczíákat, s igen sokat lefejeztet közülök saját szemei előtt; miért a Portától harmadik lófarkat, s Nelsontól szerencsekivánatokat kapott.

I. Pál megegyezett a Portával, mikép az epiroták török alattvalók maradjanak, de csak a kereszt tüzessék ki városaikban. Ennyi elég volt arra, hogy visszaköltözzenek a polgárok: egy török vajvoda, a jóni senatus kérelmére visszahivható, kezelendette a polgári közigazgatást, a rendőrséget; azt illeti a botoztatási jog; katonákul csak keresztény armatolok alkalmazandók. Ali, elkapatva a győzelmek által, azt remélte, megsemmisitheti e szerződést, s hatalma alá vetheti az egykor velenczei tartományokat; de az albánok egy lábig fölkeltek kisérletei ellen (1800). Ali haragja most a suliotákellen összpontosul, kik hősiesen visszaverték ujabb támadásait. Samuel, ragaszték nevén Vég itélet, élőkre állván, elérkezettnek hirdeti a szabadulás óráját, s ihlett arczczal vezeti őket csatákra; a Zavellák hősöknek mutatják magukat, de végre még is megtörik erejök; Emina, ki könyörögni mer érdekökben férje előtt, ennek egy csapásától vagy a rémülettől halva rogy össze. Suli lakói oda hagyják a leigázott hazát (1803); Samuel, utolsónak maradván ott, hatszáz musulmannal együt légbe röpitteti magát. A háborut tuléltek a szomszédos Pargába vonultak vissza, hol azonban nem sokáig maradhattak nyugton a törökök-től. Más helyeken szintén még a nők is hősiesen küzdenek; s

midőn már egyebet nem tehetnek, százanként vetik magukat csecseműikkel a folyamokba. A halálbüntetések bevégzik a szegény görögök kiirtását, kiket mindenfelé karóba vonnak, megnyuznak, izekre szakgatnak.

A Porta által egekig magasztalva, Ali felszólittatott (1804), tisztitsa meg a bandáktól Thraciát és Macedoniát; s ő felhasználva ez alkalmat, adókat, sarczokat vet ki, s szolgaságra kényszeriti Epirus beyeit, olly fogásokkal, mellyeket Machiavelli is megbámult volna. 1806-ban már egész Hellasnak ura, kivéve Boeotiát és Atticát, mellyeket szintén engedelmességre szorit, leigázván az agraphiotákat; minden párttal fondorkodik, hogy emelkedhessék; két kézre rabol, visszatartja a fizetéseket, tetszése szerint bárkire kiállitott utalvány-levelekkel jutalmazza a szolgálatokat; átalános örökössé teszi magát, miként már előbb átalános pénzügyérré; mindenféle szolgálatot parancsol és követel; fényüzést fejt ki, melly nélkülözi az izlést és szemérmet; keresztény kelyhek és indiai olvasók diszitik termeit, mellyekben az ajtatoskodás kicsapongásokkal párosult; erőszakot használ a janinai nők ellen, aztán egyszerre csak védelmére kel a jó erkölcsöknek, s tuczat számra fojtatja vizbe saját és fiai buja kicsapongásainak szolgáit és áldozatait [1]).

Joni szigetek.

A Jóni szigetek aristocratiája, melly Velencze uralma alatt kezében tartotta ott a hatalmat, igen rosz szemmel nézte Napoleont, az ő anya-hazájuk megbuktatóját; aztán midőn (1799) Török és Oroszország kiszoritották őt a szigetekről, a régi formákat akarták visszahozni; s egy, kiváltságokon alapuló alkotmányt készitettek (1800), a ragusai mintájára, a Porta felsőbbsége alatt; ez volt az első eset, hogy görögök alkotmányoztattak. Oroszország, a háboru alkalmával, elfoglalja a szigeteket, s uj alkotmányt ad, melly a népet is részesiti a képviseletben. Ismét Francziaor-

---

[1]) Pouquevillehez igy szólt: — „Látod ez apródokat, kik engem környeznek? egyetlen egy sincs közöttök, kinek atyját, testvérét, nagy-bátyját vagy egyéb rokonát nem ölettem volna meg.“ — ‚És mégis szolgálják önt, s ágya körül töltik az éjeket, anélkül hogy valamellyiknek eszébe jutna megboszulni rokonait?‘ — „Megboszulni a rokonokat? a világon senki egyebök nincs én kivülem. Vak engedelmességü végrehajtóivá tévén öket akaratainak, mindnyájokat bünrészességbe kevertem; s minél süllyedtebbek az emberek, annál inkább ragaszkodnak hozzám. Úgy tekintenek engemet mint rendkivüli lényt, s varázsaimat az arany, a vas és a bot képezik. És igy nyugodtan alszom.“

ság uralma alá kerülvén (1807), 1810-ben Napoleon javára a siciliai partokon egy melléktámadást ajánlkoztak intézni; de az angolok megelőzték a csapást, s Ali segélyével elfoglalták a szigeteket. Az angol lobogó Napoleon bukása után is ott maradt kitüzve a Joni szigeteken, mellyekből britt védnökség alatt köztársaság lett, élén egy lord-biztossal, ki korlátlanabb ur mint némelly gyarmat-kormányzó. Anglia nevez a hivatalokra; angol az őrség, mellynek költségeit a joniak viselik; angol vezénylet alatt állanak a hazai csapatok; az angoloknak joguk van visszautasitani a senatus által javaslatba hozott törvényeket, s tengerészeket szedni gályáikra; a hivatalokban, mellyek a honfiaknak tartattak fen, csak a nemesség részesül.

Parga.

Pargának az angolok egyenlő sorsot igértek a Jóni szigetekével; de Ali minden egyezkedés alkalmával azt mondotta: — „Pargát akarom.“ s az angolok végre is átengedték azt a Portának (1818), azaz szerződésileg megerősitették annak kényszerü apostasiáját és rabszolgaságát, csupán kárpótlást kötvén ki javaikért azoknak, kik jobbnak látnák elhagyni hazájokat. Maitland, a Jóni szigetek angol biztosa, vitte az elnökséget e gyalázatos szerződés-kötés alkalmával; a pargaiak elhagyták hazájukat magukkal vivén atyáik csontjait; s Ali régi vágya teljesült. Az angolok pénzzel és egy ágyuüteggel jutalmazták meg őt, ki tudván, mikép „a vizir egy, prémöltönyös ember, ki löpor-hordón ül, mellyet egyetlen szikra lángba röpithet,“ nem titkolta, hogy függetleniteni akarja magát; s mig a diván, melly el akarta volna őt veszteni, habozott, ő az ellenségek mészárlásával, s Atreus udvarához méltó belső merényletekkel elégitette ki nagyravágyását és boszuját. Öregedve még roszabbá válik; nem hisz sem Krisztusban sem Mahomednek; büv-ereklyékkel környezi magát, alázatosan meghallgatja a dervisek szemrehányásait, s kéjelgésekbe merül, mellyeket még gyalázatosabb szinben tüntet fel a tehetetlenség: a fejedelmi udvar, a hizelgések, követségek táplálják benne a nagyravágyást. Tüz ütvén ki, a lángok martaléka lett tebeleni palotája (1819), hol roppant mennyiségü óra, kashmir, szövetek, gyürük, aranyékszerek voltak felhalmozva; mindazáltal tizenkét millióra tették évi jövedelmét, s tizre fiaéit. II. Mahmud égett a vágytól megfosztani őt kincseitől, s ketté vágni függetlenségi terveit; miért is megidézi, s a mufti által kiközösitteti (1820). Ali könyörög és fenyegetőzik, reszket és szidalmaz; de mig a Porta hijával van

a pénznek, ő bizik kincseiben; segélyt vásárol az angoloktól, halasztást a divántól, s fegyverkezik. A Porta gyilkosságra ösztönzi az epirotákat, s fegyverkezésre a rajákat; minélfogva Epirus a Pindustol a Thermopylékig fölkel.

Ali, az összes görög erők által megtámadtatván, saját fiaiban is árulókra talál, kik (Mehemet Veli és Moctar) átadják Parga, Prevesa, és Berat erődöket; a hadsereg Janina alá nyomulva, tüzesen ostromolja azt; a basa sziklafészkéből felgyujtja a várost, s hősiességnek látszik vad szilárdsága, melly az ő utólsó rejtekhelye alatt előkészitett lőpor-aknákon alapul. Alkudozásba bocsátkozik a suliotákkal; mi által ezek ép ugy meggyalázták magukat miként ő, s megnyer egy hadtestet, mellyet Bozaris Márk vezérelt; aranynyal megvesztegeti a török hadsereget, s a görögökhöz fordulva saját függetlenségök visszaszerzésére buzditja őket, igy remélvén vagy megmenteni magát, vagy saját romjai alá temetni az ottoman uralmat.

Görög fölkelés.

A Francziaországgal folytatott háboruk alatt a hellenek kereskedelme gyarapodott; s Hydra, Spezzia, Ipsara, Skio szerencsés üzleteket csináltak, minek folytán emelkedtek Argolis és Arcadia, s az ipar behatolt a városokba. Legalább hatszáz kereskedelmi hajó hasogatta a Jóni-tengert, és harminczezer görög foglalkozott török áruk szállitásával a Földközi-tengeren: sok ifiu küldetett neveltetés végett áz európai városokba, s illy módon egy közép osztály keletkezett az elnyomók és elnyomottak között. Terjedtek tehát a szabadság-eszmék, s a remény táplálтatott a titkos társulatok által. A thessaliai költő Rigas alapitotta az első hetaeriat (ἑταιρια); s lelkesitve a franczia eszmék által, utban volt, hogy fellázitsa hazáját (1798), midőn Ausztria elfogta, s a Portának adta át, melly karóba huzatta. Mig az első hetaeria csak felszabaditásról beszélt, egy uj, melly felső Olaszországban alakult (1806), a görög birodalom helyreállitásáról ábrándozott, melly szövetségbe lett volna hozandó a francziával; Napoleon igéreteket tett annak; s Corfuban már huszonötezer darab puska volt elkészitve egy néphad fölfegyverzésére, mellyet franczia csapatok fogtak volna támogatni, de Napoleon bukása e másik hetaeriát is magával rántotta, melly kevésbbé tünt fel mint az első, de talán nagyobb befolyást gyakorolt a jövőre.

II. Mahmud 1812-ben elfogadta a bukaresti hátrányos békét, holott a szorongatott helyzetben lévő Oroszországtól jobb föltéte-

leket is kieszközölhet vala, ha nem volt volna, mint mindig, tudatlan a kül politikát illetőleg. A bécsi congressuson Törökország iránt semmi megállapodás nem történt; s igy akkor kezdődtek reá nézve a veszélyek, midőn a többi országokra nézve már megszüntek. Mi Görögországot illeti, a kereskedő szellem elfojtotta a nagylelküséget, s a frankok és főleg az angolok nem szerették e versenytársakat; miért is rabszolgaságban hagyatott az. De Sándor, épen mert érezte az európai béke szükségét, azt is belátta, hogy tért kell nyitni a tevékenységnek, s keleten akarta azt eszközölni; s egy szövetség, melly szentnek czimezte magát, nem is lehetett máskép mint ellenségesen hangolva az izlam iránt. Tehát mialatt egész Európa függetlenségről beszélt, Sándor a görögöket mozgatta, emlegetvén nekik a Mahomed harczosai által széttépett labarumot, a fejök fölött függő szablyát, a szlávok testvériségét a hellenekkel, amazok atyáinak hősiességét, s emezekéinek müveltségét; és siránkozott velök az Isten házának ronda állapota fölött. A görögöket uj remény szállta meg; Bécsben és Pétervárott egy harmadik hetaeria keletkezett (1814); s miként az első a demokratáknak, a második Napoleonnak, ugy ez Sándornak hizelgett, miért is első sorba a vallást s a müvészetek és tudományoknak a görögök között terjesztését helyezte. Ama titoktartás mellett, melly az elnyomott népeknél szokásos, sokat elsajátitanak a régi görög testvérületek formaságai közül; kölcsönösen kicserélik a fegyvereket, s az oltárokra esküsznek. S mert a szövetséges fejedelmek tagjai voltak a philomusák társulatának, melly az oktatás terjesztését czélozta a görögök között, a főnökök azt hiresztelik felőlök, hogy egyetértenek a hetaeriával; egész Európába ügynököket menesztenek, mig mások a görögöket lázitják, Oroszország küldötteiül adván ki magukat.

A törökök ellen táplált gyülölettel megvetés is párosult, a mióta nyolczezer orosz előtt harminczezer török eredett futásnak: igen sokan a görögök közül, kik Oroszországban találtak alkalmazást, az összehasonlitás folytán még sanyarubbnak érezték a hazai állapotot; mások, kik franczia, orosz, angol hadi szolgálatot viseltek, új győzelmek alkalma után sovárogtak. Némellyek ugy vélekedtek, hogy a törököket müveltségi felsőbbséggel kell legyőzniök; s ösztönszerüleg sejtvén, mi legnagyobb ellensége a kényuralomnak, tudományos és kereskedelmi intézeteket alapitottak: mások gyógyászatra adták magukat, s az európai egyetemeken egy jobb állapot öntudatára és vágyára ébredtek. Sándor, már

csak hálából is a segélyért, mellyet neki Napoleon ellen nyujtottak, pártolta a hetaeristákat; s hogy diadalra juttassa őket, elég lett volna visszabocsátania hazájukba a sok görögöt, kik hadseregében szolgáltak: — „Szegény görögök! mindig haza után epednek! s bizonyára meg is nyerendik azt. Elégedetlenül halok meg, ha nem teszek valamit szegény görögjeim mellett; nem is várok egyebet csak az ég egy intését.“ Az intés nem következett be, s az ő politikája elégnek találta ujjászülni amaz országot a müvészetek és polgárisultság által s jólétre juttatni a Konstantinápolyban megtelepedett görög családokat; szóval, szives indulatot tanusitani a rabszolga iránt, a nélkül, hogy megsértené az urat; s mindkettőt függésben tartani, amazt a remény, emezt a félelem által.

Mig a törökök egész biztonságban ringatták magukat mint kik a forradalmakat csak a vérfürdők szerint számitották, mellyekben azok elfojtattak, Görögország érezte közelgését az időnek, midőn valósulni fognak a megváltás reményei. A két másik déli félsziget forradalmai (1820) felbátoritották a hetaeristákat, kik ephoriákkal rendelkezvén Török és Görögország főbb városaiban, jónak látták siettetni a dolgot. Már az epirusi beyek és agáknak Ali által történt kiirtása is egyengette az utat a felszabaduláshoz: midőn ime a Porta, képtelen lévén magától végrehajtani Alin az itéletet, fegyverkezésre szólitja fel a görögöket a törvényen kivül helyezett basa ellen; más részről meg Ali sürgette hozzá csatlakozásra a fölkelt népségeket, biztositván őket, mikép csak az ő segélyével leszuek képesek a Bosporuson tulra üzni vissza a barbárokat. A görögöknek nem volt kedvök egy szörnyetegével tenni közössé az ő szent ügyöket; de a török hadseregnek dulásai, melly, élén a kiközösitő levéllel, ment a basát megbüntetni, minden habozást megszüntettek.

Copodistria János, corfui orvos, meleg philhellen volt, és Sándor által, kinek titokzatos lelkületéhez jól tudott alkalmazkodni, igen fontos ügyekben tanácsadóul használtatott, s a bécsi congressusban is részt vett, mellynek felismerte botlásait; nagy diplomata, habár középszerü politikus. A görögök a forradalom élére akarták állitani; de ő, ki mindamellett hogy a királyokat szolgálta, nem feledkezett meg a hetaeriáról, vonakodott, s időelőttinek tartotta a mozgalmat. Elhatározták tehát, hogy Moldva és Oláhországban fogják a dolgot kezdeni. Ez országok sajat fejedelmeknek (hospodar) engedelmeskedtek, kik

a papság és a nemesség által választattak, s arnauta testőröket tartottak; s midőn elismerték a Porta főuraságát, ezt azon kikötéssel tették, miszerint a török kormány nem avatkozandik a belső közigazgatásba s nem fog ott csapatokat tartani. De a forradalmak ürügyet szolgáltattak a kiváltságok nyirbálására. Az oroszokkal folytatott háboruk alatt, mellyek szinteréül ama fejedelemségek szolgáltak, a Porta magának tartván fen a hospodárnevezés jogát, kit a legtekintélyesebb fanarioták közül szokott választani, kötelezte magát nem gördíteni akadályokat a keresztény isteni tisztelet elé, két-évenként követeik kezéből venni át Konstantinápolyban az adót és nem emelni azt, s megengedni Oroszországnak, hogy szükség esetén felszólalhasson érdekökben.

Ypsilanti Sándor, fia egy hospodárnak, ki a pétervári udvarhoz menekült, hol ő maga is növekedett, sokáig ellenállott a hetaeria sürgetéseinek, mert tudta, hogy csekély eszközökkel rendelkezett az s tulságosan bizott a külföldi támogatásokban: most azonban ujolag felszólítva a főnökség elvállalására, kérdést intézett az iránt Sándor czárhoz, kinek generalisa volt; s bátoritó választ nyervén, titkos kiáltványokat menesztett az ephoriákhoz (1821), segély- gyüjtés végett bejárta Oroszországot, s növérével együtt ő maga is nagy összegeket áldozott. Középszerü ember, pedans tudományos készültséggel, s jártas a cselszövényben, mint minden fanariota, a görögökbe bizalmat öntött, mert Sándor oraculumának tartották.

Jassyban, Moldva fővárosában, gyult ismét lángra a hellen szabadság fáklyája (marcz. 7). Germanos menalói pásztorszülők fia, megedzve az Athos hegy ájtatos magányában Konstantinápoly patriarchájának oldala mellé került, ki által nagy okosságot igénylő küldetésekkel lett megbizva, s végre patrasi érsekké neveztetett. Egyidejüleg e városban is kitörvén a forradalom, melly egész Achaját befutotta, ő a keresztet ragadja kezébe mint a megváltás jelét; „Béke a kereszténveknek, halál a törökökre" kiáltozzák mindenfelé. De a forradalmi lelkesültségbe gonosz szenvedélyek is vegyülnek: rablás, boszu, visszahatás mutatkoznak; az öregeket rémület fogja el, azt képzelvén, hogy ismét az 1770-iki iszonyok térnek vissza, midőn olly sok vérrel kellett megfizetniök bizalmukat az idegen igéretekben. A mainoták, eme kérlelhetlen ellenségei az ottománoknak, Mauromikali és Colocotroni vezérlete alatt előbujnak a Taygetes üregeiből, s török vértől részegülten kezet fognak az achajaiakkal: egy senatus, élén

Mauromikalival, jelenti Európának a hellen forradalmat, s pénzt, fegyvert, tanácsokat kér azoktól, kiknek ősei Görögországnak köszönték a müveltséget. S rögtön görög, német, lengyel, franczia, orosz, olasz ifjuság gyülekezik inkább jó akaratu mint megfontolt buzgalommal a vörös-keresztes fehér lobogó alá.

A skipetárok, kik Hydra, Spezzia, Ipsara, Myconos szigeteken kerestek menhelyet, halászatra, aztán tengeri rablásra, végre kereskedésre adták magukat, melly foglalkozás, sok mentességnek örvendvén, jól sikerült nekik; s mindig küzdve a barbárokkal, megőrizték velök született bátorságukat. Huszonkétezer lakos közül tizezer tengerész volt, s a gyakorlat megtanitotta őket a legkönnyebb hajókat, a legalkalmasabb vitorlákat készíteni; s dalaik egyike igy szólt: — Hydrának nincsenek mezői, de vannak hajói; uradalmát Neptun képezi, földmüvesei a hajósok; Hydra hajóival Egyiptomban arat, Provenceban látja el magát élelmi szerekkel, s Görögország partjain szüretel.“ Miután előbb bevárták volna a kereskedelmi utra kelt hajók visszaérkezését, a hydraiak kitüzik a zászlót; fő hajóvezérül Tombasis Jakabot választják, ki rögtön az egész szövetség által ollyanul üdvözöltetett; s egy határozatot hoznak, melly szerint a sebesültekről, s a megöltek özvegyei, árvái és atyáiról gondoskodni a kormány kötelessége; s a megholtakért nagyböjt harmadik vasárnapján évenként gyász mise tartandó; az árulók, és esküszegők kiközösittetnek; ki hősi tényeket visz véghez, bizonyitványt fog kapni a patriarchánál bemutatandót. Conduriotis és Orlandos husz hajóból álló csapat fentartására kötelezik magukat, melly havonként ötvenhatezer frankba került; valóban hösi erőfeszitések; a kis sziget tizenkét-husz ágyus harminczhat brikket szerel fel; a főnökök fején a kereszt fénylik „szabadság vagy halál“ jelszóval; s a zászlón Krisztus-kép s „ezzel vagy a fenékre“ szavak láthatók. Ama hajók bejárják a partokat s hirdetik a szabadságot; Bozaris Márk, megboszulandó Sulit, Acarnaniát fenyegeti; Ulisses, Ali Tebelen egykori helytartója, a klephták élén fellázitja Thessaliát.

Meghalálozván Sutzo, a bojárok, Oláhország benszülött urai, maguk akarták volna választani hospodárjukat, de a Porta vonakodott megadni nekik e jogot. Ekkor Wladimiresko Theodor, egy névtelen kalandor, fellázitja az országot, nem a szabadság érdekében, hanem hogy bizonyos összeg visszafizetésére kényszeritse a kormányt, s a bolgárok és pandurok élén Ypsilantinak ajánlja

fel szolgálatát: de tudomásra jövén, mikép ugyanakkor a Portával is alkudozott, agyonlövetett, s csapatai Ypsilantihoz csatlakoztak. Ez cselszövőktől környezve, kiknek nem ismeri fortélyait, meggondolatlanul osztogatja a hivatalos állásokat, hiuknak tapasztalja a számüzöttek mindig tulzott igéreteit, s látja mint élnek vissza a szabadsággal, még mielőtt meg lett volna az nyerve. Azok, kik bukásán dolgoznak, csusznak másznak előtte, mintha király volna; fegyver és árulás szövetkezvén tehát ellene, futni látja övéit, a szent csapat kivételével, melly fegyverrel kezében hull el: ő maga is osztrák területre kényszerült menekülni. Ausztria letartóztatja, s nem adja ki a Portának, miként Rigast hogy karóba vonassék, hanem fogságra veti s ott tartja, mig Bécsben szivfájdalmában meg nem hal (1828).

Helyét ifiu testvére Demeter foglalja el; szerencsétlen külsejü, de hősies minden hányavetiség nélkül, önzetlen, gyönyörökkel nem törődő, szigoruan loyalis. Ő, csatára vezetvén a nemes hydraiak és ipsariak flottáját az ottoman ellen (maj.), gyujtóhajókkal tesz kisérletet, mellyek ez órától fogva iszonyu fegyverré lettek a görögök kezében.

Miként az absolut kormányokkal történni szokott, a Porta eleintén nem akar tudni a dologról, azután pedig tuloz; esküszik, hogy kiirtja a görögöket, mintha el tudna lenni görögök nélkül; Mahmud, érezvén, hogy ha ez egyetlen ponton meghagyja töretni erejének varázsát, az egész hóditmány veszendőbe megy, vég erőfeszitésre határozza magát. A vakbuzgóságban keresvén az erőt, birodalma legtávolabbi részeibe is tatárokat menesztett hirdetni a szent háborut; az imámok a mosheákból tüzelik a köznépet a hitetlenek ellen; a tanulók oda hagyják a medresseket, hogy hirdessék a keresztények kiirtását. Megkezdődik a háboru, mellynél gonoszabbat még nem látott a világ; a janicsárok, kik Konstantinápolyban maradtak, szintén vér és zsákmány után áhitoznak; s a sultán, képtelen lévén fékezni a forradalmat, gyilkosságokkal enged azon boszut állani. Azt hivén, hogy fejében a vallást sujtandja, husvét napján, egy vad tömeg s a hóhérok tapsai között, főpapi öltönyben akasztatja fel a keleti Egyház patriarcháját, kit ama csőcselék az utcza sarában vonszol meg; az egész synodus keresett kinzásoknak vettetik alá; a tenger partra veti a holt tetemeket, hogy Konstantinápoly ebeinek szolgáljanak eledelül.

Mi volt itt közös az olaszországi fölkelésekkel, hol polgárisult nép kért jogbiztositékokat emberies királyoktól? Milly gya-

lázatosság összezavarni Nápoly és Turin ügyét a barbárokéval, kik csak szégyent hozhattak azokra, kik keresztények ellen vették őket védelmökbe. Az igaz, hogy Párizsban egy bizottság alakult, melly a görög fölkeléssel dél egyéb forradalmait is pártolta, s czélja volt egy latin szövetséget hozni létre az északi ellen, s megsemmisiteni az 1815 müvét Franczia országban ugy mint egyebütt. Ama bizottságban szokás szerint nagyravágyó és nyugtalan emberek is megakadtak, kik önző czélok érdekében fondorkodtak, s La Fayette, Dupont de l'Eure és mások neveivel takaróztak; Olaszországban is voltak ügytársaik, s nevezetesen Buonaparte Lajos, az egykori holland király két fia, kiknek egyike, többszöri kisérlet és bukás után, azon polczra vala fölemelkedendő, honnan nagybátyja letaszittatott.

Törökország még most is erősebb volt mint a hogy hitték; tizenöt sorhajó, tizenhét fregát, huszonnégy corvette és sok kisebb hajó, százhatvan czred janicsár, nagy számu könnyü csapatok, gazdag tüzérség állottak rendelkezésére, nyolczvanezer katona által védett husz erőddel; Egyiptom és a berbér államok küzdeni fognának mellette, Albania és Bosnyákország rettenthetlen katonákat szolgáltatnának neki. Illy roppant birodalommal szemben a felkelő görögök száma mindössze hétszázezerre ment, de ott volt részökön a hosszas szolgaság iszonya s a kétségbeesés; s brikjeik ép ugy küzdöttek a tengeren, miként bandáik a szárazon. A boszu kegyetlenségével jártak tehát a győzelmek, s a csaták és ostromok kevéssé különböztek az Iliásban megénekeltektől, nem hiányozván ott sem a tüzön sütött kosok, egészben feladva a hősök elé, sem a vak énekesek.

S valóban a nagylelküség, bátorság, kapzsiság, iszony tényei bő anyagot szolgáltattak uj rhapsodiákhoz, mellyek csak egy Homerra várnak. A cretai Melidonius Antal, Jupiter szigete felszabaditója, nagyszámu török gyermeket, szüzeket, öregeket talál ott egy völgyben elrejtőzve; megmenti őket, s igy ir a megalocastroni basához: — „Mint fiu bántam atyáitokkal, mint atya fiaitokkal, mint testvér nőitekkel; hasonló módon viseljétek magatokat a fogoly görögök irányában.“ Niketas, gazdag győzelmek után egy fa burnotszelenczét küld nejének következő levél kiséretében: „Katonáim e szelenczét s egy nagyértékü kardot ajándékoztak nekem; a kardot Hydra főnökeinek kézbesitettem a flotta szükségeire forditás végett; ezt pedig neked küldöm, ki legkedvesebbem vagy a haza után.“ A galatzi csata alkalmaval, Kotiros körülfogatván a törökök által felkiált:

„Musulman vérre szomjaztam; ime az alkalom eltelni vele: ki ugy gondolkozik mint én, kövessen engem; ma nem fogjuk látni a nap lementét.“ Huszonöt bajtárstól követve, a törökökre rohan s nagy öldöklést visz véghez köztök; betör egy házba, hol törökök korhelykodtak, leveri őket s megerősiti ott magát; de felgyujtatván a ház valamennyi társával együtt a lángok martalékául esik. A skulleni fegyvertény alkalmával az actoliai Athanas és négyszázkilenczvenöt hetaerista megesküsznek inkább életöket áldozni fel mint engedni. Ibrailof vizir felszólittatja őket, tegyék le a fegyvert; — „Jöjjön, vegye el“ volt a válasz. Spiros Alostros saját ingével kötötte be megsebbzett mellét, s folytatta a harczot, mig végkép kimerülvén, vérével levelet irt anyjának szerencsésnek mondván azt, hogy elvesztette fiát a hazáért. Nem messze tőle, a skioi Sebastopulos oda hagyta a futó árkokat, hogy közelről harczoljon, s torlaszul használva az elesettek egy halmazát, mindaddig folytatta a küzdelmet, mig ő maga is a holttestek közé bukott.

Papok, barátok, szerzetesnők őrizték Epirusban a lőszereket; a kolostorokat hazafiak népesitették, s a szent énekek közé szabadság- és honfi-dalok vegyültek. S ujra felelevenittettek régi példái ama nők hősiességének, kik a gyáva kezéből kivették a fegyvert, hogy maguk küzdjenek azzal. Midőn Ali basa Suli ellen fordult dühével, Mosco, Zavella kapitány neje, és Caido, annak nővére, a magasból szikladarabokat hengergettek a törökökre magasztalólag emlegetve a jól végzett vállalatokat, s ujakra lelkesitve. Alig veszi kezdetét a forradalom, a spartai Zachariás Konstanczia, toborzás jeléül házára tüzi ki a zászlót; s Pentadactylion bátor hölgyei rögtön körülte gyülnek, hogy a kereszttel váltsák fel a félholdat. Bobolina három hajót állit ki, s két fiut küld a hellen előcsapatba, kiket Konstantinápolyban megölt atyjuk boszulóiul nevelt; s hirét vévén haláluknak, felkiált: — „Hála Istennek: mi győzni fogunk, vagy azon vigasztaló tudattal halunk meg, hogy nem hagyunk hátra görög rabszolgákat a világon.“ Modena Maurogenia, Myconosból, egy hajót szerelvén fel, hogy boszut álljon atyjáért, kit a Porta megfojtatott, fellázitja Euboeát, s a törökök legyőzőjének igéri kezét. Arcadia női a boldogságos szüz szobraira aggatják menyegzői koszoruikat, özvegyeknek nyilvánitván magukat azon esetre, ha férjeik gyávasága a hitetleneknek engednék a győzelmet; a leánykák fogadalmul a szentek lábaihoz rakják le öltönyeiket, himzéseiket, rokkáikat: sokan mások bátorságukat csak a kinzások elviselésével tanusithaták, mellyeket macskákkal és

viperákkal egy zsákba kötve, vagy föld alatti üregekbe dobva állottak ki, hol éhen kellett halniok vagy földdel és szénnel táplálkozniok. Egy európai, ki meglátogatta Canaris nejét, tölténykészitéssel foglalkozva találta azt; s azt mondván neki — Kegyed egy höst bir férjül" válaszul kapta — „Ha nem az, elmentem volna-e hozzá nőül?"

Azonban a bátorság elégséges egy forradalom megindításához, de nem elégséges annak fentartása és szervezéséhez; s a görögöknek a törökökön kivül más legyőzni való ellenségeik is voltak: a diplomaczia és önmaguk. Az 1774, 1792 és 1812-iki szerződések által a Porta kötelezte magát Oroszország irányában védeni a keresztény vallást és annak templomait, s figyelembe venni az orosz kormánynak ez iránt teendő felszólalásait. Most tehát Oroszország követeli a török kormánytól, épittesse ujra a lerombolt templomokat, adjon elégtételt a patriarcha meggyilkoltatásaért, és segélyje visszaállitani a rendet Moldva és Oláhországban, hol a forradalom óta nem voltak hospodárok, kik kormányoztak volna, mig a Porta, ellenére a szerződéseknek, számos csapatokat tartott ott: ellenkező esetben Oroszország kénytelen lenne a lázadókkal fogni kezet. A Porta büszkén azt válaszolja, neki joga van büntetni a lázadókat; illyenek voltak azok, kiket megöletett, illyenek, kik fölkeltek; szolgáltassák át neki azokat, kik orosz és osztrák területre menekültek, akkor teljesiteni fogja a szerződési föltételeket. Azalatt megmotoztat minden hajót, melly a Bosporusban vagy a Dardanellákban megjelenik. Ez elégséges czim lett volna a fegyveres beavatkozásra; de, ugy látszik, a barbárságnak mentségül kell szolgálnia Törökországra, miként az a részegség egy erőszakoskodóra nézve. Sándor vallásos eszméivel jól megegyezett volna fegyvert fogni, s eltörölni az ottoman birodalmat, melly után olly rég óta ohajtoztak elődei: de az európai hatalmak megrémültek, midőn látták annak közelgő bukását; s nem nyugodván bele az osztozkodási igéretekbe, magukra vállalták annak fentartását, kibékéltetni igyekeztek azt a görögökkel, s eltávolitani a szakitást Oroszországgal.

A görögök a bécsi congressushoz fordultak panaszaikkal: — „Egy gyalázatos igát ráztunk le nyakunkról; mit kivánunk mi? szabadságot a vallásban, biztonságot a nőknek, tiszteletet gyermekeink szemérme iránt. Vérpatakokat ontottunk ezért, s lehetetlen, hogy ismét visszatérjünk Krisztus és a polgárisultság ellenségeinek járma alá. Foghatják-e önök letépni akarni a keresztet

a megváltott homlokokról? kényszeriteni minket, hogy ujolag a háremekbe és rabszolga börtönökbe adjuk a nőket és fiainkat? Nem, semmiféle szerződést nem fogadunk el, ha követeink nem vehetnek részt annak megvitatásában. Ha panaszaink meg nem hallgattatnának, ez okmány legalább tiltakozás gyanánt fog szolgálni; s nem bizván többé csak Istenben, ujra küzdeni fogunk, hogy mint keresztények haljunk meg, vagy győzzünk a Krisztus segélyével.“ De a királyok, kik forradalmakat fékezni gyültek össze, támogathatták-e ezt? Metaxas-t, kit a görögök ohajaik előterjesztésével megbiztak, a congressus elé sem bocsátják, mi könnyebb dolog volt, mint feleletet adni. A törököt ellenben, barátságos arczot öltve, felhivják, küldjön oda egy képviselőt; s az megveti az ajánlatot. Sándor a Katalin-féle régi eszmék s a forradalmaktól való félelem között ingadozik; Capodistria háborura sarkalja őt a törökök ellen, Nesselrode béke-szeretetből visszatartja; Metternich, kinek tulnyomó befolyása volt a czárra, mindent elkövet, hogy Görögország fölkelésében „az iszonyu forradalmi hydra fejeinek egyikét“ láttassa vele: minélfogva Sándor Ausztriára hagyja magát, megtagadja a felkelőket, bátoritja a törököt. És Chateaubrianddal beszélve következő nyilatkozatot tett: — „Többé nem lehet szó angol, franczia, porosz politikáról; hanem az összesek érdekében egy átalánosat kell elfogadniok a népeknek és királyoknak. Illy elvekre fektettem én a Szent-szövetséget; Görögország lázadása szép alkalom, s a vallási háboru a törökök ellen összhangzónak látszanék érdekeimmel s birodalmam véleményével, de a peloponnesusi zavargásokban én forradalmi jeleket véltem észre venni, s rögtön visszahuzódtam. Mi szükségem van nekem arra, hogy növeljem birodalmamat? A Gondviselés nem azért tett nyolczszáz ezer katona föltétlen urává, hogy nagyravágyásom kielégitésére szolgáljanak eszközül, hanem hogy védjem a vallást, az erkölcsiséget, az igazságot, s hogy uralkodtassam a rend amaz alapelveit, mellyeken az emberi társadalom nyugszik.“

Görögország ujjászületése.

E habozások, e keserü csalódások szintén segitettek elkeseriteni a kedélyeket, s szitani a versengést a görögöknél. Tartományi és egyéni féltékenységek, vetélkedés a polgári és katonai főnökök között, lehetetlenné teszik Ypsilanti Demeternek megőrizni a kormányzat és vezénylet egységét; s az elfoglált városokban nem képes akadályozni a kegyetlenkedéseket. Maurocordato

Sándor, cselszövényekben ügyes és az időkhöz alkalmazkodni tudó ember, nem kímélte sem saját, sem a nemzet javait, hogy hatalomra tegyen szert, a szerint változva amint a körülmények vagy a nagyravágyás kívánták; s szervezte Görögországot, közigazgatási rendszert és senatust állitván fel, mellynek elnökévé tette magát. Az ő elnöklete alatt Epidaurusban hatvanhét tag gyült össze általános congressusban, kik, miután megjelentek volna a szent misén, melly Aesculap egy régi oltárán végeztetett, vitatás alá veszik a törvényeket, s egy alkotmányt hirdetnek ki (okt. 15.) törvényhozó senatussal, melly a tartományok követeiből alakul, s öt tagu végrehajtó hatalommal; e testületek megbizatása egy évre terjed; a kormány székhelye Korinth. Visszaállittatnak a régi bizanti törvények, a kereskedelmet illetőleg pedig a franczia törvénykönyv fogadtatik el; szabad a vallás; minden görög egyenlő; csak az érdem emel hivatalokra; országos védelem alá helyeztetnek a tulajdon, a becsület, a biztonság: s kimondatik a függetlenség (1822 jan. 29), és hogy „e háboru nem demagogia és lázadás által sugaltatott, hanem szent és nemzeti az, mellynek czélja a tulajdon, a becsület, az élet jogaiba helyezni vissza Görögországot.“ Addig, ki zászlót ragadott kezébe s egy maroknyi elhatározott népet gyüjtött maga körül, kapitány czimet vett fel, és saját tetszése szerint igyekezett a lehető legnagyobb kárt okozni a töröknek; most számos és szervezett hadtestekben csoportositattnak, katonai hierarchiával; az idegenektől a philhellenek zászlóalja alakittatik; zsold helyett földbirtokokat utalványoznak, visszaszerezvén illy módon a területek tulajdonjogát.

Skio semleges akart maradni a testvérek fölkelésében, hogy megőrizze gazdag kereskedelmét, s mert félt a szomszédos törököktől. Ezek nyolczvan kezest adattak át maguknak, kiket felváltva negyvenével a citadellába zártak, s egy hadtestet is helyeztek ott el, melly ugy viselte magát mint háborus földön. De kétezer samiota, kik inkább rablás végett mint a szabadság érdekében fogtak fegyvert, betör a szigetre. Csakhamar megjelen ott a török flotta (marcz. 23) s leöli a lakosokat, kivéve negyvenkétezret, kiket elad; Skio romhalmazzá válik; féktelen kicsapongásnak adják át magukat a törökök; részeg dervisek a karóba huzott fők ezrei közt járják tánczaikat, s az agák fül-füzérekkel ékitik nyakukat. De az ünnepélyek közepett, Canaris egy gyujtóhajót csatol a kapudán-basa hajójához, melly háromezer részeg

törökkel légbe röpül. Ugyanazon órában az athenei acropolisra is kitüzetett a keresztes zászló.

A skioi eseményből megtanulták a görögök, mi vár rájok, ha a törökök felülkerekednek, s hogy saját bátorságukon kivül nem helyezhetik egyébbe reményöket.

A döntő erőfeszitésnek Moreában kelle kifejtetnie, melly huszonnégy kantont foglalt magában kilenczszázhatvanöt helységgel és másfél millio lakossal. Ypsilanti Demeter oda irányozza fő erejét, s beveszi Tripolizzát és Corinthot, melly alkalommal iszonyuan nyilatkozott a törökök elleni visszahatás, mérveül a szenvedett elnyomásnak: Naupliában, melly utolsó pontja Peloponnesusnak, tizennyolczezer görög ötvenötezer törököt tartott bezárva. Ez időben Ali basa kastélya a törökök kezére jutott; de ő kincseivel és nőivel egy lőporral telt földalatti helyiségbe menekült, készen eltemetni magát és legyőzőit. Ezek rémülve huzódnak vissza, s kegyelmet igérnek, ha kioltja a kanóczot; ő megteszi azt, de rögtön lehull feje: az áruló elárultatott. (febr. 5).

Törökország, elbizván magát e győzelem s az európai hatalmak pártolása következtében, fölemeli homlokát Oroszország ellen, minélfogva a viszályok ismét mérgesebb alakot öltenek. Sándor azt kivánja szövetségeseitől, hivják vissza követeiket Konstantinápolyból: de Ausztria ellenséges érzületből a forradalmak iránt, Anglia kereskedelmi tekintetekből, nem támogatják őt; rábeszélésökre azonban a Porta hospodárokat nevez a két fejedelemségbe, a benszülöttek közül választván azokat.

Mindennek daczára az ellenségeskedések magokban a fejedelemségekben sem csillapodtak, s Jassy elhamvasztatott. Maurocordato, hogy nagyobb kiterjedést adjon a fölkelésnek, elhatározza magát átlépve a Thermopyléket fellázitani Epirust, s csupán kétezer emberrel a suliotáknak segélyére siet; Bozaris egy hősies csapattal támogatja őt: de a musulmanok ezreitől és árulóktól környezve, Maurocordato Missolungi felé kénytelen visszavonulni. A Porta egyeseknek igéri oda e tartományokat, olly föltétel alatt, hogy meghóditsák azokat; s a közben nagy hadkészületeket tesz, minőket soha előbb: százharmincz hajó indul el Tenedosból; Mehemet Ali egyiptomi basa Candia ellen fegyverkezik; a berberek az Archipelagusban kalózkodnak, mig a görögök egymás között czivódnak és verekednek. Dram Ali harminczezer emberrel állépi (julius) a védtelenül hagyott Thermopyléket, elfoglalja Acrocorinthot, kirabolja, felgyujtja a házakat, s kardra hányatja a talál-

ható lakosokat. A peloponnesusiak hegyekben és barlangokban huzzák meg magukat terményekkel és nyájakkal, elpusztitva hagyván hátra a mezőket; s a kormány egy hajóra menekül.

Nem birja az az országot, ki nem birja az embereket. Ypsilanti Demeter, Argosba zárva, feltartóztatja a törökök rohamát, mig Görögország hozzákészül az ellenálláshoz. Colocotroni nyolczezer hegylakó élén valóban ketté vágja a törökök visszavonulási utját, s gyakorolja az uralmat, miután elfutottak a kormányzók; s a tömegesen fölkelt mainotákkal és arkadiakkal nyugtalanitja az ellenséget. Ennek most már nincs egyéb vágya, mint menekülni az országból, de a Thermopyléknél Niketas, a török-evő, utóléri és kiirtja (aug. 29), s Dram Ali szivfájdalmában meghal. Canaris gyujtóhajói elpusztitják Tenedosnál a török flottát, daczára az angolok és osztrákok segélyének, kik a kereszt ellen fegyverkeztek.

Most a görögök ügyei jobb fordulatot vesznek: fölmentik Missolungit, mellyet Bozaris és Maurocordato védelmeztek; hatalmukba keritik Napoli di Romaniát (Naupliát), Morea legkülönb erődét, arsenállal és kikötővel, melly menhelyet nyujt tengerészetöknek és a kormánynak. Látva e hősies erőfeszitéseket Európa népe tapsolt örömében, a királyok pedig megrémültek, s hirlapokat béreltek fel, hogy gunyolják a görög vitézséget: a philhellenek pénzt, hadi szereket és embereket gyüjtöttek oda küldés végett; de az angol és osztrák czirkáló hajók elfogdosták a szállitmányokat: angol tisztek igazgatták a török flottát; Corfuból a görögökre nézve veszélyesebb ellenségek kerültek ki mint Stambulból; midőn a törökök végkép megtörve a tengerig nyomattak vissza, angol és osztrák hajók látták el őket ismét a szükséges hadiszerekkel, s átszállitották a hadsereget, mellynek czélja volt leverni a keresztet, hogy a félholdat állitsa helyébe. A görögök tehát kijelentették, hogy minden olly hajóval, melly csapatokat, vagy hadiszereket szállit, irgalmatlanul fognak elbánni: a bérencz hirlapok üvöltenek a görögök kalózkodása ellen; de e határozott fellépés megszerezte nekik ama tiszteletet, mellyet a dicsőség és szerencsétlenségek nem birtak kivivni.

De a görögök meg voltak oszolva és egymás ellen törtek. Követeik Astros czedrusai között tartják a második országgyülést, hol Ypsilanti a hetaeristák első erőfeszitéseit, Ulisses a vad harczias bátorságot, Colocotroni a kapitányok vállalatait, Maurocordato a politikai ügyességet képviselik, környezve hősök és vérta-

nuktól; s megállapitják, miszerint a végrehajtó hatalom ne hozhasson törvényeket, s hogy javitani kell az alkotmányon. Határozatlan intézkedések, mellyeket kölcsönös féltékenységek s a politikusok és hadfiak, a polgári kormányzók és kapitányok által egymás iránt táplált megvetés sugalltak.

Bozaris halála.

A sultán minden áron vissza akarván szerezni Missolungit és Peloponnesust, százezer embert és kilenczvennyolcz hajót szereltet fel: de Miaulis, a görög flotta fáradhatlan vezére, sakkban tartja a Portáét; s Colocotroni megveri azt Phocisnál; Bozaris Márk uj Leonidásnak mutatja magát. Egyike azoknak, kik mindenfelől siettek segélyezni a görögöket, igy szólt hozzá: — „Hazámban bámulják az ön vitézségét; lapjaink följegyzik az ön nagylelkü tényeit" mire ő azt felelé: — „Nálunk is feljegyzik a rendkivüli eseményeket, márványba vésik annak nevét, ki gyávának mutatta magát." A nemzetgyülés egy okmányt küldött neki, mellyben nyugati Görögország katonai kormányzójává neveztetett; ő megtudván, hogy valaki irigyli tőle e kitüntetést, megcsókolja és darabokra tépi az okmányt, mondván: — „Mostantól fogva vérünkkel irandjuk a diplomát, ki meg akarja azt érdemelni, jöjjön velem érette Mustafa sátoraiba." Kétszáznegyven válogatott suliótával csakugyan utnak indul Mustafa táborába, hogy meglepje azt, s igy szól — „Ha szem elől tévesztetek, csak Mustafa sátorához tartsatok; ott fogtok engemet találni; Isten lát és vezérel minket." S mindnyájan ismételték — „Isten lát és vezérel; Isten segéljen minket." Valóban eljutnak az ellenséges táborba; Bozaris mindig elüljár, mig végre egy hullahalmaz között maga is elbukik felkiáltva: — „Barátim, boszuljatok meg."

Byron.

Byron György, hires angol költő, telve hazája és osztálya elöitéleteivel, elérzéktelenitve az élvezetek és elégületlenség által, végre nemes czélt tüz nyugtalan szelleme elé, elhatározván magát küzdeni Görögországért. Bár csekély kisérettel és kevés pénzzel érkezett, mindazáltal nagy lelkesültséggel fogadtatott, miként La Fayette Amerikában. Ő igy szólt Maurocordatóhoz: — „Ha Görögország ollyan akar lenni mint Moldva és Oláhország, holnap ollyan lehet, ha mint Olaszország, holnapután, ha szabad akar lenni, az iránt ma kell magát elhatároznia."

Valóban Hellas könnyen lehetett volna törökké vagy európai tartománynyá: Sándor czár, kiben a merev politika elfojtotta de

nem oltotta ki a nemes indulatokat, egy békéltetésit ervvel lép az udvarok elé: azt ajánlja, osztassék Görögország három fejedelemségre, mellyek a Portának alá legyenek vetve, olly módon mint a két hospodárság; az archipelagusi szigetek pedig helyhatóságilag kormányoztassanak. De az európai kabinetek semmi eredményt nem akartak engedni a fölkelésnek; a Porta boszankodik, hogy egy király olly egyezményt ajánl, melly kedvezőtlen a királyra nézve: a görögök belátják, hogy illy módon hasztalanul pazaroltak volna el annyi életet; s nem esvén még puha diplomaták kezei közé, függetlenségre vágynak. Kitartanak tehát, s küzdenek a negyedik hadsereg ellen, miután hármat már szétvertek: Byron felajánlja vagyonát, s kölcsönt igyekszik eszközölni; de ez alatt meghal Missolungiban (1824 apr. 19), s Európa könyeket hullat fölötte.

A hősök vére biztositotta a hazát, s megalázta Mahmud gőgjét; a basák kijátszani igyekeznek parancsait; a janicsárok vonakodnak egy olly földre lépni, melly elnyeli az ellenségeket: a sultán nem tehetvén egyebet Európa királyaihoz fordul, kik attól kezdenek félni, hogy a kereszténynyekre nem rakhatják vissza a török lánczokat.

Mehemet Ali.

Mehemet Ali, Egyiptom alkirálya, boldogult, mert közeledett az európai polgárisultsághoz; bevitte a tudományokat, térképeket vétetett fel, a Nilus partjára ültette át Brasilia gyapotját s az indigót; collegiumokat, távirdákat, könyvtárakat, nyomdászatot létesitett; fegyelmezte Nubia négereit. Kiirtván a mamelukokat, elhatározta európailag szervezni a hadsereget; s mivel a törökök mint szentségtöréstől iszonyodtak ez ujitástól, s a négerek százankénti vesztek el, Ali elég bátor volt a fellah-kat, vagyis az egyiptomi benszülötteket fegyverezni fel, kiemelvén illy módon őket a rabszolgai állapotból; sőt, daczára a törökök iszonyodásának, tiszteket is választott közülök; s még tovább ment volna fia Ibrahim, ki mindenre kész de értelmes eszköze volt az atyának, ha ez nem figyelmezteti, miszerint ők törökök csak tizenöt ezren vannak egy elnyomott nép között. Kitörvén a görög forradalom, Ali figyelő állást foglalt; a távirdák utján gyors értesitéseket kapott, s megkimélte a kereszténynyeket Egyiptomban a vérfürdőktől, mellyeket számukra a török másutt mindenfelé készitett: hadi készületeket tett, s egész Európa azt hitte, fel fogja használni az alkalmat, hogy függetlennek nyilvánitsa magát; mi igen alkalmas

diversio leendett, még ha nem fogott volna is kezet a keresztényekkel. De az európai királyok politikája azt tanácsolja a sultánnak, veszitse össze két ellenségét, a görögöket és egyiptomiakat; ha ezt teszi, mind a győzelem, mind a vereség az ő előnyére fog szolgálni. A sultan tehát Mehemet Alit Morea basájává nevezi, s ez Ibrahimot bizza meg a tartomány elfoglalásával: harminczöt osztrák és huszonhat angol hajó fogja átszállitani a hadsereget: a közben a ravasz alkirály pénzt gyüjt, hogy megvásárolja az árulókat, millyenek soha sem hiányoztak a görög háborukban.

A Porta, észrevévén, mikép a görögök fő erejét a tenger képezi, fel akarja dulni a görög szigeteket; ugyanazért, midőn egyesültek volna a konstantinápolyi és alexandriai flották, mellyek mintegy háromszáz hajóból állottak, Mahmud a kapudán-basát Ipsara ellen küldi, melly csekély szikla-sziget Görögország tengeri határvonalában fekszik, s igy szól hozzá: — „Csatold azt hajódhoz, s vontasd Konstantinápolyba.“ A tengernagy, tudván hogy fejével játszik, mindent mozgásba hoz, cselt, bátorságot felhasznál, hogy czélt érjen, s egy áruló segélyével csakugyan hatalmába keriti a szigetet: de az erőd légbe röpül az utolsó védőkkel s a betörőkkel; a nők és gyermekek, kik egy sziklára menekültek, közeledni látván a kapzsi és buja törököket, a tengerbe vetik magukat. Egész Görögország fegyvert ragad; boldog, ki első léphet a boszuló brikkekre: a török flotta nem meri azokat bevárni, s Miaulis visszaveszi Ipsarát (szept.); az ő és Canaris gyujtóhajói éjjel nappal nyugtalanitják a török flottát: minélfogva a kapudanbasa Konstantinápolyba nem Ipsarát, hanem saját gyalázatát viszi. Európa tapsol, de mint valami szindarabnak; a költők énekelnek, a bizottságok pénzt gyüjtenek, a királyok fenyegetőznek.

Conduriotis, a végrehajtó hatalom elnöke, okos és munkás ember, a rend biztositásával igyekszik fentartani a tekintélyt, szabályozza a pénzügyeket s az oktatást. Colocotroni ellenben az elégületlenek élén, kik egész a lázadásig mennek, háborura sarkal; de megfékezve lánczra veretik. Maurocordato most urnak hiszi magát, s fegyvert fog: mi közben védtelenül hagyatik Morea, hol Ibrahim kiköt, s elfoglalja Sphakteria szigetet és Navarint (1825 május). Most visszaadják a szabadságot és kardot Colocotroninak, ki hasztalan siet Tripolizza védelmére: Ypsilanti, ki két év óta sajnálandó tétlenségre kárhoztatta magát, védi Naupliát támogatva a franczia ezredes Fabvier által. A veszély azon gon-

dolatot kelti a görögökben, hogy Anglia védnöksége alá helyezzék magukat! s Maurocordato, feje a pártnak, melly ez eszméhez ragaszkodott, nyiltan védnökül hivja fel az angol kormányt, az egyedülit (mondá), melly sohasem támogatta a koránt a kereszt ellenében. E fellépés szakadásokat idéz elő s mindinkább nehezíti az egyetértést. A függetlenséget feláldozni kész angol párt ellenébe Karaiskakis egy hazafiasat állit, melly a népben keresi az üdvöt; s átvévén a főparancsnokságot Rumeliában győzelmeket arat.

Missolungi elfoglalása.

Eközben bekövetkezett Sándor orosz czár rejtelmes halála (decz. 1); s utóda, a kevésbbé titokzatos és másoktól kevésbbé függő Miklós lett, ki szükségesnek találta kint adni foglalkozást nyugtalan hadseregeinek; de Wellington rábirja őt a közbelépésre, hogy megbékéltesse a fölkelőket a Portával, függővé tévén ettől Görögországot. Az ackermanni congressuson Törökország kötelezi magát alkalmazkodni a bukaresti szerződéshez, tisztelni a moldva és oláh fejedelemségek kiváltságait s a két birodalom ázsiai határait, s biztositani Szerbiának a kikötött előnyöket. Ekkor a Porta kivonja seregeit a fejedelemségekből, hogy megkettőztesse erőfeszitéseit a görögök ellen; s mig az egyiptomiak Peloponnesust vetik alá, Reshid, rumeliai basának rendeletet kézbesittet a sultán, mellyben azt mondja: — „Vagy Missolungit vagy fejedet.“ Háboru szinhelyévé válik tehát Aetolia fővárosa, mellyet Bozaris Márk, Byron, Kiriaculis sirjai szenteltek meg, s mellynek erődítményei Tell, Franklin, Rigas és hasonló neveket viseltek. Az ottoman hadsereg, európai tisztek által vezéreltetve, visszanyomja a görögöt (1826): a polgároknál nem hiányzik a bátorság, de nincs kenyerök; végszorultságba jutván, kitörésre határozzák magukat, mellyben katonáknak öltözve nők is részt vettek; igen sokan elvesznek, mert elárultattak; Bozaris Notus felvetteti a félvárost, a barbárokkal együtt, kik megszállották azt. (marcz. 26)“.

A janicsárok megsemmisitése.

Törökországban a reformok csak közigazgatásiak és katonaiak lehetnek; erkölcsiek nem. II. Mahmud mahomedan eszméken nevekedett, miért is, látva birodalmának hanyatlását, ugy okoskodott, hogy az európai polgárosultság jobb mert erősebb, s felkarolta azt, már mint öreg s a nélkül hogy ismerte volna. Következésképp az első reformokkal a hadseregben tett kisérletet; s emlékezetében tartván mestere Selim tanácsait, elhatározta az

ötvenegy janicsár csapat mindenikéből százötven embert szemelni ki, hogy európai szervezetü ezredeket alakitson azokból. A tisztek, meghallván a mufti nyilatkozatát, megesküsznek, hogy alávetik magukat az uj rendnek, s szuronyos puskákat és egyenruhákat kapnak; de csakhamar fellázadnak, s tüzzel vassal pusztitják Konstantinápolyt. Mahmud keményen tartva magát, minden részről csapatokat és tüzérséget szólit elő, kibontja a Próféta köntösét [1]), s áldást osztva a tömegre, melly e szent ereklye körül tolong, a janicsárok ellen küldi azt (jun. 15), kik a hippodromban voltak egybegyülve. Tüzzel, vassal, kartácscsal pusztittatnak el azok, kik védelmezői és réme voltak a birodalomnak; egyetlen éjjel négyezeren ölettek le és vettettek a Bosporusba; a következő napokon huszonöt ezer esett áldozatul; nőik, gyermekeik megfojtattak; nevök eltöröltetett. Illy módon hitte az ottoman európaivá tenni magát; de saját idegeit metszette ez által ketté, a népet megfosztotta a fatalista bizalomtól s a hadsereget a vad erélytől, melly egyedül adhatott volna még hatalmat; s nem maradt egyéb mint a hanyatlás érzete, s ismét bebizonyult, hogy egy vesztének indult országban ujitani annyi mint rombolni.

Európa lázas rokonszenvet nyilvánitott a görögök iránt, annyira, hogy elnémitotta az ellenséges kormányokat: de mialatt a királyok vitatkoznak, a törökök öldökölnek. A győzelmeket Görögországban igen drágán fizeti meg az egyiptomi, ki nem igázhatván le fegyverrel a helleneket, pusztitva járja be Peloponnesust, kivagdalja az olajfákat, felgyujtja a vetéseket, leöli a védteleneket. Athene vidékén összpontosul a görögök és törökök ereje; de amazok ügyét megrontották az egyenetlenségek, mig végre fölismervén a belső egyetértés s a külsegély szükségét, a katonai és polgári tisztségeket kitünő idegenekre, s az elnökséget Capodistriára bizzák (1827 maj. 17): egy uj politikai statutumot léptet-

[1]) Mahomed zászlója Konstantinápolyban az ereklyék termében őriztetik, negyven selyem takaróba göngyölve, s a Próféta köntöse ötvenbe. Ez öltöny a ramadan hó 15 ón évenként nagy ünnepélyességgel szokott kibontatni, hogy csókra nyujtassék az udvarnak; a nagyfegyvernök minden csók után egy darab musselinnal törli azt meg, melly szövetet a csókoló mint emléket őrzi meg. Elvégeztetvén a szertartás, az öltönynek csókra nyujtott széle egy nagy ezüst edényben mosatik meg, s az erre használt vizet üvegekre szedik, mellyek lepecsételve a fejedelmeknek és országnagyoknak küldetnek meg. Az első pohár vizbe, melylyel azon este a böjtöt megtörik, nehány cseppet hintenek ama mosadékból, s óvszernek tartják azt a betegségek és tüzveszélyek ellen. — **Hammer**, *Staats-vers. und staatsverw. des Osm. R.* 1, 19.

nek életbe; a kormány székhelyéül Napoli di Romania (Nauplia) szemeltetett ki.

Capodistria „kényszeritve a szükség által: hasznositani magát, és semmi egyebet hanem csak Isten, a görögök és az emberiség érdekeit tartva szem előtt, erőt vett magán, s beleegyezését adta elnökké választatásához:“ de némi föltételek mellett tette ezt, mellyeket nem mertek visszautasitani, mert azt hitték, mindig Oroszország nevében beszél: ő akközben bejárta Európát pénzt, barátokat s az udvarok kegyét keresve, s bőkezü igéreteket tett a görögöknek, mialatt ugy festette le őket mint tengeri rablókat és barbárokat, kiket egyedül ő lenne képes megfékezni. Megérkezvén aztán Aeginába, a forradalom erőteljes főnökei között találta magát, kik hatalmukat csupán vállalataiknak s a személyes érdemnek köszönték, s kik alkalmasabbak voltak parancsolni mint hajlandók engedelmeskedni. Ő ellenben uralkodni akar az országban s akközben várni a külhatalmak rendeleteit: tudja, miként kell vezetni egy szervezett népet, de nem tudja, miként kell azt megteremteni; s nem látja be, mire való esküt tenni a függetlenségre, melly még nem létezik: ha az ő segélyével rendhez és pénzhez akarnak jutni, függeszszék fel az alkotmányt. Kivánsága teljesittetik; s magára ruháztatván a teljhatalmat, oda irányozza gondját, hogy földmüvelést, utakat, iskolákat adjon Görögországnak: de nem ismeri az ország törvényeit és szokásait; fogságban tartja Mauromikalit és mindenhatóságának több más akadályait; saját teremtményeivel környezi magát; mit sem akar tudni a Porta ajánlatairól, melly Ausztria közvetitésével bocsánatot igért, ha visszatérnének az engedelmességre; segélyt eszközöl ki Angol és Franciaországtól, mig a görögöktől csak azt kivánja, hogy hallgassanak.

Most tehát Görögország egyetlen ember kezében volt, és sorsa fölött a kabinetek vitáztak, mellyek féltékenységétől nem kevesebbet várhatott mint saját fegyvereitől. Engedni, hogy a görögök visszaszerezzék az atyáiktól elrabolt földet, s egy hatalom helyébe, melly visszautasitotta Európa békés és polgárositásra irányuló szándékait, egy másikat állitani, melly hozzájárulna azokhoz, amilly egyszerü ép olly helyes eszme volt. De a királyok, azon kivül, hogy féltek egy jól sikerült forradalom példájának ragályosságától, nagyravágyó terveket főztek, mellyek keretébe jobban beillett egy gyenge s jövőben nekik zsákmányul esendő birodalom. Az öt hatalom összejövetele hozatván javaslatba, hogy

elintézzék viszályaikat e pont fölött, a diván, Ausztriára támaszkodva, melly kijelenti, miszerint nem fog beleegyezni, hogy a sultán a görögök egyszerü suverainjévé szállittassék alá, azt feleli, a nemzetek jogával ellenkezik, hogy alkudozás indittassék egy souverain és annak alattvalói között. Ámde Franczia és Angolország attól tartottak, hogy Oroszország majd az egész ügyet saját előnyére fogja elintézni, s e hatalommal Londonban egy szerződést irnak alá (jul. 6), hogy véget vessenek a küzdelemnek, melly akadályozza Európa kereskedelmét; ha a Porta egy hó alatt el nem fogadná a javasolt közvetitést, nevezett hatalmak Görögország mellé állván minden eszközt felhasználnának a béke kieszközlésére, melly most már szükségessé vált két neki böszült és dühöngő nép között. Ujnemü szerződés volt ez a diplomaczia terén, melly teljes béke idején hadi állapotot teremtett. A görögök szivesen fogadják e szerződést mint aféle elismerését függetlenségöknek: de a diván sérelmesnek találja azt magára nézve, s zugolódik Ausztria ellen, mintha nem tartotta volna az meg igéreteit.

Navarini ütközet.

A hatalmak fegyverszünetet eszközölnek Ibrahim basától (szept. 25). kinek rendelkezésére atyja kilenczvenkét hajót küldött Navarin alá: de ő, kedvezőknek találván a körülményeket, megszegi a fegyverszünetet, s pusztitva jár kel az országban. A három hatalom tengernagyai emlékeztetik őt a szerződésekre, s midőn visszaküldötte volna leveléket, megtámadják; s az angol Codrington, átvévén a főparancsnokságot, reácsap az ottoman flottára és tönkreteszi azt (nov. 20). Európa bámulva értesült a váratlan csapásról; IV. György angol király, trónbeszédében, szerencsétlen eseménynek nevezte azt, mert Törökország gyengitése tisztán Oroszországnak vált előnyére. Mindazáltal a Porta nem veszti el lélekjelenlétét; az alkudozások alkalmával mellőztetni akarja a görög kérdést, s kárpótlást követel a flottáért; miért is a követek odahagyják Konstantinápolyt, s a sultán kihirdeti a szent háborut. S minthogy Törökország nem tisztelte az orosz lobogót, elzárta előle a Bosporust s zavarta kereskedelmét Perzsiával, Miklós hadat üzen neki, nem nagyravágyásból, sem hogy területet hóditson, hanem hogy helyreállitsa alattvalói kereskedelmét, tiszteltesse a szerződéseket, s biztositsa az európai hajózást a Bosporusban. Egyszersmind semlegességre igyekszik birni a franczia kabinetet, megigérvén annak nem csak Morea átengedését, ha ő positiv

hóditásokat tenne, hanem azt is, hogy el fogja nézni Francziaország határainak egész a Rajnáig kiterjesztését; Hollandot és Poroszországot szintén kárpótlásokkal kecsegtette.

A diván, talán Ausztria bujtogatására megkeményitve magát, elszámlálja a sérelmeket, mellyeket Oroszország, a lázadas titkos szitója, követett el rajta; mi joggal avatkozik valamelly hatalom egy másik bel-kormányzatába, s annak viszályaiba alattvalóival? Fegyvert fognak tehát, s Withgenstein százezer oroszszal átlépi a Pruthot (1828 máj). A törökökuek szokások visszavonulni az ellenség elöl, hogy a nagy erődökben összpontosuljanak, hol igen elhatározottan küzdenek. Tapasztalásból tudván ezt Oroszország, azzal kezdi, hogy biztositja magának a jassyi és bukaresti erődöket, aztán előnyomul. A szabadelvüek rokonszenvei, most másodizben, az orosz hadsereget kisérik; a sultan megkettőzteti buzgalmát, bőkezü a jutalmakban és nyilatkozatokban: Franczia és Angolország aggódnak, nehogy Görögország felszabaditásának s az általok vivott navarini csatának egész érdeme és gyümölcse Oroszországnak maradjon, s ujra megkötik a hármas szövetséget, rendbe hozandók Görögországot, a nélkül hogy beavatkoznának az orosz-török viszályba. Ausztria, mert habozott, minden befolyást elvesztett ez alkalommal, s a megrémült Metternich hasztalan igyekezett szövetségbe vonni Francziaországot a fenyegető Oroszország ellen. Paskewitsch, ki csak az imént aratott győzelmeket a perzsák fölött, török Örményországra tör: de a négy pontra irányzott hadmüvelet egyiken sem elég erélyes, s Törökország az ő barátainak olly hősies ellenállás látványát nyujtja, millyenre nem hitték többé képesnek. Végre a három hatalom elhatározza magát egy hadsereget küldeni (aug); Francziaország Ibrahimnak Moreából kiüzésére vállalkozik; Codrington Alexandriában egyességre lép Egyiptom alkirályával, ki kötelezi magát visszaadni a görögöket, kiket rabszolgákul a Nilus partjára szállitott át, s kiüriteni Moreát, csak öt erődben hagyván őrséget; s a félsziget szabad lett.

Anglia nem akarta, hogy Törökországtól még más egyéb birtok is elvétessék: a félig szabadelvü Francziaország a görög határok tágasbitását kivánta; de a sultán makacsul nem-et mond, minélfogva a hatalmak nem akadályozhatják meg az orosz hadjáratot. Diebitsch tábornok huszonnégyezer ember élén, kik Konstantinápoly mellett váratlanul megjelent két flotta által födöztettek, a Balkánon keresztül veszi utját (1829 február). A Porta Orosz-

ország veterán harczosai ellenébe százhnyolczvanezer tapasztalatlan ujonczot allit, kiket a bevitt európai fegyelem figyelmeztetett a veszélyre anélkül, hogy megtanitotta volna őket, miként kell azt kikerülni; mig az ulemák azt hiresztelték a nép között, hogy Mahmud nem remélhet győzelmet, mert ujitásaival megrontotta a Koránt. Reshid basa, Ali Tebelen legyőzője, védi a Balkánt, de nem birja röptében feltartóztatni az orosz sast, melly Drinápoly, a birodalom második fővárosa mellett állapodik meg. Ugyanakkor Paskewitsch a Kaukasuson hatol keresztül: s megtámadja Erzerumot, melly hatalmába esik (jul. 9). Konstantinápoly menthetlenül oda van, ha a franczia és angol diplomaczia fel nem tartóztatják vala Miklóst. A diván, minden reményét elvesztve, kész beleegyezni Görögország felszabadulásába, megujitani a régi szerződéseket Oroszországgal, ismét szabad hajózást engedni a Fekete-tengeren, s helyre pótolni a kereskedőknek okozott károkat, csak birodalmának területe épségben hagyassék.

A drinápolyi béke.

A drinápolyi békeszerződésnél fogva (szept. 14) a Porta visszakapta erődeit Rumeliában és ázsiai Törökországban, néhányat kivéve, mellyeket biztositékképen Oroszország tartott meg magának; hasonlóan visszanyerte a moldva és oláh fejedelemségeket, de azon kikötéssel, hogy a hospodárok szabadon intézhessék saját belügyeiket; a Dardanellák átjárata minden hatalom hajói előtt nyitva álland; a Porta kárpótlások és hadi költségek fejében százharminczhét milliót fizet, s elfogadja, mit egy Londonban tartandó értekezlet Görögország békéltetése érdekében határozni fog.

Oroszország tehát biztositotta magának a Fekete-tenger kereskedelmét, s jó határokra tett szert Perzsia felé, mellyek annál fontosabbak, mert elkülönitik őt eme hatalomtól, s nyitva hagyják előtte Törökországot.

Irigyelvén Oroszországtól a dicsőséget, hogy ő döntsön a görögök sorsa fölött, Franczia és Angolország részt akarnak abban venni, s teljesen függetleniteni Görögországot, melly egyesitve Törökországgal, nem örvendhetne békének vagy jólétnek; hogy azonban a Portának is elég legyen téve, szükebbre veendők a határok, mellyek az uj ország részére ki fognak jelöltetni. Legyen tehát szabad állam (1830 febr. 3), határul egy vonallal, melly az Aspropotamos torkolatától a Sperchios torkolatáig huzassék, a Portának hagyatván e szerint Acarnania és Aetolia egy része; a kormány monarchiai; teljes bünfeledés; azoknak, kik ki

akarnának költözni, javaik elárusitására egy évi időköz engedtetik. Görögország azt hivén, hogy hallathatja szavát ott, hol sorsa fölött döntenek, előadja, mikép a kijelölt határok nem eléggé védhetők; hogy valóságos guny Görögországnak nevezni Moreát és Livadiát (Peloponnesus és Hellas) mig el vannak attól szakasztva a legnépesebb tartományok, Epirus, Thessalia, Macedonia, s mig Creta, Samos, Ypsara, Skio, annyi dicsteljes vállalatok szinhelyei, a törökökre szállanak vissza; végre akarja, hogy a király az ország vallását kövesse.

Capodistria, ki, ha nem mutatta is, előszeretetet taplált Oroszország irányában, mert a görög szabadság természetes meg alapitójának tartotta azt, nem szerette volna, hogy királyul Anglia jelöltje, Koburg Lipót, választassék, s figyelmeztette ezt, miszerint eddig az alkotmány szóba sem hozatott; minélfogva a szövetségesek vagy önkény-hatalmat akarnak, vagy pedig az uj fejedelem részére tartják fen a terhet és veszélyt: böles intézményeket adni az országnak, ha mihez bizonyára nincs kedve, törvényes formák nélkül nem akar uralkodni. Egyszersmind sötét szinekkel festette az ország állapotát, s biztositotta öt, miszerint roppant összegeket leend szükséges magával hoznia: annyira, hogy Lipót visszautasitja a felajánlott jogart, nem akarván szolgasággal kezdeni az udvarok, és zsarnoksággal a népek irányában. Távoli eseményeknek kelle bekövetkezniök, hogy eldöntsék a kérdést.

HUSZONEGYEDIK FEJEZET.

Amerika. — A gyarmatok.

Háboruink dühe a másik félgömbre is átszállott, s a nálunk szellőztetett eszmék mélyebbre ható gyökereket vertek ott, s teljes erejökben voltak, midőn itt már már elnyomattak.

Egyesült-Államok.

Mig a déli gyarmatos elaluszékonyodott az arany s a bőség földén, észak lakója, zord, erdős, mocsáros hazájában, kitéve a szükségeknek és szenvedéseknek, iparra, egységre, kitartásra, s ezek folytán szabadságra tett szert. A népesség rövid idő alatt megnégyszereződött, a földmivelés virágzásnak indult; nagyszerü utak nyittattak az őserdőkben, mellyek anyagkészlettel és hajó-

épületfákkal kinálkoztak a tengeri kereskedés szempontjából rendkivül alkalmas helyzet felhasználására. Semmiféle vám nem akadályozta a termények kivitelét; s a beszállitottaktól fizetett illeték visszatérittetett, ha ujból kivitettek: miért is az Egyesült-Államok kereskedelemre nézve a legvirágzóbb nemzetekkel versenyezhettek, mellyek csakhamar igen kedvező szerződésekre léptek velök: maga Anglia, mialatt Francziaországgal ellenségeskedett, Londonban szerződést kötött az Egyesült-Államokkal (1794 nov. 19), melly, véget vetvén a régi viszálkodásoknak, nevezett államokat felhatalmazta, hogy hetven tonnányi hajókon kereskedést üzhessenek a nyugati angol birtokokban, s hajózhassanak a keletiekben; a semleges lobogóra, a csempészetre s a zárlatra nézve kölcsönösen az angol elvek fogadtattak el.

Az Egyesült-Államok hajói tehát minden tengeren jártak a forradalom háborui alatt; azonban nélkülözvén a tengeri had-erőt, nem vonhatták ki magukat az erősbek tulhatalma alól, melly akkoriban a jog helyét bitorolta. Ugyanazért mindent elkövettek, hogy tengeri hatalommá nőjjék ki magukat; mire igen jó alkalom kinálkozott. Midőn Spanyolország Louisianát Francziaországnak engedte át (1800 okt. 1), Ross, Pensylvania senatora igy szólt: — „Miután egy ünnepélyes szerződés sértetett meg, ne habozzunk elfoglalni a területet, melly nélkül az Egyesült-Államok fele nem tarthatja fen magát. Ideje megmutatni, hogy Amerika mérlege a mi kezünkben van; hogy a földgömb e részén mi vagyunk az uralkodó hatalom; hogy átélvén az ifiuságot, az erő korába lépünk.“ Kihivás volt ez az ó világgal szemben; akkor azonban nem került a dolog küzdelemre: de Napoleon, nem tarthatván meg Louisianát Anglia ellenében, nyolczvan millioért csakhamar az Egyesült-Államoknak engedte azt át (1803 apr. 20) járulékaival együtt, mellyek Spanyolország birtokában voltak. Egyike ez a legszebb földeknek, az uj világ központján, a föld legnagyobb folyójával, melly ezerkétszáz mérföldnyi (lega) hosszuságban birja meg a hajókat; de még mindig vadállapotban van, alig hatvanötezer lakost számitva kétszázezer mérföldnyi területen. Az amerikaiak nem késnek érvényesiteni ott erőiket és értelmiségöket; s birtokukba vévén e roppant területet, melly megkétszerezte az övéket, s melly a Mississipi és Missuri folyamokkal biztositotta nekik a mexikoi öböl uralmát, bámulatosan növelték kereskedelmoket, főleg Spanyolországgal Louisiana, nyugati Florida és Uj-Mexikó határain át. Az Egyesült-Államok saját alkotmányukat vitték be oda fokozatosan,

fentartva a régi törvényeket, s Livingston Robert (— 1813), miután megvédte volna azt Jacksonnel az angolok betörési kisérlete ellen, egy törvénykönyvet léptetett ott életbe, igen becses jobbitásokkal, eltörölte a halálbüntetést, kivéve az erőszak esetén, s vezeklő rendszert honositott meg.

Az Egyesült-Államok illy módon egész addig terjeszkedtek ki, hol a Columbia a nagy oceánba szakad. Később (1819. febr. 22) az Egyesült-Államok roppant összegeket követelvén Spanyolországtól a kalózai által okozott károk megtéritése fejében szerződést kötöttek, mellynél fogva öt millio dollárnyi adósságot vállalván magukra, ez összegért Spanyolországtól a két Floridát kapták, melly tartományok után régóta vágyakoztak, mert könnyitették azok a kereskedelmet Cubával és Mexikóval, védték a déli határt, s épületfát szolgáltattak.

Az államok száma tizenhatról huszonkettőre, a népesség hat millioról tizenegyre, a jövedelmek tizenkét millió dollárról tizennégyre szaporodtak. Az alkotmányon nem változtattak, hanem igyekeztek eltörölni a gyarmat-rendszer nyomait, s tökélyesbiteni a részleges szabályrendeleteket, érezve mégis a központiság hiányát. Pártok keletkeztek tehát; s a földmivelési rendszernek kedvező déli és központi államokban a demokraták, északon a kereskedésre hajlandó foederalisták kerekedtek felül; s az Anglia és Francziaország között folytatott küzdelmekben, az elsők emelhez, utóbbiak Nagy-Britanniához hajoltak.

A kereskedelmivé vált európai háboruba lehetetlen volt bele nem kevertetnie egy olly országnak, melly kereskedelemből él. 1805-ben az angolok motozási jogot igényeltek maguknak a hajók irányában, ha amerikai lobogó lengett is rajtok, s fogdosni kezdették azokat; miért is az Egyesült-Államok, hogy kikerüljék a háborut, hallatlan elhatározással önkénytesen felfüggesztették saját hajózásukat. Végre abban állapodtak meg, hogy az ellenséges gyarmatokkal való kereskedés csupán a szabad angol kikötők közvetitésével folytathattassék nyugati Indiákban; megujittatik a 78-iki szerződés; kölcsönösen visszaadatnak a zsákmányok, s elfogadtatik a semlegességnek Francziaország által kikiáltott dogmája. Napoleon jónak látta engedni szárazföldi rendszerének szigorából Amerika javára; melly ennek következtében közeledett hozzá, annyira, hogy viszályba keveredett Angliával. Foederalisták és demokraták egyesülve e közös ellenséggel szemben, bár gyér csapatokkal és kevés hajóval rendelkeztek, bátran küzdöttek a hatá-

rokon (1812), főleg Canadában; s a csaták még azután is folytattattak ott, miután Európában már véget értek. Mig Uj-Orleanst hősiesen védték az amerikaiak, Cochrane és Ross angol hadvezérek az Unio fővárosát is felgyujtották: végre Gandban békeszerződés jött létre (1814 decz. 24), melly megállapitotta a határokat Canada felé, visszaadta az elfoglalt földeket, s kimondotta a rabszolga-kereskedés eltörlését, de megoldatlanul hagyta a fő kérdést, t. i. a motozás-jogot.

Az Egyesült-Államok növelték az állam-adósságot, de megszilárditották az egységet a közös veszélyben: félbeszakasztatván a kül-kereskedelem kéz és gépgyárakat alapitottak; a tengerészet csakhamar első gondja lett a kormánynak; s alig szabaditotta fel a béke a tengereket, Amerika lobogója mindenfelé lengedezett.

Az ő tengeri joguk szoros kölcsönösségben áll: a kereskedelmi szabályzat tiltja idegen árukat vinni be, hacsak nem nemzeti vagy azon országok hajóin, mellyek az árukat termelték vagy kezelték, s mellyekben ugyanazon szabály áll fen. Angliával (1815) kölcsönös kereskedelmi és dij-szabadság iránt állapodtak meg; a keletindiai angol kikötőkben szabad kereskedés engedtetett nekik, kivéve a parthajózást, s föltéve, hogy a teher valamelly amerikai kikötőbe szállittatik. Azóta (1842 aug 9) Angliával szabályozták a határokat, a rabszolga-kereskedést, s a vétkesek kiadatását; nehéz pontok nem eléggé szabatosan határozott országokban. De a vám-jegyzék, mellyet az idegen kézmüvek ellen megállapitottak, káros hatással lesz termékeik kivitelére.

A déli államokban a fekete rabszolgák tartása megmásitja az érzelmeket, a társadalmi szokásokat és viszonyokat, s növeli az aristokratikus hajlamokat, mellyek ismeretlenek északon; a földmüvelésnek azonban előnyére szolgál. Az Uj-Anglia által gyarmatositott államokban nincsenek rabszolgák, s oda tódulnak a kivándorlók; miért is virágzik a kereskedés, a hajózás, az ipar annyira, hogy a kormány a kézmügyárak kevesbitésére gondolt. Sulyos taksákat róván Anglia a közép és nyugat gabonájának, észak fanemüjének s dél rizsének bevitelére, az amerikaiak visszaadták neki a kölcsönt, jól megróván a szükséges termékeket. Dél földmüves államai, mellyek kevésbbé előhaladottak, feljajdultak a kézmüvek megdrágulása miatt, mert ez által csak az iparos államok nyertek, a gyapot pedig, az ő gazdagságuk, ki lett zárva; s tulajdon souverainségi joguk erejénél fogva vonakodtak elfogadni a congressus, mint nem alkotmányos testület, döntvényét. A

statutum nem látta előre az illy ellenállás esetét: miért is felforgatástól féltek; de aközben lejárván Adams elnök kormányideje, Jackson András tábornokot, a népies vélemény képviselőjét, helyezik az elnöki székbe (1829), ki a földmüvesekre nézve terhes tariffa alábbszállitását hozta javaslatba.

Jackson.

Merész, fáradhatlan, gyors belátásu ember, vas akarattal és testtel, igazelmü lovag és tevékeny hazafi, Jackson 1812-ben és 15-ben az angolok ellen küzdött; mindig rettenthetlenül ha nem is mindig szerencsével; s miként a demokracziákban történni szokott, a katonai dicsőség nagy népszerüséget szerzett neki. Mig előtte az elnökök mindig foederalisták voltak, ő vele a demokraták jutottak a hatalomra. Megtagadván a függetlenség hőseinek szelid erényeit s Washington politikáját, ő a terjeszkedést, a hóditást akarta; mi, igaz, hogy végtelen fölényt adhat ama szárazföldön a britt törzsnek, de egyszersmind megfoszthatja hitelétől s veszélybe döntheti ama szabadságot, mellyet Washington becsültté és tiszteltté tett. Nem türhetvén az átalános szavazat lassuságát, dictatorilag jár el; sok tekinteten tul teszi magát; teljes béke idején megtámadja Floridát; elméletekkel megrontja a belső alkotmányt, mellynek gyöngéd kézre lett volna szüksége, s egyszersmind arra, hogy ellenállhasson a demagogiának. Dél-Carolina visszautasitván (1832) a congressus által megállapitott vámjegyzéket, Jackson háborura készül; de lecsillapittatik. Ekkor a bank ellen fordul, mit szintén a központiság elleni visszahatásból tesz.

A bemutatónak kifizetendő bankjegyek könnyitik a forgalmat a nélkül, hogy ártanának a készpénz becsének, csak valódi értékeket képviseljenek: ha azonban tulságos mennyiségben adatnak ki s határtalanul eldaraboltatnak, a hamis pénz-jog egy nemévé válnak. Szükséges tehát, hogy azok kiváltsága a köz-joghatóság alatt álljon. Amerikában mindjárt kezdetben azon gondolatra jöttek, hogy az átalános hitelt egy, az állam által támogatott és mérsékelt központi bank segélyével kellene szabályozni. Az Egyesült-Államok bankja, melly 1790-ben Philadelphiában tiz millió dollár tőkével és huszonegy évre alapittatott, a szövetségi jövedelmeket birta letétben, s forgatván azokat, fölényre jutott ama bankokkal szemben, mellyek utánzásból mindenfelé keletkeztek, annyira, hogy nyolczvanig emelkedett számuk, negyvenkét millió dollárnyi összes tőkével. De minthogy csupán a philadelphiainak volt megengedve az egész Unióban váltó üzletet gyakorolni, ez szabott törvényeket

a többiek müveleteinek az által, hogy hitelt nyitott azoknak, vagy megvonta azt tőlök. Nagyszerü előnyöket nyujtott, különösen midőn, a szárazföldi háboru következtében, az Egyesült-Államok kezére jutott a világkereskedelem: de határideje lejartával elnyomatván, a részleges bankok tulságos felszaporodása s a bekövetkezett béke egy első válságot idéztek elő 1814-ben, ugy hogy a déli és nyugati államok bankjai felfüggesztették a fizetéseket. Hogy segitsenek a bajon, harminczöt millió alappal visszaállitották a központi bankot; és ez ismét lehetségesekké tette a fizetéseket, szerződést kötvén a különböző bankokkal, mellyeknek könnyü hitelt biztositott, viszonzásul a jegy-kibocsátás megszoritására kötelezvén azokat. Az elővigyázat nem sokáig tartott, s a rendetlenség általános válságot okozott 1837-ben. Az akkoriban létezett kilenczszáz bank bizonyos politikai hatalomra tett szert, s roppant mennyiségü jegyeket bocsátott ki, mellyek ép ugy fel voltak aprózva mint a pénz; esztelen vállalatokba fogtak; a tulhajtott köz munkák elvonták a tőkéket valódi rendeltetésöktől, a kereskedelem és földmüveléstől.

A demokratikus Jackson félt, nehogy a nagy tőkepénzesek aristokracziája keritse hatalmába a kereskedelmet és ipart: miért is a központi banktól visszavétette az állam-tőkéket, aztán megsemmisittette kiváltságát, kötelezvén azt kész-pénzzel fizetni a vámokat s a föld-engedélyezésekért járó taksákat. Megingattatván illy módon a bizalom, a tőkék az egyes államok pénztáraiba vándoroltak, mellyek nem fizetnek azoktól kamatot; s kitörtek a határtalan és rendetlen verseny, s az alapot nélkülöző hitel következményei. Az eredmény általános bukás lett, melly orvosolhatlanul sujtandotta a köz-jólétet, ha a talaj s a nyerészkedő szellem más segéd-forrásokat nem nyitott volna a károsultaknak. Politikailag véve, a központi bank eltörlése erősbitette a részleges kormányokat, eme képviselőit a demokracziának, melly bölcsőjében megfojtotta az aristokracziát. Elmulván aztán a válság, a tapasztalás bölcsebb módokhoz vezetett; s az ujolag kiváltságolt pensylvaniai bank roppant tőkéi segélyével tulnyomóságnak örvend.

Daczára e rendetlenségnek, a hitel leirhatlan anyagi jólétet szült. Az Egyesült-Államok városai nem félhetnének többé a bombáztatástól, mert huszonkétezer ágyu védi a partvidéket; s a vasutak, mellyek sehol sem számosabbak és könnyebben épithetők mint ama, fában vasban bővelkedő szüz földön, könnyitik a csapat-szállitásokat. A hadsereg, legutóbbi megállapodás szerint, ti-

zenkétezertől ötvenezerig emelhető; de háta mögött ott áll másfél millió nemzetőr, s ott a nyugati erdőségek félelmes vadászai. A vámok legalább is száznegyvenezer frank bevételt biztositanak a szövetségi kormánynak.

A népesedés nagy mérveket ölt, de valóban csak a fehér faj szaporodik, s ebben is a legfehérebb ág, tudniillik a német (teuton) [1]). Az ottani kormányforma megengedi az egyednek teljesen kifejteni saját tevékenységét, s bátoritja a merész vállalatokat, honnan a bámulatos haladás. Az oktatás sehol sincs annyira elterjedve mint az Egyesült-Államokban. 1840-ben volt ott 47,209 elemi iskola, 5242 akademia, 173 collegium és egyetem, mellyek közül azonban néhány tisztán a gyógyászatnak, jognak vagy theologiának van szentelve; lagalább 1600-ra ment a hirlapok száma, mellyek sem taksát nem fizetnek, sem biztositékot nem tesznek le. Tudományos expeditiókban versenyeztek a régi hatalmakkal. Gyarmatokat a mariannei és nokahivai szerencsétlen kisérletek után nem alapitottak többé a tengeren tul; de az által, hogy kérlelhetlenül büntetik a tengeri rablók merényleteit, fölmentik magukat a szükség alól kitünő flottával védeni saját kereskedelmöket. Czethalászaik felülmulják Angliáéit; a hajó-épitésben versenyeznek nevezett országgal; a gőz-hajózás ott vette kezdetét s mindjárt óriásivá nőkedett. 1803-ban még alig volt négy gyapotfonodájok, 1841-ben már czerkétszáznegyvenet számitottak; 1814-ben huszezer chilogramm gyapotot dolgoztak fel, 41-ben legalább 40 milliót: ugy hogy a kivitel értéke, melly 1826-ban hatodfél milliot tett, 41-ben tizennyolcz millióra emelkedett. A napidijak magasak, mert kevés a munka-erő, ólcsó az élet, mert sok a termő föld; minélfogva a pauperismus ott ismeretlen.

---

[1]) Humboldt szerint, Amerika tiz lakosa közül kilencz a benszülött fajhoz tartozik.. Balbi alig egy negyed részre teszi a benszülöttek számát: mindkét vélemény alapnélküli. Az egyesült-államok 1815-ben meg akarták tudni, hány benszülött lakik az Unio területén; és Chevalier 513,000-et, Harris 332,500-at, Crawford 306,000-et számit. Az Egyesült-Államok, hogy megszabaduljanak a benszülöttek támadásaitól, a Missisipitől s Arkansas és Missuri államoktól nyugatra költözteték át őket: s 1828 tól 38-ig már 81,282-tőt helyeztek el ottan. A Congressus 1846-ban elhatározta: kérdeztessék meg a stockbridgi indiánok törzse, ohajtják-e megtartani saját kormányukat, vagy pedig Wisconsin állam polgárai akarnak lenni. Különbözőleg szavaztak, minélfogva a törzs két töredékre szakadt, a stockbridgidéra, s az Egyesült-államok polgáraiéra; s amazok kizáratnak a fehérek jogaiból.

A szövetségi adósság, melly 1790-ben 79 millió dollárig emelkedett, s melly 1816-ban, az angolokkal folytatott háboru következtében, 127-re szaporodott, 1834-ben teljesen tisztázva lőn, ámbár törlesztésére csak a vámok és állam-jószágok jövedelmei s a még nem gyarmatositott nyugati területek eladásából befolyt összegek fordittattak. Mennyit tehetnek az ólcsó kormányok [1]).

Az egyes államoknak összesen mintegy 200 millió dollár adósságuk van; de ez összeget nagyhasznosságu munkálatokba fektették, millyenek p. o. a vasutak és hajózható csatornák, melylyek közül csupán az Eriéi husz millió dollárt jövedelmezett. És uj városok emelkednek ki mintegy varázsütésre; nyolczszáz bank élénkiti a kereskedelmet és földmivelést; 1856 ban 7,122,292 hektarnyi uj földet törtek fel, vagy is olly területet, millyen Belgium és Holland együtt véve [2]). 1855-ben 33,900 s 56 végén 38,616 chilometernyi vasut volt a forgalomnak átadva, vagy is háromszorta több mint Angliában, ötször több mint Franczia és Németországban: a villany-távirda-vonalak egész fölszinét behálózták; a tengeri erő 221 gőzössel, és 1703 vitorlás hajóval növekedett.

A földmüvelés és kézmüipar terméke 1840 ben haladta a 201 millió sterlinget, s 1855-ben az 520 és félmilliót; vagy is a kétszeresnél is több lett tizenöt év alatt. 1844-ben az Egyesült-Államok arany és ezüst készletét 20 millió sterlingre számitották, 1855-ben több volt negyvennél; s California bányái 850 milliót adtak. 1850-ben a kivitel Angliába 1,484,000 sterling, s a bevitel 1,510,000 volt: a következő évben megköttetvén a szabad-kereskedelmi szerződés, 1856-ban a kivitel 4,543,000, a bevitel 4,262,000 sterlingre emelkedett.

De, mint minden szövetségben, egyik állam érdekei eltérnek a másikéitól; s a központi hatalomnak, melly egy erkölcsös, értelmes és mérsékelt népre való számitással szerveztetett, nincs elégséges ereje, hogy az ellenzést munkás vetélkedéssé változtathatná át. Némelly államokban nevelik a négereket, másokban

---

[1]) Az elnök fizetése huszonötezer dollár; az alelnöké ötezer. Később tizmillió dollár adósságot csináltak, visszafizetendő (remboursable) kölcsönök utján.

[2]) Mostanában a földek összes terméke (1858) 13,000 millio frankra becsültetik; az Egyesült-államok földbirtokai, nem számitva az állam-javakat, 56,585 millióra. A még át nem engedett vagy el nem adott területek nagyságra egyenlők Európával, ide nem értve Oroszországot.

eladják őket: a melly államok nevelik, ellenzik a négereknek Afrikából szállitását, nehogy az ő árújok értéke csökkenjen. Virginiában 1840-ben 448,886 rabszolga volt, s tiz év alatt 28% szaporodás mellett 574,574-nek kellett volna lenni. 125,688 helyett azonban csak 24,140-nel szaporodtak: a többi 101,518, s talán még több, mert ott igen jól bánnak velök, eladatott. Louisianában 44, Mississipiben 57, Arkansasban 135 százalékkal szaporodtak: tehát ide s Texasba és Floridába küldötte Virginia a rabszolgákat, s ötszáz dollárt számitva fejenként 250 milliót kapott érettök. Hogy fentartassék e fogyasztás, uj államok vétetnek fel, és pedig mind rabszolgatartók. A nyugati államok erőteljesek és munkásak, s évenként egy egy helységet alapitva nyomulnak előre az indiánok földén s az erdőkben; észak-keleten a legjobb kikötők s nagy népességü terjedelmes városok vannak, csatornákkal, utakkal, iskolákkal, bankokkal; délen kevés a város, s a roszul müvelt vidékeken csak az ur házával találkozhatni, mellyet a rabszolgák kunyhói környeznek; nyugaton még gyérebb a város, de több a helység, s a népesség megkétszereződik ott husz év alatt.

A sulyegyen illyetén zavartsága mellett kikerülhető-e az összeütközés? Miért is az amerikai szabadság ellenzői érvek gyanánt felhozzák a szövetségi hatalom gyengeségét szemben az államokkal, ezek csekély függését, a pénzügyek zilált állapotát, a politika hullámzását, melly ugyanazért nem maradhat meg a mérséklet utján; s a dictatori hatalom szükségességét jövőben.

A demokraták közül, kik a mai napig urai maradtak a helyzetnek, egy wigh párt vált ki, melly kötelességének hiszi fentartani legalább a gyenge kötelékeket, mellyek a különböző államokat egymáshoz füzik [1]). Aztán, jóllehet a teljes vallás-szabadság kezdettől fogva uralkodott ott, a vakbuzgóság magvai, mellyeket az első gyarmatosok vittek oda, titokzatos tulzásokká fejlődtek, mellyek ama társadalmaknak gyakran bizonyos nehezkés és szenteskedő szinezetet adnak, mi megbocsátható volna, ha türelmetlenségre nem vezetne. A tulbuzgóság mellett nagyban uralkodik ott a hitetlenség is; s mig a mormonok uj felekezete a kereszté-

[1]) 1850-ben kevés hija volt, hogy a pártok polgárháboruban nem törtek ki: s nagy elismerésre tette magát méltóvá Clay, az ugynevezett Békéltető, ki államról államra futkosott, hogy helyreállitsa a nyugalmat. Megegyeztek, hogy többé egyetlen uj államba sem fog bevitetni a rabszolgaság. E szerint megszünik az egyensuly, s fölényre fognak jutni a szabad államok.

nyekénél régibb bibliára hivatkozik, és Smith József alatt városokat is alapitott, New-Yorkban az istentagadók egy gyülekezete alakult, kik minden vasárnap összejönnek, hogy megtagadják az Istent: s Ralph-Emerson bölcsészete bizonyitja, mikép az észak-amerikaiak nem kevésbbé merész fürkészök a gondolat mint a természet sivatagjain.

Canada.

Midőn a franczia forradalom felforgatással fenyegette Európát, Pitt alkalmasnak találta az időt növelni Angolországot, megvetve lábát Canadában. Az Egyesült-Államok példáján okulva, két tartományra különitette azt, senatussal és népképviseleti gyülekezettel (1791), mellynek billjei törvény erőre emelkedtek, ha a király két éven át nem helytelenitette azokat; engedményezte a Habeas corpust, az esküdt-székeket s a gyülekezeteknek az adó-megszavazás jogát. Miért is Canada és Uj Skóczia hük maradtak Angliához a szárazföldi háboru alatt. De aztán uj jogokat és vallás-szabadságot követeltek az anglican türelmetlenség ellenében: s a büntetések, mellyeket Anglia a lázongókra kénytelen szabni, az angol-amerikai szövetség felé hajlitják a szellemeket. Canada elvesztése sulyos csapás lenne Nagy-Britanniára, melly onnan nagy mennyiségü épületfát, besózott hust, lisztet és igen tapasztalt tengerészeket kap.

Hajti.

Hajti véres felkeléséről már emlékeztünk (218—21. lap.). Északi részén Kristóf király elterjesztette a polgárosultságot s iskolákat, gyárakat, öntödéket, észleldéket állitott: mig déli részén Petion, attól tartván, hogy a négerek vetélytársához fognának átmenni, hizelgett azok tunyaságának, szabadossággal tette türhetővé a kényuralmat, s a vétségek iránt is elnézőnek mutatta magát; aztán uj alkotmányt adván, saját javára élethossziglanivá változtatta át az elnökséget (1818). Boyer János Péter, teremtménye és utóda, az ő nyomdokait követte; aztán megöletvén Kristóf király (1820) az egész sziget egységes és oszthatlan köztársasággá nyilvánittatott, mellynek elnöke Boyer lett, s melly Francziaország által kártalanitás mellett [1]) elismertetett (1822 jan. 28). Boyer folytatta

---

[1]) A kártalanitási összeg százötven millió frankban állapittatott meg (1825), melly aztán hatvanra szállittatott alá (1835) de soha ki nem fizettetett. 1789-ben Hajtiból gyarmati árukban Francziaországba százharminczöt, más országokba ötvennégy millió frank vitetett ki.

a zsarnoki uralmat, mig a választások utján a radikalisok nem kerekedtek felül: akkor nyugtalanság és lázadás tör ki; a népies hadsereg győz; s menekülni kénytelen Boyer (1843), kit némellyek Washingtonnal hasonlitanak össze, mig mások megvetőleg nyilatkoznak róla mint ollyanról, ki szándékosan tudatlanságban tartotta a népet, adósságba verte a szigetet, elpusztitotta a városokat, müveletlenül hevertette a mezőket. Az uj alkotmány szerint polgár-jogot semmiféle fehér nem nyerhet, hanem csupán az afrikaiak és indiánok vagy ezek ivadékai; egyébiránt sajtó-szabadságot, ingyen-oktatást s más szokott jogokat biztosit. Ez alkotmány sem volt tartós, és Soulouque Fausztin császárrá kiáltatta ki ott magát (1849); de a béke nem állott helyre, s amaz egykor olly virágzó, most szegény és elpusztult sziget, alig terem annyit, mennyi a folytonos bor és dohány mámortól kábult lakosok táplálására elégséges volna. A szabadságot nem lehet rögtönözni!

Dél gyarmatok.

A napóleoni háboruban, melly alatt Nagy-Britannia olly erőt fejtett ki, hogy minden más, gyarmatokkal biró hatalmat felülmult, a másik félgömb is rázkodást szenvedett, s az eredmény századunk legnevezetesebb eseménye, Dél-Amerika felszabaditása, lett.

A kapzsiság és hamis elméletek által vezéreltetve az anyaországok saját érdekeiknek áldozták fel a gyarmatokat, s csak azon voltak, hogy lehető legtöbbet sajtoljanak ki belőlök. Ha hogy Anglia növekedésökhöz arányositotta tengerészetét, Spanyolország és Portugalia hajói fogytak, midőn a gyarmatok legnagyobb kiterjedést vettek. Határtalan hasznot akartak volna huzni a gyarmatokból, de bámulatos hanyagságot tanusitottak védelmezésökben, inkább terjeszteni igyekeztek azokat mint felvirágoztatni, hübérül adták, elárusitották; a kormányok szervezésénél nem vették figyelembe a népek természetét; senkisem gondoskodott orvosok, ügykezelők, mesterek, munkások képzéséről a gyarmatok reszére; a nemzet salakját, gonosztevőket küldöttek oda, és szabad tért engedtek a vakbuzgóságnak. Brasilia a Portugaliából kiüzött hébereknek köszöni népességét; Spanyolország csak Castiliából vagyis a legkevésbbé népes és iparos tartományból bocsátott ki embereket megtelepülés végett Amerikába. Ismétlésbe esném, ha fel akarnám itt hozni a védnökségi fonák törvényeket, az előjogokat, a kizárásokat, mellyek pólyákban tartottak egy óriást. Aztán az anyaország közigazgatását

akarták utánozni a gyarmatokban, jóllehet ezek polgárosultság, eredet, fekvés, termelés tekintetében teljesen elütők voltak amattól. Canadában, melly ötször nagyobb kiterjedéssel bir mint Franczia-ország, egyetlen kormányzót alkalmaztak; egy alkirály volt Mexikóban, hol csupán a guatimalai audiencia háromszáz mérföldnyire (lega) nyulik: s e fő hivatalnokok minden előismeret nélkül, s ugy mentek oda mint valami számkivetési helyre, vagy csak ugy tekintették hivatalukat mint elsö lépcsőt jobb állomásokra; és mindnyájan azt gondolták, mit egyikök kimondott: — „Az Isten igen magasan, a király igen távol van, s itt én vagyok az ur.“ Gyakran változván, nem szerezhettek tapasztalást, és nem valósithattak hosszabb időt igénylő terveket, miért is mindig az első kisérleteknél maradtak. Kinek panasza volt ellenök, félvilág távolban lakó monarchához kellett folyamodnia, és pedig az ármánykodók sorain keresztül, kik akadályozzák az igazság eljutását a trónhoz.

A gyarmatok lakója igavonó alsóbb lény gyanánt tekintetett, s a féltékenység ollykor kizárta a közigazgatásból, holott helyi ismereteinél fogva alkalmasabb lett volna arra. Innen nehezteléssek és zavargások keletkeznek. Aztán kitörvén a háboru Európában, mielőtt a gyarmatok védelmi állapotban helyezhették volna magukat, sőt ollykor mielőtt tudomást szerezhettek volna arról, megrohantattak: s elvesztvén önfentartásuk egyetlen eszközét, az anyaországgal való közlekedést, csempészethez s más erkölcstelen kisegitő módokhoz kénytelenittettek folyamodni.

Ez állapot csak addig tarthatott, mig a gyarmatok gyér népességüek, tudatlanok voltak, s nélkülözték a fölkelési példákat. De, a nélkül hogy észrevennék, maguk az anyaországok szolgáltatták nekik az ellenállási eszközöket: 1804-ben Mexikónak harminczkétezer főből álló nemzeti hadserege vala, melly huszonkét millió frankba került; s Galvez alkirály öntödéket, fegyver és hajó-gyárakat épittetett ott: Franciaország nagyszerüen megerősitette Saint Nicolas révpartjait, s ötvenezer négert szállitott át San-Domingóba. A kizárási rendszer nem volt fentartható szemben a kereskedelem haladásával s a politikai nemzetgazdászat leczkéivel; az északi felszabaditott gyarmatok virágzó állapota utánzásra ösztönözte a többieket; a san-domingói négerek kiáltása minden rabszolga szivében visszhangot keltett; s a szabadság ragályos.

A négyszáz mérföld (lega) széles és ezerkétszáz hosszu déli

szárazföld Spanyolországtól függött, kivéve Brasiliát s a holland és franczia Guyanát. Mexikó, hol a gabona harmincz, a kukoricza százötven, a banán három vagy négyszáz magvat ad, százegyvennégyezer négyszáznegyven négyszög mérföldet (lega) foglalt magában, hat millió lakossal: a százhusz millió jövedelemből nyolczvannégyet emésztettek fel a kiadások; az ezüst-bányák szintén százhusz milliót adtak. A spanyol gyarmatokban a rabszolgák nem birtak szám-felsőbbséggel: az indiánok gyülöletes szegődségben és örökös gyámság alatt sinlődtek. A szin, melly egy eltörölhetlen aristokracziának képezte alapját, elsőkké tette a fehéreket, anélkül hogy a vegyes osztályoknak eszközt nyujtott volna fölemelkedésökhöz. A creolok első helyet foglaltak el a honosultak között, de Spanyolország féltékenyen kizárta őket a hivatalokból, s keveset bocsátott közülök a spanyol egyetemekre; négy ötöd részök nem tudott olvasni; s azon nézetben voltak, miszerint a creoloknak, hogy alávetettségben maradjanak, nem kell egyebet tudniok a katechismuson kivül. Könyvet nyomtatni egyátalán nem volt szabad. 1706-ban Limában megtiltották a négereknek és szines egyéneknek az utczákon kereskedni és árulni „nehogy hasonlókká legyenek azokhoz, kik illy foglalkozásokat választottak, s mert a tisztán gépies munkákra szükséges őket szoritni, csupán ezekre lévén alkalmasak“ [1]).

A be és kivitel Spanyolországnak volt fentartva, miért is a bevitt áruk igen drágán adattak, mig a honi termékeknek nem volt értékök. Mire való tehát javitani a földmüvelésen? A kézmüipar eltiltatott; még a vasat is Spanyolországból kellett beszerezni aranyért; az utak csak az öszvéreknek szolgáltak, mellyek az anyaország részére szánt adó alatt görnyedtek.

A papság nem Rómától hanem a királytól függött, ennek lévén joga, régi és örökös engedélynél fogva, nevezni a püspököket, pápai jóváhagyás mellett; a plébániai és más kisebb hivatalokat az alkirály vagy a kormányzók töltötték be a püspökök előterjesztésére. E szerint az egyház részét képezte a közigazgatásnak, s ugyanazért szolgálója volt a világi uralomnak. A szent Inquisitio Cartagenában székelt, s mindenfelé hivatalnokokat alkalmazott, kik örködtek a gondolat fölött.

---

[1]) **J. V. Lasteria**, *Investigaciones sobra la influencia social de la conquista y del sistema colonial de los Espanoles en Chile.* 1812.

III. Károly nem értett a királyság mesterségéhez, midőn, a családi szerződés kedveért, pártolta az Egyesült-Államok függetlenségét. De a képviseleti forma teljes hiánya akadályozta a spanyol gyarmatokban a hivatalnokok és hadvezérek képződését, s nem volt ott semmiféle központ, melly körül a tetterő és érzelem tömörülhettek volna.

A llanerok, végtelen sikságokon legelésző számtalan gulyák tulajdonosai, kik gyermekségöktől fogva hozzá voltak szokva lóháton tölteni életöket, bikák és jaguárok ellen küzdeni, folyókat átuszni, szabad ég alatt hálni, hosszu utakat tenni, ezen szokásaiknál fogva soha sem törődtek bele a szolgaságba; de bár minden csatajelre készen állottak, annak inditói nem lehettek. A városok lakói, legnagyobb részt creolok, az európaiakkal való érintkezés és olvasás utján tettek szert némi eszmékre; s a gyülölet, melylyel az európai hivatalnokok ellen viseltettek, táplálta bennök a függetlenség reményét. A franczia forradalom növelte azt; s a becsempészett könyvek és hirlapok uj fényt löveltek szét. A napoleoni háboruk alatt nagy zürzavar uralkodott a gyarmatokban; a váltakozó foglalások tömérdek kárt okoztak azoknak; minden kormányzat megszünt; a négerek vonakodtak dolgozni. Közepette e rohamos változásoknak a gyarmatok érezték, hogy választhatnak a régi ur és az uj között, s ollykor, hogy egyiktől is, másiktól is szabadulhatnak. Az anyaországok zárlata elszoktatta a gyarmatokat az ősi viszonyoktól, s ujakat kényszeritett rájok: az angolok, nem remélvén megtarthatni azokat maguknak, inkább szabadoknak akarták látni mint visszaadva a régi birtokosoknak. Az Egyesült-Államok, mellyek nem elegyedtek az európai kérdésekbe, hogy minden kikötő megnyiljék előttök, a többi országokra is kiterjeszteni ohajtották ama szabad állapotot, mellyet maguknak biztositottak. Igy forrongott ott a függetlenség kovásza.

Columbia.

Ama kilenczvenkétezer négyszög mérföldnyi (lega) terület, melly most Columbiának neveztetik, akkoriban három részre volt különitve, és pedig a Santa-Fe alkirályságra, melly aztán Uj-Granadának neveztetett, a Magdalena folyam medenczéjében; a venezuelai kapitányságra, az Orinoco medrében; továbbá a quitói elnökségre, az Amazon felső folyásánál. E szerint Caracas, Santa-Fe de Bogota, és Quito mind meg annyi fővárosok voltak, s központjai a nagyszámu területi alosztályoknak. A század elején Columbia lakosságát hétszázhusz ezer indián, hatszáz negyven-

kétezer creol és európai, egy millió kétszázötvenhat ezer mestiz, és kétszázezer vad képezte. (Humboldt).

Francziaország példájára Bogotában egy szabadelvü társulat alakult, melly kézről kézre járatta az emberi jogokról szóló nyilatkozatot: de fölfedeztetvén, tagjait részint bebörtönözték, részint Spanyolországba küldötték. Viszont a gyarmatokba szoktak volt szállittatni, kiket Spanyolország forradalmi véleményekért számüzetésre itélt; s ezek közül hárman, a Caracas melletti erődben lévén elzárva, alkalmat találtak némi összeköttetésbe lépni a benszülöttekkel (1797), kik nagy érdekeltséggel viseltetvén sorsuk és eszméik iránt, elhatározták a haza felszabaditását s egy köztársaság alapitását, melly példát és ösztönt adjon a többieknek. Elárultatván, halállal, gályarabsággal vagy számüzetéssel lakoltak. Más részről a kegyetlenkedések, mellyeket a fellázadt indiánok a creolok ellen véghez vittek, elvették a kedvet a mozgalmaktól.

A perui Miranda tábornok, előbb Washington, aztán Dumouriez bajtársa, telve gyülölettel Spanyolország iránt s vágygyal felszabaditani hazáját, dél-Amerika fellázitására ösztönözte Angolországot. Eleintén meghallgattatásra talált, de midőn 1804-ben Anglia viszonyai Spanyolországgal megváltoztak, magára hagyatott. Ő azonban el nem vesztette bátorságát, s bizonyos new-yorki kereskedőre, lord Cochrane angol tengernagyra, s belső segélyekre számitva, ötszáz önkénytessel partraszállást kisérlet meg Venezuelában (1806): de nem támogattatván, vissza kellett vonulnia.

Midőn a spanyolországi Bourbonok lemondottak a trónról, s a franczia hadsereg betört a félszigetre, a függetlenségvágy szövetkezett a hüség érzelmével, melly sokkal erösebben nyilvánult a levert, mint nyilvánult volna a szerencsés királyok irányában; ugy hogy, miként Brasiliában, menhelyet szándékoztak adni az Európából kiszoritott monarcháknak. Ugyanazért nem hallgatván Buonaparte Józsefre, sem a forradalmi juntákra, saját juntákat alakitottak, mire feljogositottaknak hitték magukat ama zürzavarban, s a mig a dolgok ismét rendbe jönnének; s ott is VII. Ferdinand neve szolgált jelszóul a szabadelvüeknek.

Illy értelemben kelt fel Quito, s minden erőszakoskodás nélkül egy uj juntát alakitott Selvallegra marquis elnöksége alatt (1800 aug. 10), hüséget esküdvén Ferdinand királynak: a nép között azon hirt terjesztették el, mintha az európai hivatalnokok Buonaparte kezére akarták volna játszani Amerikát. A spanyolországi legfőbb junta (1809) figyelembe vévén, miszerint „az ame-

rikai tartományok nem gyarmatok, miként a más országokéi, hanem kiegészitö részét teszik a monarchiának," a király nevében kijelentette, mikép nemzeti és közvetlen képviselet illeti azokat a spanyol cortesekben. De jólle het a képviselök megjelentek ott, semmi sem történt a távoliak javára, semmi sem éreztette tettleg a két nép egyenlöségét, mellynek érdekében iratok terjesztettek; izgattak a napoleonidák, kik kellemetlenséget igyekeztek szerezni a kormánynak, mellyet ök forradalminak neveztek; és mozogtak az anyaországtól már függetlenitett Brasilia titkos ügynökei. A spanyolországi junta, melly az otthoni nehézségekkel is alig volt képes megküzdeni, nem birta elejét venni a távoliaknak. Egy spanyol biztos oktalan sértegetése lázadást idéz elö Bogotában; az összes polgárok rendkivüli egybehivását követelik (1810 jul. 20), s Cisneros alkirály nem meri azt megtagadni; s a junta, mellynek elnöki székét ö foglalja el, csakhamar föléje kerekedik. A souverain nép támogatja a juntát; az alkirály visszaküldetik; Uj-Granada függetlennek nyilvánitja magát a spanyolországi kormánytól, s kimondja, hogy csak VII. Ferdinandnak van alávetve; összehivatnak a tartományok, hogy megakadályoztassék a felbomlás, mellynek jelei mindjárt kezdetben mutatkoznak, miként történni szokott, hol hiányzik a nemzeti érzület.

Cartagena fölkelvén Bogota ellen, a spanyol kormány mellé áll; más helyre hivja össze a tartományok képviselöit egy szövetség alakitása végett, mellyben minden állam szabad maradjon; az egyedüli forma, mondák, melly megegyeztethetö az ország érdekével és szabadságával. Az alkirályság tehát megoszlik; a congressus nem jö létre, s fejetlenség uralkodik, mielött még szabadság volna. Quitóban azonban (1811) ismét fölemelik a függetlenség zászlóját, s ünnepélyesen kikiáltják azt.

Venezuelában 1810 april 19-én tört ki a forradalom, s Caracas fö kapitánya leköszönésre kényszerittetett a junta által, mellyet ö maga hivott össze: a többi városok követik a példát; megérkezvén Miranda általános congressus ül össze, melly Venezuelai szövetség czimen függetleneknek nyilvánitja Caracas, Cumana, Varina, Margherita, Barcellona, Merida és Truxillo egyesült tartományokat. De csakhamar foederalista eszmék merülnek fel, s táplálja azokat a Miranda által adott alkotmány.

A spanyolok Monteverde vezénylete alatt nem késnek megrohanni az uj köztársaságokat; de közepette a polgárháborunak, a földrengés elsülyeszti Caracast tizenkétezer lakossal, más városo-

kat romba dönt (1812 marcz. 26). A jámborság Isten ujját akarja látni az eseményben, annál inkább, mert a forradalom évfordulóján adta elő magát, s mert a spanyolok mit sem szenvedtek általa, sőt előnyösen felhasználhatták azt az ellenségeskedések megkezdésére: sokan hátat fordítanak a forradalomnak; a dictátorrá nevezett Miranda leteszi a fegyvert, azon föltétel mellett, hogy az alkotmány, mellyet Spanyolország kapna, Venezuelának is megadassék; bünbocsánat hirdettetik; a kiknek tetszik, szabadon távozhatnak. Valóban sokan ki is költöztek; szerencséjökre, mert Monteverde kegyetlenül büntetett; maga Miranda is börtönbe került s másokkal együtt Cadixba szállittatott, hol néhány év mulva meghalt (1816); a Cartagenába menekültek lendületet adtak Uj-Granada forradalmának.

Bolivar.

Bolivar Simon, caracasi nemes család sarja (szül. 1780.), ki Spanyolországban nyerte neveltetését, megfordulván Párizsban (1804) magába szedte ott a nagy forradalom fris emlékeit, s látta megkoronázva Buonapartet s benne Franczia ország egységét. Róma, a nagylelkü eszmék sugallója, szintén ösztönzőleg hatott az ifjura ki a Szent-hegyen esküt tett, hogy meg fogja váltani hazáját. Visszatérvén nem vett részt a 10-iki forradalmakban, talán mert időelőttieknek tartotta, s mert nem viseltetett hajlammal a szabadelvüség iránt; midőn aztán fegyvert fogott, az első kisérletek szerencsétlenül ütöttek ki; de csakhamar kifejtette nézeteit, mellyek szerint: egész Amerikának együttlegesen kell támogatnia minden egyes tartomány forradalmát; az erők nem forgácsolandók szét kerületenként, hanem tömöriteni kell azokat, hogy döntő csapás méressék az ellenségre; és egyetlen zugot sem kell hagyni, melly szabad ne legyen. Cartagena szolgálatába állván, megtámadja a spanyolokat, kik akadályozták a belső hajózást a Magdalenán; nem törödve az eléje szabott határokkal, bemegy Ocanába, s helyreállitja a közlekedést Cartagena és Pamplona között; s biztositván a szabadságot annak kiterjesztésével, Venezuelába nyomul, hogy megváltsa azt Uj-Granada nevében. A Monteverde által okozott elégületlenség, melly dühbe megy át, pártjára áll, s a függetlenség zászlója leng Cucuta virágzó völgyeiben.

Bolivar készületeket tesz, hogy megmérközzék Monteverdével, de csak nagynehezen tud egy ötszáz főből álló szabaditó hadsereget összeszedni, melylyel hatezer spanyol veterán ellen száll sikra, kiket a félelmes Monteverde vezényelt; s e maroknyi

néppel elterjeszti a forradalmat, akkor, midőn Napoleon ötszázezer emberrel veszni hagyta azt Európában (1813). Sajátos hadászattal vezeti ő kis csapatát végtelen és járatlan sivatagokon és rétségeken keresztül; majd az Orinoco és az Apuro lápjaiba bocsátkozik alá, majd az Andesek jégmezőire kapaszkodik fel, megujitva az első hóditás csodáit. A kézre került ellenség irányában nincs irgalom, nincs tekintet egyik részről sem, hanem düh és boszu.

Mert a cadixi kormány megtagadta az uj államok elismerését, ugyanazért nem akarta alkalmazni a nemzetközi jogot e lázadó alattvalókra. Következéskép a spanyol tisztek vetélkedtek egymással a büntetésben; minden legyőzött áruló; halál arra, ki kezében fegyverrel fogatik el, s ki fegyvert viselt vagy pártolta a forradalmat; nem, öregség nem esnek kivétel alá; az elfogott tisztek agyonlövettek; magukat megadott egész csapatok kardra hányattak. Bover és Morales, királypárti kapitányok, egy pokoli legiót vezényeltek, melly vérszomjas négerekből és mulattokból volt összeállitva. Moxo tábornok, Caracas fő kapitánya, 1815 nov. 18-án igy irt Ureztietához, Margherita sziget kormányzójához: „Félre minden emberiségi tekintettel. A fölkelők, azok támogatói vagy czinkosaik, s mindazok, kik a sziget jelenlegi válságában bármilly részt vettek, akár fegyverrel kezökben akár a nélkül fogatnak el, minden törvényes eljárás mellőzésével, rögtön főbe lövendők.“ — S e kormányzó meghagyta Gonigo kapitánynak: „Semmi kegyelem; hagyja ön rabolni a csapatokat, mihelyt megérkeznek. Ha az ellenség visszavonul, üldözze Saint Jeanig, s gyujtsa fel azt.“ A fölkelők, látva, hogy foganatositttatik e rendelet, nyolczszáz menekülő királypártit ölnek le Sampatorban, s Bolivar maga is gyilkos háborut hirdet.

— „Meghatva szerencsétlenségeitek által (igy szólt 1813 jul. 15-ről kelt kiáltványában Venezuela lakosaihoz) nem nézhettük közönyösen a bajokat, mellyeket nektek a barbár spanyolok okoznak, kik rabolva elnyomtak, öldökölve semmivé tettek titeket, kik megsértették bennetek a nemzetek szent jogait, lábbal tapodták a legünnepélyesebb szerződéseket és alkukat, s éktelen gonoszsággal rémitő pusztasággá változtatták át a venezuelai köztársaságot. Az igazság boszuért kiált; a szükség parancsolja azt. Tünjenek el örökre Columbia földéről a szörnyetegek, kik bántalmazzák és vérrel fecskendezték azt be; s bünhödésök méltó

legyen gazságukhoz, hogy lemoshassuk magunkról a gyalázat szennyét, s megmutassuk a nemzeteknek, mikép Amerika fiait nem lehet büntetlenül sértegetni. . . . Minden spanyol, ki a zsarnokság ellen össze nem esküszik a jó ügy érdekében, s töle telhetöleg a lehető leghatásosabb eszközökkel nem támogatja azt, ellenség gyanánt fog tekintetni, mint hazaáruló bünhödik, s kérlelhetlenül halál fia leend. Általános és föltétlen bünbocsánat azoknak, kik fegyverrel vagy anélkül hadseregünkhöz jönek, vagy nekünk segélyt nyujtanak; bocsánat mindazon jó polgároknak, kik igyekezni fognak lerázni a zsarnokság igáját. . . . A spanyolokra és canariotákra halál vár, ha nem lenne is más egyéb bünök, minthogy tettleges részt nem akartak venni Amerika szabadságának kivivásában; az amerikaiaknak biztositva van életök, még ha vétkesek volnának is".

E vad szigornak, a kegyetlen visszatorláson kivül, talán az volt czélja, hogy menekülésre és az ellenzékeskedéssel való felhagyásra, vagy a függetlenség pártolására birassanak a spanyol tulajdonosok: az is lehet, hogy a függetlenséget akarta azzal Bolivar megpecsételni, lehetetlenné tévén a kiengesztelödést. A polgárháboru iszonyai tehát olly annyira szokásosakká lettek, hogy az volt a boldog, ki minél nagyobb vadságot követhetett el: s az utódok, kik az igazságot nem a kimenetel szerint fogják mérlegelni, amaz iszonyokért számadásra vonandják Bolivart, de azt is, ki azoknak oka volt.

Ott, hol a semlegesség föben járó bünnek tekintetett, szükségképen növekednie kellett a hadseregnek. Bolivar öt havi hadjárat után bemegy a feladott Caracasba (1813 nov. 4), s megnyitja a börtöneiket a zsarnokság áldozatainak. Uj-Granada congressusa a szövetségi kormány visszaállitását követelte töle: de azonkivül hogy urnak érezte magát, mert győzedelmes volt, jobban ismerte ő az ország szükségét, s katonai kormányt alakitott, dictatorrá tévén önmagát; egyszersmind a háboru erélyesebb folytatására tüzelte a venezuelaiakat s felhivta a külföldieket, nyujtsanak segélyt és szerezzenek földeket, mellyeknek olly nagy bővében van az ország. Sanjago Marinho, fiatal tanuló, Bolivar vállalatainak részese, a keleti tartományok dictatorává neveztetett.

Monteverde, ki Porto Cabellóba vonult vissza, mindig nyitva tarthatta az országot egy uj spanyol betörésnek: Castillo, Cabal és Urbaneto, az uj-granadai csapatok parancsnokai, másutt egyesültek; a llanerok és rabszolgák, fölkelésre biratván a szabadság-

és zsákmány-igéretek által, guerillákkal népesitették be a végtelen pampákat, s a négerek vérszomja és merészsége szövetkezett az európai ravaszság és fogárdossággal. Bolivar tehát a városokra volt szoritva, a hol is alábbszállván a szerencse által keltett lelkesültség, kikelnek kényuralma ellen, s politikátlan türelmetlenséggel köztársasági kormányt követelnek. Minden oldalról szorongatva és vereségeket szenvedve, oda hagyja Venezuelát s Cartagenába tér vissza; ott épségben találja a szabadságot, de széthullva a tartományokat; s megbizatván a congressus által, hogy a szövetségi tekintély elismerésére kényszeritse az ellenkezőket, magát Cartagenát is ostrom alá kellett vennie.

A Spanyolországban ismét hatalomhoz jutott király pártiak most már a fellázadt gyarmatokra is kiterjeszthetvén gondjaikat, Morillo Pál vezérlete alatt a hazai harczokban megedzett tiz ezer embert küldöttek oda; azon hitben lévén, hogy még most is Cortes és Pizarro amerikaiaival van dolguk, s hogy néhány zászlóalj elégséges leendett azok megfékezésére. Sokan az útban vesztek el, sokat az égalj ölt meg, a többi aprólékos csatározásoknak lett áldozata. Ha Anglia, tizenhat millió lakossal, annyi tengeri eszközzel s Németországgal zsoldjában, nem volt képes megtörni két és fél millió észak-amerikait, a kimerült Spanyolország hogyan remélt egy egész szárazföldet elnyomhatni? Mindazáltal, felhasználván az egyenetlenkedéseket, Morillo megveri a felkelőket, s aláveti Venezuelát. (1816). Bevégezvén e vállalatot, terve volt: Venezuelára támaszkodva Uj Granada ellen kezdeni hadjáratot; aztán egyesülve Montessal, ki Quitóban vezette a hadmüveleteket, Limába, majd felső Perúba menni, s végre Buenos-Ayrest hóditani meg. Morillo tehát az egész szárazföldet átölelte tervében. Egyébiránt ő nagy ügyességgel s az ujabb korban páratlan vadsággal müködött, s azt irta VII. Ferdinandnak: „hogy e tartományok leigáztassanak, az első hóditás eszközeire van szükség.“ S egy, 1816 június hóról Bogotából kelt sürgönyben azt mondja, hogy minden irni és olvasni tudót lázadónak nyilvánitott, minek folytán ama városban hatszáz elökelőbb egyén akasztatott fel meztelenül.

A forradalmi főnökök, többszöri vereség után, futnak e düh elől, s Bolivar Haitiban huzza meg magát, hol Petion élelmi szerekkel és fegyverekkel látja el. Ezekkel visszatér, s ismét egyesülvén övéivel, diadalmaskodik és bocsánatot igér. Még egyszer legyőzetvén, ujra Petionhoz menekül, mindig lesve a visszatérésre

alkalmas pillanatot. Midőn a venezuelaiak szorult helyzetbe juttatják Morillót, úgy hogy csak egy főre van szükség, melly őket összefűzze, Bolivar ott terem; s mig előbb Uj-Granadából kiindulva szerezte vissza Venezuelát, most ellenkező irányban kezd annak meghódításához. Az Orinoco partján fekvő Angosturát szemelvén ki a kormány székhelyeül, páratlan merészséggel keresztül hatol az Andeseken, negyvenhárom napi utat téve csikorgó hidegben, magaslatokon, hol eláll a lélegzet, uj betegségek között, kitéve az időszaki esőzések által okozott mérges kigőzölgéseknek, a halálhozó tövisek szúrásainak, s a hegyi zubatagok általi elsepertetés veszélyeinek. A bámulat, mellyet a merészség keltett, zavarba hozza az ellenségeket; s Bolivar a Boyaca mellett elterülő gyönyörü Samagoso völgyben döntő győzelmet vív ki (1819 aug. 8), elfoglalja Bogotát, s e diadal lelkesültségében a két köztársaság fökapitányává kiáltatik ki. Santandert rendelvén helyettesévé Uj-Granadában, ujból bejárja a szárazföldet, visszaállitja a rendet Angosturában, s széttépvén a 11-iki alkotmányt, Uj-Granada és Venezuela összes tartományainak Columbia néven egyesítését határoztatja el. (dec. 17). Népies és képviseleti a kormány, melly sohasem leend valamely család vagy egyén tulajdona; szabad a sajtó; mihelyt a körülmények engedik, egy város fog épittetni a szabadító nevén.

Buenos-Ayres.

Bolivar a lángba borult Amerika egyéb részeiben is támogatja a felkelőket. Az 1776-ban alapitott buenos-ayresi alkirályság, melly Peru, Brasilia, Patagonia, az Atlanti-tenger s az Andesek között talán nyolczszázezer olasz négyszeg mérföldnyinél is nagyobb területet foglal el, magán viseli alapittatásának jellegét. Az aranyat kutató spanyolok csoportjai amint oda érkeztek, egymástól távol fekvő vidékeken telepedtek le, s az illy telepeken egy-egy város keletkezett; nagyságra Európa országaival vetélkedő tartományokban nincs több egy városnál. Santa-Fe egyetlen városa vala Buenos-Ayresnek; Bajada Entre-Riosnak; szintugy Cordova, Corrientes, Mendoza, s Montevideo is Uruguayban, mielőtt az utolsó költözések benépesitették volna a keleti rész sivatagait. Minden tartomány független volt tehát s féltékeny a szomszédokra, csupán a spanyol uralom tartott közöttök némi rendet. Buenos-Ayres a század elején gyakori támadásoknak volt kitéve az angolok részéről; s több izben el és visszafoglaltatván, lakosai saját erőik öntudatára jutottak. De különös kedvezésekben részesittetvén a spanyolok által, kik egyetemmel, hirlapokkal, ren-

des gőzhajó-közlekedéssel ajándékozták meg, lakosai biztositva lévén a nyomor ellen, nyugodtak maradtak, a földmüvelésre és baromtenyésztésre forditva gondjukat. Midőn azonban a spanyolországi kormányzóság 1810-ben kikiáltotta a szabadságot, a buenos-ayresiek tényleg akarták azt birni, s a cortesekhez követelésekkel fordultak, mellyek a teljes felszabaditást czélozták (1811). San-Martin, ki a spanyolországi háboruban kezdette meg katonai pályáját, Buenos-Ayresbe menvén át, az első lovas ezredet szervezte ott, s tábornokká neveztetett. 1816 jul. 9-én a Rio della Plata egyesült tartományainak követei előadták sérelmi panaszaikat Spanyolország ellen; százhetven alkirály közül csupán négy volt amerikai; hatszáztiz fő-kapitány és kormányzó közül csak tizennégy nem volt spanyol, s ugyan igy állott a dolog a többi hivatalokra nézve is; panaszkodtak, hogy Spanyolország nem gondoskodott iskolákról, nem mozditotta elő a föld vagy bányaművelést; miért is függetleneknek nyilvánitották magukat. Alig szünik meg a közös elnyomás, a tartományok között kitör a kezdetlegi ellenségeskedés; a tizenhárom közül mindenik külön egyediséget akarna képezni; de Buenos Ayres, mellynek előnyére szolgál, hogy a tengerparton fekszik, s gazdag birtokosai és európai erkölcsei vannak, maga körül igyekezett azokat csoportositani.

Chili.

Meg lévén már eszerint váltva a buenos-ayresi tartományok, Cujo, Cordova, Santa Fe, Paraguai, Tucuman, Rioja, a spanyoloknak felső Perún kivül nem maradt egyebök; minélfogva ama felszabaditott tartományok szükségesnek látták Chilit is megszerezni, mellyet a királypártiak 1814-ben a spanyol uralom alá hajtottak vissza. San-Martin vezénylete alatt négyezer embert inditottak tehát utnak (1817), kik esküvel erősitették, mikép „egyesülten szivben és erőben nem türnek meg zsarnokot Columbiában, s hogy mint aféle uj spartai hősök, soha sem viselendnek szolga lánczokat mig az égen csillag ragyog, s vér csörgedez ereikben.“ Nyolcz nap alatt háromszáz mérföldnyi (miglia) bámulatos utat tettek meg igen magas hegységek között, és győztek, s hosszas ellenállás után Chili 1818 első napján az emberi nem nagy szövetségének szine előtt szabadnak nyilvánittatott. O' Higgins Bernard, az ujonan felszabaditott tartomány fő kormányzójává neveztetvén, egy szép és okos nyilatkozatban kifejtette a fölkelés okait. Lord Thomas Cochrane, a chilii hajóhad parancsnoka, elősegitette

a következő győzelmeket, mig végre a spanyol kormány elhagyta az országot, s kimondatott Chili egyesülése és szövetsége Columbiával. Aztán a kormány rendezéséhez láttak; s bár nem maradtak el ott a szokott zavargások, mindazáltal a polgárháborunak kevesebb vérrel adózott, s a többi tartományoknál előbb lépett a mérséklet utjára, s igyekezett felhasználni kedvező fekvését és természeti gazdagságait. A chilii 1833-iki alkotmány egyike a legokosabbaknak.

Az Argentini tizenhárom vagy tizennégy tartomány követeinek általános gyülése az összes tartományok egyesitését határozta el, megtartván azok részére a különleges függetlenséget egy törvényhozó és alkotmányozó gyüléssel, s a buenos-ayresi kormányra bizván a végrehajtó hatalmat. Az 1826 decz. 24-én szentesitett alkotmány egyedüli vallásul a katholikát ismerte el; képviseleten alapuló köztártasági és központi rendszert léptetett életbe; a törvényhozó hatalmat két kamrára, a végrehajtóit öt éven át hivataloskodó elnökre bizta. Azonban a tartományok egy része előnyt ad a szövetségi rendszernek, s nem ismeri el Rivadivia elnököt.

A Plata folyam torkolata körül elterülő keleti rész, melly Provincia Transplatina néven Brasiliához kapcsoltatott, hosszas háborura (1821—26) adott okot az argentini köztársaság és Brasilia között, melly utóbbi végre 1828 aug. 27-én elismerte ama tartomány függetlenségét, Respublica Cisplatina czimen. Montevideo, melly szintén viszály tárgyát képezte Brasilia és Buenos-Ayres között, Keleti Uruguai néven mindkettőtől függetlennek és szabadnak nyilvánittatott (1829 szept. 10).

Paraguai.

Paraguaiban a forradalom gyeplőit Puyrredon ragadja kezébe (1809); de a creol doctor Francia, titkár a juntánál, csakhamar az ügyek élére emeltetett; s akadályoztatván az egyesülésben Buenos-Ayressel, örökös dictatorrá s a papság fejévé teszi magát (1814); eltörülvén a zárdákat és helyhatóságokat (cobildo) üldözte a spanyolokat, s az országot a titok fátyolával, önmagát a régi Dionysiusok óvintézkedéseivel vette körül. Bőkezü sajátjából, takarékos a közvagyon kezelésében, egyszerü, becsületes, Napoleon lelkes bámulója, legfőbb jónak a függetlenséget hiszi, a szabadságot bölcs egyéneknek valónak találja; utakat nyitott és biztositotta azokat; övéi, önmagukra lévén utalva, növelték a termékeket s a hazai ipart, s gyakran az akasztófa volt az eszköz, melylyel Francia munkásságra serkentett. Az idegeneket ép olly

gondosan kizárta, mint a jezsuiták más czélokból; a kik mégis bejutottak, annyira szemmel tartattak, hogy hirt sem adhattak magukról rokonaiknak: igy jártak Bonpland, Longchamp és Rogier természettudósok, kik évek hosszu során át voltak ott letartóztatva, s kik Francia halálával (1840 szept. 20) elhagyván amaz országot, pontos leirást adtak arról.

Cuba hü maradt Spanyolországhoz, mert jobb bánásmódban részesittetett, s méginkább, miután a többi gyarmatok elvesztése szükségesnek mutatta a kiméletes eljárást. Spanyolország, melly ezen szigeten, Mexikón és Perún kivül már mindent elvesztett, végerőfeszitéshez készült, hogy ujra fölemelje zászlaját; de a Cadixban összegyüjtött csapatok kikiáltják az alkotmányt. Az uj alkotmányos kormány megkinálja saját jogaival az amerikaiakat; de ezek belátták, mikép ugyanazon alkotmánynyal nem lehetett kormányozni egymástól olly távol eső népeket. Morillo, belefáradván a vad és gyümölcstelen háboruba, fegyverszünetet ajánl, béke-poharat ürit Bolivárral, s Európába tér vissza, hogy más szabadságok ellen küzdjön. A parancsnokságban öt felváltó La Torre a tinaquillói sikon legyőzetik Bolivar által (1821 jun. 25), ki visszautasitja a diadaljáratot s azt mondja: — Olly ember mint én veszélyes egy népies kormányban; polgár akarok maradni, hogy én és mindnyájan szabadok legyünk.“ Mindazáltal elnökké teszik öt. Az akkor kihirdetett alkotmány négy évre választandó elnököt, senatust, képviselő kamrát rendelt s minden születendő gyermeket szabadnak nyilvánitott.

Peru.

Követve az Egyesült-Államok példáját Peru már 1780-ban fölkelt, a mikor is forradalmának élére Josue Gabriel Condorcanqui, az Incák ivadéka, állott, ki ujra fölvette az ősi Tupac Amru nevet. Csupa nemzeti érzelmektől lelkesittetve, nem akart kezet fogni a honosult spanyolokkal, vagyis megfosztotta magát a siker egyedüli eszközeitől. Legyőzetvén tehát, elfogatott és kegyetlenül kivégeztetett: az indiánok, kik öt megboszulandók a hegyekből előtörtek, legalább huszezer soratai polgárt legyilkoltak, de ők is hasonló véres büntetés alá estek. Egyéb kisérletek sikeretlenek maradtak mindaddig, mig Peru panaszait a többi déli gyarmatokéival nem egyesitette Spanyolország ellen; akkor San-Martin tábornok, Cochrane tengernagy s a chilii flotta megérkeztek, hogy felszabaditsák azt (1819), s hatalmukba keritették Calaót és Limát. Azonban csakhamar egyenetlenség támadt a két vezér kö-

zött; San-Martin, egyedüli védnöke maradván a független államnak (1821 oktob. 8), megparancsolja, mikép a benszülöttek ne indiánoknak hanem peruiaknak neveztessenek; eltörli a testi szolgalmakat, s akarja, hogy szabadok legyenek, kik rabszolgáktól fognak születni; de egyszersmind akadályozni igyekszik a spanyol családoknak Európába átköltözését, üldözi a papságot, s ünnepélyek és lakomák zajában fojtja el az elégületlenek kiáltásait.

Bolivar tehát Columbiából, San-Martin Peruból terjesztik a köztársaságot, mignem Guajaquilban találkoznak, kardjuk hegyén hordozva a függetlenséget; s a két szabaditó előnyomulásának határt szab a szabadság, mellyet szemben találnak. San-Martin aztán magán életbe vonult vissza, nem fogadta el a generalissimusságot, megelégedvén a szabadság első katonájának czimével. — „Egy szerencsés katona jelenléte, bármilly önzetlen legyen is az, mindig veszélyes egy uj államra nézve. Jelen voltam Chili és Peru függetlenségének kikiáltatásán; kezeimmel támogattam a zászlót, melylyel Pizarro leigázta az Incák birodalmát, s megszüntem a nyilvánosság embere lenni: bőven kárpótolva a forradalmakban és csatatéreken töltött tiz évért, beváltottam a különböző tartományoknak, hol küzdöttem, adott azon szavamat, hogy függetlenekké teendem s reájok hagyom tetszésök szerint választani maguknak kormányt.“ Cochrane, miután melegen szolgálta a szabadság ügyét s tönkre tette a spanyol tengeri erőt a Csendes-Oceánon, szintén visszavonult, mignem Brasilia császárja által a tengerészet élére állittatott (1823). Melly tény azt engedi gyanitanunk, hogy a szabadság e lovagja inkább csak a dicsőség és vállalatok nyugtot nem engedő szeretete által sarkaltatott.

Bolivar teljesen megtisztitja az országot a királypártiaktól; felszólittatva a peruiak által, verné vissza a spanyolokat (1823), elfoglalja Calaót Lima mellett, melly ujra a spanyol lobogót tüzte ki; s az ayacuchoi csatával, melly a déli forradalom legnevezetesebbike (1824 decz. 10), véget vet az európai uralomnak. Dictatori hatalommal felruházva, Bolivar lecsillapitja a benső viszályokat, s olly engedelmességre talál, miszerint félnek, nehogy viszszaéljen azzal. Róla neveztetett el Felső-Peru köztársasága (1825 aug. 10), melly nem akart egyesülni a platai és alsó-perui köztársaságokkal, hol Bolivar dictatorsága erősittetett meg. Bolivartól, ki három köztársaságnak adott létet, Bolivia alkotmányt kér; s „ő, a katona, ki rabszolgák között született, kinek gyermeksége csak lánczokat s érett kora csak bajtársakat ismert, kikkel szét-

törni igyekezett azokat," eleintén vonakodik, végre mégis reááll, s két kamrát, egy vizsgáló testületet s élethossziglani elnököt rendel, ki parancsnoka a hadseregnek és tengerészetnek, ellenőrzi a pénzügyeket, nevez a polgári és katonai tisztségekre. Az elnökségre Bolivar választatott meg.

Nem feledkezett ő meg Columbiáról; s miután öt éven át fáradozott volna, hogy szabad népekkel vegye azt körül, visszatérvén oda, az országot belső villongásokban s fölényben a foederalistákat találja, s az irigység dicsősége ellen zsarnokságnak kiáltja ki az egységet, mellyre ő törekszik. Dictatori hatalommal ruháztatja fel tehát magát (1826); de az erőteljes rendszabályok növelik a gyanut, hogy császár akar lenni. — „Nem érzem magamat mentnek minden nagyravágyástól; s szeretetből jó hirnevem iránt, polgártársaim minden félelmét eloszlatni, s halálom utánra a szabadsághoz méltó emléket biztositani magamnak, ez ohajtásom." Igy irt Bolivar elbocsáttatását kérve; de a congressus nem egyezett bele.

Mexicó.

Mexicóban, jóllehet a közlekedés megszakittatott az anyaországgal, nem merültek fel fontosabb mozgalmak; s aközben egynémelly utazók megismertették azt, főleg Vancouver és Humboldt: de az 1808-iki spanyolországi állapotok nyugtalanságot és összeesküvéseket szültek az európaiak ellen és sok vérontásnak lettek okozói; s a fölkelők bandái soha sem fékeztethettek meg. A spanyol cortesek Mexicót a spanyol terület részének nyilvániták; de Iturbide Ágoston ezredes egy banda élén igen sok tartomány urává tette magát. O Donoju alkirály kénytelen alkudozni (1821 aug. 24), s souverainnek és függetlennek ismerni el az országot, melly, Mexicói birodalom néven, a spanyol király vagy egy ott székelő királyi herczeg által alkotmányosan kormányzandó. Iturbide, a forradalmi junta elnöke, csakhamar Mexicó császárává kiáltatja magát (1822), s bőkezüen jutalmaz és rémit. Ezáltal elégületlenséget kelt maga ellen; s visszakövetelik a congressust, a szabad sajtót, a kikötött jogokat; Santa-Anna tábornok pedig a köztársaság zászlaját emeli fel. Iturbide a vadakat hivja segélyül, de megelőztetvén leköszön (1823), s Olaszországba menekül: s nem sok idő mulva partraszállást kisérelvén meg (1824), fogságba jut és agyonlövetik (jul. 19).

Brasilia.

Brasilia másféle utakon jutott a szabadsághoz. A forrada-

lom előtt három millió nyolczszázezer lakost számitott: illy kevéssé növekedett népessége! Férfi kolostor huszonkettő, női egyetlen sem találtatott az országban; és jövedelme mintegy százmilliót tett, a gyémánt-bányák inkább fényüzésből müveltetvén mint hasznuk végett. A portugaliai törvényszékek a gonosztevőket, s az Inquisitio a hébereket szállittatták oda; s az 1787-iki alkotmány szabadságot engedett a benszülötteknek. Pombálnak terve volt Brasiliát tenni a portugal birodalom székhelyévé, melly a világ leggazdagabbjává válhatott volna, lévén ott arany, gyémánt, cochenille, czukor, indigo, gyapot, dohány, szóval minden, mit a talajtól várni lehet. E terv valósitható vala, midőn a regens dom João (János), Napoleon által Európa elhagyására kényszerittetve, Rio Janeiróba menekült (1807), melly azon percztől fogva igen nagy virágzásnak indult. Eleintén a Pombal által alapitott maranoni társulat egyedáruskodott ott; s annyira meg volt nehezitve az idegen gyártmányok bevitele, hogy lakomákon, hol különben csak ugy csillogott az ezüst, gyakran nem jutott mindenkinek kés, s egyetlen pohár járt körben; igen sok ott a vas, mindazáltal Portugaliától kellett azt vásárolniok; ugyan igy voltak a sóval; igen becses gyapotukból csak durva vásznat szőhettek, melly legfelebb rabszolgák használatára volt jó; hogy kiépitsék a bámulatos cariocai vizvezetéket, Európából szállittatták a köveket. Az oktatás és törvénykezésre nézve az anyaországtól függöttek, melly szitotta a versengést a kapitányságok között. Dom João eltörölte a gyarmat-rendszert, s szabad bemenetet engedvén a szövetségesek hajóinak, előkészitette az emancipatiót. Felszabadittatott az ipar; kezdetét vette a nyomdászat; egy hirlap indittatott meg; vegy- és boncztani mühely, leszámitolási bank, legfőbb törvényszék állittattak fel; egyéb ujitások is történtek, mellyek azonban inkább csak jó akaratról tanuskodtak mint körültekintő okosságról, mert még akademiát is akartak, Párizsból hiván abba tagokat, mialatt az olvasást sem tanitották.

Az anyagi mozgalmat azonban az értelmi követte, melly rögtön kivonta magát a regens befolyása alól. Ez egyszerüen, elszigetelten élt, mindazáltal kincseket pazarolva a nemesek tartására, kik őt követték, s kik visszasirva a szülőföld után, megvetették ez ujat, mellyet számkivetési hely gyanánt tekintettek. Napoleon bukásával, Joao nem birta magát elhatározni a visszatérésre Európába, s hasznosnak hivén egyenlőkké tenni és egyesiteni Portugaliát, Algarvet és Brasiliát, ez utóbbit királysággá emelte

(1815 dec. 15). Midőn Portugaliában kitört a forradalom, ott is megkezdődtek az izgatások, s növekedvén a szigor következtében lázadással végződtek (1821), igazságos és szabadelvü kormány követeltetvén, melly széttörné az országra nehezedő zsarnoki igát; s hüséget esküdtek a királynak és a portugal alkotmányra. A király összefogatja az összegyüjtött tanácsot, s szétszóratja és öleti, aztán az urakkal és a kincsekkel hajóra száll Lissabonba evezendő, dom Pedrót hagyván regensül.

A portugal cortesek szeszély szerint osztották fel Brasiliát, s vonakodtak részesiteni azt saját szabadságaikban; a brasiliaiak tehát, kik már különben is elégületlenek voltak, látva, hogy ismét a lassu menetü európai törvényszékektől tétettek függőkké, zúgolódnak: San Paolo tartomány az első, melly fölkel (1822); ezt követi Minas Geraes, melly egy század lefolyása alatt ötszázötvenhárom millió aranyat adott a koronának, nem számitva a gyöngyöket és gyémántokat; s azt kivánják Pedrótól, ne utazzék Európába, hová a cortesek által idéztetett. Ő tehát elbocsátja a portugal csapatokat (máj.); s levelet ir atyjához, mellyben azt mondja, hogy „az alkotmány képezi a nép boldogságát, de még inkább a király szerencséjét;“ jelvényül a karon viselendő háromszöget fogad és fogadtat el Függetlenség vagy halál felirással; s egy alkotmányozó és törvényhozó gyülést hiv össze, melly kikiáltja a függetlenséget: Brasilia császárává koronáztatván (oktob. 11), Portugaliának hasznos barátság és irtó háboru között enged választást.

A fontosság, mellyre Brasilia szert tett, feljogositotta azt függetleniteni magát egy távoli kicsiny országtól, annál inkább, mert már hozzá volt szokva a honi kormányhoz, s nem csekély áldozatokkal tartotta azt fen. De nem sokat lehetett várni az alkotmánytól egy olly annyira kevert nép között, melly rendszeres tudatlanságban tartatott, hol a rabszolgaság megbarátkoztatta az embereket a vétkek és erőszak látványával, hol nem vala társadalom, hanem csak patriarchák tömörülése. Hogyan lehessen békére számitani négerek, fehérek, mestizok, rabszolgák, szabadok között? hogyan a különböző érdekek által vezérelt, s mindaz ellen, mi nem brasiliai, halálos gyülöletet tápláló tartományok között? Csakhamar három párt keletkezik: egyik a köztársaságot, másik az egyesülést Portugaliával, a harmadik dom Pedrót akarja. Ez csak a várost ismerte, s nem volt éles elmü törvényhozó: becsületes, vallásos, szabaddá akarta tenni a népet, de nem ismerte

a czélhoz vezető utakat. Elvesztve higgadtságát kisérleteket tesz, erőszakoskodik, s feloszlatja a congressust, de megadja az igért alkotmányt (1824 marcz. 25), melly Brasiliát dom Pedro dynastiája alatt szabaddá és függetlenné teszi; a katholika vallás uralkodónak nyilvánittatik, a többiek magán gyakorlata meg van engedve; kettő a kamra, egyik ideig,- a másik élethossziglani, de választás alá eső; a császárt illeti a végrehajtó s a mérséklő hatalom; szabad az egyén, a sajtó, a tulajdon. Dom Pedro iskolákat alapitott, megszoritotta a kiadásokat, növelte a haderőt, mindent elkövetett, hogy eleget tegyen az uj ország szükségeinek, s hogy elfojtsa a ki-kitörő lázadásokat. Portugalia, miután többször megkisérlette volna Brasilia alávetését, elismerte annak függetlenségét (1825 aug. 29.) s elfogadta barátságát, bátoritva Ausztria által is, melly a brasiliai fölkelésben nem a szokásos szabadelvü forradalmat, hanem egy korlátlan császárság megalapitását látta.

A diplomacziai bölcseség, mellynek nagyon is szokott dolga meglepetni hagyni magát, nem látta előre a két korona eshetőleges ujból egyesitését. Midőn tehát VI. János meghalt Lisssabonban (1826 marcz. 10), dom Pedro, a tanács megkeresése folytán, fölvette a portugali király czimet; de minthogy jogsértés nélkül nem tarthatta azt meg együttesen Brasiliával, a portugal trónt leányának Maria da Gloriának adta át. Azonban testvére dom Miguel őt Portugaliában idegennek, s ugyanazért ama koronához való minden jogtól elesettnek nyilvánitotta. Dom Pedro tehát ott állott, hogy elveszitse azt ugyanakkor, midőn Brasilia trónján is fenyegettetve érezte magát a benszülöttek által, kik mindig gyülölettel viseltetvén a honosult portugalok ellen, lázadásokban törtek ki. Dom Pedro, nem lévén kedve erőszakosan állitani vissza a rendet, leköszön fia II. Péter javára (1831 april 7), s Európába kel át. A kormányzóság, melly ekkor felállittatott, orvosolja a bajokat, vizsgálják az alkotmányt, jobban körülirván a hatalmakat: de kül-háborúk és bel-villongások a császáriak és köztársaságiak között tartják ismét izgatottságban az uj birodalmat, mellynek minden dicsőséges jövőt igér [1]).

A gyarmatok fölkelését nagyon érzi Európa: Mexiko megszünik ide küldözni kincseit; a karok elvonatnak a bányáktól,

[1]) 1844. oktoberben egy gyémánt-bánya fedeztetett fel Sincuru mellett, kilenczven mérföldnyire (lega) Bayatól; s 45 végén már négyszázezer karat gyémántot adott, mellynek értéke negyvennyolcz millió liránál többet tesz.

hogy fegyvert fogjanak; s mig Vera Cruz kikötőjéből előbb évenként mintegy száz milliónyi került ki fémértékben, 1806 ban Spanyolország onnan csak hatvan millió frankot kapott [1]).

Panamai congressus.

Anglia, hiven a benemavatkozás elvéhez s kapva az alkalmon alábbszállitani Spanyolországot, lassan-lassan a mint a szerencse kedvez a tartományoknak, ha nem egyébként, tényleg elismeri azokat. A Szent-szövetség el akarná fojtani az amerikai forradalmakat, s nem tehetvén egyebet, befeketiti azok tényeit és főnökeit; de az amerikai szövetség aközben megszilárdult. Egyetlen családdá tömöriteni a kardja által teremtett nemzeteket, s a köztársaságok szent szövetségét alakitani azokból, ellentétben az európai királyok Szent-szövetségével, ez vala Bolivar nagy eszméje. Már 1824-ben felszólitotta az Egyesült-Államok, Mexikó, Guatimala, Columbia, Perú, Chili, Buenos-Ayres követeit, jöjjenek össze Tacubayában a panamai földszoroson „gömbünk eme központján, melly egy részről Ázsiára, más részről Afrikára és Európára néz," hogy fentartsák a szövetséget, megállapitsák egymás között s a többi hatalmakkal szemben a közjogi viszonyokat, s egyszersmind foglalkozzanak a tervvel, miként nyittassék egy átjárás a földszoroson keresztül. Csak 1826 junius 22-én gyülhettek össze a spanyol iga alól felszabaditott tizenhárom millió ember képviselői, megerősitendők azon elhatározásukat, hogy szabadok és függetlenek akarnak lenni. De mert járatlanok az ügyekben, mert féltékenyek a szabadságra, mellyről még nem tudják, mi az s mennyi józanságot igényel, mert nincsenek beletörődve egy olly társadalmi állapotba, melly megfékezi a szabadjára bocsátott

---

[1]) A század kezdetén Dél-Amerika volt még legdusabb termőhelye az aranynak, mellynek egy harmada Columbiából, egy harmada Brasiliából, a többi Mexikóból és Perúból került ki. Azóta Európa jóval túltett rajta. Ha Crawfordnak hitelt adhatunk, az afrikaiak poralakban kétszeresét gyüjtik össze az aranymennyiségnek, mellyet Oroszország, Erdély és Magyarország szolgáltatnak; az indiai Sziget-tenger Afrika termékének mintegy harmadát adja. Észak-Amerikában néhány év óta sokat ásnak, főleg pedig északi Carolinában. 1824-től 28-ig e tartomány csak mintegy 108,000 dollárnyit (572,500 fr.) adott a pénzverdébe; de 1828-tól 33-ig az, déli Carolina és Georgia 2,772,000 dollárnyit (14 és fél millió) szolgáltattak, melly összeg alig teszi felét a kiásott mennyiségnek. Később még végtelenül nagyobb eredménynyel történtek az ásatások; ujabban pedig California aranytermő földei födöztettek fel, mellyek, ugy látszik, változást fognak előidézni ama fém arányaiban.

szenvedélyeket, semmire sem tudnak menni. Az észak-amerikaiak jelen vannak ugyan a congressuson, de nem vesznek részt benne. Chilit belső zavarok tartják távol; Buenos-Ayres vonakodik megjelenni; Bolivia még nem ismertetett el függetlennek; Brasilia, mert különböző módon jutott a szabadsághoz, meg nem hivatott; Paraguai elszigetelten élt: miért is csupán Mexiko, Guatimala, Columbia, Perú követei esküdtek örök szövetséget, szövetséges és képviseleti népies köztársaságot kiáltván ki egy alkotmánynyal, mellynek mintájául az Egyesült-Államoké szolgált, a vallási türelem kizárásával.

De e közben a peruiak megdöntik a Bolivar-féle alkotmányt, mint reájok erőszakoltat, s nemzeti congressust sürgetnek; visszaküldik a columbiai hadsereget, melly őket felszabaditotta, s Lamar József tábornokot nevezik elnökké.

Bolivar a katonai lángészszel nem párositott törvényhozói bölcseséget; s a déli köztársaságoknak nem csekély ártalmukra szolgált, hogy csak harczosaik voltak, nem egyszersmind szervezőik is, hogy voltak Napoleonjaik, de nem volt egy Washingtonjuk. Bolivar, nem fejthetvén ki többé tevékenységet a csatatéreken, a törvényeket veti alá, kitüntetésekre, hatalomra vágyik, s mindenütt saját alkotmányát akarja makacsul meghonositani. Látván hazája bajait, felkiált: — „Megszereztük a függetlenséget, de a többi összes politikai és társadalmi javak árán;“ s a fejetlenség egyedüli gyógyszerének a dictatorságot tartván, eltörli Columbia alkotmányát, korlátlan hatalmat ragad magához, kibirdeti a törvényelőtti egyenlőséget s a sajtó-szabadságot, felelős miniszteriumot és állam-tanácsot alakit; nyilvánosságra jövén egy összeesküvés, börtönre veti Santandert, az ő ellenfelét, s növeli a haderőt, szuronyokban és a kivégeztetésekben keresvén támaszt. Látva ez eljárást, sokan kétségtelennek tartják, miszerint annyira megfeledkezendik magáról, hogy királyi jogar után fogja kinyujtani kezét; Európa már mint bizonyosat hirdeti azt; s lapjai bántalmazzák az uj Cromwellt, az amerikai Napoleont, s felbérelve kiparódiázzák ismételt lemondásait. Ő azonban még a perui congressus által neki felajánlott egy millió dollárt is csak azon föltétel alatt fogadja el, hogy ez összeg ezer néger rabszolga megváltására fordittassék; s megelégedve az atya és szabaditó czimekkel, kijelenti, mikép megszünnék élni, a melly napon érdemetlenné tenné magát azokra. Aztán 1830 január 20-án lemond az elnökségről, el lévén határ ozva kiköltözni hazájából. — „Lefizettem tar-

tozásomat (monda a columbiaiakhoz) a hazának és az emberiségnek: vért, vagyont, egészséget áldoztam a szabadság ügyeért, a mig az veszélyben forgott. Most miután Amerika nem marczangoltatik többé a háboru által, sem idegen fegyverek nem fertőztetik azt, visszavonulok, nehogy jelenlétem akadályul szolgáljon polgártársaim boldogságának. Csak az ország java parancsolhatja rám a hazából örök számkivettetés kemény kénytelenségét.“ Ellenségei miként a többit ugy e leköszönését is szinlésnek vették, mit csak azért tett volna, hogy ismét visszaadassa magának a hatalmat; de boldog az ember, kinek csupán szándékait lehet rágalmazni! Az előitéletes történelem egyedül a trón-keresésben képes nagyravágyást látni: a nagy szellemek sokkal nemesebb büszkeség által sarkaltathatnak; s a jogar soha sem dicsőithette volna meg ugy Bolivart, mint a kard, mellynek egy continens köszöni szabadságát. — „Azt hiszik felőlem (mondá ő), olly esztelen vagyok, hogy nagyravágyásból le akarnám magamat alacsonyitani? A szabaditó czim nem dicsőségesebb-e a király névnél?“ Mielőtt odahagyta volna Amerikát, meghalt (decz. 17).

Közép-amerikai köztársaság.

Közép-Amerika köztársasága, melly egykor a guatimalai alkirályságot képezte, a nyugati hosszuság 85° és 97° s az északi szélesség 8° és 17° között százharmincz mérföld (lega) szélesség mellett százhatvan mérföld hosszuságban terül el, ötszáz mérföldnyi partvidékkel, tizenhárom kikötővel a Csendes és Atlanti-tengeren, s igen sok szigettel. Lerázván a spanyol igát (1821 szept. 21), sok forradalmon ment keresztül. Csatlakozván a mexikói szövetséghez, Iturbide bitorlása következtében elszakadt attól (1823), s Közép-Amerika Egyesült-Államai czimet vett fel. Miután 1824-ben a foederalismus jutott tulsulyra, az ország öt államra osztatott, mellyek: Antigua, San Salvador, Comayagua, Granada, San Jose; Uj-Guatimala [1]) pedig szabad kerületnek nyilvánittatott, melly gyülhelyül szolgálna a congressus részére: kikiáltatott a munka-szabadság, eltöröltetett a rabszolgaság, kárpótlás határoztatván a tulajdonosok részére, mit azonban azok nem fogadtak el. De 26-ban kitör a polgár-háboru. Az ösi családok, mellyek meggazdagodtak az egyedáruságból, s kegyekkel halmoz-

[1]) 1775-ben Guatimala egészen elsülyedt, nyolczezer családot temetve romjai alá, s más helyütt egy sikságon épittetett fel, melly fölött két vulkán, egy viz és egy tüz-hányó uralg. A régi város 1799-ben épült ujra.

tattak el a spanyol udvar által, a forradalom után veszve látván hatalmukat, a központositást ohajtották, illy uton remélvén ismét befolyáshoz juthatni: mellettök vannak a papok és szerzetesek, s központjuk Guatimala. Ellenben azok, kiknek a forradalom megszerezte az egyenlőséget, a szövetséget pártolják s San Salvador körül csoportosulnak. Vadul folyt tehát a háboru, mignem 29-ben a szövetségiek bevették Guatimalát, öldökölve, rabolva, elüzve a szerzeteseket; s Morazan, elnöknek kiáltatván ki, nyolcz éven át fentartotta a nyugalmat. De midőn hivataloskodásának ideje lejárt, kitörtek a panaszok; azt mondották róla, hogy elpazarolta a közvagyont, élethossziglani elnökségre vágyott, visszaélt a hatalommal: minélfogva a centralisták kerekednek felül.

Ugyanakkor kitört a cholera (1837), s méregnek tartatván a kormány által javasolt gyógyszerek, lázadás ütött ki: Carrera Rafael, husz éves mulatt, a fölkelők feje, fölébreszti a kapzsiságot és babonát, veszélyben forgónak hirdeti a hitet, félmeztelenen, szent képek elülvitele mellett, lándzsákkal, fejszékkel, botokkal fölfegyverezve kelnek utra a lázadók, kiáltozva: — „Éljen a vallás, halál az eretnekekre, halál az idegenekre;“ s utánok nők és gyermekek zsákokkal ellátva a martalék részére. Igy vonulnak Guatimala felé, mialatt a szövetségiek is oda tartanak, hogy visszahelyezzék Morazant: minélfogva a centralisták embertelen ellenségek és kevéssé megbizható szövetségesek közé vannak szoritva. Ezek azonban megegyezkedtek velök; de alig mentek be a városba, Carrera nem birja fékezni zsákmányszomjas embereit; a papoknak és szerzeteseknek nagy fáradságukba került visszatartaniok és rábeszélniök őket, hogy megelégedvén hatvanezer lirával elvonuljanak.

Morazan ekkor, összeszedvén a csapatokat, elfoglalta Guatimalát, s megváltoztatta a hatóságokat. De Carrera ott terem, s megveretvén ujra összeszedi magát. 39 elején, Honduras és Costa Ricca függetleneknek nyilvánitják magukat a szövetségtől; minek folytán a centralisták ujra fölemelik fejöket, és segélyül hivják Carrerát, ki támogatva az aristokraczia által, leveri a szövetségieket, dictatorrá teszi magát, s ha kellő képességgel birna, ujra szervezhetné az országot, mint ki roppant népszerüségnek örvendett a négerek, indiánok, mulattok, sőt a papság és aristokraták előtt is, kik ismét fölelevenitették ott a türelmetlen törvényeket és a kiváltságokat. De Morazan, bár gyengén, tartja magát San Salvadorban; Honduras a mulatt Ferrerának engedelmeske-

dik; a többi államok szintén különböző és egymás között viszálkodó fők alatt állottak. Cartagena 1871-ben elsülyedt.

Hondurast a hajók acajou fájáért (mahagony) keresik fel, mellynek szépsége a mult század elején vonta magára a figyelmet. Anglia 1808-ban Spanyolország beleegyezésével Yucatan tartományban a Balise folyó mellett husz évre egy telepet állitott ama fa vágása végett; 28-ban lejárván a megszabott idő nem akar kimozdulni, s az ottani királyok egyike által végrendeletileg magának engedteti át, s 1841-ben elfoglalja a tartományt. Nem régiben a közép-amerikai köztársaság visszakövetelte ama birtokot, melly igen fontossá válandik, ha egykor a panamai földszoros át fog vágatni.

Mexikó.

Mexikó, midőn szövetségileg szervezkedett (1829 marcz. 20), az összes spanyolok kiüzetését rendelte el, kik negyven ezeren voltak, s százmillió piasternél többet tova vittek magukkal: hasonló volt ez a mórok kiüzetéséhez a félszigetről. Spanyolország egyidőben visszaszerezhetni remélte Mexikót, hová Barradas vezérlete alatt öt ezer embert küldött (július), bőkezü igéretekkel egyengetvén utjokat; de az ellenség láttára lecsillapultak a pártszenvedélyek; a bátor és engesztelhetlen Santa-Anna, Vera Cruz kormányzója, fegyverre szólitotta a mexikóiakat, s megtámadta és visszavonulni kényszeritette a partra szállott csapatokat (szept. 17). Azonban csakhamar ujból kitör az egyenetlenség; Guerrero, kit egy katonai forradalom emelt a hatalom polczára, egy másik által letaszittatik arról; Buenos-Ayres, Chili, Guatimala köztársaságok egymás között dulakodnak; s unitariusok és foederalisták felváltva vérengző győzelmekkel becstelenitik meg magukat. A foederalisták a szabadkőmives páholyokkal szövetkeztek, mellyek az Egyesült-Államok miniszteriuma által alapittattak ottan; az unitáriusok ellenben a skót páholyokkal fogtak kezet: s innen keletkezett a két párt yorki és skót elnevezése. Mások egyedül a monarchiai kormányformát tartják lehetségesnek Mexikóban, s azt ajánlották VII. Ferdinandnak, küldje oda valamellyik testvérét, ki alkotmányosan uralkodjék; de ő visszautasitotta e föltételt. Bent nem valami nagy elvek, hanem kicsinyes érdekek körül forog a perpatvar ollyanok között, kik birják a hivatalokat s kik birni akarnák azokat. Elhanyagolván a földmüvelést, igen sokan nagyravágyó czélok hajhászására adják magukat a szabadság vagy vallás álarcza alatt. A forradalmak katonaiak, s ugyanazért köny-

nyen eszközölhetők és röglönösek: egy maroknyi katona fölkel, polgárisodás, emberi nem, Montezuma, s más hasonlo hangzatos szavakkal ékeskedő kiáltványt tesz közzé; a káplárból tábornok, az irnokból tanácsos lesz; megváltoztatják a tisztviselőket, egy kissé zsákmányolnak, ezzel minden be van fejezve, s tudtára adatik az országnak, miszerint a törvények uralma visszaállittatott.

Yucatan, mellynek lakosai müveltebbek s idegen hajók által látogattatnak, mindig idegenkedett az egyesüléstől, s függetlennek nyilvánitotta magát; azonban 1836 végén Santa-Anna tevékenysége folytán az egység-párt kerekedett ott felül, s a szabad és souverain államok tartományokká lettek. A megbukott Santa-Anna ujra fölkel Bustamente ellen (1843), bombáztatja Mexikót, elüzi vetélytársát, s bár gyülöltetve absolut módon uralkodik, fentartja a békét s helyreállitja az összeköttetést a külföldi hatalmakkal. De az 1844 végén megejtett választás Herrerát emelte helyébe. Egyideig megkisérlette ellenállani, de foglyul esett, s nem tudta méltósággal viselni a szerencsétlenséget (1845).

A Mexikó részére 1843 junius 13-án közzétett alkotmány képviseleti kormányt, nemzeti souverainséget, egy követi kamrát, senatust, s azonkivül egy állandó bizottságot állapit meg, melly a két kamra tagjai közül választatik; nyilvános gyakorlatnak egyedül a katholika vallás örvend; a végrehajtó hatalmat a kerületi gyülések által szavazat-többséggel öt évre választott, mexikói születésü elnök kezeli, kinek negyven éven felül kell lennie s Mexikóban székelnie.

Mexikó 1,242,000 földrajzi négyszög mérföldnyi területen, mellynek egy harmada a forró, a többi mérsékelt égöv alatt fekszik, s tenyészetben és fémekben kimondhatlanul gazdag, alig számit hét millió lakost, kik közöl négy millió benszülött, egy fehér, kettő vegyes vérü, hatezer néger; s mig Spanyolország uralma alatt legalább is husz millió piaster volt a jövedelem, 1843-ban nem ment többre tizenötödfél milliónál, a mellett három millió volt az évi hiány, és nyolczvannégy millió dollár a nemzeti adósság, melly összegből tizennyolcz és fél millióval mexikóiaknak, a többivel idegeneknek tártozott az állam. Az ezüst-bányák huszonkét millió dollárnyi érczet szolgáltatnak, de a pénzverdébe alig kerül abból tizenkét milliónyi. A kereskedés napról napra hanyatlik; a földmüvelés fejlödését akadályozza az örökös hadi állapot. A népesség szép, vidám, igen kedveli a vallási vagy farsangi ünnepélyeket, a fé-

nyelgést, színházat, játékokat, kakasviadalokat. Még mindig száz ötven kolostor van ott, mellyek birtoka mintegy nyolczvan millió piasterre rug, bár igen sokat vesztettek a függetlenség után. A papság sokat tehet az országban, még többet a hadsereg. Három gőz-fregát, két brik, három goëlette, két ágyusajka képezik tengeri erejét; a szárazföldi hadsereg negyvenezer emberből áll. De ezeket a börtönökből és gályákról szedik, s ha nem elégségesek, altisztek járják be az országot, indiánokat és szegényeket fogdosva össze erőszakosan hurczolnak el munkáiktól és családjaiktól, ütlegelve gyakorolják be s roszul ruházzák és élelmezik őket. A müvelt egyének tehát kerülik a katonaságot, minélfogva a tiszteknél is hasztalan keresnénk jellemet és müveltséget. Előléptetés után sóvárogva, forradalmakban keresik azt, mellyek ugyanazért igen gyakoriak. S valóban a hadsereg ura az országnak, nem a souverain nép; s ugy tünik fel, mintha rendeltetése nem annyira az állam védelme, mint inkább az volna, hogy változtassa annak urait.

Texas.

Dél-Amerikára igen nagy befolyást gyakorolt s egyike volt a legkülönösebb tényeknek Texas forradalma, mint olly államé, melly kelet és északon az Egyesült-Államokat, nyugaton Mexikót érinti, gazdag folyók által szeldeltetik, s 360 mérföldnyi (miglia) partvidékkel bir. Az Egyesült-Államok kormánya 1819-ben lemondott igényeiről ama tartományra, melly akkoriban majdnem néptelen volt, s melly következésképp Mexikóhoz csatolva maradt. Mosè Austin, missurii bányamüves, elhatározta egy gyarmatot alakitani ott honfiaibol (1821), mire a madridi kabinettől felhatalmazást ezzközölt ki magának. Mig Mexikó érdeke azt kivánta volna, hogy fentartassék a sivatag közte és az Egyesül-Államok között, e népesség, észrevétlenül, bámulatos gyorsasággal szaporodott és igen nagy tevékenységet fejtett ki; minélfogva az Egyesült-Államok most már szövetségökhöz kivánták volna azt csatoltatni (1824), belátván, milly fontossággal birna rájok nézve e tartomány, közelebb vivén az őket California tengeréhez és aranytermő földeihez s a Csendes-Occánhoz.

Midőn a mexikói köztársaság megszüntette a négerek rabszolgaságát (1829), sérelmet követett el a gyarmatosok tulajdonjoga ellen, kik Texasban azon határozott kikötéssel telepedtek le, hogy meg fogják tartani néger szolgáikat. Az eltörlésről szóló törvény tehát visszavonatott; de Mexikónak hadkészületeket kelle

tennie, hogy akadályozza ott az Egyesült-Államok befolyását. Midőn Santa-Anna, hogy megalapitsa a központi kormányt, fellázadván Bustamente ellen, Houston Sámuel által a San-Jacinto-síkságon legyőzetett (1836 marcz. 2), Texas köztársasága is megszilárdult. Austin, az ujváros, székhelyévé lesz a congressusnak és a kormánynak, mellynek elnökévé az imádott hős választatik, ki azonban csakhamar rágalom és megvetés tárgyává válván, Mirabeau Lamarnak kénytelen helyét átengedni (1837). Ez teljes függetlenséget akar: hosszas ingadozás után azonban végre 1845 junius 19-én az Egyesült-Államok szövetségébe lép a tartomány.

Texasnak a század kezdetén kilenczezer lakosa volt, 1836-ban hetvenezer, 44-ben háromszázötvenezer; 33-ban negyvenezer, 38-ban százezer gyapot-göngyöt vittek ki onnan; azonkivül mindenféle termékeket, továbbá szarvasmarhát, lovakat, vasat, szenet. Texas lakói, mintegy kihivólag a vadakkal szemben, a müvelt földek véghatárán épiték fel fővárosukat, s tartományuk hidul szolgáland, mellyen keresztül északi Amerika angol-szászai Dél spanyoljait fogják megrohanni, nem akarván az uj urak, miként kijelenték, egyéb határokat ismerni a Csendes-Oceánnál. Anglia minden erejéből ellenök szegül, mert jól tudja, hogy a következmény felső és alsó Canada elvesztése lesz.

Oregon.

Amerika észak-nyugati részét, melly négy millió négyszög mérföld (miglia) kiterjedéssel bir, vagyis egyharmaddal nagyobb Európánál, alig lakja ötvenezer indián és tizezer fehér, kik a különféle nemzetek telepitvényein vannak elszórva. E roppant területnek képezi részét Oregon állam, melly ötszázötven mérföld (miglia) szélesség mellett hatszáz ötven mérföld hosszuságban nyulik el, azaz fölületre nézve háromszorta nagyobb a britt szigetoknél, vagy ollyan, millyen a franczia birodalom volt Napoleon fénykorában. Áldott talaj birtokában, melly mindent megterem a miért Amerika Európára szorul: öntöztetve egy folyó által, melly kétszáz mérföldnél hosszabb utat fut be, s tizenöt mérföldnyi hosszuságban nagy hajókat is megbir; százötven mérföldnyi partvidékkel, szigetekkel, öblökkel, kikötőkkel szegélyezve; érintkezésben a Csendestengerrel, s szemközt Japánnal és Chinával, melly felé a Sandwich szigetek nyughelyül kinálkoznak, Oregon kulcsot szolgáltatna az Egyesült-Államoknak nyugati Ázsiához ott, hol ez leggazdagabb kincsekben s szomszédos Oroszországgal: bent pedig fölényre juttatná a demokrata pártot, melly a nyugati tartományok iparos és

kereskedő népességét árasztaná ott el, egyensulyozván Dél aristokrata ültetvényeseit, kik Texas csatlakozása folytán ujabb erősitést nyertek. Az Unio, birtokába keritve a nyugati lejtő amaz egyetlen nagy folyóját, egész északi Amerikát átölelné, s uralkodni fogna a két tengeren s az azokat elválasztó földszoroson. S ez volt szándéka Polknak, az Egyesült-Államok demokratikus érzelmü elnökének (1845—49), ki ép olly kihivólag bánt Európa monarchiáival, miként egykor a monarchiák bántak a köztársaságokkal. Anglia nem kevesebb hévvel szegült ellen, magának követelvén a nagy folyó egyik partját: melly hatalom ha valamikor háborut kezdene az Unio ellen, ez kénytelenittetnék felszabaditani a rabszolgákat, nehogy az ellenségtől izgatva lázadásban törjenek ki; s igy minden módon csak a polgárisodás nyerne. Végre a két hatalom között egyesség jött létre, melly szerint a Hudson-öböl-Társaságnak az északi szélesség 49-ik fokáig engedtetett szabad hajózás az Oregon folyamon.

De csakhamar uj háboru-okok merültek fel Mexikó és az Egyesült-Államok között, mellyek, elfoglalván az ellenséges fővárost (1847 szept. 15), a guadeloupei békeszerződés értelmében (1848 febr. 2) egész Uj-Mexikó uraivá lettek, melly roppant terület majdnem néptelen volt ugyan, de melly ó és uj Californiával [1]), a Csendes-tengeren Montrey kikötőt és San-Francesco öblöt adta nekik, a legjobbat Amerika nyugati partjain. S jóllehet a háboru 254 millióba került, mindazáltal az Egyesült-Államok előnyösnek találták a vásárt, s nem hogy sarczot róttak volna Mexikóra, sőt inkább ők adtak annak kárpótlást. E szerzemény váratlan fontosságra tett aztán szert, midőn Californiában fölfedeztettek a roppant gazdag aranytermő földek [2]). S talán nem sokára maga Mexikó is be fog lépni az Unióba. Melly e szerint

---

[1]) Uj-Californiát, melly kiterjedésre Európa legnagyobb országaival vetélkedik s igen termékeny és szép, Duflot de Mafras irta le.

[2]) A spanyolok háromszáz éven át lakták e földet a nélkül, hogy megkisérlették volna az ásást, jóllehet régi hagyományból ismeretes volt annak fémgazdagsága: a szászok néhány hónap alatt fölfedezték azt. Az aranytermő földek, mellyek évenként már is tizenhat — tizennyolcz millió font sterlinget adnak, harmincz — negyven mérföldnyi (miglia) szélesség mellett háromszáz mérföldnyi hosszuságban nyulnak el. Százezer munkás egy év alatt csak husz négyszög mérföldet képes átkutatni; s igy csupán amaz iszaplerakodványok kimeritése hat századot veend igénybe; és aztán ott vannak a hegységek, mellyekből lemosattak.

egy századnál kevesebb idő alatt megötszörözte népességét, háromszorozta területét, tizszerezte termelő-képességét, s mindezt (az utólsó háborut kivéve) hadsereg és hóditás nélkül eszközölte.

Bizonyára a köztársaságok eme terjeszkedése kiszámithatlan fontosságu, nem csak ama félvilágra, hanem az egész emberiségre nézve; s most már az Egyesült-Államok nem is titkolják, hogy szándékuk részt venni az európai vitákban, s a köztársasági lobogót dobni a mérlegre, melylyel a királyok osztozkodnak a népeken és jogokon.

Amerika állapota.

A különbség, melly észak- és dél-Amerika lakói között észlelhető, azok eredetéből szülemlik. Az északiak gyarmatokat alapitottak, mellyek főnökei királyok valának. Egyik gyarmat mellett másik keletkezett ugyanazon elv-alapon, az igy létrejött gyarmatok között egyedüli kapocsul a Biblia szolgált, s ezt is kiki saját belátása szerint értelmezte. A gyarmatok főnökei tehát uralkodók és főpapok valának; honnan a szabadság és a szövetség. S mig az elvazonosság összefüggésbe hozza azokat, annyi különféleséget egybe olvasztani lehetetlen lenne. Roppant vadonok s az igen erőteljes természet nagy gondolatok valósitására ösztönzik a délamerikaiakat, s minden óriási arányokat ölt ott. De velökszületett lévén a tekintély elve, valamennyi köztársaság dictaturába megy át nálok.

Columbia Perúval és Boliviával Európánál nagyobb területet képez, mellyen az igen gyér népesség iszonyu távolságok s oriási folyók és hegységek által különittetik el egymástól. Lehetséges volna-e oda bevinni amaz egységes közigazgatást, melly iránt Európa előszeretettel viseltetik? Illy végtelen területen minden átalános terv kivitele rendkivül nagy nehézséggel jár; az engedelmesség megrögzött szokásai s a tartományok között létező gyökeres különbségek utjában állanak annak; minden tartomány nem csak egyenlőséget, hanem elsőbbséget is igényel magának a többiek fölött; a szin-különbség elkülönzött kasztokat hoz létre [1]), mellyek akadályává válnak a köztársasági kormánynak. Adjuk még ezekhez, hogy csak mostanában szabadultak fel egy uralom alól, melly semmiféle képviselethez nem szoktatta, hanem ama

[1]) Faj-becsteleneknek (*infames de derecho*) neveztetnek a gyermekek, kik fehér és néger, fehér és indián, indián és néger szülőktől származnak. Brasiliában négy szines egyén esik egy fehérre.

patriarchális szolgaságban tartotta őket, melly legalkalmasabb megfosztani erélyöktől a szellemeket; s a közigazgatás gyöngesége s a csempészet szüksége folytán szokásukká vált daczolni a törvényekkel és saját karjukba helyezni bizalmukat. A közép osztály tehát, melly a spanyol aristokraczia helyébe lépett, müveletlen vala és nélkülözte a képességet; innen a kormányok ingatagsága, innen a cselszövők hatalma; a fők minden gondjukat egyedül saját dictaturájuk fentartására forditják; mig azon ürügy alatt, hogy megsértetett az alkotmány, minden lépten nyomon megujulnak a polgár-háboruk, s a városok távolsága lehetetlenné teszi a központositást és könnyüvé a forradalmat.

Általában a centralisták, akár aristokraták akár szolgaiaknak neveztessenek, fen akarják tartani azt, mi jó volt a gyarmat-rendszerben, s főleg az Egyház kiváltságait; a szabadelvüek, legyenek foederalisták vagy demokraták, rohamos ujitásokat sürgetnek, gyökerestül ki akarják tépni a babonát, vagyis az ősi hitet, s egyszerre megváltoztatni az eszméket és szokásokat. Nemzetgazdászatilag a haladó államok, millyenek Brasilia, Paraguai, a keleti oldal (Bánda orientale), Chili, Venezuela, elvökül vallják: mindenkire kiterjeszteni a szabadságot, előmozditani a gyarmatositást, sokasitani a viszonyokat Európával, növelni a kereskedelmet és ipart; a hátrálók ellenben a kiváltságon és kizáráson alapuló gyarmat-rendszer ősi eszméihez ragaszkodnak, félnek az európai befolyásoktól, s ismét az egyedárusághoz és elszigeteltséghez akarnának visszatérni. Továbbá a belföldek lakói folyóik által összeköttetésbe szeretnének jöni az Oceánnal; a partlakók pedig akadályozzák őket: honnan a küzdelmek Buenos-Ayres, Paraguai és Brasilia között. Mert az amerikai folyók nélkülözik ama szabadságot, melly az európaiakra nézve a bécsi congressus által biztositatott. Európa is be akarná oda vinni kereskedelmét és polgárisultságát, fölmenvén az Amazon és Plata folyamokon, mellyeket bámulatos közlekedési utak kötnek össze.

Ez alapja ugy a belső mint az államok közötti egyenetlenségeknek is, mellyek igen szomoruvá teszik Dél-Amerika állapotát, s brigantikká változtatják át a függetlenség hőseit [1]).

[1]) Dél-Amerika mozgalmaiban sok olasz vett részt; olasz eredetü volt Manuele Belgrano, az irodalmár, ki a hirlapokban a függetlenségnek lépett fel hirdetőjéül, aztán küzdött annak érdekében, s nagy népszerüségre tett szert, terjeszteni igyekezvén az ismereteket az alsó néposztályokban (— 1820). Venezuelában Agostino Codazzi

Amellett Európa hatalmai is háborgatják őket majd régi igényekkel, majd uj követelésekkel; s Francziaország, melly 1830 után elismerte ama köztársaságokat, azóta ellenséges állást foglalt Buenos-Ayressel szemben, s szitotta ott a polgárháborut, mellyet Manuel de Rosas kezdett Rivadivia elnök ellen. Amaz a vidéki népben keresett támaszt maga körül csoportositván a vad törzseket, hogy ellenszegüljön az unitáriusoknak; majd kormányzó lett, harczolt a patagoniai vadak ellen, s népszavazás utján dictaturát nyert (1835), s 40-ben ujra megválasztatott, bár a francziák, kik igen nagy ellenségei voltak, ostromzárolták a köztársaságot. Makau altengernagy, ki vele szerződésre lépett, meggyőződött, menynyire tulzottak voltak a vádak, mellyeket ellene a számüzöttek felhoztak. A római udvarral is sokáig folytatták az alkuvásokat a délamerikai köztársaságok, s a püspöki székek hoszu időn át betöltetlenül maradtak. Castilla tábornok Peru elnökévé lévén, most jó közigazgatónak mutatja magát, s azon van, hogy fentartsa a békét, mi a legnagyobb áldás egy államra nézve.

Hogy ha egyszer sikerülend a déli államoknak szervezniök magukat, akkor majd uj erővel látnak a bányászathoz, müvelés alá veendik a talajt, uj termékeket vivén be oda, miként már Brasiliában történt a theával; utak és gőzhajók ezer meg ezer mérföldnyi vonalakat fognak befutni; tengeri erőre teendnek szert, melly olly annyira szükséges ott, hol roppant folyók és végtelen erdőségek akadályozzák a hadjáratokat; a hitküldérségek ujból hozza fognak polgárositó munkájukhoz s a müveltek már most is napról napra ujabb és ujabb területeket vetnek uralmuk alá: maguk a vad népek sem fetrengenek többé teljes barbárságban, hanem némileg polgárosult szokásokat vettek fel; s gyakoroltságot szereztek maguknak a mesterségekben és a földmüvelésben. Roppant fontossággal birand továbbá a panamai földszoros átmetszése, mit Humboldt lehetségesnek tüntetett fel, s melly terv most, szorgalmas tanulmány tárgya lévén, nem látszik távol állani a valósulástól. Majd ha a hatszázezer tonnányi áruk, mellyek most a Horn-fokot kerülik meg, annyival rövidebb uton és kevesebb költséggel juthatnak rendeltetésök helyére, egész Európa érezni fogja annak hatását, s még inkább Polynesia és Malesia számtalan

---

ezredes, Lugoból, sok földrajzi munkát irt, s most is a nevezett köztársasághoz tartozó tengeri Cordillerák felső vidékének gyarmatositásával foglalkozik. A genuai Garibaldi Montevideóban küzdött.

szigetei, s az ázsiai nagy szárazföld keleti és déli lejtőjén elterülő gazdag vidékek [1]).

HUSZONKETTEDIK FEJEZET.

Franczia ország. — Restauratio.

A közép osztály diadalmaskodott a nagy forradalomban, s meg akarván tartani vivmányait, összeesküdött a hátráló Napoleon ellen, s visszahelyezte a Bourbonokat. Ezektől egy Chartát nyert, melly többet engedett neki, mint a mennyit 89-ben követelt, mert minden kiváltságot eltörölt s a királyt mint örökös legfőbb tisztviselőt visszaállitotta ugyan, de nem ama nemességet, melly ellen volt tulajdonképen irányozva a forradalom. E charta szerint minden franczia egyenlő a törvény előtt; s képes bármelly hivatalra; szabad az egyén és a sajtó; szabadok a hitvallások, jóllehet állam-vallásul a katholika ismertetik el; sérthetlen a tulajdon;

[1]) 1856-ban Párizsban egy fontos munkácska jött ki *Az Egyesült-államok befolyásáról a közel jövőben Európa politikájára, „Hic erit Scipio qui in exitium Africae crescit“* jelmondattal.

Az Egyesült-Államok rendkivül gyors emelkedésére vonatkozólag csak kevés pótlékot adhattunk e fejezet folyamában. Most az államok száma ötvenegy s a népesség, századunkban, négy millióról huszonháromra szaporodott. New-York 1793-ban harminczkétezer lakost számitott, most fél milliónál több lakója van; a Missisipi völgyében nevezett év óta négyszázezerről tizenhárom millióra emelkedett a népesség száma. Monroe, ki aztán elnök lett, 1828-ban kijelentette, mikép Amerika feljogositottnak hiszi magát beavatkozni az európai ügyekbe, s hogy Amerika az amerikaiaké, nem a gyarmatosoké. Illy értelemben folytonosan fenyegetik Cubát; s a betörések, mellyeket egynémelly merész bandafönökök intéznek, millyen volt Walter, ki elfoglalta Nicaraguat, csak elöjátékai a mindig uj hoditásoknak, főleg közép Amerikában, melly fontossá vált, mióta vasutak és egy csatorna által közlekedés jött ott létre a két Oceán között. A *Know-nothings*-párt a benszülött elemet akarja uralomra juttatni, s e törekvésében Angliával sem fél daczolni, melly a sérelmeket is zsebre rakja, csak hogy kikerülje a háborut, melly megfosztaná őt a gyapottól, mi fele népességének ad kenyeret. A demokrata párt folytonosan uj tartományokat igyekszik meghóditani és bekeblezni, hogy rabszolgatartókká tegye azokat; mig az ugynevezett katholikus párt el akarná töröltetni a rabszolgaságot

Canada is nagyszerüen növekedett, mert jóllehet nem történik oda bevándorlás, a hatvanhárom ezernyi franczia lakosság, mellyet Anglia ott talált, mostanig hétszázezerre szaporodott.

nem esnek betudás alá az addig nyilvánitott vélemények és ohajok; eltöröltetik az ujonczozás. A végrehajtó hatalmat a király gyakorolja, kinek személye sérthetlen; mint az állam és hadsereg fejét, őt illeti a jog hadat üzenni, szerződéseket kötni, nevezni a közigazgatási hivatalokra. Ő hozza javaslatba a törvényeket; s miután a pairek és a követek kamráiban megvitattatván elfogadtatnak, szentesiti és kihirdeti azokat, s szabályzatokról gondoskodik s megteszi a törvények végrehajtásához s az állam biztonságára nézve szükséges rendelkezéseket. A korona tényeiért felelősek a miniszterek, kik a végrehajtó hatalom határozatait a parlament többségének nézetéhez tartoznak alkalmazni. A pairek, kiknek száma nincs megszabva, a király által neveztetnek, s örökösök; a királyi ház herczegei jogilag tagjai a pair-kamrának, s huszonötéves korukban nyernek tanácskozási szavazat-jogot. A pairek ülései titkosak; hozzájok tartozik megvizsgálni a felségsértés eseteit. A követek, kiknek ülései nyilvánosak, a választó testületek által neveztetnek; megbizatásuk öt évre terjed, s évenként egy ötöd részben megujittatnak: legalább negyven éveseknek kell lenniök, s ezer frank egyenes adót fizetniök. Semmiféle adót nem lehet kivetni a kamrák beleegyezése s a király szentesitése nélkül. Ez hivja össze évenként egyidejüleg a kamrákat; joga van feloszlatni a képviselők kamráját, vagyis visszaküldeni őket az ő természetes biráikhoz; de három hónap alatt ujat kell összehivnia.

Tehát, korlátolt király, végrehajtói teljhatalommal s felelős miniszterekkel; egy örökös s egy választott kamra, melly képviselje a középosztályok többségének eszméit. A franczia alkotmány különbözik az angoltól, mennyiben a kezdeményezés a királyt illeti, a miniszterek üléssel és szóval birnak a kamrákban, a követek kamrája által vád alá helyeztethetnek, árulás vagy zsarolás esetén a pairek elé állittatnak. Továbbra is érvényben maradnak a császárság törvénykezési rendszere és polgári codexe, s a Chartával nem ellenkező törvények; a jószágelkobzásnak jövőre nincs helye; a megkegyelmezési jog a királyt illeti. A nemesség, eltörültetvén mint intézmény, megőrzi vélemény-uralmát és befolyását az alsóbb osztályok fölött. Magának a papságnak sincs mint testületnek politikai léte; de a nép között születvén s birván annak bizalmát, a polgárokkal nevelése, a nemességgel gyakori érintkezései kötik őt össze. A nép nem vesz részt a közügyekben, de nyitvák előtte az utak, hogy felküzdhesse magát.

Ez ajándékot adta XVIII. Lajos az országnak, mellynek trónjára idegenek által helyeztetett vissza; de ő ajándéknak nézte azt, mig a nemzet ugy tekintette mint őt jogosan megilletőt. Aztán a Charta valósitásának nagy nehézséggel kelle járnia egy olly népnél, melly nem volt hozzá szokva az alkotmányos formákhoz és a nyilvánossághoz, s hol a tapasztalatlan szabadság küzdelemben állott a megrögzött absolutismussal. Ennek hivei a restauratióban a régi rend visszatérését látták s meg voltak vigasztalva, de tapasztalván később, miként a mult töredékei nem képesek uj életre kelni, a helyett hogy szilárditani igyekeztek volna annak mesterkélt hatalmát, a szabadság után sohajtoztak. Az encyclopaedisták tanitványait boszantotta a középkor ezen visszatérése, miként ők az uj állapotot nevezték. A jakobinusok és buonapartisták, kik szövetkeztek a száz-napi uralom alatt, rosz szemmel nézték a trónt, melly halálthozó volt a köztársasági eszmékre, s más részt nélkülözte ama teljes önkényhatalmat, melly eltapos és tovább megy. A köznép előtt kevésbbé szépnek tünt fel, mert nem ékesitették azt a legyőzöttek zászlói. A bankárok elvesztették a nyereményeket, mellyeket bőven juttattak nekik a megszoritások és egyedáruságok.

Viszont a királypártiak, kik boszu- és reactio eszmével tértek haza, jutalmul gyülölséges hüségök vagy vállalkozó költözésökért maguknak állomásokat, „az első vétségek s az utólsó szerencsétlenségek“ szerzői ellen pedig büntetéseket és kemény eljárást sürgettek; s felülkerekedvén az 1815 iki kamrában, szigorrá sarkaltak Ney tábornagy ellen, kinek halálra itéltetése, miként ügyvéde Dupin mondá, „igazságtalan volt, mert a védelem nem volt szabad:“ hol a nyugalom megzavartatott, katonai törvényszékek vérengzően állitották azt vissza. A bünbocsánat, mivel minden okos kormánynak kezdenie kell, ellenmondásra talált, s kivételekkel szorittatott meg; az ujra szervezett akademiából (Institut) kizáraltak némellyek, mintha a tudomány valamelly pártnak volna tulajdona: a szószékről szakadatlanul szidalmakat szórtak a forradalom ellen nem látván abban egyebet a diadalmaskodó istentelenségnél, jóllehet a szidalmazók élvezték annak előnyeit a nélkül hogy szenvedtek volna valamit erőszakoskodásaitól: s mert a kormány mérsékeltebben haladt mint a párt, melly által támogattatott, ebből ellenzék lett, melly az egyházi és tartományi szervezet erősbitésén dolgozott.

A kamrákon kivül tehát a tulzó királypártiak egy társulata

keletkezett, melly ollyanok közül toborzotta tagjait, kik tudománynyal, pénzzel, szóval, vallásos eszközökkel befolyást voltak képesek gyakorolni a sokaságra; s gyüléseket, mulatságokat, értekezleteket tartottak, támogatva Artois gróf (X. Károly), s más herczegek által, kiknek sehogy sem tetszettek a királyi hatalmat megszoritó korlátok. XVIII. Lajosban is megvolt a hajlandóság előtérbe állitani magát és saját tekintélyét, áthágásával amaz alkotmányos formáknak, mellyek a miniszteri felelösség köpenyével fedik el a királyt. De a trón barátai ragaszkodtak a Chartához: Chateaubriand egyedüli mentö horgonynak tartotta azt a forradalom által hányatott állam-hajó részére: Foy tábornok felkiáltott: — „Ki többet, vagy kevesebbet, vagy másként akar mint a Charta, hütlen esküjéhez.“

Legyen szabad kissé hosszasabban foglalkoznunk e viszályokkal, mert többé kevésbbé mindenütt ismétlödni látjuk azokat, hol az alkotmányos élet kezdetét veszi; s mert Francziaország igen gyakran szolgál mintául, a nélkül hogy az utánzók okulni tudnának tévedésein s megkimélnék azoktól magukat.

Bent nehéz sebek vártak gyógyitásra. Napoleon roppant adósságokkal terhelve hagyta az országot; a szövetségesek mind a hadiköltségekért, mind a félelemért kárpótoltatni akarták magukat Francziaország által; az 1815-iki sajnálatos betörés ötszáz millióba került; a megszálló hatalmaknak három év alatt hétszázötven, aztán ismét kétszáznyolczvan milliót kénytelenitettek fizetni; a kormány ellen legnagyobb részt az odahagyott rajnai tartományok által támasztott visszakövetelések ezerhatszáz millióra rugtak, melly összeg Wellington közvetitése folytán kétszáznegyvenre szállitatott alá; ugy hogy az államadósság ezerkétszázhatvanról háromezerhétszázhatvan millióra emelkedett. Kemény büntetése a dicsvágynak! de meggondolatlan azok részéről, kik a béke barátaiul vallották magukat, s kik illy módon olly kisegitő eszközökhöz kényszeritették nyulni a franczia kormányt, mellyek elkeseredést szültek. Leginkább boszantotta a nemzetet az idegenek sértő önelégültsége, s annak látásá, miként lobogtak városaik fölött ama zászlók, mellyek még a franczia győző lábának hátrahagyott nyomait viselték magukon. Midön a megszálló hadsereg kivonatott (1817 szeptember), a kormány szabadnak érezte magát, s mint illyen belépett a Szent-szövetségbe: de e lépése fenyegetésnek látszott, mintha Francziaországba is át akarta volna ültetni annak önkényuralmi eszméit.

Hogy akadályozzák azokat, mind a jogszerü, mind a törvénytelen ellenzék talpra állott. A törvénytelen ellenzékben három fokozat mutatkozott. A napoleoni tisztek, kik mintegy huszezren a tábori életet nyugalommal voltak kénytelenek fölcserélni, Szent-Helena, vagy a gyermek felé tekintgettek, ki az osztrák sas szárnyai alatt növekedett, s azt remélték, e hatalom segélyezni fogja őket, hogy trónra ültesse egy főherczegnő fiát, vagy hogy zavarja a nem szivesen látott szomszédokat. Mások köztársaságot ohajtottak; és pedig némellyek, La Fayettel, szelidet és háziasat, az amerikai mintájára; mások, miként 93-ban, erőteljeset és jogokban bőkezüt, melly a királyok réme, s a népek reménye. Egy harmadik töredék Anglia forradalmára emlékezett vissza, s annak Francziaországban valósitása végett szükségesnek tartotta, hogy miként amaz országban történt, a visszahelyezett uralkodóház egy másikkal cseréltessék fel, melly sem boszuérzet által ne vezettessék, sem a mult után vissza ne sirjon, s melly mindent a forradalomnak köszönjön. Mindezek függetleneknek nevezték magukat, s megnyerni igyekeztek a közép osztályt, gerjesztvén annak reményeit vagy félelmeit; maguk köré gyüjtötték azokat, kiket a Bourbonok elégedetlenekké tettek; felhasználták a hirlapokat és torzképeket; ütötték a hitküldéreket és jezsuitákat, melly névvel átalában a buzgó papokat és azok pártolóit jelezték.

A törvényszerü ellenzék a kamrákban müködött, mellyek az alkotmányos hatalmak gyakorlata által mindinkább szilárdultak. Angliában a politika két század óta egész nyiltan üzetik, minélfogva a nép szemmel tartja és kötelezi azt az ország érdekéhez alkalmazni magát. Francziaország, mint alkotmányos állam, még egész uj, s ugyanazért a miniszterek szerint ingadozik, kik tapasztalatlan kormányosok lévén, minden szellőt zivatarnak tartanak, s elvesztik az irányt: aztán a nép sincs még hozzászokva az illy vitatkozásokhoz, s a kitörő hangok és nagylelkü szavak hallatára könnyed képzelme mindjárt lángot kap.

Az ellenzék sarkpontjait a választási törvény s a censura képezték. Képviseleti kormány nem létezhetik szabad sajtó nélkül, minélfogva egynémelly királypártiak is védelmezték azt, s többek között Chateaubriand, mintha azt mondotta volna a Bourbonoknak: — „Én támogatni fogom a ti jogartokat, csak ti is tiszteljétek az enyémet;“ s felkiáltott: — „Nem akarom, hogy, ha Kopernikusok és Galileik születnének, valamelly censor egyet-

len tollvonással a feledés homályába taszithassa vissza a titkot, mellyet az ember lángesze a mindentudó Istentől el találna lesni.“ — „A censura (mondá Daunou) lényegileg részrehajló, s mindig az volt, s lehetetlen, hogy ollyan ne legyen; nem egyéb az föltétlen önkénynél.“ Royer-Collard, ki maga is a sajtó megszoritását sürgette, keserü gunynyal mondá: — „Roppant meggondolatlanság volt, a teremtés nagy napján szabadsággal és értelemmel megajándékozva bocsátani világgá az embert. Onnan van a rosz és a tévely. Egy magasabb bölcseség áll tehát elő jóvá tenni a gondviseles hibáját, megszoritani annak oktalan bőkezüségét, és segélyt nyujtani a bölcsen megcsonkitott emberiségnek, hogy a barmok boldog ártatlanságához emelje azt fel.“

Mi a választásokat, a képviseleti rendszer emez alapját, illeti, a kormány befolyást igyekezett azokra magának szerezni. Visszautasittatván az egyenes választás, a kettős fokozatu állapittatott meg, s kezdetöket vették a választási küzdelmek, mellyek eleintén a tulzó és mérsékelt királypártiak, aztán a mérsékeltek, ministerialisok és doctrinairek, végre a doctrinairek és függetlenek között vivattak.

Doctrinairek.

A sompuisi Pierre Royer-Collard (1763—1845) megtámadta Condillac érzékelviségét mint szülő okát a szellemek lealacsonyodásának Napoleon alatt, s a rémuralom vagy a fegyver baromi zsarnokságának. Ékesszólását egy rendszer gyülöletéből s az ellenmondásból meritette, nem pedig a nép iránt táplált szeretetből, mellyet ő inkább el akart távolitani az alkotmánytól, mert a rémuralom meggyülöltette vele a népfenséget. Ő a kamrát választottnak, de nem képviseletinek, s a követeket a kamra, nem a nép követeinek, s a király tanácsosainak tekintette. Mindamellett hogy keveset beszélt s még kevesebbet irt, nagy tekintélyre tett szert: s mert a vitatkozásokat dogmatikai alakban szokta rövidletezve ismételni, s gyakran használta a doctrina szót, pártbeliei doctrinaireknek nevezték magukat: melly szó egyébiránt határozatlan jelentőségü, mint minden párt-elnevezés, s mindenki tetszése szerint értelmezte azt. Uj emberek voltak ezek, törvénytudók, irodalmárok, kik minden fontosságot a képességbe helyeztek, hamindjárt nélkülözné is az az erkölcsiséget és igazságot (justitia), s kik néhány elvont szabályelvet gyártván maguknak, ezek szerint akarták volna igazgatni a politikát. Ellentétben az absolutistákkal, kik csupán egyetlen oldalra szegezik tekintetöket, szi-

lárditani törekedtek a tényleges hatalmakat, mellyek a tulajdonból, a gazdagságból s egyéb állapot-előnyökből származnak, megalkuvások utján hozva öszhangba egymás között azokat: eltérőleg a szabadelvüektől, kik szükebbre akarnák venni e hatalmak tekintély-körét, a lehetőségig függetlenitvén azoktól létünket ollyformán, hogy mintegy elszigetelnének bennünket a társadalmi élettől [1]; s a politika czéljául a közép osztály érdekeit tüzik.

Constant Benjamin.

Constant, Lausanneból (1767—1830), ki miként a vallásban ugy a politikában is csak tagadásra szoritkozott, s eröteljes értelmiséggel gyenge kedélyt és hideg szivet párositott, Franczia-országba a német irodalmat, s a bölcsészetbe az érzelmi morált vitte be, melly az egyes lelkiismeretek hullámzásainak van alávetve. Tekintve eszméit, érzelmeit, ész-járását, erkölcsei lengeségét, tiszteletét Voltaire iránt, gunyoros szokásait, amaz angol iskolához tartozott ő, mellynek Monnier volt szónoka, Necker pénzügyére, Stael hősnője, s mellynek Sándor császár avatottja lön. Napoleonnal szemközt ellenzéket képezett a nélkül, hogy a franczia nemzet képviselőjét látta volna benne; a száz napi uralom alatt hozzá csatlakozott, de örökös pairek nevezését tanácsolva neki, miként Angliában divik; a restauratio idejében feje lett ama polgári szabadelvüségnek, melly küzdelemben állott a nemzeti souverainitással, de csupán azért, hogy biztositsa az egyedi függetlenséget a hatalom tevékenysége ellenében. Az alkotmányos rendszerben, melly csupán költelmek és ellensúlyok által tartatik fen, s bonyolultságainál fogva a gyöngéd természeteknek előnyt ad az egyszerü és eröteljes lelkek fölött, első rangú szereplésre ösztönözték őt a népszerüség szeretete s az ifiuság iránt táplált rokonszenvek; habár erélyt soha sem fejtett ki, s a gyakori ellenmondások kételgő ingatagságról vádolták őt. Mint protestans ellensége volt a papoknak: könnyed és elmés a hirlapokban és szószéken, czikkeiből egy Alkotmányos politikai folyamot állitott össze, mellyben minden emberi társulás czéljaul a politikai szabadság által biztositott egyéni szabadságot tüzi. A régiek azon

---

[1]) *J' aspirais avec enthousiasme vers un avenir, je ne savais trop lequel, vers une liberté, dont la formule, si je lui en donnais une, était celle-ci:* Gouvernement quelconque, avec la plus grande somme possible de garanties individuelles, et le moins possible d' action administrative. — **Thierry**. *Préface aux dix ans d' études historiques.*

voltak, hogy minden polgárt részesévé tegyenek a társadalmi hatalomnak; a mostaniak törekvése biztositani a magán élvezeteket. A politikai intézmények szerződések, mellyeknél fogva az ember ősi függetlenségének csak lehető legcsekélyebb részéről mond le; miért is a társadalom nem bir joghatósággal az egyedek fölött, hacsak nem azért, hogy akadályozza őket egymas kölcsönös megsértésében.

A mi egész munkánk czáfolata ez elvnek. Szerintünk mind az egyed, mind a társadalom az emberi nemért vannak; mindkettő tevékenységének az a czélja, hogy nemünk folytonosan tökélyesbüljön, hogy a nemzetek a fejlődés lehető legmagasb fokára emeltessenek, s e czél elérésére minden egyed adózni tartozik személyes tehetségeivel és az összesek iránti szeretetével.

Constant meddő tanai szerint az ipar-verseny korlátlan jogosultsággal bir; a társadalmi hatalom beavatkozása bitorlás; és bitorlás minden adó, mellyet sürgető szükség nem parancsol. A társadalomnak nincs joga intézkedni az anyagi rendben, annál kevésbbé az erkölcsiben; a vallásnak minden egyes ember érzületéhez kell alkalmazkodnia; a gyermekek nevelése a szülőkre hagyandó. Az együttélés czéljául az egyénnek függetlenitése tüzetvén, a társadalom tagjai csak azok lesznek, kik illy függetlenséget visznek abba magukkal, vagyis a tulajdonosok. Hadat üzenvén ekként az aristokratikus kiváltságoknak, szilárditani igyekezett a polgárokéit; s következésképp helytelenitette a kétfoku választást. Ha csupán az egyedek érdeke a valódi, s az általános csak alku ezek között, ugy nem marad többé nemzetiség, s minden a helyhatóságra vitetik vissza; valódi kormány egyedül a községi lesz; s a központi hatalom az ellenmondások kiegyenlitésére szoritatik, mellyek a helyi hatóságok által támasztott igények között fölmerülnének. Illy felfogásból kiindulva állitotta ő fel elméletét az alkotmányos egyeduralomra nézve, melly az ő rendszerében nem egyéb semleges hivatalnál és tisztán mérséklő a tevékeny elvek között; a végrehajtó hatalmat a miniszternek kell kezelnie, függetlenül a királytól, kinek egyedüli kötelessége megtartani jogkörükben a hatalmakat, vagy minisztert cserélve, vagy feloszlatva a kamrákat; melly elv aztán ezen formulában nyert kifejezést: „A király uralkodik és nem kormányoz.“

La Religion considérée dans ses formes et dans ses développements, és Le polytheisme romain czimü munkáiban a vallást ép olly fejlődés-képesnek vitatja, minő

az egész müveltség. Nem alapszik tehát az Isten léténck s a dolgok lánczolatának szükségképi megengedésén; hanem az emberi szellem ösztönszerü hajlama, önkényes dogmákba öltöztetett érzelem az, melly a logikai szükségnek eleget tenni van hivatva; határozatlan ész-istenlet, egyetlen izben történt felsőbb kinyilatkoztatással, s minden egyéb tekintély nélkül az egyedi lelkiismereten kivül. A papi testületek s a régi mysteriumok nem rejtegettek tisztább hagyományokat, mellyeknek a népies vallás csak visszfénye lett volna. Az istenek származásáról szóló tanok s a mythologia fonákságok s a papság tévedései vagy csalásai: hol a papság nincs szervezve, s a vallás önkényt szülemlik a közvéleményből, miként Görögországban, ott az folytonosan tökélyesbül, összhangba tévén magát a müveltséggel.

A régi Encyclopaedia és Kant tanainak e keverékét jónak láttuk bővebben ismertetni, mint kifejezését a rendszernek, melly akkoriban szabadelvünek neveztetett; s melly, mig a királyoknak félelmet okozott, a népben csekély bizalmat volt képes maga iránt kelteni.

XVIII. Lajos, jóllehet neki, mint a kiköltözöttek fejének, fennkölt fogalmakkal kellett birnia a monarchiáról, buzgalmat tanusitott, nem csak nemzete becsületének visszaállitásában szemközt az idegenekkel, hanem a Charta megszilárditásában is; ugyanazért elbocsátotta a kamrát, melly királyiabb akart lenni a királynál, s az 1818-ki uj választások által La Fayette, Manuel és hasoniók jutottak be abba. Az uj miniszterium, mellynek nem feje, hanem lelke Decazes, a király kegyencze vala, engedékenységre hajlott: de a királypártiak által akadályoztatva tapogatózva müködött, a nélkül, hogy határozott állást foglalt volna: mindazáltal eltörültetett a censura; esküdtszékeknek vettettek alá a sajtóvétségek; a hirlapok kiadói felelősek, pénzbiztositékot tartoznak letenni, s ezután csak ugy tekintendők mint bünrészesei a vétségeknek, mellyek a sajtó által elöidéztethetnének.

De már a mérsékelt szabadelvüek is tulszárnyaltattak; s Gregoire, a hivatalától megfosztott és királygyilkos püspök, megválasztatása a kamrákba arczulcsapás gyanánt tünt fel a visszahelyezett királyi házra nézve. Érezte azt Lajos, s megnyitván 1819-ben a kamrákat igy szólt: — „Valami határozatlan de való nyugtalanság tartja megszállva a szellemeket; mindenki biztositékot ohajt a jelen tartóssága iránt; a nemzet csak tökéletlenül élvezi a törvényes rend és béke előnyeit, mert félti, hogy elragadtatnak

töle a pártok erőszakoskodása által, s rémülve látja ezek terveinek nagyon is nyilt kifejezését.“

Igy lett bevallva a fölszinen működő kormány elkülönzöttsége az alant izgó nemzettől, mellyben még mindig élt a forradalom, mig amabban már kialudt: de a helyett, hogy élére állott volna a társadalmi mozgalomnak, mellynek hullámzása már észlelhető volt, a kormány, egy csekély szám kedveért, elfojtani igyekezett azt. Hasztalan figyelmeztették a kormányt barátai és azok, kik vissza akarták azt tartani a törvénytelen lépésektől; Talleyrand felkiáltott: — „Az, mit egy ország összes felvilágosult emberei évek hosszu során át folyvást hasznosnak és jónak hirdettek, a kor kivánalmául tekintendő. Illyen a sajtó-szabadság. Napjainkban nem könnyü dolog hosszu időn át ámitani. Elfogadni egy olly küzdelmet, mellyben az egész nép részt vesz, hiba; s most minden politikai hiba veszélyekkel jár.“ S Manuel: — „Mit czéloznak önök ez időtlen elnyomó rendszabályokkal? a vulkánt akarják kioltani? de nem tudják-e, mikép a tüz lábaik alatt ropog, s hogy ha tág rést nem engednek annak, önök romlásával fog az magának utat törni?“ E kamarai viták kint még inkább tuloztattak a sajtó szava, a pártok fondorkodása s a tömeg félelmei által; roppant izgatottságban voltak tehát a szellemek, s ellenséges hangulat uralkodott a választó gyülekezetekben, az iskolákban, a köztéreken. A kormány pedig még inkább megátalkodik, annál inkább, mert más országokban néplázadások törtek ki a királyok ellen.

Berry herczeg meggyilkoltatása.

E közben Károly Ferdinand berryi herczeg, praesumtiv trónörökös, Louvel tőre által sujtatik (1820 febr. 4), melly merénylet az orleansi háznak, a buonapartistáknak, sőt Decazes miniszternek is, leginkább pedig a szabadelvüeknek tulajdonittatott: de csak egy embernek volt az müve, kit rajongóvá tettek a hirlapi czikkek s a példák, azonban semmiféle párt által nem volt fölbérelve, s ki szenvtelenül viselte el a halálbüntetést. A királyi ház és hiveinek szomorusága némileg mérsékeltetett az által, hogy az özvegy jóreményben levőnek vallotta magát: de ama merénylet ürügyet szolgáltatott a tulzó királypártiaknak kikelni a kormány gyengesége ellen; a nemes felháborodás szolgaiakká tette a kamrákat; szigoru fellépést sürgettek az istentelen tanok ellen, mellyek felforgatással fenyegették a vallást, az erkölcstant, a monarchiát és jogokat. A Szent-szövetség forradalom előfutáraul tekintette ez

eseményt; Sándor a királyok egy uj összejövetelére látott abban indokot; s az ő kegye ismét visszahelyezte Richelieu Emmanuelt a miniszteri székbe. De a függetlenek akadályul tekintik őt; a doctrinairek nem tudnak engedni merev és fennhéjázó elveikből: miért is nélkülözve a támogatást, mellyre szüksége vala, kénytelen a királypártiakkal fogni kezet, s megszoritani az egyéni és sajtó-szabadságot, büntetve a nemzetet egy vétségért, mellyet nem akartak elszigeteltnek hinni. Az illy befolyások alatt választott kamra letériti a királyt a mérséklet utjáról, s még inkább miután Richelieu Villélenek kénytelenittetett átengedni helyét (1821), ki el volt határozva lassanként ölni meg a forradalmat.

A hevesebbek, nem adhatván ki tüzöket a sajtóban, a titkos társulatokban összpontositották azt, s terjeszkedett a carboneria. Már 1820-ban felcsapott a forradalom lángja Párizsban, melly sok országra átharapózott: 22-ben legalább öt lázadás ütött ki, melylyek megbuktak, mert sem az okosság, sem a merészség erejével nem birtak. A rochellei fölkelés (441. lap.) vezérei vérpadon végezték életöket; Berton tábornok Saumurben a köztársaságot éltetve állotta ki a halál-büntetést társaival; s a nép tétlenül nézte a dolgok folyását, mert amaz összeesküvések csak a polgárságra támaszkodtak, nem az egész népre; s a közben a monarchia büntetve erősbödik és visszahat. A pörökben La Fayette, Manuel, Constant, Foy tábornok, Laffitte bankár jeleztettek a mozgalmak archimandritái gyanánt, s a közhit a bátoritások és pénzsegélyek forrásául egy olly magasan álló egyéniséget tartott, kit senki nem bátorkodott volna sujtani. Viszont, a szószéken Artois gróf ugy állittatott elő, mint feje egy titkos kormánynak, melly mindenfelé királyi ügynököket müködtetett az absolut monarchia visszaállitása végett.

Jeleztük már a hadjáratot Spanyolország szabadelvüi ellen. A hadsereg ott, nem találván határozott ellenállásra a nemzetnél, igen könnyü győzelmeket aratott, mellyeket szerencsétlenségre Franciaországban még tulozva akartak feltüntetni, hogy dicsfénynyel övezzék Angoulême herczeg halantékait, s hogy megadják a békés fehér zászlónak ama babér-diszt, melly olly kevéssé illett ahhoz. Chateaubriand hasztalan akarta ámitani a jelent és utókort „a restauratio legpolitikusabb és legeröteljesebb tényének“ nevezve ama hadjáratot; a szabadelvüek nem akartak abban egyebet látni aljas engedékenységnél a Szent-szövetség politikája iránt, egyetemben a szándékkal: elhinteni az önkényuralmat tul a Py-

raeneken, hogy aztán Francziaországba is átültessék, s utánozni, mit az idegenek a forradalmi Francziaországgal tettek, tudniillik rájok, a spanyolokra, erőszakolni a belkormányzat formáját. Manuel eme szavakra fakadt: — „A forradalmi szellem veszélyes, de az az ellenforradalomé is. A forradalmak, mellyek előre haladnak, követhetnek el kihágásokat, de legalább, előre haladva, czélhoz jutnak. Ha azt hiszik önök, hogy VII. Ferdinand veszélyben forog, ne ujitsák meg a körülményeket, mellyek vesztőhelyre vitték azokat, kik iránt önök olly élénk érdekeltséggel viseltetnek. Mert az idegenek beavatkoztak a franczia forradalomba, XVI. Lajos letaszittatott . . . . .“ E szólamok s a szónok hideg bátorsága dühre ingerlik a királypártiakat; s megsértésével a népképviselői függetlenségnek, Manuel csendőrök által vonszoltatik ki a képviselők teréből (1823 marcz.). A baloldal követi őt, számitva a kivül állongó nép tapsára s talán közbelépésére is, melly reménye azonban hiúnak bizonyult. Ez eljárás nem hagyott fen többé kétséget az iránt, hogy, miután leigázták volna a sajtót, a szólásszabadságot is meg akarták szoritani. Az erő lábbal tapodta a jogot, melly diadalmasan vala fölemelkedendő.

Azonban, miként rendesen történni szokott, a győzelem s az erőteljes rendszabályok némi népszerüséget szereztek a kormánynak, s Villèle miniszter már bizni kezdett, hogy az absolutismus karjaiba vezetheti Francziaországot; eltávolitotta a kabinetből, kiket gyanusaknak tartott; egy nagyszerü kölcsönt kötött a Rothschild házzal, melly ez órától fogva roppant fontosságra emelkedett; s feloszlatta a kamrát, hogy egy alkalmazkodóbbat hozzon össze. A választás megfelelt a fondorkodó királypártiak reményeinek; de a kik elüttettek, igen nagy ellenséges sereget képeztek a kormánynyal szemben. A törvény, melly hét évre szabta e kamra tartamát, mellyek lefolytával egész ujból kelle alakittatnia, megsérteni látszott az alkotmányt: s a népek legitimitását a választás képezi; miért is ki ez ellen merényletet követ el, felbátoritja őket ugyanugy bánni a királyok legitimitásával.

Vallás.

A politikai érdekekhez vallásiak is vegyültek. Napoleon alatt, midőn a jogos felszólamlásokra börtönnel és számkivetéssel feleltek, nem lehetett szóba hozni az egyház kiváltságait s vitatkozni a kötelékek fölött, mellyek őt az államhoz füzik. A 15-iki Charta, az által, hogy államvallássá tette a katholikát s minden hitfelekezetet országos védelem alatt állónak nyilvánitott, megfosz-

totta amazt a szabadságtól, mellynek emezek élvezetében maradtak; s a trón-szövetsége az oltárral, a helyett hogy emelte volna amazt, eltörpitette az oltárt. A concordatum megkötése Franczia-országgal sokkal több nehézségébe került a római udvarnak, mint bármelly más hatalommal, mert elmult idők és egy már nem létezett állapot tisztelet és hatalom igényeit akarták volna továbbra is érvényben tartani. A kormány a vallásos irány felé hajlott, de nem bátorkodott határozott állást foglalni; s mig gyakran megtörtént, hogy visszaélésről vádolta a püspököket a pásztor-levelekben mondott igazságokért s feleletre vonta őket, akadályozatlanul hagyta terjeszteni nem csak a vallásellenes hanem az erkölcstelen könyveket is, mellyek a hitetlenség és szabadosság magvait szórták a tömeg közé, nagyobb merészséggel mint bármikor az Encyclopaedisták idejében: 1817-től 24-ig Voltaire müvei tizenkét, Rousseauéi tizenhárom kiadásban jelentek meg, s e két szerző tanai két millió hétszáznegyvenegyezer négyszáz kötetben forogtak a közönség kezei között; az iskolákban ujra fölélesztetett a rationalismus; s 1825-ben Theodore Jouffroy, Comment les dogmes finissent czimen egy munkát irt, mellyben azt vitatja, hogy a katholicismus ujraéledése merő divat, melly csakhamar ismét feledésbe fog menni.

A jámbor lelkeket rémülettel töltötte el e vallásellenes törekvés, s hitküldérségeket és jó könyveket igyekeztek annak ellenébe szegezni. A mult zürzavarok, mellyek sokakat elbátortalanitottak, másokban gyülöletet keltettek, elevenen éreztették annak szükségét, hogy az ifiuság egész más eszmék szerint és más szokásokban neveltessék, mint a millyenek voltak azok, mellyekből vagy mellyek között a rendetlenség szülemlett. S minthogy az uj nevelést nem tudták összhangba hozni az értelem s egyszersmind a sziv követelményeivel, sokan a hit atyái által vezetett collegiumokba küldötték gyermekeiket. E névvel a jezsuiták lepleztek magukat, kik az uj szabadságok védelme alatt visszaszerezni igyekeztek befolyásukat a nevelésre s az államban, s elszéledve a tartományokban, a hegyvidékeken, a börtönökben, mindenütt ott termettek, hol müködési alkalom kinálkozott nekik a lelkek vezetésében. A papság irányában táplált gyülölet ellenök összpontosult, mint a kik legbuzgóbb képviselői voltak annak; s a mi csak vallási értelemben történt, az mind nekik tulajdonittatott; jezsuita lett gúnyneve minden gyülölt vagy félt egyénnek; a jezsuitáknak a legkülönbözőbb vállalatok tulajdonittattak; a félelem ez iszonyu

vádtól visszariasztotta az embereket a kath. igazságok nyilt vallásától, s ugyanazon okból sok jó keresztény is habozva féluton állott meg.

A vallási rajongás jelenetei sem hiányoztak, mellyek többé nem ohajtott mult felé látszottak visszaterelni akarni az embereket: bizonyos Martin, Chartresből, kinyilatkoztatásokban részesült, mellyeket a királylyal is közölt; Mignetnek kereszt jelent meg a levegőben; s mindenfelé missiók és könyörgések tartattak: minélfogva a vallástalanság mintegy ellenállási mód gyanánt tünt fel. Némellyek ujból életre szólitván a parlamenti hagyományokat, mellyeken pedig keresztül gázolt volt a forradalom, feljogositottnak vitatták az államot beavatkozni sok olly dologba, mellyek a vallási fegyelemhez tartoznak. Mások, kiknek szemében emez ijedelem a papság növekvő befolyása miatt, ha nem hazugság vala, gyávaságul tünt fel, ott, hol teljes szabadságában állott a sajtónak küzdeni s a guny nyilait szórni az ellen, hivatkozva a szabadságra fegyelmi ügyekben teljes függetlenséget követeltek a különböző vallások szolgái részére, s jogot tulajdonitottak a híveknek önállólag, a dogmák és fegyelem által gyakorolt benyomás szerint szabályozni magukat a hit dolgaiban.

Az illy értelemben folytatott küzdelmek egy vallási ellenzéket szültek; s Lajos ennek vélt eleget tenni Frayssinous, hermopolisi püspöknek cultus miniszterré nevezésével (1824), ki felügyelne az egyetemekre és tanárokra. A régi iskola hive lévén a püspök, tisztelte a gallikán szabadsagokat, mellyeknél fogva az 1825-iki jubileumot nem lehetett kihirdetni a kormány felhatalmazása nélkül.

Az egyházi tanulmányok központjául egy gallikán irányu uj Sorbonne alapittatván, Frayssinous ki akarta azt vonni a pápa és a párizsi érsek befolyása alól: de ez (Quelen) sikra szállott joghatósága mellett, kiközösitéssel fenyegetőzve; miért is abban maradt a dolog. Midőn Clermont-Tonnerre bibornok, toulousei érsek, kikelt a század hitetlensége ellen, melly minden vallási kérdésből gunyt üz, s visszaállittatni követelte a megyei és tartományi zsinatokat, a vallás szolgáinak függetlenségét, az egyházi ünnepeket és szerzetes rendeket, pásztor-levele, mint visszaélés, elnyomatott. Nagy zajt ütött a miatt a vallási párt, melly okkor alakult valódi párttá; s a hit magasztosságai a politikai ügyekkel bonyolittattak össze; s már láttuk, milly erős bajnokok szállottak sikra az Egyház függetlenségének érdekében. A papság visszaemlékezett ko-

rábbi helyzetére, s eléje tette azt az állam-védnökségnek, melly csak uj gyámsági békókat rakott rá s dühös támadásokat idézett fel ellene az ellenségek részéről. Mig a papság panaszkodott a megszoritások miatt, a világiak annak mindig nagyobb hatalom után való törekvése ellen kiabáltak: nem csak a kamrák, hanem a törvényszékek is tele voltak zugolódással a kard ellen „mellynek markolata Rómában van, s pengéje mindenütt“ (Dupin). Montlosier mindenféle fegyvert felhasznált az ujra szülemlő jezsuiták, az ultramontanismus, a vallási testületek ellen, mellyek még mindig bátorkodtak keresni a magányt, hogy bünbánatban és ima között töltsék ott az életet; a püspökök vakmerősége ellen, a miért jogot igényeltek maguknak óvatosságra inteni a hiveket pásztorleveleikben: s mig a politikai titkos társulatokat nem voltak képesek fékezni, aggódva kémlelték a Kereszténytan- s a Paulai Szent Vincze-Testvéreket, kiknek czéljuk az oktatás és jótékonyság vala.

Eszerint minden a gyülöletnek és ellenallásnak vált eszközévé: a vallás ellenségei, mialatt rombolni igyekeztek, nem gondoskodtak reformról a győzelem esetére, s a szeretet, a támogatás, a felkarolás hellyett egész taktikájokat a kizárás, a gyülölet, a kisebbités képezte.

Irodalom.

E küzdelemben szép és nagyszerü részt vett az irodalom. Napoleon, hallgatást parancsolva a belügyekre nézve, hozzászoktatta a hirlapirókat az idegen kormányok felé fordítani figyelmöket, s mérges nyilakat szórni az ő ellenségeire. Jól is megtanulták azt, s alig hogy szabadabban mozoghattak, igen merészek lettek, s valóban egy negyedik hatalmat képeztek az államban. Mindent elkövettek, hogy a Bourbonoknak kellemetlenséget okozzanak; Napoleon, átkozottból, népszerűvé vált; Pierre Jean Béranger dalai, valódi harczifegyverek [1]), a bámulat és rokonszenv tárgyaivá tették amaz elaggott katonákat, kik nyugalomra kényszeritve az uj kormány alatt nem ölhettek és nem öletheték többé magukat; s Horace Vernet kifogyhatlan volt képeik előállitásában, mellyeket ezer meg ezer példányban adott vissza a kőrajz, e rendkivüli hatalmas eszköz a harag és megvetés terjesztésére. Casimire Delavigne Les Messeniennes czimü darabja bátorságra tüzelt, mellynek példái kiveszőben voltak, s ama hazaszere-

[1]) *Combien ta muse a fabrique de poudre!*

tetre, melly fellángol, ha az fenyegetve van, s elszenderül a biztonság ölén; Paul Courier komoly tanulmányok után, miként Pascal és Montesquieu, igen szellemdus gúnyiróvá növén ki magát, gyönyörködtető csipősséggel s utólérhetlen gunynyal tudta beszőni az életkérdések közé pártja előitéleteit és szenvedélyeit; s csipkedve az aristokracziát, az udvaronczokat és henyéket, nevetség tárgyává tette őket. A jobbak ellenzéket képeztek a Bourbonokkal szemben: Chateaubriand, ki pedig olly odaadó tisztelettel viseltetett a fehér lobogó iránt, miután Villèle által a külügyek éléről elmozdittatott (1824), maga is ellenzést kezdett, ha nem háborut, legalább annyit mondva: — „Èn illyen vagy amollyan eljárást tanácsoltam volna a kormánynak.“ A sajtó terén vagy a szószéken polgári diadalokra áhitozó tehetségeket gyanuba vette a kormány; s nem sikerülvén neki behozni a censurát, sulyos büntetéseket szabott a visszaélések ellen, s a törvényszékekre bizta azok megitélését: némelly hirlapok felfüggesztettek, mások megvásároltattak; s némelly tanárok elvesztették tanszéköket.

Ott, hol az értelmiségeket börtönbe temetni nincs megengedve, oktalanság azokat ellenségekké tenni, mert annál határozottabban emelik fel fejöket. A kormány által megsértett vagy elkedvetlenitett gondolkozók vitafegyvereket kovácsoltak tanaikból; czélzatosan iratott a történet; dicséretek vagy megrovások a kormány hajlamával ellentétes értelemben osztogattattak; a politikai kérdés bölcsészeti elméletekben nyert kifejezést, mellyek a hatalom eredetét kutatták. Istentől származik-e az, vagy embertől? társadalmi szerződésből-e, vagy kinyilatkoztatásból? A nyelvhez kinyilatkoztatás utján jutott-e az ember? vagy csak annak képessége adatott meg neki, mellyet aztán gyakorlat által fejtett ki? Az ember gondolkozott-e előbb, vagy beszélt? az eszme megelőzi-e a szót? Bonald vicomte (1753—1840), De Maistre uj életre keltett iskolájának harczosa, a nyelv kinyilatkoztatott voltát vitatta, melylyel együtt, szerinte, egy ős törvény is adatott volna; s ebből ő az absolutismust hozta le, kárhoztatva az esküdtszéki intézményt, a sajtó-szabadságot, a népnevelést, a kérvényezési jogot, a házassági kötelékek felbonthatóságát, a halálbüntetés eltörlését. Simon Ballanche szerint (1776—1847), ki ugyanazon elvekből indult ki, az ember társadalmi lénynek születik, s csupán a társadalom utján juthat bevégzettséghez; miért is kezdettől fogva beszélnie kellett, s a szó az eszmével együtt közöltetett vele, s nem csupán mint az eszme jegye. E szó korlátlan tekintélylyel ural-

kodik, de a gondolat kibontakozni törekszik a hagyomány békóiból, mig végre szabad és önkényti lesz. Ekkor az egyedi ész áll elő; a végzetességet a szabadság váltja fel; s irott törvényekkel szerződésre lépnek az emberek, minélfogva a gondolat uralkodik a szó fölött, s összetéte keletkezik az isteni és emberi jognak. A társadalmi formulák ez egymásutánjában a jövő mindig a jelenből sarjadzik; maga a restauratio is csak „egy formula, mellyből az ismeretlen fog kifejlődni.“

Lelkes ifjak, kiknek forradalmi törekvéseik áthághatlan akadályokba ütköztek, a tanulmányok körébe vitték át azon hevet, mellyet előbb a közügy körül fejtettek ki, nem feledkezve meg mindazáltal korábbi terveikről sem: miért is, irásra adván magukat, különböző értelemben ellenzéket képeztek. Illyenek voltak: Broglie és Barante, mindketten a doctrinairek bajtársai; Villemain, ki a mult irodalomban tapsoltatta meg az eszméket, mellyeket a jelenlegibe kitörölt a censura; Guizot, ki a történelem alaktalan romjain keresztül kutatta az alkotmányos szabadság nyomait; Laromiguiére, ki Lockeval az érzék-elviségnek maradt hive; Royer-Collard, ki lábbal tiporva az érzékelvi zsarnokságot, gyakorlati, positiv és társadalmi irányba akarta terelni a bölcsészetet, hogy visszaadja az erkölcsi méltóságot Franeziaországnak, az előjogokat az értelmiségnek, s hogy ujjászülje a köz szellemet, s ez által a kormányt; Cousin, ki, átöntvén a német bölcsészetet, bizonyos erélyt látszott kölcsönözni a gondolatoknak és akaratnak, s eklektismust hozott divatba, melly minden vélemény részére talált valami alkalmi mentséget. A történetirók tele voltak czélzásokkal, s egy jobb állapot reményével és lehetőségével kecsegtettek; s Thierry Ágoston, kikelve a császárság hiábavalóságai és aljasságai ellen, igy szólt: -- „Mint a szabadság emberei, mi mindenekelőtt a szabadok nemzetének vagyunk fiai; s kik távol hazánktól a függetlenségért küzdenek és vesztik éltöket, azok a mi testvéreink, a mi hőseink.“ Némellyek nem ismerték a mérséklet erejét, s a törvényeknek kellett fékezniök vakmerőségöket: ámde a pörök csak botrányra és ellenzésre szolgáltattak uj alkalmat. A császárság s az emigratio emlékei, elegyülve a remény érzelmeivel; a katonai dicsőség álmai társulva a földmüvelés- és ipari jólétre irányuló óhajokkal; lovagias és üzéri szenvedélyek, ama kornak bizonyos drámai szinezetet adtak, melly olly ritka az ujabb történelemben.

X. Károly.

E forrongások közepett meghalt XVIII. Lajos (1824 szept. 16), ama nyomoru dicsőséget tulajdonitva magának, hogy tudott evezni a pártok között; s utóda X. Károly lett, ki régóta ugy tekintetett mint tanácslója a meghalt király szabadságellenes lépéseinek. Koronázási ünnepélyére ismét előkerült a szent ámpolna, s ő görvélyeseket érintett és gyógyitott meg: mi gunytárgyul szolgált a függetleneknek, kik azonban elhallgattak, hogy akkor mellőztetett először a szokott eskü: kiüzni az eretnekeket, nem sérteni meg az egyházi mentességeket, nem adni kegyelmet a párbajt vivóknak. Károly fogadta, hogy „meg fogja tartani mint király a Chartát, mellyet mint alattvaló fentartani igért," s megszüntette a censurát (szept. 23): de csakhamar monarchikus hajlamokat kezdett nyilvánitani.

A régi kiköltözöttek részére a forradalom által elkobzott jószágokért megszavazott kártalanitás, daczára az ellenzéknek, valósittatott „hogy megjutalmaztassék a szerencsétlen és kifosztott hüség, s hogy megmutassák, mikép a nagy igazságtalanságok idővel nagy elégtételt nyernek." Ezer millió utalványoztatott tehát részökre három száztóli járadékokban (1825 april. 27), kötelezvén a forradalmat viselni azok költségeit, kik elpártoltak tőle: s a felosztás müvelete alkalmat szolgáltatott uj hivatalokat állitani fel a kormányhoz ragaszkodó egyének számára; mi által növekedett a királypártiak ereje s az ingatlan birtokok fontossága. Igazságos és okos dolog volt sérthetlennek ismerni el a tulajdont, ugyanakkor, midön minden félelem és aggálytól megmentettek az elkobzott javak vásárlói; egyszersmind ügyes pénzügyi rendszabályt léptettek életbe, három száztóli renteket teremtvén, hogy fizessék amazokat: de, a legnagyobb részt párizsi lakos, rentierek igen elterjedt osztálya, kiktől egyszerre évi százhusz milliót vontak el, elégületlen lett a miatt.

Az aristokratikus eszmék is ujra fölélednek, s daczára a törvénykönyvnek, melly egyenlő felosztást rendel a fiuk között, ismét behozzák az elsőszülöttség- és helyettesitési intézményt: de jól mondá Barante, mikép „a törvények, mellyek ellenkeznek egy nép szokásaival és véleményeivel, nem egyebek puszta szónál." Mindinkább nagyobb tért foglaltak az ajtatos gyakorlatok, s női vallásos társulatok engedélyeztettek, mintegy előkészitésül a férfi társulatokra. Törvények hirdettettek ki a szentségtörés ellen, és Chateaubriand azon figyelmeztetésére, miszerint „a keresztény val-

lás inkább szeret megbocsátani mint büntetni, s hogy győzelmeit könyörületességének köszöni, s nem szükségel bitófákat, csak vértanui részére," Bonald igy felelt: — „Ha a jók szolgálat gyanánt, a gonoszok példakép tartoznak életökkel a társadalomnak. Igen; a vallás parancsolja az embernek, hogy megbocsásson, de a hatalomnak kötelességévé teszi a büntetést: az Üdvözitő kegyelmet kért hóhérai számára, de Atyja nem hallgatta őt meg, söt egy egész népre kiterjesztette a fenyitést. Mi a szentségtörőt illeti, a halálbüntetéssel küldjék azt önök természetes birája elé." Illy szavak hangzottak a közöny századában.

Oda lett tehát a kormány hitele, s az ellenszenv minden előfordult alkalommal nyilvánult, a jubileumi körmenetek alatt, a gyász szertartásokon: midőn Foy Sebestény tábornok, a törvényes ellenzék állhatatos hive, meghalt, nem hagyva egyéb örökséget saját nevénél, aláirások utján, egy millió gyült össze gyermekei részére; a szemlék alkalmával „Le a miniszterekkel, le a jezsuitákkal" kiáltásokat hallatott a nemzetőrség. A boszus király elbocsátja a nemzetőrséget (1827 apr. 29): merész lépés a közép osztály ellen, de alkalmas közvetitő lett ez által megszüntetve a király és egy fellázadt nép között.

Illy uton haladni lehetetlen volt sajtó-szabadság mellett, miért is elhatározták megszoritani azt a vallás, a szemérem, az erény, az igazság nevében. Törvény hozatott tehát javaslatba (jun. 24), melly szerint a kiadó tartozik kitenni nevét; a könyvekből, öt nappal előbb, mielőtt közzé bocsáttatnának másolat nyujtandó be; öt ivnél csekélyebb terjedelmü munkák bélyeg alá esnek; a hirlapok kiadói biztositékot kötelesek nyujtani. Nagy lármát csaptak e miatt az irók; s midőn a törvényjavaslat visszavonatott, egész Francziaország zajos örömmel üdvözölte a közvélemény e diadalát; s mostantól ezer meg ezer apró müvecskék jöttek forgalomba, mellyek kárhoztatták a miniszterium tényeit. Ha hogy a választott kamra elég hajlékony volt, a pairek nyiltan ellenzéki állást foglaltak, kik az által támogatták a trónt, hogy akadályozták annak botlásait. Villéle tehát hetvenhat pairt szándékozik nevezni: de minthogy ezeket a követek közül kelle kiszemelni, uj választásokra volt szükség. Ugyanazért jobbnak látta egész ujból alakitani hét éves kamráját, s ismét megkérdezni a népet (nov. 5.).

Mintegy ellentéteseül az országos közigazgatásnak, szabadelvüek és királypártiakból Aide toi le ciel t'aidera jelszóval egy társulat alakult, melly meghiusitotta a fondorlatokat s fölfedte

a kormány álnokságait. E társulat nagy tevékenységet fejtett ki a választásoknál, mellyek sok helyt zavargások között és véröntással folytak le, s be tudta a kitünöbb szabadelvüeket szerezni a kamrába. Most a miniszterium minden oldalról tüz közé vétetik; a tulzó királypártiak Labourdonnaye, a monarchisták Chateaubriand, a szabadelvüek Perrier Kázmér vezérlete alatt intéznek támadásokat ellene: némellyek nyiltan ajánlgatták Orleans herczegnek „a polgár koronával cserélni fel a herczegi czimert;" s — „Bátorság, herczeg (mondák neki) monarchiánkban egy szép állás marad betöltendö, ugyanaz, mellyet La Fayette foglalna el a köztársaságban, Franciaország első polgári állása [1])." E gondolat sok könyvben visszhangra talált, s Carrel Armand, Az angol forradalom története, czimü munkájában leplezetlenül az 1688-iki angol forradalom utánzására czélzott: vagyis a királyt, ki ajándékul tekintette a Chartát, olly királylyal akarta felváltani, ki a Chartának és a kamrának köszönje létét.

A Villéle-miniszteriumnak buknia kellett (1828 jan. 4), s utódára nem hagyott egyebet tompa fegyvereknél, s ama szükségnél: engedményeket tenni, mellyek gyengeségnek valának látszandók. X. Károly, a helyett hogy öszintén valamelly pártban keresett volna támaszt, a jó akaratu de határozatlan Martignacra bizta magát, ki semmiféle tekintélyesebb párt, s maga a király által sem támogattatott. Ő szükségesnek tüntette fel közigazgatási és alkotmányos szabadságokat adni, hogy visszaszerezteessék az elvesztett bizalom, s öszinte eljárással cserélni fel a cselszövényeket; módosittatott a sajtó-törvény; ismét visszaállittatott a jog hirlapokat alapitani, de szigoru büntetésekkel a visszaélések ellen; s maga a miniszter is irodalmárokkal vette magát körül. De hogy engedményeket tegyenek az uralkodó szellemnek, rendeleteket bocsátottak ki a jezsuiták s a vallásos oktatás ellen, korlátozva a tanitványok számát a gyermek-seminariumokban, s kizárván azokból a kül tanulókat. Sajnálatos gyengeségek, mellyek rosz vért szültek a család-atyáknál; a püspökök ellene szegezték magukat a rendeletnek, a bölcsészek diadalát s a kath. Egyház romlását látván abban; a jezsuiták mert nem akarták magukat alávetni az egyetemeknek s a tanárokra rótt kötelezettségnek: nyilatkozni hogy semmiféle gyülekezethez nem tartoznak, kizárattak. És igy az aggályos lelkü király, az által, hogy mindenkinek

[1]) Chauchois-Lemaire, *Lettre à M. le duc d' Orleans.*

eleget akart tenni, a papi anathemáknak tette ki magát. A miniszterium, senki által sem támogatva, csak tengette létét a két szélső párt nagyravágyó küzdelmei között, mig végre X. Károly elvette tőle a tárczát, hogy Polignacnak adja azt át (1829 aug. 8).

Az uj kabinet nyiltan monarchikus többséget igyekszik szerezni, nem rombolva le az alkotmányt, hanem a királypártiakra bizva azt, miként Wellington tett Angliában. A polgárság gyanuval viseltetik irányukban, s a régi kiköltözöttek megboszulóit látja bennök: miért is némellyek hangosan tiltakoznak a 89 érdekében, mások végszorultságba akarják juttatni a kormányt az adómegtagadásával, jutalmazva azokat, kik büntettetnének általa; a hirlapok szitják a nemzeti elégületlenség tüzét; mindenfelé bizalmatlanság nyilvánul; a kormány sértőnek találja azt, de a törvényszékek vonakodnak büntetni; lehetlen, hogy a miniszterium fentarthassa magát, hacsak meg nem sérti a Chartát.

A törvényes ellenzés, bármilly értelemben történt légyen az, mindig a Chartára vonatkozott: megszoritani vagy kitágitani azt, de alkalmazkodni hozzá (1830). A legmerészebb hirlapban, mellyet akkor Thiers Constitutionel czimen alapitott, junius 30-ról következő sorok voltak olvashatók: „Legtöbb esetben a népek kényszeritve vannak fölkelni, hogy megnyerjék a szabadságot; most, hála az alkotmánynak, melly a mi részünkre állitja a törvényességet, a hatalmon a sor lázadást kezdeni s kitenni magát a fölkelés veszélyeinek, ha el akarja tölünk ragadni a szabadságot.“ Igy álltak a dolgok, midőn megnyittattak a kamrák, s a felirati viták eléggé jelezték a köz hangulatot. A király igy szólt: — „Ha vétkes fondorlatok kormányom elé akadályokat gördítenének, mellyeket én nem láthatok, nem akarok előrelátni, elhatározásom fentartani az ország békéjét; a francziák igazságos bizalma, s a szeretet, mellyet királyuk irányában mindig tanusitottak, erőt fognának nekem adni legyőzni azokat.“

Meggondolatlan szólam, melly alkalmat nyujtott a kamrának kigöngyölni saját lobogóját; s a válaszba ez is beszövetett: — „A közügyek szabályos menetéhez elengedhetlen föltétel Ön kormánya politikai szándéklatainak állandó összhangja a nép óhajaival. Sire, hüségünk kényszerit megmondani Önnek, mikép illy összhang nem létezik. Alaptalan bizalmatlanság Franczia ország érzelmei és belátása irányában képezi most a közigazgatás alapgondolatát.“ Szavazatra bocsáttatik a dolog, s négyszázkét tag közül kétszázhuszonegy a Polignac miniszterium ellen nyilatkozik;

s a 221 szám rémo lett a kabinetnek s gyönyörüsége a népnek: s Károly feloszlatja a kamrát (jul. 25). Az események siettették a forradalmat; mindenki érezte azt, s a Korona a figyelem elvonásával remélte hátráltathatni a kitörést.

Már jeleztük a szerepet, mellyet Francziaország kormánya a kül politikában játszott. Hogy véget vessen a hosszas viszálynak Hajtival, egy erős hajóhadat küldött oda, azon kijelentéssel, hogy kész elismerni a függetlenséget, ha jó kereskedelmi szerződéseket és kárpótlást eszközölhet a gyarmatosok részére: s százötven millió frank kikötése mellett csakugyan egyességre lépett (1825). Francziaország a békével Bourbon szigetet is visszaszerezte, s uj erőfeszitéseket tett, hogy állandóságot biztositson a madagascari gyarmatnak; de folyvást háborgatták azt az angolok, kik megtartották Maurice szigetet; s annyira előnyomultak, hogy 29-ben hadjáratot kellett ellenök inditani. A görög ügyekben Francziaország nem mutatkozott alábbvalónak a többi hatalmaknál; s a terület-cserék utján, mellyeknek, ugy látszott, követniök kelle ama háborut, könnyen hozzá juthatott volna a mindig ohajtott rajnai határokhoz.

Algir.

Erejének kimutatására uj alkalmat szolgáltatott Francziaországnak az algiri hadjárat. A berbérek kalózsága ellen keveset használtak a bécsi congressus után alkalmazásba vett gyógyszerek. Hussein, az algiri kormány feje, bizonyos adósságot követelt Francziaországon, melly még az egyiptomi hadjárat idejéből kelteztetett; s a franczia kormány az adósság egy részét vissza akarta tartani, hogy kielégitse a marseillei kereskedőket, kik algiri alattvalóknak voltak hitelezői. Az e tárgyban folyt értekezés alkalmával Hussein neki dühödve legyezőjével arczon vágta Devalt, Francziaország képviselőjét. Ez elutazik; Francziaország egy hajóhadat meneszt az algiri kikötő elé: a zárlat, mi zivataros partokon igen nagy nehézséggel jár, két éven át tart, miután a szakértők nagyon veszélyesnek tartották a partraszállást: végre Francziaország felszólitja a deyt, adjon elégtételt, vagy készüljön háborura (1829 aug.); s minthogy Hussein ágyuval válaszol, nem maradt egyéb hátra mint ugyanazon hangon felelni vissza. A kabinetnek tetszett e vállalat, melly a katonáknak foglalkozást, a többieknek beszédtárgyat nyujtana, s melly a győzelem varázsával megbüvölné az annak ellenállani nem tudó Francziaországot. Bourmont hadügy-miniszter bizatik meg a parancsnoksággal; s

százharmincz hadi és ötszázharminczkét szállitó hajó Duperré tengernagy által vezéreltetve, Toulonból harminczhétezer harczost, négyezer lovat és hetven darab ágyut tesznek át a sz. Lajosról emlékezetes partokra. A legszebb fegyvertény, melly tizenöt év óta előfordult, Algirt megadásra (1830 jul. 5), a deyt személyes kincseivel távozásra kényszeritette.

X. Károly e diadalban jó alkalmat lát valósitani, mit egy idő óta tervezett, s valóban megszilárditani a monarchiát, letérve a törvényes utakról. Elvakultsága nem engedte neki látni, menynyire haladt már a közvélemény, mit a szabadelvüek sem mérlegeltek eléggé. A restauratio alatt a kormány csak az aristokrata s a polgári pártot tartotta szem előtt, a népért semmit sem tett: de tettek e többet a szabadelvüek? A királypártiak még mindig Szent Lajos dynastiajának örökkévalóságában biztak, s azt hitték, ideje kitépni a forradalom levágott fájának ujból fakadt hajtásait. Az elégületlenek, előrelátást párositva a kegyvesztettség miatti boszuval, Orleans herczeg körül csoportosultak; s ő, a nélkül, hogy fondorkodott volna velök, előnyt huzott a kormány botlásaiból. A doctrinairek, kiket a korona hü szolgáivá tehetett volna, s kik a törvényességet akarták, visszataszittatván a kormány által, szintén a szabadelvüekkel fogtak kezet.

De maga a szabadelvüség is csak a kereskedőkre és birtokosokra volt figyelemmel; előhaladásai semmi előnyben nem részesitették a sokaságot; s rendszeres támadásokkal, akár volt azokra ok akár nem, s ama megátalkodott bizalmatlansággal, melly nem engedi meg sem a jót sem a roszat, sem a gyengeséget sem az erélyt, megfosztotta a kormányt a szükséges erőtől, hogy tiszteltté tegye magát: hogy megnyerjenek egy pártot, lábbal tapodták a vallást; a nemzetgazdászat a vagyon öregbitését tanulmányozta, nem annak felosztását; s komoly fenyegetésnek látszott, midőn egy alkalommal a kamrának értésére adatott, mikép a birtokos aristokraczia oldala mellet egy pénz-aristokraczia van emelkedőben. Pedig hát közel volt az idő, hogy véget érjen amannak korszaka, s hogy a szabadelvüség csonka tanai valami határozottabbal és foganatosabbal helyettesittessenek.

Az ellenzék rosz szemmel nézte Algir elfoglalását, melly visszaadta a fényt Franczia ország fegyvereinek; s mert Anglia is elégedetlen volt a miatt, féltékenységből, hogy nem uralkodhatik az egész Földközi-tenger fölött, háborura számitottak, melly számitásban a bankárok már üzleteket is kötöttek. De a háboru

bent vala; a cselszövények annál szorosabbra fűződtek minél határozottabbnak mutatta magát a kormány szabadságellenes eljárásában; s most már döntő csatára készülődtek a monarchiai és parlamentaris souverainségek, melly mesterkéltek közé egy harmadik és valódibb souverainség vala vegyülendő.

HUSZONHARMADIK FEJEZET.

Az 1830-iki forradalmak. — Franczia ország.

A kamra felosztalási kisérlete is roszul sikerülvén, a miniszterium nem hitte lehetőnek, hogy kormányozhasson, ha alkotmányhün jár el, miért is azzal ellenkező rendeletek kibocsátására határozta magát: de nem tudván az államcsinekhez megkivántató zsarnoki erélylyel föllépni, a helyett hogy az erőre, a hadseregre támaszkodott volna, mi egyedül leendett hatályos [1]), kicsinyes és léha elővigyázati rendszabályokhoz folyamodott. S a miniszterium vagy a király, mindig irodalmárokkal, kereskedőkkel, doctrinairekkel állván szemközt, legfeljebb puszta szóharczra számitott, a néptől mit sem tartott; szerencsétlen önaltatás, mellynek vége csak elcsüggedés lehet. Rendeleteik az ellenzéknek általunk sarkalatosakul jelzett két pontját érintették, a kiváltságosak javára változtatván meg a választási törvényt, s censurának vetvén alá a lapokat: mi által a törvényhozásban a politikai, a sajtóban az erkölcsi hatalmat sujtották; sokak érdekeit, kik a sajtó után éltek, megsértették; a nyerészkedőket s azokat, kik a zavarosban reméltek halászhatni, izgatottságba hozták. A rendeletek első hirére (1830 jul. 25) szomoruság fogja el Párizst; Thiers, Chatelain és Cauchois-Lemaire óvást tesznek a megsértett szabadság nevében; jóllehet a hirlapi czikkek előleges átnézése van elrendelve, a lapok megjelennek, erőszakhoz kényszeritvén nyulni a hatalmat, hogy elnyomja azokat, ép akkor, midőn egy törvényszéki elnök ama rendeleteket meg nem tartandóknak nyilvánitja, mert nem kellő alakban hirdettettek ki. A compromittált egyének e közben mindent elkövetnek, hogy az ellenállást terjeszszék; a nyomda-

[1]) Megmutatták ezt a Buonapartek előbb is utóbb is.

tulajdonosok bezárják műhelyeiket, s a munkát kereső szedőket azzal utasitják vissza, hogy a szabadság elveszett, hogy a kormány a zsarnokságot és annak következményeit d ecretálta; az állampapirok leszállanak; kereskedelmi bukások fe nyegetnek; a lázongás kovászá mindinkább forrásnak indul.

A fejét vesztett udvar Saint-Cloud-ba vonult vissza, még a diplomatiai testületet sem értesitve lépéséről; a schweizi gárdán kivül igen gyér csapatok tarták megszállva a nagy várost, mellyeket az 1815-iki emlékek rosz hirében állo tt Marmont vezényelt; a nemzetőrség, a béke e védnöke, fel volt oszlatva. Semmi sem állott tehát a szabadelvüek utjában, kik szóval, pénzzel forgolódva, és félelmet terjesztve felizgatták a népet, azon népet, mellyre addig nem gondoltak; és ez kitört. — Julius 27-ének estéjén megkezdődnek a mozgalmak a gazdagság és fertőzet városnegyedében; a müegyetem növendékei föllépnek, hogy mint előre kiszemelt tisztek átvegyék a tömegek rendezetlen mozgalmának vezényletét, mellyek mindazzal, mit a véletlen adott kézhez, s leginkább kövezet-darabokkal voltak fölfegyverezve; majd kifejtik a háromszinü zászlót, s „éljen az alkotmány" kiáltással elkezdenek harczolni, öldökölni, torlaszokat emelni; minden forduló leshely, minden utcza csatatér, minden ablak lőrés gyanánt szolgál, honnan biztos szemmértékkel terittetnek földre a lándzsások és csendőrök; miként minden lázongó tömegnél, ugy itt is a bátorság, vadság, eszelősség, okosság, nemeslelküség tényei fordulnak elő tarka vegyületben. A vallás irányában, melly a zsarnokság eszköze gyanánt tüntettetett fel, szabad féket nyer a harag, s eszeveszett dühhel dobatnak le a keresztek, pusztittatnak el a templomok, romboltatik szét az érseki lak. A már meggyérült hadsereg kiméletesen jár el, s igy csakhamar felülkerekedik a forradalom. A nép győz, s a köztársaságot kiáltozza; de a bankárok, irodalmárok, a vagyonosak meghökkenve hátrálnak, s egyezkedést sürgetnek az udvarral, mellyet az éltetett alkotmánylevél sérthetlennek nyilvánitott. Késő. — A becsületes La Fayette, kinek rendeltetése volt minden forradalmat nevével födözni, visszanyeri a nép kegyét, s egyedül azzal takarózva kimondja, hogy X. Károly megszünt uralkodni (jul. 29.).

Ritka becsületesség hirére tett szert a bankár Laffitte Jakab. A császárság utolsó éveiben (1814) Franczia ország bankjának kormányzójává neveztetvén, lemond százezer frank évdijáról; Napoleon menekülvén, nála helyezi el tőkéit; ugyanazt teszik a futó

Bourbonok a százna[illegible]kban; sőt saját pénzével enyhiti a számkivetett király sorsát, s ama keserveket, miket Párizsra a követelő idegenek mérnek; ellenáll az elnyomásnak, rendbe hozza a pénzügyet, s gazdagabbá igyekszik tenni Franczia országot, hogy felvilágosodottabb és szabadabb legyen. Az alkotmány védelmére kelvén az önkény napjaiban, az ellenzék központjává lett; nemes gyöngédséggel gyámolitotta az üldözötteket, és segélyezvén az 1815-ben menekült orleansi Lajos Fülöpöt, annak barátjává vált. Az ő házában gyültek tehát egybe a szabadelvüség harczosai, hogy határozzanak a haza sorsa fölött, mellyet felizgattak, s most már lecsendesiteni nem voltak képesek; hősök, midőn a bátorság többé nem volt veszélylyel összekötve, saját hasznukra akarják kizsákmányolni a nép győzelmét, s ennek határozottan kifejezett akarata s a régi rend között közép pártállást vesznek, miként magukat kifejezik.

Lajos Fülöp.

Lajos Fülöp nemesen viselte szerencsétlenségét; tanult, majd, hasznot huzva tudományából, tanitásra adta magát; szabad elveket táplálván, miként minden száműzött, harczolt Spanyolországban, s kiáltványokat bocsátott ki Napoleon ellen, nem a Bourbonok hanem a köztársaság érdekében. A restauratió következtében visszatérvén hazájába czélpontja lett a szabadelvüek reményei és titkos terveinek, kik most már diadalmaskodva a trón elfoglalására ösztönzik őt; de a nép és fiatalság, kik ösztönszerüleg egyenesen a dolgok alapjáig mennek, s félretéve az alkut a politikai helyzetek realis oldalát tartják szem előtt, nem valami jobbat, hanem valami ujat, nem doctrinair elméleteket, hanem önérdekeket hajhásztak; nem személyeket kivántak változtatni, hanem a képviseleti kormány valódi természete fölött akartak dönteni; s az örökösödésnél kisegitőbbnek tetszvén a választás, a városházánál La Fayette körül gyülekeznek, hogy megalapitsák a köztársaságot.

Válságos volt e perez nem csak Franczia ország hanem egész Európára nézve: a merély által megfélemlitett szabadelvüek, kik aláásták az előbbi kormányt a nélkül hogy ujról gondoskodtak volna, legyőzik Lajos Fülöp habozását (jul. 31), ki lóra kap, s a követettől megfosztott utczákon a város-házához nyargal. Megérkezvén átöleli La Fayettet, s ez ölelés visszaállitja a trónt és Bourbonokat ott, hol csak iménti végmegdöntésök fölött folyt a harcz; s a pillanatnyira köztársasági Franczia országnak egy nevet adnak szájába kiáltozás végett, mellyet nem ismert, s mellyet elfogad

mint egy elv symbolumát. Igy szolgálnak névtelen áldozatok talapzatul szivtelen nagyravágyók részére. La Fayette egy, a 89-iki határozatlan nyilatkozathoz hasonló programmot férczelt össze; s megbizatván annak Lajos Fülöphöz benyujtásával igy szólt hozzá: „Ön tudja, hogy köztársasági vagyok s az Egyesült-Államok alkotmányát a legtökéletesebbnek tartom. Jelenleg nem felel az meg Francziaországnak; itt most népszerü trónra van szükség, melly köztársasági intézményekkel legyen körülvéve.“ Tetszett a szólam: tizenegy napra a forradalom után (aug. 9) orleansi Lajos Fülöpöt királynak nyilvánitják a küldöttek, kik erre megbizatást nem nyertek, s ő esküszik: „hogy a Charta testté leend.“

X. Károly és fia beküldötték lemondásukat; s a régi uralkodóház Cherbourgon keresztül elhagyta Francziaországot, melly alkalommal a magát méltóságteljesen viselő nép megmutatta, mennyit javult a varennesi menekülés óta. Párizs ismét kikövezte utczáit, s ujra monarchikusnak találta magát; Francziaország, hozzá lévén szokva Párizs szerint élni és gondolkodni, becsmérelte a bukott uralkodó házat és tapsolt az ujnak, mert igy cselekedtek a párizsiak. A szabadelvüek megelégedetteknek mondogatták magukat hosszas cselszövényeik sikerülte s a fölött, hogy biztositották a nemzetőrséget, a sajtó-ügyeket kezelő esküdtszéket, a miniszterek felelősségét, a polgároknak a kerületi és helyhatósági ügykezelésrei befolyását, s az államhivatalokra elöléptetett képviselők ujraválasztását: s e trón, mellyet a Palais-royalban képcsarnokok- és kalmár boltok közt állitottak fel, ugy üdvözöltetett, mint a polgárság és középosztály győzelme a főrendek fölött. Mindazáltal féltek elismerni a népfölséget olly módon, hogy átalános népszavazat utján törvényesitsék az uj egyeduralmat, s igy a bevégzett tény *féltörvényességénél* maradtak. A nép, e hőse a csatának, mellynek babérait a jómóduak szedték, most is kizáratott a méltóságokból és képviseletből [1]).

Kik a franczia forradalmat az angol forradalom ismétlésének tartják, e tényben uj találkozási pontot látnak. Miként emlitet-

---

[1]) Láttam La Fayettenek egy 1830 aug. 12-ről kelt levelét, mellyben irja: „Le peuple a tout fait. Courage, intelligence, desinteressement, clemence envers les vaincus, tout a été fabuleux de beauté. Quelle difference même avec les premiers moments de 89! Notre partie républicain, maitre du terrain, pouvait faire prévaloir ses opinions. Nous avons pensé qu'il fallait mieux reunir tous les Français sous le regime d'un trone constitutionel, mais bien libre et populaire“. . . .

tük, Buonaparte 1802-ben Cromwellhez vagy Monkhöz hasonlittatott: a restauratio alatt folytonosan a Stuartok és III. Vilmosról beszéltek: mindazáltal a hasonlatosságok inkább külsők mint belsők, inkább esetlegesek mint alaposak. Az angol forradalmat pártok csinálták, függetlenül a néptől; a franczia egyenesen a népnek köszöni létrejöttét. Mindkettő nagyszerü, mert tárgyuk nemzet és szabadság, de mig amaz egy népet érdeklő részletes esemény, a franczia európai ügy; az angol másodrendü elvekből indul ki, a franczia átalános és eszményi. Amannak czélja tulsulyt adni az alsóháznak és paireknek a királyi hatalom fölött, miért is nem hagy maga után nyomokat; a parlament, melly azt vezeté, tiszteletben tartja az alkotmányt, s nem szándékozik szakitani az alkotmányos törvényességgel; törekvése csak oda irányul, hogy önmagát emelje a király ügykezelése fölé, s az előterjesztések és segélymegvonás eszközei által befolyást nyerjen a miniszterek megválasztására. Küzdelem közben tul mennek a kitüzött határokon, de a nemzet mindenkor éretlennek mutatja magát a köztársaságra, elfogadja azon embert, ki vitatott pontjait illetőleg kielégiti őt, s tényleges kormányt alapit, a nélkül hogy a joggal törődnék. A franczia forradalom mindjárt az első lépés után töre irányozta fejszéjét, csakhamar mindent kitörült tulajdon jogából, mi a történelemre támaszkodott, s alapjából akarta azt ujra alkotni. Egy pillanat alatt megsemmisitett ez minden elöjogot, mig az angol, vallási kérdéssel foglalkozván, minden kiváltságot érintetlenül, minden tulajdont a gazdagok kezében hagyott. Az angol forradalom a nemzeti egyházra támaszkodik, s minden párt szövetségesül fogadja a Reformatiót, vagyis közös és ismert alapra állanak. Franczia országban ellenkezőleg az alkotmányozógyülés egy pillanatban egyezkedésre gondol a megállapitott vallással, de ez által visszautasittatik, s a kölcsönös ellenségeskedés az uj polgári és régi lelki hatalom között csak még inkább elmérgesedik.

Az angol a positiv jogok terére lépett; nem ostromolta a megelőző tényeket, hanem kijátszotta; elismerte a kiváltságokat, mellyeket a győzelem a régi hadseregnek adott, s megszilárditani igyekezett azokat, mellyeket az uralkodók alattvalóiknak engedélyeztek. A franczia igy szólt a hóditókhoz: „Most ti vagytok a legyözöttek; viseljétek a sorsot, mellyre eddig minket, a népet, kárhoztattatok.“ Az angol forradalom által a politikai, a franczia által a társadalmi szabadság nyert; amaz a szigetre gyakorolt befolyást, ez egész Európára; az sem a hatalmasok félelmét, sem

a népek rokonszenvét föl nem költötte, ez egész Európát megrázkódtatta; a népek mint előjátékot, az urak fenyegetés gyanánt tekintették, s igyekeztek, mig késő nem volt, fölfegyverkezni annak elnyomására. Az angolnak a gyökeres elvontságtól (abstractio) való félelem vet véget, mi könnyen fejökre nött volna a förendüeknek, kik inditói voltak a mozgalomnak: a franczia a külföld visszahatása következtében szünik meg, de csak miután uj társadalmat alakitott volna, olly eszmékkel, mellyek közül egy sem halt meg, egy sem ment feledésbe, s mellyek átélve a császári elnyomást csak emberökre várnak, ki azokat rendezze és óriásokká növelje. Európa jelen állapota mutatja, hogy a félelem attól még nem szünt meg, s hogy az uralkodó elővigyázat az abból folyó, még be nem fejezett következmények elnyomására irányul.

Mindazáltal a külső esetlegességekben sok hasonlatosság mutatkozott, mellyek szónoki párhuzamokhoz alkalmas tárgyat [1]), s

---

[1]) Thierry Ágoston 1819 nov. 5-én következőleg irt a *Censeur européen*-ban: *C'est une opinion aujourd' hui á la mode de vanter la revolution de 1688 et de desirer de Guillaumes III. pour le salut et pour le vengeance de peuples.* — Lásd Guizot, Villemain, Carrel s. a. t. történelmét. Különféle német lapokban njabban ismét szinre hozatott egy, az angol és franczia forradalom közti párhuzam, mellyet jónak látunk itt visszaadni:

Angolország.	*Franczia ország.*
I. Károly. — A király népszerütlensége.	XVI. Lajos.— A király népszerü tlensége
Hosszú parlament.	Nemzetgyülés.
Menekülés Wight szigetre.	Menekülés Varennesbe.
Pör és kivégeztetés.	Pör és kivégeztetés.
Parlament-kormány.	Convent-kormány.
Cromwell. — A parlament szétüzetése.	Napoleon. — A senatus szétüzetése.
Katonai zsarnokság.	Katonai zsarnokság.
Cromwell Richard bukik.	Napoleon bukik.
II. Károly visszahelyeztetése.	XVIII. Lajos visszahelyeztetése.
Általános bünbocsánat, kivéve a királygyilkosokat.	Általános bünbocsánat, kivéve a királygyilkosokat.
Pápista összeesküvések.	Szabadelvü összeesküvések.
York herczeg népszerütlen.	Artois gróf népszerütlen.
II. Jakab a király utolsó fivére.	X. Károly a király utolsó fivére.
A trónkövetelő születése fölötti gyanuk.	A trónkövetelő születése fölötti gyanuk.
Királyi engedvények.	Királyi rendeletek.
Convent gyülés.	A feloszlatott Kamrák összehivása.
A király menekül és lemond.	A király menekül és lemond.
A király és családja számkivettetik.	A király és családja számkivettetik.
Franciaországba vonul vissza.	Angliába vonul vissza.
A király unoka-testvére mint legközelebbi rokon hivatik meg a trónra.	A király unoka-testvére mint legközelebbi rokon hivatik meg a trónra.

jó leczkét is szolgáltatnának, ha minden nép, és mindenkor saját költségére nem akarná megujitani a kisérletet.

A három nap után megalakitott miniszterium valóságos zagyvaléka volt a különféle akaratoknak. A köztársasági, császári, uj monarchikus és dynastikus pártok közt nehéz volt az eligazodás, miként ez rendesen történni szokott, midőn a tekintély megsemmisül, a hatalom piaczra kerül, s győzedelmeskedik a párt, melly előre akar törtetni, de maga sem tudja hova, s nem számol az akadályokkal. A mérsékelt rész elégtelennek bizonyulván, visszalép, s Laffitte miniszteriuma alakul (1830) nov. 3), melly czélul tüzte „bent, köztársasági intézményekkel körülvett uralmat állitani; kivül, mindenütt fentartani a szabadságot, s megbosszulni Francziaországot az 1815-iki szégyenletes egyezményekért.“ De minden pártot ki akarván elégiteni, mindeniket elkedvetlenitette; s Laffitte bankár szegényül hagyja oda a miniszteriumot (1831 marcz. 13), hol mások fölszedték magukat. Most már az utilisták és jakobinusok kezdenek időszerüeknek látszani, kik tényeket, nem eszméket tartanak szem előtt; s Talleyrand, egyike azon politikusoknak, kik első szükség gyanánt a kormányzást tekintik, hozzá fog a béke és rend helyreállitásához.

Hátra volt a 15-iki szégyenfolt lemosása. A királyok, hiven a Szentszövetség dogmájához, mindenfelé fegyverkeztek, s a kozákok nyeregben ültek, hogy ujolag eláraszszák a Rajna és Szajna partjait. A gyér hadsereggel rendelkező, s legujabb rázkódása következtében még mindig izgatott Francziaország csak ugy néz-

---

A két forradalom közti különbségek C. Choiseul-Dairlecourt *Parallèle historique de revolutions d' Angleterre et de France sous Jacques II. et Charles X.* czimü, Párizsban 1844-ben kijött müvében vannak feltüntetve.

A 48-iki forradalom teljesen megszakitotta a párhuzamot; de ez uj változást illetőleg más összekötő pontokat keresett Guizot, *Pourquoi la revolution d' Angleterre a-t-elle réussi*; és *Monk ou chûte de la république et retablissment de la monarchie en Angleterre en 1660.* czimü munkáiban. „Két század folyt le — mondja ő — mióta az angol köztársaság porba hullatta I. Károly fejét, hogy maga is csakhamar ama vérrel áztatott földre terüljön. A franczia köztársaság nem régiben ugyanazon látványt nyujtotta. S még is azt halljuk mondogatni, hogy e nagy vétkek nagy politikai tények voltak, parancsolvák eme köztársaságok alapitásának szüksége által, mellyek alig néhány nappal élték tul azokat. Az emberi eszelősség és elvetemültség követelése biz ez, melly szeret a nagyság köpenyébe burkolózni. Sem a történelmi igazság, sem a népek érdeke nem türhet el illy hazugságot“.

hetett szembe a fenyegető veszélylyel, ha vagy őszintén szövetkezik a népekkel, mellyek őt utánozandották, s ekként egész Európát gyökeres átalakulásnak teszi ki; vagy pártolja a forradalmakat, mennyire az ellenségei foglalkoztatása végett szükséges volt, s igy azoknak hulláival födözi magát. Ő ez utóbbi eszközhöz folyamodott.

Ez időben Oroszország Ázsia felé terjeszkedett, a Bosporusra vetvén szemeit. Ausztria az olasz elégületlenség és porosz nagyravágyás két tüze közé volt szoritva. Anglia Keleten Oroszország növekedése következtében tért vesztett, otthon pedig a kenyeret követelők kiáltásai által nyugtalanittatott. Spanyolországban VII. Ferdinand a Bourbon Mária Krisztinával kötött házasság által elidegenitette magától az absolutistákat, kik addig erejét képezték; de még inkább az örökösödési törvény megváltoztatásával, minek következtében Don Carlos, az absolutisták reménye, hátra vettetett. Portugaliában szintén vitatárgya volt az örökösödés donna Maria, don Pedro leánya és don Miguel, Pedro testvére között. Belgium feszült viszonyban állott Vilmos királylyal a vallás és a hollandoknak adott előnyök miatt. Lengyelországban a nemesség több izben megkisérlette a fölkelést. Poroszország a rajnai tartományokkal állott küzdelemben. Szóval, mindenfelé reformokat követelő népekkel találkozunk, reformokat, mellyeket a szabad sajtó, a példák, az elterjedt szabadelvüség, titkos társulatok, a javitásokat könnyen eszközölhetöknek hivő féltanultság s azon kénylem sugallottak, melly megengedi azokra gondolni.

S az igy vonagló népek mindnyájan Francziaország felé forditották szemeiket, csodálva annak önerejével kivivott két előnyét, a lelkiismeret szabadságát, s a hatalomnak az alattvalók által történt föltétes átruházását: azt hitték, fellángoló hevélyét határain tulra is ki fogja terjeszteni; remélték, hogy miként orosz Sándor a királyok, ugy ő a népek szövetségét kiáltandja ki, s a bitorlások kölcsönös biztosítása helyébe a jogok kölcsönös biztositását fogja állitani. Ámde a polgári önzés a béke iránt volt érdekelve, miért is féluton megállva, a helyett hogy a népek egyetemes kötelezettségét kihirdették volna, mint annyi okoskodás és vér legfőbb vivmányát, mint az uj politika jelvét, feltalálták a be nem avatkozás elvét. A Szentszövetség, hogy ellenállhasson a szabad intézményeknek, jogot tulajdonitott a királyoknak bármelly ország belügyeihez hozzászólhatni: a szabadság nevében inditott forradalom mit tehetett tehát egyebet, mint hogy ellenkezőjét hir-

dette amaz elvnek, melly addig a szabadságot elnyomta? Illy elvvel, melly, mint minden más csak ugy egész átalánosságban kimondott elv, hamis, Francziaország lemondott a szenvedő népek védnöki méltóságáról: az által azonban, hogy minden népnek elismerte jogát saját belügyeit belátása szerint intézhetni, kötelezettséget vállalt azok ellenében, kik e tekintetben akadályozólag akarnának föllépni.

A külföldi szabadelvüek figyelve fordultak Francziaország szószékei felé, megtudandók, miként fog értelmeztetni a benemavatkozás elve; s ép azt hallván mit hallani ohajtottak, karddal kezdték széttépni Európa térképét, melly 1814-ben karddal vonaloztatott. Párizs forradalma illyképen gyorsan terjedt, gyorsabban mint a 89-iki, mert mig ez társadalmi, a jelenlegi politikai volt.

Holland.

Midőn Napoleon népeket és trónokat osztogatott testvéreinek, Holland hübérként Buonaparte Lajosnak jutott, azután pedig (1810) mint terület-kiegészitő rész a birodalommal egyesittetett. De alig hagyja oda Molitor, Napoleon bukásával (1814), Amsterdamot, a franczia hatóságok elfutnak, az uralom és megszálláa jelvényei ledobatnak, s Nassau-Orange-i Fridrik Vilmos Isten kegyelméből fejedelemnek kiáltván ki magát, mint souverain lép föl és magas szövetségeseiről beszél, szóval, a régi köztársaságot monarchiává változtatja át, egyuttal azonban alkotmányt is igérvén, miként már ez akkor átalános szokás volt. S csakugyan hirdettetett is ki alkotmány, melly szerint az alkotmányozó hatalom s a törvényhozóinak legnagyobb része a királyt illette; a községek és tartományok a részletes ügyek kezelésére szorittattak, melly határokon ha tulmennének, a tartományi rendek által visszaterelendők; ezek választották az országos rendeket (Generalstaaten); de sem szavazatjokkal nem rendelkezhettek, sem utasitást nem adhattak nekik. Az országos rendek gyülése egyetlen, ötvenöt követet számitó kamrából állott, s átnézte a számadásokat. Szó sem volt az esküdtszékekről, miniszteri felelősségről, szabad-sajtóról: a közoktatás ügye a kormányt illette; minden vallás türetett, a fejedelemé t. i. a reformált keresztény, uralkodóvá nyilvánittatott. A százas napokban (1815) Vilmos, államainak Német-Alföld nevet, magának király, a trónörökösnek Orange-i herczeg czimet adott; továbbá változás történt az alkotmányon, két kamrára alakittatván; a felső kamra tagjait a király, az alsó kamráét a tartomá-

nyi rendek nevezték; minden vallás országos védelem alá helyeztetett; a hivatalok betöltésénél nem volt tekintet a vallásra.

Belgium.

A belgák, kiket Napoleon egyesitett Francziaországgal, elszakadtak 1814-ben, s nem egyesültek ismét a százas napokban; Francziaország tehát elvesztette e tartományt. Az akkori uj államalakúlás alkalmával nekik nem volt dynastiájok, mellynek törvényessége (legitimitás) mellett felszólalhattak volna; nem gondoltak arra, hogy nemzetté alakitsák magukat; ha egynémellyek visszakivánták a régi osztrák kormányt, ott állt háttérben a II. József által okozott felforgatások emléke. Másrészről Ausztria inkább vágyott Olaszországra, mig Holland kárpótlást biztositatott magának az Angolország részére átengedett gyarmatokért. Belgium tehát „terület-kiegészités czimen" az orangei házra ruháztatott, Luxemburg nagyherczegséggel együtt, melly részét teszi a Német-szövetségnek; a holland alkotmány a belgákra is ki volt terjesztendő. Ámde e vallonok és flandrok, bár Merész-Károly halálával le kellett tenniök azon reményről, hogy Francziaország uralkodói legyenek, azután sem vegyültek össze soha egyikével is ama nemzeteknek, mellyek fölöttök uralkodtak; nem Spanyolországgal, nem Ausztriával, nem a Franczia-birodalommal; most pedig a kétmillió hollandra váratlanúl ruházott batalom kétszer annyi belga fölött, már csak a valláskülombség miatt is nyomasztóbbnak tetszett, protestans királynak kellvén kormányozni olly tartományt, melly régtől fogva ugyanazonositotta a politikai eszmét a vallásival. Hüséget esküdtek tehát I. Vilmosnak (1816), de „oda nem értve azon czikkelyeket, mellyek a kath. hittel ellenkezésbe jöhetnének:" aztán Gent, Namour és Tournay püspökei tanszerü vizsga alá vetették az adott alkotmány szellemét, melly ellen Róma is kifogásokat tett. Német-Alföld királya megboszankodván üldözőbe veszi az ellenmondókat, s ismét érvényre emeli a Concordatummal kapcsolatban Napoleon által közzétett organikus törvényczikkeket, mellyek szerint a lelkészek a kormány által erősittetnek meg, a királyért közimák rendezendők, s a biráknak föltétlen hüséget kell esküdniök az alkotmányra. Kik ellenkeztek, vagy megszoritással éltek, pör nélkül elmozdittattak; külön törvényszék itélt Foere apát, a Belga-Figyelő egyházi lap szerkesztője fölött. A püspökök jogát, tekintettel a theologiai tanügyre, az uj egyetemek felállitása is lábbal tapodta, mi ellen azok panaszt emeltek. A genti püspök perbe fogatván

„mert vallás-ügyeket illetőleg idegen udvarral — a pápával — lépett érintkezésbe" számüzetésre itéltetett, előbb nyilvánosan pelengérre kellendvén állittatnia; s minthogy menekült, neve két gonosztévő között bitófára függesztetett. Megfosztván őt a király joghatóságától, azt akarta, hogy helyettesei folytassák a megye kormányzását, s minthogy vonakodtak, felfüggesztettek; büntetésre vonattak a papok, kik birálgatni merték a kormány tényeit; visszatartatott a lelkészek és kanonokok fizetése; eltiltattak az örökös fogadalmak.

Holland katholikusai, a Reformatio után, szintén a Brüsselben székelő apostoli nunciussal voltak érintkezésben; ez juttatta oda a fölmentvényeket, s adta meg főpapjaiknak a joghatóságot. Vilmos pörbe akarta fogatni az amsterdamit, mert érintkezett a pápai képviselővel, s csak az összes katholikusok forrongása következtében állott el szándékától. Ellenben pártfogolta a régi holland jansenistikus egyházat, s igy folytattattak az utrechti, deventeri és harlemi szakadár püspök-választások. A jubileum kihirdetése eltiltatott; a papoknak meg nem engedtetett, hogy lelki gyakorlatok végett összegyüljenek, vagy missióba menjenek; a megüresedett székek betöltetlenül hagyattak. Még inkább elkeseritőleg hatott 1825-ben azon önkénykedés, mellynél fogva az összes iskolák és iskolatanitók a kormány meghatalmazásától tétettek függőkké; kik külföldön tanultak, állomást nem nyerhettek; a kis seminariumok eltörültettek, s az uj collegiumok és bölcsészeti osztályok igazgatását protestansok kezére igyekeztek játszani, mi igen sértő volt, mert a klerikusok csak a philosophiai collegiumon keresztül juthattak a seminariumba.

Vilmos tehát fölélesztette II. József jogtipró követeléseit, a nélkül, hogy tartott volna azok rosz kimenetelétől; s ki felfogta, miként szoknak egymásnak kezet nyujtani a szabadságok, megrezzent, midőn a lelkiismeret és házi jogot illető legszentebb szabadságot látta megtámadtatni. A szabadelvüek kapva az alkalmon a katholikusokkal társultak, kik meg nem félemlitve a jezsuiták utczai gáncsolása által, belátták az önkény elleni föllépés nemességét és hordérejét. Az sem tetszett továbbá, hogy az államadósság mindinkább nagyobbodott, mig a király gazdagsága mindinkább növekedett. Aztán, természete, nyelve, érdekeinél fogva szorosan Franciaországra utalt tartomány lévén, attól vett szabályokat; s a mint az nyugodt volt vagy lázongott, akként viselte magát. A belgák tehát forrongtak az utolsó években, panasz-

kodva a nemzeti képviseletet és adókat illető aránytalanság s a fölött, hogy a király, bizalmatlan lévén irántok, a hollandok jólétének áldozza fel őket, kiket ép annyira gyülöltek, mennyire azok által megvettettek [1]). A hirlapok szabad folyást engedtek az elégedetlenségnek, de a kormány szigorral lépett fel ellenök, s a belgáknak nem adott esküdtszékeket a sajtó-ügyek részére.

Az országos rendek második kamrájában kormányellenes többség képződött s mindenfelől özönlöttek a kérvények, mellyek főleg az esküdtszékeket, a birák függetlenségét, a közoktatás és sajtó szabadságát, a miniszterek felelősségét s a concordatumnak a katholikusok javára teljes életbeléptetését sürgették. 1819-ben a kamrák tiz évre szabták meg az adót; ez idő most eltelvén, ujolag meg kellett volna állapittatnia az országos rendek által (1829); de a második kamrában a katholikusok szövetkezvén a szabadelvüekkel, csak engedmények fejében akarnak segélyt adni, s megtagadják az adót; a nép ujong örömében; a kormány kénytelen engedni, de mindazon hivatalnokokat elbocsátja, kik e követeléshez hozzájárultak. De Potter, a Zsinatok bölcsészeti s Scipione Ricci forradalmi történetének irója, ki felismerte, mellyik részen van az igazság, s nevette a jezsuitákkali ostoba ijesztgetést, holott a szolgaság fenyegetőzött, most a szabadelvü katholikusok élére állván nemzeti aláirást javasolt azok kárpótlására, kik a haza ügyeért szenvedtek; ebből szövetség szülemlik, melly csakhamar olly erőre kap, hogy a törvény nevében visszaveti a

---

[1]) Ha a természet (irá Nothomb) egykor máskor bámulatra kelt minket, olly kettős lényeket alkotván, mellyek különböző testekben ugyanazon életet élik, a müvészet és politika nem állitott-e már elő hasonló csodákat? Nézzétek a belga és holland népet, mellyek egyike háttal fordul a másiknak, mellyek egyike észak, másika délre néz; mindegyik tulajdon müveltséggel, nyelvvel, vallással, tulajdon szokásokkal, szóval, külön léttel bir; egyik elfogadja a franczia törvényhozást, a másik elveti; egyik követeli az esküdtszékeket, a másik visszautasitja; egyik tilalmakat kér saját ipara és földmüvelése érdekében, a másik kereskedelmének szabadságát sürgeti; egyik megadóztatja az anyagokat, miket a másik mentesit; magatartásuk soha sem egyez; ha egyik egyenest áll, a másik bisonyosan meghajlik.“ *Essai historique sur la revolution belge*, 1833. 27 lap. Ez s Gerlach báró *Histoire du royaume de Pays-Bas depuis 1814 jusqu'en 1830* czimü müve legtöbb figyelmet érdemelnek az e forradalomra vonatkozó munkák között. Mindketten kiváló részt vettek amaz eseményekben; s Nothomb kimutatja, miszerint ama forradalom négy századnak, s az 1565 és 1788-iki bukott kisérleteknek volt szükséges eredménye.

rendeleteket, s egy nyilatkozat-félét tesz közzé (1830 febr. 22). A Potter, Tielmans és Barthels elleni pör igen hátrányos vitatkozásoknak nyit tért a kormányra nézve, s a rájok kimondott számüzetési itélet nemzeti sérelem gyanánt fogadtatik. Az igy elkészitett anyaghoz csak szikra hiányzott, s azt is megadta a párizsi forradalom. 1830 aug. 26-án fölkelvén Brüssel polgárai, Hollandtóli elválasztásukat, s királyul az oraniai herczeget kérik. Egy hónap telt el a Haagavali alkudozások közben: s Fridrik herczeg, Vilmos másodszülött fia, azzal vélte ketté vágni a csomót, hogy fegyverrel indult Brüssel ellen. Szept. 27-én utczai harcz fejlik ki, hol az ellenség rövidebbet huz; s a Vértanuk-tere tanuskodik az akkoriban kiontott vérről.

A forradalom egész országra kiterjed; a holland csapatok mindenütt legyőzetnek, a kérlelhetlen nassaui uralkodó-ház visszavettetik.

Egy rész a köztársaság kikiáltását sürgette, példát akarván adni Európának; de a mérsékeltek első szükség gyanánt a függetlenséget tekintették, s a helyett hogy Európával ellenségeskedésbe jöjjenek, a kedvező perczet saját dynastia alapitására vélték felhasználandónak. Gerlach, Nothomb, Van de Veyer, Lebeau, Rogier, kiknek jellemét és tehetségét a forradalom tisztába hozta, mindent elkövettek a haza javának biztositására, mellynek ügyeit a nemes tulzások irányában való ellenálláshoz szükséges kitartással intézték. Kizárván az oraniai házat, elfogadtatták az alkotmányos monarchiát, az egyházi hatalmat függetlenitették a polgáritól, eltörölték a tetszvény-jogot, a királyi beiktatást, a concordatumokat, s kihirdették az oktatás, igehirdetés és lelkiismeret-szabadságot; az egyháziak, kiknek olly nagy részök volt a haza ujjáalakitásában, fölvétettek a kamrákba.

Ámde Holland visszakövetelte a fellázadt tartományokat: Franciaország feléjök nyujtá karjait, hogy ismét egyesitse magával, miként ez a császárság alatt történt; a Német-szövetség és Poroszország Limburg és Luxemburgra nézve fenyegetve hitték magukat; s ott állott a dolog, hogy a kis ország lángba boritja Európát. A hatalmak, mellyek a belga-holland egyesülés dajkái voltak, fegyverszünet végett közbeléptek, s a közvetitést csakhamar biráskodássá változtatták át, melly nyolczvan jegyzőkönyv lassusággal vánszorgott.

Lengyelország.

Sokkal erőteljesebb, mert mélyebben rejlő bajok következ-

ménye, volt a lengyel forradalom. 1815-ben az ó oroszok mindenekelőtt a birodalom nagyságát tartván szem előtt, nem ok nélkül idegenkedtek a Lengyelországnak adni szándékolt külön alkotmánytól: de egyrészről a hatalmak nem igen türhették, hogy föltétlenül Oroszországgal egyesittessék, s törvényes formákat kivántak számára; másrészt akkoriban Sándor még meleg rokonszenvet táplált a szabadelvü eszmék iránt, s igy mint külön országot alkotmányozta azt [1]). Varsóban ünnepélyes gyülésen lengyelczimeres hirnök kiáltotta ki az uj országot s az 1791-iki statutumot (1815 szept. 27). A remény lelkesültségével esküdtek hüséget az uj királynak: mindenfelé Sobieski sasa és zászlói lengettek; a koronázásra minden palatinatus saját lobogók és szinekkel jelent meg, a midőn is Sándor azt mondotta: — „Tudom, mennyit szenvedett az ország; de szabad intézmények ujra felüdithetik azt" és külön kormányt adott, s csapatokat és tüzérséget ajándékozott nekik. Kitünő hazafiak alkotmány-készitéssel bizattak meg, melly százhatvanöt czikben állittatott össze, s mellynek főbb pontjai a következők voltak: az adók és törvények a nemzeti képviselet által szavaztatnak meg; a törvények és ügyiratok nyelve a lengyel; a kath. vallás és birtokai fentartatnak; a zsidók türetnek; a lutheránus papságot a kincstár jövedelmezi; a parasztok fokozatosan felszabaditandók; a birák elmozdithatlanok; a lengyel hadsereg, elkülönittetvén az orosztól, Európán kivülre nem vihető; egy bizotmány védi a sajtó szabadságát, s akadályozza annak visszaéléseit; az országgyülést képezi hatvannégy senator, kiket a király élethosszra nevez, hatvanhét követ a nemesek gyüléséből, s ötvenegy küldött a községi gyülésekből, mellyeket nem nemes földbirtokosok, gyártulajdonosok, nagykereskedők, müvészek alkotnak; hivatalokra csak lengyelek alkalmazhatók.

Sándor megnyitván az 1818 marczius 27-iki ülést igy szólt: „Jogaitokba való visszahelyeztetésteket ünnepélyes szerződések határozták el, s az alkotmánylevél szentesitette azt. A kül kötelezettségek s ez alaptörvény sérthetlensége Lengyelország számára most már tiszteletre méltó helyet biztosit a nemzetek között. Van

---

[1]) Akkoriban Ausztria is irt lord Castlereaghoz helyeselve Sándor szabadelvü szándékait, s azon elhatározását, hogy fentartandja Lengyelország nemzeti intézményeit, hozzátévén, miszerint: „a nemzetek erejének és nyugalmának legbiztosabb zálogai a nép boldogsága, melly elválaszthatlan a gondtól, mit az uralkodók alattvalóik nemzetisége és szokásaira tartoznak forditani".

tehát hazátok, s midőn visszanyeritek azt, függetlenségtek iránt táplált tiszteletemnek veszitek bizonyitványát. Bekebleztetve monarchiámba, a nélkül hogy nemzetiségteket elvesztenétek, részetek leend az alkotmányban, mellyet hü alattvalóimnak szándékozom adni. Nyelvetek a némettel együtt minden köz ügyiratokban használtatni fog; képessége szerint mindenki számára nyitva leend az ut nagyherczegségemben minden országos tisztségre és méltóságra. Egy, közületek való, alkirály fog közöttetek székelni.“

De csakhamar kérvényeket nyujtottak be hozzá, mellyekben esküdtszéket, sajtószabadságot, s a rendeleteknek felelős miniszter által ellenjegyzését sürgették; miért is Sándor, makacsságnak vévén, mi szabály és jog lett volna, bezárta a gyülést (1822): az alkotmány fentartása iránt aggodalmakat tápláló varsói tanácsnak azt felelte: „győzzék meg a lakosokat, miszerint a türelem és nyugottság egyedüli ut, melly a nemzetet boldogságra vezetheti“: s hogy utját állja „az ujkori bölcsészet kificzamodott elvontságainak, mellyek olly sok más állam nyugalmát felzavarták“ eltiltotta a titkos társulatokat és szabad-kőmüves páholyokat.

Nagyon következetes dolog volt Sándor részéről, hogy, miután megtagadta a görög forradalmat, csak azért, mert forradalom volt, saját államaiban is elfojtsa a szabadelvüség minden gyúanyagát. Négy éven át nem hitta többé össze az országgyülést, s midőn azt ismét megnyitotta, eltiltotta a vitatkozás nyilvánosságát „hogy élveztesse ez országbeli alattvalóival mindazon jótétemányeket, mellyeket részökre az alkotmánylevél biztosit.“

A lengyel nemesség egyenlő; s ha valakinek czimei vannak, azokat vagy idegenektől kapta, vagy előbb birta, mintsem polgár lett volna. Ez egyenlőség egységet, következőleg erőt szült; az udvar tehát a tiszteletbeli czimek valódiasitásával akarta azt megtörni, s tizenkét herczegi, hetvenöt grófi és husz bárói családot iratott be, mi által vetélkedést és nagyravágyást keltett, s módot szolgáltatott Oroszországnak a hajlékonyság megjutalmazására s a hiuság táplálására.

A lengyel alkotmányban ez áll: „A kath. vallás, mint többség vallása, a kormány különös gondjának tárgyát képezendi, a nélkül hogy akadály gördittetnék a többi hitvallások szabadsága elé, mellyek különbsége nem ártand a polgári és politikai jogok élvezetének. A római vagy görög egyesült papság javai elidegenithetlenek. A senatusban annyi róm. kath. püspök bír székkel, a hány palatinatus van, s egy görög egyesült püspök. A király nevezi a

különféle hitvallások püspökeit, érsekeit, praelatusait és kanonokjait.“ A czár élvén e fölhatalmazással védnökségét elnyomásra használta, s felügyeleti jogot tulajdonitott magának a clerus fölött, melly a vallás és közoktatásügyi bizottmányra ruháztatott; majd az egyházmegyék uj körülirását rendelte el; akadályozta a közlekedést Rómával, s nem titkolta el vágyát, melly összes alattvalóinak egyetlen egyházban egyesitésére irányult.

Ám a béke megtette ott hatását; szaporodtak az utak, középületek, csatornák; nagy haladást tett a kereskedelem és földmüvelés; tekintélyes mennyiségben dolgoztak fel kendert, gyapotot, lent; ástak vasat, sót, márványt; orvosoltatott a pénzügy; szépültek a városok, virágzott a varsói egyetem. De az elveszett nemzetiség gondolata ki nem hal; s a titkos társulatok mindent elkövettek, hogy lerontsák II. Katalin müvét; mindnyájan emlékeztek, milly igéreteket tett Sándor, s mikép vonta vissza, ugyanazon hatalommal, melylyel adta. Ebből egyrészt titkos törekvések, más részről büntetések, s az erőszakos helyzetekkel együtt járni szokott visszaélések származtak. Az ifiaknak megtiltották a németországi egyetemek látogatását, a sajtó bilincsbe veretett, a feladók szives fogadtatásra találtak, a szabadgondolkozók üldöztettek [1]); Constantin herczeg, a hadsereg parancsnoka, mindent tehetett, mit akart, s mindent önkényesen akart tenni. Meghalálozván Sándor (1825), ki iránt a lengyelek mindvégig hálával viseltettek az adott alkotmányért, Miklós Lengyelország királyává koronáztatja magát (1829 máj.), s átvévén a pecsétet, zászlót, kardot, palástot, jogart, koronát, esküszik, hogy: „az előde által adott alkotmány szerint, a lengyel nemzet javára fog uralkodni.“

A párizsi forradalom hire tehát itt is nagy hatást szült; s a czár franczialellenes készülődései csak siettették a cselekvés perczét. A szabad-kőmüvesség, mellyet Dombrovski vitt be, s melly a hadseregnél, az egyetemeken és polgárok közt igen el volt terjedve, a legkedvezőtlenebb szinben tüntette fel a Franczia ország elleni háborut: még a tábornokok is ellene voltak, mint kik csak veszthettek általa; volt pénz, volt fegyver, s tudtak is azzal bánni: A rendőrség neszét vévén a fondorlatoknak, sokakat letartóztatott.

[1]) A hires költő Michiewicz Oroszországba belebbeztetett, ott azonban veszélyes rokonszenveket keltett: a számkivetés csak növelte erejét, s távollétében hazája elbukván, bibliai irályban énekelte meg a *Vándor lengyeleket*, s rendithetlen hitet őrzött keblében a szabadság diadala iránt, mig végre nem tudom miféle uj kinyilatkoztatás és vallásban vélte azt látni.

azonban 1830 nov. 29-én kitör a forradalom; sokan leöletnek; a szép hadsereg, melyben Constantin gyönyörüségét találta, ellene fordul; lobog a Mária zászló, repked a fehér sas, a véres ütközet árán Varsó meg van váltva. Főnökül Chlopickit, Napoleon veterán katonáját, választják, ki, több bizalommal lévén a szám mint a lelkesültség iránt, inkább egyezkedni akar mint harczolni. Lehetetlennek bizonyulván az egyezkedés a legnemesebb lelkesedéssel ajánlja fel kiki vérét és vagyonát; nők és szerzetesek bátorságra tüzelik a harczosokat; gazdag ifiak minden vagyonukról, tisztek fizetésökről mondanak le; a birtokosok bérlőik közt kiosztják földjeiket, csakhogy fegyverkezésre birják őket; tornyok és sekrestyék az ágyuöntödéknek érczet, a pénzverdéknek ezüstöt szolgáltatnak; a Varsó külvárosi házak tulajdonosai maguk gyujtják fel azokat, nehogy akadályozzák a védelmet. De mig a nép Lengyelországot visszaállitani s Lithvániára akart törni, Chlopicki a forradalmat a nyolcz palatinátusra szoritja; s illy-módon meggyengittetett ama roham, melly egyedül adhat győzelmet.

Olaszország.

Olaszország, miután 1821-ben egy kis mozgási kisérletet tett volna urai szuronyai alatt, ismét lecsendesittetett. Ausztria folytatta utját, a nélkül hogy az általa elfoglalva tartott termékeny tartományok anyagi felvirágzását akadályozta volna. Piemont orvosolgatta sebeit, s meghalálozván Carlo Felice, a Savoya-Carignanoi uj ág [1]), s egy fiatal, fegyverek, tanulmány és remények közt nevelkedett király lépett nyomába. Nápolyban I. Ferencz rövid kormánya után, a szintén ifiu II. Ferdinand lépett trónra (1830 nov. 8), ki a legjobb módon t. i. bünbocsánattal s azon igérettel kezdette uralkodását, hogy orvosolni fogja a bajokat. De a forradalmak a legyőzöttekben mindig elégületlenséget és boszúszomjat, a győzőkben pedig a szükséges erőszakoskodások után hasztalan visszatorlási vágyat hagynak hátra. Külföldön sok me-

---

[1]) Savojai I. Károly Emmanueltől (— 1630) származott Tamás (— 1656) ki 1624-ben nőül vette Bourbon Máriát, Soissons grófság örökösét és nemzette a sükét-néma Emmanuel Filibert Amadeot (— 1709), a Carignanói herczegek törzsfejét. Ifiabb fiától Eugen Móricztól, s Mazarin bibornok unoka-hugától, Mancini Olimpiától, kik a soissonsi uj ház törzsét képezik, született (1663) a hires Eugen herczeg. Az elsőszülött Victor Amadetól (— 1741) származnak: Lajos Victor — 1778; Victor Amade — 1780; Károly Emmanuel — 1800; Károly Albert, ki 1798-ban született, s 1831 aprilis 27-től 1849 marcz 23-ig uralkodott.

nekült élt, kik minden mozzanatra feszülten figyeltek, s a reménynek könnyen megnyitották kebleiket. Ezeknek összeköttetésök volt az országban úgy a régi Carbonarik maradványaival, mint az ujabb elégületlenekkel. A rendőrségek ébren voltak; 1829-ben a pápa Ausztria kérelmére megujitá a titkos társulatokat sujtó kiközösitést, s egy bizottmányt alakitott, melly huszonhat Carbonarit fogott pörbe; kitörvén aztán a párizsi forradalom a kormányok elővigyázati rendszabályok és fegyver után néztek, anélkül hogy tudták volna, ki ellen kellend azt forditaniok. Mert a szabadelvüek mellett, kik a nép által akartak uj dolgokat létrehozni, ott voltak a Sanfedisták, kik szintén Olaszország függetlenségét czélozták ugyan, de a nemzeti fejedelmekre támaszkodva; s bizonyos szabadelvü főnökről beszélték, miszerint Modena herczegével értekezett a végett, hogy azt egész vagy legalább felső Olaszország uralmához segitsék; ám ha történt is illy értekezés, bizonyára mindkét részről hiányzott abban a jóhiszem.

Róma, minden birtokokkal együtt visszanadatván a pápának 1814-ben, örült, hogy ismét hozzájuthatott Laocoonhoz, Apollóhoz, az udvarhoz, ünnepélyekhez, s az idegenek aranyhozó látogatásaihoz. VII. Pius pápa, Consalvi állam-miniszter tanácsára, egy motupropriot bocsátott ki, mellyben a hatalom központositásáról, rendszer-egységről, a birói hatalom függetlenségéről, a hivatalnokok felelősségéről beszélt: de a hozzácsatolt szabályzatok meghazudtolták az előzményeket, s az igért törvénykönyvek sem jelentek meg. Az állam továbbra is negyvennégy kerületből és hatszázhuszonhat községből álló tizennyolcz delegatióra osztott maradt, franczia modor szerint, mi a pénzügyek szabályzása, a jelzálog, bélyeg és adólajstromokra nézve is megtartatott: de nem világiasittattak a hivatalok, nem alakittattak helyhatóságok, sem egyéb javitások nem eszközöltettek, mellyek előnyeit éreztette vagy legalább előéreztette a megelőző kormány.

VII. Piust XII. Leo követvén a trónon (1823), ama motupropriót jogászok birálata alá bocsátotta; a nép terhén gazdálkodás által igyekezett könnyiteni; majd egy állam-congregatiót is nevezett ki, de ezt csakhamar megbánta vagy megbánatták vele, s puszta tanács-gyüléssé szállitotta azt le. Ellensége lévén Consalvinak, elbocsátotta; s a reactióhoz csatlakozott. Most ismét lábra kaptak a kormányszékek önkénykedései, mellyeket Consalvi megszüntetett; változás történt a delegatiók és törvényszékekben; kiterjesztettek a községek jogai, mellyek tanácsában minden osz-

tály részt vett, de a nemesség külön; visszaállittatott a püspöki joghatóság; egyháziakra bizatott még a világiak perügyeinek okmányolása és eldöntése, mint szintén az ifiuság nevelése is; visszaállittatott a hitnyomozó szék, bővittettek a holt kéz jogai, eltöröltettek a kerületi törvényszékek, a biráskodás nyelve a latin lett. Papi és hivatalnoki bizottmányok rémitgették a legátiókat Rivarola kormányzása alatt Ravennában, ki ott egyetlen alkalommal ötszáznyolcz egyént itéltetett el; aztán egyszerre csak megkegyelmezett, s a Sanfedistákat és Carbonarikat házasságok utján igyekezett kibékiteni, mellyek Isten a megmondhatója hogy sikerültek. Ez azonban nem akadályozta a politikai vagy ollyanokká keresztelt orgyilkosságokat, mik meggyalázták Romagnát; s miután élete ellen is követtek el merényletet, megszaporitotta a kémeket, s Ravennában hét, illy gyilkosságbani bünrészest akasztatott fel, kik lehet hogy azok voltak, de a közönség mint politikai áldozatokat sajnálta őket. Egyébiránt midőn kegyelmet igértek azok részére, kik *önkéntesen* jelentkeznének vallomás végett, ezrenként jelentkeztek. Illyenek voltak a kormányzottak, illyenek a kormányzók!

A pápai államnak valódi ostorai voltak a brigantik, kik a volskok régi földén, az Apenninek, pontini mocsárok s Albano és Tuscolo hegyei közt fészkeltek. E tartomány egész 1809-ig a Colonna családé volt, melly az Orsinakkal és pápákkal folytatott versengései következtében egyedül fegyverben gyakorolta annak lakóit; s a pápák mit sem tehettek ott, kivéve, hogy kegyelt egyéneknek papi kegylevelet adtak, mi által kivétettek a helyi joghatóság alól. A francziák eltörölték e hübérséget: de az 1813-iki katona-összeirás tulzásai következtében a nép fegyvert fogott, s *politikai* bandák álltak szemben Joachim királylyal. A bekövetkezett gyenge kormány alatt növekedett vakmerőségök: egy főnöknek engedelmeskedtek, senkinek másnak; fegyverrel és ereklyékkel terhelve százfőre menő csapatokban barangolták be az elnéptelenedett vidéket, s igen veszélyessé tették a Rómából Nápolyba vivő utat. Senki sem bátorkodott ez iszonyu emberektől megtagadni a szállást és élelmet; a kormány gyakran alkudozni volt velök kénytelen, mint hasonló hasonlóval, s boldognak érezte magát, ha ollykor egyik másik közülök magába szállott, s elöjött, hogy bevérezett kését a Madonna szobrára függeszsze. Consalvi sokat tett kiirtásukra; egyetértésbe tette magát a nápolyi kormánynyal, hogy akadályozza odavaló menekülésöket; felégettette

a házakat és falvakat, mellyekben fészkeltek; s szerencsét kívánhatott magának kiirtásukhoz. De azért még sem sikerült ez annyira, hogy XII. Leo kormányának is sok teendője nem maradt volna.

Ismeretes a szomoru kinézésü római vidék kétszázezer hectarnyi kiterjedésü dögleletes sivataga, mellyre nézve a müvelés nélkül való olcsó gazdálkodási rendszert fogadták el, megelégedvén az önkényes terményekkel, vagyis a legelővel, melly elől eltünik az ember. Részletekre szoritkozó gondoskodás mitsem ér, mint szintén nem használnak a kormány-rendeletek sem, mert nem érett megfontolásból származnak. 1819-ben egy külföldi társulat ajánlkozott az egész vidék kibérlésére, a kormánynak bizonyos évi összeget, s minden tulajdonosnak annyi bért igérvén, mennyit akkoriban húzott. A kötvény ötven évre volt kiállitandó, mellyek elteltével a megjavitott földek tulajdonosaik kezére kerültek volna vissza. A társulat kötelezte magát ez idö alatt a földeket feltöretni, a pontini, ugyszintén a macaresi és ostiai mocsárokat kiszáritani, a Teveret és Teveronet egész folyásukban hajózhatókká tenni, s igy Sabina terményeinek kivitelt nyitni; templommal, iskolával, szállodával, utakkal ellátott helységeket épiteni; az ásvány és kénvizeket hasznositani; uj termékek, indigo, czukornád sat. részére mintagazdaságokat alapitani, s mindezen munkálatokat egészséges helyeken elszállásolt s a dögleletes hónapokban haza bocsátandó benszülöttekkel eszközöltetni. A következő pápa, VIII. Pius, elfogadta e föltételeket; de akadt, kinek érdekében állott akadályozni, s igy az egész ügy elejtetett [1]).

Pius halála után (1830 nov. 30) az üresedés ideje zavargó-

---

[1]) A forradalom után minden megváltozott; s 1857-ben Vincenzo Manzini mérnök egy munkát adott ki „del modo di restituire a Roma l'antico suo porto, liberarla dalle inundazioni e dai centri d'infezione della sua aria e delle conseguenti bonificazioni, navigazione ed irrigazione generale degli agri romano e pontino, risguardate quali basi di pronta e sicura colonizzazione delle provincie mediterranee pontifizie-" mellyben ajánlja, hogy az ostiai kikötő ujitassék meg; a Tiber folyása rövidittessék és szorittassék össze, ugy hogy a hajók azon egész Rómáig járhassanak; a pontini földről végkép záraszsék el a tenger-viz, a belföldi vizekből pedig egy hajózható csatorna alakittassék Terracinától Anzión keresztül Rómáig, melly úton ezer háromszáz negyszög mérföldnyi (miglia), kétszázötvenezer lakos befogadására képes terület nyeretnék meg. Számitása szerint e vállalat huszonkét millió scudoba kerülne, de csupán földekben rögtön negyvenegy milliót jövedelmezne; s a kivitelre elég volna husz esztendö.

san folyt le, nem csak a követek közt, kik tiltakozva és parancsolva folytak be a választásokra, hanem a városban is, melly különösen az akkoriban ott lakott Buonaparte család, s névszerint Hortensia királyné fiai, Napoleon és Lajos ösztönzésére uj kormány alakitását kisérlette meg: Nyugtalanságok és lázongások között lépett XVI. Gergely a pápai trónra (1831 febr. 2.) „szabad elhatározásból vállalván el Európa szemei előtt azon kötelezettségeket, mellyek szükségeseknek mutatkoztak a trón és nemzet érdekei közötti tartós egység tekintetéből [1]).“

Azonközben a cselszövők bátoritást és igéreteket kaptak Francziaországból, mellynek érdekében állott, hogy Olaszország legelőkelőbb hatalmassága itt legyen kénytelen foglalkoztatni fegyvereit, mellyeket az uj szabadság ellen fent. Laffitte a szószékről mondá: „Francziaország nem fogja megengedni, hogy a be nem avatkozás elve megsértessék,“ s Dupin hozzá tette: „Ha Francziaország a rideg önzés köpenyébe burkolózva azt mondotta volna: nem fog beavatkozni, gyáva volna; de azt mondani: nem türi, hogy valaki beavatkozzék, a legnemesebb állás, mit egy erős és nemes nép elfoglalhat.“ Az olasz hazafiak azonban hitték, miszerint az uj monarchia demokratikus eredeténél fogva, segélyezni fogja a demokratikus forradalmat, mellyet fegyverrel voltak kénytelenek végrehajtani, miután hiányzott náluk a képviselet, sőt még csak kérvényezési joguk sem volt, s a kivánalmak törvény elleni szegülés gyanánt büntődtek. Modenában mindent előkészitettek a forradalomra; de a herczeg megelőzi, megrohanja és elfogja a Ciro Menotti házában elzárkozott összeesküvőket (febr 3.). Másnap azonban hirét vévén a bolognai lázadásnak, mantuai területre menekül, magával vivén az emlitett forradalmi főnököt, kit Ausztria börtöneinek szolgáltat át; s országa lángban van. Bologna minden vérontás nélkül hajtja végre forradalmát, melly egész Romagnára kiterjed; a bibornok követ Benvenuti a lázadók kezébe esik; Ancona megadja magát Sercognani és Armandi kapitányoknak: az olasz lobogó Otricoliban leng, tizenöt mérföldnyire (leghe) Rómától; Mária Lujza oda hagyja a fellázadt Parmát és Piacenzát.

Igy harapózott szét mindenfelé a gyuladás; Görögország ujra lélekzetet vett; Spanyolország és Portugalia ismét fölkeltek az alkotmány mellett; Németország elérkezettnek hitte az időt,

[1]) Lutzow követ válasza Seymour urhoz 1832. szept. 12.

hogy kicsikarja, mi neki igérve volt, do megtagadtatott; Schweiz már előbb hozzá fogott statutumainak népies értelemben átalakitásához; Angliában a szabadságot követelő radicalok kiáltásába a kenyeret kérő nép iszonytató szava vegyült.

HUSZONNEGYEDIK FEJEZET.

Francziaország belállapota. — Jegyzőkönyvek.

S mindezen fölkelt vagy lázas népek Francziaország, mint igért megváltó felé forditák szemeiket. Félszázaddal előbb onnan jött a rázkodás, mellynek segélyével még azok is, kik meg nem nyerték a szabadságot, széttépték a szolgaság lánczait: ki nem emlékezett Napoleon ellenállhatlan győzelmeire? a három szinü zászló kevesebb dicsőséget aratna most, midőn nem egy hóditó, hanem a szabadság által hordoztatik, s nem azért, hogy fenyegesse hanem hogy visszaállitsa a népek függetlenségét?

Illy s még mosolygóbb remények foglalkoztatták az elméket; de Francziaországot nem Convent, hanem király kormányozta, kinek uj monarchiáját csak ugy véletlenül találták, nem keresték, elfogadták inkább mint ohajtották, s szükség és menedék gyanánt tekintették. A nemzet, szükében lévén a politikai erkölcsöknek, nélkülözvén a független, tartós, a nemzeti vélemény és szokások által megszentelt intézményeket, elszigetelten állott a versengők között, kik minden botlását sóvár szemekkel lesték, hogy hasznot huzzanak belőle; hiányzottak nála a fegyverek, mig ellenségei iszonyuan el voltak azokkal látva; bent nagyon gyengittetett az által, hogy bukott uralkodóház teremtményei helyébe barátait kellett hivatalokra alkalmaznia, s igy megszakadt a kormány menete ép akkor, midőn gyorsaságra és erőre volt szükség. Az első rázkodásnál természetesen a mozgalmi párt kerekedett felül; rokonszenv nyilvánult minden szenvedő iránt, lettek légyen azok Spielberg és Siberia elitéltjei, vagy nemzetiségöktől megfosztott, vagy reményeiktől elesett népek. Szándékban volt Francziaországot az Alpesekig és Rajnáig terjeszteni ki; ez harczot idézendett föl, s innét a szükség a népek jóindulatára támaszkodni. A lármás, s mint minden ollyan, kinek nincs mit vesztenie, koczkáztató club-

bok, népszerüségre vágyva, melly tulzásokkal nyerhető meg, azon voltak, hogy minden fölkelendő népnek segélyt igértessenek. De ha némellyek ugy tekinték a forradalmat mint a 89-iki elvek kiegészitését, mások csak a restauratio módositását látták abban, s jó eszköznek tartották a dolgok és személyek megtartására.

Lajos Fülöpnek érdekében állott elismertetni magát a királyoktól, s tulajdon dynastiaját a többiek tiszteletben tartása által megerősiteni. Irt tehát Oroszország czárjának, ki erősen fegyverezte délre szánt kozákjait, szeme elé állitván, hogy egyedül tőle függ a békének megőrzése. Anglia iránt mindig ragaszkodást tanusitott, miért is általa rögtön elismertetett; de a többiek sem igen késedelmeztek. S ő kint az elvek politikáját érdek politikával, a propagandát diplomacziával, a népek rendezetlen szövetségét a kabinetek gyümölcsöző szövetségével gondolja helyettesitendőnek; s minthogy nem állott érdekében az elszórt ellenzékeket egy európai czélra tömöriteni; feladatul tüzte Francziaország és családja javára mérsékelni azokat; és senki sem tagadhatja, hogy jelesül sikerült ez neki. Perier Kázmér elfoglalván a miniszteri széket (1831 marcz. 18), szembeszáll a zavargó kamrával; kimondja, hogy meg akarja törni a pártokat, nem ad segélyt a fölkelőknek, s hogy „Francziaország vére, egyedül Francziaországé"; a juliusi forradalom alapja nem a fölkelés, hanem a támadás visszaverése; nem erőszak bent vagy kifelé, hanem tisztelet az eskü és jog iránt. A külpolitika összeköttetésben áll a belsővel; mindkettőt illetőleg csak egy a baj, a bizalmatlanság; a gyógyszer is csak egy lehet.

Londoni conferentia.

A Szent-szövetség, daczára különnemü összetételének, hosszasan fentarthatta magát, mert Európa kifáradt a harczokban; s bármint itéljünk is felőle, ez állandó congressus-féle a jövő csiráit, s egy uj közjog alapját zárta magában. Eleintén a fegyveres trónok fentartásának könnyü hivatalával lévén elfoglalva, 1830 után kezdte érezni, hogy egy nehezebb feladat is vár rá, t. i. az ellentétes érdekek és ellenséges elvek kiegyeztetése. Londonban rögtön tanácskozmány ült egybe, mellynek tagjai nem a népeket, hanem a királyokat képviselték, s kik, elfordulva a Francziaország által világnak bocsátott dogmáktól, a multat akarták felujitani. A diplomaczia tehát felülkerekedett, s a bécsi congressus Londonban folytattatott, hol Poroszországot Bulow, Angliát Aberdeen, Oroszországot Matuszewicz, Ausztriát Eszterházy, Francziа-

országot Talleyrand képviselték. Ez utóbbi megbizatása, ki minden uj felkapottnak barátja, s a szabadság ellen hü szolga volt, mint ki eladta azt, nyilván elárulta a szándékot, melly az 1815-iki szerződések megörökitésére irányult.

A népek fölött már kimondatott az itélet, mióta Franciaország, bár előbb pártfogolta a forradalmakat, mig fenyegető ellenségei irányában diversióul szolgáltak, közremüködött azok elnyomásában. A spanyol menekültek, kik VII. Ferdinand zsarnoksága elől futva Párizsban huzták meg magukat, itt felbatorittatván betörést készitettek elő Mina tábornok vezénylete alatt; de minthogy ez időben Ferdinand elismerte Lajos Fülöpöt, a vállalat csak vértanukat szült, kik „éljen a korlátlan király“ kiáltások közt lövettek agyon. Olaszok, kik Pepe tábornokkal nápolyi földön akartak kikötni, épen a hajóraszállás perczében üzettek szét ugyanazon hatalom által, melly addig őket pártolta. Ausztria tántorithatlanul haladván saját utain, Olaszország összes kormányainak ügyét sajátjává tette és nyilvánitotta; s midőn a kihirdetett be nem avatkozás elvét tartották szeme elé, csak nevetett s perczig sem késett mások fellázadt országai ellen indulni, mialatt sajátjait szorosan féken tartotta, késznek mutatkozván Piemontot is megszállani, ha felülkerekednének ott a forradalmárok; mert rá nézve létkérdés, hogy Olaszország azon állapotban tartassék, mellyet ő a nyugalom nevével tisztel meg.

Olaszország.

A legatiók s egész Umbria a forradalmi mozgalom pártjára keltek; majd összegyülvén a városok követei a pápa világi hatalmát megszüntnek nyilváníták (febr. 26), s külön államot alakitottak, elnökkel, miniszteri tanáccsal, törvényhozó-gyüléssel. A szerencsétlenségnek is megvannak a maga hizelgői; mi azonban nem akarjuk az akkoriban alakult kormányok minden tényét igazolni. A néppel nem ismertették meg eléggé a fölkelés czélját, mi pedig szükséges lett volna, mert nem saját bajai üzték a kétségbeesés karjai közé; nem voltak főnökeik, kik határozottságuk vagy nagy nevökkel elvakitották s magukkal ragadták volna a közönyöseket, kik pedig mindig a nagyobb számot képezik. Gyakorlatlanok lévén a politikai dolgokban mint kik egész máskép neveltettek, a legkisebb akadálytól is visszaijedtek; becsületesek, egyeneslelkűek, mérsékeltek lévén, mi megtisztel de nem üdvözit, haboztak, mert féltek veszélyeztetni a hazát, mellyet szerettek, a békét, mellynek szükségét érezték; a külföld igért be nem avat-

kozására támaszkodván, a helyett hogy egymást segitették volna, idegenek gyanánt tekintették a testvéreket; a helyett hogy előre törtek vagy segédkezet nyujtottak volna a népies rohamnak, s hogy Rómát megtámadták, Piemontot, Lombardiát, Toscanát felláziták volna, a nyugottságot, mint a sérthetlenség kezességét, ajánlották, a fegyvert kérő vidékieket haza küldötték, a szomszédokkal nem értettek egyet, elfeledvén, hogy a gyenge iránt szánalommal vagyunk, mig az erőssel szövetkezünk. Nem akarom emliteni a városok közt föltámadt féltékenységet, nem a rendetlenségeket, mik elválaszthatlanok olly kormányoktól, mellyeket a nép-győzelem szülvén a sokaság rabszolgái maradnak, s ollyanok által vezettetnek, kik legjobban tudnak kiabálni, nagyitani, igérni. Buonaparte Napoleon és Lajos siettek részt venni a romagnai forradalom veszélyeiben, mi uj ürügyet szolgáltatott az ellenségeknek Olaszország függetlenségét fenyegetettnek tüntetni fel, mintha ismét a napoleoni zászlót akarnák fölemelni.

De nem is volt szükség ürügyekre, hol nyiltan lépett fel az ellenség. Ausztria Ferrara ellen inditja csapatait (mart. 9); visszahelyezi a modenai herczeget és Mária Lujzát (mart. 13); az öreg Zucchi tábornok, ki Ausztria szolgálatát oda hagyván, a modenai forradalom élére állott, csekély seregével bolognai területre megy át, de az ottani kormány, még akkor is ragaszkodva a be nem avatkozási elvhez, midőn azt lábbal tapodtatni látta, vonakodik befogadni a testvéreket, ha le nem teszik a fegyvert!

Eközben a római udvart nem csak Ausztria hanem Franczia-ország is megnyugtatta, hol Sebastiani miniszter akadályozta a menekültek és hadiszerek Olaszországba juthatását. Igaz, Franczia-ország egész határozottsággal odanyilatkozott Bécsben, hogy ha rokoni kötelékeinél fogva szabadságában állott is Ausztriának közbelépni Modena és Parmában, azt soha sem tűrnék, hogy Romagnát szintén megszállja; de Metternich, ki belátta, hogy itt a legfontosabb ügyről, s az ausztriai tartományoknak e szép országban megőrzéséről van szó, megtagadta Franczia-országtól a jogot, miszerint akadályozza Ausztriát a pápai uralom visszaállitásában, s — „Ha halni kell, mindegy, akár szélütés, akár lassu tüzöni megfulás által történik az. Tehát harczolni fogunk.“ És Ausztria csakugyan beütött a pápai területre. A franczia lármás boszusággal kiáltották, hogy meggyaláztatott a nemzeti méltóság, elárultattak az olasz hazafiak, tehát boszut, ki a karddal, sereg küldessék Pie-

montba; ámde megszokott dolog, hogy a franczia tűz nagylelkü bohózatokban párolog el, s más állott Lajos Fülöp érdekében.

A romagnaiak elhagyatva látván magukat, lépésről lépésre vonultak vissza az előnyomuló osztrák hadsereg elől. Helyt állván Riminiben (mart. 23), mennyire azt egy legyőzött de be nem szennyezett zászló becsülete kivánta, bele nyugodtak, hogy kerüljék az ellenállást, mi ép olly veszélyes mint hasztalan lett volna. A kormány Anconába vévén magát, megszabaditja Benvenuti bibornokot, ki már ekkor pápai követ volt, s egyezkedik vele. Ő feledést igér s aláirja a főnökök útlevelét, kik hajóra szállnak. Ennek következtében Ancona békésen adatott át Armandi tábornok által (mart. 29): azonban az egyesség Rómában semmisnek nyilvánittatik: Ausztria letartóztatja a főnököket szállitó hajót, s Velencze börtöneibe veti őket. Kevés idő mulva szabadlábra helyezi azokat, kik idegen kormányok alá tartoztak; Zucchit katonai, a többit polgári törvényszék elé állittatja, s láncczokra itéli. A fiatal Buonaparte Napoleon erőszakos halállal mult ki; testvére Lajos, megbukván első kisérletében, ujakra tartogatta magát, melylyek őt börtönbe, majd császári trónra valának viendők; Menotti Modenában halálra itéltetett; Sercognani, ki egész Rietiig nyomult elő, hirét vévén e szerencsétlenségnek, Toscanába fordúl vissza, s Franciaországba menekül, hova tömegesen tódulnak a menekülők, hogy ott jóakaratú fogadtatásban részesüljenek, s halogatott segély és más hamis igéretekkel ámittassanak. Az osztrákok ekként elfoglalták közép Olaszország herczégségeit s a legatiókat; Lombardiát szigoru de vérnélküli eljárással tartották rémületben; s Metternichet földiszitette Ausztria császára „a miért olly sokat tett az olasz államok függetlenségének megőrzésére.“

Giovane Italia.

Piemontban kegyetlen katonai végrehajtások megakadályozták a forradalmat, mi veszélyeztethette volna ez ország függetlenségét, uj betörést provocálván Ausztria részéről. Egy betörés, melly később a Savoyába menekültek részéről történt, uj vérontást és uj csalódásokat okozott (1835 jan.) [1]). Mert mig a 31-iki forradalmak, a franczia kormány kezdeményezésében bizakodva, nyilt homlokkal léptek fel, ekkoriban az ujitók cselszövényekhez nyultak, a radicalokra támaszkodtak, s forradalom helyett lázadást

[1]) Ez alkalommal a genuai Ramorino tábornok volt a szereplő, ki aztán 1849-ben a novarai szerencsétlenség engesztelő áldozata lett.

akartak inditani. Menotti a vesztőhelyre lépvén felkiáltott: „Olaszok, ne hizelegjetek magatoknak az idegenek igéreteivel.“ E végrendeletet egy társulat vette át, melly Giovane Italia néven a genuai Mazzini József vezetése alatt akkoriban alakult, s melly alig mondható titkosnak, miután szónoklatait és czéljait a nyilvános sajtóra bizta. Azokhoz fordulván, „kik érezték az olasz név hatalmát, s a szégyent ki nem mondhatni azt nyiltan“ minden meglett koru embert kizárt; bizalmát a fegyveres fölkelésbe helyezte; egy uj vallásra is tett czélzást, melly a magát már lejárt katholicismust volna helyettesitendő; s egyezvén a Carbonarikkal abban, hogy szintén az országnak idegenektőli megszabaditását czélozta, másrészt eltért attól az által, hogy már többé nem alkotmányt, hanem köztársaságot kivánt, minden előjogot el akart törölni, s a népben bizott, mellyhez amazok nem fordultak. E társulat is inkább arra látszott alkalmasnak, hogy vértanukat szüljön, mintsem hogy megőrizze a győzelmet.

Azonban az eredmény ép ellenkezőjét mutatta fel annak, mit a szabadelvüek remélettek, Ausztria befolyása növekedett a félszigeten. Serege Bolognában maradt egész 1831 julius 17-ig, a midőn is a követek Rómában kormányaik nevében kötelezték magukat a Szent-szék világi uralmának fentartására. Azonban a hatalmak, különösen Anglia által indittatva, nem hitték Romagna nyugalmát helyreállithatónak, ha időhöz mért engedmények nem tétetnek, s kérték a pápát, hogy népválasztás utján községi és tartományi gyülések alakittassanak; egy központi junta ügyeljen fel a kezelő hivatalokra; a világiak részére nyittassanak meg a közhivatalok; egy államtanács állittassék össze nemes polgárokból [1]). Ez igéretek tetszettek a romagnaiaknak: de a julius 5-iki edictum távolról sem teljesitette azokat, s XVI. Gergely kijelentette, miszerint: a tanácsosok kinevezése az egyes tartományok főnökeit illeti; a tanácsban semmi fölött nem lehet vitatkozni, mi megelőzőleg felsőbb tekintély elé nem terjesztetett; a tartományfőnöktől függ jóváhagyni vagy elvetni a gyülések szóbeli tárgya-

---

[1]) 1831 május 21-ről kelt *Memorandum*. Ausztria császára „nem szünt meg a legsürgetőbb módon figyelmeztetni a pápát nem csak az iránt, hogy teljesen hajtsa végre a már közzétett törvényhozási rendeleteket, hanem hogy állandósági jelleget is adjon nekik, melly azokat minden jövő változások veszélyén kivül helyezze, s a hasznos javitásokat még se akadályozza.“ *Metternich jegyzéke Lamb. F. urhoz* 1832 jul. 28.

lásait; a legatiók kormányában világiaknak nincs helyök. Mindenekfölött megtagadja a községi és tartományi tanácsok részérei népválasztást, s a világi rend tanácsának a szent collegiuméhoz való csatolását [1]). Az oktob. 5 iki igazságügyi rendelet az igazságszolgáltatás egy részét a papságnál hagyta.

Azonban még fegyverben állott a városi őrség a közcsend védelmezése végett; s tisztes polgárokból álló követség küldetett ki, hogy kérje a javitásokat, mellyekre az ország megértnek látszott. De nem csak meg nem hallgatják, hanem még sulyosbbitják az adót, hogy fizessék a háboru költségeit s egy schweizi csapatot; s mig szaporodik a panasz s özönlenek a kérvények, Róma kölcsönt köt, önkéntes csapatokat alakit, s fel akarja oszlatni a városi őrséget. Dühöngött tehát a nép, s megkezdődött a visszahatás; miért is Albani bibornok, rendkivüli biztos, értesiti a hatalmak képviselőit, miszerint a pápai csapatok készen állanak a legatiók lefegyverzésére. Angliát kivéve, mindnyájan beleegyeznek; de e tény nem hajtatik véghez belső ellenzés nélkül; sok helyen összeütközésre, Cesenában valódi harczra kerül a dolog (1832 jan. 20), s Ausztria ürügyet nyer ismét betörni az országba, hol felfüggesztettek a megkezdett ujitások. De ime, Messina előtt elhaladva, szokatlan gyorsasággal három franczia hajó érkezik, mellyek elfoglalják Anconát (febr. 23), mintegy ellensulyozandók Ausztria cselekvését. A pápa eleintén megzavarodva, hosszas habozás után beleegyez, hogy ott maradjanak, mig az osztrákok megszállva tartják Romagnát.

Ez erőteljes fellépés engedmény volt, mit a franczia miniszterium a mozgalmi pártnak tett, melly dühöngött, látva mint tartja Ausztria hatalmában Olaszországot. S bár a franczíák nem mint szabaditók vagy védők, hanem mint poroszlók jelentek meg, kiknek feladatuk volt segélyt nyujtani a hazafiak elnyomásához, mindazáltal ez Olaszországban lengő három szinü zászló más idegenek nagyobb hatalmaskodásai ellenében ijesztőül, sokakra nézve pedig, kik még nem vesztették el külsegélybeni hitöket, a remény jelvényeül szolgált.

---

[1]) „Az osztrák kabinet kénytelen volt e pontot illetőleg engedni nem csak a pápa törvényszerü ellenkezésének, hanem a többi olasz kormányok egyhangu tiltakozásának is, mellyek hasonló engedményekben veszélyt láttak államaikra nézve, miután azok intézményeivel szemben a népválasztás elve teljesen idegen.“ *Említett jegyzék.*

Lengyelország.

Sokkal több dolgot adott Belgium és Lengyelország forradalmának elfojtása. Ez utóbbi szolgálatára nemes akarat, áldozatkészség s olly fegyverjártasság és bátorság állott, millyennel az olaszok nem dicsekedhetnek; de a lengyel mozgalom sem mutatott fel olly férfiakat, kik belátták volna, hogy a forradalmat nem féluton való megállással szokás kezdeni. Mig mindnyájan kimondhatlan tűzzel „előre Lithvániába" jelszót hangoztattak, a fölkelés testvéresitését szándékolván, melly egyedül teheti azt győzhetlenné, Chlopicki dictátor minden áron fékezni igyekezett őket; megerősiti Varsót, mintha oda várná az ellenséget, melylyel a határon kivül kellett volna szembeszállania; eltiltja az összejöveteleket; letartóztatja a hires tudományu s az ifiuság előtt kedves republikanus Lelewelt; elnyomja a méltóságteljes kiáltványt, mellyben Lengyelország saját szerencsétlenségét festi.

Cholera.

A Portával vivott harczban kimerült Oroszország igen szorongatott helyzetben volt, félnie kellvén egyrészt a Fekete-tengeren Francziaország és Anglia hajóit, másrészről pedig Perzsiát, a tatárokat, a féket rágó kaukázokat és Svédországot, melly folyvást Finnland visszaszerzésén mesterkedett. Adjuk még ezekhez a cholerát, e rettenetes betegséget, melly 1817 óta pusztitotta Ázsiát és Afrikát. A perzsa háboru alkalmával az orosz hadseregben elharapózott e baj, mellyet haza, aztán Lengyelországba vitt be, honnan Berlinen és Bécsen át egész Európára kiterjedt (1831), mig Hamburgon keresztül Angliába csapott át [1]); s iszonyuan belevegyült amaz évek viszontagságaiba. Ezen, az orvosok előtt ismeretlen betegség pusztitó föllépése, a mérgezéshez nagyon hasonló tüneményei, s némelly kormányok rosz hiszemüsége, mellyek a szerint a mint érdekeik kivánták, majd ragályosnak majd járványosnak igyekeztek azt feltüntetni, annyira hatottak a nép képzelődésére, hogy majd mindenütt karöltve jártak azzal a lázadások, gyilkolások és mérgezési gyanúk. A katonai erő, melly szükségessé vált, hogy előintézkedések vagy intézkedések tétessenek ez uj ostor iránt, könnyitett a kormányokon; az egészségügyi zárvonalak az eszmék ellen is jó szolgálatot tettek; s politikai kérdésektől a személyes biztonságra fordult a figyelem.

[1]) Bécsben 1831 szept. hóban tört ki; Angliában és Párizsban 1832 márcziusban; 33-ban Amerikában; 34 és 35-ben Spanyolországban, a berber államokban, s ismét Francziaországban; 35-ben juliusban Olaszországban.

A francziák, kik a kamrákban inkább kül mint belügyekkel foglalkoztak, szenvedélyes részvétre gerjedtek a lengyelek, ez ugy nevezett északi francziák iránt; de hogyan segélyezzenek egy, tőlök annyira távol eső nemzetet, mellynek még csak tengeri kikötője sem volt? Akadtak, kik azt ajánlották, hogy elismerésökkel bátoritsák a forradalmat, s néhány vezért küldjenek oda a demokraták támogatására; vagy pedig hatalmas oldal-támadást eszközöljenek, harczra buzditván Törökországot. De Francziaország hogy segélyezze Lengyelországot, kénytelen lett volna az összes hatalmakkal kikötni, s tulajdon határait védtelenül hagyni, mig honn a pártok, szomszédságában pedig a megrémült királyok forrongtak. A convent 92-ben mindent tehetett, mert otthon legfelebb csak a guillotinet kellett őriztetnie.

Ausztria, bár minden népforradalomtól iszonyodott, a lengyel nemzetiségben igen alkalmas védgátat látott Oroszország ellenében, de nyomta vállait a régi felosztás következménye, s igy reszketett Galicziaért: méginkább félt a magyaroktól, kik élelmi, hadiszereket és csapatokat akartak szolgáltatni a testvér nemzetnek, mellynek példáján felbátorodva ők is visszakövetelték régi jogaikat. Anglia nem akart ellenségeskedésbe keveredni Oroszországgal, Francziaország ellen pedig Pitt régi gyülölségével viseltetett; ugy hogy Lengyelország saját erejére hagyatott.

Ez most félreteszi Chlopickit és a dictatorságot, s Radziwillt generalissimussá választja; a Romanowokat trónvesztetteknek nyilvánitja és directoriumot állit; bensejét azonban a meghasonlás és nyomor tépi, s most már előre látható bukása, mert a harcz nem a nép és király, hanem a nép és aristokratia között foly. Ennek bizonyitékául elég volna rámutatni a tilalomra, mellynél fogva nem volt szabad javaslatba hozni a parasztok felszabaditását. Bár egyike a legharcziasabb országoknak, hetvenezer rendes katonánál nem állott több fegyverben százhuszonkilencz ezer, kevéssel előbb nyert diadalokban edzett s négyszáz ágyuval fölszerelt orosz ellen, kiket Ausztria és Poroszország is segélyeztek, melly hatalmak a határokról tüzeltek a fölkelőkre. A cholera velök járván, iszonyu hullákkal födte be az utat. Diebitsch azonban, ki vezényelte őket, nem látszott elég határozottnak; egyszerre csak meghal; meghal Constantin, meghal neje; s a megrémült világ Orlof megjelenésével hozza összeköttetésbe e halálozásokat. Orlof Pétervárról küldetvén egyességre lép Poroszországgal, minélfogva ez, a nélkül hogy határozott állást foglalt volna, biztos alapul szolgált

a hadmüveleteknek, mellyeket Paskewitsch, Perzsia legyözője intézett.

Mig Oroszország illy határozottan működött, a lengyelek bátorságát nem kevéssé zsibbasztotta saját kormányuk kapkodó eljárása. Tüzet vetni Varsónak, mindenütt üldözni az oroszokat, fellázitani a lithvánokat és törököket, ez volt a határozottak jelszava; ellenben a becsületes de habozó Radziwill a főváros körül összpontositja csapatait, s meghiusitja a mindenfelé müvelt hősiességi csodákat: Skrzynecki tábornok szintén nem bizván a győzelemben alkudozik s Varsóba várja Paskewitschet, ki elönyomul. Dembinskinek nem sikerült fellázitani Lithvaniát, s az által megosztani az orosz hadsereget. A republikánus Dwernicki győzedelmesen működött, midőn kénytelenittetvén ausztriai területen tenni egy kerülőt, ott fogságba ejtetett.

Varsó elfoglalása.

E közben a demagógok, kik inkább sziv mint ész emberei, az aristokratia ellen ingerelték a népet, istenitvén az elnyomottakat, s ama bálványnak áldozván fel az urakat, midőn legnagyobb szükség volt az egyetértésre. S csakugyan, elkeserittetve a szerencsétlenségek által, Varsóban a köznép véres jelenetekre hagyja magát ragadtatni, mellyeket hihetőleg Krukowicki idézett elő, ki azok által a legfőbb hatalom birtokába jutott. Paskewitsch már a falak alatt állott; s midőn összpontositani kellett volna az erőket, ide oda oszlatták el élelmi szerek keresése végett. A tüzérség fensőbbsége az oroszok részére dönti el a győzelmet, s Mária születése napján (szept. 8), melly napot Lengyelországban az Angyalok királynéja iránti áhitat, s a törökök fölött Bécsnél e napon kivivott győzelem teszik szentté, Varsó elesik; Lengyelország keresztbe fonja karjait, s visszadül véres ágyába. Sebastiani miniszter a franczia kamrákban jelenti, hogy Varsóban r e n d u r a l k o d i k.

Daczára a bécsi congressus szerződéseinek, s az angol és franczia kabinetek tiltakozásának Lengyelország mint hóditott ország az orosz birodalomba olvasztatott. Ugyanazon szerződéseknél fogva Krakó szabad maradt, s tilos volt ott fegyveres csapatokat tartani; mindazáltal Oroszország megszállotta, aztán 1846-ban Ausztria elfoglalta és megtartotta. Anglia ujból ellent mondott, de azért nem tartotta magát kötelezettnek hadüzenésre. A lengyelek átalános részvéttől kisértetve Európa és Amerika minden forradalmát fölkeresték, hogy annak szolgálatára felajánlják bá-

torságukat, hirdetvén, mikép „Lengyelország nem veszett el"; mások Siberiában lakoltak azon bünükért, hogy nemzet akartak lenni. De ki tudja, a Gondviselés nem a zsarnokság utján készíti-e elő a szolgák fölszabaditását, melylyel a forradalom nem bátorkodott magát örök hálára érdemessé tenni?

Belgium.

Midőn a pápa, köriratában, melly egy hullára szórt szidalom látszatával birt, kárhoztatta Lengyelország forradalmát, Belgium katholikusai megütközéssel látván magukat ellentétben a pápával egy, a vallás nevében védett ügy fölött, kérdést intéztek hozzá saját forradalmuk iránt. A pápa azonban megkülönböztette ügyöket; ők a vallás elé gördített akadályok által sodortattak a forradalomba, mellyek igazolják a fölkelést. S ez az egyetlen forradalom, melly sikerült, s mellyből uj alkotmány és uj uralkodóház, sőt ugyszólván egy uj nép kelt ki, még pedig kül és belháboru nélkül.

A londoni conferentia oda nyilatkozott (1830 decz. 20), miszerint a hatalmak Belgiumot Hollanddal az európai egyensuly végett egyesitették, remélvén, hogy összeolvadnak; a tapasztalás ezt lehetetlennek mutatta; ennélfogva a béke érdekében másféle kiegyezési módozatot kellett keresniök; követséget fogadtak tehát az ideiglenes kormány részéről, s ezzel Belgium kikerülhetlenül a diplomatiának vetette alá magát. De milly alapra fektessék az elkülönitést? s millyen kormányt alakitsanak? Az okosak belátták, hogy ha a köztársaság mellett nyilatkoznak, Európa, visszaijedve a példától, elnyomná őket; ha pedig királyra szavaznának, idegenek által tolatnék az nyakukra; azt gondolták, hogy gyenge és cselszövényeknek kitett függetlenségnél előnyösebb volna a Francziaországgali egyesülés.

S Francziaország, ha maga lábán jár, legalább utat készitett volna a jövő egyesülésre, mellyet akkor végrehajtani nem bátorkodott: de a conferentiához alkalmazkodván, Lajos Fülöp határozottan visszautasitotta azt (1831); miért is uj uralkodóház alapitása határoztatott el. Az egyezkedések igen hosszura nyultak, s az egymást érő ellentmondó jegyzőkönyvek föltárták a politika bizonytalanságát, melly semmi magasabb indok által nem vezéreltetett. Uralkodóul Nemours herczeg, a franczia király fia, s Leuchtenberg herczeg, Napoleon Eugen fia, jelöltetvén, Lajos Fülöp kizárta ez utóbbit, de saját fia részére sem bátorkodott a koronát elfogadni, annál inkább, mert a parlamentben csak egy szó több-

séget nyert. Anglia jutván tulsulyra Koburg Lipótot ajánlja, ki százhuszonöt szóval negyvenhárom ellen valóban Belgium királyául üdvözöltetik (1832 jun. 4). De Németalföld uralkodója minden szerződést makacsul visszautasit és fegyverkezik. Ekkor Franciaország maga sértvén meg a benemavatkozás kihirdetett elvét Girard maréchal alatt ötvenezer főnyi csapatot inditott utnak (okt. 23), s Antwerpen bevételénél kitünt, mennyire tökélyesbült a tüzérség. De alig vonul vissza I. Vilmos király, a francziák is oda hagyják a belga területet.

Hátra volt még az elkülönités szabályozása. Németalföld az 1790-iki határokat s az 1830-iki államadósságot, Belgium ellenben a 90 iki adósságot s a 30-iki határokat sürgette. Ujra megeredtek tehát a jegyzőkönyvek, s végre is oda ment ki a dolog, hogy Belgiumtól megtagadták Limburgot, Luxemburgot és a Schelde balpartját, mig a németalföldi adósságból tizenhat harminczegyed részt vetettek nyakába. Ebből uj harag, ujabb fegyveres betörések keletkeztek, s az egyezkedések csak 1839 april 19-én fejeztettek be.

De eközben Belgium Európa legszabadelvübb alkotmányainak egyikével sánczoltatott körül. Az egyház teljesen elkülönittetett az államtól, jóllehet ettől dijt huz; szabad a vallás, a tanitás, a sajtó; nincs ott aristokratia, melly ujjat huzhatna a néppel; nincs harcz az alkotmányos monarchia és köztársaság közt. A végrehajtó hatalmat a tartományi, községi tanácsok s a törvényhozó hatalom jogai korlátozzák, melly utóbbit két választott kamra képviseli; a senatusba mindaz beléphet, ki negyven éves és két ezer forint évi adót fizet, beleszámitva a patenst is: az alsó kamra dijazott képviselőkből áll, kik minden megszoritás nélkül választatnak. A választási törvény változó censust állapitott meg, melly magasabb a városi lakosokra nézve, hol a clerus kevesebbet tehet, s kisebb a vidéken, ugy hogy a vidék a követek két harmadát választja. A clerus tehát igen nagy befolyást nyert, ugy hogy a katholicismus fölényben maradt a protestans király fölött.

Kezdetben nem voltak ott pártok; a katholikusok mérsékelték a szabadelvüek elhamarkodásait, megszilárditván a vallási köteléket; mindnyájan akarták a függetlenséget, de némellyek harcz, mások béke utján, némellyek ellentállásra voltak készek, mások a diplomaczia követeléseihez simultak. Elintéztetvén a külügy, fölédlt a viszálkodás; a diadalmaskodó katholikus párt fentartani igyekezett magát, miért is maradinak tekintetett a szabadelvüek

által, kik azzal vádolják, mintha kizárólagos uralomra törekednék, mintha czélja volna az egyházat az állam fölé emelni, minden hivatalt és tanügyet magához ragadni, s censurát hozni be: pedig hát tagadhatlan, hogy nincs Európában ország, hol a sajtó szabadabb volna. A katholikus és szabadelvü czimek tehát a vallástól idegen kérdésekre vonatkoznak, s a mérséklő és előrehajtó vélemények között szokásos szakadást képviselik. — 1840-ben De Thorn miniszteriuma bevégezvén pályáját a szabadelvüek kaptak fel; ebből egyenetlenség származott, mellyet Nothomb miniszter „a pártkérdéseknek ügykérdésekre" szállításával igyekezett szeliditeni. De végre ő is megbukott (1845).

Tagadhatlan, miszerint Belgium rövid idő alatt s igen csekély eszközökkel olly virágzó állapotba jutott, mellynek mása csak kevés van, vagy épen nincs a történelemben, s ez annál feltünőbb, mert, mint tudjuk, a diplomaczia teremtménye, mert gyenge az erősek között, és semmi sulylyal nem bir Európa mérlegében. Kereskedelmét sulyosan érintette az elszakadás Hollandiától, melly ország addig kivitelt biztositott áruinak, a gyarmatokba küldvén azokat; de megkisérlette jóvá tenni azt csatlakozván a német vámszövetséghez, mellynek Antwerpen egykor fő kikötője lehet. Azonban szükséges volt közmunkákkal foglalkoztatni a karokat, mellyeket a kereskedelem megszakadása tétlenségben hagyott; hatszáz kilometernyi vaspályát készittettek tehát államköltségen; s a szabadsággal a gyártmányok is uj lendületet nyertek.

Holland.

Holland megtartotta ellenséges indulatát Belgium irányában, mignem királya leköszönvén (1840 oktob. 7) utóda II. Vilmos ismét belépett az európai versenybe, megnyugodván a bevégzett tényeken s ujra összeköttetésbe tévén magát a tőle elszakadt tartományokkal. Ő megszüntette a viszályt is, melly atyja és saját országa rendei között fenforgott; méltányosabbnak mutatkozott a katholikusok iránt, kik két ötödét képezik az egész népességnek, s megujitá a Szentszékkel a concordatumot; érdek-politikával váltotta fel a rokonszenvét; alkotmányt adott Luxemburgnak, s országában a parlamentaris kormányt határozta el megvalósitani a személyes helyett (1841). A közteher harmincznyolcz lirát tett ott fejenként, nem számitva a városok fogyasztási adóját, s más egyéb helyieket. Az olly hosszu ideig fentartott nagy hadsereg megzavarta a pénzügyi egyensulyt; sokba kerülnek ott a mocsáros vidékeken vezetett utak, sokba a gátak; mindamellett gazda-

gon költöttek a régi számos csatornák fentartása és ujak nyitására; tizenkét millióba került az északi csatorna, melly Amsterdamot megnyitja a hajózásnak, s nyolcz millióba Harlem tengerének kiszáritása, melly olly sok termő földet és éghető ásványokat adand. A kereskedelmi tengerészet apadóban van; a hadsereg csekély, de régi jóságából mitsem vesztett; a bevitt jó rendszer virágoztatja az ázsiai gyarmatokat. 1840-ben az előleges költségvetési mérleg száztizenhat és fél milliót jelzett, melly összegnek felét az államadósság kamatai nyelik el; s ez egyedül Malesia jövedelmére támaszkodik, melly évenként nyolczvannyolcz millió hollandi forintot hoz be, s csak ötvenet visz ki. Mi történnék hát, ha elvesztené? pedig Anglia legkisebb mozdulatára elveszthetí.

Franczíaország.

A külforradalmak minden diadala vagy bukása mint saját eseménye érdekelte Franczíaországot, mellynek rázkódásaiból születtek a többiek. Innen a küzdelem az érzelmi és rendszerpolitika között; innen a pártok nagy zürzavara, mellyek közt csitítani kellett a bizalmatlanságot és érzékenykedést, kiengesztelni a bukott nagyot a felemelkedett szegénynyel, betölteni az ürt, melly a mult és jelen közt tátongott; összeolvasztani az érdekeket és embereket, érlelni az alkotmányt s visszaállítani a rendet, melly bármiféle kormányra nézve első szükség. Az 1830-iki alkotmánylevél jobban biztositotta a szellemi szabadság nagy elveit. Nincs többé államvallás, a régi törvényesség e maradványa; ugy hogy a sajtó, a gondolat, lelkiismeret, a cultus és oktatásügy szabadok és minden merénylet ellen biztositottak; az állam vallási ügyekben illetéktelen. Az isteni jog népfölséggel helyettesittetvén az alkotmány megmenekült a régi akadályoktól, s a monarchia a lehető legnagyobb szabadsággal párosittatott. De mulhatik-e el vihar a nélkül hogy hosszas tengerzajlást ne hagyjon hátra? „A juliusi kormány — mondá De Broglie — egy népforradalom méhéből születtett. Ez dicsősége, ez veszedelme. Dicsősége tiszta, mert igazságos volt az ügy; a veszély nagy, mert minden szerencsés forradalom, legyen az törvényes vagy törvénytelen, sikerével uj forradalmakat szül.“

Az ősi uralkodóház bukása sokak érzelmét és érdekeit sértette; voltak ismét mások, kiknek vérmes reményeit az uj nem teljesitette: aztán az összeütközés kikerülhetlen, hol három hatalom áll egymás mellett, mert midőn egy többség jut tulsulyra, egy kisebbség marad hátra, mellyet vagy ki kell elégiteni vagy

elnyomni. A 30-iki forradalomban nem találták előnyösnek a köztársaságot, mert érezték, hogy annak kikerülhetlenül külháboru lenne következménye; azonban királyt választván, látták, hogy sem a kül sem a belháborut ki nem kerülték. A fél elhatározások nem elégithették ki a sokaságot s azokat, kik harczoltak. Nélkülözvén a kormány az elnyomáshoz szükséges erőt, fejetlenség, lázongások, a személyes szenvedélyek s a nem birtokosak birtokosak elleni örök gyülöletének kitörései jöttek napirendre; vad ellenzék, melly megbecstelenité a törvényest.

Lionban a szükség fölkelést idéz elé, nem politikait hanem az éhezők fölkelését (1831 nov. 21); s a kormány ágyukkal és erőditésekkel felel. Lafayette, ki egy gyermek őszinteségével és generositásával csüggött a köztársaságon, nem volt képes alkalmazkodni azon ezerféle fogásokhoz, mellyeket az ügykezelés megkiván; s róla el lehetett mondani, mit a Bourbonokról, hogy: semmit sem tanult, semmit sem feledett. Mint a nemzetőrség feje ura volt Párizsnak, miért is nem lehet gáncsolni a kormányt, hogy elvette tőle e nagy hatalmat: de ez a forradalom elleni lépésnek tekintetett.

E közben a köztársaságiak minden részről neki hajtanak az alkotmánypártiaknak; Carrel Armand és Garnier Pagés, apró művecskék és a szószék egyaránt jó szolgálatot tesznek; Philippon torzképekkel, Barthelemy a Nemesis-sel, mások a hirlapokban harczolnak ama rendszer ellen; botrányos pörökben pellengéreztetik a király neve; különféle társulatok a köztársaságot tűzik ki czélul: de a republicánusnak inkább csak érzelmeivel birnak mint véleményeivel: igen sokan készek voltak tüzet támasztani, de senki sem akadt, ki az egyesités és összeolvasztásra gondolt volna; s miként ez századunkban gyakori eset, czélt nélkülöző kritikát üztek, melly csak rombolni tud, nem épiteni. A Gazette de France, melly a törvényes dynastiát képviselte, átalános szavazatot tanácsolt; a republicánusok elfogadták, s ez némi egységet és jelvényt adott e töredéknek, melly addig semmi illyessel nem birt.

Vallásos liberalisok.

Vallásos eszmék is keveredtek a dologba. Châtel franczia egyházat akart, franczia nyelvvel a lithurgiában: de nagyobb hatása volt Lamennais-nek (408 lap). Progrés de la Révolution et de la guerre contre l'église (1826) czimü munká-

jában mind a szabadelvüeket, mind a gallikánokat az Egyház ellenségei gyanánt tünteti fel s ugy látta, hogy az Isten müve nem támaszkodhatik mulandó dynastiákra, hanem szükség, hogy a vallásos eszme a demokratiába oltassék. Kitörvén a forradalom Lamennais úgy üdvözlé azt mint „az isteni kegyelmek, s a végtelen irgalom eseményét", melly a legüdvösebb hatással lesz a társadalmi és vallási intézményekre nézve; s megalapitotta az Avenir czimü hirlapot Isten és szabadság felirattal. Nagy tehetségü, nemes szivü egyének müködtek e lapban, kik a politikát illetőleg radikálok, vallási tekintetben pápisták voltak. Ugyanazon elvből, mellyből De Maistre a korlátlan uralmat, ők a szabadságot vonták le, s eltörültetni kérték a megszoritásokat, melyeket a gallicanismus mért a pápai hatalomra; szerintök a concordatum álarczos szakadárság; a lelkészeknek egyedül a hivek adományaiból kell fentartatniok; az állam sem közvetve sem közvetlenül ne avatkozzék egyházi ügyekbe; legyen föltétlenül szabad a lelkiismeret, a sajtó, a társulás; semmi központositás; az állam ne nyuljon a község, a kerület, a megye ügyeihez: szóval tökéletes és mindenkire kiterjedő szabadságot kivántak. Az alkotmánylevélben kikiáltott szabad oktatás nevében iskolát nyitnak: de a rendőrség bezárja azt, és ők megidéztetnek; s gallikán-ellenes és szabadelvü beszédektől visszhangzanak a szószékek, hol Krisztus republicanus föveggel szerepel.

Arról volt tehát szó, hogy ujra fölidézzék VII. Gergelyt, a liberalismus patriarcháját, mint nevezték, ki eltalálta helyes módját, miként állitható fel e földön Isten országa: arról volt szó, hogy a pápát a népek uj szabadságának védnökévé, a római széket az uj-kori haladás intézőjévé, s miként a vallás ugy a politika központjává tegyék. De elfogadná-e a pápa ez uj állást? megegyeztethetőnek találná-e a küldetéssel, melylyel Az bizta meg, kinek helytartója? Tulajdonképen kat. vallás volt-e az, mit ők akartak? Sokan azt hitték, hogy nem: miért is e lap szerkesztői, kik jó hiszemmel müködtek, Krisztus nevében akarván biztositani a szabadságot, felfüggesztették tervök kihirdetését, előbb Rómába menendők megkérdezni a csalhatatlan oraculumot. Csakugyan el is mentek, mint a népek küldöttei, hogy felajánlják a pápának ez uj primatust; de az kárhoztatta a sajtó, a lelkiismeret szabadságra s az Egyház ujjáalakitására vonatkozó tanaikat: kimondá, mikép a fejedelmek iránti alávetés a hithez tartozik; a különböző

vallású emberek mindennemü társulása tilos; az Egyház és Állam különválasztása mindkettő javával ellenkezik [1]).

Az Avenir elnémult e nem várt kárhoztatásra: Montalembert meghajolt az előtt, s örökösödés utján a pairek kamrájába lépvén a szabadság harczosává lön a kereszténység nevében, s a hit korlátai között; Lacordaire hosszas kipróbáltatás után dominikanus és hitszónok lett, s mint illyen elárulta a régi embert gyakori vitatásában az Egyház és Állam közötti viszonyoknak, de az egyéni észt alávetette a tekintélynek. Lamennais egyideig vonakodott alkalmazkodni az encyclikához, fentartást követelvén arra nézve, mi tisztán világi rendűnek látszott; végre még is megadta magát. De csakhamar közzétette Paroles d'un Croyant czimü munkáját, melly áradozott a lengyelek és olaszok nyögései által benne fölgerjesztett haragtól, s első szeme volt amaz iratok lánczolatának, mellyekben e hatalmas szellem és hasonlithatlan iró lelépett a kereszténység téréről. Ő, ki a pápát mint a közérzület képviselőjét csalhatatlannak vitatta, e hivatalt most a népfönségre ruházta át, s a föltétlen demokratia apostolává lön. Nem újító, hanem forradalmár lévén, a nép szenvedéseit, a társadalom rendetlenségeit elérhetlen ékesszólással festi: de gyógyszereket, mellyek hatásosak lehetnének, nem sugall; mert nem vehető annak igy szólni a néphez: „Egyesüljetek, fegyverkezzetek, ragadjátok ki a jólakottak kezéből a kenyeret, mellyre éhező gyermetekeiteknek szükségük van. . . . Nép, ébredj; rabszolgák, keljetek fel, tépjétek szét a bilincseket, ne türjétek, hogy továbbra is lealacsonyitsák bennetek az emberi nevet. Azt akarjátok, hogy egykoron, megkékülve a lánczok alatt, mellyeket rájok hagyományoztok, igy szóljanak fiaitok: Atyáink gyávábbak voltak a római rabszolgáknál, mert nem találkozott köztök egy Spartacus [2])."

Saint-Simonismus.

Másnemü czélokat tartva szem előtt különféle felekezetek a társadalom átalakitására s a szabadelvüség visszataszitó és romboló rendszerének szerves eszmékkel való fölcserélésére gondoltak, mellyek ne forgácsolják el és gyengitsék meg a társadalmi erőket, hanem összesitsék azokat; e törekvésből részint eszelősségek, részint nagylelkü eszmék szülemlettek. Mig a társadalom testét a

---

[1]) 1832 szept. 18-ról kelt *Encyclica.*

[2]) Ő 1847-ben fennen tiltakozott azok ellen, kik őt a communismus pártolójául tekinték. Meghalt 1854-ben.

gazdászatban az egyéni verseny, a morálban a kétkedés, a politikában a fejetlenség fekélyesiti, a saint-simonisták [1]) a tekintély dogmáját, egy társadalmi vallást, az érdekek társitását s az ipar szervezését hirdetik. Tehát többé már nem politikai, hanem társadalmi kérdésekről van szó; a legkényesebb és legmélyebbre ható feladatokkal akarnak megmérközni: egy symbolumot teremtenek, mellynél fogva „mindenki képessége szerint, s minden képesség munkái szerint jutalmaztassék", miáltal nem csak az örökösödési jogot, hanem a családot is eltörlik, a versenyt kioltják, s szabad folyást engednek a szenvedélyeknek.

Volt lelkesedés, buzgó apostolkodás, nem hiányzottak a pénzajánlatok, ingyen-szolgálatok, az atyai és testvéri tisztelet cultusa, s más illy, a mostani társadalomban bámúlandó dolgok. A vezérek azonban nem értettek egyet: Bazard utóvégre is politikai befejezésre lyukadt ki; Enfantin egy vallást akart, vagyis minden feladatot átölelni, s ujra alakitani a társadalmat, nem azon elemekkel, mellyeket az szolgáltat, hanem uj, a franczia erkölcsöktől elütőket honositva meg a francziák között. A házasság és papság kérdése megosztja az iskolát; az erkölcsiség visszaijed a hirdetett nő-közösségtől; aztán rajongó fogások és nevetséges jelenetek kapnak lábra: Rodriguez a megtestesült Szent-léleknek adja ki magát; Enfantin szerint egyedül az anyáknak kell nyilatkozniok, kit illessen az uj szülött atyasága: miért is a felekezet nevetség és közmegbotránkozás közt múlik ki. De nem vesztek el az eszmék, mellyeket hirdetett; proselytái főleg a gazdászat és iparnak szentelték magukat; s ez órától érezte magát az emberi méltóság fennen hirdetettnek; a figyelem az alsóbb néposztályokra fordult, s kitünt, hogy van valami fontosabb is a rendszeres politikai ellenzékeskedésnél, s valami jótékonyabb a szabad és rendezetlen kereskedelmi versenynél.

Illy tanok által izgatott ország nem maradhatott nyugodtan; s csakugyan czivódások származtak azokból a mozgalom férfiai s az azt ellenzők között. Lafitte megbukott; Dupin és Sebastiani, a kamra fejei, népszerütlenek voltak. Perier miniszter, egyike a legerősebbeknek, kik valaha Franciaországot kormányozták, ráijeszt a köztársaságiakra, s szétszórja a társulatokat. Némellyek közülök államperbe fogatván, tagadják a birák azon jogát, hogy őket elitélhessék, miután ez állásra egy sikerült forradalom utján

[1]) V. ö. a VI-ik könyv E) alatti *Haladás* czimü czikkét 698. lapon.

jutottak. S ezen és a saint-simonisták pörében (1833) a tömeg füle hallatára a legfőbb társadalmi kérdések szellőztettek. Miként állapittassék meg ezután a választási törvény, hogy a képviselők kamrája nemzeti képviseletnek tekinthesse magát? mihez fog köttetni a választói jog? maradjon-e a területi tulajdon hübéri elve? vagy az értelmiség fensőbbsége eléje tétessék a szám és gazdagság fensőségének? S miként ismerhetni fel a választók függetlenségét és képességét? Különösen szükséges volt visszaadni az életet a vidéknek, mitől a tulságos központositás által megfosztatott. De csak nyomorultul sikerült a helyhatósági szervezet, melly teljesen a főnöknek vagy a királynak vettetett alá. Hogy a polgárok, adószedők, törvénytudók kezéből kiragadják a hatalmat, általános szavazatot sürgetnek a választási törvényben; de mindössze is annyit értek el, hogy a választhatósági census ezerről ötszázra, a választói háromszázról kétszázra szállittatott alá. Bár a forradalmat ügyvédek és irók hozták létre, a gondolat nem birt képviselettel; még az akademia tagjai sem lehettek választók, ha száz frank egyenes adót nem fizettek: s Mauguin még is biztositotta a kamrát, miszerint olly nemzet, mellynél a választói census kétszáz frankban van megszabva, a föld legszabadabb nemzete!

Igy állapittatott meg ismét a pénz hatalma, mit a conservativ érzelmü polgárokból állott nemzetőrség is támogatott. A pairek kamrájának eltörlését szintén kivánták és pedig az ifiuság elvont dogmákhoz való ragaszkodásból, a nép meg gyülöletből ez aristokratikus maradvány iránt: de ha a doctrinairek szükségesnek hitték megtartani a legfőbb hatalom örökösödését, nagyon következetes volt, hogy a pairséggel erősiteni akarták azt. Majd a pair-kamra választását követelték; de minthogy ez a királyra bizta magát, egy testületet alakitottak belőle, melly sem örökösödési előjogon, sem birtokon, sem népválasztáson nem alapszik, s nélkülözi azon hagyományokat, mellyek ügykezelési jártasságot és függetlenséget kölcsönöznek.

E közben meghalt Perier (1832 oktob. 11), egyike azon jeleseknek, kiket a cholera ragadott el Párizsban, s nagyszerü megtiszteltetésekben részesült, mellyekhez a nép nem adta beleegyezését, s Royer-Collard, temetése alkalmával főleg azon szempontbol magasztalta, hogy a juliusi forradalmat sem elő nem mozditotta, sem nem kivánta.

A megujuló lázadások és királygyilkossági kisérletekben nyilatkozott elégületlenség bátorságot öntött a legitimistákba, s

Vendée fegyvert fogott az V. Henrik néven király gyanánt üdvözölt Bordeaux herczeg mellett, kinek anyja, Berry herczegnő személyesen járt kelt, hogy tüzelje a bátorságot. Az erő és eszközökben gazdag Thiers-miniszteriumnak sikerült elfojtani a polgárháborut Berry herczegnőnek Nantesben való letartóztatásával; Lionban köztársasági forradalom ütvén ki (1834 apr. 9) elnyomja azt s ellene van az amnestiának; közmunkákra százmilliót kérvén bevégezteti a Magdolna templomot, a csillag-diadalivet (arc de l'etoil), köztéreket, emlékeket alkot; ismét felállittatja Napoleon szobrát, kinek hamvait kikérte és megnyerte Angliától, hogy föléleszsze az erő cultusát, melly kevésbbé volt félelmes mint a jogé. Antwerpen elfoglalásával megoldotta a belga kérdést. Azt is sürgette, hogy Franczia ország beavatkozzék Spanyolországban, nehogy az északi hatalmak jussanak ott tulsulyra; de ellenezvén azt Lajos Fülöp, letette tárczáját (1837 apr. 15), mit Molé vett át, ki engedett a királynak, s le hagyta magát győzetni a Keletet, Spanyolországot, Krakót, Belgiumot illető külügyi kérdésekben; Anconát is oda hagyták, s igy az Olaszországban fölényben levő osztrák hatalom minden ellensulyozástól ment maradt. E miniszteriumot egy coalitio buktatta meg (1840 marcz. 1); s Soult rövid elnökösködése után a király kénytelen volt visszahivni Thierst.

A doctrinair párt képviselőjéül Guizot maradt. A Restauratio alatt ő a conservativ ellenzéknek volt harczosa, vitatván, miszerint a szabadság, méltóság, biztonság kivánják, hogy a kormány megszilárduljon; egyedül az lévén valódi hatalom, melly tiszteletben áll. A sajtó ellen tehát szigoru törvényt készitett, s Royer-Collarddal a censurát kezelte, de a Villéle-miniszterium ellen kikelt, mert fölhiván a viszályt, veszélynek tette ki a tekintélyt. A juliusi forradalmat arra használta, hogy mérsékelje a tüzet, s visszaállitsa a rendet, mintha csak feledtetni akarta volna, hogy fölemelkedését a lázadásnak köszönte. Ő és Thiers ez időtől kezdve a haladás s a bevégzett tények elismerésének két eszméjét képviselték, s a bel politika gyakran csak a két miniszter emelkedése vagy bukása körül forgott: kiknek azonban egyike sem lépte át az illő határokat, ugy hogy a legfontosabb kérdésekben, s különösen az uj dynastia megszilárditásának kérdésében, mellyet legfőbbnek tartottak, mindig egyetértés volt közöttök.

A harcz, melly előbb a polgárság és aristokratia, a képviseleti kormány s a régi monarchia, szóval, az alkotmány és absolutismus között folyt, 1830 után a képviseleti kormány s a köztár-

ság, a polgárok s a zavargó demokratia között vivatott, melly pártok gyakran állottak szemközt fegyveres kézzel. Végre legyőzetvén ezek a király hajtható szilárdsága által, nem maradt egyéb hátra, mint hogy az alkotmányos monarchia a közép osztályokkal hozassék egyensulyba, mellyek szintén a békét ohajtották. Ujra virágzott tehát a földmüvelés és kereskedés, jobban mint bármikor, s Francziaország kint ugy mint bent szabad kezet nyert; most már a királyok megbocsátották neki a szabadságot, miután látták, milly sulyt vet a latba Lajos Fülöp a béke fentartására nézve Európában a háboru-alkalmak között, mellyek számosabbak voltak azon évtizedben, mint az egész elmult században. A nagy hatalmak ezalatt elintézték otthon az apróbb zavargásokat, s minden ismét a diplomatia kerékvágásába tért.

Mi Francziaország belállapotát illeti, a legitimista párt elveszettnek tekinthette magát, miután a vallás emberei olly kiterjedt szabadságot irtak zászlójukra, minő az alkotmányokkal nem igen szokott együtt járni. Illyen volt, p. o. a hit és oktatás-szabadság. Az 1830-iki charta eltörülvén az állam-vallást, kikiáltotta a cultusok szabadságát; mindazáltal a kormány még mindig hajlandó volt vallási dolgokba mártani magát, s hogy lekenyerezze a duzzogó szabadelvüeket, megujitotta egynémelly szerzetes rendek ellen a tilalmat, s akadályozta a legszentebb jogot, mellynél fogva mindenkinek szabadságában áll tetszése szerint neveltetni gyermekeit. A legéletbevágóbb s talán a legfontosabb kérdések ezek, mellyek több éven át izgatottságban tartották a franczia kamrákat, magukra vonván mindazok figyelmét, kik tudják, hogy a politikának valami magasabb czélja is van, mint az alkotmánylevél s a rajnai határok. Nem kevesebb figyelmet keltettek a rendszeres ellenzék sajnálatra méltó akadékoskodásai, melly felzavarta az országot egy, Oceaniában megsértett angol igehirdető kártalanitása végett [1])!

A kormány másik gondja volt az algiri hóditmány rendezése. Eleintén haboztak, megtartsák-e azt maguknak Anglia akaratja ellenére? E sajnos bizonytalanságban időt, embereket vesztegettek, s azon benyomást is el hagyták enyészni, mellyet a győzelem rendesen gyakorolni szokott a barbárokra. Végre elhatároztatván annak megtartása, kitünt, mennyire képtelenek a franciák minden kül telepitvény kezelésére; daczára a pénz és véráldozatoknak, daczára

[1]) Pritchard kártalanitása.

a gyarmatositás, polgárositás és utópiákkal tett minden kisérleteknek, mindössze is odaig jutottak, hogy néhány francziát helyeztek el egyik másik afrikai városban; de semmi hasznot nem huztak ez olly nagykiterjedésü és csodálatosan alkalmas országból, és semmi előnyt vagy érdeket nem tudtak teremteni; az egész hóditmány legfelebb arra szolgált, hogy tért adtak ott a harczi kedvnek, béke idején is gyakorolták a csapatokat, és sokat mutató tengerészetet készitettek elő [1]). Ha e gyarmat, az izlam elismert uj életre kelésének jeléül, vissza nem fog adatni, mint Saint-Jean d'Acre, az angolok egy háboru kitörésével könnyen rátehetnék kezöket, s illy módon a francziák itt is csak utat nyitnának nekik, miként Indiában.

HUSZONOTÖDIK FEJEZET.

Déli országok.

Francziaország hatását, ugy szomszédságuk mint rokonszenvöknél fogva leginkább a három déli félsziget érezte. Miként alakult Görögország, alább mondjuk el. Mi Olaszországot illeti, eltünvén az egyideig Anconában lengett háromszinü lobogó (1838 decz.), Ausztria régi gyámsága alatt hagyatott az ország, melly hatalom, el levén határozva akadályozni a mozgalmakat, fegyverkészen örködött.

Lombard-Velencze.

E közvetlenül alája vetett országban szerencsére még fenvannak a községi formák, mellyek a régi helyhatóságokból származván az 1755-iki decz. 30-ki edictum által rendszeresittettek, 1816 május 1-én pedig megerösittettek. Ezeknél fogva minden bármilly kis birtokos szavazhat a községi ügyekben; a legszabadelvübb rendszer ott, hol a birtokok annyira el vannak aprózva, föltéve, hogy a felsőbb védnökség kifejthetlen kötelékekbe nem bonyolitja azt. A hübérségnek semmi nyoma nem maradt hátra, kivéve egynémelly birtok-alakiságokat; nincs semmiféle törvénykezési kiváltság; a nemes, a főpap, az alkirály ugyanazon törvényszéknek voltak alávetvé, mellynek a legutólsó kézmüves, ki a személyén vagy jószá-

[1]) Spanyolország ellenben csak erödöket birt Berberia partjain, millyenek még most is Ceuta, Albucemas, Penon de Velez és Melilla.

gán bárki által elkövetett sértés ellen panaszt emelhetett; nincsenek nemesi földek; nincsenek személyes szolgálatok; mindnyájan egyenlök voltak az adófizetésben, a büntetés és katonaállításban. Az összehivott községi tagok szavazat utján egy tartományi és egy központi congregatiót választottak, melly (jóllehet elég fonákul nemesek, nemnemesek s a városok képviselöiből állittatott össze, daczára annak, hogy nem képeznek külön testületeket) valóban az egyetemes érdekeket képviselte, s jogában állott a fejedelem elé tárni az ország szükségeit és kivetni az adót; becses jogok, ha tudták volna érvényesiteni.

A földek termékenysége, mit a tökék bösége, a lombardok munkássága s a hosszu béke is elősegitett, gyarapitotta a gazdagságot, melly az iparra fordittatott, jóllehet igen előnytelen helyzetben volt az az osztrák, német és szláv ipar részére biztositott védelem következtében. Velencze szabad kikötője által uj életet nyert; s vasut által köttetvén össze Milanóval s talán a Liguritengerrel is, azzal hizelgett magának, hogy készen találandja az uj rendeltetés, mellyet a Földközi-tenger nyitand Olaszország számára [1]).

Nem sok kellett volna tehát hozzá, hogy Lombard-Velencze ügyes és erőteljes ügykezelés tekintetében példányul szolgáljon a többi olasz államoknak, ha az uralkodók megértvén saját s az ország érdekeit, össze tudták volna egyeztetni egy tartomány szenvedéseit a nép méltóságával, melly illy állapotra kárkoztatva van, ama községi elevenséget engedvén kifejlödni, melly a királyokat fölmenti a zsarnokságtól, s megtölti az uralkodók kincstárát, a nélkül, hogy a hódoltakat megfosztaná a gyönyörtől: hazájoknak használhatni. De épen ellenkezőleg jártak el; hogy ne is emlitsük az osztrák kormány gyökeres hibáját, melly abban állott, hogy pusztán az ügykezelésre szoritkozott [2]), s inkább statistikailag jelezte a tényeket, mint vezette a mozgalmat, csak sulyosbitotta az ország erkölcsi állapotát; tekintet nélkül a nemzetiségre mindent Bécsben összpontositott, honnan kiszámitott lassusággal érkeztek a rendszabályok; legfőbb hivatalnokaink a mi szokásaink

[1]) Ez ország kormányát illetőleg ama rajzra utalok, mellyet arról *Milano e suo territorio* czimü könyvemben adtam; első statistikája ez Lombardia anyagi és erkölcsi állapotának, melly előbb homályba volt burkolva.

[2]) A forradalom után gróf Hartig egyike azoknak, kiknek nagy részök volt az előbbi kormányban, irta: „Elfeledtek kormányozni, meglégedvén az ügykezeléssel.“

és természetünkkel ismeretlen németek voltak; az alsóbb rendü hivatalnokok serege egyedül a felsőbb helyről jött rendeletek bejegyzése és alkalmazására szoritkozott, sohasem a közügy nagyobb előnyét, hanem mindig a zsoldot, az előléptetést tartva szem előtt; nem engedtetett meg a jobb fürkészése, kifejtése, kérelmezése; minden tény fölött mély hallgatás uralkodott, mert a naponként inkább megbénitott községi rendszernek, s a kormányhü és bér után ásitozó tagokból álló központi Congregatiónak nem volt szava a kérelmek fölterjesztésére, s nem bátorsága, hogy feleletet adjon azokra; hiányzott a törvénykezési nyilvánosság; hiányzott a hadsereg, mert a mi ujonczaink német tisztek alatt német ezredekben szórattak szét; sőt a josephinistikus rendszernél fogva az Egyház is szolgai állapotba sülyesztetett; a plebánusok kénytelenek voltak bevárni a kormányi tetszvény megadását, melly a rendőrség informatiójától tétetett függővé, s hüséget kellett esküdniök az uralkodónak; a császár nevezte a püspököket, kik akadályozva voltak a közlekedésben Rómával sőt saját nyájukkal is, ha csak előbb egy alsórendü hivatalnok itéletén keresztül nem mentek irataik.

Az olly sok előnynyel kinálkozó helyzetet tehát megrontotta a rendőrség, melly mindennek ura volt. Kegyétől függtek a hivatalok, megtiszteltetések, az akademiai állások, tanári székek, sőt az egyházi hivatalok is. Nehezitette az utlevelek nyerhetését; megmérgezte a családi és polgári örömöket, midőn egyikkel a másikban árulót láttatott, hogy igy kölcsönösen félvén egymastól, el ne érhessék az egyetértés hatalmát; fürkészte a titkokat, hogy az általa gyülöltek gyalázata vagy veszedelmére kihiresztelje azokat, s ha nem talált, költött ollyanokat; fölemelte a legaljasabbakat, hogy elhomályositsák vagy üldözzék a szilárd érdemet s a hozzáférhetlen jellemeket; szemérmetlenül megsértette a levél-titkot; egyszerü gyanúra hosszas fogságban tartotta az embereket, s aztán szabadon bocsátotta anélkül, hogy megmondta volna, miért voltak fogva. Ki hosszas számüzetésből vagy vizsgálati fogságból visszatért a társadalomba, ahhoz igy szólt: — „Eleget szenvedtetek. Mit avatkoztok ti közügyekbe? mulassatok, a kormány ezt nem akadályozza; gazdagok vagytok, legyetek vigan.“ S valóban gyönyörökbe igyekeztek fojtani a szenvedések, a dicsőség emlékeit; elősegittetett a hajlam, mellynél fogva kövérségbe ment át, minek az izmokat kellett volna erősiteni; aztán rámutatva a puha életmódra, a fényes fogatokra és virágzó földmüvelésre, igy szól-

tak Európához: — „Lássátok, milly boldog Lombardia, a mi szolgánk.“

„Engedelmes alattvalókat, nem felvilágosult polgárokat akarok“ mondá I. Ferencz Laibach-ban, s e program alapján az iskolák egész müködése a középszerüek szaporitására, s minden fensőbb értelmiség kiölésére irányult; az igen elterjedt népnevelés egyedül arra szoritkozott, mi elégséges, hogy a féktelen ösztönök önmegadó engedelmességbe menjenek át; a classikai, nem lévén összhangzásban mindenki helyzetével, növelte a könnyelmü s még is dogmatikus ifjak számát, s nevelt hirlapirókat, de nem tudósokat, hivatalnokokat, nem gondolkozó főket. A tankönyvek Bécsből jöttek, ollykor a tanárok is: ezek csőd utján választattak, mi kizárta a jelesebbeket, hogy nyegle vagy szobatudós emberek által helyettesittessenek, kik soha sem állottak tanszékeik magaslatán; a jobb elmék börtönnel vagy lapokban üldöztettek, s megvettetni igyekeztek őket, hogy ne kelljen tőlök félni; melly ellenségeskedés az életrevalóbb, készültebb és erkölcsösebb erők irányában magában elégséges volna egy kormány rosz hirbe hozására.

Elhallgattatván a jobbak, felülkerekedett a pórság, és lőn nagy üzérkedés a dicséretekkel, kihiresztelésekkel, pajtássággal; megáradtak a kölcsönös izetlen magasztalások és aljas bántalmazások, miként ez rendesen történni szokott ott, hol sem szervezett barátok, sem tiszteletre méltó ellenfelek nincsenek; kongott az üresség naplóinkban, irodalmunk e második csapásában, mellyek térdet hajtva a középszerüség előtt, bálványozva a tagadást, a bizalmatlanság aggályával tartották szemmel mindazt, ki a tömegből kiemelkedett; garázdálkodott ama sajnosan könnyelmü itészet, melly nélkülözi a szükséges bevégzettséget, hogy t. i. megmondaná, miként kell hát jobban cselekedni; s melly gonosz és szolgai lévén egyszersmind, hogy megutáltassa a nyilt bátorságot, különválasztá azt a méltóságtól, fensőbbség gyanánt vette a zajt ütő elbizakodottságot, kiölni igyekezett minden erkölcsi nagyságot, s megkisérlé felbátoritani a gazdag, tanult és patricius népet, hogy sértegesse az emelkedett szellemeket és rettenthetlen jellemeket. Lehet-e nagyobb nyomorúság egy országra nézve, mint ha elvesztve a bizalmat önmagához és övéihez, a szerencsétlenségek által egyenetlenségekre ösztönöztetve, a szabadság megmaradt csekély részét is csak elbátortalanitásra használja? és annál siralmasabb e nyomor, minél nagyobb szüksége van irodalmi és erkölcsi

dicsőségre egy nemzetnek, melly elől minden más út el van zárva arra nézve, hogy a jövő nemzedékeknek tudtára adhatná, miszerint a jelen nem volt aljas.

Ki az illy sebeket fölfedte, nem várhatott bocsánatot a hazug hazafiságtól; mi sem reméljük azt: de hogy jogunk legyen megmondani ellenségeinknek az igazat, szükség, hogy ne féljünk önmagunk ellenében is kimondani azt.

I. Ferencz halála után (1835 marcz. 2) fia Ferdinand, ki örökre megtartandja a Jó jelzőt, országlását azzal kezdette, mivel minden okos fejedelemnek kellene, t. i. minden politikai vétségre a feledés fátyolát boritá: azonban annyira csürték csavarták azt, hogy utóvégre a legteljesebb bünbocsánat részletessé és illusoriussá törpült. Mindazáltal annyi hatása volt, hogy a császár a legünnepélyesebben fogadtatott, midőn a vaskoronának fejére tétele végett megérkezett; s akár az ünnepélyek csábereje, akár a bántalmazásba való beleláradás, vagy a természetes jóság lett légyen is oka, a szolgaság szokatlan kéjmámora fogta el az embereket; hymnusokat zengtek, érdemjelek, udvari méltóságok osztogattattak; ujra föléledt az aristokratia, fel a nemes testőrök, a kamarások. Hogy tisztázzák magukat e képmutatók, gyanut és rágalmakat szórtak azokra, kik fertőzetlenül megőrizték tollukat és kezöket, s kik tulajdon lelkiismeretökbe zárkozva jobb sorsot kértek Istentől a hazára, de egyszersmind sirtak a fölött, hogy nem voltunk arra méltók [1]).

---

[1]) Egyébiránt e vétek nem uj; Ugo Foscolo már 1798-ban igy irt: — „Kik elvesztették becsületöket, azon vannak, hogy elámitsák tulajdon lelkiismeretöket s a közvéleményt, becsteleneknek festvén másokat. Innen van, hogy elnyomatik az igazság, megvettetik az ész embere, bátorságnak neveztetik a gonoszság, igazságnak a rágalom, igazságszeretetnek a boszuvágy, nemes vetélkedésnek mások dicsőségének mély gyülölése. Vannak, kik hasztalan keresvén hibát abban, kiben találni akarnának, multját veszik vizsgálat alá, a tévedést gonosz tetté alakitják át, s olly vétek leszámitolására hivják fel, mellynek nem részese, mert semmiféle törvény nem tiltá azt. Az ostoba tapsol a rágalmazónak, a hatalmas a jó elnyomására használja azt, az aljas méginkább terheli az üldözöttet, hogy hizelegjen a hatalmasnak.“ (Monti védelmében).

Ugyanazon Foscolo, hogy ausztriai szolgálatba ne kelljen állania, 1815-ben Schweizba menekült; s ime rögtön azon hirt terjesztették felőle, hogy titkos megbizatása van Ausztriától a menekült tisztek kiadására birni a Cantonokat. Felbőszülve e rágalmon igy irt: „Beláthatjátok: milly vészthozó a népekre nézve ama régi olasz szokás: napfénynél aratni és ujra termelni a politikai rágalmakat, mellyeket bizonyos államférfiaitok, kik minden idegennek eladják ma-

A félsziget többi része meg volt győződve az Ausztria által képviselt anyagi mindenhatóság felől, miért is több kevesebb megadással alávetette magát sugallatainak, vagy parancsszavának; de nem csak nem mentek elő példákkal, mellyek megutáltathatták volna az idegent, hanem egyike másika ez országoknak még kívánatossá tette az ausztriai ügykezelést.

A herczegségek.

A Pó körül fekvő apró herczegségek a császári hübérségek egy nemét képezték. Parma, mint életjáradék, a főherczegnő kezében volt, ki saját pénzével segitette az üres kincstárt, s any-

---

gukat, éjnek idején vetnek; s kik előtt aztán ha a miatt panaszkodik az ember és vádolja vagy kérdi őket, a rágalmazók ellen nyilvánitott gyülölettel vigasztalják azt, vagy hozzák zavarba, vagy *nem tudom*mal felelnek. . . Talán ha piruini kénytelenitlek titeket az irigykedés, kölcsönös gyalázások, meggondolatlan gyanusitások, a nemes szándékok félreértelmezése, minden erény lehetőségének kétségbe vonása s az eszelős közreműködés miatt az árulókkal, kik a rágalom üszkével keltik lángra városaitokban a pártokat, mellyek szétdarabolván erőiteket, minden jött-ment kényének vetik oda azokat, s kik most is orrotoknál fogva vezetnek benneteket a becsület marczangolására, hogy ne csak lánczolva legyetek, hanem egészen földre terittessetek, mert aljas szolgák lévén, hasznosabbak lesztek, . . . talán, mondom, ezt téve fő czélomat érem el, melly oda irányul, hogy meggyőzzelek titeket olaszok, miszerint bármely párthoz tartozzatok, csak egyetlen teendőtök van: becsüljétek meg magatokat, hogy más, ha elnyom is, meg ne vessen . . . . . "

Másutt igy ir: — Mit nem rontott még meg Olaszországban a rágalom eme dögvésze, s Milanóban inkább mint máshol? Felekezetektől szakgatott város ez, mellyek mindig csak aljas kitüntetéseket és hasznot hajhászva mesterséget csinálnak a bün nagyitása s az ellenfél jó tulajdonainak elhallgatásából... Fejedelmek, ha inkább szolgákat akartok mint polgárokat, csak nyissatok tért a kölcsönös rágalmaknak." Hozzáteszi, miszerint „a kormány mind megvásárolta a hirlapokat, s ezek által sommásan megbélyegzette mind azokat, kiket nem méltatott vagy nem bátorkodott bárd által elnyomni." Ahhoz, ki le akarta őt beszélni önvédelméről, igy szólt: — „Tehát becsületeseknek kell magunkat érezni, megbecstelenittetteknek látni, s helytelen szerénységből hallgatni? s mig más sirunkat igyek zik meggyalázni, mi azt várjuk, hogy utódaink igazoljanak minket?

Korholva az olaszok jellemét azt mondá, hogy „bár majdnem mindnyájan függetlenségre vágyunk, még is mindnyájan a rabszolgaságra esküszünk összve. . . . E felekezet megel égszik a becsülettel, hogy nyiltan ohajtja a függetlenséget, s másokra hagyja a függetlenség siettetésének gondjait és veszélyeit, s mi több, azzal hizeleg magának, hogy majd valamikor más nemzetek könyörületéből nyeri azt el . . . . . Tí dühösen szeretitek a harczot, átlátjátok a zsarnokság mesterfogásait, egyhangulag fájlaljátok azt, de mindig tétlenek és gyülöletesen egyenetlenek vagytok arra nézve, hogy azt lerázzátok; s még sem akartok szolgákként élni?."

nyi és olly évek alatt nem növelte a közadósságot, s mindamellett a polgári genius és kegyesség halhatatlan műveit hagyta hátra. Lucca herczege gondatlanabbul kezelte országát, mellyhez sem ősi emlékek, sem remények nem kötötték. Modena herczege az absolut atyai kormányt képviselte, mellyet politikai kivégeztetések, minden ujitástóli félelem s egyedáruság fertőztettek meg.

Toscana.

Toscanában, melly ment maradt a forradalomtól, semmi szigor-szükség nem tépte szét az egyetértés kötelékét nép és fejedelme közt, ki hagyományul birta a patriarchális jóságot. A szépmüvészetek és égalj idegeneket, a pisai egyetem, melly jeles tanárokkal dicsekszik, tanulókat, a Lagoni-kból ásott bórissav, Elba vasa, a vasutak és szabad kereskedelem tőkéket vonzottak oda; még a népesség is szaporodott a mocsárok kiszáritása következtében, mi jó akarattal kezdeményeztetett, bár nem eléggé meggondolva vitetett ki. De a kormányban semmi kezdeményezési szándékot sem lehetett fölfedezni; inkább hanyag volt az mint szelid, s az ország inkább álmos mint nyugodt.

Sardinia.

A két végső országban két ifiu király választotta jelszóul a közjó előmozditását, habár nem választották is arra mindig a legjobb utat. Károly Albert, szüksége lévén rá, hogy nagylelkü tényekkel tegye jóvá első botlásait, felvirágoztatni igyekezett Piemontot, sokasitván a kegyes és előgondoskodási intézményeket; fegy és tanintézeteket emeltetett; uj utakat készittetett, mellyek igen sokba kerültek az annyi folyók által szakgatott országban; a vasutakat állami költségen készittetvén, kikerülte a piszkos üzérkedést. A polgári codexxel eltörülte a helyi statutumokat. Kedvelője lévén a hadseregnek kevés évek alatt ezer ötszáz milliót pazarolt arra, mi valóban szükséges is az Alpesek őrének, föltéve, hogy ugy van szervezve, miszerint a békés hadgyakorlatokat könnyedén a harczmező komoly ténykedésével válthassa fel. Fölhasználta Genua bámulandóan előnyös helyzetét, habár ama városnak nem szolgált javára jó indulata, s az első olasz hadi hajót bocsátotta utnak a földgömb megkerülése végett. Gondoskodott Sardinia szigetéről, mellynek lakossága háromszázötvenkét ezerről ötszáz huszonhat ezer före emelkedett, s mig előde országutat nyitott ott a két fok között, melly igen nagy horderejü volt ezen, ollyannyira heves féltékenységek honában, Károly Albert hozzáfogott a hübérség, az egyházi menhelyek, a robot eltörlésé-

hez; s müvelés alá adván a még használaton kivül volt terület három negyed részét, hasznositván a gazdag növényzetet és kitünő szarvasmarhát, előkészité azon fontos szerepre, mellyet a Földközi-tenger ismét kezd visszanyerni.

Károly Albert talán az egyetlen olasz fejedelem volt, ki szeretett olvasni, észlelvén a vélemények ár-apályát; ha kizárta is tanácsából, mindazáltal ismerte a honi irókat, s állomások és kitüntetésekkel igyekezett azokat magának megnyerni. Sok olasz figyelmét és reményét felköltötte tehát, kik jól emlékeztek, miszerint Házának régi vágya az egész félsziget élére küzdeni fel magát. Csak az volt a baj, hogy habozott a jó és rosz, az előrehajtás és ellenállás között; hogy nem tudta nélkülözni mások tanácsait s félelmek által gyötörtetett; félt nehogy Ausztria az ő szabadelvü engedményeiből ürügyet vegyen magának függetlensége megcsonkitására: félt a népies rázkódástól, mintha csak a 21-iki tények gondolkodóba ejtették volna, hogy tovább ragadtatik mint akarná. Melly habozást a belátóbbak mind rá, mind az olasz ügyre nézve veszélyessé válhatónak ismerték fel, ha ütne az óra, melly érett elhatározást, akarat-szilárdságot és ténykedési készséget igényel.

Két-Sicilia.

Nápoly három forradalmat fizetett meg vérével és pénzével, mellyek sebeket és gyülölséget hagytak hátra. II. Ferdinand fiatal korban, vallásos érzelemben gazdagon, s minden ok nélkül a boszura, foglalván el a trónt (1830 nov. 8), fényes igéretekkel kezdette uralkodását, mellyeket részben teljesitett is. Az országban sok megőriztetett azon jóból, mit a francziák vittek be oda, többek közt a codexek is, alkalmazva az ország viszonyaihoz. A nemesi czimek napról napra vesztenek jelentőségökből, a szerint a mint szétdaraboltatnak a nagyobb birtokok. A szerzetes rendek, mellyeket I. Ferdinand a Restauratio után rögtön visszaállitott s ármentesitett javakkal látott el, csak egy harmadát teszik a forradalom előttieknek: a papság nem lévén nagyobb számmal a szükségesnél, levetkőzte Róma iránt ellenséges szellemét, melly azt a mult században a hatalom szolgájává tette. A corall-halászok, kik olly számosan voltak, hogy részökre a corall-codex szerkesztetett, most már majdnem elenyésztek, de szaporodnak a kereskedelmi és hadi hajók. A kénkő, Sicilia aranya, 1838-ban majdnem háborura adott okot az angolokkal [1]: mindazáltal a kormány fen

[1] 1840-ben maga Anglia egy millio mázsa kénkövet fogyasztott el.

akarta tartani a kiváltságokat, tiszteletben tartván a már megkötött szerződéseket, inkább mintsem ama kereskedelmi szabadságot, melly egyedül vehette volna elejét a többi országok versenyének. Ez alkalommal belátták szükségét a tengerészet növelésének s a veszélynek kitett főváros védelmének.

Javulásnak indulván a nép, a szabályozatlan erkölcsök festőisége a polgárosodásnak ad helyet, s a kiváncsi most már alig találkozhatik ott ama lazarónikkal, ama meztelenséggel és rablókkal (briganti), mellyektől hemzsegnek a regényes utazási naplók és hallomás utáni leirások. A köznép még mindig lármás, de nem rendellenes, vig de nem kicsapongó: s remélni lehet, hogy a többi vétkek is el fognak tünni a közmunkák és nevelés előtt. Egy hat millió lakost számláló, s száz millió adót megbiró ország mire nem aspirálhat, ha szilárd akarata van? S valóban illy akaratunak látszott II. Ferdinand, ki távol az Ausztriávali érintkezéstől, független volt ennek politikájától is, annyira, hogy még kereskedelmi, s az irodalmi tulajdon biztositását érdeklő szerződésekre sem akart vele lepni: e közben igen szép hadsereget állitott ki és gyakorolt be szenvedélylyel, mellynek emlékei az osztrákokon Velletrinél III. Károly alatt nyert győzelemtől kezdődtek: volt városi őrség is, melly esetleg az egész hadsereget mozgosithatóvá tehette; s különösen a legerősebb flottát szerelte fel mindazok közt, mellyek a Földközi-tengert járták.

A régi politikai bünösöknek kegyelmet adott; kiütvén a cholera, midőn ő épen utazni volt, hazasietett, a nép közé vegyült, ette annak kenyerét, enyhitette fájdalmait. Bár maga járatlan volt az irodalomban, engedte, hogy az pártfogoltassék; s fizetvén az irókat, hogy dicsérjék a kormányt, megmutatta, miszerint hisz azok hatásában; s valóban nemcsak a régészet, hanem a bölcsészet és polgári tudományok is jól érdemült müvelőkkel birtak ugy a continensen mint az életteljes Siciliában. A kincstár hasztalan költekezések által kimerittetett [1]); Ferdinand megszoritotta az udvari kiadásokat, lemondott a háromszáz hatvanezer ducatról, mellyet atyja magán zsebpénzként huzott, s alatta az állambank olly virágzásnak indult, hogy az árfolyam százharminczra emelkedett. Olaszországban ott tétetett először kisérlet a vasuttal; van-

[1]) Bianchini „Storia delle finanze del regno di Napoli" czimü müvében azt mondja, hogy I. Ferencz spanyolországi utja, midőn Mária Christinát oda átvitte, az államnak 692,705 ducatjába került, mi három és fél millio lirát tesz

nak ott jeles öntödék s egy tekintélyes hely-irói (topographikus) testület, melly müveleteit az annyira hires csillagdaéival társitja. A kormány és tartományi bizottmányok, hogy javitsák a földmüvelést, uj rendszerekkel, uj termékekkel tesznek kisérletet, megszüntetik a telek-szolgaságot, gondot fordítanak az apuliai Tavolierere, a hitbizományokra, s a holt kézi és községi nagy mennyiségü jószágokra.

Mindennek daczára sok ott a nyilt vagy titkos panasz, azon átalánosokon kivül is, mellyek kikerülhetleneknek látszanak lenni Olaszországban, hol a nép nagyon felvilágosult arra, hogy szolga legyen, de kevéssé arra, hogy szilárd alapot tudjon adni szabadságának.

Sicilia még mindig a mult időkre tekintget vissza; miért is bizalmatlan Nápoly iránt, attól tartván, hogy elnyeletik általa. Régiek e sziget sebei, s a jó akarat nem képes azokat egyszerre behegeszteni. Siratják a régi parlamentet; emlékeznek a jólétre, mellyet egykoron az angol uralom hozott ott létre: melly jólét tisztán különleges körülményekből s abból származott, hogy egyedül ott uralkodott béke, s ki lévén véve a szárazföldi zárlat alól, ott volt központja az angol kereskedelem müveleteinek, melly ország évenként százötven milliót vitt be oda. De ama pillanatnyi alkotmány egyikét sem orvosolta azon bajoknak, mellyeket a franczia kormány megszüntetett; nem a hübérséget, nem a temérdek holtkézi jószágokat, nem az elsőszülöttséget. A forradalom mindezeken könnyen végig huzhatja a vérbe mártott szivacsot, de egy rendes kormány csak lépésről lépésre haladhat czélja felé. Azonban, a Bourbonoknak Nápolyba visszatérése után Sicilia mint egy kivételes ország maradt; nem volt ott bélyeg, nem dohányegyedárúság, nem katona-összeirás; de voltak rosz utak, voltak kényelmetlenségek, mellyeket a kormány távolsága okozott, volt a 21-iki forradalomra következett visszahatás.

S e bajok nem pusztán keserves panaszokat okoztak, hanem ollykor erőszakosan is kitörtek, mint p. o. a cholera alkalmával. A szokottnál nagyobb dühhel dúlt ez Palermóban és Cataniában; következménye volt az elcsüggedés rendetlensége, aztán a harag, végre nyilt lázadás, melly erőszakos eszközökkel fojtatott el. Erre aztán beszüntették ott a különügykezelést, a földes-úri joghatóságot, a hübérséget; harmincznégy útvonalt létesitettek; új telekkönyvet hoztak be, s az ármentesitett földeket a szegények között osztották ki.

Ki meggondolja, miszerint e szigel, melly egykor már Olaszország magtára volt, most gyér népességet számlál, romokkal van behintve, s nagy kiterjedésü müveletlen, vagy elmocsárosodott, s más, csak nyomorú juh-nyájaktól járt térségeket mutat fel; ki összehasonlitja ezzel lakóinak élénk szellemét, hazaszeretetöket, jóra törő szilárd akaratukat, vágygyal üdvözli a perczet, mellyben ez ország a Földközi-tenger kereskedelmének központjává, s a Kelet véghatárai felé törekvő hajók élés kamrájává váljék.

Romagna.

A régi alapra fektetett törvényhozási és birósági szervezet, mellyet XVI. Gergely adott Romagnának, törvénykezési szabályúl a canoni jog által módositott közjogot hagyja meg, a nélkül hogy eltörülné a helyi statutumokat. Azonban a pénzügy alászáll, a régi kül jövedelmek kimerittetnek, a nélkül hogy ujabb források nyittatnának: s az utas, siránkozva a hasonlithatlan romok fölött, kérdi: a fák és müvelés mért nem adják vissza Róma környékének az egészséget és termékenységet? a hajók mért nem járják a Tibert? a katholikus világ központját mért nem kötik össze vasutak a két tengerrel? A legatiók gyakori nyugtalanságai nem csak idegen csapatok tartását teszik szükségessé, hanem a külpolitika iránti hódolatot is. Az elégületlenség, mellyet már az 1831-iki diplomaczia is előre látott, kitör időről időre s polgári és büntető codexet kér, nyilvános eljárással és esküdtszékkel; követeli, hogy töröltessék el az államvétségre rótt jószágvesztés és halál-büntetés; fosztassék meg a Szent Officium a világiak fölötti joghatóságtól; rendes törvényszékekhez utasittassanak a politikai ügyek; helyhatósági, tartományi s egy legfőbb államtanács szerveztessék döntő szóval a jövedelem és kiadás, s tanácscsal a többi ügyek fölött; a hivatalok, a polgári és katonai méltóságok adassanak vissza a világiaknak; mérsékeltessék a censura; zárassanak ki az idegen csapatok.

A modor, mellyben e javitásokat sürgették, elkeseritő volt, s csak gyötrelmes visszahatásra vezetett: különösen 1844-ben s a következő évben, midőn, a nélkül hogy forradalom lett volna, igen számos elitéltetések és kivégeztetések gyászt és zugolódást terjesztettek Romagnában, mint szintén Calabriában is.

Igazságos volna-e vétkül róni fel ezt olly hatalmasságnak, kinek országa nem e világból való? XVI. Gergely a trónon ugyanazon eszméket vallotta, mellyeket Trionfo della Santa Sede czimü munkájában már mint szerzetes kifejtett; s buzogván

az Isten ügye és a dogma fönsége mellett, kilépett elődei pusztán védelmi állásából, bátran szembe szállván alattomos vagy tulhatalmas elleneivel. Szivósan ragaszkodván saját véleményeihez, segéd-kezet nyujtott a hierarchikus hajlamoknak, mellyeket a véletlen többhelyt fölélesztett; kedvezett a szerzeteseknek; pontosságot ajánlott a lelkészeknek hivatalos kötelmeik teljesitésében; nagyszámu brevéi és allocutióiban villámokat szórt a mindenfelől előtörő tévelyekre s a vallási közönyre, melly semmi magasabb igazságot el nem ismervén, nem zavarandó össze a türelemmel; s abból származtatja ő a követelt indiscret vélemény- és lelkiismereti szabadságot, mint szintén a sajtóét is, melly minden megválasztás nélkül szórja szét az iratokat a tanulatlan köznép között [1]).

A hit és lelkiismereti eszelősködéseknél még félelmesebbek Olaszországra nézve a tunyaság, a kéjelgés, ama gyáva kétségbeesés, melly megelőzi a kisérletet, s ama puha önmegadás a bajok előtt, mellyek ellen orvosszert keresni hiányzik a bátorság.

Ám ez orvosszerek között nem utólsók az anyagiak s a nemzeti vagyon növelése és helyes beosztása. Olaszország huszonnégy millió lakost számit, kik mindnyájan katholikusok, majdnem mindnyájan egy nyelvet beszélnek, s még is tizenöt államra oszolnak, mellyek közöl hót idegen. Vannak kitünő katonai földrajzi vonalai, megvihatlan erősségei, jó kikötői, soha be nem fagyó csatornái és folyói; s Elba vasa, Agordo és Toscana reze, az alsó Pó vidék kendere, az Alpesek és Apenninek erdői pompás tengerészettel láthatnák el ez országot, melly két tenger közt terül el, s partjairól Franciaországot, Algirt és Görögországot látja. És mégis, daczára a két végső állam előhaladásának, tengerészetünk elégtelen, s a távoli fogyasztók nem közvetlen tőlünk kapják az olajat, selymet és gyümölcsöket. Csekély a hadsereg, laza a katonai szellem, gyönge a nagy vállalatokrai kedv. Ritkák a gyakorlati és népies eszmék, a mennyiben nem szellőztetnek nyilvánosan: nem egyesülnek az erők, nincs törvényességi érzet, hianyzik a kölcsönös támogatás, nincs tekintet a munkásságra, sem elnézés a kü-

[1]) Ex hoc putidissimo Indifferentismi fonte absurda illa fluit et erronea sententia, seu potius deliramentum, asserendam esse ac vindicandam cuilibet libertatem conscientiae. Cui quidem pestilentissimo errori viam sternit plena illa atque immoderata libertas opinionum. Huc spectat deterrima illa ac unquam satis exercranda et detestabilis libertas artis librariae ad scripta quaelibet edenda in vulgus.

lönböző vélemények iránt; magunk viseletc és vitatkozásunk nélkülözi a méltóságot; nincs egyetértés az ész embereinél, kik egymás közt meg vannak hasonolva, s mindenik gyülölt, ha nem üldözött, azon területen, melly hazája[1]); nem hogy a polgári, a büntető codexet s a statutumokat illetőleg volna egység, de még a suly, mérték és pénzre nézve, sőt a kizárólagos kincstári áruk értékében sincs az meg; a sok határ könnyiti a büntetés kikerülését s az erkölcstelen csempészetet, azonkivül hogy sokasitja az adóbehajtás alkalmatlanságait és költségeit. Lombardiában növekszik a földmüvelés és népesség, mig ellenben a déli részeken kevesbedik, hol menhelyet és munkát találhatnának azok, kik a felső tavak mellől s a szomszéd Schweizból hálátlan távolságokra költöznek.

Mig a vak hazafiság a mult emlékeiben ringatózva s önmagának hizelegve sértetik az igazság által; vagy pedig az elnyomó iga alatti türelmetlenség még a védhatalmakat is elviselhetlenekké teszi, a jók tanulmányozzák önmagokat és az országot; nem kendőzik a roszat, hanem tudják, hogy könnyebb arra rá mutatni, mint orvosolni; nem annyira ellenségeinket, mint inkább önmagunkat figyelnek meg, fürkészve, van-e elég állhatatosságunk a kisértetek ellen, alá tudjuk-e vetni egyéni akaratunkat az átalánosnak, birunk-e kitartó erélylyel, melly nem enged a lökéseknek s nem hátrál az akadályok előtt; nem hiu bőbeszédüségbe helyezzük-e az erényt, melly görcsös nevetés és gyáva tetszhalál közt váltakozik; van-e hajlamunk az épitésre, hol a szenvedély csak romokat készit: uralkodik-e közöttünk a jog és kötelesség érzete; s mindenekfölött az egyetértés és méltóság; végre meggondolják, miszerint egy nép reményeinek tág határai vannak, s hogy a nemzetek ujjáalakitásához nem kevesebb okosság kivántatik a kezdeményezésben, mint határozottság a kivitelben.

Ki nem tartja méltóságteljes eljárásnak dicséreteket osztogatni, legyenek bár kiérdemeltek, ha nem kisérhetők azok kötelességszerü észrevételekkel, méltányolni fogja, hogy átugorjuk ha-

---

[1]) Én Olaszország részére első sorban azt kérném, mit Thibaut Németország részére kér, t. i. egy közös codexet az összes olasz tartományoknak, s még inkább egy közös törvénykezési eljárást. Bizonyára a leghathatósabb és békés, a kormányok bölcsességéhez méltó, erkölcsi eszköz lenne ez arra nézve, hogy összegyüjtessenek és egybefüzessenek e szép ország eldarabolt tagjai" **Rosmini**, *Filosofia del diritto*, introd. §. I.

zai eseményeinket *). A jövő nem fogja azokat szem elől téveszteni, melly igazságosabb mert függetlenebb biró lesz. Azt azonban nem hallgatjuk el, mikép IX. Pius (Mastai Ferretti János gróf Sinigagliaból) megválasztatása (1846 jun. 6) nemcsak kiengesztelte Romagnában a tartományokat a fővárossal, az alattvalókat a fejedelemmel, de felélesztette Olaszország minden reményeit, s kitüntette, milly hatalom rejlik még most is a pápákban, kik idáig csak mint az olaszok sorsának akadályai tekintettek azok által, kik meg nem különböztetik az esetlegeket a lényegtől, a személyeket az elvektől, a pápát a pápaságtól; kitünt, mennyit ér egy határozottan jót akaró fejedelem, ki bizik népében, s ellent mer állani tulajdon barátainak; s hogy milly nagy számmal vannak, kik ujjászületésünket inkább a szent szabadságtól s az erőteljes mérséklettől, mintsem a declamáló haragtól, a carbonarik rágalmaitól s a forradalmi kényuraságtól várják.

Portugalia.

Portugaliában a király Palmella miniszterrel korlátlan hatalommal tért vissza (1824). Fia Don Miguel, ki feje maradt a mérges és absolutistikus pártnak, s esküdt ellensége volt a szabadelvüeknek, a Hit csapatait a megkezdett mű bevégzésére szólitja fel; összeesküvés ürügye alatt sokakat elfogat, többek közt Palmellát is; s azt hitték, hogy atyját lemondásra akarja kényszeriteni. Ez azonban támogattatva a diplomaták által, visszaszerzi tekintélyét, s megbocsátván a bitorlást Bécsbe küldi Don Miguelt, hogy magába szivja az alkotmány gyülöletét s bevárja az időt: ekkor bünbocsánatot hirdet, uj intézményeket készittett az ország részére s összehivja a cortesecket, a nélkül hogy kitüzné, mikorra. A pártok e közben mindinkább forrongásba jőnek, minden bizonytalan; Anglia féltékenynyé lesz Francziaország irányában; s felülkerekedvén rábirja a királyt Brazilia függetlenségének elismerésére (1825 aug. 29).

Még akkor sem akarták előrelátni azon esetet, hogy a két korona valamikor egy főre szállhat. Csakugyan meghal János (1826 marcz. 10), ki lesz hát az örökös? Don Pedro egy független birodalom ura; mindazáltal atyja Portugalia örököseül is őt ismerte el. Pedro rögtön fölveszi a király czimet s alkotmányt

*) Kinek kedve van, kiegészitést találhat szerző *Storia degli Italiani* czimü müvében, mellyet Turinban tett közzé 1856 — 58-ban.

A kiadók.

küld (april 26) megállapitván az örökös monarchiát, egy pairkamrával, mellynek tagjai meghatározott számmal s bizonyos föltételek mellett a király által neveztettek, s egy követi kamrával, mellynek tagjai a tartományi választók, ezek pedig a kerületiek által választattak hatszáz frank évi jövedelemben állapittatván meg a választói census: ez alkotmány tehát hasonlit a francziához, azon különbséggel, hogy a két fokú választás majdnem általános szavazaton alapszik. Dicsvágyó és szivembere lévén, Don Pedro ez által az uj liberalismushoz szegődött, de lábbal tapodta a régi szabadalmakat, miből zavar és ellentétek származtak. Eröseknek ismervén az absolutistákat, igérte, hogy mihelyt az eskü le leend téve az alkotmányra, azonnal lemond leánya Maria da Gloria részére, kit Don Miguellel szándékozott házasságra léptetni.

Az eskütt leteszik; de sokan spanyol területre menekülnek, s támogatva VII. Ferdinand által visszautasitják az alkotmányt, mint ellenkezőt a nemzeti intézményekkel; Gróf Amaranta hübéreseivel a fegyveresek élére áll; ki Don Miguelt, ki mást, ki meg épen VII. Ferdinandot élteti; s mit sem használván a külföldi udvarok közbenjárása, foly a vér. Don Miguel, testvére által sürgettetvén, megérkezik Bécsből, s esküt tesz az alkotmányra (1828 febr. 22), de kézalatt segiti az absolutistákat, pártoltatva a sokaság által. Kivonulván az angol csapatok, s kezéhez vévén egy Angliában eszközölt kölcsönt eltörli a statutumot, a választási törvényt, s összehivja a három országos rendből álló régi corteseket. Meghányatván az örökösödési kérdés Don Pedro idegennek nyilvánittatik, s Don Miguel átveszi az absolut kormánypálczát (julius.). A katonák közül azonban sokan ellenszegülnek a bitorlásnak, s az alkotmányos érzelmüek Donna Máriát, a kormány fejéül Palmellát üdvözlik; kitör a polgárháboru: a constitutionalisták szétszóratnak és menekülnek; a kivégeztetések szilárditják a hüséget; s Anglia hasztalan igyekszik az által egyenliteni ki a dolgot, hogy elvétesse Don Miguellel Máriát.

II. Mária.

Az absolutisták fölényét a 30-iki forradalom sem szüntette meg, s a hazafiak, kik külsegélyre számitottak, belátták, hogy csak magukban bizhatnak. Ezalatt Braziliában bevégeztetett a forradalom (lásd 542. lap), mellynek következtében Don Pedro fia javára lemondott (1831 april 7), s visszatért Európába. Angliában és Francziaországban mint király fogadtatván központjává

lesz a menekülteknek, kiknek élére Saldanha áll; az Azzori szigetek szabaditó hadserege Portóba érkezik, de a nép visszaveri. Bősz háboru fejlődik ki; s a féltékenységek, az éhség és üldözés nyomorteljessé teszik ez időt. Don Miguel ugy mint Don Pedro kénytelenek idegen fegyverekkel harczolni; amazt a franczia Bourmont, ezt az angol Napier támogatja. Palmella kölcsönt kötvén Angliával, hajókat és harczkészleteket szerez be, minél fogva Mária felülkerekedik (1833), s kevéssel azután (1834 szept. 23) meghalálozván Pedro (IV. Péter) tizenhat éves korában királyné gyanánt üdvözöltetik egy kimerült de nem nyugodt országban. Nagykorunak nyilvánittatván Palmellára bizza magát: de a pénzügyek sok bajt okoznak: egymást érik a miniszterium változtatására irányuló cselszövények; végre nyilt lázadás követeli ezek elbocsáttatását s a 22-iki alkotmány visszaállitását (1835); s az uj cortesek egy alkotmányt szerkesztenek absolut tiltakozási (veto) joggal és két kamrával. Ebből polgárháboru kerekedik a constitutionalisták és chartisták közt, melly tönkre teszi a pénzügyet s bukásra vezet. Végre II. Mária trónja, ugy látszik, megszilárdul s a mérsékelt constitutionalisták jutnak hatalomra: de váratlanul egy uj forradalom fenyegeti a kormányt (1847), mellyről az állitják, hogy tulment az alkotmányon; s a polgárháboru ismét a külbeavatkozás kegyetlen szükségét idézi elő, melly elnyom, de nem békéltet.

Régi kiváltságok következtében, mellyeket a Braganza ház engedményezett, midőn Spanyolország ellen fellázadt, továbbá utóbbi időkben tett szolgálatok fejében az angolok kereskedelmökre nézve olly mentességeknek örvendenek ez országban, mellyek előnyösebb helyzetet biztositanak nekik mint a portugaloknak; az angol társulat, melly a portói borok egyedáruságát birta, feloszlattatván IV. Péter által, megujittatott a szorultság napjaiban: adóssággal terhelve s védelemre lévén szorulva kénytelen Angliához alkalmazkodni, melly kénye kedve szerint bánt koronájával. Milly nehéz lesz Portugaliának megőrizni Goát, s még inkább Macaót! Ezt az utolsó chinai háboru alkalmával csakugyan el is foglalták az angolok, kik szabadságot és előjogokat követelve fölkeresik hajóikkal keleti Afrika portugal fiók-tőzsdéit, s nem mutatnak hajlamot a követelt Ceylon visszaadására, sem annak megengedésére, hogy „a Tago beleegyezésök nélkül küldje vizét az Oceánba.“

Mindazáltal e, dicsőségben és eszközökben gazdag kis ország

fontosságot nyerend, ha teremtenek ott közvéleményt, megismertetvén a néppel saját politikai érdekeit, s hozzászoktatván azt a földmüveléshez és iparhoz; ha kevesbittetnek a nemesi czimek, ha felszabadittatnak a majoratushoz kötött birtokok; ha az uralkodók őszintén elfogadják, s inkább kifejtik mint megnyirbálják az alkotmányt; ha a nemzeti képviselet méltóságra tesz szert, nem pártérdekből hanem a közjó szempontjából adván szavazatát; ha a portugalok elhiszik, mikép önerejökből is fentarthatják magukat, anélkül hogy más nemzet müvelje a földet és kereskedjék helyettök; s főleg ha kerülik az olly tényeket, mellyek a tulzóknak tetszenek, és visszahatást szülnek.

Spanyolország.

VII. Ferdinand, ki a despotismushoz tért vissza, Franczia-ország sürgetésére kénytelen volt bünbocsánatot adni (1823), melly azonban, tekintve a sok kivételt, gúny gyanánt tünt fel; s még inkább gyülölvén a szabadelvüeket mint magát a szabadelvüséget, olly boszantólag viselte magát, hogy biztonsága végett kénytelen volt a megszállás meghosszabbitását kérni, melly az absolutistákat visszatartotta a kihágásoktól. Egyébiránt minden függőben van ott; nem fizetik az adót; mindenfelé fegyveres bandák járnak; a miniszterek a szövetséges hatalmak szeszélye szerint változnak. A félelem elnémithat egy kis népet, mellyet egy nagyobb szuronyai tartanak elnyomva; de nemzeti kormány tarthatta volna-e csendben ama népet, mellynél a nyugtalanság időszaki baj s megszokott a fegyver használata, ha nem lett volna idegen a kevesek mozgalmaitól? Valóban a forradalom ott nemesek és jómóduaktól származott, s az absolutismus ugy tekinthette magát, mint királyi és papi demokratiát, melly Anglia és Franczia-ország alkotmányai ellen kelt föl. „Éljen az absolut király" hangoztatta gyakran a nép, s Ferdinand kénytelen volt fennhangon meghazudtolni azon terjesztett hirt, mintha a királyi hatalomnak határokat akarna szabni. Az absolutisták, a monarchisták, theokratikusok és népemberek e vegyüléke, kik Apostoliaknak czimezték magukat, azt tartották, hogy Ferdinand nem elég határozottsággal jár el, s reményöket Don Carlosba, annak testvérébe helyezték. Milly kevéssé voltak elterjedve a forradalmi eszmék tul a Pyrénéeken, kitünt az 1830-iki forradalom alkalmával. Ugy látszott, buknia kell a trónnak, mellyet sem a Bourbonok, sem belerő nem védelmeztek, s a szabadelvüség még is olly csekély visszhangra talált, hogy Mina tábornok betörése egyszerre megbukott; s e tábornok,

ki már két alkalommal tartott diadalmenetet mint szabaditó, nem talált egy kunyhót, hol elrejthesse magát, midőn vadállatként üzőbe vétetett.

Azonban igen sokan közeledtek a szabadelvüekhez azok közől, kiket az esztelen kormány elkedvetlenitett: az Apostoliak, mert folytonosan azt hányták VII. Ferdinand szemére, hogy hütlen lett a monarchiához és valláshoz, elidegenitették öt maguktól, ki belátta, miszerint egy királynak felül kell emelkednie a pártemberen. Három nejétől nem lévén gyermekei, negyedikkel is kisérletet akart tenni, s eljegyezte a nápolyi Mária Krisztinát. A vigságok, ünnepélyek, az igen élénk királyné fogadtatásai uj kinézést adtak az annyi bajok alatt görnyedező országnak. A tulzók nem jó szemmel nézték Krisztinát, ki, hatalmas ellenségektől látván magát környezve, a constitutionalistákra támaszkodott. Valóban a szabadság mindenütt ujra éledt; maga Ferdinand is vig lett, különösen, midőn a királyné egy leánynyal ajandékozta öt meg (1830 oktob. 10); s a legnagyobb engedékenységnek adta jelét az 1789-iki cortesek törvényének kihirdetésével, melly régi góth szokás szerint, a nőkre is kiterjeszti a trónörökösödési jogot [1]). Különös tulhajtásai a kényuralomnak, melly egy század alatt annyiszor eltörli és visszaállitja az annyira fontos örökösödési törvényt!

Azonban az 1812-iki alkotmány szerint a korona az első-

---

[1]) Fülöp már az 1713-iki országgyülésen megváltoztatta a castiliai örökösödés rendét, minél fogva a nőket csak azon esetre illetendette a trón, ha a jogosult fiágak kihaltak volna. Némellyek helytelenül a sali törvénynyel zavarták azt össze, melly a nőket végkép kizárja a trónból, s melly Franciaországban, és a régi választó fejedelemségekben érvényes, vagy hol hübéri jogokból vagy örökösödési szerződésekből származik mint p. o. a szász-, brandenburgi (azonban Poroszországra nem szól) és hesseni házak között. A *tiszta rokonsági* örökösödés-rend szerint ugyanazon ág női és férfiai egyenlő joggal birnak, azon különbséggel, hogy ugyanazon fokban a férfiak megelőzik a növéreket, hamindiárt ezek idősebbek volnának is, egyébként a római leszármaztatási mód lévén irányadó, ugy hogy egy férfiutól származó leány eléje tétetik a nagybátyának, ha ez ifiabb testvére a leány atyjának. Igy van ez Angliában, Portugaliában, igy gyakoroltatott Castiliában, Aragoniában és Navarrában, miért is ez országok gyakran változtatták uralkodó-házukat. Fülöp meg akarta akadályozni a kormánynak idegenekrei átruházását, behozván a *vegyes rokonsági* örökösödésrendszert, melly a nőket csak akkor hivja trónra, midőn egy ágban nincs többé fitól származott fi örökös. Ezt VII. Ferdinand eltörölte az 1831 marcz. 29-ki pragmaticával, azon czélból, hogy a trón testvére don Carlos hátravetésével, leányát Isabellát illesse: illyformán csak a régi örökösödési rendet állitotta vissza, s teljesitette, mit az 1789-iki Cortesek kértek IV. Károlytól.

szülöttekre száll, akár fi-, akár nőgyermekek legyenek azok: miért is vagy áll az alkotmány, s a kizáró törvény el van törölve; vagy megszünt az alkotmány, s a kényuralmu király kedve szerint eltörölheti azt. Carlos tehát visszavettetett a tróntól, Franciaország és Nápoly tiltakoztak, mint mellyeknek van kilátásuk ama trónra; méginkább mozogtak az Apostoliak, kik ekkorig eme teremtményök felemeltetésébe helyezték reményöket. De Calomarde, a király kamarása és jobb keze, mint szintén Alcudia is eltávolittattak a miniszteriumból, a hivatalnokok ujakkal cseréltettek fel; a haladáspártiak reményei a kormányzóvá nevezett Krisztinában központosultak, s a szabadelvüek különböző árnyalatai a Krisztiniták nevében vegyültek össze.

II. Izabella.

A miniszterium, melly ekkor Zea Bermudez elnöksége alatt alakult, igyekezett jóvá tenni az előbbi által okozott bajokat; a királyt némi engedékenységre birta; s a Cortesek által rendek szerint hüséget esküdtetett II. Izabella királynénak (1833 jun.). Most megnyittattak az egyetemek, mellyeket Calomarde bezáratott; a bünbocsánat, azonkivül hogy visszahatás volt a mult absolutismus ellen, nagyszámu gondolkozókat és jómódúakat szólitott vissza a számüzetésből és börtönökből, hogy védjék a kormányzónőt Don Carlos ellen. Ez Portugaliában Don Miguel védelme alatt huzván meg magát, ellenmondott: s igy Ferdinand azon biztos tudomással szállhatott sirjába (szept. 29), hogy országát egy polgárháboru nyomorainak hagyja martalékul, mi csakugyan nem is késett.

Mária Krisztina ekkor átvette a kormányt; s Zea Bermudes, továbbra is miniszter maradván, egy hirhedt kiáltványt tett közzé nevében (oktob, 3). Az uj tények a mennyire ellenére voltak az absolutistáknak, annyira tetszettek a szabadelvüeknek: a kettő között azonban egy közép párt is állott, melly ép ugy ellensége volt a zsarnokságnak mint a forradalomnak, s mellyet befolyásos és ügyemberek képeztek, kiket megnyerni nagy horderejü volt. Ott volt továbbá a nép, melly hün ragaszkodott a valláshoz és monarchiához, s biztosittatni akart a felől, hogy sem ez sem amaz nem fog veszélyeztetni az uj események által, s hogy az uj kormány Spanyolországot nem hagyja az ujitási szellem merényeinek kitenni. Zea Bermudes ennélfogva a kormányzónő nevében kinyilatkoztatta, hogy Ferdinand rendszerét fentartandja, s *felvilágosult kényuralmat* gyakorland. Illy áldozatot hozván az ország monarchikus eszméinek, sokakat elvont Carlos pártjáról,

vagy ingadozóvá tette azt, s megnyugtatta a népet, melly kiábrándult az annyiszor bukott, visszaállitott, cserélt alkotmányokat illető csalódásából.

De, miként ez rendesen történni szokott egy változott kormány első miniszteriumával, sem az absolutistáknak, sem a szabadelvüeknek nem tetszett. Martinez de la Rosa lépvén helyébe (1834 jul. 24), egy, az angolról másolt, statutumot léptet életbe főrendi kamrával, mellynek tagjai fele részben örökösödés, más részben élethosszrai kinevezés utján jutnak abba. Ez engedélyezett, s nem jogból vagy régi szokásokból szülemlett alkotmány ellenkezett az ország szabadságával, és roszul fogadtatott. E közben kitör a carlista lázadás; fegyverezni, alkotmányadással kell ösztönözni a népet, mialatt dühöng a cholera; Mina a Zumalacarregui vezérlete alatt lévő carlisták ellen indul, de Bilbaóban meghalálozván (1835 jun. 25), Espartero vezeti győzelemre a Krisztinapártiakat, ki Amerikában forgatta a fegyvert. Ő átalakitja a hadsereget; hat évi véres és határozatlan harcz után franczia területre szoritja Cabrerát, a központi lázadók fejét, s Don Carlost (1840 junius), ki ott mindaddig fogva tartatott, mig jogigényeit fiára nem ruházta (1845). A bask tartományok virágoztak függetlenségökben, s nemteleneknek találták e palota-forradalmakat; miért is ellentállottak azoknak, régi kiváltságaikat kivánva inkább mintsem az egységes kormány eszményi előnyeit: s habár kénytelenek voltak letenni a fegyvert, nem mondathattak legyőzötteknek, mert megőrizték kiváltságaikat (fueros), mellyeknél fogva helyhatósági függetlenséggel birtak, maguk vetették ki az adót s kezelték tulajdon javaikat, katonaság csak az erősségekben helyeztethetett el nálok, nem kellett katonát állitaniok, szabad volt a kereskedés, s a végrehajtó és törvényhozó hatalom tényei csak jóváhagyásukkal jutottak érvényre. E positiv jogokról más eszmények kedvéért lemondani, szabadság tekintetében, nem látszik nyereménynek a józan spanyol ész előtt, melly kiváltságai védelmében azt tartja szemelőtt, nem pedig a királyi legitimitást [1]).

---

[1]) Tudva levő dolog, miszerint a 12-iki alkotmány jóváhagyja a helyhatóságok ősi jogát, minden huszonöt éves, s öt éves honosságot kimutató polgárt választónak nyilvánitván; semmiféle királyi hivatalnok nem lehet polgármester vagy ügyviselő (syndicus); a helyhatósági gyülekezetek ügyelnek fel a rendőrségre, egészségügyre, a személy és tulajdon-biztonságra, a nevelésre, közsegélyezésre, hidakra, utakra, börtönökre, községi épületekre; kezelik a községi jószágo-

Krisztina megszabadult ellenségeitől, de nyakán maradtak barátai; Espartero felülkerekedvén a gyenge kormányon, valódi ur lett; miért is Krisztina leköszönt (nov. 10), s Olasz és Franciaországban járt számkivetettként. Az izgalom csakhamar bekövetkezik és kitör: apostoliak, alkotmányosak, királypártiak egyaránt összeesküvők és fejetlenek: az absolutismust mindenfelé pártolja a nép, melly a szabadságot csak történeti kiváltságok alakjában fogja fel; a szabadelvüek, gazdag és müvelt egyének, külföldi rendszereket akarnak átültetni: semmi közszellem nem fejlik ott ki, hanem egyrészről csupán tartományi és kiváltsági, másrészről rögtönzött vagy kölcsönzött alkotmányeszmék állanak szemben: kényszerüségből annak engedelmeskednek, ki rendelkezik a hadsereggel; de a párt, melly ma győző, holnap, nem tudni ki által, hanem bizonyosan leveretik. E nemes nemzet igen hosszu ideig élt versengés nélkül; s különösen a magasabb osztályok, elpuhittatván az osztrákok kormánya által, elvesztették a becsület és nagyravágyás érzését, mig a clerus szolgájául aljasitá le magát a királyi szenvedélyeknek; tengett a kereskedelem, használatlanul hevertek az erők, minden szabad ut el lévén zárva azok gyakorolhatására. Innen ama nagy egyformaság Spanyolország történelmében, hol három század alatt csak a király müködött; miért is egyedül a király ellen kellett forradalmat inditani. Valódi aristokraczia nem maradt ez annyira aristokratikus országban, miután, nem annyira a despotismus, mint inkább a katholikus érzület, a régi közös háboru, s a sok szerzetes egyenlőségi eszméket terjesztettek ott el, mellyek megnemesitik a kicsinyeket, anélkül hogy megbecstelenitenék a nagyokat. Nem lehetett tehát guillotinnal eldönteni az ügyet mint Franciaországban, hanem hosz-

---

kat, a fogyasztási adót; rendeleteket készitenek, mellyeket tartományi bizottságok utján a cortesek elé terjesztenek. E tartományi bizottságok egy német képezik a fensőbb helyhatóságoknak, mellyek a városi tanácsok által választatnak s joguk van a községi adók megállapitását előterjeszteni, az állam fő figyelmét a pénzügyi visszaélésekre fölhivni, a cortesekkel az alkotmányon ejtett sérelmeket megismertetni. A 37-iki alkotmány (jun. 18) módositotta e jogokat; azután 40 ben községi törvény lépett életbe, mellynélfogva a fejenkénti szavazást a vagyoni képviselet váltotta fel; választhatók egyedül a tisztesebb állásban lévők, a községi hivataloskodás nem összeférhetlen a királyival, a gyülekezetek a kormány jóváhagyásának vannak alávetve, melly feloszlathatja azokat, s elmozdithatja tagjait; elvétetett a fölterjesztés s az alkotmánysértést illető bejelentési jog; a község pénzével nem rendelkezhettek a kormány meghatalmazása nélkül.

szas és lassu eljárásra volt szükség, hol minden ember egy számot tett.

A központositás nem felel meg ez országnak, mellynek második természetévé vált a régi országokrai felosztás; s mig Franciaországban a fővárosból indulnak ki a mozgalmak, ott a tartományokban veszik kezdetöket, hogy közbe kapják a fővárost. Ez lévén a helyzet, sokasodnak ott a vétségek [1]); nincs földmüvelés és kereskedelem; mindazáltal alapjában véve a nemzet erkölcsösebb mint Európa hiszi; sokkal tágabb körü és észszerübb szabadságra küzdötte az fel magát, mint bármelly más nép; a helyhatóságok, régtől fogva meg lévén gyökerezve, igen nagy erkölcsi erővel birnak; ott nem értik ama szabadságokat, mellyek egyedül papiron léteznek, és zsarnokoknak tekintik a szabadelvüeket, kik valódi kiváltságokat semmisitenek meg, hogy képzeleti, a nemzet természetében nem gyökerező jogokat állitsanak azok helyébe. Maguk a szabadelvüek is rajongókra és mérsékeltekre oszolnak: az elsők commune, carbonari, ifiu Spanyolország, átalános központ, szent-testvérület nevek alatt a titkos társulatokban tenyésznek, mellyek a császársági szabadkőmüvességből erednek, s az angolokban biznak; utóbbiak a franczia párttal tartván, nemesek, gazdagok, ügyemberek, s a koronára támaszkodnak.

Igy széjjel lévén szaggatva az ország, csak kard által lehet ott valaki ur, s Espartero dictator ez által volt képes felfüggeszteni a kimaradhatlan viszályokat. Sokan azok közöl, kiket Napoleon uralma az erő imádóivá tett, hitték, miszerint elvégre is, ha egyebet nem, nyugalmat hoz létre, melly első szüksége az országnak. De ő, különös vegyüléke lévén a vadság és határozatlanságnak, mig a fellázadt Barcellonát bombázva nyomja el (1843), kevéssel azután egy másik forradalom ellenében nem mer erőszakot használni, s Angliába fut, tunyaságáért bántalmaztatva azoktól, kik előbb szigoráért kárhoztatták. Most Izabella nagykorunak nyilvánittatik (november); Krisztina, Martinez de la Rosa, s a

---

[1]) A barcellonai vizsgaló biróság 1841-ben háromezer hatszásnyolczvanegy bünügyben itélt, mellyek között százhatvan gyilkosság, egy szülő-gyilkosság, huszonnégy öngyilkosság, hat gyermekgyilkolás, öt életelleni merényelt, harminczhárom akaratlan emberölés, háromszáztizennyolcz sulyos sebesités, negyvenkilencz gyujtás, négyszáznégy lopás, és háromszáztizenöt csempészeti eset fordult elö.

mérsékeltek visszahivatnak, de a nyugalom nem tért velök vissza. A királynő házassága államügygyé fejlődik, mellyben az összes hatalmak részt vesznek (1846); s a pártok és miniszterek váltakozó bukása mutatja, hogy egyik sem a népből nyeri életerejét.

A kath. vallás, melly egyedüli egysége az országnak s ereje a spanyol monarchiának, megsértetett, nem csak a szerzetes sőt a világi papság javainak elvételével, hanem a nunciaturai törvényszék, s a Róma részére fentartott kinevezési jogok eltörlésével is. E tények, valamint részben segitettek az államadósságon, ugy nagy változást idéztek elő a birtokokban és helyi érdekekben; s olly nagy a talaj termékenysége, hogy pusztán a béke elég leend annak felvirágoztatására. A jó bánya-törvények már is fölemelték a vasbányákat: s nem kevesebbet mint ötvenezer chilogram aranyat ásnak évenként Murciában és Granadában. Igaz, hogy Gibraltar angol áruk rakhelye, mellyek csempészet utján lopatnak be; igaz, hogy a folyók menete Portugalia vámjai által szakittatik meg, mellynek területén át folynak a tengerbe; de ezen segithet egy, a tiltóval ellentétes rendszer, mellynek egy ország sem adta ugy meg az árát mint Spanyolország. Ha tovább is folytattatni fog a kisebb nemzetiségek nagyobbakbai olvadása, az egyesült félsziget ismét visszanyerendi Európában ama tulsulyt, mellynek egy időben már örvendett.

Gyarmatainak elvesztésekor Spanyolország nem tudott magának olly előnyöket biztositani, minőket Anglia. Sokkal gyengébb és szerencsétlenebb lévén azon időkben, hogysem jó kereskedelmi szerződéseket erőszakolhatott volna ki, később még csak némi kárpótlást sem volt képes eszközölni a korona s azon spanyolok részére, kiknek javai ott elkoboztattak, sem adósságaiból nem ruháztathatott át valami részt Amerikára, melly különben is igen terhelve volt. Mindazáltal még annyi birtokai vannak, hogy az első gyarmat-hatalmak közt foglal helyet. Cuba szigetét igen gazdagon látta el a természet, s Havana a legjobb kikötők egyike, melly a Mexikói-tenger kettős bejárata fölött uralg. Az ottani dohány-termelés, melly egyetlen a világon, nagy mérveket öltött, miután a kormány megszüntette az azzali egyedáruságot (1821). A gyapoton és szinmézen kivül annyi czukrot és kávét hoznak ki onnét, mennyit az angol Antillákból s a Móricz szigetből együttvéve. Portoricco, melly 1808-ban saját szükségletét sem birta kielégiteni, most egy millió mázsa czukrot termel. Az angolok fölismervén e birtokok nagy horderejét, azon vannak, hogy saját

érdekeikhez kössék azokat, s ha egy háboru üt ki, képes lesz-e Spanyolország azokat védeni? képes lesz-e az Egyesült-államoktól megóvni?

A Filippinák, mellyek számát a gőzölgő tűzhányók naponként növelik és kevesbitik, még mindig szép tért nyujtanak Ázsiában a spanyol tevékenységnek, a legalkalmasabb fekvéssel birván a nagykereskedelemre nézve. Manilla egy roppant öböl hátterében fekszik, melly nagy folyókat fogad magába, s ezek által az egész Luçon szigettel közlekedik, s a spanyolok alig hogy megalapitották (1571) csakhamar megfeledkeztek arról, el lévén foglalva a németalföldi és angol háborúkkal. De a kevés ott maradt spanyol, Don Juan d'Ausztria erélye s a hitküldérek elégségesek voltak felvirágoztatásukra; a chinaiak ipart és kereskedelmet vittek be oda, jóllehet nyugtalanságuk miatt szigorral kellett velök bánni: aztán az anyaországból kiköltözöttek s a kereskedelmi és hitküldéri társulatok szaporitották a telepitvényeket, ugy hogy a spanyol lakosság most már kétszer annyi ott mint e század kezdetén volt. Azonban ezek csak kétes birtokok, mert a spanyol tengerészet elégtelen azok védelmére [1]), nem csak az angolok, hanem még az illanosok rablásai ellenében is.

HUSZONHATODIK FEJEZET.

Oroszország.

Oroszország még polgári kormányában is katonailag van szervezve; ki ősi nemességét katonáskodva föl nem frissiti, annak gyermekei megszünnek nemesek lenni; tisztek Német és Angolországból alkalmaztatnak; az igen hosszu katonai szolgálat kitünő lovasságot és tüzérséget képez; a nép szolgai engedelmességhez van szoktatva. Illy körülmények között nem könnyü dolog egy államfőben a mérséklet!

S mi leginkább szembetünik, az Oroszország folytonos ter-

[1]) 1764-ben Spanyolországnak volt százhetvennyolcz hadi hajója, t. i. hatvanhét sorhajó, negyvenhét fregát, és hatvannégy kisebb hajója. 1846-ban volt három nagy hajója, hat fregátja, öt corvettje, hét brikje s néhány kisebb.

jeszkedése [1]). A földrajz és diplomaczia hasztalan szabnak neki határokat: egy század óta minden szerződés növelte területét; most már a Kaspi-tengeren az övén kivül nem leng más hadi lobogó; körülövezi a Fekete és Balti-tengert; minden husz évben olly földekre nyomul elő, mellyek felváltva különféle népek által voltak elfoglalva; előbb a Don partjait foglalta el, aztán uj Oroszországot a Dnieper mentében, aztán a termékeny Krimiát, majd a Bug és Dnieper között fekvő tartományokat, később a Dniester és Pruth közöttieket, Budeakot és Bessarabiát; mostanában a Duna deltájára vette magát s erősiti azt; Alandból Stockholmot fenyegeti; Sulineből Konstantinápolyt. Körvonalozatlanok lévén határai, hasonlóan a középkor hóditó birodalmaihoz, minden évben uj szerzeményeket csatol birtokához; majd nomád törzseket telepitett meg közép Ázsiában, majd észak jegeihez tört magának utat; s annál fenyegetőbbnek tünik fel, mert homályba burkolja müveleteit.

---

[1]) Ime Oroszország folytonos terület-nagyobbodása Nagy Pétertől kezdve:

1-ször. Sok tartomány a Fekete-tenger hosszában egész a Dunáig és Pruthig, mellyeket ő vett el Törökországtól, s mellyekben, öt kormányzóságra osztva, 1.902,000 lakos van.

2-or. A régi mongolok, tatárok és kozákok országai, mellyek 3.289,000 lélekkel három kormányzóságot képeznek.

3-or. Ázsiában Örményország egy része, a perzsáktól 1801 és 13-ban elvett Georgia, továbbá a Kaspi-tengertől nyugatra a Kur és Araxes közt eső tartományok; ugyane tengertől keletre ama terület, melly egész a Balkan öbölig nyúlik; végre az Araxes partjain Erivan és Nakschiwan kánságok, mellyek az 1816-iki szerződések által engedtettek át. Egészben véve 1.500,000 lélek. A turkmantschai szerződés 1828-ban a Kaspi-tengereni hajózás egyedüli urává tette, hol Perzsia azóta sem katonai sem kereskedelmi tengerészettel nem bir.

4-szer. Liland, Esthland, Kurland, Finnland.

5-ször. Lengyelország első felosztásakor 1772-ben a Palatinatusokat nyerte' mellyek aztán Fehéroroszország név alatt egyesittettek vele.

6-szor. A második és harmadik felosztás 1793 és 95-ben azon tartományokhoz juttatta, mellyek a minski, kiewi, podoliai, wolhiniai és grodnói kormányzóságokat képezik 5.000,000-nál több lakossal.

7-szer. A varsói herczegség, melly 1815-ben némi árnyával a nemzetiség és alkotmánynak külön országgá alakittatott, 32 után azonban eltünt. E hóditmányok összesen 340,281 □ mfdet (miglia) tesznek 24.871,000 lakossal.

Oroszország népessége következő arányban növekedett:

1689.	midőn Nagy-Péter lépett trónra, volt	16 millió.
1762.	II. Katalin trónraléptekor	25 „
1796.	ennek halálakor	33 „
1850.	. . . . .	66 „

Sándor.

Sándor császár kora történetében mint nagy uralkodó mutatkozott, s Európa két izben üdvözölte őt megváltóként. Ama jelszó, melylyel uralkodását kezdette (1801): — „Az első nap iszonya töröltessék el a következők dicsősége által“ egész élete programmjául volna vehető. A czárok bevérezett koronájával terhelve, szükségét érezte a kiengesztelésnek, s ajtatos gyakorlatokban, azon meggyőződésben kereste azt, miszerint ő az Ég választott eszköze, első sorban arra, hogy népét szabaditsa meg az idegen betöréstől, aztán Görögországot az ottoman erőszaktól, továbbá Európát a kard önkényétől, végre a demagogiától. Péter és Katalin terveit követve fölfrissitette a belerőt, nyugaton terjeszteni igyekezett uralmát és befolyását, fölhasználta az Amerikától északnyugatra eső gyarmatokat, hogy közlekedjék Japánnal; s keleti hadjáratait a franczia háboru alatt sem szakitotta meg, mindig azon lévén, hogy valamelly uj területet szakitson el Törökországtól és Perzsiától.

Segittetve a szerencse és egy nagyember oktalansága által, Sándor nagylelkűséget fitogtatott; fájdalmat mutatott a fölött, hogy Európára, jó intézmények helyett, a régi emberek tukmáltattak vissza; s öt millió alattvalóval és 300 millió rubel (1.500,000,000 frank) évi jövedelemmel, legvirágzóbb korában hüvelybe tudta dugni kardját, midőn olly sok fényes illusio vette azt körül. Hirét vévén az ünnepélyességeknek, mellyek Pétervárrai bevonulásához készittettek elő, igy irt: — „Mindig ellenemre voltak e pompák, most még inkább. Az események, mellyek Európa véres harczának véget vetettek, a Mindenhatónak tulajdonitandók, egyedül őt illeti a hódolat.“ Visszautasitotta az Áldott czimet; s valahányszor a tanácsban valamelly sulyos nehézség merült fel, imában keresett segélyt. Czélja volt birodalma minden vallásfelekezeteit egyesiteni, miért is segitette a londoni bibliatársulat erőködéseit, melly ezreuként terjesztette ott a bibliát, minélfogva ugy látszott gyökeret kell vernie Oroszországban a kalvinismusnak.

Egyike ez azon országoknak, mellyek alkalmat nyujtanak a régi hóditások tartós hatásainak tanulmányozására. A nemesek vagyis a hóditók száma nyolczszázezerre megy, azaz minden hatvan főre esik egy nemes; sőt Volhiniában minden tizenhatodik, Podoliában minden tizedik nemes. Azokat illeti minden törvényhozói, kezelési, biráskodási hivatal; azokat a hadseregbeni gyors előléptetések; fel vannak mentve a személyes adó, a katonai be-

szállásolás, az eladott termékek taksája s az ujonczozás alól; csak magukhoz hasonlók által itéltethetnek, s nem esnek testi büntetés alá; egyedül ők birnak és kereskednek rabszolgákkal. Minden kormányzóságban van egy választmányi gyülekezet (dvorianskoyè sobraniè), melly felügyel a nemesség érdekeire, őrzi a nemességi lajstromokat, s egyenesen a czárhoz folyamodhatik; egy külön bizottság ügyel a kiskoru nemesek gyámságára.

A bojárok eme tulzott hatalmának összébb szoritása kell hogy legyen az uralkodók czélja. Hála nekik — a papság minden nemesi jogokat elnyerhetett, kivéve a rabszolgatartást; ez úton tehát minden szabad ember egy rangra emelkedhetik az úrral. Nagy-Péter csapást mért a területi aristokratiára, elrendelvén, miszerint a nemesség nem egyedül születés, hanem katonai és polgári érdemek által is szerezhető legyen; illy módon folytonosan kiérdemült, gazdag polgárok, kereskedők, müvészek jutnak ez osztályba, miáltal vesztett a születési nemesség, de egyszersmind a harmadik rend megerősbödése is akadályoztatik, mellyből mindjárt kilép, ki pénze vagy hitelénél fogva hatalmassá válik. Az alsó néposztály részint szabad földmüvesekből, részint röghöz kötött rabszolgákból áll: de a czár bőven részesité előjogokban a korona szolgáit, ugy hogy közép osztályt képeznek a rabszolgák és szabadok közt; s illy úton az orosz nép visszanyerendi a polgári jogokat. Már nyolcz millió van illy állapotban, mig annyinál több szenved valódi rabszolgaságban. Sándor 1819-ben mindenkinek megengedte az ipar gyakorlását, eltörölvén a kizáró tilalmakat.

Midőn Stael asszony meglátogatta Oroszországot, igy szólt hozzá Sándor: — „Meg fog kegyed botránkozni a parasztok rabszolgaságán. Mi tőlem telt, megtettem; fölszabaditottam uradalmi szolgáimat; de kénytelen vagyok kiméln a nemesség jogait, mintha csak alkotmányunk volna, mi szerencsétlenségre hiányzik nálunk.“ — „Sire, az ön jelleme alkotmány,“ válaszolt e nő szellemdúsan; mire ő: — „Ez esetben én egy szerencsés véletlen volnék“ [1]).

S daczára a makacs aristokracziának alkotmányt adott Lengyelországnak, melly azonban minden állandósági biztositékot nélkülözött, s mellyet ő maga változtatott meg. De idézett nyilat-

[1]) Mostanában (1858) a II. Sándortól elrendelt föld és ember fölszabaditása által e birodalom legnagyobbszerü társadalmi átalakulása van valósulófélben.

kozata mutatja, mennyire csalódik, ki azt hiszi, hogy az autokrata mindent tehet otthon, mit akar. A bojárok véres ellenállása, mellyet I. Péter torkon metszett, II. Katalin elaltatott, uj életre kel nyerve jogokban s különösen vadságban; s ki tanulmányozta az utóbbi lengyel, görög és perzsa hadjáratokat, tényeket vagy legalább ellenállhatlan lökéseket vehetett észre, mellyek az uralkodóétól teljesen elütő akaratokból származtak. Olly országban, hol a gazdagságot a szolgafők szerint számitják, hol az ur szolgák ezreivel rendelkezik, kik az ő igazságszolgáltatásától, azaz szeszélyétől függnek, s ez urak képezik a czár udvarát, s ha közvetlen rá nem is, de anyjára, testvérére, nejére mindenható befolyással vannak, és ők vezérlik a hadsereget, olly emberektől környezve, kiket adó gyanánt ők állitanak ki, s kik felhagyván a katonáskodással ismét szolgálatukba térnek vissza, olly országban, mondjuk, nagyon természetes, hogy a fejedelem, még ha jó akarata van is, kénytelen kiméletesen bánni a multhoz és előjogokhoz ragaszkodó aristokracziával.

Sándor élénken érdekelte magát népe művelődése iránt; iskolákat, akademiákat alapitott; megengedte a könyvek szabad bevitelét, mi valóban kevés veszélylyel jár ott, hol a nép nem olvas, hol közép osztály nincs, s az aristokraczia zsarnokibb a királynál. Eltörölte a knut-ot és a kinzást; egy senatust rendelt a törvények őréül, mellynek joga volt fölterjesztéseket tenni; az udvari kiadásokat megszoritotta, személyében szerénynek mutatkozott: de a nemes és önzéstelen eszméket, mellyektől visszaijedt a politika, csakhamar elfojtotta nála a forradalomtóli félelem s a bizalmatlanság tulajdon tanácsosai iránt; minélfogva kötelességének hitte olly részletekkel foglalkozni, miket egy nagy uralkodó alattvalóira szokott bizni. Metternich győzedelmeskedett iszonyt csepegtetvén bele a forradalmak iránt; most már szigort alkalmazott a könyvek ellen, átalakitotta, kizárta a bibliákat; megbékült a Portával, midőn gyanuba vette Lengyelországot és a szabadságot.

A 13-iki háboru alatt befészkelték ott magukat a titkos társulatok; különösen az Üdv-egyesület vagy az igaz és hü hazafiak társulata: de a helyett hogy, miként nálunk, a közép osztályból toborzották volna tagjaikat, csak a felső osztályra szoritkoztak, leginkább az ifiabb testvéreket s átalán az ifiuságot vévén föl. Három osztályra oszoltak, a testvérek, emberek és bojárokéra; czélul az intézmények megváltoztatását, a pénzzsarolás s más egyéb ügykezelési visszaélések megszüntetését tüzték. Ha-

sonló czél vezérelte a Lovagok társulatát s a Közjó-egyesületet is; ezek központositva s bő eszközök birtokában lévén, erősek voltak, s köztársaságra törekedtek, melly, illy elemekből alakulva, végre is csak oligarchiává fajult volna. Az egyesült szlávok társulata szövetségbe remélte vonhatni Orosz, Lengyel, Cseh, Morva, Dalmát, Magyar, Erdély, Moldva-Oláh országokat és Szerbiát: s Pestel, a titkos társulatok szervezője, egy orosz codexet készitett, melly győzelmök esetére ki lett volna hirdetendő. E társulatok több izben elhatározták Sándor meggyilkoltatását; egyébiránt nem igen tanulmányozták az országot, s nem voltak tisztában az iránt, vajjon egy elvi forradalom lehetséges volna-e a polgárosodás illy állapotában.

Ellenben a Görögország függetlensége iránt barátságosan érző társulatok nyiltan müködtek, s megnyerték Sándor jó akaratát is, kit egyedül szövetséges-társainak ijedelmei tartottak vissza. Mindazáltal 1825-ben közel volt hozzá, hogy komolyan elhatározza magát Görögország javára; e közben Krimben tett körutat, hogy megismerkedjék roppant birodalmának határaival. Taganrogban azonban megbetegszik; erősen szemügyre vévén orvosát felkiált: — „Oh gonoszság," s meghal (1825 decz. 1.). Neje, az ő angyala, csakhamar követi. Miként véletlen eseteknél történni szokott, sok mindenféle gyanusitásnak adtak kifejezést, s ki testvéreinek, ki a szabadelvüeknek, ki meg épen Ausztriának tulajdonitotta halálát, melly hatalmasságot bántotta a Sándor által Görögország iránt mutatott jóakarat.

Miklós.

Még inkább bonyolitotta a helyzetet egy nála talált lepecsételt sürgöny, mellyben testvére Constantin „sem képességet, sem a szükséges erőt nem érezvén magában" lemondott a trónról; miért is másik testvére Miklós vette át a kormányt.

Az összeesküvők, véletlenül lepetvén meg Sándor halála által, legalább alkotmányra akartak szert tenni: fölkelnek tehát, hirdetvén, hogy Constantin nem mondott le; a lázadást terjesztik a csapatok közt; dictátornak Trubetzkoi herczeget szemelik ki, s a palota ellen indulnak. De Miklós, Istent hiván segélyül szembe száll velök; s szilárdságával leigázza őket; néhány ágyuszó szétszórja a forradalmárokat, az akasztófa megteszi a többit. Nem is mehetett ez másképen ott, hol olly feneketlen mélység tátongott a nemes osztály és köznép között; a katonák is csak azon szándékkal csatlakoztak a mozgalomhoz, hogy védjék Constantin

jogait s mert azt hitték, hogy az alkotmány (Constitutió) az ő neje.

Miklós szükségesnek látta harcz által állitani vissza a hadsereg fegyelmét; s nem hallgatva Metternichre, miként testvére, ujból fölvette a kelet elleni vállalatokat.

Perzsia.

Aga-Mohammed-khan, Perzsia uralkodóinak egyik legerőteljesbje (XVII. könyv 252 lap) ki a milly szigoru az igazságszolgáltatásban, olly szeszélyes volt a kegyetlenségben, inkább észszel mint erővel állitotta helyre a felforgatott rendet: hatvanhárom éves korában meggyilkoltatván (1796 nov.), unokája Feth-Ali (Baba-khan) lépett a trónra, kinek csakhamar Oroszországgal kellett harczolnia Georgiáért.

1795-ben Georgia Perzsia uralma alá került vissza; de Heraclius fejedelem halála után (1798), Pál czár a birodalomba kebelezettnek nyilvánitotta azt, igy készitvén elő a Kaspi- és Fekete-tenger közötti egész félsziget meghóditását. Azonban az ott felállitott kormány olly keményen viselte magát, hogy a népességek felizgattattak és fölkeltek (1802). Sándor jobb határokkal biztositandó az országot, elfoglalta a Goktka tó partjait, kárpótlást adván a teherani udvarnak. Napoleon, ki Perzsián keresztül szándékozott megtámadni angol Indiát, követeket és tiszteket küldött Feth-Alihoz, kik europailag gyakorolták be az oda való csapatokat; de az angolok megsemmisitették a franczia befolyást, s közvetitőkül tolták fel magukat Oroszország és Perzsia között. (1813-16). Csakugyan meg is köttetett a béke Gulistanban, mellynél fogva Sándor magának több kaukasusi tartományt: Kubant, Daghestant, Mingreliát (Colchis), Derbentet, Shirwant, Georgiát, engedtette át Perzsia által; továbbá az által, hogy kötelezte magát segiteni a trón elnyerésében, kit Feth-Ali fogna kijelölni, folytonos bel beavatkózási jogot biztositott a maga részére. De roszul jelöltettek ki a határok; miért is az oroszok elfoglalván egy területet, melly utat nyitott Erivan tartományba, a perzsák feljajdultak, s a mollâhk és főbb emberek háborura ösztönözték Feth-Alit. S midőn Sándor meghalt, egészen szervezetlennek tartván az orosz hadsereget, a perzsák valóban fegyverhez nyultak (1825); felkel déli Georgia, fel Mingrelia és Imerethia népessége; Abbas Mirza, a király fia, ötvenezer harczossal kiindul. De Geham folyó mellett megfutamitják az oroszok; Paskewitsch az Araxes jobb partjához nyomul, felfujt tömlökön átteszi e folyón

hadseregét, tökéletesen megveri a perzsákat; elfoglalja Erivan erödöt, Ázsia előfalát (1827); megrohanja Taurist, minélfogva Abbas-Mirza, kinek alig maradt háromezer katonája annak védelmére, békét köt. Midön Miklós viszályba elegyedett Törökországgal, Abbas-Mirza e közbejött eseményt a béke felbontására akarta kizsákmányolni, de csak azt nyerte vele, hogy a turkmantschai szerződésben (1828 febr. 10—22) megfosztatott Erivan és Nakschiwan tartományoktól, azonkivül husz millió rubel hadi kárpótlást fizetett, s át kellett engednie a Káspi-tengeren való hajózást. Illymódon Oroszország erős védő és támadó positiót nyert, mellyből kénye kedve szerint ázsiai Törökországra, Perzsiára, vagy Indiára vetheti magát: továbbá azon van, hogy felláziţsa Perzsia határos tartományait, beavatkozik az ottani kormány ügyeibe, védelmébe veszi a lakosokat, kik nemzetiségöket igyekeznek visszaszerezni, s tanulmányozza a kereskedelmi utakat. Ha Oroszország megállapodott az Arpason és Araxes folyóknál, ez csak azért történt, hogy lélekzetet vegyen, mielőtt egy ujabb hadjáratot kezdene, melly egész Indiáig vezetheti öt. S a nagyszerü alexandropoli erődből már egész török Örményországot fenyegeti. Továbbá birtokában lévén Ararat szent hegye, s Etschemiazin, a patriarcha székhelye, lekötelezni törekszik az örményeket, hogy tulajdon hasznára forditsa a nemzetiségi rokonszenveket s üzze a politikai proselitismust, mellyben annyira ügyes.

Azt mondják, Oroszország e két háboruban száznegyvenezer embert, és ötvenezer lovat vesztett: de mi ez olly roppant népességü birodalomnak? Az egykor olly virágzó Perzsia, most, miként minden musulman ország, nem egyéb pusztaságnál, melly alig számit öt hat millió lakost, és ötvennyolcz millió bevételt; nincs ipara, tengerészete, tanügye, mert Ispahán, Schiraz és Mesched egyetemei egyedül az arab nyelv, a Korán és a Commentarok fejtegetésére szoritkoznak. Maga a kormány is felhagy amaz ösztönszerü erőszakoskodásokkal, mellyek erő jelenségei gyanánt vehetők a musulmanoknál. De ellenségesen néznek ott szembe az egymás irányában féltékeny orosz és angol hatalmak, mindenik maga részére akarván biztositani a Perzsa-öböllel szomszédos földek uralmát. Midön tehát Abbas-Mirza, kijelölt trónörökös, atyja előtt elhalt, s egy év mulva Mohammed-Mirza, Abbas fia, vette át a kormányt (1834), Anglia tiszteket küldött oda, eget földet igérve, ha a birodalom felmondaná a szövetséget Oroszországgal, és nem kivánt semmi területátengedést. Hála Hadsi-Mirza Agassi nagyvezir

fáradozásainak, Perzsiában helyre állott a rend, előhaladott a földmüvelés, javult az ügykezelés, fegyelemhez szoktak s százhuszezer főre emeltettek a csapatok; miért is Herat, Candahar, Kabul elismerik felsőségét; európai tanárok alkalmaztatnak ott, s ifiak küldetnek hozzánk nevelésbe. Mindezek azonban igen gyenge üditőszerek egy, annyi dicsőség után teljes bomlásnak indult birodalomra nézve, melly Oroszország és Anglia birtokai közé lévén ékelve most ezen hatalmak oselszövényeinek, s talán mielőbb csatáiknak szolgáland térül.

Már mondhattuk (514 lap.) miként a béke Perzsiával lehetővé tette Oroszországnak a török birodalomra vetni magát, melylyet leigázhatott volna, ha a vetélkedő diplomacziák meg nem állitják. Ezzel is kiegyezvén (1829), Oroszország most a Kaukazus törzseit fogta közre, mellyhez Georgián át már utat nyitott magának, s igy Tiflistől az Ararat hoszában nyomulhat elő.

Cserkessek.

Adighe igazi nevök azoknak, kiket az oroszok cserkeszeknek hivnak; a határozatlan Circassia elnevezés alatt ama földrész értetik, melly északon Kubanig, keleten Labaig, nyugaton a Fekete-tengerig, s délben az abazok tartományáig terjed, szóval, nagyobb része ama hegyes vidéknek, melly a Fekete-tengert a Káspitól elválasztja, szögirányosan metszvén a kaukasi földszorost. Mindig fegyverkész vadászok, merész vállalkozók lévén, nőik, gyermekeik is harczolnak; egyedüli tudomány gyanánt a Koránt ismerik. Két század óta a hübér-urak leigáztattak, ugy hogy most már csak szabadok és szolgák osztálya van ott. Ez utóbbiak elég emberséges bánásmódban részesülnek; a szabadok tizenhat, husz, sőt két, háromezer főből álló öröklési testvérületekbe csoportosulnak, mellyekben az öregebbek viszik az elnökséget, a többi tagok mind egyenlők lévén; szivesen látják az idegent, nőül veszik a megholt özvegyét, s magukra vállalják annak boszubeli ügyeit; közösen fizetik a kártéritést és vétségdijat. Illy s hasonló szokásaik az izlamból, más szokásaik ismét a kereszténységből származnak, mellyet előbb követtek. Sokan önkényt eladják magukat a törököknek, különösen a legszebb leányok, kik kivánatosnak tartják az illy vásárt, Konstantinápolyra, a csodák városára irányozván vágyaikat és reményöket, hol még sultana is lehet belőlök.

Oroszország rendszeres előnyomulása a Fekete-tenger felé összeütközésbe hozta őt e népekkel; s a drinápolyi béke kizárván

Törökországot a kaukazusi tartományokból, a Fekete-tenger egész keleti partvidékét kezére játszotta, s igy a kaukazusi földszoroson keresztül folytonosan ázsiai Törökország szive felé nyomul előre. De a cserkeszek Oroszországgal szemben nem tartják magukra nézve kötelezőknek azon szerződéseket, mellyeket Perzsiával már előbb kötöttek; miért is a törökök, guebrik, kereszténynek, Daghestan és Circassia eme kevert nemzedékei, sehogy sem akarnak engedelmeskedni. Vezérök Shamil, a Kaukáz keleti részén lakó tschetschenek feje, s a mintegy harmincz év előtt Perzsiából oda beszivárgott muridismus-féle tan prófétája, melly nem egyéb mint musulman methodismus, kötelező törvénye a vértanuság, következménye a democratia. Oroszország mindent elkövet, hogy szolgasághoz szoktassa e népeket; ekkorig azonban legfeljebb csak győzelmekkel dicsekedhetik, s mindamellett egy egy hadserege megy tönkre évenként. Czéljának inkább megfelelne őrségeket helyezni el ott, mellyekhez hozzá szokván, s védve látván magukat, letennék a kaukaziak fegyvereiket, s megadnák magukat a nyugalmas uralomnak. Ellenben erőszakoltatván visszavonulnak, s Oroszország egyedül az erősségek úra marad, mellyek csupán a tenger és szétszórt erődök által közlekednek egymással, miket a flotta ágyui védenek, melly százhatvan mérföldnyi (leghe) vonalon ellenőrzi a fegyver- és rabszolga- kereskedést Törökországgal, mi daczára ez ellenőrködésnek, élénken üzetik; s minden támadás, védelem, elzárás, polgárositási kisérletek után is azt kell tapasztalnia Oroszországnak, hogy a nemzetiség a legmakacsabbul tartja magát.

Anglia látja, mint nyomul elő lépésről lépésre Perzsia felé azon hatalom, melly egyedül lehet veszélyes ázsiai birtokaira nézve. Oroszország Orenburgból már kisérletet tett Kiwa ellen (1839—40); s e hadjárat szerencsétlen kimenetele, ugy látszik, Anglia közbelépésének tulajdonitandó, melly sarkalta és segélyezte a fejedelmecskéket. De Oroszország kétségkivül ismét meg fogja azt kisérleni. Most már az angolok minden, irányukban ellenséges rajták udvarában orosz követekkel és tábornokokkal találkoznak, s hasztalan tesznek egyességi kisérleteket Oroszország kereskedelme és fegyvereinek kizárására. E hatalom nem fog késni egész Herat-ig nyomulni elő, melly a Kaukazustól ötszáz, Indiától hétszáz mföldre (miglia) fekszik.

Mi az Európa felé eső részeket illeti, a kainardsii szerződés (1774) Krimiának csak ideiglenes és látszólagos függetlenséget

engedményezett; mert kilencz év mulva II. Katalin már egyesitette azt államaival. A jassy-i béke (1792) a Dniesterig terjesztette birodalmát; a bukaresti szerződés (1812) elszakasztotta Bessarabiát Moldvától; a drinápolyi (1829) egy perczre visszaadta a függetlenséget Moldva- és Oláhországnak; a hunkiar-skelessii (1833 jul. 8) mind szükebbre szoritotta a török-birodalmat. Oroszország a Duna háromszögét kórházakkal tartja elfoglalva, mik tulajdonképen katonai laktanyák és erödök s Suline szigetéről már uralkodhatik e folyó fölött: továbbá minden alkuból kilátszik azon szándék, hogy a Porta védhatalmává tegye magát, s minden ellenállási eszköztől megfosztva tartsa azt, mignem elérkezik a végleigázás napja [1]).

Északra Esthland, Liefland és Kurlandban Oroszország megszilárditotta uralmát. A benszülöttek, kikkel szolgákként bántak a hóditás után, minthogy szép uton nem juthattak jogokhoz, fegyverrel követelték azokat, de legyőzettek. 1817-ben kezdett sorsuk javulni, s 1831-ben felszabadittattak. Most az összes Balticumban, hol előbb a német népesség kezében volt az ipar és tanügy, az oroszok vannak tulsulyban, s ők viszik a főszerepet Rigában.

Fájdalommal emlékeztünk Lengyelország forradalmáról (593 s köv. lap.), mellynek következménye ez ország tönkre jutása volt. A lengyel urak közöl sokan hóhér bárd alatt véreztek el, sokan Siberiába hurczoltattak, még többen számüzetésben vannak és fölkeléseket terveznek, mellyek mostanig csak is vért eredményeztek. Az 1855-iki országgyülésen igy szólt Miklós a lengyelekhez: — „Kivánom, beszédetek ne olvastassék fel előttem, hogy fölmentselek titeket a hazugságtól, meg lévén győződve, miszerint nem érzitek azt, mit mondotok. Tetteket akarok, nem szavakat, a bánatnak szivből kell jönie. A kettő közül egynek kell állania, vagy megmaradtok egy független Lengyelországot illető ábrándaitokban, vagy mint hü alattvalók éltek uralmam alatt. Ha makacsul ragaszkodtok egy külön nemzetiség, egy független Lengyelország iránt táplált álmodozástokban, egy erödöt emeltettem,

---

[1]) Friss emlékben van még a krimi háboru, hol negyven évi béke után birokra keltek a nagyhatalmak, s kénytelenek voltak azzal felhagyni, egyedüli eredményként a kölcsönös veszteségeket birván felmutatni. A párizsi szerződés, melly e háborunak véget vetett (1856 marcz. 30), szabadnak nyilvánitotta a Dunát; de mialatt e jegyzetet irom (1858 május) még mindig elintézetlen a nagy folyam torkolata körül fekvő tartományok sorsa.

s a legkisebb mozgalomra leromboltatom Varsót. Egész Európa zavarai között, egyedül Oroszország áll érintetlenül, erősen. — Higyétek nekem; valódi szerencse e birodalomhoz tartozni. Ha jól viselenditek magatokat, kormányom jobblétetekre gondoland, bármi történt légyen is.“

Mindazáltal a Gondviselés még illy uton is a nemzet javát mozditja elő, megsemmisitvén amaz aristokratiát, mellynek fontos ellenállási és polgárositási feladata volt a közép korban, de melly most kell hogy helyet engedjen a nép uj nagyságának, azon népének, mellynek felszabaditását még az utólsó forradalomban is tilos volt inditványba hozni [1]). Az osztoszkodó hatalmak roszul palástolt féltékenysége némi reményt nyujthat az isméti egyesitésre, melly után az ohaj nyilt szavakban nyert kifejezést, hol lehetett, másutt pedig a nemzeti szokásokhoz való visszatérésben, a nemességnek a néphez közeledésében, a néperkölcsök nemesitésére irányzott törekvésben, s az összes jogok átalánositásában nyilatkozott. Nem hiányzott, ki a czárnak egész Lengyelország visszaállitását, s az összes szláv nemzetek a körül csoportositását ajánlotta: illymódon muszka Oroszország Németországtól egy nagy birodalom által választatnék el, s egy uj, tehát nagyszerü rendeltetések betöltésére képes nép keletkeznék.

Katonai gyarmatok.

A nemzetek háboruja Oroszország nyakán roppant adósságot s nagy hadsereget hagyott, mellyet foglalkoztatni kellett. Részben mindkét czélnak megfeleltek a katonai gyarmatok, mellyeket 1819-ben Araktschejef tábornok hozott javaslatba, s mellyek katonaságot és földmüvelő népességet képeznek egyszersmind. A császár határozza meg a helységeket, mellyeknek be kell azokat fogadniok; ott aztán számba vétetnek a lakosok és állapotuk; s a hatvan évnél idősebbek gyarmat parancsnokokká neveztetnek. Minden parancsnok bizonyos kiterjedésü földbirtokot kap, a miért egy katonát tartozik ellátni családjával és lovával; s a katona-földmüves segédkezet köteles neki nyujtani munkájában, ha szolgálattal nincs elfoglalva. A többi lakosok katonai hierarchiát képeznek, s gyermekségöktől fogva a szerint neveltetnek; az irás, olvasás, számolással együtt a fegyverforgatást és lovaglást is tanulják. A család helyébe tehát a csapatot állitják,

[1]) Lengyelországban a Slagic-ek azaz idegen hóditók egyesültek a Zemianin-okkal azaz benszülött birtokosokkal.

felbontván amazt, hogy esetlegesen egyesitsék az embereket. Illy eljárás meglazitja a természeti kötelékeket, miként az oktatás is csak arra szolgál, hogy inkább éreztesse a szolgaságot. 1847-ben nyolczvankétezer orosz hadseregbeli katona volt illy módon gyarmatositva; a népesség szépen gyarapodott, nem különben a termények is; s mi több, Oroszország ekként szép és kész hadsereggel bir, melly semmibe sem kerül. Katonai gyarmatai Ausztriának is vannak, de ezek rendeltetése védeni határait a török betörések ellen; ott tehát a földműveseket változtatták át katonákká. Oroszországban ellenkezőleg ezredek vannak elhelyezve a gyarmatokban a nélkül, hogy a katona valaha valódi földmüvessé válnék; s ez egész erő a nyugati és déli határokon van elhelyezve, azaz Európát fenyegeti.

Az orosz terület közép Ázsia minden forradalmából mutat fel maradványokat s hogy ugy mondjam üledékeket; különösen Astrakan kormányzóságban a különféle harczosok megörökitették a régi szokásokat és hiszemeket. Oroszok, slávok, kozákok, cserkeszek, görögök, törökök, kirgizek, tscheremizek, örmények, georgiaiak, perzsák, indusok, hunnok vagy avarok, mongolok, finnek, baskok, schovakok érintkeznek Ázsia és Európa ezen határvonalán, s átalakulnak Oroszország nyomása alatt. A kasani és orenburgi kormányzóságok szintén igen különböző népek keverékét mutatják fel; ugyanez áll Siberiára nézve is, mellynek gyér népessége mahomedán, buddhista, bálványimádó, keresztény, s beszél oroszul, finnül, törökül, mongolul, tungusul, de mind egyformán le van igázva.

S Oroszország hatásosan jár el nagyszerü feladatában, mi abban áll, hogy földhöz kösse és polgárositsa közép Ázsia nemzeteit, melly régente Nagy-Tatárországnak neveztetett. Szokásba vette kijelölni a határokat, mellyeket nyár és tél idején nem szabad átlépniök; ha viszályok merülnek fel, hasznot húz azokból; a legbefolyásosabb egyéneket a birodalom szivébe édesgetvén, kedvet önt beléjök a czimek és megtiszteltetésekhez, s igy az udvarhoz köti őket. Az oda küldött hivatalnokoknak állandó lakhelyeik vannak templommal, kórodával, iskolával, kaszárnyával, mellyek az Oroszországtól függő uj helységek magvai, s a polgárosodás mintaképe gyanánt szolgálnak. Kivéve a só és pálinkaegyedárúságot, a kormány egyéb adót nem vet ki; de mit nem tulajdon birtokukból nyernek, legyen az termény, vagy érez, a kormányt illetti; ki javitást eszközöl, jutalmat nyer. Illymódon a

vadon-vidékek rövid idő alatt művelt földekké változtak át; a nomad törzsek és törökök visszahúzódtak; Nogat tatárjai vagy elvesztek a harczban, vagy Ázsiába vonulnak vissza, vagy pedig, mint Krimben s az Azovi-tenger mellett, földmüvelésre adták magukat. Oroszok, kozákok, németek, zsidók, czigányok tódultak e meghóditott földre, s mindnyájan tiszteletben tartattak, de dolgozniok kellett; az örmények a selyembogarat vitték be oda; a németek a szövőszéket és kapát; az olaszok és franczíák a szőlőt; s Krimia csakhamar Pétervár kertje, Moskwa szőlője, Olasz és Angolország magtára lett; Odessa, Taganrog, Kertsch, Ismail szemlátomást gyarapodtak; más városok alakulóban voltak. Miként a Fekete-tengertől északra, ugy terjesztette Oroszország a civilizátiót a Kaukazus a Kaspi-tenger s az Araltó északi részére is lassan és türelemmel haladván előre, miközben felváltva a rábeszélés, erőszak, térités, türelem fegyvereit használta, s rendeleteit mindig az illető népek természetéhez alkalmazta. A mahomedán kirgizek az Irtysch bal, s a Kaspi-tenger, és a Jaxartes keleti partja közt fekvő végtelen területre vitték át sátraikat. A kalmukok, kik hasonlitanak hozzájok, durva lama vallást követnek, az astrakani és kaukáz kormányzóságokhoz tartoznak, s kétezer sátor alatt a Kaukazus és a Kaspi-tenger közt elnyuló sikságon tanyáznak.

Kozákok.

A kozákok mindinkább hasonúlnak; s mióta leigázta a tatárokat, Oroszország könnyü kozák csapatokat kezdett rendezni. Ezek első vonalai, mellyekkel magát körülvette, a Volgától a Donig, s ettől a Dnieper-ig, Ukrania határáig terjedtek. Kasan és Astrakán meghóditása után, eltávoztak ama vonalaktól, s most már a Kaukazust s a kirgizek sivatagait övezik. A Fekete-tenger mellett lakó kozákok 1804-ben a doniak módjára szerveztettek, de nagyobb függetlenséggel, s főnök-választási joggal. A Dnieper mellékiek és ukraniaiak már a kormánynak vannak alávetve. E faj könnyen elsajátitja azon népek természetét, mellyek közt él és háboruskodik; s igen jó előőrséget képez, mellynek gyorsasága hasznos szolgálatot tesz az annyira szétdarabolt, s a legkülönbözőbb éghajlatok alatt élő népek engedelmességben tartására. De ha egyrészről e körülsánczolási vonal biztositja Oroszországot a betörés veszélye ellen, másrészt könnyen a központ ellen fordulhatna az; s innen a szükség folytonos háboruskodásokkal foglalkoztatni őket, mellyek rosz kimenetele is a birodalom javára szolgál.

Oroszország tehát hasonlit a Póhoz, melly folytonosan fenyegeti a körül fekvő alacsony vidékeket; s a polgárosult Európa, haladási utjában, mindig figyelni kénytelen, nem törnek-e elő onnan ellenséges hordák, akár a szomszéd Lengyelország, akár Nápoly és Spanyolország mozgalmainak elnyomására.

Oroszország állapota.

Folyvást, még béke idején is növekedvén, a birodalom most Európában 261,000, Ázsiában 684,000, Amerikában 72,400 mér földnyi (lega) területtel bir; s már az alatt is gyarapodni fog, mig ezt irom. Moskwa, magasra emelkedvén ki hamvaiból, 350,000 lakost számlál s fekvése végett, melly hasonlithatlanul jobb Pétervárénál, még mindig ugy tekinthető mint a birodalom tulajdonképi fővárosa. S ha valaha ez óriás birodalom szétválik, muszka Oroszország a Kreml-re; a finn és német pedig, Curland, Esthland, Liefland és Finnlanddal együtt a Balticumra fog támaszkodni. Ez utóbb emlitett tartományok más alattvalók által hasztalan irigyelt politikai kiváltságokkal és helyhatósági jogokkal [1]) dicsekszenek, mellyek a közép korból származnak s annyi hóditások közepett is megőriztettek. Az orosz gyarmatok, jóllehet Ausztriától Chináig, s a Jeges-tengertől Kabulig terjednek, nincsenek, mint más nemzetekéi, elszakitva az anyaországtól.

A természet halmozva látta el kincsekkel Oroszországot; az Uralok nagy mennyiségü vas, réz és platinán kivül, aranyat is igen bőven szolgáltatnak, az Altai hegység becses porfirt ád; a még alig meghóditott Kaukazus ólmot, rezet szolgáltat, s talán nem sokára aranyat is nyujtand, miben különösen bővelkedik Siberia. 1823 óta négyszáz millio liránál többet vett be Oroszország a bányákból. Még igen sok földet erdők födnek, mocsárok boritanak; mindazáltal kétszázötven ezer négyszög mérföldnyi (leghe) terület Lengyelország legjobb földjének sem enged termékenységre nézve, ugy hogy a mag egy negyedét ki lehet szállitani.

Az állam-számadásokban hetven millió lira szerepel fejadó gyanánt, miből minden szabad emberre négy-öt frank esik; hetvenötöt tesz az abrok, melly a korona-szolgáktól évenként járó tiz franknyi összegekből gyül össze; száz milliót ád a pálinka egyedárúság, melly csupán a szegényeket nyomja, mert az urak családjuk fogyasztására lombikozhatnak; tizenöt milliót jövedelmeznek a bányák, ötvenet a vámok; de csupán a szárazföldi hadse-

[1]) Figyelemre méltó az, melly a polgárjogból kizárja a született oroszt.

reg százhatvan, a tengerészet negyven, a kormányzat kétszázhuszonöt millióba kerül.

Kevés évek alatt megszaporodtak a kézgyárak; százötven száztólinál többel növekedett a gép-bevitel; a gyárak részére külről bevitt nyers anyagok 1833-ban kilenczven millió rubelre becsültettek, most százharminczra; s szigoru tilalmakkal hiszik elősegiteni a nemzeti ipart, mellyek kizárják ugyan a versenyt, de nem teszik szükségessé a javitást. A bel kereskedelmet számtalan csatornák könnyitik, mellyeken a Kaspi-tengertől Pétervárig 434 mföld (miglia) járnak a hajók, rakva China theájával, Perzsia mákonyával, s Siberia vas- és prémárúival. Oroszország roppant nagy kereskedést üz Chinával, jóllehet a megszoritó törvényeknél fogva, nem üzheti azt minden érintkezési ponton, hanem csak Kiachtán át; és szabad utat igyekszik nyerni Chinától az Amur folyón, hogy oda szállithassa prémárúit. Mi lesz majd, ha az egész birodalmat vasutak fogják szeldelni?

Oroszországnak kevés kiviteli utja van; ez az oka, miért olly fontos ránézve tengereket szerezni, mellyen összekössék őt Európával. Alig egy százada, ellenségek közé volt ékelve; s a hosszas fagy által akadályozott arkangeli kikötő, továbbá a Kaspi-tenger mellett fekvő Astrakan voltak az egyedüli külforgalmi pontok a tengeren. I. Péter, kinek figyelmét ez ki nem kerülte, makacsul folytatta a harczot Svédországgal, s a nystadti békében (1721) megkapta a livlandi és finlandi öblök partvidékét, aztán egész Finnlandot és Kurlandot; s uj városával megnyergelte a Balti-tengert. De ez még igen távol esik, s féléven át jég boritja, miért is utódai a Fekete-tengerre irányozták figyelmöket. Innen származik a Portávali engesztelhetlen ellenségeskedés, mellytől a kainardsi-i békekötés alkalmával elragadták Azowot, s a szabad hajózást a Dunán és a Fekete-tengeren. De jóllehet ama gyönyörü vidékek két tengerre támaszkodnak, mellyek egyike Európával, másika Perzsiával közlekedik, s nagy folyókat fogadnak magukba, mindazáltal sem a tengerek nem birnak kereskedelmi szabadsággal, sem a folyók és utak nem alkalmasak a közlekedésre; Astrakan tehát elbukott, s Odessa virágzó állapota csak mesterkélt. Továbbá úgy a Kaspi- mint a Fekete-tenger csak arra nézve birnak fontossággal, ki ura a Dardanelláknak s a Perzsa-öbölnek: miért is e pontokra irányul Oroszország harczias szelleme, mellynek, hasonlóan Angliához, hóditásra van szüksége, hogy élhessen. S minthogy ezrei áldják a gyarmatok, helységek és városoknak, mellyekkel benépesiti

a Tauris isthmust és Siberia jégvidékeit, civilizatorként léphetne fel, ha kevésbbé elegyednék Európa ügyeibe, s ha nem volna egy hibája, melly erejét képezi, a politikai szabadság hiánya.

A tudományt is előmozditja Oroszország, egyetemei és akademiáival, mellyek a történelem és nyelvészet legnehezebb kérdéseire vetettek világot; az északi expeditiók, aztán a Siberiáról, a kirgizek zöldelő vadonjairól, az Altai hegységről, a Jenissei folyamról adott leirások gyarapitották a földiratot; ott vannak a világ legjobb csillagdái; mindenfelől hivatnak be oda müvészek, s küldetnek ki tanulás végett.

Olly roppant területen elszórt annyi különféle népeket egyetlen törvény és azonos alkotmány alá húzni, nagyszerü gondolat, de nem kivánatos, sem ki nem vihető: miért is Oroszországnak megvan az a gyenge oldala, hogy hiányzik ott a politikai, nemzetiségi és vallási egység. Mindezt az ügykezelési egységgel akarja tehát pótolni, melly czélból megsemmisiti a nemzetiségi szabadalmakat, mint a kozákoknál, s a helyhatóságiakat, mint a déli rész tömérdek gyarmataiban.

A katholikusok üldöztetése.

Nagyobb bajok forrása lőn a vallásegység utáni törekvés. A czárok, hogy európaiaknak mutassák magukat, több izben megkisérlették visszaállitani az egységet Rómával; s miután elejtették ez eszmét, legalább védelemben részesiték a katholikusokat. II. Katalin, Lengyelország feldarabolása után [1]), tiszteletben igérte tartani a ruthen egyház jogait; de csakhamar elnyomó rendszabályokhoz nyult a bölcsésznő; s daczára a pápa és Mária Terézia közbevetésének, már 1774-ben ezer kétszáz templomot vett el a görögegyesültektől, a szakadároknak ajándékozván azokat; ravaszság, fenyegetés, törvényesség és csábitással élve, eltörölte a halicsi metropolitaságot, aztán az összes görög egyesült püspökségeket; s 91-ben százegyvenöt zárda, kilenczezer háromszáztizenhat parochia, s nyolcz millió hivő volt elveszve az egyesült egyházra nézve. Sándor 1807-ben önhatalmilag visszaállitotta a halicsi metropolitaság czimét, de csak mint in partibus, nem különben a poloczki és lucki püspökségeket is; Lengyelországban fenntartotta a chelmi görögegyesült püspökséget; s 1817-ben a görögegyesült egyház metropolitájaul Oroszországban monsignor Bulhak

[1]) Pétervári nyilatkozat 1773 szept. 5-ikről; grodnói szerződés 1793 jul. 13-ikáról.

neveztetett, kit a pápa igen tág hatalommal apostoli követ méltóságra is emelt.

De Miklós császár 32-ben Lithvania és Fehér-Oroszország két egyházmegyéjére szállitotta le a püspökségeket; a latin szertartásu zárdák közül kétszázhuszonegyet törölt el s a basilitákéit mind, mellyek pedig egyedül látták el püspökökkel az egyházakat; s II. Katalin utjára tért, ujra fölelevenitvén az általa 1795-ben kiadott rendeletet, mellynél fogva „lázadó gyanánt büntetendő minden katholikus, legyen az pap vagy világi, alacsony vagy magas sorsu, ki szóval vagy tettel ellene szegezi magát az uralkodó vallás haladásának, vagy bármi módon akadályozza az egyesülést az orosz egyházzal.“ A jezsuiták jószágai, mellyeket Sándor, elnyomatásukkor, a katholikusok részére igért fenntartani, más czélra fordittattak; megszorittatott a templomok és parochiák száma; minden közlekedés eltiltatott a római és görögegyesült papok közt, kik előbb, roppant kiterjedésüek lévén parochiáik, kölcsönösen segédkezet nyujtottak egymásnak; megtiltatott a katholicismus irányában felhozott ellenvetések nyilvános czáfolása; a vegyes házasságból született gyermekeknek görög vallásban kellett neveltetniök; az iskolák világiakra bizattak, s ezek szakadár egyetemeken voltak kénytelenek tanulmányaikat végezni; kedvezményekben részesültek a hitehagyott egyháziak, s üldöztettek, kik vallásukhoz hük maradtak. Az orosz katholikusok részére kiadott katechismusban (Wilna, 1832), értelmeztetvén a decalogus negyedik parancsa, ez mondatik: — „A császár tekintélye közvetlen Istentől származik. Őt alattvalói részéről vallásos tisztelet, alávetés, szolgálat, hála, imák, szóval, szeretet és imádás illetik. Imádni kell őt szóval, jelekben, tényekben, a sziv belsejében. Tiszteletben tartandók a hatóságok, mellyeket nevez, mert belőle folynak ki. Ezen hatóságok kimondhatlan ténykedése által, a császár mindenütt jelen van. Az autocrata Isten kifolyása, az ő helytartója és szolgája.“ A kormány elérte végre, hogy az egész felsőbb papság megtagadta hitét; s bár az alsóbb clerus ellenállt a dühös üldözéseknek a legszentebb synodus örömmel jelenthette, miszerint: — „Oroszország nyugati tartományainak állitólagos egyesülése a római egyházzal, melly 1596-ban ama tartományok papsága egy részének a bresti zsinaton történt elpártolásával kezdődvén, harmadfél századon át tartá széttépve az orosz családot, 1839-ben a poloczki zsinati ténynyel véget ért.“

A nemesek ki nem zárva a szakadárokat sem, több helyt til-

takoztak az erőszak ellen, feltüntetvén, mennyire megzavartatik a pórnép lelkiismerete, olly szertartásra kényszerittetvén, mellytől iszonyodik; s vallásában érintetvén, mint ásatik alá polgári erényének alapja. XVI. Gergely alighogy elhatottak hozzá az elnyomott katholikusok panaszai, a kinzott lelkiismeret ékesszóló és szigoru tolmácsául lépett fel; s az 1842 julius 22-iki allocutio egyike a mai egyháztörténelem legnevezetesebb okmányainak, melly „szomoru képét adja amaz igen sulyos bajoknak, mik alatt a nagy kiterjedésü orosz birodalomban nyög a katholika vallás, s a szent atya folytonos és mindig gyümölcstelen fáradozásainak ama bajok megszüntetése és orvoslása végett.“ S ámbár a pápa inkább mély megütközés, mintsem tekintély hangján szólott, mi, egy elnyomott népről beszélve, helyén volna nála, az eredmény az lett, hogy még szigorubban fogattak a katholikusok. Később azonban Miklós, midőn nejét meglátogatandó, ki Palermóban keresett üdülést, Rómát utba ejtette (1845 decz.), s Gergelylyel találkozott volna, mérsékletre látszott hajolni, s az egyház kissé szabadabban lélekzhetett.

De vannak hivők, kik a czárban a római császárok törvényes örökösét, s ennélfogva az egyház valódi fejét tisztelik, mellytől a katholikus felekezet elszakadt Photius schismája alkalmával. Remélik tehát, miszerint megszünvén a különféle szakadárságok, mellyek szétdarabolták a katholicismust, előbb utóbb Krisztus egész nyája ez egyetlen pásztor alatt fog egyesülni. A császár, ki már most is a szlávok millióitól tiszteltetik nemzetiségök fejéül, akkoron a világ szellemi és világi urává lenne. Ime illy fennhéjázó reményeket táplálhat a czár!

A zsidók üldöztetése.

Ugyanazon hit-egységesitésre czéloztak a zsidók ellen foganatba vett üldözések is. Utóbbi években sok kisérletet tettek e nemzet ujból egyesitése iránt; még országuk és templomuk visszaállitására is gondoltak, mintegy el akarván azáltal különiteni Egyiptomot Törökországtól; de kitünt, hogy minden erőködés e tekintetben hasztalan, ha előbb megtérésök nem eszközöltetik. Lengyelországban körülbelül két millióra megy számuk, kik többnyire állandó lakhelylyel birnak, s tulajdon zagyvanyelvet beszélnek. III. Kázmértól (1334) idonei et fideles czimet kaptak, nagyszerü kiváltságokkal, mellyeket azonban lassan-lassan a népellenszenv szükebb határok közé szoritott. Lengyelország utóbbi mozgalmaiban nagy részt vettek, sok okuk lévén siratni a régi

rendszer bukását. Miklós hadi szolgálatra szoritotta őket, melly alól Sándor által bizonyos összeg lefizetése mellett felszabadittattak [1]); ugyancsak Miklós tengerészetre alkalmazta 12—14 éves gyermekeiket, minek következtében igen sokan elvesztek: iskolájuk, melly Varsóban létezett, a forradalom alkalmával bezáratott. Továbbá, meg lévén győződve, miszerint valamelly állam csakugy lehet erős és birhat önálló, benső élettel, ha tagjai mind egyetlen egyházhoz tartoznak, Miklós a zsidókra nézve is kötelezőnek nyilvánitotta (1844) a birodalom vallástörvényét; s mint beszélik, ha Ázsia nyugati tartományait kézre kerithette volna, zsidó alattvalóit a Tauruson tulra szállitván, valahol régi hazájokban szándékozott őket elhelyezni.

E bajok s a Kaukazusban szünetlenül folytatott háboru mérséklik Oroszországot, melly azonkivül hogy tömérdek anyagi eszközökkel rendelkezik, láthatlan kötelékekkel füzi magához a görögök, örmények, bolgárok, szerbek lelkiismeretét, s birja a szláv törzs vonzalmát, melly a czárban tiszteli nemzetisége jövendőbeli visszaállitóját: miért is kevésbbé félelmesek a fenyegetések, melylyek fellegeiből időről időre Német és Francziaország felé kivillámlanak.

HUSZONHETEDIK FEJEZET.

Németország.

Egy időben a Rajna mindkét partja német területnek tartatott; de Francziaország lassanként nem csak balpartját foglalta el, hanem át is ment azon. 1552-ben Metzet, Toult és Verdunt szakitotta el a birodalomtól; a westphaliai békében (1648) Sundgaut, Braisachot s Elsass tiz birodalmi városának főuralmát ragadta magához, mellyeket aztán 1672-ben meghódoltatott; 79-ben Franche Comtét; 81-ben Strasburgot; 1766 Lotharingiát szerezte meg; 1801-ben már az egész balpartot birta; 1808-ban Kehlt, Casselt és Weselt, 1810-ben a Hansa városokat, Lauenburgot, s az Északi-tengerrel szomszédos vidékeket foglalta el. Visszaszo-

[1]) Az orosz hadseregben 15—20 ezer zsidó szolgál. Sok van az osztrákban is.

rittatván onnan a 15-iki szerződések által, mellyek kinekkinek visszaadták, mit a lunevillei béke vagy a rajnai Confoederatio alkalmával birt, Francziaország mindazáltal szép területet tartott meg a balparton Hüningen és Lauterburg között: s épen nem titkolja vágyát, melly az egész Rajna vonal megszerzésére irányul, mig ellenben a németek igazságosnak találnák, ha a Mosel és Vogesek vidékei, a birodalom ezen elszakasztott részei, ismét birtokukba kerülnének vissza. Ennélfogva Francziaország ellenséges lábon áll Németországgal; de most nem támadhatná meg olly könnyedén mint hajdan tette, egyesülvén Bajorországgal, mert ez szép területnek ura a folyam bal partján.

E megujuló terület-kérdésnél élénkebb az erkölcsi kérdés. Az idegen uralom, bármilly rövid ideig tartson, rendesen a felbomlás és ujdonság elemeit hinti el egy nép között, mellyeket aztán nehéz kiküszöbölni. Németország bölcsője volt Európa uj szabadságának, de a fiui tisztelet fejedelmei iránt a honi absolut monarchiát szilárditotta ott meg, melly átalában szelid és atyai volt, s támogattatott, ha nem mérsékeltetett a tartományi rendek által. Napoleon és katonáinak minden ellenőrzést kizáró kényuralma fölelevenitette a nemzetiség érzetét; s ez, a küzdelem óráját várván, a dicsőség és hazai nagyság régi emlékeire forditotta figyelmét.

Napoleon kimondván, a szövetségi okmányban, Németország fejedelmeinek souverainitását, ez által csak az ősi császárság alól akarta őket elvonni, hogy saját uralmának vesse alá; de ők ugy értelmezték azt, mintha minden kötelezettségtől fölmentettek volna a nép jogai irányában; miért is mindenfelé megszüntették a rendeket; s illy módon a korlátlan souverainitás rendszerét egyesitvén a régi atyai kormányrendszerrel, köz és részletes szolgaságnak vetették meg alapját, korlátlan urai lévén alattvalóiknak, mig ők magok az idegennek voltak szolgái. A nép nem őket okozta ezért, hanem az uralkodót, kinek eszközei voltak; s készen állott, midőn a fejedelmeknek szükségök volt rá, hogy lerázzák az igát. Mindenki tudja, milly pazar igéreteket tettek akkor a fejedelmek, s mint vivatott a szabadság és függetlenség nevében a népek csatája. S a népek győztek; de a fejedelmek felosztották azokat maguk között, minden tekintet nélkül a szabadalmak és szokásokra, és elsajátitván Napoleontól ama közigazgatási despotismust, melly minden akadályt elhárit az uralkodó akaratja elől.

Németszövetség.

Láttuk (376 lap.), mint alakult Németország szövetséggé fő nélkül. Az elnökséget Ausztria viszi a gyülésen, melly Frankfurtban ülésezvén, a Szövetség alaptörvényeivel, s bel, kül és hadügyeivel foglalkozik. Az államok minden megtámadás ellenében szövetkeznek, s azért minden száz lakos után egy embert állitanak a szövetségi hadsereg részére; egymás ellenében soha nem fognak fegyverhez nyúlni, hanem egy törvényszék által döntetnek el a viszályok. §. 13. „Minden államban képviseleti alkotmány fog létesittetni.“ 16. §. „A vallás-különbség semmi különbséget nem okozand a polgári és politikai jogok élvezetében.“ E két czikkely az, mellynek nem teljesitése idézte elő Németország felbomlását.

Midőn az 1818-iki gyülés megállapitotta, miszerint a Szövetség nem csupán egyszerü szövetség, hanem egy egészet képező államok társulata, ez által a függetlenség érzete ellen tiltakozott, melly új életre kelt a kis államokban, midőn tapasztalnák, miszerint Ausztria és Poroszország annyira kiterjesztik fölöttük gyámságukat, hogy még a szövetséges hadsereg fővezérének kinevezési jogát is maguknak követelik. Németország tehát úgy tekintetett mint önálló, és tulajdon nyelvvel biró európai hatalom. Azonban az olly élénken nyilvánult nemzetiség-érzület annyira nem vétetett figyelembe, hogy még csak a kereskedelem és hajózás kölcsönös szabadsága sem állapittatott meg; s mintegy harmincz kormányra daraboltan hagyatott a birodalom, semmi másra csupán a fejedelmek historiai és diplomacziai jogaira lévén tekintet. Thibaut tanár a bécsi Congressuson azt ajánlotta, készittessék egy törvénykönyv, melly egész Németországban közjogi erővel birjon, s a különböző fejedelmek módositása alá essék. Mindig veszélyes egyetlen törvény alá huzni különböző fejedelmeknek alávetett országokat; s egy könyv, melly feltüntetné a hasonosságokat és különbségeket amaz államok törvényhozásában, sokkal kisegitőbb leendett a részletes törvényhozások tökélyesbitésében. A németek közül sokan, s főleg Savigny, megtámadták ama javaslatot, mint zsarnoki merényt, mint ama vad jog fölelevenitését, mellynél fogva a győző francziák mindenütt saját törvénykönyvüket erőszakolták a népekre; a honnét egy történeti iskola keletkezett, melly azt állitotta, hogy a törvények, ha lényegileg haladók, nem foglalandók irásba, hanem csak úgy kell azokat tekinteni mint szokásokat, mik idő szerint módosulnak [1]).

[1]) A német községi törvények igen elmés osztályzása található **Grech**,

Tehát semmi érdek, semmi közös kormányforma nem füzte össze a különböző államokat; a népek fejedelmeik önkényére hagyattak, s be kellett érniök azon intézményekkel, mellyek ezeknek tetszettek. A függősitett (mediatizált) urak részére némi hübérjogok engedtettek, mellyek ellenkeztek az idő szellemével s a táplált reményekkel; s azok, továbbá a földes-urak és fejedelmek az elnyomások egy rangfokozatát képezték, mellyek részint a régi birodalmi alkotmányra, részint a rajnai, részint az uj confoederatióra támaszkodtak. Még érezhetőbb volt a hiány összehasonlitva a Rajna balparti németekkel, kik Franciaországgali ideiglenes uniójuk alkalmával fölmentetvén a tizedek, vadászati tilalom, s minden más szolgai tartozások alól, e kiváltságaikat azután is megtartották, hogy a német birodalomhoz visszacsatoltattak. Maga a szövetséggyülés is inkább parancsoló hatóság volt, mintsem képviseleti gyülekezet, s üléseit magán uri ügyek és családi követelések rendbehozásával töltötte, elhanyagolván a valóban fontos tárgyakat: az 1817-iki éhség alkalmával még értesitéseket is alig szerzett, midőn már az uj aratás ideje beállott: nem haladt előre a katonai szervezkedés, nem az erőd-munkálatok, mikre a Franciaországtól zsarolt hadi sarczok voltak szánva: annál kevésbbé tett valamit a követelt szabadság érdekében.

Mindazáltal a kijátszott hazafiak életben tartották ama régi szellemet, mellyet ki akartak oltani, miután nem volt rá többé szükség, s minthogy más uton lehetlen volt, a divatban és irodalomban nyilvánitották azt. Mások, különösen a rajnai tartományokban, bölcsészi eszmékkel táplálkoztak, kaczérkodván a népfölséggel. Aztán változván a birtokok és birtokosok, hiányzott a régi hagyományos hódolat. A papság megfosztatván javaitól s a fejedelmeknek lévén alávetve, panaszkodott; sok helyi érdeken sérelem követtetett el: mindez ellenzéket képezett, melly az eléggé szabad sajtóban adott elégületlenségének kifejezést. A kormányok nehéznek találván mindenkit kielégiteni, elhatározták semmiben sem engedni; minden ohajnyilvánitást összeesküvés gyanánt tekintettek; az egyetemek társulásai, a Reformatio harmadik jubileumának s a lipcsei csata évfordulójának megünneplésére Wartburgban rendezett tüntetések (1817 oktob. 18) visszahatást idéztek elő a kormányok részéről; Kotzebue meggyilkoltatása, s a me-

---

Ansichten über Staats- und öffentliches Leben czimü munkájában. Nürnberg 1843.

rénylet, mellyet Hell, a nassaui herczeg tanácsosa ellen kisérlett meg egy gyógyszerész, királygyilkos cselszövények, s a megujitott westpháliai törvényszékek félelmét keltették fel. A közvetlen nemesség, fenyegetve látván követeléseit és megszilárdult hübéri jogait a demokraczia által, ez ellen sorakozott, s háborut üzent a képviseleti rendszernek, ugy tekintvén azt mint a bukott forradalom s az idegen hóditás szülöttét. Megkezdődtek tehát az üldözések, s egy, Carlsbadban tartott király-congressus tanakodott a módok fölött (1820), mint fojtassék el a hazafiui szellem, s vettessék szilárd alap a monarchiának. Egy bizottmánynak lőn föladata kikutatni az elágazott demagog cselszövényeket; az egyetemek szemmel tartattak, s akadályoztatott az általános társulat, mellynek rendeltetése volt érintkezést eszközölni a különféle társulatok között; eltörültetett a sajtó-szabadság, s az iránt, mi valamelly államban közzététetnék, a kormányra háríttatott a felelősség [1]). Ime, illy átalakuláson ment keresztül Németország politikai állapota.

Aztán Bécsben ülvén össze a rendek, értekeztek a népek függetlenségéről a fejedelmek, s ezekéről Ausztria és Poroszország irányában; hol kezdődik a szövetség-gyülés hatalma? miként foganatositandja határozatait? mennyire terjesztendő ki a szövetségi okmány 13-ik czikkelye? lesz-e rendi gyülekezet a szövetség minden államában? A két első kérdés a függetlenség hátrányára döntetett el; a dieta ugy lőn bemutatva mint az egész szövetség akaratának és ténykedésének szerve, mint a szövetségi okmány értelmezője, s mint béke-biró, mellynek joga van leküzdeni a forradalmat bármelly szövetséges államban, még azon esetben is, ha a helyi kormány erre föl nem hivná, s végrehajtatni ezzel határozatait. A fennálló alkotmányokat nem bátorkodtak megsérteni, de meghagyták, hogy csak alkotmányos uton lehessen azokon változtatni; s kijelentették, miszerint az egység alap elve követeli, hogy minden felségi jog a fejedelemre szorittassék. Megvetvén ez alapokat, nem merülhetett fel viszály a kormányzók és alattvalók között, mellybe a dieta a benső biztonság czimén be nem elegyedett volna.

A központi bizottmány, melly Mainzban állittatott fel, hogy kifürkészsze és itélje e demagog üzelmeket, harminczkét

---

[1]) Frankfurti határozat, 1819 szept. 20.

jelentést tett a titkos társulatok kiterjedéséről és czéljáról: de ha veszélyeseknek tüntette is fel a német ifiuság tanait, semmi anyagi összeesküvés nyomára nem jött a megállapitott kormányok ellen; s nem találta erősithetőnek, hogy Sand tőrét a titkos társulatok irányozták volna. A gyülés ezt arra használta, hogy megnyugtassa a jó érzelmü polgárokat, miszerint „az illy izgatások csak elszigetelten jönek elő; azért tehát bizzanak kormányaikban még azon rendszabályokat illetőleg is, mellyek a gondolat, sajtó és tan-szabadságra nézve hasztalan békóknak látszhatnának [1]).“

Eltelvén a sajtóellenes törvények öt évi határideje, (1824 aug. 16) a gyülés megujitja azokat a nélkül hogy határidőt tüzne, s fenntartja Mainzban a vizsgáló bizottságot, melly 1828-ban feloszlatván kijelentette, hogy semmi fontos dolognak nem jött nyomára. Ausztria, melly Metternich által „a megállapitott rend fenntartását nyilvánitá czéljául, s mellynek császára Pest megye követei előtt arról panaszkodott, hogy „az egész világ bolondul, (stultisat), midőn megvetve a régieket uj alkotmányokat keres,“ emlékezetbe hozta, miszerint az 1819 szeptember 20-iki határozatnál fogva „a részletes országgyüléseknek tilos olly eszméket vagy tanokat hánytorgatni, mellyek veszélyeztethetik a monarchikus jogokat vagy hatalmat:“ s a gyülés pártjára kelve, elhatározta e tilalomnak egész kiterjedésébeni fenntartását, s a nyilvános vitatkozásokkal üzött visszaélések orvoslását. Végdöfés volt ez, mellyet a monarchikus okosság adott ama nemzeti és népies szellemnek, melly annak megmentése végett ébresztetett fel. A másodrendü államok tehát teljesen alávettettek a nagyoknak, miután a szövetséggyülés illy fontos határozatokat hozhatott: mindazáltal türték azt mint szükséges roszat, hogy védjék magukat alattvalóik ellen; s illy módon a fejedelmek szövetsége jött létre a demokraták ellen.

A német alkotmányok nem a népfelségből hanem a fejedelmi felség historiai eszméjéből származnak; miért is a kamrák nem nemzeti hanem rendi képviseleten alapulnak: következéskép a fejedelem nem ismer egyéb korlátokat az irott törvény által határozottan körülirt kikötések vagy az alattvalók történeti jogain kivül; mig a népfelség elvét valló országokban a kormány csak az eléje szabott tevékenységi téren mozoghat. A déli államokban mindazáltal, mellyek, miként láttuk, alkotmánynyal birtak, müködött a törvényes ellenzék, miért is nem lehetett azokat leigázni, hanem

[1]) A szövetséggyülési bizottság véleménye.

csak megszoritani igyekeztek kiváltságaikat s akadályozni azok elharapózását, kinyilatkoztatván, miszerint a tartományi rendeknek semmi közük a demokratikus formákhoz, összeférhetlenek lévén ezek a monarchikus kormányokkal, mellyek egyedüli elemeit képezik a szövetségnek; s hogy a népek fölötte csalódtak, midőn ugy értelmezték a dolgot, mintha mindeniköknek garanczián és részesités igértettek volna az alkotmányos jogokban.

Würtemberg királya kibővitvén az alkotmányt, szövetséges társai sértve érezték magukat e miatt, s visszahivták követeiket; de ő szilárdul megmaradt elhatározása mellett. Ellenben nagy vigasztalására szolgált Ausztriának, midőn Baden nagyherczege sok község által arra kérette magát, hogy törölje el az alkotmányt, s uralkodjék atyai szive szerint (1825). Bajorország hü maradt a mérsékelt monarchiához, s Lajos Károly Ágost, a költő király, rendkivül kecsegtető külszint tudott annak kölcsönözni; a legjobb tanárokat hivta meg egyetemére, melly virágzott a tanszabadság következtében, német Athenévé tette fővárosát, s egyszersmind nagyszerü munkálatokat vitt véghez, mellyek közül elég emliteni a Pechmann által tervezett csatornát [1]), melly a Rajnát a Dunával, vagy is a Fekete-tengert az Északival hozza összeköttetésbe.

Németország, bent a rendőrség atyai, kint Ausztria felügyelete alatt állván, minthogy saját ügyeihez nem szólhatott, Franczia-ország felé forditotta figyelmét, s a titkos társulatokban fejté ki hevét, melly akadályoztatott a sajtóban. Kitörvén a 30-iki forradalom, itt is történtek részletes fölkelések, mellyek részint elnyomattak, részint sikerültek annyiban, hogy lényeges változásokat idéztek elé.

Braunschweig herczegséget, melly 1806-ban Westphaliához kapcsoltatott, 1814-ben pedig ismét visszaállittatott, Fridrik Vilmos kapta, ki kevéssel a waterlooi ütközet előtt megöletett. Akkor IV. György, Anglia királya, vállalta fel a megboldogult fiának, Károlynak gyámságát, s 1820-ban alkotmányt adott e herczegség-

---

[1]) A *Lajos-csatorna* Bambergnél kezdődik, s onnan a Duna felé egy 189 méter emelkedettségü sikságot szelvén keresztül, azután a Nagy Károly által kiszemelt irányt követi, hol még találtak nyomaira a *Károly árok* nevet viselő ásatásoknak; végre az Althmühl vizével egyesülten Kehlheimnál szakad a Dunába. Hossza 23 mtfld (miglia) százöt hiddal; tizenkét év alatt ásatott, s mintegy harminczhárom millióba került.

nek. Károly azonban, elérvén a nagykoruságot (1827), nem hágyta helybe nagybátyja eljárását, s nem akarta többé összehivni a rendeket. Panaszt tevén e miatt Anglia királya, a német szövetséggyülés, minthogy más uton nem birta a herczeget rávenni az alkotmány megtartására, betört a herczegségbe; Károly pedig Párizsba ment, másra hagyván az ország gondjait. A 30-iki forradalom alkalmával visszatérvén, még nagyobb önkénynyel és büszkébben viselte magát: miért is a kis állam elüzte, s ifiabb testvérét Vilmos Augustot léptette helyébe, ki visszaállitotta a rendet, és statutumot adott (1830 szept. 6).

I. Vilmos Hessen választófejedelme, visszahelyeztetvén 1813-ban, annyira a régi rend barátjának mutatta magát, hogy még a szertartásokat és viseleteket is ujból életbe akarta léptetni, mintha Buonaparte Jeromos soha nem is létezett volna; s szükebbre vonta a fizetéseket és szabadalmakat. Fia II. Vilmos (1821 febr. 27) atyja nyomdokait követte, s egy botrányos viszonynyal mind az erkölcsiséget, mind a politikát megsértette. Forradalom ütvén ki ellene, fiának Fridrik Vilmosnak adta át a kormányt (1831 szept. 30).

Hannover, fölkelvén 1831-ben, csakhamar lecsillapittatott egy statutum-igérettel, mellyet az 1833 nov. 26-iki törvénynyel csak ugyan megis adott IV. Vilmos, angol király. Meghalálozván (1837 jun. 20), ifiabb testvére Ernest-Auguszt, cumberlandi herczeg, lépett trónra, ki oda nyilatkozott, hogy nem akar akadályoztatni alattvalói jólétének előmozditásában, s az 1819-iki szabály szerint hivta össze a rendeket. Megindul a tollharcz, tiltakoznak, leteszik a fejedelmet; a választó testületek vonakodnak uj választást rendezni; a szövetség-gyülés nem akar igazságot szolgáltatni, nehogy megsértse a királyt, ki 40-ben egy teljes monarchikus alkotmánylevelet ad ki; de a nép vonakodik azt elfogadni, s a küzdelem tovább foly.

A müveltebb szászok régi intézményeik javitását, s a katholikusoknak állitólag adott elsőbbség megszüntetését kivánták; forradalomra kerülvén a dolog, Antal király unokájának, Fridrik-Ágostnak adta át a trónt, (1836 szept. 13) s uj alkotmány lépett életbe, szabadabb lett a sajtó, az egyházi könyvek fölmentettek a polgári censurától.

Egyéb alkotmányos államok azon voltak, hogy kiszabaditsák a sajtót a szövetséggyülés békóiból, s hogy igazi nyilvánosságot és nemzeti képviseletet teremtvén tágasbb körükké és realisokká

tegyék az intézményeket. E czélból társulatok keletkeztek, melyek a Rajna kellemes völgye fölött uralkodó Hambachban összejövetelt rendeztek (1832 máj. 27). Ott kibontván a vörös-fekete-sárga zászlót nagy hévvel beszéltek a sajtó-szabadság s Németország egysége mellett, miből nem csekély izgatottság támadt a rajnai Bajorországban.

A királyok, eleintén az újolag felrázott franczia nemzettől tartván, melly a 15-iki szégyenletes határok áttörése s a Rajna visszaszerzéséről beszélt, haboztak, látva azonban, mint huzza az meg magát a régi rendszerben, most már absolut hatalmuk visszaállitását tüzték feladatúl, s hivatkozva a rendetlenségekre, szigorun akartak föllépni a hambachi szónoklatok ellen. Meghagyták tehát, miszerint a fejedelmek semmi ollyasban ne engedjenek a kamráknak, mi ellenkeznék a bécsi okmánynyal, melly a fejedelemben összpontositja az államhatalmat; ha megtagadnák az adót, erőhatalmat kell használni. A szövetséggyülés egy bizottságot alakitott hat évre, melly illy értelemben megfontolná a különböző kamrák fölterjesztéseit és határozatait; s a kormányok kölcsönösen kötelezték magukat minden szükséges lépést megtenni az országgyülések ellen, ha ellen akarnának azok szegülni a szövetséggyülésnek. Később azt is határozták, hogy semmiféle német irat be ne bocsáttassék engedély nélkül, melly a Szövetség területén kivül nyomatott; nem engedtetett meg politikai gyüléseket tartani, kokárdákat viselni, vagy szabadságfákat állitani; s több más illy megszoritó rendszabályok léptettek életbe.

Tehát nem csak a forradalmi hanem az alkotmányos párt is szükebbre fogatott. Mindkettő megkisérlette az ellenállást, de a rövidebbet húzták; az Arminia és Germania czimü főbb társulatok, mellyek német egységre törekedtek, mozgalmat inditottak Frankfurtban (1833), melly leveretvén, csak az uralkodó párt erejét növelte. A német szabadság nevében felszólamló kül hatalmakra mit sem adtak; s itt is megtörtént mi másutt, hogy uj kiváltságokat akarván, elvesztették a régieket.

Ausztria.

A kisebb államok elnyomatása biztositotta a két nagyobb fölényét. Ausztria, hün a hagyományos absolutismushoz, nyilt és engesztelhetlen ellenségeül lépett fel a szabadelvü követeléseknek, s államainak egyikében sem engedett változást jöni létre. Eredet, müveltség és hagyományokra nézve elütő népességek keveréke lévén, nem eszközölhette amaz egysé-

get, melly más államok erejét képezi. Majdnem tizennyolcz állammal lévén határos, igen bonyolultak külviszonyai, s nagy hadseregre van szüksége; a Törökország felé eső határőrség, ezen fegyveres hübérség, akadályozza őt ama termékeny tartományok hasznositásában, mind addig, mig elbukván az ottomanok, polgárosult szomszédot nem nyer. Sok német, cseh és gallicziai tartományban a földesuri joghatóság volt érvényben; Magyar és Erdélyország külön intézményekkel bir; s ámbár ez utóbbiak kevéssel járultak a közadóhoz, a jövedelmek, mellyek I. Ferencz uralkodása kezdetén nyolczvanhat millió forintot tettek (198,000,000 lira), halálakor százharminczhatra emelkedtek (302,000,000 lira). A só, higany, ezüst-bányák sokat jövedelmeznek, még többet Erdély és Magyarország aranybányái, ámbár roszul kezeltetnek. Legutóbbi szerzeményei tengerpart-vidékeit gyarapitották, de hosszas összeköttetése Angliával okozza, hogy nem bátorkodik terjeszkedni olly téren, mellyre ez féltékeny: Velencze hires arsenálja tétlenül hever; a polai pompás kikötőben egy nagyszerü hadi arsenál épitése csak tervben volt; Cattarro és Ragusa Triestnek áldoztatnak fel, melly igen fontossá váland, ha a vasut onnan Bécsig sőt Varsóig fog vezettetni. E részben Ausztria elég szorgalmat fejtett ki; az 1840 julius 25-iki szerződés által ő és Oroszország szabadnak nyilvánitották a dunai hajózást, melly fo lyón most Regensburgtól Konstantinápolyig és Trapesuntig járnak a gőzösök; a véd-vámrendszer módosittatott, alább vétetvén a taksák; mindenfelé hasznos épitkezések történnek, s a kormány nincs ellene a javitásoknak, föltéve hogy töle származnak. De nem érzi magát kötelezettnek utba igazitani és elősegiteni a haladást; pusztán ügykezelésre és fékezésre szoritja a kormányt, s a jövőt csak a conservatióban látja. Azonkivül roppant államadósság nehezedik vállaira, melly majdnem meg lön kettőztetve a béke alatt [1]), s nehezen orvosolható, mert nagy a hadsereg, költséges a diplomatia, s három különnemü tömegből áll a birodalom, mellyek közül csak egyre vethet ki szabadon adókat, s mellyek vámvonalak által választatnak el egymástól, és különböző czélu törvényeket igényelnek [2]).

---

[1]) Az osztrák adósság 1,014,000,000 forintot tett vagyis hétszer annyit körülbelül mint a bevétel; s 67 millio forint évi kiadást okozott.

[2]) Ausztria 456 millio osztrák lirára menő (394,696,000 frank) összes évi bevételéből Magyarországra 13,185,750 (11,313,938 frank) földadó esett: pedig

Magyarország.

Alattvalói közől leginkább Magyarország ragaszkodik ősi formáihoz. Ez országban sok népfaj lakik, mellyeket részint a hóditás vitt oda, részint ott talált; illyenek a tótok, németek, oláhok; továbbá a magyarok, ivadékai a hóditóknak, kik legyőzvén a morvákat, bolgárokat, oláhokat, kiirtották vagy a hegyek közé szoritották őket, s nemesek és a föld urai lettek; s ezek a római populusnak felelnének meg, még a többiek a plebs-et képezik. A kiváltságos osztály áll a főpapokból, kik gazdag javadalmakkal vannak ellátva, kétszáznál több mágnás és hatszázezernél több egyszerű nemes családból, továbbá negyvenkilencz királyi városból, mellyek lakói, a megyéktől független németek, tulajdon várkerületökben kaptak földbirtokot, mitől tizedet és adót fizetnek. Minden királyi város vagyis a benne lakó polgárok összege együttvéve egy nemesembert képez; e városok az utolsó német hóditást képviselik, miért is őket a magyarok nemzetelleneseknek tekintik. A pórnép terheitől fölmentett nemesek, alig hogy a nagykoruságot elérik, már választók, bármilly szegények vagy aljas mesterséget üzzenek. Egyedüli terhök fegyvert fogni, ha a király (részletes felkelés) vagy az országgyülés (átalános felkelés) által felszólittatnak; de nem tartoznak katonát szállásolni, sem adót, tizedet, vagy ut-vámot fizetni; nem szabad őket letartóztatni itélet előtt, kivéve a hazaárulás, gyujtogatás, rablás és rajtakapott házasságtörés eseteit; a királyin kivül semmi más joghatóságtól nem függnek; az országos és megyei hivatalok egyedül nekik vannak fenntartva.

A nagykoru nemesek s a papság (melly tulajdon jogain kivül az aristokraczia jogait is élvezi) évenként négyszer tartanak megyegyülést, melly mint részese a birói hatóságnak, vád alá helyezi a hivatalnokokat és magánosakat nyilvános kihágásaik vagy mulasztásaikért, s mint közigazgatási testület az udvari Cancellariától s a Helytartó-Tanácstól kap rendeleteket, mellyeket vagy visszaküld, észrevételeivel ellátva, vagy kiadja azokat végrehajtás végett a tisztviselőknek; átnézi a számadásokat, meghányja a helyhatósági ügyeket. E gyülekezetek, mellyek egymással közle-

---

lakosainak száma meghaladja a tizenkét milliót; míg a harmadfél millio lakossal biró Lombardia egymaga földadóban huszonkét milliót, fogyasztási adó fejében pedig, Velenczét is oda értve, 13,200,000 fizetett, nem emlitve a többi közvetett adókat: mindent összevéve tehát, míg itt 22, 70 lirát (19, 74 frank) fizettek fejenként (**Tegoborszky**), Magyarországban alig többet egy liránál.

kednek, s szemmel tartják a végrehajtó hatalmat, valódi nemzeti gyülekezetet képeznek, minő nincs több Európában.

A földbirtok, mint illyen, nincs képviselve a választó testületben, mellyet a papság és nemesek képeznek, kik ollykor a legszegényebbek. A főpapok és mágnások nem birnak magasabb jogokkal mint az egyszerü nemes. Az országgyülésen a huszonnégy évnél idősb mágnások, főpapok, a tizenkét országzászlós s a főispánok képezik az angol lordok kamrájának megfelelő felső táblát, mellynél, mint a király személyesitője, a nádor elnököl. E táblánál a szavazatok nem szám hanem nyomósság szerint vétetnek, miért is a nádornak nagy tekintélye van. A választás alá eső alsó tábla áll a huszonöt káptalan, ötvenkét megye, negyvenkilencz királyi város, a Jász- és Kún-kerületek, Horvátország s egyéb országok követeiből, továbbá a kiskoru mágnások s a nők meghatalmazottjaiból; s csak azt tehetik, mire a nemes választók felhatalmazzák: egy neme ez az átalános szavazatnak, melly igen lassitja a határozatok hozatalát [1]).

A földbirtokok hübér természetüek, azaz visszaszállanak a koronára: bizonyos esetekben eladhatók, de a birtokosnak elévülhetlen joga van azokat visszaszerezni (ősiség), mi nagy nyüg a birtokokon. A földeket a nemesek, a papság, s a szabad városok birják; s vagy maga a tulajdonos, vagy a parasztok és bérlők által müveltetnek. A talaj négyszázezer részletre (portio) osztottnak vétetik a közlegelőn és erdőn kivül; s a paraszt minden részlet után ötvenkét szekeres, vagy kétannyi kézi napszámmal, a termékek kilenczedével, s egy forint lakbérrel adóz urának; azonkivül a püspöknek tizedet, az országnak adót, melly csekély, s a házi pénztár részére pótadót fizet, mi többet tesz az előbbinél s hidak, utak, börtönök, középületek fenntartására, s a tisztviselők dijazására fordittatik. Némellyek két, három részletet birnak; mások csak felet vagy egyharmadot; másoknak épen semmijök sincs, s a kunyhóért, mellyben meghuzzák magukat, tizennyolcz

---

[1]) Ugyanilly közigazgatással bir Erdély is, melly elszakittatott Magyarországtól, s 1744 ben elfogadta az osztrák pragmatica sanctiot, lemondván nagyfejedelem választási jogáról. Politikailag véve nincs ott mágnási osztály, elpusztulván a török hódítás alatt. Magyarok, székelyek, szászok tulajdon joggal, közigazgatással, kiváltságokkal és területtel birnak; s elkülönitve szerepelnek az országgyülésen. A szászok lutheranusok; a többiek katholikusok, kálvinisták, unitáriusok; s e négy vallás egyenlő és elismertetett a király által. Mindezek alatt állanak az oláhok és görögök.

napszámot szolgálnak uroknak; kinek még csak kunyhója sincs, tizenkét napszámot teljesit. Az ujonczkiállitás szintén őket terheli; kötelesek szállást adni a király katonáinak, s ellátni azokat hüvelyes veteményekkel és szénával, s mindezt olcsó áron; a megyei utakat ők tartoznak javitani, s lovaikat megszabott igen csekély dijért minden köz-tisztviselőnek vagy utazónak át kell engedniök, ki előbbiektől e végett rendeletet mutat fel.

A parasztok képezik a népesség zömét, s az urak önkényére voltak bizva, kik annyit követelhettek tőlök, mennyit akartak, miglen Mária Terézia és utódai határokat szabtak ez önkénynek. Ennélfogva nem voltak tulajdonképeni szolgák, sem röghöz nem köttettek; a földesur nem üzhette el őket birói itélet nélkül; s ha egyik másik elitéltetett közülök, az illyennek részletét más parasztnak tartozott átadni a földes ur. Bármilly gazdagok lettek légyen, nem vehettek nemesi földeket; sőt saját részletök tulajdon jogát sem szerezhették meg, mindig a földesurat illetvén a tulajdonjog czim; azonban választhattak olly életpályát, melly hasonlókká tette őket a nemesekhez.

A parasztok helységenkint saját birót választottak, kinek kötelessége volt megkisérleni a viszályok békés kiegyenlitését, s felügyelni a rendre: egyébiránt pedig, daczára annak, hogy minden terhet ők viseltek, a kiváltságos osztály kormány- és birói-hatalma alatt állottak, a nélkül, hogy a kormányban legkisebb részök, vagy szavok lett volna a megye-gyüléseken, hol kivettetett a pénz és munkaadó; és saját nevök alatt semmiféle pert nem indithattak a földes ur vagy valamelly nemes ellen. Egymás közötti pöreiket az u r i s z é k (sedes dominalis), azaz tulajdon földesurok elé vitték, ki elnöke volt e széknek; vagy pedig azon ur elé, ki alá a bepanaszolt tartozott; az uri széktől a megyei törvényszékhez (sedes judiciaria) lehetett felebbezni, melly nemesek által választott nemes tisztviselőkből állott. Felebbezhettek fensőbb törvényszékekhez is, de ezeket szintén nemesek képezték. A magyar paraszt, mentes lévén e terhektől, jobb sorsnak örvendett. A királyi városok polgárai csak a királyt ismerték urokul, követeket küldöttek az országgyülésre, s szabad volt nekik földeket birni. Az igen bonyolult biráskodási rendszer, mellyet másutt már érintettünk, a személyek szerint változott.

Visszaszerezgetvén a Portának hódolt részeket Ausztria igen sok földnek jutott birtokába, mit pénzért engedett át, s illy módon egy törvényes birtokos osztályt alakitott, melly nem a hóditásból

származtatta jogait. Ausztria szon volt, hogy szaporitsa a nem nemes azaz a neki adózó birtokokat; hogy egyességet hozzon létre a paraszt és földes ur között, s hogy mérsékelje ennek követeléseit, miben türelemmel csakugyan czélt is ért. De az ősi faj, irigy szemmel nézvén e növekedő uralmat, s szivósan ragaszkodván kiváltságaihoz, ezekkel állott ellen Ausztriának.

Ambár az országgyülés törvény szerint minden harmadik évben össze volt hivandó, 1812-től egész 25-ig nem történt az meg, s I. Ferencz király ez időközben tetszése szerint ujonczozott és vetett ki adókat; jóllehet nem gondolt Magyarország meghóditására, mit neki Napoleon tanácsolt. Midőn aztán 1825 nov. 18-án összehivta a rendeket, s köszönetet mondott nekik hűségök és nyujtott segélyeikért, az urak e régvárt alkalmat arra használták, hogy visszakövetelték elhanyagolt statutumukat, kikeltek a királyi bizottmányok ellen, mellyek megsértették kiváltságaikat, s panaszt emeltek azon eljárás ellen, mellynélfogva az örökös tartományok szabályzatai rájok is alkalmaztattak; a király tehát megigérte, hogy jövőben az országgyülés beleegyezése nélkül nem fog adókat kivetni. De az urak, kiváltságaikra támaszkodva, ellenséges állásba kezdték magukat tenni a királylyal; követelték, hogy az országban tartózkodjék, nyelvöket beszélje, a csapatok, betörés esetén kivül, ki ne vonassanak; s az országnak Ausztriától elszakasztásával látszottak fenyegetőzni. Azonban kitörvén a juliusi forradalom még nagyobb félelem szállotta meg őket a népies szabadsággal mint Ausztria követeléseivel szemben, s bőkezüleg ajánlották meg a katonákat, hogy engedelmességben tartsa alattvalóit s fenyegesse Franciaországot.

Helyre állván a nyugalom, ismét visszatértek követeléseikre; s különösen 1840 után nagy volt ott az ujitási mozgalom: magok a nemesek is könnyitették egy harmadik rend alakulását; sokan az urak közül utak készitése, a müveltség terjesztése körül fáradoztak, s elősegitették a polgári reformokat; képviseletet kaptak némelly községek, terjedt a magyar nyelv, adó alá vettetett a nemesség; sőt tulságig vive a nemzetieskedést, elhatározták, hogy többé nem fogadnak el árukat Ausztriától. Ugyanazon czélból nagyobbitották és szépitették Pestet, s egy bámulatra méltó lánczhid által kötötték össze Budával; kezdeményezés történt a nyilvánosság és nevelés érdekében, javittatott a törvénykezési eljárás, megpendittetett egy büntető codex eszméje, váltó-törvény léptetett életbe, megerősittettek a szerződések, mellyek a jobbágyok és

földesurak közt a dézsma és robot-váltságot illetőleg köttettek; a birák kinevezésénél nem csupán a születésre hanem az érdemre is tekintettel voltak; a hétszemélyes táblánál, melly legfőbb törvényszék, két polgárnak kellett üléssel birnia; szóval, a személyes jog bölcsebb és emberiebb rendnek kezdett helyt adni, inkább a közjó mint a kiváltság lévén most már irányadó.

Az 1844-iki országgyülés örökké emlékezetes marad, mert eltörölte a földmivesekre nehezedő urbarialis törvényeket, kiknek, habár plebeusok voltak, megengedtetett nemesi földeket vásárolni; a földmüvesek részére zálogbankot alapitott, hogy pénzhez juthassanak, mellyen magukat megváltsák, s tulajdonosok és polgárokká legyenek; követelte az uri székek megszüntetését, mellyek mindössze is csak békebiróságok voltak, egy megyei ülnök és két jogtudós jelenlétében tartattak, s egy heti fogságnál nagyobb testi büntetést nem szabhattak. Szót emelt a törvénykezés nyilvánossága s az esküdtszékek mellett, mellyekben a plebeusok is részt vennének; de ezt nem nyerhette ki, mint szintén a miniszteri felelősséget sem a megszavazott segélyekre nézve: azt azonban kivitte a királynál, hogy a magyar nyelv ismertessék el mint nemzeti a hivatalos és törvényhozási okmányokban.

Figyelemre méltó haladás ez olly országban, mellynek fekvése nagy fontosságot kölcsönöz a megujuló kelettel szemközt. De csak igen lassu lehetett az, tekintetbe véve, miszerint tizenhárom millió lakosai közül csupán ötszázezer volt teljes szabadság birtokában; a községek, mellyek megvásárolták felszabadittatásukat vagyis azon jogot, hogy belügyeiket tulajdon biró és jegyzővel élökön önmagok kezelhessék, még mindig a mágnás fő uralma alatt állottak, ki választásukat megsemmisithette vetójával; s csak egy szavazattal birtak a megye-gyüléseken; mindazáltal nemzeti elemet képeznek, melly idővel uj hatalmat vihet a magyar alkotmány sáncai közé. Többet ártott a nemzetiségek kölcsönös féltékenysége; a németek szivósan ragaszkodtak kiváltságaikhoz, a szlávok közönnyel nézték a magyarok jogszerzeményeit; amazok iparosok, ezek harczos és politikus pásztorok; egyik Oroszországhoz húz, mellytől a másik fél. Illiria, melly illirek, oroszok, csehek, lengyelekből áll, idegenkedik Magyarországtól; s a zágrábi országgyülés 1845-ben a nemzetiséget Ausztriától kérte, melly bár addig kedvezett ez országnak, hogy megalázza a magyarokat, mostantólfogva más hangon kezdett beszélni.

Mindezen surlódásokból a 48-iki forradalom szülemlett, melly

megakadályozta a dolgok menetét, s Magyarországot osztrák tartománynyá süllyesztette alá.

Csehország.

A virágzó iparral biró Csehországban szintén feléledt a nemzetiség érzete: megengedtetvén neki (1844) vágyait a trón elé terjeszteni, kivánta, hogy nyelve hivatalosnak nyilvánittassék, a lutri megszüntessék, s az országgyülésen egy hazai mágnás elnököljön. A többi osztrák tartományok is mindinkább merészebb követelésekkel léptek fel; be akarták hozatni a nyilvánosságot, s nagyobb részt kivántak venni a saját érdekeiket illető határozatokban. Ausztria hasztalan vetette börtönbe a merészebbeket; érezték, hogy közelg az óra, mellyben a hóditás jogának hátrálnia kell az ész joga előtt: de ha ama napon fegyverre kerül a dolog, a népeknek végre is bukniok kell a szervezett erővel szemközt, s megsemmisittetnek az ész lassanként szerzett diadalai.

Poroszország.

Ki Németországban Ausztriával szemben emelkedni akarna, annak a szabadság, nemzetiség, tudományok pártolója gyanánt kell magát viselnie; s ugy látszott, Poroszország illy feladatot tüzött maga elé. A napoleoni idők nagy szerencsétlenségei iskoláúl szolgáltak neki s elősegitették ujjászületését. Kitörvén a forradalom, Poroszországnak Francziaországgal kellett volna szövetkeznie, hogy visszaszoritsa Ausztriát; de az egyensuly érdeke engedett az elvek érdekének, s II. Fridrik Vilmos a franczia királypártiak védőjeül lépett fel. Nem segittetvén szövetséges társaitól elbukott; azután Katalin orosz czárnő egy kis részt adván neki Lengyelországból, ennek elnyomására kellett gondot forditania; végre kiegyezkedett Francziaországgal, mellynek czélja volt fölemelni általa a protestans pártot Németországban, s békére birni Európát.

III. Fridrik Vilmos, huszonhétéves korában elfoglalván atyja trónját (1797 aug. 17), Francziaország felé hajlott; de nem bátorkodott kibivni Oroszországot, s miként a francziák első szerencsétlenségeiben semleges maradt, ugy később is ellenállt Napoleon fenyegető csábitásainak. Stein miniszter (1807) azonban belátta, miszerint arra, hogy a nép áldozatokat legyen hajlandó hozni, nem elégségesek a titkos egyetértések, miért is nagyszerü ujitások életbeléptetéséhez fogott: eltörölte a hübérnökséget, a rögszolgaságot s minden örökölhető joghatóságot; a polgárokat és parasz-

tokat telkek vásárlására jogositotta; a kereskedelem és ipar összeférőnek nyilvánittatott a nemességgel: aztán teljesen végrehajtotta az emancipatiót (1808), midőn kimondá, hogy minden örökös hübérnök törvényes tulajdonosává lehet az általa munkált uradalom két harmadának, az urat illetvén a többi. Behozta a választáson alapuló helyhatósági rendszert is, mellynél fogva minden polgár, tekintet nélkül születésére vagy vallására, szavazhat saját tisztviselőire. Megszüntetvén a katonai rangfokozatok kiváltságát, mellyet II. Fridrik a nemeseknek adott, nemzeti hadsereget alakitott összeirás utján, s fegyverben gyakorolta az ifiuságot. Napoleon elbocsáttatta ugyan Fridrik Vilmossal Stein minisztert, de ennek eszméi már átmentek a király politikájába, ki a nép és igazság iránti szeretettel adta magát a reformokra; minden személyre és minden tartományban egyenlő taksát rótt; testületeket és kiváltságokat szüntetett meg.

1812-ben a király háttérbe szorul a nép harczias hevélye s Oroszország tulsulya között; s nem ő volt, ki háboruba vitte egész népét, melly a békekötés alkalmával győzőnek tünt fel s nagyszerü igéreteket kapott. Ámde ez igéreteket könnyebb volt tenni mint megtartani; s egy, kard és szerződések által teremtett országot, mellynek nincsenek természetes határai, hol hiányzik a faj, nyelv, müveltség, emlékek, törvényhozás, hit egysége, hol, mig a keleti tartományokban még mindig a hübérjog uralg, a nyugatiakban Francziaország szomszédsága és uralma demokratikus elveket oltott a törvényekbe, Fridrik Vilmos csak absolut kormány által vélt összetarthatni; s hogy azt gyakorolhassa, szoros egyetértésre lépett szövetséges társaival. A hazafiak dühöngtek e miatt, s hazugnak és zsarnoknak kiáltozták őt; a fölkeltett elégületlenség pedig arra késztette a szövetségeseket, hogy egyesülve maradjanak annak elnyomása végett. Mindazáltal midőn 1823-ban a diadaltól mámoros fejedelmek minden szabadság ellen kést fentek, Fridrik Vilmos tartományi gyüléseket engedélyezett, jóllehet igen szük kört szabott azok tevékenységének.

1830-ban a belga forradalom leverte az oraniai házat, melly olly közel rokoni összeköttetésben állott vele, s elvette a hadállásokat, mellyek oldal-védül szolgáltak az alsó-rajnai nagyherczegségnek, hol nyugtalanságok mutatkoztak. Ez okból a király fegyverrel akarta megtörni ama forradalmat; de a politikai érdekek nem engedték meg, hogy a béke felbontassék.

Poroszországnak nincsenek jó határai; északra minden pon-

ton megtámadható; nem birja az Oder, sem a Vistula, a Niemen, Rajna, Elbe forrásait, melly folyók annyi életet öntenek beléje: igy állván a dolog, nem annyira földrajzi, mint inkább katonai állásokra, s még inkább az erkölcsiségre kellett fektetni erejét. Páratlan erődeivel megszerezte magának a biztonságot, mit sem alakja, sem folyói nem nyujtanak neki, mellyek gyakran befagynak; a landwehrség által negyed fél millió főre menő tartalék seregre tett szert, melly kevés költségbe kerül, s nem vonja el a polgári tevékenység teréről a karokat és főket, csupán százhuszonkétezer katonát tartván tényleges szolgálatban, s még ezeknek is mintegy tizedrésze otthon hagyatik. A népesség (mint Németországban általában, Ausztriát kivéve) nagyban szaporodott ott, s három millióval gyarapodott az utólsó husz év alatt. Poroszország királyai kitartással és ügyesen mindig oda müködtek, hogy némi egységet hozzanak a különféle népességek közé, s hogy maguk körül csoportositsák a kisebb államokat, Németország képviselőiül vetvén fel magukat. Különösen a birodalom bukása után III. Fridrik Vilmos olly módon hizelgett az érdekek és eszméknek, hogy egész Németországban mintegy azok központja gyanánt tünt fel; ő, ki tizenegy millió, tehát több német felett uralkodott, mint mennyi valaha egyetlen kormánypálcza alatt egyesitve volt.

Vámegylet.

Alig hogy meg lett szüntetve a napoleoni zárlat, Anglia elárasztá árukkal Németországot, melly a háboru alatt elhanyagolta a kézmüipart. A bel kereskedelmi viszonyok szintén azon ügyek közé tartoztak, mellyekről nem intézkedett a bécsi Congressus, a Diétához utasitván azokat: miért is fennmaradtak a régi sorompók; s vámjegyzékek (tariffák), tilalmak és versenyzések állták utját, e tekintetben is, az egységnek. Poroszországnak különösen jó financziára s erős és egységes közigazgatásra volt szüksége; s nem emelhetvén már feljebb az egyenes adókat, a közvetetteket kellett volna rendszereznie. De itt kitünt a vámrendszer hibás volta; miért is észrevévén, hogy csak a szabadság segithet azon, szabad ki- és bevitelt engedett, az által könnyitvén a becslést és felügyeletet, hogy súly és mérték s nem természet szerint fizettetett. Csakhamar érezte ez eljárás előnyét, s a kézmüipar emelkedett olly intézkedés által, mellynek a közhit szerint meg kellett volna azt rontania.

A többi államok, érezvén az elszigeteltség s a sokféle vámok

hátrányát, jónak látták kölcsönös engedmények utján tágabb kereskedelmi térre tenni szert. Hessen-Darmstadt Poroszországgal értekezett ez ügyben (1825); s tárgyalás közben azon magasabb eszmére jutottak, hogy szabadon cseréljék ki termékeiket, minden vám nélkül a két állam között; a taksákat mindenik állam saját határán szedje be, mellyek aztán népesség-arány szerint osztandók fel. Ez eszmék ellenkeztek a régi szokások és előitéletekkel; de a tapasztalás igazságot szolgáltatott azoknak a theoretikusok baljóslatai ellenében. Bajorország és Würtemberg ugyanazt cselekedték (1828); melly példák után indulva a Hessen-választó fejedelemség Hannoverrel és Szászországgal, Braunschweig Bremával és Frankfurttal egyesültek. Poroszország, a kereskedelem utján szándékozván elnyerni az elsőséget Németországban, összeolvasztja a két egyletet; s 1833-ban Poroszország, Hessen, Bajorország, Würtemberg már szabadon cserélik ki termékeiket és iparmüveiket.

A kisérlet olly szerencsésen sikerült, hogy a vám-egylet (zoll-verein) 1846-ban nyolczezer háromszáz hét négyszög-német mérföldet foglalt magában huszonkilencz és félmillió lakossal; vagyis egész közép és déli Németországot, kivéve Ausztria birtokait, melly hatalmasság elszigetelve maradt attól az olasz tartományok és Magyarország miatt. Alapul az első egylet szolgál, mellyhez a többiek hozzájárultaknak tekintetnek. A tariffa igen mérsékelt; de az idegen iparczikkek terhelésével vélték előmozdithatni a hazaiakat. Csakugyan gyarapodtak a gyapot, gyapjú és selyem-áruk, ugy hogy megszüntek azokért adózni a külföldnek; az állandó birtokok jövedelmezőbbek lettek; a tőkék előnyösen helyeztethettek el; a szegények nem szenvedtek hiányt a munkában; a kormányok nagy gazdálkodást fejthettek ki a kezelésben, legkevesebb felére szállittatván le a vám-vonal; gyérült a csempészet tehát az erkölcstelenség is, ellenben növekedett a szabályszerü bevitel, s kevésbbé lőnek szükségesek a birák és börtönök.

Hiányzik egy nagy tengeri kikötő, melly könnyitené a kivitelt. A Balti-tenger távol fekszik, s el van zárva a sundi útvám által; Hannover Angliával, Holstein Daniával tart; Brema és Hamburg [1]) nem akarnak lemondani az előnyről, mellyet részökre az idegen áruk nagy forgalma biztosit: miért is nem társulnak, s

[1]) Hamburg 1848-ban belépett a vámszövetségbe.

a tenger akadályozva van. A vámszövetség tehát Franczia-ország, Ausztria, Holland és Oroszország közé van szoritva, minek folytán kereskedelmi szerződésekre kénytelen szoritkozni, a helyett, hogy kikiáltaná a szabadságot, melly e rendszer alapitójának [1]) tanai szerint, csak viszonos lehetne.

A vámegylet uj kifejezése az egység szükségérzetének. Javaslatba hozatott, hogy kereskedelmi hajói egyetlen lobogóval láttassanak el, mellyet szövetséges hadi tengerészet támogasson; szó volt egy szövetségi gyarmat alakitásáról is, hol az elitéltek s azon husz, harminczezer kivándorló lennének elhelyezendők, kik évenként idegen szolgálatba vagy más gyarmatokba költöznek. Ipara féltékenynyé teszi Angliát; vannak páratlan vásárai, gép és láttani-eszköz-gyárai, jeles tudományos egyetemei, igen élénk nyomdái és vasutai, mellyek összekötik, kiket a politika elválaszt. A szőlőszet emelkedőben van; fürdői annyi népet vonnak oda, hogy a jövevények által fizetett taksa némelly államban (p. o. Waldeck-Pyrmontban) nagyszerü jövedelmet ád a kincstárnak; a kül kereskedelem bámulatosan terjed. A német törzs mind inkább felülkerekedett a szlávon, mellyet az Elbe bal, s most már az Oder balpartján is, magába olvasztott, s a partvidékekről befelé mindenütt német gyarmatosok vetik meg lábukat.

Hogy a vám-egylet milly sulyt vet Németország politikai mérlegébe, Poroszország tanusitja. Virágzó állapotát nem annyira bányáinak mint inkább a vámokon és hadseregen [2]) meggazdálkodott költségeinek köszöni; egyetemeire nagy embereket hiv meg, s azokat a király tanácsába is bejuttatja; a Lippe által az Emset a Rajnával, következésképen a Fekete-tengerrel köti össze: minek folytán egykor Holland versenytársává leend. Eközben az alsóbb osztályok felszabaditása s a birtok-nyügök eltávolitása gyorsan haladt előre; a majorátusok száma igen leolvadt, a birtokok felosztattak, különösen a parasztok felszabaditása által [3]). Hátra

---

[1]) A würtembergi List Fridrik 1819-ben; kivégezte magát 1846-ban.

[2]) Tegoborski (*Des finances de l'Autriche*, 1843) két kötetes munkát adott ki, hogy megczáfolja azokat, mellyek Ausztria alsóbbságát bizonyitgatják Poroszországgal szemben. E munka tényeket derit fel, mellyek annál fontosabbak, mert titkosak. A szerint tehát Poroszország 1843-ban 2 399,430,000 osztr. lirát vett be, vagy is 16. 30 esett ott egyre egyre; Ausztria jövedelme 420,000,000 azaz fejenként 11. 55, Franciaországé 3,635,655,000 azaz 40. 50 lira volt. Ausztriának a hadsereg került 153,000,000, Poroszországnak 99 millio lirába.

[3]) 1825-től 45-ig a Poseni nagyherczegségben 1733 paraszt birtok, 34

volt még egy jó állam-szervezet, melly politikai és polgári testté alakitaná azt, mi nem volt egyéb tartományok halmazánál.

IV. Fridrik Vilmos koronáztatásakor (1840 jun. 7), a tartományok küldöttei emlékeztették őt atyja igéreteire, kifejezvén ohajukat egy átalános alkotmány iránt; s habár ő visszautasitotta az átalános képviseleti rendszert, megengedte, hogy a rendek nyilvánosságra bocsássák vitáikat, melly uton kifejezést adhattak kivánataiknak. Alig jutottak e csekély szabadsághoz, már is többet követeltek, különösen sajtó-szabadságot, garantirozott alkotmányokat, szabad közlekedést a papság és Róma között, méltányos felosztását a közhivataloknak, beértve a katholikusokat és zsidókat is. Ebből csakhamar végtelen bajok származtak. A példa felrázta egész Németországot; a tartományi vagy országos rendek mindenfelé követelésekkel állottak elő; Bajorország szabadabb léket engedett, ugyanazt tették más kisebb államok.

Németországban két iskola áll szemközt ellenségesen: az uj, melly gyökeres változtatásokat és népies alkotmányt követel; s a történelmi, melly mitsem akar tudni elméleti képviseletekről, hanem a régi germán jogon, vagy a középkori aristokratikus polgári és egyházi kiváltságokon alapuló tartományi rendek mellett harczol. Ez iskolák mindenesetre ellentétben állanak a közigazgatási absolutismussal, a katonai rendszerrel, s a nemzetiségek kioltására irányuló törekvéssel. De a haza-szeretethez gyakran felforgatási düh is járul, melly hadat üzen a családnak, a tulajdonnak, Istennek; s Heine szerint, ha Németországban egykor kitör a forradalom, meg fogja látni a világ, hogy ahoz képest a franczia csak gyermekjáték volt.

Eközben mindenfelé különböző törvényekkel, alkotmányokkal, erkölcsökkel találkozunk; sok helyen még most is földesuri joghatóság és nemesi birtokok, következésképen hübérség és külön törvényszékek vannak; néhol, mint p. o. Mecklemburgban és Hannoverben a nemesek és a papság adómentesek. A Dieta a szabadság kárával dictatorságra tett szert, a népektöli félelmében

---

uradalom, 5643 fizetéses munkás lak keletkezett; Sileziában az apróbb birtokok 4435-tel szaporodtak; az 1831-ben történt utólsó összeirásból kitünt, miszerint az országban volt 46,694 uj birtok, továbbá 412 tehenészet, és 17,925 munkás lak azaz huszadfél millio holdat tevő felszabaditott föld, melly uj birtokosok szabad majorságát képezte, kik majdnem mindnyájan parasztok, vagy régi szolgák voltak. Lásd az 1846-iki *Portefeuille*-t.

Ausztria és Poroszországnak vetvén alá az államokat. De Ausztria és Poroszország nem haladhatnak egyenlő léptekkel: amaz katholikus lévén a patriarchalis rendszerhez ragaszkodik, s mindenféle nyelvü alattvalói vannak; ez a protestansok élén áll, alattvalóinak öt hatoda német, apró államokkal van érintkezésben és saját szigorának gyülöletét ügyesen másokra tudja háritani.

De miféle eszme vagy érdek adhatná meg Németországnak amaz egységet, melly olly nagy fontosságu volna arra nézve, hogy ellenállhasson Orosz és Francziaországnak, mellyek egyike az Oder, másika a Rajna után vágyakozik? A német szellem föllángolt egy perczre, midön az 1840 jul. 15-iki szerződés, melly elszigetelte Francziaországot, ennek részéről tiltakozásokat idézett elő, mellyek fenyegetéseknek vétethettek, ha fenntartattak volna. Akkor egy uj betöréstől tartottak Francziaország részéről, melly a Rajnát mint természetes határát követelte; miért is sok irat jelent meg; esküvel erősiték, hogy megvédik a német területet, s talán Elsasst is visszaszerzik, melly annak elővédül szolgálna; mindenfelé Becker egy uj marseillesje hangzott: „Nem, nem birandják a szabad német Rajnát.“ A főbb hatalmak tehát, hogy meggyalázzák Francziaországot, mennyire rajtok állott, háborura sarkalták Németországot, mellytől idegen volt, s mellytől bizonyára nem az ő okosságuk mentette azt meg.

Mások azon dolgoznak, hogy lekötelezzék a szláv törzset, s illy módon befúrják magukat Németországba; és sok irat, mellyek ez utóbbi években, különösen Ausztria ellen, megjelentek, egy olly politika cselszövényeit fedik föl, melly csak nagy későn vétetett gyanuba. Mondottuk már, miként izegnek mozognak a szlávok Ausztriában; Poroszország nagyszámu szláv felett uralkodik Posen herczegségben [1]), kik között feltünő haladást tesz a müveltség, jólét és nemzetiségi szellem; s ott, ugy mint Sileziában, szabadsajtót követelnek és tiszteltetni kivánják nemzetiségöket; s mig Orosz-Lengyelország leveretve hever, az, emez elszakasztott gyermekeinek reményeiben él, ugy hogy fölkelésétől minden perczben félni lehet [2]).

---

[1]) A poseni és lembergi országgyülések megérdemlik a tanulmányt. Ausztria a gallicziai uraknak megengedte, hogy felszabaditák szolgáikat, akár bérlőkké, akár tulajdonosokká tévén őket, a papságnak pedig, hogy mértékletességi egyleteket alapithasson. A poseni és boroszlói gyülések sokkal többet kivántak.

[2]) Valóban kitört az 1846 febr. havában, de elfojtatott a nemesek vérében,

Még nagyobb vészszel fenyegetik Németországot a demokratikus szellem s a vallási viszálkodások, mellyeket nem láttak előre a királyok. Rámutattunk már ezek okaira (413. lap), s előadtuk, milly zsarnoki eljárásra kényszeritették azok Poroszország királyát. Vannak, kik azt hiszik, hogy a vallás leple alatt Németország tulajdonképen szabadságot és intézményeket követel: de az bizonyos, hogy olly forradalom praeconisáltatik ott, melly a franciánál is radicalisabb; miről nem kételkedhetünk, ha tekintetbe veszszük, hogy nem csak a vallást, hanem a morált is felforgatják, s hogy vannak, kik kegyetlen vakmerőséggel megfosztják az ifiuságot hitétől, melly erőt ád és vigasztal [1]).

Lehetséges volna-e, hogy ismét egy uj harmincz éves háboru törjön ki, miután husz éven át készittetett az elő a szószékeken, a sajtóban, és dalokban? [2]).

HUSZONNYOLCZADIK FEJEZET.

Schweiz.

Schweiz, e kicsiny, de fekvésénél fogva igen fontos állam, e kor háboruiban a gyenge minden bajainak ki volt téve; s majd egyik majd másik hatalmasság sértette meg területét és alaptörvé-

kiket hallatlan barbársággal gyilkolt le az ellenök fellázadt néptömeg. Ausztria meghazudtolta azon terjesztett hirt, mintha ő maga adott volna jelt amaz iszonyu mészárlásra s fizette volna a fejeket. Ő jutalmazta a hüségeseket, s hosszu ideig ostromállapotban kellett tartania Galiciát. Aztán nov. 9-én három védhatalmasság Ausztriába kebelezettnek nyilvánitotta a krakói köztársaságot, a lengyel nemzetiség ez utólsó maradványát. Olly két tény, mellyek jövőben hangosan fognak beszélni.

[1]) „Ki az Istent sértegette, egy királylyal méginkább szembeszállhat“ irja Herwegh; „Nagy vétkeket, véres óriási büntényeket akarok. Szünjék meg már valahára e köznapi morál, ez unalmas erény“ mondja Mair Vilmos; Tchech szerint „Németországnak gyökeres vallási és társadalmi átalakulásra van szüksége: ha ez által az állam és egyház tönkre mennek, annál jobb; a társadalmi ember annál tisztábban fog majd előtünni.“ Ugyanezt ismétlik Heine, Hoffman von Fallersleben, Freiligrath . . .

[2]) E jóslat teljesedni látszott az 1848-iki forradalomban; de csakhamar minden a régi kerékvágásba tért vissza; a szabadság egyébiránt nyert az által, mert majd mindenütt megszüntettek a nemesi birtokok és a szolgaság, s felszabadittatott az egyház, minélfogva a katholika is türetett.

nyeit. Napoleon alatt Genf és Vallis Francziaországgal egyesittettek; Tessin cantont Olaszország csapatai foglalták el; a többiek egységes alkotmányt kaptak (1803), melly sem szokásaiknak, sem szükségeiknek meg nem felelt. Szövetségféle volt az, mellyben a parasztok egyenjogusittattak a politikai ügyekben; eltörültettek az egyházi törvényhatóságok; minden cantonban egy nagyobb és egy kisebb tanács alakittatott; a demokratikus előjogok szükebb határok közé szorittattak; Freiburg, Bern, Solothurn, Basel, Zürich, Luzern polgármesterei viselték évenként felváltva az országos főbiróságot, s központját képezték a diplomacziának. Az a haszna volt azonban Schweiznak a háboru viszontagságaiból, hogy eltávolittatott tőle Ausztria, melly kezdettől fogva mindig ellenségének mutatta magát, s a rázkódásokból uj életet, kedvet a művészetekhez, és társulási szellemet látszott meriteni.

Napoleon bukásakor ismét idegen seregek által árasztatott el, s ujbóli kiegészittetése és függetlensége iránt kapott igéreteket. Európa legemelkedettebb részét foglalván el, erőd gyanánt tekinthető, melly hatalmas államok fölött uralkodik, mert birja a Jura keleti lejtőjét, nagy részben födözi Francziaország határvonalát, s az Inn, Ticino és Rajna magas völgyei által a Duna, Pó és Alsó-Rajna medenczéivel áll összeköttetésben, miért is a hatalom, melly ott uralkodnék, könnyen megtámadhatná a többieket. Európa bé kéjére nézve tehát igen fontosnak találtatott semlegesitése, azon egyetlen föltétel alatt, hogy tartsa meg szervezete kül alakjait és régi területét. A cantonok tehát, sok rázkódás után, örökös szerződésre léptek, s ujra alkottatott a szövetség (1815), hozzáadatván Genf és Waadt földe, Gex egy része s az egész Leman; illy módon a Jura lett Francziaország határa; Savoyában egy semleges vonal az Annecy tótól a Bourget-tig és a Rhoneig nyult; a baseli püspökség egy része a hasonnevü cantonhoz, a többi Bern cantonhoz csatoltatott: a graubündeniek nem kapták vissza az olasz völgyeket; sem az erdei cantonok a ticinói kormánymegyéket, mellyekből egy canton alakittatott; a constanczi püspök hatalma megszünt a szövetség fölött. Ennek harminczezer főnyi hadsereget kellett tartania, mellynek segélyéhez szükség esetén minden cantonnak joga volt. Sándor orosz czár, mestere La Harpe tanácsára, magának tartotta fenn ez állam ujra szervezését, miért is sok jó intézmény megőriztetett ott; de kevésre mehettek, kik minden egyes canton absolut felsősége s garancziák mellett buzogtak egynek tulsulya ellenében.

A huszonkét canton követei, évenként felváltva Zürichben, Bernben, Luzernben összeülvén, a közügyet tárgyalják, és utasitás szerint szavaznak; minden canton egy szavazattal bir, a többség dönt. E gyülést illeti a béke és háboru fölötti határozat joga, s a belviszályok kiegyenlitése. E félig meddigi egység, akadályozván a cantonok részletes szövetkezését, nem tette semmivé az egyes cantonok függetlenségét; de a szövetséggyülés souverain hatalomnak nyilvánittatott, ugy azonban, hogy kötve legyen az utasitásokhoz, mellyeket minden egyes canton adott követeinek; mintha csak az idegenek, kik a szövetségi szerződést mondolták, meg akarták volna gyengiteni az egyes cantonok demokratikus elvét, s egyszeramind alábbszállitani az ország függetlenségét. Továbbá azon rendelkezés, mellynél fogva a cantonok, bár nagyon különböznek egymástól erőre nézve, egyenlő szavazattal birnak, akadályozta a nagyobbak felülkerekedését, de lassitotta a határozatok hozatalát.

S bár a szövetségi szerződésen észre lehetett venni az idegen befolyást, s amaz elhamarkodást, melly ama kor minden tényeit jellemzi, az országnak mindamellett is előnyére szolgált az. Mert a forradalom előtt, bár köztársaságnak czimezte magát, csak olygarchiák voltak ott alattvalókkal s egy, a czigányok vagy páriákhoz hasonló, kizárt néposztálylyal (Heimathlosen), melly jogok és törvények nélkül élt. A szerződés megszüntette ama fonákságot, minélfogva a tartományok egymásnak voltak alárendelve, s következésképen az erkölcsi romlottságot is, melly a hivataloknak az alárendelt helyeken áruba bocsátásából származott; meg lőn szüntetve minden rangfokozat a cantonok között; eleje vétetett azon esetnek, hogy schweizi küzdjön schweizi ellen: jóllehet a vérvásár tovább is üzetett, s csapatokat szolgáltattak Német-Alföldnek, Franeziaországnak, Nápolynak, Spanyolországnak; mi annál méltóbb a megrovásra, mert többé nem a szövetséges királyok diszőrségeül, hanem a népek ellen szolgáltak poroszlókul.

A cantonok külön is alkotmányozták magukat az általános alkotmány mintájára, összébb vonván a közjogokat, s megszilárditván a senatusok aristokracziáját, nem csekély hátrányára a városi népségnek, melly viszont a vidékiekkel szemközt állott előnyben; kivéve a régi demokratikus, vagy az uj cantonokat, mellyekben nem voltak hatalmas családok. Uri, Schwyz, Glarus, Zug, Appenzell, Unterwalden, tiszta demokratiák lévén, közgyüléseken választják tisztviselőiket s határoznak érdekeik fölött. Grau-

bündenben a legfőbb hatalom a huszonöt község tanácsainak és helyhatóságainak egyeteme által kezeltetik; e községek ugy tekinthetők mint megannyi apró köztársaságok, mellyek három szövetségben csoportosulnak. Más cantonokban a felsőséget egy nagy tanács gyakorolja, mellynek nevezését azonban St. Gallen, Aargau, Thurgau, Tessin, Waadt, Genf, Wallis a népre bizzák; mig Freiburg, Bern, Solothurn, Luzern, Schaffhausen, Zürich, Basel majdnem csupán a polgárokra szoritják. A községek helyi ellenállásukkal akadályozzák a törvényhozó hatalmat, s ragaszkodnak előitéleteik és visszaéléseikhez; nem engednek uj adókat kivetni, következésképen lehetetlenitik a régi fonák adó-rendszer megszüntetését; összezavarják a hatalmakat, irigy vetekedéseket támasztanak, megfeledkeznek az ország nemzetiségéről. Poroszország királya 1815-ben csak egy alkotmány-ellenes rendelet által szüntethette meg Neufchatelben a kinzást.

A schweiziakat sem eredet, sem hit, müveltség, vagy nyelvegység nem köti össze. Román Schweizban, melly a Jura keleti lejtőjét, Neufchatel tavát, a genfi tó északi partját s a Sion alatti Rhone völgyét foglalja magában, a keleti rész reformált, Freiburg buzgó katholikus, az iparos Neufchatel protestans. Németek itt kevesen vannak, ellenben zömét képezik a népnek német Schweizban, melly a Rhone medenczéjének egy csekély részéből, aztán az Alpesek északi lejtőjéből s a Jura keleti elágazásaiból áll. Ott a reformált vallás az uralkodó, de a régi cantonok hűk maradtak a katholikához, mellynek létöket, müveltségöket, szabadságukat köszönik. Genf nem olly buzgó kálvinista többé mint volt egykoron, s az ottani katholikusok a külhatalmak védelme alatt állanak. Olasz Schweiz egészen katholikus. A Graubünden cantont képező öt völgyet román és német eredetü népkeverék lakja. E canton egyébiránt legkevésbbé népes, bár legkiterjedtebb.

A békében jobban berendezték magukat a cantonok: gondoskodtak codexekről, s Tessin cantoné az olasz mintájára készült; a genfi, Belot tanár müve, törvénykezési eljárás tekintetében minden ujabbkorin tultesz. A Szent-szövetség fenyegetései gyakran kényszeritették a schweiziakat, majd hogy felmondják a szállást a politikai menekülteknek, majd hogy tiszteletben tartsanak olly belintézményeket, mellyeket czélszerütleneknek ismertek fel; mig ők a szomszédok részéről nem részesültek többé a régi kereskedelmi kiváltságokban. Haladtak a müveltség és jólétben; a nyugati és északi cantonokban virágzott az ipar; Genf, Neufchatel s

méginkább Basel a legszilárdabb kereskedelmi piaczok közé tartoztak; országutak könnyitették a hegyi átmenetet, mi némelly cantonoknak egyedüli pénzforrása; a nevelés terén megbámult rendszerekkel tettek ott kisérletet; a börtönök javitásában a legjobb példával jártak elül. De nem volt könnyü dolog terjeszteni az egyenlőséget, s megszüntetni a növekedő müveltséggel összeférhetlen kiváltságokat; Genf minden törvényes javitást visszautasitott; Tessin canton azonban saját alkotmányának átalakitásába egyhangulag beleegyezett.

Az ujitásoknak a lökést a szabadkőmüves társulatok adták meg s képezték központját, mellyek ott a hires La Harpe és Zschokke, a történetiró, árnyában annyira növekedtek, miszerint 1818-ban a berni páholy Sussex herczeg nagymestertől kieszközölte, hogy függetlenül alakithassa magát a franczia országi Nagy-Orienstől. Majd a német Felvilágosultak (illuminatusok) is egyesültek ott, különösen a porosz Grüner Justus tevékenysége által, kinek olly nagy része volt Poroszországban a Tugendbund megalapitásában: aztán az olasz és franczia Carbonarik, kik tömegesen érkezvén oda a bukás után, páholyokat alakitottak hazájuk határán; ezek példájára dal, müvészet, s különösen czéllövészeti társulatok keletkeztek, mellyek mindnyájan politikai, némellyek egyszersmind társadalmi változásokat czéloztak, s a javitást Schweiz isméti egységesitésébe helyezték.

Az igy elkészitett gyúanyagokhoz csak szikra kellett, s azt is megadta a 30-iki forradalom. Kikiáltatnak a nép jogai; ezer meg ezer aláirásokkal ellátott kérvények követelik a reformokat; az aristokraták nem támaszkodhatnak az idegenekre, kik saját védelmökkel vannak elfoglalva, sem az osztrák csapatokra, mellyek Tirolt és Olaszországot tartják szemmel; mindenfelé külcsapatok szerveztetnek, mellyekkel a fő-helyek ellen indulván megváltoztatják azok alkotmányát, eltörölvén a születés és helyi kiváltságokat; s alkotmányok készittettek, mellyekben el lőn ismerve a polgárok egyenlősége, a három hatalom külön állása, a sajtó és személy-szabadság. Neufchatel meg akarta magát váltani Poroszországtól, de ez véres boszut állott rajta. Baselben kemény harcz folyt a város és vidék között; s egész Schweiz részt vett abban, mert a kevesek vagy a többség uralmáról volt szó; végre is a baseli vidék elkülönittetett a várostól.

Illy elkülönités más cantonokban is történt, növelvén a szakadást. Eközben meg lőn szüntetve a születési kiváltság, nem

volt szabad czimeket és nyugdijakat fogadni el a külföldtől, betiltattak a hitbizományok, megengedtetett a jószágok megváltása; a törvénykezés nyilvánosnak, a birák a végrehajtó hatalomtól függetleneknek nyilvánittattak; a kérvényezési jog mindenkire kiterjesztetett, a sajtó felszabadittatott. De nem állapittatott még meg a pénz és mérték-egység, nem a vétkesek kölcsönös kiszolgáltatása; nem gondoskodtak szövetségi egyetemről, s igy az ifjak ellenkező tanokat valló országokban neveltettek: a közigazgatás, mellyet előbb a nagyobb házak minden dij nélkül kezeltek, a demokracziában költségessé vált. Hátra volt még a szerződés ujraszerkesztése, melly, mint minden egyéb okmány 1815-ről, kontármű lévén, nem határozta meg jól a cantonok egymáshozi viszonyait. Ezek kezdetben tisztán védelmi szükségből lépvén frigyre, soha sem fogamzott meg köztök egy erős és átalános szövetség eszméje; s a hév, melylyel, mihelyt lehetséges volt, a Napoleon által rájok tukmálttól szabadulni igyekeztek, mutatta, mennyire fölényben volt nálok az önkormányzat érzete. De 30 után a demokraták, kik az apró cantonok ellenzékével találkoznak a gyülésen, különösnek találják, hogy a kicsinyek ellensulyozzák a nagyokat; hogy pásztorok és parasztok annyit érjenek mint a müveltek és ügyjártasak: a nagyravágyók nagy hivatalokat szeretnének, minők csak terjedelmes köztársaságban találhatók: a nagy cantonok szorosabb egységet ohajtanának, főleg Bern, melly uralkodó lenne, s kezelné a kormányt és nemzeti kincset. E törekvésnek határozottan ellene szegezik magukat az ős cantonok, mellyek részletes souveraivitásukban vannak fenyegetve; a rádicalis és aristokratikus cantonok pedig ellenkező okokból küzdenek az ellen. Schweiz illy módon demagogikus szenvedélyek által szitott folytonos viszályok szinhelye lön: a jó hazafiak közé utopisták vegyülnek, kiknek semmi veszteni valójuk nincs, s menekültek, kik minden conservativ intézmény iránt gyülölettel vannak eltelve: a szabadság olly szélsőségig vitetett, hogy minden egyes község részére függetlenséget követeltek.

A szabadság tehát csak névleg létezett, miután az erő jutott uralomra; s szabad csapatok alakittatván, oda lett a választások és határozatok függetlensége. Minden canton vérrel fertőztette magát harczban és bitófákon; Genf, az értelmiség és ipar fővárosa, három véres forradalmat inditott, mindig demokratikusabb és protestans szellemben; más cantonok elforgácsolódtak, ugy hogy most huszonhétre lehet tenni számukat; sőt Wallisban a ti-

zenhárom decuriák mindenike különvált: az alkotmányok minden évben változtak, növelvén a megalázottak és szenvedők, s következkezésképen a nyugtalanok számát.

A politikai kérdések közé vallásiak is vegyültek. A bécsi congressus, miként másutt, itt is figyelmen kivül hagyta a fajokat vagy a lelkiismereteket, katholikusokat és latinokat reformatusok és németekkel kevervén össze; a katholikus Freiburgnak a protestans Murtent, a protestans Bernnek a baseli püspökséget adták kárpótlásul: a schweizi püspököknek nincs metropolitájuk, miért is a nunciustól függnek; a ritusok sincsenek összhangban a közigazgatási formával. A katholikus Luzern legradicalisabb canton volt: a három ősi canton katholikus, demokrata és conservativ: Bernben mind a bukott aristokratia, mind a helyébe lépett liberalismus protestans: uj életre látván kelni a vallásos érzelmet, Zürich szabadelvüi az által akarnak annak gátat vetni, hogy Strauss Fridriket hivják meg tanárnak, ki tagadja Krisztus istenségét (421. lap); de a nép elüzi ezt, s megbuktatja kormányát, melly olly kevéssé értette meg öt. A három vezér-canton közül egyedül Luzern volt katholikus, jóllehet a cantonok felénél több vallja e hitet; miért is nem tarthatta fenn az egyensulyt a másik kettővel szemközt. Bern, melly mind népessége (365,000) mind gazdagságánál fogva legtekintélyesebb volt, egész Schweiz központjává ohajtván lenni, a katholikusokat igyekezett pártjára vonni: és sikerült is az neki, midőn a radicalis párt képviselőjéül vetvén fel magát, hét, részint protestans részint katholikus cantont, s magát Luzernt is, véd és daczszövetségbe vonta; s egy, Badenben tartott gyülésen katholikus ellenes határozatok hozattak. Róma tiltakozott, s meg nem hallgattatván átokkal sujtotta öket.

Aargauban, melly alárendelt tartományból független canton lett, nem volt ősi nemesség, nem nagy város, melly tüzhelyül szolgálhatott volna a politikai cselszövényeknek; miért is 1830-ban minden nehézség nélkül népiesen szervezhette magát. De százhatvanezer lakói közül kilenczvenezer protestans, miért is elnyomólag bánnak a katholikusokkal, kik viszont, gazdag kolostoraikra támaszkodva, nem csekély ellenállást fejtenek ki. 1840-ben tiz évi kisérlet után felülvizsgáltatván az alkotmány, a katholikusoktól megtagadtatott a jogegyenlőség. Luzern ellenben, felülvizsgálván alkotmány-szerződését, visszahelyezi jogaikba a katholikusokat, s illy módon felmondja a szövetséget s a badeni czikkelyeket. A többiek dühbe jönek; s Bern, Aargau, Solothurn, Basel

vidéke és más protestansok fegyvert fogván Muri apátság uradalmába törnek (1841), erőszakosan elüzik a szerzeteseket, eltörlötteknek nyilvánitják a kolostorokat, elkobzottaknak javaikat; s félelmet és halált terjesztve hajtják végre határozataikat.

A 15-iki szövetség-szerződés biztositja „a kolostorok és káptalanok létét és javait.“ Várni lehetett tehát, hogy a szövetség megfogja akadályozni ez erőszakoskodást: de a központi kormánynak nem volt ereje érvényesiteni saját határozatait; azonkivül Bern, egyik igazgató canton, Aargau pártjára állott; s a protestansok ama czikkelyre támaszkodtak, melly minden cantonnak jogot ad saját belügyét tetszése szerint intézni: a diplomaczia bekeveredik a dologba: Ausztria fenyegető fellépésével növeli az izgatottságot.

Luzern, melly mialatt a protestansok kezében volt a közigazgatás, két franciskánus kolostort törült el, változtatván a kormányt, arra kérte a pápát, hagyná jóvá a megtörtént dolgot, miután nem volt időszerü ujból helyreállitani a kolostorokat. A pápa beleegyezett, azon feltétel alatt, hogy jószágaikból egy közös seminarium alapittassék; egyszersmind óhaját is kifejezte: bizatnék az jezsuitákra, kik már más cantonokban is gyakorolták e tisztet. Engedve e kivánságnak hét atyát hivtak meg Freiburgból, mi tüzbe hozta az ellenpártot; Luzern szilárdan állott határozata mellett, mint ki függetlenségét látta megtámadva; más cantonok kedvező alkalomnak találták ezt, hogy boszújokat töltsék, megtörjék Luzernt, szabad folyást engedjenek gyülöletöknek a jezsuiták ellen [1]), s megalapitsák az egységes köztársaságot. Összeesküvés jött létre (1844 decz. 3), mellynek czélja volt meggyilkolni a luzerni tisztviselőket, mi azonban nem sikerült. Ekkor fegyveres kézzel törtek be a szabad csapatok, de részint leölettek, részint szétszórattak. Vezérök Dr. Steiger, miután elitéltetett s kegyelemért esedezett volna, szökéssel mentette meg életét. Ha párthivei diadalt ülnek e fölött, természetes dolog: de hogy kormányok is tapsoljanak, ez arczúl-csapása az erkölcsiségnek, mellynek csak egyetlen itélete van mindaz irányában, ki saját hazáján erőszakot

[1]) Hogy a *jezsuita* ott úgy mint másutt, puszta párt-elnevezés, világosan kitünik Albrecht *Felhivásából a schweizi nemzethez*, mellyben mondatik: „Ki kül hatalmakkal ijeszt bennünket, nem ismeri a közszellemet, melly országunkon kivül uralkodik; ki ezt teszi, nemzeti erélyünket árulja el; az illyen conservativ, pietista vagy jezsuita.“

követ el. Rövid idő alatt Leu, a katholikus párt feje Luzernban, ágyában gyilkoltatott meg. A pártok, mellyek illy eszközökhöz folyamodnak, önmagukat ítélik el. A szövetséggyülés nem bátorkodott megsérteni sem a türelmet, sem egy tagjának függetlenségét; de fenyegető szavak hangzottak, s titokban készült a háboru.

Mit érnek most már a szó és törvényességi harczok vagy a szövétségi vitatkozások, midőn fegyvert szoritanak a markok, s a lelkiismeret tiltakozásai és az okoskodás bizonytalanságai naponként az erő határozatának vettetnek alá? És erőszakkal törtek be ujra Luzernbe, (1845 apr. 1), Ochsenbein vezetése alatt; erőszakkal döntetett meg Genf kormánya (1846 okt. 8), melly pedig általános szavazat utján választatott, s más, határtalan demokraczián alapuló statutum léptetett életbe, egyetlen gyülekezettel, mellyben mindenkinek szava van, s melly választja a tisztviselöket; s mindazt elüzvén vagy kizárván, ki a tömegből felküzdötte magát, ki valamivel birt, ki dij nélkül szolgált, maga a társadalmi együttélés alapjait is felforgatással fenyegetik. A megfélemlitett határos hatalmak fenyegetőzve fegyverkeznek; Luzern, Freiburg, Wallis, Scwhyz, Uri, Zug, Unterwalden katholikus cantonok védelmi szükségből szövetkeznek, mindamellett eljárásuk mint törvénytelen helytelenittetik, s a szövetséggyülésen e külön szövetség feloszlatását sürgetik. Hogy e czélra elegendő szavazatot nyerjenek, több cantonban részletes forradalmak indittatnak: de Ochsenbein, elfoglalván a szövetséggyülés elnöki székét (1847 jul.), többé már nem a jezsuitákról vagy szövetségről, hanem Schweiz egységéről beszél, s Bern helvét kormányt alakit. A nép részint fegyvert fog, részint tömegesen zarándokol Einsiedelnbe és Flue Miklós sirjához; a katholikus cantonok tiltakoznak a határozatok ellen, mellyek függetlenségöket fenyegetik, s fegyverrel készülnek megvédeni lelkiismeretök szabadságát s azon jogot, hogy önállólag intézhessék belügyeiket. Testvér vér szennyezi be Schweiz nyugalmas völgyeit, s a különvált rész legyőzetik (nov.).

Most uj alkotmány készitéséhez fogtak, mellyet 1848 szept. 12-én elfogadott a szövetséggyülés. A szerint a szövetséggyülés, melly Bernben székel, áll egy nemzeti tanácsból s az államok egy tanácsából. Amannak tagjait, minden tizenkétezer lakos után egyet, a cantonok választják, három évre terjedő hatalommal: a másikba minden canton két egyént választ. A nemzetgyülés egy, hét tagból álló szövetségi végrehajtó tanácsot választ, mellynek hatalma három évre terjed s egészen ujból alakittatik; mind ennek,

mind az egész szövetségnek élén egy elnök és egy alelnök áll, kik évenként változnak, s csak egy évi időköz után választathatnak ujra. A hadügyek, szövetségek, szerződések, külügyek, pósták és vámok a szövetségi gyülés körébe tartoznak. Továbbá a szövetséggyülés által választott tizenegy rendes és tizenegy póttagból álló szövetségi törvényszék itél a polgári ügyekben a cantonok, vagy ezek s a szövetség, vagy a cantonok és szövetség s az egyesek között.

Adja Isten, hogy Schweiz képes legyen kibékiteni az erőt a szabadsággal; ha nem bukott el ziláltságában, ne bomoljék fel most, midőn erőteljes összhang uralkodik viszonyaiban; s központositván a hatalmat a nélkül hogy a cantonok egyedi létét, s a kormányok és birtokok ősi formáit megsemmisitené, szolgáljon példányképül a köztársasági alkotmányok kedvelőinek.

HUSZONKILENCZEDIK FEJEZET.

Scandinavia.

A forradalom uralkodókká lett katonái közöl Bernadotte volt az egyedüli, ki megtartotta a trónt s dynastiát alapitott. Mint önkéntes a királyi tengerész-ezredben sergeant major tisztséget viselt, midőn kitört a forradalom, melly őt fejedelemségre, majd a svéd trón lépcsőire volt emelendő. Régi köztársasági katona lévén, meg tudta őrizni saját személyiségét, midőn a legtöbben elhomályosittatni engedték azt Napoleon rendkivüli egyénisége által; ugy hogy egyedül ő ötlött szemébe egy népnek, melly királyt keresett e fényes csillag bolygói között. Mostantól kötelességének tartotta kiváló figyelemmel lenni Svédország érdekei iránt; s minthogy ennek sem oka nem volt gyülölni az angolokat, sem módja kereskedelem nélkül élni, ő vonakodott hozzájárulni a szárazföldi zárlathoz, s innen származtak a kellemetlenségek, mellyek Napoleon régi tábornokából annak tevékeny ellenségévé változtatták őt át. Némellyek azt állitják, hogy Bernadotte maga ösztönözte a királyokat Franciaország ura ellen; mások szerint közbenjáró lett volna azok és Napoleon között; mások azt mondják, Napoleon helyét szándékozott elfoglalni; mások szerint ismét a régi jacobinusokkal értett volna egyet a franczia köztársaság feleleve-

nitése iránt. Mindezt, s még többet is mondanak: de a tény az, hogy a bécsi congressus megtartotta őt királyságában.

Norvégország.

Pomerániának a kieli szerződés szerint (1814 jan. 14) Dániához kellett volna csatoltatnia kárpótlásul Norvegiáért: de nem tévén ez eleget kötelezettségeinek, Svédország fegyveres kézzel foglalta el Norvegiát (1814 május), s a bevégzett tényt minden kárpótlás nélkül elismertette; aztán, nem bizván hozzá, hogy háboru esetén megőrizhesse, Pomeraniát és Rügen szigetét Poroszországnak adta el öt millióért.

Illy módon egyesittetett két ország, mellyek teljesen különböző alkotmánynyal birtak. 1814-ben összeülvén az országgyülés négy nap alatt elkészitette a norvég alkotmányt, mellyet a bécsi congressus késedelem nélkül megerősitett. Nagyon hasonlit az amerikaihoz; demokraczia királyi trónnal, mi helyén van olly országban, hol a hübérség soha sem vert gyökeret, hol a pórnép mindig szabad, s a birtok apró részletekre osztott volt. Minden huszonöt éves norvég választó, ha birtokos, vagy élethossziglani haszonélvezője vagy bérlője valamelly birtoknak, vagy városi polgár; harmincz éves korában választható, föltéve, hogy nincs az udvarnál, vagy valamelly miniszteriumban alkalmazva, nem nyugalmazott, vagy nem alárendelt valamelly kereskedelmi házban. A szavazás nyilvánosan történik. A hároméves parlament (storthing) önmagát hivja össze, s a törvény, melly három legislaturán keresztül ment, nem szorul királyi szentesitésre. S az öröklési nemesség eltörlése e nélkül ment végbe. Nincs tisztességes keresetmód, melly ott képviselve nem volna, miért is mindenféle állásu emberek jelennek meg az országgyülésen: az elnök és alelnök minden nyolcz napban változnak, s az ülés kezdetén a storthing negyedrésze felső kamrává választatik (lagthing), melly határoz az alsó kamra (odelsthing) javaslatai fölött, s itél az az által vádolt miniszterek ügyében. A miniszter nincs jelen a vitatkozásokon. Nem csak hogy igen szabad ott a sajtó, hanem a kormány még kedvez is a lapoknak, felmentvén azokat a pósta dij alól. A halálbüntetés ismeretlen. A cultus igen költséges, mert majdnem mind megtartattak a czeremoniák, mellyek a lutheranismus előtt szokásban voltak. 1845 juniusban határozatba ment a katholikusok felszabaditása, mig Svédhonban perbe fogatik, ki elhagyja a lutheranus egyházat. Az egyszerü erkölcsökkel biró Norvegia tehát élvezi a szabadság jótéteményeit.

Svédország.

A hübérség 824 felé hatolt be Svédországba, midőn Brandtassund irtott földeket adott alattvalóinak müvelés alá katonai szolgálat vagy megfelelő adó kötelezettséggel. A korona aztán saját souverainitását másokra ruházta, e földek egyenes uralmával; de nem lévén ott sem helyettesitési törvény, sem elsőszülöttségi jog, valódi aristokracziáról nem lehetett szó. XIV. Eric, Wasa Gusztáv fia, volt az első, ki nemesi czimeket hozott be (1562), mellyek aztán megszaporodtak az egymást követő háboruk alkalmával: de az illy nemes tisztek nem voltak függetlenek a koronától, sem testületet nem képeztek; ellenben a papság, melly nagyszerü elidegenithetlen uradalmakkal birt, tág körü hatalmat élvezett. A városi népség, szegény és ipar nélkül lévén az ország, nélkülözte az erőt; a parasztok képezték a népesség zömét; ezek szabadok voltak, katonát nem a hübéruraknak, hanem a királynak adtak; vadászat végett folytonosan fegyverben voltak, s azért soha meg nem hódittattak. A választás alá eső korona mind szigorubb megszoritásokkal adományoztatott. Már a XIII. századtól egy souverain tanács hányta meg a kormány-ügyeket; melly senatust a király nevezte ugyan, de az országos rendek letehették. Az Oxenstierna ministersége alatt életbe léptetett alkotmányt III. Gusztáv megszüntette 1799-ben; IV. Gusztáv Adolf letétetvén Södermanland herczege (304. lap.) által, (1809 jun. 6), a rendek egybeültek, és sebtében uj alkotmányt ütöttek össze. Egyedüli czéljok a királyi hatalom megszoritása lévén, minden követ járult ahhoz valamelly javaslattal, s mindezen javaslatok elfogadtattak, anélkül, hogy rendezésökkel törödtek volna; miért is igen zavaros ez alkotmány, s részben hasonlit a régi Oxenstiernaféléhez.

Az országgyülés áll a nemesek, a papság, a városi és vidéki nép kamráiból. A papi rendet, mellynek látható feje a király, az upsalai érsek, tizenegy püspök, s az egyházmegyék papjai által választott követek képezik. A lutheranismus keveset változtatott a népen, melly nem volt arra elkészitve, s a papság igen gazdag, a cultus fényes. Swedenborg Illuminatusainak felekezete számos követőkre talált ott. A király mintegy kétezer négyszáz családot emelt nemességre, s iratott az aranykönyvbe; a nemesek száma változhatlanul meg van szabva; minden nemes családfő, akár érdemes akár nem, tényleges tagja a kamránák. A nemesi földek adómentesek. A városi polgárok a nyolczvanöt város választottjai által képviseltetnek, melly városok lakóinak száma nem megy

többre 280,000-nél; a vidéki követek kerületekként választatnak, s birtokosoknak kell lenniök; a nem birtokosok semmiféle képviselőséget nem vállalhatnak, bármilly tanultak, vagy gyárfőnökök vagy törvénytudók legyenek. A parasztok rende 2.600,000 egyént foglal magában, kik kétharmadát birják a földnek. A rendek minden ötödik évben összeülnek, hogy megvizsgálják a számadást, s megszavazzák az adót, s külön rendek szerint szavaznak; illy módon az utólsónak buknia kell, mert ha három rend elfogad valamit, a negyedik tiltakozása mit sem ér. Egyedül az alaptörvényekre nézve kivántatik egyhanguság; s a törvényjavaslat fölött mindjárt vitatkoznak ugyan, de csak a jövő ülésszakban, tehát öt év mulva szavaznak. Ennél fogva igen nehéz ott a határozat-hozatal. A király megállapitott formák szerint, s egy kilenctagú államtanáccsal kormányoz, kiket, mint átalában minden hivatalnokot és diplomatát, ő nevez; ha egy évig távol van, a trón üresnek nyilvánittatik.

Az országos rendek egy igazságszolgáltatási gondnokot neveznek, kinek kötelessége őrködni a törvények szigoru megtartása fölött, s egy alkotmány-bizottmányt, melly maga elé terjesztetheti az államtanács szóbeli pereit, s szükség esetén vád alá helyezheti a minisztereket. A sajtó szabad; de a Cancellár elnyomhatja a lapokat. Esküdtszékek egyedül sajtóvétségekben itélnek. Svédországnak sajátságos intézménye a közvélemény itélő-széke (opinions namud), egy neme az ostracismusnak, melly igen alkalmas a végrehajtó hatalom tulkapásainak meggátlására. A törvényhozásban sokat megtartottak a régiből; és soha sem lőn kihirdetve a király által 1833-ban rendezett törvénykönyv.

Könnyen belátható, miszerint az alkotmányban nem uralkodik egyenlőség; a kevésbbé számos rend birja a hivatalokat, nyomósabb szava van az országgyülésen, megveti a kereskedelmet, melly elveszne, ha idegenek nem öntenének bele életet. Minden iparág előjogokban részesül, kivéve a földmüvelést; e megkülönböztetések sarkalják a hiuságot; s a testületi szellem kárára van a személyes erkölcsiségnek.

A katonai rendszer jó, s különös említést érdemel az indelta hadsereg. Régente a birtokosok birtok-aránylag bizonyos számu emberekkel tartoztak kisérni a királyt háboruba; s a gazdagabbak, kik lovon szolgáltak, választási jogot és nemességet nyertek. XI. Károly elégtelennek látván az állam-pénztárt egy állandó hadsereg fenntartására, az 1680-iki Reductio által

igen sok birtokot szállitott vissza a koronára. Ekkor zsoldos ezredeket állitott (vaerfvade); a tiszteknek és altiszteknek (bostelle) zsold helyett jószágokat adott: a tartományoknak továbbra is kötelességök maradt katonákat szolgáltatni, kik szükség esetén kivül, elszórt házacskákban laknak, s fizetés helyett földet kapnak művelés végett: illy módon Svédország lényegesen nemzeti csapatokra tett szert, mellyek nem puhulnak el béke idején. A tisztek közül sokan polgári hivatalt is viselnek.

Meghalálozván XIII. Károly (1818 febr. 5), Bernadotte, miután Norvegiában egy hirtelen kitört forradalmat elfojtott, mindkét országban megkoronáztatott. Vallást, politikát változtatni tudó, s inkább tények mint eszmék embere lévén, fenntartotta méltóságát szemben a Szent-szövetséggel, melly szabadság ellenes tanácsait akarta rátukmálni. Hosszu életén át († 1844 mart. 8) fogadott hazája felvirágoztatásán munkálkodott; daczára a trónkövetelő dynastiának s a szabad sajtónak, fenn tudta tartani a békét; nemzetgazdászati csodákat müvelt; s bár sok elemi csapás érte az országot, a svéd adósságot majdnem egészen törlesztette, Norvegiáét pedig felére szállitotta alá. Svédországban javulásnak indul a földmüvelés, s mig előbb sok magot szállitott be, most már ki is vihet; 1805-től 28-ig tizennyolcz száztólival szaporodott a népesség; de nagy ott a szegények száma.

Különösen gazdagok a timsó, kékeny (kobalt), ón bányák; a kongsbergi ezüst-bányákban szorgalmasan dolgoznak; a vas legjobb egész Európában. Tengerészete kitünő, mire nagy szükség van olly országban, mellynek határai kilencz tizedrészben tengert érintenek, s nem is jár nagy nehézséggel előállitása, mert az erdők pompás épitkezési anyagot szolgáltatnak. 1832-ben a tavak között a Trolhätta és Gotia csatornák nyittattak, mellyek által össze lőn kötve a két tenger s megrövidült az út Oroszország, Anglia és Amerika között; 35-ben pedig nagyszerü országut nyilott meg a norvég alpokon keresztül. Egy, 1557-ben alapitott, a királytól független bank pénz-jegyeket bocsát ki, s három száztólira kölcsönöz a földmüveseknek és kereskedőknek. Mindenfelé gőzösök járnak, s most vasutakat terveznek, mellyek Stockholmmal és egymással összekössék a Kattegat, a Sund, a Balti-tenger s a Botni-öböl főbb kikötőit; mi által felszabadittatnék a sundi útvámtól, melly Svédországot Dánia adózójává teszi. A nemesség, bár minden polgári és katonai hivatalhoz előjoga van, azon mértékben szegényedik a mint a kereskedők emelkednek; s mig csak

nem régiben a földbirtok egy harmada volt kezei között, most már a polgárokra, vagy a parasztokra szállott át, vagy zálogban van: az egyházi méltóságokhoz nem nemesek is jutnak, kik illy módon képesittetnek, hogy az országgyülési követekre szavazó négy testület valamellyikébe beléphessenek. De az ország csak akkor fog teljesen zöld ágra jutni, ha a papi és néposztály szerepet cserélendnek, s ha Svédország szabad kereskedelme segitend a fa és a vas hiányon, melly Európában érezhető.

S a szomszéd Norvégia példája, nem különben ama mozgalom, mellyet a század sokféle viszontagságai, s a vitatkozások keltettek a szellemekben, már is jobb állapot utáni vágygyal dagasztják a kebleket. A választó jognak minden polgárra kiterjesztése; a négy rendnek egyenlő számú választókra szoritása; mindezekből alakitott egyetlen kamra, melly fejenként szavazzon, s válaszsza a felső kamrát, ezek az általános ohajtások. Azonban a bécsi Congressus által, miként másutt úgy itt is minden körültekintés nélkül egyesitett két különböző nép nem igen tud megegyezni; s a Dofrin hegyeken át Bernadotte által nyitott költséges út sem leend elégséges arra, hogy összekösse Svédországot Norvégiával, mellyet mind nyelve, mind a tenger közelebb vitt Dániához.

Dánia.

Dánia szük határok közé szorittatott, nem gazdag, s adósággal van terhelve a háboru következtében, mellyet azért vitt, hogy hü maradjon Franeziaországhoz. Jó kereskedelmi tengerészete nem csak az északi halászatokon, hanem Malesiában s a chinai vizeken is szerepel, bár Norvégia elvesztése által legjobb tengerészeitől fosztatott meg. Afrikai birtokait csak nem régiben adta el Nagy-Britanniának. Island olly fontosságra tett szert, hogy most már nem igen jutna senkinek eszébe, mint egykor, javasolni ama kiégett vulkán tölcsér elhagyását, s kevés lakóinak Jütlandba szállitását.

Másik kárpótlásul az elvesztett Norvégiáért Dánia a bécsi osztozkodáson Sund útvámját nyerte. Akkoriban ez csekélység volt, de a kereskedelem növekedtével annyira emelkedett, hogy most már az ország fő bevételi forrását képezi [1]). De az idegenek

[1]) 1844-ben majdnem hat millót jövedelmezett. 4465 angol, 3788 svéd, 2979 porosz, 2005 hannover és meklenburgi, 1267 holland, 763 orosz, 302 franczia, sat. hajó ment ott át.

szüntelen tiltakoznak a tenger e fonák elzárása ellen, s minden módot megkisérlenek annak kijátszására, ha már meg nem szüntethetik.

A dán monarchák, kik, miután a nép 1660-ban minden kiváltságáról lemondott részökre, absolut uralkodók voltak, semmit sem tettek a népért, azért is mindent sürgetni kellett ott, s minthogy előbb nem birtak intézményekkel, parlamentáris statutumot kértek: de némellyek a régi szokásra, mások az ujkori eszmékre akarták azt fektetni. VI. Fridrik, a régi feszes modorban neveltetvén, nem igen tanult mérsékletet szerencsétlen szövetségében Franciaországgal; mindazáltal országára nézve hasznosnak látta, ha hatalmát kissé szükebb körre szoritja. Félelmében az aristokratiától a polgárságnak kedvezett; a hivatalokra akademiai rangot kivánt, s a közigazgatási tisztviselőknek nemesi kiváltságokat tulajdonitott. Még 1815-ben tartományi gyüléseket igért, de szavát be nem váltotta, miglen a 30-iki forradalom ott is mozgalomba hozta a kedélyeket. Ekkor aztán kénytelen volt megadni az igért alkotmányt, tartományi, de csak tanácskozó gyülekezetekkel; országgyülésről, törvényhozó parlamentről, nyilvánosságról, adó-megajánlásról, vagy szabad sajtóról szó sem volt. E statutum szerint az ország négy részre oszlik; ezek: a dánszigetek, Jütland, Schleswig és Holstein herczegségek, mindenik egy részletes két évi tartamú gyüléssel, mellyek tagjai közvetlenül a birtokosok által választatnak, kik bizonyos adó-összeget fizetnek.

Bár csekélyek voltak, még is nagy örömmel fogadtattak ez engedmények: közben megerősödik a szabadelvü ellenzék, melly Jütlandban mindig monarchikus de demokratikus alappal, Holsteinban ellenkezőleg aristokratikusnak mutatja magát. A franciánál inkább ohajtották a norvég alkotmányt, melly a közjogon alapszik, társadalmi és politikai kiváltság nélkül. Keresztély Fridrik maga adta ez alkotmányt a norvégeknek (1814): ugyanazért midőn VIII Keresztély néven Dánia trónjára lépett (1839 decz. 3) reménlették, hogy ott is életbe fogja azt léptetni, ő, ki Olaszországban a szabadelvüekkel tartott: de atyja nyomdokait látszott követni, sőt a német tartományokat is le akarta igázni. Pedig hát látni volt, hogy az isteni jogra nem lehet többé támaszkodni, s hogy csak úgy szilárdithatja meg trónját, ha népszerüvé teszi azt. Fia, VII. Fridrik alig hogy trónra lépett (1848 jan. 20), csakugyan meg is adta az alkotmányt [1]).

[1]) Azóta a lelkiismeret szabadsága is kimondatott Dániában.

Miként láttuk, 1460 óta Dániával az Oldenburg-ház alatt Schleswig herczegség, azaz déli Jütland, a dán korona hübére, s Holstein herczegség, a német birodalom állama, egyesitve vannak, de olly módon, hogy az elválaszthatlanul összekötött két herczegség csupán függési viszonyban áll Dániához. Két ágra szakadván az Oldenburg-ház, egyik Dániában uralkodott; a holstein-gottorpi pedig a herczegségek mint Dánia hübéreinek nagyobb részét birta; mig egy részben, s bizonyos fontosabb ügyekre nézve, a két ág közösen gyakorolta a kormányt. Gottorp herczegei a roeskildei békekötés alkalmával (1658 máj. 8) souveraineknek ismertették el magukat: de a dán királyok soha sem vették le szemeiket a herczegségekről, s 1720-ban ujból urai lönek Schleswignek, 73 ban pedig Holsteint is visszaszerezték, mellyet aztán Oldenburg és Delmenhorst tartományokért cseréltek ki. A két herczegség azonban mindig különállónak tekintetett, s illyekül ismertettek el a bécsi békében is, melly által a dán király, mint Holstein herczege, tagja lett a német-szövetségnek, azonkivül hogy Lauenburgot kárpótlás gyanánt kapta Norvegiáért.

Most azonban Dánia uralkodóháza végéhez látszik közeledni; s az öröklés nem ugyanazon szabály szerint történik ott, Schleswigben, s Holstein és Lauenburg herczegségekben. Dániában az elsőszülöttség van megállapitva, s fiörökös hiányában, női ágon firól fira száll, minélfogva hesseni Keresztély Fridrik lépett a trónra, ki az előbbi király egyik nővérétől született: a herczegségekben ellenben a férfiaknak van előjoguk a koronára; de vita tárgya, mint kelljen azt értelmezni. Az orosz császári ház, melly elsőbbséget igényel magának a Holstein-Sonderburgiak fölött, igen nagy horderejü nyeremény nek tartaná, melly neki a német-szövetségben széket adna. 1846 julíusban Dánia királya kijelentette, miszerint a német herczegségek továbbra is részét képezendik amaz országnak; de Holsteint illetőleg nem nyilatkozott illy határozottan. E nyilatkozat ellen erősen tiltakoztak, s még inkább, midőn VIII. Keresztély halála közelebb hozta az idegen öröklés eshetőségét. VII. Fridrik összehivta az alkotmányozó gyülést, mellyben Schleswig és Holstein herczegségek is egyenlő számu követek által lettek volna képviselve. Ez által hitte azokat kiengesztelhetni a szabadságban: de ama kor a forradalmak kora volt; a herczegségek fegyverrel tiltakoznak, s az egybegyült német parlamentet hivják segélyül. Dánia legyőzi a lázongókat; azonban Poroszország ezek pártjára kel, mint végrehajtója a német gyülés rendeleteinek; s

csaták és fegyverszünetek váltják fel egymást nyomoruságosan, függőben hagyván ama szegény országot.

Tény, mikép a Dániához csatolt német népek nem képesek hasonulni a scandinávokkal, s még az Elben túl is észlelhető a hajlam: törzs, nyelv és vallás szerint egyesiteni a nemzeteket. 1815 óta folytonosan forrongtak a szabadelvü szellemek Schleswig és Holsteinban, de elnyomattak mint az Elbén innen. Hogy ezek idegenkednek a dán nyelvtől és szokásoktól, s Németországhoz ohajtanak csatoltatni, sokan belátták a félszigeten, kik visszakivánják a calmari uniót. Eme nyilvánulása a titkos erőnek, melly Európa népeit nyelv, törzs, vallás-rokonság szerinti csoportosulásra ösztönzi, hatványoztatott ott a félelem által, hogy Dánia egykor az orosz óriás zsákmányául eshetik. A három scandináv ország ujra egyesitése czéljából tehát titkos társulatok keletkeznek, s a tanulók számos gyülekezetei minden erejöket e terv valósitására igérik forditani, remélvén, miszerint a scandináv egység gátat emelend Oroszország s az Északi-tenger között, melly után vágyakozik.

HARMINCZADIK FEJEZET.

A britt birodalom.

A franczia forradalom valódi és egyedül állhatatos ellensége Anglia volt; s a toryk kitartása mindazok bámulatát felköltötte, kik csodálói a sikernek. Napoleon úgy vélte, megfojtja a szigetet az által, hogy megtiltotta Európának elfogadni annak áruit és hajóit; s a sziget a helyett hogy szenvedett volna, hasznot húzott abból; menten minden vetélytárstól, Neptun szigonyát ragadta kezébe, melly kormánypálczája a világnak; a kormány által fölvett roppant kölcsönök magánosok kezébe jutottak, kik meggazdagodtak; s a nemzeti tőke növekedését eléggé mutatta a földmüvelés, tengerészet, kézmüipar emelkedése, a költséges vállalatok, csatornák, medenczék (docks), mellyek a legnagyobb hajókat is képesek befogadni. Hozzáférhetlen lévén a hadseregeknek, mellyek minden máshová eljutottak, Anglia menhelyet nyitott mindenki, maga Napoleon tőkéinek is; a szárazföldi zárlat nyereséges csempészetet nyujtott neki, mig Európa többi része az első

anyagokat is csupán tőle szerezhette meg. A gyapot, melly Londonban és Manchesterben 2.50 lirán kelt, Hamburgban három, Párizsban négyszeres áron fizettetett; s a kézművek, mellyeket Anglia szolgáltatott a Continensnek, 50—300 száztólival drágábbak voltak mint a szigeten: roppant nyereség, melly feledtette a bevitellel járt veszélyeket.

S Anglia győztesen hagyta el a küzdtért, bár igen megterhelve. III. György alatt 1815-ig ezerháromszáz nyolczvanhat millió font sterlinget tettek a bevételek; s mindamellett még más ötszázharminczegy millió adósságot csináltak: s bár akkor sok kiadás, következésképen sok teher meg lőn szüntetve, negyvenhat millió sterling rendes bevételből az adóssági kamatok negyvenkét milliót, s a béke-költségek tizennyolczat nyeltek el. Hogy a béke első évében Anglia olly szükséget szenvedett, minőt soha a zár tartama alatt, csak az fogja csodálni, ki elfeledi, miszerint annak megszüntével ő is megszünt egyedüli úrnője lenni a tengereknek. A toryk tehát nem élvezték a diadalt, melly az ő művök volt, s reform-eszmék keletkeztek abból, mellyek egyikét aztán a külviszonyokban Canning, másikát a kereskedelmi politikában Huskisson, harmadikát az alkotmányban Grey érvényesitették.

Anglia politikája kereskedelmi, melly az ipar-termelés növelésében vagy legalább fentartásában áll, uj piaczok nyitása által. Ennek következményei künn kereskedelmi szerződések és hóditások, benn ezerféle feladatok, mellyek a kormányt és ellenzéket foglalkoztatják. A whigek által behivott Hannover dynastia ellenséges érzületünek találta maga iránt az aristokraciát, kedvezett a kereskedelemnek, de könnyiteni igyekezett a birtokon, s a financziát közvetett adókra (excise) fektette. A napoleoni háboru alatt kénytelenek voltak behozni a jövedelmi adót (income tax), melly látható tőkékkel nem biró jövedelmekre vettetett, minők a nyugdijak vagy hivatalok, s a birtok-adót (property tax) az ingó vagy ingatlan tőkék jövedelmeitől, minők a föld-, házbér, kamatok [1]). Helyre állván a béke, fen akarták azokat tartani: de a parlament ellenszegült.

A kézműgyárak nem látják el többé fegyverekkel és egyen-

[1]) 1843 előtt, tiz évet középszámitással véve föl, a vámok 587 és fél millió lirát, az *excise*, melly közvetlen fogyasztási tárgyakra vettetett, 375 milliót, a bélyeg 177 és fél milliót, mig a jövedelem (*income*) és birtok (*property*) adó csak 12 milliót jövedelmezett.

ruhákkal egész Európát, hol mindenfelé vállalkozók lépnek a verseny terére; sőt Indiában is gyapot-fonó és szövő-gyárak emelkednek. Szerencsére, dél-Amerika gyarmatai, függetlenitvén magukat, uj piaczokat nyitottak a britt iparnak; melly akkoron, a gőz hatalmas segélyével, vassal és gyapottal árasztotta el a világot [1]), s foglalkozást adott a kenyeret kérő népnek.

De a háborut, mellyet Napoleon zajjal vitt, a barátok folytatták úgy csendben, az által, hogy vám-vonalakkal akadályozták az angol árúk bevitelét, s a gyarmatokban megujitották az egyedárúságot, melly a háboru alatt be lőn szüntetve. Még Sándor orosz czárt is arra birta a példa, hogy „lemondjon ama szabad forgalomról, melly 1815-ben gyógyszer gyanánt tekintetett Európa bajaira nézve“ [2]), s elfogadta a tarifát a nemzeti ipar vélt érdekében.

A termények ára, melly igen magas volt a szárazföldi zárlat idején, arra vitte a birtokosokat, hogy roppant költségeket fektessenek hálátlan földekbe; de alig kezdettek azok gyümölcsözni, midőn a béke megnyitja a tengereket, a termények értéke alászáll, s a befektetett tőkék semmire mennek. Azonban a birtokosok súlyos taksát vettetnek az idegen magok bevitelére, azaz elhatároztatják a közszükséget; s a nép szenvedett, megzavartatván az egyensuly a fogyasztók szüksége s a termesztők követelése között. Elmérgesedvén a belbajok, mellyeket a külháboru csillapitott, ujra felkapott azok pártja, kik a parlament átalakitását sürgették, olly módon, hogy minden munkásnak és termelőnek joga legyen választani annak tagjait; sőt a radicálisok azt akarják, hogy ne vettessék adó alá, kinek nincs választási joga. A Spence-társulat összeesküvést szőtt a nivellatio érdekében (1817); minden város és község Hampden-clubot nyitott, mellynek jelszava volt: Ébren és készen légy; czéljok volt elfoglalni a Towert, fölvettetni a város hidjait, tüzet vetni a katonai laktanyáknak, s illy úton gyökeresen átalakitani a parlamentet. Hogy elnyomhassák őket, kénytelenek voltak felfüggeszteni a Habeas Corpust.

Később (1819 aug.) már nem összeesküvésből, hanem éhség miatt fegyverkeznek a proletárok Birminghamban és Manchesterben, s „átalános szavazatot, reformot vagy halált“ követelnek. A

[1]) 1803—12-ig Anglia évenként 42 millió, s 1815-től 22-ig 54 millió sterling értéknyit vitt ki e czikkekből.

[2]) Az uj vám-tarifa indokai; *Annuaire* 1822-ről, 317 lap.

gyülekezetek, Hunt és Wolseley által lelkesittetve, határozatokat hoznak: egy lovas csapat megrohanván az összegyülteket, mintegy ezret leöl közülök. Ez nagy elkeseredést szül Castlereagh miniszter ellen; Hunt diadalmasan megszabadittatik: de a kormány betiltja a fegyverviselést, a katonai gyakorlatokat, a lázitó iratokat; bélyeg alá veti a politikai lapokat és könyveket; s Európa kiváncsian várja, mint fordul fel Angolország.

IV. György.

Az öreg király halála után (1820 jan. 29), ki gyakran őrült, s mindig bárgyu lévén, megmutatta, mennyit érnek a képviseleti intézmények, miután alatta olly válságot állott ki az ország, minőt soha azelőtt, s első nemzetévé lett a világnak, a kormányzóherczeg lépett trónra IV. György néven. Ez botrányos erkölcstelenségét egy szenyes pör-látványnyal tetézte, mellyet neje, Braunschweig Karolin, Wales herczegnője ellen inditott, ki Európában és Ázsiában járva kelve igen pazar volt szerelmi kegyeinek osztogatásában, midőn pedig férje trónra jutott, azt kivánta, hogy neve mint királynéjé iktattassék a liturgiába. Kivánsága visszautasittatott: a tory-miniszterek évi ötven millió sterlinget ajánlanak neki, ha nem veszi fel a czimet, s a Continensen marad; ha pedig hazatérne, pörrel fenyegetik. Ő hazatért (1821); s férje azt kivánta, hogy méltatlannak nyilvánittassék az uralkodásra, s bontassék fel a házasság. Az ellenzék mentegeti, mert a király és Castlereagh vádolja; s Canning lord Broughammal védelmére kel. E heves, kemény beszédü, irályában velős ügyvéd, ki fegyvert kovácsolt magának az észből, órákon át el tudja foglalni a kamrát, anélkül hogy untatná, a kamrákon kivül is igen tevékeny lévén, sok, különösen jótékony társulatok feje; a meetingekben méltatlankodik a tömegen; bántalmazza az ellenfeleket; naponként hétszer is tart beszédet különféle helyeken, hogy az arany hatalmát legyőzze a szó hatalmával. Segitsége sokat használt a fejedelemnőnek; még többet a népkegy. Az angol szemérem meg lőn sértve az illetlen leleplezések által; az esküdtek mindazáltal felmentő itéletet hoztak, s a királyi ügyész kénytelen volt azt mondani Karolinának: — „Menj, és ne vétkezzél többé.“ A három ország eszelős örömnek adja át magát, mert egy bűnös nőt megtarthatott; a király azonban nem engedi a koronázáson megjelenni; s ő, visszautasittatván Westminsterből, a fölötti fájdalmában meghal (aug. 7). Temetése valódi ovatio volt; s György

felkiáltott: „Ez életem legszebb napjainak egyike“ [1]). A hir mérgezésnek tulajdonitotta halálát, mint szintén a Napóleonét is, melly majdnem egyidejüleg történt, mintha a kormány menekülni akart volna az akadályoktól a beállott terhes időben: annyi bizonyos, hogy akkoriban a tory-párt, melly kiemelkedett a Napóleonon nyert diadal által, kénytelen volt meghajolni a nép-vélemény előtt, melly fölényre jutott ez utóbbi küzdelemben.

A parlamentben arról vádolták a miniszteriumot, hogy uszályhordozójává alacsonyitotta le magát a Szent-szövetségnek, s az iránti tekintetből akadályozta a nagy nemzetet illő méltósággal lépni fel az 1820 után kitört forradalmakban. Azonban Anglia, mellyet simogattak és tiszteltek a királyok mig jó hasznát vették a közös ellenség ellen, elmulván a szükség, gyanut keltett a kabinetekben, mellyek az absolut politikához tértek vissza. A közvélemény beavatkozást sürgetett Spanyolországban az alkotmány javára, melly 1812-ben már elismertetett Anglia által; s Grey és Brougham szemére hányták a kormánynak, hogy a követelt semlegesség végett lábbal hagyja tapodtatni a szabadságot: s minthogy a királyok absolutismusa a kevésbbé szabadelvü angolok szemében is szálka, lord Castlereagh a troppaui és laibachi congressuson a népek önrendelkezési joga mellett küzdött belügyeiket illetőleg. De e miniszter elvesztette a népszerüséget, s midőn magát kivégezte (1823 aug. 9) öngyilkosságának okát a nép lelkiismerete furdalásában kereste, a miért eszközül hagyta magát használtatni a Szent-szövetség által.

Canning.

Utóda Canning György, ki ellensége volt a demokraciának, de pártolta a szabadságot, minden igyekezetét oda irányozta, hogy visszaszerezze hazájának előbbi fölényét; pártolta az elnyomottakat, hogy gyengitse az elnyomókat, kész ezekkel társulni, ha illy uton kilátása van hatalma növelésére; irányt a tények, nem eszmék adnak neki; Európában olly elvek ellen küzd, mellyeket Amerikában védelmez, mert igy hozza ezt magával Anglia java. Huszonkét éves korában Pitt által bevezettetvén a parlamentbe, ellenharczosául lépett fel a franczia forradalomnak s a remények-

[1]) Egy más botrányos pör indittatott 1809-ben York herczeg ellen, kit arról vádoltak, hogy barátnője miss Clarke közvetitésével áruba bocsátotta a tiszti rangokat; s bár csekély szótöbbséggel fölmentetett, mindazáltal a főparancsnokságról le kellett mondania.

nek, mellyeket az Európában keltett; beszédeiben classikai művészetet és visszaemlékezéseket, nagy könnyüséget, ollykor fenséget és erélyt tanusitott, miért is a legjobb szónokok között érdemelt helyet. 1807-ben a miniszteriumba jutván, két fő ténye volt: a dán semlegesség megsértése, s szövetkezése a spanyol forradalommal. 1809-ben megválván tárczájától Castlereaghval való ellenségeskedése következtében, mellynek párbaj lett a vége, nem folyt be Európa ujjáalakitásába, mellyet ez utóbbi hajtott végre; s megkisérlette alábbszállitani az absolut monarchiák tulsulyát, elvonni hazáját a kényurakkali szövetségtől; s az elnyomó triumviratusnak semlegességét szegezte ellen, melly kész volt a népek javára lépni fel, ha a királyok le nem mondanának szándékukról egész Európát őrszemmel tartani. — „Igaz (mondá), hogy az absolut monarchia s az absolut demokraczia között foly most a harcz, nyiltan vagy titokban. Igaz továbbá, hogy egy kor sem hasonlit inkább a Reformatio korához; s Erzsébet példáját követve, Anglia elhatározta élére állani a szabad nemzeteknek az önkényes hatalom ellen. De Erzsébet maga is azok között volt, kik fölkeltek a római tekintély ellen, mig mi nem állunk ellenségeskedésben az absolut monarchiával, melly egy idő óta le van győzve nálunk. Készek lévén segélyt nyujtani az elnyomottaknak ugy egyik mint másik részről, nem tartozik politikánkhoz bármellyikkel is szövetkezni. Mi közünk nekünk olly népekkel, mellyek azért kelnek fel, hogy jogokat nyerjenek, mellyeket mi már régibb idő óta élvezünk? Mi az illyféle viszályok folyamát a már elért magaslatról szemléljük, nem azon kegyetlen érzülettel, melly, a költő szerint, a hajótörést szenvedettnek partról szemléléséből szülemlik, hanem őszinte vágygyal enyhiteni, felvilágositani, kiengesztelni, megmenteni; mindig példával; hol szükség, erővel is. A mi állásunk tehát a semlegesség, nem csak a küzdő nemzetek, hanem az ellenmondó elvek között is“ [1]).

Erkölcstelen közömbösség! minek következtében be hagyta törni a franczíákat Spanyolországba, örülvén, hogy megakadályozta a Szent-szövetségnek mint solidaris testületnek ottani fellépését. Az ellenzék szemére hányta, miszerint a szárazföldön érvényesülni engedi a Szent-szövetség elveit, hogy ellene müködjék az angol szabadságnak s megszoritsa azt: miért is a spanyol és olasz menekültek védelmet és segélyt találtak a szigeten, mellynek hazá-

[1]) 1823 april 28-iki ülés.

juk szabadsága érdekében is voltak tiltakozó vagy legalább szánakozó szavai. A vádolt Canning igy felelt: — „Talán, mert Franciaország elfoglalta Spanyolországot, zárolni kellett volna Cadixot? Semmi esetre: én a másik félgömbön kerestem kártalanitást; ha Franciaország birtokba vette Spanyolországot, akartam, hogy ne Indiákkal együtt birja azt, s életre szólitottam az uj világot, hogy az ó világban helyre állitsam az egyensulyt.“

Anglia valóban emelkedik, összhangban lévén szabály-elvei a kereskedők érdekeivel; az új szabad államok Amerikában tért nyitnak a nyerészkedésnek; nem különben a csatornák és vasutak. Afrikában az angolok haborut inditottak az aschantok ellen, kik fenyegették a sierra-leonei gyarmatot, s az első veszteségek után erőt vettek rajtok; Indiában a birmanok és marattoknak üzentek hadat, minek bizonyosan teljes meghóditás lesz az eredménye.

Az angol bank.

A tőzsde-müveleteket Angliában úgy tekintette a közönség mint egy nemét az uzsorának. 1802-ben, midőn a kormánynak adott roppant kölcsön-összegek emelték e játék fontosságát, Londonban nagyszerü palotát emeltek annak helyiségeül, s szabályzatot nyert, felvételi szertartásokkal; minélfogva a tőzsde politikai társulattá nőtte ki magát, s mindenható lőn Európa ügyeiben, melly semmiféle financziális müveletbe nem ereszkedhetik anélkül, hogy annak tanácsát ki ne kérné. Huszonkilencz és fél millió sterlinget hozván forgalomba, felszöktetheti vagy leszállittathatja az országos hitelpapirokat, s következésképen nyerészkedhetik; kénye szerint változtatván a repraesentativ jegyek mennyiségét, szabályozza a kül váltó-folyamot, azon mérvben vonzván vagy taszitván vissza a pénzt, a mint jegyeket bocsát ki, vagy visszavonja azokat; s ez által mérvadólag hat a kivitelre. Illy módon ura lévén a társadalom alapjainak, visszaélt hatalmával és sokszor válságot idézett elő.

Az állam-kölcsön-rendszer akkor vette kezdetét, midőn nassaui III. Vilmos, ki azt Hollandban tanulta el, a bank megalapitása végett 1.200,000 sterlinget vett fel nyolcz száztólira, s 1689-től 1702-ig 44.100,795 sterling adósságot csinált. Az indiai két társulat egyike a kormánynak két millió sterlinget ajánlott fel nyolcz száztólira, azon feltétel alatt, hogy 1711-ig visszafizettessék; melly föltételnek nem lőn elég téve. Montagu cancellar 1696-ban 20 lirás jegyeket bocsátott ki, mellyek miután többé le nem számoltathattak, hat száztóli kamattal állósittattak; ez eredete

az állósitott állam-adósságnak. A pénzügyi müveletek szaporodtak Anna kormánya alatt, s igy az adósság 1500 millióra növekedett, mig a jövedelem 62 millió sterling volt. I. György, ki alatt a jövedelem 80 millióra emelkedett, igen takarékos lévén, 52 millióra szállitotta alá az adósságot: de az aacheni békekötéskor ismét 76-ra s a canadai háború alatt 160-ra szökött. E század tizenöt első évében 503 milliónál többel növekedett, úgy hogy a párizsi béke alkalmával már 864.822,454-et tett. Felhasználva a tőkék bőségét, az öt száztóli négyre, a négy három és félre, a három két és fél száztólira vétetett alá: de a helyett hogy kevesbedett volna az adósság, most az állósitott 19,000 millió frankra megy, mig a jövedelem 690 milliót tesz.

A bank érdek-közösségöknél fogva, mintegy függeléke lett a kormánynak; miért is egyetértésben azzal, a miniszterium nagyobb mérveket adhatott saját müveleteinek, s növelhette az adósságot, mig amaz gyarapitotta a hasznot; ugy hogy alapitásától 1790-ig, a részvényesek 51.546,666 sterlinget kaptak osztalékul. 1756-ig nem bocsátott ki husz sterlingnél kisebb jónyokat (bon); de 82-ben 8.900,000 s 1816-ban 14,953,000 sterlingre emelte alapját. A napoleoni háború alatt, a kormány összes ércz-tartalék-alapját kikölcsönözte; ennek, s a háborus időkben szokásos bizalmatlanságnak következtében, a hitel ingott, a visszafizetési követelések annyira szaporodtak, hogy a bank nem volt képes többé azoknak eleget tenni. Akkor Anglia jó szelleme által sugaltatva a kabinet ama terhes felelősséget vállalta magára, hogy felhatalmazta a bankok fizetéseit beszüntetni, s kényszer-folyamot parancsolt jegyei részére, egy és két sterling értékig. Ezek tehát tökéletesen a becses érczek helyét foglalták el, mellyek aközben a continensen voltak forgalomban. A bank, ujabb ujabb kölcsönökre kényszerittetvén, ismét papirokat adott ki, s hosszabbitván a beváltási időközt, felszöktette az árakat: de visszatérvén a béke, azon volt, hogy jegyei értékét emelje; s 1819-ben ujra folyóvá tétetvén a fizetés, tartózkodóbb lett a pénzjegyek kibocsátásában.

A nyervágy idő szerint különböző alakokat öltött Angliában. A háborús korban karddal foglalta el a legyőzöttek javait; a Reformatió alkalmával a henye szerzetesek birtokait ragadta magához, kik táplálták a népet; megszedte magát az amerikai gyarmatokban, meg aztán Indiában; kezdetét vévén Ázsia megbódoltatása, nábobbá alakult át; a napoleoni háború alatt csempészetet üzött, helyre állván a béke részvényekkel és állampapirokkal nye-

részkedett. Kereskedelmi vállalatokba 425 millió frank volt befektetve; az amerikai köztársaságoknak, Görögországnak, Nápolynak igen sokat kölcsönzött; nagy összegek fordittattak bányamüvelésre; halászat, hajózás, földmüvelés, gyárak, útépités, haltartók, csatornák ásása, légszesz, viz-vezetés végett kétszázhetvenhárom társulat alakult. Illy módon négy millió lévén befektetve, sok papirt kell kibocsátani, miből látszólagos üzlet-könnyüség szülemlik; de minthogy ez csak mesterkélt, csakhamar érezhető a készpénz hiány; a jegy-birtokosok valóditani igyekeznek azokat, tehát eladják a papirokat, minek következtében vesztenek becsökből az országos hitelpapirok, bezáratnak a mühelyek, megrendül a hitel. Ki nem lehet mondani, mi mindent kisérlettek meg, hogy elejét vegyék e bajnak; egyetlen ház 1.700,000 sterlinget fizetett, s még is megbukott; a pénz-verde heteken át működött olly gyorsasággal amint csak gépei engedték; a Goldsmith ház bukásával, melly három amerikai köztársaság részére kötött kölcsönt, alászállottak az amerikai papirok. Mondják, hogy akkoriban kétezer bukás történt, vagyis több mint a megelőző harmincz év alatt: a munkások ezrei maradtak dolog nélkül, másoknak bérök vétetett alább; a düh a szövőszékek ellenében adta ki magát; s a szegényeket közsegélyben kellett részesiteni.

E válságnak, melly az egész világon érezhető volt, okai gyanánt felhozzák: az igen elaprózott hiteljegyeket, minél fogva ollyanokra is kiterjesztetett a pénzverési jog, kik nem birtak egyenértékkel, még hitelben sem; a túlhajtott üzérkedést ugy a be- mint a kivitelben, főleg Dél-Amerikába; egy általános háborunak, melly Angliának egyedáruságot biztositott, hirtelen békére fordulását, melly átalános versenyt nyitott; végre a megszoritásokat, mellyek elfogták a tőkéket természetes rendeltetésöktől. A miniszterium, hogy némileg segitsen a bajon, elnyomta a tartományi bankok egy lirás jegyeit; e bankokat megszilárditotta az által, hogy a tartományokban a londonitól függő bankokat állitott; a királyi bank három millió sterlinget bocsátott a kézművesek rendelkezése alá, öt száztóli kamatra biztositék mellett; megkönnyittetett az idegen mag-bevitel s a költözés: s illy módon lassanként helyre állott a hitel.

1833 aug. 29-én uj alapszabályokat nyert a bank. Most 350 millió frank tőkéje van, beleértve a tartalékalapot, tizenegy fiókbankkal a gyárvárosokban. E tőkét az államnak kölcsönzi, s azonkivül, hogy pénzjegyeket bocsát ki, mellyek igen könnyitik

az üzletet, s letétként tőkéket fogad el, különféle pénzügyi szolgálatokat teljesit, különösen az állam-kincs és adósság központi házáét, miért dijul évenként 6.200,000 frankot kap; állampapirok leszámitolásával keveset foglalkozik, s magas áron teljesiti azt, de igen sok kényszer-folyamu jegyet bocsát ki. Százöt chilometernyi körben nincs versenytársa: azon tul sok bank bir kibocsátási joggal, sőt egyes bankárok is; de a 36-iki válság feltüntette ennek veszélyességét, tekintve, hogy midőn a bank jónak látja megszoritani a kibocsátást, azok akkor nagyobb mérvben eszközlik azt. 1844-ben a parlament segiteni akart e dolgon, s Peel Róbert vitatta, miszerint egyedül a királynak van joga jegyeket hozni forgalomba ép ugy mint pénzt veretni; csupán a banknak engedtetik az meg, miután kiváltsága van rá. Ezt is ketté akarta szakitani, ugy hogy az egyik tisztán bankár-üzletet vigyen, a másik jegyeket bocsásson ki, de csak a kormánynak kölcsönzött tőke értékéig. Megtiltotta uj bankokat alapitani, de a létezőkhöz nem mert hozzányulni, sőt törvényesitette azokat, s kötelességül szabta a tagok személyes aláirását, a számadások heti közzétételét, mértéket a jegyek kibocsátásában; s szándékát nyilvánitván a kiváltság eltörlése iránt, végre is egyességet hozott létre a bankkal. Ujabb lépés ez a közigazgatási központosulás felé [1]).

Irland.

Kibeszélhetlenek a szegény Irland szenvedései, mellynek ősi népe, némi látszatával a kormányzati szabadságnak, embertelen szolgaságban görnyed egy csoport hóditó alatt. Az angolok, mint hóditók és mint protestansok, minden tulajdonától megfosztották, ugy hogy 1640-től 1788-ig egy benszülött sem lehetett ott birtokos. A kifosztottak határozottan ellenszegezték magukat uj uraiknak, kik ennélfogva meg nem maradhatván a birtokokban, másoknak adták bérbe azokat; ezek ismét albérlőkre bizták részlet kiadási joggal, minek következménye tulságos feldarabolás lőn, melly egy egész népesség élelmét bizonytalanná tette.

---

[1]) Az egyesült országban arányban forog . . . 35,000,000 font sterling
a londi bank jegyeiben . . . . . 20,000,000 „ „
a tartományi bankok jegyeiben . . . . 8,000,000 „ „

Az 1844-iki Charta szerint a londoni bank minden jegye all' ordine fizetendő, miért is a banknak csak a képviselt érték arányában kell azokat kibocsátania; s biztositékul mindig 14 millió értékü állampapirt, a többire nézve pedig készpénzt köteles kéznél tartani $^4/_5$ arany s $^1/_5$ ezüst arányban.

Az egész terület a hóditók fiainak (landlords) van tehát birtokában, kik másutt laknak; idegenek és reformátusok szolgáltatják ott az igazságot; kapzsi vállalkozók előnyt huznak az éhségből, melly minden évben megujul. A meghóditottak elrablott földeik munkálására vannak szoritva, s nincs, mint Angliában, ipar és kereskedelem, mellynek segélyével az aristokratikus társaságba küzdhetnék fel magukat. Ugyanazért müvészileg berendezett kertek mellett roppant parlag térségek, nagyszerü kastélyok körül nyomorú paraszt kunyhók láthatók; a szegény nevelésére semmi gond; utak csak a gazdagok kastélyait kötik össze; a szegény irlandi kizárólagos tápláléka a burgonya, az is kevés, nem tartható, nehezen szállitható; egyedüli ruházata a rongyok, nyughelye a szalma; s annál súlyosabbak e szenvedések, mert a jólét szomszédságában, s olly országban kell viselni, hol minden jogokról és szabadságról beszél. Egy felcsigázott képzelem regényének tarthatná az ember ama tiz ivrét kötetet, mellyeket az 1835-iki bizottmány napvilágra bocsátott, s mellyek kifogyhatlan rajzát adják a bajok változatos egyhangúságának.

A reformatio idejében harminczkét egyházmegye s ezerháromszáz nyolczvanöt javadalom volt ott, s mindezeket anglikán püspököknek és kanonokoknak adományozta a kormány; s mivel a katholikusok vonakodtak azokat elismerni, minden püspöki széket és parochiát két-két beiktatott tartott elfoglalva: a protestans dúsan javadalmazva, gazdag családdal hivek nélkül; a katholikus szegényen mint a nép, melly körülte gyülekezik s mellynek alamizsnájából él. Bámulni lehet, hogy képesek voltak fenntartani a vallást és nemzetiséget, hol olly kiszámitott, magát a család és lelkiismeret szentélyét sem kiméló harczot vivtak az ellen! Az 1822-iki összeirás szerint hét millió lakos közül öt millió hétszázötven ezer volt katholikus, kétszázötven ezer dissidens protestans, ötszáz ezer presbyterianus, ugyanannyi anglikán; s tizennyolcz ezer hold földből két tizenegyed részt birt a nem katholikus papság, azonkivül hétszázezer lirát tized fejében; a korona ezerhatszáznyolczvannégy javadalomra nevezett, s legalább ötszáz javadalmas nem székelt az országban [1]).

[1]) Mostanában az anglikán Egyháznak nincs több mint 700,000 követője, tehát alig tized része a katholikusoknak; mindazáltal évenként 220 millió frankot húz e szigetről. Ez az armaghi, dublini, casheli és tuami egyháztartományokra van osztva, 32 egyházmegyével, 1387 javadalommal, 2450 parochiával.

Szóval, nyolczszázezer gazdag uralkodik hat millió szegény fölött; és ezek olly szegények, hogy ki naponként háromszor ehetik a legalsóbb minőségü burgonyából, már jó módúnak tartatik; mig három millió évenként három négy hónapon át éhhalálnak van kitéve, a burgonya fogytától az uj termésig. Érdekes tanulmány a publicistákra nézve fürkészni, mint szülemlettek a két országban ugyanazon intézményekből annyira elütő eredmények; s egyikben a törvényes méltóság még az éhen halni készülő emberben is; a másikban ama vég nyomor, midőn az ember megszünik küzdeni a szerencsétlenség ellen, s egészen átadja magát a tisztátalanságnak, a véteknek, a lealacsonyodásnak, a baromiasságnak.

A szánalomra méltó, Anglia javára elnyomott Irland, ellenségéhez küldi koldusait, kik olly árért ajánlják fel karjaikat, minőért az angol munkás nem dolgozhatik, hozzá lévén szokva a jobb élethez; minélfogva az igazságtalanság hasznot huz a nyomorból [1]). S az orangista párt mindazáltal évenként megüli a boynei csata, Irland halálának napját, ez által is keseritvén egy megalázott és éhező népet, melly soha meg nem bocsátott legyőzőinek.

Láttuk (215 lap.), mint egyesitette Pitt az országot az által, hogy megszüntette a parlamentet Irlandban, hol illy módon 1800 után helyre állott a nyugalom, azaz megszilárdult a gazdagok zsarnoksága a szegények, a protestansoké a katholikusok fölött. Akkoriban azt igérte Anglia, hogy el fogja törülni a törvényeket, mellyek a katholikusokat képteleneknek nyilvánitották a polgári jogok gyakorlatára, de nem tartotta meg szavát; s hasztalan panaszkodott Irland, miszerint a gyarmatok kereskedelme csupán az

Egy püspök évi jövedelme közép számitással 175,000 lirára tehető. Némelly parochiákban egyetlen anglikán és 1500 katholikus, másokban 12 anglikán és 5393 katholikus van. Mindazáltal a katholikusok az angol papoknak tartoznak tizedet fizetni.

[1]) „Az irlandok szomoru leczkét adtak Anglia munkás osztályainak . . . ; beavatták őket a gyászos titokba szükségeiket az állati élet szoros értelemben vett fentartásához mérni, s vadakként megelégedni az élet nyujtására elkerülhetlen eszközök leghitványabbikával . . . Eltanulván a fatalis titkot beérni a tisztán szükségessel, részint szükségből, részint a példa után indulva, a munkás osztályok elvesztették ama dicséretes büszkeség érzékét, melly őket házaik illő berendezésére, s az élet boldogságát előmozditó tisztes kényelmek megszerzésére ösztönözte.“ Dr. **Kay**, *The moral and physical condition of the working classes employed in the cotton mf. in Manchester.*

uralkodó ország javára szolgál, mig az ő földmüvelése semmi hasznát nem érzi annak. Az elkeseredés megnyitotta füleiket a franczia köztársaság és Napoleon ellenséges sugallatainak; de megtörvén erejök még roszabbra fordult sorsuk, s az orangisták sorakoztak, hogy ellenálljanak az elnyomás megzavaróinak, mellyet ők békének neveztek. Castlereagh, Irland főtitkárává neveztetvén, olly hathatósan és hajthatlanul járt el az aprólékos mozgalmak elnyomásában, hogy a bűnbocsánatot is ki lehetett hirdetni. De a béke megkötése után ujra fölmerültek a panaszok, bonyolitva a vallás-kérdéssel.

Az irlandiak tapasztalásból tudván, milly hátrányára van a vallásnak, ha a kormány közvetlen vagy közvetve befoly a püspökök nevezésébe, visszatartották magukat a választó gyülésektől. A pápa beleegyezett, hogy a kormánynak fölterjesztessék az ajánlottak névsora, s kitörölhesse a nem tetsző egyéneket; de jóllehet három század óta a Propaganda gyámola volt a katholikusoknak, s táplálta főpapjaikat és lelkészeiket, az irlandiak illetlennek találták e mérsékletet, s azt kivánták, hogy a clerus szabadon válaszszon. A pápa engedékenysége által a katholikusok emancipatióját s a büntető törvények megszüntetését remélte eszközölhetni; az ez iránti javaslat azonban elvettetett a kamrában. Az irlandiak hosszas türelme megszakad s dühbe megy át; fegyveres csapatok alakulnak; a tölt börtönök csak növelik az ellenállók számát.

S most már nem csupán a nagy katholikus egység megőrzésére gondoltak, hanem elszakadásra Angliától, s talán köztársaság alapitására, az akkoriban divatos demokratikus eszmék szerint; s a whiteboy-ik (igy neveztettek a makacsok a fehér szalagról, mellyet megkülönböztető jegyül viseltek) négy-öt ezer fő nyi csapatokban járták be az országot, pusztitva égetve a protestansok házait. Irland tehát (1822) törvényen kivül helyeztetett, s minden ember, ki a nap fölkelte előtt vagy lemente után kint találtatnék, hét évi deportáczióra itéltethetett a helybeli tisztviselők által [1]).

O' Connell.

A lázongásoknál hathatósabb eszközök voltak Irland emanci-

---

[1]) Mindazáltal 1822 végéig nem fordult elő eset, hogy valakit letartóztathattak volna. A régi alkotmány egy másik még fenálló rendelkezésénél fogva, ha Angliában valamelly gyár fölkelés következtében a tulajdonos hibája nélkül leromboltatik, e merényletért az egész kerület egyetemlegesen felelős.

patiójára nézve a sajtó, a társulások, kérvényezések, reclamok. 1810-ben egy katholikus társulat alakult, melly igazgatná a nemzeti erőket: feje előbb a selyem-gyáros Keogh János, aztán O'Connell Dániel volt, egyike a legrendkivülibb embereknek. Igen jártas ügyvéd, zajos szónok, fáradhatlan izgató, paraszt és udvaroncz egyszersmind, ép olly illemesen tud fellépni az udvarnál, mint lármázni a csapszékekben; naponként távoleső vidékekre futkos, hogy befolyást gyakoroljon a választásokra; szorongatja a szántóvető kérges kezét, ép ugy mint az alkirályét, s térdet hajt a királyné előtt, midőn meglátogatja Angliát. Egy párbajban megölvén kikivóját (1815) esküt tett, hogy nem fogad el többé kihivást, miért is növekedett merészsége bántalmazni és megvetni ellenfeleit. Bár figyelme folytonosan Irlandra irányul, Angliát sem veszti szem elől, fel akarván használni minden ott előforduló eseményt. Hizelgő és indulatos, durva és szenvelmes, elmész és ihletes, felrázza és fékezi a nép-szenvedélyeket, s szembeszáll a vélemény és nagyság rémképével: heves szavai, mellyek áradozó epéjéből látszának felbugyogni, nyomatékosak, megfontoltak; kiszámitotta, meddig hajthat előre anélkül, hogy veszélyeztetné a megmaradt csekély függetlenséget az által, ha egészen akarja azt: beszél, ir, nyomat, veszekszik, társit eszméket, mellyek minden más szemében összeférhetlenek, millyenek az alkotmányos fölkelés, szabályszerü izgatás. Ki e nagy izgató másával akar találkozni, menjen vissza amaz erőteljes időkbe, midőn egy remete Péter, egy szent Bernard, egy szent Antal száz ezreket ragadtak magukkal.

Igazgatása alatt a katholikus társulat jobb szervezetet nyer (1823), hivatalnokokkal, pénztárral, naplókkal; mérlegeli a britt kormány minden tényét; tisztán erkölcsi tekintélylyel rendet hoz ki saját rendetlenségéből; feloszlatván, más alakban egyesül. Neki bátorodván, már nem csupán a katholikusok felszabaditását, hanem az angol parlamenttől való elszakadást (repeal) is sürgeti; az ügyeket egyes megyék közt osztja fel; minden parochián gyüjtést eszközöl a lelkészek utján, a püspökök felügyelete alatt; s összesiti az irek panaszait és óhajait, hogy eljussanak a trónhoz. Hat millió elnyomott egyesülése csak rettentő lehet, s ők is érzik a szabadságnak Görögországból és Dél-Amerikából átlengedező szellőjét.

A mozgalom megfékezése czéljából egy bill terjesztetett a parlament elé (1826), a nélkül azonban, hogy beszüntették volna

az okot, a katholikusok elnyomatását. Canning, ki birja a nemzet bizalmát, a kabinet élére állittatik; a szabadelvüek tehát felülkerekednek, s a katholikusok remélik, hogy visszahelyeztetnek politikai jogaikba, különösen York herczegnek, a praesumtiv koronaörökösnek, halála után, ki mindig ellenséges indulattal viseltetett irántok. De Canning is meghalálozván (1827 aug. 8), az uj miniszterium toryk és whigekből alakult, miután Wellington herczeg Peel Roberttel fogott kezet, ki főszerepet vitt az alsóházban. Akkor ismét élénk vita tárgya lőn a katholikusok felszabaditása; miért is ezek mindinkább neki melegedtek Irlandban, s egy hely jövén üresedésbe a parlamentben, O' Connell, ámbár nem tett esküt, önmagát jelölteti ki, olly néptüntetésekkel, minőket egy szabad kormány nem hagyhat figyelmen kivül (1828 julius). A viták e választás fölött megismertették az irekkel saját erőiket: O' Connell, ki egy bámulandó beszédben már rajzolta az alsó ház előtt Irland bajait, most a parlamentaris szabadságot hivja segélyül, s engesztelhetlenül mennydörög; de miután ő a törvényhozás elkülönitését kivánta, nem szövetkezhetett a parlament radicalisaival. „Tudják önök, mit követel az igazság szava Irlandot illetőleg? (mondá ő). Első helyen teljes megszüntetését a telek adónak, melly a tizedek fizetésére szolgál; követeli az irlandi ipar védelmét; a bérletek állandósitását, hogy felbátorittassék a földmüvelés, s a bérlőnek munkájához és tőkéjéhez mért haszon biztositassék; a nép teljes képviseltetését az alsóházban az által, hogy lehetőleg kiterjesztessék a szavazati jog, s behozassék a titkos szavazás; megszüntetését vagy gyökeres átalakitását a szegények törvényének; végre az unio visszavonását, melly egyedüli eszköz arra, hogy a többi megszereztessék“ [1]). Az ellenségek

[1]) Az előnyök, mellyeket O' Connell az unio visszavonásától várt, egy, honfiaihoz 1843 januárról keltezett levelében nyernek kifejezést:

„Mi magunk fogjuk kezelni ügyeinket;
Szabad lesz a lelkiismeret, szabad a vallás;
Szabad és minden osztályra kiterjesztett az oktatás;
Szabad a sajtó;
Lesz állandó és körülirt bérlet-rendszerünk;
Államadósságunk kezdetleges arányaira fogna visszavitetni;
Felvirágoznék és tőkélyesbülne Irland ipara;
Megkevesbednek az adók, s a teher csak idegen termékekre fog nehezedni;
Végkép megszünnék a gyülöletes tized;

megütköznek e követeléseken; társulatok ellenében társulatok, orangista páholyok, braunschweig clubok alakulnak, s pénzt tesznek össze, hogy protestansok részére vásárolják meg a szavazatokat.

A katholikusok emancipatiója.

E kérdés már régibb idő óta két ellenséges táborra osztotta a parlamentet, annyira, hogy polgárháborutól lehetett félni; miért is a toryk meg lévén győződve, hogy nem lehet elfojtani, s hogy jobb törvényhozásilag megadni az emancipatiót, mint lázadás által csikartatni azt ki, meg akarták fosztani a whigeket egy kikerülhetlen tény dicsőségétől, melly uj alakot volt kölcsönzendő a nemzetnek. Peel és Wellington tehát javaslatba hozzák azt (1829 márczius); birjon választási joggal s legyen választható minden katholikus, ki esküt tesz, nem többé a király hajdani supremátiájára, hanem a király s a protestans ág hűségére, s hogy nem fog törni a magas egyház megdöntésére, sem hitelvül nem tartja, miszerint a kiközösitett királyokat le lehet tenni vagy szabad megölni, vagy hogy a pápát világi vagy polgári joghatóság illeti az országban; minden katholikus képesittessék a polgári és katonai tisztségekre, kivéve némelly főbb hivatalokat; de semmiféle méltóságot vagy hivatalt ne viselhessenek az angol és skót egyházakban, az egyházi törvényszékeknél, s az egyetemeken.

A követek háza már hajlandó volt; a lordok sokáig ellenszegültek, végre mégis elfogadták; de hogy ellensulyozzák, Irlandban a választói censust negyven shillingről tiz sterlingre emelték. Ravasz fogás, melly által igen sok földmüves elüttetett a szavazati jogtól, kik a clerus befolyása alatt szavaztak volna. Az irek kevésnek, a protestansok soknak találták az engedményt, s mindkét fél panaszkodott. Wellingtonnak, kit arról vádoltak, hogy az emancipatióval veszélyes népszerüséget hajhászott, s koczkára tette a magas egyházat s az 1688-iki alkotmányt, párbajt is kellett vivnia gróf Winchelsea-val.

Azt képzelni, hogy az emancipatió rögtön begyógyitja a se-

A rendkivüli adók, mellyek két millió sterlingre emelkednek, nem lennének többé Irland által Anglia nagy ravágyásának hozott áldozat; sem ez nem erőszakolna többé fizetni a háboruk költségeit, mellyekben részt venni kényszerit;

Azon négy millió sterling, mellyeket most Irlandb.n zsebre tesznek, hogy Angliában vagy külföldön költsék el, otthon maradna s dijul szolgálna munkásainknak, emelné iparunkat, növelné kereskedelmünket."

beket, esztelenség volt: nagy lépés lőn az által nyerve, de Irlandban továbbra is uralkodó maradt a régi igazságtalanság, melly talán meg sem szüntethetik uj kisajátitás nélkül. A landlordok javitani igyekeznek a parasztok és bérlők sorsát, s határt szabnak a föld mértéktelen feldarabolásának: de igen nehéz egyetértést hozni létre két ellenséges nép között, s a jótétemény ez országra nézve nem a gyárakban, vasutakban vagy más illyféle anyagi haladásban álland; nem is nagy városokban, csínban, és az élet kényelmeiben; nem iskolák alapitásában, s a korai házasságok és a koldulás eltiltásában; szóval, nem abban, ha angollá teszik az irlandit, mert hiszen épen e követelés forrása a bajnak. Az angolra észszel lehet hatni, ha hizelegnek nagyravágyásának, szabadelvü eszméinek, kényelem-szeretetének: az irlandi inkább a sziv embere, neki eszmére van szüksége, mellyben higyen, emberre, kiben föltétlenül megbizhassék. Szükséges volna, hogy a birtokos hinné, miszerint nem csak jogai hanem kötelességei is vannak, hogy a parasztok között laknék [1]), azokat fegyelmezné, s atya gyanánt viselné magát irányukban; e helyett azonban épen az ellenkező történik; az Angliában valo lakás, a nyelv és vallásküllönbség távol tartják őt alattvalóitól. Innen van, hogy miután megnyerték az emancipatiót, még Irland parlamentjének visszaállitását is követelik.

IV. Vilmos. Parlamenti reform.

A katholikusok emancipatiója a toryk előtt gyanússá tette a miniszteriumot: a whigek támogatták azt, de csak a mennyire szükséges volt, hogy fentarthassa magát, s részeltesse őket a hatalomban. Midőn, kevéssel a juliusi franczia forradalom előtt, IV. György meghalt, (1830 jun. 26), utóda, a hatvanöt éves IV. Vilmos, megtartotta a tory-miniszteriumot; a whigek tehát ellenzéki úton készültek kiküzdeni a jogokat, megtámadván a számadást, melly 560 ezer sterling hiányt tüntetett fel, s azt kivánván, hogy kevesbittessenek a hivatalnokok dijai, főleg pedig hogy méltá-

---

[1]) Northon, Irlandróli munkájában a bajt a tulajdonosok távollétének tulajdonitja. Szerinte ama sziget 400 millió frankot jövedelmez: 100 millió a távol lévő tulajdonosoké: 37 és fél millió a clerusé; mellynek több mint fele nem lakik ott; 122 és fél millió taksákra és tizedekre megyen, 32 millió végre a hadseregre, melly az országot védelmezi. Marad tehát hat millió lakosra fejenkint egyegy napra 30 cmt. (12 osztrák krajczár). Ez aránytalanság szükségképen csak nyomort hoz a nagyobb részre.

nyosabb alapra fektettessék az ország képviselete a választott kamrában.

A parlamenti reform már 1790-ben pártolásra talált Pittnél, ki aztán elejtette azt, midőn a franczia forradalomtóli félelem a conservativ torykat juttatta tulsulyra. S a toryk most is reszketve gondoltak az épület bolygatására, mellyhez normannok, szászok, katholikusok, protestansok, hannoveriak, szabadság, zsarnokság tóldozgattak időnként egyes részeket, az egyensuly megzavarásáig terhelvén az alapokat. A szabadelvüek gyökeres javitást tartván szükségesnek, szabad, meg nem vesztegetett választások és titkos szavazás által akarták ujjá alkotni a nemzeti képviseletet. Miként a régi jogokkal történni szokott, össze voltak ezek halmozva és fonákúl osztattak fel; s a különböző grófságoknak egyesitésök alkalmával tett engedmények mindenik megyében különbözőleg állapitották meg a választhatósag föltételeit s a szavazatok számát. E zűrzavar tisztázása iránt 1801-ben történt az első lépés, hatszázötvennyolczban állapittatván meg a követek száma, melly számból Anglia grófságaira nyolczvannégy, a nagy városokra huszonöt, a mezővárosokra százhetvenkettő, a tengeri kikötőkre nyolcz, a cabridgei és oxfordi egyetemekre négy, a walesi grófságok és városokra huszonnégy, Skóczia városai és mezővárosaira hatvanöt, a grófságokra harmincz, Irlandra száz esett. Azonkivül, hogy igen egyenlőtlen volt a felosztás, sok, hajdanában népes helyek alászállottak, mig más apró községek lakosai ezrekre szaporodtak, kik szavazat nélkül maradtak. A százhatvanezer lakost számitó Ebinburgban csupán egy követ választatott harminczhárom szavazattal; mig némelly elpusztult mezővárosok (r o t t e n - b o r o u g h) urai sok szavazattal rendelkeztek: egy rom egy követet küldött, egy halmocska kettőt; Norfolk herczege tizenegy követet választatott, a rutlandi és newcastlei hetet; száznegyvennégy pair és százhuszonnégy nagybirtokos négyszázhetvenegy követ választását tartotta kezében: szóval, az alsóház háromszázharmincz tagja tizenötezer szavazó által választatott, kiknek illy módon biztositva volt a többség ez úgy nevezett nemzeti képviselők között. Az aristokracziának tehát sikerült hübéresiteni saját családjaikban a követséget, s az ifiabb testvérek apanageává tette azt; az elpusztult mezővárosok jegyajándékúl, örökségül adattak; Gatton 95-ben 2,750,000 frankon adatott el; a követség tehát ép ugy áru tárgya volt mint valamelly birtok. Illy módon az urak ollykor teljesen ismeretlen egyéniségeket juttattak a parlamentbe, kik aztán hirnévre tettek szert; de lehetett-e ott szó nemzeti képviseletről?

Átalakitani e rendszert olly módon, hogy a képviselet valósággá váljék, ez volt a nyilt óhaj.

A juliusi forradalom hatása alatt választott uj parlament megnyittatván (nov. 9), kitünt az elégületlenség, s hogy hasztalan akarnák elodázni a reform-kérdést; a nép forrongása gyujtogatásokban nyilatkozik; gúnyiratok Párizs utánzására ösztönzik Londont; a miniszterek gyávák, aljasok gyánánt tüntetnek fel, s vádolják mintha összeesküvést koholtak volna, hogy szuronyokkal vehessék körül magukat. Wellington, fütytyel és kövekkel fogadtatván, a whigeknek adja át a kormányt; a helyébe lépett Grey gróf Brougham Henriket, az ellenzék fejét, hivja meg a lord-cancellári állomásra, s különféle pártárnyalatú egyénekből alakit kabinetet. Russell János, ép olly védője a politikai és vallás-szabadságnak mint ellensége a forradalmaknak, ki már 1819-ben javaslatba hozta a parlamenti reformot, felolvasta most az azt inditványozó billt a parlamentben. Minden mezőváros, melly ezer lakosnál kevesebbet számitott, megfosztatott a képviselettől, s igy százhetvennyolcz tag vesztette el helyét; ellenben huszonhét város s London néhány negyede képviseletet nyertek: a képviselők száma a föld, s főleg a házadóhoz arányositttatott, mi által fél millióval szaporodott a választók száma, mig a követeké alább vétetett.

A toryk fényes és erős ellenzéke késleltette a diadalt, de a növekedő mozgalom mutatta, hogy nem szándékoznak többé a kezdetleges követelésnél maradni: a vidékeken is politikai gyüldék alakultak; s beszéltek az emberi jogokról, az általános szavazatról, a peer-ség s minden öröklési kiváltság eltörléséről, a korona által kért segély megtagadásáról; háromszinü lobogók készittettek, itt ott nyilt lázadás tört ki. Bristolt ostrom alá kellett fogni: London polgármesterét nyolczvanezeren kisérték, midőn könyörögni ment a királyhoz, hogy pártolná a reformot. Irland emelt hangon követelt saját parlamentet, és önkormányzatot az angol korona védnöksége alatt: O' Connell, segittetve Sheil ügyvéd által, körüljár s hangoztatja a kontárról szóló példázatot, ki azt igényli, hogy ért a csizma-varráshoz, mert atyja ügyes fóltozó volt. Az irlandiak tehát megtagadják a tizedet, s lefegyverezik a katonákat, kik annak behajtása végett kiküldettek; ha árverésre bocsáttatnak a nem fizetők ingóságai, egyetlen vevő sem jelentkezik; ki venni bátorkodott, annak házát felgyujtották vagy kirabolták. E körülményekhez járult még a cholera, ez iszonyú betegség olly túltömött és szegény városokban, minők az angolországiak, s hol a

felbőszült és babonás nép inkább cselszövényt és magán-boszut, mintsem az Isten ujját akarta abban látni.

Az uj parlamentnek lord Russell ismét eléje terjesztette a billt (1831 decz. 6) némi részben módositva: s bár a toryk az elhalasztás mellett voltak, győzött (1832). Ezt két más bill követte, vonatkozással Skóczia és Irland választásaira, s a dézsma megváltására ez utóbbiban; de nem akadályozhatták, hogy ujabb vér ne folyjon.

Ime, ebből áll az annyira tapsolt és annyira gáncsolt parlamenti reform, miután nincs visszaélés, mellynek valami jó oldala nem volna. A képviselet még most is egyenlőtlenül maradt felosztva, mert mig Angliában huszonnyolcz, Skócziában csak harmincznyolcz, Irlandban pedig hetvenhatezerre jutott egy képviselő. A whigek szintén aristokraták és birtokosok voltak; miért is csalatkoznék, ki demokratikusnak tartaná a reformot, holott csak nagyobb számu mezővárosokra terjesztette ki a jogot, aristokracziával cserélvén fel az olygarchiát, anélkül, hogy a választásokra előbb gyakorolt befolyás kisiklott volna a nagybirtokosok kezéből. Sőt ezek, a következő években, parlamentáris ügyességöknél fogva, vissza tudták szerezni egy részét az elveszettnek. Először is, a kivivott eredményt nagy részben megsemmisitették két intézkedéssel, melyek csekélységeknek, vagy sokakra nézve kedvezőknek látszottak: kivitték t. i. hogy meghagyassék a testületek szavazati joga, s hogy ruháztassanak fel azzal az örökbérlők, vagyis mindazok, kik a grófságokban ezer kétszázötven, vagy a városokban kétszázötven frank bért fizetnek. Növekedvén illy módon az alsóbb rendü szavazók száma, érvényesülnek a vesztegetés és fenyegetések; a gazdag sok szavazatra tehet szert azáltal, hogy parancsától függő egyének közt darabolja fel bérjószágait; némellyek a városokban egész negyedeket birnak, mellyek bérlőit másnap az utczára dobnák ki, ha akaratuk szerint nem szavaznának. Erőszakot, ravaszságot, ijesztgetést, hizelgést, szóval, mindent felhasználtak tehát a választási beiratásokra kiszabott tizenöt nap alatt, s alig képzelné az ember, mi mindenféle fogásokkal éltek, hogy távol tartsák az ellenvéleményüeket [1]). De igen sokaknak érdekében állott akadályozni a baj orvoslását.

---

[1]) Roebuck 1842-ben inditványnyal lépett fel a szavazatvásárlások ellen: a tények, mellyek a kicsiben és nagyban megejtett vásárlásokat illetőleg napfényre kerültek, igen érdekes világot vetnek az angol társadalomra.

Angol alkotmány.

A mostani angol alkotmány szerint a király méltósága örökös, személye sérthetlen, miniszterei felelősek. Választó mindaz, ki Angliában letelepedett, s legalább a fent említett haszonbért fizeti. A választók, egyesülten a grófságok és városok képviselőivel, választják a kamra hatszázötven tagját, melly számból Irlandra százöt, Skócziára negyvenöt esik. A mostani négyszáz lord között van harminez püspök, s negyvennyolcz irlandi és skót mágnás. Tökéletesen aristokratikus parlament ez, mint nagy részben az alsóház is [1]). Igaz, hogy e területi aristokraczia védi a földmüvelés érdekeit; s jókorán bevezettetvén az ügyekbe, ment marad ama hányavetti döreségtől, melly másutt annak gyakran ismertető jegye. Azonkivül a lordság érdem által is szerezhető; sőt a királynak meghagyták a jogot annyi lordot nevezhetni mennyit akar, mig egyetlen mezővárost sem teremthet.

A birói hatalmat tizenkét biró gyakorolja, kik évenként négyszer tesznek körutat, s üléseket tartanak kerületökben. Ezek egyike elnököl az esküdtszéknél, melly a tény-kérdésekben hoz itéletet. Tizenkét nemes polgár képezi a nagy esküdt-széket, melly felfüggesztheti a bünügyi eljárást vagy helyet adhat annak. A kis esküdt-székektől a lordok kamrájához van felebbezés: de olly költséges az, hogy csak kevesen veszik igénybe. A vétségekre békebirák szabnak büntetést, kik az alsóbb nemességből választatnak, s tisztöket helyben és ingyen teljesitik. Brougham rajta volt, hogy némi rendet hozzon a rendkivül bonyolult angol törvénykezésbe; s egy, hét órán át tartott beszédben szemle alá vette a törvénykezési rendszert, s annak fonákságait (1828 febr. 7). Miként ő kimutatta, Londonban három főtörvényszék van, mellyek majdnem azonos jogkörrel birnak, mindazáltal alak és költség tekintetében egymástól igen elütnek: mig egyikök (Kings banck) tul van terhelve munkával, a másik kettő (Commons plaids, Exchequer) majdnem tétlennek mondható, miután csak igen kevés ügyvédnek van joga ott szónokolni. A békebirák, ez annyira dicsért intézmény, a grófságok lord-helytartói által neveztetnek ellensulyozás nélkül. Az állandó birtokokat s az örökösödést illetőleg grófságok szerint változnak a törvények: az ingatlan va-

---

[1]) 1842-ben igen izgatottak lévén a gyár-vidékek, javaslatba hozatott, miszerint a királyné novemberben hivja össze a parlamentet. — Hogyan? (kiáltá Graham Jakab) hiszen, november a fáczán-vadászat időszaka."

gyon annyira kiváltságolt, hogy a hitelező soha sem foglalhatja azt le; mindazáltal a bukott adós szigoruan bünhődik: a gyarmatok ügyei roppant költséges uton a király magán Tanácsa elé vitetnek, melly járatlan azok egymástól igen különböző törvényhozásaiban; szabályos és egyöntetü zálogjogi eljárás nincs.

Brougham, midőn az ország cancellárja vagyis a felsőház elnöke, s egyszersmind első felebbezési biró volt, sokat fáradozott, hogy javitásokat eszközöljön: ő törvényszéki fokozatot hozott javaslatba az igazságszolgáltatás központositása helyett, melly alkalmatlan és ellenkezik az ország közigazgatási elkülönitésével; a pörös kérdések ugyanis a fővárosban székelő felső biróságok által döntetnek el, az évi körutak alkalmával pedig sebtében intéztetnek a tömérdek ügyek; mig egész tömkelege a hübéri és municipalis joghatóságoknak, elütő szabályokat követve [1]), önkényesen itél az apróbb ügyekben. De a birák, ügyvédek s más érdekeltek, kik hasznot huznak e hosszas, hiányos és költséges ügyrendből, ellenezték Brougham javaslatát, s a felsőház elvetette azt. Ugyanezen okoknál fogva Brougham egy másik kisérlete is dugába dőlt, melly a cancellár politikai müködésének elkülönitését czélozta a biróságitól.

Szóval, Angliában nincs hatalmi központositás, nincs átalános rendőrség, nincs országos ügykezelés; az egyén iránti tekintetnek feláldoztatnak a társadalom érdekei; belügazgatását illetőleg minden község független; a kormány beavatkozása soha sem észlelhető. A példa azonban, mellyet Franciaországtól egész Európa vett, ott is tett némi hódítást. A kerületek városi őrsége helyett Peel a rendőrséget állitotta fel, melly hasznavehetőbb, közös szervezetü külön testületet képez; egyszerüsitette kissé az igen bonyolult, törvénykezési eljárást; némi függést hozott a helyhatósági rendszerbe s a közigazgatási hierarchiába; s a közigazgatás központositására nézve fontos lépések voltak a vasutakra való felügyelet s a szegények adója.

---

[1]) Az angol törvény irott ré ze hozott itéletekből áll (*reports of cases*), mellyek már háromszázötven kötetet tesznek iv-rétben, s minden évben nyolcz illy kötetet adnak ki. Miért is igen kövér az ügyvédi hivatal, ugy hogy Romilly Sámuel 400,000 frank évi jövedelmet húzott abból. A birák fizetési arányositva vannak, s beszámitva a tisztelet-dijakat (*fees, allowance*) 100—400 ezer frankra mennek. A lord cancellár 100 ezer frank fizetést húz, de a tiszteletdijakkal 4 vagy 500 ezerre is felmegy. A szokás-törvények között mérhetlen a külömbség.

A reformmal azonban vége szakadt a toryk kizárólagos uralmának, kik fentartói és támaszai voltak a koronának, miért is az egész európai politika érezte annak hatását. A Grey-miniszterium alatt, melly a legtehetségesebb whigeket egyesitette, gyors haladásnak indult az ország: kiterjesztetett a képviselet, állandóvá és kötelezővé tétetett a tizednek telek-adóra változtatása, előkészittetett a helyhatósági törvények reformja, eltöröltetett a rabszolgaság.

Anglia parlamentáris viszálkodásai nem egyes emberek küzdelme a miniszteri tárczaért, hanem állandó és öröklött elvek nevében vivott harcz. A toryk nagybirtokosok, hü védői a trónnak, államférfiak, szivökön viselik a nemzeti érdeket; ezek segitik az embereket, mert szükségök van reájok; a whigek szabadságot akarnak de mértékkel; a dissidensek az egyház radicalisai; az anglikánok, kik közel állanak a katholikusokhoz, régi keltü és változatlan czélok elérésén fáradoznak. Az egység erősekké teszi e pártokat, mellyek vetélkednek egymással országos érdemekben: 1828-ban egy whig-társulat a londoni egyetemet alapitotta; s egy évvel rá a toryk a Kingscolleget állitották ellenébe. Innen a meggyőződéssel biró, kitartó, s azért nagy férfiak: Pitt, a fáradhatlan s egyenesen czéljára törő, felülmulja kortársait önszeretetben és nagyravágyásban, mindazáltal tisztán megőrzi jellemét és majdnem szegény marad, visszautasitja a henyehivatalokat, a czimeket, a térdszalag-rendet; Wilberforce nyugtot nem engedve sürgeti a rabszolgák felszabaditását; Romilly reformálja a törvényeket; Cobbet félelmes népszerü elmész; Burdett a szabadság leventéje; Peel óvatos az ékesszólásban, bátor a cselekvésben, nem fél megváltoztatni véleményét s fenhangon hirdeti: — „Nem szégyen leczkét venni a tapasztalásból, s a mult hibáin okulva megigazitani a jelenlegi véleményeket;“ O' Connell saját erejéből valódi hatalommá növi ki magát, s a törvényesség véghatáráig viszi a küzdelmet. Victoria királyné a középkorra emlékeztető fénynyel koronáztatott meg (1837 jun. 20); Skócziában tett körútja alkalmával olly hizelgésekkel halmozták el, minők szolgaországokban sem ismeretesek; minden étterem, minden szinház még most is dicséneketől és éljen kiáltásoktól hangzik az ifiu királynöre: de midőn csókolják kormánypálczáját, akadályozzák annak kinyujtásában.

A képviseleti kormány ugyanis teljesen ki van ott fejlödve: a miniszterek erőseknek érezvén magukat állásukban, s nem puszta

tolmácsai lévén egy általuk födözött motor-nak, nyiltan, meggyőződésök szerint, s mint a többség kifejezése, működnek, egyedül a közvéleményre lévén tekintettel. Az aristokraczia, mellynek nagy befolyása van a földművesekre mert majdnem egyedüli ura a földeknek, a munkásokra mert kezében vannak a legnagyobb gyárak, a szegényekre a roppant adónál fogva, mellyet megszavaz és kioszt, a papságra a javadalmak által, mellyeket bir vagy utalványoz, daczára a sok forradalomnak fentartotta ott magát, mert mindenki számára nyitva van, tehát soha elnem satnyul; s mert megengedi a népnek, hogy saját gondolatait a leghatározottabb módokon nyilvánitsa. Eljárásukat a tények szabályozzák, nem a logika; nem állittanak ők fel átalános rendszereket, hanem szép csendesen és kerülő utakon jutnak oda, hová másoknak egyenesen elérni nem sikerült. S akár az angolok sajátos természete, akár a hosszas megszokás legyen oka, olly zavarokat, mellyek más országokban elégségesek volnának egy dynastia megbuktatására, ott a kormány egy rendelete vagy valamelly tisztviselő megjelenése is lecsillapit. Midőn Franczia ország torlaszokkal és vérrel kényszerült visszaszerezni szabadalmait, Angliában az alkotmány nyujtott arra törvényes eszközöket: nem szavazni meg az adót, mig ki nem elégittetik a nép. Mindez olly kormány alatt, melly a legnagyobb tisztelettel viseltetik a polgár személye s a törvényesség iránt, s hol az első herczeg úgy mint az utólsó pór azt mondja: — „Alattvalója vagyok a királynak, s király házamban.“

E nagyszerü szabadság fölött ott áll a hajthatlan törvény, melly mind az érdekeknek, mind az indulatoknak parancsol: két millió név aláirással ellátott kérvények megnémulnak a kamra határozata előtt; kétszázezernyi népcsoport szétoszlik a hivatalszolga felszólitására (1844 május): Irland bálványozza O'Connellt, de be hagyja börtönözni (1844); a birák elitélik, pedig hát sirnak, és állva fogadják [1]). S valóban nagy szükség van az illy fegyelemre, hogy a nép hozzátörödjék elviselni annyi nélkülözést annyi pazarlás mellett, s hogy üres gyomorral békén nézze az elteltség és émely tüneteit.

Jólét és szegénység.

Tündér mesével határos az angol ipar kiterjedése. 1200 millió sterlingre lehet tenni a tőkéket, mellyek 1844-ig vasutakba

[1]) E nagy ember 1847 májusban halt meg Genuában.

lőnek fektetve; a londoni gázvilágitást eszközlő két társulat maga 45 millió tőkével rendelkezik; 1814 óta a kereskedelmi tengerészet 856 gőzöst épittetett, s 30,052 hajója van [1]).

Skócziában szintén virágzik a gyáripar és kereskedelem: mindenki tud ott olvasni, szilárd alapokra van fektetve a tudomány, s a tehetséges ember biztos benne, hogy felismertetik: Edimburgban és Glasgowban [2]) igen sok a tudományos és irodalmi

---

[1]) Hogy némi ujabb ismertetéssel szolgáljunk, álljanak itt a következők. Mostanában (1858) London 122 négyszög mérföldet (miglia) foglal el, s 327,392 házból áll; ezek száma évenként négyezerrel, a lakosoké negyvenezerrel szaporodik; a város hossza Hollowaytől Camberwellig 12 mérföldet (miglia) tesz; s ha a házak mind egy sorba állittatnának, York'ól a Pyrenekig öveznék Angol és Francziaországot.

Az 1856-iki összeirás 2.362,236 lakost tüntetett fel; kik közül 1.106,558 finemü; 146,449 öt évnél fiatalabb; 670,380 nőtlen; 735,871 nem férjezett; 399,098 nős; 409,731 férjezett; 28,598 nejétől elvált férj, s 39,231 férjétől elvált nő. A holtak közép száma tiz év alatt 26 ezredrész volt; s 1856-ban 22. Tehát egy negyeddel több lakossal bir Pekingnél; kétszer többel Konstantinápolynál, négyszer többel Pétervárnál, ötször többel Bécs, Madrid vagy New-Yorknál, hétszer többel mint Berlin, kilenczszer többel mint Róma.

5000 kikövezett útczája 2000 mérföldet (miglia) tesz hosszúságban; a kikövezés 14.000,000 az évi javitás 1.800,000 sterlingbe kerül. Van ott 1,900 gázcső; s 360,000 láng 13 millió köb láb gázt emészt fel éjjelenként, a vizvezetékek 80 millió gallon vizet szolgáltatnak, tehát majdnem kétszer annyit mint 1845-ben. Évenként elfogyasztanak ott 277,000 darab szarvas marhát, 30,000 borjut, 1.480,000 ürüt, 34,000 sertést, 1.600,000 mérő életet, 310.464,000 font burgonyát, 89.672,000 főkáposztát, roppant mennyiségü halat és szárnyas állatokat, melly utóbbiakból a tartományok legalább is 1.281,000 darabot szolgáltatnak. Franczia és más országokból 70—75 millió tojást szállitanak oda: Londonban és vidékén 13,000 tehenet tartanak fejésre. Évenként elfogy három millió hajóteher kőszén; 65,000 tonna bor; két millió gallon szesz; 43.200,000 gallon porter és ale. Van ott 3,613 sörház, 5,279 csapszék, 13,000 bor-kereskedés. A biztonságra 6,367 rendőr ügyel fel.

[2]) Glasgownak volt 1801-ben . . . . . 83,769 lakosa
1811. . . . . 110,460 „
1821. . . . . 147,043 „
1831. . . . . 202,426 „
1841. . . . . 282,134 „
Bárósságában pedig 1755. . . . . 5,000 „
1799. . . . . 23,000 „
1831. . . . . 77,000 „
1841. . . . . 109,600 „

Az egész Lamark grófság 1831-ben 316,790 lakost számitott; 1841-ben 424,099-et. Glasgow vámhivatala 1812-ben bevett 78,130 frankot; 1810-ben 12,350,000-et.

társulat: az Edinburg-Review, 1804-ben kezdvén meg pályáját, csakhamar tizenkétezer előfizetőt nyert, s igen nagy befolyása van a közvéleményre. Minden parochiában vannak iskolák, a lelkész felügyelete alatt; s a négy egyetem is a presbiteriánusok igazgatása alatt áll. Innen a türelmetlenség, melly azonban legyőzetett a jelen században: úgy hogy most már mindenféle hitfelekezetű tanulók felvétetnek azokba.

De jóllehet Anglia, erős aristokracziájával, gépeivel, gyarmataival, szabadságával bámulatba ejti a világot, s megdöbbenti a nemzetiségeket, kebelében mindazáltal halálos sebet rejteget. A reform után kormányra jutott miniszterek, nem hanyagolhatták el tovább a köznép állapotát [1]); a cholera szükségessé tette a lakások megvizsgálását, mellyek a főbb városokban is iszonyúak; s

[1]) Ime az angol első miniszterek sorozata:

Pitt Vilmos	1760	1761
Bute gróf	1761	1763
Grenville György	1763	1765
Rockingam marquis	1765	1766
Pitt Vilmos *ujból*	1766	1768
Grafton herczeg	1768	1770
North lord	1770	1782
Rockingam marquis *ujból*	1782	
Shelburne gróf	1782	1783
North és Fox (*coalitionalis miniszterium*)	1783	
Pitt Vilmos, az előbbi fia	1783	1801
Addington Henrik	1801	1804
Pitt Vilmos az ifiabb *ujból*	1804	1806
Grenville Vilmos	1806	1807
Portland herczeg	1807	1809
Spencer Perceval	1809	1812
Liverpool gróf	1812	1827
Canning György	1827	
Goderich viscount	1827	1828
Wellington herczeg	1828	1830
Grey gróf	1830	1834
Wellington herczeg *ideiglenesen*	1831	
Melburne viscount	1834	
Peel Robert	1834	1835
Melburne viscount *ujból*	1835	1841
Peel Robert *ujból*	1841	1846
Russell János lord	1846	1848
Palmerston Henrik János lord	1848	1858
Derby Eduard Gottfried lord	1858	—

az 1833 után elrendelt nyomozások a földmüvelést, müvészeteket s az erkölcsiséget illetőleg, a történelem legkülönösebb okmányai között foglalandnak helyet. A vétségekért elitélt egyének száma Angliában és Walesben ötszörösre, Irlandban és Skóciában hatszorosra emelkedett [1]). Az angol papság mintegy 236 millió frank értékig bir; az egész földterület öt vagy hatszáz család kezében van; hatszáztizenkét pair 96.598,000 frankot kap az államtól; Cleveland herczeg, kizárván fiát, csak két millió évpénzecskét hagyott neki; Bedford herczeg 180 millió készpénzt hagyott hátra: Northumberland herczeg 3.600,000 jövedelmet húz; Devonshire herczeg 2.880,000-et; Rutland 2.520,000-et.

A szerfölötti gazdagság szerfölötti nyomort jelez. A talaj igen szük élelmet nyujt az országnak, ugy hogy a földmüvesek felét sem teszik a munkásoknak. Ámde a gépek nélkülözhetőkké teszik a karokat; minélfogva olly gyárakban, hol előbb százan dolgoztak, most elég két három gyermek egy roppant gép mellé.

Mi marad tehát a népnek? az éhen-halás, miként ez magában Londonban is évenként megtörténik a nyomorulttal, ki hozzá nem férhet a nehezen nyerhető törvényes alamizsnához. A szegényadó, melly Angliában 1748-ban 730,135 lirára szállott alá, 1817-ben 9,320,440-re, 1827 ben 7,803,465-re emelkedett. Azóta kevesbiteni igyekeztek, nem a nyomor okait, hanem a közsegélyre szorulók számát, olly módon, hogy csak annak adnak, ki, családjától elkülönitve, gályarabok módjára dologházba engedi magát záratni.

Illy állapotra jutott Anglia annak következtében, hogy a termelés két eleme, a tőke és munka, tulságosan elkülönittetett egymástól. A pór, kinek még nem régiben sertése, tehene, kertecskéje volt, most már mindezek hijával van, s egyetlen bérlő nyelte el, miből előbb harmincz földmüves élt. A nép nyomorult lakokban fekszik összezsufolva, tizen, tizenketten egy szobácskában; a pinczék és üregek, hol a rongyszedők elhelyezik a városban összeszedett dibdábjaikat, irigylett nyughelyet nyujtanak az emberek zagyvalékának: mások csupán hulladék csontokon tengődnek, mellyeket a paloták szemét-gödrében szednek össze,

---

[1]) Franczia országban 1832-től 36-ig harmincz kivégzés történt; 36-tól 41-ig husszonhét. Angliában, daczára a vétségek iszonyu felszaporodásának, 1805-től 1811-ig csak ötvennyolcz halálos itélet hajtatott végre; 1837-től 41-ig pedig tizenegy.

mignem kitör közöttök és megtizedeli őket a láz, mi nem ritka Londonban daczára a gyakran fuvó nyugati szélnek. Ki nem ismeri a szenvedéseket, mellyeknek azok vannak alávetve, kik gépeknél, vagy vas és köszén bányákban dolgoznak? Valódi állatok ezek, kikben az ember nemes természetéből csak annyi maradt, hogy érezhetik lealacsonyodásukat.

Enni, vagyis munkát adni az illy népnek, ez az angol miniszterek nehéz feladata; s jaj lenne az országnak, ha bekövetkeznék, hogy nem tudna többé tuladni mindig szaporodó gyártmányain! Illyféle válságokat már több izben állott ki Anglia ez utóbbi években, de mindazok rendkivüli események szülemenyei voltak; az 1842 iki azonban csupán a kivitel csökkenése által eredményeztetett, melly alig tizenegyedét tette az előbbi év kivitelének. Ennek oka a külföldi ipar növekedése, s főleg a német egység volt, melly taksákkal terhelte az angol árukat; semmi hajlamot nem mutatván az országok elfogadni ama teljes kereskedelmi szabadságot, melly mellett Anglia kardoskodik.

Európa ugyanis, melly a közlekedések megnyiltával bámulta Anglia virágzó állapotát, s a Smith által hirdetett szabadság daczára szigoruan fentartott megszoritó törvényeknek tulajdonitotta azt, kétségbe vonta a parlament józan belátását. Daczára az előitéleteknek az angolok közől sokan belátták hibás voltát a kizáró rendszernek, miért is rajta voltak, hogy könnyittessék az ipar, s szabad bevitel engedtessék az idegen áruknak. Az uj politika kezdeményezője Huskisson Vilmos volt (—1830), gyakorlati férfiu, ki, mint Turgot Francziaországban, szokásba hozta a kormánynál kikérni a tudósok véleményét. Mint Canning barátja és államtitkár, részt vett az ügyekben a Francziaországgal folytatott küzdelem alatt, s felhasználta ez utóbbi pénzügyi tapasztalatait. 1819-ben értesitést adott Európa pénzügyeiről, hangoztatván szükségét a kézpénzzeli fizetésnek; s a reformokra forditván figyelmét, védte a földmüvelés érdekeit, küzdött az ingatlan vagyon kiváltságai ellen, megtámadta a gép-kivitelre s az idegen áruk bevitelére vonatkozó tilalmakat, meg a hajózási törvényt, melly tiltotta azoknak más lobogó alatt bevitelét; és az által, hogy a kölcsönösség fölvétele mellett bebocsáttatást eszközlött az idegen hajóknak s keresztülvitte a selyem szabad beszállitását inditványozó billt, uj korszakot nyitott a britt kereskedelmi politikában. Ő valódi példányképül szolgálhat arra, mint kelljen

diadalt aratni a leghatalmasabb osztályok által támogatott tévelyek és visszaéléseken.

Gabona-kérdés.

A hübérség alatt ugy látszik a gabonatermelés nem volt aránytalan a népességhez Angliában s a termelő táplálta fogyasztó hűbéresét. VII. Henrik véget vetvén a hübérrendszernek, az uraknak nem volt többé szükségök egész seregére a vazalloknak, s földeikből a legjövedelmezőbb, nem a leghasznosabb terményeket igyekeztek nyerni. Illyen volt a takarmány, minthogy a gyapjut nagy áron lehetett eladni Flandriában; minek következtében a szemes élet megdrágult, és pedig annál érezhetőbben, mert akkoriban a pénz vesztett becséből; s mig VIII. Henrik uralkodása kezdetén a gabona quartere hat és fél shillingen kelt, I. Károly alatt 32—40, Cromwell idejében pedig 88-ra szökött fel ára. A Stuartok uralmával helyreállván a béke, visszatért a bőség, de tönkre tette a bérlőket, kik a drágaság idején kötötték szerződéseiket; miért is az akkoriban mindenható birtokosok sürgetésére a parlament *védelmébe* vette a nemzeti terményeket olly módon, hogy fokozatos taksákat vetett az idegen magra, s aztán még jutalmazta is a nemzeti kivitelt, ugy hogy 1688-tól kezdve a kormány hét millió sterlinget adott a kivivőknek. E kettős expedienssel elérték, hogy a gabona mindig megtartotta magas árát, vagyis folytonosan éhezett a nép. A drágaság növekedését előmozditotta az ipar és népesség rendkivüli gyarapodása is, minélfogva a birtokosok az éhező szegények rovására gazdagodtak. De az iparosok szintén szóhoz jutottak, s a parlamenttől kicsikarták az 1773-iki törvényt, melly megengedte az idegen magnak egyszerü vám melletti bevitelét, mihelyt a quarter (nyolcz párizsi *boisseaux*) ára haladná a tizennyolcz shillinget. 1790-ben megtágultak a belföldi gabona-kereskedelem régi kötelékei; de a termelők, vagyis az aristokraczia, mellynek nagy volt hatalma az áldozatoknál fogva, mellyeket a napoleoni háboru alatt kellett hoznia, csakhamar ujabb megszoritásokat eszközölt ki; s ennek és a közlekedés nehézségeinek következtében 1809-től 14-ig a gabona ára kétszerte magasabb lett mint volt 1789-től 94-ig. E kecsegtető kilátás a göröngyre irányozta a nyerészkedők figyelmét, mellyet lehetőleg kizsákmányolni igyekeztek, és semmi költséget nem kiméltek attól a kövér jövedelem reményében.

De egyszer csak helyre áll a béke; ujra megnyilván a tengerek, nagy bőségben érkezik az idegen mag; a földbe fektetett

költségek elvesznek, a bérlők felmondják szerződéseiket, mellyeket ollyannyira különböző körülmények között kötöttek. A gazdagok, kik elvesztették reményöket, hogy fentarthassák a kenyér-drágaságot, a külföldi mag bevitele ellen alkalmazandó szigorral akartak a dolgon segiteni; mintha csak Európa füszerárusai küzdöttek volna a czukor és kávé ára mellett, mellyre számitottak. S valóban el is tiltatott a magnak külföldről szállitása, hacsak otthon nyolczvan shillingre nem emelkednék a quarter ára (36 lira egy hektoliterért): alig képzelhető drágaság, annál inkább, miután, eltünvén az 1816 és 17-iki szükség ujból kecsegtető reménye, az ég kegyessége megszégyenitette az emberek kapzsiságát, s a kenyér, iszonyu kár! olcsó lett.

Mindazáltal a szigoru rendszabályok s a belföldi magtermelés mesterkélt volta következtében szörnyü hullámzásoknak volt az ár kitéve: az éhség gyakran beköszöntött; s illy esetekben a gabonának szokatlan utakon beszerzése erőszakos és költséges müveletté nőtte ki magát. A birtokosok jólétének tehát feláldoztatott a szegénység s a gyárosok: kik emelkedvén számban és fontosságban, a gabona-törvények eltörlését követelték [1]). A baj legfőbb fokra hágott 1822-ben, de a parlament nem akarta megvallani annak valódi okát. Canning megengedte a bevitelt, ha a gabona ára hatvan shillingre emelkednék; de husz shillingnyi vám alá vetette quarter-ét, melly összeg két shillinggel volt feljebb vagy alább veendő minden shilling után, melylyel a belföldi gabona ára emelkednék vagy alább szállana. Illy módon a terhet a termesztményhez mérte: de a lordok meghiusitották tervét, s ő bujában meghalt.

A kérdés ujra fölélesztetett Melburne viscount whig-miniszteriuma alatt (1835—41): s mig Irland a különválasztást, a chartisták pedig az általános szavazatot kiáltozták, a nép hasonló áru két kenyeret hordozott körmenetileg: egy igen kicsit a szabad és souverain Angliából, s egy igen nagyot a rabszolga Lengyelországból; mi hathatós, mert szembetünő érv volt.

A gabona-törvény ellen alakult liga (anti-corn-law league) mérséklettel jár el, tiszteletet mutatván az alkotmány iránt, miközben aláássa egyikét legfőbb alapjainak. „A népnek (igy

[1]) A gabona-szegény Anglia fél, nehogy a bevitel következtében igen alászálljon annak ára: a dús Lombardia fél, nehogy a kivitel drágaságot szüljön. Ime két rendszer leleplezve.

szól) kenyérre és munkára van szüksége, s egyik ugy mint másik akadályoztatik, csak hogy a henye urak jól töltekezhessenek. Az Egyesült-államok raktáraiban megbüdösödik a mag és besózott hús, melly czikkeket szivesen kicserélnék ruháink és bútorainkért, miknek hiányát érezik: illy módon köznépünk olcsóbban szerezhetné be élelmét s több munkát kapna. Le a megszoritó vámrendszabályokkal; éljen a teljes szabadság; nem kell semmiféle védvám-jegyzék, nem közvetett adó, nem semmi teher az első anyagokra; egyedül a thea, kávé, cacao, dohány, a liqueurök, borok, száraz gyümölcsök sujtassanak; ne legyen különbség téve a gyarmatok érdekében; a gyarmatok utálatos és meggondolatlan üzlet, melly évenként sok milliótól foszja meg az országot, miket félre tehetne ott vásárolván, hol olcsóbban jutna az árukhoz. Még csak kölcsönösséget sem kell kivánni más nemzetektől; mert a mienk olcsóbban állitván ki a gyártmányokat, az idegeneknek érdekökben fog állani tőlünk vásárolni, s a példa hatásos lesz" [1]). S véleményök támogatására előleges költségvetéssel lépnek fel, melly szerint a bevételi kiadások igen csekélyek lennének, s a jövedelem nem állana alantabb a jelenleginél, föltéve, hogy a földbirtokra s a jövedelmekre vetett adó valami kevéssel emeltetnék.

Tarifa-reform.

Tömeges aláirások utján roppant összegeket teremtenek elő, miknek czélja utazások, segélyzések, könyvek, hirlapok által pártolni a tarifa-reformot, s megszerezni (minthogy minden törekvésnek törvényesnek kell lennie) a többséget, mi végből semmi erőfeszitéstől nem riadnak vissza, hogy keresztülvigyék párthiveik megválasztatását, bőven igérvén utakat, segélyt, kivitelt a gyártmányoknak. A liga élén Cobden Richard áll, támogatva a parlamentnek is néhány tagjától, az egész köznéptől, sok bérlőtől, kik a haszonbérek alábbszállásával biztatják magukat, a gyárfőnököktől, kik remélik, hogy olcsóbb munkásokat fognak kaphatni, s következésképen könnyebben kiállhatják az idegen versenyt. Miként láttuk, az 1830-iki statutumban, az aristokraták választó joggal ruháztatták fel a bérlőket; minélfogva, mint bérlettársakat iratván be a valódi bérlők fiait, testvéreit, szülőit, saját kezökhöz ragadták a grófsági választásokat. Most a reform-pártiak a másik pontra támaszkodnak, melly választó joggal ruházza fel mindazt, ki negyven shilling (50 ll.) értékü fekvőséggel bir, s azon van-

[1]) Lásd az 1843 májusi határozatot.

nak, hogy a ki csak teheti, egy kunyhócskát vagy egy darabka földet vásároljon.

Illy módon a polgárok, miután előbb az aristokraczia politikai kiváltságai ellen viseltek háborut, most annak javait támadják meg; s diadaluk nem gazdászati reform, hanem döntő forradalom lenne, millyen volt Francziaországban a nemesek s a papság lebirtoktalanitása. Az aristokraczia azon venné magát észre, hogy elszegényedett a földérték alászállása, az adó növekedése, a gyarmatokban részére fentartott hivatalok, s az ifiabb fivéreknek életjáradékul szolgáló ültetvények jövedelmének csökkenése következtében: ellenben emelkednék az uj kereskedő és gyáros osztály, s a köznép megszünhetnék éhen halni. A politikai kérdések tehát gazdászatiakká változtak át.

Dicsérve a reformok szóvivőit, bámulatunkat annak részére tartogatjuk, ki életbe lépteti azokat. S ez alkalommal is a toryknak jutott osztályrészül javaslatba hozni a tarifa-reformot, mig megszámlálhatlan népgyülekezetek kiáltották: — „Le az egyedárusággal, olcsó konyeret.“

Anglia rendes kiadása, nem számitva a szegényadót, a cultusköltségeket, az utak és csatornák fentartására forditott összegeket, s a tartományi és községi költségeket, körülbelül 1300 millióra megy [1]). A földbirtok igen csekély részszel járul ez összeghez, a többi mind a fogyasztási adóból jő be. Legelőször 98-ban a hadi költségek fedezésének czéljából jöttek a gondolatra atalános adót vetni a jövedelmekre, melly tiz száztóliban állapittatott meg, kivétetvén az ötven sterlingnél kisebb jövedelmek (income tax.) Ez adó később alább vétetett, a béke megkötése után pedig egészen be lőn szüntetve; Peel azonban, miniszterré lévén, hogy födözze a 125 millió hiányt, ismét visszahozza, három száztólira szállitván le, s egyedül a 150 liránál (3750 ll.) nagyobb jövedelmekre vetvén azt ki; a háromszáz liránál kevesebbet fizető bérlők kivétetnek; a többiek felényi, Skócziában harmadrész taksát fizetnek; tehát az egész pótadó a birtokosokra nehezedik; Irlandban a bélyeg s a folyadékokra vetett taksák pótolják azt. A kereskedők és szadad müvészetek üzői irásban tartoznak kimutatni termelésök értékét.

Ez megtörténvén, Peel leszállitotta vagy végkép eltörölte az adókat, mellyeknek a hús, hal, komló, burgonya, rizs, gabona,

[1]) Az 1849-iki számadás 53.388,717 bevételt, s 54.185,136 kiadást tüntet fel.

épületfa, s más fogyasztási tárgyak vagy nyers anyagok alá voltak vetve; nagyszerü merészség annyi szükség közepett, s mindez a nép és kereskedelem érdekében. E reformok, mellyek azonkivül, hogy födözték a deficitet [1]), az iparnak is lendületet adtak, uj gazdászati elveket proclamálnak, teljesen ellenkezőket az eddig divottakkal, s kevéssel ezelőtt még utópiáknak látszottak volna. Anglia szabályul tartotta elárasztani más országokat saját termesztményeivel, semmit nem bocsátva be a külföldről; s a nép rovására kedvezni az aristokracziának.

Most minden megváltozott. Ki venni akar, szükség hogy el is adjon, és viszont; s a melly országban akadályoztatik a termelés, vagy kevésbbé gyümölcsözővé tétetik a munka, annak okvetlen veszitenie kell. Tehát föltétlen, s nem csupán kölcsönös kicserélési szabadságra van szükség. — „Nem akarnak bennünket más nemzetek utánozni? annál roszabb rájok nézve (mondja Peel), a csempészet helyreállitandja az egyensulyt. Anglia olcsón akarja beszerezni minden szükségleteit: ha mások drágán akarják, ők lássák.“ Eltöröltettek tehát a tiltó tarifák, s a nyers anyagra vetett taksák öt száztólira, a gyártmányokéi huszra szállittattak le. Az eredmény annyira kedvező lett, hogy mig 1841-ben a vámok ötszáz, a reform után 44-ben már hatszázmillió frankot jövedelmeztek [2]), ugy hogy e lépés maga elég volna Peelt a nagy ujitók közé helyezni.

És ő nem állapodott itt meg. 1845-ben minden adó alól fölmentette a legfontosabb első anyagokat, minők a gyapju, gyapot, len, eczet; eltörölte a kiviteli vámokat, még a gépek s a kőszénre nézve is; a gabonát, melly az aristokraczia egyedárusága, s a czukrot, melly az ültetvényesek gazdagságát képezi, nem bátorkodott vagy nem volt képes teljesen vámmentesiteni. De a szabad kereskedésről szóló törvénye (1847 jan. 28) meghozta: 1-ször a gabona-taksák teljes eltörlését; 2-or az első anyagok és élelmiszerek teljes vagy részletes fölszabaditását; 3-szor a selyem anyagokra vetett taksák tizenöt száztólira leszállitását; 4-szer a durva

---

[1]) A *property tax* 1843—44-ben 81.781,200 sterlinget, az *income tax* 52. 797,000 sterlinget jövedelmezett.

[2]) Anglia 1836-ban 1340 millió, 44-ben pedig 1470 millió értékig vitt ki, vagyis 130 millióval többet. 1845-ben Franczia ország csupán tojásban 4.480,000 frankot szállitott Angliába; 1844-ben Anglia a continensről kapott 370 ökröt, 1156 tehenet, 55 borjut; 1846 ban 17121 ökröt, 22994 tehenet, 2147 borjút: illy roppant volt a növekedés, miután elhárittattak az akadályok.

gyártmányok vámmentesitését; 5-ör a finom gyártmányokra vetett illetékek tiz száztólira lejebbvételét; azonkivül a földmüvelésre nehezedő terheket illetőleg is sok javitást eszközölt. Aztán, 1850 január 1-sőjén, minden megszoritás nélkül szabad bemenet engedtetett az áruknak bármilly lobogó alatt az egyesült országba és a gyarmatokba. Egyike ez korunk legdöntőbb tényeinek; mert a kereskedelmi szabadság látható kötelékét képezendi az átalános szövetségnek.

S a gazdagság, vagyis az élvezet, mindinkább táguló körben kezd észlelhető lenni; mig 1727-ben Edinburgból kiváncsian tódultak a vidékre, hogy bámulják az aratás szokatlan látványát, most a gabona-termelés átalánosan el van terjedve; az egész szigeten sokasodnak a lovak, ökrök, juhok; a kocsik száma Londonban megkétszereződött sőt azonfelül is növekedett [1]); nagyobb mérveket öltött a thea, kávé, czukor-fogyasztás; közönségesek lettek az ezüst asztalkészletek; a vas végtelen sok kényelemnek lőn eszközlője. Peel, az income tax fölött értekezvén, annak feltüntetésére, mennyire emelkedett az ingatlan tulajdon, kimutatta, miszerint a taksának alapul szolgáló évi jövedelem 1812-ben 55,784,533 sterling, 1842-ben 72,000,000 volt; s a képviselt tőke 12-ben 1,391,613,325-öt, 42-ben pedig 1820 milliót tett.

Azon mesterfogások között, mellyekkel a conservativek ellenében éltek az ujitók, volt a népnevelés is [2]); e-tekintetben különösen Brougham tüntette ki magát, ki ezrenként terjesztette az elemi könyveket csekély áron, gyermekek, felnőtt munkások számára iskolákat (Mechanics institutions), Londonban szabad egyetemet alapitott, az elsőt, melly minden felekezet előtt nyitva állana; s ugy tekintette az oktatást mint legbiztosabb védfalat a papság, az aristokraczia, az ágyu zsarnokoskodásai ellen; ugy hogy midőn egy izben, szokott hévvel, Wellington miniszter ellen szónokolna, felkiáltott: — „Majd segélyünkre jövend az iskolamester": mi aztán közmondássá lett.

1842-ben ötszázhuszonegy hirlapot számitottak: az egyforma taksa által megkönnyitett pósta-forgalom következtében rendkivül

---

[1]) 1812-ben volt 49,426 ; 1840-ben 104,476.

[2]) Franczia ország a közoktatásra 1840-ben 14,775,660 frankot költött; ez összegből 1,600,000-et az állam, 4,659,281-et a megyék, a többit a községek fedezték. Angliában csupán 1839-ben kértek az államtól 30,000 sterlinget e czélra ; s kétszázhetvenöt szóval adatott meg kétszázhetvenhárom ellenében.

növekedett a levelek száma [1]): a circuláló könyvtárak, mellyek legelőször Skocziában hozattak be, a legtávolabbi községekben is elterjesztik az ismereteket.

A pártok.

E kerülő utakkal, mellyek szükségesek a hagyománynyal biró országokban, s midőn a gazdászati elvek csak a politikai eseményeknek alárendelve alkalmazhatók, sehogy sem tudnak megbarátkozni, kik a népies vivmányokat egyszerre egész teljökben akarnák látni. A whig és tory pártok nevöket máig is megtartották ama loyalitásból, mellynélfogva köztársaságainkban akkor is guelfek maradtak, midőn a pápa ellen küzdöttek és viszont: de tényleg a toryk symboluma elenyészett, s most ők azt valósitják, ami jót és merészet tizenöt év előtt a whigek hoztak javaslatba; ez utóbbiak pedig conservativek, mig a toryk és whigek pártján kivül a radicalok foglaltak mélyebbreható ellenzéki állást. Owen Robert, ki a társadalmat Isten nélkül is megalapithatónak hitte, s azt tartotta, hogy mindent a nép által kell tenni, csekély áron terjesztett hirlapok utján a communismust hirdette ki; szerinte el kell törölni a kiváltságokat, a nagy városokat, a szépmüvészeteket; nagyszerü nemzeti szállodák épitendők, hol mindenki munkát találjon; az utazás tétessék kötelességgé: „a világ valódi és egyedüli ördögét a vallás, a házasság, a tulajdon képezik; e szörny háromság kiapadhatlan forrása a vétkeknek és bajoknak.“ — Socialistái, kik 1840-ben hatvanegy fiók-társulattal birtak, most fogyóban vannak, ellenben szaporodnak a chartisták, kiknek pártja legtágabb kifejezése a modern demokracziának; azon demokracziának, mellynek érdekei nem csak a tulajdonosok, hanem a nagy ipar, a nagy bérlők, kalmárok érdekeitől is különválnak, s melly különösen a nagy gyár-központokban összegyült munkásokra, munkát nem kapó betüszedőkre, s bér nélküli egyénekre alkalmazta-

---

[1]) E tekintetben Rouland Hill gyökeres reformot léptetett életbe (1839 aug. 17, s 1840 május 6), mellynélfogva egyenlő bér állapittatott meg a levelekre, bármelly részéből jöjjenek az országnak. A reform előtti négy utolsó hétben, a londoni postán 1,622,000 levél fordult meg; 1848-ban, ugyanannyi idő alatt 8,536,000. Az összes posta hivatalok 1839 november egy hetében 1,585,000, 1848 január egy hetében 6,382,000 levelet osztottak ki. Az egész évi levelek száma 1839-ben 75 millióra ment, s 58 és fél millió brutto jövedelmet hajtottak: 1848-ban 332 millio volt a levél, s 56 millio a brutto-jövedelem összege; de a költségek előbb csak 17 milliot tettek, most 30 milliora mennek. E veszteséget azonban bőven kárpótolja a köz kényelem.

tik. Az 1830-iki reform (mondják ők) nem tett egyebet, mint hogy a közép osztályt részeltette az aristokraczia kiváltságaiban, mindig kizárva a szegénységet: most e szegény népnek kell Chartát adni, melly nem fog engedelmeskedni, ha részt nem vesz a törvényhozók választásában. Miért is átalános szavazat-jogot, titkos szavazást, évi parlamentet, a választhatósági census elörlését, a kamrák tagjainak dijazását, a választó collegiumok méltányos felosztását követelik; némellyek a nőket is szavazat-joggal akarnák felruháztatni.

A mozgalom élén Lovett és Vincent munkások, s O'Brien journalista állanak, támogatva Fergus O'Connor által, ki a parlamentben is képviseli őket: s bár ez kijelentette, hogy nem czélozzák a köztársaságot, mindazáltal utban vannak a felé, a szám hatalmát állitván a most létező hármas hatalom helyébe, s eltörölvén az egyedáruságot nem csak a kamrákban, hanem a sajtóban is azáltal, hogy minden adó alól fölmentik; némelly tulhajtóbbak azt is követelik, hogy a munka-bér állandóan az 1835-iki legyen; mi az angol gyáripar bukását vonná maga után.

E párt, a helyett hogy meg lett volna nyugtatva a szegénység javára 1834-ben eszközlött reformok által, csak még inkább neki bátorodott. A reformok (mondják ők) nem egyebek mint engedmények, mellyeket az aristokraták csak azért adtak meg kedvök ellenére, hogy fenntarthassák magukat; a baj a társadalmi gazdagság egyenlőtlen felosztásából származik: a nép igazságról beszél, s az urak könyörrel felelnek neki; házakat nyitnak a szegények részére, megszabják a munka-órákat, fürdőket, iskolákat állitanak, szünnapokat engednek: képmutató alamizsnák, nyujtva annak, ki jogot követel. A papság maga annyit kap az államtól, mennyi elég lenne a munkásosztályok ellátására [1]): a kevesek tulzott jogai nem egyeztethetők össze a sokaság javával. Látva mint uralkodnak a munkások fölött a szövetkezett vállalkozók, socialisták és chartisták kezet fognak ellenök, miből fenyegető összeütközések szülemlenek, különösen Walesben, s a gyárvidékeken, annyira, hogy az ember örvény szélén állónak hiheti Angliát. Rebecca, egy eszményi személyiség, képviselője a demokraczianak, első volt, ki lerombolta a vámsorompót, aztán megtagadta az an-

[1]) 1841-ben kiszámitották, miszerint az angol papság 236,439,125 frank jövedelmet huz, mig a többi keresztény papságnak összevéve 224,975,000 frankja van.

glikán papoktól a tizedet; követelte a törvényhozás átalakitását, az igazságszolgáltatás kevésbbé költségessé tételét; s mindezt bibliai czélzatokkal, a methodisták nyelvén. Ezrenként követték őt a szegények és földmüvesek: de e mozgalmak kevesebb vérrel és erőszakkal lecsillapittattak ott, mint másutt egy maroknyi tanuló-csődület [1]). A törvényes utakat is megkisérlették, s 1842-ben egy kérvényt nyujtottak be 3,317,702 aláirással: de a parlament nem vette azt tárgyalás alá, inkább a szabadság mint az egyenlőség földe lévén Anglia. A 48-iki franczia forradalom valósitani látszott a chartisták eszméjét, kik ismét zajongni kezdettek s óriási mérvben kérvényeztek. Egy kincstári (fiscale) forradalom aligha kikerülhető lesz ott; de nem igen fog az származhatni a demokracziától, melly mozgalmaival eddig még mindig csak vesztett.

Vallási dolgok.

Bármennyire mondja azonban magát Anglia az anyagi érdekek országának s legyen az valóban, a vallás-kérdés mindig alapkérdés marad nála, s a forradalmak csak a vallás árnyában aratnak ott sikert. Szemben a folyton gyarapodó katholikusok és dissidensekkel, az anglikánok kisebbségben vannak; ezek maguk között is két felekezetre oszolnak, a magas és alsó egyházra, Skocziában pedig az átalános gyülekezet s a javadalmasokéra. Innen az ingerlékenység, a félelem, s ama szigoru rendszabályok, mellyeket a köznép szükségeseknek tart egy ellenséges párt fenyegetéseinek eltávoztatására: s midőn a kamrák türelmetlen sőt vérengző kiáltásoktól visszhangzanak a pápisták ellen, ez nem egyéni düh, hanem a sokaság ohajának kifejezése. Látni kell a londoni népet, mint kel ki hallgatag és éhes kimértségéből, hogy meghurczolja s az Emlék alatt tüzre dobja a pápát ábrázoló bábot: „Átkozott a pápa" orditások között.

A vallási seb főleg Irlandban tünik fel egész meztelenségében, hol a hitkülönbség állapot-különbséget is von maga után; szegények a katholikusok, birtokosok a protestansok; ezek kormányoznak, amazoké az engedelmeskedés; egyiknél a gőg látszik természetesnek, másiknál az alávetés. Az emancipatio javitott

---

[1]) A nők gyakran avatkoztak a közügyekbe. A gabona-törvény tárgyában 256,000 női aláirással ellátott kérvényt nyujtottak be: Dublinban egy nő társulat alakult, mellynek czélja volt felbátoritani az irlandi gyáripart, s visszavonatni az uniót.

ugyan a politikai törvényen, de az épület hübéri alapja még fennáll; s a szolgasághoz hosszas megszokása folytán a katholikus nem gyakorolja és nem ismeri saját jogait, hasonlóan a rabszolgához, ki csak tegnap lön felszabaditva. O'Connell, első a katholikusok között, ki Dublin lord-maire-vé neveztetett (1841), mint legfőbb hivatalnoka a városnak, a testületeket illető bill erejénél fogva, ünnepélyesen vonulhatott a katholikus templomba misét hallgatni; s reményét fejezte ki, miszerint a westminsteri apátságban fogja azt hallgathatni.

Remélte-e ő mindazt, mit követelt? Sokat kell kérni, hogy valamit nyerjünk; s nemzetiségi kérdéseknél az idő nem jő számitásba. Eközben ugyanazon czélra törnek, kik, hogy méltóvá tegyék Irlandot a szabadságra, erényessé igyekeznek azt tenni; illyen főleg Mathew atya, ki ezreket gyüjt a köznépből mértékletességi egyletekbe. De iszonyu látni, mint válik a gyógyszer méreggé. Az 1846-iki szükség alkalmával, midőn ezrek haltak éhen, kihirdetik a szabad gabonakereskedést: s ime, Irland urai, kik legnagyobbrészt Angliában laknak, kivonják onnan a gabonát, hogy előnyösen eladhassák azt, s illy módon még nagyobb éhségnek teszik ki az országot; s nagyon meggyőznek egy telektörvény szükségességéről. A kormány százmilliókat költ, hogy közmunkát adjon a népnek; s ez oda tódulván müveletlenül hagyja a földeket, mellyek a nyár beálltával semmi gyümölcsöt nem nyujtanak. A 46-iki éhség rábirta a kormányt, hogy gabonával segitsen, mit külföldön vásárolt, gyéritvén illy módon a sziget készpénzét; melly gyakorlat veszélybe döntötte a bankokat, és sok bukást szült. De nagyobb az, hogy a szegények taksája Irlandra is alkalmaztatott; e lépés felér egy forradalommal [1]).

Anglia házi bajai a vallásból szülemlettek; s a vallástól kell várnia azoknak gyógyszerét. Hasonló felfogásnak adják bizonyitékát azon igen számosak, kik Angliában a hit dolgaival foglalkoznak. Némellyek közülök a roszról még roszabb utra tévednek, mi természetes eredmény ollyannál, ki magán értelmére bizza magát: Skócziában 1843-ban megalapitották a szabad egyházat, hogy visszatérjenek a Covenant szigoraihoz; s ellentétben az uralkodó magas angol egyházzal már igen gazdaggá nőtte ki magát.

---

[1]) 1801-től 51-ig Anglia megkétszerezte népességét, 21 millióra emelkedvén az fel, vagyis annyira, mennyit dél-Amerika számit. Ellenben Irland népessége, melly 1841-ben 8.000,000 volt, 51-ben 6,500,000-re szállott alá.

Azonban komoly szellemek belátják szükségét annak, hogy visszatérjenek az átalános hagyományhoz, hogy valami alapot keressenek, mellyhez a vélemények hullámzó tengerén oda erösithessék horgonyukat. Igy szülemlettek Pusey tanai. Ő, Palmerrel és Newmannal kezet fogva, az oxfordi egyetemen 1833 óta egész sorozatát tette közzé a könnyen felfogható értekezéseknek a hitágazat, az egyházi alkotmány, s a vallás-viszály fölött; eszméik történelmi munkákban, sőt regényekben is terjesztetnek, azt tüzvén ki hit tárgyául, mit az egyház a három első században hitt: Cambridgeben és Belfastben meghallgattatásra és válaszra találnak. A puseysták (miként neveztetnek) szakitanak a XVI. század reformátoraival mint tisztán a tagadás terén állókkal, kik semmiféle hitet nem tételeznek fel, s nem tudnak egyebet csak ellenmondani; fájlalják, hogy az angol egyház elszakadt a rómaitól, az egyedülitől, melly képességgel bir egész teljében kifejteni a vallásos érzelmet. A szentirás nem elégséges hit-szabályúl, hanem szükséges a hagyomány is, mellyet az egyház őriz, s melly szerint értelmeztetik a szentirás; miért is sok hagyományos hitágazatot elfogadnak, s némellyek nem haboznak az egyházi egység kizárólagos eszköze gyanánt tüntetni fel az összeköttetést Rómával [1]). Mi a törvényes formákat illeti, mellyek mindig nagy akadályt gördítenének az ujitás elé, kimutatni igyekeznek, miszerint Erzsébet királynő harminczkilencz czikkelye nem mond egyenesen ellen a tridenti zsinatnak; a milly nehéz ép olly hiú törekvés. Szertartásokat is léptetnek életbe; a keresztek, stólák, gyertyák, ismét szerepelnek kápolnáikban; a római breviarium szintén visszahozatott némileg módositva. Idáig azonban még mindig tagadják a pápa tekintélyét, s igaznak vitatván az angol egyházat, intik a rómait, hogy tisztitsa meg magát s egyesüljön azzal. A puseysmus tehát még nem valódi visszatérés, hanem tiltakozás a protestantismus alap-elmélete ellen; különben emeli a papság erkölcsi méltóságát, tisztitván annak erkölcseit; növeli a püspöki kar tekintélyét, melly előbb a népre semmi, a papságra még kevesebb befolyással birt.

Ki nem érzi e lépések fontosságát? különösen ki nem látja, hogy e visszatérés a régiséghez fogja felszabaditani az egyházat a kormány zsarnoksága alól? Most ha böjt-hirdetésről van szó, ennek joga a parlamentet illeti. A javadalmak olly világiak kegyurasága alatt állanak, kiknek semmi vallásuk nincs; s a törvény

[1]) Wackerbath „*Tuba Concordiae.*“

megparancsolja a püspököknek, hogy vissza ne vessék a kegyúr jelöltjét, kivéve a tetten kapott erkölcstelenség esetét. Percival tudor vitatta, miszerint „az uralkodó felfüggesztheti a püspököt, ha jónak látja, mig a püspök egy betüt sem változtathat a rituálén a korona nyilt rendelete nélkül; a magán-tanács összeül s egy körirattal a *királyi akarat és tetszés nevében* uj ima fölvételét rendeli el a szokásos officiumba“ [1]). Ám, hogy az első századokban a mostanitól nagyon elütő volt a fegyelem, bizonyitják, hogy egyebet ne emlitsünk, az encyclopedista történészek, kik tulzott függetlenségről vádolják azt. Az ős hagyományokhoz való visszatérés tehát megtörné a magas egyház zsarnokságát; s a szabadságban, mint mindig, biztositva lenne az igazság diadala. A tulajdonképeni katholicismus is növekedőben van. Hogy ne emlitsük Irlandot, mellynek ez egyedüli vigasza sülyedésében, s egyedül ez fogja azt abból kiemelni, szaporodnak a megtérések: Peel visszaadatta a collegiumoknak katholikus javadalmaikat, mellyeket a reformatio elrabolt; szaporodnak a templomok és kápolnák [2]); s mosolyog az isméti egyesülés reménye: ugy hogy IX. Pius, 1850 szeptember hóban katholikus érsekséget állithatott ott, s ujra szervezhette a hierarchiát [3]).

Ha Anglia annyit tett a civilisatio érdekében egy szivtelen olygarchia alatt s hivatalos vallással, mire nem lesz majd képes, ha meggyökerezik nála a demokraczia, s visszatérend a katholikus egységhez? Bizonyára Anglia megtérése legfontosabb eseményét képezné korunknak; megszüntetné első okát a belbajoknak, a nyomornak s az irlandi rabszolgaságnak; hatásosakká tenné a költsé-

---

[1]) *London Gazette*, 1841 decz. 14.

[2]) 1792 ben Nagy-Britanniában volt 30 kápolna, katholikus collegium egy sem; most van 519 kápolna, 43 templom, 10 collegium, 60 seminarium. Irlandban 1731-ben protestans volt 700,451, katholikus 1.309,768; 1835-ben protestans 1.515,221, katholikus 6.427,712.

[3]) Egy katholikus angol hirlap 1846-ban igy irt: „Mikor látja be valahára Róma, hogy nekünk északiaknak a déliekétől nagyon különböző jellemünk van? Mikor jutand azon meggyőződésre, hogy létezik demokraczia, melly nem ellensége a kereszténységnek, hogy van függetlenségszeretet, melly nem jacobinismus? Majdha ez igazságoktól át lesz hatva, ha elveti magától a félénkség avult szokásait, ha tevékeny, férfias bátorság lépend a tisztán szenvedőleges és elasszonyosodott rettenthetlenség helyébe, akkor nem lesz többé okunk félni a concordatumtól. Addig, e szónak rémülést kell okoznia,“

ges és terméketlen missiókat Ázsiában, s nagyszerü lendületet adna a müveltségnek, mellynek terjesztésében e nemzet minden másoknál munkásabb.

HARMINCZEGYEDIK FEJEZET.

Angol gyarmatok. — India. — China.

Anglia nagysága és rendeltetése nem annyira tulsulyában Európa minden eseményeire nézve, mint inkább azon bámulatos tevékenységében nyilatkozik, mellynélfogva nincs pontja a földkerekségnek, mellyet föl nem keresne, főfő terjesztője lévén a polgárosodásnak. Melly népnek jutott osztályrészül hasonló fokban a türelmes és bátor becsszomj hóditani és megtartani? Az aristokraczia egymagának akarván az egész földterüt, hallgatag kötelezettséget vállalt biztositani a népnek az ipart, tehát folytonosan ujabb piaczokról gondoskodni, mellyeket elláraszszon áruival. Rábirni valamelly mezitelen népet a ruházkodásra, annyit tesz, mint kiüriteni Manchester raktárait; s e czélból a kereskedők nem kevesebb hévvel munkálkodnak azon, mint a téritők erkölcsi tekintetből. Illyes szempontokból kiindulva az angolok sietnek elismerni mások gyarmatainak függetlenségét, mellyek fölkeltek anyaországaik ellen; mert rögtön fegyvert, terményeket, árukat szállitanak azokba, s kereskedelmi szerződéseket kötnek velök, és pedig mint elsők előnyösen. Ismeretlen tengereket kutatván át, uj szigeteket födöznek fel, hol lobogójuk meghóditását jelzi azoknak a polgárosodás részére.

Főleg nekik köszönhető Polynesia polgárosodása; amennyiben polgárosodás alatt saját szokásainkat és gyakran büneinket értjük; s ama partok virágzó népei egykoron tudományos hálával fogják kutatni jövő nemzetek eme Romulusainak és Cadmusainak nyomait. Néhány európainak sikerült megvetni lábát Uj-Zeelandban (1769), onnan viszont benszülöttek keresték fel Európát, aztán 1814-ben hitküldérek telepedtek ott meg; de nem sikerült nekik megnyerni a főnököket, sem kiirtani a háborut és vérontást: most az európai kormányok igyekeznek némi rendet hozni be közöttök. A fegyencz gyarmatok Uj-Dél-Walesben, mindinkább tökélyesbülő szervezettel, megjavitva adnak vissza a társadalomnak olly egyé-

neket, kiket az mint dögleleteseket kitaszitott kebeléből. Százötven év óta Anglia, Amerika s az európai szárazföld különféle protestans felekezeti társulatokat alakitottak a kereszténység terjesztése végett, milliókat áldozván e czélra évenként: csupán a Malacca, Canton, Batavia, Pahang és Singapor részére kitüzött hitterjesztő állomáson negyvennégy ezer keresztény vallási munkát nyomattak ki, malaji és chinai nyelven; e müvek hétszázötven ezernél több kötetet képeznek, s nagyobb részt bibliák, melly könyv nem épen legalkalmasabb a barbároknak (L. XIV. könyv. 565 lap.).

Madagaskar, a déli szélesség 12° és 16° között, az Indiai-ocean bejáratánál, utban a Veres-tengernek, a Persa-öbölnek, Hindostannak, a Sunda szigeteknek, szomszédságában a Mauritius és Bourbon szigeteknek, ád becses ébent, hajó-épületfát, s csupán Tawataveből és Foulepointeből harminczkét ezer darab szarvasmarhát szállitanak ki évenként. De lakói nem ismernek sem Istent, sem szemérmet, s képteleneknek tartattak a kereszténységre, midőn a hitküldérek megérkeztek oda (1818), hogy hirdessék annak tanait. Andrianampovina az ovak nagyságát alapitotta meg, melly nép a sziget közép részét birja; 1810-ben Radama követte őt a trónon, ki hatalmát az egész szigetre kiterjesztette, melly, bár nagyságra Francziaországgal vetélkedik, nem számit többet öt millió lakosnál, mindenféle szinből. Elfogadván a kereszténység hitét, de nem annak erkölcseit, Radama eltörülte a rabszolgakereskedést, s a babonás gyermekgyilkolást; Ranavalona azonban, ki 1829-ben vette át a kormányt, rendet és hitet cserélt, s most teljesen kizárja az európaiakat, különösen pedig a franczíákat.

A szárazföldi háboruskodás ideje alatt, Anglia kiterjesztette hatalmát Ázsiában, s a többi nemzetek majdnem minden birtokát elfoglalta. Francziaországnak nem maradt egyebe a pondicheryi kormányzóságnál s Bourbon szigetnél, mellyet saját helyzete véd; s nem régiben a Marquesákat foglalta el a Nagy-oceanon. A holland-társulat, egyedüli vetélytársa az angolnak, a fővárossal együtt elesett (1808); s birtokai, Ceylont kivéve, az angol nemzetre szállottak, melly magára vállalta azok adósságait, egy kormány-bizottságot ruházván fel ott a közigazgatással. Az 1814-iki békeszerződések folytán Hollandiának igen kevés birtoka maradt Afrikában, nem sok Amerikában; Oceaniában azonban megtartotta Javát, Sumatrát, a Celesebeket, a Molukkákat, mintegy tiz millió lakossal. Az uj rendszer, mellyet Van der Bosch tábornok (L.

XIV. könyv 365. lap.) vitt be oda, felrázta a benszülötteket tétlenségökből, jutalmat biztositván munkájuknak. Java 1839-ben termelt 50 millió chilogramm kávét, 40 mill. chil. czukrot, 68 ezer chil. indigót; s megszünvén az egyedárúság, magas taksa fizetés mellett minden hajónak nyitva oda az ut. Fővárosa, Batavia, csinos, szabályozott, munkás mint a holland városok, mosolygó tenyészettől környezett mint az ázsiaiak; de égalja halált hoz azokra, kik gazdagságot mennek oda keresni. Igen élénk kereskedést üznek ott a chinaiak, kik ép olly szükségesek és megvetettek mint a zsidók.

Levervén a hollandokat, Anglia Indiában már csak a bennszülöttekkel állott szemközt; s miután meghóditotta Mysoret (1799), politikát változtatott: uralmát, melly előbb közvetett volt, közvetlenné tette, szövetségeseit kifosztotta, vagy rábirta, hogy helyőrségeket fogadjanak el és adót fizessenek.

Hindostan.

Hindostannak tulajdonképen India azon részét nevezik, melly a Nerbudda folyótól északra terül el, hol Delhi emelkedik. A Nerbudda és Kistna folyók között feküsznek a nizam, a berari és satarai rajáh birtokai: a Kistnától a Comorin fokig nyuló részt Carnate, Malabar és Mysore foglalják el. Delhitől Tombudraig a mahrattok szövetsége 970 mérföldet (miglia) tartott elfoglalva északról délre, s 900-at a Bengal-öböltől a Cambaya-öbölig, negyven millió lakossal, kiknek egy tizede musulmán, a többi indián, öt államba osztva, mellyek a satarai raja névleges fensősége alatt állottak. Ennek peischwahja szolgává tette azt, de a peischwah maga is leigáztatott Madagi-Sindia által. Ez utóbbinak atyja a peischwah papucsait szokta volt őrizni, mellyeket az kint hagyott, midőn nőihez bement: kijövén onnan egykor szolgáját álomban, de a papucsokat melléhez szoritva találta. Ez odaadás előléptetést érdemelt számára, s fia, ki őt hivatalában követte, sokáig egy pár papucsot viselt övén, emlékeztetésül eredetére. Az alázatost játszván valódi úr lett, nagy hadserege volt, mellyet a savoyai Boigne fegyelmezett, s Delhire vágyott, midőn ime II. Schach-Alem, utólsó sarjadéka Aureng-zebnek, meghivja oda (1760), hogy szabaditaná fel őt Gholam miniszter zsarnoksága alól. Sindia repült, s megcsonkitván a bitorlót kalitkába záratta; de a visszaállitott hatalmat magának tartotta meg, alamizsnára szoritván a királyt. (XVII. könyv 394—6. lap).

Utóda, Daulet-Rao-Sindia (1794), nyomdokait követte, a fran-

cziákra bizván magát. Elég meggondolatlan lévén nem ellenezni Tippu-Saib megsemmisittetését (1799), nem akarta megosztani az attól elragadott zsákmányt; miért is az angolok látván, hogy mit sem remélhetnek, értésére adták a peischwahnak, miszerint segédkezet nyujtanának neki, ha le akarná magáról rázni az igát. Wellesley Arthur ezredes, a fő kormányzó testvére, ki már Seringapatnam kormányzásában is kitüntette magát, megbizatott a peischwah visszahelyezésével. Nagy hadvezér és ügyes politikus lévén, olly földön, hol minden uj hóditás uj ellenségeket szerzett, ő a mahrattok ellen forditotta a háborut, s az argomi sikságon megtörte azok erejét (1803 nov. 29); minélfogva Anglia, Indiák urnője, délről északra tevén át hatalmának központját, a Seikekig ért el terjeszkedésében.

Minthogy a kamrák folytonosan kárhoztatták a hóditást, a szövetségek védelmének rendszerével kellett azt fölcserélni: e hazugság mig egyrészt kényszerit meghagyni a legyőzöttöknek rosz közigazgatásukat, más részt nem nyujt módot kikerülni a háborut. A következett főkormányzók Cornwallis Károly (1804) és Barlow György (1805) megigérték, hogy be fogják szüntetni a hóditást s megszilárditják a békét; de nem tehettek eleget igéretöknek. Lord Minto (1807) Wellesley tevékeny politikájához tért vissza; s Hastings marquis, ki őt felváltotta (1812), ismételve oda nyilatkozott, miszerint nyilt erővel kell megtartani a gazdagság ama forrásait: alig hogy Indiába ért, előre látta a fenyegető válságot, s készületeket tett az angol fölény megőrzésére. A gurkák keletről fenyegették a britt birtokok határait, a pindarok északról törtek be, a mahrattok és radschaputok csak az alkalmat lesték, hogy lerázhassák nyakukról az igát. Hastings megsemmisitette a pindarokat, a rajták közöl sokakat meghódoltatott Angliának, a mahrattok szövetségét feloszlatta; illy módon a társulat a félsziget két harmada fölött egyenes uralomra, a többi fölött befolyáshoz jutott. A társulat egy souverain családot ruház fel a névleges hatalommal, de tényleg egy angol residens gyakorolja azt, ki benszülöttekből álló, európai tisztek által vezényelt hadsereg fölött parancsnokol: birája lévén a nemzetközi viszályoknak, miként a nagy mogol volt szép napjaiban, számot csak kormányának ad, melly tetszése szerint bármikor elmozdithatja hivatalából. Lord Amherstnak, alig hogy Hastings után hivatalba lépett (1822), mindjárt a birmanokkal gyült meg a baja. Ezek roppant kényuri birodalmát: Ava, Pegu, Munnipur, Aracan, Tenasserim képez-

ték, s északon Tibet, keleten China és Siam, nyugaton a Bengalöböl s az angol telepitvények, délen Malacca által határoztatott. Az Anglia részére tett engedmények folytán (1826) szük határok közé lőn szoritva.

Illy roppant kiterjedést nyervén az indus-britt birodalom, szükséges volt azt szabályozni, s lord Bentinck végre is hajtotta azt, még pedig a háboru rendkivüli segédeszközei nélkül (1828), s küzdve a bel nehézségekkel, s egy tizenhárom millió sterlinget haladó deficittel. Ő nyilvánosságot hozott a vizsgálatokba; szabályozta a közigazgatást, megfékezte a rabló csapatokat, beszüntette az özvegyek feláldoztatását; kutatásokat rendelt el közép Indiában, utazott, bevitte a gőzhajózást s a sajtó-szabadságot: — „India (mondá ő) hasonlit az egykori Európához; ugyanazon tudatlanság, ugyanazon babona, ugyanazon hit a varázslat, igézet, jóslat és astrologiában, ember-áldozatok, s más visszataszitó szokások vannak uralkodóban. Csupán az európaiak fokozatos befolyása a roppant számu benszülött népességre lesz képes meghonositani ott a házi kényelmeket, a vagyon és személy-biztonságot, az erkölcsi nevelést.“

Az angolok nem azért mentek Indiába, hogy vallás-szabadságot keressenek mint észak Amerikában, vagy hogy téritsenek mint a puritan hitküldérek, hanem hogy nyerészkedjenek. Nem visznek tehát oda udvariasságot, hanem szögletes modort, visszatetsző szokásokat. Nőik a keleti csillogó öltözékek helyett, Európában divatból kiment ruhákat viselnek, mellyek elég kényelmetlenek és nevetségesek: a férfiak egésznap esznek, isznak, dohányoznak, elszigetelten, nehogy alkalmazkodniok kelljen az illem szabályaihoz, s egészen átadván magukat ama különcz hajlamaiknak, mellyeknek már hazájokban is annyi jelét adják: a bennszülöttektől tiszteletet követelnek, s még csak az illemmel sem törődnek: tiltott eledeleket esznek, más karjai között engedik kéjelegni nőiket, tánczolnak a nyári évszakban, énekelnek az asztalnál, s más hasonló dolgokat müvelnek, mellyek utálatosságok az indus szemében. Az indiánok, közepette ama tuláradó természetnek, mellynélfogva minden olly arányokat mutat ott, minőket elefántjuk a mi lovunkhoz képest, szeretik a rendkivülit: iszonyu ágyukat, határtalan költészetet, millió évekről szóló mythologiát, egész népek által rendezett ünnepélyeket. Ellenben az angolok vallása prózai, erkölcseik kimértek, szokásaik minden inkább mint nagyszerüek, a takarékosságban tulhajtók, s bár dicséretes de aprólékos tulajdonokkal

birnak. Ők ott hasznot keresnek; s a nélkül hogy negélyeznék a mindenhatóságot, tisztelik a részletes kormányokat.

A rabszolgaság tényleg még most is fennáll ott; a só-egyedáruság igen sulyosan nehezedik a lakosokra, kik csupán növényi eledelekkel táplálkoznak; az ipar földmüveléssel váltatott fel; oda Európából szöveteket, onnan czukrot, gyapotot, s főleg mákonyt szállitanak, mellynek kényszerü termelése igen keveset jövedelmez a földmüvesnek; és igy a helyett, hogy oda szivárogna az európai pénz, kihozatik onnét. Az angol a közjó érdekében nem teljesit közmunkákat; miért is romok váltják fel a palotákat, és sakálok bolyongnak, hol előbb emberek sétálgattak.

Az indián, miként évszázadok előtt, most is gondatlan, következetlen, a szokás rabja. Házában még mindig hasztalan keresnők a széket, asztalt, kanalat, villát; ágy gyanánt egy darab vászon szolgál neki, s alig van annyi fehérruhája, hogy egyszer tisztát válthasson: ez is csak a gazdagról értendő; a többiek mezteleneks a földön hálnak. Az aranyműves durva eszközökkel készíti mondhatlan türelmet igénylő műveit, mellyek bámulatba ejtik Európát. A földmüves alig két láb hosszuságu ásóval turja a földet, minélfogva szüntelen meghajolva kell dolgoznia: házát folyton fehéren tartja, de szérűjét, hol a termést elhelyezi, le nem porozza: a vizet szájától is elvonja rizsföldje részére, de a csatornával, melly azt oda vezetné, nem törődik: retteg a képzelt veszélyektől, s nyugodtan alszik el a tigrisek és kigyók utján: szükmarkulag méri ki az eledelt maga és családja részére, de kész áruba bocsátani nője és leánya ékszereit, hogy a végletekig pörösködhessék s hamis tanukat és birákat vásárolhasson, mit kizárólagos eszköznek tart a győzelemre; de mig végtelen pört folytat egy krajczár értékért, megindulás nélkül tudja nézni, mint gyilkolják le szomszédját oldala mellett. Midőn a leány férjhezadásának napja elérkezik, ki előbb vízre és csekély rizsre fogta magát, pazarnak mutatkozik a rokonok és barátok, szomszédok és távoliak, énekesek, tánczosok meghivásában; s három száztóli kamat mellett egy hónapra vesz fel pénzt, hogy vendégeit megajándékozza, azokat tizenöt napon át tartsa, s mindnyájokat ujból felruházva bocsássa haza. Igy kivánja ezt kasztja szokása.

A gyermekek anyaszűzmeztelen járnak iskolába, s irni az ajtó előtt tanulnak a porban. Az angolok által felállitott iskolák theologiájokból és hazai törvényeikből nyujtanak nekik oktatást, hogy hivatalnokokká képezzék őket; de nem kezdeményeznek va-

lami alapos reformot, mi lehetetlen is, mig a kasztok fennállanak. S az angolok, a helyett hogy megszüntetésökön munkálnának, inkább figyelmet tanusitanak azok iránt: Bentinck az indiánokat fölmentette a korbácsbüntetés alól, mig az európaiakra nézve megtartotta azt; melly dolog fokozta amazok fensőbbségi gőgjét: midön indián csapatok angolokkal együtt szállittatnak hajóra, a legszigorubban tiltatik ezeknek érintkezésbe jöni amazok konyháival; külön tartatik a viz az európaiak, a musulmánok, az indiánok részére; engedik, hogy minden kaszt elkülönitve készitse eledelét. Még a protestans hitküldérek kápolnáiban is elkülönittetnek a brahmin s a shatrya a sudratól és páriától; s ez utóbbiaknak, azt hinné az ember, a kereszténységből csupán az önmegalázás s a bántalmak megbocsátásának kötelezettsége hirdettetett. Pedig hát mi a kereszténység az egyenlőség sarkalatos dogmája nélkül?

Mindazáltal az angoloknak sikerült megszüntetni az özvegyek feláldoztatását, a gyermek-gyilkolást, a tagusok vérengző társulatát; sokasodnak az európai modorban berendezett szinházak; szaporodnak a mestizek, s herczegnők kelnek egybe európai kalandorokkal. Harding kijelentette, miszerint a jövedelmes hivatalok azoknak fognak adatni, kik az iskolákban aránylag legnagyobb előmenetelt tettek az angol nyelvben és irodalomban; daczára előitéletöknek a tenger ellen, az indiánok hajóra kelnek, tulmennek a Gangesen. Miért nem igyekeznek tehát legyőzni ama másik és még nagyobb előitéletet is, melly a kasztokat elkülönitve tartja? mért nem igyekeznek ugyanazon törvény-könyvnek, ugyanazon itélő-székeknek vetni alá s elegyiteni azokat az iskolákban, a hadseregben, a hivatalokban, főleg pedig az üdv igéjének s az Ur asztalának közösségében. [1]).

E nélkül az indiánok sohasem lesznek képesithetők az emancipátióra: s ha valaha a véletlen kiragadja őket Anglia kezéből, képtelenek lesznek magukat kormányozni. Az angolok gyermekei, kik ott születnek, egy szálig elhalnak, minélfogva angol India soha sem fog alakulhatni.

Az angol Társaság.

Másutt már előadtuk az indiai Társaság bel történelmét, s miként kényszerült a Haider-Ali és Franczia ország ellen folytatott háboru következtében kilenczszázezer sterling kölcsönt venni fel a

---

[1]) **De Waren** *L'Inde anglaise en* 1843. Párizs.

kormánytól. Akkor alapszabályainak átalakitására gondoltak; s Pitt alatt a miniszterium hat tagjából álló hivatalt szerveztek, melly India minden katonai és polgári ügyei fölött fő felügyeletet gyakorolna, bár a Társaság a kereskedelmet illetőleg még továbbra is souverain maradt. Az adósságon azonban igy sem lőn segitve; s 1799-ben 1,319,000 veszteség mutatkozott. Nagyobbodván Tippu-Saib s a mahrattok államaival, a területi jövedelem, melly 97-ben nyolcz millió sterling volt, 1805-ben tizenötre emelkedett: aránylag növekedett az adósság is, ugy hogy a deficit 2,269,000 sterlingre rugott, melly folytonosan növekedett. Lejárván 1814-ben a kiváltság, bizonyos megszoritásokkal szabad kereskedés engedtetett ott bármelly, legalább háromszázötven tonna teher képes hajónak, a Társaságnál hagyatván India uralma s a kereskedés Chinával egész 1831-ig. A Társaság, távol attól hogy veszitett volna e rendelkezés által, 1824-ben 13,215,300 sterlinget vett be, mig kiadása csak 9,490,777-et tett; s igy, daczára a birmanokkal folytatott háborunak, 3,724,523 sterling nyeresége volt; s megszünvén az egyedáruság, Angliából csakhamar ötven, hatvanszor több szövetet vittek ki mint előbb.

Peel 1830-ban a követek kamrájában előterjesztette a kormány s a Társaság között létre jött egyezményeket, mellyek czélja „biztositani ama távolországok lakóinak jogaik, az egyéni szabadság, s iparuk gyümölcseinek élvezetét; kárpótolni őket a mult szenvedések és igaztalanságokért; jótétemények által vigasztalást nyujtani nekik elvesztett függetlenségökért.“ A 33 iki statutum által husz évre hosszabittatott meg a Társaság szabadalmazványa; de már többé nem kereskedelmi, hanem kormány-társulat, mellynek rendeltetése 1854-ig behajtani az adókat, s szabályozni régi hóditmánya jövedelmeit, mit egy huszonnégy igazgatóból álló szék teljesit, az államtanács felügyelete alatt. Ingó és ingatlan javai a koronára ruháztattak át, a Társaságnak hagyatván azok haszonélvezete a kiváltság lejártáig. Tőkéje hat millió sterlingre megy, részvényekre osztva, mellyeket bárki megszerezhet.

Itt véget ér Indiák angol Társaságának történelme, de nem ama bajok, mellyeket hóditásai okoztak Angliának. Szokott dolog lármázni ez ország támadó szelleme ellen. A történelem kimutatja, mint vont egyik lépés szükségképen másikat maga után; mint szerzett egy hóditás uj szomszédot, melly csakhamar leküzdendő ellenséggé vált, miglen annak bukása ismét uj ellenséggel állitotta szembe. Végre remélték az angolok, miszerint az Indus

folyó, mellyhez ama szent jogot tulajdoniták maguknak, mit a Gondviselés az értelemnek és igazságnak a tudatlanság és nyers erő fölött ád, birtokainak határ és bástya, kereskedelmének ütér gyanánt szolgálhat, környezve lévén az, miként hitték, gazdag és békés népektől. Mindenben csalódtak. Hogy felismerjék folyását s megnyissák az európai hajózásnak, expeditiót küldöttek oda, mellyről Burnes Sándor szolgált értesitéssel [2]).

Afghanistan. — A sikek.

Afghanistanban, melly a Himalaya, az Indus és Perzsia között fekszik, s minden hóditó által utnak választatott Indiába, a népek, mellyek a perzsák által oda hurczolt tiz zsidó törzstől hiszik leszármaztathatni családfájokat, nem félénkek és önmegadók mint a hindostanok, hanem nemesek és egyszerüek, kevésbbé pedánsok a perzsáknál, de, bár mahomedánok, tanultak. Az ázsiai rendszer mostanig is uralkodóban van ott: Burnes egy fejedelmet ismert, ki hatvan fiút nemzett, s nem tudott visszaemlékezni, hány élt közülök; Dost Mohammednek tizenhét fitestvére volt. Az afghanok Baktrianát és Herátot is elfoglalták, s egész az Oxus partjaiig terjeszkedtek, mig délen az Oceanig nyomultak elő, s átlépvén az Indust, leigázták Kaschemirt s elárasztották Pendschabot, melly tartomány hosszában 340, szélességében 200 mérföldet (miglia) foglal el, három és fél millió lakossal, s hatvanhárom millió évi jövedelmet számit. Az afghánok száma alig megy tizenöt millióra, s fogyóban van mint mindenütt a mahomedan országokban; városa legfeljebb öt van: Peschawer, melly az Industól jövet legelőször található; Kandahar, főhelye a nyugati résznek; Kabul az északinak; Herat közel az észak-nyugati határokhoz; Gazna, hires a gaznai Mahmudról, ki a musulmanok közől első rontott be Indiába.

A mult században ott a ghilzek és duranok törzsei vetélkedtek egymással az uralom végett. Ez utóbbiból való volt Ahmed sah, Nadir társa, ki az egész tartományt alávetvén, királynak koronáztatta magát Kandaharban, s fiára Timurra szállitotta át (1773) az uralmat, melly a duranokról neveztetett, s China után Ázsia leghatalmasabb birodalma volt, északról délre 364, nyugatról keletre 480 mérföldnyire (leghe) terjedvén az ki. Keleten Hindostantól az Indus folyó választja el; egy homok sivatagon keresztül nyuló müvelt földszalag Perzsia északi részével köti össze. Timur

[1]) Értesitès egy útról Kabulba 1836,37 és 38 években.

négy fia fegyverre kelt az ország uralmáért s elvesztették azt (1792), csupán Mahmud Kamram tartotta meg Heratot, az afghan Korassan fővárosát; mig Dost Mohammed, a baruksok feje, Kabulban, egyik fivére Gaznában, egy másik Kandahárban vetették meg lábukat; e testvérek szintén ellenséges viszonyban állottak egymáshoz.

A mahrattok s a Mogol birodalmának leveretése nem csak Ahmednek hanem a sikeknek vagy seikeknek is javokra szolgált, kik erőteljes avatottjai egy felekezetnek, melly a brahmismust az izlammal igyekszik összhangba hozni. Ellenségeskedést kezdvén az afghanok ellen, Lahort is hatalmukba keritették, melly az egész Pendschab kulcsa volt (1788); s hóditmányaikat tizenkét független fejedelemségre (misali) osztották fel, tulajdon főnökök alatt (sirdar), kik évenként kétszer közgyülésben határoztak a közös érdekek fölött. E függetlenség következményei csakhamar érezhetőkké lettek az egymás között vivott harczokban, mellyek Runget-Sing (oroszlán király) hatalmi nagyságának vetették meg alapját (1800). Látva, mint rohan vesztébe Afghania egyenetlenkedései által, igen jól érezte ő a szilárd akarat hatalmát, s Lahort tette müveletei központjává. Egyetértésben Wellesley Richard lorddal, Indiák Társaságának fő kormányzójával, ki örült, hogy legalább semlegességben tarthatta öt, midőn már a mahrattokkal különben is elég baja volt, Runget némelly területeket foglal el az afghanoktól, gyarapodik kincsekben, növekszik önbizalma, s hadseregében a sipaik katonai fegyelmét honositja meg, kik a Társaság szolgálatában állottak. Illy módon a sirdarok védnökéül vethette fel magát, s az Indus balpartján fekvő tartományokat mind uralma alá vetette (1805—9), ezek között Multant és Kaschemirt. Az olasz Ventura s a franczia Allard, Napoleon hadseregének maradványai, csapatait az europai hadtan elemeivel ismertették meg, melly alapokon aztán Court, a müegyetemi iskola növendéke, tovább épitett. Igy elkészülve, mialatt az angolok a birmanokkal ellenségeskedtek, ő átlépi az Indust, hol a duranok uralkodóháza megdöntetett a baruksok által, egy polgár-háboruban, melly széttépte az afghanokat; s beleavatkozván a küzdelembe Peschawer megvételével (1818) halálos döfést mért az afghanokra.

Allard és Ventura szerint Runget hadserege háromezerről nyolczvannégyezerre emeltetett; melly számból huszonnyolcz ezret a rendes csapatok tesznek ki, 736 ágyuval, mik tevéháton hordoztatnak. A bevételek 125 millió lirára számittatnak, azonkivül a

részletes adók 330 millióra mennek. Mindazáltal nincsenek ott politikai intézmények, sem irott törvények, sem közigazgatás és igazságszolgáltatási rendszer; s minden a fejedelem szeszélyétől és szerencséjétől függ. A fejedelem katonai dicsfénytől környeztetik; a népet lealjasitja a babona, a tudatlanság s Runget példája, ki nem ismer becsületet, sem szemérmet, és semmi mértéket nem tart az élvezetekben. Meghalálozván ő (1839) és bárgyu fia Kurruk-Sing, a törvénytelen Shere-Sing foglalta el a trónt, határozott de feslett életü ember, kit Dhyan-Sing miniszter meggyilkoltatott. Ez kiirtja a bukott uralkodó házat, de ő maga is kivégeztetik Aget-Sing, a valódi gyilkos által (1843).

Runget ingadozó utódai alatt az afghanok egész Delhiig nyomulhattak volna, ha vissza nem tartja őket az angoloktól való félelem. Ezek a bombayi, madrasi és bengalai kormányzóságokhoz negyedikül az agrait csatolták, melly igen közel fekszik Pendschabhoz. A czivódásra hajlandó sikek gyakran eléjök viszik eldöntés végett vitás ügyeiket; s félvén, nehogy ellenségeik elfoglalják egy termékeny területöket, melly Pendschab keleti határát képezi, az angolok védelmét kötötték ki maguknak, viszonzásul őket tévén örököseivé az utódok nélkül elhalandóknak. A mákony és pálinka annyira előmozditották a halandóságot, hogy az angolok csakhamar uraikká lettek, s erődöt és egy főfelügyelőséget állitottak ott fel. Illy módon fölényt szereztek maguknak a sikek között, nagy boszuságára Dost Mohammednek, ki Perzsia és Afghania egyesitett erőivel leste az alkalmat, hogy a sikekre törhessen, gyülöletesek lévén azok előtte ugy vallásuk mint függetlenségök miatt, mit azonban az angolok nem engedtek, czéljok lévén megnyitni az Indust a kereskedelemnek.

Az angoloknak érdekökben áll, hogy semmiféle más hatalom meg ne vethesse lábát közép Ázsiában, s ők magok sem igyekeznek ott területeket szerezni: de Oroszország cselszövényei Perzsiában kényszeritették őket 1838-ban átlépni az Indust, hogy visszahelyezzék Shah-Sugiat az afghan trónra. Hibáztak, nem abban, hogy meg akarták hóditani Afghaniát, hanem abban, hogy egy megvetett fejedelmet akartak rátukmálni, s igy ellenségökké tették Dost Mohammedet, kit inkább erősiteni kellett volna mint védgátat az oroszok ellen. Ő valóban Oroszorszag karjai közé vetette magát, melly tiszteket és kémeket küldött hozzá, kiknek ösztönzésére és segélyével a perzsák megrohanják Herátot; végre Anglia kényszeritve látja magát fegyvert fogni, hogy leverje Dost

Mohammedet a köz ohaj ellenében. A fáradhatlan hös Burnes vezénylete alatt, ki az európaiak közöl elsö hatolt fel az Induson (1839), meghóditották Sindet, s atlépték az Indust; de Bosan hegységei igen nagy nehézségeket gördítettek eléjök; a hideg dermesztö volt; fölébredvén a vallási fanatismus, az indiánok ugy tettek mint az oroszok Moskvában, visszavonulva mindent elpusztitottak, s maguk után csalták az angolokat: de ezek vakmerőségét kimenteni látszott egy olly ország meghóditása; s azon vették észre magukat hogy Kabulban el vannak zárva, melly hely átmetszési pontja ama nagy utaknak, mellyek Perzsiából és Indiából itt jönnek össze. A bátor afghánok bukása egész közép Ázsiát megfélemliti: de három év mulva Kabul fellázad; Burnes sok másokkal együtt legyilkoltatik (1842); ötezer ember két hónapon át áll ellen ötven ezer felkelőnek, nélkülözve a tüzet, az élelmi és hadi szereket: az elveszettek számát tizenhárom ezerre teszik, s elszórva csak alig néhányan térhettek vissza.

E vereségben az volt a legroszabb, hogy kénytelenek lőnek boszut állani, hóditani, terjeszkedni. Lord Ellenborough, átvévén Indiák kormányát, kárhoztatta elödét Aucklandot (1835—41) s a támadó politikát, igérvén, hogy területén belül fogja magát tartani: de kényszerülve volt hadat üzenni Afghaniának, hogy viszszaszerezze az elvesztett hitelt. Az angol lobogó ismét Kabulban leng, aztán önként visszavonul: de hol lesz az angol India határa? Megálljanak ama sivatagoknál, mellyek Hindostantól elválasztják Sindet? de e tartomány uralg az Indus torkolatai, s egész közép-Ázsia kereskedelme fölött: miért is Ellenborough szükségesnek látja egyesiteni azt a birodalommal. Sinde, melly Afghania, Pendschab, a terméketlen Belukistan s a tenger között fekszik, független emirek által kormányoztatott, kik 1838 óta az angolokkal kötött szerződések védelme alatt állottak: de Ellenborough ürügyeket keres, álokoskodásokkal él az emirek irányában, a szerződéseket szolgasági egyezményekre viszi vissza; végre Sindet az angol birodalomba kebelezi (1844). Emiatt sulyos panaszok merülnek fel ellene, s törvényszék elé idéztetik, hogy igazolja magát; de Nagy-Britanniára nézve végzetszerünek látszik, hogy akaratja ellenére is terjeszkednie kell ott. Alig vonul vissza Afghaniából, Dost Mohammed Lahoreban mindent a régi lábra állit, mit Anglia lerontott, számüzi pénzét, ujra alakitja a hadsereget.

S valóban lord Hardinge, a legbékésebb szándék-nyilvánitásokkal foglalván el a kormányt, kénytelen volt rögtön háborut

kezdeni. Mig Nagy-Britannia a sikek között remélt találhatni egy főnököt, ki képes leendett ismét egyesiteni Runget kormánypálczájának darabjait, tartózkodott azok megtámadásától; de látva, mint növekszik a rendetlenség, s állapul meg a roszabb, vagyis a katonai zsarnokság, átlépte az Indust, s csekély vérontással leigázván Pendschabot, dicsteljes békét hozott létre (1845). Az amretsiri szerződés (1846 marcz. 9) s a későbbi módositásoknál fogva Pendschab megtartotta állami függetlenségét, de a Bias, a Gharra (Ifasi), az Indus folyó s a Himalaja hegység között bezárt terület az angoloknak engedtetett át, oda értve Kaschemir és Kazar tartományokat is. Harding e hóditmány egy részét Gulab-Singre ruházza át mint vizirre; másik részét a régi uralkodó kormánya alatt hagyja. A sikek hadserege huszezerre szállittatott alá, összes ágyuik az angoloknak adattak át, kik ellen használták, s kártérités fejében harminczhét és fél milliót kellett fizetniök, melly összeg aztán tizenkét és fél millióra vétetett alá.

E töredékek lehettek-e elég erösek az európai szomszédság ellenében?

A Gangestől északra, a bengalai kormányzóság s a Himalaja hozzáférhetlen csucsai között Nepal terül el, kétszázötven mérföldnyi (leghe) hosszuságban keletről nyugatra, s ötvenre északról délre, lakva a harczias népektől, mellyek aggályt okoznak az angol kormánynak. Ez határul szeretné megszerezni a Dawalagiri jegeit és áthághatlan csucsait; miért is 1849-ben ismét cselszövényekhez és háboruhoz fogott. Emlitett évben ujabb szerződés kötetvén Gulab-Singgel, annak értelmében megszünt a sikek souverainitása, s egész Pendschab, melly százezer angol mérföldnyi kiterjedésben három millió lakost s egy millió sterling évi jövedelmet számitott, az ind-angol birodalomba kebeleztetett.

E közben Oroszország, melly eddig Közép-Ázsiától olly gondosan távol tartatott, Perzsiával szövetkezve egész Herátig előnyomul, illy módon a Kaspi-tengertől egész az Indusig terjesztvén ki hatalmát: Kosk hasonlóan befolyása alatt áll, mint szintén egész Transoxiana is, melly Nasir-Ullahnak engedelmeskedik, ki Oroszországra támaszkodva, s annak sugallatait követve, az apró fejedelmek helyébe lépett; s ki vadállati kegyetlenséggel [1]) jól palástolt szinlést párosit, mellynek Burnes is csalódott áldozata lőn.

---

[1]) Elég legyen emliteni a Khanah-Khavat, hol a foglyok elevenen emésztetnek el az ott szándékosan tenyésztett férgek által

Oroszország tehát nyilt erőszakkal jár el; Anglia kincsek után sóvárog; a civilizálással sem egyik sem másik nem törődik: de telepitvényeik érintkezése szaporitja a háboru-eshetőségeket. Vajjon nem ama távol vidékeken fog-e eldöntetni e két, európai tulsulyu hatalom fölénye?

Mostanában az indiai britt birodalom, a Greenwichtól számitott délvonal 78° hosszában, Comorin foktól Bissahirig, az északi szélesség 8-ik fokától annak 30°, 30′ fokáig terjed, nyolczszáz posta mérföldnyire (leghe); s az Indus torkolataitól a Bramaputra torkolataiig legkevesebb hatszáz mérföldre; ezen, kiterjedésre fél Európával vetélkedő birodalomnak százötven millió közvetlenül alávetett, s negyvenhét millió védett alattvalója van; nem számitva az Ava déli partjain lévő külön hóditmányokat. Az ott állomásozó angol hadsereg kétszáz nyolczvanhétezer főből áll, mellyek közül ötvenezer európai. A jövedelem 1840, 41 és 42-ben 21,239,417 sterlinget tett; a mákony-kereskedés megujitása után 22 millióra ment fel. 1843 május havában a Társaság pénztárában 8,532,067 sterling volt, mig az adósság 35,703,776-ot tett, melly után $4\frac{3}{4}$ közép kamatot fizet: de a költségek rendesen tulhaladják a jövedelmet [1]).

China.

Angliának épen India miatt Chinával is háborut kellett kezdenie.

Európa izgalmai e korszak elején a chinai birodalomban nem voltak érezhetők. Miután ki voltak onnan zárva az európaiak, nem vagyunk ismerősek annak történetével: az egyes uralkodó házak hivatalos okmányai csak azok kihaltával tétetnek közzé; a magán irókéi pedig nem adatnak sajtó alá.

Kia-kingnek [2]) különféle összeesküvések és lázadásokkal kellett küzdenie (1796); az alattvalók által irányában mutatott csekély érdeklődés — miként erősité — nem kevésbbé sebzette szivét a gyilkosok törénél; s igérte, hogy nem fogja azt megérdemelni: — amiben különbözik a mi uralkodóinktól. Ő a nyugtalankodókat pénzzel csillapitotta le, minek ott is igen nagy a hatalma, s kéjencz és gondtalan életet folytatott. Ebben bizakodva, a tengeri rablók elpusztitották a déli partokat, sarczolván a benlakókat s a hajókat. Bent titkos társulatok keletkeztek, mellyek-

---

[1]) Lásd e könyv végén a *Felvilágositó jegyzeteket* N) alatt.

[2]) Lásd a XIV. könyv. 433. lap.

nek czéljok volt kiüzni a tatárokat s visszaszerezni a függetlenséget, kiolthatlan vágyuk lévén ez az értelmesebb osztályoknak, daczára annak, hogy a tatár simult az ország erkölcseihez. A Nenuphar felekezet, melly mar Kien-lung alatt létezett, s mellyhez a hittéritök is hozzá segödtek volna, miként erről gyakran vádoltattak, lázadást inditott Shang-tungban, melly három szomszédos tartományra terjedt ki, egy főnök alatt, ki magát az ég, föld és emberek hármas császárjának czimezte. A Thian-li felekezet (mennyei ész) a császárt saját palotájában támadta meg, s ott tartotta magát néhány napon át. A Háromság társulata, mellybe a többiek is beleolvadtak, s melly a legszemesebb rendőrség figyelmét is kijátsza, az idegen uralom megbuktatására törekszik; s annak tulajdonittatnak a részletes fölkelések, mellyek időről időre, lehet, egész más indokból, törnek ki.

A folytonos zaklatások kikeseriték a kormányt; minden egyesülés, melly négy tagnál többet számitana, eltiltatott; a legkegyetlenebb kinzások alkalmaztattak vallomások kicsikarására; s 1816 végén mintegy tizezer kétszázhetven, főbenjáró bünben elmarasztalt egyén várta börtönökben a kegyelmet vagy halált az atyakirálytól. Igaz, hogy a tudósok nem szünnek meg figyelmeztetni a császárt kötelmeire, különösen sulyos csapások alkalmával, milyenek voltak: egy nagy szárazság, a Sárga folyó kiöntései, mellyek százezer egyénnek okozták halálát, egy zivatar, melly elpusztitotta Pekinget s a tengert messze be hajtotta a Szárazföldre. Akkoriban akadt, ki a bálványok s az istenség minden képeinek összezuzását hozta javaslatba; de a legfőbb tanács Oroszország határaira száműzte a vakmerőt.

Kia-king az országlása alatt előfordult viszontagságokról panaszosan emlékezik meg végrendeletében: „Miután Kao-tsung nekem mint utódának átadta a császári pecsétet, három éven át folytonosan oktatásokat vettem töle a kormányzásról. Megfontoltam, miszerint csak ugy tartható fen az ország s a társadalmi rend, ha tiszteljük az eget, szeretjük a népet, felügyelünk a közigazgatásra. A trónra lépvén mindig okosan müködtem; a rám rótt kötelmeket folytonosan szemem előtt tartva szentül tiszteltem; sohsem feledtem el, hogy Isten a fejedelmeket egyedül a nép javára emeli fel, s hogy csupán egy embernek kötelessége táplálni és oktatni azt. Uralkodásom kezdetén fegyverben állottak a lázadók; magas hivatalnokokat kellett képezni, egy hatalmas hadsereget szervezni és vezérelni: négy éven át ezekben fáradozván, egymás-

után levertem a lázadókat s azóta békét és nyugalmat élvezett a birodalom; a földmüvesek vidáman végezték munkájukat, védve érezvén magukat általam, ki bőkezü voltam a nép irányában; s mindenfelé béke és boldogság honolt... Azon meggyőződésben, hogy a kificzamitott tanok megrontják a népet, gyakran rendeleteket és oktatásokat tettem közzé e tárgyban... Most betegnek érezvén magamat, a tiszteletre méltó ősök szokása szerint örökösül fiamat rendeltem, ki, midőn a lázadók megrohanták a királyi palotát, tüzelt a fölkelőkre, s kettőt megölvén közülök a többieket elriasztotta.... Ő jótékony, tisztelettudó, okos és csupa sziv. A király kötelmei az emberek megismerésében, s a nép nyugalmának megszerzésében állanak: e kötelmek felöl én hosszu időn át elmélkedtem, s igen nehezeknek találtam. Fiam, jól vedd eszedbe s teljesitsd erélylyel e kötelmeket; a hivatalokat őszhaju bölcs és erényes férfiaknak add; szeresd és tápláld a fekete hajjal birókat s azon légy, hogy családod százezerszer tizezer éven keresztül megőrizze fényét."

Utóda Tao-kuang (Mian-ning, 1820) nagy ellensége volt a kereszténységnek, s többszörös forradalmakkal kellett szembe szállania: a Miao-seu-k hatalma ujra alapot nyert, s egy izben a kiadások, tizennyolcz hónap alatt huszonnyolcz millió taellel (210, 000,000 lira) haladták a bevételt.

A tatár dynastiának, tekintettel a birodalom összetartását czélzó törekvésére, okvetlen féltékenységre kellett gerjednie az európai társulatok iránt, mellyek a kereskedelem czime alatt, valódi hatalmasságokat képeznek, ellátva fegyverrel, birtokokkal, törvényekkel, követekkel. Már a mult században, midőn a nepaliak meghóditották Tibetet, a dalailama Kien-lung császárhoz folyamodott segélyért, ki valóban elüzte azokat onnan (1764), s Tibetet tartományává tette; sőt a Himalaját is átlépte, s bement Nepalba. Az angol Társaság, India felkelésétől tartván, fegyverrel kényszeritette a chinaiakat visszavonulásra. Ez idő óta mindinkább növekedett közöttök a gyülölködés, s különösen, midőn lord Minto, azon ürügy alatt, nehogy a franczia hajóhad megszállja, elfoglalta Macaót (1808); honnan fegyverrel kellett a chinaiaknak őt kiüzni. Azután az angolok Nepalba törtek (1814), s lassan lassan Assamban és Afghaniában ama birmanok helyébe léptek, kiket China akart meghóditani 1767-ben; minélfogva határosak lettek a chinai Tatárországgal. 1819 felé gyarmatositották Singaporet a malaccai szorosban, s szabad kikötőnek nyilvánitván, rögtön

az egész világ hajóival benépesitették azt: de ez még 20 fokra esik Chinától.

Miként mondottuk, a nemzeteknek Chinával csupán tengeren szabad kereskedést üzni, kivéve Oroszországot, melly Tatárországon át közlekedik vele, s Pekingben egy archimandritája és követsége van. A többi európaiak számára Canton volt nyitva, de sok megszoritással: nem volt szabad bemenni a városba, chinai közvetitőket kellett használniok, a nagy hajók tizenkét mérföldnyi (miglia) távolban s a legféltékenyebb felügyelet alatt tartattak. Anglia több izben panaszt emelt e miatt; 1816-ban Macartney-t és Amherst-et, 34-ben Napiert küldötte oda ajánlatokkal, mellyek visszavettettek. Nem mintha a chinaiak idegenkednének az európaiakkal való kereskedéstől, ellenkezőleg ők közvetitik azt ama tengereken, s Malesiában, főleg pedig Java, Singapor és Calcuttában száz számra vannak letelepedve: hanem igenis ugy a régi mint az ujabb történelemben igen sok okot találnak arra, hogy bizalmatlanok legyenek az európaiak irányában, kik olly sokszor legyilkolták a chinaiakat a Philippinákon és Molukkákon, s kik alig hogy egy arasznyi földre szert tesznek, már is terjeszkedni akarnak.

Az észak-amerikaiak igen élénk kereskedést üznek Chinával, anélkül, hogy legkevesebb panaszra adnának okot, mert működésük magánjellegü. Más országok politico-kereskedelmi társaságai nem nagy félelmet okoztak, tekintve gyengeségöket és simulékonyságukat az ovatossági rendszabályokhoz: de másként állt a dolog az angolt illetőleg, melly folytonosan és kitartólag előre tör. Midőn az angolok meghóditották Kabult és Ammerapuraht, a chinaiak őrsereget helyeztek el Tibetben, miként hajóhaddal védték Cochinchinát a birman birodalom meghóditása után. Oroszország, minden áron meg akarván akadályozni Angliának Ázsiában s méginkább Chinában tulsulyra jutását, szitotta a császár félénk haragját.

Nagy-Britannia, melly Kelet Indiából hat és fél millió font sterlinget (162.500,000 lira) huz, csakhamar kimeritette volna e birodalmat, ha ez összeget aranyban huzza vala [1]): hanem mákonyban veszi azt ki, kényszeritvén a benszülötteket gabona helyett mákot termelni, mit gabonáért cserél be. A mákonyt aztán Chi-

[1]) Lásd **C. Bjoenstierna**, Tanulmány az ind-britt birodalom fölött. Stockholm.

nában theaért cseréli ki, s ez Európában pénzen kel el: azonkivül hetven millió értékü indiai gyapot és kézmüvekért másféle chinai termékek cseréltetnek be, mellyek készpénzben husz vagy huszonöt milliót jövedelmeznek. Szakadatlan lánczolata a gabona, mákony, thea és pénznek, mellynek ha egy gyürüje megszakadna, jaj volna!

De a mákony csak a bün terjesztésére, vagyis a chinaiak elrészegesitésére szolgál; miért is a császárnak, ki alattvalói atyjának vallja magát, védenie kellett öket e veszély ellen, s lehetetlen volt rosz szemmel nem néznie az angolokat, kik akaratja ellenére bevitték oda e mérget. Az angoloknak ellenben érdekökben állott továbbra is fentartani e kereskedést, mert, miként a követek kamrájában lord Glenelg kijelentette (1833 jul.), a só és mákony-egyedáruság nyolczvan millión felül jövedelmez.

Anglia, jóllehet figyelemmel tartozott volna lenni egy olly birodalom iránt, melylyel évi négyszáz millió forgalmu kereskedelmet üzött, s melly ellátta öt a most már nélkülözhetlenné vált theával, törvényeinek és szokásainak megszüntetése iránt tett követeléseket, s csempészettel boszantotta a hatóságokat. 1838-ban 4.375,000 font mákonyt vitt be, minek értéke legalább is százöt milliót tett; s tiltott czikk lévén, legnagyobbrészt készpénzt kapott érette. A császárt nagyon természetesen dühössé tette e barbárok vakmerősége, kik olly megátalkodottsággal lépték át határait és törvényeit, s illymódon táplálták alattvalói bünhajlamát: eltiltotta tehát a mákony-kereskedést (1838 decz. 31), biztosát Lint teljhatalommal Cantonba küldötte a tilalom érvényesitése végett. A chinai okmányok ez alkalomból ép olly tudatlanságról tanuskodnak az európai erkölcsök természetét illetőleg, minővel a chinaiak találkoznának saját rovásukra, ha olvasásra méltatnák a mieinket.

Lin (1839) szigoruan jár el; befogatásokat rendel; szemökre hányja az európaiaknak a jótéteményeket, mellyekben részesültek, s az áthágásokat, mikkel azokat viszonozták; a népnek ellenök való fellázitásával fenyegeti öket, s elkobozza az összes mákonykészletet. Elliott, ki főfelügyelője volt a britt tengerészetnek ama vizeken, törvénytelennek nyilatkoztatta a mákony-kereskedést, s biztositotta a chinai kormányt, miszerint Anglia nem védi azt, minek következtében huszezer kétszáz nyolczvanhárom ládával pusztittatott el. Az angol kormány sértve hitte a nemzeti becsületet; s nem törődve az igazsággal, védendőknek tartotta a keres-

kedőket Elliott ellenében, ki azoknak a kormány nevében biztositotta a Linnek kiadott mákony értékét. Surlódások támadtak tehát; az angol kereskedők mindnyájan hajóra szállanak, midőn egyetlen hadihajó sincs ott, melly őket védené. 1840 elején megérkezvén az angol flotta, annak fölénye teljesen lebillenti a harcz mérleg-serpenyőjét; a gőzösök és európai ágyuk elmeritették a lassu és nehézkes chinai járműveket, s könnyedén elbántak a nagy de lassu ütegekkel s a porczellán falakkal: de ha ezrével hullottak a chinaiak, ezrével állottak ismét helyt, náluk lévén a számtulsuly. Ez egész s a következő évben ütközetek és egyezkedések váltogatták egymást, s a közben az angolok folytatják mákony-kereskedésöket, mi, mert tilos, csak annál kapósabb volt; zár alá veszik a Kanton folyót, elfoglalják Kusan szigetet, s egész a fővárosig hatolnak: de a mandarinok diplomacziai ravaszsága pótolja a hadi tapasztalat hiányát; a jó sikerek roszakkal egyensulyoztatnak, mig végre Anglia, veszélyeztetve látván becsületét a kinevetett barbár chinaiak ellenében, szükségét érzi, hogy a birodalom szivébe nyomuljon.

A kegyvesztett Elliott helyett teljhatalommal Pottinger Henrik veszi át a vezényletet, s rögtön, anélkül hogy husznál többet vesztett volna angolai közől, három nagy partvárost kerit hatalmába, s elfoglalja a császári csatornát (1842 julius) felhajózván a Kék-folyón. A chinaiak váratlan hősiességgel védik magukat; a bevett városokban legyilkolván a gyermekeket és nőket a kutakat töltik meg velök: megszünvén a gyámhatalom, a nép, melylyel mindig mint gyermekkel bántak, kicsapongásokra adja magát; századok óta békés tartományok most egyszerre a leghatározottabb, s olly annyira szokatlan ellenségek által vivott harcz zsákmányául esnek. A birodalom elveszti legyőzhetlensége iránt táplált hitét, s végre békét kér, melly következő föltételek alatt köttetik meg (aug. 29): China fizessen huszonegy millió dollárt; nyissa meg az európaiak részére Kanton, Emoy, Fo-sheu-fu, Ningpo, Sang-hai kikötőit; Hong-kong szigetet Angliának engedje át; az alattvalóknak bünbocsánatot adjon. A mákonyról szó sem tétetett.

Megnyitván ekként a kereskedelmet egy, háromszáz millió lakost számláló birodalommal, Bristol és Liverpool kézmüveinek fölöslegét egyszerre mind ott vélték elárusithatónak: de egy, szokásaihoz olly makacsul ragaszkodó nép nem egykönnyen fogadja el London és Párizs divatait, sem pedig selymét föl nem cseréli a gyapottal. Egyébiránt, miként láttuk, Anglia szokatlan nagylel-

küséggel küzdött, nem azért, hogy kiváltságokat biztositson magának, hanem hogy az összes európai hajókat fölmentse a tilalom alól: s miként száz évvel előbb India szélén egy erődnek, ugy most egy szigetnek lőn urnője China szemei előtt.

Az 1844-ik év négy első hónapjaiban a Társaság nyolczezer száz kilenczven láda mákonyt vitt be oda 26.252,000 frank értékben [1]). A császár intésekkel, tilalmakkal, szerződésekkel igyekezett akadályozni; Pottinger azt tanácsolta neki, hogy törvényesitse e kereskedelmet, s méltányos vám behozatalával kártalanitsa kincstárát. Azonban a hasznos de becstelen szerződés helyett, a császár késznek nyilatkozott évi hetvennégy és fél millióval kártalanitani a Társaságot, ha felhagyna a mákony müvelésével. Esztelen ajánlat: de mellyik részen volt a nemeslelküség és erkölcsiség?

Tao-kuang 1850 febr. 25-én elhalván, utóda fia, a tizenkilencz éves Yih-tsu lett, Hien-fung néven. De a birodalomban mindinkább növekszik az elégedetlenség, miután a kormány képtelen védelmet nyujtani a szárazföldi és tengeri rablók s az angolok ellenében; egy harmaddal csökkent a jövedelem, melly a sóra és rizsföldekre vetett adóból áll; s a legutóbbi számadás háromszázhetvenöt millió hiányt mutatott fel. Ennek következtében terjed a demokratikus mozgalom; s a már jelzett titkos társulatokon kivül, különösen a községek fejtenek ki nagy tevékenységet, melylyek tiz család által képeztetnek, s száz és ezerbe csoportosulnak: s a nemzetiség, melly az európai szabadelvüség *párlatának* tartatik, ott a régi trónvesztett uralkodó házak visszahatását készíti elő a tatár dynastia ellen, melly kétszáz év óta tartja kezében a kormány rudját [2]).

---

[1]) A chinai háboru alatt, Calcuttában Bengala kereskedelmének végszámolata (bilancz) tétetett közzé, melly következő:

	Bevitel.	*Kivitel.*
1835—36.	73,956,000	134,783,892 lira
1836—37.	93,164,000	167,693,522 „
1837—38.	101,748,760	162,616,887 „
1838—39.	103,514,375	162,002,012 „
1839—40.	111,747,952	176,015,297 „
1840—41.	146,694,177	209,223,245 „

[2]) Az események Chinában is gyors menetet vettek. Egy, számra csekély fegyveres tömeg ellenáll az azt elnyomni akaró mandarinoknak; egyesitvén a nép söpredékét hadsereggé növi ki magát, melly nagy zavarokat okozott Kuang-si

HARMINCZKETTEDIK FEJEZET.

Keleti ügyek.

Görögország.

Görögország sorsa még mindig függőben maradt (517. lap.) jóllehet a navarini csata után a diplomaták nem remélték többé visszarakhatni ama kereszténvekre a musulman lánczokat. Meghalálozván Sándor orosz czár, ki, miután előbb neki-bátoritotta, aztán hogy szövetséges társainak kedvét keresse, magukra hagyta a görögöket, Miklós pártolta a fölkelőket, hogy rájok is kiterjeszsze védnökségét, mit a dunai fejedelmek fölött gyakorolt. Angliának nem igen volt inyére ez uj nemzet alakulása, melly ifjuságában vetélytársává válhatnék; s ha, ösztönöztetve a közvélemény és az által, hogy nem akarta azt közbejötte nélkül zöld ágra vergődni engedni, segédkezet nyujtott, arra mégis gondja volt, hogy az uj állam gyenge legyen, s igy támogatására szoruljon. Franczia ország, mind hajlamánál, mind annál fogva, hogy közvetlen sem remélni sem félteni valója nem volt, önzetlen barátja lévén, minden hivatalos védnökségtől független uralmat ohajtott ottan alakitani.

Capodistria, elnök és jó közigazgató, megszüntette a tengeri rablók garázdálkodásait, szervezte a rumeliotákat, lendületet adott

---

alkirályának: a rabló főnök csapat-főnökké változván át, generalissimus czimet vesz fel, vallást és politikát üz, központositja a titkos társulatokat, a chinai nemzetiség helyreállitójának hirdeti magát, Tien-ti (égi erény) császár czimet bitorol, Jézus Krisztus kisebb testvérének nevezi magát, s örvény szélére sodorja a birodalmat. Ez 1664 óta ugy látszott csupán nyerészkedésre és anyagi élvezetekre adta magát; azonban kebelében a titkos társulatok kovásza forrongott, s Európa eszméi is behatolnak a müvelt osztályba, mert a jelenlegi (1858) forradalom vallásos szinezetet öltött, tiszta kifejezésével az Isten egységének, s némi ismereteivel az ó és uj Szövetségnek, mellyek nem annyira a kereszténvek mint inkább a musulmanoktól vétettek; ez, mint szintén a bálványimádás megtámadása, a pagodák lerombolása, a bonzok legyilkolása mindenesetre ellentétben áll az uralkodó vallásos kérkedés és közönnyel, s a durva köznépies gyakorlatokkal.

Chinát illetőleg a legérdekesebb s a legrészrehajlatlanabb értesitések egyike M. Huc, apostoli hitküldéré, melly 1854-ben Párizsban jött ki 2 kötetben: ő a mennyei birodalom lakosainak számát háromszáz hatvanegy millióra teszi. Chináról bő felvilágositást nyujtottak az angolok s az amerikaiak által utóbbi időben oda menesztett expeditiók és követségek, nevezetesen Fortune Roberté, kit a londoni kertészeti társulat uj gyümölcsök, s az indiai Társaság thea-plánta, magvak, s müvelési eszközök szerzése végett küldött oda.

a közoktatásnak: de a hazafiak ugy tekintették öt mint Oroszország tolmácsát, ki egyetértőleg a czárral, vagy a portával Peloponnesus uralmára vágynék; aközben a régi főnökök, jutalom helyett nagylelküleg ontott vérökért börtönben vagy számkivetésben sinlődtek. Francziaország forradalma izgatottságba hozza a szellemeket; némelly lapok egészen kikelnek az elnök ellen, ki elnyomja azokat; ellenállásra kerül a dolog, némellyek Hydra szigetre vonulván vissza, polgár-háborut kezdenek; Konstantin és György, testvére és fia a bebörtönözött Mauromikali Péternek, a templomban meggyilkolják az elnököt (1831); Konstantin rögtön a hely szinén, György akasztófán végeztetik ki. Görögország örvend, hogy megszabadult attól, kit annyi időn át, szabaditójaként tekintett; mindazáltal testvérét Ágostont hivja meg utódául, ki fölségsértés bünében marasztalja el Colettis János tábornokot, s több másokat Oroszország ellenesei közől.

Aközben a londoni conferenczia, melly a népek sorsáról azok kihallgatása nélkül rendelkezett, Görögország trónjára a tizenhét éves Otto Fridriket, Bajorország királyának másodszülött fiát választotta meg (1832), ki flottával, pénzzel és idegen tanácsokkal érkezett oda (1833 febr. 6). Illy módon egy uj keresztény állam alakult Európában, melly azonban korántsem felelt meg a reményeknek, mik egy megujitott görögbirodalom felállitása iránt tápláltattak. Az ország ugyanazon nevet viseli az egyházzal, nem akarván a görögök függésben maradni a görög patriarchától, hogy minden veszélyét elháritsák az orosz főuralomnak. Jó erődökkel és kitünő tengerészettel ellátva, tizenkét millió holdnyi (acre) területet foglal, mellynek kilenczedrésze magánosak, a többi pedig az államnak, mint az előbbi uralkodók utódának, birtokában van; sőt magok a tulajdonosok is inkább bérlőknek mondhatók, tizedet tartozván fizetni természetben, minek behajtása amilly terhes ép olly boszantó. El lévén hanyagolva a földmüvelés, s lerontva a régi vizvezetékek, megsokasodtak a mocsárok és a sziksó; s lehet mondani a természet is nagy részben megváltozott. A Cephysus, melly feltartóztatta Xerxes hadseregét, most alig elégséges a kertek öntözésére; az Inachus és Ilissus csak is az esős évszak alatt folydogálnak kiszáradt medrökben; a Lycabetto hegy erdőségeiből, mellyekben hajdan medvékre vadásztak, most már csak cserjék vannak; s az ottoman hanyagság vagy a szolgaság csüggetegsége megválni engedte növény-takarójától a Himettust, Penthelicust, Parnassust, mellyek leszállott termőföldé feltöltötte a

sikságot s betemette a régi épületeket. Moreában egy négyszeg mérföldre (migl.) alig harvanhét ember esik, a continensen huszonhat, a szigeteken harminczöt.

Mindamellett az ország, mert uj, növekedőben van; s mig 1836-ban a lakosok száma nem ment többre 751,077-nél, 40-ben már 856,470-et számitott: az olaj és eperfa önkényt nőnek; a gyapotnak nagy bősége van. A helyett hogy uj és előnyös fővárost épitettek volna, tiszteletből a történelmi emlékek iránt a sivár és egészségtelen Athenet választották, hol az ősi nagyszerűség s az uj nyomor különös ellentétet képeznek: most 26,000 lakosa van. A terület három osztályu községekre osztatik, a szerint a mint 10,000, 2000, vagy 200 lelket számitanak; huszonöt éves korában mindenki választó; s a községek felelősek a joghatóságuk körében elkövetett erőszakoskodások és tolvajlásokért; melly előgondoskodás épen nem fölösleges annyi hősi szokások mellett. A népesség egy harmada kereskedésből él, melly azonban csekély és uj; a nagy kereskedőknek kint vannak házaik; a legfontosabb váltóüzletet Triesttel folytatják; de még eddig gyérek a tőkék, sem uj utak nem nyittattak. 1841-ben nemzeti bankot alapitottak: s annyi tenger, olly nagy termékenység és munkásság szép kilátást nyujtanak a jövő nemzedéknek.

A tudományokra még a forradalom előtt kiterjedt a figyelem. A görög nyelv szokatlan volt az irodalomban; s Foscolo és Mustoxidi az olaszt gazdagitották. Az utódok hálás emlékében sokáig fog élni Coray Diamant, smyrnai orvos (1748—1833) neve, ki előbb uj görög nyelvre forditotta Beccariát, azután pedig a Zosimos testvérekkel egy *görög könyvtárt* és szótárakat állitott össze. Greco Ducas az ős nyelvet akarta visszahozni; mi ugy jön ki, mintha valaki az olaszokat latinokká akarná visszavarázsolni. Catarsdy a beszélt nyelvnek csapott fel harczosává, bár nagyon el volt az idegenesedve; s egynémelly jól sikerült kisérletek, minők Cristopulos lirai költeményei, pártolókat nyertek e törekvésnek. Coray, közép utat választván a tudósok merevsége s a nép érzékenysége között, meg akarta tisztitani a beszélt nyelvet az idegen szólamoktól, ha találkoznának azoknak megfelelő régiek. Ez alap azonban nagy tért nyitott az önkénynek, s visszaéltek vele: miért is olly munkák jöttek ki, mellyeket sem a köznép nem értett, sem a tudósok nem helyeseltek, hasonlók Olaszország pedánsainak udvaroncz nyelvéhez; s Rigo egy vigjátékban tette csuffá a *tudósok uj zagyvanyelvét*. Mig Calvi, Cri-

stopulos, Cornaro, Solomos a köznyelvet használták, a Soutzo testvérek a régi iskola élére állottak, s valóban a tudósok kerekedtek felül. Ám a parlamentaris használat által a nyelv majd életet és erőt nyerend, s tényleg fog eldőlni a kérdés, melly természetét illetőleg fölmerült [1])

Nyujthat-e valami szebb látványt, mint egy nép, melly ujjá születik? De a szabadság nem rózsa ágyon születik. A viták, mik természetében látszanak lenni ama népnek, csakhamar ellenségeskedésekké fajultak a vallást illetőleg. Sulyosan nehezednek rájok a kölcsönök, mellyeket a háboru idején, vagy a király megérkeztére felvettek; s a hatalmak, mellyek azokért jót állottak, ürügyet vesznek ebből maguknak a kormányba beavatkozni. Ez zsarnokilag szerveztetett, s az ifiu király mellé egy kormányzó tanácsot adtak, melly majdnem kizárólag bajorokból állott. A királylyal négy ezer bajor érkezett oda; azonkivül sok más, kik szerencsét és hivatalokat vadásztak, s drágán megfizettették magukat az országgal. Armansperg, Otto gyámja, támogatva a hatalmak által, fen akarta tartani az önkényuralmat; miért is a régi patrióták, kik nem csak a hatalomból hanem a képviseletből is kizárattak, mit a forradalom alatt birtak, fel voltak bőszülve az idegen uralom ellen. A király, elbocsátván Armansperget s átvévén a kormányt, sokat tett; de mindig gyülöletes maradt e rájok erőszakolt és önkényes közigazgatás. Bekövetkezvén az idő, midőn a bajor csapatoknak el kellett hagyni Görögországot, a közakarat érvényesitette magát; s minden idegen befolyás nélkül, csupán a nemzeti érzület által, a király egy alkotmány aláirására biratott (1843 szept. 15), melly a hatalmak szokásos megosztásán alapult, s a szokott biztositékokkal láttatott el; az egyedül kiváló pontot ez alkotmányban ama kötelezettség képezi, mellynél fogva jövőben a királyok a nemzeti vallást tartoznak követni.

Görögország tehát visszaszerezte elkobzott szabad intézményeit, és tanácskozó gyüléseit, mellyekért és mellyekkel sikra szállott. Sőt a nemzetiség annyira ment tulbuzgalmában, hogy mig az első forradalmi gyülésben mindazokat görögöknek nyilvánitották, kik Jézus Krisztusban hisznek s a görög nyelvet beszélik, most kizárták a közhivatalokból, ki a jelenlegi ország határain belül

---

[1]) Megemlitendők Papagiropulo, ki a pelasgokról irt; Tricupi Spiridion, ki görög nyelven irtà meg a hellen ujjáébredés történetét, czáfolva Pouqueville regényes történelmét sat.

nem született (heterotoktonok). Colettis, főfő szerzője a forradalomnak, s képviselője a franczia pártnak Maurocordatóval szemben, ki az angol pártot képviseli, hasztalan lépett fel ez autoktonismus ellen, melly a peloponnesusiak visszahatása volt nemcsak a bajorok, hanem a gazdagok s főleg a fanarióták ellenében, kik siettek aratni, mit nem vetettek [1]). Európa fejedelmei elismerték az uj szerződést (1844), kikötve a határokon belül maradást; igen jól tudván, milly vágygyal tekint egész Grecia és Kis-Ázsia ez országra, melly, akarják nem akarják, előbb utóbb kell hogy egyesitse azokat magával. De ez időtől fogva nagyon meggyült bajuk az oda bevándorlottaknak s uj hazájuk elhagyására kellett gondolniok; az ipsaraiak csakugyan eltávoztak; ugyanazt tették sokan Creta fiai közül is, melly sziget folytonos izgatottságban van, s mellynek zavargásai reményt nyujtanak a Suda és Canea szép kikötői után vágyakozó Angliának.

Duna-Fejedelemségek.

Az oroszok, már a mult században belátván, hogy semmire sem mehetnek Törökország ellen Oláhország nélkül, pártolásukba vették ennek mozgalmait, s 1827-ben mint szabaditók mentek be oda. A drinápolyi szerződésnél fogva Moldva és Oláhország külön fejedelemségekké alakittattak, évi három millió piaster (6 millió lira) adókötelezettséggel a Porta irányában; az oroszok minden ottani intézkedései megerősittettek. Akkor a két fejedelemség részére külön alkotmány dolgoztatott ki, melly Pétervárott jóváhagyást nyert; ez alkotmányban a képviseleti elv annyira kiterjesztetett, hogy még az államfőnek is egy gyülekezet által kell választatnia, melly ötven első, hetven másodrendü bojárból, a püspökökből, a kerületek harminczhat követéből, s a városi testületek huszonöt megbizottjából alakul. Hatalma a nemzeti gyüléssel van megosztva, mellyet a metropolita elnök, három püspök, huszonöt bojár, s a kerületek tizennyolcz követe képeznek; de nem foglalkozhatik politikai ügyekkel, mellyek a két hatalmasságnak vannak fentartva. Kimondatott a szolgaság megszünése, s hogy mindenki szerezhet birtokot, és lehet nemes: de idő kell hozzá, mig a nép mindezeket megszokja. Az orosz Kisselif tábornok, ki sokáig vitte az elnökséget, fejedelemnek Ghika Demetert helyezte be; de az elégületlen Fülöp-pártiak viszályt támasztottak, melly még nem ért véget.

---

[1]) Colettis 1846 szeptember havában halt meg.

Szerbiában tizenkétezer mahomedán között kilenczszázezer keresztény van elszórva, ajtatos, paptisztelő nép, melly ujjászületését a vallástól várja; igen élénk a barátságban; teljes tisztelettel a nők iránt, kik, elrémittetve a bánásmód által, mellyben a törökök őket részesitik, bátorságra ösztönözték férfiaikat a forradalomban. Ezt Czerni György inditotta meg 1806-ban, s Obrenovics Milos fejezte be, kit a Porta 1833-ban független fejedelemnek ismert el, a belgrádi erődöt tartván fel magának. Az uj élet jele volt, hogy ismét megbizattak a papok a polgári létszámra való felügyelettel, mig előbb szó sem volt a születés, házasság és halálesetek fölvételéről. Milos gyárakat, hidakat, kórodákat, vesztegházakat épittetett, meghonositotta a postát, nyomdát, lyceumot, a hazai nyelvnek iskolákat, vezeklő börtönöket alapitott, mindezt rövid idő alatt; de kegyetlensége lázadást támasztott (1839), melly helyébe másodszülött fiát Mihályt emelte, kizárta az orosz befolyást, eltávolitotta az idegen tisztviselőket. Szabadalmait jól felhasználta, s már Belgrádban vannak hirlapjai, akademiája, s egy törvénykönyv tétetett közzé (1844).

Moldvában az oroszok tulsulya tartja magát; akik is ürügyül használva a 48-iki forradalmak következtében nagyobb mérveket öltött zavargásokat, megszálló sereget helyeztek ott el, kinyilatkoztatván, miszerint csak akkor fogják elhagyni a fejedelemséget, ha biztositva lesz annak nyugalma. Mindazáltal mégis, ime, Törökország kapui előtt a szabadelvü politika s a keresztény emancipatió szószékei emelkednek.

Törökország.

Más sorsuk volt a görög-szlávok egykori uralkodóinak. Még a kik dicsérik is II. Mahmudot mint ujitót, kénytelenek kárhoztatni nem csak azért, mert roszul választotta meg az időt, hanem eljárási modoráért is, mivel ő a hazai szokások megszüntetését abban helyezte, hogy görög nőkkel töltötte meg a háremet, s mindennap leitta magát, mig végre az ugynevezett delirium tremens betegségbe esett. Akaratban erős, szellemben gyenge, nem harczias mint az ujitóknak lenniök kell, kivetkőztette birodalmát természetéből; nyomdát, papirmalmokat állitott, hirlapokat szerkesztetett; rombolt anélkül hogy előre tekintett volna, s ugy találta, hogy nem emelt uj épületet miután lerontotta a régit. A drinápolyi béke után folytatta ujitásait; uj rendes csapatokat szervezett s egy rendet alapitott; elődei elszigeteltségéből kilépett az által, hogy állandó követségeket állitott fel a hatalmak udvarainál; egy

gőzöst épittetett; elővigyázati rendszabályokat léptetett életbe a pestis ellen; egy bizottmányt nevezett a kereskedelem és ipar érdekében, s egy másikat a törvénykönyv átalakitása végett; Perában szinházat és olvasó-termet rendeztetett be.

A szépirodalomra is kiterjesztette figyelmét; de minél többet tett ő, annál alábbszállott az, abban is mint más egyébben lábrakapván az európai modorok. A szépirók vesztettek hires ügyességökből, miután bevitetett a sajtó: a költők azt hiszik, eleget tettek hazájoknak s a jövőnek, ha chronogrammákat, vagyis történeti tényeket kifejező mondatokat szerkesztenek, mellyek keltét betüsoros jegyekkel jelzik. Mir Alemsade, a zászlótartó fia, ezer történelmi versszakot szerzett, mellyek ép olly kimértek a jegyekben mint szárazak gondolatokban. Annyi iskola, annyi irodalmár közől egyetlen szép névvel sem dicsekedhetik Konstantinápoly: az uhlemák, ezen tudós hierarchia s az ottoman értelmiség egyedüli symboluma, még mindig szivósan ragaszkodnak a multhoz. Hirlapok jelennek meg, de néhány európait kivéve, senki sem olvássa azokat; a könyvek nem terjednek; történelmet irnak ugyan hivatalos meghagyásból, de nem értenek a történelmi kutatásokhoz, s nélkülözik a szabadságot, mi annak lényege; a császári naptár tisztán csillagjóslatból s a kedvező és climaterikus napok megkülönböztetéséből áll. A gyermekeket hozzászoktatják mondatokat emlézni be, mellyeket nem értenek: miért is értelmök mindjárt első kifejlésében megzsibbasztatik. Bokhara collegiumaiban (madrassahs), — mellynek egyeteme, mintaképe lévén minden más musulman egyetemeknek, mérveül szolgálhat az izlam követői által nyerhető fensőbb oktatásnak — évenként mintegy kilencz-tizezer tanuló jő össze Arabiából, Afghaniából, Törökországból, Afrikából, Indiából. Minden collegiumban meghatározott számu tanulók vannak, egy vagy két tanár alatt. Minden uj tanuló előde helyét veszi meg a madrassahban, hol egész életét eltöltheti, föltéve, hogy meg nem nősül; s az előadásra olvasással vagy vitatkozással készülnek az előcsarnokok alatt. A classikus müvek száma százharminczhét: a tanár legelőször egy tanárjelölt által néhány mondatot, vagy egész fejezetet olvastat a fölvett tárgy fölött egyikéből ama müveknek, aztán a hallott vélemények meghányására hivja fel a növendékeket; ő pedig itészel, javit, végre döntő ítéletet mond. Az előadott tudományok: jog és theologia; az arab nyelv és irodalom; a bölcsészet, t. i. a gondolkodástan, erkölcstan és metaphysika: de mindez csak az elemekre és meghatározásokra

szoritkozik. Pedig hát, azt lehet mondani, ez egyedüli forrása a mostani musulman theologiának s a csekély irodalomnak és bölcsészetnek: csupán a perzsáknak, mint siitáknak lévén tulajdon egyetemök. Tehát az egész esetfejtő theologiai kérdésekre vihető vissza, mellyek elfojtják a józan észt, s álbölcselkedőkké, rajongókká, megátalkodottakká teszik a tanonczokat. És ezek folytonosan a classikusokhoz térnek vissza, nem hogy uj eszméket meritsenek belőlök, hanem hogy tulterheljék azokat jegyzetekkel, függelékekkel, értelmezésekkel.

A reformokkal tehát a törökök elvesztették eredeti sajátságaikat, anélkül hogy a külföldieket megszerezték volna. A nők emancipatiója kimondatott, de nem nyittattak meg a háremek, s csak annyi szabadságot engedtek nekik, amennyi épen elég arra, hogy botrányok történjenek s növekedjék a romlottság. A musulmanok ennélfogva Mahmudot nem tehinthették egyébnek hitehagyottnál, s a Bosporusban gyakran uszkáló holt tetemek hirdették az elégületlenséget és büntetést. Egy szentként tisztelt dervis szembeszállva a padisáhval rákiáltott: — „Hitetlen! nem teltél még el a gyalázatosságokkal? Allah előtt számot fogsz adni istentelenségedről. Te elpusztitod az atyák intézményeit, lerombolod az izlamot, magadra és reánk vonod a próféta boszuját. Isten meghagyta nekem, hogy értésedre adjam az igazságot, s megigérte nekem a vértanuság koronáját.“ Csakugyan megkapta azt; s holt testét égi fénytől látták környezve.

Élte alkonyán Mahmud még a keresztények javára is türelmi rendeletet tett közzé, megengedvén Mazlum Maximus érseknek kormányozni az antiochiai, alexandriai és jeruzsalemi tartományokban lévőket, s szabadon gyakorolni a lelki functiókat; senki se mondhassa a katholikusoknak: -- „Miért olvassátok a szentirást? miért gyujtotok gyertyákat, használtok szószékeket és képeket, égettek tömjént, állittotok kereszteket?“ de ne tegyék ezeket nyilvános helyeken; fogadtassanak el tanukul; semmiképen ne kényszerittessenek az izlam elfogadására; a püspöknek legyen szabad viselni megkülönböztető öltözéket s a keresztet, ugyszintén tartani öszvéreket és lovakat; s tartassanak tiszteletben a vallást és fegyelmet illetőleg hozott határozatai.

Mahmud tehát egy meggyengült országot hagyott (1839 jul. 1) fiára Abdul-Medsidre, ki ifju korában, s külveszélyektől környezve lépett utána a trónra. A gulhanei hatti-sherif [1]), mellyet

[1]) A *fetwa* vallási vagy jogi határozat, s a muftitól vagy a törvény minisz-

ő rögtön (nov. 3) közzétett, alkotmány gyanánt vétetett azok által, kik egy nép ujjászületését charta utján vélik eszközölhetőnek. A közigazgatást átalakitotta az által, hogy garantirozta az alattvalók életét, javait, becsületét, s szabályozta az adók kivetését, behajtását s az ujonczozást. Ezekből folyólag behozatott a törvénykezési nyilvánosság, szabályos itélettel; a titkos kivégzés eltiltatott: a javak szabadon birassanak és hagyományoztassanak át, s a vétkesekéi ne koboztassanak el gyermekeik kárával: mindez közös legyen bármilly vallásu alattvalókkal. Aztán codexeket s minden pontra vonatkozólag törvényeket igért. Emberiségi szempontokból igen dicséretes, de politikának oktalan tény, melly kisebbitette a tisztviselők tekintélyét, anélkül hogy növelte volna az alattvalók biztonságát; jelezte a sulyos rendetlenségeket s a jó akaratot segiteni azokon, de egyszersmind a tehetetlenséget is a siker eszközlésére; megfosztotta a törököket a hóditás kiváltságaitól, de azért nem engesztelte ki a rájákat: ez csak lassanként, s talán csupán a két ellenséges párt egyikének tönkretételével érhető el.

Egyiptom.

A hivők szemei tehát más népre irányultak, s a musulman ujjászületés reményét Mehemet Aliba, Egyiptom alkirályába helyezték. Rajzoltuk már, miként növekedett ez hatalomban, s igyekezett ujjá alkotni amaz országot; de ő sem a nemzeti elemekkel, hanem önkényesen, s az európai müveltség átplántálásával. E végre szükséges volt, hogy mind a külerőszakot visszautasitsa, mind a bel engedetlenséget megtörje: de török lévén, nem ismert arra egyéb módot, mint az erőt, s ennek forrását, a pénzt.

Egyiptom természeti körülményeinél fogva, a birtok-jog ott mindig sajátos rendszerek szerint volt szabályozva. A franczia történelmi bizottmány, aztán Sacy Silvester tanulmányozták azok természetét, de talán nem hozták eléggé tisztába, mert nem különböztették meg az osztályok szerint. Midőn, kevéssel Mahommed megjelenése után, az arab Amru elfoglalta Egyiptomot (638), fentartattak ott a megelőzőleg tett engedményezések, s kezdetöket vették a birtok-átruházások bizonyos dijért a fejedelem részére: melly szokás a kalifák s a mamelukok alatt is tartotta

---

terétől származik. A *firman* politikai vagy közigazgatási döntvény, melly a legfőbb divantól kerül ki. A *hatti-sherif* a fejedelem egyéni akaratának ténye, legtöbbnyire annak aláirásával ellátva.

magát. Az ottoman I. Selim (1517) meg akarván törni a nemeseket, a fejedelmek által már átengedett földeket az uralkodó tulajdonának nyilvánitotta; minélfogva a birtokosok (multezim) azután már csak haszonélvezők voltak; halálukkor a földek a kincstárra szállottak vissza, de az örökösök által rendesen visszaváltattak. A haszonélvező nem adhatta el jószágát, de igenis a kormány; ha adósságokkal lőn terhelve, a fundus a kincstárra szállott vissza, melly mást ruházott fel annak használati jogával. II. Soliman, mindezt megerősitvén, a kezelést egy defterdárra bizta, ki az összes földekről lajstrommal birt, egy, Kairóban székelő basa felügyelete alatt, ki a kincstár tulajdonairól ideiglenes firmánt adott az uj beiktatottnak: ez intézmények megfeleltek az országnak, s azért nem változtak. A kormányhoz tartozó földeket a felláhk munkálják, kiknek az eszközöket és marhát szolgáltat, s napszámot fizet, s a minden cantonban székelő maimur ébersége, ki meghatározza a müvelés természetét és módjait, eszközli, hogy a földek jobban müveltetnek. A termés begyüjtése után, a mi az élelmi szükségleten felülmarad, megszabott áron a kormánynak adatik, s a felláhk által a minden cantonban található raktárakba szállittatik; a gabnanemüekről, bizonyos adó lefizetése mellett, a müvelőnek szabadságában áll rendelkezni. A falvak nagy földterületeket birtak, mellyek az örökösök nélkül elhalt fellahktól s azoktól szállottak rájok, kik nem birván müvelni, pénzért engedték át azokat. A közintézetek és mosheák birtokában szintén voltak földek. A birtokos nem lehetett biztonságban jószága iránt, ha valamelly hatalmasnak vágya jött rá. A földek kezelésében, melly emlékezetet haladó idők óta a koptokra volt bizva, semmi változás nem történt, mert minden változtatás érdekök és jó hirnevök kárára szolgált volna. Ugyan ők töltötték be a földmérő és jegyzői hivatalokat is; mig nem a mamelukok uralmának végén iskoláik bezárattak, s nyelvök tanitása eltiltatott.

A Buonaparteval oda érkezett franczíák lefoglalták a kiköltözöttek javait, megkimélvén a magukat békésen viselőkét; eltörölték a boszantó adókat; a megholtak javai örököseikre mentek át, kik bizonyos betáblázási dijt fizettek azokért. Mehemet Ali kormánya alatt, a lassanként elhalt mamelukok javai a fejedelemre estek vissza, ki nyugdijakat rendelt a még fenmaradt multezimek számára. Aztán a mosheák és közintézetek birtokait ragadta magához, kötelezvén azokat a birtokjogot bizonyitó okmányok átadására; s illy módon megujitotta a hajdani

héber József müveletét, önmagát tévén egyedüli tulajdonosává a földnek, s csupán a lakházakat hagyván meg magán czimen; azon különbséggel, hogy ő egynémelly müveletlen területeket magánosokra bizott müvelés végett, kik tiz éven át fel voltak mentve az adó alól. Ekkor nagyban kezdette a gazdálkodást, a mint azt az öntvény-földek természete megkivánja; szaporitotta a csatornákat, Európából földmüveseket és kertészeket szállitott oda; a pirositó buzér, a gyapot, indigo, mákony, rizs, kukoricza, buza, az eperfa és nemes gyümölcsök dúsan tenyésztek a rendkivül hálás földben; s a kézműgyárak elterjedtek.

Ámde mindebből semmi haszna a népnek, hanem igenis az egyedárus alkirálynak, ki ismét a felláhnak vagy a magánzónak adja el a szükséges tápczikkeket, és pedig önkényesen megszabott áron. Egyszersmind terjeszti az oktatást, iskolákat, akademiákat állit, de mindezeket európaiak igazgatják, s egyedüli czéljok a hadsereg javitása. Az albaniai katonák, kiknek felemelkedését köszönhette, ellenszegülvén a fegyelemnek, a szokott módon nyomattak el; 1815-ben Séves franczia kapitány európai modorban szervezte ott a hadsereget. A sorkatonaság százharmincz ezerre emeltetett; ehhez hozzáadva a beduinokat, a kikötők munkásait, a néphadat, a katonai iskolák növendékeit, kétszázhatvanezerre ment a fegyveresek száma. Marseille és Livorno szolgáltatták Mehemetnek az első hajókat, mellyekkel Görögország ellen harczolt: de midőn fia Ibrahim legyőzetve odahagyta Moreát (1827), ő, musulman megadással s majdnem diadalmasan fogadván a legyőzöttet, rögtön védelmi eszközökre gondolt; európai tisztek segélyével lovasságot, flottát, tüzérséget állitott; az 1828-ban még sivatag alexandriai félszigeten 34-ben már egy bevégzett és nagyszerü hajógyár emelkedett, mellyből a kisebbeken kivül száz ágyura készült tiz sorhajó került ki, jóllehet ama vidéken sem vas, sem fa, sem réz, sem hivatalnokok és munkások nem voltak.

Mostanában már Egyiptom a müvelt országok minden intézményeivel bir, nem véve ki a távirdát sem: nagy érv azok ellenében, kik a müveltséget a statistika betüi s a kormány rendelkezései szerint mérlegelik. Mert Mehemet Ali az európai ismereteket csupán az ázsiai zsarnokság rendszeresitésére használta fel; s a musulman müveltségre nézve alig találhatnánk kiáltóbb kárhoztató itéletet amaz anyagi, látszólagos, felületes, gyümölcstelen ujitásoknál, mellyeket II. Mahmud és ő kisérlettek ott meg. Szabadság, gondolat, méltóság, törvényesség, emberiség, méltányos

felosztás, szóval, minden ismeretlen ott, mi a keresztény országok dicsőségét vagy vágyát képezi; az egész nép, semmit sem különbözve a szolgálatra vett baromtól, egyetlen emberért dolgozik; a katonaállitás valódi embervadászat, a közigazgatás fokozatos elnyomás, a bot általános szabály és általános büntetés, ha mégis nem főben jár a dolog. Az adóról egyik a másikért felelős; ha nem fizet a rest, az alkirály iparkodó alattvalójának, sőt az egész helységnek neki esik, csakhogy kincstára hiányt ne szenvedjen. Adjuk még ehhez, miszerint az alkirály évi nyugdijképen három milliót fizet azon nőknek, kik háreméből kikerültek s előkelő vagy magas országos méltóságokat viselő férfiakhoz nőül mentek.

Igy állván a dolgok, a kincstár jövedelme meghétszereződött, de a népesség egy harmaddal fogyott, s ez nyomorult, tudatlan, nem gondolkodik, nincs benne semmi önérzet, nem ismeri az élvezeteket: vannak ott fegyvertárak, de nincsenek kórodák; vannak fensőbb, de hiányoznak az elemi iskolák; vannak légszeszszel világitott paloták, de nem világittatnak az utczák; a kiket elő utó találnak, tömegesen hajtják csatorna-ásásra vagy erőd-épitésre, hol hónapokon át jutalom, s ollykor étel nélkül kell dolgozniok. A nép tehát, ha mégis el nem vesz, menekül; s midőn Acre basája nem akart kiadni hatezer, hozzámenekült felláht, háborura került a dolog, melly kicsiben mult, hogy egész Európát be nem bonyolitotta.

Syria.

Syriát északon a Taurus hegylánez, keleten az Euphrates és a sivatag, délen Palaestina hegyei s a suezi földszoros, nyugaton a Földközi-tenger keritik. A Taurus áthághatlan védgátat képez Kis-Ázsia felé, s az egyedüli átjárást (Colek-Boyaz) soha be nem vett erődök védik. A Libanon 4,800 méterre emelkedik a tenger szine fölött; s ez és az Antilibanon között terül el a 3000 méter magas Beka fensik (Coelesyria). Ázsia és Európa minden gyümölcseiben bámulatosan termékeny ez ország; a vetés tizennyolcz — huszonnégy magot ád; vannak hires borai, finom selyme, sezamfüve, olaja, pirositó buzérja, gyapjuja; a kereskedés nagy könnyüséggel jár.

Eredete, nyelve, történeténél fogva annyira Egyiptomhoz van füzve, hogy ki egyiket birja, birnia kell a másikat is. Mehemet Ali korán belátta, milly előnyére válnék neki ez ország, el lévén az látva kikötőkkel és erdőkkel, mikben az övé szükölködik. Azon kezdette tehát, hogy barátjává tette Abdalláht, Acre basáját,

s Beshir emirt, a Libanon urát, lázadásuk bocsánatát eszközölvén ki nekik a portánál. De minthogy Abdallah akadályozta a libanoni fa szállitását a flotta részére, pártolta a csempészetet, s befogadta a' menekülteket, Mehemet betört Syriába (1831). A cholera, melly százezreket ölt meg Arábiában és Egyiptomban, szétbomlasztotta hadseregét, s késleltette a hadjáratot; de ujra szervezvén azt, Ibrahim megrohanta és bevette Saint Jean d'Acre erödöt (1832 máj. 27), jóllehet Buonaparte sikertelen ostroma a bevehetlenség hirébe juttatta azt.

E győzelem megnyitotta szemét a nagy urnak, ki rögtön fegyverkezett a hatalmas vazall elnyomására: s igy két török hadsereg állott egymással szemben, mindkettő európaialag fegyelmezve. A koniehi csata után (decz. 22) többé semmi sem akadályozza az egyiptomiakat utjokban Konstantinápoly felé, hol az iszony Mahmud reformjaitól kivánatossá tette Mehemetet mint képviselöjét a musulman igazhivőségnek. De ime, egy orosz flotta jelenik meg a Bosporuson, hogy támogassa a nagy urat, ki a francziák és osztrákok által a kutayehi békére biratott (1833 máj. 14), mellynél fogva a syriai basaságot Egyiptom alkirályának engedte át, s ez magát a porta vazalljának ismeri el.

Egyiptom növekedésének elismerése volt ez Törökország rovására, s az és ez gyanusan sóvárogva, s kezöket kardjukon tartva kémlelték egymást: a két ország uj áldozatok sulya alatt görnyedt, s még inkább Syria, mellyet mindkettő zaklatott. Mehemet, látva mikép uradalmai csupán az európai diplomaczia által vannak biztositva, nagy hadsereget szervezett, miáltal elszegényitette Syriát, hol a töröknél is nagyobb szigorral járt el, s összeveszitette a maronitákat és drusokat, hogy mindkettöjök fölött uralkodhassék. Aztán a helyett, hogy fölélesztette volna a musulman lelkesültséget, a népességekre csupán fegyveres csordákkal akart hatni, mellyeket keresztények, örmények és törökökből állitott össze; s nagy kiterjedésü egyedárusága annál sérelmesebb volt, mert a szabad kereskedés mindig gyakoroltatott a török birodalomban. Syria tehát elintén zúg, aztán fölkel; s a háboru változó szerencsével, s iszonyu emberveszteséggel egész 1839-ig huzódik, gyönyörüségére a portának, melly a harczoló felek kölcsönös elgyengülésében saját menekülését látta a veszélytől. Valahányszor az egyiptomi rá-riasztott, a porta mindig Oroszországhoz folyamodott: ezzel a káros unkiarschelessii szerződést kötötte (1833 jul. 8); aztán rémülve látván, mint halad az előre, megállapodásra kérte. Akkor azt

hitte, ujra megkezdheti az ellenségeskedést lázadó alattvalójával, s Mehemetet bukottnak nyilvánitotta (1839 jun. 24): de a császári sereg Nizibnél legyőzetett; a hajóhad, főparancsnokának árulása következtében, mit az haragból az első miniszter ellen követett el, megadta magát, s Alexandria kikötőjébe vezettetett.

Eközben Mahmud megszünt élni, s a fiatal Abdul-Medsid közel látszott lenni ahhoz, hogy Mehemet által elüzessék, kinek uj dynastiája az arab elem beoltásával ujjá szülendő lett volna a török civilisatiót. Ám ez tetszhetett a musulmanoknak, de Oroszország iszonyodott a gondolattól határozatlan időre elhalasztva látni Konstantinápoly meghóditását; Angliát egy uj versenytársnak emelkedése ázsiai birtokaiban nyugtalanitotta; a szabadelvüek Mehemettől mint a zsarnoki elv képviselőjétől riadtak vissza; Metternichet az bántotta, hogy alkalmat látott nyujtva Oroszországnak védelmi beavatkozásra. Ausztria tehát kijelentette, miszerint akarja, hogy a török birodalomból a lehető legkevesebb szakittassék el, s hogy pártolásában fog részesülni, ki egy erős birodalmat alapit, legyen az aztán török vagy görög mindegy. A féltékenységek megszüntetése czéljából végre is abban állapodtak meg, hogy a portát gyönge állapotában s hatalmas hübéresektől környezve tartsák fen, Mehemetet pedig, ha szükség, erővel is, Egyiptomra szoritsák vissza; e végre Londonban a nagyhatalmak szövetséget kötöttek (1840 jul. 15), kizáratván abból Francziaország. Ez már Görög,-Spanyol,-Portugalországok ügyeire nézve is ellenkezésben lévén a királyokkal, miközben a fölött habozott, Oroszországhoz csatlakozzék-e vagy Angliához, a királyok által megvettetett, a népektől elszigeteltetett, mig előbb amazoknak réme, ezeknek reménye vala.

A fejedelmek között 1815 után ez volt az első nagy kérdés, s általános volt a hit, hogy Európa háboru küszöbén áll. Oroszország Konstantinápolyra, Anglia Alexandriára vetette szemét: nagy baj leendett tehát, ha valahogy egyetértésre jutottak volna! Hivatalos okmányok kitüntették, miszerint Ausztria és Poroszország, hogy megzavarják a jó egyetértést Anglia és Francziaország között, saját érdekeiket háttérbe szoritották, s koczkára tették a békét, csak hogy gyalázatot követhessenek el Francziaországon, s kisebbitsék tekintélyét: az angol whigek, kik félszázadon át a Francziaországgal való szövetkezést hirdették, most megtagadták azt, hogy vetélytársul lépjenek fel ellene: a vérmesek elérkezettnek hitték a perczet jobb rendbe hozhatni Olasz, Lengyelország, Belgium, Gö-

rögország roszul összetákolt ügyeit: a fontolgatók vádolták a minisztereket, a miért szikrát dobtak az aknába; s azt hitték, Franczia ország ismét méltóságteljesen megjelenhetik a küzdtéren illy szép ügyért, anélkül, hogy fölkeverné a forradalmi szenvedélyeket.

Mialatt azonban Ibrahim várja Franczia ország segélyét — melly hatalmasság akkor erös volt a Földközi-tengeren, Anglia ellenben gyenge — s annak reményében átlépi a Taurust, Párizsban egy tevékeny minisztert egy fontolgató vált fel; s a kabinetek által veszélyeztetett világbékét két váratlan körülmény, Franczia ország tétlensége, s az alkirály gyengesége, ismét megszilárditotta. A hatalmak tudtára adván ennek végakaratukat Syria elhagyása iránt, fegyverrel támadják meg s forradalmat keltenek ellene; Beirutot beveszik, s az angol flotta megjelenvén Alexandria előtt, huszonnégy órát tüz ki az ultimatum elfogadására, mellynél fogva az alkirálynak Egyiptommal kellett megelégednie. Mehemet, ki a Nilustól a Taurusig uralkodott, jónak látta elfogadni a kegyelmet s beérni Egyiptom örökösödési kormányával (octob. 10), igérvén, hogy tiz millió frank adót fog fizetni; seregének létszámát tizennyolcz ezernél feljebb nem emeli; nem használ saját lobogókat; ezredesen felül nem nevez tiszteket; határozott engedély nélkül nem épittet hajókat.

1841 julius 13-án Anglia, Orosz, Poroszország, Ausztria és Törökország meghatalmazottai kinyilatkoztatták, miszerint a Dardanellák, béke idején, minden idegen hadi hajó előtt el lesznek zárva; s hogy megszünvén szövetségök indokai, feloldatott a megelőző julius 15-iki szerződés. Franczia ország ujra elfoglalja helyét az európai areopágban, de meggyalázva, s csak miután engedékenysége által elfojtotta a tüzet, felfogta elszigeteltségét s belátta, mint hiusithatja meg terveit ellenségeinek egyetértése.

Mehemet oda hagyván a tartományokat, mellyeket már magáéinak tartott, folytatja Egyiptom zsarnoki polgárositását, s Arabiára [1]) veti szemeit, hol kárpótolhatná magát azért, mit Kis-Ázsiában elvesztett. De ha leveretett is Mehemet, kelet azért nem lön kibékitve, sem a birodalom meg nem ifjodott; s az általa odahagyott tartományok nem a portához tértek vissza, hanem az anarchiának estek áldozatul. Mindenfelé lázadások: Thessalia és

[1]) Arábia jelenlegi állapotát illetőleg lásd a IX. könyv. 1. fejezetét.

Macedonia görög testvéreik jogait követelik; Bolgárország fölkel az erőszakos zsarolások ellen, s a megfékezésére küldött arnauták iszonyu öldöklést visznek ott véghez; Candia és Syria lángra lobbannak, s a hatalmak erőszakhoz kénytelenek folyamodni, hogy leverjék a keresztet, melly az Idán és Libanonon merészkedik fölemelkedni. A porta csak az által uralkodhatik ott, hogy szitja a szakadást; s a keresztények kölcsönös mészárlásai a legszánakozásra méltóbb látványt nyujtanák a hatalmaknak, ha a politikának volna szive.

Maroniták. — Drusok.

Syria legelőkelőbb népességei a maroniták és drusok; amazok a központi völgyeket s a legmagasabb hegylánczokat lakják, Beirut vidékétől Tripolisig; ezek a Libanon déli, s az Antilibanon és a Gebelsheik hátsó részét tartják elfoglalva [1]). A maroniták szokás-törvények alatt, s a vallási ügyeket kivéve, egymástól független községekben élnek; a sheikek hübéri hatalmat és sommás eljárást gyakorolnak az emir és divánja névleges felsőbbsége alatt; ha a vallási és polgári törvény összeütközésbe jő, a patriarcha dönti el az ügyet. A birtokjog állandó és tiszteletben tartatik; a nép földmivelésből él, s munkás, vendégszerető, hű a római székhez, melly sok dologban engedékenynek mutatkozott iránta, millyenek a papok nősülése, a szertartás köznyelven, az áldozás két szin alatt. A papság egy patriarchát választ, kit az asturai zárdában székelő pápai követ erősit meg; számos püspökeik kolostorokban laknak, mellyek tiszteletben tartatnak; s nagy számmal vannak a szerzetesek, kik szigoru szabályok alatt élnek, s mint nevelt egyének, a törökök és drusoknak is titkárokul szolgálnak. Róma pártján állván, nagy ellenségei a szakadár görögöknek; s a szükség, ravaszságot használni a zsarnokság ellenében, kelet legagyafurtabb népévé tette őket; mig a musulmanok, mert egy idő óta urak, igen nyilt jellemüek.

A drúsok, arabok ivadékai, kik a musulmann szakadás alkalmával menekültek oda, harcziasabbak de kevesebben vannak mint a maroniták, s ők is gabona, szőlő, gyapot, eperfa termeléssel foglalkoznak; az emir a polgári és katonai hatalmat egyesiti kezében, s beiktatását a török basától nyeri, kinek részére behajtja az adót, melly a portának a szőlő, eperfa, gyapot, gabona után jár, s

---

[1]) Lásd XVI. Könyv. 409. lap.

háboru esetén minden lakost fegyverre szólit. Nagyon merész s becsületökre igen féltékeny népnek tartatnak; házastársul csak egy nőt vesznek, mellynek hütlenségét halállal büntetik a szülök, kiknek a férj visszaküldi a tört, mellyet azoktól lakodalma napján kapott; az atya és testvér fejét veszik a bünös nőnek, s egy bevérezett csomagot küldenek hajából a férjnek. Egyébiránt vendégszeretök de gőgösek, a botránytól irtóznak, hanem ha ugy tanuk nélkül követhetnek el valami roszat, attól vissza nem ijednek. Vallásuk alapja islamismus, keverve idegenszerü gyakorlatokkal és bálványozási babonáskodásokkal, mellyeket az öket környező különféle vallású népektől vettek át. Ismeretlenek nálok az imák, a böjtök, a musulman körülmetélkedés; nincsenek tilalmaik, sem ünnepeik; ki képességgel bir, a k k a l vagyis beavatott lesz, mig a tudatlanok d s h a e l e k maradnak. A felsőbb rendü akkalok megkülönböztetésül fehér turbánt viselnek, mi a tisztaság jelve; a legcsekélyebb érintkezést is kerülik az idegenekkel, s titkon bizonyos imabázakban (k a l n e) gyülnek össze, mellyek zárvák az avatatlanok előtt. Ugy látszik, a borjút imádják; a bűv-ereklyékbe nagy bizalmat helyeznek; különben készek kereszténvekké vagy musulmanokká lenni, a szerint amint érdekök kivánja, hanem azért lényegben mindig drusok maradnak.

Megbukván Fakr-eddyn (1635), a török basák folytonosan agák és őrségek bevitelén mesterkedtek, de mindig hasztalan, ugy hogy majdnem teljes függetlenségben élnek; a töröknek alávetett keresztények közől egyedül ők rendeznek körmeneteket a templomon kivül s egyházi diszöltönyben, s hangoztatják a musulmanok által annyira gyülölt harangokat. E különféle hegyi népek, bár vallásra eltérők, egyet értenek, ha arról van szó, hogy visszanyomják magaslataikról a musulmanokat, s készek támadólag fellépni, mihelyt észreveszik, hogy szunyadoz az előőrs e tizenkét százados csatatéren; s már az is nagyon sok, ha rábirják magukat bizonyos évi adót fizetni a saint-Jean d' Acrei basának. Egységes hatalom nem igen alakulhatott ez elszórt községek fölött, mellyek mindenike önmagát kormányozza. A sheikek a hübéri hatalom egy nemét gyakorolják a nép fölött és sommásan szolgáltatják az igazságot, de alárendeltségben az emirnek s a diványnak; azon esetben, ha a polgári törvény, melly tisztán szokáson alapszik, összeütközésbe jő a vallásival, a patriarchát illeti a döntő szó. Egy prém-ruha, ló, valamivel jobb lakás és élelem, ezek egyedüli megkülönböztető jelei a sheikeknek; ezek ugy mint a

papok fel vannak mentve a fej-adó alól, mellyet tizenöt éves korától hatvanig minden más tartozik fizetni [1]).

Fakr-eddyn utódait az uralomban a Shaab család váltotta fel, melly állitólag Abu-Bekrtől származik. Beshir emir, e család feje, ki minden keleti útleirásban szerepel, s a milly merész ép olly ravasz volt, összes rokonainak lemészárlásával biztositotta magának az uralmat s hosszú életén át nagy szerepet játszott kelet ügyeiben. Buonaparte, midőn Acret ostrom alá fogta, követséget küldött hozzá megnyerése végett; s ő megigérte, hogy fölkel, mihelyt ez erősség be lesz véve. Midőn az egyiptomiak megbóditották Syriát, ő pártjukra állott, minek jutalmául még nagyobb függetlenségi czimre tett szert, mint aminővel a basák alatt birt; de tényleg annyira szenvedett ama szigorú zsarnokságtól, hogy 1840-ben hallgatott az európaiak bujtogatásaira, kik szabaditókul igérkeztek. A Libanon tehát fegyvert fogott az egyiptomiak ellen, mi annyi vérontást okozott, és siettette Mehemet bukását. Beshir alkalmas időre várva figyelt; végre megfosztatván az uralomtól, Olaszországba, aztán Konstantinápoly mellé vonult vissza.

A törökök, visszaszerezvén a Libanont, olly barbárságokat gyakoroltak ott, hogy Európa követei a portát szólitották fel azok fékezésére. A porta szokása szerint járt el; felbujtogatta a drusokat a maroniták gyilkolására, s szaporitotta a barbárság lapjait az európai politika rovására. A gyilkosság vakmerően üzi véres művét ama lejtőkön, mellyek az ég által annyi boldogságra látszanak előkészitve lenni; s a kereszt nem bátorkodik fölemelkedni az európai lobogók ellenében, mellyek minden alkalommal vérben hentergetik azt meg.

A portának alávetett többi görög- szláv nemzetiségek is folytonosan izognak ama vérengző lidércz, s a határozatlan europai diplomaczia alatt [2]).

---

[1]) A Libanonban maronita van . . . . . 20,300.
Görög katholikus . . . . . 8,655.
Szakadár . . . . . 6,235.
Drus . . . . . 6,800.
Musulman . . . . . 2,158.
Héber . . . . . 58.
Összes népesség . . . . . 44 206.

[2]) 1839. jul. 17-én Soult, franczia minister, igy felelt Austriának: „Tous les cabinets veulent l'integrité et l'independance de la monarchie ottomane sous la dynastie régnante; tous sont disposés a faire usage de leurs moyens d' action

Az albánok, kik a görög háború alatt egész erélylyel a porta mellett küzdöttek, 1828-ban idegen igéretek által elhagyták magukat csábittatni, de beállván a béke magukra maradtak. 1830-ban elmozdittatván a beyek, a ráják kissé lélegzethez jutottak. Mivel Egyiptom basája, hogy oldaltámadást eszközöljön, fellázitotta őket, a törökök mind légbe röpitették az erődöket, s bevitték oda a kormányzat ama korcs faját, melly Konstantinápolyban reformnak neveztetik. 35-ben ismét fölkeltek kitüzvén a keresztet, s mint ama részek egyéb forradalmárai, a görögök vallás-testvériségét hivták segélyül, egyesülni ohajtván a szülemlő országgal: de a diplomaczia tiltakozott. Most az északi albánok Illiria, a déliek Görögország felé tekintgetnek; mindnyájan le akarják rázni az igát, mellyet annyi századon át viseltek, anélkül hogy megszoktak volna.

Most hogy a Duna és a Fekete-tenger Azsiára nézve tevékenységi pontokká válnak, a bolgárok törzse is kezd nyerni fontosságban. E nép, melly kevésbbé ismeretes török urainál, mert kevesen szeretik figyelmöket a legyőzöttekre forditani, s mert a pestistől való félelem kizárja azt, mint Törökország egyéb alattvalóit is, a polgárosult viszonyokból, csak névleg függ a konstantinápolyi synodustól, s minden püspök önállólag müködik, miért is nagyon csekély befolyást gyakorolnak a társadalomra. Az 1812-ben Oroszországgal folytatott háboru alkalmával a bolgárok Szerbiával együtt az ottomanok alá vettettek vissza; s Hussein basa, vezérré neveztetvén oda, a szegény ráják fosztogatásából nagy gazdagságot gyüjtött magának. 21-ben a görög forradalom hirére a bolgár hajduk fegyverhez nyultak, s közölök való volt Botzaris: de 28-ban nem akartak küzdeni az oroszok mellett, belátva, hogy csak gazdát cserélnének. Aztán egy szabadelvü társulatot alakitottak Tornovban; de fölfedeztetvén, legyilkoltattak. Mit sem

---

et d' influence pour assurer le maintien de cet élément essentiel de l' équilibre européen.

S a pairek kamrájában, 1842. jan. 12-én Guizot minister következőleg nyilatkozott: „Il y a parmi les Chrétiens d' Orient un mouvement naturel, résultant de ce qui se passe dans le monde depuis quarante ans, et qui les porte a' l'insurrection et a la separation de l'empire ottoman. Eh bien! je le dis très-haut; nous ne poussons pas à ce mouvement-la; nous ne l'approuvons pas, nous ne l'encourageons pas; . . . quand nous disons que nous voulons l' integrité de l' empire ottoman, nous le disons serieusement; nous le voulons en dedans et en dehors."

tesz! ismét másokat alapitanak, s a függetlenségi forrongás fékezhetlenül terjed tovább. 1840-ben egy jövendölés, melly nemzetiségök visszaállitását helyezte kilátásba, nagy hitelre talált nálok. A következő évben egy lányka ellen elkövetett erőszak fellázitotta a Balkant; miért is a porta irtó háborut kezdett ott, aztán aranyat használt, hogy megvesztegesse a gyávákat; kik nem voltak hajlandók megvesztegettetni magukat, a hegyek közé menekültek, vagy a macedoniai görög kleftákkal szövetkeztek; s most, számra mintegy négy millió ötszázezren, nagyon érzik a görög befolyást, mig másrészt az oroszok által is izgattatnak, kik szeretnék ott lábukat megvetni.

Montenegróban, e század kezdetén, jacobinus eszmék mutatkoztak; Péter vladika, ki Napoleon ellen küzdött, s 1840-ben nyolczvan éves korában halt meg, sokat tett országa megalakitására. II. Péter, ki őt a hős papok sorozatában követte, némi ujitásokat eszközölt, s függetlenitvén magát Austriától és Oroszországtól, szeliditette alattvalói erkölcseit, megszüntette a magán boszu véres üzelmeit törvénykezést állitván a gyilok-igazságszolgáltatás helyébe, bevitte az adót. Austria mit sem akart tudni engedményekről; miért is a montenegróiak ellenséges érzülettel viseltetnek iránta, s Cattaro elvételével fenyegetik, mellyet nem tudott felvirágoztatni, ép ugy mint nem Ragusát, Triestnek áldozván azt fel.

Törökország szláv népei közől csupán a bosnyákok katholikusok. Innen van, hogy a szintén katholikus horvátok mozgalmai iránt rokonszenvvel viseltetnek, kik nem is mulasztják el Zágrábból a közös vallás és faj csáb szavait hangoztatni füleikbe, mellyek iránt azok teljességgel nem látszanak süketeknek lenni.

Megindúlt földterük ez országok, hasonlók a kitört vulkán lávafolyamaihoz; s hasztalan munkát tenne, ki nyomozni akarná a barázdát, mellyet követtek, s még inkább, mellyet követendnek. Hogy millio és millio keresztények, Europa kapui előtt s daczára Görögország példájának, még mindig engedelmeskednek egy fegyveres csordának, s egy képtelen és megvetett kormánynak, csak Europa védnökségének köszönhető; de a török maga veszélyezteti azt esztelenségeivel, mellyek minden lépten nyomon ujabb lázadást keltenek. A két ellenséges fél tehát szemközt áll. A görögszláv népet ama lobogóra függesztik sóvár szemeiket, melly a

Piraeusról lengedez feléjök, s melly arra látszik rendeltetve lenni, hogy Európa egész keleti részét egyesitse [1]).

Egyébiránt kelet a diplomatia sarkcsillaga, s miatta már több izben majdnem összetüztek az európai hatalmak. Ezek szövik a diván határozatait, s eszközlik a konstantinápolyi ministerváltozásokat: Oroszország készen tartja karmait kitüzött zsákmányára; Anglia a suezi földszoroson igyekszik állást venni, s egy nemét szerezni meg a védnökségnek Syria basái és emirjei fölött, nehogy Konstantinápoly elfoglalása csupán Oroszország előnyére váljék; sőt Jeruzsalemben anglikán püspökséget is állitott, mintegy hozzá akarván szoktatni a keletieket védnöküknek tekinteni öt. Franczia ország sem szeretne kimaradni az osztozkodásból, s erősen tartja magát a Földközitengeren: Austria a Duna torkolataira kacsingat, melly folyamnak forrásai után is epedez; s vannak, kik a török turbán szétfoszlásában lehetőségét látják egy európai uj államalakulásnak, melly a területek önkényes felosztását a nemzetiségek természetes felosztásával helyettesitené.

---

[1]) Miután 1854-ben egész Europa fegyvert fogott Oroszország ellen, megvédendö az ottoman birodalom épségét, a pajzán közvélemény mintegy kötelességének tartotta diesérni a törököket s magasztalni azok megkezdett ujjászületését, melly minden jót igért. A háboru megtörtént, s 1856 elején a legkomolyabb lapok egyike következöleg nyilatkozott: „Tudjuk, miszerint két év előtt azt hitték, hogy Törökországban az uralkodó faj zsarnoksága megszünt; hogy a törökök, elfogadván Europa ruházatát, a türelem és igazság fogalmait is általvették. Ez ábrándok most eltüntek: az irók mindinkább felvilágositanak bennünket a felöl, hogy a régi erkölcsök most is uralkodnak, hogy a romlottság még nagyobb kiterjedést vett mint előbb, mert a tartományokban a barbár hübérfönök vétségeivel a hivatalnok vétségei párosulnak. Most már tudjuk, mi az a basa, miként működik egy fővezér, miként neveztetnek ki a hadsereg tisztjei, miként juthat ott valaki magas állásba, s adhatja át magát minden akadály nélkül esztelen pazarlásnak; mint mehet át a musulman Erzerumból Aleppóba egy piaster nélkül, s térhet onnan három négy év mulva vissza gazdagon; mint adathatik ki ott egy firman a legünnepélyesebb alakban s mégis minden eredmény nélkül. A keresztények helyzete, függésök uraik szeszélyétől és birvágyától, tehetetlenségök a törvényszékkel szemben, mellyek előtt tanuskodniok megengedtetett, a heves gyülölet, melly öket Oroszország mindenre kész eszközeivé teszi, mindez le van most már leplezve.“ És igy tovább. *Times*, 1856. feb. 6.

HARMINCZHARMADIK FEJEZET.

Irodalom.

A mult században, az irodalom bár épen semmi eredetiséggel nem birt, mindazáltal sajátos kifejezést s némi látszatát az egységnek kölcsönözte a rombolásra irányúlt közös törekvéstől. Czélját elérte: de mint mindig, a győzők megoszoltak, s csak ugy találomra gyakorolták saját erőiket, eltérve egymástól czélban és eszközökben, mi jellemét és gyöngéjét képezi a mostaniaknak. Jött aztán a forradalom, melly nem egyedül Francziaországban hozta izgatottságba a szellemeket; s a rokon vagy ellenszenv lelkesültsége, s a nagyszerü mozgalmak látása vagy varázsa, mind az irókat zavarták elmélődésökben, mind az olvasókat megfosztották nyugalmuktól. A kéznek akkor fegyvert kellett forgatni, nem tollat; s az irodalom nem lehetett egyéb mint az ügyekre alkalmazott tehetség. Angol- és Francziaország szószékei példátlan ékesszólástól visszhangzottak, mert soha nagyobbszerü érdekek nem voltak szellőztetve: a költészet csupán a népies és harczi mozgalmak kifejezése volt, anélkül, hogy szépnek lehetett volna nevezni. Midőn a kedélyek némi nyugalomra tettek ismét szert, Chenier József (1764—1811) jött divatba: de lirai költeményeinek lelkesültsége csak visszhangja koraénak; szomorújátékai mellyek czélzatosságuknál fogva akkoriban tetszettek, történelmileg hűtlenek, s hidegen szabályosak; későbbi éveiben a csalódás panaszokat s a harag erőteljes hangjait csalta ki lantjából.

Miután eltüntek a nagyszerű tárgyak, mellyek óriás kinézést kölcsönöztek a köztársaságnak, s minden akarat egyben folyt össze, minden bámulat egynek tartatott fen, a hirlapok annak zsoldjában dicsérnek vagy gyaláznak, itészettel, melly, mint Geoffroy Juliánnál, sem kecses sem illemes, s eredetét a megelőző századétól vette, midőn csak a külmázt becsülték, midőn Shakspearet csupán Voltaire-on és Ducis-n keresztül ismerték, midőn La Harpe nem ismert valami nagyobbat a XVII. és XVIII. századoknál, s Racine és Voltaire dicsőségét abba helyezte, hogy uj kecsekkel vették körül Sophocles és Euripides teremtő szellemét. A képzelem művészeteire is kiterjesztett közigazgatási védnökség arra birta a szerzőket, hogy csupán jutalmak és nyugdijakért irjanak: s ama független és büszke irodalom, melly szem előtt tartaná a megelőző század-

ban általa vitt fontos szerepet, csak Franczia országon kivül kereshető.

Németországban a mélyebb tudomány kétkedésre, s a mult minden anyagainak feldolgozására ösztönözte az értelmet. Göthe és Schiller az idegen ösvényekről viaszatérést hirdettek a természethez és érzeményhez; jeles itészek elemezték a szépnek, mint általános s határozott törvények és föltételekhez kötött érzeménynek alapokait, s a szépészetet bölcsészi tudománynyá emelték, melly az eszme utján itélvén meg az érzékek alá eső tárgyakat, szabályra viszi vissza, mi csupán benyomás vala. Baumgarten nem annyira a szép lényegével foglalkozik, mint inkább gyakorlati utasitásokat ád, hogy kelljen a szépet föltalálni, elrendezni, kifejezni, megitélni, s ollykor a tökélyt a tárgyak kül idomába, máskor meg a módba helyezi amint azokat észreveszszük. Kant nem a tárgyakban, hanem az értelemben keresi azt, s különbséget tesz a szabad és függelékes (adhaerens) szép között, s alkalmazkodva saját rendszeréhez, alanyiasitja a szép eszméjét, ugy hogy szerinte nem bir az saját léttel, hanem a képzelem szabad sugallatából származik. Fichte, ki Kant rendszerének legvégsőbb következményeit vonta le, a művészetet a morálnak vetette alá, ugy tüntetvén azt fel, mint a szabadság diadalának, s az ember által a természet ellen folytatott küzdelemnek képviselőjét. Az aesthetika valódilag megállapitva és felszabaditva Schelling bölcsészetével lön, melly a szépet a véges és végtelen, a végzetszerű lét és szabad tevékenység, az élet és anyag, a természet és szellem közötti összhangba helyezte; minélfogva a müvészet legmagasabb nyilvánulása a szellemnek. Ez idő óta a tehetségek eme nemes foglalkozása komoly tanúlmány tárgyává lön; minek következtében uj életre kelt a keresztény művészet, melly addig durvának és enyészetben lévőnek tekintetett. Azonban könnyen megtörténhetett, hogy összezavarják a bölcsészetet, művészetet, vallást, s a mindeniknek sajátos alakokat: aminthogy csakugyan bizonyos érzelgős, rejtelmes és jelvényes elvontságok vették be magukat nemcsak az irodalomba, hanem a képző művészetekbe is. Hegel szabatosabb határokat tüzött a müvészetnek, a vallás és bölcsészet alá rendelvén azt, mint melly az igazat érzéki alakok alatt képviseli, s a szellemmel az érzékek és képzelem utján közli: aztán tanulmányozván azt történeti nyilvánulásában, a részletes művészetek elméletét adja, midőn mindeniknek meghatározza lényeges elveit és alakjait, s illy módon egy tökéletes rendszert állit fel.

Miután a szépészet a lélektanra alapittatott, Krug, Hagedorn, Heinsius, Herder, Engel fejlesztették azt tovább. Sulzer, Legjobb mód, mint kelljen az ifjusággal olvastatni a classikusokat czimü munkájában, új szépségek mesterfogásait vonja le ezekből, melly szépségeket ő megkülönbözteti a jótól és tökéletestől: Tieck az itészetet erkölcsi magaslatra emeli: a Schlegelek, emelkedett szellemeknek sajátos átható tekintettel, az összes irodalmakat bejárván, levonják azokból, mi a nemzetiségek személyesitésére, s a szerzők és népek legbensőbb gondolatával jellemzésére szolgál [1]).

Az itészet hátat fordítván a humanistikus nyomoruságoknak, s a Kantféle prózai iránynak, az egyetemes tudomány s a vallási és politikai rendszerek fölött terjeszkedett ki; nem is csupán az eltérő alakokat tanulmányozta többé, hanem a különféle irodalmak életének és tartamának okait fürkészte; nem azon törte fejét, miként födözzön fel hiányokat, hanem inkább, miként fokozza a gyönyört, új érdemeket kutatva fel az eredetiekben, s hézagokat keresve, mellyeket betöltsön, töredékeket, mellyeket összeállitson, müveltséget, mellyet föléleszszen. Az itészeti és szemlélődő szellem az alkotáshoz, a szinmühöz, a lantos költészethez jutott el; elemezvén a szivet, mozgásba tudta azt hozni. A német irodalom, melly társul szegődött a nemzeti küzdelemhez az idegen ellen, nem találván ujabb időben méltó tárgyat a lelkesedésre, a középkorban sőt annál is odább kereste azt; visszagondolt a fontos szerepre, mellyet hajdan a germán faj játszott; vissza a szabadságra, lovagságra, költészetre, keresztény művészetre, mellyek ott szülemlettek; vissza az elsőségre, melly a császársággal reá ruháztatott, mignem Franciaország uszályhordozójává alacsonyitván le magát a politikában és irodalomban, elvesztette azt; s azon következtetésre jutott, hogy eredetiséget kell keresnie.

Staël asszony.

E fuvalom ihletőleg érintette De Staël Lujza bárónőt, Necker leányát (1766—1817); ki a nélkül hogy lángészszel dicsekedhetett volna, igen nagy hatást gyakorolt, mert férfi erélylyel női kecset, képzelemmel észt párositott. A szellem és tényszerűség kettős áramlatának közepette a forradalom elején nevelkedve, midőn annyi álom teljesült, annyi elmélet öltött testet, s annyi reményteljes változás lépett életbe, örömmel engedett a lökéseknek, mellyek atyjától származtak, aztán, midőn beállottak az iszony és

[1]) Lásd XVII. Könyv 22-ik fejez.

kiábrándulás napjai, egy bámulatos védelmet irt Mária Antonia mellett, melly a nő és anya felsikoltása vala. Nyugottabb időkben hazájába visszatérve (1815), a társadalmi élet, a műveltség, finom izlés és szellem fölelevenitésén fáradozott, melly által hatalommá nőtte ki magát. Nevelése, hite, tisztelete atyja iránt, első barátai, azon középuton tartották őt a politikában, melly a protestantismusnak felel meg a vallásban, s melly a mérsékelt monarchiához vezetett. Észrevételeiben a franczia forradalom fölött, párositván a rend szeretetét a szabadságéval, mellyet daczára annak, hogy tulhajtatott, meg nem tagadott, uj ékesszólással mutat a társadalmi rend haladására, a veszélyekre, mellyek a forradalmakat kisérik, a haszonra, mellyet azok az absolut hatalomnak hajtanak, a rendre, melly azokból kiemelkedik; s a szeretet és gyülölet mélyrehatóvá teszik őt. Az ellenségeskedés, mellyet a császárság anyagiassága iránt tüntetőleg mutatott, igen érzékenyen találókká tette hallgatagságát a könyvekben s epigrammáit a croquiskban Napoleon ellen, kit Robespierre lóháton czimmel illetett: s Napoleon az által, hogy számüzte az értelmiség ez amazonját, növelte hatalmát a gondolatnak, mit egy nő képviselt.

A gúnyolódó és hitetlen Francziaországról a komoly, tudvágyó, hivő, eszménykedő Németországra forditván szemeit, tollat fog s azon melegében ir róla (L' Allemagne) egy társalgás után, s mindent helyesnek, mindent bámulatosnak talál ott; elragadtatva beszél bölcsészeiről és költőiről, s ugy ismerteti meg azokat egész Európával. Litterature antique et moderne czimü munkájában Shakspearet Racine rovására magasztalja, s hadat üzen Boileaunak. A Corinna-ban, melly költemény regény és bölcsészi értekezés, rajzolja a szivet és társadalmat, jobban mint a természetet és müvészeteket, s a szellem kibeszélhetlen szenvedéseit a mindennapi próza közepett. Főfontossága azonban abban állott, hogy a függetlenséget ugy tekintette mint a szellem elemét; hogy izlés- elméleteket állitott fel, mellyek a méltóság és bátorság tanácsai gyanánt szolgáltak; hogy a császári kormány ellenébe szakadatlan tiltakozást szegezett az akarat erejével, a szabadság lelkesültségével s a haladás iránt táplált bizalommal. Midőn a császárhoz hűek nem láttak egyebet a szuronyokra fektetett császárságnál, ő azt mondotta: — „Társadalmi rendünk egészben a munkás osztályok türelmén és önmegadásán alapszik.“ — Buzogva mindenért, mi függetlenség, igazság, bátorság vala, a jövőbe vetette magát, merészebben mint az úgynevezett erős gondolkodók,

s rendkivüli sziv- finomságánál fogva, nő létére észrevette az irodalmi kérdések összefüggését a politikaiakkal. De ha helytelenitette Göthében, hogy fölelevenitette a mythologiát, azokkal sem értett egyet, kik a modern szellem forrásának a kereszténységet hitték, s felkiált: — „Talán sem keresztények, sem pogányok nem vagyunk képesek lenni a szépmüvészetekben; sem a müvészet, sem a természet nem ismétli magát; a jó érzék jelenlegi hallgatagságában legfőbb teendő visszaállitani becsületét a középkor conceptióinak, mellyeket különbség nélkül megvetésre méltóknak akartak bélyegezni.“ Még bámulatosabb lévén a társalgásban, mint az irásban, ott érvényesitette ama női fensőbbséget, mellyet a Corinna-ban olly jól rajzolt: s barátai segélyével hatalmasan terjesztette az irodalmi eszméket, mellyek részint ellentétesek, részint tágabb körüek voltak mint az iskolaéi. Ez a főérdemet az utánzásba, azok az eredetiségbe helyezték; az bizonyos önkényes szabályokhoz ragaszkodott, ezek a felszabaditás mellett voltak; az a görög és latin minták és eszmék után való alakitást sürgette, ezek nem akarták elhanyagoltatni ama kevésbbé tökélyeseket de nekünk jobban megfelelőket, mellyekkel a romantikus időkben találkozunk: honnan a név, melylyel öket megkülönböztették.

Romantikusok és classicisták.

Kik a romanticismus módszerét keresték, igy szóltak Schlegellel: „A végtelen szemlélete feltüntette semmiségét mindannak, mi határokkal bir: a régiek költészete az élvezet költészete vala, a mienk a vágyé; a régi a jelenben birta alapját, a mienk a mult emlékei s a jövő előérzete között ingadoz.“ Tehát a jelen mélyebb érzeményének kifejezése vala, viszonyban a multtal, melly uj szempontból vétetett fel. A classicisták nem ugy tekintették a szabályokat mint történetét annak, mit a jobbak teremtettek, s mint ujjmutatást azok utánzására, hanem mint alkotókat; a romantikusok a souverainséget az egyedbe helyezték, s a szépészetet észleges tudománynyá tették inkább mint tapasztalati gyüjteménynyé. A classikai iskola, az udvaroknál vévén eredetét, hol sokfélék az illem-szabályok, a tekintetek, az aristokracziák, többet vázol mint szinez, inkább elmészkedik mint képzel, szegény képekben mert szegény érzelemben: a romantikusok a nép fiainak vallották magukat, s azért kevésbbé simák, de több élet van bennök. A classicisták az általánosságban vett emberiséget, az elvont igazságot, az egységből származó szépséget festik, anélkül hogy törődnének a helyi szinezettel s a szervezeti részletekkel; az ujitóknak élő

igazság kellett, ők inkább az egyeddel mint a fajjal, inkább a különleges mint a közös jellegekkel foglalkoztak. Amazok tehát könnyen elérték az egyezményes szépet, mellyet illetéktelenül neveztek eszményinek; s minthogy a fajok csekély számmal vannak, szük térre szoritkoztak: az ujitók előtt egész világ nyitva áll, de választásukban könnyen köznapiságba vagy ábrándos túlzásokba eshetnek.

E tanok a nyelvre nézve sem maradhattak visszahatás nélkül; kellett hogy a szavak ép ugy mint a személyek egyenjogusittassanak; hogy a tulajdon kifejezések ne helyettesittessenek mesterkélt és halvány körülirásokkal; hogy az irály ne udvari lombikon pároltassék, hanem a nép ajkáról vétessék át. Szóval, a romantikus nem jellemét a változatosság s a végtelen képezik; minélfogva az mindenütt a lyrikumot emeli felszinre.

A különbség még inkább feltünt a szinműben, mi nem egyéb mint az ember tényleges eszmélődése önmaga fölött, amikor is működésben lévő szenvedélyeink gyönyört okoznak a helyett, hogy nyugtalanitanának; s mások cselekvényeiben tükröződvén vissza, fölismerik és élvezik anélkül, hogy félnék önmagukat; s minthogy a szinpad az egyedüli tér, hol a költő mostanában szinről szinre találkozik a közönséggel, ott kell beállani a legnagyobb változásnak; annál nagyobbnak, minél szerencsétlenebb volt az iskolás szomorújáték, melly költött vagy elörelátott érzések körébe szorittatott s párbeszédekből állott, mellyek vagy igen költőiek voltak arra, hogy visszadhatták volna a természetet, vagy hosszadalmasabbak mintsem a szenvedély azt megengedte volna.

Kik az egész dologban csak külhéjat, csak a classikaitól eltérő mimelést s a szabályok ellen intézett forradalmat akartak látni, annyira eltörpitették a kérdést, miszerint a szinpadi romanticismust az iskolai három egység megtörésébe helyezték. Pedig hát, már a XVIII. század kezdetén, La Mothe kimutatta ezek fonákságát, s Metastasio tisztába hozta, hogy nem támaszkodnak azok a görög szokásra: jóllehet egyik ugy mint a másik a szabályokhoz tartotta magát, s nem bátorkodtak szembenézni az igazsággal, mellynek csak egy részét teszi az egység megtörése.

Lessing, megtagadva a franczia itészektől a görögök elméletének és gyakorlatának helyes felfogását, eltért ettől s a szabadságnak lőn szószólója. A Schlegelek, terjedt ismeretek birtokában, Shakspeare költői erőteljét tartották szem elé, melly eredetét nem a szabadságoknak köszöni ugyan, hanem igen is azok ki-

nyomatát viseli magán; ugyan ők egy indián drámát (Sacuntala) forditottak le, melly kitüntette, mint jut, eggymástól nagyon távol eső helyeken, az elfogulatlan költői ösztön ugyanazon kisegitő eszközökhöz, mellyek soha nem roszak; s mérlegelvén a különféle népek szinköltészetét, rámutattak, mint nőtt az óriássá a görögöknél, spanyoloknál, angoloknál, miután feloldatott a szabályok alól, mellyeket a humanisták tévesen Aristotelestől származtattak.

De ha a dráma legkifejezettebb alakja a müveltségnek, a többi müszerzeményeknek is arányban kell ezzel állaniok; miért is oktalan zsarnokság megszabni akarni, mint fejeztessék ki az ihlettség, melly csak akkor hatásos, ha személyes nyilvánulása az érzelmeknek és eszméknek. Az uj iskola elökelöbbjei sem szándékosan szegték meg a szabályokat, hanem az érzelem és igazság által engedték magukat ihlettetni, minélfogva mintegy személyesitöivé lönek a jelenlegi vétkeknek, erényeknek és gyengeségeknek. Ezek élére Francziaországban, ugy hozván magukkal a körülmények, Francois René Chateubriand de Saint Malo állott (1768—1848.)

Chateaubriand.

Az istentelenség nyomoru diadalai, melly kény-állitmányoknak nyilvánitván a gondviselést, a rendszerüséget, a halhatatlanságot, — a végzetesség, a vakeset, a semmi kényállitmányaival helyettesitette azokat, s nem hagyott egyebet az embernek a hazug tudomány gögjénél, az általános bizonytalanságróli meggyözödésnél, a telhetetlen nágyravágyás kétségbecsésénél, lehetetlenitették amaz állandóságot, melly az emberi és vallásos hit összhangjából származik. Némellyek még mindig Voltaire kopott kocsija után törtettek; mások megtanultak hizelegni az uj hősnek, ki hivatalos dicséretekkel és állomásokkal fizetett; de midön ez az ösi vallást mint a rend és fegyelem eszközét állitotta vissza, Chateaubriand mint szépet akarta azt leirni. A tudomány által elanyagiasitott költészet fagyos szemlélödéssé szállott alá; s megtagadván Istent és a természetet, az encyclopedisták számokkal és körzövel irtak, szivvel soha egy lapot sem. Chateaubriand, Génie du Christianisme czimü müvében (1802) ismét visszaadta az égnek és földnek ama titkos összhangot, mellyben az emberi léttel állanak; a vallásnak, mellyet Voltaire gunyora, Diderot szelleme, Rousseau zivataros hevessége, Raynal szédelgései annyira megrázkodtattak, a képzelem kecseit, az indulatok elevenségét, az istentisztelet szépségeit állitotta védelmére. Illy kiáradása a szo-

katlan összhangoknak mohón olvasottá tette o könyvet, minek elkerülhetlen következménye volt a dühös és kiméletlen támadás: Hoffman és Morellet mint iskolásgyermeket leczkéztették őt irályáért, melly biborba és rongyokba öltözik, a magasztost kicsinyessel párositja, s nem ijed vissza a közönséges szótól, hogy nagy eszmét fejezzen ki vele.

A körülmények szülötte lévén, bir az ollynemü könyvek előnyeivel és hibáival. Mély meggyőződést, a katholika egyháznak s ama fénynek, mellyet az a történelemre, politikára, az emberi tudományra áraszt, fenkölt eszméjét hasztalan keresnök benne; nem fürkészi a hit alapjait; bár nem elégszik meg valami határozatlan hittel a gondviselésben, s elfogadja a megállapitott kereszténységet, okoskodni mindazáltal nem akart, a hitágazatokat a szivben akarja feltalálni, azon van, hogy visszaadja a hitet a képzelemnek, az anyagiságot Diogenes érvével czáfolja, ki sétálni kezdett azok előtt, kik a mozgást tagadták. — „Én nem valami nagyszerü mennyei fénynek engedtem; meggyőződésem a szivből eredett: sirtam, és hittem" mondja ő, s ugyan ezen úton akarta vezetni olvasóit is. Az érzelem tehát mindenekelőtt, még az észnek rovására is. A gondolkodó könnyelműségnek találja ugy kezelni a kereszténységet mint egyedi lélekzést, s nem inkább mint gyüjtő gondolatát az emberiségnek, összetétét az összes fogamzatoknak, szabályát minden tényeknek; a kétkedő felbátorodik, látva, milly könnyü neki arra megfelelni; a szigorkodó ledérnek itéli a könyvet, melly a vallásnak csupán szépségein csapong: milly szépségeket, sőt nagyobbakat, az Olymp is fel tudna mutatni, s még sem gerjesztett áldozatra, nem magasztositotta fel az észt, nem keltett szeretetet. De mint müvész, Chateaubriand bámulatos a festésben; képzelmével megnöveli az érzéseket, s a dolgok erkölcsi viszonyainak közvetitésével irja le azokat; s az irodalmi ujitásból, melly mind az eszmékre, mind a megszentelt alakokra nézve eszközöltetett, s a forradalom termékeny romjainak átkutatásából erőteljes hiányokat s hathatós tulajdonokat tett ő sajátjává.

S ugy látszik, az átalakulások végrehajtása a közép uton járó emberek dolga, kik meg tudnak hajolni a kiegyezés szüksége előtt. Chateaubriand szakitani akart a régiekkel, de csak miután elsajátitotta, mi bennök jó volt; ép ugy miként a politikában mulékony tévedésnek tekintette a forradalmat, mellyből föl kellett ocsódni.

Az elméletet, mellyet Génie du Christianisme czimü

munkájában vázolt, regényeiben valósitotta. Atala, Bernardin de Saint-Pierre nyomán, de nagyobb mélységgel irva, jól megfelelt a bukott kisérletekből származó ama kedély-vonaglásnak, melly boldognak képzelteti a vadon életet. René-ben benső szenvedélyek, határozatlan ide oda kapkodás a lelkek részéről, mellyek csupán a vallásos hitben képesek megnyugodni, elégületlensége egy társadalomnak, melly kizökkent a régi vágásból anélkül, hogy még ujba tért volna, elmélkedő és szenvelmes irodalom nyilatkoznak. A Vértanúk-ban ki akarván mutatni, miszerint a pogány mythologia semmivel sem költőibb a kereszténységnél, igen szerencsésen választotta meg a kort, mellyben mindkettő egymás mellett élt; emez az igazság és üldözés ifjuságában, amaz uj szinezetet nyerve az ellentétről és fénytől, mellyet magok az üldözött dogmák vetettek reája. Azonban Chateaubriand annyira viszi az ellentétet, hogy nem csak szereplő személyei ajkára adja, hanem maga is felváltva használja a pogány és keresztény nyelvezetet; szükében lévén a történetnek, egymástól távol eső korok véleményeit és szineit elegyitette s keverte össze az ujkoriakkal; összehalmozván a tényeket megfosztotta magát a tértől, hogy kifejthette volna az indulatokat, s nem fogta fel az egyszerűséget, mellynek olly nagy része volt a vértanúk hősiességében.

A ballgatag tiltakozás, mellyet Chateaubriand Enghien herczeg meggyilkoltatása ellen intézett, felmentette őt a kényszerűségtől meghajolni a törvényes zsarnokság előtt, s szabadon engedte követni személyes ihlettségét; de mint sok más a franciák közől, többé már nem irt olly jól, mint kezdetben [1]: pedig hatása csak későn kezdődött. Napoleon uralma alatt a franczia irodalom nem emelkedett [2]; s a szerencse, mint ha csak boszantani akarta volna ama romlott gyermekét, két nagy költővel ajándékozta meg ellenségét.

Byron.

Douvresi Byron Györgyben (1788— 1824.) a század tulajdon számos fogyatkozásainak személyesitését és fitogtatását tapsolta meg, millyenek: szomorúságot mutatni a gyönyörök közepett; játszani

---

[1]) S roszabbul, mint valaha, u tószülött munkájában.

[2]) Chateaubriand maga azt mondja, hogy két do log tartóztatta fel az irodalmat: az istentelenség, melly Voltaire és a forradalom hagyománya volt; s Buonaparte zsarnoksága, ki azt kaszárnyába zárta, s engedelmeskedni, fegyvertisztelgést tenni, s a katonákkal hadgyakorlatokat végezni kényszeritette.

a nemeslelkût — szavakban; fecsegni a szabadságról örjöngve a zsarnokság lánczai alatt; a kivételt állitani a szabály helyébe, s vonzónak tüntetni fel a vétket kedvező oldalról világitva azt meg; festeni zivataros léteket, erőszakos helyzeteket, bünnel és szomorúsággal elegy lelkeket, rablókat a hősiesség varázsával, nőket természetökből kivetkezve, országokat és erkölcsöket elütőket azoktól, mellyek a költőkben előfordultak, s az embert harczban, nem óriásokkal vagy a végzettel, hanem tulajdon szenvedélyeivel, mellyek vakmerően fellázadtak a kötelesség ellen. Elviselhetlen lévén rá nézve a hazai kalvinismus, majd pogány majd kétkedő hitetlenségbe esett; kitünö tehetséggel megáldva önzésben határt nem ismerő, végtelenül büszke, ostorozta Anglia puritan aristocratiáját, s aristocratikus polgárságát; de mig keresztüljárt a képmutatókon, a szabadelvüeket sem mulasztotta el gunytárgyává tenni s minden elvet bántalmazott irataiban és tényeiben. A természetet ő nem ismerte, vagy nem szerette; s muzsának vévén a megvetést, és saját lángeszének feszült ereje által akadályozva lévén önátalakitásában, különféle redőzetben mindig ugyanazon mintát másolta: azaz önmagát, vagy a mit látott és érzett.

A középkor a bünös kétféle jellegét hozta létre: Faustot, ki az értelmi nagyravágyás szédelgésébe esve, mindent akar tudni, hogy mit dent tehessen; s don Juant, ki gondtalanul merül az érzékiség iszapjába. Göthe az elsöt, Byron a másikat fogadta el, melly megfelelt egyéni szellemének. Faustban, Göthe az egész életen és történeten keresztül futva haragos gunyt szór a tudomány, az erény, a szépség semmiségére, az emberiség összes eröire, ugy hogy a kétségbeesésig jut, s megveti fajunkat, melly csal vagy csalódik, szolgai vagy zsarnok. Don Juan a társadalom dermesztő bonczolása, mellynek czélja mindenütt erkölcsi, vallási, politikai, költészi képmutatást fedezni fel, s árnyékot vetni a legszebb erényre, a társadalmi szeretetre, az emberfaj iránti tiszteletre. A vétkes mindkettőben némi vonzódást érez a hit s az emberi jóindulatok iránt; még egy kevés tiszta fény világitja meg a festmények setét hátterét: de csakhamar felül kerekedik a gög, a lázadás, a guny, a tagadás, a harcz szelleme minden felsőbbség ellen. Byron, kéjes fölszin alatt, embergyülöletet szenvelgett [1]); ő ki tivornyák közt növekedett fel, ki nagy kedvelője volt a nöknek,

[1]) „E kövek egy barát földi maradványai fölött emelkednek, az egyedülié fölött, kit én ismertem.“ Ebét értette.

ki, még a költészetben is, mindig korához, mindig az emberi érdekek központjához volt lánczolva. Zsákmányúl esve a bukott angyal kevélységének, a boszúszomjnak, a vágy s az eltelt érzékek közötti ellentétnek, egy olly ember nyughatatlanságának, ki akaratereje által hajtatva, kizárva látja magát saját tevékenységének természetes hatásköréből, a szerelmet a feslettségben, a dicsőséget az érdességben kereste; neki a szabadság csak czifra kerettel kellett, s nem a hazai szilárd alkotmányban, hanem szolgák között valami meggondolatlan tény utján akarta azt feltalálni. Végre egy nemes czél villant meg szemei előtt, s ment, hogy a görögökért pazarolja el vagyonát és életét, s ott haljon meg kikeseredve a valódi csalódások miatt.

A világ, melly előbb a fegyverek zajától volt részegült, akkor felborzolt hajról, tengeri rablókról, választékos és erőteljes bünről, unalomig vitt kicsapongásokról, az anyagi tevékenység szükségének szempontjából a társadalmi kötelékektől való iszonyról ábrándozott; s minthogy az embernek, ki másokat vezet, nemcsak szelleme gyakorol befolyást, hanem módja is amint felfogja és saját személyeihez alkalmazza az értelmiséget, ugy Byron nyomán is divatba jöttek a fényűzés és költészet élvezetei, lovakat, nőket tartani, utazni keleten, elkülöniteni magát másoktól ép akkor, midőn a müveltség elsimitja az egyenlőtlenségeket, s nagyitni az érzelmeket az irodalomban, midőn meggyengültek a társadalomban. S mindezek folytán ama nyomoru fajzata állott elő a rángatózó és buskomor lelkeknek, mellyek választottaknak hiszik magukat, mert nem birnak a közönséges emberek erejével, kiknek egyszerü nyugalmát megvetik és irigylik egyszersmind; mellyek a közönségesektől elütő örömöket és kellemetlenségeket teremtenek maguknak, inkább szeretik az izgatottságot mint a munkálkodást, s legnagyobb hősiességet az öngyilkosság gyávaságába helyezik.

Scott Walter.

Byronnak a bensö ember, edimburghi Scott Walternek (1771—1832.) a külélet szolgáltatott tárgyat; amaz szenvedélyes, ez festői; ez rendkivül változatos a jellemekben, amaz csak egyetlen egyet ismer, önmagát. Az utólsó minstrel panaszai (Lay of the last Minstrel, 1805). Scottot Anglia első költőjévé emelték, midőn Byron feltüntével, nem akarván második lenni, a prózára adta mágát, névtelenül kezdve meg Waverleyvel (1814) a regények végtelen sorát, mellyeknek a cselekvény képezi becsét és fogyatkozását.

A regény, olly értelemben amint azt most veszszük, a keresztény irodalom uj terméke; amaz irodalomé t. i. melly hozzá szoktat elmélkedni a benső élet fölött, s követni a szenvedélyt tekervényes utain születésétől azon pontig, midőn diadalt arat vagy elbukik. A szigorkodóknak s a gunyiróknak megnyerte tetszését; de az országok szerint különböző természetet öltött. Délen a kalandos regény kapott fel; honnan a végtelen cyclusok, mellyekben ugyanazon személyiségek jönek elő, mintegy typusok. Olaszországban a regényes költemények ismételték az illy eseményeket; a beszélyek adomák után szövettek; minden költő énekelt valamelly szép nőről, de e szépek mindnyájan hasonlitottak egymáshoz; a művészeti vigjátékok egyetemitették az emberiséget, a helyett hogy egyedekkel állottak volna elő. Spanyolországban, a legjobb regényben is, előjönnek eme személyesitései valamelly bünnek vagy erénynek. Északon ellenben a benső elmélődés a tulnyomó, és Shakspeare, Richardson, Fielding, Sterne, kiknek figyelme minden emberre, minden szenvedélyre, minden esélyre, legyen az fájdalmas, vagy örvendetes, kiterjedt, a képek végtelen csarnokát tárták fel előttünk; onnan kerültek ki a regények nagy mintaképei; de nem tudom, miféle neheztelő kárhoztatással találkozott az irodalom e neme. Pedig hát a regény nem egyéb mint alak, melly alkalmas a sziv minden szenvedélyeinek, a szellem szeszélyeinek, a komoly vagy tréfás ihleteknek kifejezésére. Voltairnak és Diderotnak rombolni, Chateaubriandnak épiteni segitett; Scottban festés volt; a Wertherr-, René-, Corinna-, Obermann-, Adolf, Cleliá-ban a szenvelmes egyedesség hős költeménye; Suenél a társadalom és erkölcs mérge.

Scott a sziv elemzésénél inkább kedveli az aristokraták előtt kapós régészeti fürkészetet, s ollyatén részrehajlatlansággal kezeli azt, mellynél minden század, erkölcs, bün mentségekre, minden hősiesség babérra, minden állapot jóakaratra talál. Inkább visszaemlékezésekkel mint képzelemmel segit magán; a szépet, bárhol találja, átveszi, de eröteljes szinezetével, költői emelkedettségével sajátjává teszi azt, s kikerüli a negélyzést, mi legtöbbek hibája; a leirásban elérhetlen, a párbeszédben igaz, a drámai érdek keltésében művészi. Tanulmányozván valamelly tárgyat, csak ugy találomra esik annak neki: „Egy holdvilági ember jobban tudja nálamnál, miként fogok kivergődni történetem tömkelegéből . . . Én soha sem tudtam egy tervet egészen kivinni, vagy hü maradni ahhoz... Fő figyelmem mindig oda irányúlt, hogy amit irtam, tessék és ér-

dekes legyen: a többit a véletlenre biztam.“ Miért is ő nála csak festési vágyat találunk, és soha valami kitüzött czélt, kivéve Napoleon életét, mellyet az utódok nem igen fognak olvasni. Egészen külső tehetség lévén, nem teremt typusokat, s az ember ugy tünik fel nála, mint apró foltok egy tájfestményen.

Radcliffe Anna (1764—1823) az angol regényekbe a rémszerüt vitte be. Felnyitotta a sirokat; a mozdulatlanság s a kezdődő feloszlás iszonyatosságában állitotta szem elé a hullákat; csapóajtók, kettős falszőnyegek, kinzások, a fájdalom sikoltásai, toronyalatti börtönök, kisértetek, szóval, a borzalom minden eszközei müködésbe hozattak általa; aztán amint eltöltötte az olvasót iszonynyal, tréfát üz belőle félrevonván képbüvészeti gépezetének függönyét; az ördög szarvai üsző szarvaknak tünnek fel, a vázak csontjai egy lakoma maradványai: miért is első olvasás után vége az érdeknek, s csak a büvös irály által tartathatik az fen.

E példa után indulva, Scott ollykor szintén állitott elő ábrándos lényeket, s müködésbe hozta a gépies ijedelmet; de észrevette hibáját, s őrizkedett attól. Nyugalmas életet folytatván abbotsfordi lakában, kedvét lelte benne ujra föléleszteni ama mezei életet, mellyet olly jól rajzol regényeiben; de szemeit mindig a multra, ama lordokra irányozza, kik nagygyá tették Britanniát; a nép szenvedéseinek és reményeinek ép olly kevéssé ad igazat mint a classikus irók. Az ő vidám és tiszta nyugalma tetszett a friss emlékektől kinzott s a jövő miatt nyugtalan lelkeknek: s bizonyára nehezebb megnyugtatni a szivet mint izgatottságba hozni. De hatása csak divatokra, álarczos mulatságokra, lovagló nőkre, gothikus tornyokra, tornajátékokra szoritkozott; majd egész serege lépett fel az utánzóknak, kik igényelték maguknak az ő könnyedségét anélkül, hogy birtak volna gazdagságával.

Scott és Göthe Byronnak és Schillernek ellentéte: azok látnak, ezek éreznek; azok kivülről nyerik az ihlettséget, ezek a lélekből; azok a világot s a külalakokat, ezek a szenvedélyeket festik; azok a fényhez hasonlitanak melly megvilágit, ezek a lánghoz melly ég. Byron megtagadta a letünt kort, Chateaubriand bálványozta, Scott lefestette, Göthe minden hangnak viszhangul szolgált; miért is a Scott festménye hü, de hatástalan. Byron betegen a gyülölettől, kételytől, kétségbeeséstől, csupán a roszat, a bizalmatlanságot, a semmit énekli, mi által még szembeszökőbbekké teszi a társadalom s az egyedek nyugtalanságait és rosz indulatát, s gyász lepelt terjeszt ki a romok fölött; nem ihletve emlékektől,

nem reményektől, sivár istentagadással hitetlenségre, káromlásra, tétlenségre, öngyilkosságra sarkalja az embert. Göthe, eltelve önmagával, de mindig valamelly eszme érvényesitését tartva szem előtt, tükörként veti vissza az emberiséget; s az akarat rendetlenségei, mint rendesen történni szokott, ártottak értelmiségének; Faust azzal végzi, hogy kigunyol mindent mi szent, a hazát, a müvészetet, a hitet; kisebbitette Németország hősies multját; mindig hideg, ollykor szidalmazó, ő, ki olly sok jót tehetett volna. Chateaubriand az ő fényes és áradozó ékesszólásával ismétli a mult összhangjait, s a szentély romjai között keresi a szent tüz szikráit; de ő is megfizette a századnak adó-részét a kételyből és bátortalanságból.

A réginek imádói ellenszegezték magukat az uj formáknak, szerintök az egész kérdés csak ezek körül forogván, s főleg Olaszországban, melly különösen ragaszkodott a külső szabatossághoz [1]).

Monti.

Vincenzo Monti di Fusignano (1733—1828.) az ősies irodalom disz-részét képviseli. Apát és arcas, költőcskéktől környezve, kiket hasonlóan a vedlésben lévő madarakhoz, minden zaj énekre hangol, Rómában az Odescalchiakat és Braschiakat, a házasságokat és ünnepélyeket dicsőitette költeményeivel, hozzá szoktatván magát a napi eseményekből meriteni az ihlettséget, mi termékeinek kecseket kölcsönzött, de jellemére ócsárlásokat vont. Hasonlithatlan választékossága, minden kifogáson felül álló classikus szólamai, ragyogó képei, müvészies körülirásai, s ama beosztása a teljes és üres szótagoknak, minek hosszas és zeneszerű önhangzóság az eredménye, hirnevet és irigyeket szerzettek neki. Ezekhez adhatjuk még a müvészetet antik módon fejezni ki az uj dolgokat, költőileg a tényszerűeket, miként ezt Bellezza dell'universo czimü költeményében s Montgolfierre irt ódáiban tette. A római köznép meggyilkolja a republikanus Bassvillet; s Monti erre egy költeményt ir, mellyben felidézi a meggyilkolt árnyékát, hogy lássa a Francziaország által okozott „bajokat és végtelen keserveket" s a közeledő bünhődést. A helyett azonban Francziaország diadalt arat, s köztársaságokat rögtönöz Felső-Olaszországban, minek következtében a gúny csipős nyilai szórattak a zsarnokság költőjére;

---

[1]) Annyira igaz e forma-imádás, miszerint történészeink és szabály-embereink sonettekre, fejezetekre, kötetlen versekre s. a. t. különböztetik a költészetet, s e rendek szerint osztályozzák a szerzőket!

s ő kevésbbé szenvedhetvén vetélytársait otthon, mint félt ellenségeitől másutt, a cisalpini köztársaságba megy, s czikkekben és ódákban vezekel, mellyek tulzás és szilajságra nézve miben sem engednek a gyülekezetekben vagy szószékeken eldörgött beszédeknek. Egy óda, mellyben átkot szór „a gyáva Capet vérére, mit az általa kegyetlenül elárult Francziaország gyermekeinek ereiből szitt," ép olly halhatatlan marad, mint a költemény, mellyben siratja „a legnagyobb, és legszelidebb királyt." A mennyiségtudós Mascheroni halálából alkalmat vesz egy másik költemény irására, mellyben gyalázattal halmozza el a cisalpini köztársaság Brutusait és Licurgusait. Buonaparte, kit még Marengo sátrai alatt ugy üdvözölt mint „Jupiter vetélytársát, mert a földön nem lehettek vetélytársai," napok szerint számitja a győzelmeket, s Monti megénekli azokat; Dante által azon tanácsot adatja neki, hogy királylyá koronáztassa magát; ha születés, házasság vagy bármi más esemény adja elő magát a franczia udvarnál, Monti tapsol; szidalmakat szór Angliára, midőn szükséges részét tették azok a hizelgésnek; s nyugdijakban, kitüntetésekben, dicsőségben részesül. Az óriás elbukott, s Monti Astrea visszatérését énekelte egy vértől csepegő s az uj lánczok alatt nyögő országba; de Ausztria czászára, kit ő „harczban forgószélnek, békében zefirnek" nevezett, felfüggesztette történetirói czimét és járadékait.

Köpeny-forgatásról vádoljuk-e hát őt a politikában? szükséges volna, hogy ne ismertük e dantei lelket, s ne láttuk légyen, mennyi őszinteséget mutatott ő indulatában. Elhallgatva, miszerint az idők, változásra ragadván annyi változások közepett, csupán annyit engednek meg, hogy vizsgáljuk, ha vajjon jó hiszemű volt-e az ember; az ő hibája az iskola hibája vala, melly az alakra ügyelt nem a lényegre, a külsőt többre becsülte a bensőnél, s minden egyes nap bálványának megkövetelte a tömjén-szemet. Rá nézve az alak volt minden: biztos és könnyed eszmemenettel, mesteri kicsinyléssel, visszaemlékezésekkel, miket annyira hasonitott, hogy önkénytiségeknek látszanak, legyőzte ama középszerüséget, melly kikerülhetlennek látszik egyidejü tárgyakban. Monti erősen érezte, amit érzett, s élénken szinezte a képeket, mellyek képzelme előtt átvonúltak: de minden egyes szerzemény végeztével bezárta a hangosztadékokat; amit mondott kitünően mondotta, az összhang hullámaival töltötte el a füleket; holnap más benyomásokat veend, s ezek alapján egy más szerzeményhez fog anélkül, hogy törődnék a tegnapival.

Ugyanez észlelhető irodalmi véleményeiben is. Ő, ki a napi események magasztalása által lett nagygyá; ő, ki lyraivá tette a költeményt, sőt a szomorujátékot is, megváltván azt Alfieri szárazságától; ki, hogy könnyitsen magán a költésben, olly gyakran folyamodott árnyakhoz és tündérletekhez [1]), s egy egész költeményt állitott össze a hamis Ossian nyomán, öreg korában az üldözött mythologia fölött kesergett. S igaza volt, mert anélkül nem igen lehetett fecsegni a királyok és mecenások házasság- és születésünnepélyeiről.

Ő több izben kikelt a veronai áldozár Antonio Cesari (—1828) ellen, ki ujra nyomatván nyelvünk szótárát, sok szót átvett a trecentistáktól (XIV. századbeli irodalmároktól) mellyeket a flórenczi akademia (Crusca) első tagjai helyes érzékkel mellőztek. Már előbb mozgalom indult meg a nyelv elbarbárosodása ellen, mi nem annyira a franczia hóditásnak, mint inkább a megelőző század nemzetietlen tunyaságának volt eredménye. Ennek leküzdésére, főleg Piemontban, Napione, Botta, Grassi keltek fel, kik mindnyájan az arcaismus segélyével vélték létesithetőnek az ujjászülést. Monti, már agg állapotban s szükében az éneklési alkalmaknak, ujra fölvette e nyelvkérdést, melly körül az olaszok már századok óta küzdenek, s mindig hevesebben olly időkben, midőn másról nem szabad vitatkozni, s midőn szilárd lábon áll a szolgaság.

Némellyek tehát egy udvari, irodalmi, választott, vagy bármi néven nevezett, nyelvet akarnak; szóval, melly legjobb azok között, mellyeket a jó irók egész Olaszországban használtak. De hát mellyek azok a jók? a trecentisták vagy a cinquecentisták (XVI. századbeli irók)? s ezek közől mellyek? s ezek mindenike talán saját tartománya szójárását használta? avagy honnan vették azt a jót? szeszélyöktől bizonyára nem: tehát vagy más szerzőktől, mi csak távolabb vinné a kérdést; vagy a beszélők ajkairól, s ez esetben nem jobb-e egyenesen ezekhez folyamodni?

Ki igy következtet, azt gondolja, miszerint a nyelv (nem mon-

---

[1]) Érdekes látni, mint felel a szemrehányásra, mit neki ez árnyak, mint köznapi mesterfogás miatt, tettek, olly módon, hogy épen azt bizonyitja, miszerint csakugyan köznapi gondolatok: „Ugy látszik nekem, hogy amaz árny föleszmélése, haragralobbanása, dühöngése, annyira természetes, annyira önként folyó, és merem mondani szükséges képek és gondolatok, miszerint egy gyermek agyában is fölmerülhettek volna (La Spada di Federico II.) . . . E cselekvény perczében, van-e olly szegény képzelem, melly rögtön mozgásba nem hozná Fridrik árnyát?“ (Levél Bettinellihez.)

dom az irály) törvényhozója azon nép, melly legjobban beszél, vagyis a florenczi. De itt ismét uj szakadás áll elő. Az Accademia della Crusca, melly első szerkesztett szótárt egy élő nyelvből, olly módon állitotta azt össze, mint a holt nyelvekéit szokták, t. i. könyvekből halászta ki a szavakat, s példákkal támogatta azokat. Nem is érintve a kivitel hibáit, mellyek elkerülhetlenek olly nagyszerü, s olly sokak által eszközölt műben, mire való egy holt tekintélyhez folyamodni az élő helyett? annál inkább, mert, miután csak a toscanaiak s ama kevesek közől válogatott, kik a toscan szójárást használták, ezzel az irókénál magasabb és megelőző tekintélyt ismert el; ama tekintélyt, mellyet ezek születésöknek és nyelvöknek köszönnek. Ezen tehát nem tudtak megnyugodni. Minthogy Olaszország más részeiben is tüntek fel jeles irók, azt vitatták, hogy a nyelvnek az összes tartományokból kell kiválasztatnia; mintha bizony az illy irók a tartományi nyelv használatát tüzték volna feladatul; mintha egyes ember vagy egész akademia is tudhatná, melly szavak használtatnak egész Olaszországban, s összevethetné azokat, hogy kiválaszsza a legjobbat. Lármát csaptak tehát a florencziek büszkesége ellen, kik a helyes nyelv kiváltságát tulajdoniták maguknak; összezavarták a beszédet az irással, az irályt a nyelvvel; s a népies irókat mint pedánsokat bántalmazták azok, kik a könyvekkel, a holtakkal tartottak!

Körülbelül ez utolsó tan az, mellyet Monti Proposta di aggiunte e correzioni al Vocabolario della Crusca czimü munkájában védelmezett: de lapról lapra ellenmondásokba esik és meghazudtolja magát; csónkitatlanul adja vissza a Crusca megelőző birálóit; s a gyakorlatban eltérvén attól, mit szavakban vall, életteljes kecsekkel teszi kellemessé pedáns értekezését. A helyett, hogy véget vetett volna a nyelvkérdésnek, csak még inkább elmérgesitette azt; s példája menteni látszott az illemetlen szenvedélyeskedéseket és piaczi személyeskedést.

Manzoni.

Ezek tehát, ha jól láttam, főfő jellegei a régi iskolának, mellynek ellenébe az uj állittatik Manzoni Sándorban. Ő, miként mestereitől tanulta, szerzeményekkel kezdette, mellyek közől némellyek Venus hajdani övének kecseivel, mások érzelmekkel és profán gunynyal teljesek: de már sok ollyast lehetett rajtok észrevenni, mi sem Monti kecse nem vala, sem Foscolo haragja, mellyet lyraivá tett az átmenetek negélyzett megvetése. Tanulmányai befejezése végett Francziaországba menvén, gondolkodó ba-

rátjai, kiknek a napoleoni kormány iránt való ellenzékeskedés szabadság gyanánt szolgált, figyelmét a vallás-tanokra s egyszersmind az akkoriban terjedésnek indult elméletekre vonták; s egy józan költészetnek adta jeleit, melly a szólamot alárendeli a fogalomnak, melly a diszitményeket csupán a tárgy lényegéből veszi, melly mindenekfölött emelkedett és szent gondolatokkal táplálkozik; s tanitói, apostoli szerepre hiszi magát hivatottnak. Hymnusai, egyszerü eredetiségök következtében semmi figyelemre nem méltattak: Carmagnola és Adelchi ócsárlásokkal találkoztak ama rágalmazók részéről, kiknek aljassága árulásokkal segit magán, s kik nagy munkásságot fejtenek ki ott, hol a sajtó szabadsága méltó megvetést nem keltett még irányokban. Napoleon halálára irt odája, melly alább áll egyéb lantos költeményeinél, még polgártársai által is megbocsáttatta neki a dicsőséget, melly Promessi Sposi regényével népszerüvé nőtte ki magát.

Amaz ódában méltán dicsekedhetett, hogy múzsáját „szüzen megőrizte a szolgai magasztalástól s a gyáva bántalmazástól.“ Nem birva Monti szerencsés könnyedségével, ő minden versszakot fáradsággal készit; de mig Monti egész életén át csinositotta verseit, ő, miután kinyomattak, többé soha nem javitotta az övéit: az egyik inkább fest mint gondolkodik, a másik többet gondolkodik mint fest: egyiknél a képzelem ajándéka van tulsulyban, honnan az ingadozás itéleteiben; a másiknál az eszmélkedési tehetség, mi az ihlettség öntudata, honnan a csalhatatlanul itéletes eljárás: az egyik, szembetünő és egyszerü alakot adván fogalmainak, a cinquecentisták folyékonyságával bir; a másik tömörségével tünik föl, mi olly szükséges a lantos költészetben: az egyik bámulatra ragad, a másik kielégit. Manzoni jelleme a szelidség; Montié a hevesség, akár dicsér, akár gyaláz: ez a közvélemény urává, a királyok és népek tanácsadójává veti fel magát; a másik mindig önbizalmatlanságot mutat: Montinak nincs valami különleges terve, hanem tanitja és gyakorolja a müvészetet, miért is a szerencsések, kik köpenyén osztoztak, szép dolgokat alkottak; Manzoni követői inkább a jókat keresték; amazok az eszményit, ezek a valóságot. Mindketten megkisérlették a szinpadot; s Monti antik mesterfogásaival tapsokat aratott; a másik nem. Manzoni is folytatott vitákat: de a kihivó itészet helyett, melly inkább hasonlit pártczivódáshoz mint rendszeres vitatáshoz, amaz itészetnek adta példáját, melly egyenes szivet, biztos ismérvet és jó lelkiismeretet igényel; melly őszintén becsüli meg az ellenfélben, mi dicséretet

érdemel, s részesiti a köz tapsban, ki érdemeket szerzett az igazság körül. Nem is önvédelmében, vagy szükkeblü hazafiságból küzdött ő, hanem majd a katholikus morál, majd a tragikai egységek ügyeért, erkölcsi kérdéssé magasztositván a vitát.

A történeti költészet ő nála nem ihlettség, nem vonatkozás, hanem minden szónak lelkiismeretes nyomozása; s a helyett, hogy egyetlen nevet vagy tényt fogna fel s alakitana abból szomorujátékot, vagy regényt, az időket idézi vissza érzelmeikkel együtt. Nála tehát bizonyos költői szemérmet, szokatlan méltóságot találunk az irodalmat illetőleg, mellyet ugy tekintett mint papságot és küldetést (ne nevessen senki e szavakra, mellyek miután olly pazarul használtattak, badar beszéddé váltak); vele az olasz költészet forrásaihoz tér vissza, azon időkhöz, midőn Dante mesterévé tette azt a müveltségnek s képviselőjévé az érzelmeknek, mellyeket ő jobbaknak tartott.

Manzoni regénye kétségtelenül Walter Scottól veszi eredetét: de ez ötvenet irt, ő egyet; az angol csupa kül szin, a mienk benső élet; annak czélja festeni és mulattatni, ennek gondolatokat és érzelmeket kelteni. A szerző maga is azt hitte, hogy élni lesz rendeltetése, mert büszke szerénységgel megujitotta ruházatát, miután Olaszország tetszését nyilvánitotta az eredeti iránt. Erre őt a nyelv körüli eszméi birták, mellyek ellentétben állanak Montiéival; mert azt akarja, hogy, miként más országokban, ugy a mienkben is szüntessenek meg a bizonytalanságok és pedánsságok az által, hogy közösül fogadtassék el a szójárás, melly, mindenki vallomása szerint, legjobb, melly, élő lévén, teljes, kifogyhatlan s megfelel az eszmék haladásának.

Tévedt irodalom.

Manzoni életének és értelmének érett korában hallgatagságával büntette a hazát: de az ügy meg volt nyerve, s annak védői mindinkább szaporodtak küzdve a hivatalos ellenzéssel, miért is kevésbbé tévedtek: a harczban erősödtek, s kifejezést adtak a szülemlő nemzedék szükségleteinek és reményeinek. — A jókról szólok; mert a tömeg a két fő után tévedt. Némellyek még mindig classikainak nevezték a határozatlan eszméket, a túlzó kifejezéseket, ama szós és terméketlen faj nyájaskodásait, melly okozta, hogy mindeddig nincs nemzeti prózánk; makacsul ragaszkodtak stereotyp szépségeihez amaz ősdi modornak, mellynek alkatelemei egy kevés képzelem s egy kevés alak; a vizenyős irályokhoz, mellyek pazarul bánnak a köznapi jelzőkkel s a clas-

sikai czifrázatokkal, s hasonlóan a szépitett nőkhöz, nélkülözik az állandó kifejezést; azonban távol, de mennyire távol állanak Monti fenségétől és választékosságától! Kik az ujdonságoktól elfordulnak, nem is lennének kárhoztatandók, ha ezt azért tennék, hogy ellenszegüljenek az idegen utáni kapkodásnak, s ha nem felednék, hogy, elszigetelvén magunkat, hamis és nyomorú helyzetbe jutunk. Mások a mester mértékeinek és mintáinak feleleventésével keresték az ujitói dicsőséget, s a civilisált kereszténység határozatlan tanainak befolyása alatt a mythologiát élősdi személyesitésekkel, a fájdalmat hypocondriával, az elmélkedést merengéssel [1]), a sziv tanúlmányát az agyvelő szenvedélyeivel helyettesitették; a tragoediát jelenetek zagyvalékává tették, mellyek uj eseményekben ősi pogányságot lehelnek; idilljeiknek inkább kerti mint mezei illatjok van; ahelyett hogy a gondolat, az érzelem, az erkölcs regényét keresnék, szenvelmeskedéssé, zürzavarrá szállitották azt alá, mellyben hosszadalmas párbeszédek, s szórakoztató részletességek pótolják a döntő elbeszélést; legfeljebb Ortis Jakab lyrai kiáltozásaival adván annak némi borsot. Szóval, az ablakon kidobott bővitéseket és régieskedéseket más ruházatban ismét befogadták az ajtón át; s ujitóknak hánytorgatták magukat, mert a Philliseket és Nymphákat angyalokkal, Sylphidekkel, holdsugarakkal helyettesitették. Miután olly ritkán észlelhető nálok a természet amaz őszinte és üde ihlettsége, melly első virága a költészetnek, s melly a tényleges dolgoknak, nem pedig egy más kornak volna viszfénye, ebből látszik, milly kevesen vették észre, miszerint az igazság lényege nem az elszigetelt tárgyakban, hanem azok összefüggésében található.

A jószan szinek, mellyek a társadalmat valódi, nem hamisitott alakjában adják vissza, a békés vallásosságot lehelés, az alávetés Isten akaratjának, a rend szeretete, melly édessé és könnyüvé teszi az életet, sokaknak nem tetszettek, kik Ugo Foscolóval a mindenható szükségességet, Alfierivel a római zsarnok-gyilkosságot

---

[1]) A romanticismus első érzelgője a veronai Pindemonti Hippolit volt (1753—1828), ki kortársai között *mélabús és kedves költői lelkesültsége* által tünt ki. Tiszta és tétlenül nyögdécselő lélek, majd az utazó, majd a vadászat, majd a forradalmárok ellen kel ki; mindazáltal szive feldobogott a szabadságtól *Arminio* czimü tragoediájában, mellynek hőse nemes mintaképeül szolgál a hazai függetlenség harczosának; s Foscolónak (1776—1827) ki, bár a modern gondolat ösvényén fáradozva, a görög formákhoz ragaszkodott, szemére vetette, hogy nem tud *költői szikrákat csalni* Trójánál kevésbbé távol eső tárgyakból.

imádják, melly soha sem vált előnyére a rendnek, sem a szabadságot nem biztositotta; és nem azoknak, kik a szónokokkal szeretik a lelkesedést, melly erőszakolja a rokonszenvet, a túlhajtást az emberek s az ország dicsérésében vagy gyalázásában, s ama pusztító bölcsészetet, melly azon ürügy alatt, hogy elemez, lealjasit, s melly egy elhaló társadalom hörgését fejezi ki, nem pedig a szülemlő hatalmas lélegzetvételét. [1]).

Olaszországnak megvolt a maga Cheniere, meg Berangere, s azok múzsája nem nélkülözte a tüzet; nagylelkűek akkor is, midőn meggondolatlanok. De egy könyv, melly a legkegyetlenebb szenvedések alatt csendes megadást, s amaz ünnepélyes nyugalmat tanusitotta, melly sem az erősek üldözése, sem a testvérek hálátlansága által ki nem engedi magát sodrából vétetni, sokkal jobban szolgálta a népek ügyét, mint a rátartó és mérges hazafiság lyrai tüzeskedései és közhelyei. Ugyanazért becsmérelték a hazában, mig Európa bámulta. [2]). S itt, bármennyire ösztönöz is a barátság és tisztelet, vagy az igazság szeretete, kénytelenek vagyunk elhallgatni a neveket, mert olly országban, hol az itészet nem egyéb mint támadás a becsület vagy erszény ellen, vagy főrtelmes viszonzása az undoritó hizelgéseknek, nem lehet dicsérni vagy gyalázni ama szabadsággal, melly első eleme az itéleteknek, s első szükséglet arra nézve, ki úgy szokott beszélni a mint meg van győződve.

A hizelgés, melly tapsol az élvezők aljaságának, s befeketiteni igyekszik az elnyomottak nemeslelküségét, amaz utonálló csőcselék kenyere, mellyet irodalmárnak nevezni szentségtörés volna. De vannak másféle hizelgések, mellyek átalánosan üzetnek: hizeleg-

---

[1]) Giacomo Leopardi di Recanati (1798—1837) typusa a gyászos bölcsészetnek. „A képzelem s a találékonyság tehetsége kialudt Olaszországban .... az érzés és valódi ékesszólás minden ere ki van száradva“ irja Trissino Leonardhoz. — *Ginestra* (rekettye) czimü költeményében, mellyet legjobb darabjának tartanak, kineveti, sőt bántalmazza azokat, kik hisznek a haladásban; s látva „a szerencsétlen halandó magzatot, nem tudom, nevessek-e vagy sirjak fölötte .... a természet nincs több becsüléssel és gonddal az ember magva mint a hangya irányában; s azzal végzi, hogy a rekettyét bölcsebbnek mondja az embernél, mert nem hiszi magát halhatatlannak. De Sinnernek 1832 maj 24-ről „egy jövő és ismeretlen állitólagos boldogság frivol reményeiről“ ir. —

[2]) Igen jól tudom, hogy ez itéletek a legtöbbekéitől elütnek (szegény szerző volna, ki csak azért tanulmányozná hosszasan tárgyát, hogy ne gondoljon mást, mint amit legtöbben gondolnak!) s hogy a rágalmazónak szabadságában áll elszigetelni a szólamokat. A tisztességes ellenzőkhöz csak egy kérelmem van: helyezzék magukat látpontomra.

ni a hazának, hogy ne érezze a fájdalmat s a szégyent, melly ujjászül; hizelegni az erőnek, hogy elkábittassék a gondolat; hizelegni a középszerüségnek, hogy homályt vessen a lángészre; hizelegni a korán éretteknek, hogy ne igyekezzenek magukat tökélyesiteni; hizelegni az álokoskodásnak, hogy elfojtsa az igazat; hizelegni a szabadságnak, hogy túlzásra ragadtatva rosz hirbe keverje magát; hizelegni, ha egyébnek nem lehet, az előitéleteknek s nemtelen ösztönöknek. De vajjon, mit használhatnak a hazának s az erkölcsiségnek olly akademikusok, kik izzadva gyártják a szólamokat, helyezik el a szavakat, keresik az avultságokat, s elvégre nagy fáradsággal is csak közhelyi dolgokat mutathatnak fel; mit az embergyülölők, kik a jelenlegi nemzedék iránt kicsinylést, hideg haragot, utánzási dühöt fitogtatnak, melly kész magasztalássá változni át az iránt, ki hizeleg szenvedélyeiknek; mit az egyházi szónokok, kik, daczára egy kitünő példának, még mindig folytatják a szavalást s gunyára az oltár fölségének nagyralátó szólamokkal és iskolai leirásokkal ékeskednek. Hahogy a gunyor tudna festeni s nem torzitani, ha nem engedné a nevetést gunymosolylyá fajulni, ha nem bitorolna sokkal aljasabb hivatalt s nem tenné magát előfutójává a merész rágalomnak vagy a titkos árulkodásnak; ha volna benne jóakarat és tevékenység, s az irigy megvetést eszmélődéssel cserélné fel, melly javit, nem lenne szükében a tárgyaknak, mellyeken gyakorolhatná magát, millyenek: a szemtelen dölyf s a választékos döreség, mellyek nagylelkü dythirambokkal köpenyezik az aljas önzést, s telve ama gyülölettel, mellyet a könnyelmü, a gondolkodó, az ostoba az értelmiség ellen táplál, felfuvalkodott hiuságuk egész sulyával nehezednek az emberre, ki ér valamit, s akadályozzák az embert, ki akar; ifiaink, kiket könnyelmüekké mindazáltal dogmatikusokká tett az elszórt s mégis tudományos nevelés; ama mohó üzérkedés a dicséretekkel, hiresztelésekkel, pajtáskodással; ama váltakozata az izetlen dicséreteknek és durva bántalmazásoknak, közepette a czivódásoknak, mellyek sem szervezett barátokat, sem tiszteletet-tudó ellenfeleket nem mutathatnak fel; ama kongó üresség naplóinkban, irodalmunk e második csapásában, mellyek térdet hajtva a középszerüség előtt s bálványozva a tagadást, a bizalmatlanság aggályával kémlelik mindazt, ki a tömegből kiemelkedik; ama siralmasan könnyelmü itészet, melly nélkülözi a szükséges bevégzettséget hogy t. i. megtanitana, miként kell hát tenni; s melly felváltva gonosz és szolgai lévén, hogy megutáltassa a nyiltságot, elválasztja azt a méltóságtól, nem ismeri a türelmet, melly tisztelet a szabadság iránt, górcsövel fegy-

verkezik fel, melly nagyitja a kis dolgokat s nem látja a nagyokat, fensőbbség jeléül veszi a zajtütő biztosságot, megkisérli elölni minden erkölcsi nagyságot, s rábirni a gazdag, a tudós, a patricius népet, hogy bántalmazza a jellemeket, mellyeket haláluk után magasztalni fog; s rágalmaival vagy tulzásra ragadja a jókat, kik nem tudják önmegadással elviselni testvéreik igaztalanságát, vagy felbőszit ollyanokat, kik különben a természettől szeretettel és összhanggal teljes szivet nyertek, s kik aztán gunynyal és dühhel végzik [1]). Végső nyomora egy országnak, midőn elveszti a bizalmat önmaga és övéi irányában; midőn a szabadság kizárólagos gyakorlata az elbátortalanitásban áll! Szánalomra méltó a sorsa olly népnek, mellyet a szerencsétlenség viszálkodásokra és kölcsönös vádoskodásokra ösztönöz, miket nem ismer a jólét; annál szánalomra méltóbb, minél nagyobb szükségét érzi egy nemzet, melly előtt minden más tér el van zárva, annak, hogy irodalmi és erkölcsi dicsőséget arasson, s hogy tudathassa a jövő nemzedékekkel, miszerint a jelenlegi nem volt aljas.

Lamartine.

Lamartine Alphons, az új franczia iskola dísze, bir érzékével a magánynak, s a látható tünemények alatt végtelen eszményit fedez fel. A világnak tetszett a szomorú összhang Elmélkedéseiben, a kéjteli és elérhetlen titokszerűség, a szokatlan és könnyed emelkedettség; azután egyhangunak találta még mielőtt erőt vett volna rajta az egyedieskedés, a vizenyős és termékletlen szenvelgés, egy határozatlan s a természettel azonositott istenség tisztelete, s egy neme a demagogiának, melly semmi tartalékkal nem bir, mert csak önmagát és diadalait szereti.

Hugo Victor.

Áttörve a szük korlátokat, mik közé a megelőző század elemzése szoritotta a franczia nyelvet, melly a világosság kedveért

---

[1]) „Irgalmas Istenünk az égben, s hazánkfiai a földön egykoron kedvezően fogják nekünk betudni ezen olly annyira gondteljes, annyira kinos, belgyötrelmekben olly gazdag, külső jutalmakban olly szegény életet, minő az olasz iró élete. Mi, kik jelenleg Olaszországban irunk, az utódok előtt valószinüleg ép olly csekély irodalmi érdemmel fogunk birni, a milly kevéssel birunk az idegenek szemében; de talán annál nagyobb részt szavazandnak meg nekünk az erény érdeméből. De nem is határoz az, mint fognak felölünk vélekedni, csak teljesitsük kötelmeinket a haza iránt!“ igy Cesare Balbo (—1855), kivel kedvem tartja ismételni: „Én nem tartozom az előitéletes, szükkeblű, gyülölködő és elszigetelő olaszokhoz: de azon a ponton állok, hogy végkép elhagyjam hazámüait; ők már régen elhagytak engemet és könyvemet.“

minden erélytől és festőiségtől megfosztatott, Hugó Victor megkisérlette saját néven nevezni a dolgokat, kilökni a hangokat, összefüzni a versszakokat, felfüggeszteni a zárhangokat, megszakitani a verseket, szabadon használni a rimeket, s gyakran a franczia költőknél szokatlan erőt fejtett ki. A legkülönbözőbb nézetekkel, de mindig végtelen lyrai hatalomnak birtokában, s kitünő szinező, minden egyes tárgynak felismervén egyedi életét, a legelvontabb gondolatot érzéki képekbe tudja öltöztetni. Előbbre haladva ő is hibákba esett; az ellentétet jellemnek vette, csak azért festett, hogy fessen, elnyomta a fokozatokat, hogy csupán a végleteket ragadja meg, visszaélt a példázatokkal, személyesitette a szenvedélyeket, anyagiasitotta az eszmét, s egész az eszelősködésig felszabaditotta a képzelmet.

A physikai és erkölcsi természetben a rút a széppel jár együtt, miként az árny a fénynyel, s Isten művét nem teljesen mutatja be, ki csak fényoldalát tünteti annak elénk: de a természet utánzása annál ajánlatosabb, minél inkább a szépet választja, a rútat csak arra használván, hogy jobban kidomboritsa amazt. A franczia romantikusok ellenben a rútat tüzték czélul; s miként Byron a legvétkesebb lelkeket diszitett fel valamelly erénynyel, ugy Hugo is, midőn valamelly jeles tudajdont fest, ennek kereteül a legundokabb alakokat, vagy a legaljasabb állapotot választja.

Franczia szinmüirók.

Ellentétben a nagy század szabályosságával, a szinköltészet hanyatthomlok idegenszerü ösvényre rohant; ez által azonban nem nyert eredetiségben, hanem csak mintákat cserélt. Vigny, kinek tiszta lelke ama jó tanulmányokkal táplálkozott, mellyek örökitik a müveket, Shakspearet nem többé megcsonkitva és kicsiszolva hanem eredeti érdekes fenségében adta; aztán szinmüveiben ép ugy mint költeményeiben és regényeiben (Elloa, Stello), átérti az emelkedett lelkek titokzatos érzékenységét, fölfedi s nagyon is fölkelti ama csüggetegséget, melly csak erőteljes és hosszas kisérletek után bocsátható meg. Dumas ellenben az erős szenvedélyeket zsákmányolta ki, tanulmányozván azokat a különféle korokban, mellyeket leirt, s ama cselekvénynyel, melly lényege a drámának, a jelenetezés, a hatás-eszközök, a szenvedélyek segélyével, mellyek gyakran magokban véve is elégségesek arra, hogy tapsot inditsanak, uralg a hallgatóság fölött, de nem nemesiti azt. Hugo minden áron eredeti akarván lenni, az eszközökben kereste ama hatályt, melly csupán az ihlettségből származhatik; inkább a

szembeötlő külsőségekre forditotta figyelmét mintsem benső érzületére a kornak, mellyet rajzolt; a szinműben is lyrikus lévén, fénynyel vadászta a hatást, iszonytató helyzeteket teremtett, anélkül hogy törődött volna azok valószinüségével, egész azon pontig hagyván magát ragadtatni, hol a szenvedély már nem érzet hanem ösztön, de az ösztönnek bir hevével és baromiságával [1]). Hernani-ját, melly mint sikerült elődarab tapsoltatott meg, társ nélkül hagyta; s követőire átszármaztatta kórságát a túlcsapongó ellentéteknek, adomáknak és kivételes különlegességeknek, mellyek a jellemzőkkel tévesztettek össze; a leirásoknak és hosszas részletezéseknek ott, hol a classikusok egyetlen intéssel tárták fel a végtelent; s a természetességnek, mellyet egész a köznapiságig vittek, mindazáltal erőszakolván az irályt, hogy kifejezze a physikai és erkölcsi szorongatásokat.

Minthogy a kivétel kevésbbé változatos a természetesnél, csakhamar egyhangúságra és unalomra vezettek az utak, mellyeken ki akarták azt kerülni, s pazarul bántak az iszonyu, a végzetszerű, a hasztalan szenvedés képeivel. Hugo, kinek meghatározása szerint pedig „a költészet a dolgok legbensőbb lényében áll" a végzetszerüség talapzatán emelte fel legnagyobbszerű épületét, s végzetszerűséget irt a templomra, honnan sugárzik a remény, melly vigasztalja a földet.

A vigjáték a legjobb hirben álló szerzőknél is bohózattá sülyedt alá; igen ritka ama müvészet, melly mesterkélt segédeszközökre nem szorúlna, s melly tisztán drámai fejlődés, következetes jellemezés, igaz párbeszédek és élénk leczkézés által tartaná fen magát. Scribe müveiben kizárólag csak külsőségekkel, kicsinyes ügyekkel, félreértésekkel, kétértelműségekkel, nagy események apró okaival találkozunk; ollykor érintette az igazat, de soha az eszményit, és soha sem hatolt be a sziv mélyébe; ugyanazért tetszik. Párizs kisebb szinpadainak egynémelly vigjátékai nagyobb benyomást tettek ránk mint e varázslámpai alakok, mert ama magasztosabb czélokra voltak irányozva, mellyek nélkül az irodalom üres hang. De ama darabok nem nagy, nem elismert hirü irodalmároktól származtak.

Egyébiránt a szinpadon nagyitva adatik elő a fogyatkozás, s ez által hizelegnek a vétkesnek, midőn azt igénylik, hogy javit-

---

[1]) *A Notre Dame* Frollojától természetes az átmenet doctor Ferrandhoz az undoritó *Párizsi titkokban.*

ják őt; kimerült életerőit költséges szerelmi szerekkel ösztönözik; vagy pedig énekes nőkkel és mimjátékokkal kábitják el a félt gondolatot.

Franczia regényirók.

Ha az utódokhoz legalább a czimek eljutnak, bámulatot fog kelteni, hogy komoly és positiv czimet igényelhetett magának a kor, melly a kielégithetlen kiváncsiságnak minden héten egy regényt, minden ujságban naponként egy fejezetet volt kénytelen szolgáltatni. A regények általános olvasmányúl szolgálván, az összes politikai és társadalmi kérdéseket szellőztették; de az ujdonság hiányában az idegenszerűhöz, a különczhöz, a heves inger-tápokhoz folyamodtak, ugy hogy végre valódi vétséggé nőtték ki magukat az erkölcs s az emberiség ellen. Már Rousseau bevitte azokba a szenvedélyek kikerülhetlenségét és szentesitését; a körülmények végzetszerűségét; a bünös iránt való érdeklődést, hátrányára a jóra való embernek; a mindennapi élet megutálását, s kötelmeinek elhanyagolását. Iskolát alapitott. Hugo regényei alkalmazása az ő elméletének a rútról; Notre Dame-jában, e bámulatos festményben, az embereket az épitészet, a lelket az érzékek alá temetette, mellyeknek kifejtette physiologiáját; kikeresett szenvedések özönébe merité szereplő személyeit, minden felemelkedés nélkül a dolgok ama rendéhez, melly által a szenvedések a kiengesztelés s az előkészület jellemét nyerik: csupán Egy elitélt utólsó napja — s Claudio Pitocco czimü regényeiben szellőzteti a társadalmi rendetlenségeket, mellyek megbüntetik az embert olly vétségekért, mikre azok magok ragadták őt. Paul de Koch ismét fölélesztette a XV. századbeli irók durva érzékiségét. Az éles látásu leirásban hatalmas, mások eszméinek elsajátitásához mesterileg értő Balzac még a komolyabb szellemeknek is tetszett (Louis Lambert, Eugen Grandet), mielőtt átengedte volna magát az érzékiségnek, melylyel nem tudom, miféle szellemit akarván elegyiteni, illetlen korcs nemnek lőn létrehozója. A regényt elméletek bizonyitására, rendszerek támogatására használta fel egy nő, ki gondolatának erejét, s irályának hatalmát illetőleg a férfiak között is keveset talál magához hasonlót. Ne zavarja őt senki össze a regényirók tömegével, sem összes termékeit amaz első művekkel, mellyek a nő szivéből csepegő vérrel vannak irva; de ő is szigoru megrovást érdemel, amiért minden mezétől megfosztja a társadalmat, semmisnek tünteti fel az erényt, a hitet, sőt magát a kéjt is; s leghevesebb szenvedélyeket és végtelen vágyakat zak-

lat fel, a helyett, hogy megedzene az embertelen, vagy aljas hajlamok ellen.

Midőn aztán a regény szétforgácsoltatott az ujságokban, többé már nem keresték abban a müvészetet s az észszerü helyzetet, hanem csak közhelyeket, percznyi érdekességet, aljas szenvedélyeket; mindig az érzékekre, nem az értelemre lévén irányozva, mutogatta a házasságtörés és meggyalázás tisztaságát, az öngyilkosság hősiességét, s alakoskodva terjeszté az erkölcstelenséget azon czim alatt, hogy a jót hirdeti. S az illy módon okozott károkért a legszigorubb megrovás épen a franczia regényt illeti, melly ajkán folytonos fecsegéssel a halálról, fetreng a társadalmi iszapban, s az érzés és kifejezés mód amaz aljasságáig sülyed, melly szükségesnek mondatik arra, hogy felköltessék a figyelem az ügyek, a pobarak, a fajtalan dőzsölések zaja között; annak tulajdonitandó a nők elégületlensége helyzetökkel; annak a nemes ábrándok kora szétfoszlása az ifjuságnál; annak az átalánossá vált gunyoros kétkedés, s ama szánalommal és megvetéssel elegy társadalom-nézet, mintha csak rozsdált s elhomályosult tükörben szemlélnék azt, melly szörny alakokat s visszataszitó ábrázatokat mutat. S a világ nagy része, s az én Olaszországom is e szemettel töltekezik, mellytől nem igen vonják el azt, kik az igazságot csak morzsákban tálalják eléje; könyvekkel táplálkozik, mellyek szerzőinek nem jósolhatunk egyebet, mint hogy legalább is bánatot érzendnek majd, ha a világ el fogja őket feledni.

Itészek.

Az irodalomtörténettől nem csupán azt várjuk, hogy névsorba vegye az egyes országok önkényes osztályokra különitett iróit, s pontosan följegyezze a munkák és kiadások keltét és czimeit: hanem hogy nyilatkozása legyen az a szenvedélyek és eszméknek, titkos drámája a fajoknak. Igy fogták azt fel a németek, kik mélyen behatolván a classikusok ismeretébe s a nyelvtudományba, és természetöknél fogva kevésbbé szenvedélyesek lévén, nem hagyják magukat tévutra vezettetni a rokon vagy ellenszenv által, s ujak lehetnek itéleteikben a nélkül, hogy a bérencz aljasság rágalmazná vagy bevádolná azok szabadságát. Sismondi, Staël asszonynyal ugyanazon felfogásból indulva ki, a déli irodalmakat birálta; de mert kora fogalmait tulságosan bevegyitette azokba, sok dolognak s annak, mi az eredeti és nem erőltetett, megértését lehetetlenné tette magára nézve. Hallam, Európa irodalmát az ujjászületés után akarván festeni, nagy bőségét találta készen a

hazájában és Németországban vállalt müveknek; s azok módjára majd elapad, majd tularad, eredeti itéletek és nagyszerü gondolatok nélkül. Schoell a görög és római irodalom történetét adta böngész-modorban, s miként az előbbi, alosztályokra különiti az anyagot, mi ellenkezik a tárgy természetével. Olaszországban a modenai Antonio Lombardi, Tiraboschit folytatván, ugy látszik föltette magában nem emelkedni tul gyalogos elődén, és soha nem koczkáztatni saját itéletét. Giambattista Corniani (—1813) az egyedek szerint darabolta el ama történetet, mellynek pedig csak ugy van jelentősége, ha összefüggő egészet képez; de inkább hibás mint hanyag [1]) irályán keresztül láttatni engedi a szerzők tanulmányozását s ama szenvedélyt, melly nélkül semmi feladat nem oldható meg nemesen. Folytatója, Camillo Ugoni, nagyobb nyiltságot tanúsit itéleteiben.

Az itészet, mellyet a gondolat gyakorlatában munkás mélység, az alkalmazásban türelem, s amaz eszményző hatalom jellemez, melly megengedi különböztetni a lényeget az alaktól, s föllelni a szellem egységét a betü különfélesége alatt, kiszorittatott az epekóros, igen gyakran hizelgő, mindig rövidlátó itészet által, melly mindamellett diadalmaskodik, mert csak egyes lapok, nem a könyvek olvastatnak. Az irodalmi lapok, mellyek a nemzetek szépészeti érzékének nyilvánulása s a jövő történet anyagai gyanánt szolgálnának, Olaszországban még nem emelkedtek fel a méltóságig, melly birál anélkül, hogy czélja volna gyalázni vagy hizelegni, melly mérlegeli az érdemet, inkább mintsem szolgailag elfogadná a folyó árt, melly bére az ismertetésnek; s emelkedett pontról vizsgálódva, nemcsak a hiányokat emeli ki, hanem a szépségeket is élvezteti. S midőn mi a szerzőket nemcsak részrehajlatlansággal, mit könnyü gyakorolni a holtak iránt, hanem egyszersmind saját vizsgálódásunkból eredett meggyőződéssel biráltuk, kérlelhetlen kárhoztatásokat vontunk magunkra, mert nem csupán irodalmi érdemeket, hanem politikai czélt, erkölcsi hatást, a század érzelmeihez való viszonyt is kerestünk azokban. Igy fogva fel az irodalom történetét, Olaszország bizonyára hiával van

---

[1]) Az *Irodalmi századok* első lapján olvasom: „Ki tollat fog, azon czélból teszi azt, hogy megismertesse az embert s az irodalmárt. A modern dicsőitők csak néhány kalászát szakasztották le az olasz irodalomnak; minden tartózkodás nélkül átengedték magukat a nagyitásnak; a körvonalak óriásiaknak látszanak tüzes irataikban stb.“

még annak; sem a szabadság nincs eléggé kinevelve arra, hogy bátorsága volna szembeszállni a mesterek zsarnokságával.

Franczia országban, ama verőfényes időben, mellyet az irodalom a Restauratio alatt élvezett, s még mielőtt egészen elmerült volna a politikában, az itészet messzebbható czélokat tűzött maga elé. Villemain, izlés és antik irály embere, Horácz és Boileauéitól különböző mértékeket fogadott el; s jóllehet világos és észszerű inkább mint lelkesült, jóllehet nagyon is hajlandó lévén a közvetitésre, kerüli a határozott itéleteket, mozgalomba hozta fiatal hallgatóit keresvén „a társadalom polgári érdekeire alkalmazott tehetséget és szellemet“ (57-ik előadás); szépeknek bátorkodott találni a szentatyákat, ámbár tisztelője volt az encyclopedistáknak: de midőn azt mondja, hogy „a czélzás egykorú dolgokra ép olly hátrányos a munkák tartósságára, amilly előnyös azok divatba hozására nézve“ sok honi munka, s részben sajátja fölött is pálczát tör.

Még egy másik hiány is észlelhető, melly levon az egykoru munkák szépségéből, az t. i. hogy rögtönözve készültek. Azt mondhatná az ember, hogy a franczia elvesztette a képességet hosszas csendben elmélkedni ki egy művet, fáradságosan irni könnyű lapokat, s féluton lévőnek hinni magát, midőn bevégezte könyvét. Leszámitva két történelmi művet[1]) s kevéssel több regényt, az egész irodalomban nem igen találunk egyebet, mint gyorsirászilag összegyüjtött felolvasásokat, ujság-czikkeket, vagy leveleket; melly formák felmentik az irót attól, hogy teljesen kifejtse tárgyát s megadja irályának a bevégzettséget, senki sem követelhetvén azt olly munkákban, mellyek csak ugy sebes futtában javittattak, s ugyanazért kizárják az elmélkedést s az arány fogalmát. Illy módon születtek Guizot, Cousin, Lherminier, sőt Thierry művei is. Ennek következménye aztán nemcsak a középszerűség, mellyen nem igen emelkednek felül az illy munkák, hanem a szokás is megelégedni a perez benyomásával, a zajütéssel[2]), a napi szenvedélyecskék simogatásával[3]); minélfogva a nagyon

---

[1]) Előbb irtam igy mielőtt az utólsó években lábrakapott volna a rögtönzött történetek divata.

[2]) Egy figyes költő egy eszelős ódával kezdte a holdhoz, melly ugy fénylik a toronv mint a ront az *i* fölött; s más illy különcz fogásokkal élt, csupán azért, hogy magára vonja a figyelmet, mi sikerült is neki.

[3]) Alig lehet valami boszantóbb mint Cousin, Villemain, Guizot, Daunou

csekély számú sikerült művekre is szükséges följegyezni az évet, mellyben irattak.

Angol irodalmárok.

Byron és Scott százada Angliára nézve arany századot képezett, melly vetélkedett az Erzsébetével, s eredetiebb volt Annaénál; de a magasztos tárgyaknak eléjök tétettek akkor a házi dolgok. Scott számtalan követői közöl csupán Bulwer indul ki nagyobbszerü eszmékből, s tör komoly czél felé; sok mindenfélét tud, de ép azért szükségtelen kitérésekben csapong. Ő egész erejével rajta volt, hogy az irói állásnak megadja ama méltóságos társadalmi fokozatot, mellynek nagyon is hijával van. Radcliffe Anna nyomán járva, Lewis Szerzetes-e csupa iszonyat és hamis szinek, mellyeket kéjesen ecsetezve vegyit. Wisbeachi Godwin Vilmos (1756—1836) szintén kedvét leli a borzadályosban, de a szivből, nem külső eszközökből veszi azt; Caleb Williams-ban, melly telve van rémitő helyzetekkel, kétségbeesett lelkekkel, dühös és embergyülölő szenvedélyekkel, a társadalmi rendszert választja czéltáblául, miként aztán Byron tette. Egyszersmind nagy politikus volt, s irt az angol köztársaságról.

Sok mások s különösen nők (Edgeworth, D' Arblay . . .) Richardsont utánozták az indulatok elemzésében. A szellemdús és merész Lady Morgan saját bántó modorával sokak részéről sértegetéseket idézett fel, főleg Olaszországban, hol sokáig időzött egyetértésben a szabadelvüekkel, s mintegy védnöki hangon beszélve felölök. Az utleirásokban, mellyek olly gazdag s bolygó életöknek annyira megfelelő részét képezik az irodalomnak nálok, az angolok kitünők lennének, ha nem vinnék mindenüvé magukkal hazai modorukat, erkölcseiket, nyelvöket, minélfogva mindent megvetnek, mi azokkal nem egyezik, s ugyanazért keveset és roszul látnak. Nagyobb sikert arattak az erkölcsök s a házi jelenetek regényirói. Dickens Károly ama vidám komolysággal önt lelket müveibe, melly a tanulmány-irókat jellemezte, s a népies és gyermekes hagyományokból sajátos módon vonja le az erkölcsi tanulságot. Israeli az ő politikai regényében a türelmetlen és zsarnok aristocratia ellen löveli nyilait; s az angol nép bajaiért, melly „egykor derék, szerencsés, vallásos, a világ minden más népénél

---

tanfolyamait *On rit, Applaudissemens* stb. aztán *Nous n'avons aujourd' hui le temps de faire aucune observation sur . . . Je suis force' d' abreger* . . . s több illyféle kifejezésekkel megszaggatva látni.

jobb volt, most pedig hibákkal teljes, aljas, elsatnyult, boldogtalanul él s remény nélkül hal meg" a társadalmat kárhoztatja „mellynek önzésen, kegyetlenségen, családon alapuló viszonyai erkölcstelenségre, nyomorra, bünre vezetnek:" mindazáltal csupán a gazdagok szivétől várja a dolgok jobbra fordulását, kárhoztatva minden törvénytelen kisérletet. A Caxton család, melly nem régiben névtelenül jelent meg [1]), bátran megállja helyét Fielding és Richardson mellett. Ama könyvekben legtöbbnyire egyetlen emberben igyekeznek feltüntetni az emberiséget, s a humor uralkodik bennök, mi nem egyéb mint vegyüléke a magasztosnak és elérzékenyülésnek három s a tarkabarkának és mosolynak egy részben.

Az egész angol irodalom a fentartók (conservatorok), vagy a haladáspártiak (progressisták) zászlói alá sorakozva harczol. Láttuk, miként állitott mindkét párt egyetemet Londonban; s nem különben, midőn a whigek 1802-ben az Edinburgi Szemlét alapitották Jeffrey igazgatása alatt, kit Scott és Byron a század első itészének kiáltottak ki, a toryk annak ellenébe az Évnegyedes Szemlét szegezték. Az itéletekre szükségképen befofolyással van a politika: de azért átalában véve komolyak és mélyek; s nem elégedve meg a szerény feladattal nyilatkozni valamelly könyv érdeme felől, az elveket is mérlegelik, mellyek annak alapul szolgálnak. Miután olly nagy fontossággal bir ott a szellem, a pártok megnyerni igyekeznek azt maguknak; s innen van, hogy a Szemlékben tanulmányozott, s a legjobb irók tollából folyó [2]) müvek jelennek meg a jogtudomány, a müvészetek, a kormány fölött; s mondhatni, hogy illy módon a parlament vitái az irodalomba is bevitettek. Wilson, az erőteljes prózairó, nagy könnyüséggel, benső érzelemmel és dicsőséggel védte a torykat. Macaulay az Edinburgi Szemlében közzétett tanulmányaival hirnévre s parlamenti állásra tett szert; s az ujabb müvek hirdetése alkalmából közlött czikkeiben leirta a két utolsó századot. És sok történelmi föladatok lőnek megvitatva a Szemlékben; mi módot nyujtott a már más alkalmakkor szellőztetett kérdések felbontására s azok első elemeinek uj alakban csoportositására. Illy módon nagyban terjedtek az ismeretek és jó érzék a középosztályokban; azon kivül a szerzők figyelme is ébren tartatik, nehogy álomba merüljenek babéraikon.

[1]) Bulwer-é.

[2]) Scott, Sidney-Smith, Gifford, Mackintosh. Harlitt, Carlysle, Lakhart . . . .

A szinpad ott sem volt szerencsés. Byron nem a hallgatóság részére irta drámáit; többet érnek Baillie János Szerzeményei a szenvedélyek fölött.

Az 1830 felé élt tizezer angol szerző szótára ezer kilenczszáz nyolczvanhét költőt foglal magában! Az itészek meg tudják ezekben különböztetni az irlandi, a skót és angol iskolát: az első élénk, heves, ollykor különcz mint Lady Morganban; a skót bölcsész, elemző, történeti, természetes és mély indulatokkal, ollykor kicsinykedő és pedáns; az angolt gyakorlati jó érzék, darabos egyszerüség, erély, kiterjeszkedő és független vitatás jellemzik.

Beattie, a skót bölcsész és költő, Byron által is utánoztatott, melly utóbbit méltatlanul tartják némellyek a mult ellenségének, holott inkább védte Popet és Addisont Coleridge Samuel ellen, s ostorozta az ujitókat, kik szabad féket akartak engedni a nemzeti költészetnek. Ugyanezen Coleridge (—1834), csekély drámai tehetség birtokában, érdeménél nagyobb hirnévre tett szert, mit inkább ragyogó képzelmének, mint bevégzett és egységes termékeinek köszönhetett. Crabbe György (—1832), heves gunyiró, a valóság s az alacsony és tényleges élet költője, elszámlálja a pór nyomorait, nem látván annak életében egyebet kétségbeesés és gyötrelemnél. Ellenben igen vidámak Rogersnak Az emlékezet gyönyörei s Az emberi élet czimü müvei. Canning minister otthonos volt a finom gunyban. Campbell, dics-énekek és harczi dalok szerzője, ismeri a tudományos idomzatokat, s megvan nála a gondolat és kifejezés között szükséges összhang. Wordsworth, ki a megelőző két század óta divatból kiment költészetet képviseli, az élő rokonszenvét bizonyitgatja a lelketlen iránt; a természetnek lévén költője, s szerelmes mindabba, mi a becsülethez, erkölcsiséghez, valláshoz emel, méltóságteljesen küzd meg a köznapi tárgyakkal, s nyelvezete méltó a nagyszerü látványokhoz, mellyeket szemlél. Shelley, sátáni lelkülettel, a gondviselést ostromolja.

Southey, a mélyen ábrándos Lackisták növendéke, igen fiatal korában nagy dicséreteket aratott Arc Johanná-jával. A népeket fölkelésre ösztönözte; aztán látva, mint végződött a franczia forradalom kényuralommal, káromolta a haladást, a polgárosodást, s koszorus költővé lön. Érthető, könnyed, világos, gyakran eredeti, a Szemlék által czéltáblául választatott a kegy miatt, mellyet az udvar részéről élvezett. Moore Tamás, Bloom piczi barátja, átültette a keleti meséket, e korcs szerzeményt; Irish melodies-áiban hazafias szavakat alkalmazott hegyvidékeinek

legjobb dallamaira; irt igen szurós gúnyverseket: de daczára könynyed és fényes irályának, ritkán emelkedik a valódi költészet magaslatára. A népköltészet Boomfield harisnyagyártóban észlelhető, ki csakhamar elhagyatva párfogóitól, szivfájdalomban halt meg; s Allam Cunninghamben, a szegény skót fiuban, kiből derék lantos költő s igen választékos itész vált. Mostanában körülbelül Walter Savage Landor ir legszebben a skótok között.

De a legigazabb és legvalódibb irodalom a parlamentben keresendő, hol a polgári bölcseségből veszi táplálékát, mindazáltal a classikus visszaemlékezésektől sem idegen.

Amerikai irók.

Az észak-amerikaiak irodalma az angolnak leánya; de el levén foglalva a függetlenségért való küzdelemmel, s a rendkivüli nehéz politikai szervezkedéssel, s egy folytonosan müködő, kifejezhetlen anyagi ösztön által hajtatva, az angoloknál is positivabb módon s csupán hirlapokban irtak, mig végre napjainkban szerzők tüntek fel közöttök, kik jóllehet európai minták után dolgoznak, s daczára nagy eredetiséggel biró hazájoknak, nélkülözik az eredeti vonásokat, mindazáltal méltók a koszorúra. Fenimor Cooper utólérhetlenül festi a tengeri s állítja szembe a polgárosult és vad életet; s ő, Irving, Bird és Haliburton megismertetik velünk Amerika ősi szokásait. Longfellow Vilmos a legdúsabb képzelmü költök között foglal helyet; Brownson, a Boston-szemle szerkesztője, egyike a legjobb prózaíróknak; Emerson vetélkedik a legmélyebb bölcselkedőkkel. Wheaton, Prescott, Bankroft történészek korai gyümölcsök, mindazáltal kitünők. Az evangelista Channing, egy tág körü morált alkalmazva a társadalomra, annak életbe vágó kérdéseit szellőztette a szószéken, s főleg az iparos osztályok javitását sürgette, az amerikai íróknál szokatlan hévvel és ékesszólással, mi nem roszúl veszi ki magát annál, ki az emberiség érdekeivel foglalkozik. Sealsfield Károly, ki többnyire német nyelven irt, igen nagy eredetiséggel festette az amerikai demokraciát. Beecker Stowe regénye indúlatba hozta a világot a négerek szenvedései fölött, de a nélkül, hogy orvosszert sugallt volna [1]).

Német irodalmárok.

A német irodalom élén még sokáig fognak állani Schiller és

---

1) Lásd e könyv végén a *Felvilágositó jegyzeteket* O) alatt.

Göthe, a sziv embere s az ész embere. Amaz mindig az ihlettség által vezettetik: ez uralkodva a költői lelkesültség és irály fölött, szigorú logikával rendez mindent, még ott is, hol csak rendetlenséget mutat; s nem keserü gúnynyal szemléli a szerelmet, a hazát, a lábainál nyüzsgő kicsinyes érdekeket. Göthe határtalan volt a változatosságban, annyira, hogy nem lehet megmondani tulajdonképen, mellyik az ő választott költészet-neme [1]); s a németek olly költők iránt viseltetnek előszeretettel, kik mindig ugyanegy húrt pengetnek, s kik szük láthatárra szoritva a röpülést, minden egyes kastélynak megéneklik hagyományait és származását, hajlammal birva a végtelen iránt a túlterjeszkedés ama naivságával, melly nem törődik vele, mit fognak mások mondani, vagy hogy egyátalán fognak-e mondani valamit.

---

1) Göthe utólsó éveiben a következő nyilatkozatot tette: „Az irodalmi köztársaságnak napjainkban ollyforma sorsa van, millyen a római császárságnak volt hanyatlása idejében, midőn mindenki kormányozni akart, s többé már nem tudták, ki legyen a császár. A nagy emberek számkivetve élnek, s az első pór, ki pártoskodva jő, ha csak van valami csekély befolyása a hadseregre, császárnak kiáltja ki magát. Wieland és Schiller letaszittattak a trónról. Hát én vajjon meddig fogom megőrizni avült császári biboromat? Novalis még nem volt császár, de kevés hiányzott hozzá: kár hogy olly korán elhalt! Tieck szintén volt császár, de csak néhány napig; nyájasságot és kegyességet vetettek szemére; a kormányhoz erőteljes kéz kivántatik, s egy neme a barbár nagyságnak. A két Schlegel zsarnoki módon uralkodott: minden reggel új számüzések vagy végrehajtások; melly dolgok egy idő óta igen tetszenek a népnek. Nem régiben egy kezdő ifjoncz német Herculesnek nevezte Schlegel Fridriket, ki buzogányával megtisztitja az országot. Nem kellett több, a nagylelkü császár nemes levelet állit ki részére, a német irodalom hősének czimével, s adományúl a hirlapokat utalványozza, mellyek kifogyhatlanok a barátok és párttagok magasztalásában, mig másokat tervszerüleg hallgatással mellőznek. Bámulatra méltó s igen alkalmas segitőszer szemben ama méltó közönséggel, melly soha sem olvas valamelly könyvet, mig az ujságok nem beszélnek arról! . . . Kevéssel ezelőtt halt meg Jenában, valóban nagyon korán, egy ifiú költő, kinek kevés fáradságába került volna, hogy az elsők közé emelkedjék. Barátai biztositnak az ujságokban, hogy sonettjei élni fognak az utókorban. Eh! nem sonettek és zsebkönyvek, más valami kivántatik ahhoz, hogy valaki nagy emberré váljék. Ifjúságomban komoly férfiaktól hallottam, hogy egész század fáradságába kerül egy teremtő lelkü költőnek vagy festőnek létrehozása: de a mi ifjaink kisegitő utat találtak, s gyönyörüség látni, mint bánnak el a századdal. Most nem a századból kerülnek ki az emberek, amint lenni kellene, hanem az emberek akarják a századot mindenestül elnyelni; s ha nem megy minden kedvök szerint, rögtön feldühödnek a világ ellen, megvetik a tömeget, gúnyolják a közönséget! . . . .“ *Göthe aus näherem persönlichen Umgange dargestellt, bey* **John Falk** p. 103.

A német költészet ama kettőtől nyerte a classikai alakot; de mások mélyebb érzelmet, ollykor eredeti ujdonságokat tudtak abba bevinni, és sikerült nekik párositani a mysticismus elvontságait a hazai prózaias erkölcsökkel. Tieck, a romantikai iskola kitünő itésze, az eszmébe vallásosabb, hevesebb, lényegesebben német érzést lehell; nála az alak mozgékonyabb, szenvedélyes, egyszerü és szabad; s a legvalódibb német költővé, a középkor legékesszólóbb értelmezőjévé növi ki magát ugy keresztény mint pogány szempontból. Amannak hagyományait uj alakokban adta elő, megőrizvén a népek gyermekkorának sajátos nyiltságot. Más népies elbeszéléseket Phantasus czimü munkájába szurt be, melly párbeszédeket tartalmaz a költészet valódi természete fölött. Szembe állitja a középkor, Shakespeare, Calderon, Dante költészetét a mostani köznapiassággal; a férfias érzületet, melly nemzette az erényeket, a mesterkélt gyöngeséggel, melly szüli fogyatkozásainkat; a hajdani egyszerüséget és jóságot a jelenlegi finomsággal; az érzelem mélységét és melegét, mellyek az ajtatosságban, szerelemben, becsületben nyilvánultak, a fölületes érzelmiséggel, melly a hitetlenségben, önzésben, ledérségben jelentkezik. Igen éles elméjü észlelő és epigram-iró lévén, a gunyt nem mint sokan szokták, a nemes érzelmek fellengzése, hanem a számitó szellem, az önző okosság ellen irányozza. Menzel és a Schlegelek iskolája, melly Tiecktől származik, őt Göthe fölé helyezik; a mérsékeltek melléje. S habár azt tanitotta, hogy valamelly szerzemény értéke a gyönyör szerint mérlegelendő, mellyet kelt, bármilly legyen is annak tárgya, mindazáltal tiszteletet lehelt a nemzeti hagyományok iránt; s használt a hazai ügynek az idegenek ellen intézett fölkelésben: de ez számüzte a költészetet, mellynek egyedüli czélja érzések keltése vala.

A sváb iskola, mellyet Uhland, Körner, Schwab nevei diszitenek, vallásos, komoly, szenvedélyes érzést, s szabadabb népies alakot vitt be a költészetbe. Uhland mondja: „Kinek a német költők erdőjében megadatott a dal ajándéka, daloljon. Milly öröm, milly élet, midőn minden fa egy-egy dalt zeng! Nem néhány fényes név öröksége a dal müvészete: az egész német földön el van annak magva hintve. Bizd a szabad jegyekre, mit szived bent sugall."

Ugyanezen Uhland, a könnyü és szabad költészetü Rückert, Arndt, Schenkendorf, Stägemann, Follen, Kleist . . . dalolva harczoltak; Körner ódáinak szavára az egyetemek ifjusága hősiesen szembeszállott az idegenekkel. Megjövén a diadal, aztán a béke,

a politikusok siránkoztak csalódásuk fölött, s bántalmazták a csalókat: melly téren az ausztriai Grün Athanaz (Auersperg) is kitüntette magát. Collin, kinek, mint hazai költőnek, Bécs emléket emelt, a görög és római történetek iránt viseltetett vonzalommal, ollykor ollykor ovatosan élesztvén a német szellemet.

A szabadelvü költők ismét föllelkesültek 1830-ban; de csakhamar elhallgattatván, ujból a régiek szavát hagyták hangzani. Kivéve hogy ollykor a muzsa szolgálatába szegődik a vallási rombolásoknak s a socialista reményeknek.

Kotzebue a társadalmi szemétdombon kapargált, csupán a jeleneteket és hatást tartva szem előtt, fecsegő, közhelyi morállal, s mindig eszményitve a vétkeket és erényeket. Ifland, a Játékos szerzője, Kokárdák czimü darabjában a forradalmárok ellen szállott sikra; de az erkölcsi czélok nem mentik ki annak gyengeségét. Mostanában a vigjátékirók igen emlékeztetnek a francziákra. Grillparzer, Bauernfeld . . . életre való szomorujátékokat irtak; Raupach a Hohenstaufekban egy egész nemzedéket, s Olga és Raphaelben az egész görög forradalmat szinmülegezi. Werner végzetessége vadabb és fájdalmasabb mint a régieké, mert a királyi palotából a házi életbe vitetett át.

Miként a föltétlen után való törekvésből Novalis titokzatossága származott, ugy az alanyi eszményességből a humoros iskola, vagyis a müvészeti gunyor iskolája szülemlett, mellynek mosolyán benső szenvedés, s könnyedségén mély elmélkedés csillámlik keresztül. Wiesiedeli Richter János Pál (1763–1825), rendkivül különcz ember, mintaképet nélkülöző szerzeményeiben annyira idegenszerü elemeket kevert össze, hogy első tekintetre eszelősnek hihetné őt az ember: a legaljasabbat a legmagasztosabbal, mély ismereteket babonás eszmékkel s minden osztály, minden állapot, minden századbeli érzelmekkel; s mindezt sajátos irályban, melly teljes kihagyásokkal, közbevetésekkel, alattomban értendőkkel, összefüggetlen szólamokban vagy végtelen körmondatokban. De a kinek sikerül föltalálni magát e zürzavarban, egy költővel fog szemben állani, ki minden erény iránt szenvedélylyel, minden bün iránt megvetéssel viseltetik, ki a legnagyobb elmeéllel igyekszik föltedni a szív legtitkosabb rejtekeit, keresni a természetben és századában ami szép, gyöngéd, titokzatosan fönséges van az ember rendeltetésében, s előadásában váltakozva gunyoros, enyelgő, borzalmas, fellengő, positiv. Königsbergi Hoffmann Ernest (1776—1822), gyakori látogatója a korcsmáknak, borral s a virasztóknál

szokásos elbeszélésekkel hovitvén képzelmét, Phantastikus beszélyeket irt, telve ördögökkel és képzelődésekkel, melyeket alig mondana az ember józan észből származottaknak. Kevésbbé eredeti de érthetőbb volt Chamisso. Solger kibővitette a müvészeti gúny alakszerét. Szerinte annak czélja föltárni az emberi öntudat előtt a véges dolgok s a realis világ eseményeinek semmiségét, s a szellem ama magasabb nézponthoz való fölemelkedésben áll, honnan az isteni guny tréfát üz a teremtett dolgokból, az emberi élet érdekeiből, szenvedélyeiből, küzdelmeiből, surlódásaiból, szenvedéseinkből ép úgy mint örömeinkből, s e tragikomoedia fölé az absolut változhatlan hatalmának helyezésében.

Ezek s az idegenek nyomába regényirók léptek, s mintha nem lett volna elég a természet és történelem, az ábrándok országában keresték tárgyaikat [1]). A németek ritkán emelkednek fel valamelly nemes eszményihez; tudományos müveikben a részletek halmaza akadályozza az általános nézleteket; s igen gazdag nyelvök könnyedsége hanyagokká teszi a költészetben, s még inkább a prózában, mialatt módszeres bölcsészetök homályba burkolja őket. A francziák mindinkább elharapózó utánzása annál kirivóbb most nálok, miután az ujságok ezrei vázolják Párizs szellemét és gyakran eseményeit. A nagyszerü vallási és politikai kérdések majd komoly, majd gunyoros modorban vitattattak ott; s a harag néhány száműzöttet valódi nagyságra volt képes emelni.

Scandinav irók.

Scandinaviában a legtöbben német nyelven irnak: az eredetieken ama szigor észlelhető, melly ott a természetet jellemzi; kifejezéseik zordak és cziczomázatlanok, de hatályosak; választékos ürességeket, a divat folytonos változatosságát hasztalan keressük nálok. Az ősi hagyományok, a bányász egészen sajátos élete, a természet titkai Európaétól független költészetet nemzenek ott. A költészetben már előhaladott dánok a XVII. századból Kingot, Hansent, Arreboet, Römbergot emlitik; mindezeken tultett Holberg (—1754), ki mint comikus költő nyert népszerüséget; mig

---

[1]) Kénytelenitve levén hallgatással mellőzni itt e szerzőket, *Saggio sulla letteratura tedesca* czimü munkánkra utalunk, mellyet az 1836 és 37-iki *Ricoglitore italiano e straniero*-ban közöltünk, s hol ugy hiszszük elsők voltunk, kik e gazdag tárgyat hazánkkal némileg bővebben megismertettük. Gutzkow, Göhren stb. nevei európai hirüek.

a gunyoros Falster, s a történetiró Gram János (—1748) gyakorlott irályukkal tünek ki. Több ujat mutattak fel G. Ewald és H. Wessel, lantosköltök és szinmüirók; aztán Heiberg, Frimann, Zetlitz, Jagemann, Gruntvig, Hauch, Rahbeek, s a regényiró Andersen. Vitalis (sudermaniai Sjögren Henrik) szárnyakat kölcsönözve a buskomorságtól, szabadon emelkedett fel a német modoru titokzatos, s a Boileau-féle ridegen szabályos iskola között, mellyre ő a guny nyilait lövelte. Tegner, Vexio püspöke, a romanticismust vitte be, s eredetileg énekelte meg Frithiof történetét. De Európában majdnem ismeretlenek, mint szintén Geier, a költő és történész, Franzen püspök, a már emlitett Andersen, Atterborn, Nicander, Baggessen s az irlandi költő Thorarensen. Az idegenek között most Bremer Friderika regényei kezdenek hirre kapni, melylyek ellentétben állanak a divatos regények erkölcstelenitő mámorosságával. A dán szinészet a mint Holberg által életre szólittatott, többé el nem veszett: Oehlenschleger, Scandinavia dicsősége, szomorujátékaihoz ollykor hazai tárgyakat választott; Odin vallását Volney és Dupuy elavult eszméivel védte a kereszténység ellenében. Svédországban nem rég (1857) a nevezetes svédek életirását végezték be; s más történelmi müvek jelentek meg, mint szintén Norvégiában is; s még több a hazai jog, a közoktatás, a theologia fölött [1]).

Magyar irók.

A magyar irodalom első fejlesztői azon papok voltak, kik a kereszténynyé avatott nemzet elemi szükségeire vallási irataikat a nép nyelvén szerkesztették. Az illynemü magyar iratok, imák, hymnusok, bibliai részletek, beszédek, legendáriumok stb. a XII—XV. századból jelentékeny számu s terjedelmes codexekben léteznek fenn, mellyekhez némelly világi rimes krónikák, emlékénekek, s az első nyelvtani (Cesinge János 1471.) és történetirási kisérletek is csatlakoznak. A XVI. század folyamán, a sajtó és reformátio terjedésével, az irodalom egyetemesebb emelkedést nyert, de szélesedést még mindig csak a hittani iratok (Monoszlai, Ju-

---

1) 1847-től 54-ig Norvegiában kijött 87 nyelvészeti, 23 bölcsészi, 65 nevelészeti, 18 theologiai, 63 jogi, 46 politikai és nemzetgazdászati, 26 orvosi, 39 természettudományi, 48 házi gazdászatot tárgyazó, 12 müfani, 123 történelmi, 23 hajózás és kereskedelmi, 23 hadtani, 28 mennyiségtani, 187 irodalmi munka. Ezen 1027 munka közül 870 eredeti, 139 forditás, 14 új kiadás; s 791 Christianiában adatott ki.

hász Péter) s biblia-fordítások (Erdősi, Károli) által, a költészetben pedig a világi s bibliai epika (Tinódi, Batizi) művelése által. A lyrában is jelentékeny haladást éreztet már ekkor Balassa Bálint (1551—94), s a legrégibb magyar vigjáték, „Balassi Menyhért“ szintén ez időkből (1564) van fenn. Ezen alapokon fejlett elő XVII. században a magyar irodalom első virágzása. Ekkor alkotta meg Pázmány Péter bibornok (1570—1637) a magyar irodalmi prózát, Zrinyi a müeposzt, Káldi az első magyar „Vulgátát,“ kik azonban a török uralom megtörésében folytatott küzdelmek s a diadalt követő aléltság folytán sokáig nem leltek utódokat. A XVIII. század elejétől a polgári ujonszervezkedés közben az irodalom mellőztetvén, vele együtt a nyelv is hanyatlott, ugy hogy ezen korból Pázmány erőteljes magyarságára csak Faludi (1704—79) művei emlékeztettek még.

Annál élénkebb lett a század végtizedeiben az irodalmi fölserkenés. Az irók egyfelől az ó-classikai s a franczia nagy mintákat kezdék másolgatni (Baróti, Bessenyei), másrészt a népiest művelni (Dugonics). Századunk elején Révai (1749—1807) a nyelv törvényeinek tudományos megállapitását, s Kazinczy Ferencz bővitését és csinositását vették munkába. Az ó- és ujkori nagyobb classikusok egészben vagy részben áthonositattak (Baróti, Virág, Kazinczy, Kiss stb); Kisfaludy Sándor petrarcai lélekkel alkotta meg Himfy-dalait; Berzsenyi az antik ódában, Vörösmarty az eposzban tetőzött; Kisfaludy Károly a magyar drámai irodalmat alapitotta meg. Az 1830-ban létre jött Magyar Akademia a nyelv és tudomány művelését, a kevéssel utóbb keletkezett Kisfaludy-Társaság a szépirodalomét, a Szent-István-Társulat pedig — melly ezen Világtörténelem forditását is eszközli — a katholikus irányu irodalom terjesztését vették foganatba, mig az egymás után alakult természettudományi, történelmi, földrajzi, földtani stb. társulatok saját szakukban kezdének munkálkodni. Gr. Széchenyi István 1830—41 rendkivüli hatást gyakorlott müveiben a magyar politikai irodalomnak vetette meg alapját, melly időtől fogva a politikai, szépirodalmi s tudományos időszaki sajtó termékei seregestül léptek elő. Az alakban, szellemben idegen mintákra támaszkodó mozgalmakat végül az ujból felkarolt classikai forditások rekesztek be, Homér Szabó Istvánban, s az összes nyugati, sőt keleti irodalmak nagyobb irói számosakban lelvén jeles magyarázóikat.

Kevéssel az utóbbi forradalom (1848—49) előtt az egyete-

mes irányt költészetben, tudományban nemzeties törekvések váltották fel. Ekkor léptek föl: Tompa kitünő dal- és rege-költő; Petőfi, a legnagyobb népdalnok; Arany, a naiv eposz és ballada felülmulhatlan mestere. A költészet minden iránya talált müvelőket, de legtermékenyebbeket a szin és regénykőltészet. Amott Vörösmarty, Katona, Czakó stb. menvén előre; Szigligeti a nemzeti s majd a népies iránynak több mint száz szindarabban lett tolmácsolója; mig a regény irodalmat b. Jósika, b. Eötvös, Jókai és mások, müveik egész özönével árasztották el. — A tudomány-ágak is számos munkásokat nyertek, kik közöl gr. Teleky József a „Hunyadiak“ kutfőszerü korrajzában, Horváth Mihály magyar történelmi nagy munkáiban, Toldy magyar irodalom-történetében, Ipolyi magyar Mythologiájában s ker. műrégészeti müveiben, Czuczor etymologiai nagy szótárában, Hunfalvy és Budenz a magyar hasonlitó nyelvtudomány megalapitásában alkotó érdemmel emelkednek ki. — A magyar nyelvnek dialectusa nem lévén, mintegy ennek helyén, az akademia koráig egy hatalmas latin irodalom versenyzett a nemzetivel, nagybecsü és itt-ott colossalis müveket hozván létre, főleg a történelmi és egyházi szakban (Thuróczi, Pray, Katona, Fejér György, s ujabban is Roskoványi). A német vagy más nyelvü hazai irók ritkábban szintén előtünedeztek, kik t. i. vagy a külföldnek (Schedel, Majláth), vagy a külföldön (Fessler, Pyrker, Endlicher stb.) irtak.

A finn nyelv haladt a mult században, az utánzásnak eléje tévén a hazai régiségeket s a nemzeti erkölcsöket és érzelmeket. Miután Lencquist közzétette A régi finn babona tükrét (1782), s Ganander leirta a Finn mythologiát (1789), doctor Lönnrot a Kalewala czimü hős-költeménynyel lépett fel (1835), melly legtisztább forrása ama mythologiának. Finnland Oroszországgal egyesittetvén, emelkedett a müveltség, s elemi könyvek, forditások és hirlapok jelennek ott meg. Még a lappoknál is kerülnek ki sajtó alól nyelvtanok s erényzetes és mütani könyvek.

Csehország irodalma, fentartatva a nyelv által, melly sokáig Németország tudományos és diplomacziai nyelve volt, miután IV. Károly ugy akarta, hogy azt minden választó megtanulja, elveszett, midőn az ország Ausztriának vettetett alája. Most azonban uj életre kel; Schaffarik és Palacky szótárakat és archivumokat állitanak össze; Kollar az ős nemzeti vállalatokat énekli; sza-

porodnak a hirlapok és forditások; s a szláv irodalom sokat remélhet ez ébredő országtól.

Orosz irók.

Nagy-Péter idejében, a csekély számu, legnagyobb részt vallásos tárgyu könyvek, mellyekkel Oroszország birt, latin, lengyel, köznépies orosz szavakkal vegyitett régi szláv nyelven voltak irva, melly irodalmi zagyvalékot a nép nem értette, s igy csak néhány dalra és szóbeli elbeszélésre volt szoritva. A czár az orosz nyelvet juttatta fölényre: de minthogy ez nem felelt meg az orosz müveltségbe rögtönözve bevitt elemeknek, uj, német, franczia, holland szavakkal és szólamokkal kevertetett; szóval, mozaik nyelv lett, melly lehetetlenitette az irodalmat. Lemonossof, ki tiz évvel Péter halála után tünt fel, mondhatni, első irt orosz nyelven, melly aztán e század kezdetén mindinkább kifejtetett és csinosbitatott a történetiró Karamsin prózája s a kecses Joukofi költészete által, kiknek azonban sem egyike sem másika nem volt eredeti. Több egyediséget mutatott Derjavine, a merész és költői tollu iró, mennyire azt neki az akkoriban szokásos nyomorult formák s a nyelv fogékonytalansága megengedték; s a mese-költő Krylof, ki teljes fortélyos jó érzékkel és szláv elménczséggel.

Ezek még, hogy ugy mondjam, inkább a nyelvészi korszakba mintsem az irodalomba tartoznak, segitvén a nyelvet, melly most már elérvén ama szabatosságot, finomságot, egyetemességet, mennyi elégséges a szerzők és olvasókra nézve, kiküszöbölni igyekszik az idegen szavakat; s próbaköül, a g yököket illetőleg, a pétervári akademia szótára szolgál. Miklós császár, ki a beszédben is nemzetiséget akart, elrendelte, miszerint 1845 után, senki ne nyerhessen akademiai rangfokozatokat, mielőtt az orosz nyelvből szigoru vizsgát nem állana ki.

Az irók, bár honfiaik kérkednek azok nagy számával, nélkülözik amaz eredetiséget, melly külföldön becsültekké, s odahaza hatásosakká tehetné öket. Grybojedof, „Jaj a tehetséges egyéneknek“ czimü vigjátékával sok közmondást szolgáltatott a szép társaságnak. Pouckine, Byront vévén mintául, alapjában és lelkében orosz maradt; s mint olly ember, ki sokat tapasztalt, s a mit tapasztalt, melegen, szabadon és elevenen ecseteli, erőteljes és összhangos versekben legmagasabb költői kifejezést adott a nemzeti életnek, örömiben ugy mint fájdalmaiban. Hatása inkább irodalmi volt mint erkölcsi, tanitván a müvészetet. Halálát elég korán párbajban lelte (1837): hasonlóan Lermontofhoz (1839),

egyedül méltó vetélytársához a költészetben és beszélyekben, kinek cselekvési dühét még inkább ingerelte a kötelezett tétlenség, s ki teljes volt nemes vágyakkal, mellyeknek ekkorig a szlávok között nálánál nem igen akadt jobb értelmezője. Követőik kétfelé válva a classikai és romantikai iskolát képezik, mellyek egyike az utánzást, másika az eredetiséget tűzi czélul. Gogol Miklós erőteljes és természetes szinekkel ecsetelte az ukraniai életet; azután Nagy-Oroszországba menvén át, s tökéletesitvén magát a nyelvben, kapós regényeket, elég komikai erővel biró vigjátékokat irt, s rajzolta a szláv természetet, ugy jó mint rosz oldaláról, minden fellengzés és nyegleség nélkül.

S a legjobb irodalmárok a nemzeti életet igyekeznek ott ecsetelni, segédkezet nyujtva a kormánynak, melly ki akarja zárni az idegen utánzást. Kitünik ez Solohoupe elbeszéléseiből, ki egymás mellé állitván az eredetiséget a német avultságokkal, előnyös szinben tünteti fel amaz egyenes és jóravaló őszinteséget, az urak patriarchalis eljárását, s a gyakorlati, nem elméleti kereskedést. A nyelvészeti tanulmányok ott nagyban müveltetnek; minden egyetemnél tanittatik az arab, perzsa, török; némelyeken a sanskrit, mongol, kalmuk, melly nyelvet Hyacinth atya ismertetett meg; Péterváról hitküldérek és követek képeztetnek China részére; s a legjobb ismertetéseket közép Ázsiáról a hajlékonyabb és behizelgőbb oroszoknál kell keresnünk inkább mintsem az angoloknál.

Lengyel irók.

A lengyeleknél nem hiányzottak a költők, kik megkönyezték a szenvedéseket, vagy fölelevenitették nemzetök emlékeit: 1801-ben Varsóban egy akademia alapittatott a hazai nyelv tanulmányozása végett, mi azonban akadályozva lön a sok szerencsétlenség által. A legtöbben orosz nyelven irnak. Az irodalom élén Varsó áll; de a költészet kihalt Michiewiczczel: leginkább tudományos munkák, hirlapok, forditások szolgálnak gyakorlatul; kiválik még is a „Tudományok és szépirodalom könyvészet-történelmi tükre Lengyelországban“, mellyet 1857-ben Jocher Ádám tett közzé Vilnában.

Az aplo-hellen irodalom mindinkább fejlődésnek indul a szabad intézmények kebelén; az oláh és illir szintén gyarapodik.

Spanyol irók.

A spanyol tehetségek, fölrázatva az események s a váltakozó szám üzetések által, ujjászülték a nemzeti irodalmat: Arguelles,

Quintana, Gallegos, Prias, Gallardo, Martinez de la Rosa, Angelo Saavedra, Trueba, Toreno .... mint kegyvesztettek vagy mint menekülők irtak: igen sokan ékesszólást fejtettek ki a szószéken, vagy erőt az értekezésekben. Kedves hazájokat szemlélve, szégyenlik a monarchikus időket, siratják a hűbéri korszakot. De átengedvén magukat a franczia könnyedségnek, a gondolat mérsékeltségét s a jó izlés és jó érzék finomságát eléje teszik hazai mintaképeik fényes képzelmének.

A comikus Leandro Moratin, Madridból (1760—1828), Párizsban, hol ékszerészetet üzött, megismerkedett a mi Goldoninkkal, s némileg elsajátitotta modorát, mellyet nagyon is kirivó erkölcsi czélzat, csekély erő, a tárgyak felfogásában emelkedettség, s azok kifejtésében erély-hiány jellemeznek. Jóllehet Európában a romantikai iskolát látta fölemelkedni, ő, Lope és Calderon honfitársa, classikus értelemben szerzett, s összegyűjtötte a spanyol szinpad első korbeli müveit, az iskola szerint itélvén meg azokat. Művét Eugenio de Ochoa folytatta, ki ellenkező szellemben járván el, a spanyol szinirodalom legjavát szedte össze, ugy hogy e két irónál leggazdagabb gyüjteményére találunk a példáknak.

Nem emlitve azokat, kik, miként Burgos, Martinez de la Rosa, Lista, a classikai iskolával tartottak, maguk a romantikusok is Walter Scott, vagy Göthe, vagy épen a franczíák nyomdokait taposták [1]), a helyett, hogy nagyjaik spontán ihlettsége által hagyták volna magukat vezéreltetni, kik mintául szolgáltak másoknak. Sokan müvelték a humoros s a csipkedő nemet, különösen Larra, Minano, Mesonero; s a gúnyirók között szép tárgyat választott Seneriz Ferencz, egy modern don Quixotet mutatván be monsieur Legrandban, ki „bölcsész hős, bolygó lovag, törvényszegő s az egész emberi nem ujjáalakitója.“

Portugal irók.

A portugal irodalom, melly egy bevégzett cyclussal dicsekedhetik, XIV. Lajos után ismét érezte a franczia befolyást amaz iskolában, mellynek feje Meneses Xavér, az Enriquiade (XV. könyv 1089 lap.) szerzője vala. A portugal Horácz, Correa Garcao Péter, ki az 1765—73-ig fenállott arcad-akademiát alapitotta, lapjával Pombal miniszter haragját vonván magára, börtön-

---

[1]) Lásd Ochoát, *Apuntes para una bibliotheca de escritores espanoles contemporaneos.* — *Tesoro del teatro espanol.* Párizs 1842. 5. kötet két tömött hasábban.

ben mult ki. Csakhamar aztán az angolokat utánozták; mig végre Claudio Manuele de Costa, Antonio Dionigi de Cruz és Silva uj ösvényekre léptek; s valódi költő volt Manuele Barboza di Bocage, ki 1805-ben kórházban halt el. A jelen század folytonos izgatottságában nem gyarapodott az irodalom, de terjed a müveltség; a szinpad, még mindig meggyalázónak tekintetvén, a legalsóbb iróknak van átengedve; a dalmü tetszik, de még inkább a bika-viadal.

A nevezettek vagy elhallgatottak közül mellyeké lesz majd a jövő, ha mégis van, ki, látva a jóhirnévnek mostanában üzent harczot, hisz a jövőbe? Az irodalom napjainkban rendkivüli felületességet mutat, ugy hogy a hirlapok lettek annak képviselői, mellyek azon mérvben szaporodnak amint kevesbednek a könyvek; s maguk a komoly könyvek is kénytelenek fölvenni azok alakját, s ollykor hangját. A közönség férczmüveket kiván, encyclopaediák és hirlapokon kap, mellyek apró részletekben adják a tudományt, s nagyban az önhittséget. Ezekben s a tanulmányfolyamokban felhagytak az összekötő módszerrel, ámbár igen könynyü valamelly tudomány részleteinek elemzése arra nézve, ki birja annak össztétét (synthesis); mig ellenben rendkivül fáradságos az elemzéstől az össztéthez, a részletektől az egészhez fölemelkedni. Innét van, hogy semmitsem tartanak könnyebbnek az irásnál; minél kevesebbet kell mondani, annál könnyebbnek hiszik a sikert; mindenki fel akarja tálalni, mit magában érez, mielőtt elmélkedett volna a fölött; minden fogalom méhgyümölcsnek hiszi magát; minden különcz gondolat szikraként tápláltatik, melly felülemel a köznapiason; senkisem törödik a titokzatossal, el lévén telve az anyagival; kikiáltották, miszerint az irodalomban elég tetszeni és hatni. A politika lévén századunk általános gondolata, miként a XVI. századé a vallás volt, az irodalmi kérdés igen gyakran összezavartatott a polgárival; s miként a kormányok, ugy kiáltatott ki a müvészet szabadsága is, melly fölmentett a tisztán szép elméleteinek fürkészésétől [1]). De a szabadság, miként másutt, ugy itt is csak a rendben áll, melly a lángész izlése, miként a szabálytalanság a középszerüek izlése.

Behizelegvén magát a gépies szellem az irodalomba, ép ugy

---

[1]) *L'auteur n est pas de ceux qui reconnaissaient a la critique le droit de questionner le poète sur la phantasie, et de lui demander pourquoi il a choisi tel sujet, broyé telle couleur, cueilli à tel arbre, puisé a telle source.* **Hugo.**

mint a zenébe és festészetbe, az egyszerű kecs, a művészet szigorú csinjai eltüntek a mesterség aljas gyakorlatai, s a rövid életü könyvek kezelésének és áruba bocsátásának üzérkedő módszerei előtt. A középszerü fölfuvalkodva lépked a járt uton, magasztaltatva a szüklátkörü értelmiségek által, mellyek saját hitványságukat tapsolják meg benne; s diadalnak nevezi a zajt, mellyet a tömeg üt körülte. Nagyon kevesen ismerik a természetesnek összefüggését az eszményivel, az egyszerünek a nemessel, a szellemnek, melly teremt, az izléssel, melly fentart; azért olly gyérek a müvek, mellyek fen birnák magukat tartani szemben a század közönyösségével. Megtagadván a nemzeti jelleget, forditanak és másolnak; s piaczra hurczolván a muzsákat, leledzenek a népkegy, mint a nyerészkedés eszköze után; mindinkább kerülik a müveket, mellyek a szerzőtől éveket, az olvasótól figyelmet igényelnek; hozzáfognak a munkához a nélkül, hogy tudnák hová fognak kibukkanni, igérnek és szavokat meg nem tartják, miként ezt a sok csonka mü bizonyitja [1]); s mire bevégzik és dobszóval hirdetik könyveiket, már különböző meggyőződéseket fogadtak el azoktól, mellyekkel kezdették; mindinkább növekedik az idétlen szülöttek száma, mellyeket tulajdon szülőik is ócsárolnak, s mindazáltal vakmerő és illetlen hanyagsággal a közönség elé bocsátanak, föltárván legnagyobb sebeink egyikét, a gőgöt s a közérzület megvetését. A tudományos izlésre formált igény sokakat iszonnyal tölt el az ujitások iránt, a nélkül hogy figyelembe vennék, miszerint a nyelvekben és szépészeti érzelemben az átalakulások egész mástól függnek mint az irók akaratától. S nem veszik észre azok, kik eredetieskedési viszketegből képtelenségek és különczségek után kapkodnak, miszerint az alaktalant a nagyszerüvel, a különczöt az ujjal, a hiányt a rendszerrel tévesztették össze.

Sokan ugy hitték, hogy az ujitás az eszmék alakjában, nem magukban az eszmékben, inkább a történeti mint az erkölcsi igazságban áll: miért a nyomorult nevelést kell okolnunk, melly mindig csak a külsőségekre irányult. Megváltoztatván az egyenruhát, de ugyanazon zászló alatt, az iskolai formák másokkal cseréltettek fel, mellyek nem az egyedi érzelemből s a köz-hiszemekből vezettettek le, hanem stereotyp kifejezései a roszul meg-

---

1) A jobbak közül, Monti több müvei, Fauriel, Villemain, Guizot stb. felolvasásai.

határozott fogalmaknak; az ujitók nevét igényelték maguknak, mert ujra fölélesztették a már egyszer ne m csak elejtett de ki is gunyolt hiszemeket, a bűbájosságot, a hegyi szellemeket, a kisérteteket; vagy pedig a középkort rajzolják ama hit nélkül, melly annak élete vala. Hány dráma, melly tárgyát illetőleg keresztény, szövevényében szabad, birja alapul a stoicismust és végzetességet; a jó és rosz között való harczot, a szinek vegyülékét, az elvek összeütközését, az erélyt, melly nem zárja ki a gyöngédséget, a bünt, mellyet megvált az emelkedett törekvés, hasztalan keressük bennök! Hány regény festi egyetlennek vagy keveseknek életét, az esetlegest nem az állandó igazat, szük körre szoritott társadalmat, személyes hiszemeket, a helyett hogy erény-leczkéket kötne össze a kellemes indulatokkal! Fölismervén a természet hatalmát, annak érzelmét a könyvekből vélték elsajátithatni, a nélkül, hogy a századdal átélték volna a nagy örömöket és nagy szenvedéseket, mellyek az erős lelkekre nézve ollyanok, mint a kimagasló hegyek, honnan az élet egész folyamát belátják. A lantos költészetben, uj szavakkal s kevesebb igénynyel, ugyanazon modorban nyertek kifejezést az indulatok; a jobbak, szerelem helyett, a hazát énekelték, de haraggal és gyilkos érzülettel. Ámde a lantos költészet mély meggyőződést és köz-hiszemeket követel; holott pedig kétely marja a sziveket, s az egyedi ész fejetlenségre ragadta a hatalmas lelkeket: miért is az irók vagy káromolnak vagy nyögdécselnek, a szerint a mint természetök és az első eseményeknél fogva komikus vagy tragikus oldaláról tekintették az életet. Ugyanazért a gunyoros és alagyai költészet van fölényben, melly nemű szerzemények jól megfelelnek olly kornak, midőn a gondolat gyakorlata szenvedélylyé és kinná vált. De az alagyák és gunyoros költemények unalmas nyöszörgésekkel, köznapi nemeslelküséggel, s politikai tanokkal táplálhatnak, mellyek elméletileg hiuk, gyakorlatilag veszélyesek; a nélkül, hogy felismernék, miszerint a törekvés a folytonos tökélyesedés, amaz igazság felé, mellyet még most ismeretlennek mondanak, de létében hisznek, s mellyet akkor sem gunyolnak ki, midőn kétkednek felőle, legdusabb forrása a lyrai ihletéseknek, mert részese a végtelennek; s hogy a szerzőre nézve legnagyobb jutalom, ha a szivekben fölélesztette a szeretet szikráját. Mások ellenben, ezzel visszaélvén, a titokzatosságba és mindenistenitésbe tévednek; melly tanok soha sem válhatnak átalánosakká, mert ellenkeznek a közérzettel.

Az emberi hanyatlás látványa búskomorságot okoz: rendén van; de most halmozni akarják a fájdalmakat; mig előbb ama rózsás költészettel üztek gyermekjátékot, melly legalább (miként egy kitünő nő mondotta) percznyi birtoklása volt annak, mit a lélek ohajt, most fényüzési czikket csinálnak a szenvedésekből; miután kimeritették a szenvelmes forrásait, erőszakos helyzetekben keresik azt, s a bün ágyánál és az akasztófa alatt szedik fel a gyötrelmes indulatokat. E végtelen panaszkodás nem Prometheus magasztos lázongása a halhatatlan istenek zsarnoksága ellen, hanem következménye ama puha nevelésnek, melly minden mást elfojtva csupán a panaszkodás és kiáltozás kislelkü bátorságát hagyja meg; gyengeség az, melly a gondolatnak és szónak tulsulyában nyilvánul a cselekvés fölött.

Maga a vallásos érzelem is majd szerzetes csuklyát öltött, majd theosophistikus zagyvanyelvet használt: nem is emlitve azokat, kik Krisztust és a Szenteket, anyagi alakok alatt állitották ujra elő, nem mint nyilatkozványait a látható és láthatatlan dolgok között létező összeköttetésnek, melly bizonyitván az Isten jelenlétét és folytonos cselekvését, az átalánosnak s az eszmének inkább mintsem az egyedi viszonyoknak s a gyakorlati oldalnak vezet szemléletére. A vallásos ihlettség talán egy országban sem érvényesült annyira mint Olaszországban, ama két könyvben, mellyeket leginkább ismert a világ s leginkább megjutalmazott a sziv, s mellyek egyike költött, másika valódi nyomorokat tár elénk. Mindkettőnek zárszava Bocsássatok meg.

Midőn a forradalmi szellem rombol csupán és nem teremt, nevetésre ingerel, nem lelkesit; midőn, hiányozván a köz hiszemek, nem keresik a meggyőződést s az egyetértést, hanem csak unalmat üzni, elaltatni, mulattatni akarnak; midőn, felülkerekedvén az ipar-szellem, egyedül csak a nyereséget hajhászszák, nem igen lehet számitani valódi költészetre. Mindazáltal nem halt az ki, nem, mig Isten meg nem változtatja az emberi szervezet törvényeit; mert a költészet természetünk legbensőbb eleme. A nemzetek gyermekkora ép ugy mint az emberéké egészen érzelem és képzelem; miértis a költészet érez, nem észlel; csupa kép, csupa egyediség; s mintha szökdeléseinek kicsi volna a világ, mellynek csak egy részét ismeri, a titkok és csodák ábrándos, mindazáltal tapintható módon előállitott világába csap át. Megszünvén nyilt lenni, modort változtat a költészet; más alakokat, más nyelvezetet fogad el, de azért nem szünik meg. Most kell, hogy a költő

a nemzetek szava legyen, s miként a tüzoszlop a népek előtt járjon mutatva az utat a rend, az erkölcsiség, a becsület igéret földe felé. A jó izlés, mellynek olly nagy része van a jó érzékben, végre visszautasitja a vétek müveit; s az elméletek átalános zürzavarában mindnyájan megegyeznek az erkölcsi eszmék alapja iránt; tehát ezekre kell támaszkodnia, ki egyetemességre törekszik; ostorozni az embergyülöletet, az elkedvetlenedést, a közönbösséget; festeni a bünt, de azért hogy meggyülöltessék; megkedveltetni a nemeslelküséget, az önmegtagadást, a szeretetet; nem gyülöletre hanem jóakaratra, nem csüggedésre hanem tevékenységre birni az embereket; újra megnemesiteni a szerelmet az önzés közepett; fölélesztení az igaz s az erény iránt való lelkesedést egy olly században, mellyben az ifjak vigasztalhatlanok, hogy semmi nemeslelkü nem müvelhetnek, s egyszersmind azt fecsegik, hogy nem létezik semmi nemeslelküség; megifjitani a szellem hatalmát közepette az érdekek számitása, a pártok türelmetlensége, a kard s a közigazgatások tulsulya által okozott szédelgéseknek.

HARMINCZNEGYEDIK FEJEZET.

Történelmi tudományok.

A történelemről annyit beszéltünk, midőn azt irtuk s megczáfoltuk vagy utánoztuk elődeinket, hogy csak kevés hozzáadni valónk maradt hátra. Amaz ékesszólás, melly szólamokból szövődött, hatást vadász, leirásokkal, ünnepélyes beszédekkel, ellentétekkel bibelődik, többé nem bitorolhatja a történelem nevét, s a kellemes irodalom gyümölcsei közé soroztatik, mellynek most már végkép hátat forditottak, kivéve Olaszországban. A régiek drámai modorát most a bölcsészettel akarják helyettesiteni; s ez, s a müvészetek és tudományok, miként a politika, a tényekbe lőnek szerelmesek, s belátták, miszerint nem az elméletekhez kell azokat alkalmazni, hanem tisztelni, megtisztitani, minden eseményt, minden személyiséget saját helyére állitani. A temérdek viszontagságok szemlélete, s az eszmék, fajok, osztályok erőszakos összeütközése azt eredményezték, hogy fölismertettek s értékök szerint becsültettek a mult események; kizáratott ama haragos szellem, melly mindazt kárhozatja, mi korlátolt értelmiségét felülmulja;

értelmeztetett a világ, nem légváriasittatott: vizsgálódást, elemzést, őszinteséget akartak; nem keresni a történelemben fegyvereket és czélzatokat; nem akarni megigazitani a Gondviselést; nem szoritani tökéletesen egyenlő mintákba az egymástól távol eső korszakokat; nem elégedni meg az adomával, mintha az emberi nem élete folytatás nélkül való munka volna; hanem azon meggyőződésben, miszerint a különféle események kevés fő okra vihetők vissza, alkalmazni a multat a jelenre és jövőre, megegyeztetni az ábrándszerüt a tapasztalatiassal az által, hogy világosságba helyeztetnek a nagyszerü kérdések, mellyek a társadalmak lassu fejlődéséből szülemlettek.

A történelem a mult században még inkább csalt mint rontott; s a nép, nem tudván azt, nem mérsékelhette tapasztalással a forradalmi rohamot, melly romok és vér között tört a jövő felé. Azóta komolyan fürkészve azt, ugy találta, hogy a szabadság régi dolog; uj az absolutismus; s hogy csak azon intézmények maradandók, mellyek a régiekre alapittatnak, vagyis mellyek önként szülemlenek a népek természetéből s a fokozatos fejlődésekből.

Francia történészek.

A ki tudja, hogy a történelem életeleme a szabadság, nem fogja csodálni, ha a forradalom nagyszerü s Napoleon fényes vállalatainak nem akadtak méltó elbeszélői olly időben, midőn megelégedtek az előző század halvány átalánosságával, anélkül hogy birtak volna többé annak pusztitó haragjával. Hü alattvalója a régi iskolának, melly szeretett, félt, dicsért, gyalázott inkább mintsem a dolgok mélyére igyekezett volna hatolni, Lacretelle Károly (—1855), az ő kimért, ollykor a dagályosságig felcziczomázott elbeszélésében, nem törődik a forrásokkal; szereti a külső fényt, a hangzatos választékosságot, a helyett, hogy a társadalom alapjáig igyekeznék hatolni; megtartva az encyclopedisták érzelgős hangját és gyülölségét, nem ismeri a nagy társadalmi mozgalmat, nem a kabinetek közlekedéseit, s modoros irályában kitünteti, hogy elmulasztotta összehasonlitani a tényeket. Több tanulmánynyal irta le Michaud József (—1839) a keresztes hadakat; de akademiai szabályosságával elékteleniti az eredetieket, s azt csinál e hadakból a történelemben, mit Tasso a költeményben; elhallgatja a jellemző részleteket, s nevet a hiszékenység fölött, melly pedig az egész világot mozgásba hozta. Sismondi Károly (—1843), kora eszméiből kiindulva értekezett; de nem engedte magának a szomoru gyönyört megfosztani az ifiuságot a nagylelkü dolgok varáz-

zsától, s első volt, ki a franczia történelmet kivétköztette a szokásos hamis szinezetből. Ginguené Pál (—1815), Tiraboschiból böngészett; az időtani vitákat könyvek elemzésével helyettesitette, mellyek vagy sokkal fontosabbak, hogysem amaz elemzés elégséges volna, vagy sokkal alább állanak, hogysem azt érdemelnék; iratait vallástalan élczekkel füszerezte, s igy készitette az irodalmi történetet, melly az olasz ifjuságnak ajánltatik. Valóban sajnálatra méltó dolog, hogy egy olly ország történelmét, melly a katholicismus élén áll, két olly mü után kénytelenek a francziák s akarják az olaszok összeállitani, mellyek a katholicismus iránt nemcsak ellenséges indulattal viseltettek, de nem is értették azt.

Miután a béke helyreálltával ismét összeköttetett a nemzeti hagyományok megszakadt fonala, az ifjuság fölkelvén a régi kor mány szertartásos s a császárság halvány irodalma ellen, vissza akarta adni a történelemnek úgy, mint a drámának az életet, az igazságot, a mozgékonyságot, számüzvén az iskolai egyformaságot, a szabályilag megállapitott mintákat, a szerző személyiségét, a jelen belekeverését; nem elégedtek meg többé csupán a könyvekkel, hanem észlelték a tényeket, időket, az embert, az országot; s ugy hitték, azon elbeszélés felel meg legjobban a müvészet föltételeinek, melly leginkább megközeliti az igazat.

Ekkor a franczia régiségek körül való munka, mellyet a h e n y e szerzetesek kitünően kezdettek, s a buzgó hazafiak félbeszakasztottak, ujra fölvétetett kevesebb türelemmel, és több értelmiséggel. A forradalom első éveiben (1791—95), Bréquigny, a maurinus atyák maradványa, öt kötet okmányt tett közzé, melly munkájában a községek és polgárokról értekezvén, megmutatta, hogy átértette a középkor helyhatósági szabadságainak feladatát, s a római maradványoknak a felmerülő uj népek által eszközölt hóditásokba való elvegyülését; s jóllehet az illy hóditásokat csak annyiban ismerte el, mennyiben azok királyi engedmények által hitelesittettek, mindazáltal utat mutatott a harmadik rend eredetének föltalálásához, olly módon, melly bizonyosan megnyerendette a forradalmárok tetszését, ha könyvekkel foglalkozhattak, vagy hihették volna, hogy szerzetesek könyveiben szabadsággal lehessen találkozni. Felbátorittatván általa, Lézardière kisasszony (—1835), a szövegeket akarta beszélni engedni [1]); de ezek meg csonkitva és egymáshoz közelebb hozva, a szerzőnő kénye sze-

[1]) *Theorie des lois politiques de la monarchie française*. 1790–92.

rint beszélnek, ki egyébiránt mindazt mellőzi, ami kinyomatosat és jellegzőt talál azokban. Ő minden maradványát visszautasitja a római intézményeknek, mellyektől még Nagy Károlyban is iszonyodik; s az uj müveltség szerzőiül a frankokat tartja, kiknek szabadság-eleme győzedelmeskedik a császári zsarnokság fölött, elnyomván és kiirtván a gallokat, hogy ujjászülje azokat.

Montlosier Ferencz (1755—1838), a Bourbonok alatt a Franczia monarchia történelmét tette közzé, melly, középhelyet foglalván Montesquieu, Dubos, Mably, Boulainvilliers rendszerei között, tagadja a hóditást az V. században, megengedi azt a XII-ikben, s szemrehányást tesz a községeknek és királyoknak, hogy csonkitják a nemesség jogait. Észrevette tehát, miszerint a régi nép küzdelemben volt az ujjal; de a frankok, vagyis a nemesek, a kiváltságosak pártjára állván, kezére játszott a forradalom-ellenes áramlatnak. Mások ellenkező megoldással lépnek elő, úgy tüntetvén fel a forradalmat, mint a győzők és legyőzöttek küzdelmét, de mellyben a nép fiai azzal dicsekedtek, hogy ők a régi legyőzöttek, miután most ők voltak a győzők. Thierry Ágost (1795—1856) a szabadságot nem a királyok engedményezéseiből, hanem a kézmüvesek erőkifejtéséből származtatja, kik a községeket alapitják; s illy módon a jelen nemzedéket a mult névtelen nemzedékeivel köti össze. Ez eszmét két tényben tanulmányozta ő, mellyek egy azonos forradalmat képviselnek: a német törzsek megtelepülésében Gallia földén, s a normandokéban a britt szigeteken, melly utólsó hóditásuk volt a barbároknak. A gondolat ujsága, a tisztelet, mellyet e kitünő szenvedő keltett maga iránt, ki, miután majdnem minden érzékét elvesztette, az akarat makacsságát mégis megtartotta; a támasz, mellyet az a szabadelvü áramlatnak nyujtott, nem engedték figyelembe venni, vajjon ama rendszer nem tulajdonit-e tulságosan sokat a fajoknak, milly sok kérdést hagy megoldatlanul, s menynyire ártottak annak a vallástalan előitéletek [1]) s a gyülölet az angol alkotmány iránt, melly mintául látszott szolgálni a francziának.

Guizot akkor kezdett irni, midőn az encyclopaedisták még nem vesztették el népszerüségöket; miért is tiszteletben tartja azokat, s Gibbon egy uj kiadásában némileg ugyan czáfolja öt, de a lehető kimélettel; egyébiránt, menten a gyülölettől és lelkesült-

1) Legkiválóbb példa canterburyi szent Tamás ügye.

ségtől, a válogató bölcsészetet s a közérzést a történelemre alkalmazza; keresi az átalánosságokat ama középkorban, mellyben csak zürzavart szoktak látni; fölfedezi ott a társadalmi alakulás és ujra alakulás okait, s az egyházi szervezkedés hatályát. Szerinte a müveltség nem egyéb, mint a társadalmi és értelmi állapot együttes fejlődése az eszmék és tények benső összeköttetésében. Napjainkban a tudomány tényeken alapul s a mostani müveltség uralkodó eleme a tudomány, vagy az eszmék mozgalma (Doctrinairek). Bár tökéletlenek, amaz olvasmányok nem keveset tettek a történeti látkör kiszélesbitésére, s annak feltüntetésére, mint törekszik az ember, hajtatva az erő és hiszemek által, mindig tökéletesebb állapot után, hol képes legyen kifejteni az értelmiséget, az érzelmeket, a tevékenységet.

Szerencsétlenségre azonban, miként minden egyéb, a történelem is fölvette a rögtönzés és vitatkozás szinezetét; s a müvek, mellyek Franciaországban legnagyobb zajt ütöttek, vagy felolvasások, mellyekről föltételeztetik, hogy a hallgatóság által ihlettettek s a gyorsirók által gyüjtettek össze, vagy levelek, vagy ujságczikkek: mi kimenti a figyelmetlenséget és fogyatkozásokat, s megsemmisiti ama bizalmat, mellynek alapja csak az elmélkedés és türelem lehet. Igen kevesen vannak az irók, kik valamelly terjedelmes müvet összeállitani és rendezni, egy rendszert felkarolni, azt sok köteten keresztül s érdekes és bő beszéddel fentartani képesek volnának. Barante a Burgundi herczegek történelmével kezdeményezője volt a leiró iskolának; mi csupán alak, nem pedig lényeges ujitás; és sokan visszaéltek a festőivel. Mások idegen országokra forditották figyelmöket, miként Villemain Cromvell, Guizot az angol forradalom s Carrel Armand az angol ellenforradalom történetével, melly a katona férfias egyszerüségével s bátor modorban van irva; s mindnyájan czélzásokat tesznek a franczia forradalomra s a restauratio igazságtalanságaira, mellynek bukása fölött örömüket fejezik ki. Thiers, a Franczia forradalom történetében, első volt, ki felhagyott annak káromlásával, igazolni igyekezvén azt a végzetesség egy nemére mutatva, mellynél fogva egyik tény kikerülhetlenül foly a másikból, s az emberek véghez viszik, mit az idő és körülmények hoztak magukkal; úgy hogy, besodortatva az örvénybe, elvesztették ama szabad akaratot, melly legfensőbb ajándéka természetünknek. Szükséges volt tehát a sok vér; lehet, hogy bün is követtetett el, de az inkább a körülmények, mintsem valamelly egyed büne vala: s ez

ítéletváltoztatást elfogadta az ellenzék, melly illy módon a XVIII-ik századhoz tért vissza; s megindult ezen ujitás, melly mentségből istenitésbe ment át, melly a tényeket imádtatta nem a közérzületet s az erkölcsi törvényeket, s minden vétek iránt engedékenységet keltett; honnan az ingadozás a szellemekben s a gyengeség a lelkekben.

Thiers nem törődött az idegen kabinetekkel, hanem a szószék beszédei fölött elmélkedett, elevenen rajzolta a pártok viszontagságait, s terjedelmesebben a csatákat; úgy hogy az ifjak, kik ama korszak felől sokáig az ő erőteljes irataiból fognak maguknak tudomást szerezni, fődolognak fogják hinni a hadi mozgalmat, mi pedig egészen esetleges volt. Munkája a Consulság és Császárság fölött nem számittatik a történelmi munkák, hanem a közigazgatási gyakorlatok közé; azonkivül hogy czélja visszaállitani becsét az erőnek s igazolni minden tényét a hősnek, felhagyva a végzetesség és jó siker régi fogalmával, s uj diadalokat készitve, saját kárára, a harcz szellemének.

Mignet könyvére, melly tömörebb és egyenletesebb, csupán barátjáé vet árnyékot. Buchez és Roux, a Franczia forradalom parlamentaris történetében, a társadalom alapjait érdeklő jeles viták kivonatát gyüjtik össze, s olly nézletekkel vizsgálják azokat, mellyeket a világ még nem fogadott el, mert megelőzik azt. Ama tényeket monarchikus eszmékből kiindúlva beszélni el, annyit tesz, mint holtaknak beszélni: valódi társadalmi vétség isteniteni akarni az emberi szellemre nézve legútálatosabb látványt (miként Chatam mondá) az erőt megfosztottan a jogtól, miként ezt ujabb időben némelly történeti müvek tették, mellyek az emberiséggel Robespierre és Danton oltárai előtt hajtatnak térdet. Ennyire vitte a tapsvágy magát Lamartinet is a Girondisták-ban, ki aztán pénzszükségből s hogy igazolja magát, kénytelen volt megirni a 48-iki forradalmat „korunk igazolásának czéljából az utókor előtt;“ melly munkájában egyik szólamot mindig másikkal igyekszik jóvá tenni olly módon, hogy minden pártnak hizelegjen [1]). Nála a zaj, a szájaskodások mind szépen elsimúlnak, s összhang-

[1]) *La Révolution avait fatiguée la France et le monde de ses debats, de ses convulsions, de ses grandeurs et de ses crimes . . . La France était passionnée pour le despotisme d'un soldat de génie; je dis génie, mais je m'explique, sat.*; 8. lap. L forradalmat ő váratlan eseménynek nevezi, mellyben senki sem vétkes, senki sem ártatlan.

ba olvadnak: ha nem mozditja is elő a jót, de roszra sem vezet, azonban meghamisítja a közérzelmet az által, hogy vigyázatlanságnak kereszteli a társadalmi gonosz cselekedeteket, s hősöknek a hóhérokat.

Francziaország gazdagsága még mindig a Memoire-okban áll, mellyekben, különcz események és számos tényezők között, ha nem helyes, valódi, ha nem új, élénk benyomásokkal találkozunk. A Napoleonra vonatkozók, mellyek, legnagyobb részt a restauratio utólsó éveiben tétetvén közzé, miként minden egyéb, ellenzéki szinezettel birtak, jobb oldaláról, de egyszersmind gyengébbnek festették őt; mert, a Bourbonokkal akarván ellentétbe állitani, úgy mutatták őt be mint jó, bizalmas, szellemdús, s nem mint megdönthetlen akaratú embert, miben nagysága rejlett [1]). Legtöbb figyelmet érdemelnek, mellyek Szent-Ilonáról kerültek ki, daczára annak, hogy nem egészen hüek, mert emlékből mondoltattak és gyüjtettek össze, s ollykor tervszerüleg füllentenek és változnak, mert változtak a körülmények s gyakran a nehezteléssek. Az utókor csupán a Memoireokban fogja kereshetni, mit egyetlen korbeli sem volt képes nyujtani: egy félszázadot, melly annyiszor cserélt bálványt és neveket; egy monarchiát, melly bitófa alatt ér véget, egy másikat, melly három nap s egyetlen város forradalmával kezdődik, aztán néhány vidék zenebonájában tünik el; egy megkoronázott nemzetet, felmagasztalt és ledöntött szószékeket, trónvesztett reményeket, ugyanazon bitófát ellenkező kisérletek részére felállitva; soha nem hallott szerencsét és páratlan szerencsétlenségeket, hatalmakat, mellyek egyike a másikat veri le, s mellyek alig hogy elfoglalják helyöket, már kárhoztatást vonnak magukra; a köztársaságot, a császárságot; a restauratiót, egy új forradalmat, egy új köztársaságot, mellyeknek alig van idejök kimondani nevöket az emberiség felszólitására s el tünni.

Ez utóbbi évek alatt Francziaországban özönével tétettek közzé a nemzeti és idegen történelmek: némellyek népszerüsitet-

[1]) Schlosser Heidelbergben összehasonlitotta a Napoleonra vonatkozó temérdek emlékiratokat, olly módon helyezvén egymásmellé az ugyanazon tényeket illető elbeszéléseket, hogy egyik elbeszélő kiigazitsa a másikat. Igen fáradságos módszer, mellynek eredménye legtöbbnyire bizonytalanság s kétségbeesés az igazságról. Ugyanilly természetü **Desmarais** könyve is: *Etudes critiques des historiens de la Révolution française, ou Histoire des histoires de cette Révolution.* Párizs, 1837.

ték a németek fáradságos buvárlatait; mások a pártok eszközévé tették magukat, hogy azokkal együtt meghaljanak; gyakran kimagyarázhatlan könnyelmüség jár azokban karöltve a fáradságos tanultsággal és szerencsés jóslatokkal; általában igen eltávoznak ama józanságtól, melly lényeges a történetelemben, s regényes részletekben és pindari repkedésekben telik kedvök, mellyek kifárasztják a szellemet s alászállitják a bizalmat. Louis Blanc Tiz év történelme, melly a köznép s a társadalmi kilátások iránt fitogtatott szeretettel édesget, rendszeres befeketitése az 1830-iki forradalom által teremtett kormánynak, makacs rágalmazással amilly képtelennek ép olly istentelennek igyekezvén azt feltüntetni; eltorzitja az egyidejü tényeket, hogy bizonyos társadalmi elvek támogatására kényszeritse azokat; felkarolja és okadatolja a szenvedélyeket, mi mindig könnyü dolog, ha valódi nehézségekkel nem kell szembe állani. Montalembert, Szent Erzsébet életével, uj tért nyitott, mellyen sokan követték: de keveseknek adatott ugy értelmezni a legendák és szent hagyományok egyszerü nyiltságát, hogy az ajtatosság épüljön, s a világ mégsem botránkozzék meg rajta.

Olasz történészek.

Botta Károly, a canavesei San Giorgioból (1757—1837), inkább az irodalmárok mint történészek közé számitandó. Amerika függetlenségi küzdelmét irván le, mellynek mind férfiai mind dolgai idegenek voltak ránézve, méltóságosan mert harag és pártoskodás nélkül tette azt; s mert, még bizalmatlan lévén önmaga iránt, nem vagdalózott olly merészen. Olly országban települvén meg, hol a sajtó nem viselt békókat, bourboni ihletéssel irta le Olaszország történetét 1790-től ujabb időkig; aztán már öreg korában, csupán négy év alatt, két és fél, eseményekkel teljes század történetét adta, mellyek mindenike évek fürkészetét igényelte volna. Ő azonban, biztos lévén már hirnevéről, szónoklati böngészetet csinált abból, melly sovány a dolgokban, s nem dicséretes a szavakban. Szerinte a középkor „szerzetesek és tudatlan várkáplánok hitvány krónikáinak eszelős és összekuszált kora; nyomorult idő, mellyben a jövő élet igéretei és fenyegetései szabályozták a társadalmi gépezetet.“ E zürzavarba a nagy olasz triumviratus visz be némi gyenge fényt; aztán kiárad a világosság a Medici-k jeles családja által. Hogy e nagyságból miként származott Olaszország szolgasága, ő nem tartotta kötelességének elbeszélni, nem is mutatja, hogy felfogta volna; hanem leirta az ország dicstelen szenvedéseit 1534-től a forradalomig. Ellensége az idegen

fennhatalmaknak, a mieinkben sem lát egyebet gyávaságnál és vadságnál, mig el nem buknak; melly esetben mindig bökezü a sajnálkozásban, mentségekben, magasztalásokban. Az egyedüli nagyságot, melly Olaszországnak megmaradt, nem ismerte; a pápákat mindig ugy tekinti mint annak dögvészét; a trienti zsinatról gunyosan beszél, hasonlóan Sarpihoz, kit másol; a szerzetesekben csak henye fosztogatókat, vagy ravasz csalókat lát. Végül a fejedelmek, a bölcsészek és jansenisták által sugaltatva, bámulatos haladást inditottak meg Olaszországban, midőn egyszerre csak fölmerült a jacobinusok csordája, vezéreltetve egy szerencsefi által, ki mindig hibázva, mindig győzött. S Botta szemében az egész forradalom csupa gyávaság, vagy vadság; dühöng a katonai közigazgatások sóvár tulsulya, s a franczia eszelősségek eszelős utánzói ellen; mégis ama mulékony eszelősködések leirásával foglalja el müve legnagyobb részét; egy nap ünnepélye vagy valamelly felmagasztalt badarságai hosszu lapokat rabolnak el tőle, mialatt hallgatással mellőzi egy ország alakitását, melly az ellenségek szemében is bámulatos [1]); alig látszik tudomással birni a felől, hogy egy olasz hadsereg harczolt Német, Spanyol, Olasz, Oroszországban; Buonaparteról haraggal beszél, melly megvetéshez hasonlit: pedig hát Napoleonnak tetszésre kellett volna találni Bottanál, ki „nem szereti a megfelezett kormányokat" vagyis amaz alkotmányokat, mellyek ellen annyira dühösnek mutatja magát, hogy „Olaszország nemzeti gyülekezeteit dögvészeknek" nevezi.

Olaszország iránt megvetéssel viseltetik, kivéve Piemontot; megveti Európát „az eszelőst, a vadat, a nyomorultat" s nem hiszi „hogy a világon volna annál eszelősebb föld;" megveti az emberiséget, s nem hisz a tökélyesedésben, sem az észben, vagy részvétben: „vadállati düh tartja fen az emberiséget, s az ördög vonszolja azt maga után; . . . . s örült, ki a mostani emberek között üdvös magvakat akar elhinteni."

Mindezekért szigoru számot kellene tőle kérni, ha mutatkoznék nála ama fogalom és érzelem-egység, melly komoly szerzőt, bizonyos megfontolt czélt, és hatásos müködést árul el. De az ő káromlása vagy gunyolódása csak iskolai gyermekjáték; ugyanazért tetszenek neki a rendkivüli vagy iszonyu események, mint

[1]) Colletta azt akarná, hogy „egy nép állapotára vonatkozó okmányokat ne a forradalmak, háboruk, uralmak, hanem a *készséggel végrehajtott és lelkiismérette vált törvények* képeznék." Storia. VIII.

festőbbiek, s illy esetben nem törödik azzal, hogy megválaszsza a dolgokat; „kiterjeszkedik, hol már kész anyagokat talál:“ kitünő lévén a külső dolgok leirásában, hosszasan foglalkozik a katonai menetekkel, csatákkal, földrengésekkel, éhségekkel; s bámulatosan könnyit magán „a sors, a szerencse, az elvekhezi visszatérés“ s más e féle kényelmes szólamokkal. Olaszország történetét senki sem fogja tőle tanulni akarni: de minthogy ama könyv az irmodor csinja s a szólamok változatossága által mindig ajánlandja magát, helyén lenne józan jegyzetekkel figyelmeztetni a tény-hibákra és szabadság-ellenes véleményekre, nehogy a tapasztalatlanok föltételezzék, miszerint igazság-szeretettel van irva, s tanulmánynyal melly kutatja, itészettel melly megkülönbözteti, nyiltsággal melly kifejti azt; nehogy kik bámulni fogják mint szónoklati szerzeményt, elsajátitsák a sok hamis véleményt és meggondolatlanságot, mellyek könnyen előitéletekké nőhetnék ki magukat [1]).

E jelesen kivül, Olaszország kevéssel járult a történelemhez [2]); s már az is sok, ha tett valamit. A szónoki kifejezés-mód, fényes példák által ajáltatva, ártalmára vált az elméknek, mellyek virágokkal szolgáltak ott, hol gyümölcsöt vártak tőlök. Manzoni Sándor egy értekezése a longobard történelem fölött átültette hozzánk a franczia eszméket, vonatkozólag a hóditásra és a győzők és legyőzöttek között létező viszonyokra; melly nyomokon aztán más tágasabb körre terjesztette ki munkálkodásait. Sokan foglalkoztak helyhatósági történetekkel, de csak kevesen kezelték azokat uj modorban, s olly czéllal, hogy a részletesekben kutassák az átalá-

[1]) Scipione Maffei, *Verona illustrata* 1732, czimü munkájának előszavában irja: „Ki nem azért vesz kezébe valamelly történetet, hogy magát tökélyesitse, vagy hogy a közjót előmozditsa, hanem csupán tudvágyból, s nem hogy előre lássa a veszélyeket és bajokat, mellyeket az emberi dolgok és idők átalakulása és változása előidézhetnek, sem hogy a példák biztos szabálya szerint tegye meg azok ellenében elővigyázati intézkedéseit, hanem csupán hogy élvezze a választékosság és irály gyönyörét; az illyen lemond annak legfontosabb hasznáról, nem fogja fel annak fő czélját, s az élet és kormányok mesternőjétől semmivel sem huz nagyobb hasznot, mint egy festményből vagy a zenéből, t. i. mulékony s majdnem gyümölcstelen gyönyört.“

Nem uj tehát a vétség, mellyet mestereink nekünk felróttak, a miért az irodalmi müvekben a szabályokhoz való hüségen s a szép gyönyörködtetésén kivül valami mást is kerestünk.

[2]) Kik méltóknak látszottak nekünk, idéztük és megbiráltuk e munka folyamában: szolgáljon ez figyelmeztetésül azoknak, kik feledségről vádolnának bennünket.

nos mozgalom okait vagy példáit. A gyüjtemények, mellyek a megelőző században vették kezdetöket, jobb felfogással folytattattak; s a leghatározottabb kárhoztatásul fognak szolgálni ama sokakra nézve, kik nálunk még mindig az elárult czélokat és haragokat imádják. Korunk történelmét lehetetlen volt megirni Olaszországban, mig el nem némultak a személyes benyomások, a pártneheztelések a családi érzékenykedés, az osztályok előitéletei, mellyekkel hogy valaki szembeszálljon, ritka bátorságra s önfeláldozásra van szüksége, melly hősiesnek nevezhető, mert azt érinti, mi az embernek legkedvesebb, a tulajdon jó hirnevet. Egy, melly zajt ütött, elavult vagy szolgai vagy haragos eszmékkel táplálkozott, elkülönözte magát a néptől, s nem volt rá gondja, hogy oktassa a jövőt az igaz és hasznos tudományában, a munkás testvériségben, melly az összes olasz reménység egyedüli alapját képezi. Ime ez az oka, hogy a próba napján annyira kisebbeknek találtuk magunkat önmagunknál, s hogy elvontságokban tévedeztünk tapasztalat hiányából.

Ki ez itéleteket szigoruaknak találná, nevezze meg nekünk a történelmeket, mellyek megvilágitották az értelmet, felmelegitették az érzelmet; mondja meg, miért nem adnak semmit az idegenek a mieinkre, vagy miért becsülik azokat, mellyek honi nyegléink részéről csak megvetésben részesültek; miért fogadtatnak saját hazánkban is olly hanyagul a nemzeties történelmi munkák, mig felfoghatlan könnyelmüséggel fordittatnak le mindazon nyomoruságok, mellyek Francziaországban olly nagy bőségben teremnek; honnét van, hogy némelly szemtelenek vagy tudatlanok elég vakmerők hamisat állitani, hazug tanukkal, elferditett okmányokkal fellépni, s megnyerik az Ujságok tetszését, sőt tudós hirnévre tesznek szert. Olaszország még várja a történészt, ki őt a jövőnek egyedül megfelelő utra téritse, ama férfias mélabuval, melly a mélyen érző lelkek sajátja; ama nyugodt bátorsággal, melly olly személyeknek és pártoknak is meg tudja mondani a kellemetlen igazságot, mellyeket tisztel; s szembe szállva az őszinteség veszélyeivel, mik nagyobbak olly országban, melly nincs ahhoz szokva s hol a szószék álbölcselkedők részére van fentartva, nem tekinti, milly rokonszenveket és nehezteléseket fog fölkelteni, nem fél a tapsoktól, mellyek rágalmakat idézendnek fel ellene, ama viszálkodásokban, mellyeket a hatalmasok üldözése vagy az élvezők áskálódásai fognak okozni, kiknek törvényök a nagyitás, s dicsőségök az alkalmazatlan elvontság.

Anglia jóval hátramaradt a mult század legjelesebb történetiróitól; s azon egy iránt, kivel dicsekszik, szigorunak kellett magunkat mutatni. A positiv elfojtja ott az érzelem tiszteletét, melly annyira szükséges a mult megértéséhez. Europa évkönyvei (1840, 9 köt.) a franczia forradalom kezdetétől 1815-ig, a skót Alison Archibaldtól, főleg az angol parlament vitáinak körülményes elbeszélése miatt érdemelnek figyelmet, mi iskolául szolgál azoknak, kik hazájuk sorsára befolyást ohajtanak gyakorolni. Carlisle Tamás [1]), ki most annyira foglalkoztatja Angliát, angol-német, homályos irályban, melly telve van formulákkal és képmásitásokkal, s vegyüléke a gunyornak és drámának, a legnagyobb katastrophákat enyelgő hangon beszéli el; megközelithetlen a lelkesültségnek, hódolattal tekint a végtelen tragoedia nyomorult szereplőire, mellyet ő a Bastille, Constitution, Guillotine czimü szakaszokra oszt fel [2]).

Spanyol történetirók.

Spanyolország háborúja nemes tárgyat szolgáltatott a spanyol gróf Toreno Józsefnek (—1863); ki hatásosabb leendett ha rövidebb, s ha inkább a benső emelkedettséget és mélységet kereste volna, mintsem ama kitünő elődeinek alakját, kik az emberi élet fenségét rajzolták. Don Manuele Quintana a classikusok modorához tartva magát egyszerü, ügyes, folyékony prózában irta meg a Hires spanyolok életrajzait. Navarrete Ferdinand a spanyol hajózók viszontagságait beszélte el, gazdagon felszerelve érdekes okmányokkal. A sevillai Lista Albert tultesz rajta a történeti értékszabás mélységében. Említésre méltók még az Inquisitio évkönyvei egész 1834-ig, midőn el lőn az törülve; és Spanyolország törvényhozási történelme a góthok uralmától kezdve napjainkig; mint szintén igen sok okmány a multról. Martinez de la Roza a Század szellemében politikai és bölcsészi rajzát adta a jelennek. — Balmes Jakab, a Protestantismus összehasonlitva a katholicismussal, tekintettel az európai müveltségre, czimü müvében, jól megfelelt Guizot munkájára.

Orosz és német történetirók.

A svéd Lindberg [3]), ki halálra itéltetett, aztán királyi kegyelem utján szabad lábra helyeztetett anélkül, hogy megtörte

[1]) *The french revolution a history.* 1840, 3 kötet.

[2]) Lásd e könyv végén a *Felvilágositó jegyzeteket* P) alatt.

[3]) *Bidrag till sveriges historia efter den 5 november* 1810. Stockholm. 1839.

volna a büntetés vagy a kegy, a legnagyobb szabadsággal mondott ítéletet Bernadotte kormányáról. Oroszország kezdetleges történelmét kitünöen tárgyalták Schlözer és Krug; az oroszok közöl sokan foglalkoztak a napoleoni háborukkal; Bulgarin Oroszországnak egy politikai, statistikai, földrajzi és irodalmi átnézetét adta (1837); Ustrajolof egy törtelmet irt; ebben ő ugy tekinti Nagyoroszországot mint központot, melylyel szükségképen egyesülniök kell Kis-, Vörös-Oroszországnak, Lithvaniának.

Németország öntudatosan és kitartással folytatta tanulmányait. A franczia műveltségtől, mellynek addig hódolt, önállósitani kezdette magát a napoleoni betörés idejében, mire eszközül szolgált Arndt és Jahn publicistai iskolája. A közjog tökéletesebb ismerete nagy hasznára szolgált a történelemnek, melly azon nyugszik; s hála Runde, Danz, Mittermajer, főleg pedig Eichhorn Fridrik Károly [1]) munkáinak, sok homály el lőn oszlatva a társadalom fokozatos haladása körül a jog terén, mellynek régiségei viszonyitva a különböző népekhez világittattak meg. Együttesen a közjogi és politikai tárgyakkal, régi költemények, legendák, emlékek, városi, helységi, testületi rendeletek után is kutattak [2]). 1812-ben Grimm Jakab és Vilmos testvérek fölfedezték a Hildebrand és Udebrand czimü költeményt; s e nemzeti ének, megtapsoltatván a visszahatás ama korában, ösztönül szolgált a tanulmányokra.

Jakab, Német nyelvtanában (1819), tizennégy nyelvet (idioma) hasonlitott össze, mellyek mind egyenlő törvényekre vitettek vissza; aztán a Német jog régiségei-ben (1828), régi szerzőkből, barbár codexekből, levelekből, kimutatta a német népek kezdetleges törvényhozását; végre a Német Mythologiával (1835), befejezte a germán világ ujból szervezését. Vilmos, a Runokra vonatkozó kutatásaiban (1821) a régi németek betürendes irásáról tett bizonyságot; s a Hősi hagyományban (1829) egy nagy északi korszakot fűzött össze, mellynek a Niebelungok csak episodját képeznék. Akközben Gans,

---

[1]) A köz és magán jog története.

[2]) Elég megnevezni a két Schlegelt, Tiecket, Görrest, Von der Hagent, Docent, Benecket, Lachmant, Walkesnagelt, s másokat; a *Költői irodalom történetét* Gervinustól (1835), ki aztán gúnyirászatra adta magát, s Ronge szakadárságának lőn bajnoka; Wachler értekezési folyamát a *Nemzeti irodalom története fölött a középkorban* (1830). Különös figyelmet érdemelnek Pertz Henrik rendkivüli pontos *Monumentá*-i.

Philipps, Klenze, Zöpfl, Waitz a német jog mélyére hatoltak, s ugyanazon alapokat találták ott, mellyeken Róma, Görögország, India joga fekszik; az értelmezetek, mellyeket Rask és Geyer a scandinav régiségeknek adtak, új fényt vetettek a német régiségekre s a költözésekre. Azonban a tudós hazafiság sokakat tévútra vezetett annyira, hogy mint bevégzett hősöket festették a Genserikeket, Alarikokat, Odoakereket, s irigylendőnek a német törzs vad nagyságát, mielőtt a római betörés s a kereszténység eltéritették azt tulajdon tehetségei szabad kifejlesztésétől, melly talán fensőbbé nőtte volna ki magát Athene és Róma műveltségénél. Másokat a rendezetlen gondolkodásmód arra birt, hogy kétkedést vigyenek a történelembe, melly az emberiségre legnagyobb befolyást gyakorló tényeket sem kímélte.

Gatterer nyomába Eichhorn Gottfried, Beck, Spittler léptek, melly, utóbbi az Egyház s az európai államok történetét irta meg; Woltmann és Menzel nagyobb alapossággal folytatták Becker Világtörténelmét, kiket ismét Schlosser mult felül tényismeretekben s magasabb nézletben [1]). A bölcsészi eszmék és politikai itéletek, mellyeket Pölitz, Hapfer, Mayer, De Eggers, Jenisch, Gruber Carus, Breyer, Luden, Schneller szellőztettek, Heeren Arnold (—1842) által összegyüjtettek. Rotteck, Egyetemes történetében, melly annyi kiadást ért, a népek sorsát a természeti joggal s a politikai reformokkal vagyis a szabadság és közjó érdekeivel veti egybe; de szárazan és sok előitélettel. S ö és Dahlmann az örökösödési trónokat védelmezik, de tanácskozó gyülekezetekkel. Sokan értekeztek a középkorról [2]), Wilken a keresztes hadakról, Rancke a XVI. és XVII. század german és német népeiről; Raumer a Hohenstaufokról és Európáról a XVI. század után. Korunk történelmét Saalfeld, Hormayr, Münch irták meg; a forradalmat s az egyidejü eseményeket sokan elbeszélték. Az európai évkönyvek 1795 után, mellyeket Posselt (—1804), az Augsburger allgemeine Zeitung alapitója, tett közzé, s az 1832-iki dieta elnyomott, említést érdemelnek mint történeti okmányok; úgyszintén Venturini Krónikája, Buchholz Minervája, Politikai és történelmi lapja,

---

[1]) *Kivonata a régi világ egyetemes történetének*, IX. kötet; *A világtörténete, egyetemességben előadva*, XI. kötet, melly a XIV. és XV. század eseményeit foglalja magában; s a *XVIII. század története.*

[2]) Lásd VIII. könyv 36. lap.

Malten Világismertetése, Zschokke Egyvelegei a világ legujabb állásáról, mellyeket a korunkra vonatkozó Hagyományok követtek.

Schmidt Mihály a terjedelmes Németek Történelmében (1778—93) nélkülözi az alaposságot és kiható itéleteket, mint szintén Krause, Risbeck, Heinrich, Westenrieder is, bár némelly részben dicséretet érdemelnek. De a visszahatás után a napoleoni zsarnokság ellen, nem csupán a birodalom bizar alkotmányának lassankénti kifejlését s az uralkodók családfáját kutatták többé, hanem a nép életét is az ő különböző alakjaiban, honnan a német nemzet szelleme szülemlett. Menzel Wolfgang története élénk de szavalatos elbeszélésében gyülöletet lehel a franciák ellen. A hazafias tulzsás a szós Ludennel mindent tökéletesnek láttat. Pfister Keresztélynek, ki Svédország történetében gazdag tényekben és jó szellemben, nem olly jól sikerült Németország története (1830—35), mellyben különös tekintettel van az oktatásra. Nincs város, mellynek nem volna saját történetirója; sőt egyes helységek, kastélyok, testületek sem kerültek el a figyelmet. Möser Justus volt első, ki Osnabruck történetével a nemzeti jogra forditotta a fürkészeteket. Aj schweizi szövetség történetét, mellyet Müller János a források türelmes vizsgálatával, eszmegazdagsággal s a szabadság nemes szeretetével kezdett meg, s Monard és Guillemin folytattak, Zschokke Daniel (—1848) népszerüvé tette, épugy mint Bajorországét. A Hanzaszövetség története Sartoriustól, Poroszországé Voigt és Lanzizolltól, a különféle német államok eredetét, a középkor szabad Ligáinak alakulását tárgyaló Kortumtól, és sok mások, megismertetnek a városok állapotával átalában vagy némellyekével különösen.

Régészek.

A régiséget jeles régészek [1]) értelmezték, s főleg a két dán Niebuhr, kiknek egyike (—1815) Arabiát, másika (—1831) az ős római alkotmányt világitotta meg. Nincs olly idegen nép vagy idő, melly a németek által vizsgálat alá nem vétetett volna [2]);

---

1) Heyne, Winckelmann, Meiners, Manso, Böckh, Böttiger, Wolf, Thiersch, Voss, Creuzer, Müller Ottfried, Ernesti, Hülmann, Gruber, Uckert, Wachsmuth.

2) Leo, Schröckh, Le Bret az olasz történelmet tárgyalták; Schmidt, Aschbach és Fessler a spanyolt; Gebauer a portugalt; a franciát Schröckh, Menzel, Woltmann; az angolt Sprengel, Woltmann, Heinrich; a scandinavot Schlözer, Rühs, Monc, Gräter, Gebhardi, Suhm, Wagner, Hüllmann; az oroszt Schlözer, Müller, Evers, Storck, Bacmeister; a lengyelt Jekel, Spazier, Wagner, Brohm; a magyart Gebhardi,

minden vitának, vagy müvészetnek, vagy találmánynak akadtak ott értelmezői; s a monographiákban azon előrangot érdemlik, mellyet a francziák a Memoireokban [1]). Az egyházi történelem különös fontossággal bir ott, hol naponként különböző hitfelekezetü egyetemek, népek, törvények állanak egymással szemben [2]). Továbbá történelmi és diplomacziai anyagokat készitettek elő, s azok ismeretét könnyitik a Regesták, mellyek valamelly idő, család vagy ország minden emlékezetesebb eseményeit kezéhez szolgáltatják a történésznek. Ha némellyek helyhatósági vonzalomból s a régészeti érdekességek mint való izlésből apróságokban merülnek el, az egyetemes történetirók dolga a megválasztás. Az ábrándos és rendszeres szellem okozza, hogy ollykor a legfáradságosabb kutatások tényleges értéke elvontságok és eszmeiségekben párolog el.

Orientalisták.

A keleti tanulmányok, mellyek, miként láttuk, már a megelőző században a leggazdagabb történelmi forrássá váltak, nagyobb mérveket öltöttek, midőn a béke visszaállitotta a tudósok között az érintkezést. Schultens Albert [3]) volt első, ki a héber nyelv tökéletes megismerésére a többi semi nyelveknek, különösen pedig az arabnak ismeretét hirdette szükségesnek. 1810-ben Sacy Silvester egy arab nyelvtant tett közzé; s mig kezdetben a leg-

---

Engel, Fessler, az uj görögöt Fallenmeyer, Thiersch, Schlosser, Wilffen; a poroszt Kotzebue; az osztrákot Hormayr, Cöphelberg, Meynert, Lichnouski; az angolt Dahlmann, ki utóljára Francziaország forradalmát irta le; Heeren és Uckert egy történelmi gyüjteményt inditottak meg (1809), melly még most is folytattatik.

[1]) **Funk**, *II Fridrik császár, és Ajtatos Lajos élete*; **Hurter**, *III. Incze élete*; **Voigt**, *VII. Gergely élete*; **Kortum**, *I. Fridrik élete*; **Boettiger**, *Oroszlánszivü Henrik*; **Pfister**, *Würtembery néhány herczegének élete*; **Aschbach**, *Zsigmond császár élete*; **Münk**, *Sickingen Ferencz élete*; **Buchholz**, *I. Ferdinand története*; **Moeler**, *Athanáz*; **Preuss** *II. Fridrik porosz király élete.* Brockhaus 1816-ban a *Korbelieket* inditotta meg, mellyek egyedrajzok; más munkákat helylyel közzel idéztünk.

[2]) A sok közül Neandert, Haset, Alzogot nevezzük, ki előszavában jó itéletet mond elődeiről; említésre méltók továbbá Stolberg, kit Kerz folytat, melly munkának 40-ik kötete még csak 1 152-ik évig jut el; Katerkamp, Rauscher, Ritter, Riffel, Döllinger, s nehány nagyfontosságú egyedrajz. Lásd Rottecket „Észrevételek a történelmi tanulmányoknak menete, jellege és jelen állapota fölött Németországban" a *Mém. de l'Académie royale des sciences morales et politiques de l'institut de France*-ban. *Savants-étrangers*, tom. 1.

[3]) *Institutiones ad fhebraiundamenta linguae cae.* Leyden, 1737.

jobb, melly Erpenius Tamásé vala (1613), alig néhány lapot szentelt a syntaxisnak, Sacy egy egész kötetben tárgyalta azt, erőteljes elemzéssel könnyitvén a héber, chaldaei, syr nyelvek benső ismeretét. Jones Vilmos (—1794) úgy tekintette a keleti irodalmat, mint végtelen összletet, mellynek rendeltetése alapul szolgálni az emberiség történelméhez, s mellynek minden része az egésznek felvilágositását segiti elő; jól felfogott czél, melly azonban még távolról sem éretett el. Mióta Schlegel Fridrik könyve az indiánok bölcsészetéről és nyelvéről (1828) ezekre forditotta a figyelmet, a németek közől Bopp volt első, ki tanulmányozta a sanscritot, s 1827-ben kiadta annak nyelvtanát, miután megbirálta volna a Wilkinsét, melly 1808-ban jött ki; aztán Londonban a sanscrit hajtogatás (conjugatio) rendszerét tette közzé összehasonlitva a görög, latin, perzsa és némettel.

A németek közől többen léptek e térre, nevezetesen Lassen, Rosen, Humboldt Vilmos [1]); Klaproth Gyula, sok utazásai után, közzétette (1823—24) a polyglott Ázsiát s az Ázsiára vonatkozó emlékeket. Franczíaországban a Convent tanszékeket emelt az arab, török, tatár, perzsa nyelveknek, mellyekhez csakhamar az örmény, chinai, malaji és tibeti járultak. Chezy Leo (—1832) volt első, ki a sanscrit mellett Európában nyilvánosan fellépett; De Guignes-el meginditotta a királyi könyvtár kéziratai ismertetéseinek és kivonatainak rendkivül fontos közzétételét; s igen termékeny lévén a keleti történelem és irodalomra vonatkozó könyvekben, hatalmas tanitványokat képezett. Remusat Abel (—1832) azt eszközölte, hogy a chinai nyelv elsajátitása nem kerül több nehézségekbe a tanulóknak mint más, az általok beszélttől különböző csoporthoz tartozó nyelvé; Pauthier, Julien, Bazin, Pavie, Biot, Sédillot sokat forditottak. A Párizsban alakult Ázsiai társaság naplója (1822) bizonysága és leltára az Európában átalánosan lábrakapott keleti tanulmányoknak.

Saint-Martin Antal főleg az örmény nyelvre adta magát, s elősegitette azzal Le Beau Histoire du Bas Empire czimü munkáját (1829—33). Pietro Mechitar di Sebaste atya, föl akarván éleszteni övéi között az értelmiség tüzét, melly elfojtatott a római

[1]) Átalánosan ismeretesek az orientalista Reiske, Michaëlis, G. Eichhorn, Hartmann, Ritter, Creuzer, Görres, Daviss Bohlen, Rhode, Plath, De Hammer, Champollion, Rosellini, Peyron, Lepsius . . . .

Egyháztól történt elszakadás után, a velenczei tanácstól San Lazzaro szigetét nyerte meg (1717), hol a Szent-Antal apát rendét helyezte el s egy nyomdát állitott, mellyből, nem különben mint a Bécsben, Konstantinápolyban, Smyrnában, Moszkvában és más orosz városokban, sőt még Madrasban is felállitottakból, elemi és tudományos könyvek s forditások kerültek ki; minél fogva mind nagyobb kiterjedést vett az örmény irodalom, melly azonkivül hogy megismertet egy eléggé fontos országgal, a szomszéd tartományokra is világot vet.

Másutt ismertettük a munkákat [1]), mellyek Aethiopiára és Egyiptomra vonatkoznak. Ez fölfedezettnek mondható; s jóllehet mindenik azt igényli, hogy külön kulcsot talált a képbetükhöz (hyeroglyph), abban mégis mindnyájan egyetértenek, hogy a kópt nyelv ismeretével kell kezdeni, mellyet azok forditanak.

Indiában a tudós angolok folytatták munkálkodásaikat, s gyakran küldenek Európába kiadásokat és forditásokat a Vedákból, a Puranákból és költeményekből: kutatják a buddhista elágazásokat: már eddig ezer kétszáz felirat, ötvenezer érem, számtalan metszvény ismeretes különböző nyelveken az ottaniak közül. Az Ariana Antiquá-ban (London 1842) Wilson mindazt összegyüjtötte, a mit csak az Indiában és Afghaniában eddig talált minden korbeli érmekre vonatkozólag tudtak. Stephenson 1848-ban a bombayi ázsiai társasághoz az indiai nyelvek nyelvtani szerkezetének vizsgálatát nyujtotta be, mellyben kimutatni igyekszik, miszerint a különbözők két nagy elemből állanak, mellyeket most a sanscrit és tamil képvisel. Észak és közép India szavainak legnagyobb része sanscrit, mig a félszigeten a tamil gyökök uralkodnak. Ebből s a néprajzi észleletekből azt következteti, hogy a brahminoknak északon megérkezése előtt, Indiát egy teljesen különböző törzs lakta attól, melly délre költözött, s hogy a népek, mellyek elfogadták a költözők nyelvjárásait, az ősi nyelvnek sajátos szólamokat és nyelvtant őrizték meg. A brahminokkal együtt déli Indiába a shatriák és vasiak törtek be, s e három fő kaszt gyakran elegyült törvényes házasságok utján. A brahmin nyelv szavai az ősi nyelvbe olvasztatván, a pracritot, aztán a kiadit hozták létre; miként a perzsa és arab szavak, hasonló módon vegyitetve, a hindostant szülték; s a latin szavak, a kelták és teutonok

---

[1]) II. könyv 571—2. lap.

által az ő kezdetleges szójárásaik törvényei szerint módosittatván, Európa jelenlegi nyelveit nemzették.

A történelem tehát a classikusokon kivül más okmányokból is volt merithető; s a sassanida érmek, Cil-Minar emlékei, Calidasa, Mirkhond, Firdussi müvei, s Dabistan, corenei Mózes, s egész indián és tibeti könyvtár léptek a történelem szolgálatába. A nyelvészek fürkészetei, nem szoritkozván többé a szónyomozásokra, hanem a nyelvek összeköttetését kutatván, világot vetettek a történelem-elötti időkre s a költözésekre.

Ennélfogva a fürkésző szem nem szoritkozhatott többé a Sinai, az Olymp vagy a Palatin látkörére. Az Áriában s Zoroaster könyveiben ősrégi müveltséggel s egy vallással találkozunk, melly a guebrik között egész mostanáig fentartotta magát; Rask kimutatta a Zendavesta s a zend nyelv[1]) régiségét és hitelességét; Burnouf Eugen, Yaçna-ra vonatkozó értelmezésében (1835) megállapitotta ama nyelv szabályait; rájött, miszerint a pali egy köznépies szójárása vala a sanscritnak, melly a buddhismussal Indiából Indo-Chinába vitetett át; s eléje tévén kor tekintetében a zendet a sanscritnak, a legrégibb nyelvjárások kiinduló pontjául az Aria magaslatait vette föl, honnan aztán a müveltség és vallás útmutatása mellett egész kelet Ázsián keresztül, a buddhismussal pedig északi Ázsiába követte azokat. Az Ariától a müveltség Mediába és Perzsiába terjeszkedett ki, melly nek titkait az ékforma irásból igyekeznek kibetüzni. Erről legelőször a dán Munter beszélt a kopenhagai akademiában 1798-ban, de kielégitő felvilágositás nélkül, mit Tychsen, Herder, Lichtenstein sem voltak képesek nyújtani. Grotefend ama feliratok nyelvét zendnek állitotta; s e nyelvet használták Rask és Saint-Martin, hogy kibetüzzenek néhányat a persepolisiak közül. Az ékalakú abc-ét aztán Burnouf állapitotta meg, semi s tulajdonképen assir eredetünek tüntetvén azt fel; melly eredményt Lassen is megközelitette.

Egyidejüleg emlékekkel is szolgáltak nekünk ama tájakról: 1840-ben Flandin és Coste a franczia kormány megbizásából bejárták Perzsiát; Ker Porter és Texier megismertették Istakar romjait; Babylon romjai között feliratokat gyüjtöttek, melyeket mindeddig nem sikerült értelmezni; 1843-ban Botta Emil

---

[1]) *Ueber das Alter und die Echtheit der Zendsprache und des Zendavesta.* Kopenhaga 1826.

nagyszerű maradványokat födözött fel, mellyeket Ninive romjainak [1]) állitottak, és sok találgatásra adtak alkalmat, különösen Raulinson részéről. Egész városok, s még gyakrabban emlékek fedeztetnek fel naponként Amerikában, mellyek azonban mindeddig némák, miként a hagyomány.

Földleirók.

A földleirás, nem névmutató és jegyek halmaza többé, szintén kötelességének tartotta számbavenni minden egyes népnél a müveltség összes elemeit; a dán Maltebrun Konrád (—1826) tényleges ismeretekkel érdeket és költői szinezetet tudott abban összekötni; a porosz Humboldt Vilmos (—1835) társitja ott az ásvány, hegy, égalj, népleirást, anélkül hogy a természeti tanok gyöngitenék költői erélyét; s Ritter Károly szilárdságot és fényt kölcsönöz az összehasonlitott földrajz nagyszerü nézeteinek, midőn meghatározza földgömbünk arczulatának jegyeit, s a befolyást, mellyet annak külalakja gyakorolt, akár a fölület természeti tüneményeire, akár az azt lakó népek költözéseire, törvényeire, főbb eseményeire. Utazók és hitküldérek értesitései mindinkább világosságba helyezik az emberi természetet, a távol titkait, a polgárosodás utait [2])

---

[1]) II. könyv 395. lap.

[2]) A fölfedezések nagyon gyarapodtak ez utóbbi időkben, mellyek közöl mi itten csak néhányat érintünk a legfontosabbak közöl.

Régi értesitésekből ugy látszik, hogy Afrikán, főleg rabszolgák szállitásának czéljából, kereskedelmi utak vezettek keresztül, de ezek nemcsak elő nem segitették a tudományt, hanem inkább akadályozták az utazókat és ismereteket. Dapper jelzett egyet, mellyet a congói portugalok jártak, Anzico és Nimiemays tartományokon keresztül; Don Sancos egy másikról tesz említést Benguela és Loango között a Mozambique keleti partján. Az angolok, kik a Foktól igyekeztek behatolni, meggyilkoltattak; s Lobo atyának sem sikerült Melindából Habechebe juthatni, daczára annak, hogy ott régi utak léteznek; és egyetlen európai sem járhatta be azt, mellyet a benszülöttek Somaulis és Berberia partjai s bensö Afrika között ismernek. Egy másik, melly ujabban fedeztetett föl, Cacondától a bensö fensik észak-nyugati részén keresztül, a fellúk, timbok, burok, mandingok és segokhoz vezet. Balbi ráhagyta magát szedetni Douville állitása által ennek egy utjára vonatkozólag.

Dél-Afrika angol hitküldérei különféle állomásokat alapitottak a parttól befelé; Livingston Kolobengben állandósitott egyet, a déli szélesség 24° 48' alatt, s 23° 32'-ra a párizsi délkörtől. Onnan beljebb nyomult fürkészeteivel, s 1852-ben Laondába jutott, melly fővárosa Angolának nyugati Afrikában, két ezer földrajzi mérföldnyi utat tévén meg, majdnem ismeretlen tájakon. Aztán nyugatról keletre fordulván, százhuszonnyolcz chilometernyi hosszu utat hagyott maga után, mig elérte a Liamye folyót, mellyen honosaihoz tért vissza, le tudta

Egyetlen tekintettel átölelni az egész emberi nemet, a részletes tényekben fölfedezni a törvényt, melly előidézi a haladást s melly azt vezérli, a mulékony eszmékből kifejteni az örök eszmét, a változhatlan igazságot kihozni az ezerféle változó alakokból, mellyek azt képviselik, szóval, a történelem valódi bölcsészetét adni, emberfölötti munka.

Másutt érintettük [1]) a munkákat, mellyek e nemben kisérleteket tettek, s mellyek ollykor annyira mennek, hogy megsemmisitik a gondviselés eszméjét. Azonban figyelemre méltó, hogy a megelőző korokban általános volt az emberiség folytonosan fokozódó hanyatlásának eszméje, s következésképen a vágy visszatérni a multhoz; az angolok forradalmukban a hébereket hozták ujból szinre; a francziák a görögöket és rómaiakat; Machiavelli csak a kezdetekhez való visszatéréssel tudott ujitani; Rousseau azt mondotta, hogy a társadalmi élet mestersége naponként mindinkább feledésbe megy. Most ellenben közös a haladás eszméje,

---

magának kötelezni a négereket, s a legjobb értesitésekkel szolgált Afrika bensejéről.

Ama földrészt illetőleg említésre méltó még Richardson, Barth és Ouverweg fürkészeti utja is északra az egyenlitőtől. Richardson Tripolisból indulván ki 1850-ben, miután Sudanba jutott volna, meghalt Kukában Bornou fővárosában. Két porosz társa Afrika szivéig nyomult, s Ouverweg szintén Kukában halt el. Barth hosszabb ideig tartózkodott Tombuctuban, s már holtnak hitték, midőn 1855 ben Marseillebe érkezett. Vogel Eduard, ki őt elérte, első hatolt be a fellahk birodalmába.

A *Plejade* nevü angol gőzös 1854. májusban a Niger folyóra bocsátkozott, megerősitette ennek a Benue folyóval azonosságát, s kétszázötven angol mérföldnyire nyomult beljebb minden más utazónál az afrikai szárazföldön; s hatvanhat hajós közől egyetlen egy sem veszett el, s hat hét alatt Angliából egész odáig jutottak. Mások azalatt a N'gami tavat födözték fel; s Livingston első tette meg az utat az atlanti partoktól az indiai ocean partjaiig.

A katholikus hitküldérek szintén tesznek közzé útleirásokat, és pedig a közép afrikai missiók elömozditása czéljából alakult Mária társulatbeliek Ausztriában, az afrikai hitküldérek társulata pedig a *Propagazione della fede*-ben.

A philadelphiai Dr. Kane 1854-ben az északi sarkon egész a 82° 30'-ig hatolt, s keresztül törtetvén az első jégtorlaszokon, egy hajózható tengerre talált, mellyen nem lehetett látni uszó jéghegyeket, jólleh et a szél északról fútt. Be van tehát bizonyitva, mit már előbb gyanitottak, hogy t. i. a legnagyobb hideg nem a sarknál van, hanem részben a tengerömlésektől s az ezek által tovavitt jégtől föltételeztetik. A növénytani sark, az t. i. hol legcsekélyebb a növény-nemek száma, a Winter szigeten van az északi szélesség 66° 30' alatt.

[1]) I. könyv 25. lap.

mellynél fogva semmit nem vetünk meg abból, ami volt, föltéve, hogy tökélyesbülés volt az szemben az előbbi állapottal; s bizalmat meritünk abból a szabadság és méltóság folytonos gyarapodása iránt.

HARMINCZÖTÖDIK FEJEZET.

Szépművészetek.

A szépművészetek ünnepélyek, festmények, emlékek rögtönzésére szólittattak elő a forradalom, majd a hóditó által; de annyi, ollykor nagyszerü megbizatások, ugy látszik, nem érintették a müvészek szivét, mert nem emelték őket feljebb az utánzás lépcsőjénél. A jacobinus David (1750—1825) a forradalom halhatatlan jeleneteit ábrázolta, kezdve az eskün. A Nép szobra, mellynek a királyok szobrainak töredékeiből kellett készülnie, s Pont-Neuf hidon elhelyeztetnie, egy Hercules volt, homlokán világosság, mellén természet és igazság, karjain erő és bátorság feliratokkal. Nyomorult felfogás! Marat meggyilkoltatásában, melly kitünő alkalmat szolgáltat a müvészetnek egy gyülöletes szinlelés szinezésére, az érdeket a meggyilkoltban, s nem Charlotteban összpontositotta, kiben pedig hős nőt kellett volna látniok Brutus magasztalóinak. Mint tagja a közoktatási bizottságnak kétezer négyszáz frankot utalványoztatott tartási dijul öt éven át fiatal művészek részére, kik önképzésök végett Olaszországba vagy Flandriába mennének. Intézte a nemzeti Muzeum berendezését, s javaslatában, melly esküdtszéket sürgetett a szépművészetek részére, oda nyilatkozott, miszerint „a művészeti emlékek nem csupán a szemek gyönyörködtetésével érik el czéljokat, hanem az által, ha áthatják a lelket, s mély benyomást tesznek a szellemre.“

Ezt azonban csak mondotta s nem érezte ő, ki szerzeményeiben és viseletében mindig classikus, a szinezésben halvány, az indulatok festésében jelenetező, a vázolásban kemény volt. Napoleon százöt ezer frankkal fizette a koronázást ábrázoló festményét, melly legnagyobb kép Franciaországban; s hetvenötezerrel a sasok kiosztását: mindkét festmény szinpadias és hideg. A Szent-bernardi átkelésben jobban sikerült neki megvalósitani a

császár ama mondását: „Tegyétek, hogy nyugodt legyek egy tüzes ménen.“ Visszatérvén a Bourbonok, hatvan ezer frankot kapott egyenként Leonidásáért s a Sabinák elraboltatásaért, azonkivül huszezret, amiért metszetni engedte azokat. De számüzetvén régi véleményeiért, Brüsselben halt meg. Tőle származik, mit a császárság styljének neveztek, s melly elterjedvén a hóditásokkal, de a classikai vagy köztársasági ihletések nélkül, csupán a roszabb részt, t. i. a technikait tartotta meg.

Gerard (—1837) óriási mérvekben állitotta elő IV. Henrik bevonulását, az austerlitzi és marengói csatákat, kifestette a Pantheon ormóit, s nagyobb érzelemmel Corinnát a myseni fokon, és sz. Teréz elragadtatását; jobban sikerültek neki az arczképek. Gros (—1835) ötven évet élt, s azok közől harminczat egyidejü tények festésében töltött el, olly modorban, melly hasonlithatlanná tette őt. Mindazáltal David igy irt neki: „Mikor készit már ön egy történeti festményt? az idő halad, mi öregszünk, s ön még nem hozott létre ollyat, minek valódi történeti festmény a neve... Váljék meg a himzésektől, a csizmáktól . . . Hamar, hamar; lapozza Plutarchot, ábrázolja Themistoklest . . .“ S ő pedans és akademikus izlésü tárgyakra adta magát.

Canova [1]) ujabb müveiben nem érte utól az elsőket. Napoleont s más hősöket és hősnőket ama vérből mint félisteneket képmásolta le; ha e meztelenségek kedvére voltak Paulinenak, ki egy Gratia mintájául ült, Napoleonnak nem tetszett Herculesként látni magát képmásolva; neki, kinek szürke felöltőjével és jellegző kalapjával kellett az utókorra átmenni. Ábrázolás közben Canova több olly igazságot mondhatott neki szembe, melylyek ritkán hatolnak át az előszobákon, s hogy mennyit vett el Rómától az által, hogy elvette pápáját. A művész megérte, hogy visszahelyezve látta azt; s akkor az olasz kormányok által követül küldetett, hogy visszaszerezze Párizsból a müremekeket, melylyeket a hóditás halmozott össze, s a hóditás vett vissza.

Cagnola Lajos marquis (— 1833) Milanóban Sempione diadalivét állitotta fel, melly egyike a legnagyobbaknak és legszebbeknek e nemben; egy másikat is eszmélt ki, mellynek a Moncenison kellett volna felállitatnia tiz láb átmérőjü száznegyvennégy oszloppal; s templomokat, palotákat, tornyokat tervezett a legszabato-

---

1) Lásd a XVII. könyv 720. lap.

sabb izlésben, a classikusoktól még olly épületekben sem térvén el, mellyekről azoknak fogalmuk sem lehetett.

Ez iskolához más nagyszerü és hideg festök is tartoztak, mint Girodet, a mi Camucinóink és Benvenutóink, kik Mengstől származnak, az igen kecses Andrea Appiani, s mások, kik birtak annak tulságos szabályosságával de nem értékével. Akademiai megszokásból a Szentek görög szobrok mintájára alakittattak; uj rendeltetésü épületekre a régiség jellegét nyomták; a Pantheon s a Quadrata ház templomok lettek Nápolyban és Párizsban; tőzsdék és vámházak utánozták a Propileumokat vagy Theseus templomát. Ki látni akarja, miként itéltek a szépről kizárólag az alak szempontjából, olvassa el Bossi József értekezéseit Lionardo Úrvacsorájáról, s a Szobrászat történelmét a ferrarai Cicognara Lipóttól; Canova egy életirója azt mondatja vele, hogy: „keresztény elvekkel semmiféle eszményi szép sem lehetséges; valódi müvészet csak a régieknél található; s minthogy azok a gondolat és érzelem minden alakját kimeritették, nem marad egyéb hátra, mint utánozni a görögöket és rómaiakat.“ Azt hitték, akademiák alapitásával felbátoritják a müvészeteket; s a milanói dicsekedett a diszitési tiszta izléssel, mellyet az Albertolliktól sajátitott el; a velenczeiben Matteini Theodor, Pistojából, jó tanitványokat képezett, minők Demin, Hayez, Politi, Lipparini, Grigoletti; mig az öreg Ferrari iskolájából Zandomeneghi, Ferrari a fiu, Fracaroli szobrászok kerültek ki.

Azután a romanticismus a szépmüvészetekbe is bevette magát s a visszatérés a közép-kor felé inkább feltünt azokban, mert az érzékek alá esett, s elütött a környezettől. A Brutusokat és Atridokat a Stuartok, Gray, az Inquisitio, a dogek váltották fel, hün tüntetve elő az erkölcsöket, mit némellyek elégnek tartottak; mint nem különben eredetiségnek hitték a személyiségek változtatását, megtartva azonban a csillámot, a szenvedélyes jeleneteket, szóval, a puszta külső életet; vagy pedig a szobrokban kecstelen vézna-sággal cserélni fel a szabályszerü kerekdedséget. Illy izlés jelentkezett az emlékeken is: de miként minden utánzással történni szokott, sok abban a discordantia, s nagyon elüt a mostani szokásoktól.

Illymódon a müvészetek, mellyek kezdetben lelkesültség, aztán izlés voltak, most fényüzésül és divatul szolgálnak; miért is tökélyesbitésnek hiszik a részletes változtatást, s nem támadnak nagy müvészek, kik valamit adnának elődeikhez; mert hiányoznak

ama nagylelkü vagy ajtatos hiszemek, mellyek szárnyakat kölcsönöznek a müvészetnek. A kiállitások, mellyek ösztönzésül minden országban szokásba vétettek, letéritették müvészeinket a helyes és meggondolt utról; s hogy hizelegjenek a közönség szellemének, melly gyakran különcz s az ujdonságon kap, inkább a percznyi hatásra mintsem a maradandó tetszésre gondoltak. Magok a kicsiny, gipsz és lombékitményekkel diszitett, mostani házak sem igen nyujtanak alkalmat ama nagyszerü munkálatok gyakorlására, mellyek ollykor magukban véve is elégségesek egy müvész feltüntetésére: ha néha előfordulnak illy épitkezések, képzelő erőben meggyengült idősebbekre bizatnak, kik már az első fogamzattal, melly külső és anyagi, kimerülnek, mig az ifjabbak legfeljebb olly befejezéshez képesek jutni, melly rőszul palástolja az érzelem hiányát.

Kevesen fogták fel, miszerint a szép az igaz fénye; hogy tehát a müvészet nem czélja önmagának, sem puszta kéje az érzékeknek; hogy legfőbb eszköze az igazság előállitva az indulatban; hogy az alaknak az eszmék mezéül kell szolgálnia, mellyek alapja az erkölcsiség. Egynémelly elméletiek, ez uj nézpontra helyezvén magukat, helyesen ajánlották a szépet, melly a kifejezésből származván, inkább a lélekhez szól mintsem az érzékekhez; akarták, hogy előbb az érzelem reformáltassék, s csak azután annak nyilvánulási módja: mi egyedüli ut arra, hogy a szépmüvészetek az emberiség nyelve, a megható erő nyilvánulása, s harcz legyenek a számitó önzés ellen. De az akademiai elméletek tulsulyban vannak nálunk olaszoknál, kik a technikai részben elsőséget igénylünk magunknak; s büszkék lévén kitünő ábrázolóink és szinezőinkre, s még sokkal inkább táj, távlat és arczképfestőinkre, az érzékiségen csüggünk, s nem igen talál meghallgatásra, ki az eszményiség mellett beszél. Némellyek a közép korból Görög s a mostani Olaszországból állitanak elénk jeleneteket, vagy szenteket; de a reform nem állhat a viseletek és kifejezés valamivel nagyobb igazságában, tisztább vonalakban, jobb rendben, izlésesebb beosztásban, hanem igenis a benső életben s a szépségnek oktatóvá tételében.

A szobrászat szintén nagyobbszerü kisérleteket tett; s Finelli, Tenerani, Bartolini, Vela nevei az utókornak vannak szánva, ép ugy mint a Sempione iv tetődisze s a Nagypéntek Milanóban, melly bizonyságul fog szolgálni, miként hanyatlik, ki dicséreteket és megbizatásokat vásárol, a helyett, hogy edzené magát a hasz-

nos ellenmondás közepett. Csakhogy a tanulmányok tulbövelkednek a Venusokban, Ledákban, fürdő-alakokban, holott pedig a nép egész mást várna: a temetőkben, a megelmélésre legméltóbb valóság eme helyein, igen ritkán találkozunk igazsággal az alakokban ugy mint a feliratokban. Kevesen bátorkodtak a természetig fölemelkedni, s egy imádkozó gyermek [1]), egy önmegadó szüz, egy Masaniello, egy Spartacus egyszerü szobrába önteni lelket; s nem látjuk eléggé elhagyatva a szerződésszerü szépséget ama szüz szépségért, melly a lélekhez szól.

A polgári épitészetnek elég foglalkozást adott egész városok ujjáalakitása, s még inkább azok szépitése, az utczáknak a megszaporodott kocsik arányában való szélesbitése, a kikötők, hajómühelyek, fegyvergyárak, bazárok, csatornák, hidak, országutak, gátak épitése. Némelly helyütt, főleg Amerikában, nem ügyelnek a szépre, hanem csak a hasznosra, alkalmasra, gazdaságosra; másutt nem bátorkodnak uj ösvényre lépni, még ott sem, hol uj szükségek merülnek fel. Az olasz épitészek nem annyira templomok és palotákon, mint inkább szinházakon gyakorolták magukat, melly részben a világ nekünk hagyja az elsőséget: de nem csak nekünk van okunk fájlalni a nagyszerüség hiányát az emlékekben, mellyekre az egyedüli dicséret az, hogy csinosak, s épen ezen dicséretben lelik kárhoztatásukat. Midőn nem paloták, hanem házak fognak épülni, mellyekben a lépcsők, félrehelyek, vizvezetékek, kémények, ablakrácsozatok, az uj kényelmek nem rendszertelenül összevissza, hanem kiszabott helyökön lesznek, akkor leend majd lehetséges némi eredetiséget felismerni. Ha az épitészet hijával van az eredetiségnek, azt jelenti, hogy a nép is nélkülözi azt.

A metszészetben Volpato és Morghen dicsőségét a milanói Longhi József és Garavaglia tartották fen, kik jó iskolákat alakitottak; mint szintén Toschi is egy kitünöt Parmában. A riminii Rosaspina (—1835) kiválólag megnyerte a külföld tetszését. A római Battista Pinellinek kitünően sikerült régi és uj viseletek, a római és görög történet vagy a Divina Commediából, Tassoból, Ariostoból, Don Quixoteból vett egyes tárgyak választóviz által való ábrázolása: Meo Patacca-ja a metszők között ritka eredetiséget mutat fel [2]).

---

1) Pampolonitól. Az ő Brunelleschije nagyszerü reményeket keltett, mellyeket a halál metszett ketté 1849-ben.

2) Lásd *Materiali per la storia dell' incisione in rame e in legno*, 1801. Zani, flórenczi paptól, ki a *Szépmüvészetek encyclopaediájának* (1819—24) is szerzője.

A metszésnek aztán a kőrajzban támadt vetélytársa, mit a prágai Sennefelder Lajos (—1830) talált fel. Igen jól megfelel az a napjainkban átalánossá vált szükségnek, mellynél fogva mindenki közzé akarja tenni saját eszméit; ez uton a festő közvetlenül eszközölheti azt, anélkül, hogy másolóhoz kellene folyamodnia.

A divat fa vagy aczél-metszvényekkel disziteni a könyveket, uj foglalatosságot nyujtott a művészeknek, s ha a mennyiség sok részt juttatott azokban a gépiességnek, egyszersmind a véső merészségét, s a hatások olly ismeretét tüntették fel, melly kétségbeejtette a classikai iskolát. Különösen a francziák és angolok ragyogtathatták e nemben amazok a szellemet, ezek az ecsetet; annál is inkább, mert nem volt szükség a szinezésre: de Mercuri, Lelli, Martini, Calamatta olly nevek, mellyeket Olaszország a legkitünöbbekkel is szembeállithat. Érem- és drágakő-metszésben jelesek voltak a római Calandrellók Berlinben, Pistrucci Londonban, Girometti, Berini, Puttinatti, Pichler, s a cremonai Beltrami [1]).

Oroszország nagyszerü épületekkel gazdagitja magát. Szent-Izsák templomából, mellynek alapjait Nagy-Péter a luganói Maderno terve szerint 1717 augusztus 6-án a Neva partján tette le, II. Katalin méltó emléket akart alakitani a hőshöz, ki azt tervezte, miért is Renaldi épitészszel ujra kezdette 1768-ban, s egészen márványból kellett volna lennie. Ő meghalálozván, téglával folytattatott az épitkezés; s már-már nyomorult müvé volt válandó, midön Sándor császár Montferrand épitészszel láttatott ismét hozzá s olly módon végeztette be, hogy arányaiban csak a Szent-Péternek, az anyagok gazdagságát illetőleg egynek sem enged. Moskva nagyobbszerüen kelt ki hamvaiból, s a Kreml bármelly királyi lakkal vetélkedik. A művészek ott legnagyobb részben olaszok, főleg Ticino cantonból; kik közől némellyek a legtávolabbi részeket keresik fel, s mostanában is helységeket és városokat készitenek a Kaukazus hegyei között a jövő polgárosodás részére. Az orosz Brulof képzelemdus és hibás nagy festményeivel bámultatta magát Európa által.

---

[1]) Az üvegfestés művészetét a milanói Bertini János élesztette fel, mellyet aztán fia József s a florenczi Botti nagyobb tökélyre vittek. Megemlithetők még Barberi Jakab római mozaik-művész, a zománczozó Bagatti, a hosszukás gömbölyded fakosarakat metsző sienai Barbetti, s a kőrajzoló Fanolli di Cittadella, ki a Willisekben talán netovábbját érte el e mesterségnek.

Dánia Thorwaldsennel (1769—1844) dicsekszik, ki minden művét Olaszországban készitette, mellyek részben hazájába vitettek, mint példányai a bevégzett szépnek, részben nálunk maradtak, s ollyanok, hogy megérdemlik, miszerint a classikusok közé helyeztessenek. Ő vetélkedhetett volna Canovával, különösen a féldombor-művekben: de felhivatván a mérközésre vele VII. Piusnak a Szent-Péterben egy emlék-állitásban, hidegen fogalmazta jelveit ama nagyszerű pápaságnak, mellynek diadalát jelzendő, az egész katholikus és nem katholikus világ, olly sok szerencsés czélzatot talált.

A zürichi Fuseli (Fuessli) Henrik (1738—1825) a költészetet festészettel cserélvén fel, irt e művészetről s Olaszország csarnokaiban arra vonatkozólag tett tanulmányairól. Szerelmes Michelangelóba, s miként az, nem hiszi lehetségesnek a méltóságot cselekvés, nem a fönségest nagyitás nélkül; megvetette mindazt, mi nem átgondolt és okadatolt, s olly módon kezelte az ecsetet, hogy Piranesi azt mondotta neki: „Ez nem rajzolása az embernek, hanem gyártása.“ Londonban hizelgő fogadtatásban részesültek némelly bizarr festményei, millyenek a Lidércz (incubo), Milton, s még inkább Shakespeare Csarnoka, ki a jellemek végtelen sorát szolgáltatta neki. Nagyobb sikert aratott a metszésben, nem sértvén a szinezés különczségével.

Angliában sok idegen művész keresett foglalkozást ügyességének; az urak és társulatok mértéket haladó áron vásárolták a mestermüveket, minélfogva bámulatos gyüjteményét lehetett ott szemlélni a remekműveknek, mellyek előállitásához legkevésbbé járult. Lord Elgin, követ a török udvarnál, ennek beleegyezésével nagyszámu régi szoborműveket és feliratokat szállitott Athenből Londonba, többek között Theseus és az Ilissus szobrait, a Parthenon féldomborműveit és homlokzatát. Az állam által, Ennio Guirino Visconti becslése szerint, harmincz öt ezer guineén megvásároltatván, a britt muzeum legszebb diszét képezik; s Európa felzudult, mert ép akkor, midőn más népeknek visszaadattak elrabolt emlékeik, ezektől megfosztották a görögöket.

S jóllehet ama sziget inkább a hasznos mint a szép művészetek hazája, mindazáltal 1815-től 30-ig nagy korszakkal birt. Idegen iskola szerint képzett festészei szeretnek sietve s csak ugy főbb ecsetvonásokban festeni, mit Rubens-modornak neveznek; alig jelzett személyiségeket csoportositanak; megvetik az alakot és szabatosságot, inkább az összlet hatását s az első feltűnést ke-

resvén mintsem a tisztaságot és hibátlanságot: némelly festményeikről azt hinné az ember, nem egyebek festék-deszkáknál egy munkanap végén; s csak feszült figyelemmel lehet azokon valami alakot észrevenni. Hajlandók lévén a tulzás és különczségre, nem léptenként hanem ugrálva haladnak a szinezésben ugy mint a műalkotásban; mint a hatás festői, kitünők, hol számitásra és gépies ügyességre van szükség. Ugyanazért a művészet könnyen iparrá válik, miként most az illustratiókban tapasztaljuk. A vizfestészetben mostanig is övék a fölény s az all' aquatinta-metszésben sem vesztették azt még el.

Vallás és metaphysikai lelkesültség hiányában, egyesek szeszélyeinek kellett engedelmeskedniök, köz-életi arczképekkel és festményekkel, vagy jelenetekkel költeményeik és regényeikből. Lawrence arczképeit, ki Reynolds tanitványa, bár egyébként hanyagúl festvék, becsesekké teszi a méltóság, melly a főkön elömlik, s jól illik a szabad néphez. Még a történeti tárgyakban is inkább a részletet, az apró hatásokat, az adomát keresik. Wilkie bizalmas és ábrándos jeleneteket fest, mellyek a vig és megható között váltakoznak. Sokan apró festményeken végtelen sok személyt csoportositanak, mint p. o. Farner Hannibal az Alpeseken, Carthago alapitása, Az egyiptomi csapások, képein látható; s Martin ama határozatlant és ábrándszerüt tudja kölcsönözni müveinek, melly felizgatja a képzelmet. Turner jobb tájfestő s kevésbbé aránytalan, nagyobb sikerrel szerepel a festményekben mint a metszésben, ellenkezőleg Martinnal, ki nem tud szinezni.

A szobrászatban, melly vagy arczképeket állit elő, vagy olasz modorban kezeltetik, szép névre tettek szert Westmacott, Gibson, Chantrey, Soanne, Rennie; s nem győzik eléggé dicsérni Flaxmant (—1826) azon emlékekért, mellyek egyikét Collinsnak Chichesterben, másikát lord Mansfieldnek Westminsterben állitotta fel, ugyszintén Washington és Reynolds szobraiért. Wyatt 1846-ban Wellington lovagszobrát készitette el, roppant arányokban s modern szabású öltözetben, melly harminczhatezer font sterlingbe került. Az épitészet mindig bérmunka és kenyérkereset; Londonban többet épitenek mint a világ bármelly más városában, de semmi szépet vagy nagyszerüt. Kivétel alá esnek a Wellington palota, a Regents Park álhomlokzata, s a parlament Westminsterben, mellyet az 1835-iki tüzvész után Barry Károly, egy millió sterling költséggel, góth izlésben emelt fel, s melly diszitményi

részét Puginnak köszöni, ki a 29-iki felszabaditás után negyven katholikus templomot tervezett. Cunningham az Angol iskola története czimü művében, napvilágra hozván az ismeretlen érdemeket, nagyitja a középszerüeket, s elszigeteli a művészt a kortól, mellyben élt, s a körülményektől, mellyek befolyással voltak reá.

Amerikában, a történeti festő Trumbull János igen népszerüvé tette magát Washington kapitoliumának diszitése által. Iram Powers, Vermoutból, Olaszországba küldetvén Loogworth Miklós által (ki amerikai Noénak neveztetett, mert az Egyesült-államokba ő vitte be a szőlőmüvelést), Róma és Flórencz iskoláiban értékes művészszé nőtte ki magát, s szokásba hozta bizonyos, általa feltalált módon készitett gipszszel mintázni olly formán, hogy bármelly tagot ki lehet mozditani, s változtatható a helyzet. Amerika Nemtője, mellyet ő 1855-ben végzett be, egyike a kapitolium legjobb ékitményeinek.

Francziaországban, Ingres előkészitette az átmenetet David szobrászatától az ujitáshoz, megőrizvén a régi iskola ügyességét a rajzolásban. Delacroix tultesz rajta a szinezésben. Delaroche mindkettőt egyesiti magában, s költői képzelemmel változtatja alakitásait. A vallásos festmény ott igen ritka, s a hiszemek a személyes és hazai dicsőségből veszik táplálékukat. Az elsőt ösztöndijak, jutalmak s a nyilvánosság élesztik, millyen sehol sincs másutt; az utóbbinak Lajos Fülöp nyitott nemes tért, midőn Versailles királyi büneit az által váltotta meg, hogy templomává tette azt a nemzet minden dicsőségének.

Vernet Antal, avignonei festő, nemzette ama Claudiust, ki Francziaország minden kikötőjét lerajzolta, melly rajzok most a Louvreban vannak, s ki egy vihar alkalmával az árboczhoz köttette le magát, hogy azt szemlélhesse. Fia, Károly (1758—1838), ki főleg a lovassági csaták festésében tünt ki, sok illyet festett a köztársaság idejéből. A római és görög mintáknak, mellyek bálványozás tárgyai voltak a császárság alatt, midőn, a köznapi tényekben is, franciáknak öltöztették át a régi féldombormüveket, s megvetéssel tekintettek a közéleti festményre, határozottan hátat forditott fia Horace, engedve az időnek, melly prózával váltja fel a verset, regénynyel a hősköltemenyt, ujsággal a történelmet. Rögtönző az ecsetelésben, eszményiség nélkül állitotta elő a sokaságot, a katonai élet minden helyzetében a katonákat, termékenységével akadályozván a bámulat lanyhulását. A Restauratio alatt

ellenszenvből a Bourbonok iránt ujra felkapott napoleon-divat folytonosan jeleneteket kivánt tőle a nagy hadseregből; aztán midőn már kimerülhetett volna, uj tárgyakkal látták el őt a juliusi forradalom s az algiri háború.

Gudin tengeri, az öngyilkos neufchateli Robert mezei, Ary Scheffer házi jelenetei rokonszenveket keltettek, mint mellyek átalános érzelmekre irányultak. Ez utóbbi, Krisztus a gyötrelmek között czimű festményében a fájdalom minden nemét ábrázolta: egy, gyermekétől megfosztott anyát, egy görögöt és egy négert lánczokban, egy lengyelt megölve, egy meg nem értett költőt, hanyatló öregeket, kiéhezett munkásokat, mind ezeket a Megváltó körül, kiben jóságát, szeretetét, könyörületességét fejezte ki egy ollyannak, ki maga is szenvedett.

Mások a sátáni iskolához szegődvén, Gericault Medusa hajótörésé-nek példája után, a szenvedélyest karolták fel. De mondhatni, hogy sem ott sem másutt nincsenek többé iskolák, hanem csak egyedek; minden összeköttetés nélkül a megelőzőkkel, tekintet nélkül a következőkre, vetik vászonra az első fogamzatokat; a vallást ugy kezelik mint mythologiát, mellyben nem hisznek többé. A paloták, oszlopok, diadal-ivek másolatai a régieknek; a templomok hasonlóképen. A szobrászatnak sok alkalma volt magát gyakorolni; s David d'Angers (—1856) nagy hűséggel képmásolta a kitűnő francziákat; Bosio, Visconti, Marocchetti, mindhárman olaszok, a nagyobb emlékeket emelik; Belgiumban Geefs készit illyeket, ki halhatatlanitotta az utolsó szabadságharcz hőseit s ki Simonissal vetélkedik.

Mengs iskolája a mult századnak végén, s Davidé a jelennek elején, letéritették a németet eredeti hagyományainak utjáról; megvettetvén az idegenek által, megvetette önmagát; és saját mintáira alkalmazván Winckelmann classikai eszméit, mellyeket Göthe s más itészek szintén elfogadtak, megelégedett az utánzók homályával; s Koch, Wächter, Schiok, Hartmann . . . nem igen voltak ismeretesek külföldön. Uj erőre kapván a tanulmányok és nemzetiség, undoritóvá vált az akademiai mythologismus: a lélektanra alapitott szépészet kimutatta a művészet összhangját a bölcsészettel, vallással, történelemmel, honnan a keresztény irály helyreállitása s a művészet áhitata. De az ujitók, különösen kik Schellinget követték, bizonyos homálylyal boritott szépészetnek hódoltak, mellyben több a szabály mint a gyakorlat; gyermeki egyszerűséget, a köznapi igazság tanulmányozását negélyezték,

melly utóljára is annak tagadásával végződött; s miután kevéssé biztak egyéni erejökben, mintákat kerestek és pedig nem a természetben, hanem a bisantinokban, Cimabueben, Hemmelingben, az utánzást másik utánzással, egy más bevett szokással cserélvén fel; tehát csupán a modorral foglalkoztak, nem az igazsággal. Ők ugy fogták fel, hogy a művészetnek a társadalmi állapotot kell ábrázolnia, tehát szükséges, hogy keresztény legyen; de nem látták eléggé, miszerint a kereszténység, bár alapjában változatlan, alakjaiban nem zárja ki a haladást; miért is vagy nem kell hátra fordulni, vagy egész a kezdetekig kell visszamenni,, nem pedig valamelly önkényes ponton megállapodni; nem másolni, hanem megtanulni, mint kell utánozni a természetet [1]). Hódolva az ószerűségnek (arcaismus), melly szirtje a tudomány-korszakoknak, feláldozzák az alakot és szinezetet a gondolatnak, mellyeknek pedig egyszerre kellene születniök; akarják, hogy az alak a Winckelmann-féle mozaikszerü helyett egységes és önkénti legyen, de nem törődnek annak tökélyesbitésével, minha nem is kivántatnék egyéb, csak hogy kifejezzen némelly elvontságokat.

S az elvontságok szintén egyikét képezik visszaéléseiknek: s önmagukat tévén elmélkedésök tárgyává, elvesztik ama nyiltságot, mellyet tanulmányozva akarnak elérni; keresvén a jelképet, homályosakká lesznek s hosszas értelmezésre szorulnak. Owerbeck, egyike a legbölcsebbeknek, a Vallás diadala a művészetekben czimü munkáját egy könyvvel volt kénytelen felvilágositani. A jobbak a mély érzelmet fogadják el, de kecses és finom alakokkal; a szigorkodó soványságot bizonyos nyugodt mosolylyal szépitik, melly nem választja el a szeretetet a hittől. Ama művészek, távol a pompás társaságok fényüzésétől, nem igényelnek sokat, s öntudattal gyakorolják a művészetet. Apró fejedelmek és városok roppant összegeket forditottak a művészetek pártolására; senki annyit mint a bajor Lajos, ki fővárosát német Athenné tette. Egész utczák szegélyeztettek uj palotákkal, mellyek majd a római, majd a flórenczi, majd a góth, majd a bramante

---

1) Az uj iskola elméleteit ismertetik **Rumhor** *Influenza della letteratura sulla nuova attivita artistica dei Tedeschi.* **Puttman**; **Boisserée**; **Dursch**, *Aesthetik auf dem christlichen Standpunkt dargestellt*, Stuttgard 1839. Azonkivül lásd:

Meyer, *Ueber das Verhältniss der Kunst zum Cultus.* Zürich 1837.

Munter, *Sinnebilder und Kunstvorstellungen der alten Christen.* Altona 1835.

Raczinski, *Histoire de l' art moderne en Allemagne.* Paris 1836—41.

Fortoul, *De l' art en Allemagne*, ugyanott 1842.

stylt utánozzák: a Klenze, Ohlmüller, Gärtner, Ziebland által tervezett számos templomban új életre keltek a bizantiak, a basilikák, a középkor székesegyházai; s tágas falaik Zimmermann, Schadow, Rottman, Kaulbach mesteri ecseteiknek nyujtottak foglalkozást; a királyi palota egy szoba-sort foglal magában, melyek mindenikét különféle régi és uj tárgyu festmények diszitik; a bazár Bajorország történetét tárja elénk [1]); mig a szobrász Schwanthaler műhelye, és Stiegelmayer öntödéje alig képesek megfelelni egész Európa nagyszerü megbizásainak.

Cornelius, ki a palotában a német hitmondákat, a Szent-Lajos templomban a nagyszerü Utólsó itéletet, a szobortárban (glyptotheca) a müvészek történetét festette al fresco, vegyitve a mythologiát, a kereszténységet, a példázatost, miben Fortoul Fichte rendszerének kifejezését akarja látni, Olaszországban megszeretvén Michel-angelót s a diszitő és egyezményes festészetet, az óriásit akarta társitani a keresztény müvészet szüz gondolataival. Ugyanott Schnorr tehetséget és teremtő szellemet tüntetett ki a Niebelungokban, rányomván azokra a korszak nagyszerü és darabos jellegét, főleg hol nem csoportokban és ténykedésben állitotta elő. Hess a keresztény müvészet mély érzelmével készitette a Madonnákat és más festményeket a római bazilikák modorában épült Szent-Bonifácz templomban s a Mindenszentek bizanti izlésü kápolnájában.

1842 október 18-án a lipcsei csata évfordulóján, a müvészetek a Regensburg közelében emelt Walhallának, Németországe legnagyobb épületének megnyitását ünnepelték, melly Lajos király rendeletére Klenze által terveztetett, hazafiui emlékül mindannak, ami jót Németországban az ész és erő létre hoztak, s mellyhez minden rendü müvészek segédkezet nyujtottak, kikben igen gazdag Bajorország [2]). Egy magaslaton, melly változatos s cyclopsi diszitésü lépcsőkkel ellátott három rendbeli foktér fölé emelkedik, áll az egyközényü dóriai templom, kivülről oszlopkörtől övezve, mit párkány koronáz, mellyen Wagner Márton kétszázhuszonnégy láb-

---

[1]) Első beléptemkor egy jelkép ötlött szemembe, melly azt mondja: *Hazai történelem nélkül nincs hazaszeretet* (*Ohne Geschichte des Vaterlandes gibt es keine Vaterlandsliebe*).

[2]) Az előbb nevezetteken kivül említést érdemelnek Danecker, Horchler, Wolf, Schoepf, Schadow atya és fiu, Imhof, Losson, Hermann, Widemann, Schaller, Bissen, Wredow, s mindezek fölött Tieck.

nyi hosszúságban német történelmi eseményeket ábrázolt: a két főhomlokzat mindenikét tizenöt szobor ékiti Schwanthalertől. Bensejében különböző magasságban hermes-szobrok, kitünő németek szobrai, vagy legalább nevei vannak elhelyezve: mindez fehér márványból, mit még inkább emelnek a szines falak, a szines és aranyozott mennyezet, a mozaik talaj, mellyet oszlopok s a scandinav Olymp alakjai, Rauch Keresztély [1]) e bámulatos müve, szakitanak meg. E westfaliai származású müvész, ki Németország legnagyobb szobrásza, Schadow és Thorwaldsen tanitványa volt; Rómában a porosz Lujza királyné szobrát készitette, melly Charlottenburgban állittatott fel, aztán sok porosz hősnek, s Miksa királynak Münchenben, Nagy Fridriknek Berlinben állittatott szobrot.

Protestans országokban is érzik szükségét annak, hogy kereszténynyé kell tenni a müvészetet; például szolgálnak erre Berlin és Düsseldorf iskolái. A rajzhoz és alakitáshoz jól értő dresdai Hartmann mind inkább nyer merészségben. Kugelgen, dresdai tanár, német Garofolonak neveztetett. A jó vallásos festmények között foglal helyet Krisztus Pilátus előtt Hemseltől. Aschenbach, Lessing s még néhányan a tájfestésben tünnek ki. Kuppelwieser és Danhauser tetszettek és hatottak. A cseh Führich a katholikus festészet bajnokaival tart. A hollandi iskola kevésbbé ismeretes mint a hogy érdemelné; de Van Haanen tájképeit egész Európa bámulja. S a tájfestésben némelly schweiziak is sokra vitték, kik közöl elég legyen nevezni Calamet.

Kiküszöbölni a mult század rosz szokásait, visszaadni elvesztett erejét az utánzásnak, beszüntetni a fényesebb korszakok bizonyos megszokásait, az anyagi tökélynél magasabb értelmet kölcsönözni a müveknek, követni az ihlettség függetlenségét, ez nehéz feladatuk a müvészeknek; az itészeké pedig az alakot megelőzőleg a figyelmet a gondolatra forditani, mellynek előbb kellett a müvész agyában szülemlenie, mintsem a vászonon vagy márványban kifejezte volna azt.

Zene. — Rossini.

Átalanosább müvelést nyert a zene. A forradalom nagy be-

---

[1]) Felavató beszédében igy szólt a király: „Adja Isten, hogy a Walhalla elömozditsa a német eszmék gyarapodását; adja Isten, hogy az összes, bármelly országbeli németek mindig érezzék, hogy van egy közös hazájok, mellyre büszkék lehetnek.“

folyással volt rá Franczia országban; s Mehul de Givet Henrik (1763—1817), Gluck rajongó tisztelője, nem annyira erős tanúlmányai, mint inkább a választékos és tiszta összhang ösztöne által vezettetve belátta szükségét egynémelly olasz alakok felhasználásának. Euphrosinája (1790) első élveztetett az Opera comique közönségével nagy szabású darabokat, tökéletes zenekart a részletekben, s váratlan zengzeteket (modulatio) a véghanglejtés (cadenza) befejezéseül; de kevés benne a változatosság s még kevesebb a kecs. Robespierre bukásával újra rendeztetvén a zenede (conservatorium), rögtön virágzásnak indult a szinpad, de nyugodt dallamokkal, s miként minden egyébben, a zenében is a multhoz tértek vissza a flórenczi Salvatore Cherubini (1760—1842) eszközlése által. Félszázadnál tovább folytatta ő munkálkodását; huszonnégy éves korában már hét, megtapsolt dalművet irt, midőn Londonba és Párizsba monvén át, uj irányt vett a hazai és franczia között. Lodoiska-jában (1791) a zenének ismeretlen kiterjedést s szokatlan arányokat adott ugy az énekben mint a zenekarban. Nyiltsága miatt kevéssé tetszett Napoleonnak, s a császárság utólsó éveiben Spontini és Nicoló voltak a maestrók. Beethoven Lajos (1773—1827) Fideliója kifütyültetett 1805-ben; de 15-ben amik előbb idegenszerü és izetlen harmoniáknak látszottak, szépségeknek itéltettek; égig emelték a szigorú és hatalmas erélyt, a fenséges kitéréseket, a határozatlan érzelmek titokszerü kifejezését. Ő zenére alkalmazta a skót nemzeti énekeket, mellyeket Thomson tett közzé.

Mozart kedves, Weber mély és erőteljes, Gluck tragikai és szenvelmes érzelme háttérbe szorult a pesarói Rossini Joachim előtt (sz. 1792), ki Gluck és Piccini meghasonlásai után a zenében ujitóként lépett fel. Nem olasz inkább mint franczia vagy német, bárhol találta, elfogadta a jót, s illy módon igen ékes és virágos zenét alakitott, melly mindazáltal eredeti fogamzatában nem nélkülözi az egyszerüséget; kevésbbé kidolgozott és fenséges mint Haydn, Mozart, Beethovené, s azért mindenki által érthető, hangidomos öszmérettel (simmetria rythmica), szabály- és aránytalanságok nélkül. Bár finom is tud lenni, többet ér az ünnepélyekben és burlesk-ben; csupa vigság és szellem, csupa zaj és elevenség. Első dalműve (Demetrio e Polibio) 1809-re megy vissza, de hire csak Tancred-del kezdődött 1813 ban. A L'Italiana in Algeria legjobb szerzők közé helyezte öt; Othello és a Borbély felülmulhatlanná tették. Meg-

rótták, hogy egyhangú irályában, szegény a mümodorokban, mindig visszatérvén a crescendókhoz, hármasdalokhoz (terzine), appoggiaturákhoz; hogy elsajátitja mások gondolatait, ismétli sajátjait; hogy ártalmára szolgált az ének müvészetének a tutto-val, s olly teljes ütemmel él, melly nem enged tért az énekes képességének és izlésének; mi kendőzte a kivivők (esecutori) középszerüségét, miként a zenekar zaja elfojtotta a szót.

Nyomdokaiba Nini, Pacini, Vaccaj, Coccia, Mercadante, Donizetti (—1848) léptek . . . ; s népszerüsége olly nagy volt, hogy minden más zene elnémult, mignem Weber Károly (1786—1826) Freyschütz-e (1822) újra érvényesitette az ó-német iskola sugallatait, bizonyos hegyi üdeséget állitván ellenébe az érzékek ama dulongásának. Nem volt város vagy helység Németországban, melly nem akarta volna azt hallani, s visszatértek az érzelemhez és a végtelenhez. Ezt látva Rossini Tell Vilmost léptette szinpadra (1827), mély eszmékkel, tanulmányozott hangszereléssel és benső hévvel.

Zeno és Matastasio idejében a zene még alá volt rendelve a költészetnek, a lyrai énekelhető rész elhanyagoltatott a zenebeszédért (recitativo), ezen, a görg szomorujátékokban szokásos vontatott és szavalt énekért, a zenekarnak kevés rész jutott. Most ellenben a költészet nem számit, s olly embereknek engedtetett át, kik mesterségként üzvén azt, készek alkalmazkodni a maestro követeléseihez. A cataniai Vincenzo Bellini (1802—35) gátot akarván vetni a kihágásoknak, s nem türvén, hogy a hangjegyek elfojtsák a szavakat, nem adott előnyt, miként Rossini, a középszerü szövegeknek, hanem lehetőleg hatályos drámai érdekü, emelkedettséggel vagy mély központositással, szenvedélyes és drámai hevélylyel irottakat kivánt Romani költőtől, még a zenei hatás hátrányára is. Némellyeknek ujdonságul tünt fel, mit mások képzelmi terméketlenségnek tartottak; mint p. o. a motivumok gyakori megszakasztása, a folytonos ismétlés helyett, s a dallam rövid tartama. S a dallam szellemi része a zenének; de Bellini minden figyelmét e büvös részre forditván, elhanyagolta a zenekart. Ebben a bussetói Verdi József (sz. 1814) fejtett ki nagy erőt, ki most nem minden ellenmondás nélkül birja a tért.

A nagy ujitó rohamos lépteit mérsékelni akarták Lesueur, Berlioz, s főleg a német iskola, melly az olasz szerint módosult. A berlini Meyerbeer Jakab (sz. 1791). Ördög Róbert, Hugonották, Próféta czimü müveiben az egyházi zenét a

világival elegyitette, s nagyszerü keretben minden nemet egyesitett; éleselmüleg ad kifejezést a szenvedélyeknek és jellemeknek, pazarul bánván az eszközökkel, mellyek ugyanazért kábitólag hatnak. Ki nélkülözi az eredeti teremtő erőt, különféle mesterek jó oldalait állitja össze.

Németország termékenyebb volt az ügyes kivivökben (esecutori), énekesekben, hangszerkészitőkben; a zene ott átalánosan igen müveltetik; minden városnak megvan a maga iskolája, s elöszeretetben részesül a nehéz. Északibb részekről nagyon kedvelt bál-dallamok kerültek hozzánk, minők a polonese, a krakowianka, a mazurka, a polka, a schottisch.

Mostanában a zene a szinházra van szoritva; szinpadi szerzeményeket játszik a katonai zenekar; a szent boltozatok kizárólag drámai hangszerek és dallamoktól visszhangzanak. Milly szép tér annak, ki teremtő erejével képes volna ujitóként fellépni egy müvészetben, melly annyira elfoglalja a társadalmat, nagy hátrányával a többi müvészeteknek, s még más valaminek, mi fontosabb a müvészeteknél! Mert sem a müvészek érzelme, sem a maestrók ügyessége, s a polgári vagy közerények még kevésbbé remélhetnek olly diadalokat, minőket az énekesek és tánczosnők naponként aratnak [1]). Ám áraszszák el őket tapsokkal, virágokkal, aranynyal, rendén van, mert hiszen a komoly század megfizeti, ki őt mulattatja, a ravaszok megfizetik, ki a századot szórakoztatja. De midőn a mulékony érdemnek örök emlékek is állittatnak, ez nevetséget kelthet olly országokban, mellyek másféle ihlettségektől lelkesülnek, s mellyek az illy mulatságokat csak szórakozásul használják munkálkodásaik közepette. Amaz országokban, hol csak a szinpad képes lelkesiteni, s a szinház az egyedüli közfoglalkozás, az egyedüli társadalmi találkozás; hol semmi nemes ügy, semmi kitünő igazság nem ráz fel annyira mint egy táncz vagy egy trilla; hol e nyugalmat igénylik anélkül, hogy fáradtak, e szórakozást anélkül, hogy gondolkodtak volna, ott az illy lelkesültség esztelenség, ocsmányság, vétek.

---

[1]) Emlékezetben lesznek még: Marchesi, Farinelli, Ferri, Marini, Lablache, Pacchiarotti, Barili, Galli, Donzelli, Tamburini, Rubini, Moriani; s a nők kösül: Gabrielli, Grassini, Catalani, Pasta, Malibran, Alboni, Grisi, Frezzolini, Lind, Bellington, Taglioni, Cerrito, Elssler.

HARMINCZHATODIK FEJEZET.

Természettudományok. — Alkalmazások.

Megfékeztetvén a forradalom, Franczia-ország consulai a X. évben meghagyták az akademiának, hogy jelentést tegyen a munkálatokról, mellyek 1789. után minden egyes tudományszakban bevégeztettek. Cuvier és Delambre, az egyik tágkörü értelmiség, módszeres szellem a másik, a természettani szakban voltak előadók; a történet és régi irodalomban a tudós Dacier; a szépmüvészetekben Lebreton; a franczia nyelv és irodalomban a szigorú izlésü Chenier: az erkölcsi tudományok kihagyattak [1]). Napoleon, ki ép úgy szerette a positiv tudományokat mint gyülölte a bölcsészeket és irodalmárokat, e jelentés átvételekor igy szólott: „Értesülni akartam önök által az emberi szellem haladásáról ez utóbbi években, a végből, hogy ami mondani valójuk volt önöknek hozzám, minden nemzetnek tudomására jusson.“

Eszközök.

S valóban, a tudományok soha sem vettek olly magas röptöt. Előbb az észlelők elszigetelve és kevesen voltak, most mindenfelé és igen sokan vannak; a helyszinén teszik tapasztalataikat; hirlapok s akademiai okmányok által érintkeznek egymással. Becses eszközök, minők a visszaverő szögmérő, a mérlegelt mennyiség milliomod részét is megérző mérlegek, chronometerek, mellyek a másodpercz ezred részét is kimutatják, lehetségessé teszik a természeti állapotok szabatos ismeretét és mérlegelését, képesitenek a kisérletek hibátlanságának megitélésére, s az eredményekben mutatkozó botlások kiigazitására: a gömbmérő a tapintás érzékével helyettesiti a látérzéket aprólékos tárgyakban, képes lévén husz ezer részre osztani egy ujjnyi hosszuságot; még hatalmasabb az érintkezési emeltyü: Coulomb forgó mérlege pontosan kimutatja valamelly észrevehetlen erő fokait: ugyan ugy a galvan-mérő. Arago és Fresnel a sugártörés (difractio) segélyével megtanitottak kiszámitani az átlátszó eszközök visszaverő képességeit: az inga föld alá mélyesztetvén, megismertette a rétegek földtani alakulását: Ehrenberg górcsöve az anyag legnagyobb részét megeleveni-

---

[1]) Lajos Fülöp 1840-ben elrendelte a jelentéstételt ezek előhaladásáról; s nem végeztetett be.

tette, még a szivag (tripolo) és opálban is kovanemü ázalag-állatokat födözvén fel.

Mennyiségtan.

Az analysis leghathatósabb eszköze, a mennyiségtan, nagyban tökélyesedett. Nem emlitve azon sokakat, kik öregbitették annak szabatosságát, Laplace számitás alá hitte vethetni az események valószinüségét, kiragadván azt az esetleg alól, melly név csupán az okok, vagy némelly eredmények nem ismerését fejezi ki. Tiz elv segélyével ki akarja számitani a reményeket; hamisaknak tüntetni fel bizonyos ábrándokat és köznépies előitéleteket, különösen a játékokban; s tisztába hozni, miszerint az okosság olly számitás, mellyben ama futólagos részletek is tekintetbe vétetnek, mikre nem emlékszünk többé vissza, miután elhatározták a választást. Fourier az egyenlőtlenségi föltételek számitását adta hozzá.

Herschell, Gömb háromszögtanában (geometria spheroidalis), megfejtette az addig megoldatlan feladványt, mint lehessen föltalálni a bármelly gömb háromszög hat eleme között lehető minden viszonyokat. Fris emlékben vannak még: Cauchy, ki meghatározta a végleges egészleteket (integrales definitae) s azok használati módját az algebrai vagy tulmenő (transcendentes) egyenletek megoldásában; Poisson, ki kiszámitotta a különzéki képletek egészelhetésének eltérvényeit és föltételeit; továbbá Gauss, Babbage, Fourier, s az olaszok közül Bordoni, Inghirami, Franchini, Plana. Prony Gáspár, (1755 – 1839), tanácsadója Napoleonnak ama nagyszerü müvek létesitésében, mellyekkel császárságát nevezetessé tette, nagy hálát érdemel Olaszország részéről; munkái közül nevezetesebbek az Architettura idraulica (1790) s a müegyetemi iskolának szánt leczkéi; a telekkönyvet (catasterj érdeklőleg háromszögtani táblázatokat készitett, mellyeket az egyszerü munkás is alkalmazhat. Wronski (1755—1853), ez eredeti lengyel mennyiségtudós [1]), első állitotta fel a mennyiségtudományok átalános elméletét s tüzte ki végczélját, egy egyetlen, túlmenő (transcendent), föltétlen elv bizonyosságába helyezvén azok megkülönböztető jellegét; s az egész tudományt egy egyetlen legfelsőbb törvényben karolta át, melly forrása minden, a mennyiségek származásában előfordulható törvényeknek. Az infini-

[1]) *Bevezetés a mennyiségtudományok bölcsészetébe* 1811; — *A számvetési mütan bölcsészete*, 1815—17.

tesimal számitás fölfedezése után bizonyára ez a legnagyobb haladás a mennyiségtudományokban, s Montferrier Dictionnaireja is ezen alapul.

Monge di Beaune (1746–1818), ki már a mult században hirnévre tett szert, makacsúl állván az elv mellett, melly három szegvényre viszi vissza valamelly pontnak helyzetét a térben, föltalálója lőn az **ábrázoló** vagyis ama mértannak, melly a mértani vonalaktól graphikai alkatokhoz vezet, mikkel meghatározza az adott egyes vonalak és fölületek helyzetének viszonyait. Ez új utánzó nyelv lehetségessé tette az algebra segélyével leirni a térben képzelhető mozdulatokat, s állósitani azok változó látványát. Hachette rendezte és kifejtette az ő leczkéit, főleg a háromszögü gúla megoldásával, mellyet mértani szerkezetnek tart; s az ábrázoló mértant olly fürkészetek eszközlésére használta, melylyek a fensőbb elemzésnek látszottak fentartva lenni.

Sulytalanok.

A kilövelés (emissio) eszméjét, melly Newton után a physika támasztéka volt, most a rezgés (vibratio) elmélete váltja fel, minélfogva azt hiszik, hogy a mindenségben bizonyos, végtelenül finom és ruganyos anyag ömlik el, mellyben a sulyos anyag parányai lebegnek. E parányok, majd szilárd, majd folyó, majd légies alakban csoportosulván, képezik a testeket, kölcsönösen vonzván egymást, s többé vagy kevésbbé hatályos és gyors hullámzást hozván létre az aetheri anyagban (substantia aetherea). Ennek következményei a fény, hő, vegytani sugárzás, a kiterjeszkedés, a vezetési képesség, a lappangó és faj-melegség minden tüneményei, s mindazok, mellyek a villanyos, vegytani vagy tömecsi (molecularis) müködésekkel összeköttetésben előállanak.

Fény.

A sulytalanok legszebbikének és legbámulatosbjának tudománya egy idő óta legelőbbre haladt a természettudományok között, mert legfüggetlenebb. Cartesius, Euler, Huygens sejtelme, miszerint a fény, nem löveltetik, mint valami dárda, a fényes testből szemeinkbe, hanem egy általános folyadék rezgése, miként a hangban, bizonyosságot nyert az orvos Young által (—1829), s miként előbb a hangok ugy most a szinek egy fokozata állapittatott meg, mint eredménye a kigyuladó tömecsek (moleculae) nagyobb vagy kisebb izgattatásának, mellyek élénk mozgalmából származik a viola, a lassuból a vörös szin.

A jegeczek közül némellyek csupán egyszer törik meg a

sugárt, mint p. o. a gyémánt; mások kétszer, mint az islandi jegecz. De ha két islandi jegecz egymásra helyeztetik, a másodikban nem fog a sugár négyszeres törést szenvedni. Ha a második jegecz fő lapja nem észak-dél, hanem kelet-nyugati irányba helyeztetik, az eredmény különböző lesz. E tényre támaszkodva a párizsi Malus (—1812) azt állitotta, hogy a napsugárnak egy északdéli s egy kelet-nyugati sarka van.

A sugarak bizonyos körülmények között kölcsönösen kiólthatják egymást; ugy hogy szinre és törékenységre egyenlő két sugár, fehér testre esvén, nem csak nem növelik a fényt, hanem elhomályositják (sugártorlódás, interferentia); melly eredmény az anyagi részecskék semmiféle hypothesiséből ki nem magyarázható, hanem csak a hullámok elméletéből. Ollykor nem semmisitik meg egymást végképen; hanem birkoznak, a hajnal s a szappan-buborékok végtelen fokozatait állitván elő. Illy nagyszerü fölfedezésekre jutottak az átalánositás hatalmával s a képzelem merészségével Arago és Fresnel. Ez ifiu, kit olly korán vesztett el a tudomány (1827), okoskodott a visszavetett fény mennyisége fölött. Hamilton egy saját rendszerét alkalmazta a hullámzás ok elméletére, melly uton képesitve lön előre megmondani, milly egészen uj alakot veend a sugár adott körülmények között. Arago Ferencz (1786—1853) fölfedezte, miszerint a visszavert sugár sohasem fehér miként a beeső, hanem egy vagy más szint mutat, a szögnek megfelőleg, melly alatt a tükör irányoztatik; e fölfedezés eszközt nyujtott a fény felbontására a visszaverődés által. Fölismerte a berzle különös sajátságát, melly bármelly, rajta keresztül törő fényes sugarat két részre oszt. Ha e sugár homályos testből származik, a fény azonos lesz a kettős sugárzatban; ha pedig gáznemü testből ered, két különböző szinben vettetik vissza. E kisérletet ő az égi testekre alkalmazta, s azon következtetésre jutott, hogy az üstökösöknek nincs saját fényök, s hogy a nap a térben összeverődött gáz egy tömege: melly tény, ha bebizonyulna, megváltoztatná a tudomány alakját.

Meleg.

A meleg szintén rezgés utján terjed, miként a fény; megvan sarkiassága, meg sugártorlódása. Seebecknek 1823-ban sikerült kimutatnia, miszerint a melegnek valamelly fém-körület bizonyos pontjain való egyszerü alkalmazása, villany-folyamot képes azon kifejteni. Becquerel átalánositván ez elméletet, azt vitatta, hogy a meleg terjedése mindig villany-fejlődéssel jár együtt. E

fölfedezést Nobili Leopold a hő elszigetelt tanulmányának javára forditotta, s föltalálta a hévvillanyos oszlopot, melly minden más hőmérőnél érzékenyebb a meleg változataira. Macedonio Melloni (—1856), tökéletesitvén azt, a hő-elemben különböző természetü sugarakat talált, némellyek átbocsáttatván, mások felfogatván bizonyos testek által: a rendes melegen kivül, melly lassan és különféle utakon terjeszkedik, van sugárzó meleg is, melly nem érintés által hanem rögtönösen közlekedik, s miként a fény mindig egyenes irányban halad; a fekete üvegen keresztül hat miként a fény tiszta kristályon; nem hatol át némelly zöld üvegeken, mellyek vizréteggel vannak egyesitve; de igen is keresztül a vizen és borszeszen, csakhogy feloszlik miként a fény a hasábos üvegeken át; kicsiszolt fém-lemezek visszavetik; a korom elnyeli; a fehér papir s a hó részint visszavetik, részint elnyelik az illy sugarakat.

Ellátva a szükséges eszközökkel, Becquerel meghatározta a módot, miként oszlik fel a meleg összedörzsölődő két test között. Giambattista Fourier (1768—1830) számitásnak vetvén alája a melegségi tüneményeket, mit addig lehetetlennek hittek, kihányolta, mennyi idő alatt jutott a földgömb izzó állapotából mostani szilárd állapotába, még mindig tüzet rejtvén központjában; s hogy milly hőmérsék származik a mindenség összes testeinek kisugárzásából, bizonyossá tévén, miszerint a tér, mellyben a föld a nap körül forog, 40 fokkal áll zerus alatt; melly állékonyság megfejti, miért nem nagyobb és rögtönösebb a meleg-különbség a nap és éj, a tél és nyár között. Ezzel kimutatottnak hitte, miszerint a központi tüznek nincs többé befolyása a fölület hőmérsékére; meghatározta a sarkok melegét, melly nem nagyon különbözik a bolygók terének melegétől, s meg a nagy bolygók fölületeét, mellyek naprendszerünk végpontjaira helyezvék, s mellyeket Buffon még évezredekre izzóknak tételezett fel. Az érintési hévmérővel különféle testekre nézve meghatározta a meleg átbocsátási fokát; és sok gyakorlati használatra alkalmazta tanát. Mások a meleg összelt, vagyis a testekben kifejlett alakját és sugárzó állapotát tették tanulmányuk tárgyává. A lappangó meleg jobban megismert elméletei nagyszerü gazdálkodást eszközölhetendnek a gőzgépekben. A faj-meleg elméleteit, Lavoisier és Laplace után, Crawford, aztán Delaroche, Berard, Dulong, Petit, Avogadro fejlesztették tovább, s nekik köszönhető ama szép törvény kétségen kivül helyezése, melly szerint az összes vegytani elemek parányai ugyanazon hőképességgel birnak.

Villanyosság.

Midőn, most egy százada, a villanyosság tanulmánya a leydeni palaczk fölfedezésének segélyével pólyáiból kikelt, ki látta volna előre, hogy e sulytalanban fogja majd keresni a légtünettan a légkör nagyszerü jelenségeinek okát; a hőtan ama finom eszközöket, mellyek a legfontosabb törvényeket helyezik nyilvánosságba; a tömecsi természettan a testek benső szervezetének titkát; a vegytan a legkielégitőbb elméleteket s az elemzés leghathatósabb eszközeit; az ásvány és földtan a jegeczek és szikiák eredetét; a szervélettan (physiologia) az erők leleplezését, mellyek a szerves anyagot mozgatják, s a titkot hatni erre, majdnem mint az életre; az orvostan gyógyszert gyógyithatlan betegségekre; a fémtan (metallurgia) uj képződéseket; az erőmütan idő és tértől független erőt? A villanyosság tudománya az, melly leggyorsabb haladást tett. Franklin, Volta, Saussure tökéletlen eszméit a légkörről értelmesebb és merészebb müvelők szabatositották, mint p. o. Lecocq, ki merészen egy jégfelhő kebelébe hatolt, s látta ott alakulni a jégszemeket; Pelthier, ki beható észleleteivel kimutatta, miszerint a fellegek a légkörben elszigetelt egyszerü vezetők, s nem csak fölületök hanem minden részecskéjök telve van villanyossággal. Voltát követve, Marianini a villanyosság természet-erőmütani (physico-mechanica) eredete mellett küzdött, ellentétben Bottoval és másokkal, kik abban vegytani müködést látnak; Matteucci a villanyfolyamok menetét tanulmányozta folyadékokon keresztül: Zamboni száraz oszlopokkal örök ingát készitett. Majd óriási mérveket öltött e tudomány, midőn a delejesség tüneményei is uradalma körébe léptek.

Delejesség.

Azon bámulatos irányzó hatás, mellyet a földgömb a delejtüre gyakorol, tanulmányoztatott az ő legfeltünőbb jelenségeiben, mellyek az el és lehajlás (declinatió, inclinatio). Graham, Barlow és Christie vizsgálták annak napi változatát, a nap befolyásának tulajdonitván azt. Halley elméletét, ki a földgömböt ugy képzelte mint egy nagy delejt négy sarkkal, mellyek ketteje északnak, ketteje délnek irányul, a christianiai Hanstein elfogadta, módositólag azt állitván, hogy az északi és déli sarkok egyike gyengébb a másiknál, s hogy az északi sarkok egyike 1740, másika 860 év alatt fordul meg a föld sarka körül; honnét a tü változó elhajlása.

Van-e rokonság a földgömb delejes feszülése, s a légkör

villanyos feszülése között? Hogy ez iránt tisztába jöjjenek, észlelték, ha vajjon egy megtöltött oszlop igyekszik-e a delejes délkörbe helyezkedni: de a kisérlet csak ugy sikerült, ha szabadon engedték azt kiürülni. A dán Oersted nem tágit, s végre (1820) bizonyosságot szerez a felől, hogy a villanyfolyam hat a türe. Egyidejüleg Arago és Davy észrevették, miszerint a vezető sodrony, tevékeny állapotában, vonzza a vasreszeléket, melly alig hogy a kör megszakad, visszaesik. Faraday rájött, miszerint az eredmény módosittatik a delejtü helyzete által, tekintettel a vezető sodronyra, s hogy a vonzást és taszitást a fémsodrony ugyanazon oldala eredményezte, a szerint a mint közelebb vagy távolabb esett a tü csapjához; honnét következtette, miszerint a delejes müködés központja nem a tü végrészében, hanem tengelyében fekszik. A képesség megtartani a delejes tulajdonságokat, mellyet csupán a vasban hittek meglevőnek, észleltetett az álany (nikel), kékeny (kobalt) és kemenyben (titan) is; aztán Coulomb és Arago kimutatták, miként különböző fokban bármelly anyag adhatja jeleit a delejes erőnek, midőn mint vezető müködik; s Oersted után az inditott villanyfolyamok segélyével bármilly fémsodronyköteggel közölhetjük a delej minden sajátságait. A végkövetkeztetés az lett, hogy a villanyosság és delejesség egy egyetlen törvényt képeznek, a föld delejes sarkai a villanyfolyamok eredményei; s a delejes sarkiasság vonzás és taszitás tüneményei azon átalános tényben nyertek megoldást, miszerint két villany-folyam, ha ugyanazon irányban indul, taszitja, ha ellenkezőben, vonzza egymást.

A villany-delejesség tudománya, melly egyre viszi vissza a villanyosság, a galvanismus és delejesség törvényeit, nagyobb kiterjedést nyert Davy, Faraday, Ampère, Arago, Christie, Barlow által, kik törvényeknek vetették alá a delejességet. Aztán Seebeck és Cumming egy másik sulytalanra forditották a figyelmet, a hévvillanyosság és hév-delejesség sok tényét mutatván fel. 1846-ban Faraday kikiáltotta a villanyosság hatását a fényre; s illy módon tapasztalatilag ki van mutatva a négy sulytalan azonossága, mit előbb sejtettek; s ezek majd egy egyetlen erőre, az anyag egy egyetlen tevékenységére fognak visszavitetni.

Arago, Babbage, Herschell, Barlow úgy találták, miszerint réz és más anyagból készült korongok, ha egy delejtü alatt gyorsan forgattatnak, azt eltéritik s végre magukkal ragadják. E tényre támaszkodva, igen szorgalmas kisérlők meghatározták a

testek különböző delej-képességét s innen a villany-erőtan (electrodinamica) keletkezett, mellynek Ampère András (—1839) 1826-ban igen szép elméletét adta.

Légtünettan.

Most mindenfelé észleldék állittattak, hogy meghatározzák a delejes zavarodásokat, azok együttességét, a delejes viharok gyakoriságát, s kikutassák okát e tüneménynek, melly új elemét képezi a légtünettannak (Meteorologia.) Az olasz tudósok első gyülésén (Pisa 1840) Antinori kimutatta a légtünettani észleletek tökélytelenségét, okúl adván az eszközök, az észlelési mód, s a nyelvezet különféleségét: úgy hogy ez igen nagy fontossággal biró tudomány legkevésbbé haladt előre, s még eddig nem képes okadatolni vagy előre látni a légköri tüneményeket. Schübler és Arago tapasztalatai illő határok közé szoritották a hold befolyását az esőre s a légsúlyméröre; s bármennyire határozatlanoknak látszassanak az adatok, talán eljő az idő, midőn, összevetvén azok jelenségeit a vegy- és természettannal, előre foghatják látni a légtüneteket, miként most az ár-apályt s a hulló csillagokat.

Illy módon a villanyosság, melly csak nem régiben még elszigetelt tudomány volt, most már összhangba van hozva a többiekkel, s majdnem uralg fölöttök. Ha nem is állaná ki a próbát Berzelius villany-vegytani elmélete, a vegytan igen sokat köszön a villanyosságnak, melly annak minden eseményeiben mint ok vagy eredmény jelentkezik; melly annyi egyszerű testekkel ismertette meg azt, s az erőkkel, mellyek tüneményeit kormányozzák, s a rokonságokkal. A hő tanulmányozásában láttuk, miként szolgáltatta az a legfinomabb eszközt a melegitő sugarakban, a fénylőkéihez hasonló sajátságok, s egy különnemüség (heterogeneitas) fölfedezésére, melly mig emezekben szem alá esik, amazokban kikerüli a tapintást. A világosságnak új forrásai födöztettek föl a villanyos kisütésekben (exoneratio), honnan egy eszköz helyeztetett kilátásba a nap, e természetes forrás, tökéletesebb megismerésére. A vilózás, (phosphorescentia) hála Becquerel fáradozásainak, a villanyos fénynyel bizonyúlt rokonnak. A fényképlés (daguerotyp) a fény vegytani eredményeire forditotta a figyelmet: s a galvánmérő igen alkalmas eszközül szolgált a fény legcsekélyebb nyomainak s azon befolyásnak fölfedezésére, mellyet annak különböző természetü ellenzőkön való áthatolása gyakorol.

A tömecsi természettan a hő tüneményeiből (kiterjeszkedés és fajmeleg) s a fényéiből kettős (sugártörés és sarkitás) fontos

elemző processusokat vont le. De még valódibb haladást tett a hangtan segélyével, midőn (1817) Savart di Meziers ama hangok észlelésére forditotta figyelmét, mellyek a rezgő mozgásokat kisérik. Azok egységét a villanyossággal, mi a vezethetőség tüneményeiben s a részecskéknek a kisütések és erős folyamok által eszközölt erőtani tovaszállitásában jelentkezett, kétségen kivül helyezték a rezgések, mellyeket szilárd testekben a megszakadt villanyfolyamok menete okoz.

Becquerel igen csekély villanyos erők hosszas tevékenysége utján jegeczeket nyert, minőket előbb csupán a természet állitott elő: de még eddig nem sikerült jegeczesiteni a szénenyt, mi gyémánt lenne. Az eszme, a villanyosság útján fejteni meg a földgömb rétegesedését, Davy agyában villant meg; s bár ellenzéssel találkozik, sok tüneményt megfejt, különösen pedig a föld delejességét; s ha egyebet nem, legalább amaz esetleges termékeket, mellyek a vulcani sziklák s a neptuni üledékek közepette találtatnak. Az életszervi jelenségeket hasztalan igyekeznek a villanyosságnak tulajdonitani, jóllehet ép e pont az, melly körül leginkább fáradoznak. Matteucci a villany-életszervi jelenségeket csupán közvetve hozta összeköttetésbe az idegek müködéseivel, s inkább csak mint következményét a vegytani müködéseknek s az emelkedett hőmérséknek.

Vegytan.

A volta-oszlop [1]), mellyet olasz fölfedezője gyakorlati alkalmazások nélkül hagyott, a természettudósok kezéből csakhamar a vegyészekébe került. Ezek a modern ösvényre léptek a mióta Lavoisiér, hirdetvén, miszerint a természetben semmi sem vesz el, semmi sem jő létre, folytonosan mérleget tartott kezében, s azzal tanúlmányozta a gázokat, jellemezte az élenyt, kibővitette az elemek lajstromát, kifejtette Black tanát a lappangó melegről. Az elnevezésnek egyszerűsitetnie kellett, s a négy elem nevét az egyszerű testek neve váltotta fel, mellyek mindig szaporodnak, nem számitva a súlytalanokat, mik csupán hatásaikból ismeretesek.

Davy Humfried (1778—1829), ki a cornwallisi Penzance-

---

[1]) A leghatályosabb oktatási eszközök egyikének tartom La Rive úr előterjesztését, mellyet a schweizi Természettudósok harminczadik gyülésén (1845. aug.) a volta-oszlopok sorozatáról tett, kezdve azok első eredeténél Grove legujabb tökélyesitéseig. *Értekezését* a megelőző tárgyalásban mi is felhasználtuk.

ban igen szegény szülöktől származott, megkedvelvén Lavoisier vegytanát, tanulmányozza a gázokat, merészen beszivja a légenyt, (azot), s csakhamar fölfedezi annak protoxidját, melly annyi élvezetet és egészséget igért. Tanszéket nyervén egy intézetben, mellyet Rumford gróf a tudományoknak magasabb körökben terjesztése végett Londonban nyitott, tapsokat aratott amaz időkben, midőn a világ mindent a vegytantól várt.

Nicholson és Carlisle figyelmeztettek az oszlop ama sajátságára, mellynélfogva felbontja a vizet. Berzelius és Hisinger, éleselmüleg különféle anyagokkal tévén kisérletet, tapasztalták, miszerint a sótartalmuak, egy erős üteg körébe helyeztetve, mindig ugy bontatnak fel, hogy a savak az igenleges, s az aljak a nemleges sodrony felé vonzatnak; az élegekben pedig, az éleny az igenleges, a gyök a nemleges folyam végrésze felé irányul. Látva, mint semmisittetnek meg az oszlop hatása által a nagyobb vegytani rokonságok, Davy elhatározta addig fel nem bontott anyagokon tenni azzal kisérletet, millyenek az égvények (alcalica) és földek, igen hathatós eszköznek sejtvén azt a vegytan titkainak fürkészésére. Hamuzsirral tévén kisérletet, ugy tapasztalta, hogy az éleny az igenleges sark felé vitetett, mig a nemleges felé egy uj fém irányult, melly a higany-golyócskákhoz hasonló alakot vett, mellyet ö potassin-nak nevezett, s melly annyira gyulékonynak mutatkozott, miszerint égése által még a vizet is felbontotta. S illy módon feltüntetvén az égvények és földek összetételét, Lavoisier ellenében kimutatta, miként az éleny nem csak savitó hanem alkotó eleme azoknak; s hogy az élegek különböző kapcsolatai az élenynek fém-aljakkal. Élenyt fedezett fel Lavoisier sósavélegében (oxidum muriaticum) is, mellyet halvanynak (chlorum) nevezett, s a hydrochlort hydracidnak találta. Az égvények közül csupán a légköneg (ammoniac) az, melly egyedül gyulany (hydrogen) és légenyre (azot) oldatik fel; mindazáltal Davy a mellett volt, hogy fémelemet is tartalmaz magában, hasonlót a többi égvényekéhez; söt tul menvén Lavoisier classikai határain, sejtette, miszerint a fémek nem egyszerü testek, hanem a könenynek (hydrogen) ismeretlen aljakkal való egyesüléséből származnak: minélfogva az égvények kivétel nélkül illy aljaknak a vizzel bizonyos arányban való összeköttetéséből erednének, s hasonlóan a légköneghez könenyt zárnának magukban. A jövő el fogja dönteni Lavoisier részén van-e az igazság, kinek elmélete ellen csupán

egyetlen tény hozható fel; vagy Davy mellett, ki vegytanát ez egyetlen kivételre alapitja.

Vegytani bölcsészetében (1812) megdöntötte Lavoisier elméletét az égés felöl, bontó kisérletekkel mutatván ki, miszerint az éleny nem egyedüli eleme az égésnek, hanem a testek hatályos és kölcsönös vegytani tevékenységéből származik az; hogy más testek is állitanak elő savakat; s nem csupán az éleny eszközölheti a fény és meleg kifejlését az égésnél. S minthogy a kölcsönösen erőteljes hatást gyakorló testek mindig ellentétes villanyos állapotban vannak, hajlandó hinni, miszerint a fény és hő a két villanyosság nemlegesitéséből (neutralisatio) szülemlik. Fürkészeteit a földtanra (geologia) is alkalmazta, s megvizsgálván a vizet, gázt és gyantaféle anyagokat, mellyek a kovarcz üregében találtatnak, megerősitette Playfair és Hall plutói hypothesisét. Daczára az ellenségeskedéseknek jutalomban részesittetett a franczia akademia által, s nem akadályoztatott Auvergne és Nápolyország tüzhányóinak meglátogatásában [1]); Nápolyban érdekes kisérleteket tett a régi festők által használt szineket illetőleg, s egy módszert akart érvényesiteni a föltalált papirok kigöngyölgetésében, melly azonban nem kapott lábra [2]).

Ha nem is volt szerencséje valami nagy fölfedezéshez, de éleselmüséget és kitartást tanusitott az elszigetelt tényeknek igazolásában, bevégzésében és természet-tényekre való visszavitelében; s mindebből azon végkövetkeztetésre jutott, hogy „a vegyi rokonság nem egyéb, mint az ellentétes villanyosságok vonzási hatálya.“

Davy tanából a svéd Berzelius Jakab (1779—1848) azt következtette, hogy a villany-vegytani jelleg olly testeknél, mellyekben az éleny szerepel, nem ennek hanem az aljnak sajátja; s hogy a vegytani kapcsolat által előállitott fény és gyuladás hasonló természetüek azokkal, mellyek a villámot és villanyos rázkódást okozzák. Miért is ő az anyagoknak villany-nemlegesek (éleny és savak) és villany-igenlegesekre (köneny, égvények, sa-

---

[1]) Párizsban nevettek szépérzék hiányán. A zenében semmi gyönyört nem talált. Látva a louvrei muzeumot, melly akkoriban a világ leggazdagabbja volt, felkiáltott: „Milly nagyszerü keretgyüjtemény,“ s Antinous előtt: „Milly pompás csepkő.“ Ellenben bámulta az elefánt mintáját, melly a Bastille emlékeül volt szánva.

[2]) Lásd XIII. könyv 24. lap.

vitható aljak) való vegytani osztályozását ajánlotta. Egyiptomban tapasztalta, mint áll elő a székső szénlete (carbonatum) a tengeri sónak a puszták tavait környező meszes sziklák által okozott felbontása következtében; miből kiindulva vegyészeti súlyegyentanát (Statica chemica) irta (1803), mellyben meg vannak állapitva a rokonsági törvények, jóllehet nem vette észre az arány-állandóságot az összetételek legnagyobb részében. Bámulatos szorgalommal határozta meg a különféle vegytani elemek parány súlyait, segittetve németek és svédek, s az angolok Thomson által, ki egy, az övével ellentétes rendszert alapitott. A gázokat Faraday kisérletei azok sürüdése, s Gay-Lussac és Daltonéi azok kiterjeszkedésének törvényei fölött, a gőzök részleges eseteül tüntették fel.

A vegytan, miután Biotól megtanulta érvényesiteni a testek láttani sajátságait, felhasználván a fény sarkitásának tüneményét, máskülönben észrevehetlen módosulásokat födöztetett fel a testek természetében s azok kiegészitő részeinek szerkezetében; mi uj lépés a tudományok egysége felé. Haiiy és Vauquelin megállapitották a vegytani összetét s a jegecz alak között levő benső összefüggést, mit aztán Mitscherlich és Rose szabatositottak.

Egyenértékek.

A savak és aljak, vagy legyenek bár fémélegek, igen nagy rokonságban vannak egymással, s kapcsoltatván (combinando) sókat állitanak elő, mellyekben egyik fém közvetlen a másik helyét foglalhatja el. Igy ha ezüst légenczbe (nitratum) réz-lemezt teszünk, ez feloldatik, mig az ezüst fémállapotba tér vissza, s az egész ezüst légencz réz-légenczczé változik. Itt tehát a réz egyidejüleg az ezüst-éleg (oxidum argenti) élenyével s a légsavval (acidum nitricum) egyesül; de mig az első só ezer háromszáz ötven ezüst részt tartalmaz, a másodikban csak háromszáz kilenczvenhat rész réz van. Tehát sokkal kevesebb réz kivántatik mint ezüst arra, hogy valamelly só képződjék hasonló mennyiségü élenynyel és légsavval: olly tény, melly sok más esetben bebizonyul, s kitünik, miszerint a telületi (saturatio) képesség esetről esetre változható, de mindenkire nézve állandó arányokkal bir. Ezen arányoknak, vagy mint nevezik egyenértékeknek tanulmányozása igen élénk napjainkban, s olly módon határoztatnak meg, hogy 100-ra teszik az élenyt, aszerint számitván a többieket.

A szász Wenzel, 1777-ben figyelmeztetett, miszerint a sók egy savból s egy aljból alakulva, átalában kettősek; s hogy két

só olly módon változtathatja aljait és savait, miszerint tökéletesen két mássá alakulhat át. Ő a sók részlegességének tartotta azt, mi a vegytan nagy törvénye vala. Lavoisier rendszerének megszilárdulása után figyelmet fordítottak e dologra; de Berthollet vitatta, miszerint két test bármilly arányban egyesülhet két véghatár között; Proust a mellett volt, hogy csak 1, 2, 3, 4, vagy legfeljebb 5 arányban tehetik azt, kizárva minden közvetitőt. A meghatározott arányok eme törvényét nagyban átalánositotta Dalton (angol) az ő elmés parány-elméletével, mellyet Gay-Lussac is védett. Látta, miként egy litron éleny két litron könenyt változtatott vizzé; melly jelenségből kihozta, miszerint valahányszor két gáznemü test kapcsolódik, az összetételben a gázok egyenlő tériméje szerepel, olly módon hogy vagy egy térime esik egyre s kettő a másikra, vagy kettő négyre, szóval, mindig egyszerü térarányokban. S minthogy minden folyadék átváltozhatik gőzzé, megállapittatott, miszerint a különböző testek egyenértékei egyenlő, vagy egymással tökéletesen sokszorozott tériméket képviselnek: melly tapasztalat ismét egy másik csodáját fogja felmutatni a világ számban és mértékben való elrendezésének [1]).

Ha a testek mindnyájan változhatlan arányokban kapcsolódnak, s a vegytani visszahatásokban egy egyenérték mindig tökéletesen helyettesittetik egy másik által, nem jár nehézséggel más számokat fölfedezni, miután némellyek már ismeretesek, mellyeknek szabatos meghatározása ugyanazért nagy fontosságu. Dumas tehát a köneny egyenértékének meghatározására vállalkozott; nagyobb nehézséggel és sok gyémánt feláldozásával ugyanazt tette a szénenyt illetőleg. Ez uton haladva mások minden testet elemzésnek vetettek alá, s fölfedezték a szerves és szervetlen anyag végső alkatrészeit és főfő különbségeit.

Dulong és Petit, kutatván a különböző egyszerü testekben a faj-meleg mértékét, avvagy az egyenlő suly mellett különböző heveny (caloricum) arányát, melly szükséges, hogy a hőmérsék egy fokkal emelkedjék, ugy találták, hogy forditott viszonyban áll az a súlyokkal, mellyek az egyenértékeket képviselik; vagyis egy test, mellynek egyenértéke kétszerte sulyosabb egy másikénál, felényivel kevesebb faj-meleggel bir. Faraday kiszabottnak és

---

[1]) Csupán a halvanyra nézve nem jöhettek tisztába; de 1845 decemberben $1/_{36}$ arányúnak találtatott.

változhatlannak hitte az egyenértékeiknek megfelelő mennyiségben vett testek felbontására szükséges villanyos erő-mennyiséget.

Kétalakuság.

Az utóbbi időben észlelt legbámulatosabb vegytani tények egyike a kétalakuság (dimorphismus). Hogy azonos összetétü két testnek (isomeri), hasonló körülmények között, ugyanazon tulajdonokkal kell birnia, sarkigazságnak (axioma) tartották. Mind azáltal nem ugy van. Ha az olvasztó tégelybe adott mennyiségü festeny-éleget teszünk, melly sötétzöld, fölmelegedvén olly elénk fényt fog kifejteni, mintha csak gőzbe menne át; később megszünik a fénylés, s nem marad egyéb hátra mint azon meleg, mellyet a körülte levő tüzből nyer; meghülvén, szép zölddé válik, melly nem oldható fel többé a savban. Vegy- és természettani sajátságait illetőleg tehát változott, mindamellett a mérleg és elemzés a legkisebb változást sem födözik fel benne, s ha melegitett kénsavba mártjuk, visszatér előbbi állapotába. Igy, a közönséges üveg, sokáig nyugodt olvadásban tartatva, homályossá, olvaszthatlanná, s olly keménynyé válik, hogy szikrát ad az aczél alatt; mindazáltal semmi változás nem mutatkozik rajta. Sokasitván az elemzést, bizonyosságra jutottak, miszerint egyenlően összetett testek keménység, faj-suly, s a fényre gyakorolt hatásukban különbözhetnek egymástól. Némellyekben csak a természettani sajátságok (dimorphi) változnak, másokban a vegytaniak (isomeri) is; vagyis az előbbiekben az összetett részecsek ugyanazok maradnak csakhogy különböző módon csoportosulnak; utóbbiakban elütőleg rendeződnek a parányok az összetett részecsben. A kétalakuak között a szénelly gyémánt állapotában igen eltérő sajátságokkal bir a széntől: a természetben vagy a kénszénenczekben jegeczült kén nyolczoldalu alakban jelentkezik dülényded (romboidal) alappal; olvasztás után lassanként hülesztetvén ki, ferde hasábokat ad; ha, százötven fokig hevittetvén, hideg vizbe szüretik, lágy, barna, ruganyos, több napon keresztül átlátszó marad; miért is sokalakunak (poliform) mondhatnók. Ebből ugy látszik azt lehetne következtetni, hogy a kétalaku testeknek sajátságuk állandólag egyesülni a súlytalanokkal: de vajjon nem áll-e ez a többi testekre nézve is? nem lehetséges-e, hogy az illy rokonságból szülemlik némelly testek különbsége, miként az érenyé (platin) ama fémekből, mellyek azt mindig kisérik? Hasonló módon a sárgany (uran), melly az egyszerü testek minden visszabatását élőtünteti, nem régiben élegnek ismertetett fel.

Hosszas lenne követni a franczia Vauquelint, Thénardt, Ampéret, az angol Daltont és Wollastont, a német Wenzelt, Richtert, Vöhlert, Mitscherlichet, Liebiget, kiknek az egyenalaku (isoform) anyagok körül tett nagyszerü fölfedezései megdöntötték a kezdetleges alakok (formae primitivae) elméletét, mellyet Haüy állitott fel [1]).

Érintett tényekkel szemben igen figyelemre méltó kételyek merülnek fel. A természet négy külön erőt s mintegy hatvan egyszerü testet használ az anyag alkotása és módositására; ama természet, mellynek elég a nehézkedési erő, hogy szabályozza a parányok és világok mozgásait. Lehetséges-e, hogy itt lemondott volna ama gazdálkodásról, melly csodáinak egyikét képezi? A bölcs nem hiheti ezt, s a jelen eredményeket ugy fogadja, mint a most ismert tények kifejezését, s nem mint végigazságot. Amaz egységet, mellyet a természettudósok a sulytalanokban felismertek, a vegyészek a sulyos anyagban is igyekeznek feltalálni [2]); s miután a légköneget illetőleg tett tanulmány uj gyököt adott, sokan foglalkoztak az egyszerüeknek nevezett testek felbontásával, s a kiváncsiak olly eredményekre jutottak, mellyeket a valódi tudománynak is számitásba kellett vennie.

Mialatt az összetétek sulyai között levő arányoknak egyszerüsége az ásványországban bámulat tárgyát képezte, nem hitték, hogy a szerves kapcsolatok elemei között valamelly egyszerü viszony létezzék: de Chevreul kimutatta azt jeles müvében az állati eredetü kövér testek fölött, mellyeket a sókhoz hasonlitott, minthogy az alj és sav hármas összetétek, mellyek ép ugy müködnek mint a szervetlen természetei. Davy bebizonyitotta a villanyosság hatását a tenyészetre; mások a fényét.

A növények felbontván a szénsavat és vizet, megkötik a szénenyt és könenyt, az élenyt pedig visszaadják a légkörnek; s vagy átváltoztatván a légfelköneg-éleget (oxydum ammonii), vagy közvetlenül a levegőből vévén a légenyt, magukba olvasztják ez elemet. A légeny és széneny, mellyek a növények életelemét képezik, a légkörből vétetnek; miért is valamelly terület termékenysége szervetlen vagy fém-elemek által föltételeztetik, mellyek

---

[1]) Berzelius, egyike a legkitünőbb tudósok és államférfiaknak, a stockholmi tudományos akademiának évenkint értesitést szokott volt beadni a vegytan elömeneteléről. — Lásd még E. Kopp, és M. Hoefer, *A vegytan története.*

[2]) Proust és Boutigny kisérletei.

egyik növénynek inkább megfelelnek mint a másiknak. Tanulmányozván a növény hamvait, felismerhető, milly fémelemekkel kell birnia a földnek, hogy az abban jól tenyészszék, milly te nyésztési forgatást kell megállapitani, s milly trágyával segiteni. Liebig Justus különösen a szerves vegytant alkalmazta a földmüvelésre és szervélettanra; s ugy hiszi, a trágya azért segit, mert több légköneget ad mint a levegő, s a folyékony sokkal többet, mint a szilárd. Boussingault, ki első mutatta meg, mint bontják fel a növények a vizet, hogy lekössék annak élenyét, fontos munkákkal gazdagitotta a földmüvelésre alkalmazott vegytant; Laurent, Gerhardt, Piria, Malaguti, Schleiden és mások tanulmányozták a lisztlángot, a borszeszt, a sejtecseket, s a légenyes anyagoknak jelenlétét a növényi szövetekben. Ama titokteljes müködésekre, mellyek az élet befolyása alatt mennek végbe, főleg Dumas, Boussingault, Payen forditották figyelmöket; s azon megállapodásra jutottak, hogy az állati szövetben összehalmozott hármas anyagok, minők a kövérség s a légenyesitett semleges anyagok, a növényekből képeztetnek. Ennélfogva a növényország egy végtelen átváltoztatási, az állatország pedig elégetési készlet lenne; s a növények és állatok némiképen nem egyebek mint megsürüdött levegő.

Ime, a haladás egy bámulatos egyszerüsités felé, mi nagyobb a szerves testekben, mellyek bármennyire legyenek is részleges törvényeknek alávetve, igen kevés elemből, éleny, köneny, széneny és légenyből állanak, mellyek, legfeljebb tizenkét másodrendüekkel kapcsolva, végtelen változatosságot idéznek elő.

De a természet honnan veszi e roppant mennyiségü élenyt, könenyt, szénenyt, légenyt? ki fog-e valaha merülni? vagy miként látja el magát azokkal ujra? s midőn az állat vagy a növény ismét alaktalan anyaggá válik, mi történik az élet ez összes termékeivel? E kérdésekkel foglalkozott Dumas [1]), ki szerint a növények állitják elé a közvetlen elsőanyagokat, az állatok felhasználják és felbontják azokat, s a légkör a raktár, honnan a természet kincseit szedi.

A légkör suly szerint 23 rész élenyből s 77 rész légenyből áll, nem számitva a vizgőzt, a kevés szénsavat és mocsár-gázt, az esetleg csekély légkönegnemü képződményt, s némi légenysavat, mik föloldhatók lévén a vizben, az eső által a földbe vi-

[1]) Tanulmány a szerves lények vegyészeti sulyegyentana fölött.

tetnek, mellyet kövéritnek. A növények levelei nappal vizet és élenyt, éjjel vizet és szénsavat lehelnek ki, azonkivül hogy könenyt, élenyt, szénenyt, légenyt és kevés hamut kötnek le, mi által nyernek sulyban. A föld tehát csak támpont gyanánt szolgál, s az egész táplálkozás a légköri elemek által eszközöltetik, annyira hogy némelly cserjék porrátört üvegben is növekedtek és virágzottak. A levelek minden hő nélkül csupán a fény által segittetve felbontják a legállandóbb testek egyikét, a szénsavat, kiszabaditván annak élenyét, s visszatartván a szénenyt: a légenyt pedig részben a levegőből, részben a bomlásnak indult szerves anyagokból veszik a növények. S itt a vegytan ujból a gazdaságra nézve legfontosabb pontok egyikét, a trágyát érinti; a mennyiben könnyiti fölismerését a trágyából kevesebb légenyt igénylő, az állatok táplálására alkalmas takarmányoknak, melly állatok ürülékével visszaadhatjuk a földnek a légenyt, hogy táplálja az abból többet igénylő [1]), vagyis azon növényeket, mellyek nem elégesznek meg a légből kölcsönzöttel, hanem más testekkel kapcsolva, légköneg, légfelkönegsav, légenyes sav, légenyitett sav-állapotban is megkivánják.

A növények által kikészitett első anyagokat az állatok hasonitják az emésztés által. Ezek folytonosan szénsavat és vizet fejtenek ki, annyira, hogy széneny- és köneny-kemenczékként tekinthetők. Innen van az állati meleg; s egy rendes állapotban lévő ember lélekzés által naponként kétszáz nyolczvannyolcz gramm szénenyt vagy ennek egyenértékét könenyben égeti el. Illyformán, mondja Dumas, amit a lég a növényeknek ád, ezek azt az állatoknak engedik át, mellyek ismét a légnek téritik vissza; örök körforgalom, mellyben az élet mozog és nyilvánul, de hol az anyag csak helyet változtat. Ha az állatok rontó s a növények tisztitó müködése között az egyensuly megzavartatnék, zavarnak lenne kitéve az élet összhangja; de a veszély olly távol áll, hogy bekövetkezési ideje nem is eshetik kiszámitás alá [2]).

---

[1]) Thaër és Boussingault kisérletei.

[2]) A következő számitás is Dumastól van. A légkör körülbelül hüsz mérföld (lega) magas, s 5 trillio 229,000 billio chilogrammot nyom; az élenyt sulya 1 trillio 206,000 billio; a szénsavé 2088 billio. Vagy hogy érzéki képekben beszéljünk, ha egy chilometernyi oldallal biró réz köbök készittetnének, 581,000 illy köb képviselné sulyával a légkört, 134,000 az élenyt, 116 a szénsavat. Egy ember óránként 40 dramm élenyt emészt fel, vagy évenkint 350

E tanulmányok üditőleg hatottak a természet tanulmányozására, melly megszünt másodrendü lenni a többi tudományok mellett.

Linné és Jussieu után, kik a növények rendszeres osztályozásával ajándékozták meg a tudományos világot, Lavoisier, Senebier, Saussure Theodor és Crell a növényi szervélettant vitték előbbre; Duhamel és Ingenhous meghatározták a táplálkozás és növekedés utjait. Desfontaines azon, Cuvier által igen termékenynek nevezett, fölfedezést tette, miszerint az új rétegek a növényekben a régi fa s a héj között képződnek; mig ellenben Dupetit-Thouars azt vitatta, hogy a növények növekedése tetőirányos értelemben történik, s hogy e növekedésnek csiráját a rügy képezi, melly, mint valódi egyed, saját töveit a növény gyökeréig ereszti. Cavanilles, spanyol füvész, egy igen erős tükör-távcső vizszintes kicsinyméröi vonalát majd a bambu rügyének csucsára, majd az olly hirtelen fejlő amerikai agave kocsára irányozván, látni akarta a fü növését, miként a csillagászok látják a csillagokét.

Mások a növények szervezetét tanulmányozták; és Schulze kimutatni igyekezett, miszerint a folyadékoknak keringő mozgása azokban hasonos a felsöbb állatok központi idegrendszerével. Ellesték azon növények termékenyedési módját is, mellyek nem birnak virággal és gyümölcscsel; s fontos egyedrajzok, különleges virágok, a növényi földrajzt érdeklő tudós emlékiratok, s kitartó és éleselmü kutatások örökitendik Humboldt, Schow, Braun, Morren, Mirbel, Trécul, Parlatore, Tenore, Moris neveit.

---

chilogrammot, s egy század alatt 35,000-et. Tegyük, hogy a földgömb állati népességét 4000 millio ember képviseli; egy század alatt 120 billio chilogramm élenyt fogyasztanának, mi az emlitett köbökből 15-töt, vagyis igen igen csekély mennyiséget tenne, még ha helyre nem pótoltatnék is.

Mi a szénsavat illeti, egy ember óránként 12 gramm szénenyt éget el, s 44 gramm szénsavat állit elő, vagyis egy chilogrammot naponként, s 365-öt egy év alatt; tehát a négyezer millio ember egy év alatt 1 billio 460,000 millio chilogramm szénsavat termel, vagyis $^1/_{1430}$-dát annak, mellyet a légkör tartalmaz. Minélfogva 1500 év kivántatnék a légben levő szénsav jelen arányának megkettőztetésére, hamindjárt a növényország megszüntetné is müködését, s nem müködnének többé a tüzhányók, mellyek nagymennyiségü szénsavat szolgáltatnak, sem a villámok, mellyek behatása alatt a lég légenye és élenye kapcsolódván légenysavat stb. képeznek. Ezek ujra előállitanák a növényzetet, miként előállitanák azt az állatok hullái is, mellyek annak megszüntével kivesznének.

Egy költőnek volt fentartva rámutatni a lények szervezetének benső törvényeire. Göthe azt állitotta, hogy a levél az egyedüli alap szerv, s annak módosulásai a murvák, a virágkehely, a korona, a portokok és termék. A csirázás perczében a növények legnagyobb része két csiralevelet mutat fel, mellyek a növény táplálására lévén rendeltetve, csakhamar eltünnek; de a szervek, mellyek később olly nagy változatosságban fejlődnek ki, nem egyebek mint e csiralevelek átalakulva. Először is a szár hosszában elhelyezett levelekké fejlődnek; s a tüdők módjára beszivják a levegőt, melly módositja a bensejökben felosztott nedveket; a levelek hajtása azonban mielőbb megszünik, megkisebbedik térimójök, összehuzódnak, s mint apró levélkék mutatkoznak, mellyek murváknak neveztetnek. Ezek majd elszigetelten majd körben jelentkezvén, módosulnak, s képezik a kelyhet: ebből aztán a korona szirmai jőnek elő, mellyek ollykor részben poredényekké változnak; maga a terme is csak a levél uj átalakulása, melly termékenyittetvén a gyümölcsöt alkotja; végre a magban az ébrény szoros burkokkal vétetik körül, mellyek Göthe szerint szintén csak módosult levelek. Ez *előhaladó* (progressiv) átalakuláson kivül, még egy *hátramenőt* (retrograd) is különböztet meg, melly valóságban nem egyéb mint az átalakulások hiánya.

Senkisem figyelt e dolgokra, mig nem De Candolle Ágoston, Genfből, (1778—1841), tudományosan bebizonyitotta a tényeket, mellyeket Göthe helyesen értelmezett, s a nélkül hogy ismerte volna ennek munkáját, kiegészitette azt az idomzat törvényeinek fölfedezésével. Linné mesterkélt egyszerübb és könnyebb rendszerének De Candolle eléje tette Jussieu természetes és jobban okadatolt rendszerét, melly nem csupán a szervezet egy részének hasonlatosságán, hanem a lényeges jellegeken alapul, s kimutatja, miként ugyanazon családban közösek a gyógy-tulajdonságok [1]). A természet minden lényt rész-arányos terv szerint teremtett, habár ritkán marad ahhoz hű; a sokféle virágokat előttünk ismeretlen okokból változtatta, s ugyanazon családban is találtatnak

---

[1]) Lamarck *Franczia növényrajzának* új kiadásában ő kétezer fajjal szaporitotta a lajstromzott kétezerhétszázat; s egy igen tanulságos beveze ésben kifejtette a tudomány újabb hóditmányait és átalánositásait. *Prodromus systematis regni vegetabilis* (1824—36) czimű munkájában tanulmányozta a növények felosztását a földgömb felületén. Endlicher és Römer száz ötvenezerre teszik a létező fajok számát, mellyek közül kilenczvenötezret irtak le a fűvészek.

nem rész-arányosak; de illy eltérés általános okok szüleménye, mellyekből könnyü visszatérni az eredeti typushoz, számitásba vévén az idétlenszülés, az elfajzás, a hozzájárulások állandó esetlegeit. E törvényeket aztán Nees de Esenbeck, Roeper, Martius, Saint-Hilaire August, Gaudichaud, Oken, Carus, Kathke, Serres és Etienne Geoffroy Saint-Hilaire a növénytanra alkalmazták.

Ásványtan.

Mielőtt a jegecz-alakokat vették alapúl, az ásványtudós nem igen tudta volna szabatosan megkülönböztetni egyik ásványt a másiktól. Hozzájárúlt az erömütan Wollaston visszaverő szögmérőjével, melly által egy töredékből meg lehet határozni a jegecz alakját, miként Cuvier egyetlen csont után az egész vázt helyreállitotta; segélyül érkezett a láttan, melly kimutatja a fény módosulását a jegecz-alakokon keresztül; aztán a vegytani elemzés módot nyujtott szabatosabban osztályozni az ásványokat mintsem az előbb a jegecztan segélyével lehető volt.

Földtan.

Az ásványok tanulmányozása nem szoritkozott részletes tulajdonságokra, hanem egy új, vagy ha ugy tetszik, jövő tudomány, a földtan (geologia) keletkezett abból. A földterüket már Lehman és Rouelle ösiek- azaz fémekkel bővelkedő sziklákra, s másodrendüekre különitették, mellyek vizből és szerves maradványokból képződött lerakodások. Ez osztályozás csakhamar tökélyesbült, s Deluc, Saussure, Werner, Dolomieu utat készitettek amaz előmeneteknek, mellyeket századunkban általános és részletes észleletek segélyével tettek. A bassanói Brocchi (—1826) Róma földterének természeti állapotát vette vizsgálat alá, s leirta Olaszország némelly helyiségeit, különösen pedig az Alpesek alatti kagylóhalmokat; mi által biztos adatot szolgáltatott az utána következőknek, hogy a harmadrendü földterük képződési azonosságára következtethessenek, nem a fekvésből, hanem a szerves testek hasonosságából, mellyeket tartalmaznak. Covelli Miklós, Terra di Lavoroból, fontos fölfedezéseket tett a vulkán-termékeken. A neptuni eredetről szóló Werner-tan ellenzőkre talált Arduinóban és Marzariban, ki átkutatván Tirolt, a gránitokat vulkán eredetüeknek, s a másodrendü meszek sőt a krétánál is később feltünteknek bizonyitotta, s kimutatta a fokozatos átmenetet azoktól a syenithez és a porfirhoz; miért is Predazzo helység tüneményei az összes föld-tudósok tanulmány tárgyai lettek, mellyekhez hasonlókat Humboldt Sándor Mongolországban is észlelt. Saussure,

ki megalapitotta a légnedmérés tudományát, s a nagyobb magaslatokon észleldéket állitott, tizennégyszer járta be az Alpeseket, hogy észleleti tudománynyá emelje a földtant. De Buch megkülönböztette a helyi és átalános képződéseket, s minden helyi esetleget a bel és kül sajátságok, s az összeshez való viszony szerint szemlélt. Humboldt Vilmos a föld egész alkatában egy egyforma irányulási törvényre figyelmeztetett, jelezvén a különböző sziklák sarkiasságát [1]).

Azonban e tudomány legnagyobb haladása az emelkedések elméletében állott, mellyet már mások sejtettek, aztán De Buch kifejtette, Beaumont Illés pedig módszeresitette, s melylyel jól meglátszanak egyezni a tények [2]). A rend, mellyben az üledéki rétegek egymásfölé helyezvék, az átalakult telepek és a torlódmányok, a kitörő sziklák által keresztülszelt vagy elért földterük természete, az erekben elszórt szerves maradványok világot vetnek az egymásra következő képződések korára. A növény- és állattani bizonyitékok alkalmazása mélységet és eredeti változatosságot kölcsönzött a földismének (geognosia): a központi tüz elmélete kijelölte okát a fölemelkedéseknek.

De igazságok-e ezek vagy álmok? a központi hő elmélete napjainkban kétségbe vonatik, a földgömb kérgének alakulását egész más módon fejtegetik; de a földtan büvös hypothesisekkel lép fel, mellyek mindenike a tudomány szerint változik, melly épen fölényben van. Miként a mult században a természettan törvényeit alkalmazták a földgömb kezdetleges történelmének s jövő átalakulásának nyomozására, ugy alkalmazzák most, bár nagyobb tisztelettel az első ok iránt, a vegytanéit. A küzdelem a tüz és viz között szünetet tartott, elkülönitetvén csatáik szinhelye; s a föld kérge megszilárdult, magába zárván a központi tüzet. De egy határtalan tenger födte azt, s csak kevés sziget emelkedett ki, mellyek melegöket nem a fellegek által takart naptól, hanem a benső göztől nyerték. E forró, vizgőzzel és szénsavval tulterhelt légkörben, mellyet minden nyomon villámok szaggattak meg, s

---

[1]) E szakban említésre méltók még Patrin, Greenough, Granville, Penn, Conybeare, Philips, Buckland, Murchison, Forbes, Fleming, Mac-Culloch, Fairholme, Breislak, Daubuisson, La Bèche, Clavier, Lyell, Brochant, Beudant, Pilla, Belli, Sismonda, Pasini, Pareto, Collegno . . .

[2]) Lásd I. könyv 115. lap és XVII. könyv 760. lap. Ez elmélet egyes részleteiben most megtámadtatik.

teljesen nélkülözte az élenyt, semmiféle állat nem élhetett, kivéve a halakat, habarczokat, puhányokat a tengerben. De a tenyészet roppant tevékenységet fejt ki; s a kiszikkadt szigetek nedv-edényes, egyszerü szervezetü, de hirtelen növekvő cserjékkel, óriási mügekkel (asperula), faszerü páfrányokkal, némi pálmával födetnek be, mellyek fajra nézve kevéssé különböznek ugyan, de egyedeik kimondhatlan gyorsasággal szaporodnak, növekednek, és halnak el. Életök kiszámithatlan mennyiségü szénsavat és vizet bont szét, mig leköti a könenyt és szénenyt; minélfogva a levegő, nyervén élenyben, tisztul, s lehetővé teszi az állatok megjelenését. Most forradalom áll be a föld szinén s a roppant növény-telepek eltemettetnek és ásvány-szénné válnak a felülfekvő rétegek nyomása s a föld-gömb melege következtében [1]). Más földtani korok, más teremtési napok következnek, mellyekben a szigetek nagyobbodnak, a föld szine benépesül, és pedig először óriási hüllőkkel, még mindig tisztátalan légkörben élőkkel, melly azonban lassan lassan a mész szikla-telepek lecsapódása s a növények folytonos tevékenysége által egészségessé válik; mignem megjelennek az emlősök, madarak, rovarok, minden uj forradalom által közelebb jutván a jelenlegi alakokhoz; végre az ember, a teremtmény királya.

De ez, s a többi állatok mikor és hogyan születtek? s az összes fajok egyszerre jelentek-e meg, vagy egy egyetlen csira volt, mellyből lassanként a fajok végtelensége fejlődött?

Állattan.

Az állattant már a mult században rendszeresiteni kezdették Linné, Fabricius, Müller Otto, a siciliai Poli; Daubenton, Vicq d' Azyr, Camper, a lángeszü boncztudós, Lyonnet, Trembley tanulmányozták az állatok szervezetét; Bonnet, Réaumur, Buffon szokásaikat; Buffon, Linné, Bonnet egy átalános állattannak vetették meg alapjait. Nagyban megvilágitotta ezt a porosz Pallas (—1811) számos utazásaival s a termő-parányok (infusoria) és növényállatok (zoophita) osztályozásáról, a gerinczek boncztanáról s az ásvány állattan-

---

1) Kiszámitották, miként maga Pensilvania hatszáz billio chilogramm kőszenet tartalmaz. Tegyük fel, hogy a világ egyéb részei csak ezerszer annyit rejtenek, s hatszázezer billio jő ki. Ha a széneny csupán kétharmad részben járulna e szén összetételéhez, négyszázezer billio chilogrammot tenne. Hogy szénsavvá változzék, egy trillio chilogramm élenyre volna szüksége; s az előállitott szénsav egy trillio négyszázezer billio chilogrammot nyomna. Nem tulságos tehát a fontosság, mellyet a növények tevékenységének tulajdonitunk a teremtés első napjaiban.

ról irt szép munkáival. Linné után négyszeresen és azon felül emelkedett az ismert fajok száma, s Ausztrália igen különöseket, sőt egész uj osztályokat szolgáltatott, minők az erszényesek (marsupialia): s főleg az angolok által adott bámulatos leirások (Gould, Owen, Waterhouse, Jardin, Lowe, Smith, Darwin), a folytonosan gazdagodott és jobban rendezett muzeumok annyira növelték az anyagot, hogy szükséges volt uj nemeket állitani fel, s közbelső csoportokat vinni be. E végből tanulmányozni kellett az állatok benső alkatát, s az összehasonlitó boncztant tenni alapul, mi egyedüli mód a puhányok (mollusca) valódi természetének s a kiveszett fajok maradványainak megismerésére. Illy módon e tudomány, melly egész a század elejéig leiró volt, akkoriban boncztani jelleget öltött; s e néhány év alatt többre menvén mint a megelőző összes századokban, szilárd alapokat nyert az ásadék-állattan (zoologia fossilis) s az állattani bölcsészet (philosophia zoologica). Élettani irányt vévén, tanulmányozták az állatok fokozatos fejlődését s a módosulások sorozatát, mellyek által a szervezet egyszerüsittetik az alsóbb lényekben; ugy, hogy nem a hullákat hanem azokat, s a puhányok és gyürünyök ébrénytanát (embriologia) tanulmányozzák. Lacépéde müvei a czetek, hüllők és halak fölött szigoru birálatnak vettettek alá; Home Eberhard az összehasonlitott boncztanra terjesztette ki buvárlatait; Meckel felülmulja őt mint állatboncztudós, s megalapitja a teratologiát (szörnyszülött-tan); Rudolphi, az összehasonlitó boncztanon kivül, egy halhatatlan müvet irt a bélférgekről; Latreillenek, a rovartudósok fejedelmének, köszönjük a részt, melly a rovarokat Cuvier állatországában illeti; Ehremberg bámulatos müveket irt az ázalagokról: szerinte a fémtömegek s a szivag-rétegek is azokból alakultak; a vak Huber Genfből s a bergamói Mangili a legszorgalmasabb természetvizsgálók közé tartoznak; Tronchina, Passeri, Gannal könnyitették a balzsamozást [1]).

Cuvier.

Montbelliardi Cuvier György (1769—1832), nem lángész, de tudomány-köri (encyclopaedikus) ismeretekkel biró és figyelmes

---

[1]) Nagy zajt ütöttek versben és prózában a bellunói Segatónak, midőn lehetőnek hirdette az állati szövetek kővé változtatását; nem találván aláirókat harminczezer lira erejéig, hogy közzétehesse fölfedezését, Flórenczben élt, hol részmetszéssel, s Afrikában tett utjai megirásával foglalkozott, s csakhamar meghalt (1836),

gyüjtő, emeli a tudományt, megteremti az összehasonlitó boncztant, s az ásadék-állattannal vagy őslénytannal (paleontologia) uj osztályzatot alapit. Első osztályozásában a szervek alárendeltségét vette alapul, s folytonosan javitgatott azon, mig nem (1816) közzétette tervrajzát, melly a vérrendszer fokozatán alapult: még azután is tett változtatásokat, de mindig inkább positiv tényekhez mint elvekhez tartotta magát, s megvetette a kényállitmányokat. Mit Buffon sejtett, ő kimutatta; Buffon az éleslátás erejével birt, Cuvier a tények hatályosságát müködtette. Az összehasonlitó boncztant elkülönitette az élet-tantól, nagyobb pontosságot és szabályosságot vivén be abba, s nem csak uj tényekre akadt, hanem a régieket is felülvizsgálta. Illy módon a bölcsészi állattan alapjául a boncztani alkatot s az élettani müködéseket tette, a szervezet átalános alakjaiból a nagy osztályokat, s a kevésbbé állandókból a másod rendeket hozván ki. Minden élő lényt ugy tekint, mint melly bizonyos czélra alkottatott, s annak elérésére alkalmas szervekkel van ellátva; minélfogva ugy találja, hogy minden egyes állat önmagában bevégzett rendszert képez, s minden részei olly szoros összeköttetésben állanak egymással, miszerint nem módosulhat egyik anélkül, hogy a többiek érintetlenül maradnának; miért is egyetlen módosulat elég arra, hogy a többieket mind felismerjük. A részek viszonyának ezen törvényével megrázkódtatta a lények lépcsőzetében követelt folytonosságot, s szabatos határokat vont a gerinczesek, puhányok, rovarok, növényállatok négy nagy osztálya között. Ezután a kihalt fajok meghatározására vállalkozott az ásadék-csontokból, olly módon, hogy egyetlen rész elégséges azon következtetésre, millyen volt az egész állat [1]). Összehasonlitván az élő fajok csontozatát a kihaltakéival, meghatározza és osztályozza sok faj maradványait, mellyek végkép eltüntek, s mellyek annál inkább különböznek a mostaniaktól, minél régibb rétegekbe zárvák; minélfogva bizonyitékul szolgálhatnak a rétegek elsőbbségére nézve. A töredékekből százhatvannyolcz gerinczes állatot volt képes összeállitani, mellyek ötven nemet képeznek, s ezek közül tiz uj: aztán Mantell, Buckland, Hibbert, Agassiz, Brongniart annyira növelték e számot, hogy elhitették, mikép a kihalt fajok nem voltak az élőknél kevesebben.

---

[1]) Később Geoffroy Saint-Hilaire kimutatta, miszerint a valódi hasonságokat nem a szervek, hanem azok alkotó anyagai képezik; miért is az összetéti egység s a kifejlési egyenlőtlenség a boncztan két törvényét alkotják.

Sokan az ásadék-növényeket tanulmányozták hasonló módon; Brongniart azok általános történetét adta; Sternberg az ős világ növényrajzát; Lindley és Hutton Anglia ásadék-növényzetét irta le; Cotta a szászországi Chemmitz páfránjait.

De ama különbségek az égaljtól származtak-e, vagy a talajtól? s a mostaniak ugyanazon fajoktól vették-e eredetöket? Cuvier tagadja, s bizonyságul az Egyiptomban talált állati mumiákat hozza fel, mellyek három vagy négyezer év után azonosak a mostani fajokkal. Ez azonban elégtelen bizonyiték, mert a változások nagyszerü áradások (catachlismi) által eszközöltethettek vagy segittethettek elő, mellyek a teremtés utólsó korszaka után többé nem ismétlődtek.

Összevetvén szervezetöket a földterük korával, mellyekben találtatnak, Cuvier észre kezdette venni a fajok ama haladó fejlődését, mit ő tagadott; sok faj kivesztéről bizonyosságot szerzett, de nem akarta elfogadni, hogy ujak keletkeztek, megmaradván az észlelés mellett anélkül, hogy föltevéseket koczkáztatott volna; ugy hitte, hogy azok megjelenése inkább helyi mint átalános; de hogy valamelly helyet jelöljön ki, hol az emberek s a mostani fajok laktak, midőn még mastodontok (kupfoguak) és ős állatok barangoltak hazánkban, kénytelen volt föltenni, miszerint a tenger foglalta azt el; melly föltevést a földtan mindeddig meghazudtolja. A mindinkább növekvő tanulmányok nem fogadandják el föltétlenül az ásadékoknak ezen meghatározását egyetlen töredékből, s ép ugy kételyeket fognak támasztani állat- és ős-lénytani rendszere ellen, miként föld-rendszere ellen támasztottak.

Cuviernél hiányzott az átalánositási képesség, s a részletes észleleteket nem tudta természetes egészszé rendezni. Lamarck Antal Bargentinból (1744—1829), a füvészeti tanszéket állattanival cserélvén fel (1794), miként előbb a Franczia Florát, uj állásában a Gerinctelenek rendszerét, s az Állattani bölcsészetet tette közzé (1815—22); az elsőben rendszeresen osztályozva tüntetvén fel az állatország alsóbb csoportjait, mig a másikban tudományosan tárgyalta a fajok változékonyságának legfőbb kérdését. Az első, inkább hozzáférhető lévén, megbámultatott; a másodikat némellyek gunytárgyává tették, jóllehet az állatok rendezésében mások szerint fölülmulja Cuviert.

Szerv-eredettan.

Már Aristoteles foglalkozott a csirke képződésével, s az összes boncztudósok kötelességöknek tartották összehasonlitani az

ébrényt és méh-gyümölcsöt a felnőttel. Harvey azt mondotta, hogy minden állat tojásból keletkezik; s a növekvő vizsgálódások segitették fölfedezni a miként. Hunter, tanulmányozván a szülepet, méhet, s a szülephálót, feltüntette, mint versenyez az emberi petetan érdekességben a madarakéval.

Előbbrehaladván, észrevették, miszerint az alsóbb állatok könnyitik az ember szerkezetének megvilágitását; annál inkább, midőn Gleichen és Ehremberg kitalálták a módját befecskendezni az ázalagférgeket, szinezvén a folyadékot, melylyel táplálkoznak. Melly legalsóbb fokból kiindulva, párhuzamot vontak a felsőbb rendü állat-ébrények szervezetének fokozatos finomulása, s a gerincztelenek megfelelő átalakulásai között. Átalánositván az összegyüjtött számtalan tényeket, megalapitották a boncztan bölcsészeti részét, vagyis az állati szerv-eredettant (organogenia), fürkészvén, mi módon származik az ember hasonlóan a többi állatokhoz a tojásból, s e fejlődésben a felsőbb állatok mulékony szervei hogyan felelnek meg az alsóbbak állandó szerves állapotainak az állattani lépcső különböző fokain.

Geoffroy Saint-Hilaire (1772—1844), kit már felebb is emlitettünk, az összehasonlitó boncztanban nem a különbségeket hanem a hasonságokat kereste, s hosszas munkálatokra szánta magát a szervek és állatok kifejlésének különböző korszakai fölött, azon czélból, hogy egy uj kifejezéséhez jusson a lények átalános jellegeinek, s kimutassa, hogy mielőtt különbözők lettek volna, hasonosak voltak. S innen a szerves összetét egységét, az egyenlőtlen kifejlés okelvét, s a központratörő kifejlés törvényét hozta ki, ellentétben a csirák állandóságával, mit a megelőző tudósok vitattak. Számos állatfajok, különböző korbeli méhgyümölcsök, szabálytalan és kórtani szervezet-állapotok hasznos és azonos törvényekre, s innen az állattan alap-egységére vitettek vissza. Ekkor az állattani fajok változhatlansága a változékonyságnak ad helyet; s a boncztan különösen a szervezetek mulékony alakjaival foglalkozik. Szóval, a szerv-eredettan nem egyéb mulékony összehasonlitó boncztannál, miként az összehasonlitó boncztan egy neme az átalános állandó ébrény-eredettannak.

Illy módon a tudományt egy alaptörvényre fektették, melly az állattan különböző részeire alkalmazható; e törvény a vonalos haladás, melly nem egyszerü, hanem egy kettős sorzatból származik, melly ellentétes irányban találkozott [1]). Ugyan akkor mi-

[1]) Nevezetes a vitatkozás, mellyet a párizsi akademiában Cuvier és

dőn Lamarck e folytonossági, vagy helyesebben mondva, fokozati törvényt hirdette, Fischer Oroszországban ugyanazon dolgot tette közzé a nélkül, hogy tudta volna, miként megelőztetett; nagyobb világosságba helyezte azt Mac-Leay „Horae entomologicae“ czimü munkája (1819); a német füvész Fries ugyanazon törvénynyel találkozott a rokonságok keringő természetében a növényországban: melly önkényti és független találkozása négy jeles tudósnak azon hitet keltheti, hogy feltaláltatott az egyetemes törvény a természet rendében, s az állattan okmutató tudománynyá fejlesztetett, mellynek utmutatása mellett Blainville megállapitotta az állati sorzatot. Vajha e tudomány képes lenne szakitani amaz anyagias hajlammal, mellyet Lamarck vitt be abba, s inkább uj dicsénekekre szolgáltatna tárgyat ama Bölcseség irányában, melly mindent rendben és fokozatosan helyezett el.

Gyógytan.

E tanulmányok egy időben a gyógytan részei gyanánt tekintettek, melly tudomány tökélyesbült, midőn elvált amazoktól, aztán midőn alosztályozta a különösen hozzátartozókat, s az elemzés segélyével felbontotta a szenvedő szervek zavart kiáltásait. Legelőször az általános élettan különittetett el Haller által, aztán a leiró boncztan, a szövettan (istologia), a kórtani boncztan (anatomia patologica), azután az összehasonlitó az ő következményeivel, az őslénytannal s a szerv-eredettannal. Laugenbeck velős tárgyalása közfelfogáshoz alkalmazta a boncztant; Soemmering, Rosenmüller, Mascagni, Cloquet Gyula táblái[1]) az állati élet gépezetével ismertettek meg; Blumenbach, Cuvier, Geoffroy Saint-Hilaire munkái az állatok egymás közötti viszonyainak észszeres elvét állapitották meg; Berzelius vegytanilag vizsgálta a vér alkat-ré-

---

Geoffroy 1830-ban az állat-ország egysége s a jellegek folytonossága fölött tartottak. M. Flourens beszéli, mikép Göthe annyira érdekeltetett az által, hogy egy barátjával találkozván igy szólt hozzá: „Hallotta ön a franczia-országi utolsó újdonságokat? (julius volt). Mit szól a nagy eseményhez? a vulcán kitört: minden lágban van . . .“ — „Ez iszonyú fordulat (felelt barátja), s bizonyosan a dynastia elüzetését fogja eredményezni.“ — „Ah, egész máséról, nem trónról és dynastiáról, nem politikai forradalomról van szó (mondá Göthe). A párizsi tudós akademia üléséről beszélek; ez a valódi fontos esemény, a valódi forradalom, az emberi szellem forradalma.“

1) *Anatomie de l'homme, ou description et figures de toutes les parties du corps humain.* Párizs, 1821—31. Lásd még **Bourgery** és **Jacob**, *Traité complet de l'anatomie de l'homme*, ugyanott 1830—52.

szeit, Cigna és Bichat pedig kimutatták, miszerint a levegővel való érintkezés által nyeri szinét; Brera, Dumeril, Alibert tökélyesitették a kenés és bedörzsölés általi gyógymódot, melly a bör beszivó képességén alapúl; Scarpa, Savart és Corti a hall-szervet, Richerand az üt- és vér-éredények befolyását az agyvelő mozgásaira, Fleurens az agyvelő müködéseit elemezték. Paletta Exercitationes pathologicae czimü munkája (1822—27) gazdag tényekben és új nézletekben. Az izom-ingerlékenységet Girtanner az üt-éri vér élenyének müködéséből s egy kettős villamfolyamatból akarta kihozni, mellyek vezetői az idegek volnának; Dutrochet szintén a villam-inditó készletekben kereste megfejtését az állati oeconomia titkainak. A skót Bell Károly nevezetes fölfedezéseket tett az idegrendszer müködéseire vonatkozólag: sok angol élettudós s különösen Pepys és Davy Allen a lélekzéssel foglalkoztak; Roland és Tiedemann az agyvelőt tanulmányozták, Hope, Testa és Sachero a szivet, Hodgson és Beltrami a vért, Panizza a nyirok-edényeket, Thompson és Andral a gyúladást.

A tünemények egész a mult századig átalánosságukban észleltettek inkább mint sem részletezve, s nem sokat törődtek az ember szerves rostjának alapos vizsgálásával, megállapodván az életi kifejezés szemlélésénél. Most mélyebbre hatol a fürkésző szem, s e fönséges müalkatban is olly müködési egységet vélnek látni, melly határos a gépiessel. A természet-bölcsészetben Schelling G. A gyógytan évkönyveit, és Schelling F. Értekezés az életről czimü munkáik foglalják el az első helyet; Oken arra egy mindenistenleti (pantheistikus) rendszert alapitott, egy nagy állatnak vévén a világot; de sem a vegytan, sem a boncztan nem képesek előállitani az embert, s gondolatra és elmélödésre van szükség.

Miután a boncztudósok az egyetlen elemi rost kutatására adták magukat, a thoirettei Bichat Xavér (1771—1802) az átalános boncztant s a szövettant teremtette meg, a szerves szövetek hasonnemüségére fektetvén fürkészeteit. Nagy vonásokban tanulmányozza a szerves lények jellegeit, anélkül azonban, hogy az egység eszméjéig emelkednék; soha sem mutatja a szervezetet, söt a szervet sem, hanem csak a szöveteket, mellyekből az áll; ama Condillac-féle bölcsészethez tartván magát, melly az elveket részletes tények összehalmozásával cseréli fel. Megállapitván egy szövet boncztani jellegeit, minden átalakúlásaiban nyomozza azt, amennyire a fürkészeti szigorú eljárások ezt neki lehetségessé

teszik; s ez átalakúlások szabályszerü törvényeit tartván szem előtt úgy találja, hogy szabálytalanul mennek azok végbe, s ez által módosulnak a sajátságok s következésképp a működések is; s innen származnak a betegségek. Ezek tehát a szervezet átalakúlásaival vannak összeköttetésben, s önmagukban, vagy vonatkozással a müködések módosulásaira tekintve, a kórtani boncztant hozzák létre, mellynek Linné és Morgagni vetették meg alapját, Bayle, Mäckel, Cruveilhier, Abercrombie, Andral, Velpeau tökélyesbitették.

Dupuytren Vilmos (—1825) keveset irt, de igen sokat tett mint fősebész a párizsi Hôpital de Dieu-ben; új műtéteket hozott be; kétszázezer lirát hagyományozott egy kór-boncztani tanszékre. Boyer Elek (—1833) 11 kötetben egy jeles sebészeti értekezést tett közzé mestere Desault felolvasásai nyomán; kevésbbé ékes Bichatnál, befejezi és kiegésziti a sebészeti királyi akademia munkáit; s nem feltaláló, de első boncztudós és igen jeles műtő. A köztársasági háborúk alatt tökélyesbedett a sebek orvoslása s a kórházi rendszer, és Larrey Domonkos (—1842) neve mindenütt áldatni fog, hol a nagyravágyás, vagy védelem szükségessé teszi a háborut.

A tetszés, mellyet a skót Brown aratott, ki a betegségeket legnagyobbrészt átalánosaknak s az izgatottság tulságából vagy hiányából származóknak tekintette, s az orvosi ápolást annak megfigyelésébe helyezte, mennyire képes a beteg elviselni az ellenkező gyógyszert, felülemelte az olasz gyógyászatot az előbbi korlátolt észlelési szellemen. A parmai Rasori tiz évvel közzététele (1788) után ismerte meg Brown munkáját Florenczben, annyira lassu volt akkoriban a közlekedés; s hirneve annak forditásával és védelmezésével kezdődött. Vacca-Berlinghieri, Toscanaból, józan ész-érvekkel czáfolta azt meg; Rasori nagy szavakkal, haragosan, gunynyal felelt azoknak, kik e tan bukását jósolgatták. Azonban ő maga is módositotta, vagy inkább forditott rajta az ő ellenösztön-elméletével, melly szerint az élet alapját az ingerlékenység s a külerők müködései képezik, úgy hogy az érzés, az izmok összehuzódása, az ész s a szenvedély jelenségei nem egyebek mint izgatottsági módok. A gyógyszerek ösztönzők- és ellenösztönzőkre különböztetnek, s mint illyenek alkalmaztatnak a betegségekre, mellyek, kivéve az irritativ bajokat, mind az ösztön tulságából vagy hiányából keletkeznek. A vér-hártyát bensőgyuladás okozza, s a rostanyból képződik; a gyuladás bedugult ér-edé-

nyek fejlődéséből származik, s nem pusztit el, sem nem szül szerves részeket. Az ellenösztön-elméletet Tommasini Jakab (—1846) emelte és módositotta, uj olasz gyógyászattan czimet adván annak.

Itt tehát Brown erőszeti és kételvi rendszere Rasori átalakitott dynamismusának adott helyet; azután Tommasini szerves moztana kapott fel, mellynek hivei csak lob-betegségeket ismertek el, s melly átmenetül szolgálhatott az ingerlékenységi rendszertől a cesenatei Buffalini által alapitott particularismushoz, melly nem elégszik meg az erővel miként Rasori, hanem az anyag befolyását is vitatja, s a betegségeket az emberi szervezet mélyreható és tömecsi változásából származtatja.

Broussais.

Az emberi méltóság érzete visszautasitotta Cabanis anyagias elméletét, melly tiszta anyaggá szállitotta alá ez embert, s az erényt és hősiességet a szervezet és egy pohár bor teremtményének állitotta [1]). Mindazáltal az ujabb orvosi tanok közül sok vallotta az anyagelviséget, s illyen volt a saint-Malói Broussais Victore is (1772—1838). Brown tanát már Rasori, Tommasini s a franczia Pinel tönkretették s az átalános együttlegességet a helyköriséggel cserélték fel, ugy hogy minden egyes szerv életi működését tanulmányozták, fürkészvén a betegségek részleges székhelyét. Broussais, észlelvén a hadseregnél az aszkórt, a Gyuladások történetében (1808) már vázolta az irritatio tanát, mellyet aztán az Élettani gyógytanban (1825) nyiltan kifejtett. Ő Haller irritabilitásából indul ki, s erre alapitja az élettant, kórtant, gyógytant, sőt a bölcsészetet is; elvegység, melly tetszést aratott tudományos kinézésével. Egy életi erő viszi a főszerepet a testi szövetek kezdetleges képződésénél s azok fentartásánál, mi a tényezők által mozgásba hozott ingerlékenység által történik, állván ez egy összehúzódási mozdulatban, melly a folyó testeket az ingerelt pontra hivja. Ha ez ösztön tulságos, vagy hiányos, a szervek működései megzavartatnak, s ebből keletkezik a betegség: melly tehát vagy ingerlés és gyuladás, vagy ingertelenség. Egy szervben kezdődik, mindenikre kiterjeszkedhetik s halált okozhat; s leginkább ki van téve az emesztő bél, melly a főingerlések székhelye. Az orvosi ápolás az ingerlékenység növelésében, és sokkal gyakrabban annak mérséklésében áll ösz-

---

1) Lásd a következő fejezetben.

tönzö vagy gyengitő szerekkel. „A benső betegségek tanulmányozásában (mondá ő) valamelly pontból kellett kiindulni, s én a sebészetből indultam ki. A gyúladásnak ép ollyannak kell lenni a test benső mint annak külső részén.“ Innen az ő elméletei a betegségek kezdetlegi helyszerüségéről, azok majdnem átalánosan erőteljes jellegéről, az olly sok másféleképen jellegzett betegségek helyébe állitott has-belrészi cső gyúladásáról, s következésképen a kül-gyúladásokéihoz hasonló gyógyszerekről, minők a vérle, italok, jég.

Diadalmaskodott, de rendszere csakhamar vizsgálatnak vettetett alá, s összehasonlittatott az eredményekkel; s ha elismerték abbeli érdemét, hogy tanulmányozta a gyúladásokat s azokkal együtt az idült bajokat, hogy a betegségek helyhezkedésével biztosabbá tette a kórismét, s nagyobb figyelmet forditott az emésztési készülékre, tagadták, hogy csak egyetlen betegség-nem, egyetlen szerves müködés, egyetlen orvosi kezelés létezik.

Rendszerét az értelmi cselekvényekre is kiterjesztette, értekezvén az őrültségről, s a léntannak hadat üzent, midőn a tisztán anyagi tapasztalásra szoritkozott; szerinte az érzékenység ideg-termék, a szenvedély a belek egy ténye, az értelmiség agyi elválasztás, az én az élő anyag átalános tulajdona, az emberi szabadság agyrém, valóságban nem létezvén egyéb mint az uralkodó ösztönzésnek végzetszerü teljesitése. Illy módon a gyógytan a kórtani boncztudósok s a párizsi élettani iskola által egészen a szerves anyag fölötti fürkészetekre fordittatott, melly hivatalos de szükkörü iskola ellen a még most csak szülemlőfélben lévő életelvi, s az ébrény-eredettan lépnek fel, melly az élettanra alapitja a boncztant.

Agytan. — Gall.

A betegségek helyitésével összhangban van a szellemi tehetségek helyitése, melly a tiefenbrunni Gall Józsefnek (1758—1828), a koponya-tan (craniologia) alapitójának köszönhető. Szerinte a szellemi tehetségek és hajlamok veleszületnek az emberrel; s azok nyilvánulása az agy különleges szervezetétől függ. Ő az átalános agyvelő, az egyetlen általános értelmiség helyébe sok egyedit s annyi szervet állit, mennyi a tehetség vagy hajlam, mellyek kifejlődvén a nekik megfelelő körülirt agy-részek térimére behatással vannak, s bizonyos kinövéseket vagy öblösségeket okoznak a koponyán, mellyekkel a tehetségek vagy hajlamok erélye arányban áll, s mellyek vizsgálatából következtetni lehet

az alap-tehetségekre vagy hajlamokra. E szerveket ő huszonhétre teszi, mellyek mindenike képes észlelni, visszaemlékezni, itélni, képzelni, és igy tovább; de csak az észlelés és emlékezet általános tehetségeinek összehatása folytán müködnek. Az anyag- és végzetelviség vádja ellen mentegetni igyekezett magát, s az emberi tökélyesedés-képesség eszméjét, vagy határtalan türelmet akart abból kihozni az eltérő vélemények iránt, mint a mellyek szerinte a szervezetből származnak.

Combe György, Edinburgból, előbbre vitte Gall tanát, az által, hogy minden tehetségnek kijelölte positiv székhelyét a koponyán, s feltalálta a koponyamérőt. Némellyek e szülemlő tudományt rohamosan úgy a gyermekek nevelésére, mint a vétkesek fölismerésére akarták alkalmazni; s a végzetszerüség természetes következménye alól úgy akarnak kibujni, hogy Gallal azt mondják, miszerint a természetes öröklött hajlamok a nevelés, a törvények, a vallás által legyőzhetők.

Miként az agytan egy lélektani osztályozásra szolgáltatott alkalmat, úgy a hasonszenvi gyógyászat szabatositotta a kórszármazási számos jelenségeket. S ezt s a vizgyógyászatot s más rendszereket némellyek az égig emelik, mig mások a tudományos minőséget is megtagadják tőlök; s ha valaha volt rá eset, hogy kétségbe lehetett vonni a tapasztalás érvényét, úgy különösen e tanoknál áll az, mellyek dicsérői és gyalázói ugyanazon tényekre támaszkodnak. Az okosak összegyüjtik azokat, s az időtől várják a megfejtést, nem osztva sem az önhittek tanszerüsködését, sem a bizalmatlanok gúnyolódását.

Állati delejesség.

Az állati delejesség, melly miként láttuk (XVII. könyv 778. lap). a mesmerianusoknál (—1835) kurúzslási szinezetben mutatkozott, 1813-ban ismét fölmerült Deleuz jó érzékkel, higgadtan és elmésen irt itészeti történelmével. Állitják, miszerint egyik ember távolról anyagilag hathat a másikra egy, az ismert sulytalanoktól különböző folyadék által, mellyet az akaratja és bizonyos taglejtései segélyével képes alkalmazni, mozgásba hozni, tova vetni, összehalmozni, állósitani. Ez tehát nem mesmerféle természeti hanem élet-tani elmélet, melly szerint elégséges az akarat szabad elhatározása s az úgynevezett delejző eljárás; nem állanak elő rángatózások, hanem igen is a vérkeringés változása, gyógyhatású módosulások, az alvajárás, az értelem világossága. A delejezett érzéketlenné válik a kül benyomások iránt, kivéve, ha

azon személytől származnak, melylyel összeköttetésben áll; engedelmeskedik a delejezőnek, látja saját és mások testének bensejét, s felismeri a betegségeket s az azoknak megfelelő gyógyszereket; erkölcsi és értelmi tehetségei fokozódnak, másod látással bir; ha azután fölébresztetik, semmire sem emlékezik. Bizonyitékul felhozzák az alvajárókat, dermengőket, reszketőket, jövendölőket; s minthogy minden időben, a társadalom minden stadiumában fordulnak elő csodák, látások, jövendölések, mellyeket tagadni annyi volna mint minden emberi bizonyosságot megsemmisiteni, természettanilag a delejesség által remélik azokat megfejthetni.

Nagyon megszoktuk már a harczot, mellyet a hivatalos tudomány az uj és tulcsapongó ellen rendesen viv, s a müfoglalkodó tudósok bizalmatlan és szolgai szellemét. Kik csak azt fogadják el, mit felfognak, s mind azt visszautasitják, mit szétdarabolni nem lehet, ugy találván, hogy az élettani elméletek nem ölelik át s nem fejtik meg a delejes tényeket, határozottan tagadják azokat; de a védők túlzása az ellenségeknél is többet ártott e tudománynak, melly lehet hogy egykor nem csekély világot vetend az ideges tevékenységre.

Gyógyszerek.

Bármillyen legyen a tanok értéke, sokan azt hiszik, hogy a gyógyászatnak inkább kisérleti utakon kell haladnia. Miként láttuk, Olaszországban Geronimi e tudomány tévelyeit az ontologismusnak tulajdonitotta, s a kórtant az ingerlésre (irritatio) alapitotta; Giacomini az életrendi tant védte; Puccinotti pedig, ki a betegség-oktanban a vitalisták s a mistionisták positiv tanait gyüjti össze, a hippokratesi gyógyászatot hirdeti, melly a gyógyitó természetre támaszkodik, s melly fentartja a kóroda érvényét, ugy azonban, hogy lépést tart a segédtudományok haladásával, s nem téveszti szem elől a tudományos értelmezés illemét.

A természet növekvő tanulmányozása új gyógyszereket bocsátott az üdvös mesterség rendelkezése alá; az erőtan tökélyesitette eszközeit. A boncz- és élettan segélyére bővében voltak az elemzési eszközök, a hullák bonczolása és befecskendezése, az élőkön tett kisérletek, a górcső s vegytani elemzések, mellyek által az észrevehetlen különbségeket és változásokat is meg lehet határozni, a nagy kórtani gyüjtemények, a betegségek pontos leirásai. A szerves üterek tana s a mellfürkészet, elősegitették a szervek, a vérkeringés s a lélekzés

betegségeinek felismerését ; s orvosok, kik egész életöket tanulmányozva egyetlen betegség vizsgálatában töltötték, könnyebbé tették annak gyógyitását vagy megelőzését. Az idegrendszernek azt megillető fontosságot tulajdonitottak, s kutatták a visszaverődés törvényénél fogva, miként válhatnak a helyi betegségek átalánosakká. A sulytalan tényezők működése vagy nem működése igen elmés készülékekkel mérlegeltetett és intéztetett, honnan az uj szerves és állati vegytan keletkezett, melly megvilágitni igéri a lelki bajokat, ezen legfőbb érintkezési pontját a gyógytannak az erkölcsi magasságokkal. A gyógykezelési módszereket már Brown rendszere egyszerüsitette ; még inkább igényelték ezt a viz-, a hasonszenvi-gyógyászat s Broussais rendszere; s azon felül hogy számüzve van most már a sok orvosság, a vegytan, kivonataival, alkalmasabbakká és hatásosabbakká tette a gyógyszereket, s szaporitotta a heroikus szerek számát. Sertürner fölismeri a mákony lényeges alapanyagainak egyikét, s Pelletier és Caventou rögtön nagy számmal találnak növényi égvényeket, azok között a chinint, melly valódi kivonata a növényi állagoknak, s tudományos valósitása Paracelsus álmának. Lógsós chlór-mészszel feloszlatnak a ragályos anyagok ; a lefertőzési módszerek nem csak a kórodákra alkalmaztattak, mellyekből mindinkább eltűnnek a kórodai lázak, hanem a kereskedelem gyorsaságát akadályozó veszteg-idő megröviditését is akarnák azokkal eszközölni. A Courtois által 1813-ban fölfedezett iblany ; a husaszó (creosot), melly rohadás-ellenszert 1833-ban Reichenbach vonta ki a kátrányból; a secale cornutum, melly méh-bántalmakra alkalmaztatott; a collodium, valódi vivmányok fognak maradni a naponként hirescheltek és meghazudtoltak között.

Miként a vegytan, úgy a sebészet is karöltve jár az egész gyógytannal, az élet- és kórtani boncztanhoz alkalmazván müveleteit. Az inak és idegek metszése, az üterek bekötése, a müvészet, melylyel mélyen behatolva kiveszik a szüette csontokat, vagy elpusztitják a daganatokat, vagy felszabaditják a megrekedt folyadékokat, a szakadások gyökeres gyógyitása, a kő kivevése vagy összezúzása, a szabályozott bábászat, a tökélyesitett szemészet elvitathatlan dicsőségét képezik a sebészetnek, melly a villanyos folyam segélyével megsüritni reméli a vért, hogy segitsen az ütér-daganatokon, s enyhiteni vagy megszüntetni a görcsöket aether vagy chloroform belehelésével, s a collodium által megkiméini a sok

kötözést. Gondoskodva lön a hajószemélyzet s a hadseregek egészségéről; eltávolittatott a korai temetkezések veszélye; sok betegségnek elejét vették az orvosi rendészet s a szegények jobb ruházása és elszállásolása által; nagy figyelmet forditottak a gyermek-betegségekre; a marhagyógyászattal gondoskodtak az állatokról, mellyek az ember fáradalmait megosztják és könnyitik; tömérdek adatokat gyüjtöttek, mellyeket a tudós gyakorlat megvilágit, ha nem is alapit még uj tanokat; s kimondották szükségét annak, hogy az élet eszméjébe nemcsak a szervet, hanem a ténykedést, nemcsak a boncztant, hanem az élettant is bele kell foglalni, a mint azt e titokteljes kettős lény természete megkivánja.

Igaz, hogy a természet gúnyt látszott üzni az orvosi tudománynyal, midőn vagy elmérgesitette a már megtörtnek hitt betegségeket, a himlőt, köleshimlőt, torokgyikot, hagymázt, bőrkütéget; vagy uj csapásokat bocsátott az emberiségre, minők a sárga láz, a cholera; s azokkal a köznép és a tudomány minden eszelősködéseit ujra fölélesztette [1]).

Csillagászat.

A csillagászat, ez egyedüli tudomány, mellyben a régiek valódi előmenetelt tettek s tágkörü és átalános fogalmakhoz emelkedtek, most a mennyiségtani tudományok s az eszközök segélye által annyira növekedett, hogy elmondhatták, miszerint, ha az előbbi összes észleletek emléke elenyésznék, a greenwichi észleldében, s csupán a Maskelyne által tett észleletek elégségesek lennének a tudománynak ujbóli teljes helyreállitására. Az angol észleldével Edinburg, Cambridge, Oxford, Dublin, Armagh-éi vetélkedtek; illyenek a Jóremény-fokon, Sidneyben, Madrasban, Szent-Ilona szigeten, a Comorin-fokon is állitattak fel, minélfogva megismerkedhettünk a déli félgömbbel. Párizs az övében olly egyéniségeket alkalmaz, kik szorgos észleléssel elemzés- és fogamzási erélyt párositanak. A brüsseli és genfi a legjobbakkal tar-

[1]) Ki a gyógyászat terén fényly nevekkel meg akar ismerkedni, inkább az elszaporodott lapokban mintsem a mi sorainkban keresse azokat; e tudománynak, mellyről ép úgy mint a politikáról s ép annyi önhittséggel és tudatlansággal mindenki akar beszélni, tágkörü tanultsággal irta meg történetét a nápolyi De Renzi, rendszerek és személyekre vonatkozó részleteekkel gazdagitván azt; illy részletek Sprengel *Historia pragmatica*-jának forditásához is nagy bőségben mellékeltettek; mások naponként jelennek meg tudós egyedrajzokban, mellyek közül Perini és Ferrarió-éit akarjuk itt emliteni.

tanak lépést. A palermóin kivül, mellyet Piazzi és Cacciatori tettek hiressé, Nápolynak is van egy, fölfedezésekben kitünő észleldéje, s egy másik a Vesuvon. Dicséretet érdemelnek továbbá a turini, parmai, milanói, florenczi, paduai, római, bécsi, altonai, monacoi, göttingai, hamburgi. A porosz szemléldéket rendkivüli finomság jellemzi, s még inkább az oroszországiakat. A Londonban 1820-ban alapitott királyi csillagászati társulat érmeket osztogat, s igen gazdag gyüjteményt tesz közzé. A berlini akademia egy teljes égi atlasz összeállitására hivta fel a hirnevesebb csillagászokat, azok mindegyikének az egyenlitői huszonnégy égtájak egyikét jelölvén ki; melly eljárás igen könnyiti az üstökösök vagy bolygók megjelenésének észrevételét.

A Galilei által használt eszközök közől egy sem haladta túl a harminczkétszeres vonalas nagyitást. Huygens és Cassini százszorositották azt, nyolcz meter gyúponti hosszúságot adván a távcsőnek. Anzout egy hétszázszori nagyitás képes tárgy-üveget készitett; de kilenczvennyolcz meter hosszúságú lévén, nagyon nehezen lehetett kezelni. Miért is a látszerészek előnyt adtak a visszaverő müszereknek, mignem Dollond szintelenitő lencséket készitett, mellyek csekély méreteik daczára a nagyitásban vetélkedtek a roppant tárgy-üvegekkel: Anglia mindenfelé elterjesztette azokat, s hála tökéletes kristályának egyedáruskodott velök, mignem a schweizi Fraunhofer kitalálta módját horonyok nélkül készitени a lencséket, minélfogva azután Münchenben és Párisban is állittattak illy gyárak. Az ismert legnagyobb szintelenitő lencse csupán harmincznyolcz centimeter nyilással bir; de mások egész egy méternyit javasolnak készittetni. Barlow, miután nem könnyü dolog nagy és tiszta flint glas darabokhoz jutni, e nehézségen szintelen és átlátszó folyadékkal megtöltött apró lencsékkel akart segiteni. A modenai Amici Ker. János Herschelléivel vetélkedő távcsöveket készitett, s egy ujat talált ki, melly egy homorú s egy, közepén átlyukasztott sik tükörből állott; továbbá visszaverő górcsöveket és világos kamrákat. Lerebours, Cauchois, Herschell a fiu uj tökélyt is adtak a láttani eszközöknek: Arago, ki képes volt népszerüsiteni egy olly tudományt, melly csupán a mélyen gondolkozó mennyiségtudósok sajátjának látszik lenni, igen elmés gépeket talált fel, hogy a bolygók átmérőinek számitásában kikerültessenek a sugárzás által okozott tévedések: Troughton mindinkább finomitotta Ramsden magasztalt eszközeit;

a franczia Gambey egy egyenlitői távcsöt készitett, melylyel igen szabatosan kisérik az égi mozdulatokat.

Az eredmények arányban állottak az erőfeszitésekkel, ha nem is fontosságban legalább kiterjedésben. A Borda által feltalált ismétlő kör segélyével Delambre és Mechain kinyomozták a földivet Dunkerque és Barcellona között. Biot és Arago a Baleari szigetekig folytatták azt, az olaszok az egész félsziget hosszában; Németország és Anglia tisztába hozták a háromszögtani pontokat; most több tudós India háromszögezésével foglalkozik. Emlitett Delambre (1749—1822) az összes csillagászati táblák számitásának ujból kezdését hozta javaslatba, s mostanában az övéi után számittatnak a naplók. Közepette a forradalom dühének és halálthozó gyanuinak, ő az új sulyegység érdekében szükséges délkörmérést vitte véghez. Már mint elaggott a Csillagászat történetében (1817) a tanultságot egy egész élet gyakorlatával párositotta, hogy modern nyelvre tegye át a régi müveleteket.

Kepler, az összhang eszméje által vezéreltetve, mellybe a Teremtő e világegyetemet elhelyezte, 4, 7, 10, 16, 28, 52, 100 sorzat által képviselt távolságokban látta állani a bolygókat a naptól [1]). De hiányzott, mellynek a 28 szám elé, Mars és Jupiter közé kellett volna helyeztetnie. És ime, a valtellinói Piazzi József, átvévén a palermói csillagdát, miután Ramsden által nem többé egy fali kör-negyedet, melylyel négy öt másodperczczel hibázhatott volna, hanem egész kört készittetett, melly egy másodpercznyi tévedést is kizárt, s miután már előbb 6748 csillagot magában foglaló uj lajstromot tett közzé, 1801 első napján egy kicsike bolygót látott, mellyet Ceresnek nevezett el; egy másikat, a Pallast, Olbers vette észre Bremában 1802 mártius 28-án; azután Harding Lilienthalban 1804 szeptember 1-én a Júnót; Olbers 1807 mart. 29-én a Vestát: azután sok más igen apró bolygócskákat födöztek fel, s azon nagy bolygó töredékeinek tartják azokat, mellynek a fenebbi sorzatban üresen álló helyet kellett elfoglalnia. Ily bolygócskák fölfedezéséhez most már csak türelem kivántatik, s maga Goldschmidt Párisban tizet födözött fel; de nagyobb bámulatba ejtette a világot Leverrier, midőn 1846-ban tisztán számitás utján kijelölte a helyet, hol egy bolygónak talál-

1) Ki azok távolságait olasz mérföldekben tudni akarja, a sorzat számait szorozza 8 és körülbelül egy negyed millióval.

tatnia kellene, olly távolságban az Uranuson túl, mennyire az Uranus áll a naptól; s melly bolygó a kijelölt helyen csakugyan föl is találtatott a porosz Galle által szept. 23-án [1]).

Schröter igen szabatos leirását adta a holdnak, s vitatkoztak ennek légköréről: mások oda helyezték át magukat, hogy jelezzék a tüneményeket, mellyek onnan volnának láthatók. Delambre és Zach a legjobb naptáblákat készitették. Herschell Vilmos (—1822), az okos és merész, első fürkészte a végtelen égtérségeket, hogy meghatározza ama csillagréteg alakját és határait, mellynek a mi világunk részét képezi. Miután áttörvén

---

1) Azóta, hogy megkezdettük e mű közzétevését, megnégyszereződött az ismert bolygók száma. Humboldt az ő *Cosmosá*-ban következő képét adja a távcső utáni fölfedezéseknek:

XVII. század.

Mario Simon, Anspachban, 1609. decz. 29. Jupiter négy holdját fedezi fel; Galilei, Paduában, 1610. jan. 7.

Galilei, 1610. nov. jelzi Saturnus hármasságát; Evelio, 1656-ban fölismeri a gyürük közötti két térséget; Huygens, 1657. decz. 17-én a gyürü valódi alakját.

Huygens, 1655. mart. 25-én, Saturnus VI-ik holdját (Titán).

Cassini Domonkos, 1671. okt. Saturnus VIII-ik. holdját (Jafet).

Ugyanaz, 1672. decz. 23. Saturnus V-ik holdját (Rhea).

Ugyanaz, 1684. mart. végén, Saturnus III. és IV-ik holdját (Thetis és Dione).

XVIII. század.

Herschell Bathben, 1781. mart. 13. fölfedezi az Uranust.

1787. jan. 11-én az Uranus II. és IV. holdját.

1789. aug. 28-án Saturnus I. holdját (Mimante).

1789. sept. 17-én Saturnus II. holdját (Encelado).

1790. jan. 18-án Uranus I. holdját.

1790. febr. 9-én Uranus V. holdját.

1794. febr. 28-án Uranus VI. holdját.

1794. mart. 26-án Uranus III. holdját.

XIX. század.

Piazzi fölfedezi Cerest Palermóban, 1801. jan. 1.

Olbers, Bremában Pallast, 1802. mart. 28-án.

Harding, Lilienthalban Junot, 1804. sept. 1-én.

Olbers, Bremában Vestát, 1807. mart. 29-én.

Henke, Driessenben Astreat, 1845. decz. 8-án.

Galle, Berlinben, Leverrier utasitása nyomán Neptunt. 1846. sept. 23-án.

Lassel Starfieldben, Liverpool mellett, Neptun I. holdját, 1846. nov.; s Bond Cambridgeben, az Egyesült-Államokban.

Henke, Driessenben Hébét, 1847. jul. 1-én.

Hind, Londonban Irist, 1847. aug. 13-án.

az egek korlátait [1]) fölfedezte az Uranust (1781 mart. 13), szükségesnek találta átalakitani a bolygók egyenlőtlenségei és pályazavaraira vonatkozó régi ismereteket: s nem annyira számitás mint inkább az általa készitett hatalmas eszközök segélyével kétségtelenül kimutatja, miszerint a gyürü sebes forgásban van a Saturnus körül, s észreveszi ennek két belső holdját; az Uranus körül hatot talál; meghatározza a Ceres és Pallas legkisebb átmérőit; a napra szegzi figyelmét, s azt hiszi, hogy a fény nem abból, hanem az annak légkörében keletkezett villós felhőből löveltetik ki.

Piazzi (—1826) Galileinek egy, Herschell által elfogadott eszméjét tartva szem előtt, észleli a kicsiny szögletet, melly egy fénylő csillag s egy azt kisérő kisebb között képződik s a nyilásnak hat havonkénti változásából kiszámitja a csillagok távolságait. Az alkalmazásban nem volt olly szerencsés; a körpálya ferdeségét jobban tanulmányozta, jóllehet a sugártörés szabálytalansága, mit a nap télen feltüntet, akadályozta öt a két nap-állás (solstitia) szabatos megjelölésében. E sugártörést azután Lalande számitásnak vetette alá, s az ő képletét Humboldt és Delambre a forró égövre nézve is szabatosnak találták. A milanói Oriani (—1832) meghatározta az Uranus elemeit, s Euler által legyőzhetleneknek nyilvánitott nehézségeket oldott meg, midőn feltalálta a bármelly gömb-háromszög hat eleme között létezhető összes viszonyokat. Poisson de Pithiviers (—1840) a bolygók pályazavarait, a nagy tengelyek változhatlanságát, s a nyugalomban lévő villanyosságnak felosztását a testek felületén számitotta ki. Inghirami, Volterraból, (—1851), a kis csillagoknak a hold alatt

---

Ugyanaz Flórát, 1847. oct. 18-án.

Graham, Markree-Castleben Metist, 1848 apr. 26-án.

Bond, Cambridgeben Saturnus VII. holdját sept. 16—19; s Lassell Liverpoolban, 1848. sept. 19—20.

De Gasparis, Nápolyban Hygeát, 1849. april 14.

Ugyanaz Parthenopet, 1850. maj. 11.

Lassell, Liverpoolban Neptun II. holdját, 1850. aug. 14.

Hind, Londonban Victoriat, 1850. sept. 13.

De Gaspari, Nápolyban Egeriat, 1850. nov. 2.

Hind, Londonban Irenet 1851. maj. 19.

Azóta is folytonosan fedeztetnek fel bolygódok (asteroiden), úgy hogy most már ötvenkettőre megy számuk.

[1]) *Coelorum perrupit claustra*, mondja sirirata Uptonben. — Lásd XVII. könyv 747. lap.

való elrejtőzködését mutató naplókban, igen nehéz számításokat összegelések és kivonásokra vitt vissza: melly módszereket a londoni akademia bámulatosaknak nyilvánitotta. A mély elemzőtehetségü vogherai Plana, jó előre vivén Laplace eszméit, a föld légköri alkatáról s a bolygók pályazavarairól értekezik, és tisztába hozza a hold-változatokat.

Ismereteink az összes testek ös-erőire vonatkozólag dicsteljes kiterjedést nyertek, bebizonyitván a vonzás törvényének átalánosságát. Az időszakiság uralg az egész naprendszer fölött, bármennyire különbözzenek is a vetület gyorsasága vagy a halmazanyag mennyisége, s ugyanaz az Uranusnál negyvennégyszer távolabb álló üstökösökön is bebizonyodott. Hátra van még kimutatni, mit Bessel állitott, hogy t. i. a vonzerő nem csupán az anyag mennyiségétől föltételeztetik, hanem vannak faj-vonzások is, mellyek nem arányulnak a tömeghez.

Lalande az észlelt északi csillagok számát tizezerről ötvenezerre vitte fel: Piazzi szaporitotta e számot: Bessel egy csillaglajstrom elemeit készitette elő, melly a nyolczad nagyságú csillagokra is kiterjeszkedett, s elhajlási övek szerint osztatott be; ennek nyomán a későbbiek nagyobb szabatosságot értek el. Százötvennél több, ugynevezett álló csillagnak határoztatott meg évi helyváltoztatása. Argelander, abói csillagász, tökélyesbitette Herschell és Prevot munkálatait, s kiszámitotta a naprendszer közeledését a Hercules csillagzathoz, melly, mint szinte a lant α-ja s a hattyú 61 a-ja, állóknak tartatván, naponta nyolczszázharmincznégy mérföldet hagynak hátra, miből huszonöt megy egy fokra. Más, kicsinységök miatt előbb észre nem vett csillagok csodái is tárultak fel a fürkésző szem előtt, s a tejuton tizmillió távcsői csillagot számitanak, mellyek ködösség nélkül megkülönböztethetők; mig az egész világürben szabad szemmel alig nyolcz ezer látható. Továbbá a hulló csillagok egy bolygód-gyürühöz hasonlitanak, melly valószinüleg metszi a földpályát, s bolygói sebességgel mozog. A roppant nagy távcső, mellyet Rose irlandi lord saját használatra készittetett, az égnek uj titkait fogja föltárni, behatolván a ködnemü csillagok regióiba. A csillag távolsága valódilag meghatároztatott, s nem többé csupán azon határok szerint, mellyeken innen nem fekhetnék. Remélik, hogy fel fogják ismerni a Venus légkörét, Mars havas foltjait, Jupiter időszaki szeleit; Saturnus gyürüjét, melly bolygójától harminczkétezer chilometer távolságban van és negyvennyolczezer széles; az üstökösök

alakjának folytonos változásait[1]); a hold hegységeit[2]) és tűzhányóit.

S nem elég, hogy pontosan meghatározták a nap tömegét összehasonlitva a földével, még más rendszerek napjainak tömegét is kutatják, mellyek pedig a legerősebb lencsék által sem nagyithatók. A kettős csillagokat Herschell és Struve tanulmányozták, melly utóbbi mintegy háromezer ötvenhetet vezetett lajstromba. Egyik a másiktól szinre különbözik, s a kisebb a nagyobb körül forog rendszerünk vonzás törvényei szerint. S talán ez az egész csillagos ég nem egyéb mint a testek óriás gyürűje, egy közös központ körül, melly napunktól ötszázszorta nagyobb távolban van mint ez a földtől; s lehet, hogy csak részét képezi egy még nagyobb rendszernek, melly előtt megdöbben a képzelem. Herschell azt hitte, hogy eszközével négyszáz kilenczvenhétszerte tovább hatolhat s Siriusnál: a honnét úgy számitott, hogy egy óranegyed alatt száztizenhatezer csillag haladna át a szem mezején, melly tizenöt percznyi szöglet alatt figyelné azokat. Ennélfogva az egész égboltozat öt billio csillagnál többet mutatna fel; s ha ezek mindenike egy egy nap, környezve bolygóktól s ezek holdaktól, milly bámulandó végtelenség tárul fel az ember előtt, hogy mindinkább csodálja A n n a k dicsőségét, ki mindent olly egyszerű törvényekkel mozgat!

Nem kevésbbé érdekesek a ködfoltok. Herschell azt hitte, hogy a fény, melly Struve utólsó kisérletei szerint negyvenegyezer ötszáztizennyolcz földrajzi mérföldet fut meg egy másodpercz alatt, két millio évnél többet igényelt, mig a legtávolabb mutatkozó ködös pontokból az ő negyven lábnyi tükrébe juthatott. S ama roppant távolságban, melylyel a képzelem alig mer foglalkozni, a csillagász kutatja a multat és jövőt, s Orion és Andromeda ködfoltjaiban mindinkább növekvő fényhatályt vél észrevenni, mi a tömörség nagyobbodását jelezné. E ködfoltok talán jövő bolygórendszereknek lennének elemei? Nem lehetséges-e, hogy a végte-

---

[1]) 1846. januárban általános figyelmet keltett és különféle vélelmekre adott alkalmat a Biela üstökös, melly ketté vált.

Mialatt e próbaiveket javitjuk (1858 oct.) az éjeket egy fényes üstökös szépiti, millyen ember emlékezet óta nem mutatkozott, s melly nevét Donatitól nyerendi, ki első jelezte azt Flórenczben.

[2]) Már 1093 méretett fel szabatosan, mellyek közől huszonkettő magasságban túlhaladja a Montblancot, egy pedig 7600 méterre emelkedik.

lenségben bizonyos világ-anyag uszkál, melly gyürüalakban sürüdik s annak apró alkotmányai a légkövekkel (aerolit) azonos hülló csillagok, mellyeknek megállapittatott időszakiságuk [1]); mig nagyobb fokozatban a bolygók képződnek belőle, mellyek lassankénti gömbölyded alakot vesznek fel, fényes magvat mutatnak, végre elvesztik ködszerüségöket? Hány ezer meg ezer évszázadot igényelt illy módon a világ alakulása! s ez naponkint folytattatnék, együttesen a rombolással; mert már azon idő óta is, hogy az eget fürkészik, egynémelly csillag elenyészett; s a kettős csillagok kékes vagy zöld szint játszó kisebbike talán nap, melly kialvóban van, vagy elgőzölög.

Iszonyú rejtvények ezek, mellyekre csak hosszú évszázadok szabatos észleléseí után lehet majd feleletet adni.

Tehát minden tudomány a történetelőtti világ történetét fürkészi. A csillagász a világ-anyag összpontosulását vizsgálja; az őslénytudós a föld gyomrában azon stadiumokat, mellyeken a megtestesülés egymásután keresztül ment, mielőtt a jelenlegi alakokhoz jutott; az ébrénytudós a termékeny méhben az egyed gyors átalakulásait nyomozza, mellyeket a fajokban igen lassúknak talál a rovarász; a vegyész az ő gázaiból és parányaiból a világ bámulatos tömegét akarja összeállitani. Azután az összes tudományok társulni igyekeznek, s miután az alosztályozás segélyével kimagasodtak, most olly módon fognak kezet, hogy határaik többé meg nem különböztethetők, s mindenik a jövő új tudományául veti fel magát, szolgálatába vévén a többieket; megegyeztethető kevélység, melly alapjában tekintve a dolgot nem fejez ki egyebet, mint az összes tudományok testvérülését.

A tudományok gyakorlati alkalmazása.

Századunk még nevezetesebb arról, hogy minden tudományos igazságot az élet szükségeire vagy gyönyöreire igyekezett alkalmazni, mi gyakran sikerült is neki. A vegytan, melly ifjuságában az aranykészités s az élethosszabbitás különcz gondolatával foglalkozott, mostani érett állapotában ugyanazon előnyt szokásos alkal-

---

[1]) Főleg az 1833. nov. 12—13-án tett észlelés után, midőn Olmsted és Palmer Amerikában olly csillag-hullást tapasztaltak, hogy kilencz óra alatt 240,000-et számitottak meg. Mostanig a nov. 12 és aug. 10-iki két időszakot ismerik. Schreibers föltevése szerint a földszinére évenként hétszáz légkő esik le.

Megemlitendők itt az ecliptikai térképek, mellyeket Chacornac talált fel 1856-ban.

mazásokkal igyekszik elérni. Lavoisierig a vegytan a mütani mesterségek tapasztalati előhaladásából meritette ismereteit; azután ő maga nyitott más utakat a régi iparágaknak, és új mesterségeket teremtett; s a vegytanilag előállitott kézmüvek elterjedése tanúskodott, miszerint a vegytan nem csupán a gyógyászat szolgálatában állott többé. A forradalmi háborúk alatt, ugy látszott, hiányát fogják érezni a hamuzsirnak, s a tengeri sóból kivont szikaggal helyettesitették azt; akadályoztatván a czukorszállitás, vörös répával pótolták.

Chaptal János Antal (1756—1832) népszerüsitette e tudományt, melly már a gyógyszertárakba volt számüzve; kénsav, timsó, salétrom és mesterséges szikső-gyárakat állitott; kitalálta módját, mint kell készitени réz-eczetönyt, festeni a gyapotot, használni a vas-savakat. Spanyolország királya és Washington által meghivatva nem akarta elhagyni hazáját, és segitette azt a forradalom szükségeiben; azután a Directorium alatt gyár-szabályzatokat, kereskedelmi kamrát, müvészeti és kézmü-tanácsokat léptetett életbe, s más biztositékok és közvetitőkről gondoskodott a közérdekek s a hatalom között. Angol müvészeket hivott meg az ő gépeikkel, honfiait felbátoritotta a versenyzések által; a müvészetek Conservatoriumában külön iskolát nyitott a mesterségekre alkalmazott vegytan részére; gondja volt az ércz, só, turfa-bányákra, a gabona-forgalomra, a szőlő-müvelési rendszerekre, a bor-készitésre, a merino juhok tenyésztésére; s birtokain uj rendszereket alkalmazott, s nem titkolta el a nagyszerü nyereségeket, sem az eszközöket, mellyek által azokhoz jutott [1]).

Berzelius a Festés mestersége czimü munkájában uj nézetekkel és alkalmazásokkal lépett fel: tanulmányozta a salétrom-kezelés jelenségeit: föltalálta a chlorsavas kaliuméleget; s megkisérlette annak alkalmazását a löpor-készitésnél; s habár itt tulságos gyulékonysága miatt nem mutatkozott czélszerünek, mindazáltal alkalmaztatott a gyutacsok és gyufa-készitésnél. Le Blanc az amerikai lógsók helyettesitőjéül sziksót gyártván, megmentette az üveg, fehéritő, papir, szappangyárakat a közlekedés megszakadásából származható fenakadás veszélyétől. Dartigues a kénkovandból kivonja a ként; mások kénsavat és timsót készite-

1) Napoleon megkoronáztatásakor letévén hivatalát, 1813-ban a szerencsétlenség napjaiban ismét szolgálatba lépett, s 15-ben Napoleonnál kölcsönös bizalmi intézményeket sürgetett. A Restauratio alatt nagy szerepet játszott.

nek. A vegytan, azonkivül, hogy gyógyszerekkel szolgál, trágyákat készit, mellyek gazdagsággá változtatják azt, mi előbb szenny és ragály volt; szaporitja az alkalmas és olcsóbb gyufákat; javitja a lőport s kedveltebbekké teszi a tűzfegyvereket.

1797-ben Thilovier ügyvéd az Institut-nak egy phlogscopot (lángkémlő) mutatott be, melly által igen kevés fa-fogyasztással, gőz, füst, szag nélkül lehet tüzelni. Alighogy Chevreul megismertette a kövér testek valódi természetét, stearin gyertyák léptek a költséges viasz helyébe. Argand lámpáit 1801-ben Carcel és Carreau tökélyesitették az olaj felszállását eszközölvén, olly módon, hogy hidegen érkezzék a bélhez, mellynek folytonosan tele sziva kell azzal lennie: s másfélék is készittettek különböző elvek szerint. A thermolámpásban, mellyet 1800-ban a franczia Lebon talált ki, a tüzelőfa destillatioja által előállitott köneny-gáz szolgált világitóul; de feledésben maradt, mig végre Mundoch mérnök tanulmány tárgyává tette, s 1806 ban Watt és Bulton mühelyeit kőszénből kivont gázzal világitotta meg. Daylor Fülöp a legalsóbb minőségü kövérségekből vonta azt ki; mások aztán finomitották e találmányt, melly annyira elterjedt, hogy egész városok világittattak meg vele.

A természettani találmányok is mind hasznosan alkalmaztatnak: Bramah vizerőszeti sajtói tömöttitik a hajókon a katonai részlet-takarmányt és ruhaanyagokat, mások a turfát nyomják össze az égés elősegélése végett. Girard Fülöp a gépies lenfonást találja fel; Leistenschneider a papir-gépeket; Didot a tömbetüket (stereotyp) Herhann egy más módszert; Montgolfier és Argand a vizerőszeti kost, melly a vizet kerekek vagy szivatytyúk nélkül, csupán a folyók természetes lejtőségénél fogva emeli fel. A malmokon, ekéken, cséplőkön történt javitások, különösen Angliában, nem kevésbbé emelték a földmüvelést, mint a gépi szövőszékek az ipart. Fourier elméletei a kályhákra, a csillagászat előmenetelei a hosszúságok meghatározásának könnyitésére, az erőmütanéi a hajók tökélyesitésére alkalmaztatnak. A vas általános használatnak örvend, majd egész házakat épitenek belőle, majd iró-eszközzé alakitják a számban mindinkább növekedő irók számára. Most már mindenfelé hasznositják a kézmüvek hulladékait, mellyek előbb kidobattak.

A világitó tornyokra a tükörtan törvényei alkalmaztattak. Eleintén kúpvonalos fémtükrökkel összpontositották a fényt; de

igy ez csak a kúpvonalos lemezek tengelyeivel egyközü sugarak irányában volt látható; miért is sok tér maradt megvilágitatlanul. E hiányon Bordier segitett Havreban 1807-ben az által, hogy forgóvá tette a készletet; s a fényfogyatkozás, melly e forgásból származik, azt eszközli, hogy minden más fénytől könnyen meg lehet azt különböztetni. De minthogy az illy tükrök könnyen elvesztik fényességöket, azon gondolatra jöttek, hogy sugártöréssel helyettesitsék azt, melly által tetszés szerint lehet a fényt irányozni. Ez Fresnelnek sikerült, ki Carcel-féle javitott lámpákat és lefokozódó lencséket használt, mellyek gyürükként környezik a lángot, melly visszaveretvén szükség szerint irányozható.

Davy az égés tünetének egy sajátságát a bányászok lámpájára alkalmazta, fém-szövettel vévén azt körül, hogy megakadályozza a lángnak gyulékony gázokkal való érintkezéséből származó durranásokat. A hajók réz-bevonatának élenyülését is meg akarta akadályozni, mire nézve azt ajánlotta, hogy szögek segélyével szüntessék meg ez ércznek villanyos feszültsége, melly a tengervizzel való érintkezésből származik. Csakhogy ott maradván a nemleges villanyosság, bizonyos földnemü szénület rakódik le, mellyhez növény-állatok és puhányok tapadnak annyira, hogy haszontalanná teszik ama hajóbevonatot. A galvánképelés igen könnyü módot nyujtott az aranyozásra, különösen Routz és Eskington tökélyesbitései után; érmek készitésénél is jó szolgálatot tesz; sőt Jacobi, Pétervárott, harmincz lábnyi szobrokat is készitett.

A villanyosság a gyógyászatban is használatba vétetett; most pedig a kohászatnál alkalmazzák, hogy kevés tüzelőszerrel s minden higany nélkül eszközöljék a felbontást. Wheastone jeleknek nagy távolra gondolat-sebességgel továbbitására alkalmazta azt; s nem csak a La Manchet futják keresztül villany-távirók, hanem legközelebb (1858 jul.) Anglia és Amerika között is tétetett le egy illy sodrony. A villany-delejesség viz alatt is tüzet ád az aknáknak; ugyan azon perczben távoli pontokon veri az órákat; s nem sokára városainkat fogja világitani. [1]).

---

[1]) Bunsen, a viz-villanyossági fényt érdeklő kutatásaiban kimutatta, mikép 300 gramm horganynyal, 466 gramm kén-savval, és 608 gramm légeny-savval egy órán át 572 stearin gyertyáéval megfelelő fényt lehet előállitani, és pedig csekély áron.

Gőz.

De semmiféle alkalmazás sem vetélkedhetik a gőzével. Már a régiek is tudták, mikép a viz gőzzé válva, nagy ruganyosságot nyer; úgy hogy Aristoteles és Seneca a földrengéseket a földmeleg által okozott rögtöni elpárolgásnak tulajdonitják. Krisztus előtt száz évvel, alexandriai Heron egy, a mi visszhatási gépeinknek megfelelő gépet irt le; s talán ez erő ismeretének tulajdonithatók részben ama csodák, mellyekkel a papok rászedték a köznépet. Caux Salamon, normandiai mérnök, egy gépet ismertetett, mellynél a gőz ruganyos ereje a viz fölemelésére használtatott. [1]). De már előbb Porta ker. János az egyensulyú viz és gőz mennyiség viszonyos térfogatainak kiszámitásáról értekezett, jóllehet nem árulja el azon szándékot, mintha mozgató erőt akarna nyerni. Branca János Rómában (1629) azon javaslatot tette, hogy egy gőzgolyó által kifejtett gőzfolyam vezettessék egy vizszintes kerék szárnyaira; s 1663-ban Somerset Henrik, worcesteri marquis, habár homályosan, a viznek gőz általi emelését ajánlotta. [2]).

1690-ben Papin Dénes, a lipcsei akademia adatgyüjteményeiben, leirta az első gépet, mellyben a szivattyúcső a gőznek váltakozó kiterjedése és hütés útján megsürüdése által nyomatik fel s alá. Ő e gépet csak vizmeritésre alkalmazta, de belátta, mi mindenre lehetne azt használni, s javaslatot tett, mint kelljen azzal egy tengelyt vagy kereket mozgásba hozni; feltalálta a kettős hatásu gépet, s a vettanra (Ballistik), hajózásra és más egyébre alkalmazta azt; 1710 előtt kigondolta a magas nyomásu gépet sürítők nélkül, az iparra nézve olly becses emésztőt, s a biztositó szellentyüt. Savery, angol kapitány, 1696-ban egy nagyszerü meritőgépet készitett, mellybe az által tolult be a gőz, hogy a fémedény külső falai jeges vizzel fecskendeztettek. Newcomen kovács, egyesülten vele s Cawley üvegessel sok javitást eszközölt Papin gépén; 1705-ben egy ollyat állitott elő, mellynél a sürités a szivattyú bensejében alkalmazott hideg fecskendezés által történik.

---

[1]) *Les raisons des forces mouvantes avec diverses machines.* — Frankfurt 1615.

[2]) Heron, Branca (*Le macchine*, 1629.), Rivault Florent, Alberti, Worcester, Papin érdemei kellőleg mérlegeltetnek azon dicsbeszédben, mellyet Arago Watt fölött a párizsi tudós akademiában tartott 1834. decz. 8-án.

A szellentyű, mellynek czélja felváltva a kiterjedést és sűritést eszközölni, kézzel záratott be és nyittatott fel. Potter Henrik, ki mint gyermek ez unalmas szolgálatra alkalmaztatott (1710) hogy nyugta legyen, órabillegő módra vasvesszőket alkalmazott e czélra, mellyek kellő időben zárnák le és nyitnák fel a szelepet: ez egyszerű készülék Brighton mérnöknek a billegő által mozgatható tetőirányos háromszög eszméjét adta (1718), melly most a nagy hajókban használtatik. A szélfogóval (volant), melylyet Fitzgerald hozott használatba (1758), tökéletesen kiegészittettek a Papin által javasolt eszközök, mellyek segélyével az ide oda való egyenvonalú mozgást folytonos körforgássá lehet változtatni.

Nagy hő pazarlással járt a hengernek minden egyes gőz-sürűdésnél való kihülése, mig végre Watt Jakab 1764-ben a szivattyú testéhez egy kamarát mellékelt, mellynek czélja befogadni s lehűteni a gőzt miután már megtette hatását, a nélkül, hogy a hőmérsék alább szállna a szivattyú testében. Illy módon készitette az első egyes működésü gépeket: aztán 82-ben a kettős működésüeket egyetlen szivattyú testben, mellyek részére 84-ben a hajlékony párlagot (parallelogramm) találta fel, s a központ futó szabályzót vette alkalmazásba.

Mindez csupán álló gépeknél alkalmaztatott; de negyvenhét évvel azután hogy Papin agyában megvillant annak eszméje, Hull Jonathás szabadalmat nyert egy vontató hajó épitésére Newcomen gépével. Kisérlete sikeretlen maradt; de a toscanai Serrati 1757-ben, a franczia Perier 75-ben, és Jouffroy marquis 76-ban illy hajókat készitettek; sőt ez utóbbi (1783) a Saone folyón állandósitott egyet, melly 46 meter hosszú, 4,50 széles volt, s két gép által hajtatott. A forradalom idején ki kellvén vándorolnia, az angolok fölülmulták a franczíákat: s Miller 1791-ben, lord Stanhope 95-ben, Symington 1801-ben mind előbbre haladtak az illy kisérletekben. Fulton Róbert, (1767—1815) ki Little-Britainban Pensilvaniában irlandi szülőktől származott, Angliába ment át, hol West alatt a festészetet tanulmányozta, azonban látván, hogy nem arat sikert, egészen a gépészetre adta magát: uj modoru, zsilipek nélküli csatornák létesitésén fáradozott; a franczia Directoriumnak bizonyos tenger alatti hajókat ajánlott fel, mellyeket ő t o r p e d o n a k nevezett, de sem ott, sem az angoloknál nem talált meghallgatásra, hanem igen is Amerikában, melly akkoriban Nagy-Britannia részéről háboruval fenye-

gettetett. A gőzhajózásra adván magát, első hajóját 1807 aug. 11-én bocsátotta a Hudsonra, melly óránként kevéssel tett meg többet két mérföldnyi (lega) utnál. 1814-ben, midőn az ellenségeskedés hazája és Nagy-Britannia között kitört, ő a kikötők védelmére gőzfregátokat javasolt, de mialatt azokat elkészitené, meghalt. Találmánya azonban mindinkább terjeszkedett: Anglia 1812-ben állitotta ki az első szabályos gőzösöket, Franczia-ország 16-ban, aztán csakhamar a többi nemzetek is tettek szert illyenekre, mellyek erejét és tökélyesbüléseit másutt vázoltuk [1]) 1841-ben a Peru és Chili nevü, Angliában készült gőzösök voltak az elsők, mellyek a Csendes-Oceán hullámait szeldelték, rendeltetésök lévén Valparaiso és Lima között teljesiteni rendes szolgálatot. Netovábbja az alkalmazásnak, melly más alakot adand a háborunak, a kereskedelemnek, a polgárosodás menetének.

---

[1]) XIV. könyv 538. lap. — Itt mellékeljük a legnagyobb gőzösök összehasonlitását:

1825. *Entreprise*, Indiák útjára	122 láb hosszú,	27. széles.
1835. *Tago*, a Földközi tengerre	182 „ „	28. „
1838. *Great-Western*, első gőzös az Atlanti tenger áthajózására	236 „ „	35.6 „
1844. *Great-Britain*, első csiga-vonalas s a legnagyobb vas-hajó	322 „ „	51. „
1853. *Himalaya*, vasból a Földközi tenger részére	370 „ „	43.6 „
1856. *Persia*, vasból	390 „ „	45. „

Mindeniket felülmulta a *Nagy oriens* vagy *Leviathan*, vasból, mellynek hossza 230, szélessége 28 meter, és 38 beleértve a kerekek dobjait. Mozgását vitorlák, kerekek és csigavonalak eszközlendik. Lesz négy kazánja ezer lóerővel a kerekekre, s hat kazánja ezer hatszáz lóerővel a csigavonalakra, s olly módon vannak összeállitva, hogy együttesen müködhetnek. A vitorlákat hat árbocz hordozza; négy gőzgép szolgál a vasmacskák fölszedésére, a vitorlák felhúzására, a szivattyúk mozgatására, egy villany táviró adja a jeleket; négyszázra megy a hajó-népség száma, két csónakja 30 meter hosszú. Van benne hatszáz első osztályú kamra, s képes lesz öt hatezer utast befogadni a legénységen kivül. Egy óra alatt húsz mérföldet (miglia) futand meg s harmincz vagy harminczhárom nap alatt Indiába, harminczhárom vagy harminczhat alatt Ausztráliába juthat; s a megkivántató összes szénmennyiséget magával vivén, nem lesz kénytelen kanyargós utakat tenni, hogy szigeteken és kikötőkben újra ellássa magát. Olly sok árút és utast lévén képes befogadni, a szállitás igen kevésbe fog kerülni. Mindezt igy remélték a nyerészkedők. De a roppant fáradság, mellybe annak a Themsére bocsátása került (1858), nagyon lehütötte a reményeket, s arról van szó, hogy felhagyjanak vele, inkább mint valami nagyszerü erődöt alkalmazván azt, melly védje a honi vagy fenyegesse az ellenséges partokat.

Utak.

Századunkat utak századának nevezték el; s valóban kezdetétől fogva mindenfelé javittattak a régiek és ujak nyittattak a szerint, a mint növekedett a szükség közölni a talaj, a mesterségek, a gondolat, a tapasztalat termékeit; majd rendkivüli arányban történt az, amióta behozattak a vasutak. Amaz igen roszak, mellyeken Newcastle bányáiból kellett a szenet szállitani, azon eszmét sugallották, hogy egész hosszában két sor gerendát rakjanak le, miken sokkal könnyebben futottak a kocsik. Azután a gerendákat vaslemezekkel födték be, majd vas léczeket erősitettek rájok (1767), emelkedettebb külső széllel, nehogy kizökkenjenek a kocsik. Illy módon sok utat készitettek: 1808 után már magukat a kerék-talpakat vájták ki s igy alkalmazták a vert vasból készült kiálló sinekre, mellyeket eleintén kőtalapzathoz, később sokkal alkalmasabban gerendácskákhoz erősitett talpfák hordoztak.

Watt már 1769 óta foglalkozott a gőzkocsi gondolatával; s egy évvel rá a franczia Cugnot a párizsi Arsenalban készitett is ollyat, melly azonban kisérlet alkalmával egy falat ledöntött, nem tudván a feltaláló, mint kelljen annak mozgását igazgatni és mérsékelni. 1802-ben Trewithick és Vivian, egy magas nyomású sűritő nélküli gép jól ismert eszméjét alkalmazván, elsők tettek kisérletet gőzmozdonynyal vas rudakon; igy ment ez aztán lépésről lépésre egész Stephenson Györgyig, ki 1814-ben szabályosakat készitett. Az első alkalmazás nagyban Darlington bányái és Stockton kikötője között történt 1825 szeptemberben, mintegy huszonöt angol mérföld hosszuságban, hol a terhek nagy részt, maguktól lejtenek le. Jobban virágzott a vasut Liverpool és Manchester között: e helyek előbb két csatorna által közlekedtek, mellyek bár igen kényelmetlenek voltak, sokat jövedelmeztek a vállalkozóknak. Legyőzetvén a sok nehézség, Stephenson vezetése alatt 1830. szept. 15-én nyittatott meg a vasut; s óránként 40—50 chilometernyi utat tettek meg, a mozdonyvezetőnek engedelmes gépekkel. Hét évvel később Sharp és Roberts egy mozdonya száz chilometernyit futott egy óra alatt.

A francziák a Lyonból Saint-Etiennebe vezető negyvenöt mérföldnyi (miglia) vonallal kezdették, s most már az egész országot behálózzák. Az uj életre kelt Belgium székhelyének mintegy külvárosaivá tette a vidéki városokat; Poroszország a német államokat egyesiti illy módon; Ausztria Magyar, Csehországot,

Lombard-Velenczét füzi magához; Oroszország eltünteti birodalmának végtelen távolságait. Amerikában nem csak könnyitették a közlekedést, hanem megnyitották azt az elszigetelt tartományok között; mint aféle szüz földön óriási pályák készültek; s miután az Egyesült-Államok különböző társaságai közösitették érdekeiket, egyetlen ut vezet Portsmouthtól (New-Hampshire) egész Új-Orleansig, tehát ezer nyolczszáz mérföldnyi (miglia) hosszuságban minden megszakitás nélkül. Stephenson aztán (1850) azon merész gondolatra jött, hogy egy tengerkarra vessen vas utat egy roppant vascsőn vezetvén azt keresztül. Szóval, huszonöt év alatt 7500 millio lira költséggel annyi vasutat készitettek, hogy elégséges volna földgömbünk megkerülésére.

Borzadálylyal elegy bámulatot kelt e szállitási eszközök gyorsasága. Egy vonat, melly óránként huszonöt mérföldet (miglia) hagyna hátra, öt hét alatt megkerülné a földgolyót; s hogy kétszázötven egyént szállitson poggyászaikkal együtt, e roppant utra elégséges lenne harmincz hajótehernyi (600 mázsa) szén. 1831-ben a közép sebesség harmincznégy mérföld (miglia) volt; 48-ban ötven [1]), melly évben az angol pályákon kétezer négyszáz harminczhat mozdony forgott. 1840 előtt száz nap alatt lehetett az utat megtenni Londontól Indiáig: most arról gondolkoznak, hogy hét nap alatt tegyék meg; Ostendeből Triestnek, Orsován át Konstantinápolynak, az Orontes és Euphrates völgyén Bassorának; Hyderabadban Bombay, Lahor, Calcutta pályái jönnének össze.

Itt ismét szembeötlik a béke, a szabad ipar s a nyugodt viszonyok hasznossága. Az Egyesült-Államok csupán 1817-ben fogtak az Erié első csatornához; s 43 kezdetén már mintegy 25,380 chilometernyi csatornát és vasutat végeztek be vagy vettek használatba; 42 végéig 7000 chilometer csatorna s ugyanannyi vasut volt készen, elosztva 24,700 négyszög miriameter területen, mellynek lakossága tizennyolcz millióra ment. Nagy-Britanniának, melly egy század előtt kezdett e közmunkákhoz, huszonötmillio lélekkel biró 3120 négyszög miriameter területen van 4500 chilometer csatornája és 4000 chilm. vasutja. Franciaország harmincznégy és fél millio lelket számláló 5277 négyszeg miriameter területen 4350 chilometer csatornával és 2900 chilm. vasuttal bir.

---

[1]) A london-birminghami pályán óránként ötvenhat mérföldet (miglia) halad a vonat.

Tehát e két ország, s Belgium és Holland együttvéve nem mutathatnak fel annyi közlekedési utat, mennyi Amerikában huszonöt év alatt létesittetett. [1]). Pedig az amerikaiak szükében vannak a vasnak, annyira, hogy Angliából szállitják a sineket; drága a kézimunka, csekélyek a tőkék: de igen jól tudtak gazdálkodni, s nem figyeltek a szépségre, hanem csak az alkalmasságra.

A gőzkocsik még csak nem régiben találtattak fel, s azért remélhetjük, miszerint olly módon fognak tökélyesittetni, hogy elejét lehessen venni az azoknál előfordulható komoly veszedelmeknek: de kitűnőleg társadalmiak csak akkor lesznek, ha majd közönséges utakon s magánosok által is használtathatnak.

Sokat foglalkoztak vizsgálódva a más folyadékokból származó gőz hatásával, vagy a hevitett állandó gázokkal: Brunel Londonban egy szénsav által hajtott gépet müködtetett az alagúton, de tekintve a fémek hirtelen romlását nem mutatkozott gazdaságosnak. Ugy látszik továbbá, hogy a folyadékokból származó gőzök egyenlő mozgató erő előállitására egyenlő mennyiségü meleget szükségelnek, s következésképen nem érdemes, legalább nagyban, fölcserélni az igen közönséges vizgőzt, melly elem mindenütt feltalálható és semmibe sem kerül: miben Wronski [2]) „a teremtés új és jótékony bevégzettségét“ látja, melly legyőzi a legnagyobb akadályokat s kisebbiti a veszélyeket.

Illy módon az ember egy kifogyhatlan és általános tartóból

---

[1]) Angliában a vasúti társaságok 1849. végén, 8676 millio frank erejéig voltak felhatalmazva, melly összeg több mint két harmad részben érvényesittetett részvények vagy kölcsönök útján. A mondott évben 63 milliót tett az utasok száma, kiknek szállitása 6,278,000 font sterlinget jövedelmezett; mig az árúk szállitásából 5,529,000 folyt be; a vasúti személyzet 156,160 egyénből állott. A franczia vasutak 1849-ig 1209 millióba kerültek; még 834-et kell kiadni, hogy bevégeztessék az 5525 chilométernyi hálózat. Belgium 559 chilométerre 145 milliót költött. 1855-ben az Egyesült-Államok 2724 mérföld vasúttal birtak, mellyekből 803 kettős vágányú volt, 1008 kocsi évenként tiz millió utast szállit 7,024,190 mérföldön (miglia), 36-tot számitva egy órára; 7808 teherkocsi 2,250,000 tonna árút hord szét 4,368,677 mérföldön (miglia); 668 a mozdonyok száma: van 63 vasútja, mellyek tőkéjét 114,102,220 dollár képviseli, s 128,649,615 fordittatott épitkezésre és a szükséges anyagok bevásárlására. Angliában, 1850 végén, 6621 mérföldnyi (miglia) vasút volt a forgalomnak átadva.

[2]) *A gőzgépek uj rendszere.*

egy mozgató erőt merit, sokkal nagyobbat, mint a minő a szén [1] és viz nyeréshez kivántatik, melly azt előállitja; miáltal biztositva van az ember uralma a földgolyón.

Mit mondjunk a gőz bámulatos alkalmaztatásairól a gépekre? 1792-ben az Angliában létezett összes gépek, miként kiszámitották, tiz millió ember helyett dolgoztak, 1827-ben kétszáz, 33-ban négyszáz millió helyett. A fonógyárakban, a melly orsók előbb ötven forgást tettek perczenként, most nyolczezret tesznek: Manchesternek csak egyetlen mühelyében százharminczhat ezer forog, mellyek, együttesen működvén, hetenként egy millio kétszázezer gyapot-fonalat fonnak; Owen Róbert, New-Lanarkban, kétezer ötszáz munkással naponta annyi fonalat állit elő, mennyi elégséges lenne a földgolyónak két és félszer körülövezésére: a Mule Jenny egy font gyapotból ötvenhárom mérföldnyi (lega) hosszú fonalat nyujt, mire semmiféle kéz nem volna képes; csupán a Lancaster grófságban évenkint annyi fonalat szolgáltatnak a calico-gyáraknak, mennyit orsóval huszonegy millio fonó sem volna képes előállitani.

Szóval, a gőz már most is tiz millio ló, vagy hatvan millio ember erőt ád, pedig még csak keletkezőben van. 1814-óta a nyomdákban is alkalmaztatott; s legelőször is a Times hirlapnál vették használatba Londonban; mellyből óránként tiz ezer lapot von le; melly gyorsaság arányban áll az ujdonság után kapkodó végtelen mohósággal. Sok erőt igénylő munka teljességgel nem végeztethetnék e tényező nélkül. A cornwallisi bányákban a viz kimeritésére ötvenezer ló, vagyis háromszázezer ember kivántatik: egyetlen rézbánya háromszáznál több ló erejű

---

[1] A vas és ásványszén most az országok főfő anyagi erejét képviselik. Ime összehasonlitjuk:

	Szén:		*Öntött vas:*
Franczia-ország, . . .	5,400,000	tonna	480,000.
Anglia, ...	23,500,000	„	1,200,000.
Belgium, ...	3,200,000	„	210,000.
Vámegylet, ...	3,000,000	„	300,000.
Tehát fejenként jut:			
Franczia-országban . . .	154	chilogr.	13,71.
Angliában	870	„	40,75.
Belgiumban	800	„	30, „
A vámegyletben	107	„	10,71.

gözgépet igényel ott, melly huszonnégy órán át folytonosan dolgozva ezernyi ló munkát visz véghez [1]).

Most már az ember gőzzel mocsárokat, kutakat, aknákat szárit ki, szökőkutakat lát el vizzel, városokban, minők Párizs és London, a legfelsőbb emeletekre vezeti azt; épit, uralg a tengereken és szeleken, állati mozgatók által elérhetlen sebességgel futja be a földet; kikötőket, csatornákat ás, folyókat igazgat; hegyeket vághat le s völgyeket tölthet be, áttörheti a földszorosokat, mellyek összekötik és elválasztják a nagy szárazokat, nagy központokban egyesitheti az elszórt népségeket. Szóval, mindinkább közeledik az ember az emberhez, s hatalma alá veti bolygója kérgét. Ki tudja, egykor nem fog-e beljebb is hatolhatni.

Gépies erő nélkül, de mint természet- és vegytani tényező, a gőz más munkálatoknál is használtatik, minők a' fehérités, cserzés, festés, szobafütés, a kocsonya és szörpök tömitése, állati és fém-anyagok tisztitása. Olly intézetekben, hol mint tényező alkalmaztatik, egyszersmind a támadt tüz eloltására is használtatik. S a modern műtan leghatalmasabb tényezőjévé nőheti ki magát.

Mig békében gazdagság forrása, háboruban félelmes szövetséges leend; s a vasutakon már is gyorsan szállithatók a csapatok oda, hol rájok szükség van, miért is nem lesz szükség igen nagy hadsereget tartani lábon s szaporitani az őrségeket. Az ostromok és csaták tengeren és szárazon talán alakot fognak változtatni illy tényezők mellett. Perkins sikertelenül kisérlette ugyan meg azt (1823) egyenes lökerő gyanánt ágyúkra alkalmazni, csupán négy fontosnál kisebb golyóknál lévén érvényesithető, de Madelaine azt ajánlotta, hogy szokott gépekkel, volansokat működtessenek, mellyek erős és ruganyos golyói egymásután egész nyolcz chilogrammnyi löveteket röpitsenek, visszavervén a támadásokat [2]). Arra is foghatják használni, hogy megadják a tüzérségnek az annyira szükséges mozgékonyságot, vagy hogy az ellenségre tömegeket dobáljanak, mellyek megzavarják annak rendjét, miként a régiek kaszás szekerei. E találmányok még most csekély értékkel birnak, miként ez rendesen történni szo-

[1]) Franczia-ország 1846-ban 4395 gőzgéppel birt, mellyek együttes ereje 54,467 gőz-ló vagy 163,401 vonó-ló s 1,143,810 ember erőt képviselt. Alig $^1/_{12}$-de az Anglia gőzerejének.

[2]) Lásd XIII. könyv 33. lap.

kott, midőn uj találmány régi rendszerre alkalmaztatik; mig majd feltünend a lángész, ki észreveszi a gyökeres újitás lehetségét. Akkoron ez új pusztitási mód a csatákat döntőbbekké, s következésképen a háborukat rövidebbek és ritkábbakká teendi, úgy, hogy nem fogják ezek megszakitani a polgárosodás s az anyagi javitások haladását.

A tudományok gyakorlati alkalmazásai között korunkban bizonyára legnagyobb a gőzé, de talán nem utólsó. A Clegg Samuel és Samuda által kigondolt léghajtású utak (1840) találmánya a legnagyobb nehézségeket legyőzi s eltávolitja a vasutakkal járó veszélyeket. Aztán az anyagban mindenütt villanyosság és delejesség található elrejtőzve; s a tudomány már is azon mesterkedik, mint használja azt fel, hogy egy új és igen hatalmas mozgató erőre tegyen szert.

HARMINCZHETEDIK FEJEZET.

Bölcsészet.

Német bölcsészek.

Bármennyire legyen is eredeti, Kant csak azt tette, mit minden más újkori nagy metaphysikus, t. i. a fogalom tanulmányával cserélte fel a fogalom tárgyának tanulmányát; meggyőzni igyekezett a szellemet, mikép ő adja azt, mit kapni látszik, és saját alakjait kölcsönzi a tárgyaknak, hogy fogalmakká változtassa azokat, úgy hogy mi a tárgyaknak csak tünetét ismerjük, mig a tulajdonképi dolgokat csupán az ész fogamzza. Megvetvén a tapasztalást, s belátván, mikép az érzéki világ nem képes az embert kielégiteni, amaz első valóságokba igyekezett behatolni, mellyek az érzékek alól kivonják magukat, s mellyekben kell mégis találtatnia az összes jelenségek vég okának. Illy módon az érzékfölötti itészeti eszményiséghez (idealismus criticus transcendentalis) jutott, s jelleget nyomott a német bölcsészetre; habár a gondolkozók abból igen elütő rendszereket vezettek le, s fegyvereket és anyagokat nyertek a kétkedés (scepticismus) javára, mellynek pedig ő azt ellenébe akarta szegezni [1]).

Követői ama kifejthetlen valami felé fordulnak vissza, melly

---

1) Lásd XVII. könyv 499. lap.

összes ismereteink gyökerén található; s föltevésekkel állanak elő ott, hol a tapasztalást felülmuló kérdésekre vonatkozólag hiányoznak a positiv elemek. Nicolai Fridrik (—1811), nevetvén Kant homályosságát, az egyedi vizsgálatot kiáltotta ki, s tönkre tette, ami még positiv maradt a protestantismusban.

Krug Vilmos (—1841) tökélyesiteni akarta a criticismust, kimutatván, mikép az észt nem nyugtatja meg a tudomány, melly akár a létből, az eredeti valóságból, akár az eszményiből vonatik el, miért is a létnek és tudásnak az öntudatban létező eredeti kötelékéből ohajt kiindúlni (synthetismus transcendentalis). A bölcselkedés nem egyéb, mint ön-észlelés a végett, hogy az ember megismerje önmagát, s békére lépjen önmagában és önmagával: miért is a bölcsészetben a megismerő alany, s az ismerhető tárgy ugyanegy. A megismerés létezési elve az én; anyagi elvei az öntudatnak fogalmakká változott tényei; alaki elvei az emberi cselekvés törvényei. Mások, Schulze Ernest után (Enesidemo 1792), az itészeti bölcsészetből a kételgőt hozták ki; ezek szerint nem létezhetik elméleti bölcsészet mint az első okok tudománya, és nincs semmiféle elégséges ismérve a mi ismeretünk s a valóságos tárgyak közötti összhangzásnak.

Fichte János (1762 –1814) egyedül igaz bölcsészet gyanánt az itészetit fogadja el, de Kantét nem találja tiszta itészetnek; ő a megismerés elméletét rendszeresen s önmagában véve szándékozik megállapitani, nem csak a tudományok tudományát, hanem ebben egy fő elvet is akarván fölfedezni, melly absolut alakjában a tudományra, absolut alapjában a létre nézve, alapja mind a dolgoknak önmagukban véve, mind a módszernek, melly azt megismerteti. Azt keresni annyi, mint az emberi szellem fölé emelkedni, a létet az ismerettel, a valóságbeli elvet a didactikaival összezavarni. Illy elv a gondolkodó én; s mig a Cartesius-féle kifejezésben a gondolat csak a létezést bizonyitja, Fichte szerint, elgondolván, hogy gondolkozik, az én önmagát valósitja; a létezés nem behozás, hanem a gondolat szüleménye; ok és eredmény; önmagát igenelni annyi mint teremteni.

Ez elvet két más elv egésziti ki: mellyek egyike absolut az alakot, levezetett a tartalmat illetőleg; másika absolut tartalmában, levezetett alakjában, s a két első összeegyeztetésére szolgál; minélfogva az össztét bevégzettséget nyer. Módszer és tudomány ugyanazon forrásból eredvén, az első képviseli a másodi-

kat, s végre azonosúlnak. A nem-én létez, de csak az én ismeri azt, vagyis csupán az én útján létez.

Az által tehát, hogy a criticismusnak alapot akart adni anélkül, hogy az érzékfölötti elemzésből indúlna ki, Fichte szélesbitette a mélységet, melly az értelem s a természet között tátong, minden dolgot az alanyiságban, az öntudatban absorbeált, úgy hogy az én kivül minden más egyéb, csak az én határának czimén létez, melly határt maga az én vonja (alanyi eszményiség, idealismus subjectivus). De a helyett, hogy a nem-én-ben az én szüleményét lássák, az én-ben a nem-én lényeges és typikai alakját látlhatták. Illy módon a valódi és eszményi világ azonosakká válnának; s a különböző minőségek, mellyek szerint a tárgyilagos és alanyi, az anyagi és értelmi valóságot felfogjuk, a létnek csak fokozatai vagy alakjai lennének (átalános tárgyilagos eszményiség, idealismus objectivus absolutus).

Schelling.

Ez volt a leonbergi Schelling Fridrik (1775—1854) következtetése. A mostanig ismert folyamatok nem fejtik meg: az egyből miként származhatik a sokszoros, vagy viszont: miértis olly bölcsészetre van szükség, mellyben a két fogalom egyesüljön. Illyen az alanyinak a tárgyilagossal való föltétlen azonossága, mi a föltétlennek (absolut) vagyis az Istennek természetét képezi, kire nézve a létezés és ismerés azonosak: minél fogva egy állandó párhuzam fut az értelmiség s a világ törvényei között. Csupán egy egyetlen azonos lény létezik, s a dolgok mennyiségben, nem minőségben különböznek, nem egyebek lévén azok, mint nyilatkozása a föltétlen lénynek meghatározott alak alatt, s csak annyiban létezvén, mennyiben annak részesei. A föltétlennek illy nyilatkozása az összhangzások és ellentétek útján történik, mellyek különféleképen nyilvánulnak az egyetemes fejlődésben, hol majd az eszményi majd a való kerekedik felül. A tudomány, melly az illy fejlődést kutatja, képe a mindenségnek, mennyiben a dolgok eszméit a különféleségben való azonosság elmélete szerint a föltétlen alapgondolatából vezeti le. A bölcsészet épen az illy szerkezetben áll; mellynek átalános vázlatában első helyen a föltétlennel találkozunk, melly a természetben a két viszonyos rendben mint való és eszményi nyilatkozik: s a súly behatása alatt, anyag; a fényé alatt, mozgás; a szervezeté alatt, élet; az igazságé (veritas) alatt, tudomány; a jóságé alatt, vallás; a szépségé alatt, müvészet. Fölül, mint a mindenség vissza

sugárzott alakjai, állanak az ember és az állam; a világrendszer s a történelem.

Megszüntetvén a különbséget, lehetetlenné válik a vallás és a morál: mindazáltal ő az övének alapjául az egy Istenbeni hitet teszi. Az erény a léleknek az ő természete benső szükségével megegyező állapota. — A boldogság nem az erény járuléka, hanem a tulajdonképi erény; s az erkölcsiség nem egyéb mint a lélek törekvése egyesülni a központtal. A társadalmi rend az isteni typussal összhangzó együttélésben érhető el. A történelem egész összeségében Isten nyilatkozása, melly folytonosan haladva fejlődik.

Fichte tehát azt mondotta, hogy az alanyiból fejlődik a tárgyilagos, de állitását be nem bizonyitotta; Schelling szerint a természetből kiindúlva is eljuthatunk az én-hez: a honnét kettős bölcsészet keletkezett, egy érzékfölötti (transcendentalis) s egy természeti bölcsészet. Ez utóbbi az egy, szabad, egyszerű én-ből indul ki, hogy kihozza abból a különböző, a szükséges természetet; a másik ép ellenkezőleg jár el; mindkettőnek czélja a természet és lélek erőit egymás segélyével olly módon fejteni meg, hogy kitűnjék, mikép a természet törvényei bennünk mint az öntudat törvényei, s ezek a külvilágban mint a természet törvényei működnek. Fichte az ő rendszeréből eredeti gondolatokat vont ki a jogra vonatkozólag, mellyet független, a szabadság és személyiség dogmájára alapitott tudománynyá tett; nem különben a morált illetőleg is, felujitván a merő és érdek nélküli kötelesség stoikus eszméit. Schelling tana a föltétlen azonosságról megbámultatott a részek összefüggése s a tágkörű alkalmazások miatt, melly tan az emberi szemlélődések egész körét átölelte, midőn a tapasztalati és észbeli ismeretek között létező különbséget megszüntette; miért is nagy befolyása volt a theologiára, történelemre, gyógytanra, nyelvészetre, művészetre, a mythologiára, s főleg a szépészetre a Schlegelek működése által: másokra nézve képtelenségek, föllengések, titokzatos különczködések forrásává vált az: ugyancsak Schelling három vallás-korszakot proclamált: Péter tanát, vagyis a katholikát; Pálét, azaz a protestanst; Jánosét, vagyis a titokzatost [1]).

---

[1]) Fichte, *Die Staatslehre* (1820) czimü sirutáni munkájában mélyrehatólag tárgyalta a kereszténység értékét a szabadság értelmében. Fichte ellen aztán Herbart János Fridrik, (1776—1841) lépett fel, hogy realisticus elemek be-

Hegel.

Schelling vonzó költői alakjával szemben száraz és iskolai ellentétet képezett a stuttgardi Hegel György (1770—1831.) Mint mély itész nem lévén bizalommal a Schelling által értelminek nevezett nézlet (intuitio intellectualis) iránt, a bölcsészetet olly tudománynyá szállitotta alá, melly a dialectica segélyével fogantatik: tudománya az észnek, melly, az összes részletes elveket magában foglalván, eszmeileg önmagának s minden létnek öntudatára jut. Ő tehát a bölcsészetet három részre különbözteti, ezek: a gondolkodástan, vagyis az önmagában vett eszme tudománya; a természet bölcsészete, tudománya az eszmének, melly kivül találja fel önmagát; a szellem bölcsészete, tudománya az eszmének, melly kivülről önmagába tér vissza. Az alanyinak azonossága a tárgyilagossal képezi a föltétlen tudást, mellyhez a szellemnek föl kell emelkednie, s melly annak hivésében áll, hogy a lét nem egyéb, mint az önmagában vett tiszta fogalom. Kant azt akarná, hogy mielőtt érzéktúli fürkészetekbe bocsátkoznék a bölcsész, előbb azok eszközét vizsgálná. Hegel ebben tévkört lát, miután a vizsgálat nem másként, hanem maga a gondolat által eszközölhető. Ennélfogva a gondolkodástanon kezdi, melly folyamatnak a föltétlen nem csak alapelve, hanem anyaga is; s tárgyilagosra vagyis a létére, és alanyira vagyis a fogaloméra osztotta azt fel. A bölcsészet tárgya az igazság; Isten az egyedüli igazság és valóság; a bölcsészet absolut tárgyát tehát az Isten képezi. A lénynek tisztán alanyi ismerete nem elégséges, hanem szükségképi tárgyilagos értéket kell annak adni. A tudomány végczélja összhangba jőni a valósággal; a belső és külső tapasztalat.

A gondolat előtt föltáruló jelenségek átalános lényege az Isten. A gondolat a tapasztalásból foly, s a szükségesség jellegét nyomja arra. Illy módon a föltétlenhez emelkedik; s többé már nem a tapasztalás által nyújtott tüneményeket, hanem az ezek által képviselt eszméket, összetes fogalmakat, ismereteket veszi fel magába. A bölcsésznek épen az kötelessége, hogy a tapasztalati tényektől elvonja a közvetlen adatok jellegét, s a szükségesség alakját nyomja azokra; s nem is lehetséges és való az ábrázolásban (repraesentatio) vagy az érzelemben, hanem csak a gondolat-

---

vitelével megmentse a tudományt: de a tapasztalatra vivén vissza a tudományokat, a parányosdi anyagelviségbe (materialismus atomisticus) esett.

ban. Illy módon a bölcsészetet összeköti a bölcsészet történelmével; amaz, fejlése a gondolatnak, saját elemében; ez, ábrázolása e fejleménynek, a tények alakjában. A bölcsészet történelme történelme a gondolatok fölfedezéseinek a föltétlen körül, melly azoknak tárgyát képezi. A vallás öntudata az igazságnak, melly az emberek nek az értelmi müveltség különböző fokozatai szerint megfelel: de az igazság tudományos ismerete egy más módja az öntudatnak, mihez olly munka kiváutatik, mellyre csak kevesen képesek. A vallás fenállhat bölcsészet nélkül, de a bölcsészet nem vallás nélkül. A mi csak magasztos és benső létez, mindaz megvilágittatott a vallásokban, a bölcsészetekben, a müvészetekben, többé vagy kevésbbé tiszta és világos, sőt ollykor visszataszitó alakok alatt. A valódi tartalom mindig ifjú marad, csupán az alakok évülnek el. Ugyanazért a megelőző bölcsészetek mind megannyi többé vagy kevésbbé tiszta letéteményei a jogot, a polgári társadalmat, az erkölcstant, a vallást érdeklő összes igazságoknak: a mi tudományunk a múlt századok gyümölcse; a hagyomány tett azzá minket, amik vagyunk: de hasonitván annak lényegét magunkban, uj elemekkel alakitjuk át a hagyományt. Következésképen ő ép ugy küzd a katholikusok mint a pietisták ellen, s azt tanitja, hogy a kereszténységnek bölcsészeti álláspontot kell foglalnia, vagyis „öntudatra kell ébrednie.“

Hegel tehát Cartesius teremtménye, de sokkal összefüggöbb a módszerben. Megegyezvén Schellinggel abban, hogy a föltétlen ismeretére alapitja a bölcsészetet, eltér tőle rendszerre nézve; s mig amaz a gondolkodástant alsóbb rendü tudománynak tartja, ő elveti a „teremtő képzelem“ e visszaélését, s a bölcsészetet, elhagyva a lantos irályt, ismét tudományos alakba öltözteti. Schelling szerint, az értelmi szemlélet mindeu más ismeretet megelőz, és bizonyos sugallatból származik: Hegel a tudomány hóditmányának hiszi azt. E szerint, még inkább mint Kanta, az összes észfogalmakat ismeret-eszközökre, szabályok ra bontja fel, hogy a sokféle ismeretet egységre vezesse vissza, minek Hegel az összes léteket feláldozza.

A föltétlen tárgyilagos eszmeelviség ez alapbölcselete különösen azért érdemel figyelmet, mert sokféleképen alkalmazták azt a gyakorlati bölcsészetre s a jogtudományra [1]). Az erkölcsiség

1) Leginkább tette ezt Gans Eduard, ki igen fiatal korban halt el Berlinben 1839-ben.

az embernek összhangja a természettel. A külső tevékenységre képesitett akarat indoka szüli a cselekvést; s a cselekvésnek a jó és rosz között létező különbség fölismerése által kell elhatároztatnia. Az akarat tehát czélja önmagának, s az erkölcsiségben a szándék különbözik a ténytől. Hegel tagadja a szellemi világot nem kevésbbé mint a természetit, vagy az Istent vagy a lélek halhatatlanságát semmisiti meg, s ellenségeül lép fel az erkölcsiség alapelveinek az által, hogy nem fogadja el a szabadságot és semmi valódi különbséget nem akar ismerni a jó és rosz között. Isten nem különbözik a világtól, mert ő egyetemes élet, lélek, szellem, mozgalom; nem bir személyes léttel, s öntudatát csak az emberi gondolatnak köszöni. Nyilvánvaló Spinosismus; csakhogy mindenistenlése nem anyagi hanem szellemelvi.

Hegel az istenség előjogait az embernek tulajdonitja, nem egyedileg, hanem összesen véve, vagyis az egykorbeli emberi nemnek, melly rendezője a mindenségnek, s miként ez enyészhetlen. S minthogy a collectiv ember mindig és mindenütt államoknak nevezett politikai társadalmakban él, innét egy elméletet hozott ki az állam-Istenről, mellyben az egyed ép ugy absorbealtatik mint a nemzetek a világban, s a világ a szellemben. A jog az értelemben gyökerezik, s a szabad akaratból származik, melly által alakot kölcsönzünk annak. A jog alanyi valóságának története van, mellyet a család, a polgári társadalom, az állam, a világtörténet képvisel. A család hármas szempont alá esik, s ezek a házasság, a tulajdon, a nevelés: a társadalom, egyesittetve a szükségek, a munka, a cserék által, a jog törvényét vagyis az igazságosságot állapitja meg. Az állam legmagasabb kifejezése az akaratnak és szabadságnak; a világ legemelkedettebb példaképe a jognak, mellyben az egyetemes szellem lényege drámailag fejlődik, a müvészetben mint kép és tükör, a vallásban mint érzelem és ábrázolat, a bölcsészetben mint gondolat, a világtörténelemben mint élő és értelmes eredménye mindannak, mi külső.

A történelem nem egyéb mint az egyetemes szellem fejlődése az időben, a politikai történet különösen a szabadság öntudatának haladása. A világtörténelemben egy nép csak annyiban létez, mennyiben valamelly szükséges eszmét képvisel; korszak ez, melly alatt a többieknek sem erejök, sem joguk nincs ellenében. A világ e szelleme négy elvben jelentkezett. Első volt az átalános szellem közvetlen nyilvánulása; lényeges alak, melly alatt az egység mintegy eltemetve feküdt a tulajdon létben. Következ-

zik a lényeg öntudata, melly az érzelmet, függetlenséget, életet, egyediséget szüli az erkölcsi szép alakja alatt. Azután jött az öntudat mélyebb fejlődése, azon ellentétben, melly az elvont egyetemesség s a még elvontabb egyediség között létezett. Megszünvén az ellentét, fölmerül a negyedik elv, melly a dolgok összes igazságának, vagyis az erkölcsi igazságnak birtokában áll. Ez volt a pálya, mellyet a keleti népek, azután a görög, a római s végre a német [1]) megfutottak.

Hegel a jog-bölcsészetre az emelkedettség és szigor addig ismeretlen jellegét nyomta. Szerinte az állam a társadalom, melly öntudatával bir saját egységének és erkölcsi czéljának, s mellyet annak elérésére egy egyetlen és azonos akarat ösztönöz. Miért is őhozzá füzi magát a jogtudomány történelmi iskolája. Mig előbb a törvényhozás tartatott a tételes jog eredetének, az uj iskola, Savignyval élén, alávetést hirdet a tényleges hatalom iránt, s azt mondja: az államot nem épiteni, hanem mint eszes lényt kell tekinteni, minden népnek megvannak kezdetleges képességei és saját szükségei, s ezekből ered a jog, mellyre annak szüksége van: s miként a nyelv nem születhetik véletlenül, ugy a törvények sem származhatnak a törvényhozó szeszélyéből, hanem a nemzeti öntudat kifejezései. A jogtudósoknak kötelességök a köz-hiszemekre szoritkozni, mellyeken azok alapulnak; a törvényhozónak, kötelezővé tenni a tételes jogot, melly a társadalom benső szükségeinek szüleménye. Az önkényti törvényhozások tehát eléjök teendők a mondolt alkotmányoknak, s valódi merény a törvénykönyvek készitése.

Erőteljes és mély gondolkodók, minők a németek, e választott fiai a bölcsészetnek, kik a tudományt az élettel párositják, ha valamelly eszmét felkapnak, minden dolgot arra visznek vissza; a tudományra ugy mint a müvészetre reányomják annak kifejezéseit; s tanjokat a tevőleges ismeretek roppant készletével védelmezik, különösen a történetet, régészetet, régi bölcsészetet, s a természet-tudományokat érdeklő tárgyak körül. Szeretnek antinomice járni el; azaz felállitanak egy tételt (thesis) és bebizonyitják azt; aztán egy másikat, melly az előbbinek ellenmond (hypothesis); s innen azt következtetik, hogy van egy harmadik magasabb rendü, mellyben a két előbbi találkozik (synthesis). De illy módon az ismert igaz gyakran lerontatik a nélkül, hogy az ismeretlen dönthetlenül kimutattatnék, s az eredmény kétkedés

[1]) Lásd I. könyv 30. lap.

lesz. A visszaélést, melly ez uton a vallás dolgaiban követtetett el, már fájdalommal jeleztük másutt; azonban az erő, mellyet e módszerből a gondolat nyer, utóvégre is diadalra fogja juttatni az igazságot.

Úgy látszván, mintha az itészet, elkapatva a bebizonyitó és közvetett ismeret kizáró előitélete által, az érzékfölötti minden ismeretét megsemmisitené, Jacobi Henrik (1743—1819), Düsseldorfból, a rendszeres bölcszészet ellenébe az érzelmet állitotta; újra fölélesztette a hit szót, mellyet a bölcszészek elfeledtek; a bölcszészi ismeretet az eszes ösztön egy nemére, a közvetlen érzelem tudományára, az igazság egyenes észlelésére fektette, e benső érzetre alapitván az erkölcstant is. Az érzelem és hit ezen elmélete (szellemies valóelviség), mindazokban párthivekre talált, kik szükségesnek tartják felülemelni a szemlélődő ridegségeken az emberi természetet: de merengőségre vezetett.

A természetfelettiben hivő iskola látván, mikép a magára hagyott gondolkodástan kikerülhetlenül mindenistenlésre vezet, a szabad akarat visszaállitásán igyekszik; s Baaderrel, kinek nagy befolyása volt Schelling rendszerváltoztatására, Heinroth-tal, Eschenmayer-ral azt vitatta, miszerint a vallás nélkülözhetlen kiegészitő része a mi természeti tehetségeinknek; a lélek átveheti az Isten fogalmát, de nem teremtheti azt; s szükséges volt, hogy az Isten kinyilatkoztassa magát az embernek, csak igy tétethetvén elég a határozatlan és mélyen gyökerező vágyaknak, mellyek az embert gyötrik. A poseni Wronski H. (1775—1853) szerint a világ, folytonos és egyforma fejlődésében, két korszakot fut meg, a physikait és az észbelit; s a kettő között egy közbelsőt, melly a tapasztalás által támogatott anyagi s az ismeret és érzelem által támogatott szellemi természet vegyüléke: mert az ember valódisága csak az ismeret és érzelem közvetitésével nyilvánulhat.

Némellyek tehát a tudást egyedül a többi lényekre alapitják, s ugyanazért a tapasztalásra szoritkoznak; mások csupán saját öntudatukra, és megnyugszanak a kinyilatkoztatáson. Az első rendszerből egy kezdetleges baromiság, az anyaggal azonositott gondolat, az anyagi tevékenység, az érdek eszméi származnak; e rendszer szerint a nyelv önkényes lekötése a gondolatnak; a világban nincs végczél, sem gondviselési rend, s a lények elvesznek. Az érzelmi elmélet ellenben azt hiszi, hogy az ember halhatatlannak teremtetett, öntudattal s képességgel bizonyos föltétlen tudásra; az elfajult magasabb szellemek voltak okozói a

bünnek; a physikai világ anyaga módosulás, mellyet a Teremtő hozott létre; ettől függ minden tény; a nyelv az emberi gondolat közlekedési eszköze s jelve a kinyilatkoztatásnak. Az első Locke és a skótok érzékelvi, a másik a németek eszmeelvi rendszerét képezi; de az egyik vagy másik föltétlen uralmának az emberi ész néhány elve áll utjában, s a valódi föltétlenben vagyis Istenben kell kiegyeztetniök. A bölcsészet már felvilágositotta a létet és tudást, vagyis az anyagi és szellemi elvet; Kant a föltétlen feladványát állitotta fel, mellynek megoldása végett az emberi ismeret minden időbeli országát be kell járnunk, hogy visszamenjünk a kinyilatkoztatott valláshoz (messianismus), melly egyedül képes világot vetni a teremtés titkára.

E szerint mind az itészek, mind az ideisták tulságokba esnek; tulságokba, mellyek csak az észszerü valóelviség által kerülhetők ki, ennek lévén feladata összhangba hozni az értelmiséget a mindenséggel anélkül, hogy felolvasztaná egyiket a másikban; s illy úton kell keresni a haladást, melly épitsen, ne romboljon.

Más országokban a bölcsészek részint Locke nyomaiba léptek, részint Kantot követték, ezt hivén ujdonságnak; mások ismét az alkotók czimét igényelték, mert többekből válogattak.

Angol bölcsészek.

Anglia azon iskola közértelméhez tartotta magát, mellynek élén Reid állott (—1796), ki, az idő feltárván Locke tévelyeinek következményeit, ovakodott azoktól. Ő a bölcsészetet az emberi szellem tudományára, s e tudományt a jelenségek természet-történetére viszi vissza: megkülönbözteti a közértelem igazságait, vagyis az önmaguktól nyilvánvalókat, az ész igazságaitól, mellyek csak okoskodás útján lesznek nyilvánvalókká. Miértis bőven kiterjeszkedik az előtételek fölött, de nem von végkövetkeztetést, vagy csak óvatosan; észleli azt, ami van, de nem födözi fel, aminek lennie kell; semmit nem teremt, de igényli, hogy meggyőz, és semmit sem hagy megfejtés nélkül. Brown Tamás és Dugald Stewart [1]) egekig magasztalták őt; s figyelemre méltó a világosság és erkölcsösség, melly tulajdonok minden skót bölcsésznél észlelhetők, mi nagy részben annak tulajdonitandó, hogy hazájuk számos iskoláiban mint tanárok müködtek [2]).

[1]) Lásd XVII. könyv 497. lap.

[2]) Hamilton Vilmos (—1856), ki igen nagy gondolkodónak tartatott, nem érte utól Reidet és Stewartot; Hegel azt mondotta magáról, hogy őt csak egy

Franczia bölcsészek.

Franczia országban az érzékelviség a forradalmat szülte, s ennek fiai tovább is védték azt mint a tudomány netovábbját. Volney gróf (—1820), ki a romok fölötti tanulmányából a vallások semmiségét vonta le, az akaratot illető fürkészeteiből egy kátét hozott ki, mellynek főszabályai az önfentartás s az élvezet. Destutt de Tracy (—1836), levezetvén az utólsó következményeket, mellyeket Condillac, mint pap, kikerült, az eszmetant a gondolatra viszi vissza, s ezt az érzékenységre, melly oka és alakja a lélek minden képességeinek, ismérve a józan észnek, sőt a jónak és rosznak is zsinórmértéke. „Cabanisból és belőlem — mondá ő — egy rövid népszerü kátét kellene kivonni, s a nép között elterjeszteni.“ S Cabanis: „Hogy a physikai érzékenység minden eszmének és szokásnak forrása, semmiféle tanúlt egyén kétségbe nem vonja.“ [1]).

Cabanistól (1757—1808) származik a physiologisták iskolája, kik Condillac szenvedőleges tevékenységi elvét tisztán physikaivá változtatták át; az eszméket és szokásokat az idegek által gyakorolt érzékenységből származtatták; az értelmiséggel és szervezettel közös tényeket az egyszerü állati oeconomiával igyekeztek megfejteni, a gondolatot az agy puszta működésének tartván. Cabanis, nem összehasonlitólag, hanem elméleti komolysággal állitotta, miszerint az agyvelő olly szerv, mellynek sajátos rendeltetése a gondolatot állitani elő, ép úgy, miként a gyomornak és belrészeknek az emésztést; a benyomások táplálékot képeznek az agyvelőre nézve, s ép úgy teszik meg utjokat e szervhez, miként a táplálékok a gyomor felé; az étkek leszállván a gyomorba elválasztásra ingerlik azt, szintígy a benyomások az agyhoz jutván tevékenységbe hozzák ezt; az étkek tulajdon sajátságaikkal esnek a gyomorba, s új sajátságokkal jönnek ki abból: hasonlóképen a benyomások is önállóan, összefüggetlenül érkeznek az agyhoz, de a tevékenységbe hozott agy visszahat reájok, s eszmékké változtatva küldi vissza azokat. Honnan egész bizonyossággal következteti, miszerint az agy megemészti a benyomásokat, és szervileg eszközli a gondolat elválasztását.

Ez elméletet nagy tudományossággal támogatta Lamarck, ki

---

német értette meg, s az is roszul értette: *Nur einer hat mich verstanden, und dieser hat mich missverstanden.*

[1]) Lásd XVII. könyv 141. és 777. lap.

azt mondotta, hogy az ember utólsó gyürüje a szervezet haladó fejlődésének; s Bruossais, ki az anyagelviséget az élettanra akarta fektetni, s Bichatból levont elméletekre támaszkodva föltételezte, miszerint a szövetek rostokból vannak összetéve; midőn ezek összehúzódnak, ösztönzés (excitatio) áll elő; ha ez túlhajtatik, innen ingerlékenység (irritatio) szülemlik. A boncztan meghazudtolta az ideg-rendszer ez összehúzódható rostját; ő mindamellett azzal akarta megfejteni az értelmi tényeket. Szerinte az agyvelőhús izgatottsága szüli az érzeléseket (perceptio); sőt ezzel meg nem elégedve, az itéletet, az összehasonlitást, az akaratot is ugyanolly eredetünek állitja. Ezekről értekezvén minden lépten nyomon elejti a lélek, értelem, szellem szavakat. Mit tesz tehát? pontokat szúr e szavak után, mintegy jeléül a javitásnak, s aztán körülirással él, melly az örökös ellenmondás kikerülésének inkább csak vágyát mint lehetőségét tünteti fel[1]). Miután a sebészetből megtanulta volna — mondja ő — miként semmisiti meg az agyvelő felületére lerakodott geny tehetségeinket, s eltávolittatván az miként térnek ismét vissza a tehetségek, többé nem tekinthette azokat egyebeknek, mint agytevékenységeknek. Dühösen kikel az alapbölcselet (metaphysika) új tanárai ellen, agy-ingerlékenységi állapotban lévőknek nyilvánitván őket, s azt mondja, hogy csak orvosoknak van joguk megvizsgálni, mi veendő tekintetbe az értelmi jelenségek okiasságában (causalitas). Illy módon a tudomány az istentelenség eszközévé vált, Lamarckkal Isten és társadalmi vagy vallásos ember nélkül állitván össze a természet-történelmet, mi tiszta epicureismus; vagy pedig mindenistenlést állapitva meg Okennel, egy nagy állatnak tételezvén fel a világot.

Claude Saint-Martin d'Amboise (1743—1803), az ismeretlen bölcsész, kit De Maistre „az ujkori theosophok között legtanultabb, legbölcsebb, legválasztékosabbnak" czimez, a forradalmat azon vallásos iszonynyal fogadta, mellyet elmélyedt lelkekben az isteni igazságosság látványa szokott kelteni; s a forradalom saturnaliái közepett keztyüt dobott az anyagelvi tanoknak; arra, mondá ő, hogy a nyelv feltaláltassék, nyelvre lett volna szükség; megingatta Condillac trónját, hirdetvén, mikép az érzékfölötti dolgok csak fensőbb megvilágitás utján ismerhetők fel; sürgölte az ember

---

1) Például: *Les objets sont perçus par notre intelligence . . . je veux dire que nous percevons les objets.*

tanulmányozását, ki tisztán és ártatlanul az Isten képére teremtetett, s ki az ima által ismét ollyanná válhatik; a társadalmi egyenlőtlenségek az első esés eredménye. Benső tanokat keresett a kereszténységben, s komolyan ihletettnek, másokkal nem közlött igazságok letéteményesének hitte magát.

De Maistre József (1753—1821) a gondviselés világi kormányát, a rosz létét, az eszmék és a nyelv eredetét, szóval, a bölcseszet alap-föladványait fejtegeti, a szó s az azzal összekötött eszmék ös kinyilatkoztatását tételezvén fel, melly aztán a bukás által elhomályositatott; s a kinyilatkoztatás dogmáit az egyszerü ter mészetes ész vivmányaival veti össze, s a tudományt hitre viszi vissza (407. lap).

Bonald vicomte (1753—1840) azon kérdéseket is a nyelvelmélet körébe vonja, mellyek kevésbbé látszanak ide tartozni. Az eszmék a szó által jutnak a szellembe, minél fogva az ember nem egyéb mint hagyomány és tekintély, „szervek által szolgált értelmiség.“ Az ember a szót is gondolja, e nélkül tehát nem gondolkodhatnék [1]); a szót csak Isten adhatta neki, s az Isten nem akarhatta, hogy az ember egy ideig nem beszélő baromi állapotban létezzék. Kinyilatkoztatván neki a szót, bizonyára a szó által kifejezett eszméket is kinyilatkoztatta: a társadalom egy magaviselet- és egy hit-szabály kettös segélyével alapittatott meg; első és nélkülözhetlen kinyilatkoztatás, mellynek az egyházi és politikai hatalom köszöni létét. Mindennek oka van, ez volt a szóval kinyilatkoztatott első igazság, azután: Az ok és eredmény között szükségképen egy közép terminusnak kell lenni; melly alapelvek a legkiterjedtebb termékenység csiráit rejtik magukban. Ő mindenütt feltalálja a háromságot; s a kormányokban alkotmány-egységet, közigazgatási egyformaságot, s az emberek közötti egyességet kiván. Ez egység szerinte egyenértékü az absolut egyeduralommal, mellyben Isten, a pap, a hivő a vallási; az atya, anya, fiú a családi; a király, a nemes, a nép a politikai társadalom három személyét képezik. A törvény szerinte is az átalános akarat kifejezése; de amaz átalános akarat az Istené, mellyet a vallás nyilatkoztatott ki; mert minden politikai

[1]) A szót és gondolatot Plato is ugyanegy dolognak tartja; csakogy a gondolat lelki, nem hangoztatott szó: *Οὔκουν διάνοια μέν καί λόγος ταυτόν, πλήν ο μὲν ἐντὸς τῆς ψυχῆς πρὸς αὑτὴν διάλογος ἄνευ φωνῆς γιγνόμενος τοῦτ αυτὺ ἡμῖν ἐτωνομάσθη διάνοια. Soph.*

hatalom Istentől jön, kit a vallási hatalom képvisel. A hatalom első föltétele, hogy elmozdithatlan legyen; legbevégzettebb hatalom a pápáké, kik Isten helytartói; és kivánatos volna, hogy fensöbbségök átalánosan elismertetnék. A népfönség istentelen és esztelen dogmája okozta a forradalmat. „Az irodalom a társadalom kifejezése" mondá ő, melly mondata nagy dicséretben részesült.

A lyoni Pierre Simon Ballanche (1776—1847) a tekintély elvéből s a nyelv fensöbb eredetéből vezeti le az emberi szellem fokozatos tökélyesedését. A szóval és a szervekkel együtt kapta az ember a hitet és az igazságot (veritas), s oktatója lett gyermekeinek, kik ismét maradékaiknak voltak mesterei. Az eredeti hagyomány, melly aztán sok részlegesre oszlott, három módon nyilvánult: élőszóval, irásban, nyomtatásban; előbb vallás, azután ész vagy tudomány. Az ember társadalmon kivül csak létképességgel bir; a társadalom által válik tökélyesithetővé; s az észszerüséggel és értelmiséggel kell legyőznie a természet erőit, a kezdeményezés (initiatio) egy korszakában, melly alatt hittel és fáradozással kell magát érdemessé tenni. Nyugalomnak adja magát? legyőzetett. Az emberiség történetének kulcsai tehát a bün s a kiengesztelés; egyes emberek, családok, népek egymásra következő kezdeményezések utján emelkednek ismét a hanyatlásból előbbeni állapotukba. Kezdeményezők a patriciusok, kik megőrzik utólsó szavait egy hagyománynak, melly elvész: a plebejusok nem birnak tulajdon léttel, hanem sokféle kisérleteken keresztül jutnak az öntudat, aztán a polgári, végre a politikai élet birtokába, honnan az egyenlőség, mellyben elenyészik a patricius. A nép jelképe az emberiségnek, melly önmagától képződik.

Ezt hirdeti ö Társadalmi ujjászületés czimü munkájában. Orfeus-ában a történelemelőtti századokat nyomozza; a Római nép történelmére alkalmazott átalános formula-jában Róma öt első századát kutatja; a Kiengesztelések városában a jövőt rajzolja, midőn, eltöröltetvén a halálbüntetés, a vétkesek egy városban fognak fokozatos bünhődések útján megjavittatni. Ő tehát átugorja a tényleges történetet, hogy folytonos siránkozásnak engedje át magát, a mint olly világhoz illik, mellyben a „könyeken kivül semmi való nincs."

Bonald tehát megsemmisitette az érzékelviséget. De Maistre a tudományt a theologiai rendre alkalmazta, s VII. Gergely vil-

lámát szelid utódainak kezeibe igyekezett adni; Lamennais abbé (1782—1854) az egyedi vallás ellen küzd, s panaszkodik a miatt, hogy a bölcsészet a nyilvánvalóságon kivül egyéb bizonyosságot nem fogad el, mig a theologia csak a tekintély nyilvánvalóságát tartja ollyannak. Össze akarná egyeztetni a kettőt, kimutatván a bölcsészetnek a tekintély nyilvánvalóságát, azon tekintélyét, melly nem a magán észből, hanem az emberi nem közérzületéből származik. S minthogy az emberi nem mindig hitte a dogmákat, mellyeket a kath. Egyház megszentelt, ennek kell hinnie, ki saját eszét nem akarja az egész emberiségénél felebbvalónak tartani. Szóval, az átalános ész nevében eltörölte az egyedit, s a tekintélyt az itéletek szabályául állitotta fel. (408. lap.)

Gerbet de Poligny (sz. 1789) a progressisták formuláját oltotta be ama rendszerbe, s a bölcsészetet úgy tekintette, mint központi és végtelen tudományt, miután végtelen bölcseségre törekszik; a többi rendszerek kölcsönösen lerontják egymást, végest állitván a véges, kételyt a kétely ellenében; csupán a vallás nyújtja az átalános egységet. Az emberiségi mozgalomban három módozatot vesz észre: a körpályát (ciclus), melly a mindenistenlésnek felel meg; a hátrálást (regressus), melly a kétségbeesés ténye; a haladást (progressus), melly egyedül igaz és észszerü, s csupán a kereszténység tulajdona, melly a kegyelem hitágazatával megállapitja az emberi szabadság isteni intézését. A párizsi Bautain (sz. 1796) is tagadja, mintha az emberi ész nyelv nélkül képes volna az első okfő ismeretéig emelkedni, vagy gyakorolhatná magát alapelvek (axioma) nélkül, mellyeket kénytelen elismerni, vagy megsemmisülni. A bölcsészet tehát, mellynek azon czéllal kell birnia, hogy alapigazságokat szolgáltasson nekünk az ember esze, eredete és vége felől, nem lehet egyéb, mint az Isten kinyilatkoztatott szava, mellyet megelőző igazság (veritas) gyanánt kell elfogadni; az alapbölcseleti igazságok (veritates metaphysicae) nem különböznek a theologiaiaktól; s az ember tudománya Isten tudománya.

Minthogy Franciaországban mindenből fegyvert kovácsolnak, ez elméletek majd támaszúl szolgáltak a kormánynak, majd ellene fordittattak. A theologiai iskola az önkénti törvényhozások, a családi tekintély, a hierarchiák, a változatosság pártján áll: a törvényeket elő kell irni, nem leirni, mig a társadalom ujjáalkotásá-

ról van szó: szabályos állapotba jutván a társadalom, a törvények leirandók, nem előirandók, s tudományos formákkal nem kell akadályozni az önkénti törvényhozás fejlődését. Az érzékelviek azt tartják, hogy az a priori szemléleti törvények elégségesek uj arczulatot, sőt előbbi állapotával ellentétes hajlamokat is kölcsönözni a társadalomnak; az ember könnyen fölismeri azt, mi javára szolgál, s határtalanul tökélyesbithető: a mult nem olly czim, melly igényt tarthatna a tekintetbe vételre; a jövő bármilly merész remény előtt nyitva áll. Ezek az akkori liberalismus által, melly tisztán tagadólagos és romboló volt, ugy tekintettek, mint a nemes eszmék kifejezői, csak azért, mert ellentétben állottak a theologizálókkal s a kormánynyal.

A forradalom valamint absolut dogmákkal müködött, szintén ollyanokkal támadtatott meg; aztán egy harmadik iskola akart a két túlzó közé állani, s közöttök egyességet létre hozni; s mig a megelőző század mind azt kizárta, mi nem illett eszméinek keretébe, az eklekticismus minden elméletet be akart venni, mindenikben az igaz némi részét födözvén fel. Condillac tagadta a lélek személyes tevékenységét, fehér lapnak tekintvén azt, melly csak lajstromozza az érzékek utján kapott benyomásokat. De mi módon, mi föltétel alatt ismerhetjük mi meg minmagunkat, hacsak nem ugy mint folytonosan működő okot? Mi módon foghatom fel enmagamat, hacsak nem megkülönböztetve magamat a nem-én-től? Illy ellentét szükségképen hatást és visszahatást tételez fel; miért is minden öntudati tény föltételezi az én tevékenységét. Maine de Biran, előbb az eszménykedők barátja, illy kérdéseket tett magának, az érzékelésektől különböző dolgokat is ismervén fel, miből azt következtette, hogy a lélek lényegesen szabad és tevékeny okfő; megállapitotta a benső közvetlen megérzelést; az akaratnak tágasabb kört tulajdonitott mint a puszta izom-hatalmat; miért is segitett visszaállitani a lélektani bölcsészetet. Laromiguière, ámbár Condillac párthive volt, szintén elfogadta a szellemet, s megkülönböztette az érzést a gondolkodástól. Royer-Collard az értelmet Reid, az akaratott Biran szerint irta le; s habár kisérleti és lélek-tanász volt, visszautasitotta a tiszta anyagelviséget. De jóllehet ezek fellázadtak ama, minden igazságot, nemességet, nagyságot nélkülöző bölcszészet, amaz eszmetan ellen, melly a jogot gondolkodás- és nyelvtanra vitte vissza, semmit nem emeltek a ledöntött épület helyére.

Kant az eszmék és a mi ismeretünk eredetét olly biztonsággal adja, mintha csak ő maga teremtette volna azt. De ha va-

lódiságát és bizonyosságát kutatja, kételynél egyébre nem talál: ugy hogy a leghatározottabb állitástól a teljes tagadáshoz jut. Megszüntetni ez ellenmondást, vagyis összeegyeztetni az össze nem egyeztethetőt, erre vállalkozott az eklektismus az értelem önkéntiségének nevében, miként a párizsi Cousin Victor, az eklektismus képviselője és történésze, nevezte az elmélödést megelőző ész fejlödését; ama hatalmat, melylyel az az igazat egyszerre megragadni, áthatni, elfogadni képes, a nélkül hogy számot tudna arról magának adni. Mert mi nem a tudományon, hanem az észben való hiten kezdjük, mert minden az észben létez; azután ez ösztönszerű gondolat működni kezdvén, feltárja előttünk minmagunk, a világ, Isten, s az ész categoriáinak létét. A tévely föltétlennek vett bevégzetlen igazság (veritas) [1]; egyetlen rendszer sem hamis, hanem sok tökéletlen [2]: miért is minden igaz magában véve, de hamissá válhatik, ha kizárólag vétetik: a tévely szükséges és hasznos, alakja az igazságnak a történelemben [3]. Összegyüjteni az igaz töredékeit, ez feladata a bölcsészetnek, melly szükséges terméke az emberi szellemnek.

A válogató iskola (schola eclectica) tehát a megfigyelésen alapszik, melly az öntudat jelenségeire alkalmaztatik, semmit sem akarván kizárni, hanem mindenből a legjobbat kiszemelni. De hogy a jobbat megkülönböztethessük, nem szükséges-e a jó szabatos eszméjével birni? E gyönge rendszernek a politikában a helyes közép ut, a történelemben a végzethivő iskola felel meg. Mert ő azt mondja, hogy a történet végzetes s minden jó abban, mert minden előmozditja a gondviselés czéljait [4]. Minden egyes korszak az emberi ész elemeinek egyike által alkottatik, melly elemek: a végtelen, a véges, a viszony; az első Keleten észlelhető, a második Görögországban, az utolsó Nyugaton; hely, nép vagy ember csak ugy lehet nagygyá, ha végzetszerüleg szolgál ez

---

[1]) 1828-iki folyam, VII. leczke.

[2]) *Fragm. philos.* I. köt. 48. lap.

[3]) Idézett folyam, VI. és VII. leczke.

[4]) „L'histoire est une géometrie inflexible. C'est parceque Dieu ou la Providence est dans la nature, que la nature a ses lois nécessaires . . . Si l'histoire est le gouvernement de Dieu rendu visible, tout est à sa place dans l'histoire: et si tout est à sa place, *tout y est bien*: car tout mène au but marqué par une puissance bienfaisante . . . Je regarde l'idée de l'optimisme historique . . . comme la plus haute idée, a laquelle la philosophie soit encore parvenue." *Introd. a l'hist. de la philos.* VII. leczke.

elemek egyikének. A nagy ember szükséges kifejezése egy nemzetben fövő valamelly gondolatnak; emberré lett rendszer; a nép egyetemességét kell kifejeznie, melly fölé csupán hatalmas egyedisége emeli. A dicsőség itélet, mellyet az emberiség hoz tagjai nak egyike fölött: s az emberiségnek mindig igaza van [1]). A nagy ember jellege a siker: s a legyőzött iránt lehet szánalmat érezni, de mindig a győzővel kell tartani; a győző igaz, erkölcsös, képviselöje az igazságnak [2]). A három korszak mindenike két két időszakra oszlik: az önkéntiség és az elmélödés, a hit és az itészet, a vallás és a bölcsészet időszakaira. Az elsöben a hit uralkodik; a másodikban elválik a hittől a tudomány, s a bölcsészeti rendszereket képezi, mellyeket az emberi ész, azon szempont szerint, mellyből a természetet tekintik, érzékelviségre, eszmélykedésre, kételgöségre és titokzatosságra osztályoz; s csupán e négy ut van a bölcsészet feladványainak megoldására.

Ez iskola hasznot hajtott, mert tanulmányozta a különféle szerzőket, sokasitotta a forditásokat, s kevésbbé elferditve adta vissza minden egyes történeti korszak gondolatát. Elmés élénkség, választékosság, világismeret, csiklandozó bizalmasság vonzókká és hatásosakká teszik a franczia bölcsészeket, de nélkülözik az eredetiséget, s nincs meg nálok az a tudományos szerkezet, mellyben a németek annyira kitünnek; s ez utóbbi években a részleges bölcsészeteknek kitünö történeteit adták inkább, mint rendszereket.

De az ifjuság, megúnva a tagadást, javitás után vágyott; a helyett, hogy türelmesen tanulmányozná a régi lépteket, inkább siettetni akarta az ujakat; miért is a mult theologiai, s a jelen

[1]) „Qu'est-ce que la gloire? le jugement de l'humanité sur un de ses membres. Or l'humanité a toujours raison. Les grands resultats; tout le reste n'est rien.“ *Ugyanott.* X. leczke.

[2]) Le caractére propre, le signe du grand homme c'est qu'il réussit: si le vaincu excite notre pitié, il faut reserver notre plus grande sympathie pour le vainqueur, puisque toute victoire entraine infailliblement un progrés de l'umanité.“ *Ugyanott.*

„Il faut être du parti du vainqueur, car c'est toujours celui de la meilleure cause, celui de la civilisation et de l' humanité, celui du présent et de l' avenir, tandis que le parti du vaincu est toujours celui du passé . . . La victoire et la conquête ne sont pas autre chose que la victoire de la verité du jour sur la vérité de la veille, devenue l' erreur d' aujourd' hui . . . J' ai absous la victoire comme nécessaire et utile; j' entreprends de l' absoudre comme juste; g' entreprends de démontrer la moralité du succés . . . Tout est parfaitement juste en ce monde.“ *Ugyanott.* IX. leczke.

válogató iskolájára a' jövőé következett, melly nagy növekedést adott a vallásos eszméknek, ámbár ellentétben látszott azokkal lenni. Van, ki fentartásokkal teljes kereszténységet követ, eléje tévén az iskolás bölcsészetet a görög módszereknek. Mások ellenben kérlelhetlenül üldözik a lélektant egy bizonyos emberies bölcsészet nevében; s a katholicismust úgy tekintik mint haladást, melly ideje, hogy nagyobbnak engedjen helyet. Chateaubriand szerint: „a kereszténység bölcsészivé váland a nélkül, hogy megszünnék isteni lenni, s változható körzete ki fog terjeszkedni a felvilágosodással és szabadsággal, mindig a kereszt jelezendvén annak állandó központját.“ Lamartine olly keresztény hitet hirdetett „melly az átalános valláson alapúl, mellynek szerve a szó, apostola a sajtó, hitágazata az egy és tökéletes Isten.“ Szóval, mindenkinek megvolt a maga hitvallása: mi azt bizonyitja, hogy mindnyájan érezték, miszerint az ész nem elégséges az összes emberi tehetségeket kielégiteni; azonban hiányzott nálok ama magasztos alázatosság, melly elfogadtatja a közérzet itéleteit s a positiv tekintélyt.

Mások azonban, a haladás iskolájának megalapittatása után is az érzékelviséghez tartották magukat. Charle Comte a törvényhozásról értekezvén (1827) a' hasznosság dogmáját fogadja el, s az erkölcs-tudományokat tisztán a tapasztalásra akarja alapitani. Auguste Comte, Philosophia positiva-jában (1839) úgy látja, hogy minden tudomány hármas, theologiai, tudományos és positiv stadiumon megy keresztül; melly utóbbi az emberi értelem végleges állapota, s az összes jelenségeket változhatlan természet-törvényektől függőknek tekinti. Azután positivismusából cultust csinált, mellyben nem Isten, hanem az emberiség imádtatik.

Olasz bölcsészek.

Olaszország Francesco Soave hivatalosan elfogadott nyomorúságai által Condillac érzékelviségébe sodortatott, jóllehet komoly bölcsészek sorompóba léptek ellene; mint p. o. Gerdil, ki Malebranchet pártolván, vitatta, mikép a lény eszméje nem származhatik az érzékektől, és mégis képezett eszme; Falletti, ki az érzékelés törvényét a Leibnitz-féle elégséges ok törvényével, s a létnek a gondolkodó én-ből levezetett átalános eszméjével helyettesitette; Draghetti, ki a lélek képességeiről kimeritőbben értekezett, az erkölcsi ösztönre s az észre alapitván tanát; Miceli, ki visszavetvén Wolf Lénytanát, megelőzte Schellinget a

tudományok egy uj rendszerének körvonalozásában; Pino, kinek Protologiá-ja egy valódi, nem alanyi elsőt keres, melly alapja legyen a tudománynak; Palmieri és Carli ugyanazon időben a vallásra s a közjogra alkalmazott érzékelviség következményei ellen küzdöttek. Kevés figyelemre találván, nem akadályoztatták, hogy tárt karokkal fogadtassék nálunk Tracy nyomorult eszmetana, mellyhez a fordító egy egészen tapasztalatelvi kátét csatolt. Az ál Lelabasque (Pasquale Borelli) Genealogia del pensiero czimü munkájában az érzékelést azonosnak vitatta az eszmével. A piacenzai Giandomenico Romagnosi (1771—1835) szintén tapasztalatelvi volt, habár tágasabb értelemben; s kutatván a kimutatható okokat, szellemelviséget árúl el; azon fáradozott, hogy az erkölcsi tudományokat a tényre vigye vissza, s ebből magasabb elméleteket, szabályos vagy mesteri tudományt származtasson. Nála a moral nem különbözik a jogtól; s ez utóbbit illetőleg az az érdeme van, hogy A büntető jog eredete s Általános közjog czimü müveiben újra felfogta a megelőző század tanát, s azon politikai bölcsészetre adta magát, melly mellőzi az esetlegességeket, hogy szem elől ne téveszsze a lényegest, s nem a jelennel hanem a jövővel foglalkozik.

Pietro Tamburini (1737—1827), Bresciából, mint tehetetleneket visszautasitván az érzékelviséget s az érdek erkölcstanát, az erkölcsi kötelezettséget a tökélyesedés szükségességéből vonta le, de megczáfolva Condorcet korlátlan haladását. Most már feledésbe ment egyházi tanaival együtt: azonban mások is sokan megkisérlették kiegyeztetni a tapasztalatot az észszel, meg lévén győződve, hogy csak azok összhangjából származhatik egy helyes rendszer; Terenzio Mamiani szerint a bölcsészi módszer a fő dolog, s minden ujitás annak változásából és haladásából szülemlik; abban áll a különbség a tudomány és igazság között; a tudomány utóvégre is nem egyéb, mint a módszeres igazság, s minden bölcsészeti vita módszer-kérdésre vihető vissza. Az idő, vagyis az emberi szellem, mindig választást tesz; s a minden egyes módszerben található igazságokkal gyarapitja gazdagságait; a többit félre veti. E sima iró állitása szerint, a régi olaszok ismerték az igaz módszert, s ki azt helyreállitaná, kiegészitené a tudományt, mellyből kitünnék, mikép az észszerü bölcsészet végkövetkeztetéseinek meg kell egyezniök a közérzet sugallataival. A múlt ezen fölelevenitésében találkozik ő Gioachino Ventura atyával, ki ellenkezőleg az iskolás bölcsészetet szólitja új életre, hogy a kinyilatkoz-

tatásba oltsa a bölcsészetet. Baldassare Poli átalános eklektismusa különbözik a franciától, mert nem csupán arra szoritkozik, hogy kiválaszsza, ami igaz van az eltérő rendszerekben, hanem a tapasztalat és észelviség (rationalismus) két fő elvét is viszonyba hozza egymás között; nem talál minden rendszert igaznak, miként Cousin, hanem valamennyit tökéletlennek tartja; s kárhoztatja az észlet (syllogismus) mesterségét [1]).

Pasquale Galuppi da Tropea (1770—1846), tapasztalati bölcsész, nem csupán az ismeret tárgyilagos elemeit fogadja el, hanem az emberi szellemet is, melly a fogalmakra alapitott okoskodás közvetett nézletének erejénél fogva elmélkedve a föltétesről a föltétlenhez emelkedik. S a különbözőség és azonosság képezik a mi ismereteink alanyi elemeit. Tehát vannak belső tapasztalaton alapúló eredeti igazságok, s nem a tapasztalatiságból vagy Kant a priori elveiből, hanem maga a szellem alanyiságából folynak, mint annak eredeti törvényei. Elemi tehetségek az öntudat, az érzékenység, a képzelem, az elemzés, az összetés, a vágy és akarat. Az öntudat és az érzékenység gondolat-tárgyakat szolgáltatnak a szellemnek; a képzelem föleleveniti az érzékeléseket; az elemzés elkülönzi a tárgyakat, az összetés csoportositja; az akarat, a vágy által indittatván, intézi az összetési és elemzési müveleteket, fölemelvén illy módon az emberi ismeretek épületét. Az erkölcstanban Galuppi a priori gyakorlati itéleteket fogad el, millyen a parancsoló Tedd kötelességedet; s az erkölcsi törvényt a józan észbe helyezi, melly jólétünk eszközlésére inditja az akaratot, jelezvén, milly tények eszközölhetik vagy akadályozhatják a boldogságot. Ime, ugy akarja ő föleleveniteni közöttünk az értelem itészetét, kevesebb erővel rendelkezve mint Kant, és sok helyi akadálylyal küzdve [2]).

[1]) Az olasz iskolát emliteni sem szokták a külföldiek. Poli sikra szállt a mellett Tennemann fordításához mellékelt terjedelmes függelékeiben, hol modern gondolkodóinkat is osztályozza, nem irodalmilag külalakjaik, hanem belső hajlamuk szerint.

[2]) Hazájában Mancini és Tedeschi a válogató bölcsészet terén barangoltak. Winspeare jogtudós Kant elméleteit fejtette ki, de tiszteletét Reid, s a távolban Leibnitz részére tartotta fen. De Grazia (*Sulla realtá della scienza umana*) hű marad Lockehez, de gondja van rá, hogy kikerülje az érzékelviség következményeit, s megalázza az észt úgy hogy ne tartsa haszontalannak a behozási képességet, s a belső érzetre hagyja felebbezhetlen megitélését a kisérleti módszer igazságának, melly felszabadittatott a rationalismus kötelékei alól. Bertini (*Filosofia della vita*) az erkölcstant az erényes tények erkölcsi szépségének önzetlen szeretetéből származtatja.

Olaszország két legeredetiebb bölcsésze határozottan katholikus, s nyilt ostromlója az iskolákban és az alkalmazott tudományokban uralkodó tapasztalatelviségnek. A roveredói Antonio Rosmini (1797—1855) ellenállhatlan logikával sujtja a megelőzők rendszereit, kik, az itélet-képzéshez nélkülözhetlen fogalmak eredetének kutatásában vagy igen sokat tagadnak, vagy sokat föltételeznek; s kimutatja, miszerint világra hozott gyanánt nem szükséges egyebet a lény lehetőségének eszméjén kivül elfogadni, melly, egyesülve az érzékenységgel, elégséges a többi eszmék, ugyszintén az értelem s az emberi ész létrehozásához. Az átalában nézlelt lény ezen első észlelése forrása a bizonyosságnak; s a skeptikusok nem tarthatják azt puszta ábrándnak; miért is maga az igazság az, s szülője a testek, minmagunk, Isten, az erkölcsi törvény megismerésének, s azon összefüggésnek, melly az eszményi és valódi világ, az elméleti és szemléleti s a gyakorlati élet között létez. Ez elvet ő az embertanra, az erkölcsiségre, a jogra, a theodiceára alkalmazta, s alkalmazásait annyira kiterjesztette, hogy amaz összfogalomhoz jutott, melly nélkül igen nehéz valamelly rendszert megitélni. Neki köszöni Olaszország az uj mozgalmat a bölcsészet körül, melly kiragadtatott szük korlátai közől s a tapasztalatelviség kötelékeiből, s az ál-bölcselet és tévely világának lerontására irányul, hogy létre szólitsa a tudomány és igazság világát. Tényeiben és gondolkodásmódjában független, müveiben ugy mint elveiben következetes, gazdag atyai örökségét jótéteményekre s a szeretet papjainak fentartására forditotta, kiket azért alapitott, hogy jó szolgákat képezzenek az oltár részére; s átalános gyászt okozott 1855-ben történt halála.

Elleneseül a turini Vincenzo Gioberti (1801—52) lépett fel, ki a lélektani módszer helyébe, mellyet ő a bölcsészet jelenlegi hanyatlása okának tart, Leibnitz, Malebranche, Vico lénytani módszerét akarja állitani, ezen, szerinte utólsó bölcsészekét, kiknek üdvös befolyását megzavarta Cartesius „az uj Luther, ki a katholikus tekintélyt a szabad vizsgálattal helyettesitette.“ Ő tehát egy lénytani elvet állit fel, mellyben hatályilag minden fogalom bentfoglaltassék; s amaz elvet ezen formulával fejezi ki: A lény teremt minden létet. E formulában az első tag föltétlen és szükséges valóság, az utólsó esetleges; s a kötelék közöttök a teremtés, melly positiv és való de szabad tény. Ime, három valóság, mellyek függetlenek szellemünktől; ime, megállapitva a lényeg elve, az ok elve, melly eredete az érzékfölötti fogalmaknak,

s a külvilág tárgyilagos valósága. Ama valóságokból vezeti ő le az egész encyclopoediát, melly három részre oszlik, ugymint bölcsészetre vagy az érthető megismerésére, természettanra, és mennyiségtanra. Az első a lényre vonatkozik; a második a létezésre; a harmadik a kapocsra vagyis a teremtettre. Azután jő a kinyilatkoztatott theologia, mellyben a lény megváltja a létezőt. A lény eszméjét ő is első lélektani elvül fogadja el; de helytelennek találja a valóság fogalmát a lehetőségéből vezetni le, s azt hiszi, mindenistenlésre vezet a föltevés, mintha utóbbi az előbbi nélkül léteznék.

Ugyanazért Gioberti eszményi formulája az első bölcsészi elv, melly mind a lélektani, mind a lénytani első elvet, vagyis az első eszmét s az első lényt magában foglalja. A föltétlennek nézletében (intuitio) tehát minden közvetitőt mellőz a teremtett szellem s a lény között, mellyben tárgyilagosan az összes eszmék léteznek, s azt vitatja, hogy az emberi szellem nézlete az eszményi-való-teremtő, isteni lényben van; mig Rosmini a nézletet természeténél fogva eszményinek tartja, s a valót az érzelem czéljául tüzi ki. Ennélfogva szellemünk nem szemléli közvetlenül az Istent; s a lény eszméje, úgy állitván eléje a létet mint lehetségest és átalánost, nem különbözteti meg rá nézve a szükségest az esetlegestől, mig az isteni valóság érzelése egy természetfeletti állapothoz tartozik. Tágkörü alkalmazásai ismeretesek; de végitéletet nem lehet hozni rendszeréről, miután a halál által akadályoztatva nem fejtette azt ki egészen. Milly sok dolog világositatott fel és szilárdult meg a rosmini rendszerben, amióta a különféle észtudományokra alkalmaztatott!

HARMINCZNYOLCZADIK FEJEZET.

Társadalmi tudományok.

De az ember czélja nem csupán az ismeret; szeretni és tenni is akar és kell nekie; az ész követeléseinek kisérője s ollykor gyógyszere a rokonszenv sugallata, s a bebizonyitás reményében müködni kezd az ember. Ugyanazért, mig az elméleti bölcsészet a föltétlen igazságot nyomozva bolyong, a gyakorlati az igazságosság és kegyesség útját választja.

Mindig úgy tapasztaltuk, hogy az elméleti szemlélődések nagyban befolytak a gyakorlati tényekre; ez a folyó században sem maradhatott el. Föltéve, miszerint ismereteink csupán az érzékből származnak, Lockenak és Condillacnak azt kellett volna ebből kihozniok, hogy az erkölcsi érzelem a hasznosságban, vagyis abban áll, mi javunkra szolgál vagy tetszik. Ők nem mondották azt ki, s minden hitnek meg kellett volna semmisittetnie, hogy az érdekre alapittathassék az erkölcstan, miként azt a londoni Bentham Jeremias (1748—1832) tette, ki az észt az érzelemmel zavarta össze, s örök ténynek vette azt, mi az idő részleges ténye: végső fokozata az anyagelvi iskolának, melly a keresztény eszményesség ellen kelt sikra. Bowoodban lord Landsdowne-nál vonva meg magát, kinek házában Franklin, Priestley, Linguet, Morellet, Romilly, a genfi Dumont szoktak összejönni, egyetlen kedvencz szerzője Helvetius volt, s az önzés tanát, mellyet abból meritett, egész hosszú életén át hirdette. Hazája a törvényességet mutatta fel neki, soha a jogot; miért is ha a hazai törvényekre bármilly ismérvet alkalmaz, nem lehetett őt megczáfolni. Blackstonet támadta tehát meg, ki azokat a nemesek, a király s a nép között kötött szerződésre alapitotta; s a törvények egyetlen zsinórmértékeül az általános hasznosságot tüzte ki. Elfogadván ez egységet, erősebb lett ellenfeleinél, s az akkori szegény metaphysika által mérsékelt emberszeretet szárnyain a jövőbe vetette magát. Nem akarja, hogy az igazság a király nevében szolgáltassék ki; minden törvényszék mindenre illetékes legyen; az egyetlen birónak előnyt ád a testületi bíróság fölött, s elmozdithatónak akarja; a vád és védelem nyilvánosan történjék; nem kellenek a perszünetek, nem az ügyvédek egyedárúsága, nem esküdtszékek polgári ügyekben; a törvény-könyvek világosak és átalános érvényüek legyenek. Részt vett a franczia forradalomban; de miként találhatott volna meghallgattatásra, midőn a bölcsészi önzés megtagadtatott ama nagy mozgalom bámulatra méltó áldozataiban? Visszavonult tehát Angliába, s nagy kitartással és hittel ápolta tanait, mellyeket leginkább Amerikában látott elterjedni.

Bevezetés az erkölcs- és jogtudomány elveihez (1789) czimü munkájában véleményeinek bölcsészeti alapjaiig megy vissza; a tényeket csupán társadalmi oldalról tekinti, szem elől tévesztvén az erkölcsit vagy egyedit, s Epicur és Hobbes

módjára a tények között csupán a nagyobb vagy kisebb hasznosság szerint tesz különbséget. Valamelly tény törvényessége, igazságossága, jósága, erkölcsisége egyértelmű a hasznossággal; az egyed érdeke a boldogság legnagyobb összege, mit az elérhet; a társadalom érdeke az összes tagok érdekeinek összege; számüzi az ascesist, melly dicséri a kellemetlenségekkel járó tényeket, s viszont; száműzi a rokon- és ellenszenvet, mellyek függetlenül a következményektől jónak vagy rosznak nyilvánittatnak velünk valamelly cselekedetet. Az ember számitásból cselekszik; s a tudomány nem tehet egyebet, mint hogy megtanitja őt jól számitani; a törvényhozásnak kötelessége mérlegelni a gyönyöröket és büntetéseket, mellyek valamelly törvényből erednek, s küzdeni az okok ellen, mellyek zavarják a várakozásokat. Nincs tehát kötelesség: „az erény csak annyiban jó, mennyiben gyönyöröket szül; a vétek csak a velo járó kellemetlenségek miatt rosz; a jog a törvény szülötte“ [1].

Azután a mi Dragonettink értekezett az erényről és jutalomról; de szerinte az erényt a szolgálatok képezik, s a büntetés csak annyiban és addig igazságos, amennyiben könnyiti a vétség akadályozását. A semmirekellők olly emberek, kik roszúl számitanak; s hogy megtanittassanak jobban mérlegelni, változtatni kell a börtönrendszeren (Panopticon 1791). Megtagadván a történetet, és semmi különbséget nem ismervén az idők és nemzetek között, átalános és mindenkire nézve egyenlő szabályokon alapuló törvényhozásban hisz: miért is az ő törvény-könyve „az összes cselekvési szabályok állandó és módszeres összege.“ Kikiáltja a szabad versenyt; nem kellenek gyarmatok, nem uzsora-korlátok, nem nyilvános iskolák; még a kamrák vitáiból is ki akarja zárni a szabályosságot.

Pusztán az érzékekkel alapithatott-e ő valamit, vagy a magán érdektől felemelkedhetett volna-e az átalánosig? Ugyanazért, következetlen lévén, nem csak a lélek, hanem az ajtatosság, sőt a vallás gyönyöreit is elfogadta, mellyek „azon meggyőződésünkből származnak, hogy birjuk az istenség kegyét;“ s ezzel tudtul adta, hogy ollyannak veszi az embert amillyen. „Adjátok nekem az emberi indulatokat, az örömet, fájdalmat, gyönyörködést, boszúságot, s megteremtem dem az erkölcsi világot;

[1] *Értekezés a polgári és büntető törvényhozásról.* Párizs, 1802. II. kötet 4. lap.

nem csak az igazságosságot, hanem a nemeslelkületet, hazafiságot, emberszeretetet, s minden szeretetreméltó vagy fenséges erényt elő fogok állitani az ő tisztaságukban és magasztosságukban.“ (Deontologia 1833). Mintha az idulatok elkülönitve állanának a gondolatoktól! E nyelvezeten keresztül csillámlik az ő bizodalma; s valóban, ő bizott benne, hogy törvény-könyve, mellyet hiány, homály és nehézség nélkül valónak tartott, átalános, s ő a jövő törvényhozója leend; — „Szeretném, ha hátralevő éveimet megosztva a jövő századok mindegyikének végén élhetném át, hogy tanuja lehetnék müveim hatályának.“ Halálakor is hasznos akart lenni az emberiségnek, az által, hogy hulláját a boncászat rendelkezésére hagyta.

Az alkotmányozó franczia gyülés kihirdette, hogy a nép egy nagy egyed; s az egész polgári világ egy egyetlen nép, mellynek különféle nemzetiségei a tartományokat képezik; s az emberiség egy egyetlen nemzet, mellynek az igazságosság és szabadság törvénye által kell szabályoztatnia; s hogy a politika különbözik az erkölcstantól, de nem ellentétes azzal. Azonban hasztalan igyekezett egy nemzetközi jog-codexet létrehozni, s e tekintetben csakhamar az erő és szerződések egyetlen zsinórmértéke lett ismét irányadó. Később, miként láttuk, a Szent-szövetség igyekezett amaz eszmét megtestesiteni; de harminczévi béke, mellyet a háború mindennemü bajai zavartak, egyetlen egyet sem szüntetett meg az uj viszályok okai közől.

A Napoleon háborúi által okozott mérhetlen veszteségek, a romlás, mellyet a fegyveres béke minden kormányra hozott, ösztönözték az embereket, hogy gyógyszereket keressenek a bajokra. Ez czéljuk az amerikai Burritt Illés által sugallt béke-gyülésekneк, mellyeken jóakaratú emberek jönnek össze, hogy szónokoljanak és tiltakozzanak a háború ellen, s hogy kimutassák a népeknek és királyoknak, miszerint az mindnyájuknak közös szerencsétlenségök; de aközben a népek még mindig a régi igazságtalanságok alatt nyögnek, mellyektől csak az erő segélyével menekülhetnek; a királyok tisztán az erőben keresik állandóságuk alapját; s közepette a béke barátok pásztordalainak, egész Európa ostromállapotban van, vagyis a fegyver vad joga uralg.

A politika tudománya elméletileg is tanulmányoztatott. Destutt de Tracy (1754—1836) Értelmezet a törvények szelleméhez (1808) czimü munkájában csupán két kormány-

modort ismer el, a nemzetit s a különlegest; amabban a kormányzók a nemzetért vannak, emebben a nemzet a kormányzókért: tapasztalati megkülönböztetés, s ugyanazért nem valódibb mint a Montesquieué. Némellyek gazdálkodási szempontból az olcsó kormányokat hozták javaslatba, elnyomván az örökösödési legfőbb tisztviselőséget. Azon kormányokra nézve, mellyekben a nép hivatva van részt venni a közigazgatásban, a hatalom legfőbb feladványa a választás. A köztársaságiak, Jean-Jaques Rousseauval, a számba helyezik a hatalmat [1]); mások csak a birtoknak adnak képviseletet: de megszünvén a tekintélyben való hit, lehetetlen lett megállapitani a fenség dogmáját; s az annak helyébe állitott többség, vagyis a felesnél egygyel nagyobb szám, ingatag s az illy többség szeszélye szerint változó alap, s miként nélkülözi a szilárdságot, úgy nem bir egyéb szentesitéssel a háborún kivül. Haller Károly Lajos (—1854) megkisérlette a politikai tudomány helyreállitását, s munkájában, ha egyebet nem, megczáfolva látjuk az előbbi szerzőket. Mi másutt mondottuk már el felőle itéletünket. Krause Károly társadalmi tana (1803) nem rontja le az előre megállapitott nagy társadalmi szervezeteket, hanem szélesebb alapon s új iztézményekkel összhangba hozza azokat. Lord Brougham, igen bő értekezésében a politikai bölcsészetről, mintegy ötven kormányformát vesz szemle alá; s Benthammal, a parancsolás jogát és az engedelmesség kötelességét nem valamelly kezdetlegi szerződésből, hanem a nagyobb szám hasznából hozza ki (expediency); a honnan jő a nép és a fejedelem ellensulyozása, az ellenállás kölcsönös joga, melly röviden, évek óta alapja a szabadelvű alkotmányoknak. Jobban tárgyalja ő a jelen polgári társadalom életbe vágó kérdéseit; a képviseleti kormányt, a sajtó-szabadságot, a hadi vagy béke lábon álló hadseregeket; úgyszintén a parlamenti vitákat, a titkos szavazást, a választó jogok felosztását, a megbizás tartamát, az összeférhetlenségeket; s mindezt elméletileg és gyakorlatilag; miköz-

[1]) Velök tart Fichte is; de legészszerübbnek ismervén el a köztársasági formát, alkalmazását a nemzetek köz-szellemétől teszi függővé, s csak ott hiszi azt lehetségesnek, hol a nép megtanulta önmagáért tisztelni a törvényt. Minden alkotmány törvényes, föltéve, hogy kedvez az általános haladásnak, s az egyesek tehetségei fejlődésének. A társadalmi tökély eszménye az összes akaratoknak az ész törvényével való összhangjában áll, úgy hogy mindenki munkálkodjék a közjón, s az összesek tevékenysége előnyükre váljék az egyeseknek.

ben saját tapasztalataira hivatkozhatik, mellyeket szerezni nagy alkalma volt. Az 1848-iki forradalmak alkalmával a fensőség összes kérdései vitába vonatván, innen tanok és gyakorlatok keletkeztek, mellyek egyedül azt mutatják, mennyire ingatag a szegény emberi ész, mióta minden szilárd alap kiráncatott alóla.

A közjogi kérdések csatatéreken vagy diplomaczi ai értekezletekben lettek szellőztetve; s az irók között egyetl en eredeti sem tűnt fel. A skót Mackintosh (1768—1832) már 1797-ben a természet és nemzetközi jog egy folyamának tervét adta, s kár, hogy ő maga nem testesitette azt meg. Meghatározása szerint ama jog olly tudomány, melly megismerteti az emberek és államok jogait és kötelességeit; úgy hogy az összes erkölcsi szabályokat átöleli, amennyiben szabályozzák azok az egyedek egymás közötti cselekvésmódját az élet különböző viszonyaiban, a polgárok alávetését a törvényeknek, a tisztviselők tek intélyét a törvényhozásban és a kormányban, a független nemzetek viszonyait béke idején, és ellenségeskedéseik korlátait. Azonban dicsérvén Grotiust és Puffendorfot, szükségesnek tartja a nemzetközi jog egy uj rendszerét, mert a tudomány nyelvezete teljesen megváltozott s minden kor saját nyelvén akar oktattatni. Most szerényebb és egyszerü bölcsészet kapott lábra; az erkölcstan kevésbbé zord és szigorú nyelven beszél; öregbedett az emberi természet ismerete; ismeretlen vidékek látogattattak meg, s a tudomány száz folyója szakadt egybe, miért is a történet olly muzeum, mellyben természetünk minden változatosságai tanulmányozhatók; a háború szelidebb arczot öltött, különösen a foglyok irányában; az oktatás gazdagodott a legujabb kisérletekkel [1]).

Olvasóink mindazáltal e magasztalt előhaladásokkal szemben igen sok arczátlan erőszakoskodásokat hozhatnak fel; a vadúl dühöngő háborút; a hadi foglyokat, kik angol dereglyéken vagy Siberiában kinlódnak; a megszállást s a motozási jogot, mellyek soha sem voltak annyira kiterjesztve mint most [2]).

---

[1]) Stahl *Jogbölcsészetében* a politikára s a jogra vonatkozó azon korbeli összes rendszerek ki vannak fejtve.

[2]) A legutóbbi eseményeket a nemzetközi joghoz viszonyitva vették tekintetbe az amerikai Wheaton Henrik, *Progrès du droit des gens en Europe*, s Maurice de Hauterive, *Progrès que le droit des gens a fait en Europe depuis la paix de Westphalie.*

A törvényhozás tudománya, levetkezve régi nyomorúságát és kegyetlen jellegét, kutatni kezdette a büntetőjog eredetét, s a jogtudomány alkalmazásait. Filangeri és Beccaria, inkább a rokonszenvre mint az észre támaszkodva, ahelyett hogy dönthetlen alapot raktak volna a jövő részére, eleven képekkel inkább megrázni akartak a szenvedő emberiség előnyére. Kant a büntetés jogát a velünk született szabályra alapitotta: „Mindenki munkái szerint jutalmaztassék," mit ő a hajthatlan visszatorlásig vitt: szörnyeteg kegyetlenség, mellyet Zachariae szeliditett, ki az összes büntetéseket a szabadságtól való megfosztásra vitte vissza, mi után minden vétség merénylet mások szabadsága ellen. De csakhamar Henke Javitás elmélete kapott fel, ki azt állitván, hogy a törvényszékek nem képesek megbecsülni a belső vétkességet, s következésképen a büntetést nem arányosithatják a cselekvő gonoszságához, csupán a bünös megjavitására akarja azokat szorittatni. Ő utána Weber és Schulze a társadalom czéljául az ember erkölcsi tökélyesitését tüzték; miért is az államnak joga van megbüntetni azokat, kik megsértik a parancsokat, mellyek e kötelezettségből származnak. Romagnosi a büntetés-jog metaphysikai eredetét s az arányokat kutatta, azon elvre támaszkodva, hogy a társadalom az ember természeti állapota, s ennek következménye a védelem, melly szükségessé teszi a büntetést, de csak a szükségesség határai között. Kevesen nyugosznak meg e szabályon, melly az embert úgy tekinti, mint eszközt, nem mint czélt, s a büntetést visszatorlásnak veszi, melly tehát a nagyobb eredmény reményében hatványozható lenne; s a büntetés-jogot a magasztosabb értelmü kiengesztelésben, a közlelkiismeret sugallataiban keresik, mellyek ismeretlenek az érzékelviek előtt; az erkölcsi rendben keresik, mellynek megzavarásait akadályozni vagy büntetnie kell a társadalmi hatalomnak.

A modern jogtudományi iskolák közöl a gyakorlati, melly leginkább Angliában van elterjedve, a tételes jogot magasztalja, a törvényeket tévén annak alapjául, s azok alkalmazását tartván fődolognak; a bölcsészi, melly Németországnak sajátja vagy mint föltétlen és tiszta észbeli dolgot vizsgálja Kanttal a jogot, vagy pedig a törvénykönyvek szellemét kutatja, értelmezvén azokat, hogy föltalálja legfőbb indokaikat. Ez iskolának, mellyet most Thibaut és Hegel képvisel, Hugo és Savigny a történeti iskolát állitották ellenébe, kik szerint a jog nem a törvényhozó szabad teremtménye, hanem egy nemzet erkölcseinek,

szükségeiaek, összes elemeinek fejleménye, ugy hogy a jelenleg jog szoros összeköttetésben áll a multtal, s ugyanazért szorgalmasan fel kell kutatni a régi jog töredékeit. Következésképen ai bölcsész jogtudósok egész Németország részére egyetlen codexet akarnak készíteni, meg lévén győződve, hogy a jog átalános, s hogy győzedelmeskednie kell annak a hajlam, az égalj, az eredet különbségei fölött, s azonositania a tudományt a gyakorlattal. A történeti iskola nagy fényt vetett a történelmileg és nyelvészileg tekintett római jogra, az által, hogy közzétette, rendezte, itészelte a Justinian-előtti töredékeket, mint szintén a barbárok törvénykönyveit is, biztositani akarván a történet diadalát, s párositani azt a jog gyakorlatával. Illy szempontból indúlva ki Savigny Fridrik (1779—1838) úgy tekinti a római jogot mint az átalános tételes törvény typusát; e jog, mondja ő, az uj törvénykönyvekbe is átszivárgott, s alapjául fog szolgálni egy codexnek, melly még csak a késő távolban lesz összeállitható, úgy, hogy most meg kell elégedni a multból reánk maradt szabályrendeletekkel és szokás-törvényekkel [1]). Ez iskola a haladás iskolájának is szereti magát czimezni, mert a jogot, mint a tapasztalat eredményét az idők, országok és erkölcsök szerint folytonosan változónak tartja: miértis fő gondját az alkalmazásra forditja; mig azok, kik a jogot észszabályokra fektetik, szükségképen mozdulatlanságra kárhoztatják azt. Ez eltérések azt bizonyitják, hogy a valódi jogtudomány még nem létezik; de egyszersmind erős tanulmányokra és vitákra vezetnek, s megvilágitják a jog és erkölcstan között létező fontos különbségeket.

Törvénykönyvek.

A Napoleon-féle törvénykönyv, melly szerencsésen összeegyezteti a régi szokásokat a forradalom vivmányaival, egész Európában elterjesztetett a győzelem által, mellyet sok helyütt túl élt, vagy befolyással volt az ujakra. Az 1810-iki bajor törvénykönyv, Feuerbach müve, megváltoztatta a német büntető jogot, s mellőzve szigorát másutt is utánoztatott. 1846-ban Oroszország új törvénykönyvet léptetett életbe, melly az előbbi szokásokon alapúl, de azoktól független; eltöröltetik abban a knut, s minden egyéb büntetések szelidittetnek. Görögország közzétette már a büntető törvénykönyvet, s a polgári törvények egy jó

[1]) *Geschichte des röm. Rechts im Mittelalter.* Heidelberg 1815; — *System des heutigen röm. Rechts.* Berlin, 1840.

gyüjteményével szándékozik helyettesiteni rendelkezései halmazát, mellyek a római és bizantiakból vezettettek le. Észak-Amerikában a törvénykönyveken észrevehető a franczia befolyása; s legnevezetesebb az, mellyet Louisiana részére Livingston készitett, pontosan körülirván a vétségeket büntetéseikkel együtt, s kiszabván a közigazgatási és birói hatóságok határait [1]). Brasilia rendkivül szelid törvénykönyve (1826) halált csak a gyilkosságra s a rabszolgák fegyveres felkelésére mond. Boliviaé kevésbbé bünteti a merényletet, mint a bevégzett vétséget, s egy részben a köz, egyben a magán vétségekről értekezik. Szóval, minden ország javitani akar büntető törvénykönyvén; maga Anglia is, hol a törvény minden, az elv semmi, küzd a rideg szóval, hogy megtisztitsa törvényhozását.

A franczia kereskedelmi törvénykönyv egész szakaszokat átvett az 1681-iki tenger-szabályzatból; Napoleonnak módjában áliott elterjeszteni azt, s Európa és Amerika sok népe elfogadta még azután is, hogy ő megbukott. Brema, Hamburg, Lübeck saját szabályrendeleteket követnek. A Mária Terézia által Ausztria kikötői részére közzétett politikai hajózási rendelet majdnem kizárólag a fegyelemmel foglalkozik. Azt hiszik, hogy Svédország tengeri törvénykönyvében a régi skandináv szokások foglaltatnak. Más nemzetek is birnak tengeri törvénykönyvvel, de nem bir Anglia, sem az észak-amerikaiak, vagyis a legkereskedőbb nemzetek, inkább Oleron Itéleteihez, Wisby Rendeleteihez [2]) s a példákhoz akarván magukat tartani. Tudós angolok megismertették Malesia tengeri törvénykönyvét, mellynek rendelkezései kevéssé különböznek az európai igazságszolgáltatástól; de nem tudni, honnan vették azokat.

Aközben mindenütt elkülönittetik a végrehajtó hatalom a bíróitól, melly függetlenné s néhol elmozdithatlan lett; nyilvános eljárást, fölebbezési fokozatot állapitanak meg, melly határt szab a pörlekedéseknek; megkülönböztetik a vétséget a kihágástól, a kisérletet a véghezviteltől; s a vitatkozások nyilvánossága, az in-

---

[1]) Az előszóban a büntetés-jog három alapjáról értekezik, meg akarván egyeztetni a szerzőket, kik azt a törvényes védelemből, társadalmi szerződésből, s az isteni igazságosságból származtatják. Ez alapokat a carrarai Pellegrino Rossi (1787—1848) is megvizsgálta *Traité du droit pénal* czimű művében.

[2]) Lásd XIV. könyv 60. és 541. lap.

dokolt itéletek, az esküdtek döntései, a köznyelven irott törvények világossága, a büntetések meghatározása bizonyára mind megannyi javitások. A börtönökben nem zavarják össze a gyanusat a vétkessel, a felnőttet a gyermekkel; s a ki kiállotta büntetését, nem dobatik oda zsákmányul a szükség kisérleteinek s a rendőrség rontó önkényének, hanem okos és jámbor emberek védnöksége alá helyeztetik. Azon vannak, hogy a büntetések megszűnjenek a boszú színében tűnni fel s a kiengesztelés és javitás jellegét öltsék magukra, visszaadván a vétkeseknek méltóságuk érzetét. A halálbüntetés ellen igen sokan felszólaltak, s talán csak a kényszeritő eszközök tökéletlensége az oka, hogy eddig megtartatott. Anglia e büntetést 1837-ben igen kevés vétségre szoritotta, s 1841-ben a felségsértést is kivette alóla. A hadseregeknél is mindinkább szünni kezd az önkény a büntetésekben; a katona törvényszék elé állittatik, a lealacsonyitó testi büntetések kimennek divatból, nem mondatik halál a szökésre béke idején.

De feloszlattatván a régi testületek, mellyek egy nemét képezték a tagok közötti kölcsönös ellenőrködésnek, kellett, hogy ez a rendőrségben központosuljon, melly ugyanazért nagy fontosságra tett szert, s ollykor a birói hatalom körébe is betör.

Statistica.

A hatalmak központositásából s a vágyból: biztos ismeretet szerezni egy ország élő erőiről, szülemlett az Államisme (Statistica), melly nem egyéb, mint számbavétele a tényeknek, mellyek világot vethetnek az országos ügykezelésre, leltára egy nemzet erőinek, tudománya a főbb és valóságos tényeknek, mellyek a társadalmi együttélés különbözö köreiben nyilvánulnak. Teremtője vagy legalább előmozditója a jagstadti Schlözer Ágost történész volt (1737—1809), ki e tudományban ama közmondás alkalmazását látta: „A nyilvánosság a szabadság ütere;" s azt mondotta, hogy a történet folyó államisme, az államisme pedig egy korszakhoz kötött történet; miért is a történet az egész, az államisme az egésznek egy része. Napoleon alatt virágzott, nem lévén félelmes, miután a csupasz számokkal azt lehet kifejezni, amit az ember akar. Mások túlbecsülték, s azt, mi a gazdászati tudománynak csak eszköze, annak lényegévé akarták tenni; miért is különczczé, nevetségessé vált; a legfonákabb alapelvek bizonyittattak a számok készletével, annál inkább, mert nem lehetett utána nézni hitelességöknek; és támogatta a közigazgatás anyag-

elviségét, melly az embert nem ugy tekinti mint értelmes lényt, hanem mint gépet, melly termel vagy nem termel.

Melchior Gioja (1767—1829), piacenzai pap, fáradhatlan gyüjtője az önkényes és szemenszedett tényeknek, Filosofia della Statistica czimü munkájában tábláztatokat javasolt, mellyeken, hét sorozatban, a társadalom minden ténye és tárgya helyet foglalna; mintha kivánatos volna olly társadalom, mellyben minden tojást és szülemlő gondolatot számba vesznek. Prospetto delle scienze economiche czimü müvében minden pont körül összegyüjtötte a tudósok gondolatait, a nép vélemenyeit és szokásait, a kormányok gondoskodásait. Ugy határozván meg az államismét, mint a „nemzetek gazdászati leirását" ez által fölment az összes politikai erők egyetemles számbavételétől, holott pedig csak ezek segélyével lehet megmérlegelni a társadalom valódi benső hatalmát. A régi Görögország, melly terjedelmére olly csekély s mégis olly kitünő volt; Athene, ez olly kicsiny, s mégis annyira munkás város, elégségesek annak megmutatására, hogy vannak elemek, mellyek kivonják magukat a számlálás alól; vannak erők, mellyek nem tapinthatók és meg nem mérhetők. Két hasáb szám nem elégséges egy nép állapotának kifejezésére, a gazdagságok halmaza mélyen sülyedt erkölcsi jellem mellett is megállhatván; mert az ember nem pusztán physikai és gondolkodó lény, s erkölcsi része kivonja magát az államismei göreb, ép ugy mint a bonczkés alól. Mit szóljunk az olly esetekhez, midőn a számok idomittatnak a gyüjtő véleménye s nem ez azok szerint.

Igenis az államismének kötelessége összegyüjteni és számokban tömöriteni a tényeket, mellyek eredményei elméletek leendnek. S mostanában a politikai nemzetgazdászat egyetlen fontos kérdésének megoldásához sem fognak, mielőtt komolyan megvizsgálnák az oda tartozó tényeket; az államismétől a kiadások és bevételekről, a polgári és büntető igazságszolgáltatásról, vagyis a közvagyonról és erkölcsökről, az elemi oktatásról, a községek költségeiről, az árú be- és kivitelről, a terményekről és bányákról kérnek felvilágositást: leltára az a jelennek, mi igen előnyös a jövőre nézve.

Nemzetgazdászok.

Az észszerü bölcsészet legelőkelőbb müvelői mindig hajlamot tanusitottak a gazdagságok társadalmi rendét érdeklő tanok iránt: azonban a régiek között, kiknél a magán élet alá volt rendelve a

közéletnek, nem lehetett nagyon tevékeny az ipar, mert a polgár gondját első sorban az állam, másodikban önmaga vette igénybe. A közép korban, midőn az államok s az egyed legfőbb ügye a vallás volt, szintén nem vehetett valami magas röptöt a köz-gazdászat. Korunkban a gazdagságok nem csak az anyagi jólétnek, hanem a személyes méltóságnak, a függetlenségnek, az értelmi és társadalmi fejlődésnek is föltételévé lettek. Az 1789 augusztus 4-iki éj a nemzet-gazdászok reményeit messze tulszárnyaló ujitásokat látott létre jönni. Akkoriban sokáig vitáztak a fölött, mellyik osztályra keljen nehézkedtetni az adót: Quesnay iskolája a gazdagságok egyedüli forrásaul a földet kiáltotta ki; s a forradalom, alkalmazván ez iskola elméleteit, adókkal terhelte a földbirtokot, mialatt elhagyta veszni a nemzetre nézve ama nagy összegeket, mellyeket a tőkék s az ipar után vehetett volna be. Szükséges volt tehát utalványokat bocsátani ki a papság s a számüzöttek javaira, minek eredménye a birtokok felosztása és jobb müvelése lett. E forrás azonban nem lévén elégséges, hogy egész Európának ellenállhassanak, veszélyes kisegitő eszközökhöz folyamodtak, megvallván, miszerint csupán a közjó érdeke által kényszerittettek arra. Folyamatba hozandók az utalványokat, eltiltják a készpénzt; következésképen növekedvén ennek értéke, az árak maximumát is meg akarják szabni; s ekkor az árúk is eltünnek. A bekövetkezett erőszakoskodások veszélyes lépésekre kényszeritettek: de a Szárazföldi-rendszert (Systhema continentale) maga Napoleon is a barbársághoz való visszatérésnek nevezte [1]); s bizonyára a gazdászati tévedések többet ártottak neki, mint nagyravágyásból származott botlásai.

Amaz erőtetett helyzet a tudósokat elmélkedésre vezette a gazdagság és gazdászat fölött, s úgy találták, hogy szabályaik nem eredetiek, hanem behozók; hogy minden érték a munkából jö [2]), bármilly nemü legyen az: miértis az adókat minden termékre kiterjesztették, s a felosztás minden egyes adózó képességéhez arányositatott. De a politikai állapot módositotta a határozatokat; s mig a demokraticus Franciaország a földbirtokokat

---

[1]) *Il nous en a coûté de revenir, aprés tant d'années de civilisation, aux principes qui caractérisent la barbarie des premièrs ages des nations.* 1806. november 21-iki üzenet.

[2]) Bastiat Fridrik (1801–50) az érték uj meghatározását adja, *két önkénytes szolgálat viszonyának* nevezvén azt.

terhelte, Angliában az aristokraczia a közvetett adókat sulyosbitotta. De utóbbi országban megteremtetett a nagy ipar, az ujkori hitel, az állandósitott és libegő adósság, kincstári jónyok bocsáttatván ki, mellyek béke idején igen alkalmas kisegitő eszközei lettek az államoknak, fölmentvén azokat a kényszerüségtől gyümölcstelenül hevertetni pénzöket az egyelőre nem látott szükségesetekre; s nagy kiterjedésü kereskedelmével, gyarmataival, szabad vitatkozásával, Anglia legalkalmasabb volt elméletek létrehozására, mellyeket nagyszerü gyakorlat támogatott. A túlsúlyban lévő kereskedelmi rendszernek, melly kizárólagos gazdagságul a pénzt tekinti, s a lehető legnagyobb mennyiségben igyekszik összehalmozni az által, hogy sokat ad el és keveset vásárol, s mellyen Európa összes vám-törvényei nyugodtak, éles elmék belátták hamisságát.

A földmivelési-államgazdászok (physiokratikusok) kikiáltott elve szerint semmi uj érték nem állitható elő hanem csak a földből. Igen, de a föld teremne-e munka nélkül? a gazdagság tehát a munka, következteté Smith; „s egy nemzet évi munkája azon forrás, mellyből az élet szükségei és kényelmei által igényelt dolgokat meriti; s e dolgok, mellyek fogyasztását képezik, vagy közvetlenül a munka által termeltetnek, vagy a termesztményért más nemzetektől vásároltatnak.“ Ő tehát elég okos volt nem foglalni el kizárólagos álláspontot, jó részt hagyván a földnek s a felhalmozott termesztményeknek, mellyeket tőkéknek nevezett. Az utána következők kifejtették és megigazitották őt; s különösen az 1797-iki bukás után a parlamentbe bevitettek a nemzetgazdászati kérdések, s igen sok munka jött ki e tárgyban, mellyek részint Smithre támaszkodtak, részint ellene voltak.

A hitel összébb hozza a termelésnek igen gyakran különvált két elemét, a tőkét és a munkát; lehetővé teszi, hogy a tőkék, bár használatban vannak, más vállalatokba fektethessenek, s előlegez a jövőre. Anglia fensőbbsége a hitelnek köszönhető s a bankoknak, mellyek nem egyebek mint a legfőbb hatványra emelt hitel. Thornton Henrik megkisérlette igazolni a bank fizetéseinek felfüggesztését, mert a forgalom előnyös, akár pénzben akár jegyekben történjék az, s a bankok végtelenül elősegithetik a munkát, s készpénz nélkül is sokasithatják a termelést, csak a kibocsátások mérsékeltek legyenek. Pitt Vilmos azt vitatta, hogy a kölcsön által teremtett szinleges tőke állandó tőkévé változott át, s illy módon előnyössé vált a közönségre nézve, ép annyira,

mintha új kincs járult volna az ország gazdagságaihoz. Képtelenség, mindazáltal milly bámulatos erő lett szüleménye! De midőn 1810-ben a Napoleon ellen kifejtett erőlködések roppant költségeket okoztak, s a kereskedelmi czikkek árát mód nélkül felrúgtatták, Cobbet A papir az arany ellen vagy az angol bank titkai czimü munkácskát tett közzé, e remekművét a józan észnek, mellyben hajthatlan logikával hányja meg a legkényesebb kérdéseket, s fölfedi a kormány pénzügyi tévedéseit.

Nézeteit tudományosan támogatja a londoni Ricardo Dávid [1]) (1772—1823), kimutatván, miszerint a magas és alacsony árfolyam csak viszonylagos elnevezések ; s mig csak arany vagy ezüst pénz vagy értékesithető papir vannak forgalomban, az árfolyam más országokénál nem emelkedhetik vagy nem szállhat nagyobb mérvben mint a menynyire azt a szállitási költségek igénylik. Ha ellenben a jegyek nem válthatók be, nem fogadtatnak el kint, s ugyanazért ársülyedésök túlságos kibocsátást jelez. S egy bankot javasolt, mellyben a jegyek nem vertpénzzel, hanem érczczel váltatnának be; illy módon mind a bemutatók mind a bank biztonsága elérve, a pénzverés költsége megkimélve, s a rögtönös megkeresések veszélye kikerülve volna. Idáig nem tettek vele kisérletet. A politikai gazdászat s az adókivetés elvei (1817) czimü munkájában, mindig elvont és algebrai formulákkal élve, azt vitatja, hogy a jövedelem nem függ a termelés költségeitől, a munkadij fölemelése kevesbiti a hasznot, de nem az áruk értékét; s viszont. Hite szerint a munkadijakat, s következésképen a hasznokat a munkás fogyasztására szükséges dolgok előállitásának költségei határozzák meg. Bármilly drágák legyenek is ama dolgok, a munkásnak annyit kell azokból kapnia, menynyi elégséges saját és családja fentartására. S minthogy a nyers termékek, mellyek fő részét képezik a munkás élelmének, növelik becsét a területeknek, mellyeket a civilisatio gyümölcstelenekké tesz, szükségképen emelniök kell a munkadijakat, s kevesbiteniök a hasznokat. Ez elmélet ellenmondásra talált, de szép eszméket keltett a nyereségeket, a munkadijakat, a brutto termékeket, az adóknak a termelésre való befolyását érdeklőleg.

Minthogy a vágyak mérséklése nem mozditja elő a termelést,

[1]) *A kereskedelmi árúk magas áráról.* London, 1809.

Ricardo szerint szaporitani kell a vágyak számát, hogy tevékenynyé és iparossá váljék valamelly nép! Ő tehát inkább a nemzetek együttes gazdagságát mint az egyedek javát tartja szem előtt, s tisztán körvonalozza a gazdászat alapelvét, midőn azt mondja: „Meghatározni a törvényeket, mellyek szabályozzák a termékek felosztását járadékokra, hasznokra és munkadijakra, ez legfőbb feladata a politikai gazdászatnak.“ E feladat megoldása képezi czélját az ő, úgyszintén James Mill és Torrens müvének, melly utóbbi azonban szivén viseli a földmivelő osztályok ügyét. Mac Culloch, ki a közgazdászatot „értékek tudományának“ nevezi, módositotta és népszerüekké tette Ricardo eszméit; ő is elfogadja a kézműipar-rendszer hajthatlan absolutismusát minden tekintet nélkül a munkásokra, s úgy látszik, osztja a véleményt, miszerint a legnagyobb boldogság a legnagyobb társadalmi gazdagságban áll, miért is szükségeseknek tartja a törvényeket, mellyek szabályozzák annak felosztását.

A közgazdászat tehát teljesen anyagiasittatott; az ember munka-gép; a nemzetek gyár; a világ a gazdászati törvények végzetszerüsége által kormányoztatik. Széttépik a gépek kerekeik alatt az emberiséget? Mit sem tesz! Nem veszik figyelembe, hogy a termékek növekedése csak az emberek kedveért kivánatos; a nemzet gazdagságát és virágzását tartják szem előtt, nem az egyedekét.

Mióta Arkwright és Watt megváltoztatták a munkaviszonyokat, gépekkel pótolván az emberi kart, a nagy társulatok léptek a kis kézmügyárak helyébe; a pénzügy az iparra lőn fektetve, vagyis inkább súlyosbittattak a közvetett adók, mellyek egyik másik országban p. o. az Egyesült-Államokban egyedüli forrását képezik a jövedelemnek, s még csak nem rég Angliában is ollyanokúl szolgáltak. De voltak, kik belátták, hogy a tilalmak, ha szaporitják is a termelést, akadályozzák a fogyasztást. A makacsság ollyasmit gyártani, mit kisebb áron meg lehet szerezni, elvakultság, hasonló Spanyolországéhoz, melly megbuktatta magát az által, hogy sokasitotta az aranyat, melly megdrágitotta Flandria kézmüveit. A virágzás, mellyre az Egyesült-Államok jutottak, hol az ipar és gyárak nem részesültek pártolásban, sem védelemben, meghazudtolta a védnökségi rendszer iskoláját s a gyarmat-kezelést, s a kereskedelmi mérlegeket hamisaknak, a védtörvényeket helyteleneknek tüntette fel. Miért is Huskisson Vilmos minister megszüntetni igyekezett a tilalmakat „ama fokozatos (mondá ő)

és megfontolt változtatásokkal, mellyek egy ős alaku és bonyolult társadalomban legalkalmasabb óvszerek az oktalan és veszélyes ujitások ellen"; felszabaditotta a hajózást s az idegen selyem bevitelét; némellyek ellenvetéseire másokéival felelt, s tettleg megmutatta, hogy a taksák leszállitása hasznára szolgál az államnak, s néhány év alatt annyira diadalmaskodott, hogy elhatározta erőhatalommal is mindenfelé elfogadtatni a szabadságot.

Utóda (1830), Parnell Henrik, Pénzügyi reformjában, szemle alá veszi az angol gazdászati rendszert, s a javitásokat, mellyekre az vámok és kereskedelmi érdekek tekintetében képes. Nagy előnyük az angoloknak, hogy tapasztalást párositanak a rendszerekkel, s igy megkülönböztetik a gyakorlati eszméket a szenvedélyes ábrándoktól; s hogy diadalmaskodni látják a reformokat a közvéleményben, mielőtt vita alá kerülnének a parlamentben, melly e szerint már jól meghányt kérdéseket dönt el. Illy módon volt képes Peel miniszteriuma fölmenteni a vámoktól az árúk nagy részét; s csakhamar a nemeslelkűség és igazságosság hevével átalános vámmentességet követeltek. A szabad csere pártolói néhány év alatt olly párttá nőtték ki magukat, melly tulsúlyt nyert a két régi ellenében; egyetlen este tizenöt millió lirát volt képes összegyüjteni, hogy szembeszálljon az aristokraciával; s a népre támaszkodott az által, hogy fölismerte annak szükségeit és pártolta követeléseit: s az ország, melly nagyságát a tiltó rendszernek s annak köszönte, hogy minden árút kizárt, melly nem britt hajón szállittatott, kiváltságokat törült el (1850), kikötőit és gyarmatait minden árúnak és lobogónak megnyitotta.

Tehát egy új elv kiáltatott ki, teljesen ellentétese annak, melly eddig uralkodott, a szabad verseny a nemzetek között. Mindazáltal a tiltó szabályok ujra fölélesztettek a német vámszövetség által, melly List elméletén alapúlt, ki a tudományba a termelő erők fogalmát hozta be, melly megszünteti a különbséget az anyagi és nem anyagi termékek között. Emlitett szövetségben a nyers anyagok semmit sem fizetnek, a félig feldolgozottak, mellyek munkát adnak, keveset, a feldolgozottak sokat: a forró égövekre külön szabályok vannak [1]). Az előny bent igen nagy

---

1) A theáért 36 száztólit fizetnek; a czukorért 50-et, a rizsért 25-töt; a dohányért 60-at sat. Nem lett volna jobb egyességre lépni Amerikával? annál inkább, mert Németországnak nincsenek gyarmatai, s következésképp egyedárúságai sem, mellyeket védenie kellene, s mert csekély áron megvehette volna

volt: a tiszta jövedelem, melly az első évben 45 és fél milliót tett, 1843-ban majdnem 87 millióra emelkedett, megkevesbedvén a bevételi költségek; első évben a szövetség 23 és fél millio egyedet foglalt magában, miért is a nyereség 1,94 lira volt fejenként; 1843-ban az egyedek száma 27 és fél millió volt, s a nyereség 3,11 lirát tett fejenként. A népesség tehát jobban áll, nem is emlitve a sok alkalmazottat, a munkadijakat, a növekedett ipart, a tulajdon emelkedett becsét, a megakadályozott csempészetet [1]).

Hasznosak tehát a megszoritások? fonák tehát az angol szövetség a vámok ellen? Ime, mindkét elmélet mellett tények szólnak: az eldöntés a jövő dolga [2]).

---

amaz árúkat egész Európának elégséges menyniyiségben. A polgárosult országokban fejenként három chilogrammra teszik egy év alatt a czukor-fogyasztást; s az angol Scheer Fridrik kiszámitotta, miszerint Európa, az Egyesült-Államok, Canada 1845-ben 846 millio chilogrammot fogyasztottak. Nagy-Britanniában a fogyasztást fejenként 8.46; az Egyesült-Államokban 8; Hollandban 5.41; Franczia országban 3.61; Ausztriában 1.10; Németország egyéb részeiben 5; Oroszországban 0.77. Elhárittatván az akadályok, talán megtizszereződnék a fogyasztás.

1) Angliában 1854-ben 780 millio font gyapotot dolgoztak fel, mellyből 695 millió font fonalat állitottak elő; a bevitt gyapot 18 millió lirába került; s a gyártás 35 millió lira jövedelmet adott.

Az Egyesült-Államokban 450,000 angol négyszögmérföldön termelik a gyapotot; munkálásával 800,000 személy foglalkozik; s szállitáskor nemzeti hajókon 800,000, idegenen 140,000 tonnát foglalnak el, 40,000 tengerészszel.

2) John Bowring, kinek Olaszország egy jó Statistikát köszön, az angol kormány által 1840-ben a német szövetség ismertetésének irásával bizatott meg, mellyre válaszolva az *Allgemeine Zeitung* igy szólt: „Doctor Bowring azt gondolja, hogy mi németek még mindig hiszünk a mindeneknél felületesebb Jean-Baptiste Say szegény könyvébe . . . Ő nem vette figyelembe, hogy tiz év óta, a nemzeti iparral új iskola keletkezett, melly, hátat forditva minden világpolgári tannak, a külkereskedelmet s a belső gyárakat tisztán nemzeti szempontból vizsgálja. A vámszövetség előtt semmiféle német nemzeti kereskedelmi rendszer nem létezett; minden kis államnak megvolt a maga vámja; minden kereskedelmi megszoritás egyedárúság lett; mert a belső verseny szűk határai között lehetetlen volt annak pótolnia a külső és átalános versenyt. Ekkor a német államok a föltétlen kereskedelmi szabadság elvéhez folyamodtak a külföldiek megszoritó rendszabályai ellen, ép úgy, miként a kis államok a közjogra hivatkoznak az erősek túlhatalma ellen; s hasonló sikert arattak t. i. nyiltan jóhiszemü dicséreteket, titokban gúnyt . . . A vámszövetség nemzetté egyesitett minket az ipar és kereskedelem érdekét tekintve, s e szerint úgy kezdünk gondolkozni mint nemzet . . . S azt hiszszük, a föltétlen kereskedelmi szabadság világpolgári rendszere a legjobb eredményre vezetne, ha minden nép életbe léptetné.“

Say.

Franczia országban az angol elméleteket világosan kifejtette a lioni Jean-Baptiste Say (1767—1832), elvekké emelvén, mik Smith szemében csak bizonyitékok voltak, s átalános tételekké az egyszerű következményeket. A létezőt ő jog gyanánt fogadja, távol tartván magát az elvont kérdésektől: s egyedüli elméletül a tények észlelését állitván fel, tapasztalativá teszi a tudományt, s jövőjévé a multat. A politikai gazdászat szerinte a termelés tudománya, a gazdagságok felosztása és fogyasztása [1]). Sikra szállott a kizáró és gyarmat-rendszer ellen, kimutatván, mikép a nemzetek termékekkel fizetik a termékeket, s minden törvény, melly akadályozza a vásárlást, akadályozza az eladást is. Ha tehát valamelly országban rosz az aratás, annak hátrányát a gyárak is érzik; ha valamelly ország virágzik, szomszédain is segit [2]), mert vagy vásárol, vagy jutányosan ad el. Kimutatta a kereskedelmi mérlegek hamisságát, s az ellenségeskedéseket, mellyek abból a nemzetek között származnak; az erőket a természet leigázására kell forditani, s ebből vonni ki a gazdagságot, melly a hatalom forrása; szünjék meg tehát a kölcsönös ártási törekvés, szünjenek meg az ostoba háborúk, mellyek a győzőre nézve is károsak; az okos politika abban áll, hogy két nemzet kezet fog s úgy van egymással, mintha két tartomány, vagy mintha város és vidék volnának. Következésképen Napoleonban csak ember- és tőke-pazarlót látott. A Restauratio alatt a szabadelvűség támadó és határozott tanait vallva, megvetette a kormányt, s nem akarta, hogy beleavatkozzék az iparba, vagy közmunkákra vállalkozzék; mindent az egyedi érdekre bizván. Smith szintén azt akarta, hogy a kormány csak felügyeljen, és semmit ne költsön a cultusra, szépművészetekre, és a szeretet müveire.

A szegényekkel Say nem törődött; s bámulván az angol ipart, nem ismerte fel a féktelen verseny árnyoldalait. Ha a gazdagságot az ember ipara szüli egyesülve a természeti tényezőkkel és a tőkékkel, annál gazdagabb lesz a nemzet, minél több gépe

---

[1]) Később bevallotta, hogy igen szükkörü e nézlet, s hogy a tudománynak az egész társadalmi rendszert át kell ölelnie; de a gyakorlatban előbbi ulját követte.

[2]) Mennyire különbözik Voltairetől, ki igy irt: *Telle est la condition humaine, que souhaiter la grandeur de son pays, c'est souhaiter du mal à ses voisins.. Il est clair qu'un pays ne peut gagner sans qu'un autre ne perde.* Dict. philos. voc. Patrie.

van; miért is fontossággal csak a vállalkozó és a tőkepénzes bír, a munkás semmi.

A nemzetgazdászok tehát kimutatták, mi módon állittatnak elő és fogyasztatnak el a gazdagságok: de miért nincsenek egyenlően felosztva a társadalomban? miért olly nagy a szegények száma? a baj a természettől ered-e vagy a társadalomtól? s található-e az ellen orvosszer? A forradalom, szenvedélyes kedvelője az elvontságoknak s a szónoklatoknak, nem fogta fel, hogy valami jobbat is lehetett volna tenni, mint kiváltságokat semmisiteni meg és szabályrendeletek fölött vitatkozni; hogy a jogok kihirdetése társadalmi rendezést követelt, hogy lehetségessé tétessék azok élvezete; hogy egyenlőknek és szabadoknak nyilvánittatván a polgárok, gazdászati reformokra volt szükség, hogy a nép felszabadittassék az éhség zsarnoksága alól, melly sokkal keményebb mint a királyok zsarnoksága.

Barrére azt mondá a szószéken: „a szegények a föld hatalmasságai, s joguk van urként beszéln i a kormányokhoz, mellyek őket vonszolják;“ s amaz elvontságok következtében valósithatlan rendszabályokhoz nyultak a nyomor fölsegélése végett annyira, hogy a szegényeknek fejenként százhatvan lira évpénzhez tulajdonitottak jogot. Mindez azonban hasztalan volt, hasztalan a háború, a maximum, az erőszakolt kölcsönök, a bukás; hasztalan a közvetett adók eltörlése; hasztalan a guillotine: a szegények száma nem kevesbedett. Rettentő feladat, melly körül sokat fáradozott a tudomány.

Malthus.

A wisbeachi Godwin Vilmos [1]) (1756—1836), ez uj Rousseau, a társadalmi intézményeket okolja a miatt: „nem a természet törvénye, hanem egy költött társadalmi rend halmoz össze keves kezében roppant gazdagságot, s pazarolja reájok vakon az eszközöket, mellyek segélyével esztelen költekezéseknek, a romlottság és fényűzés élvezeteinek adhatják át magukat, mig az emberi nem zöme arra van kárhoztatva, hogy szükségben epedjen, s tengve haljon el:“ szüntessenek meg a kormányok, a vallás, a tulajdon, a házasságok; hozassék be egyenlőség, mellyben a gazdagok csak kezelői legyenek mások javainak, s igazságtalanságnak tekintessék minden élvezet, mellyből valamelly tag ki van zárva. A rookeryi Malthus Robert [2]) (1706—1834) ellenben a hibát nem

[1]) Politikai igazságosság.

[2]) *Essay on the principles of population.*

a társadalomban látja, hanem az egyedekben, főleg pedig az alsó osztályok tudatlansága és sülyedésében, s megkeményiteni igyekszik embertársaink szenvedéseivel szemben, ugy tekintvén azokat mint megérdemelteket. Hume, Wallace, Smith, Price vizsgálódásaiból kihozza, mikép az emberi nem mértani arányban sokasodik, mig a fentartására szükséges eszközök csak számtani arányban; s igy ezek nem lennének elégségesek, ha a betegségek és háborúk segélyül nem jönnének. Ha a népességgel növekednek a vétek és nyomor, mit tehet egyebet a társadalom, mint hogy kizárja az élet lakmájából mindazokat, kik akkor érkeznek, midőn már el vannak foglalva a helyek? Nem kell tehát adni alamizsnát, nem ajándékokat, nem kell táplálni a talált gyermeket, nem gyakorolni a többi segélyzéseket, mellyek felbátoritván a henyeséget, szaporitják a szerencsétleneket. Csőcselék népek! kik alamizsnáért esdve a tőzsér ajtaját, munkát kérve a gyáros csarnokát ostromoljátok, távozzatok; ti csak akádály vagytok; a föld a gazdagoké. Igénylitek, hogy legalább a házasság, a család szüz örömeit engedte légyen meg nektek az ég, s a társadalom ne foszthasson meg titeket azoktól? nem; legyen eltiltva nektek a nemzés; a természetre hagyassék a gond megbüntetni titeket a szükölködés vétkeért. De szentül tartassanak fen az örökség s a kiváltságok, mert az egyenlőség csak növelné a vétkeket és nyomort.

Krisztus után [1]) soha nem helytelenittetett illy szemtelenül a szeretet, s nem magasztaltatott illykép a dögvész és háború. Mi birta őt erre? az, hogy egyetlen okra igyekezett visszavinni a nyomort, holott az mindig több oknak szüleménye; előlegesen fel akarta menteni a kormányokat; s a természettel tévesztette össze visszaéléseit egy társadalmi és iparállapotnak, melly ellenkezik a népesség szabályszerű törvényeivel. Tulozta a népesség szaporodását, Amerikából vévén az összehasonlitásokat [2]); s nem vette észre, hogy a népességek most számosabbak, mindazáltal jobban táplálvák és felruházvák mint egykoron; hogy a szükségek

---

[1]) Előtte igen:

De mendico male meretur qui et dat quod edat aut quod bibat;

Nam et illud quod dat perdit, et illi producit vitam ad miseriam. Plautus, Trinum. II. 2.

[2]) Az amerikai Everett Henrik ellenkezőleg, czáfolván Godwint és Malthust (1828), kimutatni igényli, miszerint, hol a népesség 1, 2, 4, 8 arányban gyarapodik, az eszközök úgy növekednek mint 1, 10, 100, 1000.

növekedése sarkalja az ipart, és segit diadalmaskodni a természeten. Hány, még most lakatlan vagy müveletlen vidék van, mellyek befogadandják a születendők túl számát! A kereskedelem nem segit-e a földmüvelés elégtelenségén?

Az elméletek, mellyek a gondviselés ótalma alá helyezték a társadalmi egyenlőtlenségeket, tetszettek a jó móduaknak, s igazolva látszottak a forradalom tulkapásai által: az angolok fegyverül használták azokat, hogy leszállitását követeljék a szegényeket illető törvényes segélyeknek. Igen; de előbb szükséges volna megszüntetni az akadályokat és intézményeket, mellyek gátolják a nagyok fölöslegének a szegényekhez való eljutását, még miután eltöröltettek is a törvények, mellyek akadályozták, hogy a munkásból birtokos váljék.

Egyébiránt csupán az angolok emelték a gazdászatot valódi tudománynyá, és pedig azon határok között, mellyeken kivül az egész csak utopia, nyerészkedés és irka-firka. Más országokban eklektikus modorban kezelték, minden egyes nép szükségeihez alkalmazva, anélkül, hogy az eszményihez emelkedtek volna. Igy Ganihl Francziaországot, Delaborde a társulások hatalmát, Merwal a gyarmatokat, Naville a törvényes segélyzést, Flores Estrada, Ulloa, Pebrer, Ramon de la Sagra Spanyolországot, Kluit és Quetelet Hollandot és Belgiumot, Storch Henrik Oroszországot érdeklőleg, melly utóbbi szerző mesterileg becsli a rabszolgák munkáját, eme forrását a nagy nemzeti gazdagságnak ama birodalomra nézve.

Az olaszok nem igen foglalkoztak a gazdászati tudományokkal, ha csak nem történelmileg [1]); s miként a megelőző századokban, inkább politikai ügykezelők és gazdászok voltak mint bölcsészek. Romagnosi egy iskolát alapitott, a jogtudományra támaszkodva. Gioja, Bentham követője a gazdászatban, Lockeé a logikában, igy szólt: „Kutatni a tényeket, látni mit eredményeznek azok, ime a bölcsészet. A tudományok nem egyebek, mint eredményei az olly módon összefüggő tényeknek, hogy könnyü

---

1) E nemben említést érdemelnek Custodi báró *Nemzetgazdászok gyüjteménye* czimü munkája; a palermói Ferraré, melly Turinban jött ki; Giuseppe Pecchio *Storia dell economia politica in Italia* és Lodovico Bianchini *Scienza del ben vivere sociale* (Palermo 1845.) czimű művei. Pecchiotól megtanulták az idegenek, hogy e tekintetben, „harmincz év alatt semmi sem jött létre Olaszországban."

legyen azok megértése s maradandó a reájok való visszaemlékezés.“ Miért is csak köznapi bölcsészetet adhatott; észlelte a jelenségeket, anélkül, hogy kutatta volna azok okait; egy felhozott tényből, mellyet ollykor be sem bizonyit, elméletet vezet le. Szerinte az erkölcstan a jólét tudománya; s a jólét nem egyéb mint a kellemes érzetek összege, levonva belőle a kellemetlenek számát: „a törvények, jogok, kötelességek, szerződések, vétségek, erény nem egyebek, mint gyönyörök és fájdalmak összeadásai, kivonásai, sokszorozásai, elosztásai; s a polgári és büntető törvényhozás az érzékenység számtana [1]). A beszédek úgy mint a tények a nagyobb haszon s a kisebb kár általános törvényének vannak alárendelve [2]); s egy jó emésztés felér száz évi halhatatlansággal [3]).“ Következésképp megvetette a népet; a nagy gyárosokat eléjök tette a kicsinyeknek, a nagy birtokokat a kis birtokoknak; kikiáltotta a közigazgatási zsarnokságot, mig a politikai intézményekről, a gazdászat és törvényhozás között létező viszonyokról, a pénzügyekről s a szegénységről egy szóval sem emlékezett meg; s Érdem és jutalom czimü munkájában a hivatalos felügyeletet a családi szentélyre is kiterjesztette [4]).

De mig Malthus morog a gyermekek ellen, kik szegényül születnek, s az emberi nem két harmadának atyailag nőtlenséget ajánl; mig Ricardo hidegen számitgatja, mennyi áldozatot szükséges hozni a versenynek: másokban emberies érzelmek kerekedtek felül. Megszünvén a háború zavarai, a békének addig még ismeretlen zavarai állottak elő; s a forradalom által okozott változásokhoz még nagyobbak és váratlanabbak járultak, mellyeket a gépek behozatala idézett elő.

Mig az embernek ura volt, nem szenvedett éhséget, ép ugy nem, mint az eb vagy a ló: növekedvén a függetlenség, növekedett a szegénység; feloszlattatván a kézmüves testületek, minden-

---

1) *Prefazione al trattato del divorzio.*

2) *Del merito e delle ricompense*, 1, 231.

3) *Nuovo Galateo*, p. 335. Ő, ki mindent szerzettnek és egyezményinek tartott, *Galateó*-ban azt vitatja, hogy az udvariasságnak a természetben és érzelmekben alapuló szabályai vannak. Mit fog felölünk mondani a jövő, kik dicsértük s az ifjúságnak ajánlottuk e könyvet?

4) Romagnosi, birálván őt, igy irt: „A gazdászat, amint napjainkban fejtegettetik, a szennyes és zsarnoki érzékiség szinét ölti magára, melly mellett az emberi nem szeretetének és méltóságának legbecsesebb része feledésbe megy.“

ki elszigetelve találta magát; s a szegény parasztok, kiknek egykor menhelyül szolgált a palota és a zárda, leromboltatván ezek, a városokba tódultak. A forradalom, a merre elvonult, a szárazföldön megszüntette mind a népies, mind a szeretet-intézményeket. Olly országokban, hol inkább diadalmaskodnak a hitel s a gyárak, undoritóbb alakban tünik fel a szegénység sebe; a gép-ipar mellett elégségesek a kevésbbé ügyes munkások is, kik jobban kerestetnek, mert kevésbbé költségesek; miért is többé nincs szabályos állapotuk, s a gyorsan váltakozó viszontagságok által tétlenségre, vagyis nyomorra kárhoztattatnak. A kormányok belátták, mikép a munkás osztályok felemelése rájok nézve nem csak kötelesség, hanem szükség: ugyanazért gyógyszerekhez nyúltak, de minden rendszer nélkül; nevelni akarták azokat előbb, mintsem munkát biztositottak volna részökre; tenni akartak, a helyett hogy engedtek volna tenni.

Sismondi.

Sismondi Károly (1773—1842), Genfből, a józan észt alkalmazván a társadalmi tudományra, kikelt az ipart érdeklő tanok túlzásai ellen, könyörületre hiván fel a gépeket és bankárokat az emberek szenvedései iránt. A termelés gazdászati eszközei előnyére szolgálnak a társadalomnak, ha megfelel azoknak a fogyasztás, s ha minden termelő annyi hasznot húz azokból, mennyit húzott, mielőtt ama gazdászat életbe léptettetett, vagyis ha valóban növeli a termelést. Ama verseny, melly mindenkinek harcza mindenki ellen, ép az ellenkező eredményt szüli, s nagy bonyodalmakkal és éles igazságtalanságokkal jár. E harczban, mellyet a kis ipar ellen a nagy tőkepénzesek vivnak, kik a bankokkal szövetkeznek, hogy gépeket állitsanak elő, mellyek szaporitván s felhalmozván az árúkat válságokat szülnek, a nép szenved. Az egyedi érdekek harcza nem elégséges arra, hogy az összesek nagyobb javát eredményezze; s nem voltak roszak a rendszabályok, mellyekkel a czéhek a tulságos termelést akadályozták, melly most a kis vállalkozókat a nagyoknak áldozza fel.

Mig tehát Smith ki akarja vonni a kormány befolyása alól az ipart és kereskedelmet, mi annyit tesz, mint nem mozditani el természetes talajukból az iparokat előjogok és kizárások által, Sismondi ellenkezőleg követeli azt, akadályozza a szabad versenyt, s azt mondja „hogy az ember physikai jóléte, mennyiben az a kormány müve lehet, a politikai gazdászat tárgyát képezi.“ Jóakaratúlag két különböző fajt állapit meg, a szegényt és a gazdagot:

pártolja a jótékonyság törvényességét, s nem sugall gyógyszert azon apró iparosok előnyére, kik iránt a nemzetgazdászok között majdnem első mutatott érdekeltséget. Azok sem igen fognak többre menni, kik arra kárhoztatják az embert, hogy mindent a kormánytól várjon, s hogy csak azért tegye a jót, mert parancsolva van.

Bizonyára a nép most anyagilag jobban áll, mint a nagy gépek behozatala előtt; jobb utakon jár, van világitása, vannak vasutai, ingyen-oktatást nyer, olcsón ruházkodik. A gépek, meggazdálkodván az időt és erőt, sok baromi fáradságtól megkimélik az embert, s olly munkákat visznek véghez, mellyek előbb lehetetlenek voltak: de veszélyesekké teszi azokat nem annyira a gyárosok kapzsisága, mint inkább a tőkék felhalmozódása, mi a kormányvédnökségek által gördített akadályok szüleménye. Egyébiránt vannak bajok, mellyek csak lassan orvosolhatók; s könnyü azokat fölfedni, mint mindig könnyü itészelni. Különben a szenvedő osztályok érdekében az érzelemhez intézett ezen felhivás sokaknál visszhangra talált, kik sikra keltek az önző gazdászat ellen, s a tudományt az ember jólétének, tökélyesedésének s annak előmozditására irányozták, mi felvilágositja értelmét, ösztönzi tevékenységét, enyhiti bajait.

Droz, kinek meghatározása szerint a gazdászat „a kényelem lehető kiterjesztésének tudománya," azt tanácsolja, hogy a gazdagság ne mint czél, hanem mint eszköz tekintessék; mert egy ország boldogsága nem a termékek mennyiségétől, hanem azon módtól függ, melylyel azok fel vannak osztva. Dunoyer ellenben az alsó osztályok hibáit tárja fel, mellyek: az oktalanság, tudatlanság, elégületlenség [1]). Villeneuve-Bargemont, s átalában a katholikus nemzetgazdászok azt hiszik, hogy a nyomor részben az ember természetéből, részben a vétekből ered; s gyógyszerül a pap szavát, a bünös bánatát, az isteni kegyelmet jelölik ki. Buret, tanulmányozván a nyomor elméletét [2]), megkapó képét adta annak, habár nem igyekszik, mint más szenvedélyes művek, bizalmatlanságot kelteni a koldusok, a veszélyes osztályok, a prostitutio ellen.

---

[1]) *De la misére des classes laborieuses en Angleterre et en France. De la nature de la misére, de son existence, de ses causes, de l' insuffisance des remédes qu'on lui a opposés jusqu' ici.*

[2]) Neki megvan az az érdeme, hogy első vette számitásba az erkölcsi erőket.

Szegényügy. (Pauperismus).

Angliának, főleg a parlamenti reform után, gondoskodnia kellett a szenvedő köznépről; s a bizottságok, mellyek Irlandba s a gyárvárosokba küldettek, hogy megvizsgálják a nyomorú kunyhókat, hol szegénység és piszok vannak felhalmozva, az emberi nem olly mérvű lealacsonyodását hozták napfényre, mellyet nem lehetett látni, a nélkül hogy segiteni nem igyekeztek volna azon. Aztán a cholera ejtette félelembe a gazdagokat, nehogy ama földalatti lakok ragálya a palotákat is elérje: továbbá a szegények megtanulták rendszeresiteni a forradalmat, mi okuk sem lévén törődni nagyságával és jólétével egy olly hazának, melly őket a lét bizonytalanságára s remény nélküli munkára kárhoztatja. Ezrei a bor és bujaság mámorától tántorgó gyermekeknek, a nemökről megfeledkezett nőknek, a munkásoknak, kik soha sem hallották Krisztus nevét, kik gyakran saját nevöket sem tudják, esküdtek össze ama gazdagságok ellen, mellyeknek első nemzőiül tartják magukat; s a nélkül hogy csak egyetlen is elárulta volna a titkot, fölégették a munkás Sheffieldet; s kikiáltották, hogy „Jobb a halál, mint az éhség.“

A közérdek nevével takarózó ama társadalmi önzés, melly O'Connell szólama szerint a gazdag kerekeit a szegény könyeivel keni, kénytelen volt engedni a gyógyszerek szorgosságának. De millyenek legyenek azok? A törvényes jótékonyság, melly midőn segit a testen, porba sujtja a szellemet, növelte a szegény-adót: de az e czélra költött négy ezer millió frank haszontalannak bizonyitotta azt. A parochiák által osztogatott alamizsnát dologházakkal helyettesitették, mellyekbe sok mérföldnyi távolságokról terelték a szegényeket, hogy elkülönitve nejeiktől, gyermekeiktől, mint barmok fáradozzanak; valódi büntetése a szegénységnek, melly nem vétekből, hanem a törvényes akadályok által okozott igazságtalan birtok-felosztásból ered. A kormány egy külön hivatalt állitott fel a szegényügy kezelése végett, minden országban tanulmányoztatta a szegényeket érdeklő rendszabályokat, és Porter művében össze vannak gyüjtve e kutatás becses eredményei, mellyek azonban semmi határozott javitásokra nem vezettek. Belgium, Holland, Schweiz szegény-gyarmatokat alapitottak; de sokkal többe kerültek, mint a mennyit gyümölcsöztek. Mig a mult században dicsőségnek tartották, hogy megszüntették a czéheket, s szabad vagyis elszigetelt állapotba helyezték az embert, melly állapot a gazdagot felmenti az adakozás kötelezettségétől s a szegényt meg-

fosztja a segély-kérés hatályától, most szükségesnek találják valami módon ujra felépiteni azt, mit lerontottak. Cornwallisban összefüzni igyekeztek a munkásokat, részt engedvén nekik a gyárak nyereményeiből, ép ugy, miként ez az angol czet-halászoknál divik, kiknél a haszon a hajó-tulajdonos s a legénység között osztatik fel; kölcsönös biztositások és nyugdijak léptettek életbe; uj, tisztán erkölcsi természetü testületek. Erkölcsi biztositék voltak a takarék-pénztárak, mellyek Wilberforce által találtattak fel, de csak 1810 után terjedtek el: jók, ha valóban a szegények javára vannak irányozva, könnyitvén az elintézéseket és áttételeket; de még nem elégségesek arra, hogy felszabaditsák a szegényt a vállalkozó fensősége alól. S általában, mit sem érnek a segélyzések, ha a szegényeket képesekké nem teszik, hogy segélyek nélkül mozoghassanak, s a nyomortól való szabadulást illetőleg önmagukra számithassanak. Akadályozni akarni az eredményeket a nélkül, hogy az okok megszüntettetnének, tévely vagy esztelenség, bevallása a tehetlenségnek.

Szünjék meg a nemzetgazdászat csupán a pénzügyeket s a kereskedelmet tartani szem előtt; szünjék meg a kormánytól várni azt, minek a szabadságtól kell jönnie; szünjék meg magát csupán a gazdagság tudományaul, s a pénzt gazdagság gyanánt tekinteni. A gazdagság az, mi eleget tesz a törvényes szükségeknek, s a politikai gazdászat azon tudomány, melly ugy rendezi el egy nemzet különféle alkotó részeit, hogy jobb létet és nagyobb boldogságot biztositson annak. A népek szükségei, mellyek béke idején a királyok tudomására jutnak, nem türik az elvontságokat s a huza-vonát, hanem határozott és társadalmi feleleteket követelnek. A tengődiségnek (Proletariat) van-e joga az élethez? van-e joga élvezni munkáinak gyümölcsét? miként emelendő az ki jelenlegi megalázó helyzetéből? elég-e az önmegadást ajánlani neki? elég-e könyörületet gyakorolni irányában, vagy kötelesség mindenkinek megadni az eszközöket, hogy teljesitse saját hivatalát, gyakorolja saját jogait, kifejtse saját tevékenységét? . . . E kérdésekre a feleletek, mellyek legalább megkiséreltettek, ne kerestessenek a gyakran esztelenül önhitt könyvekben, hanem a parlamentekben s a ministeriumoknál, mellyek sokkal többet érvényesitenek, s a gyakorlat által támogattatnak; s érzik, hogy nincs többé idő a vitatkozásra, hanem tenni kell most, midőn olly élénk a mozgalom, s kiegyeztetni a szemes érdek számitásait a szeretetet lehelő erkölcstan sugallataival.

Javítások.

S a részint gyilkos, részint képtelen tanok közepett sok javitás történt, mert az emberek jobbak elméleteiknél. Napjainkban a törvényhozások szentesitették a személy- és vagyon-egyenlőséget vagy legalább kezdeményezést tettek az iránt; maga Törökország is megsemmisitette a mamelukokat és janicsárokat, s tűri a kereszténységet; Anglia felszabaditotta a katholikusokat, Schweiz az ő helotáit; Oroszország megváltja a rabszolgákat; a zsidók köz törvény alá kerülnek, s lemondva a nemzetiségről, egyházzá szándékoznak alakulni. Az állapotok nem egyenlők, de mindenkiben egyenlő a képesség minden hivatalra, mellyet megérdemel; egyenlő az alávettetés a törvénynek, az adóknak, a katonai szolgálatnak.

A souverainség visszaszerzi a hübéresektől a hatalom maradványait egységesitvén magát: minélfogva a közigazgatási hatalom teljesen el lesz választható a bíróitól. A régi köztársaságokkal eltűntek az aristokratikus hatalmak: az apró vasall uraságok megszűntek, midőn elismertetett Németország fejedelmecskéinek teljes souverain-itása. Egyszersmind követelik, hogy az állam csupán a szorosan vett szükség határai között foglalkozzék a társadalmi igényekkel, s az egyesek jogának csupán az összesek jogérdekében szabjon korlátokat; most már többet adnak a valódi, mint az akademiai szabadságokra.

Hol államvallás uralkodik, betiltható az eltérő istenitisztelet, de többé senki sem fürkészi a magán hiszemeket vagy gyakorlatokat. Tisztán erkölcsi hatalomra szorittatván az egyházi férfiak, javaik ugyanazon adóknak, személyeik ugyanazon törvényszékeknek vannak alávetve, s a kánoni jog mindinkább szükebb térre szoritiatik. Ha egynémelly országokban (Anglia, Norvég, Svédország) a papság részt vesz a törvényhozó hatalomban, e jogot nem mint külön és saját czéllal biró osztály, hanem inkább mint a patriciatus elemeinek egyike gyakorolja. A nemesség, még ott is, hol mint politikai testület tartotta fen magát, elvesztette ingatlan javainak nagyobb részét, s több helyütt a törvényhozási szavazatot, a polgári, községi, katonai hivatalok, s az egyházi méltóságok kiváltságát; földesuri joghatósága megszorittatott s fölebbezésektől tétetett függővé; alá van vetve az adóknak, a katonaállitásnak, a rendes törvényszékeknek; szaporodni látja maga körül a müvelt és iparos egyéneket; a szabad polgári örökösödés megingatta gazdagságainak állandóságát. A rosz ministerek törvényeül hagyván a hallgatást és mozdulatlanságot, a nyilvánosság

mindinkább tért foglal, és pedig nem csupán alkotmányos országokban; Poroszország királya megengedte vitatkozni a közigazgatás fölött, Dania uralkodója felszabaditotta a sajtót: s hol nyilvánosság van, ott napjainkban elegendő szabadság is van.

A háramlás (fiscalitás) megszüntettetett, ha nem máskép, kölcsönös szerződések által. A köz-bizalom egyike a pénzügy alapjainak, ép ugy miként a hasznos gazdálkodások s a számadások nyilvánossága; a vert pénzt illetőleg mindinkább kiszorulnak a téves nézetek; szabályoztatnak az ocsmány börzejátékok; ugy rendeztetnek a vámok, hogy ne legyen szükséges a csempészet erkölcstelen gyógyszere. Sok polgári rendszabály, mellyek a közjogból eredtek, ezzel együtt érvénytelenittettek: illyen az atyai örökség egyenlőtlen felosztása, s a nők megröviditése az örökségekben. Jólehet némellyek által meg lett támadva, a végrendelkezési jog minden törvényhozásban tiszteltetett: az atyai tekintély megszorittatott, de fentartatott; hol a házassági elválás meg van engedve, indokai kevesbittettek.

A legfőbb fontosság, melly a közép korban a földbirtoknak tulajdonittatott, nem ment feledésbe; de jobban fogták fel az ingó tulajdon eszméit, s az alkotmányokban nem csak az iparnak, hanem a gondolatnak is képviseletet engednek. A jelzálogok nyilvánossága biztositotta a hitelt, s kevesbitette a pörlekedések okait Az adót illetőleg egyhangu a nemzetgazdászok véleménye, hogy a jövedelemre és pedig a legnagyobb mérsékeltséggel kell kivettetnie, s hogy meg lehessen azt tagadni, ha felülmulja az állam valódi szükségeit; akarják, hogy a fizetők képességeihez arányositassék, mint ára a társadalmi védelemnek és előnyöknek, többel tartozván, kinek több van biztositva. Egyátalán helytelenitik a személyes adót, melly nem a jövedelmet hanem a létet sujtja, s melly kezdetben a katonáskodási kötelezettség pótlányául hozatván be, most azzal együtt fentartatik.

A tudományok nem hitték bevégzettnek küldetésöket, ha hóditmányaikat a közjó erdekében nem alkalmazták. A népszámlálás behozatalával könnyitették az adók méltányos felosztását; jobban fékezték és szükség szerint osztották meg a vizeket, a jótékonyságnak tanácscsal szolgálnak, mint kelljen javitania a kórházakon és börtönökön. A nemzetgazdász tanulmányozza a munkadijak mértékét; mennyire kell rendszerezni a munkás osztályokat a nélkül, hogy akadályoztatnék az egyed ösztöne és értelmisége; miként tenni kevésbbé sanyaruvá a gyermekek munkáját a

gyárakban; milly intézmények könnyithetik a szegényeknek verejtékkel szerzett javaik jobb használatát; miként lehessen őket gazdálkodáshoz, előrelátáshoz szoktatni; miként mozditani elő a vállalatokat földhitel és leszámitolási bankokkal; mit kelljen tenni, hogy a közhasznú nagy munkák a magánzó nagyobb javára szolgáljanak; miként egyeztetni össze a kincstár érdekeit a sorsjátékok, a só-adó, a vámok s más egyéb közvetett adók kevesbitésével; miként kelljen, ami főfő feladat, arányba hozni a népességet a léteszközökkel.

S már javitva van a viszony a szegény munkája s az élvezetek között, mellyeket megszerezhet; az emberi fáradság nagy része a természet ingyen-erőire vitetett át; a munka mindinkább sokasitja s a szabad verseny illőbb arányban osztja fel a társadalomban a hasznos dolgokat, növelvén a termékek mennyiségét, vagyis lehetségessé tévén a szükségek kielégitését.

Nevelés.

A társadalom belátta, hogy nincs joga büntetni a bűnt, ha minden eszközt fel nem használt annak akadályozására. Erre nézve leghatályosabb a nevelés, melly ha czélul tüzi összhangba hozni a társadalmi szükségekkel a tényeket, érzelmeket, számitásokat, meg fogja kimélni a törvény kényszeritő közbelépését. Innen van, hogy annyit foglalkoznak a neveléssel: s végtelenül szaporodnak az intézetek; de, fő hiba, egy egészen különböző társadalom rendszerei tartatnak meg azokban; és megvesztegethető emberekre bizatott azon rendszerek alkalmazása, mellyek testületek számára készittettek. Feloszlattatván a testületek, a rendszereket is gyökeresen át kellett változtatni.

Ez irányban történtek némi kisérletek. A népet csak könnyü modorban lehet oktatni; nem terhelendő emlékezete anélkül, hogy ne fejlesztetnék erkölcsisége; hanem azon kell lenni, hogy a gyermeket javitsák a dolgok, mellyeket tanul, s a módszer, melly szerint azokat tanulja.

Az anyák nem igy közlik-e a szó által gyermekeikkel a helyes és jó eszméit? S épen az anyai nevelés fölött elmélkedve, a freiburgi Girard Gergely atya (1765—1850) azt gondolta, hogy a nyelv tanulmánya, melly elvégre is a gondolat tanulmánya, legalkalmasabb eszköze lehet a nevelésnek, ép ugy, miként első eszköze; azt kivánta, hogy az emlékezet és értelem minden gyakorlatával valamelly vallásos és erkölcsi leczke, egy érzelem kötessék össze. A zürichi Pestalozzi Henrik (1745—1827) módszere azt eszközli, hogy a növendék önmagától fejleszti ki saját néze-

teit és tulajdonságait, függetlenül a nevelő magán véleményeitől, s hogy saját ismereteit a tárgyak kiegészitő és lényeges részeinek megkülönböztetett ismeretére alapitja, ugy, hogy a mester a növendék által képeztetik, s az viszont ösztönt ad ennek; a cselekvés összeköttetik a tudással; összhangzólag gyakoroltatnak a gyermek természeti, erkölcsi és értelmi képességei. De túlvivén Locke egy eszméjét, a nevelés alapjául a mennyiségtant tette, mintha nem volna szabad az öntudat s a sziv által bizonyitott igazságokat is elfogadni.

A népet inkább erkölcsileg nevelni mint tanulmányilag, és pedig olly módszerrel, melly mindenkinek könnyen megérthető, s olly kevés költséggel járó legyen, hogy ne kelljen a kormányra szorulni, ez volt a czél, mellyet Lancaster József (1777—1838) maga elé tüzött. Már a skót Bell András, anglikán pap (—1832), lehetőnek találta a növendékek oktatását maguk a növendékek által, s ez eszme alapján egy iskolát nyitott Madrasban. Anélkül, hogy erről tudomással birt volna, Lancaster életbe léptette az ő kölcsönös oktatását; gépies eljárás ez, mellynél fogva a gyermekek egymást oktatják, s a jobbak igazgató, padfelügyelő, mester szerepet visznek, egynek vezetése alatt, ki inkább felügyelő mint oktató. London legnyomorultabb negyedében iskolát nyitott (1799), mellyben a gyermekek a többi iskolákhoz képest fél áron tanultak olvasni, irni, számolni; megkimélte a könyveket, egyetlen, a falra függesztett példányt másoltatván vagy homokban ujjal, vagy palatáblán; aláirások utján ingyenessé tehette az oktatást, s mindenkit bámulatra ragadott, hogy egymaga a növendékek ezreinek volt képes megfelelni. Csakhogy egyik másik egyházi férfiúnak nem tetszett a dolog, mert ő quäker volt, s minden felekezetbeli egyéneket befogadott; ő maga sem igen tudott magalkudni a nehéz körülményekkel, mellyekkel minden ujitónak küzdenie kell, s igy adósságok és üldözések között nyomorú életet élt.

Módszere, daczára a mindennemü ellenmondásoknak, elterjedt, s bevihető volt abba a vallásos érzelem is; mert most (Owenen kivül) senkisem fogadja el az Emil azon különcz véleményét, hogy az első korban mellőzni kell a legfőbb lény eszméjét. De a gyárországokban folytonos munkára lévén kényszeritve a szülők, elhagyják gyermekeiket, kik nyomorban és erkölcstelenségben növekednek fel. E siralmas elhagyatottságon a gyermekmenhelyekkel segitettek; kitünő intézmény, csak ne térjen el czéljától, ne ragadja ki a gyermeket állapotukból, ne lazitsa a

szülők és gyermekek között ama köteléket, melly mindig leghathatósabb óvszer leend a vétek ellen.

S általában a népoktatás gúny és csalódás lesz ott, hol megtanitják irni és olvasni, anélkül, hogy e tudományának haszát vétetnék vele. Mi a magasabb oktatást illeti, melly igen gyakran szül másodrendü tehetségeket, de nem nagy értelmiséget, a kormányok még most is egyedáruskodni igyekeznek azzal, annyira, hogy megvonják az atyáktól a becses jogot olly eszmékben nevelni gyermekeiket, mellyeket jobbaknak hisznek [1]). S a nevelés és oktatás dolgában igen gyakran nem tudják, mit akarnak: birálgatják a régit, nem tudnak megegyezni az uj iránt; tapogatózva járunk, s nem vagyunk biztosak az eredményekről: annyira igaz ez, hogy nem az alappal, hanem a módszerekkel bibelődünk. Mit mondjunk azon utánzó országokról, hol másolni akarják a módszereket, mellyek egész más országok részére készültek, s mellyek határozottan ellenkező czélra irányulvák azzal, mellyet amaz országoknak szem előtt kell tartaniok? mit azokról, kik folytonosan a szabadságot hordva ajkaikon, zsarnokilag utánozzák az oktatás egyedáruságát; az atyákra, kik kötelesek, s ugyanazért jogositvák a legjózanabb oktatást adni gyermekeiknek, s következkezésképen önmaguktól választani meg a mestereket és módszereket, mellyeket legalkalmasabbaknak tartanak, rendszereket és mestereket tukmálnak, mellyeket a polgári hatalom ir elő?

A jótékonyság más tekintetben is mindinkább szemesebbnek mutatja magát az emberiség sebeinek fölfedezésében, s elmésebbnek azok gyógyitásában. A kórházak javittattak, a mennyire ez megvesztegethető kezek között lehetséges; akarják, hogy a szerencse-játékok ne legyenek állami jövedelem-források, ne temető a talált gyermekek házai, ne kinzás a szeretet müvei. Londonban a tengerészek részére menházat nyitottak egy hajón, melly részt vett a trafalgari ütközetben (Dreadnought), minden nemzetbelit fölvévén abba, mint ollyakat, kiknek közös hazájok a tenger. A katholikus országokban ujból behozattak a betegápoló rendek; s a szürke és szeretet-nénék majd átkokkal, majd bizalommal találkoztak a gépek e századában. A süket-némák neve-

---

[1]) Schelling sok jó eszmét rakott le az oktatásra vonatkozólag a feiolvasásaiban, mellyeket az akademiai tanulmányok módszere fölött tartott. De még jobbak fejtettek ki a franczia pairek kamrájában 1843 és 46-ban. E tekintetben Thiers müve is kitürő.

lése tökélyesbittetett; a vakok oktatása behozatott; gondoskodtak a merevitő görcsben szenvedők megmentéséről. A társulások mindinkább terjedő elvét a szeretetre alkalmazván, kölcsönös segélyzés, tűz, jég, viz kár ellen biztositó egyleteket hoztak létre; ismét másokat az árvák, vagy elhanyagolt gyermekek, a veszélyben forgó, vagy elbukott nők s a kitett gyermekek segélyzésére, melly utóbbiak száma ijesztő mérvben szaporodik [1]). A Szentgyermekség társulata egyesiti ifjainkat ama gyermekek megmentése végett, kik ezrével tétetnek ki Chinában. Egy oceaniai társulat neveli az uj népeket; egy algiri tériti az afrikaiakat; mások a rabszolgákat váltják meg, s azon vannak, hogy végkép megszünjék a rabszolga-kereskedés: s nem lehet eléggé dicsérni a térítők, e békés hóditók buzgalmát.

Börtönök.

Azokra nézve, kiket a szükség vagy tudatlanság bünre visz, a javitás és ujjászületés eszközévé igyekeznek tenni a börtönöket. Anglia, miután elvesztette amerikai gyarmatait, Uj-Hollandba szállittatta vétkeseit, megalapitván délen az uj-walesi gyarmatot; aztán 1817-ben a Van-Diemen-földön állitott egyet: s az önkéntes kiköltözőttek is bámulatosan boldogultak ama rendkivül termékeny és vadállatoktól ment földön, hol a nyájak nagy jövedelem forrását képezik, csak utak és fehérek legyenek ott; és virágzó városok alakultak olly egyénekből, kikkel Európa csak börtönöket tudott volna megtölteni. Azonban ugy találják, hogy az átszállitás alkalmával megrontja egyik a másikat, a szolgálatban roszabbakká válnak, s ama büntetés nem riasztja vissza őket a büntől.

1787-ben Rusch tudor Franklin házában felolvasásokat tartott a nyilvános büntetéseknek a bünösökre való hatásairól, minek folytán a börtönök javitása végett egy társulat alakult, melly a vezeklési rendszert hozta be. 1790-ben Philadelphiában az állam-börtön alapittatott, melly tiz tekintélyes polgár vezetésére lett bizva, s a bebörtönzöttek vizsgálat alatt lévőkre, súlyos és könnyü vétségekért elmaraszaltakra, kóborlók és adósokra osztályoztattak; minden rab saját javára dolgozott, s a jóviselet büntetés-rövidittéssel jutalmaztatott. Éjjel

---

1) Necker 40,000-re becsülte a gyermekek számát, kik 1789. előtt kitétettek s Franciaország összes menházaiban ápoltattak; 1815-ben 67,966-ot számitottak; 1819-ben 99,346-ot; 1834-ben 129,699-et, s mintegy 10 millióba kerültek. *Contreenquêtes sur les enfants trouvés*, 1839. május.

nappal el voltak különitve, mig az auburni börtönben nappal együtt dolgoztak, de hallgatogon; e két rendszer mindegyike magának igényli az előnyt, de abban egyeznek, hogy megakadályozzák a bünragályt a foglyok között. Anglia utánozta, de jó eredményt csak egy két emberbarát volt képes felmutatni, mint p. o. Fry asszony, kinek Newgateban sikerült megjavitani a nőket. A genfi (1820) s a lausanei (1824) javitóházak dicséretes eredménynyel működtek, s most már minden müvelt országban vannak illy intézetek, vagy legalább ohajtják azokat.

Szóval, a szenvedések egyetlen neme sem kerüli ki a tudomány és jótékonyság figyelmét, mellyek kezet fogva mindenütt ott teremnek, hol vigaztalni, segélyezni, felvilágositani kell; de a tapasztalás azt mutatta, hogy mire sem mennek, vagy rosz eredményt szülnek, ha a vallás által nem ihlettetnek; s hogy az olaj, melly helyreállit és megerősit, csak az oltárról bugyog fel.

Az alkalmazott eszközök tehát csak leplezők. A közben némellyek éhen halnak, másokat a túltöltekezés öl meg. Mind mélyebbé válik az örvény a milliomos vállalkozók s a szükölködő munkások között, minélfogva kevesek ragadják magukhoz az ipart s puszta kenyérre szorithatják, vagy ma-holnap utfélre dobhatják a népet. Földmüvelő országokban a bér-rendszer javitotta a földeket, egyszerüsitette a köz és magán kezeléseket, de nyomorba döntötte az alsóbb osztályokat, mellyek kénytelenek mindent a bérlőnek engedni át, kinek a lehető legnagyobb hasznot kell hajhásznia s a jó indulatu pártfogoltság minden kötelékétől feloldattak a hagyományos birtokosok, a vallásos vagy ajtatos testületek irányában, mellyek földbirtokaik gyümölcsei közé számitották parasztjaik életét. Lehet-e a nemzetek leggazdagabbjának nevezni azt, hol minden évben az emberek nagy száma vesz el éhen?

Socialisták.

Ezen és más egyéb bajokra, mellyeket ingerülten festenek s miattok a jelenlegi társadalmat okozzák, gyökeres gyógyszereket keresnek a socialisták. Egymás között meghasonlott felekezetek ezek, nem csak az alkalmazások életképességét, hanem az elvont elveket illetőleg is; mellyekben azonban a régi demokratikus eszmék az ipar uj fejlődésével társultak, czéljuk levén reformálni a személy és tárgy-jogot, átalános elméletre vivén azokat vissza. Azt hiszik tehát, hogy a nemzetgazdászat mitsem ér, ha csak az egész társadalmi rendszerrel össze nem olvad, s ujból gyurják a világot; nem többé a mult, sem a jelen, hanem a jövő bölcsészei ők,

kiknek tudománya kinyilatkoztatás, módszerök a történet, czéljok az összetét, vagyis azonositása a vallásnak és bölcsészetnek az élet és tevékenység, vagy hogy ugy mondjuk, a társadalom egy tudományában.

Saint-Simon.

A párizsi Saint-Simon Henrik (1760—1825), ki, jóllehet magas származásu volt, egész szivével a népen csüggött; érezvén a társadalmi elsőbbségek igaztalanságát, jelszóul tüzte „Javitani a szegény osztály sorsán.“ „Ha ma (mondá ő) minden, királyi vérből származó herczeg, a korona tisztviselői, az állam-ministerek, püspökök, s ráadásul Francziaország tiz ezer legnagyobb birtokosa meghalnának, sajnálatra méltó esemény volna, mert igen derék egyének; de az állam egy hajszálnyi rövidséget sem szenvedne, s holnap e harmincz ezer kidőlt oszlop pótolva lenne, ezren meg ezren levén ollyanok, kik képesek azt tenni, mit a vérherczegek, ministerek, nagy birtokosok és főpapok tesznek. Ellenben kihalván a főbb kézmüvesek, a főbb termelők, vegyészek, természettudósok, festők, költők, e három ezer egyén nem lenne pótolható. A nép sokat nyert az utolsó küzdelmekben, s főleg önmagának és szükségeinek tudatára jutott, ugy hogy többé nem hisz a szenvedés és elnyomatás szükségességében. De ha meg lett is szüntetve az aristokracziai hübérség, még mindig tart a gazdagságé, s mig egy rész henyélve élvez, fáradság és nélkülözések osztályrészök azoknak, kiknél van a munka, a szellem, a polgárosodás hatalma. Ama jómóduak, kik a polgári jogok teljét birják, Francziaországban a népesség huszonöt százalékát teszik; meddő egyének, kik törvényeket hoznak a többiek részére. Aközben a véletlenre bizzák a polgárosodás előmenetelét; esetlegesen müvelik a tudományokat; esetlegesen alkalmazzák azokat; a fölfedezések érvényesitetlenül hevernek, mig valamelly tőkepénzes kapzsisága meg nem töri a gyári szokásokat; a bukások és divatváltozások a munkások ezreit döntik nyomorba; a véletlen gazdaggá tesz egyiket másikat örökösödés utján; a gépek és tőkék hübérjószágot képeznek, mig a többiek előtt, kik nem birtokosok, minden ut el van zárva tehetségök érvényesitéséhez. Szegények azért vannak, mert sokan nem saját, ész vagy kézi munkájok, hanem másokéi után élnek, s annyit fogyasztanak, hogy a munka nem elégséges az illy dologtalanok s egyszersmind a fáradozók fentartására: és vannak szegények azért, mert azok magán-alamizsnáira számitanak, kik az ő földjeiket és tőkéiket bérlik.“

A hazafiaktól s a Buonapartistáktól származó szabadelvü (liberalis) elnevezést Saint-Simon az iparos szóval helyettesitette, melly jobban ráillik olly egyénekre, kik békés eszközökkel állandó rendet akarnak meghonositani, s betölteni az Isten akaratát, melly abban áll, hogy mindenki munkálkodhassék, s mindenki munkája szerint vegyen jutalmat. A Bentham által hirdetett önzés nem venné elejét a magán és átalános érdekek közötti összeütközésnek: miért is Saint-Simon a rokonszenvekkel cserélte azt fel, s az egyedi ösztönt a nagy emberek vezetésével helyettesitette, kik ihletők, és kezdeményezők. Mindazáltal Bentham elméleteit fogadta el; csakhogy mig ez meg nem mondotta, miben áll az átalános hasznosság, ő azt a termelésbe helyezte; szabatos eszme egy határozatlan helyett.

Miként az anyagi rendben a szegények szenvedései s a törvényhozási gyógyszerek elégtelensége, ugy az erkölcsi rendben a bizalom-hiány rágódnak a társadalom testén. Elenyészett a vallásos, el a politikai hit; az erőt ravaszság váltotta fel; nincs többé igazságosság, hanem csak tehetetlen önzés; esküsznek és megszegik az esküt, a szerint a mint a pártérdekek kivánják; a tekintély és szabadság olly szavak, mellyeket kölcsönösen hangoztatnak, de mellyek senki által nem értetnek; a büntetés boszuállás, nem pedig üdvös fenyités, s nem jobbitási eszköz; a nevelés zürzavaros oktatás minden határozott czél és tekintet nélkül az egyedi hajlamokra s az átalános szükségekre; a siralmas klassikai iskolák meddő gőgöt keltenek az emberekben, kik ismerik Homert de nem a bibliát, ismerik Helvetiust és Dupuyt de nem az evangeliumot, sem a katechismust hacsak nem Voltaire után. Az önzés felszabaditja a szenvedélyeket, s kioltja az érzelmeket; a szerelem üzérkedés, gyermekjáték az irodalom; a költőknek nem marad egyéb hátra, mint gunyolni azt, mit látnak, és sohajtozni valami jobb után, mit meghatározni nem képesek.

Hogyan orvosoltassanak e bajok? Ép ellenkezőjét téve annak, mi eddig történt. A mult két nagy korszakra oszlik, a pogányság és kereszténységére. Kezdetben mindkettő átalános hitelre találván, rendszerezték a társadalmat (szervezeti korszakok): azután bölcsészek jöttek s itészeltek (itészeti korszakok), és itészetök ledöntötte az előbbi épületet: melly rendezés és rombolási munka között az emberiség folytonosan, csalhatatlanul halad az ő három nagy szervében, a tudomány, művészet és iparban. Most egy itészi korszak zürzavarában élünk, s egy uj szervezetit

kell előkészitenünk, mellyben az érdekek, rokonszenvek, intézmények egyesüljenek s ugyanazon központ felé tartsanak. A kereszténységet, melly tévesen fogatott fel vagy megromlott, ismét a felebarát, s főleg a szükölködő osztályok szeretetére kell visszavinni, növelvén az iparos tevékenységet, egyenlően osztván fel annak hasznait, s szabályozván azt egy hierarchikus hatalommal, a középkor Egyházának mintájára. Kezdetben az erő uralkodott, s nyilvánulása a háboru, következménye a rabszolgaság volt, mind ez a sokaság hátrányára; ellenben a társulás, az ipar, az értelmiség városokat és nemzeteket hoznak létre, felszabaditják a rabszolgát, megváltják a gondolatot. Megszüntetni amazokat, hogy emezek általános társulásra vezessenek, ez czélja az uj tudománynak.

Minthogy az emberek hisznek annak, ki társadalmi jólétet igér, e kérdések népszerüek lettek: a hirlapok mindent elkövettek, hogy előmozditsák az ipar növekedését, s megtörjék a politikai segédeszközök varázsát; küzdöttek a tiltó rendszer ellen; feltűntetni igyekeztek a tudósok, munkások, művészek fontosságát, s kisebbiteni a harczosokét; szóval, azon voltak, hogy levetvén a trónról a gazdagságot és politikát, a munkásokat ültessék arra.

Az Isten ezen országa felállitásának mi áll utjában? A hübér maradványai, vagyis a tulajdon, melly esetleg és nem érdem szerint száll át. Le tehát az örökösödési joggal, s az eszközök a képesség mértéke szerint osztassanak fel. Illy módon az ipar mindenkit saját helyére állitand; a kormány bank leend, melly a nemzet minden javait átveszi, hogy ollyanoknak osszza ki, kik jobban tudnak azokkal élni. De ez felbontja a családot. Le tehát a családdal, a nő ezen rabszolgaságával: a nő függetlenitse magát az atyától, ki eladja, a férjtől ki megveszi öt; s legyen ő is termelő: a gyermekek ne házi önzésben, hanem a társadalom szándékai szerint neveltessenek.

A fejszét tehát a jelenlegi társadalom gyökerére irányozták; eltörülték az örökösödést; kikiáltották, nem a javak igazságtalan közösségét, hanem azoknak képesség szerint való felosztását. A Saint-Simonisták tanaik diadalát vélték láthatni az 1830-iki forradalomban, mellyet a munkás osztályok olly nagy önzetlenséggel inditottak; s az ipar, a bankok, a jelzálogok, a lelenczek, a közmunkák, a szegényügy, a társulás, sőt a történelem és szépmüvészetek fölött is eszméket hoztak forgalomba, mellyeket nem ők találtak ugyan fel, de dogmatikai alakban olly ügyesen állitották

egybe, hogy sohasem fognak azok többé megszűnni közkincs lenni [1]). Az eklektismusra halálos csapást mértek; éleselmüleg birálgatták a többi rendszereket; a tudományok átalános össztéte, mint módszerök kiegészitése, megtartatott nagyjából; a bölcsészet, mint az élet-tudomány, valódi czélja kitüzetett.

Akkor, nem többé papoktól, nem olaszoktól, hanem egy nem is keresztény felekezettől lehetett hallani kikiáltatni az Egyház és katholikus papság polgárositó fontosságát, s a két hatalom elválasztásának szükségességét; és hirdettetni, hogy a szellemi haladóban van, midőn a világit alárendelni, vagyis a születés és hóditási jogokat a képesség jogainak alávetni törekszik, s hogy a katholikus papság volt első, melly egy, a békés erők alapjára fektetett társadalmat hozott létre [2]).

Az önző világ közepett meglepő volt látni e gazdag és tehetséges ifjakat, miként mondanak le személyes előnyeikről, hogy az összesek javának áldozzák fel azokat, miként vetik alá magukat a gyakorlatnak és közös életnek; látni nagy tudósokat, miként lesznek munkásokká, szakácsokká, s szállnak szembe a jó legveszélyesebb mert legfélelmesebb ellenségével, a nevetségessel; s miként hirdetik a tekintély szükségességét ép akkor, midőn divat volt azt hitelétől megfosztani. Aztán a gondolkozók figyelmét nem kerülhette ki, miként jutottak egy ipar-rendszertől vallásihoz, a legnagyobb szabadságtól a pápasághoz, Bentham irott törvényétől az élőhöz. Miként ez, a hasznosság elvéből indulván ki, kénytelenek voltak megtagadni a jog halhatatlanságát; ha az egyén megszünt önző lenni, a társadalmi test lett azzá; ugyanazért a tények, mellyek csak annyiban becsültetnek, mennyiben a társadalomnak használnak, vagy durva szolgálatokban vagy magasztos hevélyben állanak; a vonzalom, szeretet, vallás, müvészet, áldozatok magukban véve mitsem érnek, hanem csak mint a termelés eszközei.

Aztán a termékek felosztása s a termelők nevelése végett papságra van szükség; miértis a tan vallássá változott át, nem csak az ipar és kereskedelem, hanem az érzelem, az eszmék, a

---

[1]) Lásd a Globe-ot: *Exposition de la doctrine Saint-Simonienne.*

[2]) Már Campanellánál is feltalálható a javak közössége, a család, a haza, a nemzetiség eltörlése, a közösen gyakorolt földmüvelés, a hierarchia felülről lefelé, a gazdaságok felosztása a képesség és munka szerint, s végre a pápaság. *De monarchia hispanica.*

fölfödözések fölött is gyakorolván hatalmát. Ide jutva a Saint-Simonismus istenuralommá és eretnek ábrándképpé fajult, a keresztény önmegtagadás helyébe a kéjek szabad élvezetét s a szenvedélyek kielégitését állitván; s midőn Rodriguez által kérdeztetve, vajjon fel fogja-e minden gyermek ismerhetni atyját? Enfantin, a felekezet legfőbb feje, azt felelte volna, hogy a nőnek álland jogában ezt eldönteni, a jobbak elpártoltak ama zászlótól, s a kárhoztatás tiszteletre méltó egyéneket és olly tanokat is ért, mellyek sohasem fognak meghalni. Mert a Saint-Simonismus átalánossá tette a szegény osztály iránt való érdekeltséget, melly észlelhető a regényekben és költeményekben ugy, miként a kamarai viták és kormányi rendszabályokban.

Fourier Károly.

Korábbiak, de jeles tanitványokban kevésbbé szerencsések voltak Owen és Fourier Károly (1772—1837). Ez utóbbi merészen fedte fel a század bajait, a legalsó osztály szenvedéseit, a kéjelgő bünt s a nyomorgó becsületességet, a politika romlottságát, a családi egyenetlenségeket, az összeütközést a rend és a természeti szépség között, s a világ erkölcsi ziláltságát. Ő tehát az öt-féle mozgás elméletét állitotta fel, mellyek: az anyagi, a világ vonzatása, fölfedeztetve Newton által; a szerves, jelképi vonzatás a sajátságokban; az ösztöni, a szenvedélyek és ösztönök vonzatása; a parányi, vonzatása a súlytalan testeknek; a társadalmi, vonzatása az embernek jövő rendeltetése felé. A szenvedélyek csak azért lesznek bünökké, mert a társadalom helyteleniti azokat. Igy ő; anélkül, hogy észre venné, mikép a szenvedélyek magukban véve sem jók sem roszak, hanem erők, mellyek által az emberi szabadság nyilvánul: kiirtani azokat lehetetlen, nem akarni korlátozni bűn; s az összhang nem akkor áll elő, ha átengedjük magunkat azoknak, hanemha egyensúlyba hozzuk a jogot a kötelességgel, két olly eszme, mellyeket megfejteni lehetetlen, de meg nem tagadhatók.

Ő tehát, mint élő erőt, hasznositani akarta a szenvedélyeket, s a feldaraboltság helyett, tőke, munka és tehetség szerint társitani czélozta az embereket, mit a szenvedélyi vonzatás segélyével hitt létesithetőnek. S a munkát gyönyörökkel füszerezte; a szennyes falvak helyett, kényelmes és választékos munkás kaszárnyákat (phalanxteria) tervezett, mellyekben a hasznosság ne legyen feláldozva a fényüzésnek, sem az épitészet a szükségnek; s mellyek a mindennemű munkások csoportjai által lakassanak, kik,

cserében a forgatható munkákért, minden javaikat a tulajdonosoktól kapják. Illy módon megszünik a tulajdon s a földmivelési munka feldaraboltsága; mindenki hajlama szerint választja meg foglalkozását, s felhagy azzal, ha elmegy a kedve tőle; közösen dolgozván, versenyezni fognak: ismervén kölcsönös fontosságukat, a tőkepénzesek megbecsülik a munkásokat, s ezek viszont amazokat: senki sem fog érezni szükséget, nem lesz korlátozva a vágy, nem megalázva az önszeretet; saját illetékét mindenki a tőke, a munka, a tehetség arányában fogja kikapni. Majd ha a fáradságosabb és aljasabb munka jobban leend jutalmazva, s utat nyitand a nagyobb gazdagságra, mennyi neheztelés fog eltünni a világból! Aztán az összes csoportok közre fognak müködni, hogy vagyont, tiszteletet, elismerést biztositsanak a nagy embereknek, kik az egész emberiségéi. Hadseregek fognak alakulni, nem öldöklő katonákból, hanem iparosok és tudósokból, kik mindenüvé segélyt viendenek, hol szükség lesz arra.

A részletek, mellyekbe bocsátkozott, hogy biztositsa csoportjainak a gyönyöröket, könnyen hozzáférhetők voltak a gúnynak; botrányosnak látszott ama házi egyesület, a férfi- és nő-kedvenczek, a nemzők és szülők, a vőlegények és menyasszonyok különféle fokozataival: mindazáltal méltán panaszkodott Fourier, hogy tanából egyes mellék-dolgok kapattak ki s tüzettek a gúny czéltáblájaul, a helyett, hogy a fődolgot vették volna figyelembe, melly nem egyéb, mint az ipar szervezésének mestersége; mi, ha létesülhet, az erkölcsök javulását, a szegény, gazdag és középosztályok egyetértését, a pártvillongások, forradalmak s a kincstári szegénység megszünését, s az átalános egységet eredményezendi. Considerant Victor (sz. 1805), kit profán módon e tan sz. Páljának neveznek, az emberiség egy történetét irta meg, melly a paradicsomi állapottal (edenismus) kezdődik, midőn még nem voltak egyedi birtokok, nem előitéleti vagy illem-megszoritások a szerelemben, nem összeütközés az érdekek között. E boldogságban nem maradhatott meg örökké az emberi nem, s érezhető kezdett lenni a szükség: most lábrakap az önzés, széthull a társadalom, csupán a család éli tul a vonzalmak hajótörését, s egyedüli alapja lesz a társadalomnak. Vad állapot, mellyet a patriarchalis élet, aztán a barbárság, végre a polgárosultság váltanak fel; szenvedés korszakai ezek, mellyek szükségesek, hogy az ember megszülje a tudományokat és müvészeteket. Megszületvén ezek, a védkezesség (garantismus) korszakának kell előál-

lania, melly az egyszerü természet szabadságát összeegyeztesse a végsőig vitt polgárosultság finomságaival.

Owen.

Owen (1771—1858), ki az emberi nem bajainak okát a vallásokban keresi, s azért kivétel nélkül mind gyalázza, megtagadja a hit és törvények tekintélyét, s észszerü kormányt, összemüködő községet akar, sürgetvén a munkások állapotának javitását, nem gazdászati reformokkal, hanem jó közigazgatási és erkölcs-szabályokkal; törültessék el a tulajdon, melly oka a szükölködésnek; reformáltassék az egyház és oktatás; szüntessenek meg a házasság, a család, a birtokok; ne legyenek jogok vagy kötelességek, ne hitvallás; a végzettől függ a jó és rosz; egyedüli kötelék a jóakarat. Szóval, megszüntette a személyes érdek rugóját, de nem helyettesitette azt a vallásival.

New-Lanarki nagy gyárát minta-gyarmattá alakitotta át (1816); nem kimélte a költséget, gondoskodott a nevelésről, a legelmésebb eszközökkel küzdött a romlott hajlamok ellen; iskolákat nyitott a gyermekek részére, segélyezte a betegeket, szüneteket engedett a munka után, minden családot részeltetett igen okosan vitt gazdalkodásának jótéteményeiben, vidámsághoz s a jóléttel együttjáró fesztelenséghez igyekezett szoktatni a kedélyeket. És szép sikert aratott: de nem vette észre, hogy a jó eredmények ellene bizonyitottak, mert (nem emlitve az ő ritka türelmét, s amaz evangeliumi erényeket, mellyeket gyakorolt, mialatt irataiban becsmérelte azokat) ő önzetlen gyárfőnök volt, ki fizetett embereket tartott szolgálatában; mi nem képez társadalmat. New-Harmony, mellyet ő Amerikában alapitott (1825), jól indult, de csakhamar az összes társadalmi vétkek jelentkeztek; s a szorgalmasak a henyék áldozatai lettek, s az értelmesek a tudatlanok javára zsákmányoltattak ki. Az aacheni congressuson előadta gazdászati nézeteit; jelezte a tultermelés veszélyeit; a gépek, mondá ő, most már képesek az egész világot ellátni; a versenyt az érdek-egységnek kell hellyettesitenie. De ama congressus figyelmét más egyéb, nem emberiségi ügyek vették igénybe.

Szóval, egy vagy más módon mindenki foglalkozik a szegénység nagy kérdésével, kutatván, miként lehetne a gyáriparnak gépek segélyével való előhaladását összeegyeztetni a nép kevésbbé terhes létfentartásával; miként növelni a személyes értéket bármelly állásban; miként kezdeni a javitást a gyermekségtől fogva. Mig az elméleti nemzetgazdászok alapul a féktelen versenyt tet-

ték, a socialisták az általános társulást hirdetik; de Babeuftől kezdve, mindnyájan a kényuralomhoz jutnak, egy csalhatatlan mindenható hatalmat teremtvén, mellyet kormánynak neveznek, s arra róják a felelősséget, melly alól fölmentik az egyedet. A socialisták tiszteletre méltók ugyan, amennyiben folytonosan a nagyobb szám anyagi előnyét keresik, de feledik, hogy az ember egyéb valami, mint anyag, s hogy az élvezhető jók csak eszközül nem pedig czélul tekintendők [1]).

Communisták.

E tanok feltüzelték a communistákat s növelték számukat. A tulajdon kiváltság, egyedáruság, de mellyet tisztelni kell, mert szükséges; ez vala a nemzetgazdászok (oeconomisták) szabálya. A socialisták elismerik, hogy szükséges kiváltság, de kárpótlást követelnek azért a semmivel sem birók részére, millyen a munkához való jog. A communisták, sokkal tovább menve, kivánják, hogy ha a tulajdon kiváltság, töröltessék el, egyenlitessenek ki a javak és élvezetek; a kárpótlások ne a képesség, hanem a szükségek szerint mérlegeltessenek. Francziaországban már mindjárt az 1830-iki forradalom után erőteljesen voltak szervezve. Némelyek lázadás utján akarták diadalra juttatni elvöket; mások elveik lassu de folytonos terjeszkedésébe hittek; némellyek az istentagadást hirdették; mások a savojai vicarius határozatlan deismusát; ismét mások az evangeliumot, saját izlésük szerinti kereszténységgé öntve azt át. A vallási egyenetlenség főindoka volt megoszlásuknak, minélfogva erőik szétforgácsoltattak, s szerencsére hatálytalanok maradtak; s mindenféle democratikus töredékeket befogadván keblökbe, igen igen eltértek véleményeik az iránt, miként kelljen társadalmilag alkalmazniok a közösség dogmáját, mellyet ők a részleges tulajdon dogmája helyébe állitottak. Lamennais, ki apostolból népvéddé lévén, Krisztust népvezér gyanánt tüntette fel, elérhetlen ékesszólással festi a köznép, e modern

---

1) A sok czáfolat közül, mellyek főleg 1848 után tétettek közzé, legajánlatosabbnak tetszik nekem Bastiat *Harmonie economiques* czimü munkája, mellyben bebizonyitja, hogy a társadalomban minden a többség javára van irányozva, csak a védnökségek ne akadályozzák a szabadságot. Örömünkre szolgál látni, miként osztják a jobbak nézeteinket, mellyeket mi már jóval korábban, s előbb nyilvánitottunk, mintsem a keserü tapasztalás megelőzte volna a gyógyszerek ismeretét, mindig a szabadság szigoru tiszteletét hangsulyozván; a szabadságot a rendben,

rabszolgák nyomorát, kiknek sorsa roszabb a középkoriakénál; s ugy állitja őket elénk, mint számtalan áldozatait a csekély számú élvező és uralkodó hóhéroknak, kiknek boldogsága abban látszik állani, hogy minden mást gyötörnek.

Hogyan orvosoltassanak e bajok? Ő fenhangon mondja ki a szót, mellyet mások elfojtva mormognak: „Ébredj nép; rabszolgák keljetek fel; tépjétek szét lánczaitokat; ne türjétek, hogy továbbra is lealacsonyitsák bennetek az emberi nevet. Azt akarjátok, hogy egykoron megkékülve a bilincsek alatt, mellyeket ti hagytatok rájok örökül, igy szóljanak gyermekeitek: Atyáink aljasabbak voltak a római rabszolgáknál, mert egy Spartacus sem találkozott közöttök?“ Ő tehát föltétlen egyenlőségre és saját fönségének (suoverainitas) egyenes gyakorlatára szólitja fel a népet; ösztönzi, hogy alapitsa meg ama szabad társadalmat: mellyben „a hatalom, mint a nemzeti akarat egyszerü végrehajtója, engedelmeskedjék, ne parancsoljon; ugy hogy a világ ezután egyetlen várost képezvén, melly Krisztusban fogja üdvözölni legfőbb és utólsó törvényhozóját.“ Midazáltal ő küzd a communisták ellen, a tulajdont a szabadság szükséges föltételének hiszi, s legfőbb feladatnak ama módok meghatározását tartja, mellyek segélyével birtokra lehet szert tenni. Mert a szabadság csak egyedi lehet; s mig a socialismus minden tulajdont az állam kezeiben központosit, a communismus tulságosan kiterjeszti azt.

Ámde a communismus már sok helyütt összeesküvéseket szött, fegyveres pártokban nyilatkozott; nevében kegyetlen lázadást inditott Lengyelország [1]), mire a királyok dühösen számüze-

[1]) A lengyel köztársaság nemzeti kormányának 1846. febr. 22-ről kelt, s Gorzkowski, Tyssowski, Grzegorzewski és Ragawski által aláirt kiáltványa igy szól: „ . . . . Mi, lengyelek, husz millión vagyunk: keljünk fel mint egy ember, és semmiféle erő nem lesz képes megtörni bennünket; szabadok leendünk, mint a világ bármelly más népe; harczolva társadalmi létre teszünk szert, mellyben érdeme és képessége szerint mindenki élvezheti a földi javakat; mellyben semmi néven nevezendő kiváltságnak nem leend helye; mellyben minden lengyel nyugalom és biztonságnak fog örvendeni saját maga, nője és gyermekei részéről; mellyben az, kinek természeti és értelmi képességei születésétől elhanyagoltattak, megaláztatás nélkül részesülend az egész társadalom segélyében; mellyben a földek, mellyek most föltételesen müveltetnek a parasztok által, föltétlen tulajdonukká válandnak; mellyben az adók, szolgálatok s minden más illy nemü terhek eltöröltetnek; mellyben végre a hazáért fegyver alatt hozott áldozatok nemzeti javak adományozásával fognak jutalmaztatni.“ — Egészen másféle eredmények voltak aztán észlelhetők 1848-ban.

tésekkel, öldöklésekkel, akasztófával feleltek; annak nevében alakitotta át Schweiz a kölcsönös jótékonyság ama társulatait, melylyek mintaképpé tették őt, s veszteite el ama békét, s koczáztatta ama szabadságot, melly olly kedvessé tette amaz országot a köztársaságokért rajongók előtt; a nem-birtokosok küzdelme a birtokosok ellen megváltoztatta a háboruk természetét; s többé nem e vagy ama kormányformáról, hanem arról van szó, hogy semmiféle kormány ne legyen; eléje akarják tenni a piaczot a kabinetnek, a hevességet a megfontolásnak, egy fegyveres csoport akaratát a mérséklők tapasztaltságának: mi visszatérités lenne a nyers erőhöz, a lealacsonyitó szolgasághoz.

A lázitó szónoklatokkal, a heves támadásokkal ellentétet képeznek a bérenczek megvásárolt ellenvetései, kik folytonosan a népek boldogságának dicsénekeit zengik; s a mostani jólét magasztalásai, mellyeket a szerencse egyn émelly kedvenczei hangoztatnak. Mások, kik kevésbbé aljasak mint emezek s higgadtabbak amazoknál, azt hiszik, hogy az egyedi értelmiségek olly nagy mérvü növekedése szükségképen a politikai jogok méltányosabb felosztását fogja maga után vonni, s a nép belépend ama középosztályba, melly most elmondhatja magáról: „Az állam én vagyok"; szerintök a fontosság többé nem keresendő a köztársaságban, vagy az egyeduralomban, vagy a képviseleti kormányban; hanem az erkölcsi rendet illetőleg, a nép vallásos és társadalmi nevelésében; politikai szempontból pedig az ipar ujjá szervezésében s a munkások állapotának javitásában; továbbá megszütetésében amaz embertelen elvontságnak, melly a munkásokat ugy tekinti mint érzéktelen mennyiségeket, mellyeket az okoskodó ész kénye szerint mozgat; végre a családi kötelékek megszilárditásában. Hogy ezt elérjék, nem a nép szenvedélyét akarják felizgatni, hanem azt kivánják éreztetni, mikép a társadalom a kölcsönös szolgálatok örök cseréjén alapszik; azon kell lenni, mondják ők, hogy mindenkinek helyzete saját viseletétől függjön, s értelmiségéhez, erkölcsiségéhez és erőihez legyen arányitva. Ez a fő dolog, a többi magától megjő.

A földi boldogság álom, s az élet mindig teljes lesz szükségekkel és betegségekkel; sem az ipar csodái, sem a tudomány titkai nem mentik azt fel a betegségek és fájdalmak alól: magának az észnek is megvannak saját határai, mellyeket soha át nem lépend; az akaratnak megvannak hajlamai, mellyeket soha nem fog uralma alá hajthatni. A boldogság tehát mindig csak viszony-

lagos kifejezés]; s a társadalom mindinkább közeledik[ahhoz. Ezt bizonyitják a folytonosan emelkedő fokozatok, a mindenki előtt nyitva álló útak, a nép mindinkább növekedő munkássága. Igaz, hogy most az általános jelszó: K i k i m a g á n a k, holott áldozatra, philanthropiára, mondjuk ki nyiltan, keresztény szeretetre van szükség; de nem hirdettetett-e e szó, Palaestina egy hegyéről, már tizennyolcz századdal ezelőtt?

ZÁRSZÓ.

Az ujitók igen sokszor eltalálják az igazat, csak az a hibájok, hogy megelőzik azt; s a mellyek egy században utópiák gyanánt kinevettetnek, a következőben köznapi igazságokká válhatnak.

A felhozottak közől mellyik részesülend illy sorsban?

E kérdésre mi nem felelhetünk; mert, habár a történet megtanitott tekintettel a jövőre rendezni be a jelent, de lehetetlennek mutatta előre látni az eseményeket, s meghatározni az időket. Isten országa, melly után napról napra a hivők mindinkább növekedő száma eseng, bizonyára eljövend, de hogy mikor, azt „csak az Atya tudja“ ki türelmes, mert örökkévaló. De ha minden értéket nélkülöznének is, az ember köteles tanulmányozni ama véleményeket a hangulatokért, mellyeket tanusitanak, a szükségekért, mellyeket vádolva feltárnak, ama reményért, melly korunknak becsületére szolgál s egyszersmind kinját képezi; s a közben kötelessége előkészíteni az utakat, „éberkedve, imádkozva, erősen állva a hitben, férfiasan müködve, s mindent szeretettel cselekedve.“ Alázatosan örvendjenek az erősek, ha látják, hogy Isten által czéljai eszközévé választattak; az elnyomottak higyék, hogy az ujjászületés csak a kiengesztelés utján történhetik meg, de hogy a negyednaposra is el lehet mondani: „Tudom, hogy te mindent megtehetsz, mit akarsz.“

Illy bizalommal fogtunk mi munkánkhoz, e bizalom tartott fen nehéz utunkban; boldogoknak és böven megjutalmazottaknak éreznők magunkat, ha becsepegtethettük volna azt olvasóink szivébe! De minden következtetést levonni előzményeinkből hasztalan lenne azokra nézve, kik nem olvasták, reméljük, fölösleges azoknak, kik olvasták munkánkat.

A gondolat higgadtsága, mellynek az erős felhevülések után szükségét érezzük, lehetséges-e, midőn harmincz év szélcsende több rázkodást okozott, mint a mult század sokféle viharai? Az eredmény okulás és tapasztalat lett; s az ember miután az egész multat átkarolta s szenvedett a jelenben, megállapodik a jövő küszöbén, és széttekint. Mögötte romokat, körülte zavart, előtte homályt lát. Kikérdezte ama névtelen romokat; s milly tanuságot vont el belölök? mit beszéltek neki a csekély számú nevek, mellyek azok fölött lebegnek? Közepette az egyidejü zürzavarnak, a politikai változások fontossága nagy akadályúl szolgált neki annak észrevételében, hogy sokkal nagyobbak voltak a nemzetgazdászati és társadalmi változások; mi több, hogy a társadalom egészen átalakult!

A központositási mozgalomban a nagy hatalmak nyertek, a kisebbek vesztettek vagy végkép elenyésztek. Spanyolország nem birja többé Amerikát, sem Portugalia Brasiliát; a holland koronának kitépettek legdrágább gyöngyei; Németország számtalan hübéri, egyházi, helyhatósági fensőségei (souverain) negyvennél kevesebbre szállottak alá; Lengyelország választókirálysága, Velencze, Ragusa, Lucca, Genua, Malta köztársaságai eltüntek; Anglia meghódoltatta India fejedelmecskéinek tömegét; habár Belgium különvált Hollandtól, csak a diplomacziának köszönhető, hogy egy más nagy nemzetbe nem olvadt; déli Amerika sok államra szakadt, de erjfolyamatban van, melly fölött itéletet hozni korai lenne. Austria, kárpótlásul Németalföldért, melly elszigetelt birtok neki csak költségeket okozott és zsibbasztotta erejét, a szárazföldi területtel s az Adriai-tenger szigeteivel együtt Velenczét, Istriát, Dalmacziát, Ragusát és Galiczíát nyerte; Valtellina által az Alpesek mindkét oldalán összekötötte uradalmait; a szép Salzburggal birodalmába keblezte Tirolt, hol megszüntette a trienti és bressanonei egyházi herczegségeket; a passaui püspökséggel védállomást nyert az Inn és Duna összefolyásánál; Piacenza, Ferrara és Comacchio erődeivel biztositotta a Pó folyam átjárását. Poroszország jobban kikerekitette alakját, magához csatolván Posen herczegséget, a svéd Pomerániát, a rajnai nagyherczegséget, Szászország, Westphalia, Frankonia nagy részét. E fegyverrel alapitott ország sokkal többet szerzett a békében mint II. Frigyes összes háboruiban; elemeiben különnemü, helyzetében mesterkélt lévén, fölismerte rendeltetését, s ama bátorsággal követte azt, melly magukat a hibákat is diadal okaivá változtatja

át: utólsó érkezvén Németországba, az emlékek és remények központjává teszi magát; képviseleti intézményeket léptet életbe, habár még kímélve a kiváltságokat; Németország érdekeit a vámszövetség, a hitvallásokat a kölni dóm, az emelkedettebb értelmiségeket egyetemei körül csoportositja, szabad vitatkozást engedvén, mellyet azonban kellő korlátok között kiván tartatni.

Francziaország elvesztette San-Domingót, az Antillák nagyobb részét, Canadát Louisianával együtt, s minden állomását a mexikói és Szent-Lőrincz öblöknél; Afrikában Madagaskart és Ile de Françet; mindazt, mit Indiában a Comorin foktól Surateig s Gangesig birt; Európában Minorca szigetet, s négy várat, melyekkel XIV. Lajos erősitette meg határait: a gyenge egyházi fejedelemségek helyett, mellyek határai és a Rajna között feküdtek, most Poroszországgal s a Német-szövetség más tagjaival szomszédos, s az Alpesek felé jobban megerősitett korlátba ütközik. De kárpótlásul egyik lábát északi Afrikában, másikat a Marquesas szigeteken vetette meg, s most a Sandwich szigetekre vetette szemét, mellyek, épen közép helyet foglalván Amerika és China között, s kikerülhetetlenül utjába esvén az Indiába és halászatra törekvő európai hajóknak, nagy jövőt igérnek. Aztán erkölcsi fontossága azon mérvben emelkedett, a mellyben politikai befolyása csökkenni látszott; s vérének árán kiküzdvén a szabadságot, Európával szemben minden kisérletek nagy mühelyéül szolgál. Ha egyéb nem, nagy forradalmának megvolt az a haszna, hogy mint egységes nemzet került ki abból, melly tömörebb mint bármelly más európai nemzet, s megtisztult ama nagy hóditási igaztalanságoktól, mellyek a többiek fejlődését akadályozzák, s igazszolgáltatásukat roszabbá teszik. Fontossága nem egy ministerium, nem is egy uralkodóház változtatásában, nem egy jobb alpesi vagy rajnai határ szerzésében, nem az Oroszország vagy Angliával való szövetségben áll, hanem áll a nemes érzelmek ama föllengésében, melly gyakran szüli azokat; áll ama gyönyör-szenvedélyben, ama szinpadias hiuságban, melly azt a képzelem képviselőjévé, minden más nemzetre nézve a gyülölet, a rokonszenvek, az utánzás czélpontjává teszi. Irodalma egész Európáé; nyelve általános közlekedési segédeszköz; az erkölcsi, politikai, jogi rendszereket szivesebben tanulmányozzák e nemzet nyomán, mert világosabban formulázza, észszerübben vezeti le, s közvetlenebbül alkalmazza azokat; szószékei mindazon népekéi lát-

szanak lenni, mellyek nem birnak ollyanokkal *)'; s mindinkább igazzá válik Jefferson mondása, melly szerint minden embernek két hazája van, t. i. a sajátja, és Francziaország. E nemzet még mindig inkább érzelmek mint számitások által hagyja magát vezettetni; s minthogy a kezdeményezés mindig a sziv embereié szokott lenni, Francziaország több izben szentelte magát a szabadság ügyének; mindenüvé elküldötte küzdeni fiait, hol a szabadság sugára felvillant; most, habár a létkérdést még nem oldotta meg, arany és vérpatakokkal szerzi vissza Európának a Közép-tenger biztonságát; s észrevévén, mennyire tévedett, midön el nem szánta magát határozottan megtartani azt, Afrika ama partján, mellyet az Atlas hegység választ el a sivatagtól, ujból termékenyiti szent Cyprián, szent Lajos, Sebestény király vérét.

Francziaországnak ellentéte Oroszország. Ez Svédországtól megszerezte a rég ohajtott Finnlándot, Abot, Wiburgot, Esthlandot, Lieflandot, Rigat, Revelt, és Lappland egy részét; Németországtól Kurlandot és Samogicziát; a lengyelektől Lithvaniát, Volhyniát, Galiczia egy részét, s a tulajdonképi Lengyelországot; az Ottoman birodalomtól Kis-Tatárország némelly részeit, Krimiát, Bessarabiát, a Fekete-tenger partvidékét, a Duna torkolatát; Perzsiától Georgiát, Circassiát, Schirvant; a természettől az északi végrészeket, mellyek Ázsiát Amerikával kötik össze, s a szomszéd szigeteket: roppant folyam, melly feltartóztathatlanul töri át a rohama elé kerülő gátakat. Nagyszerü hivatása: polgárositani nyugat és közép Ázsiát, s elősegiteni Európa összeköttetését Chinával. Végzetében fekszik meghóditani Konstantinápolyt, mitől eddig is csak diplomacziai ellenzések, vagy saját mérséklete tartották vissza.

Oroszország kezében tartja a szláv népességek szivét, mellyek alig várják, hogy saját létre tegyenek szert, mi után olly régóta epednek. Milly jövő nyilik tehát előtte! De Lengyelország miatt nagyon bebonyolitotta magát Európa ügyeibe, s ijesztőjévé válik a haladásnak, holott dicsénekre tehetné magát érdemesnek a gyarmatok, falvak, városok ezreiért, mellyekkel a taurusi isthmust és Siberia jégvidékeit népesiti. Hibája az, mi talán hatalmát képezi, hogy nélkülözi a politikai szabadságokat.

Anglia semmit sem vesztett, és végtelen sokat nyert. Vannak gyarmatai, mellyek franczia, német, spanyol nyelvet beszél-

*) *Látni való, mikép a mondottak az 1848 előtti időkre vonatkoznak.*
A kiadók.

nek; mig semmiféle más hatalomnak nincsen birtokában ollyan, melly angolul beszélne. Európában megszerezte Helgolandot, Maltát, Gibraltárt, a jóni szigeteket; Amerikában Canadát, Acadiát, a Lucajokat, a Bermudákat, igen so kat az Antillák közöl, Gujana egy részét, a Malouinákat és más szigete ket, ugy hogy Falklandról és Trinidadról uralkodik a Caraibi-tenger fölött: Afrikában Bathurstot, Sierra-Leonet, igen sok tele pitvényt Guinea partvidékén, Ile de France, Loss, Rodriguez, Socotra, Ascension, S. Helena s a Seychellen szigeteket, mindenekfölött pedig a fontos Jóreményfokot; alkudozásban van Fernando Po és Annobon megszerzése végett, melly szigetek kulcsát képezik a Niger folyamnak; Ázsiában megsemmisitette Francziaország befolyását; birtokába vette Ceylont, egy százhuszonöt millio lakost számitó birodalmat, melly naponként emelkedik; továbbá a singapuri szigeteket, Malacca és Sumatra egy részét; Adenből, melly igen alkalmas állomás Bombay és Suez között, s egykor Arábia legfontosabb vásárhelye volt, Yemenbe és Hadramautba fogja szállithatni Európa és India termékeit: az Oceanon birja Australia nagy részét, Tasmaniát, a Norfolk szigeteket, Uj-Kaledoniát, Uj-Zeelandot, Tahitit, a Sandwich szigeteket. És Anglia folytonosan hódit, nem nagyravágyásból, mert e hiba soha sem sajátjuk az ellensulyozott kormányoknak, hanem a benső biztonság végett: ugy hogy minden piacz helyett, melly előtte Európában elzáratik, Angliának az Indus vagy a Sárga folyó mellett kell kárpótlást keresnie.

Övéi teljesen átkutatták a Földközi-tengert, az Indus, Ganges, Bramaputra, Godavery, Kistnah, Kavery folyókat; át a Perzsa és Arab-öböl minden pontját, minden partját, s az egész tengerrészt, melly a Fok és China között terül el; gőzhajózást terveznek az Amazonok folyóján, s utat szándékoznak vezetni az Andeseken keresztül; nagy hajókat küldenek ki, hogy bejárják Chili partjait, s egy golettát bocsátottak a Titicaca tóra; a Pamban csatorna segélyével kikerülendik Ceylon hosszas körülhajózását, egy másikat a Ganges és Indus között fognak nyitni, másokat a suezi és panamai földszorosokon keresztül terveznek; a tengeri rablóktól megtisztitották Concan partjait, s illy módon biztositották a gőzhajókat, mellyek Bombayból jönek s a Lakedive szigeteknél azon hajókkal találkoznak, mellyek Orissa, Coromandel, Ceylon és Malabar partvidékeit járják.

Egyetlen ország, hol mindenki szabad és mindenki engedelmeskedik, s a conservativ aristokraczia meghajol a reformok

előtt, mihelyt szükségeseknek ismeri fel azokat; hol egymást érik a bámulatos találmányok; hol gőzgépek tiz millió ember erőt helyettesitenek; hol a főváros több lakost számit mint Görög, Hannover, Würtemberg, Szász, Norvég országok; hol hidakat, sőt vasutakat épitenek tenger-karok fölött, alagutakat ásnak nagy folyók alatt, hajózható csatornákat vezetnek hegycsucsokon keresztül, hajódákat (basin) készitenek, mellyek nagyságra egy kikötővel vetélkednek, mindezen munkálatokra száz meg száz milliókat költvén, s harminczat egy egyetlen hidra (Waterloo bridge), ötvenet néhány gátra, kilenczezer milliót vasutakra, s talán ugyanannyit más, egészen vasból készült épületekre. Mintha nem nyujtana elégséges tért ennyi tevékenységnek és gazdagságnak egy birodalom, melly a földfelületnek majdnem nyolczad részét foglalja el, s az emberi nem egy ötöde fölött uralg, az idegenek között is alkalmat keres annak gyakorlására és üzérkedik. Törjön ki forradalom a világ bármelly részében, Anglia pénzt kölcsönöz a felkelőknek, nem törődve vele, ha elveszti is, mert bőven kárpótolja magát az előnyökkel, mellyeket kereskedelmének biztosit. Angol társulatok készitik egész Európa vasutait és csatornáit, s hasznositják az amerikai bányákat; négyszáz milliót helyezett el Dél-Amerikában kölcsönkép és üzletekbe, harminczat adott Görögországnak, háromszázötvenet Austriának; börzéje egy tenger, mellynek az összes európaiak csak patakocskáiul tünnek fel; s e roppant tőkehalmaz termelő tényezőkké alakul át. Van-e hely, hol nem találkozunk vele? fordul-e elő esemény, vagy van-e helyzet, mellyből hasznot nem huzna? Husz millió font sterlinggel elnyomja a néger-kereskedést; ugyanannyit költ hitküldérekre vagy tudományos kiküldetésekre; mondhatlan költséggel és türelemmel a legkopárabb sziklákat is gyarmatositja, azon reményben, hogy egy kor piaczul szolgálandnak iparának; a korallok alig képeznek egy szigetecskét, ő mindjárt kitüzi azon lobogóját s egy családot helyez oda: börtöneinek salakját lakatlan partokra szállitja át, mellyekből csakhamar virágzó gyarmatok válnak: sok község, a helyett hogy alamizsnát adna, a Maldivákra s az Ocean más boldog szigeteire szállittatja szegényeit, fentartván maguknak az örökös-bérlet-jogokat; s az illy szigetek gazdagok és népesekké lesznek; sok milliót jövedelmez csupán dél Australia müveletlen területeinek elárusitása is. Sőt a többi népek gyarmatai is ugy tekinthetők

mintha Nagy-Britanniáéi volnának, mert a legelső háboru kitörésével, csak akaratjától függ elfoglalni azokat.

Egyedüli vetélytársait a kereskedelemben, Oroszországot és Észak-Amerikát, háttérbe szoritja gyártmányainak jutányosabb árával és jobb minőségével, roppant tőkéivel, előnyösebb tengeri állomásaival, a legtávolabb vidékeken is rendelkezésére álló nagyszerü kereskedő-házak és bankok hitelével, gondosságával, melylyet kereskedelmi lobogójának védelmében mindenütt kifejt, ügynökeivel, kik a leggyorsabban értesitik a szükségesek felől, s ügyességével, mellynél fogva az idegenek izléséhez és szeszélyéhez tudja alkalmazni termékeit. A többi nemzetek azzal serkentik saját gyárosaikat, hogy féltékenyen kizárják az angol árukat; Anglia ellenben minden fentartás nélkül bebocsátja az idegen gyártmányokat; legyőzvén Chinát, négy kikötőt nyittat meg vele nem csupán saját hanem az összes nemzetek részére.

De olly szilárd-e alapjában, a milly fényes külsejében?

Épen nem, belsejét a legsulyosabb bajok szaggatják; e nemzet, melly terjesztője a szabadságnak, kiváltságokból él; mig egy részt felszabaditja a kereskedelmet, győz anélkül, hogy hóditana, megfészkeli magát egy országban anélkül, hogy eltörülné annak alkotmányát, más részt még mindig erős kötelékek füzik őt a közép-korhoz, holott ennek gyógyszerei már elvesztették hatályukat; mindent elkövet a négerek felszabaditása végett, s egy egész népet (páratlan látvány a világon) koldusbotra kárhoztat; kevés kezekben egyesitvén a földbirtokokat, néhány aristokratától teszi függővé az alattvalók millióinak sorsát; vallása türelmetlen, habár hite lanyha; az anyagilag nagyban kiterjedt ipar czélul a termékek gyarapitását tüzi, minek pedig csak eszköznek kellene lennie; s határtalanul szaporitván a gépeket, nem törődik vele, ha az emberek ezrei hullanak is el éhen; s végre hogy táplálja szegényeit, törvény utján rója alattvalóira ama jótékonyságot, mellyet Krisztus mint erényt hirdetett.

A szegénység e rákfekélye arra kényszeriti, hogy bámulatos tevékenységet fejtsen ki, hogy szaporitsa piaczait gyorsasággal, mások megelőzésével, a hitküldérségek és fölfedezések terjesztésével. Minélfogva, ha Anglia nem tekintetik is többé, miként a mult században, a szabadság és alkotmányok előképe gyanánt, mindazáltal nem kis dicsőségére szolgál neki az, hogy saját jóléte érdekében sürgölnie kell az uj népek polgárositását s a polgárosultak felszabaditását. És minden esetre méltóvá tette őt a

bámulatra a négy törvényhozási győzelem, mellyeket legközelebb aratott: a katholikusok felszabaditása (1829), a parlamenti reform (1830), a rabszolgaság eltörlése (1833) [1]), a szabad gabona-kereskedés (1846). Megzavartatik a pénzügyi egyensuly? belső szabadságokkal segit rajta, mellyeknél fogva most már olcsó kezd lenni a kormánykezelés; s a helyett, hogy gabnatermelésre erőltetné a földeket, mellyek alkalmasabbak más gyümölcsök előállitására, kivülről szerzi azt be a növekedő népesség arányában.

Azonközben, ugy látszik, a vallási jóvátevés láza lepte meg a szigetet; s a katholikusok felszabaditása után más cselekvési modort tanultak ott el, a politikai izgatást, mellyhez minden párt folyamodott. Ami mesterkélt, nem tarthat örökké, s szükségképen kell, hogy előbb utóbb a valódi szabadság fakadjon a szigeten, s megszünvén az aristokraczia és az állam-vallás, átalakittassék a góth épület, melly ha eddig is annyi tannak és példának volt szülője, mennyivel inkább lesz az majd, ha megszünnek az egyenlőtlenségek, mellyek egy kiváltságolt kisebbségnek szolgálnak előnyére!

Mert az elnyomáson alapuló nagyságoknak, hizelegjenek bár a növekedés jelen látszatával s elfojtásával ama szerencsétlen kisérleteknek, mellyek mindig megelőzik a jog szent diadalát, elvégre is enyészet a rendeltetésök, s állandóságra csupán ama haladás számithat, melly az elvek nagylelküségén, az emberi természet méltóságán, s a nemzetiségeken alapul, mellyeket Isten kötött össze s a zsarnokság nem képes szétbontani.

Ez előnyök felé, ugy látszik, utban van Németország, mellynek mozgalmai mindig azonosak voltak Európáéival. Az állam és egyház közötti egység, melly legalább látszólag a római szent birodalomban testet nyert, megőrizte, ami közöset talált Európa népeiben, Istent, hitet, törvényt, egyházjogot, latin nyelvet; s a hatás e kölcsönössége Észak és Dél között, melly mindkettőnek üdvére szolgált, tevékeny és erőteljes életet idézett elő. Miután amaz egység felbomlott, Észak, nélkülözvén a mérséklő köteléket, más befolyások alá jutott, mellyek vesztét okozták; Dél pedig, megfosztatván amaz erőteljes sugallástól, elgyengülésbe esett; maguk

[1]) Az amerikai angol gyarmatokban a rabszolgaság négy utolsó évében Európa évi közép jövedelme 65,361,212 lira volt; a korlátolt szabadság négy éve alatt 79,162,200: 1838 és 39-ben, teljes szabadság mellett, 92,150,487-re emelkedett.

a pápák is egy szük és lassukás rendszert fogadtak el. Akkoriban Németország végfelbomlás küszöbén állott; elfeledte ősi alkotmányát, el amaz idők nagyságát, midőn a keresztény müveltség élén járt; egy család névleges fensőbbsége alatt, apró fejedelmek között volt szétdarabolva; idegenekkel szövetkezve, minden hazafias érzületet s az egységes érdek fogalmát is nélkülözve, tengéletet vitt Európa közepén, melly a német névvel a lasssúság és durvaság eszméit társitotta. Sanyaru viszontagságok uj életet öntöttek beléje, s megifjodva a haza névben, lerázta magáról a régi rongyokat, mellyek akadályául szolgáltak, de megőrizte a mult szabadelműségének hagyományait, mellyek mindig legjobb alapját képezik a jövőnek; s még ott is, hol az atyai önkényt határozott törvényekkel nem helyettesitette, ezek követelésében ama higgadtságot tanusitja, melly tud várni, s melly legnagyobb bizonysága az erőnek, mert gazdálkodik azzal.

Az Elbén tul szintén uj életre kelnek a nemzetiségek, hogy ismét nyelv, törzs, vallás szerint csoportosuljanak; és Scandinavia még mindig a calmari unio felől ábrándozott, melly gátul szolgálhatna Oroszország félelmes terjeszkedésének. S mindenfelé észlelhető a német egység s a többiek között elszórt szláv törzs felszabaditására irányuló nyilt vagy fátolyozott törekvés; Csehország anyagi haladásaira támaszkodva magas röptü reményeket táplál; Magyarország nagylelkü reformokra nyujt kilátást, ha mégis a hibás szervezet nem akadályozza ott a nép hatalmának, jogainak, fenségének (sublimitá) felismerését, s ha a jobb után való türelmetlen vágy koczkára nem teszi az elérhető jót; s Kelet határaira helyeztetve, kezet fog a feltámadt Görögországgal. Ennek sorsa bizonyitékul szolgál a szenvedőknek arra, hogy a nemzeti ügyek nem semmisülnek meg; sőt inkább a tapasztalás az egyedi rohamok helyébe az egyesitett erőket, a közös vezetést állitja, melly kimértebb, mert kitartóbb s mert jobban meg van határozva czélja. Ekkor nincs többé ugrás, hanem rendes haladás; nincsenek forradalmak, hanem kifejlések; nincs erő-bálványozás, hanem jog-tisztelet; s a kevélység, az egyediség, a lázadás ösztönei a gondolat, az akarat, a szabadság isteni tehetségeinek engednek helyet.

Mind e tényeken egy átalános emelkedik felül, az európai törzs tulsulya, melly mostanában nem vonatik többé kétségbe. Európaiaktól hemzsegnek szigetei és szárazföldei az ötödik világrésznek, e mult nélküli földnek, mellynek jövőjét senki meg nem

jósolhatja. Ázsiában, csak ugy uralg e törzs Bengalában mint Siberiában; halászsza a Behring szoros fókáit s India gyöngyeit; megnyitja a Dardanellákat és Pekinget. Afrikában az összes folyók torkolatait birtokában tartja, alkalomra várva, hogy egész forrásukig felhatoljon; megsemmisitvén ott a tengeri rablókat, azon van, hogy a rabszolgaságot is eltörölje, melly olly régi, mint maga a világrész; s illy módon, kioltván a benszülöttek között dühöngő engesztelhetetlen háboruk üszkét, napról napra szükebb körre szoritja vissza a barbárságot, ép ugy miként az oroszlánokat és hienákat. Nekünk köszöni létét Amerika porgárosultsága, melly jóllehet még csak tegnapi, már is versenyez anyjával, s tulteend azon, ha megszünik a politikai fejetlenség délen s a vallási északon. Brazilia a nagyság egyetlen elemét sem nélkülözi; a régi spanyol gyarmatokban az izgatottság akadályozza a természeti előnyök felhasználását, ámde az izgatottság életjel, még ha vészthozónak látszik is. Az angol-amerikai törzs évenkint fél fok hosszuságban halad előre foglalva Oregon területén, ugy hogy az Oceantól kiindulva csakhamar a Csendes-tengerhez fog jutni; a Szikla hegységek (Rocky Montains), mellyeket a téritők már átléptek, mielőbb a gyarmatosok által is át fognak lépetni, kik összefüző lánczszemmé teendik amaz országot Európa és Kelet-India között [1]).

Afrikában a gallák délről fölfelé huzódnak, hogy megrohanják északot; e nép ép olly szelid és vendégszerető békében, a milly engesztelhetlen a háboruban, s ugy látszik, nem sokára elfoglalandja a kimerült Abyssiniát, minélfogva előhaladása Afrika jövő történetét fogná képezni. Aközben északról Algir terjeszkedik; az európai példa tökélyesbiti Egyiptom és Marocco korcs polgárosultságait; a nyugati partvidékek vér-piaczokból a tevé-

---

1) Egy, Anglia által e végből választott bizottság jelentéséből kitünik, miszerint 1815-től 53-ig 3,793,529 személy hagyta el Európát az uj világért; 1846. óta a kiköltözöttek évi közép száma 303,000-et tesz; 1841-től 51-ig magából Irlandból 1,600,000 költözött ki. A *New-York Spectator* 1858 január 16-iki száma szerint, ama városba 1857-ben 185,773 német és irlandi kivándorló érkezett. Miként az Amerikában megejtett összeirási táblázatokból láthatni, 1854 első napjától augusztus végeig 209,414 egyén költözött az Egyesült-Államokba; kik közől 116,400 német, 54,548 irlandi. A kalandorok az aranytermő országokba igyekeznek, de a gyarmatosok előbbre teszik Észak-Amerikát, hol művelés alá veszik a Far-West határtalan földeit.

kenység és nevelés központjaivá válnak; s a Jóremény fokától mindinkább terjed a világosság a hottentották között [1]).

Ama Sahara, mellyet előbb közönségesen folytonos szárazság által sujtott, s csupán oroszlánok és viperák által népesitett pusztaságnak tartottak, kevésbbé költői észlelőknek ugy tünik fel, mint oázok szigettengere, mellyek mindenikét pálma, füge, gránátalma, baraszk fák és szőllőktől környezett lakok elevenitik; viz minden üregben található ott, ugy hogy a furatások egész más alakot adhatnak ama sivatagnak; a lakosoknak, kik szorgalmasak és nagyon ragaszkodnak hazájokhoz, számos nyájaik, szép mezőik és kertjeik vannak, s részint állandóan megtelepedett földmivelők, részint nomádok, kik törzsenként fölkerekednek, hogy a távol vidékek gazdagságaiért cseréljék ki sajátjaikat. Rettenthetlen utazók lévén, könnyiteni fogják egykoron Afrika bensejének s ama Tombuctunak megismerését, mellyhez közeledni ránk nézve veszélyekkel teljes merénylet, holott Tunis és Algir kereskedői kétszer fordulnak ott meg évenként [2]). S talán Afrika nem fogja látni,

---

[1]) Közép-Afrika barbárságáról szörnyű bizonyságot tesznek Monléon és Brue utazók, kik 1844-ben Dahomeyt látogatták meg, hol a legbaromibb zsarnokságot találták. Guesoh-Apoji király embereket áldoz az isteneknek és saját szenvedélyeinek; egyetlen éjen át hatvannégyet öletett le kapuja előtt; másokat ismét ünnepélyek alkalmával; gondosan fentartja a kanibálok egy törzsét avégből, hogy megetesse velök az ellenségek fejeit, s van egy zászlóalja harczias és szilaj nőkből. Az ellenségek kiherélése ép ugy divik ott, mint Abyssiniában.

[2]) Lásd *Recherches sur la géographie et le commerce de l' Algérie meridionale, par* **E. Carette**, *secrétaire de la commission scientifique*, Párizs 1845. — **Latham**, *Rapport of the XIV. meeting of the British Association for the advancement of science.* London 1844. Dr. Livingston, miután legujabban sikerült neki fölfedezni a benső Ngami tavat s a Zambezi folyót, ugy tekintetik mint Afrika Columbusa. *Jelentésében*, mellyet 1857-ben tett közzé, következőleg ir ama részek társadalmi és politikai szervezetéről: „Az afrikai törzsek kormánya legnagyobb részt patriarchalis. Minden ember feje saját családjának s mindazoknak, kik ahhoz tartoznak. A fiuk kunyhóikat egy *kotla*-nak nevezett hely körül épitik. E családfők fölött befolyásos emberek állanak, kik vérség vagy házassági kötelékkel vannak a város vagy a törzs-főnökhöz fűzve. Felügyeletök alatt több kotla áll, s gyakran *barenana* (kis urak) czimet viselnek. A főnök *(morena* vagy *kosi*, azaz fejedelem vagy király) kinek kotlája és gulyatanyája a város közepén áll, mindenek fölött való ur. Ha az atya nem képes engedelmességre szoritani saját fiát, a *kis urat* hivja segélyül; s ha egyik kotla embere panaszt emel egy másik kotlához tartozó ellen, a kis urak a főnök elé viszik az ügyet. Ha a kérdés csekély fontosságú, a főnök a tanuvallomások nyomán dönti azt el; de ha f tos ügyről vagy országos kérdésről van szó, a

miként Amerika, benszülött törzsének kivesztét; s maga a rabszolgaság is utat nyitand a polgárosultságnak, melly erkölcsi öntudatra fogja ébreszteni ama világrészt.

Oceaniában, hol huszonöt milliónál több, mindenféle eredetü ember sürög forog egy hatszáz ezer négyszeg mérföldnél (leghe) nagyobb területen, a kereszténység, a tudományok, a kereskedelem uj életet keltenek, annyira, hogy ama földrész viszontagságai már befolyást gyakorolnak az európaiakra. A temérdek sok part

---

főnök mind összehivja a kis urakat, hogy közösen hányják azt meg. Emezek szabadon nyilványitják véleményeiket, s a főnök elfogadja vagy elveti azokat amint jön. Ha a főnök erős és határozott jellemü ember, saját belátása szerint itél, ha nem, a kis urak rendesen saját véleményökre vonják öt. A főnök ritkán határoz valami ellenkezőt a közvéleménynyel. Egy vagy két erélyes ellenmondás ingadozóvá teszi, vagy arra birja öt, hogy a sorshoz vagy jóslatokhoz folyamodjék. Az előkelők vagy urak itélethozásukban bizonyos hagyományilag átszármazott mondatok és közmondások által vezettetik magukat.

„Ez észrevételek különösen a déli szélesség 18 fokától délre lakó törzsre vonatkoznak. A valódi négerek vidékén, északra az emlitett ponttól, a politikai viszonyok némileg módositattak a női befolyás által; de egyik törzsnek átalános viszonya a másikhoz mindenütt ugyanaz. A törzsek függetlenek egymástól; azonban egy neme a hagyományos véd- és dacz-szövetségnek létezik közöttök.

„A 18-ik fokon tul lakó négerek között a legfőbb főnök-rendszer nagyobb érvényben van mint a kaffereknél. Matiamvo legfőbb feje egy kiterjedt törzsnek, melly Balonda nevet visel: de a joghatósága alatt álló különböző főnökök teljesen függetlenek, s nevét csupán mintegy ijesztőül használják fel, s minden két évben ajándékot küldenek neki. Cazembe, Matiamvo vazallja, fővezéri szerepet visz mellette. Monomotapa (Motapa ur), kit a portugalok gyakran *császárnak* neveztek, talán egyike a legfőbb főnököknek; de jóllehet a portugalok pénzzel látják el, s európai testőrsereggel veszik körül, bizonyára nem olly hatalmas mint Sandilla Caffrariában.

„Jóllehet e főnökök egymás között majdnem függetlenek, nem ollyanok népök irányában. Ha például valaki nincs megelégedve saját főnökével, könnyen átmehet egy másik uralma alá; s minthogy a főnök fontossága növekszik az alattvalók számával, a menekülők mindig tárt karokkal fogadtatnak . . . .

„Afrika benseje termékeny. A gyapot már müveltetik ott, habár nem nagy mennyiségben. A méh-tenyésztés is virágzik; de az afrikaiak megeszik a mézet s elvetik a viaszt. A kávé, gabona, czukor, indigo Tetén tulra vitettek ki. Sok helyütt a földet vad szőlő lepi el, mellynek fürtei rosz izüek. A gabona a Zambezi által öntözött kerületekben terem, melly folyó, hasonlóan a Nilushoz, évenként nagy területeket önt el. E folyó egy völgyből veszi eredetét, melly roppant mennyiségü vizet és sok szigetet zár magába . . ."

A magyar származásu Magyar László is tiz éven át fürkészte Afrikát, a vadak közül nősült, s igen fontos felvilágositásokat adott ama világrész felől. — Lásd e könyv 851. lapján a 2-ik jegyzetet.

ép oly könnyűvé teszi ott a kikötést, a milly nehézzé a tömör Afrika; s most már a régi népek lelrázattak az ujakkal való érintkezés, s azon foglalkozás által, mellyet ott a térítő buzgalma, a kereskedő kapzsisága, s a bölcsész szemlélődése keresnek [1]).

Ázsia két végső részét az angol-indián [2]) s az orosz-siberiai

---

1) *A victoriai kereskedelmi és hajózási almanach*, melly 1855-re Melbornban nyomatott, s a *Victoria arany korszaka* telve vannak államismei adatokkal, melylyek roppant jövőt igérnek ama gyarmatnak. Az Anglia által Polynesiából kivitt áruk értéke 1853-ban 362 és fél millió frankra becsültetett. Australiában igen sok aranyat ásnak, miből is a kivitel következő volt:

	New-Süd-Walesből	*Victoriából*
1851-ben	11,208,400 frank	11,000,000 frank
1852 „	90,004,375 „	153,375,000 „
1853 „	44,529,275 „	215,350,000 „
1854 „	19,330,225 „	215,000,000 „
1855 „	6,231,250 „	282,575,000 „

2) Az események, mellyek e nyolczadik kiadás végeztével (1858. nov.) mentek végbe, arra ösztönöznek, hogy még egy pillantást vessünk e nagy birodalomra.

India polgári és katonai intézményei bármelly más nagy nemzetéit felülmúlják, s csak China tesz tul rajta lakosokban. Ötszázezer négyszögmérföldet (leghe) tehát nagyobb területet foglal el mint Európa, nem számitva hozzá Oroszországot: a bombayi elnökség egymaga nagyobb területet foglal el mint Anglia, Skóczia, Irland: a madrasi vetélkedik Norvég- és Dánországgal: a punah és észak-nyugati tartományok Spanyolországgal érnek fel; a bengalai elnökség nagyobb mint egész Franczia-ország; a lord Dalhousie kormányzása alatt csatolt tartományok harminczhatezer négyszögmérföldet (leghe) foglalnak el. És ne higye senki, hogy ezek pusztaságok; India átalában véve olly népes, mint Európa legmüveltebb országai, jóllehet azt állitják, hogy kevesebb idő óta ollyan. Észa-a kon, a kedvező égalj s a sok bevándorlás következtében a n épesség szebb; hindostanok kinézésre, testalkatra, nagyságra hasonlitanak az európaiakhoz, kivéve a szint; észak braminjai, a radschaputok, a dschatok igen szép törzsek; kevésbbé ollyanok az alsóbb osztályok, de még a páriákban is találhatók szép typusok; as iparos osztályok nem annyira barnák. A bengálokat puhaság jellegzi, de átalában az indian törzs erélyes és bátor, rettenthetlenül küzd s megveti a halált: igen tevékeny kereskedők és iparosok; szorgalmasan munkálkodnak állapotuk javitásán; eszök eleven, a mennyiség- és exact tudományokhoz hajlammal birnak, s a tanulásra még a legalsóbb osztályokban is van fogékonyság.

Az angol birtokokban legnevezetesebb volt a skót lord Dalhousie kormánya 1847-től 55-ig. A mulrajai lázadás, melly a seikik egész szövetségére kiterjeszkedett, háborura kényszeritette öt, mellynek következtében Runget-Sing országa megszünt lenni, s Pendschab angol tartomány lett (1849). Egy, nem sokára kitört ujabb háboru a Shenab és Telum partjaitól az Iranadsi partjaihoz szólitotta öt, a birmanok ellen, kik bántalmazták az angol ügynököket; s néhány

birodalom foglalja el, s a kettő között a mérhetlen központi földhát terül el, melly, az eleuták teljes alávettetése után, egészen Chinához tartozik; ugy hogy ama két birodalom csupán Baktriana legszélsőbb délnyugati alacsony vidékein, az Aral-tó lapályain, s a Kaspi-tenger keleti szélén át közlekedhetik egymással. Központi

---

hét alatt ama vadak egész országa alávettetett; s Pegu ország, melly egykor végső India legvirágzóbbjai közé tartozott, de egy század óta, meghódittatván a birmanok által, lehanyatlott, most az indiai tartományokhoz csatoltatott (1852). Berar tartomány a a nizam néhány kerülete adósságok fejében szereztettek meg 1853-ban; Nagpur, Sattara, Ihanhi törvényes örökösök hiányában jutottak az angolok kezére; mind e tartományokért kardját sem kellett kihuznia, s évenként huszonhat millió frankot jövedelmeznek Angliának, különösen Hyderabad kerületei, hol a legszebb gyapot-ültetvények vannak. Aud ország, melly Pendschabnak kiterjedésre egyharmadát teszi, de népesség és gazdagságra fölér vele, egy, 1856. február 7-ről szóló rendelettel s a legbékésebben csatoltatott a britt tartományokhoz; s igy a következő főkormányzó, vicomte Canning, békét és jólétet talált ott.

Az angolok nemcsak hóditani, hanem, miként a rómaiak, polgárositani és jólétet terjeszteni is akarnak; s e tekintetben igen sokat tett lord Dalhousie. Pendschabba igen jó és a viszonyokhoz alkalmazott ügykezelést vitt be; lefegyverezte az országot, hol minden főnöknek erődei, minden parasztnak fegyverei voltak; elbocsátotta a sik hadsereget, jobbjait az angolba osztván be; megfosztattak a lovagok hübéreiktől, mellyeket katonáskodási kötelezettséggel birtak; Runget-Sing igen népes és költséges udvara évpénzekkel láttatott el, mint szintén a papok és szerzetesek is; rendőrségek fékezik az utonállókat s a tuggokat, vagyis rendszeres gyilkosokat, kikről azt mondják, hogy 1832-től 52-ig ezerháromszáznyolczvannégy gyilkosságot követtek el. Nagyszerű utak nyitattak, s a fő nyolczvan mérföldnyire (leghe) nyúlik, százharmincz nagy és négyszázhatvan kisebb köhidon vezetvén keresztül, mellyek között néhány uszó van, háromszázhuszonöt egybelánczolt hajóból összeállitva; az Induson át egy kétszázötven meternyi hosszu függő hidat fognak vetni, hogy könnyitessék a közlekedés Calcutta és a Kiber torkolatai között. Ez ut tizenhárom millióba kerülend; más kisebbek központi Ázsia kereskedelmét mozditják elő, hol kutakat ásnak a karavánok részére. Nem kevésbbé fontos ott az öntözés, nagy szüke lévén az esőnek; s az angolok olly csatornákat huztak, mellyek minden európain tultesznek. A barii csatorna százharmincznat mérföldre (leghe) fog nyulni; kiindulási pontján két méter széles és egy méter mély, torkolatánál negyven méter széles és ötnél mélyebb leend, erdőkkel szegélyezve, mellyek fát fognak szolgáltatni, mi ott szüken van. Szóval, az első öt év alatt a bekeblezéstől huszonhárom milliót költöttek közmunkákra; mindazáltal a földadó egy negyeddel kevesebb lett, a jólét terjed, a városok és helységek növekednek.

Peguban szintén megkisérlették visszavarázsolni a régi jólétet öntözés, utak és házak épitésével; emelkedik ott a Dalhousie kikötő a Bassein folyó torkolatánál; egy út Bengalával köti össze a Yomah hegységeken keresztül; s ha a népesség szaporodni fog, ez ország felülmulandja Bengalát.

Ázsia forrongásai egykor a népek hullámaival öntötték el Európát, megváltoztatván ennek arczúlatát: most a veszély megszünt.

Igaz, hogy központi Ázsia még nem jutott el a társadalmi lét-egységhez: de szabályozza a mozgalmakat, mindinkább megbarátkozik a rend és munka eszméivel, lemond az erőszakos szokásokról; s a haladás e műve körül legtöbb érdemök van Oroszországnak és Chinának. Százezernél több tibeti férfiu él szelid buddhista kolostorokban; a többiek az orosz kozákok módjára alakulnak át; s a rablásban akadályozva levén a két erős birodalom szomszédsága által, ezek szolgálatába lépnek s őrzik a határokat, fedezik a karavánokat, fürkészeti őrjáratokat teljesítenek a háboruk alkalmával. A függetlenségöket megőrzött törzsek vetélkednek egymás között, s ugyanazért mindnyájan gyöngék. Aztán a Cobi sivatag két részre szakasztja őket; s a déli törzsek, mellyek Chinát őrzik Oroszország ellenében, felhagyván a vad szokásokkal, kegyeket és kiváltságokat hajhásznak, s arra használtatnak, hogy fentartsák a kereskedelmi közlekedéseket a mennyei birodalom két végrésze között. Ugyanezen birodalomtól függ névleg a kirghisek nagy hordája is, melly Zungariától nyugatra tanyáz; mig a kis és középhordabeliek Oroszországnak vannak alávetve, s időről időre a három napos hózivatarok által tizedeltetnek [1]).

Ama föld, melly az ott egymást felváltott népektől Skythia, Baktriana, Sogdiana, Transoxiana, Turan, a nagy Yue-tsik országa, Mawarannahar, Carism, nagy Bukharia, Turkestan sat. neveket kapott, az orosz birodalom, Khorassan, Afghanistan, China nyugati lejtői s a kirghisek hordái között terül el. Az usbek törökök, kik ott uralkodnak, nem egyetlen főnek engedelmeskednek többé, hanem sok igen egyenlőtlen khánságokra oszoltak, mellyek legna-

---

Aud ország igen uj szerzemény, s még szenved az elégületlenség miatt, mellyet a hadsereg s az udvar feloszlatása okozott; hol a hárem temérdek odaliskjai után a rokonok egész serege élödött, kiknek foglalatossága az volt, hogy loptak és tobzódtak; s hol a musulman törzs felülkerekedett a benszülöttön, s fájlalja az uralom elvesztését.

A haladás mind e művét félbeszakitotta és megzavarta az 1857-ik[i] fölkelés, melly mostanáig sem nyomatott el, s úgy látszik nem egyhamar lesz leverhető. Az eredmény nagyon valószinűleg az lesz, hogy megszünvén ott az indiai Társaság uralma, az angol koronáé lépend helyébe.

[1]) Egyike e hózivataroknak, mellyeket ott *borano*-nak neveznek, 1827-ben a déli Ural s a Volga között lakó horda nyájait Saratof felé verte, minek következtében kétszáznyolczvanezer ló, harminczezer szarvas marha, tizezer teve s egy milliónál több juh veszett el. **Humboldt**

gyobb részt törökök. Nem rég láttuk, milly sok bajt okozott Khiva khánság az Orosz-birodalomnak. A bokharai khánság, melly legelőkelőbb, igen jó talajjal bir, de alig egy tized része van művelődés alatt; főbb termelési czikkek az eperfa, s a gabnanemüek. A főváros, mellynek lakossága törökök, usbekek, perzsák, afghanok, kalmukok zagyvaléka, nem a Samanidák virágzó székhelye többé, de még mindig egyike a musulman oktatás központjainak, s tiz ezer tanuló vesztegeti ott el ifjúságát a Korán és az a fölött irt értelmezetek tanulmányozásában. Samarkand, Tamerlan egykori székhelye, üres: Balk az Oxus mellett, hajdan a baktrian királyok székhelye és Zoroaster hazája, s mint Közép-Ázsia kereskedelmének árúhelye, összekötő gyürü kelet és nyugat között, most alig számlál kétezer lakost, mert a tizennyolcz pompás csatorna által vezetett vizek elöntvén a vidéket, dögleletessé teszik azt. A khán, ki ép olly önkényileg uralkodik mint minden más török főnök, folytonosan váltakozó békés és ellenséges viszonyban áll Chinával s Kabul, Khiva, Kunduz szomszéd főnökeivel. De a lakosok, felhasználva előnyös helyzetöket annyi ország között, élénk kereskedést üznek, s Kaschmiron keresztül egész Hindostanig járnak; csupán Kabulból mintegy kétezer tevével teszik meg évenként ez utat; mások Chinát keresik fel, érintve Balkot, Kasgart, Yergendet, honnan 1832-ben maga Bokhara kilenczszáz ötven tehernyi theát szállitott el [1]). Ugyancsak Bokhara roppant mennyiségü mákonyt szokott Perzsiából a mennyei birodalomba szállitani.

Mig tehát egyrészt a kereskedelem megváltozott utai, a buddha vallás s a földmüvelés bizonytalansága csökkentik ott a népességet, s az apró államokra való feldaraboltatás lehetetleniti ama közös erőket, mellyek egykor Európát megreszkettették; más részt maguk a nehézségek könnyitik a polgárosodás első lépteit s a békés viszonyokat, mellyek elömozditásaért hálára fogják magukat érdemesekké tehetni China és Oroszország.

S Közép-Ázsia nyugati népei, mellyek egykor féktelen harczosok voltak, a kozákok módjára már is megtelepült népek szokásait kezdik fölvenni; városokban csoportosúlnak, s földmiveléssel foglalkoznak; s habár ez afghanok, usbekek, turkomannok még nagyon messze állanak az európai fegyelemtől, mindazáltal kiléptek az ősi hordák szervezetlen állapotából. Tartaria, honnan

[1]) Burnes.

egykor pusztitó hordák törtek Ázsia és Európára, most a buddhismus által békésekké tett népeket foglal magában; orosz karavánok járják Turkestant, Khivát, Turkomanniát; máshová ismét követeik hatolnak be, s ezekkel együtt mérnökök, természet- és államtudósok. Szóval, minden jel oda mutat, hogy Ázsia az európaiak uralma, vagy legalább védnöksége alá jutand.

Alaposabb ismeret, s a szabadság helyesebb felfogása kitünteték, milly fonákul itéltek a mult század bölcsei, kik bámulattal viseltettek a chinai kormány iránt. Valódi mintaképe a családi kormányoknak, pazar a rendeletek és igéretekben, betör a családi szentélybe, s tetszés szerint szabályokkal nyügözi le a természet önkénytiségét, egyedüli törekvése lévén elfojtani a lázadásokat, s fentartani a rendet, mi nem egyéb mint a mozdulatlanság; az egyenlőség abban áll ott, hogy mindenkinek kijár a bambú, s a szegénységen úgy segitenek, hogy kiteszik a gyermekeket, melly szerencsétlenek száma versenyez az éhenhalókéval. A büntetések teljesen anyagi jellegüek, annyira hogy még a főbenjárót is szabad pénzen megváltani, vagy pedig mások által lehet azt kiállatni: a mandarinok, kiket egy egész nyelvtávolság választ el a néptől, léha és boszantó közigazgatást gyakorolnak, melly, hogy úgymondjuk bizonyos telivérűséget szül, minek kifejezése a mozdulatlanság, s a félénk önzésből származó választékos barbárság. A verseny, melly semmiféle erkölcsi tekintet által nem korlátoltatik, s néhány pont körül tömörül, ösztönzi ugyan a tevékenységet, annyira, hogy virágzanak a müvészetek: de a kicsinyes felé hajló izlés terméketlenné teszi a szépészeti érzéket; a nyilt és szivélyes viszonyt merev szertartások szoritották ki; az erkölcsi értekezések hangzatos tételek, mellyek minden-istenlő, absolut, pedans tudósok tollából folytak, kik csak az emlét művelik, s csupán a szavak hatására és összeállitására vannak figyelemmel, a nélkül hogy ismernék a népet, melly viszont nem képes őket olvasni, és sem lelkének sem képzelmének nem talál bennök tápot. Szóval, polgárosultság, oktatás, kormány, minden anyagi, minden a földi szükségesség uralma alatt áll, kivéve a szellemelviséget, az egyedülit, melly világot vethetne utjokra; kivéve ama vallási törvényt, mellynek titka melengeti a képzelmeket, a mig majd életre kel az ész. S valóban Buddha vallása, bármilly durva legyen is az, több hatással volt, mint az összes tudósok együtt véve. Hatással volt mondom az egyedekre: de, megfosztatván titokzatosságától, melly annak a Ganges mellett erejét képezte, s melly nem volna érthető a

Sárga folyó partjain, hol csak a bálványok, s néhány külső szertartás őriztettek meg, ama vallás meggyökerezését magában a nemzetben örökké lehetetleníti erkölcstana, melly olly szükkörű, hogy minden társadalmi becsétől megfosztja a buddhismust. E hiú küzdelemben, a jövő minden reménye nélkül, s csupán a mult tiszteletében élve, végelgyengülésnek néz ama nagy nép eléje.

Európa ellenkezőleg, homlokán az Előre szóval, három század alatt az egész világot elözönlötte népességével, anélkül, hogy maga szegényebbé lett volna; mig a többi törzsek, mintha ki volnának zárva a haladás e nagy törvénye alól, mindinkább hanyatlanak számban úgy mint hatalomban [1]). Amerikában, a négerek még a rabszolgatartó országokban is kivesznek a halál vagy a keveredés által, a benszülött törzsek pedig visszavonulnak az előrenyomuló magvetők elől. Most már európaiakról beszél, ki az egész világról beszél; ami érdekeink határozzák India szövetségeit vagy háboruit; európai követek hányják meg a perzsa udvar elhatározásait, s mondolják a nagytörök fermánjait; európai kamrák mérlegelik a feketék életét s a sárgák gazdagságát. Ázsia nyugati szélén egy más keresztény nemzet alakult, mellyet csupán a diplomaczia akadályoz kezet fogni növéreivel, hogy fölemelje élettől ragyogó homlokát a nagyur beretvált feje mellett, kit hasztalan környeznek a heréltek, odaliskok, némák és a protokollumok. A török uralom tisztán hóditás müve, népei nem képeznek nemzetet, s azért e birodalomnak nincsen létoka [2]).

A hasonulás nagy müve tehát, melly állandó czélja a polgárosultságnak, mindinkább nagyobb előmenetelt tesz, s a kereszténység diadala bizonysága a haladásnak. A téritések, mellyeket az izlam Ázsiában és Malesiában a mult században még eszközölt, most már csupán európaiaknak vannak fentartva, s az izlam legfeljebb Afrika szivében s központi Ázsia némelly pontjain talál

---

[1]) Nem régiben élettanilag igyekeztek indokolni a benszülött törzsek kiveszését, állitván, miszerint, ha egyszer színes nő fehértől fogadott méhébe, többé más, alsóbb törzsbeli férfi által nem termékenyithető; minélfogva fogy a színes szülöttek száma, és szaporodnak a fokozatok.

[2]) Az 1839. nov. 3-ról kelt gulhanéi hires hattisherif előszavában Abdul-Medzsid következőleg nyilatkozik: „Százötven éve már, hogy váltakozó szerencsétlenségek, és különféle okok következtében, s mert nem a szent törvénynyel és a tiszteletreméltó szabályokkal egyezőleg jártak el, az ősi hatalom és jólét gyengeségnek és szegénységnek adtak helyet: kézzelfogható bizonyságául annak, hogy az állam fenn nem tartható, ha nem a törvények szerint igazgattatik."

még hitujonczokra. Küldetése tehát most már véget ért, miután megtompultak a handzsárok, mellyekkel vallását terjeszté. China brahmismusa és észhite nem igen állhatnak ellen az európai példának s a téritőknek, kik békés előfutói a világosságnak. A chinai birodalom legközelebb eltörölte a törvényeket, mellyek tiltották a keresztény isteni tiszteletet; s áttöretvén válaszfalai, nem sokára eljön az idő, midőn visszafizethetjük végső Ázsiának a polgárosodás régi adósságát.

Az emberi nem művelődését a kereskedelem békés utjai is előbbre viszik. Keleten a kereskedelem még mindig a régi sajátos módon üzetik, s veszteglő mert bolygó. A nagy karavánok járása minden országot biztosit, hogy határozott időben megkapja a szükséges czikkeket; miért is senkinek sem jut eszébe, hogy utra keljen fölkeresni azokat, hanem bevárják, miként bevárják, hogy a nap megérlelje a gyümölcsöket. S ha az európai kereskedelem ismét azon utat választja, mellyet a Jóreményfok megkerülése előtt járt, a karavanok igen fontosakká válandnak, s lehet, hogy a szent helyekre való zarándoklások, mellyeket most az urak a kereskedelemnek is hátrányára, csak képviselők által teljesitenek, uj lendületet nyervén, könnyiteni fogják megnyitni benső Afrikát egy tökéletlen müveltségnek, melly egy tökéletesebb részére készitendi el a talajt.

Némelly országok minden idegen kereskodőt félénken kizárnak. Illyen Japan, hol a lakosoknak 1637 után megtiltatott az országot elhagyni, s csupán a nangasakii kikötő áll nyitva meghatározott számu chinai, koreai és holland hajóknak, ezeknek is a legszigorubb ellenőrzés alatt. A belkereskedelem ellenben, azt mondják, nagy pártfogásnak örvend, s a föld minden java nagy bőségben van ott; de mi nem egykönnyen fogadjuk el olly országok dicséreteit, mellyek titokkal veszik magukat körül [1]).

A chinaiakkal mi csak odavaló közvetitők (kanistes) utján üzzük a kereskedést; de ők kint is kereskednek, s főleg az indiai Szigettengert, a Gangesen tuli Indiát és Papuasiat látogatják; Siam és Annam kereskedelmét kizárólag ők gyakorolják. A birman birodalmat s Malacca félsziget néhány apró országát kivéve, az európaiak a Gangesen tuli Indiából is ki vannak zárva.

---

[1]) 1857-ben az Egyesült-államokkal kötött szerződések következtében Japán is megnyilt; ugyanaz történt Franczia országra nézve 1858-ban.

De miféle korlátok állhatnak ellen a gőzgépeknek, mellyek megszázszorozzák a termelő képességét, s mellyek Európából két hét alatt Indiába, s két hónap alatt Chinába röpitenek? Vasutak szeldelik a szárazföldet, közelebb hozatott a távol kelet, a tengeri most biztosabb, mint kevéssel ezelőtt a szárazföldi volt, véget vetettek a barbareskek rablógarázdálkodásainak, meg lettek szűn tetve vagy módosittattak a vámok és veszteglések, felszabadittattak a gyarmatok, visszanyerte fontosságát Görögország, visszsza Egyiptom, egy nagyszerű forradalom, hasonló a XV-ik századéhoz, megváltoztatja most irányait a kereskedelemnek, melly ép ugy hordozója az eszméknek mint a gazdagságoknak, s csökkenti a Fok fontosságát, hogy visszaadja azt amaz utaknak, mellyeken Olaszország nagyszerü nyomokat hagyott. Európai tóvá válik a Földközi-tenger, s mint előőrsek nyulnak be abba Olasz- és Görögország. Vajjon az van-e megirva felőlök, hogy kiragadtatni lássák megkötött kezeikből a jogart, mellyet a természet nekik szánt? Csak néhány percz, s a nagyszerű forradalom be lesz fejezve; s a nemzetek, mellyek elmulasztják vagy nem képesek azt felhasználni, még hosszas semmiségre lesznek kárhoztatva.

Szóval, minden egységre, közösségre törekszik. Kezdetben az egyenlőtlenséget a társadalom szükséges alapja gyanánt tekintették, annyira, hogy szabad és rabszolga törzseket állapitottak meg; ez állapothoz alkalmazkodott a művészet és szépség vallása Görögországban, aztán a jog s a politikai érdekek cultusa Rómában; de nem tűrte azt a szeretet törvénye, melly meghóditja a világot, lassan terjeszkedve miként a napfény, s miként ez, jótékonyan. Most a nemzetek között egyensulyt hoznak létre az ismeretek, a műveltség, a hatalom; mindenfelé ugyanazon zene inditja meg a kedélyeket; két nyelv elégséges, hogy az egész világgal megértessük magunkat; s a nemzet, melly szellemi közlekedésben nem állana a többiekkel, ugy tekintetnék, mint széttörött szeme a nagy láncznak. Egykor a talajhoz kapaszkodtak, mert ennek birtokából eredt a függetlenség s a jogok telje; most az embernek, bárhol tartózkodjék, elég jelleme; a sajtó s az utazások közösitik az eszméket; a korlátok, mellyek a különböző nemzetiségek által minden folyó-átjáratnál huzattak, mindinkább táguló határokra szorittatnak vissza, s a hitel nevcti azokat, mellyeket a nemzetgazdász s a politikus emelnek.

Némelly országokban az egységesités iránt mélyebb szem-

pontból tétetett kisérlet: Sándor orosz czár azzal hizelgett magának, hogy minden hitet egybe olvaszt össze; utóda rábeszélést és erőszakot használt, hogy egyesitse tág birodalmának vallásait; Poroszország azon fáradozott, hogy egy vacsora körül hozza össze a protestansokat és reformatusokat. De remélhető-e az egység olly hitvallásokban, mellyek maguk is csak töredékek? s ha ez ohajtott kiengesztelődés elközelget, megvalósulhat-e az másként, mint a tekintélyben, s a katholikus tan és szeretet fénykörében?

A részletes politikai egységek sem érik el czéljukat, hacsak egy átalánosban össze nem ölelkeznek. Ne legyen többé szó az elsőségekről, ne az egyetemes monarchiáról; a pogányszerű századok symbolumai ezek, s ellenkeznek a testvériség ama szózatával, melly a betlehemi jászolból s az Olajfák hegyéről hangzott, s melly a hazafiságnak, a személyes számitás e percznyi tévedésének, az összes rosz hajlamok ellen való határozott küzdelmet állitotta helyébe. Szabad legyen remélni, mikép a népek, mint egy tő vesszői ugyanazon nedvből veendik táplálékukat, jóllehet mindenik saját gyümölcsöt fog érlelni; s hogy társitva eszméiket, érzelmeiket, munkáikat, egyetértve igázandják le a természetet, s fogják növelni a boldogság és igazságosság adagát.

Azon népeknél, mellyek már részben élvezik az érintett állapot előnyeit, hol a kormányok nem hamisitják meg az ész-jogok értékét, hanem csak szabályozzák azok módozatait, minden egyén ollyformán fejti ki saját tevékenységét, hogy érzi, mikép nem gép, hanem ember, nem eszköz, hanem czél.

Az elkésett vagy hanyatló népekre nézve, mellyeket az erő szétdarabolva vagy összenyomva, vagy méltóságot nélkülöző anyagi jólétben tart; hol a hatalom védnöksége úri mindenhatóság, a javitás egyedárúság, s a jellem-megvesztegetés rendszer; hol az értelem tévedései a helyett, hogy felvilágositttatnának, büntettetnek; hol a népre, melly tevékenységet szükségel, ajándék gyanánt a tétlenség nyomora tukmáltatik, sokkal nehezebb e szabadság megszerzése, sőt felismerése is. Az emberek ott, meg levén fosztva a bizalomtól, mellyre a szellemnek szüksége van, haszontalan fáradozások és asszonyos sopánkodások között vesztegetik el életöket; késedelmezve fogadják el a jót és roszat; önmegadásuk tunyasággá, egyenetlenségök rágalmazó küzdelmeivé fajul, mellyek testvéri czivódásokban engednek szabad folyást elnyomatásuk fölötti boszuságuknak; lelkesültséget csak a tánczos és énekesnők képesek

bennök kelteni; kielégíttetve a romlottsággal, melly hizlalja öket, a lealacsonyodással, mellynek tényezői voltak, imádva az arany borjút, Egyiptom vöröshagymáját eléje teszik a férfias nélkülözéseknek; s rendnek neveztetik a röstség, és szabadságnak a dús gondtalan élvezése. Legnyomorultabbak pedig azon népek, mellyek saját lánczaikból is tréfát üznek, s mellyek az elnyomatás ellenében nem képesek a jogot szegezni, hanem vagy frivol gúnyolódással elégszenek meg, vagy duzzogva alávetik magukat! Illyenek számára nincs jövő. A romlottak a zsarnokságnak vannak szánva, miként a hullák a hollóknak; s a történelem legfeljebb is megaláztatásaikat foghatja egykor elbeszélni, mellyek annyira mennek, hogy az elnyomók nem is tartják méltónak zsarnokoskodni fölöttök, elégnek találván megvetni öket. A jók, kik közöttök szülemlenek, gyaláztatva vagy elhanyagolva mert békések, szigorúk, meggyőződéssel birók, sem meg nem adják magukat a zsarnoki igának, sem le nem nézik a védhatalmakat, hanem alávetvén magukat az ostracismusnak, azokhoz felebbeznek, kik éreznek, gondolkoznak, birálnak; s önmagukhoz fordulva bizalmokkal mint a támaszt nélkülöző erős, tudják, mennyi fáradozás, erény, hősiesség, önmegtagadás kivántatik egy nép megteremtése és örökösitéséhez; mibe kerül megőrizni az önzetlenséget a számitások, a munka-szeretetet, az elvézet-düh közepett; milly nehéz elevenen tartani a szivet, értelmet, képzelmet az átalános ügy és gyönyör-elfoglaltsággal szemben: s jól tudván, hogy a nagy dolgok csak lassan érlelődnek, mérséklik a jobb után törekvő lázas türelmetlenséget; az átalános elvek küzdelmében visszautasithatlan tényekkel igyekeznek erősiteni az erkölcsi érzetet s a személyes méltóságét, melly azt eszközli, hogy az ember megismerje és akarja saját jogát, s a legfőbb okhoz emelkedjék fel; s a szenvedések közepett a szeretet és bizalom fegyvereit öltvén fel, s ujjá szülvén a testvériséget a fájdalomban, biztosak benne, mikép a nap még a felhőt is megaranyozza, melly átellenében áll, s szellemökkel segélyére vannak az Ur szellemének.

Az ifjuság, mellynek nyugtalan, szenvedélyes természetével nem igen egyezik a tevékeny türelem egyhanguságа ellenében megkivántató mindennapi bátorság, mindabban tetszését találja, mi a nagylelkűség, az áldozat, az ellenállás szinezetével bir. Ámde a dühöngő költemények s a hajtépő ékesszólás megindithatnak, de határozatra nem birnak; s igen könnyü a remények nemes sugallatait összetéveszteni ama közönséges nagyravágyással, melly ve-

zetni akarja a hazát anélkül, hogy ismerné az utat, vagy pedig amaz elvetemülttel, melly csupán az aljasság vakmerőségével birván, a piszkos szenvedélyekhez, az erőszakhoz fordul, mi a valódi erő hiányából származik, s összeesküvésekben, kiméletlen birálgatásokban, párbajokban, szabadcsapatokban nyilvánul; melly a szabadság komoly védőit visszariasztó rendetlenségekhez folyamodik, s a rágalom fegyvereit használja azok ellenében, kik bátorsággal birnak szabadoknak, észszerűknek, állhatatosaknak mutatni magukat nemcsak ellenségeik üldözései hanem saját barátaik igaztalanságai ellenében is; kik készek elviselni a pártok haragját és gyanusitásait, valahányszor a népszerüség ellenkezik a haza javával; s kik végre ha egyebet nem tehetnek, a hallgatás utólsó tiltakozásához folyamodnak.

Ám a történet, föltéve hogy nem csupán irodalmi gyakorlat az, hanem társadalmi tudomány, előlegezheti a tapasztalást, s megkiméllhet a váratlan csalódások keserűségétől; ugy állitván elénk a multat mint a jelen okát s a jövő alapját, az eszmékért kevésbbé rajongókká s a tények iránt engedékenyebbekké tehet, vagy orvosolhatja a nagyszájuság s a sopánkodás rendszeres kislelküségét. Mennyi tanulság rejlik a tények mostani halmazában, melylyeket a tan kezdeményezett, az erő bevégzett, a siker törvényesitett! Biztak az emberbaráti bölcsészetben; és ez pazarul bánt a bitófákkal, kartácsokkal, vizbefojtással. Biztak a mindent békóba verő, rendszeresen elnyomó absolutismusban; de ez nagyobbá tette a szakadást, elmérgesitette az egyenetlenségeket, s még csak ama nyugalmat sem adta meg, mellyet a lealacsonyitó szolgaság kárpótlása gyanánt magasztalnak. Hittek a demokraczia kibékitő szellemében; s ime a schweicziak és amerikaiak testvér-vérben fürösztik kezöket, s a romlottság ép ugy elaljasitja a szabadokat, miként a félelem a szolgalelküeket. Ellensulyozások utján szabályozhatni remélték a mozgalmat, feláldozván a társadalmi erők felét, hogy megsemmisitsék a másik felét; s az alkotmányok, mellyekért juliusban nemes életek és feddhetlen hirnevek pazaroltattak el, septemberben már biztosan elátkoztattak. A souverainséget a puszta többségbe akarták helyezni; anyagi és változékony tény, melly egyre megy ki az erő jogával. Vivmánynak látszott a helyi kiváltságok eltörlése; de mindez a közigazgatási kényuralom előnyére szolgált. A nemzeti egység szeretete az egyedi tétlenséget szülte, s a szabad törekvéseket egy átalános határozatlan szabadságban ölte el, melly meg nem felelő kárpótlás

a valódi szabadságok elvesztéseért. Sokat vártak a jószág és czéh-kötelékek megsemmisitésétől; de jóllehet a bérlet-rendszer javitotta a földmüvelést, s az ipar felszabaditása megkettőztette a munkásságot, az egyed szegény, elszigetelt, s ugyanazért gyenge lett; s kivétetvén a családi gyámságok alól, a rendőrség erkölcsrontó elnyomásának s a lázitók izgatásainak vettetett oda zsákmányul. A képviselet sőt még a köztársaság nevében is az állam és a nemzetgyülések mindenhatóságát kiáltották ki, alávetvén annak vallást, értelmet, ipart, iskolákat, szinházakat, hirlapokat sőt még a családot is, e szent menhelyet, mellyben a Gondviselés a gyermeki nyiltszivüséget és a tapasztalást, a gyengeséget és az erőt, az engedelmességi kötelességet s a tekintély jogát egyesitette. Szégyenletesnek tetszett, hogy a papi hatalom korlátokat szabjon a világinak, miértis a fejedelmek a papokat hivatalnokokká, ügyeiket a ministeri kormányzat mellékletévé, az egyházi jogot a polgári kiegészitő részévé tették; de az egyház alávetése az államnak osztályokat, érdekeket, hitvallásokat, politikát sértett és konkolyt hintett, mialatt féktelenebbé tette a népet. A kormányok atheismusának ugy latszott legalább békét kellett volna hoznia: s ime, Észak-Amerika meghiusitja e reményt.

A hit, a házi fegyelem, a hagyományos alárendeltség lazulását nép-iskolákkal vélték pótolhatni: de a milly mérvben szaporodtak ezek, olly mérvben szaporodtak a vétségek [1]), bizonyságául annak, milly távol áll az oktatás a neveléstől, nem lévén amaz egyéb eszköznél, melly jó, ha jók a tanitott dolgok, s hivatásos nem pedig csak kenyérkereső tanitók által adatnak elő. Hirdették a nők felszabaditását; de csakhamar beismerték, milly meggondolatlan és szentségtörő lépés merényletet követni el a családi tüzhely ellen, s hogy a nők felmagasztaltatása azoknak az anyaság érzelméhez való csatolásában áll. Az egyedi stoicismust, a suoverain ész kevély

[1]) Francziа- és Angolországban nagyon előhaladt az oktatás, mindamellett növekedett a vétkesek száma, főleg Angliában. Francziaországban, 1833 után megkétszerezteték az iskolák, s a vétkesek száma, melly 1818-tól akkorig mintegy vesztegelt, azóta rendkivül megszaporodott; 1834-ben 6932 volt kereset alatt; 1840-ben 8226; egyszerü lopásért 1831—35-ig 12,000 évenként; 36—40-ig 17,000. Angliában hét év alatt a vétkesek 50 százalékkal szaporodtak; s ez országban, hol több az iskola, több a büneset, mint Irlandban. Belgiumban, hol az oktatás szabad, 1841—44-ig a büneseték 23 százlólival kevesbedtek; 1841-ben minden 9925 lakosra esett egy vádlott, mig Francziaországban 4374-re esik egy.

ségét, az absolut eszme elragadtatásait a nép nem érti meg; a bölcsészek nem találnak gyógyszert az átalános kételgésre, melly nem tudja, vagy ábrándnak tartja a multat, és semmit nem lát a jövőben. Az értelem, mindenfelől elpártolásra, lázadásra ösztönöztetve, s hitében nélkülözvén a szeretetet, imájában a kenetet, kegyességében a vonzerőt, azzal végzi, hogy a szenvedélynek engedi át magát, s igazolni törekszik a sziv és képzelem tévedéseit. Mikor volt valaha ennyi összeütközés az eszmék vagy az ész és ösztönök között? mikor illy zagyva szükséglete a rendnek és ugrásoknak, a módszereknek és fegyelmetlenségnek? Kikiáltották az áldozatot, s szentesitették a vágyakat; ingadozó alkalmazások közepett folytonosan ujitást igértek, és igéreteket soha be nem váltották, mert az ür fölött semmit sem lehet épiteni.

Lehetetlen-e tudományosan vagy gyakorlatilag megoldani a politikai és társadalmi feladatot? Az ember ama szakadatlan reménykedésre van-e kárhoztatva, melly egyértelmü a kétségbeeséssel?

A tizenhetedik század tanulmányozta a kötelmeket; a tizennyolczadik a jogokat, s polgári egyenlőséget, politikai szabadságot, vallás-türelmet kiáltott ki. A tizenkilenczedik főleg az érdekkel foglalkozott, s ezeket az erkölcsi haladással arányba nem hozva fejlesztette ki. Nem szükséges valami különösen nagylelkűeknek lennünk, hogy boszúsággal teljünk el, látva a közszellemnek önző számitások általi elfojtását; a vélemények ingadozását; a csekélylyel határosnak fennuralmát; a középszerüség túlbőségét; a népszerüség hajhászását, melly semmivel sem nemesebb a czim- és rendjel- kórságnál; a névtelen vágyakat; a czél nélküli izgatásokat; a hiúságot a szokásokban, midőn az egyenlőség kimondatott a törvényben; s a vélemény-zsarnokságot, melly mindent itél és semmit nem vizsgál, melly imád és eltipor, melly annyit követel bálványaitól s azután összetöri azokat, melly gyakran elválasztja azt mit szeret, attól mit becsül, s egy napig tarto bábokat és leveleket hagy maga felett uralkodni, mellyeket a szél elragad.

Illy sulyegyenetlenséget tapasztalva a vágyak és eszközök, az ismeret és erő között; látva az ipar hübéresitését pusztán a nagy tőkepénzesek előnyére; a felületes ismeretek szenvedélyét; az emelkedettséget nélkülöző itéletek, a mélység nélküli becslések felülkerekedését; az önszeretettel teljes tunyaságot; a mulékony mozgékonyságot, melly a valódi tevékenység helyére lépett; a kikiáltott szabadságot, melly erőszakot kénytelen elkövetni a

lelkiismereteken; a hősiességet, melly haszontalan szájaskodásokban enged szabad folyást az ábrándképek által okozott félelem lázrohamának . . . . , akadhat, ki tagadja, hogy a világ halad. Azonban, nem is emlitve, miként emelkedik az ember léggömbökön a felhőkig, vagy hatol a föld mélyébe fúrók segélyével, s már réginek tekintvén a távirdát, miként jelezteti a villanyosság által, melly előbb csak mennykövekkel ijesztgetett, az órákat, s röpitteti egy másod percz alatt száz mérföldnyi távolságra hireit; a megsokasodott közlekedések, a sajtó, a gőz, a távirda közelebb hozzák egymáshoz az egyéneket, ép ugy, miként a gondolatokat; a birtokosok növekedett száma többek között osztja meg az élvezeteket; magasabbak a munkadijak, kényelmesebbek a gyárak, elterjedtebb a világitás; a biztositások türhetőbbekké teszik a csapásokat; gondos felügyelet és elővigyázati rendszabályok meghosszabbitják a közép életkort, s kevesbitik annak szenvedéseit. A kormányok szükségletei szaporodtak ugyan a közigazgatást, a had és pénzügyeket illetőleg, de egyszersmind megszerezték az erőt, melly szükséges a rend fentartásához s a védelemhez. E szükségletek növelték a termelő osztályok fontosságát, mellyek nyugalmat ohajtanak, még ha a szabadságot fel kellene is áldozni annak; ugyanazért a háborukat most már lehetetlenitik a vasutak, a növekedő kiadások, a felhalmozott adósságok, a benső gyuladásoktól való félelem, s bizonyára nem fognak azok többé vivatni királyi szeszélyből, hanem csupán a népek felszabaditása és jólétének előmozditása végett. Ha hogy a fegyveres béke rendszere megbuktatja is a pénzügyeket [1]), de nem teszi tönkre a népeket; mert a szabályos kormány bármilly sulyos adója távolról sem ér fel egy háboru bajaival.

A hübérség most már számüzve van Európából. A polgá-

---

1) Franczia ország előleges költségvetésében 1842-re, 1,276,338,076 lirából hadügyre 325,802,975 volt szánva, ide nem értve a tengerészeti osztályban foglalt részt, mellynek költsége 125,607,614 lirára volt téve; s 1830-tól 47-ig a hadsereg 6,065 és fél millió frankba került. Angliában, 1845-ben az összes bevétel 58,590,217, a kiadás 55,103,647 sterlingre számitatott, melly összegből a tengerészetre, hadseregre és tüzérségre 13,961,245 sterling irányoztatott elő. Poroszországban, 1841-ben a hadserreg 23,721,000 tallérba került, mig az egész kiadás 55,867,000 volt. Spanyolországban 687,909,129 reálnyi összes kiadás mellett a hadsereg költsége 256,506,440-et tett. Belgiumban 105,566,962 lira összes kiadásból a hadsereg 29,471,000-et emésztett fel. Mindezen kiadások nagyban emelkedtek az 1848-iki forradalmak után.

rok egyenlősége, melly már minden polgári törvénykönyvben meg van irva, nem sokára több lesz a puszta szónál. S ez egyenlőség nem Gabio régi politikája szerint éretik el, levágva a magasabb mákfejeket, hanem az alsóbb osztályok fölemelésével. Miért is megszünnek a czigány, zsidó, irlandi, hontalan stb. becstelenitőleg használt elnevezések, s a rabszolgaság még olly országokban is alábbhagy, hol az mindig virágzott. Majd minden helyen megtörténvén a forradalom, melly a közigazgatás kezébe teszi le a hatalmakat, érlelődik ama másik, melly a hatalmakat azoknak fogja visszaadni, kiket jogosan megilletnek; s széttöretvén a rabláncok, most azon vannak, hogy a legiszonyubb szolgaságot, a szegénységet, is megszüntessék. Már maga az átalános foglalkozás a politikai nemzetgazdászattal s a társadalmi rendszerekkel eléggé bizonyitja, hogy mindenki részt akar venni az ügyekben, mellyek mindenkit érdekelnek.

Fogja-e hát valaki tagadni a haladást? Megjegyzendő, hogy a mostani előmenetel érdemét amaz előgondoskodások megszüntetésének tulajdonitjuk, mellyekkel atyáink vélték azt elérhetni.

És e haladás a szellemi rendben is észlelhető. Alábbhagyván az indulatoskodással, melly egy neme a zsarnokságnak, pártatlanul mérlegelik az erőket és eszközöket; társitják az erőket; iratokat tesznek közzé (előhaladott országokról szólok), mellyek a szenvedélyek, nem az emberek ellen irányozvák, mellyek védik a jogot anélkül, hogy megsértenék az illemet, mellyek az igazságosság szózatát hangoztatják az erősek fülébe, s békére intik az elnyomottakat.

Most már minden népszerüségre törekszik; arra az irodalom, még a müvészet feláldozásával is; arra a tudomány, szaporitván beavatottjait, s alkalmazván vivmányait; arra a kormányok, egyenlősitvén a jogokat, s mindent a nyilvánosságnak adván át; arra a törvénykezés, esküdtszékeket állitván fel; arra a hadseregek, nemzetiekké változván át. Minden javitás a nép előnyére üt ki, érette vannak a gépek, a vasutak, az olcsó pósták, a vámok eltörlése, a szabad gabna-forgalom; érette az iskolák, a tengeri hatalom, s a társulás csodái; érette tanulmányozzák folyvást ama társadalmi feladatot, mellyet a polgári Oedipusoknak meg kell fejteniök, ha nem akarják, hogy a nép-sphinx felfalja őket.

Ha hiányoznak is az erélyes lelkek, de erkölcseink szelidebbek, s komolyabb és ünnepélyesebb életet viszünk; s mig a mult században az öregek is az ifjak nyelvét és szokásait utánozták,

most az ifjak öreg-elmét fitogtatnak. A nyugalom-szeretetnek kedvez az a körülmény, hogy sem rendkivüli jólét, sem rendkivüli nyomor nincs. Általános a nagyravágyás, de kevés a fellengző; s mig minden egyed kis dolgokat mivel, az állam roppantakat visz véghez. Nincsenek magas erények, de ritka az erőszakoskodás; nem nagyon diszelgő, de kényelmes és egyszerü az élet; nem olly finom a modor, de az izlések sem olly baromiak; kisebb a mü-tökély, nagyobb a termékenység.

Az erkölcstan, mellynek a joggal ugyanegy központja, habár nem ugyanazon körülete van, nem ismer különbségeket, s a király ép ugy itéltetik meg mint a legutolsó alattvaló, s a politika ezután nem lehet egyéb mint a társadalomra alkalmazott erkölcstan. A törvény nem a hatalom ténye többé, hanem az észé; s még az absolut országokban is vannak alaptörvények, mellyek szabályozzák a legfőbb hatalom eljárását; s hol nincsenek biztositékok a kormányban, vannak a közigazgatásban. A nemzetek jogai elévülhetleneknek nyilvánittattak [1]; s nem sokára eljő az idő, midőn erkölcstelennek fog itéltetni a hatalom, melly önkényesen akadályozza a jólétre szükséges, s az emberi képességek kiterjedéséhez arányositott termelést. Minthogy az embernek kötelessége ismereteket szerezni, szeretni, munkálkodni; bibáznak ama kormányok, mellyek e képességek egyikére akarják öt szoritani; s az ember akkor tökéletes, ha tudománynyal és erénynyel ugy fejti ki e képességeket, hogy ne csak egymagának, hanem mindenkinek előnyére szolgáljanak, s megérdemelje azokkal a jövő jutalmakat. Népnek nem az egyedek gyüjteménye, hanem a ténykedés, a gondolat, a czél közössége tekintetik. Azért a társult emberek között szükséges a hatalom, hogy mindenkinek biztositsa nyugalmát, elnyomja a rendetlenségeket, elősegitse a hasznos vállalatokat: legyen pedig az erős, hogy ne legyen kénytelen kegyetlen lenni; legyen okos, hogy a függetlenség lehető kiméléséve tudjon tiszteletet szerezni a törvényeknek; legyen erkölcsös, hogy ne higye, mikép elégségesek neki a börtönök, katonák, kémek, hanem

---

[1]) „Egy igaztalan hóditó, legyen bármilly hatalmas, soha sem foszthatja meg jogaitól az igazságtalanul meghóditott nemzetet. Erőszakkal rabszolgává teheti azt, felforgathatja törvényszékeit, megölheti képviselőit; de függetlenül annak nyilt vagy hallgatag beleegyezésétől nem semmisitheti meg ősi jogait ama tisztségekhez, törvényszékekhez, vagyis ama formához, mellyet az mint uralkodó nemzet megállapitott." XVI. Gergely, *A szent szék diadala*, 37 lap.

a felebarát s az önmegtagadás szeretetét legyen képes becsepegtetni a szivekbe. Mig az önmagok és alattvalóik iránt bizalmatlan és rövidlátásu kormányoknak nem marad egyéb hátra mint a botlások között való válogatás, a többiek alattvalóikban keresnek őszinte támogatást, hogy hasznos ujitásokkal erősitsék az államot, s megszüntessék a visszaélést anélkül, hogy sértenék a szokásokat. A jó elérésére irányzott törekvés ép ugy erősiti a kormányokat, amint gyengiti a gyanakodás minden gondolat, minden tanács, minden ujitás ellen. Mert a népeket többé nem lehet máskép hanem csak méltányossággal s politikai és vallási igazságossággal vezetni. Csak igy lehet helyesen fejleszteni a növekedő demokracziát, mellynek bekövetkezendő forradalmát minden oldalról kétségtelen előjelek hirdetik, s azért vétek lenne, ha készületlenül hagynók magunkat általa meglepetni; nem is kell azt amaz irigy bizalmatlansággal tekinteni, melly boszant, s melly arra kényszeritené azt, hogy szabad féket engedjen vad ösztöneinek; sem pedig, kijátszva a nehézséget, vakmerő kezekre hagyni az alkalmat, hogy iszonyu gyógyszereket alkalmazzanak a társadalomra [1]). A demokratikus mozgalom folyam, mellynek megfelelő ágyat kell ásni, nem pedig gátakkal állni el utját.

Látva, miként csalódnak az idők, s miként csalódnak az idökkel az emberek, megtanulták a türelmet; bukások és csalódások következtében szétfoszolván az ábrándképek s alábbhagyván a csodálás, az emberek meggyőződtek a politikai csodaszerek hiuságáról, s belátták, hogy a javitások nem a kormányok cserélgetésében állanak, mert sem a köztársaság nem szabadság, sem az egyeduralom nem rend, s a legjobb szabályrendeletek sem zárják ki a zsarnokságot, mig szabadság ott is élvezhető, hol amazok tökéletlenek. S azon következtetésre jutottak, hogy a jólét nem a politikai hanem másféle eszmékben áll; hogy az ember több valami mint csupán polgár; s mig a kormány-formák, akár köztársaság akár zsarnokság nevet viseljenek, hasonlitanak egymáshoz, a különbség a vallásban, a magán erkölcsökben, a családban, a polgári és bünügyi törvényhozásban, a közigazgatásban van: mind olly dolgok, mellyek tökéletesithetők, bármillyen legyen a kormány.

Minthogy a század kezdetének forradalma, egészen anyagi eszmékkel lévén eltelve, csak anyagi hóditásokra vezethetett,

[1]) *Qui nova remedia accipere nolit, nova mala expectet.* Bacon.

annyi rombolás után végre restauratiót ohajt a világ. A jobbak belátták szükségét ama társulásnak, melly ellen egy század óta harczot folytatnak; olly társulásnak, melly ne semmisitse meg, hanem inkább támogassa a modern ember egyediségét; melly ne dulja fel, hanem terjeszsze ki a családi szentélyt; melly ne üzenjen hadat a multnak, hanem gyüjtse össze annak hagyományait, s fogadja el, mi azokban jó van, s a dühös és meddő vitatkozások helyett, az elvekhez térjen vissza, hogy teljessé tegye a társadalmi elemek összhangját s a mozgás és élet végtelenségét.

Az egyházi villongások Francziaországban, Schweizban, Németországban, az üldözések Porosz, Svéd, Oroszországban, a mozgalmak Irlandban s az Egyesült-Államokban [1]), napfényre hozták, mennyire ragaszkodnak még a népek a valláshoz; s miként forditják arra ama figyelmet és érdekeltséget, mellyeket a politikai ujdonságok nem képesek bennök fölkelten i. Pedig hát mi azok fiai vagyunk, kik hallották Voltairet és csodálták az Encyclopediát; olly szerzők után neveltettünk, kik nem annyira üldözték, mint megvetették az Egyházat, és ugy t ekintették azt, mint társadalmi betegséget, melly azonban közel áll a meggyógyuláshoz; mint egy betolakodott uj hatalmat, melly a kard uralma alól ki akarta vonni a lelkiismereteket.

De mig akkor az istentelenség és guny találtak viszhangra a jómóduak között, kik az irodalom választottjai voltak, most,

[1]) A *The Church-Journal*, 1857. juliusról, névsorát adta a New-Yorkban létező felekezeteknek, nem lévén benne biztos, hogy mind elszámlálta azokat. Ime: Kereszteségismétlők, keresztelők, uj keresztelők, szabad keresztelők, különvált keresztelők, szigoru keresztelők, szabadelvü keresztelők, békés keresztelők, gyermek-keresztelők, dicsőség-keresztelők, alleluja-keresztelők, keresztény keresztelők, vaskarú keresztelők, általános keresztelők, részleges keresztelők, hetednapi keresztelők, skót keresztelők, az uj általános communio-keresztelők, fekete keresztelők, függetlenek vagy puritanok, cameronianok, crispatok, daleitak, cambellitak vagy reformáltak, dunkersek, szabad gondolkodók, kaldaniták, huntigdonianok, Irvingianok, inghaniták, tánczolók, bibliai-keresztények, glassiták vagy sandemanianok, régi presbyterianok, uj presbiterianok, skótok, congregationalisták, quakerek vagy barátok (amici), reszketők, unitariusok, socinianusok, morva vagy egység-testvérek, weslejan methodisták, eredeti methodisták, reformált methodisták, methodikus kalvinisták, franczián, eredeti connexisták, uj connexisták, swedemburgianok, plymouthi testvérek, ujrakeresztelt keresztények, mormonok, kellyiták, muggletonianok, romanianok, perfectionalisták, rogessianok, seeklerok, universalisták, vándorlók, witfieldisták, tanitványok, szabad barátok (amici) vagy agapemoniták, lutheranusok, franczia protestansok, német reformáltak, reformált német protestansok, német katholikusok vagy Ronge-tanitványok, uj felvilágosultak, angol anglikánok, német anglikánok, franczia anglikánok.

miután a kicsinyekhez és szenvedőkhöz fordul, a láthatatlan után való szomj, a vallásos érzelem kezd abban felkapni, az egyedüli, mit a nép tökéletesen megért. S a nép az, melly mostanában, az egész világon, a vallás-kérdést szellőzteti, illy meggyőződésekben keresvén az ujjászületés s a jövő erejét ; Angliában visszakövetteli a dissidensnek polgári jogait; Németországban megszüntetését sürgöli a zsarnoki gyámkodásnak, melly természetes következménye a protestantismusnak [1]); Ázsia szélén, szemben a félholddal, ujra fölemeli a keresztet; Franciaországban az atyák részére visszakivánja a szabadságot, hogy gyermekeiknek jobb oktatást nyujthassanak amaz elpuhult és határozatlannál, melly csak tétovázó eszméket és balga érzelmeket szül. S korunk legjelentőségteljesebb tényeinek egyike maradand a vallás eme társulása a szabadsággal.

A jövőben való hit teljes hiányát eléggé bizonyitja az irók békétlensége, mert a nyugalom a vitatkozásokban csak a kimenet iránt való bizonyosságból származik. De az irodalom, melly iparszerüvé vállván az aljasok, vagy haszontalanná a pedansok kezében, nem a czélra tör, hanem hatást vadász, csak néhánynapi halhatatlanságot keres, s elkülöniti magát a néptől; a jobbakkal megszünvén kicsinyeskedni, azon van, hogy szabályozza a kötelmeket, okadatolja a jogokat, eloszlassa a kételyeket; s nagy reményre látszik jogositani most, midőn annyira finomult az ember és társadalom tanulmányozása, s mindinkább tágul a látkör a külföldi és keleti irodalmak megkönnyebbitett ismerete következtében; most midőn irók és tudósok jutnak miniszteri székekre, nem csak angol és franczia, hanem absolut országokban is; s midőn, még ott is, hol a gondolat csak gyanút kelt, bevallják annak fontosságát az által, hogy majd alattomos, majd nyilt fegyverekkel üldözik.

Küszöböltessenek ki nemes küzdtérünkről az orv-döfések, a befeketités alattomos mesterkedései: szünjék meg a rágalmazók törvényes ellenségeskedése mind azok ellen, kik a cselekvés ös-

[1]) Eichhorn ur, közoktatásügyi minister Poroszországban, legközelebb igy nyilatkozott: „csupán a királyt illeti meg a jog és hatalom szabályozni az alattvalók lelkiismeretét, s ezek engedelmeskedvén a király rendeleteinek, semmiféle felelősség alá nem esnek, mert az csupán a törvényhozóra nehezedhetik.“

Az 1848-iki forradalomban Németország kivivta a vallási szabadságot: a Concordatumok helyre fogják állitani katholikus országokban az egyházi szabadságot.

vényére lépnek; szünjék meg a félénkség bálványozása, a félénk dicsőittetése, s a nemfélt középszerüségnek kiváltságolt tömjénezés. Szünjenek meg csak azokat engedni szóhoz jutni, kiknek kevésbbé van ahhoz joguk, mert nincsenek meggyőződéseik; s csupán azoknak tapsolni, kiknek eszméi nem emelkednek felül a köznapiakon, kiknek szellemök senkivel sem jő összeütközésbe. Az itészet türelemmel fegyverezvén fel magát, még a merész nyilatkozat irányában is, ne engedjen meg magának olly birálatokat, mellyekre nem szabad válaszolni, s mellyek nem bátorkodnak ott, hol kell dicsérni; ne akadályozza gyalázással a nemes lépteket; s nélkülözvén önmaga a méltóságot, ne igyekezzék attól másokat is megfosztani, a jellemeket megfélemlités által lealjasitani, s rágalmazva a nemeslelküséget az áldozatoktól visszariasztani: hanem szoktassa magát amaz egyenes és biztos itélethez, melly tiszteli a tudomány szabadságát s az ész tekintélyét, melly tudja méltányolni azok törekvését, kiknek érdemét növelik a bölcs tanácsok, s azon van, hogy elvegye a kedvet a tulzásoktól és erőtetett dolgoktól, s visszatéritsen az egyszerüséghez, ama természetes egyensulyhoz, mellyet zavartalanul fentartva a józan ész minden helyre és időre szóló hasznos igazságokat tud mondani. Illy módon első eszközévé váland, nem amaz oktatásnak, melly csak követelőket és képteleneket szül, hanem ama nevelésnek, melly a kölcsönös jóakarat és türelem szokásait honositja meg, mellyek aztán a polgárok között igazságossággá és összhanggá lesznek.

A tanultság most már tisztában van az iránt, hogy nem a hajó farában kitüzött fáklyának kell lennie, melly csak az elfolyt hullámokat világitsa meg. A tudományok, kilépvén a merészletek korából s a tapasztalatiságból, az elméleteket tökéletesiteni és alkalmazni igyekeznek; vagyis kezet fognak az okoskodás és a rokonszenv, a költészet és a tan, miglen egy nagy gondolat összesorakoztatja a részleges munkálkodásokat. Az igen heves bölcsészi viták, mellyek egy szilárd alap szükségérzetét nyilvánitják, soha sem fognak tagadó szellemben megoldatni; s a bölcsészetben a tudomány nem elégszik meg többé az eszmék és ismeretek egyedi szerzeményével, hanem egyetemességre törekszik, nevezetessék az aztán józan észnek, vagy az értelem önkénytiségének, vagy világra hozott eszmének (idea innata), vagy átaláuos alakoknak; módszereit az eredmények szerint itéli meg, s legfőbb czéljául az isteni képnek az emberben való megujitását tüzi ki.

Ugyanazért a nyelvre vonatkozó kérdések is nagy fontosságra tettek szert, mert nincs a természetnek, vagy a polgárosultságnak olly feladványa, mellynek megoldása a köz-bölcseség e leltárában, az emberiség ez összetétében le nem volna téve. De aki egy uj vallást nyomoz, ne hizelegjen magának azzal, hogy a bölcsészet magzatának fogja azt találni.

A század, melly mindinkább kezdi becsülni az időt, nem méltatja figyelemre az elbeszélést, hacsak nem oktat és tanácsokkal nem szolgál, s a helyett, hogy a haladás föltételéül tekintené a mult feláldozását, a jövő utait keresi abban. Szóval, szeretjük a fényt, de csak ugy ha tisztává teszi a látást, s a szeretet parázsává változik át.

A történelem, melly egy szabályos és haladó polgárosultság lassu viszontagságain keresztül örömmel láttatta velünk növekvő fejlődését a szabadságnak, e sarkcsillagnak, melly elhomályosodhatik, de soha le nem száll, egyszersmind az ujitók ellenében is óvatosakká tett minket, kik vak tapasztalatelviséggel egészen átadják magukat annak, mit tesznek, s elfogadják az eseményeket anélkül, hogy megbirálnák azokat, és ismernék kiterjedésöket. A sokféle viszontagságok következtében hozzászoktunk okoskodni, a jót a lehetőtől megkülönböztetni, az akaratot az áldozatok magaslatára emelni, nem ismerni erényt fáradság, vallást önmegtagadás nélkül.

A történelem megtanitott minket, miszerint az ujitások, mellyek felforgatják az eszméket, szokásokat, erkölcsöket, véleményeket, rendesen semmire sem mennek, s a puszta és merev rendszerek eredménytelenek maradnak; hogy mindazok, kik a kereszténység óta, forradalmakat vagy rendszereket létesitettek, elértnek hitték a legjobbat, s másnap már belátták, hogy csalódtak, s a következő nemzedék kisebbitette azokat, kik nemeslelküleg fáradoztak, hogy előkészitsék részére a jobbat; hogy csupán az érlelődik meg, mi lassanként készittetett elő s átalános vággyá vált; hogy a szép de alkalmazhatlan szemlélődések nem egyebet hanem ama kétségbeesést szülik, melly az elodázhatlan ujitásoktól is elveszi a kedvet. Nem a mienket. Mi tiszteljük az elveket, mellyek jóval megelőzik a tényeket s még inkább az erkölcsöket; mi, bálát adva atyáinknak, amiért annyi korlátot lerontottak, tunyaságnak hinnők azt gondolni, hogy bevégezték az utat, holott csak a haladás lehetőségét szerezték meg nekünk. Szerencsés, ki társitani tudja a fentartást, melly megőrzi az életet, a haladással,

melly erőt önt abba; ki tudja, hogy a javitás előnyei elválaszthatlanok az ujitás veszélyétől; ki látja, hogy a hasznosság után való törekvés átalános tény, de azért nem igényli azt tanná emelni; és tanulmányozza a leg főbb feladatot, melly abban áll, hogy a közérdek eléje tétessék az egyedinek.

Igazság (veritas), szabadság, haladás, ezek vágyai; de belátta, hogy az igazság csak egyetlen forrásból merithető; hogy a szabadság a képességben áll a tevékeny tehetségek teljes igénybevételével tökéletesiteni a tulajdon és egyetemes létet; s a haladás az egyenlőség valósitásában, a kölcsönös szeretetben, az ember becsülésében s a testvériségben, melly, reményünk szerint, az egyetlen akolban fog létrejönni.

Ki egy, vihar által hányatott hajóban áll, emelkedni és alászállani látja a csillagokat, mindazáltal tudja, hogy mozdulatlanok azok; inogni látja az irányttt, de tudja, hogy folytonosan a sarkot mutatja. Igy a becsületes ember, kinek eszméi az ellenmondás próbájára tétettek, kerüli a dicsőséget, ha zsarnoksággal van az összekötve, mint szintén a nyugalmat is, ha nélkülözi az a méltóságot; a jelesek müveit elismeréssel vizsgálja meg, melly nem teszi őt hizelgővé, s igazságszeretettel, melly nem teszi őt hálátlanná. Erős lévén amaz állhatatosságban, melly legnagyobb tiltakozás az anyagelviség ellen, büszke tervek magaslatáról nem rohan hanyathomlok hitetlen kétségbeesésbe; hanem tudja, mikép a nagy dolgok csak lassanként hajthatók végre; a jövőt a mostani erkölcsökre és érzelmekre alapitja; nem akarja elválasztani a jót a széptől és igaztól (verum), nem az okozatot az októl. Érzi a bajokat, mindazáltal nem káromkodik; nem engedi magát visszariasztatni a balesctek által, mellyek a leginkább ohajtott jókból veszik eredetöket, meg lévén győződve, hogy a mi egy kornak ereje és dicsőségeül szolgáland, kezdetben annak nyomorát képezi; irataiban azon van, hogy felköltse az emberi méltóság s a társadalmi élet szentségének hatályos érzetét; s hirnökéül lép fel a testvériségnek, a hitnek, amaz átalános társulásnak, melly az indulatokat, a tant, a tevékenységet renddel, higgadtsággal és jó akarattal vezesse a gondolat, a jellemek, az erkölcsök emelkedettségének elérésére; s összhangba hozva a jogot és kötelességet, előkészitse a népeket a béke jubileumára, a jövő husvét ünnepére. A siker kimondhatlan jutalma a bátor kisérleteknek, a kitartó erőködéseknek, az elviselt ellenmondásoknak.

FELVILÁGOSITÓ JEGYZETEK

a XVIII. könyvhez.

A) 3-dik laphoz.

Képviselői utasitások.

A franczia nemzet gondolatai és óhajai mintegy rövidletezve foglaltatnak a megbizólevelekben (c a h i e r s), mellyeket a választók adtak képviselőiknek. Ime a jelentés, mellyet azokról Clermont-Tonnerre tett, 1789. jul. 27-én:

— Uraim! hivatásuk lévén ujjá szülni a franczia birodalmat, önöket e nagy munka végrehajtásában saját belátásuk s megbizóik utasitásai fogják vezérelni.

Első kötelességünknek hittük összegyüjteni és megismertetni önökkel a vezéreszméket, mellyek utasitásaik legnagyobb részében el vannak szórva; azután önök bizottságának különleges s amaz észrevételeit fogjuk előterjeszteni, mellyeket az a végrehajtási módszerre vonatkozó különféle, e magas gyülés tagjai által vele közlött vagy közlendő tervezetekből összegyüjthetett vagy özszegyüjthet.

A jelentés, mellyet most önöknek teszünk, e munka első részét érdekli.

Önök megbizói, uraim, mindnyájan egyetértenek egy pontban; abban, hogy akarják az állam ujjászületését, de némellyek egyszerüen a visszaélések megszüntetésétől várják azt és szilárd alapra fektetésétől az alkotmánynak, melly tizennégy század óta létez s mellyről azt gondolják, hogy újból életre kelhetne, ha helyrehozatnának a sérelmek, mellyeket rajta az idő, s a személyes érdek számos lázadásai a közérdek ellen, elkövettek; mások annyira hibásnak tartják a létező társadalmi rendszert, hogy indittatva érzik magukat új alkotmányt kérni, s felruházni minket (sérelme nélkül a kormánynak s az egyeduralmi formáknak, mellyek szeretete és tisztelete minden franczia szivébe be van vésve, s

mellyek fentartása követeltetik) a szükséges hatalommal arra, hogy illy alkotmányt teremthessünk s a franczia birodalom jólétét biztos alapokra, s az egyes hatalmi körök szabályszerű illetményei nek megkülönböztetése és meghatározására fektessük.

A megbizók, kik illy véleményt nyilvánitottak, egyszersmind azt hiszik, miszerint az alkotmányok első fejezetének az emberi jogok elismerését kellene magában foglalnia, azon változhatlan és örök jogokét, mellyek fentartása végett alakult a társadalom. Az olly roszúl ismert emberi jogok eme kikiáltásának követelése majdnem az egyedüli viszálypont az új alkotmányt sürgető s azon utasitások között, mellyek csupán visszaállitását követelik annak, mit létező alkotmány gyanánt tekintenek.

S mindkét véleményt osztók hasonlóan megállapitották eszméiket az egyeduralmi kormány elvei, a hatalom léte s a törvényhozó testület szervezése, a nemzeti beleegyezésnek az adókivetéshez való szükséges volta, a közigazgatási testületek rendszerezése s a polgárok jogai fölött.

Futólag megérintjük itt e különböző tárgyakat, hogy majd azok mindegyike fölött mint döntvényeket tárjuk önök elé a megbizók alapelveinek összhangzó eredményeit, s mint kérdéseket, a különböző és ellenmondó eredményeket, a mint önök azon utasitásaiból kitüntek, mellyek kivonatát nekünk elkésziteni vagy megszerezni lehetséges volt.

1-ör. Az egyeduralmi kormány, a király szent személyének sérthetlensége, s a koronának firól fira öröklés utján való átszállitása, egyenlően elismertetnek az utasitásokban.

2-or. A király hasonlóan elismertetik a végrehajtó hatalom teljének letéteményeséül.

3-or. Hogy a hatalom összes kezelői tényeikről számot adni köteleztessenek, általános a kivánság.

4-er. Némelly utasitások elismerik a királyban a törvényhozó hatalmat, korlátozva az ország alkotmányos és alaptörvényei által. Mások csak annyit engednek meg, miszerint a király, az ország gyülés szünetelése alatt, hozhat ugyan rendőri és közigazgatási törvényeket, de ezek pusztán ideiglenesek, s hogy érvényesek legyenek, a legfőbb törvényszékek szabad belajstromozására van szükségök: egy kerület még tovább menve kivánta, mikép az illy belajstromozás meg ne engedtessék a kerületi gyülések közbelső bizottságai két harmadának beleegyezése nélkül. Az utasitások

legnagyobb része elismeri a királyi jóváhagyás szükségét a törvények kihirdetéséhez.

Mi a törvényhozói hatalmat illeti, az utasitások többsége a nemzeti képviseletben létezőnek ismeri azt el, fentartván a királyi jóváhagyást; összhangzólag a czikkelyes törvények (Capitularia) régi alapelvével Lex fit consensu populi et constitutione regis, melly általánosan elfogadottnak látszik önök megbizói által.

Vonatkozással az összehivásra, némellyek oda nyilatkoztak, mikép az országgyülés magát csak önmaga oszlathatja fel; mások szerint az összehivás, elhalasztás és feloszlatás joga a királyt illeti, ugy azonban, hogy ha fel akarja azt oszlatni, mindjárt ujat kell összehivnia.

A tartamot illetőleg, némellyek azt akarják, hogy az ülésezések időszakiak legyenek, s e tekintetben ne függjenek a hatalom letéteményesének akaratától vagy érdekeitől; mások, kisebb számban, az országgyülés folytonosságát sürgetik, ugy hogy a tagok különválása ne vonja maga után az országgyülés feloszlását.

Az időszaki ülések rendszere egy másik kérdést szült. Két ülésszak között lesz-e vagy nem közbelső bizottság? Önök megbizóinak többsége a közbelső bizottságok intézményét veszélyes rendszabálynak itélte.

Az országos rendek alkotásának módját illetőleg, többen a három rend elkülönitése mellett vannak: de a kiterjedt felhatalmazások, mellyeket mostanában önök képviselői közül számosan nyertek, kétségkivül szabadabb kezet engednek e kérdés megoldása körül.

Némelly kerületek a két első rendnek ugyanegy kamrában való egyesülését kivánják; mások a papi rend eltörlését s tagjainak két másikba beosztását; mások ellenben azt akarják, hogy a nemesség képviselete kétszeres számban mulja felül a papságét, s hogy mindkét rend tagjainak összes száma egyenlő legyen a községek képviseletének számával.

Egy kerület, midőn a két első rend egyesitését sürgeti, egy harmadik alkotását is kéri, a vidékek rendének czimén. Ugyanezen kerület kivánja továbbá, hogy a ki hivatalokat vagy udvari tisztségeket visel, ne lehessen követ az országgyülésen. Végre a követek személyeinek sérthetlenségét elismeri a többség, s egy kerület sem vonja azt kétségbe. A végzés módjára nézve, a fejenként és rendekként szavazás kérdése már meg van oldva; némelly kerületek

a határozat érvényére a szavazatok két harmadát tartják szükségesnek.

Az adók kivetéséhez a nemzeti beleegyezésnek szükséges volta átalánosan elismertetett önök megbizói által, s minden utasitásban ki van fejezve. Az adó tartamát mindnyájan azon határidőig korlátozzák, mellyet önök fognak kitűzni, föltéve, hogy soha sem fog az tulmenni az időközön, melly két ülésszakot elválaszt: parancsoló záradék, melly önök küldői előtt az országgyülés örökössége legbiztosabb zálogának látszott.

Minthogy a kölcsönök nem egyebek közvetett adónál, önök megbizói más adókra nézve elfogadott elveket hiszik szükségesnek azokra alkalmazni. Némelly kerületek a határidőhöz kötött adók közül kivették azokat, mellyek czélja a nemzeti adósság törlesztése, mindaddig folytatandónak tartva azok követelését, mig az egész nemzeti adósság nem törlesztetik.

A mi a közigazgatási testületeket vagy tartományi rendeket illeti, minden utasitás kivánja azok életbeléptetését: szervezésök gondját legnagyobb részt önök bölcseségére bizzák.

Végül, a polgárok jogait, az egyedi szabadságot, a tulajdonjog szentségét, az egész franczia nemzet erélylyel követeli. Miként önmagának a köz-tulajdon, ugy minden egyes tagja részére a magán tulajdon sérthetetlenségét követeli; követeli egész kiterjedésében az egyedi szabadságot, azon módon, amint örökre megállápitotta a nemzeti szabadságot; követeli a sajtó-szabadságot, vagyis hogy legyen szabad a gondolatok közlése; nemes boszankodással kel ki a pecsétes levelek (lettres de cachet) ellen, mellyek önkényesen rendelkeztek a személyekkel, s kárhoztatja a postai titok megsértését, melly egyike a kényuralom legfonákabb és legbecstelenebb találmányainak.

Közepette e különféle sérelmi panaszoknak néhány részleges módositási javaslatokat vettünk észre, tekintettel a királyi levelekre s a sajtó-szabadságra. Önök bölcseségök szerint meg fogják tudni azokat fontolni: kétségkivül meg fogják önök nyugtatni ama franczia becsérzetet, melly ollykor nemes haragból a sérelem miatt nem tisztelte eléggé a törvényességet, s mely kétségkivül ép olly kész lesz alávetni magát a törvénynek, ha látandja, hogy az erősek irányában is kötelező az, a milly hajlandó volt kivonni magát alóla, midőn egyedül a gyengék érezték annak sulyát; le fogják önök csillapitani a vallás nyugtalanságait, mellyen olly gyakran követtek el sérelmet a gúnyiratok egy tiltó kormányrendszer alatt;

s a papság, megemlékezvén róla, hogy a szabadosság hosszú időn át kisérője volt a rabszolgaságnak, be fogja látni, mikép a polgári szabadság első és természetes következménye a visszatérő rend, illem és becsülés a köztisztelet tárgyai iránt.

Ime, ezek azok, miket önök bizottsága kötelességének hitt elmondani önök utasításainak az alkotmányt érdeklő részéről. Kétségkivül fel fogják önök azokban találni minden alapkövét az épületnek, mellyet egész magasságában fölemelni önök hivatva vannak; de utasításaikban önök talán ohajtani fogják feltalálhatni a politikai véleményezések ama rendét, teljét és összefüggését, mellyek nélkül a társadalmi rendszer mindig sok hiányos oldalt fog felmutatni: e kivonatban a hatalmi körök csak jeleztetnek, kellő szabatossággal még nincsenek meghatározva; a nemzeti képviselet szervezése nem állapittatott meg eléggé; az elvek, mellyek az egyed választhatóságát illetőleg mérvadók lennének, nincsenek letéve; ez eredmények önök munkájából fognak keletkezni.

A nemzet szabad akar lenni, s önöket bizta meg felszabaditásának eszközlésével. Franeziaország nemtője rohamositotta, hogy igy fejezzük ki magunkat, a közszellem haladását; néhány óra alatt felhalmozta önök részére a tapasztalatot, mellyet sok századtól is alig lehetett várni. Önök, uraim, alkotmányt adhatnak Franeziaországnak; a király és nép kivánják azt: mindketten megérdemelték.

Az utasitások kivonatozásának eredményei.

Elfogadott elvek:

1) A franczia kormány egyeduralmi.

2) A király személye szent és sérthetlen.

3) A korona öröklés útján firól fira száll.

4) A király a végrehajtó hatalom letéteményese.

5) A hatalom kezelői számolni tartoznak tényeikről.

6) A király jóváhagyása szükséges a törvények kihirdetéséhez.

7) A törvényt királyi szentesitéssel a nemzet hozza.

8) A nemzet beleegyezése szükséges a kölcsönök felvételéhez s az adó-kivetéshez.

9) Az adó csak azon időre ajánltathatik meg, melly az országgyülés bezárása s a következő ülésszak megnyitása között lefoly.

10) A tulajdon szent.

11) Szent az egyéni szabadság.

Kérdések, mellyek iránt az utasitások többsége nem nyilatkozott egyhangulag:

1) Van-e a királynak az ország alkotmányos törvényei által korlátozott törvényhozó hatalma?

2) A király hozhat-e magától ideiglenes rendőri és közigazgatási törvényeket az országgyülés ülésezési alatt?

3) E törvények alá lesznek-e vetve a legfőbb törvényszékek szabad beiktatási jogának?

4) Az országgyülésnek van-e joga önmagát feloszlatni?

5) A király önhatalmából összehivhatja, elhalaszthatja és feloszlathatja-e az országgyülést?

6) Feloszlatván azt a király, köteles-e rögtön ujat hivni össze?

7) Az országgyülés ülésezési folytonosak lesznek-e vagy időszakiak?

8) Ha időszakiak, lesz-e vagy nem közbelső bizottság?

9) A két első rend egyesül-e ugyanazon egy kamrában?

10) Rendkülönbség nélkül fog-e alakittatni a két kamra?

11) A papság tagjai beosztatnak-e a két másik rendbe?

12) A papság, a nemesség s a községek képviselete 1, 2, 3 számarányban leend-e?

13) Fog-e alakittatni egy új rend a vidékek rendének czimén?

14) Az egyének, kik hivatalokat, vagy udvari tisztségeket viselnek, lehetnek-e követek az országgyülésen?

15) A határozat elfogadására szükségeltetik-e a szavazatok két harmada?

16) Az adók, mellyek czélja a nemzeti adósság liquidatiója, fognak-e szedetni mindaddig, mig az egész adósság nem törlesztetik?

17) A pecsétes levelek eltöröltetnek-e vagy módosittatnak?

18) A sajtó-szabadság határozatlan leend-e vagy módositva?

Eddig a jelentéstevő, ki azonban csak az alkotmány alapjait érdeklő nyilatkozatokat és követeléseket terjesztette elő. De jó lesz áttekinteni a többi szavazatokat is, mellyekkel a gyülés nem volt foglalkozandó, hogy megismerjük az óhajokat, mellyeket Franczia-ország kifejezett az első alkalommal, midőn ezt tennie megengedtetett.

Az utasitások legnagyobb része tehát kivánta:

Minden polgár képesitését a polgári és katonai tisztségekre;

A büntetések egyenlőségét;

A hivatalok áruba bocsátásának megszüntetését;

A hübéri és úri jogok megváltását;

A polgári és büntető törvénykönyv átnézését;

A békebiróságok intézményét;

Az úri törvényszékek, a szabad hübéri jogok, a belső vámok, a fogyasztási adók, segélypénzek, adó-munkák megszüntetését;

Mindennemű államszolgálat költségeinek fedezésére határozott összeg utalványozását;

A közadósság törlesztését;

A lelkészek anyagi állapotának javitását;

A különböző vallásfelekezetek türését, megengedve, mikép a francziák többségének vallása uralkodó;

A sorshúzás utján való katonaállitás eltörlését, sat.

„Midőn az utasitások nagyobb részéről beszélek, mondja Droz, az összes rendek utasitásait együttvéve értem: ha minden rendéi külön vétetnek, különböző pontok körül különböző eredmények állanak elő. Például, a nemesség utasitásainak nagyobb része ellene van a hübéri terhek megváltásának, fen akarja tartani az úri törvényszékeket s az előjogot hübéreket szerezhetni az illetékek fizetése nélkül, s a nemeseken kivül mindenkit kizár a katonai tisztségekből. Ebből kitünik, hogy ha minden rend külön határozandott, sok visszaélést lehetetlen lett volna megszüntetni.

„A francziák nagy többsége által kifejezett ohajok összhangban voltak az igazsággal s a közjó érdekével. Akadtak olly követelések is, mellyek elfogadtatván felforgatták volna az egyeduralmi kormányt; de illyenek elszigetelten, igen kevés utasitásban fordultak elő; szerzőik nem vették észre azok következményeit, s nem csak egy rend adta példáját az illy tévedéseknek. Igy, némelly papi gyülések azt kivánták, hogy a király eléje terjesztett névsorból válaszsza tanácsa tagjait; a nemesek némelly gyülekezetei egy hadsereg-alkotmányról álmodoztak, melly lerontotta volna a királynak nélkülözhetlen tekintélyt a csapatok fölött; a harmadik rend némelly gyülekezetei azt akarták volna, hogy a király egyszerü végrehajtója legyen a nemzeti képviseletből kifolyó törvényeknek. Az eszmék, mellyek nem igen egyeztethetők össze az egyeduralmi kormányformával, s mellyek mindazáltal megnyerték a szavazatok többségét, csupán a tartományi ügykezelések körül forogtak. Olly tág hatalmi kört s olly nagy függetlenséget akartak általában adni a tartományoknak, hogy csakhamar lehetetlenitve lett volna az ország közigazgatása.“

B) 24-ik laphoz.

Az emberi és polgári jogok kihirdetése.

— A franczia nép nemzet-gyüléssé alakult képviselői, belátván, mikép az ember jogainak nem ismerése, feledésbe menése vagy el-, hanyagolása képezik a köznyomor és a kormányok romlottságának forrásait, elhatározták egy ünnepélyes nyilatkozatban kifejteni az ember természetes, elidegeníthetlen és szent jogait, avégből, hogy e nyilatkozat, mindig szemök előtt lévén a társadalmi test tagjainak, folytonosan figyelmeztesse azokat jogaik és kötelmeikre, hogy a törvényhozó és végrehajtó hatalom tényei, minden perczben összehasonlíttathatván a politikai intézmények czéljával, nagyobb tiszteletre találjanak; s hogy a polgárok felszólalásai, ezentul egyszerü és kétségbevonhatlan elveken alapulván, segéljék fentartani az alkotmányt és a közjót.

A nemzetgyülés tehát a legfőbb Lény auspiciuma alatt ezennel az ember és polgár következő jogait ismeri el és hirdeti ki.

I czikkely. Az emberek jogokra nézve egyenlőknek születnek és ollyanok maradnak; miért is a társadalmi megkülönböztetések csak a közhasznosságon alapulhatnak.

II. Minden politikai társulás czélja az ember természeti és elévülhetlen jogainak megőrzése, vagyis: a szabadság, a tulajdon, a biztonság s a nyomásnak való ellenállás.

III. Lényegileg minden fenségi elv a nemzetben gyökerezik, és sem testület, sem valamelly egyén nem gyakorolhat hatalmat, melly határozottan nem abból folyna.

IV. A szabadság lehetségben áll mindazt tenni, mi másoknak nem árt; ugyanazért az egyén természetes jogai gyakorlatának nincsenek egyéb határai azokon kivül, mellyeket ugyanazon jogok élvezete a társadalom tagjainak biztosit; s e határokat csak a törvények szabhatják meg.

V. A törvény csak a társadalomnak káros cselekvényeket van jogositva eltiltani, s amit a törvény nem tilt, nem akadályozható, és senkit sem lehet kényszeriteni azt tenni, mit a törvény nem parancsol.

VI. A törvény az általános akarat kifejezése, minden polgárnak joga lévén, személyesen vagy képviselők által, befolyni annak hozásába. A polgárok, egyenlők lévén a törvény előtt, minden méltóságra, közhivatalokra igényt tarthatnak képességök

szerint, s minden más különbség nélkül az erény és alkalmasságon kivül.

VII. Senkit sem lehet vádolni, fogságra vetni, vagy letartóztatni, csak a törvények által meghatározott esetekben, s az azok által előirt formák szerint; s megbüntetendők, kik önkényes rendeleteket sürgölnek, kiadnak, végrehajtanak vagy hajtatnak; de a törvény értelmében felszólitott vagy letartóztatott minden polgár haladéktalanul engedelmeskedni tartozik; ellenállva vétkessé teszi magát.

VIII. A törvényeknek csak szoros értelemben és nyilvánvalólag szükséges büntetéseket kell megállapitania; és senkit sem lehet büntetni hanem a vétség előtt megállapitott, kihirdetett és szabályszerüen alkalmazott törvény erejénél fogva.

IX. Minden embert ártatlannak kellvén tartani a mig vétkesnek nem bizonyult, ha letartóztatása elkerülhetlennek itéltetik, a törvény gondoskodjék róla, hogy semmiféle szigor ne alkalmaztassék, melly nem szükséges a letartóztatás biztossága tekintetéből.

X. Senki sem háborgatandó véleményeiért, még ha lázitók lennének is ezek, föltéve, hogy nyilvánitásuk nem zavarja meg a törvény által megállapitott közrendet.

XI. A gondolatok és a vélemények közlése az ember legbecsesebb jogainak egyike: ugyanazért minden polgár szabadon beszélhet, irhat, nyomathat, csakhogy a törvény által meghatározott esetekben felelni tartozik a visszaélésért e szabadsággal.

XII. Az ember és polgár jogainak biztositása köz karhatalmat tesz szükségessé; ez tehát az összesek előnyére, nem pedig azok magán hasznára rendeltetett, kikre bizva van.

XIII. A karhatalom fentartása s a közigazgatás költségei nélkülözhetlenné teszik a közös adót, mellynek minden polgár között, birtokuk arányában, egyenlően kell felosztva lennie.

XIV. Minden polgárnak joga van személyesen vagy képviselők által a közös adó szükségét megvitatni, azt szabadon jóváhagyni, hányadát, behajtási módját, tartamát meghatározni, hováforditását figyelemmel kisérni.

XV. A társadalomnak joga van számot kérni a köztisztviselőktől ügykezelésökről.

XVI. Minden társadalom, mellyben a jogok nincsenek biztositva, sem a hatalmak kellőleg elkülönitve, alkotmánytalan.

XVII. A tulajdon szent és sérthetlen jog lévén, senki sem

fosztathatik meg attól, kivéve ha a szabályszerüleg kimutatott közszükség követeli azt, de ez esetben is csak megelőző igazságos kárpótlás föltétele alatt.

Egy nagy olasz bölcsész igen fontos észrevételeket tesz e nyilatkozatra.

Az ember szabadnak születik. Nem ugy áll; az ember családban születik, tehát alá van vetve az atyai hatalomnak. A nyilatkozat egészen meliőzi a családi jogot.

Az emberek mint jogokban egyenlők születnek. Csak azon jogokra nézve igaz, mellyek őket mint embereket illetik; de családban születvén, a fiú nem egyenlő szülőivel. Továbbá szerzett jogaiknál fogva a családok is különböznek egymástól; s következésképen egy család szülöttje szintén nem egyenlő minden más család szülöttjeivel.

Az emberek jogokra nézve szabadok és egyenlők maradnak. A velök született jogokra nézve igen; a szerzettekben nem.

A társadalmi megkülönböztetések csak a közhasznosságon alapulhatnak. De a közhasznosság nincs meghatározva. S ki fogja megitélni, vajjon valamelly adott különbség a közhasznosságon alapszik-e? Továbbá a társadalomban nem mindnyájan tesznek szert egyenlő részre, s következésképen nem lehet egyenlő a hányad; miért is a társadalmi különbség az egyedi és családi jogokon fog alapulni. A társadalomban senki sem mond le saját joghatósági úri jogairól, millyen az atyaság.

A II. czikkelyben bizonyára egyedül a polgári társulásról van szó; azt tehát minden más egyéb társulás helyébe állitják, vagyis a legvadabb zsarnoksághoz jutnak.

A természeti és elévülhetlen jogokon kivül nem kell-e megőrizni a szerzetteket is? az elévülés miért talált tehát helyet a törvénykönyvben? a külső tulajdon nem elévülhetlen; nem természeti jog: megakarják-e hát attól vonni a védelmet?

A III-ik czikkelyt illetőleg, mi az a nemzet? Mindenekelőtt szükséges lesz meghatározni, vajjon azalatt a francziák többségét, vagy az összes családfőket, vagy ezek többségét, vagy a népszámba vetteket, vagy más valamit értenek-e? ha ezt nem teszik, minden pártnak önkényétől fog függni nemzetnek e vagy amaz, épen uralkodó részt nyilvánitani. Továbbá azt mondani, hogy a souverainség a nemzettől ered, nem egyéb mint petitio

principii, mert egy népet tételez fel, melly már nemzetté szervezkedett, vagyis, mellyben a souverainség már meg van alkotva.

Midőn pedig azt mondják, hogy semmiféle testület vagy egyén nem gyakorolhat hatalmat, melly nem a nemzetből folyna ki, ezzel egyszerre az emberek minden uralmát, társulatait és jogait eltörlik; mert minden jog hatalmat von maga után, s mindent elnyel a polgári társadalom. Igy akart tenni a rémuralom; de a törvényhozók előre látták nyilatkozatuk e következményét?

A IV-ik czikkelyben is úgy beszélnek a szabadságról mintha a polgárin kivül más nem léteznék; a polgári társadalom tehát az erkölcstan s az Isten helyébe lép.

Aztán az itt jelzett határokon kivül, vannak erkölcsiek is. Ámde e nyilatkozat nem csak a polgár hanem az ember jogait is magában foglalja: az ember tehát abban meg van semmisitve.

Az V-ik czikkelyben törvényt állítanak a törvény fölé. Ám ki fogja azt reá alkalmazni? A megelőző czikkely egyedüli határul a törvényt tűzte. Tehát az ártalmas cselekmények, mellyek a szabadságot korlátozzák, a törvény által határoztatnak meg; s a törvény csak az ártalmas cselekményeket sújthatja: milly tévkör.

Midőn pedig azt mondják, hogy a mi a törvény által nem tiltatik, nem akadályozható, sem parancsolni nem lehet, mit az nem rendel, ezzel az atyák és urak tekintélyét tönkre teszik, végkép megsemmisitik a családi és úri jogot.

Hasonló észrevételeket lehetne tenni e hires nyilatkozat egyéb részeire is.

C) 32-ik laphoz.

A testvérülés ünnepe.

Közelgett a julius 14-iki testvérülés (foederatio) ünnepe. A vidámság, a választékos fény, az élénk ábrándok, a mámoros remények, mellyek ahhoz fűződtek, különös ellentétet képeztek a vérengző törvényekkel, a zürzavar és kegyetlenség már elkövetett jeleneteivel, s főleg azokkal, mellyek bekövetkezendők voltak. A franczia nép ez ünnepély szinrehozásában jellemének és szellemé-

nek még megőrzött egész szeretetreméltóságát és eredetiségét látszott kifejteni. A jó érzelmek annyira uralkodtak ott, hogy a királyra nézve boldogság napjává tették a julius 14-iki iszonyú nap évfordulóját. De utolsója is volt ez a számára fentartott boldog napoknak! A nemzetgyülés, határozatlan és száraz lelkesültségében, mellyet benne a metaphisikai elvek keltettek, még semmit sem tett, mi a képzelemhez szólott volna, de sürgős dolgának tartotta kipróbálni Franciaország nemzetőrségének szellemét, lelket önteni e nagy testbe, mellynek tagjai még szorosabb kötelék nélkül elszórva valának, egy ugyanazon lökést adni meg az egésznek, emelni, egy újnemü ünnepély által, a hősies szinezetet, melylyet a Bastille bevételének kölcsönözni akartak, megújitani a mars vagy május mezőn régente tartani szokott gyüléseket, hol a szabadság már előbb is hintette sugarait a francziákra; végre Európa szemei előtt nagyszerü szemlét tartani az erők fölött, melylyeket adandó alkalommal a nyugtalan vagy boszús királyoknak foghatnának ellenszegezni. És már pazaroltattak az eskük; s milly hatást kellett tennie az eskünek, mellyet Isten szabad ege alatt a király, a követek, százezernél több franczia tettek le? Ez ünnepély egyedüli akadályának a pénzhiány látszott lenni: de a nemzetgyülés eléggé bizott a francziák lelkesültségében: meghagyta a megyéknek, hogy fizessék kiküldött nemzetőreik úti költségét, meghatározta azok számát, s minden czredből csatolt hozzájok követeket.

Az összejövetel varázsa minden szellemet izgatottságban tartott. A roppant gyülés helyéül a Mars mező szemeltetett ki, a katonai iskola és a Szajna között, melly tér igen kedvező a katonai gyakorlatoknak, de egyszersmind czerféle veszélylyel fenyegette a szemlélőket. E tért szükségképen egy hosszú szinkörrel kellett övezni, mi csak ugy volt eszközölhető, ha a két oldalrészről fel halmoztatik a föld. Tervben volt a bemenetnél egy diadalivet, középen a haza oltárát, s a katonai iskola előtt egy fényes épületet emelni a király, a nemzetgyülés követei s a helyhatóságok részére. De szerencsétlenségre, mindez épitkezésekhez csak fát alkalmazhattak, melly expediens, nagy kárára a XIV. Lajos alatt virágzásnak indult középitkezésnek, a forradalom minden más, még időszaki ünnepélyeire nézve is törvénynyé lett, annyira hogy bár legnagyobb részt igen költségesek voltak, egyetlen müemlékkel sem gyarapitották a fővárost. Ép akkoriban végeztetett majdnem be egy müépitmény, méltó ama boldog időkhöz, mellyek a forradalmat meg-

előzték, s mellyeket az félbeszakitott, a XVI. Lajos által épitett hid, s azt akarták, hogy az ünnepély napján adassék át az a forgalomnak; szerencsés eszme, melly emlékezetbe hozta a monarcha jótéteményeit. Aközben egy hajó-hidat vetettek a Szajnára szemben a Mars-térrel; s minthogy az alkalmazott ezer munkás nem volt képes a meghatározott időközben bevégezni a különféle épitkezéseket, Bailly ur tudatta ezt a párisiakkal, hivatkozva lelkesültségükre, s nem hiába; mert maguk ajánlkoztak segédkezet nyújtani a munkásoknak.

Husz sőt több napon át az ünnepély előtt, a Mars-tér minden este benépesedett, nem henye kiváncsiakkal, hanem buzgó munkásokkal, kik puha kényelemben neveltetve, vagy finomabb és művészibb foglalkozásoknak, tanulmánynak, komoly és szigoru kötelmeknek szentelve, eljöttek, hogy forgassák a gyalút és fürészt. A folytonosan derült ég mosolyogva látszott letekinteni e munkákra és játékokra. A dalok, a különféle hangszerek zaja, az öltönyök, állapotok, a nyelvezet változatossága, a munkások gyönyörködtető ellentétei, a tűz melly minden szemben csillogott, a hazafias eszmék mellyek mindenfelé váltattak, a hajdani szent egyszerüségü ünnepélyeket varázsolták vissza a jelenlevők lelke elé: én ifju valék, s a szerencsétlenség annyi éve után sem merülhet fel lelkemben e visszaemlékezés, a nélkül, hogy körül ne lebegnének az ifiuság némi ábrándjai: látva, milly könnyen gyakoroltatott a szabadság ama játékok alkalmával, mindenki azt képzelné, hogy az egyenlőség megállhat a politikai intézményekben, s hogy a szivélyesség e jelenetei gyöngéd varázsukkal jobbakká tették a lelkeket. De a valóságban ugy áll a dolog, hogy Parizs lakóinak tisztességesebb része, inkább érzelem mint megfontolás által vezettetve, mohón kapott ez alkalmon megszeliditeni a sokaságot, s megértetni vele, mikép a béke szelleme s az öröm társitható a hazafiassággal. Csakhogy, daczára minden fáradozásnak, a ça ira les aristocrates à la lanterne iszonyu orditozása mutatta, mikép a sokaság megőrizte kihágásainak vidám emlékét. Volt gond reá megőrizni ez olly hatásos dallamot, más szavakkal cserélvén fel a gyilkosságot lehelő régieket; de a nép nehezen változtatja meg szokásait, s folytonosan lehetett hallani az iszonyu szavakat: Les aristocrates à la lanterne! Egy izben nehány mészáros vonult a Mars-térre lobogóval, mellyen ez volt felirva: Reszkessetek aristokraták! ime a mészárosok. Mindenki pi-

rult, elforditotta fejét, s a mészárosokat, ugy látszott, megzavarta vérengző tréfájuk kissé hideg kimenetele.

Kitünően választattak meg a szövetségesek (foederati), legnagyobb részt jómódu ifjakból, kik rajongva a forradalomért, utálták a fejetlenséget, s nem vetközték le a szeretet érzelmeit a király iránt, mellyeket tisztes szülőik csepegtettek belejök, s kik megérkezvén, majdnem mindnyájan látni ohajtották a királyt és királynét, s az előzékeny és kegyteljes fogadtatás által meghatva távoztak. Mindenki száján hordozta a szavakat, mellyeket a király a szövetségesekhez intézett: Mondják meg önök polgártársaiknak, hogy a király az ő atyjok, testvérök, barátjuk, kit boldoggá csak az ő dicsőségök, hatalmassá csak szabadságuk, szenvedővé csak bajaik tehetnek. A király és királyné megszemlélték a marstéri munkálatokat, s a fogadtatás, mellyben részesültek, félelembe ejtette az orleansok pártját és dzsidás zászlóaljaikat.

Julius 14-én a nap sürü felhöktől környezve kel fel, s kárhoztatni látszik mind a reményeket, mellyekkel e nap kecsegtetett, mind az emlékeket, mellyeket az felidézett; de Párizs lakói és a számtalan idegen, kiket falai közé fogadott, telvék vidámsággal és bizalommal, melly szembeszáll minden zivatarral, neveti a baljóslatu előjeleket, s mindent mozgásba hoz. Mintegy háromszáz ezer férfi, nő és gyermek tódulnak énekelve, hogy helyet foglaljanak a közlépcsőzeteken, mellyeket saját kezeikkel állitottak össze, s mellyekben mintegy mását akarják fölismerni ama köröknek, hol egykoron a király-nép szokott volt összegyülni. A menet ágyudörgéstől kisérve közeleg. De mialatt a polgári és katonai testületek vonulásukat tartják, a megindult heves és folytonos záporeső zavarja utjokat, kiveszi őket komoly magatartásukból, szétszórja a papokat, helyhatósági tisztviselőket, katonákat, követeket, összevissza kuszálja a fényes diszitményeket, a választékos öltözékeket, messze röpiti a tollakat és forgókat. Egy illy menet rende egyhangúnak tetszett volna, miként mindig annak látszott egy nagy főváros hosszas szertartásai alkalmával; ellenben a rendetlenség szórakoztat, sokasitja a furcsa eseményeket, s elfeledteti a zsörtölődő, szétszórt, levert szemlélőkkel a helyzet kényelmetlenségét, s a várakozás gyötrelmét. Roppant esernyő boltozat fejlődik ki a lépcsőzetek fölött, helyre áll a rend, mindenki felismeri lobogóját. A folytonos üdvlövések, ünnepélyesitvén e napot, mintha csak hasogatnák a fellegekkel telt levegöt; a szövetkezett (foede-

rati) nemzetőrségek, a sorhadi csapatok inkább vidám mint szabályos zenéje és gyakorlatai szolgálnak előjátékul a testvérülés nagy tényéhez; azután e fegyveres sokaság egyszerre zárvonalat képez a tág körben, majd számtalan csoportokra oszlik, mellyek mindenike a tartományaik és városaiknak sajátos játékokat mutatja be.

Aközben a király bevonult a pavillonba, melly a haza oltárával szemben s a katonai iskola előtt emelkedik, kisértetve a követektől, kiknek elnöke jobbján lépdelt, s egy trónon foglal helyet, mig az elnök nagy székbe ül, melly majdnem ugyanazon vonalban volt a trónnal elhelyezve, ugy hogy Sparta két királyát vagy Róma consulait vélhette volna az ember látni, övezve a Senatus által: a királyné, a palota-hölgyekkel, egy mellék-emelvényt foglalt el. Az autuni püspök, két száz pap kiséretében, a haza oltárához vonul. Mise tartatik az oltáron, mellynek mellékletei a keresztények áldozatától teljesen idegen gondolatokat keltenek: körüskörül feliratok, mellyeket a hazafiság szeszélye szerint vésett be. Franczia-ország zászlója s a megyék negyvenhárom lobogója megáldattak a nap főpapja által, s a király letette az esküt a követek és minden jelenlevő szine előtt. Azonban nem szünvén meg a zivatar zúgni fejök fölött, félelem és szomorúság kezdette megszállani a lelkeket. A követek a sátor előtt vonulnak el, mellyben a király és a nemzetgyülés foglaltak helyet; midőn egyszerre csak megszakadoznak a fellegek, s egész fényében feltünik a nap; a Mars-tér ágyuinak szavára a szomszéd városi felelnek, mellyeket minden franczia meghall, s majdnem ugyanazon perczben közlik egymással ohajaikat és örömüket. De most különös változás áll be! a király egyedüli tárgya lett a lelkesültségnek, mert szövetségesek és katonák minden egyéb érzelmet a szeretet érzelmében olvasztottak fel, melly őket lelkesiti. Éljen a király, ez az egyedüli kiáltás többé; melly ismételt és mindinkább átérzett nyilvánulásai a ragaszkodásnak visszatartják őt trónján. A nemzet-gyülés bámul és zavarba jő látva a szünni nem akaró lelkesedést, Orleans herczeg és párthivei elhalványodnak. Lafayette ur, ki fehér lován, mellyet a diadalmi jelenetek alkalmával szokott lovagolni, első tárgya volt az üdvkiáltásoknak, szivesen elősegitette azokat, mellyek a monarchára irányultak, mert szerette a királyt, amióta a király alá látszott vetve lenni neki. A nép szava, Franczia-ország szava, sokkal hangosabban nyilatkozott akkor, mint a nemzetgyülés bérencz szószékein,

s a vérszomjas titkos körökben. S e szó így szólott a követekhez: Kiméljétek a királyt; szeressétek őt úgy, miként mi szeretjük; tiszteljétek védnöki tekintélyét. Fejezzétek be bölcseséggel a szövetséget, mellynek megünneplitük első napját, első győzelmét; feledtessétek el velünk a véres jeleneteket, mellyektől vissza borzad a franczia jellem; végre legyetek hatalmasak és erősek a pártoskodók ellenében; s a szerződés, melly minket egyesit, legyen a szeretet szerződése! — De a követek szivesebben hallgatták az árúba bocsátott szószékek szavát és rendeleteit. =

Lacretelle

D) 35-ik laphoz.

A papi javak elkobzása.

A papi javak elkobzására vonatkozólag szembesitjük itt Talleyrand püspök igéreteit, s Maury abbé aggályait.

„Ha összefoglaljuk — mondá az első — különböző részeit a tervezetnek, melly semmi tulságosan föltétest nem tartalmaz, kitünik, mikép a papság javaival és jövedelmeivel a nemzet képes leend 1-ször eléggé javadalmazni a papságot; 2 szor megszüntetni ötven millió élet- és 3-szor hatvan millió örök-járadékokat; 4-szer czekkel véget vetni a deficitnek, a még fenálló vámoknak, a hivatalok árúbabocsátásának, vissza vásárolván azokat; végre 5-ször egy törlesztési pénztárt alapitani, ugy hogy a kevésbbé jómódu tizedfizetőkön rögtön könnyitve legyen, a többiek pedig néhány év alatt, egészen felszabadittassanak a tized alól.

„S hogy mind összefoglaljam, ami hasznosat nyujt e tervezet az államnak, hozzáteszem, mikép a közforgalomnak átadott uj alapmennyiség növelni fogja a közadók jövedelmét, megváltása által a taksáknak, mellyek a birtokváltozásokra nézve az állam javára még mindig érvényben vannak; a tartományokban nagyobb számú birtokosokat fog visszatartani, kiknek érdekökben álland ott maradni, hogy jövedelmeztessék tulajdonaikat.

„A bérlőknek nem lévén többé okuk félni, hogy elvétetik tőlök a bérlet, miként a javadalmasok halálával történni szokott, e biztonság előnyére váland a földmüvelésnek. Végre az állam, azonkivül, hogy megszünteti a deficitet, a vámokat, a birói hivatalok árúbabocsátását, a köz-adósságot is mérsékelt összegre fogja

leszállitani, s megszabadul a követelhető visszafizetésektől, melyektől maguk a hitelezők fognak félni, ha annyira megkevesbittetik az adósság: a végeredmény az lenne, hogy hitelünk talán minden más nemzeténél szilárdabb alapra helyeztetnék.

„A törlesztésre szánt harminczöt és fél millión felül még maradhatna annyi, amiből tiz tizenkét millió értékig uj birákat lehetne fizetni; de ez esetben a tized végleges eltörlése néhány évvel hátra vettetnék.“

E mosolygó kilátások ellenében Maury a következőket hozta fel: „Az igazgatóság, melly a papság javainak kezelése végett felállittatnék, rögtön elnyelné azok jövedelmeit, mert átalánosan tudva van, hogy minél kiterjedtebb valamelly kormányzat, annál károsabb. S egy legujabb tény is bizonyitja az illy kincstári kezelésektől elválaszthatlan hátrányokat. Midőn a jezsuiták elnyomattak, mindenfelé hiresztelték gazdagságukat, de alig vétettek zár alá javaik, a nekik megigért, illetlenül csekély nyugpénz fizetésére is elégtelenek lettek. Igy mentek tönkre a hires társaság birtokai, anélkül, hogy az államnak haszna lett volna belőlök. S mint az önök rosz számitásainak s a mi gyötrelmünknek előlegezett bizonyitékát idézzük siralmas példa gyanánt ez intézményeket, mellyek olly sok más tekintetből valóban előnyösek lévén, a nemzetet tisztán pénzügyi oldalról is végtelenül érdekelték. Mainap egyetlen tanár fizetése többre megy, mint a jezsuiták egy egész collegiumának javadalmazása.

„Javaik gyümölcstelen eltékozlása ismétlődnék a papság tulajdonainak kezelésében. A vallás szolgáinak területi javadalmazása az államra nézve valóban becses intézmény, s az isteni tisztelet veszélyeztetnék, vagy inkább megsemmisittetnék, ha megalázó és bizonytalan dijazástól függne. A vallástalanság és kapzsiság nem késnének árlejtésre bocsátani e szent szolgálatokat, s a kevésbbé költséges istentiszteletet sürgetnék, hogy igy lassanként minden cultust biztosan számüzzenek. Egy mulékony deficit, egy percznyi vagy tartós fenakadása az adók behajtásának, egy számvevő bukása, egy romboló háboru, és száz egyéb okai a fizetés felfüggesztésének, koldusbotra juttatnák e fizetett papság egész testületét, s nem igen akadna többé polgár, ki egy olly nyomorult, bizonytalan és korlátolt állapotba belépni kedvet érezne. Az első ágyulövésre, melly rémületbe ejtene valamelly tartományt, a lelkészek, bizonytalanságban lévén önfentarthatásuk iránt, futásban keresnének

menekülést; elhagyatnának a vidéki parochiák; a nép segély, vezető, fék hiányában nem ismerne többé törvényt; s az ország pusztulásnak és fejetlenségnek dobatva oda martalékul, mind e szerencsétlenségekből egy, mostanában egészen elfeledett ama nagy politikai igazságot tanulná meg, miszerint a közrend a vallásón alapszik, s hogy csupán a vallás szolgái felelhetnek a népről a kormány előtt.

„Ha a papság fogékonyakká teszi a népeket oktatásaira, ezt temérdek alamizsnájának köszönheti. S miként tarthatná őket a törvény korlátai között, ha nem volnának többé eszközei, mellyekkel segélyökre siessen? Hogy a keresztény szeretet milly roppant adót pótol egy országban, példa rá Anglia, melly miután bitorlásba vette a kolostorok javait, jóllehet megkimélte a püspökök, káptalanok, egyetemek javadalmait, mellyek Európában leggazdagabbak, VIII. Henrik után a papság alamizsnáit külön szegény-adóval volt kénytelen pótolni, melly évenként körülbelül hatvan millióra rug, egy olly országban, hol a népesség csak harmadát teszi a mienknek. Szembesitsék, uraim, az adatokat, számitsanak és döntsenek.“

E) 44-ik laphoz.

Raynal levele a nemzetgyülöshez.

Uraim,

Hosszas távollét után e fővárosba érkezvén, szivem és tekinteteim önök felé fordultak. S e magas gyülés lábainál fogtak volna látni, ha korom és erőtlenségem megengednék nagy megindulás nélkül szólni a nagy dolgokról, mellyeket önök véghez vittek, s mindarról, mit még tenni kell, hogy megszilárditassék ez országban a béke, a szabadság, a jólét, mellyeket önök nekünk megszerezni ssándékoznak . . . . Akár ugy tekintenek önök engem mint polgárt, ki kérelmezési jogával él; akár, szabad folyást engedvén elismerésemnek, megengedik a szabadság egy öreg barátjának lefizetni önök irányában tartozását a védelemért, melylyel őt megtisztelték, kérem önöket, ne utasitsák vissza a hasznos igazságokat. Régóta bátorkodom beszélni a királyokkal kötelmeikről; engedjék meg, hogy most a néphez is szóljak tévedéseiről, s képviselőihez a veszélyekről, mellyek minket fenyegetnek. Én, őszintén megvallva, mélyen el vagyok szomorodva a vétségek miatt, mellyek ez országban naponként elkövettetnek. Igaz volna tehát,

hogy iszonynyal kellene visszaemlékeznem, mikép egyike voltam azoknak, kik nemes haragra gerjedve az önkényes hatalom ellen, fegyvert szolgáltattak a szabadosság kezébe? Tehát a vallás, a törvények, a királyi tekintély, a közrend a bölcsészettől, az észtől kérik a kötelékeket, mellyek azokat a franczia nemzet e nagy társadalmával egyesitették, mintha csak, üldözvén a visszaéléseket, emlékezetbe hozván a népek jogait s a fejedelmek kötelmeit, a mi vétkes erőködéseink széttépték volna e kötelékeket? Soha: a bölcsészet merész fogalmait mi sohasem ajánlottuk a törvényhozás tényeinek szigoru mértéke gyanánt.

Önök nem tulajdonithatják tévedés nélkül nekünk azt, mi csupán elveink hamis értelmezéséből eredhetett. De mindazáltal, közel ahhoz, hogy a sir sötét éjébe szálljak alá, s elhagyjak egy családot, mellynek javát mindig hőn ohajtottam, mit látok magam körül? vallási zavargásokat, polgári viszályokat, egy részről rémülést, más részről zsarnoki önkényt és vakmerőséget, kormányt, melly rabszolgája a népies zsarnokságnak, a törvények szentélyét féktelen emberektől környezve, kik felváltva hozzák és megszegik azokat, katonákat fegyelem, főket tekintély, miniszereket eszközök nélkül; egy királyt, népének első barátját, keserüségbe meritve, bántalmazva, fenyegetve, tekintélyétől megfosztva; s a köz erőt csupán a titkos gyüldék rendelkezése alatt állva, hol durva és tudatlan emkerek bátorkodnak itéletet hozni minden politikai kérdés fölött.

Ime, ez Franciaország valódi helyzete. Mások nem bátorkodnának ezt önöknek megmondani: én igen, mert tartozom vele, mert senki nem hozhatja fel ellenem, hogy siratom a régi kormányt; mert, midőn panaszkodom Franciaország egyházának siralmas állapota fölött, nem vádoltathatom mint vakbuzgó pap; mert egyedüli üdv-eszköznek tekintvén a törvényes hatalom visszaállitását, nem mondhatják, hogy különös pártolója vagyok annak, vagy hogy kegyeket várok tőle; mert, önök szemei előtt forogván a polgárok, kik lángba boritották az országot, kik irataikkal tévutra vezették a közszellemet, nem vethetik szememre, hogy tagadom a sajtó-szabadság érdemét. Ah! én telve voltam reménynyel és örömmel, midőn láttam önöket lerakni a közboldogság alapjait, üldözni a visszaéléseket, kihirdetni az összes jogokat, ugyanazon törvényeknek, egyforma kormánynak vetni alá az ország különböző részeit: szemeim könyekkel teltek meg, midőn láttam, a gonosz emberek, miként használják fel a legaljasabb cselszövényeket,

hogy eléktelenitsék a forradalmat, midőn láttam a hazafiság szent nevét bűnökkel megfertőztetve, s a szabadosságot diadalmenetben a szabadság lobógói alatt: iszony vegyült méltó fájdalmam közé, midőn láttam, miként semmisitik meg a kormány összes elemeit, s miként akarják a tevékeny és visszatartó erőt, melly nélkülözhetlen, tehetetlen akadályokkal helyettesiteni. Mindenütt keresém nyomait ama központi hatalomnak, mellyet egy nagy nemzet saját biztonsága végett a monarcha kezeibe tesz le; de nem voltam képes feltalálni azokat; keresém a tulajdonjogok fentartó elveit, s lábbal tapodva találtam: kerestem, miféle biztos menhelyen nyugszik az egyedi szabadság, s láttam a mindinkább növekvő vakmerőséget sürgetni, lesni a pusztitás jelszavát, mellyet a pártosak, s az ezeknél nem kevésbbé veszélyes ujitók egymásnak adni készülnek. Hallottam az álnok hangokat, mellyek önöket hamis rémekkel környezik, hogy elvonják tekinteteiket a valódi veszélyektől; mellyek gyászos bizalmatlanságot csepegtetnek önökbe, hogy egymásután mind megdöntessék önökkel az egyeduralmi kormány támaszait: s inkább mint bármikor égett bennem a harag, midőn láttam, hogy az uj ösvényre lépett nép, melly szabad akar lenni, nem csak a társadalmi erényeket, az emberiességet, az igazságosságot, a valódi szabadság ez egyedüli alapjait, nem ismeri, hanem a romlottság uj csiráit is mohón szedi magába, s ugyanazért a rabszolgaság uj láncával hagyja magát körülöveztetni. Oh! mennyit szenvedek, midőn, a főváros közepén, a tudományok gyúpontján, látom, milly vad örömmel fogadja ez elszéditett nép a legvétkesebb javaslatokat, miként hallgatja nevetve a gyilkosságok elbeszélését, hogyan önti dalokba vétségeit mint megannyi győzelmeket; mert e nép nem tudja, hogy egyetlen vétség a szerencsétlenségek végtelen sorozatának szokott lenni forrása. S látom azt tánczolni az örvény szélén, s ugyanazért reményeit is füstbe menni. Önök közönyössége a közszellem e félelmes tévútra térésével szemben, első és egyedüli oka a változásnak, melly tekintettel önökre beállott; ama változásnak, mellynél fogva megvesztegetett hizelgések vagy megfélemlités által elfojtott zugolódások léptek az őszinte hódolat helyébe, mellyben önök első fáradozásai részesültek.

De bármilly bátorságot öntsön is belém a végső óra közelsége, s bármilly fájdalmat a hazaszeretet, mindazáltal önökhöz beszélve érzem a tiszteletet s a félelem ama nemét, mellyet senkisem vetkezhet le, midőn gondolatilag közvetlen érintkezésbe teszi

magát egy nagy nép képviselőivel. S meg kell-e itt állapodnom, vagy tovább is folytassam önökhöz beszédemet ugy, miként az utókor fog beszélni? Igen, én méltóknak hiszem önöket arra, hogy illy őszinte szót halljanak. Egész életemen át elmélkedtem az eszmék fölött, mellyeket önök az ország ujjáalkotásában alkalmaznak; s olly időben elmélkedtem azok fölött, midőn visszavettetve az összes társadalmi intézmények, érdekek, előitéletek által, nem nyujtottak azok egyebet a vigasztaló vágy csábjánál. Akkoriban semmi ndokom nem volt megkisérleni azok alkalmazását, sem számitásba venni ama szörnyü nehézségek eredményeit, mellyek mindig együtt járnak a pártokkal, midőn megrohanja őket a kényszerüség, melly parancsol az embereknek és a dolgoknak, midőn a körülmények s az emberi szenvedélyek ellenállása szükségkép összeegyeztetendő elemek. Az időket és körülményeket, mellyek között önök müködnek, s mellyeket nekem nem lehetett, nem is kellett előre látnom, midőn irtam, önöknek kötelességök számitásba venni, s én kénytelen vagyok kimondani önöknek, hogy azt eddig még nem tették.

Ez egyetlen de folytonos hibával önök megrontották müvöket, olly helyzetbe hozván magukat, mellyet meg nem menthetnek az általános romlástól, hacsak vissza nem térnek a már megtett uton, vagy meg nem mutatják e hatráló utat utódaiknak. Nem volna tehát önöknek bátorságuk magukra vállalni a gyülöleteket, mellyek a szabadság oltárát környezik? nem hiszik önök, hogy e hősies áldozat nem lenne a legkevésbbé vigasztaló azon emlékek között, mellyeket megőrizhetnek? Nagy emberek azok, kik, minden jót, mit eszközölhettek, hazájoknak hagyva, maguk részére csak a szemrehányásokat tartják fen, mellyeket positiv, sulyos bajok miatt érdemelhettek, de melly bajokért csupán az eseményeket okolhatták! Én méltóknak hiszem önöket illy magas rendeltetésre, s ez eszme arra ösztönöz, hogy tartózkodás nélkül kimutassam önöknek a hibákat, mellyeket a franczia alkotmány körül elkövettek.

Franczíaország ujjáalkotásának munkájával megbizatva, önök első teendője volna fontolóra venni, mennyit tarthattak vala meg a régi rendből, s továbbá, mit nem kellett volna abból elejteniök. Franczíaország egyeduralom volt, mellynek kiterjedése, szükségei, erkölcsei, nemzeti hajlama legyőzhetlenül ellenszegülnek bármilly köztársasági kormányformának, melly itt behozható volna, anélkül, hogy az állam teljes felbomlását vonná maga után. Az egyeduralmi

hatalom két okból volt hiányos; tudniillik elveit akadályozták az előitéletek, s határait csak részleges ellenállások jelölték. Elháritani az elvek akadályait, a nemzet souverainségére fektetve a a trónt, mellynek az valódi alapja; megállapitani határait, a nemzeti képviseletbe helyezvén azokat, ime, ezt kellett volna tenniök. S önök azt hiszik, megtették? Ámde rendezve a két hatalmat, az alkotmány ereje és diadala a két hatalom egyensulyától függ. Önöknek csak az eszmék jelen irányától kellene óvakodniok; látniok kellene, hogy a közvéleményben a királyok hatalma hanyatlik, s a nép jogai növekednek; hogy tulságosan gyengitvén azt, mi természeténél fogva fogyni hajlandó, s erősitvén forrásánál azt, mi természetének megfelelőleg növekedni törekszik, feltartóztathatlanul e szomorú eredmény áll elő: király tekintély nélkül, nép fék nélkül. Igy átengedvén önök magukat a vélemények tévedéseinek, előmozditották a sokaság befolyását, s végtelenig sokasitották a népies választásokat.

Kikerülte volna önök figyelmét, hogy a választások folytonos megujitása és a hatalmak csekély tartama gyengeség forrása a politikai joghatóságban? Elfeledték volna önök, hogy a kormányforma mindig azokhoz alkalmazandó, kiket fentartani vagy védenie kell? Önök megtartották a király nevet: de a mi alkotmányunkban nem hasznos az többé, sőt veszélyes, mert befolyását ollyanná tették önök, mellyet a romlottság saját czéljaira használqat fel, s a királyt, hogy ugy mondjuk, küzdelemre hivták fel önök az alkotmány ellen, melly annak mutatja a királyt, a mi nem, s a mi lehetne. Ime, egyik hibája az önök alkotmányának, olly hiba, melly tönkre teheti azt, ha önök vagy önök követői nem sietnek a bajt orvosolni.

Nem szólok a hibákról, mellyek a körülményeknek tulajdoníthatók, mert azokat önök maguk is látják. De hogyan engedik önök étezni a roszat, mellyet megszüntethetnének? miként tűrhetik, hogy, miután kihirdettetett a vallási vélemény szabadságának dogmája, üldözéseket szenvedjenek vagy bántalmaztassanak a papok? miként türhetik, hogy, miután szentesittettek az egyéni szabadság elvei, továbbra is fenmaradjon egy alkotmány, melly mintául és ürügyül szolgál az alattas zaklatásoknak, mellyeket a pártos nyugtalanság az ország minden részében életre szólitott? Hogy vissza nem ijednek önök amaz irók vakmerőségétől és diadalától, kik megszentségtelenitik a szabadelvüség nevét? önöknek egyeduralmi kormányuk van, s ők gyülöletessé teszik azt önök előtt; önök a nép szabadságát akarják, s

azok a népből a legvadabb zsarnokot akarják csinálni; javítani akarják önök az erkölcsöket, s azok a vétek diadalát s a kihágások bűntetlenségét parancsolják. A pénzügyek állapotáról sem szólok önökhöz; mert [illegible] ments, hogy én növelni akarjam a nyugtalanságokat, vagy lehüteni a reményeket. Az ország jóléte önök kezében van; de higyék meg önök, hogy sem az adók, sem a hitel, sem a behajtás, sem a költségek nincsenek biztositva ott, hol a kormány nem hatalmas és nem tisztelt. Miféle kormány állhatna ellen a clubok ezen uralmának? Önök leromboltak a testületeket, de azok legnagyobbika önök feje fölé emelkedik, s minden hatalmat megsemmisitéssel fenyeget. E szerint Franciaországban most két igen különböző osztály van: a jóravaló egyének, a mérsékelt szellemek osztálya, kik jelenleg némák és megrémülvék, mialatt holmi erőszakos emberek izognak, kezet fognak s egy félelmes vulkánt létesitenek, melly mindent elnyelni képes láva-folyamokat hány ki. Egy jognyilatkozatot tettek önök közzé, melly akkor lesz tökéletes, ha megtisztitják azt önök a metaphysikai elvontságoktól, mellyek czélja nem egyéb mint a felbomlás és rendetlenség csiráit hinteni el a franczia kormányban. Folytonosan módositást nem tűrő elvek s a körülmények között hányattatva, mellyek kivételeket követelnek, mindig igen keveset tesznek önök a közjó, s igen sokat saját tanjuk érdekében. Gyakran politikátlanok önök, nem bátorkodván tenni egyik vagy a másik dolgot. Önök látják, hogy ez észrevételek egyike sem kerüli ki a szabadság barátainak figyelmét, kik visszakövetelik önöktől a közvélemény letéteményét, mellynek önök csak szervei, mig Európa rémülve tekint önökre, Európa, melly talán egész alapjáig megrázatva önök elveinek elterjedése által, boszankodva látja azok túlhajtását. Fejedelmeinek hallgatagsága talán a rémület csende. Ah, ne vágyjanak önök a gyászos dicsőségre félelmesekké tenni magukat mertéktelen ujitásokkal, mellyek ép olly siralmasakká válhatnak önökre mint szomszédjaikra nézve! Nyissák fel önök még egyszer a világ évkönyveit, hivják segélyül a századok bölcseségét, és lássák, hány állam veszett el a fejetlenség által!

Ideje véget vetni annak, melly minket szomorit, beszüntetni a boszúállásokat, a lázadásokat, zavargásokat, visszatérni végre a békéhez és bizalomhoz. S hogy ez üdvös czél eléressék, nincs egyéb eszköz, mint felülvizsgálni önök határozatait, ismét egyesiteni és megerősiteni az önök egyenetlensége által meggyengitett hatalmakat, minden hatalmat megadni a királynak, melly szükséges a törvények

érvényének biztositásához, föleg pedig őrködni az első rangu gyülekezetek szabadsága fölött, mellyekből a pártok minden erényes és bölcs polgárt eltávolitottak. Hiszik önök, hogy a végrehajtó hatalom visszaállitása önök utódainak müve lehet majd? Nem: ők az önökénél kevesebb erővel fognak érkezni, s kénytelenek leendenek megszerezni előbb a nép-véleményt, melylyel önök rendelkeztek. Egyedül önök kötelessége tehát helyreállitani, a mit leromboltak, s már letették önök alapjait egy észszerü alkotmánynak, midőn biztositották a népnek a törvényhozás s az adó-megállapitás jogát. De a fejetlenség magukat e jogokat is tönkre fogja tenni, ha nem helyezik azokat önök egy tevékeny és erőteljes kormány védelme alá, s önökre a zsarnokság vár, ha nem előzik azt meg a királyi tekintély gyámi védnökségével.

Összeszedtem eröimet, hogy az igazság szigorú nyelvén szóljak önökhöz; bocsássák meg buzgalmamnak és honszeretetemnek, ha előterjesztéseim túl szabadon hangzottak, s higyenek önök dicsőségét hőn ohajtó vágyaimban és mély tiszteletemben.

F) 66-ik laphoz.

Burke a forradalom ellen.

— „A lovagság százada elmult; helyébe az álbölcsek, gazdászok, számitók százada lépett, s Franciaország dicsősége örökre letünt. Ah, többé nem találjuk fel ama nagylelkü hüséget, ama nemes hódolatot a rangfokozat és a nőnem iránt, ama szivből jött engedelmességet és tiszteletet, mellyek még a szolgaságban is bizonyos felmagasztosult szabadságnak őrizték meg szellemét. Az élet természetes ékessége, a nemzetek kevéssé költséges védelme, a vitézi érzelmek és hősies vállalatok magva . . . mindez elveszett. Vége az elvek ama gyöngédségének, oda van a becsület ama szüziessége, mellyre nézve a gyalázat kardcsapás volt, melly bátorságot sugallt szeliditve a vadságot, melly mindent megnemesitett, a mihez hozzá ért, s melly még a véteknek is elvette félig vétkességét, elvesztetvén vele durvaságát.

A vélemények és érzelmek ez elegy rendszere eredetét a régi lovagságban vette; s ez elv, jóllehet az emberi dolgok változó állapota által látszólag meg lett változtatva, megőrizte befolyását, s nemzedékek hosszú során át egész napjainkig mindig létezett. Ha egykor végkép ki kellene oltatnia, attól félek, hogy elveszte igen-igen káros hatást fog gyakorolni, mert jellegét reányomta a mostani Európára, s

minden kormányformájának fényt kölcsönzött, előnyösen különböztetvén azt meg Ázsia birodalmaitól, s talán azoktól is, melly a hajdan legfényesebb korszakaiban virágoztak. Ugyanezen elv, a nélkül hogy összezavarta volna a rendeket, nemes egyenlőséget szült, s a társadalmi élet minden fokozatát átfutotta. E vélemény némileg a királyokat alattvalóik szinvonalára szállitotta le, s magánosokat fejedelmök magaslatára emelt. Erőszak és ellenállás nélkül megtörte a gög és hatalom vakmerőségét, kötelezte a fejedelmeket, hogy alávessék magukat a társadalmi illem könnyü igájának, a szigorú tekintélyt meghajolni kényszeritette a választékosság előtt, s azt eszközölte, hogy az uralom, melly felülállott a törvényeken, alávettetett a csinnak.

De most minden változóban van; s mindazon csábos ábrándok, mellyek szeretetreméltóvá tették a hatalmat, nagylelkűvé az engedelmességet, s mellyek bizonyos szelid áthonositás útján beoltották a politikába a magán társadalmat szépitő és megédesitő érzelmeket, elpárolognak a tudomány és ész ez uj uralma előtt. Durván letépetvén az élet tisztességes ékitményei, nevetséges, fonák, magát túlélt morál gyanánt dobatnak el az eszmék, mellyeket a képzelem mint az erkölcsiség gazdag eszközeit állitja elénk; s ez eszmék, mellyeket az értelem jóváhagyásával a sziv szükségeseknek vall arra, hogy elfödjék meztelen és ingadozó természetünk fogyatkozásait, s hogy felemeljék azt saját becsülésünkben méltóságának magaslatára, úgy gúnyoltatnak, mintha nevetséges, fonák és szokásból kiment divat volnának.

A dolgok ez uj rendében a király csak ember, a királyné csak nő, a nő csak lény, s még az sem első rendű; a szép-nem iránt átalában és tárgykülönbség nélkül mutatott tisztelet regényeskedés és különczség. A király- és atyagyilkosság, a szentségtörés nem egyebek babonás képzelményeknél, mellyek csak hátrányára vannak a jogtudománynak, mert megfosztják azt egyszerüségétől. Egy király, királyné, püspök vagy atya gyilkosa csak közönséges gyilkos, s ha, véletlenül az illy emberölések előnyére válnának a népnek, igen megbocsáthatóknak kellene lenniök, s e tekintetből soha sem kellene nagyon szigorú keresetet inditani ellenök.

E barbár bölcsészeti rendszernél fogva, melly csak fagyos szivekben és elaljasult szellemekben fogamzhatott meg, s melly minden bölcseségnek és finom izlésnek híjával van, a törvényeknek nincs egyéb örük a félelemnél, mellyet keltenek, s létök már csak az egyedek érdekétől függ, kik megtartják azokat, ha titkos czéljaiknak kedveznek, s kijátszák, ha személyes előnyük ugy ki-

vánja. Akademiáik berkeiben, s minden látmagaslataikról csupán erőszak fog szemlélhető lenni, mert a közügy mostantól kezdve minden eszköztől meg leend fosztva, melylyel ragaszkodást kelthetne maga iránt. E gépies bölcsészet elvei szerint, semmiféle intézményünk sem személyesittethetik többé, ha szabad illy kifejezéssel élnünk, olly módon, hogy szeretetet, tiszteletet, bámulást vagy ragaszkodást ébreszszen bennünk; pedig hát a merő ész, melly illy módon minden indulatot számüz, képtelen azok helyét pótolni. A közügyek iránt táplált jó indulatok, kapcsolatban az erkölcsökkel szükségesek ollykor, hogy kiegészitsék, ollykor, hogy javitsák, s mindig, hogy támogassák a törvényeket. A szabály, mellyet egy ép olly bölcs ember, a milly éles eszü itész a költemények készitésére nézve felállitott, nem kevésbbé alkalmazható az államokra is:

Non satis est, pulchra esse poemata; dulcia sunto.

Minden nemzetnek olly erkölcs-rendszerrel kellene birnia, melly minden jól müvelt szellem tetszését megnyerhetné. Hogy megszerettessék velünk hazánkat, szeretetreméltónak kell annak lennie.

De a hatalom, bármilly természetü legyen is az, túl élendi a rázkódást, melly lerombolta az erkölcsöket és véleményeket, s más és roszabb eszközöket fog találni, hogy fentartsa magát. A bitorlás, melly megdöntötte a régi elveket, hogy felforgassa a régi intézményeket, hatalmát azokhoz hasonló fondorlatokkal fogja támogatni, mellyekkel azt megszerezte. Midőn aztán az emberek szivéből ki lesz irtva az igazelmüség ama régi, hü és lovagias szelleme, melly hajdan alattvalókat és királyokat egykép védett a zsarnokságtól, rablások és gyilkolásokra fognak majd ösztönözni a hatalom megelőző öldöklései és kobzásai, s a kegyetlen és vérengző elvek amaz iszonyú halmaza, melly mindig feltalálható a politikai törvénykönyvben ott, hol a hatalom sem saját, sem azok becsületére nem támaszkodik, kik engedelmeskedni tartoznak neki. Szóval, a királyok zsarnokokká lesznek politikából, midőn az alattvalók lázadókká lesznek elvből.“ —

G) 78-ik laphoz.

XVI. Lajos végrendelete.

— „A legszentebb Háromság, az Atya, Fiú és Szentlélek nevében. A mai napon, 1792. deczember 25-én, én, XVI. Lajos,

Franczia-ország királya, négy hónap óta, azok észközlése folytán, kik alattvalóim valának, családommal együtt a párizsi Temple torony foglya, s minden, folyó hó 10 től, még a családommali közlekedéstől is elzárva; továbbá perbe fogva, mellynek kimenetelét, tekintve az emberek szenvedélyeit, előre látni lehetetlen, s mellyre semmiféle ürügy avagy támasz nem lelhető a létező törvényekben; csupán Isten lévén tanuja gondolataimnak s az egyedüli, kihez fordulhatok, kijelentem, itt az ő jelenlétében, utólsó akaratomat és érzelmeimet.

Lelkemet teremtő Istenemnek hagyom, kérve őt, fogadja irgalmába s ne ítélje azt saját, hanem a mi Urunk Jézus Krisztus érdemei szerint, ki önmagát ajánlotta fel áldozatul isteni atyjának az emberekért, habár méltatlanok vagyunk is arra, s én első helyen.

Kimulásom az apostoli és római kath. anyaszentegyház keblében leszen, melly egyház szakadatlan öröklés utján birja hatalmát, kezdve szent Pétertől, kire Krisztus Jézus bizta azt.

Erősen hiszem és vallom mindazt, mi a hitvallásban s Isten és az egyház parancsaiban foglaltatik, a szentségeket, a titkokat, a mint azokat a kath. egyház tanitja és mindig tanitotta. Nem is igényeltem soha magamnak jogot birálat alá venni a dogmák fejtegetése körül divó különböző módokat, mellyek Krisztus Jézus egyházát darabokra szakgatják, hanem mindig azon határozatokhoz tartottam s fogom, ha Isten élni enged, jövőben is tartani magamat, mellyeket a kath. anyaszentegyházzal egyességben álló egyházi felebbvalók hozandnak, miként ezt az egyházban Krisztus Jézus idejétől fogva gyakorlatban levő fegyelem megkivánja.

Teljes szivemből sajnálom azon testvéreinket, kik tévelyben lehetnek, anélkül hogy jogot igényelnék magamnak itéletet mondani fölöttök; és nem kevésbbé szeretem őket Krisztus Jézusban, a keresztény szeretet szabálya szerint. Kérem Istent, bocsássa meg összes bűneimet, mellyeket felismerni, megutálni, s magamat az ő szine előtt megálazni aggályosan igyekeztem. Nem élhetvén katholikus áldozár szolgálatával, kérem Istent, fogadja el a gyónást, mellyet neki tettem, főleg pedig a mély bánatot, mellyet a miatt érzek, hogy nevemet (jóllehet akaratom ellen) olly okmányok alá adtam oda, mellyek ellenkezők lehetnek a kath. egyház fegyelmével és hitével. Vádolom magamat minden bűnömről, hogy megnyerjem a bünbánat szentségét.

Kérem mindazokat, kiken meggondolatlanul sérelmet követ-

hettem el (nem emlékszem, hogy tudva valakinek sérelmet okoztam), vagy kiknek rosz példát adhattam, vagy botránvra szolgáltattam volna okot, bocsássák meg a roszat, ha hiszik, hogy illyesmit elkövettem irányukban. Kérem mindazokat, kiknek szivében szeretet honol, egyesitsék imáikat az enyéimmel, hogy megnyerjék Istentől bűneim bocsánatát.

Szivből megbocsátok azoknak, kik ellenségeimmé lettek, a nélkül hogy bármi okot adtam volna nekik arra; s kérem Istent, bocsásson meg nekik, mint szintén azoknak is, kik hamis vagy helytelen buzgalomból sok roszat okoztak nekem.

Istennek ajánlom nőmet, gyermekeimet, nővéremet, nagynéimet, testvéreimet, s mindazokat, kiket hozzám vér,-vagy másféle kötelékek fűznek. Különösen kérem Istent, tekintsen irgalmas szemekkel nőmre, gyermekeimre, nővéremre, kik rég idő óta szenvednek velem; támogassa őket kegyelmével, ha el kell veszteniök engemet, s valamig csak e mulandó világban maradnak.

Ajánlom gyermekeimet az én nőmnek, habár sohasem kétkedtem anyai gyöngédségéről; s mindenekfölött ajánlom neki, neveljen belőlök jó keresztényeket és becsületes embereket; szoktassa hozzá őket ugy tekinteni e világ nagyságait (ha arra vannak kárhoztatva, hogy részök legyen azokban) mint veszélyes és mulandó javakat, s az örökkévalóság egyedül szilárd és tartós dicsősége felé irányozni tekinteteiket. Kérem nővéremet, ne vonja meg továbbra sem jóindulatát gyermekeimtől, s legyen azoknak anyjuk, ha elég szerencsétlenek lennének elveszteni szülőjüket.

Kérem nőmet, bocsássa meg a roszakat, mellyeket miattam szenved, s a kellemetlenségeket, mellyekot házas életünk folyamában okozhattam neki, biztositva őt, mikép én semmi nehezteléssel nem vagyok irányában, ha talán azt hinné, hogy van oka magának valami szemrehányást tenni.

Isten iránti kötelmeik után, a legmelegebben ajánlom gyermekeimnek, legyenek egyetértők maguk között, hódolók és engedelmesek anyjuk irányában, hálásak a szorgosság- és gondoskodásokért, mellyeket az érdekökben kifejt, s emlékezzenek reám: kérem őket, tekintsék nővéremet ugy mint második anyjukat.

Fiam, ha szerencsétlenségére király találna lenni, gondolja meg, hogy egészen polgártársai jólétének kell magát feláldoznia, s felednie minden neheztelést és gyülöletet, nevezetesen pedig azt, mellyet az általam kiállott szerencsétlenségek és szenvedések kelthetnek; gondolja meg, hogy a népek boldogságát csak ugy esz-

közölheti, ha a törvények szerint uralkodik; de egyszersmind hogy a király nem tiszteltetheti a törvényeket s nem művelheti a jót, mit szive sugall, ha nincs meg a szükséges tekintélye, máskülönben kötve lévén müködéseiben, s nem keltve tiszteletet, inkább ártalmas mint hasznos.

Ajánlom fiamnak, mihelyt körülményei engedni fogják, legyen gondja azokra, kik hozzám ragaszkodtak, eszébe véve, mikép én szent kötelezettséget vállaltam azok gyermekei vagy szülői irányában, kik érettem elvesztek, s azokkal szemközt is, kik miattam szerencsétlenségre jutottak.

Tudom, hogy környezetemből sokan nem ugy viselték magukat a mint kellett volna, s hogy hálátlanok is mutatkoztak közöttök; de megbocsátok nekik (a zavar és forrongások idejében nem mindig ura az ember önmagának), s kérem fiamat, ha alkalma leend, ne gondoljon csak a szerencsétlenségre.

Szeretném, ha elismerésemet nyilvánithatnám itt azoknak, kik valódi és önzetlen jóindulatot mutatnak irántam. Ha egyrészt mélyen szomoritólag érintett némellyek hálátlansága és hűtlensége, kik vagy kiknek szülői és barátai iránt én mindig csak kegyességgel viseltettem, más részt vigasztalólag hatott rám látni a ragaszkodást és önzetlen érdekeltséget, mellyet sok mások mutattak irányomban, kiket kérek, fogadják ezért mindnyájan hálás köszönetemet. Jelenlegi helyzetemben félek nyiltabban szólani, nehogy veszélyt hozzak reájok, de különösen ajánlom fiamnak keresni az alkalmat, hogy felismerhesse őket.

Azt hinném, rágalmazom a nemzet érzelmeit, ha nyiltan nem ajánlanám fiamnak Chamilly és Hue urakat, kik őszinte ragaszkodásból irántam elhatározták megosztani velem e szomorú hajlékot, szerencsétlen áldozatokká tévén illy módon magukat.

Ajánlom neki Cleryt is, ki mióta körültem van, mindig dicséretesen teljesitette kötelességét. S minthogy a végsőig kitartott mellettem, kérem a helyhatóság urait, adják át neki öltönyeimet, könyveimet, órámat, erszényemet, s mindazon apró tárgyakat, mellyek a községi tanácsnál letétettek.

Jószivvel megbocsátok azoknak is, kik még mindig folytatják a zaklatásokat és a rosz bánásmódot, mellyet alkalmazandónak hittek irányomban; s az érzékeny és rokonszenvező lelkek, a kikre akadtam, élvezzék ama lelki nyugalmat, mellyet gondolkozásmódjuknak kell beléjök öntenie.

Malesherbes, Tronchet és De Séze urakat kérem, fogadják

köszönetemet és elismerésem kifejezését mindazon gondoskodáso, kért, mellyeket érdekemben tanusitottak.

Végezetül, Isten szine előtt, s közel a megjelenéshez Ő előttekijelentem, mikép nem érzem magamat bünösnek egyikében sem ama vétségeknek, mellyekről vádoltatom.

Jelen végrendelet két példányban készült, a Temple toronyban, 1792 dec 25-én.

Lajos.

H) 97-ik laphoz.

Mária Antonia.

La Mark ur (Correspondance entre Mirabeau et La Mark, tom. 1. pag, 156.) egy, a milly egyszerü ép olly hü jellemrajzot ad Mária Antoniáról. Többi között elbeszéli, mikép egyikével az első alkalmaknak, midőn ő érintkezésbe hozta Mirabeauval a királynét, ez mihamarább menekülni igyekezett az ügyektől, s a mult időkről beszélt neki. „A remény, mellyet a Mirabeau által teendő szolgálatok keltettek benne, el látszottak vonni szemei elől a veszélyeket, mellyek őt minden oldalról környezték. Meghitt bizalmasságában uj jeleit adta irányomban a jóakaratnak, mellyet szerencsésebb, fájdalom! örökre letünt időkben részéről tapasztalni meg voltam szokva. Átengedve magát a mult emlékeinek, még ama közömbös dolgokat is szóba hozta, mellyek a mindennapi élet szokásos társalgásának szolgálnak tápjául. A beszélgetés tovább tartott két óránál, ama vidám hangon, melly természetes vala a királynénál, s melly ép ugy szülemlett szivének jóságából, mint szellemének szeretetreméltó pajzánságából. Kihallgattatásom csélja teljesen szem elől tévesztetett; ő maga igyekezett azt háttérbe szoritani. Alig kezdettem a forradalomról beszélni, mindjárt komoly és szomoru lett; de ha a társalgás más tárgyra fordult, rögtön visszatért szeretetreméltó és kecses kedélye. E vonás jobban megismerteti az ő jellemét, mint a hogy én volnék képes azt tenni. Valóban Maria Antoniának, kit annyira vádoltak a közügyekbe avatkozás hajlamával, semmi kedve nem volt ahhoz .... Kilépve nem tehettem, hogy ujból fájdalmasan ne gondoljak vissza a látottak és hallottakra. Világos vala, mikép sem a király, sem a királyné nem voltak tisztában, a veszélyekot illetőleg, mellyek őket fenyegették. Születésöktől s az élet minden perczében környezve mindattól, mi az emberek tiszteletében és

szeretetében csábító lehet, természetöknél fogva jók és bizalmasak, hogyan képzelhették volna az iszonyokat, mellyeknek áldozatúl kelle esniök ?"

Saint-Marc Girardin (Revue des Deux Mondes 1851, tom. XI. pag. 730) következőleg rajzolja Mária Antóniát:

„Sokat hallottam beszélni Mária Antoniáról, olly egyénektől, kik látták a forradalmat; s nincs ember, bármi csekély melegséggel lelkében s emelkedettséggel elméjében, ki megindulva nem beszélt volna felőle, nem csak azért, mert siralmas és legkevésbbé érdemelt sorsban részesült, hanem mert birta a két tulajdont, melylyek leginkább tetszhetnek és megkaphatnak egy nőben és egy királynéban; szeretetreméltó és bátor vala. Szeretetreméltósága teljes volt méltósággal, teljes kecsesel; a királynői hangot és modort különös könnyüséggel és helyes érzékkel tudta letenni és ismét visszavenni; kedvelte a gyönyöröket, de csak az ollyanokat, mellyek érdemesek voltak vagy érdemeseknek látszottak neki a fáradságra; léha népszerüség-vágy épen nem volt benne. Az akart lenni, minek lenni érezte magát; csupán kicsiny, választékos körre szoritkozva, nem ohajtott kint szerepet jatszani, nem gondolt a közönségre. Ez vala neki kecses oldala mint nőnek, s ez lett szerencsétlensége mint királynénak. Nem szeretvén csak akike megkülönböztetett, s nem különböztethetvén meg mindenkit, ellenségei lettek azok, kiket meg nem különböztetett, s az illyenek sokan voltak. Adjátok szeretetreméltóságához hajlamát az enyelgésre vagy jobban mondva a vidámságra, melly gögnek vagy megvetésnek vétetett. Ki látja, Mária Antónia természetes és valódi szeretetreméltósága milly kegyetlenül hatott ő rá vissza, hajlandó hinni, mikép a közöny és léhaság, mikről a fejedelmeket vádolják, inkább védelmi tulajdonok és eszközök rájok nézve, mintsem fogyatkozások.

„Mária Antonia bátorsága szintolly választékos minőségü volt; természetes, élénk, mindig kész, negélyzés és fitogtatás nélküli, növekvő a veszélyben, mert a veszély alkalom a hősiességre; s ő hősiességre termettnek érezte magát. Inkább választotta volna a veszélylyel szembe szállva fejteni ki bátorságát, mintsem viselve a szerencsétlenséget; több erélylyel birt, mint önmegadással: de nem kevésbbé bámulatos volt, midőn nem lévén alkalma másként érvényesiteni bátorságát mint türve és önmegadást gyakorolva, türelmes és önmegadó volt a börtönben, a forradalmi törvényszék előtt, a vérpadon; az önmegadással azonban büszke maga-

tartást párositott, mi nekem tetszik, mert vannak sérelmek, mellyeket Isten előtt alázatosságból el kell fogadnunk, de mellyeket vissza kell utasitani és megvetéssel győzni le az emberek előtt. A szerencsétlenség Istentől jő; hajtsuk meg fejünket: a sérelem az emberektől ered; emeljük fel azt .....

„Mária Antoniának azon kettős hivatása vala, hogy boldog királyné és hősnő legyen; amattól a sors fosztotta őt meg; emebben a férj gyengesége által akadályoztatott. Kedvező körülmények között megszépitette és szeretreméltóvá tette volna ő boldogságát lelkének jóságával és elméjének élénkségével; nagy vállalatokhoz fogva, feltüntette volna hősiességét. Mindazok, kik látták őt ama napokban, midőn a veszély fenyegetés s nem szerencsétlenség alakjában közelgett feléje, eltörülhetlen emlékét őrizték meg az ő bátorságának. Oktober 5-ikének estéjén (beszéli Rivarol) igen sokakat fogadott, erőteljesen és méltósággal beszélt, és saját biztonságérzetét kölcsönözte azoknak, kik nem titkolhatták előtte félelmeiket. „Tudom, (mondá ő) mikép azért jönnek Párizsból, hogy fejemet követeljék; de én megtanultam anyámtól nem félni a halált, s szilárdan fogom azt bevárni.“

„A bámulat, mellyet amaz este a királyné keltett, olly élénk volt, hogy még az 1793-iki pör alkalmával is váratlan elismerésben részesült azért. Estaing gróf, tanúul szólittatva a királyné ellen, kijelenté, miszerint oktober 5-ikének estéjén, mint a versaillesi nemzetőrség parancsnoka a palotában lévén, hallotta, midőn az udvari tanácsosok azt mondák vádlottnak, mikép a párizsi nép azért jött, hogy őt meggyilkolja, s távozásra intették; mire ő nagy lélekkel azt válaszolá: „Ha a párizsiak azért jönnek, hogy engem meggyilkoljanak, férjem lábai előtt fog az történni; én nem menekülök.“

„S nem valának ezek üres szavak: oktober 6-ikának reggelén, midőn követelték tőle, hogy az erkélyre kilépjen, ő fia és leánya társaságában jelent ott meg. „El a gyermekekkel,“ kiáltá a tömeg; mi azt látszott jelenteni, hogy a fölkelők rá akartak löni. Ő maga is ugy hitte, s visszaküldve a gyermekeket, kilépett az erkélyre, mintha halál elé ment volna, de minden változás nélkül arczán. Ama napon ő a vérpadot állotta ki, de olly vérpadot, melly hozzá illett, még mindig királynénak látszván, közepette az udvarnak, Versaillesban, s miként ő akarta, a király oldala mellett.

„Szerencsétlenségre, e nő, ki könnyü és fényes, vagy veszé-

ryek- és kalandokkal teljes életre volt teremtve, nem birt egy ügyes, figyelmes, munkás királyné minőségével. Mária Terézia leányának csupán a veszélyekkel merész szembeszállásban mutatta magát, a kormányzás mesterségéhez nem értett s az azzal való fáradozáshoz nem volt kedve. Még ha értett és kedve lett volna is a kormányzáshoz, nem tudom, sikerült volna-e neki legyőzni a forradalmat, főleg miután XVI. Lajos gyenge és határozatlan akaratához volt kötve, s kényszeritve vele együtt ingadozni. A szomorú időknél fogva nem részesülhetvén a kellemes és fényes sorsban, mellyet ohajtott, s férje jelleme által akadályozva lévén hősi és kalandos életet élni, mit készséggel elvállalt volna, a börtön, a pör, a vérpad nyomoraira, vagyis olly szerencsétlenségekre kárhoztatva, mellyeknek fényt egyedül az iszonyú sors-változás kölcsönzött, Mária Antonia megszerezte magának (s leginkább ezért bámulom én őt) az erényeket, mellyek nem jellemében gyökereztek, hanem sorsának lettek szülöttei. Türelmes és nyugodt volt; az erélyt szilárdsággá változtatta át; hősnőből vértanú lett, lelkének erejében a bátorság egy más nemét találva fel, melly nagyobb, mert kitartásra van szüksége; s így megmutatta, miképp a nagy és erős lelkek az állhatatosság által bármilly szerencsétlenségnek tiszteletet tudnak szerezni."

A Revue Retrospective-ben (II. folyam. I. köt. 1835.) Mária Antoniának egy, az országos levéltárban megőrzött levele tétetett közzé, melly élethüen festi ama nőt, kiről olly különböző itéletek mondattak, s annak aggályait és reményeit és itélő-tehetségének biztosságát, mellyet a legkomolyabb veszélyek között is megőrzött. Ime közöljük azt:

Mercy Argenteau gróf úrnak.

1791. aug. 16.

„Úgy mondják, biztos lehetek az egyének becsületessége felől, kik e levél kézbesitését magokra vállalják, s hogy okvetlen el fog az önhöz jutni. Felhasználom tehát ez alkalmat részletekbe bocsátkozni önnel helyzetünket illetőleg, melly iszonyú, s néhány kérdést tenni, mellyekre hogy gyorsan választ nyerjek, módot kell önnek találnia.

„Mi helyzetünket illeti: közelg a percz, midőn az alkotmány elfogadás végett fel fog terjesztetni. Magában véve olly szörnyeteg valami az, hogy lehetetlen sokáig tartania magát. De merészelhetjük-e visszautasitani, tekintve a körülményeket, mely-

lyek között vagyunk? Nem, s ezt érvekkel mutatom meg. Nem beszélek a személyeinket fenyegető veszélyekről, mellyekkel a visszautasítás járna; azon út, mellyre ezelőtt két hónappal vállalkoztunk, eléggé bizonyítja, hogy mi nem veszszük számba személyeinket, midőn a közjóról van szó; de ez alkotmány magában véve olly rosz, hogy szi'árdságot csak azon ellenzés által nyerhet, melylyel találkozni fog: arról van tehát szó, hogy közép úton maradván, megmentessék becsületünk, s lehetségessé legyen téve, hogy a nép, ha majd egyszer kifárad, s leesik a hályog szeméről, visszatérjen hozzánk. E végből szükségesnek hiszem, hogy a király, ha majd az alkotmány eléje fog terjesztetni, tartsa azt előbb néhány napon át magánál, mert nem föltételeztetik róla, hogy ismeri azt, mielőtt törvényesen átnyújtatott volna neki. Akkor aztán hivassa magához a megbizottakat, nem azért, hogy észrevételeket tegyen, vagy változtatásokat kívánjon, mellyeket talán meg nem nyerne, s mellyek azt bizonyítanák, hogy helyesli a dolgot alapjában, hanem hogy kijelentse, mikép véleményei mit sem változtak, hogy junius 22-iki nyilatkozatában eléggé feltüntette a kormányzás lehetetlenségét a dolgok új rende mellett, hogy még mindig úgy gondolkozik, de mindazáltal, tekintetből az ország nyugalma iránt, feláldozza magát, s ha népe és a nemzet csakugyan boldogságukat lelik az alkotmánynak részéről elfogadásában, ő nem vonakodik hozzájárúlni ahhoz beleegyezésével, s e boldogság látványa csakhamar el fogja vele feledtetni mindazon kegyetlen és keserü gyötrelmeket, mellyeket vele és övéivel éreztettek. De ha egyszer ez álláspont fogadtatik el, ragaszkodni is kell ahhoz, kerülni mindent, mi bizalmatlanságot kelthetne, s mindig a törvény által kiszabott úton haladni; biztositom önt, ez a legjobb mód mielőbb elvenni kedvöket az alkotmánytól. Csak az a baj, hogy ehhez egy ügyes és megbizható ministeriumra lenne szükség, melly egyszersmind elég bátorsággal birna megbuktatni hagyni magát az udvar és az aristokraták által, hogy aztán annál jobb szolgálatot tegyen nekik, mert annyi bizonyos, hogy az aristokraták soha sem lesznek többé azzá, a mi voltak, kivált saját erejökből.

„Biztatnak bennünket, s a király fivérei naponként üzengetik nekünk, hogy mindent meg kell tagadni, s hogy támogattatni fogunk. Ki által? Én ugy látom, a külhatalmasságok nem igen sietnek segélyünkre jönni; a levelekből itélve, mellye-

ket fivéreimhez irt, maga Spanyolország is tisztességes ürügyet látszik keresni a visszavonulásra, kivihetlen dolgokat hozván javaslatba; a császár mély hallgatagságba burkolózik irányomban, s tekintve áz északi ügyeket, talán lehetetlen neki dolgainkba avatkozni; Anglia egyedüli törekvése: minden pártot reménynyel kecsegtetni, hogy annál biztosabban szétválasztva tartsa azokat; Oroszország kizárólag csak saját érdekeit tartja szem előtt; szóval, minden oda mutat, hogy ha várhatunk is segélyt, legalább hamarjában nincs arra kilátás. Illy helyzetben lévén, veszélyeztethetjük-e magunkat az alkotmány visszautasitásával, mi, a nemzeti ügytől elpártolás szinezetével birván, nagyobb erőt kölcsönözne a cselszövőknek s a köztársasági pártnak? S nem kell-e hinnünk, hogy azon esetben szigorubb és szorosabb felügyelet alatt fognának tartani? Ha tehát a hatalmasságok kellő időben segélyt nem hoznak, részünkre nem marad egyéb hátra, mint a herczegek s a kivándorlottak pártja; de mennyit árthat az! mert ők magokban csak részleges eredményt érhetnek el; s még ha valódi előnyben volnának is (mit nem lehet föltételezni), mi az ő ügynökeik alatt uj szolgaságba esnénk, roszabbá az előbbinél, mert tartozni látszván nekik valamivel, nem menekülhetnénk igájokból. Bizonyitja ezt már is azon körülmény, miszerint vonakodnak szóba állani az egyénekkel, kik bizalmunknak örvendenek, ürügyül adván, hogy nem birják az övéket, mig bennünket kényszeriteni akarnak, hogy egészszen Calonne urra hagyjuk magunkat, ki pedig, mindent tekintetbe véve, épen nem nekünk való egyén, s ki, attól félek, mindebben csak nagyravágyása, magán gyülölködések és szokott könnyelműsége által hagyja magát vezéreltetni, mindent lehetségesnek tartván, s mindig azt teszi, mi neki tetszik; s még azt is föltételezem róla, hogy rontó befolyást gyakorol fivéreimre, kik, ha egyedül saját szivök sugallatait követnék, bizonyosan sietnének pártunkat fogni.

„Térjünk most át a hirekre, mellyek kivülről érkeznek. Mostantól egy hónapra az összes hatalmak egybegyülnek; nyilatkozat fog megjelenni, mellyet nagy katonai erő támogatand. Igen ohajtanám, hogy ez újdonság igaz volna, de nem hihetem, mert sem ön, sem mások nem értesitettek arról: ohajtanám, mert hiszem, mikép a nemzetgyülés e perczben annyira meg van oszolva, hogy egy jól szerkesztett nyilatkozat igen szerencsés eredményt szülne, s hogy a vezérférfiak, látva, mikép nyolcz nap

óta határozottan a rövidebbet húzzák, hajlandóbbak lennének észszerű kiegyezés létrehozására. Figyelemre méltó dolog, hogy a nép épen nem avatja magát e vitákba az alkotmány fölött, s csak magán ügyeivel foglalkozik; de azért folyvást alkotmányt kiván, s mit sem akar tudni az aristokratákról. Egy másik hír szerint Monsieurt a hatalmak a királyság kormányzójául, s Artois grófot átalános helytartóul fogják elismerni. Ez újdonság magában véve olly bohó és képtelen, hogy csak valamelly franczia főből veheti eredetét; de azért mind erre nézve választ ohajtanék öntől nyerni.

„Épen most értesülök, mikép az alkotmány bevégzett dolog, s még csak egy jelentés a bizottságokban van hátra, mi holnapután fog megtörténni; akkor aztán valószinüleg rögtön a király elé terjesztendik. Szörnyűség, hogy semmi határozottat és észszerűt nem tudhatunk a külintézkedésekről; mi az elfogadást illeti, gondolkozó lénynek lehetetlen nem látnia, mikép bármit teszünk, mi nem vagyunk szabadok; de lényeges dolog, hogy erre nézve ne adjunk gyanúra okot a szörnyeknek, kik bennünket környeznek; tudassa tehát velem, hogyan áll a dolog a császár csapatait és intézkedéseit illetőleg. Annyi bizonyos, hogy minket csak a külhatalmak menthetnek meg; a hadsereg oda van, pénz nincs; semmi kötelék, semmi fék sem tarthatja vissza többé a mindenfelé fölfegyverzett csőcseléket; magok a forradalom vezérei sem hallgattatnak meg többé, ha rendről akarnak beszélni. Ime, illy siralmas a mi állapotunk! Ehhez járúl még, hogy nincs egyetlen barátunk, hogy az egész világ elárúl bennünket, némellyek gyülöletből, mások gyengeségből vagy nagyravágyásból; végre félnem kell a naptól, midőn látszatra némi szabadságot fognak nekünk engedni; mostani tehetetlen helyzetünkben legalább semmi szemrehányást nem kell önmagunknak tennünk. Egész lelkemet föltárva látja ön e levélben; csalódhatom, de én ezt találom az egyedüli eszköznek arra, hogy tarthassuk magunkat. Amennyire lehetett, minden pártból hallgattam ki egyéneket, s ezek egybevetett véleményei után alkottam a magamét; nem tudom, fog-e követtetni, ön ismeri az egyént, kivel dolgom van (a király). Midőn már azt hiszi az ember róla, hogy meg van győződve, egy szó, egy okoskodás elég, s már más irányba tért, a nélkül, hogy észrevenné; s ez az oka, a miért számtalan dologhoz nem lehet fogni. Végre, bármi történjék, őrizze meg irá-

nyomban barátságát és ragaszkodását, nagy szükségem van rá; s higye ön, hogy bármilly szerencsétlenség üldözzön, engedhetek a körülményeknek, de sohasem fogom beleegyezésemet adni olly dologhoz, melly méltatlan hozzám; balsorsban jobban érzi az ember, mi ő. Fiam ereiben az én vérem folyt, s reméllem, hogy egykor Mária Terezia méltó unokájának fogja magát mutatni. Isten önnel.

„Ha megőrizheti ön részemre e levelet, örömmel fognám azt egykor újra látni.

Aug. 21.

„Levelemet, melly már indúlóban vala, visszatartottam, mert Louis abbé megérkezett s tudatta velem (mondanom sem kell, hogy Mont . . . . úr által) önnek Londonba utazását. Reméllem, értesíteni fog ön s igen ohajtom is, mert a ministeri levél, mellyet Louis abbé hozott, nem elégit ki engem érdekeimet illetőleg. Ugy látszik nekem, hogy Louis abbé, bár igen dicsérőleg szól önről, útját nem találja valami nagyon eredményesnek. Igen fél ő a hatalmak szövetkezésétől, s e félelmet, azt hiszem, sikerült neki ama vezérférfiaknál is fölkelteni, kik őt javaslatba hozták és kiküldötték. E körülmény azonban idáig csak rosz hangúlatba hozta őket, de attól félek, hogy nem érezvén többé magokban erőt jóvátenni a bajt és fentartani magukat, hirtelen hátat fordítanak a pártnak, s magunkra hagynak a zavarban. Nehány nap múlva részletesebb értesítést kapok véleményeik felől, s én igen hajlandó volnék várni, hogy megismertessem önnel azokat, de az egyén, ki e levelet magára vállalta, holnap útra kel. Az alkotmánylevelet e hét végén terjesztik a király elé, s ő körülbelül azt fogja arra válaszúl adni, mit levelem elején irtam önnek. E pillanat iszonyú; de miért is hagynak bennünket teljes tudatlanságban arra nézve, mi kivül történik? Most már födolog lesz olly eljárást követni, melly minden gyanút távol tartson tőlünk, s melly egyszersmind lehetségessé tegye mielőbb meghiúsitani és felforgatni a szörnyeteg művet, mellyet kénytelenek vagyunk elfogadni. E végből lényegesnek tartom, hogy a francziák s főleg a király fivérei háttérben maradjanak, s hogy az összegyült hatalmak egymaguk lépjenek a cselekvés terére. Részünkről semmi kérelem, semmi okoskodás ki nem eszközölheti ezt tőlük; kell, hogy a császár követelje azt; s ez az egye-

düli mód arra, hogy nekem szolgálatot tegyen. Ha nem mondom is, tudja ön, milly gonosz beszédeket visznek véghez, s milly álnok szándékok által vezéreltetnek a kiköltözöttek; a gyávák, miután elhagytak bennünket, azt akarnák, hogy egyedül tegyük ki magunkat, s hogy magunkra hagyatva szolgáljuk az ő érdekeiket. Én nem vádolom a király fivéreit, szívöket, szándékaikat tisztáknak hiszem; de nagyravágyók környezik és vezetik öket, kik vesztöket okozzák, miután előbb a mienket okozták. Artois gróf 12-én Bécsbe utazott; testvére levelet kapott tőle, ugyanazon napról keltezettet, mellyben mit sem szól ez útról; mi magánlevelek által értesültünk arról. Mi czélja van ez útnak? én nem tudom elképzelni. Vajha a császár ne hagyná még magát valamelly merész lépésre ragadtatni, mellyet talán kivánni fognak tőle! Végül, mindenesetre tudassa vele azt, mit önnek a másik lapon irtam. Bevégzem soraimat, nehogy túlságosan megnövekedjék a csomag. Isten önnel.

Aug. 26.

„Levelemet még egyszer újra kezdem; de reméllem, most már biztosan el fog az önhöz jutni. Az egyén, ki szíveskedik annak átadására vállalkozni, arra is módot talált, hogy ön válaszait kezemhez juttassa; irni fog önnek e tárgyban. A tegnapi (aug. 25. a király névnapja) ép úgy telt el, miként a többiek két hónap óta, s a nép részéről mély csendben, melly valóban gyötrő vala Az alkotmány-okmányt a jövő héten terjesztik a király elé. A jelentés, mellyet átolvastam, s mellyet Beaumetz úr fog a nemzetgyülés előtt tenni, képtelenségek, bántalmak s a nemzetgyülésre szórt magasztalások szövevénye. Sértegetéseikben már a véghatárig mentek, ört rendelvén a király mellé. E helyzetet lehetetlen tovább türni; most már csak az a feladat, elaltatni öket s bizalmat kelteni bennök irántunk, hogy aztán annál könnyebben kijátszhassuk öket. Tekintve körülményeinket, a királynak lehetetlen visszautasitania az alkotmányt; higye el ön, a dolognak igaznak kell lennie, mert én mondom azt. Ön eléggé ismeri jellememet, hogy elhigye, mikép inkább nemes és bátor lépésre vinne az engemet; de bizonyos veszélynek nem tehetem ki magamat. Segélyforrás egyedül a külhatalmakban van tehát még részünkre; kell, hogy azok minden áron segélyünkre jöjjenek; de a császárt illeti meg élökre állani s mindent intézni. Lényeges do-

log első föltét gyanánt azt követelni, hogy a király fivérei s az összes francziák, de főleg az előbbiek, háttérben maradjanak, s ne mutassák magokat. Biztositom önt, a dolgok mostanában úgy állanak, hogy többet érne egyetlen tartomány királyának lenni, mint illy romlott és felforgatott királyság fölött uralkodni. Ha csak lehet, igyekezni fogok mindenről értesiteni a császárt. De addig is, mig ezt tehetném, csak tudassa ön vele mind azt, mit szükségesnek hisz arra, hogy meggyőződjék, mikép most már egyedül öbenne helyezhetjük reményünket, s hogy boldogságunk, létünk, gyermekem jövője, szóval, minden egyedül tőle, s intézkedéseinek helyességétől és gyorsaságától függ. Isten önnel.

„Miként emlitém, reményem volt bővebben megismerkedhetni a vezér-férfiak véleményeivel. Ez nem történt. Mindig csak határozatlan eszmékre szoritkoznak, s úgy látszik, mintha attól félnének, hogy megkötik kezeiket.“

I.) 107-ik laphoz.

A rémuralom.

Chateaubriand kárhoztatja a fatalista irókat, kik igazolni akarják a rémuralmat. — „Mindaz (mondja ő), mit erőszakkal lehet tenni, törvénynyel is kivihető: a nép, mellynek van ereje száműzni, elég erős engedelmességre kényszeriteni számüzés nélkül. Ha a közjó ürügye alatt ollykor meg van engedve áthágni a jogosságot (justitia), lássátok, hová vezet ez: ma erősebbek vagytok, és öltök a szabadság, az egyenlőség, a türelem érdekében; holnap gyengébbek lesztek, s titeket fognak agyon verni a szolgaság, az egyenlőtlenség, a vakbuzgóság nevében. Mi szavatok lehetne az illy eljárás ellen? Akadályul szolgáltatok annak, mit az emberek akartak, szükséges volt eltenni titeket láb alól; kétségkivül szomorú szükségesség, de mindazáltal szükségesség: a ti elveitek ezek, tűrjétek következményeiket. Marius a demokraczia, Silla az aristokraczia nevében ontottak vért; Antonius, Lepidus, Augustus hasznosnak találták megtizedelni a főket, mellyek még mindig a római szabadságról álmodoztak. Ne ócsároljuk a szent Bertalan éj gyilkosait: kényszerülve voltak (bizonyosan kedvök ellenére) igy tenni, hogy czéljokhoz juthassanak.

A forradalmi törvényszékek utján csak hatezren estek áldozatul, mondják. Nem csekély szám! de lássuk, helyes-e a számitás?

A Bulletin des lois első száma a határozatot tartalmazza, melly felállitja a forradalmi törvényszéket, megállapitván, mikép e törvényszék egyedül halálbüntetést szabhat. A 9-ik czikkely jogot ad minden polgárnak letartóztatni s a birák elé vinni az összeesküvőket és az ellenforradalmárokat. A 13-ik czikkely fölment a tanúk által való bizonyitástól, s a 16-ik nem enged védőt az összeesküvőknek. E törvényszéktől nem lehetett felebbezni. Ime a nagyszerü alap, mellyre bámulatunkat fektetjük.

A republikanus Prudhomme, ki nem gyülölte a forradalmat, s ki akkor irt, midőn a kiontott vér még párolgott, hat kötetet hagyott ránk, részleteket magukban foglalókat (Histoire des crimes de la Revolution, 1798), mellyek közül kettő egy szótárt tartalmaz, hol minden vétkes betü szerint van följegyezve, csatolva lévén kinek-kinek neve, előneve, kora, hazája, minősége, lakhelye, társadalmi állapota, az itélet kelte és indóka, a kivégzés napja és helye.

Bárd által 18,613-an vesztették éltöket, és pedig:

volt-nemes férfiak	1278
„ nők	750
kézmüves-nők	1467
szerzetes-nők	350
papok	1135
különféle állásu nem-nemesek	13633
Összesen:	18613
Továbbá: nő, kora szülés következtében meghalt .	3400
„ teherben vagy szülés után „ .	348
Vendéeban nő megöletett	15000
„ gyermek megöletett	22000
„ férfi megöletett	90000
Carrier proconsulsága alatt Nantesben áldozatul esett	32000
és pedig gyermek meglövetett	500
„ vizbefojtatott	1500
nő meglövetett	264
„ vizbefojtatott	500

pap meglövetett	300
„ vizbefojtatott	460
nemes „	1400
közmüvos „	5300
a lyoni áldozatok száma	31000

E számitásba nincsenek felvéve, kik Versaillesban, a Karmelitáknál, az Abbayeban, az avignoni jégüregben vesztették éltöket, kik Toulon és Marseille bevétele után e két városban agyonlövettek, s kik a kis Bedoin városban gyilkoltattak le, mellynek egész népessége kiirtatott.

A gyanúsak ellen 1793. szept. 21-én hozott törvény végrehajtása czéljából ötvenezernél több forradalmi bizottság állittatott fel a franczia területen, mellyek évenként 591 millióba kerültek; minden tag három frank napidijt kapott, s számuk 540,000-re ment; mind meg annyi vádlók, kiknek joguk volt halálra jelölni. Csupán Párizsban hatvan forradalmi bizottság létezett, mellyek mindenikének egy-egy börtöne volt a gyanúsak részére.

A girondista Riouffe Egy letartóztatott emlékirata i-ban következőket beszéli: „A legszebb, legérdekesebb, ifjuságtól virágzó nők buktak folytonosan ez örvénybe (Abbaye), mellyből csak azért léptek ki, hogy tizenkettenként öntözzék vérökkel a vesztőpadot. Ugy tünt fel, mintha a kormány ama romlott emberek kezei között lett volna, kik nem elégelve meg szörny kedvtelésekkel sértegetni a nemet, engesztelhetlen gyülöletet is eszkösznek az ellen. Jó reményben lévő, vagy gyermekágyas ifju nők, még mindig elgyengülten és halványan a természet ama nagy fáradalmának következtében, melly iránt a legvadabb népek is tisztelettel viseltetnek, s mások, kiknek emlői rögtönösen kiszáradtak az iszony miatt, vagy mert letépettek keblökről a gyermekek, dobáltattak éjjel nappal e tátongó mélységbe. Börtönből börtönbe hurczoltatva érkeztek meg, méltatlan békókkal gyenge kezeiken, sőt némelyek nyakukon is vasperecczel; egyik másik ájultan, gúnyolódó börtönőrök karjain vitetett, mások elkábulva s mint elmeháborodottak léptek a börtönbe. Különösen az utolsó hónapok felé (a thermidor 9-ike előtt) volt nagyban tevékeny a pokol; éjjel nappal csikorogtak a börtönajtók sarkvasai; hatvanan érkeztek meg este, hogy a vesztőhelyre lépjenek; holnap már

száz más által pótoltattak, kikre ugyanazon sors várt a következő napon.

„Verduni tizennégy leányka, a gyermeki ártatlanság hasonlithatlan példányai, kik ugy néztek ki, mint valami közünnepélyre feldiszitett szüzecskék, együtt hurczoltattak a nyaktiló alá. Kora tavaszukban lekaszabolva mindnyájan egyszerre tüntek el. A halálukra következett napon a nők udvara hasonlitott egy kerthez, mellynek virágait kitépte a zivatar. Soha nem tapasztaltam közöttünk hasonló levertséget ahhoz, mellyet e barbárság okozott.

„Húsz poitoui nő, legnagyobbrészt szegény földmüvesek, szintén egyszerre gyilkoltatott meg. Még most is látni vélem ama szerencsétlen áldozatokat, a mint kimerülten a hosszú út fáradalmai folytán, a börtön udvarán elterülve álomba merültek a kövezeten . . . . Induló félben a vesztőhelyre e szerencsétlenek egyikétől elragadták a csecsemöt, épen midőn szivta a tejet, mellynek forrását rövid idö alatt a hóhér vala kiszáritandó. Oh, felsikoltásai az anyai fájdalomnak, milly élesek valátok! de hasztalan . . . . Némellyek a szállitó taligán haltak meg, s hulláikon hajtatott végre az itélet. Kevés nappal a thermidor kilenczedike előtt más nöket is láttam halálra hurczoltatni, mellyek teherben lévőknek nyilvánittattak . . . . S mindezt emberek, francziák tették, kiknek a legékesebben szóló bölcsészek hatvan év óta hirdetik az emberiességet és türelmet.

„ . . . . . A Szent-Antal téren már egy csatorna ásatott, hogy lefolyása legyen a vérnek. Bármilly iszonyu legyen is, kimondjuk; az embervér naponként vederrel meretett, s a végrehajtás alatt négy ember volt elfoglalva annak az emlitett csatornába öntözésével.“

„Délután három óra körül az áldozatok e hosszú sorai megindultak, hogy a törvényszék elé járuljanak, s lassan haladtak keresztül a hosszú boltozatok alatt, közepette a foglyoknak, kik sorban állottak páratlan kiváncsisággal nézve az elvonulókat. A párizsi parlamentnek negyvenöt, a toulouseinak harminczhárom tagját láttam halálra menni ugyanolly arczczal, minővel más alkalmakkor a köz-összejövetelekre mentek; láttam harmincz főbérlőt nyugodt és szilárd léptekkel haladni a vesztőhely felé; láttam Sedan legelőkelőbb huszonöt kereskedőjét, kik a halál elé menve, a kenyér nélkül hagyott tiz ezer munkás fölött sajnálkoztak. Láttam Bayssert, a vendéei lá-

zadók rémét, s Franczia-ország legszebb katonáját; láttam mind ama tábornokokat, kiket előbb a győzelem babérokkal koszoruzott, mellyek illy váratlanul cziprusokká változtak át; végre láttam mind amaz ifju katonákat, kik olly vitézek, olly erőteljesek voltak ... hallgatagon lépdelni ..... nem tudtak egyebet, mint meghalni."

Prudhomme ki akarja egésziteni e rajzot. „Le Bon küldetése az északi határokon fekvő megyékben ama fekete fúriák megjelenéséhez hasonlitható, mellyek olly nagy félelemnek voltak okozói a pogányság idejében. Ünnep-napok alkalmával zenekar állittatott fel a bitófa mellett, s Le Bon igy szólt a jelenvolt leányokhoz: Kövessétek a természet szavát, engedjétek át magatokat kedveseitek öleléseinek. Általa megvesztegetett ifjak képezték testőrségét, kik kémekül szolgáltak saját rokonaik ellenében. Némellyek apró nyaktilókat készitettek maguknak, s mulatságúl madarakat és egereket végeztek ki azokkal.

„Ismeretes, mikép Le Bon, miután megfertőztetett volna egy nőt, ki átadta neki magát, hogy megmentse férjét, kivégeztette ez embert a nő szemeláttára, kinek nem maradt egyebe áldozatának iszonyánál: melly kegyetlenség egyébiránt annyiszor ismételtetett, hogy lehetetlen volna minden egyes esetet előszámlálni.

„Nantesban Carrier tüntette ki magát. Körülbelül nyolczvan nő, felhozatván a börtönből, a mészárlás eme helyére vezettetett, hol puskatűzzel vetettek véget életöknek; aztán megfosztatván mezeiktől, három napon át hulláik kitéve hagyattak. Mindkét nembeli öt gyermek, kiknek legnagyobbika tizennégy éves volt, szint azon helyre vezettetett, hogy ott agyonlövessenek. Soha meghatóbb és rettenetesebb látványt! az alacsony termet sokakat megment a golyótól; kibontakozva kötelékeikből még hóhéraik soraiban, azok lábai között is menhelyet keresnek, mellyeket erősen átkarolnak, felemelvén hozzájuk esdő arczukat, mellyen az ártatlanság és rémület tükröződnek egyszerre. De semmi sem tesz benyomást a hóhérokra, kik lábaiknál gyilkolják le őket.

„Vizbefojtások Nantesban. Nagyszámú nők, legtöbben terhes állapotban, mások szopós gyermekekkel nyakukban, a hajók fődélzetére vezettettek ..... E gyönge áldozatok ártatlan mosolya és nyájaskodásai szivök gyötrelmét fokozó érzelmet keltenek a siralmas anyák lelkében, kik élénken viszonozzák gyermekeiknek, fájdalom, gondolják, utolsó hizelgéseit. Egy közülök a parton

szülte meg magzatát, s a hóhérok alig engedtek neki időt bevégezni e nagy munkát. Megérkezve mindnyájan a csónakban zsúfoltatnak össze, s megfosztatván minden ruháiktól, kezeik hátra köttetnek. Mindenfelől e szerencsétlen anyák éles sikoltásai és keserű szemrehányásai hallatszanak a hóhérok ellen: Touquet, Robin és Lamberty kardcsapásokkal válaszolnak; s a félénk szépség, kinek már az is elég gondot adott, hogy födözze meztelenségét a szörnyek előtt, mellyek szemérmét sértegették, iszonnyal fordítja el tekintetét társnőjéről, ki a vértől elélctelenitve végvonaglások között lábainál adja ki utolsó lehelletét. De megadatik a jel: az ácsok egy szekercze csapással viz alá meritik a csónakot, s a hullám örökre eltemeti a szerencsétleneket.

„Ime a ti dicsénekeitek tárgyai. Három évnél kevesebb idő alatt ezer meg ezer kivégzések, egy törvény erejénél fogva, melly fölmentette a vádlókat a tanúkkal való bizonyitástól, s a védőket megfosztotta a felebbezési jogtól.

„Ne viseltessünk bizalommal az önszeretet eme gerjelme iránt, melly szellemünket fensőbbnek, lelkünket erősnek hiteti el velünk, mert hidegen szemléljük a legborzasztóbb eseményeket: a hóhér minden megindulás nélkül tapogatja a vonagló testtörzseket; s ez talán jellemének szilárdságát, értelmiségének nagyságát bizonyitja? Végzetességet vinni be a történelembe annyi mint menekülni a gondolkozás fáradságától, mint megkiméln magunkat az unalmas munkától: fürkészni az események okait. Ám egész másnemű tevékenység kimutatni: az erkölcstan s az igazság elveitől való eltérés miként eredményezett szerencsétlenségeket, s e szerencsétlenségek miként szülték a szabadságot az erkölcsiség s az igazsághoz való visszatérés által: bizonyára ez becsülésre méltóbb eljárás, mint nagy malomkövek alá helyezni a társadalmat, mellyek porrá törik az embereket és dolgokat.

„A rémuralom theoretikusai tehát csak tartsák meg maguknak, ha akarják, fagyos fanatismusukat, melly szükség, mozgalom, haladó erő-féle értelmezhetlen szólamokat szolgáltat nekik, hogy elfedjék azokkal gondolataik ürességét: én nem olvasandom őket; inkább a két történészt fogom olvasni, kiket ők olly rosz eredménynyel választottak útmutatójokúl, s kiknek elmélje feledtetni fogja velem az ő aljas és vad utánzóikat.“

Hogy még többet is felhozzunk, egy szerző, kinek a szabadság sokat köszön, ki utolsó szónoka vala ez alkotmányos nemzedékeknek, mellyek kiveszőben vannak, s kinek új sirja kell hogy

növelje tekintélyét, Benjamin Constant, nálamnál előbb üzent hadat a rémuralom theoretikusainak. Az Irodalmi és politikai egyvelegekben az egész czikk olvasható, mellyből én csak a következő részletet idézem: „A rémuralom semmi jót nem eredményezett: a mi jó volt mellette, az minden kormányra nézve nélkülözhetlen vala, a rémuralom nélkül is létezett volna, s ez csak megrontotta és megmérgezte azt, midőn hozzávegyült.

„Ez utálatos kormány nem készitette elő, miként fecsegik, a népet a szabadságra, hanem igenis hozzászoktatta bármilly igát nyakába venni; meghajtotta a fejeket, de lealacsonyitva a szellemeket, elaljasitva a sziveket; a mig tartott, a fejetlenség barátainak játszott kezökre; s emléke az emberi nem lealacsonyitása s a szolgaság barátainak tesz szolgálatot. . . .

„Én nem elevenitettem volna fel ez olly annyira fájdalmas emlékeket, ha a hazára nézve fontosnak nem tartanám nem látni összezavartan a bámúlatra méltót azzal, mi csak iszonyt érdemel. Igazolni az 1793-iki kormányt, a gonosztetteket és őrjöngéseket ugy festeni mint szükségességet, melly kimaradhatlanúl rájok nehezedik a népekre, valahányszor megkisérlik szabadokká tenni magukat, olly eljárás, melly többet árt a szent ügynek, mint minden támadás annak legnyiltabb ellenségei részéről . . . . . “ —

L) 203-ik laphoz.

Napoleon mint szervező.

Napoleon szervező tehetségét Toqueville ur a franczia akademiába fölvétele alkalmával tartott értekezésében amaz elv-bőkezűséggel méltatta, melly gondolkozóvá tesz, s melly tágas tért nyit az alkalmazásokra:

— „E válságos pillanatban jelenik meg Napoleon; szorgalmasan összegyüjti és saját kezében egyesiti a hatalom szétszórt töredékeit; közigazgatást teremt, igazságszolgáltatást léptet életbe, egy és ugyanazon terv szerint rendezi úgy a polgári mint a politikai törvényhozást; szóval, a forradalom által okozott romok alól egy új társadalmat varázsol elő, összefüggőbbet és erősebbet, mint a millyen a lerombolt régi vala, s a meglepett Franczia ország szemei elé tartja azt, melly nem ismer többé önmagára. A világ e látványra a bámulat kiáltásait hallatta, s nem volt csoda, hogy némiképen embernél többnek hitte azt, ki olly

bámulatos dolgokkal lepte meg az embereket. A tény valóban rendkivüli vala, de nem olly csodás, minőnek azok képzelték, kik annak tanui valának. Hogy könnyitsék annak véghezvitelét, igen különös körülmények müködtek össze, mellyek azonban egyszersmind olly annyira rejtettek valának, mikép Napoleon lángeszének ereje főleg azok felismerésében nyilvánult.

E körülmények nagy részben már jeleztettek, s jól ismervék. Nem fogok tehát szólni a régi törvények teljes leromboltatásáról, mi a szükségesség és jogosultság szinezetét kölcsönözte az ujaknak; nem a hosszas és kegyetlen zivatar által elgyötrött kedélyek kifáradt állapotáról; nem a hóditás szenvedélyéről, melly a szabadságának helyébe lépett, s mellynek előbb utóbb egy katona kezébe kelle juttatnia a jogart; nem végre a forradalom folytán jobb sorsra jutottak által érzett ama szükségről, bármi nemü társadalmi szervezetre tenni szert, melly megengedje nekik biztonságba helyezni s élvezni a győzelem gyümölcseit: mindezek esetleges és mulékony okok valának; voltak azonban mások is mélyebben gyökerezők és állandóbbak.

A XVIII. század s a forradalom, mialatt olly nagy fényelgéssel uj szabadság-elemeket hoztak a világba, titkon az uj társadalom keblébe veszélyes csirákat tettek le, mellyekből az önkény-hatalom fejlődhetett ki.

Az uj bölcsészet, midőn minden hitet az egyedi ész kizárólagos törvényszékének vetett alá, függetlenebbekké, határozottabbakká, munkásabbakká tette, de egyszersmind elszigetelte az értelmeket. A polgároknak csakhamar észre kellett venniök, mikép mostantól fogva sok ügyességre és igen nagy erőfeszitésekre leend szükségök, hogy egyesülhessenek a közös eszmékben, s hogy félni lehetett, mikép végre is mindnyájok fölibe a hatalom fog kerekedni, nem mintha ennek részén lett volna a közvélemény, hanem mert a közvélemény többé nem létezett.

S nem csupán az elmék elszigeteltségétől, hanem azok bizonytalanságaitól és közönyétől is lehetett tartani: mindenki saját módon keresvén az igazságot, sokaknak a kételyhez kelle jutniok, s a kételylyel együtt természetesen az anyagi gyönyörök szeretete is behizelegte magát, melly olly gyászos a szabadságra nézve s olly kedves azoknak, kik meg akarják szabadságuktól fosztani az embereket.

Sokan, kik egyenlően képeseknek tartattak és tartották magukat ön elméjök világánál keresni és feltalálni az igazságot, nem

nézhették sokáig megelégedve az egyenlőtlen állapotokat. Valóban a forradalom lerombolt minden még fenálló kaszt- és osztály-falakat, megszüntetett mindennemű kiváltságot, felbontotta a részleges társulatokat, megosztotta a javakat, kiterjesztette az ismereteket, s a nemzetet polgárokból alakitotta, kik között vagyonilag és tan (doctrina) tekintetében olly hasonosság létezett, millyet még nem látott a világ. Az érdekek és egyének e nagy egyenlősége azt eredményezte, hogy az egész társadalom nem kormányoztathatott többé bizonyos egyének kizárólagos előnyére s illy módon mindenkorra biztositott minket a legroszabb, vagyis az osztály-zsarnokságtól; de egyszersmind nehezebbé kelle annak tennie szabadságunkat.

Szabad népeknél a pártok kormányoznak, vagy inkább a kormány egy párt, mellynek kezében a hatalom. Ott tehát a kormány annál hatalmasabb, kitartóbb, előbbrelátó és erősebb, minél tömörebbek és állandóbbak a pártok. Ám hasonló pártok nem képződnek és nem tartják fen magukat csak olly országokban, hol a polgárok érdekei között egyenlőtlenségek s látható és eléggé tartós ellentétek vannak, mellyek képesek legyenek ellenkező vélemények körül csoportositani az embereket, s ragaszkodást kelteni bennök azokhoz. Midőn a polgárok körülbelül egyenlők, nem könnyű dolog nagy számmal egyesíteni és megtartani őket ugyanazon politikában. A percz szükségei, a szeszély, a legcsekélyebb részleges érdekek minden pillanatban egynapi életű apró pártokat hozhatnak illy körülmények között létre, mellyek szeszélyes és meddő ingatagsága utóvégre is elveszi az emberek kedvét saját függetlenségöktől, s a szabadságot veszedelem fenyegeti, nem azért mintha egy párt zsarnokilag visszaélne a kormánynyal, hanem mert egyetlen párt sem képes kormányozni. Amint a régi társadalmi hierarchia leromboltatott, minden franczia felvilágosodottabbnak, függetlenebbnek, erőszak által nehezebben kormányozhatónak találta magát; de másrészt nem léteztek többé közöttök természetes és szükséges kötelékek: minden egyes emelkedettebb és erősebb fogalmat alkotott magának saját szabadságáról; de nehezebb volt egyesülnie másokkal, hogy megvédje azt: nem volt többé senkinek alávetve, de nem is számithatott senkire. Ugyanazon társadalmi mozgalom, melly széttörte az ember bilincseit, elszigetelte annak érdekeit, s igy aki akart, külön kerülhetett neki, hogy elkülönzötten tegyen rajta erőszakot, vagy vesztegesse meg.

Az örökségek felosztása folytán nagyobb kiterjedést vévén a

jólét, mindnyájan foglalkozhattak a politikával: s részt vehettek annak vitáiban, mi által megnehezíttetett az önkény-hatalom megalapitása; másrészt azonban senki sem szentelhette magát egészen a közügynek; mert, aprók és ingók lévén a jószágok, a gond növelni és biztositani azokat, a szellemi erők legnagyobb részét elvonta a közügyektől. S habár mindenkinek lett volna is hajlama, s bizonyos határig ideje foglalkozni a kormánynyal, senki sem tekinthette azt egyedüli kötelességéül. Egy bölcs, egységes, ügyes és erős hatalomnak tehát teljes oka volt biznia, mikép hosszas utánjárással sikerülni fog neki meglepni a tapasztalatlan vagy kevéssé éber sokaság hajlamait, s lassan lassan kiölni belőle a politikai szenvedélyeket, hogy egészen a magán ügyek vonzó gondjaiba meritse azt.

E törekvés jó eredményének biztositására sok új és különös vélemény összemüködött, mellyek ugyanazon forrásból eredtek. Midőn Franciaországban elterjesztetett az eszme, miszerint a kormányban részt venni s annak tényeit vitatni mindenkinek joga van, ugyanakkor e kormány jogairól mindnyájan sokkal tágabb és emelkedettebb fogalmat képeztünk magunknak.

A nemzetet kormányzó és igazgató hatalom nem tekintetvén bizonyos emberek vagy bizonyos családok saját kiváltsága gyanánt, hanem az összes akaratok szüleménye és ügynökéül tünvén az fel, készségesen megengedték az emberek, hogy nem kell annak kivülre egyéb határok által korlátoztatnia, mint a mellyeket maga szab magának; azt illette a jog önkényesen szabályozni az államot és minden egyes embert. Miután megsemmisittettek az osztályok, a testületek és kasztok, a kormány mind e másod rendü hatalmak szükségképi és természetes örökösének látszott. Semmi sem volt olly nagy, mit át nem karolhatott, semmi olly kicsi, mit meg nem markolhatott volna. A központositás s a népfenség eszméi egynapon születtek; ez eszmék a szabadságból vették eredetöket, de könnyen szolgaságra vezethettek. Mig előbb a korlátlan hatalom méltán megtagadtatott a fejedelemtől, midőn ez csak önmagának és öseinek vala képviselője, most midőn a nemzeti fenséget látszott képviselni, nem volt lehetetlen rábirni a nemzetet, hogy átengedje azt neki; ugyanazért Napoleon a közérzület nagy megsértése nélkül mondhatta, hogy joga vala mindent parancsolni, mert ő csupán a nép nevében beszélt. Ekkor kezdődött eszméink és erkölcseink között ama rendkivüli küzdelem, melly azóta folyvást tart, s melly napjainkban fokozódó élénkséggel és makacssággal foly. Mialatt az egyes polgár, ki büszke volt saját belátására, kevély felszabaditott eszére, s független a hozzá hasonlók-

tól, mindinkább elszigetelni látszott magát, s énjén kivül mit sem méltatván figyelemre a mindenségben, folytonosan oda törekedett, hogy saját részleges érdekét az általános fölé emelje, egész raja keletkezett és terjedt el mindenfelé a különböző felekezeteknek, mellyek az egyeseket már a társadalmak kezdetétől részökre elismert számos jogok élvezetétől igyekeztek megfosztani. Némelly felekezetek a tulajdonjogot akarták megdönteni, mások az örökösödést eltörölni vagy a családot feloszlatni; s mindnyájuknak czéljuk vala az egyedi képességek használatát a társadalmi hatalom igazgatásának vetni alá, s minden egyes polgárból valami kevesebbet csinálni az embernél.

S nem is valami ritkaságok az olly szellemek, mellyek erőfeszitve fölmenvén az egykorú eszmék folyamán, illy különös újdonságokhoz jutottak. Uton utfélen találhatók ez ujdonságok a közönségben, úgy hogy a legközönségesebb elméknek s a legdurvább értelmeknek sem sok fáradságukba került föltalálni és hatalmukba keriteni azokat. Illy módon, különös dolog! mig minden egyes túlbecset tulajdonitva saját értékének és függetlenségének, egyediségre törekedett, a közszellem, mindinkább általános és elvont irányt véve, bizonyos politikai pantheismus felé haladt, melly még a léttől is megfosztva az egyedet, végre a társadalmi test közös életébe való beolvasztással fenyegeti azt.

Midőn Napoleon a színpadon megjelent, e különböző ösztönök, ez ellentétes eszmék, mellyeket a XVIII. század s a forradalom sugalltak, még mindig egy zavaros és átláthatlan tömeget képeztek: de az ő hatalmas értelmisége nem késett felismerni azokat. Észrevette ő, mikép kortársai sokkal közelebb állottak az engedelmességhez, mintsem ők maguk gondolták, s hogy nem vala oktalan merény egy uj trónt s egy uj dynastiát akarni alapitani közöttök.

A XVIII. századból s a forradalomból, mint közös forrásból két áramlat eredett; az első a szabad intézmények, a második a kényuralom felé ragadta az embereket. Napoleon gyorsan határozott; elvezette az egyik vizeit, s jó szerencséjével a másikra bocsátotta hajóját. Bármilly bámulatos dolgokat müvelt légyen is a császárság, nem lehet mondani, hogy birta volna a nagyság valódi forrásait; fényét inkább a körülményeknek köszöni mint önmagának. A forradalom lábra állitotta a nemzetet, a császárság járáshoz szoktatta; amaz végtelen és uj erőket gyüjtött össze, emez rendezte és működésbe hozta azokat. Csodákat müvelt, de csodás korban müvelte azokat. Maga e császárság alapitója is

olly rendkivüli és ritka jelenség vala, minőt századok óta nem látott a világ; nagy, a mennyire egy ember az lehet erény nélkül.

Szellemének rendkivülisége némiképen igazolta és törvényesitette a kortársak szemében szolgai függésöket; a hős elfödte a zsarnokot; ki neki engedelmeskedett, azt hihette, hogy inkább hatalma mint ömaga előtt hajtott fejet. De a mint egyszer Napoleon megszünendett fénybe helyezni és eleveniteni az általa teremtett uj világot, semmi egyéb nem maradt volna utána, mint a zsarnokság: a legteljesebb zsarnokság, minő valaha csak sulyosodhatott a nemzetre, melly legkevésbbé volt előkészitve megörizni a szolgaságban saját méltóságát.

A császár minden nehézség nélkül véghez vitt egy hallatlan vállalatot, egyszerre s egységes terv szerint emelvén fel ujból az egész társadalmi épületet, hogy kényelmesen elhelyezze abban a föltétlen hatalmat. A törvényhozók, kik a szülemlő társadalmakat szabályozták, maguk sem voltak eléggé müveltek arra, hogy illy mü eszméjéig emelkedjenek; s azok, kik akkor léptek fel, midőn a társadalmak hanyatlóban voltak, nem vihették azt ki, mert legyőzhetlen akadályokra találtak a régi intézmények maradványaiban. Napoleon a XVIII. század szellemi képzettségének szinvonalán állott, s egy olly nemzetet kelle szerveznie, melly nélkülözte a törvényeket, a megállapodott szokásokat és erkölcsöket, mintha csak akkor szülemlett volna.

Miután tehát ama század szelleme által sugalltatva kihirdette a törvényeket, mellyeknek czéljok vala szabályozni a polgárok sokféle viszonyait egymás között és az állammal szemben, szintúgy tehetségében állott megteremteni a hatalmakat, mellyeknek e törvényeket kelle végrehajtaniok, s olly módon állitani azokat egymás mellé, hogy összevéve valamennyien egy nagy és egyszerü kormány-gépezetet alkossanak, mellynek ő vala egyedüli mozgatója. Ehhez hasonló soha semmiféle népnél nem fordult elő.

Szabad intézményeket nélkülöző országokban a magánosok, a törvények különfélesége s a hatalmak összhangtalansága következtében, mindig tettek szert némi függetlenségre a kormánynyal szemben. De itt a rendszer félelmes egysége s a hatalmas logika, melly annak minden részét összefüzte, semmi menhelyet nem hagyott a szabadságnak.

Illy terhes súly alatt az emberi szellem csakhamar megtörendett, s rövid idő alatt a hatalmon kivül minden egyéb megszünt volna élni; és midőn látni fogták az emberek, mikép e vég-

telen hatalom viszont arra van kárhoztatva, hogy saját ereje fölemésztésével csupán egy közönséges zsarnok kicsinyes eszméinek megtestesitésére s középszerű vágyainak kielégitésére szolgáljon, akkor belátták volna, mikép a császárság nagysága és meglepő hatalma nem magából a császárságból szülemlettek.

A bivő vagy kevéssé felvilágosult társadalmakban a korlátlan hatalom gyakran elnyomja a szellemeket, de nem alacsonyitja le, mert ugy tekintetik mint jogszerű tény; szenvedik szigorait, de nem birnak annak öntudatával; viselik súlyát, és nem érzik azt. Egész máskép történendett napjainkban. A XVIII. század s a forradalom nem készitettek minket elő arra, hogy erkölcsösen és becsülettel viselhettük volna a zsarnokságot. Az emberek sokkal inkább függetlenek, és kétkedőkké váltak, hogysem képesek lettek volna őszintén hinni a korlátlan hatalom jogaiban. Nem láttak volna abban egyebet, mint megbecstelenitő segélyt a fejetlenség ellen, melylyel magukra hagyatva szembeszállani nem volt bátorságuk, s a kor vétkeinek és gyengeségeinek nyujtott szégyenletes támaszt; szükségesnek s egyszersmind törvénytelennek itélték volna azt, s főt hajtva törvényei előtt, azzal együtt önmagukat vetették volna meg.

Az absolut kormány továbbá különösen és kártékonyan hatályos leendett táplálni és kifejleszteni mindazon rosz ösztönöket, mellyeket az uj társadalom keblében rejthetett; támaszúl használta, s mértéktelenül növelte volna azokat. Az ismeretek elterjedése s a vagyonfelosztás mindegyikünket minden másoktól függetlenné tett és elszigetelt. Most már ahhoz, hogy pillanatnyira találkozzanak szellemeink s időről időre közeledjenek egymáshoz akarataink, nem volt más eszköz, mint a közügyek iránti érdekeltség. A korlátlan hatalom megfosztott volna minket az együtt gondolkodás és összhangzó működés ez egyetlen alkalmától, s végre is ama szük egyediségre szoritott volna bennünket, mellybe zárkozni még mindig önmagunkban is nagy a hajlam.

Másrészt ki tudhatja, mi leendett az emberi szellemből, ha, midőn megszüntek azt a világhóditás szemlélésével foglalkoztatni, e nagyszerű látvány a szabadságéval nem helyettesittetik; s ha, annyi zaj és fény után, mindenki saját állapotának magányába és középszerüségébe térve vissza, gondját egyedül a magán ügyek helyes intézésének jobb eszközeire irányozza vala?

Én erősen hiszem, mikép kortársainknak hatalmukban áll nagyokká és szerencsésekké lenniök, csak szabadok maradjanak.

Csupán a szabadság képes fölkelteni bennünk ama hatalmas közös hevületeket, mellyek önmaguk fölé emelik és fentartják a szellemeket; csupán az hozhat némi változatosságot állapotaink és erkölcseink egyhanguságába; egyedül az vonhatja el az elméket a kicsinyes gondolatoktól s tüzhet ismét magasabb czélt vágyainknak.

Hahogy a társadalom igen terheseknek vagy igen veszélyeseknek tartja a szabadság fáradalmait, nyugodjék meg sorsában, s tartsa elégnek kevésbbé emelkedetten gazdagabbnak lenni, mint volt az, melly megelőzte.“

M) 481-ik laphoz.

A török birodalom felosztása.

Romanzoff, Oroszország követe Napoleon császárnál, 1808-ban Caulaincourt-ral egy tervet közlött a török birodalom felosztása iránt; melly folytonosan nyer érdekességben, minél inkább közeledik ez eszme a megvalósuláshoz. Jónak látjuk tehát közölni azt itt eredetiben (az eredeti szöveg franczia):

„Minthogy ő felsége a francziák császára és Olaszország királya s. a. t. az általános béke elérésére s Európa nyugalmának megszilárditása érdekében szükségesnek találja, hogy az ottoman birodalom tartományainak szétdarabolása által, meggyengittessék, Sándor czár, hiven kötelezettségeihez s megfelelőleg barátságának, kész e tervhez hozzájárulni.

„Az oroszok czárja még mindig kedvesen emlékszik viszsza Tilsittre, s ugyanazért, midőn e javaslat tétetett előtte, nem gondolhatott egyebet, mint hogy szövetségese, a franczia császár, rögtön végre akarja hajtani azt, mi iránt közöttök a törökökre vonatkozó szövetségszerződésben megállapodás történt, s hogy ama tervhez egy, Indiába vezetendő hadjárat javaslatát is csatolja.

„Tilsittben azon megállapodás jött létre, miszerint a török hatalomnak Ázsiába kell visszavettetnie, csupán Konstantinápolyt és Rumeliát tartván az meg Európában.

„Ez elhatározásból akkor vont következménykép a franczia császára Albaniát, Moreát és Candia szigetét fogná megkapni.

„Moldva és Oláhország már akkor Oroszországnak itéltetett oda, a Duna jelöltetvén ki e birodalom határául, melly Bessarabiát is magában foglalná. E tartomány valóban csak szegélye a tengerpartnak, s közönségesen ugy tekintetik mint Moldva kiegészitő része. Ha ez osztalék Bulgariával is öregbittetik, a császár kész hozzájá-

rulni az indiai hadjárathoz, melly akkor nem került szóba, föltéve, hogy e hadjárat Indiába Kis-Azsián keresztül vezettetik, miként maga Napoleon császár tervezi.

„Sándor czár tetszéssel fogadja az eszmét, melly szerint az indiai hadjáratban egy osztrák csapat-testnek közremüködtetése is szándékoltatik; s minthogy szövetségese, a császár, kevéssé számosnak ohajtja azt, ő úgy véli, e közremüködés elegendően jutalmazva lenne török Horvátországnak és Bosniának Ausztria részére átengedésével, ha csak a francziák császára nem találná érdekében állónak ama tartományok egy részét magának tartani meg. Ezen kivül Ausztriának egy más, kevésbbé közvetlen, de igen fontos előnyre is lehet kilátást nyujtani az által, ha Szerbia sorsa, melly tartomány tagadhatlanul egyike az ottoman birodalom legszebbjeinek, a következő módon fog elintéztetni.

„A szerb nép harczias nép; s e tulajdon, melly mindig tiszteletet parancsol, kivánatossá teszi, hogy sorsának megállapitása iránt kellő intézkedés történjék.

„A szerbek, telve méltó boszú-érzettel a törökök ellen, bátran lerázták elnyomóik igáját, s mondják, el vannak határozva, soha nem venni azt többé nyakukba. A béke megszilárditásának érdekében tehát szükségesnek látszik módokról gondoskodni, hogy függetlenittessenek a töröktől.

„A tilsitti béke-szerződés semmit sem határoz reájok nézve; élénken s több izben kifejezett saját óhajuk által vezéreltetve kérelemmel fordúltak Sándor czárhoz, fogadná öket alattvalói közé. Tapasztalva e ragaszkodást személyéhez, a czár boldogoknak, megelégedetteknek óhajtja látni a szerbeket, a nélkül hogy ki akarná fölé-jök terjeszteni uralmát. Ő felsége nem akar oly szerzeményeket, mellyek akadályozhatnák a békét; ő örömmel hozza meg ez áldozatot, s mind azokat, mellyek a béke gyors helyreállitására és megszilárditására vezethetnek. Ugyanazért javasolja: emeltessék Szerbia független királysággá, s e korona egy olly főherczegre szálljon, ki nem feje valamelly souverain ágnak, s ki eléggé távol álljon Ausztria trónjának örökségétől. Ha ez utóbbi körülményt illetőleg máskép állana a dolog, szerződésszerüleg is ki fognák kötni, hogy e királyságot ne lehessen az osztrák ház államainak tömegével egyesiteni.

„A török tartományok szétdarabolását illetőleg imént előadott tervezet a tilsitti szerződések mintája után lévén körvonalazva, semmi nehézséget nem látszott gördíteni a két egyén elé, kiket a

két császár megbizott, hogy tanácskozzanak az eszközök fölött, mellyek segélyével az ő császári felségeik által kitüzött czélok elérhetők lennének.

„Oroszország császárja kész részt venni egy szerződésben a három császár között, melly megállapitaná az imént előadott föltételeket: de más részt ugy találván, mikép a levél, mellyet mostanában a francziák császárától kapott, az ottoman birodalomnak a Tilsittben közöttök tervezettnél sokkal nagyobb mérvü feldarabolását czélzó elhatározást látszik jelezni, e fejedelem, hogy előzékeny kézséget tanusitson arra nézve, mi a három császári udvar érdekeinek megfelelő lehetne, s főleg hogy szövetségese, a császár irányában barátságának és tiszteletének tőle telhető bizonyitékait adja, kijelentette, miszerint anélkül, hogy az ottoman birodalom nagyobb mérvü gyengitésére szüksége lenne, szivesen hozzájárul ahhoz.

„E nagyobb mérvü osztozkodás esetére érdekének szempontjából elvül állitotta fel: osztalékának kiterjedésre nézve mérsékelt öregbitésével elégedni meg, s beleegyezni, hogy főleg szövetségesének része jóval nagyobb arányokban előirányoztassék. Ő felsége hozzátette, mikép a mérséklet ez elvével egy másikat is párositott, az észélyességét, melly abban áll, hogy ez új osztoszkodási terv folytán helyzete, tekintettel határaira és kereskedelmi viszonyaira, ne legyen kedvezőtlenebb mint eddig volt.

„E két elvből indulva ki, Sándor czár nemcsak féltékenység nélkül, hanem még örömmel is látná, ha Napoleon császár a föntebb emlitett részeken kivül az Archipelagus összes szigeteit, Cyprust, Rhodust, a Levante még rendelkezésre álló öbleit, Syriat és Egyiptomot is megszerezné és államaihoz csatolná.

„E nagyobb mérvü osztozkodás esetében, Sándor czár megváltoztatná előbbi véleményét Szerbia sorsára vonatkozólag. Tisztességes és igen előnyös részt akarván juttatni az osztrák háznak, kivánni fogná, mikép Szerbia az osztrák államok tömegéhez csatoltassék, s szintugy Macedonia is, kivéve ez utóbbinak azon részét, mellyet talán Franczia ország kivánna megtartani a végből, hogy erősitse albániai határait, s illy módon birtokába kerithesse Salonikit. Az osztrák határ ezen vonala Scopiatól vonathatnék Orphanónak, s az osztrák ház hatalmát egész a tengerig eljuttatná.

„Croatia Franczia országnak vagy Ausztriának juthatna osztályrészül, a szerint amint Napoleon császár akarja.

„Sándor czár nem titkolja szövetségese előtt, mikép, különös megelégedését találván a tilsitti egyezményekben, az osztrák ház ezen birtokait azért helyezi, barátja, a császár tanácsa szerint, az övéik közé, hogy ki legyen kerülve az érintkezési pont, mi könnyen a barátság meghülésére adhatna okot.

„Ez uj és nagy mérvü osztozkodás esetére Oroszországnak az előbbi tervezetben megállapitott jutalékához Konstantinápoly városa lenne csatolandó, nehány mérföldnyi körterülettel Ázsiában, s Rumelia egy részével Európában, ugy, hogy Oroszország határa, Ausztria uj birtokainak oldala felől, Bulgariából kiindulva Szerbia határvonalának hosszában menne egy kevéssé tulra Solismickon; aztán a Solismicktól Trayanopolig nyuló hegylánez irányában húzódnék, az utóbb emlitett várost is magába zárva; végül a Moriza folyót követné egész a tengerig.

„A tanácskozásban, melly e második osztozkodási tervezet fölött tartatott, vélemény-különbség merült fel. A megbizottak egyike úgy vélekedett, hogy ha Oroszország Konstantinápolyt megszerezné, Francziaországnak a Dardanellákat kellene birtokba vennie, vagy legalább azon erődöt, melly az ázsiai parton fekszik. Ez állitás ellenében a másik részről utalás történt a roppant aránytalanságra, melly ez uj és sokkal nagyobb mérvü osztály részeit illetőleg javaslatba hozatott, s egyszersmind a veszélyre, melly az ázsiai parton fekvő erőd elfoglalása által megdöntéssel fenyegetné Oroszország czárjának azon elvét, mellynélfogva nem akarja, hogy, tekintettel földrajzi és kereskedelmi viszonyaira, helyzete roszabbra forduljon az eddiginél.

„Sándor czár Napoleon császár iránt táplált végtelen barátságának érzelmétől indittatva el akarja az egyetértés utjából háritani az akadályt, s azért kijelentette: 1-ször, hogy nem lenne ellenére, ha Francziaországnak egy katonai vonal engedtetnék, melly Ausztria és Oroszország uj birtokain húzódva keresztül a franczia részére szárazföldi utat nyitna a Levante öblei és Syria-felé.

„2-szor, hogy ha Napoleon császár Smyrnát vagy Anatolia partvidékének, azon ponttól, melly Mytilenere néz, ama pontig, melly Rhodussal szemközt fekszik, bármelly más helyét birni ohajtaná, s annak meghóditása végett csapatokat küldene oda, Sándor czár kész részt venni e vállalatban, egy orosz hadtestetet fogván e végből adni a franczia csapatokhoz.

„3-szor, hogy ha Smyrna vagy az imént jelzett két pont között bármelly más birtok Anatolia partján franczia uralom alá ke-

rülvén megtámadtatnék, ő felsége, az orosz czár, mindannyiszor segélyére leend szövetségesének, valahányszor e végből felfog szólittatni, és pedig nem csupán a törökök, hanem a fenforgó szerződés iránt gyülölettel viseltető angolok ellenében is.

„4-szer ő felsége ugy gondolja, az osztrák ház szintazon módon segédkezet nyujthatna Francziaországnak Saloniki birtokba vételéhez, s mindannyiszor védelmére kelhetne ez öbölnek, valahányszor az iránt meg fog kerestetni.

„5-ször Oroszország czárja kijelenti, mikép nem ohajtja megszerezni a Fekete-tenger déli partját Á zsiában, habár a tanácskozás alkalmával ama part megszerzés e mint ő felségének érdekében álló hozatott szóba.

„6-szor Oroszország czárja kijelentette, hogy bármilly eredményeket vivjanak is ki csapatai Indiában, ő semmit sem igényel ottan magának, és szivesen beleegyezik, hogy Francziaország kénye kedve szerint tegyen területi hóditásokat Indiában, egyedül tőle fogván függni, akarja-e ottani szerzeményeinek egy részét szövetségeseinek átengedni.

„Ha e két osztozkodási tervezet valamellyikének elfogadása iránt a két szövetséges között szabatos módon megegyezés jő létre, ő felsége Sándor császár a legnagyobb örömmel vállalkozik a személyes összejövetelre, melly nála javaslatba hozatott, s mellynek helyéül talán Erfurtot lehetne kitűzni. Ő felsége jónak látná, ha az ottan vállalandó kötelezettségek alapvonalaikban előre határozottan megállapittatnának, hogy igy késedelem nélkül aláirhatván a földgömb ezen részének sorsáról intézkedő okmányt, zavartalanul élvezhessék a találkozás gyönyörét, és elhatározásuk által, szándékuk szerint, arra kényszeritsék Angliát, hogy ohajtsa a békét, mellytől mostan készakarva és annyi hányavetiséggel fordul el.“

N) 757-ik laphoz.

Az indiai Társaság kivonatos története

Az indiai Társaság adóssága 1839. april 20-áig 30,231,162 font sterling volt, 1,411,417 kamattal: s említett évben a bevétel 14,746,470, a kiadás 14,778,164 font sterlinget tett. A bevitel Calcuttaba az 1844-ik év folyama alatt 162, a kivitel 234 millióra számittatott. 1847-ben a Társaság hivatalos bevétele 482,695,000, kiadása 445,310,000 frankkal jegyeztetett.

E perczben (1858 május) egész India lázadásban van az an-

golok ellen, s Nagy-Britanniának roppant erőfeszitéseket kell tennie, hogy visszahóditsa azt, miközben az ottani kormány átalakitásáról gondoskodik. Ime, időrendi sorozata az angol hóditásoknak ama földön :

1591. Az első expeditio, mellyet angol kereskedők útnak inditottak, hogy egy bankot alapitsanak Kelet-Indiában.

1600. Az indiai Társaság bekebeleztetése, egy Charta erejénél fogva. Ez első Charta, mellyet Erzsébet királynő engedélyezett, 1599 decz. 31-ről van keltezve.

1609. A Társaságnak egy második Charta engedélyeztetik.

1612. Surateban az első fióktőzsök alapittatnak.

1615. Az első angol követség megérkezése a Mogol udvarához.

1632. I. Shah Dsihan nagymogol megengedi az angoloknak kereskedést üzni és fióktőzsdét alapitani Pepleyben, Orissa kikötőjében, melly helynek mai napság nyomai is alig találhatók, annyira eltemettetett a viz által.

1639. A terület, melly most Madras néven ismeretes, s melly egy mérföldnyi (miglia) szélesség mellett öt mérföld hoszúságban a tengerparttal párhuzamosan nyúlik el, a Társaságnak engedtetett át s fel lőn az hatalmazva a Szent-György erődöt épiteni ott.

1653. Cromwell azzal fenyegetőzik, hogy szabaddá teszi a kereskedelmet, melly a Társaságnak vala fentartva; de 1657-ben minden kiváltságaiba visszahelyezte azt. Madras elnökségre emeltetett, s haderejét huszonhat ezer európai katona képezte, melly létszámot aztán 1654-ben az igazgatók tizezerre szállitották alá.

1661. II. Károly új Chartát ád. Bombay szigetet a portugalok neki engedik át, mint a Katalin infansnő örökségéhez tartozót.

1665. A Társaság meginditja a kereskedést Chinával.

1666. II. Károly Bombay szigetet a Társaságnak adja át cserében tiz arany font sterlingnyi évjáradékért, melly összeg mindig szept. 30-án vala fizetendő.

1669. A Társaság Chinából az első thea szállitmányt kapja, melly a becses növényből 143 és fél fontot tartalmazó két kosárból állott.

1683. Bombay elnökséggé nyilvánittatik.

1686, decz. 20. A viszonyok megszakadása folytán a mahomedánok és az angol főnök Hugdly között, az ügyvezetők

kénytelenek odahagyni ama kereskedelmi helyet, és Chattanutty nevü faluban (most Calcutta) húzni meg magukat.

1690. Az angolok első telepitvénye Calcuttában.

1696. A Társaság engedélyt nyer erődítményeket emelhetni tőzsei körül.

1698. Egy új indiai Társaság alakúl.

1702. Az ó és új Társaság egyesülnek.

1726. Az East-India-House épitése Londonban.

1746. A Szent-György erőd angol őrsége megadja magát a francziáknak, kik La Bourdonnais által vezéreltettek.

1748. Ellenségeskedések az angolok és francziák között Indiában. Pondicheryt ostrom alá veszik az angolok.

1749. Az aacheni békekötés után a Társaság visszakapta a Szent-György erődöt. Mialatt ez erőd a francziák által tartatott megszállva, a Társaság műveleteinek székhelyévé a Szent-Dávid erődöt tette, melly Madrastól száz mérföldnyire (miglia) a tengerparton fekszik.

1756. A kalóz Angria ereje tönkre tétetik az angolok által. Saray al-Daula nabob hetvenezer ember élén ostrom alá fogja és beveszi Calcuttát.

1757. jun. 26. Csata Plassey mellett, a lord Clive által vezérelt angolok s az indiánok között, kiknek Daula vala parancsnokuk; az indiánok, kik huszan voltak egy ellen, megveretnek; Calcutta visszafoglaltatik.

E csata megadta a fensőbbséget Angliának Indiában.

1758. A francziák megrohanják és lerombolják Szent-Dávid erődöt. Aztán Madras ellen mennek, de kénytelenek visszavonulni s foglyokúl ejtetnek (1761) Eyre Coole által, ki jelentékeny segélycsapatok élén érkezett oda.

1759—60. Az angolok elfoglalják Burduant, Midnaport és Shissagongot.

1764. Buxanei csata; az indiánok leveretnek.

1765. A Mogol birodalom császárja háromszázhuszonöt font sterlingnyi évdij kikötése mellett lemond minden igényéről Bengalát, Bahart és Orissát illetőleg.

1767. Haider-Ali elpusztitja a Társaság területének egyrészét.

1772. Warren Hastings Bengala kormányzójává, s 1774-ben fő kormányzóvá neveztetik.

1773. Elfogadtatik az India-bill, mellynek czélja vala ujra

szervezni az indiai birtokok ügyeit, a kormány szigorubb felügyelete alá helyezvén azokat. Calcuttában egy legfőbb törvényszék állittatik fel.

1775. Zemindary kapcsoltatása.

1776. Salsette sziget bevétetik.

1778. Nagpurt elfoglalják az angolok.

1780. Haider-Ali több izben megveri az angolokat, s meghal 1782-ben.

1783. Fia, Tippu-Saib visszafoglalja Candalort és Bednort.

1784. Elfogadtatik az ifiú Pitt billje, melly a Board of Control-t állitja fel India részére.

1785. Warren Hastings elbocsáttatása. Bengala kormányzóságában Cornwallis váltja őt fel.

1786. Pulo-Pinang kapcsoltatik.

1788. Hastings zsarolás miatt a parlament elé állittatik; azzal vádolták, hogy százezer font sterlinget kapott Suja-al-Daulatól, Aud nabobjától, kinek zsóldért csapatokat szolgáltatott a rohillák lemészárlása végett.

A per hét évig tartott, s fölmentéssel végződött.

1792. Cornwallis ostrom alá fogja Seringapatnam erődöt.

Tippu-Saib vereséget szenved, békeszerződést ir alá, s két fiát kezesekül adja. Malabart, Dindigult és Barramahalt az angolok birtokaikhoz kapcsolják.

1793. Indiában polgári és bünfenyitő törvényszékek állittatnak fel.

1794. Tippu-Saib visszakapja fiait.

1797. Wellesley Richard Mornington gróf fő kormányzóvá neveztetik.

1799. Seringapatnam rohammal vétetik be; Tippu-Saib meghal.

1800.—1. Carnate, Korukpora, Alsó-Doab. sat. kapcsoltatnak.

1803—4. Delhii csata, mellyet Lake tábornok nyert meg az indiánok ellen. Az argomi és assaye-i ütközetek, mellyekben az indiánok Wellesley Arthur, a későbbi Wellington herczeg, által győzettek le. Felső-Doab és a delhii terület kapcsoltatása. Cornwallis fő kormányzó.

1805. Daulet-Rao-Sindia, a mahrattok feje, legyőzetvén az angolok által, egy békeszerződést ir alá. Sir Barlow fő kormányzóvá neveztetik.

1807. Lord Minto követi őt ugyanazon minőségben; s 1812-ben Hastings marquis.

1813. A parlament határozata a kereskedelmi szabadságot illetőleg Indiában. A Chinával való kereskedés egyedárusága a Társaságnak tartatik fen.

1814. Nepali háború.

1815. Az angolok elfoglalják Ceylont.

1817. Az angolok, sir Hislop vezérlete alatt, megverik Molhar- Raut, Holkar fejedelmét.

1818—19. Mondessorei béke. Candish, Ajmere, Punah, Mahrat kapcsoltatnak. Singapor alapittatik.

1822. Lord Amherst fő kormányzó.

1824. Az angolok beveszit Rangunt.

1825. Campbell és Prome megverik a birmanokat. Malacca bevétetik.

1826. Burtpora ostrom alá fogatik. Békeszerződés a birmanokkal, kik egy nagy területet engednek át, s kárpótlásul egy millió font sterlinget fizetnek.

1828. Lord Bentinck fő kormányzó.

1834. A coorgi raja elveszti méltóságát. A benszülöttek most először képesittetnek polgári tisztségekre.

1835. Lord Auckland fő kormányzó.

1839. Az angolok szerencsétlen hadjárata Cabulba, hogy visszahelyezzék ott Shah-Sugia királyt.

1840. Dost Mohammed tönkre veretik.

1841. Az angolok szerencsétlenségei Cabul népeinek fellázadása következtében. Lord Ellenboroug fő kormányzó. Sir Macnaughten meggyilkoltatása.

1842. Az angolok kiüritik Cabult, s a visszavonulás alkalmával nagy részt leöletnek. Az angol haderők visszatérnek Cabulba. A foglyok kiadatnak. Pollok tábornok lerombolja az erőditményeket.

1843. Napier Károly szétveri a Sindi hadsereget. Ez ország az angol birtokokhoz kapcsoltatik.

1844. Sir Hardinge fő kormányzó.

1845. A sikek keresztül mennnek a Setledshen, s megtámadják az angolokat Firozpurban. Maccaskill tábornok halála. Sir Hough-Gough megveri a sikeket, kik a Setledshen keresztül visszahuzódnak.

1846, jan. 28. Aliwallii ütközet: Sir Harry Smith legyőzi a

sikeket. Sobraoni csata, febr 10: mindkét részről roppant veszteségek. Az angolok febr 20-án elfoglalják Lahort. Amretsiri szerződés, marcz. 9.

1847. Gróf Dalhousie fő kormányzó.

1849. marcz. 14. Ujabb ellenségeskedések: az egész sik hadsereg föltétlenül megadja magát. Pendsab kapcsoltatik.

1850. Napier tábornok elbocsáttatása.

1851. Villongások a birmanokkal; egy angol flotta jelenik meg Rangun előtt.

1852. Ütközet Rangun mellett, mellynek erőditményei leromboltatnak. Pegu kapcsoltatik.

1853. Az avai királyt megfosztja a tróntól ifiabb testvére. Január 16-án nyittatik meg az első vaspálya Indiában.

1854. A nagpuri raja területei az angol Társaság hatalmába esnek.

1855, marcz. 31. Szerződés Dost Mohammeddal. Viscount Canning fő kormányzó.

1856. Aud ország kapcsoltatása.

1857, máj. 10. Kezdetét veszi a benszülött csapatok lázadása Miruthban. — Szept. 14. Az angolok ostrom alá fogják Delhit. — Szept. 21. A város elfoglaltatik.

1858. A háboru változatos eredménynyel még mindig foly.

O) 817-ik laphoz.

Észak-Amerika irodalma.

A függetlenségi háború alkalmával jó költők tüntek fel Észak-Amerikában, minők Freneau Fülöp, kinek dalai és hazafias balladái minden ajkon hangzottak, s John Trumbull, kinek Mac Fingal (1782) czimü gunyoros költeménye Hudibras modorában irva a tory-k nevetségessé tételét czélozza. Azóta a hősköltészetben kitüntették magokat Joel Barlow (Vision of Colombus); Timothy Dwight (Conquest of Canaan); Sands és Castburn (Yamoyden); Fairfield (Last Night of Pompey); Seba Smith úrhölgy (This sinless child, lantos-hős költemény); Greenleaf Whittier (Mogg Megone, egy indus főnök viszontagságai 1677-ből). A regényes hősköltészetben szép nevet vivott ki magának Mary Brooks vagy Mary of Occident (Zophiel, or the bride of seven, London 1833); a balladában Dana (Buccaneer), és mások. A komikai és gúnyoros költészet müvelői valának a már emlitett Barlow (Hasty

pudding. 1793), Fitzgreene Halleck (Fanny, 1819) az eredeti O. Wendell Holmes és G. Russel Lowell (Fable for critics, és Biglow papers, 1848). A tan-hősköltészet terén Dwight (Greenfield Hill, 1794), Allston, John Pierpont (Airs of Palestine 1816), és Charles Sprague (Curiosity, 1829) müködtek. Lantos költök közül többen, millyenek Cuilen Bryant, Longfellow, Allan Poe (1849), Európában is bámultatnak. A drámának ellensége a puritanismus, s közönségesen csak angol drámák adatnak elő. (Lásd **Dünlap**, History of the american theatre. New-York, 1832.) Griswold az amerikai költök és költönök egy gyüjteményét tette közzé (Filadelphia 1850 és 54), bő életrajzi jegyzetekkel.

Sokkal inkább müveltetik a regényirodalom. Charles Brockden Brown (—1810) jó sikert aratva tört utat Wieland és Edgar Huntley czimü darabjaival. Nem emlitve Irvinget, Coopert és Sealsfieldet, Robert Montgomery Bird darabosan de hiven ecseteli az amerikai életet és jellemet; Haliburton kecsen festi a transatlanti cockney-t, a Yankee-t. Dana és Hoffmann szintén irtak regényeket, mellyek a jobbak közé számittatnak; Nathaniel Hawthorne eredetinek mutatta magát darabjaiban (House of seven Gables, The scarlett Leiter, Blithedale Romance): Azel S. Roe, James Montioy és Along look ahead czimü regényeiben az amerikai életet rajzolta: s mig Harriet Beecker Stowe az egész világot megrikatta Uncle Tom's Cabin-jával, miss Cumming a Lamplighter-ben a nevelés hatalmát tüntette elő. Elisabeth Wetherell (miss Wagner) pedig The wide world e Queechy-jével a vallásos közönség figyelmét keltette fel Amerikában úgy mint Angliában. Hermann Melville és William Starbuck Mayo néprajzi regényeikben (Kaloolah, 1849, The Berber, 1850) a költelem karöltve jár a történettel.

Az aesthetikai itészet terén ez ideig kevés történt; emlitésre méltóbbak, Richard Henry Wilde (Tasso élete, 1840, és Dante élete, 1843); Ticknor (A spanyol irodalom története); Hudson (Lectures on Shakspeare); Tuckermann (Thoughts on the poets); továbbá Emerson Tanulmányai, s Everett, Channing, Willis czikkei, mellyek a Szemlékben tétettek közzé.

A világ egyetlen országa sem bir gazdagabb és befolyásosabb hirlap-irodalommal mint Észak-Amerika, s a legkisebb városnak is megvan ott a maga napi lapja.

Mint történetirók a vak G. Prescott, Henry Wheaton, Ge-

orge Bankrost és Jazed Sparks a legkitünőbbek között állanak. Washington Irvingnek Amerika fölfedeztetését s a spanyol történetet tárgyaló művei, Allen History of the american Revolution, Marshall History of the Colonies and Life of Washington, Hildreth History of the United States czimü munkáik nem nélkülözik az érdemet. — Clarke, Lewis, Flint, Josy Gregg, Brackenridge Schoolcraft, Fremont, Greenough, Bartlett, Stanbury az amerikai continenst érdeklő eléggé fontos munkákat irtak ; Charles Wilkes egy tudományos kirándulást tett a déli sarkvidékeken; Jarves a Sandwich szigeteket irta le; Stephens (—1852) és Squier Közép-Amerika régi emlékeit fürkészték. Herndon az Amazon folyam forrásait; Hodgson Afrika belsejét; Lynch a Holt-tengert; Robinson Palaestinát. Irwing Longfellow, Cooper, Bryant, Tuckermann, Sanderson, Willis ... útleirásaik inkább irodalmiak mint tudományosak.

A politikai tudományokban leginkább Thomas Jefferson, Albert Gallatin, Henry Everett tüntették ki magukat; az amerikai államtanban pedig Jededia Morse, Seybert, Pitkin, Mitchell, Hayward tettek szert tisztes névre. Mint politikai szónokok fő szerepet játszottak Fisher Ames, Patric Henry, Morris, Otis, Rufus King, J. Adams, Wirt; az ujabbak közől leginkább kiválnak Henry Clay, Dan Webster, Calhoun, T. Hart Benton, T. Corwin, E. Everett, Will, C. Preston, C. Summer (Lásd Magoon, Orators of the american Revolution, New-York 1848, és Living Orators of Amerika. Ugyanott, 1851).

Az eredeti istentani iratok közül említést érdemelnek a kálvinista Dwight dogmatikája (System of divinity, 1853), Job és a Zsoltárok forditásai és fejtegetései Noyestől, a romaiakhoz irt levél s az Ecclesiastes értelmezései Stuarttől, és Jézus Krisztus élete Waretől. A hittani irodalom legjobb czikkei a Robinson tanár által alapitott Biblical Repository-ban és Christian Examiner-ben találtatnak fel.

A jogi irodalom nagyrészt az amerikai jogra szoritkozik; s a jogtudományi lapok között legtöbbet érnek az American Jurist és Hall Law Journal-je.

Már a gyógyászati iskolák alapitását megelőzőleg sok jeles munka került ki amerikai orvosoktól. Cambridgeben Warren emelt tanszéket a gyógyászat részére, s következőleg ő volt megalapitója Amerikában az orvosok tudományos és szakszerü neveltetésének.

A természettudományokat népszerüsitették a számtalan elemi értekezések. Franklin után leginkább kitünteték magukat: a vegytanban, Silliman tanár Newhavenben, Alonzo Gray és Frederick Overmann (—1852); a légtünettanban, Redfield és Maury; a földismében, Maclure Eaton, Hitchcock és Dale Owen. Az átalános természettörténetet ritka tudománynyal kezelte Godman (American natural history, 1826—28; Natural history of the State of New-York, 1842—43); a füvészetet Elliot, Bigelow, Barton, Nuttall, Torrey, Asa Gray tárgyálták; a madártant Wilson, American ornithologiájában (9, köt. Philadelphia, 1808—14, melly műnek Buonaparte Károly folytatását adta, 3 köt. ugyanott. 1825), és Audubon; a négylábuakat Richardson, De Kay, Gould és Lea; a kagylósokról és a rovarokról B. Adams, T. Say, G. Dana, az ásadék állatokról Shepard, Conrad, Harlan irtak. A mennyiség tudományokban kitünőek Bowditch, Maury, Walker, Olmsted, Bache és Ferguson, az első amerikai, ki bolygókat födözött fel.

Franklin, mint népszerü bölcsész, és Channing, mint moralista, még mindig első helyet foglalnak el. Horace Greely megkisérlette átültetni oda a franczia socialisták elméleteit; s Elihu Burrit Bernardin de Saint-Pierre örök békéjét hirdeti. Gallatin, Schoolcraft, G. Morton és R. Gliddon embertani tanulmányokkal foglalkoztak, különösen tekintettel az indián törzsekre.

Miként Lyell állitja, Prescottnak igen drága kiállitásu munkájából, melly Mexiko történelmét tárgyazza, egy év alatt négy ezer, Froissartnak Johnes által forditott müvéből tizenhatezer, s Liebig Állati vegytanából tizenkét ezer példány kelt el. Carey szerint, Amerikában évenkint Mitchell Földirati kézikönyvei s Abbot Történelmi rövidletei négyszáz ezer, Webster Dictionariuma háromszázharminczezer példányban találnak vevőre.

Üdvös befolyást gyakoroltak a tudományos intézetek, minő az American Association, melly 1840-ben alapittatott; mig a Smithsononian Institution Washingtonban s a Congressus bőkezü segélyzések által, könnyitik a nemzeti vagy külföldi tudományos munkák leforditását és kinyomatását, s az amerikai Akademiákat és könyvtárakat érintkezésbe hozzák az európaiakkal.

P) 843-ik laphoz.

Carlisle a franczia forradalomról.

Carlisle a franczia forradalmi dráma jeleneteit olly czimekkel látja el, minőket legkevésbbé várna az olvasó, p. o: Astrea egy krajczár nélkül tér vissza a földre — Hieroglyph-szerü kérvény — A szélzsákok — De Broglie a háború istene, sat.

Az országgyülés megnyitását következőleg irja ő le:

— „Ime a demokraczia keresztsége; az idő megszülte azt a szükséges hónapok lefolyása után, és keresztvizre kell tartani az ujszülöttet. A hübériség az utolsó kenetet veszi fel; s kell, hogy meghaljon ez élemült monarchiai rendszer, melly elkopott a sok dologban; mert sokat dolgozott, ha egyébért nem, hogy létrehozzon titeket, s mindazt a mivel birtok, és mindazt a mit tudtok; kell, hogy meghaljon, el lévén csigázva a dicsőséges győzelmeknek nevezett rablások és verekedések, a kéj és érzékiség által. Öreg az, igen öreg: második gyermekké válik. A végvonaglás s a szülés szorongattatásai között, egy uj rendszer van keletkezőben. Milly munka, oh egek, oh föld? Mi lesz eredménye e forradalomnak? csaták és vérontás; szeptemberi mészárlások, nyaktilók, lodii híd, lodii visszavonulás, moskvai visszavonulás, Waterloo, parlamentaris reformok, juliusi napok! — s azon percztől kezdve, midőn ezeket irjuk, legalább is két százados küzdelem (ha szabad jövendölgetni), két százados, hogy keveset mondjunk, mielőtt a demokraczia keresztül történhet a nyegleség uralmának e szomoru és szükséges korszakain, mielőtt egy dögleletessé lett világ sirba száll, s egy üdén zöldelő uj lépend annak helyébe.

Tagjai a Versaillesban összegyült országos rendeknek, örüljetek; a távoli és végleges czél szemeitek előtt lebeg, de nem látjátok be a közbeeső távolságot. A mai napon halálitélettel sujtatik a hazugság; feltámadás itéltetik a valóság javára, bármilly távoli legyen is annak bekövetkezése: a világ nagy trombitája ma lehetetlennek kiáltja ki a hitet egy hazugságban; ez az egész; ezt higyétek, e mellett álljatok, s hagyjátok működni az időt: ennél semmi jobbat nem tehettek; Isten segéljen benneteket.

Most pedig figyeljetek és lássátok feltárulni Szent Lajos templomának ajtó-szárnyait; nagy körmenet indul a Notre Dame felé; s egybeolvadt roppant kiáltás hasitja a levegőt. Valóban ünnepélyes és fényes látvány: Franczia ország választottai, aztán a franczia

udvar, mindnyájan sorban és rendben, illető jelvényeikkel, s kijelölt helyeiken; a községek küldöttei rövid fekete köpenyben és fehér nyakkendővel; a nemesség fényesbnél fényesebben aranynyal himzett bársonyban, felsujtásozva, hullámzó tollforgókkal; a papság rochetumban és karingben, az ő egyházi diszében; végre a király maga és háza, valamennyien a lehető légnagyobb diszben — ez utólsó napján az illynemű pompának. A politikai vihar által a láthatár minden pontjáról ide hozott ezer négyszáz ember gyül most egybe, hogy egy ismeretlen és nagy munkát vigyen véghez: igen, e tömegben, melly hallgatagon lépdel, a jövő lappang szunnyadozva. A jelképes szekrény nem vitetik előttök, miként a régi héberek előtt: mindazáltal nekik is megvan a maguk frigyök; ők is egy uj korszakot nyitnak meg az emberek történetében. Az egész jövő ott van közöttök; ott lebeg fölöttök az egész végzet, melly sötét szárnyaival takarja őket; az olvashatlan és kikerülhetlen jövő ez emberek szivében és ingadozó gondolataikban fekszik. Különös rejtély! a jövő bennök van! és sem az ő szemök, sem bármelly más halandóé nem képes azt fölfedezni, hanem csak a Mindentudó. Magától fog az, esküszöm, kifejleni, villámok és dörgések között, az ostromokban és csatatéreken, a zászlók susogó moraja, a paripák tombolása közepett, a városok felszálló lángjában, a fojtogatott népek kiáltásaiban. Ime a dolgok, mellyeket e május 4-ike mélyen leplezve keblében rejteget. Rég óta le voltak azok téve, s most kezdenek kibontakozni. Valóban a szülemlő napok mindenike mennyi csodát tárhatna szemünk elé, ha le tudnók azokról a leplet rántani! Szerencsére, szemeink nem eléggé élesek azok fölfedezésére. Napjaink legmegvetettebbje is nem két örökkévalóságnak képezi-e összefolyását?

Most, jó olvasóm, képzeld magadnak, hogy, miként annyian mások, valamelly párkányon vagy fő gerendán foglalunk helyet. Clio múzsa minden csoda nélkül lehetővé teszi azt nekünk. Vessünk egy futó tekintetet e körmenetre, az ember-élet ez oceánjára, egy látnoki tekintetet, melly mostanában csak nekünk sajátunk: mi felkapaszkodhatunk, s megállhatunk ott, a nélkül, hogy leeséstől kellene félnünk.

(Itt szemlét tart a forradalom főbb személyiségei fölött).

Bizonyosan valamelly kevéssé tisztességes zugban csúszik vagy mászik mormogva egy kicsiny, alaktalan, halvány, pörsenésekkel teljes emberke, ki faggyú vagy tapasz szagot terjeszt maga körül. Jean Paul Marat az, Neufchatelből. Óh Marat! az emberi tudo-

mány megújitója, láttani értekezések szerzője, igen nevezetes marhagyógyász, előbb Artois gróf istállóinak felügyelő orvosa, mondd csak, mit vél látni mindezeken keresztül a te tunya, nyomorult, megromlott testbe zárt beteg és levert lelked? vajjon a remény egy gyenge sugarát, hajualt a sötétség után, vagy csak kénes fényt és kékellő rémeket? Szerencsétlenség, fájdalom, gyanuk, irigység és boszu vég nélkül, ugy hiszem, csupán illyesmiket látsz te . . . . .

Még csak két más egyéniséget veszünk szemügyre: a hatalmas alkatu és izmos embert, fekete szemöldekkel, szétlapult arczczal; egész külsejében hevert erőt árúl el, mint egy Hercules, ki haragjára vár. Ügyvéd az védenczek és kenyér nélkül; neve Danton; jól megnézzétek őt. Ott van egy másik, az ő kartársa, sovány, vékony, barna bőrű, dús fekete hosszú hajzattal, és majom ábrázattal, mellyet azonban bámúlatosan megvilágít a lángész, mintha csak petroleum lámpa égne benne. Camille Desmoulins ez, beható elmével biró, szellemdús, kimerithetlen komikai erejű ifiú; s az emberek e milliói között kevés találkozik olly világos és élénk értelmiség. Szegény Camille, mondjanak bármit, nehéz dolog nem érezni magunkban hajlamot szeretni tégedet gondatlan, csillogó, könnyelmű Camille!

A községek e hatszáz fehér nyakkendős követei között, kik azért jöttek össze, hogy ujjászülljék hazájukat, mellyik leszen a király? Mert az embereknek, bármilly munka végett gyüljenek össze, szükségök van egy királyra, egy főre, egy emberre, ki helyzete, jelleme, képességeinél fogva mindnyájok között legalkalmasabb legyen a munka véghezvitelére. Ez ember, e nem választott király, a jövő e szükséges királya, a többiek között s miként a többi járdál. Vajjon nem az a tömött hajú, fogait iszonyúan csikorgató lesz-e a lángoló üstökös, melly meg fogja ingatni a trónokat? Tömött szemöldeiből, bárddal metszett vonásaiból, kék foltokkal pettyegetett ripacsos arczából a himlőt, szabadosságot, bukást, de egyszersmind a lángészt olvashatod ki. Mirabeau az, typusa a 89-iki franczián, miként Voltaire typusa volt az 50-iki franczián. Franczia a vágyakban, a reményekben, a hóditásokban, a nagyravágyásban; összpontositja magában, kifejezi a kor vétkeit és erényeit, és uralg azok fölött; franoziább minden másnál, legalább a mai napon. Ime, ezért királya ő Franczíaországnak tényleg és valóban; aztán bensőleg, mélyében tekintve igazi ember, és pedig nagyon férfias ember.

Ha hátszáz ujjáteremtőink között ez a legnagyobb, melyik hát a legkisebb? Ime, amott van egy sovány, nyugtalan emberke, keveset jelentő kifejezéssel arczán; szemei hunyorognak, midőn leveszi a szemüvegeket; orrát magasan hordja mintha nem tudom miféle ismeretlen jövőt szaglászna; szine epés, különböző árnyalatokkal, mellyek között azonban túlnyomó a tengerzöld. Robespierre ez. Zord és szomorú értelmisége, világos, gyors de szük szelleme, megtetszettek a hatalom amaz emberének, ki örült, hogy semmi lángészt, hanem csak az ügyembernél megkivántató nemleges tulajdonokat talált benne. Nem akart halálra itélni egy vétkest, midőn a püspök által biróvá neveztetett, és visszavonult. Szigorú ember, tudjátok, pontos és töprengős ember, forradalmakra kevésre termett ember, kinek kicsiny, az egyszerű sörhöz hasonlóan átlátszó és tiszta lelke, miként amaz ital, könnyen megecztesedik. Lehet hogy később . . . . . Majd meglátjuk. sat. —

Vége a tizennyolczadik (utolsó) könyvnek.